

तिलक-महाराष्ट्र-विद्यापीठ-शाखाभूत-
वैदिक-संशोधन-मण्डलेन प्रकाशिताः

अष्टादश-उपनिषदः

गांधी-स्मारकभूतं संस्करणम्

प्रथमः खण्डः

[वैदिकवाङ्मयान्तर्गतसमानस्थलनिर्देशैः अर्थव्याकरणावबोधकटिप्पणीभिश्च
सनाथीकृतम् उपनिषद्मूलम्]

आचार्य वि. प्र. लिमये,

संचालकः-भारतीय-धर्म-तत्त्वज्ञान-संस्कृति-मण्डलम्,
पुण्यपत्तनम्

प्रा. रं. द. वाडेकर,

संस्कृतादिभाषाध्यापकः-कमुत्तम् महाविद्यालयः,
पुण्यपत्तनम्

इत्येताभ्यां संपादिताः

वैदिक-संशोधन-मण्डलम्, पुण्यपत्तनम्

शाके १८८०

CONTENTS

PAGES

Preface	...	...	v—viii
1 ईशोपनिषत्	...	...	1— 5
2 केनोपनिषत्	...	...	6— 10
3 कठोपनिषत्	...	...	11— 27
4 प्रश्नोपनिषत्	...	...	28— 37
5 मुण्डकोपनिषत्	...	...	38— 47
6 माण्डूक्योपनिषत्	...	...	48— 49
7 तैत्तिरीयोपनिषत्	...	...	50— 61
8 ऐतरेयोपनिषत्	...	...	62— 67
9 छान्दोग्योपनिषत्	...	...	68—173
10 बृहदारण्यकोपनिषत्	...	...	174—282
11 श्वेताश्वतरोपनिषत्	...	...	283—300
12 कौषीतक्युपनिषत्	...	...	301—324
13 मैत्रायण्युपनिषत्	...	...	325—357
14 वात्सलमन्त्रोपनिषत्	...	...	358—363
15 छागलेयोपनिषत्	...	...	364—367
16 आर्षेयोपनिषत्	...	...	368—372
17 शौनकोपनिषत्	...	...	373—376
18 जैमिनीयोपनिषत्	...	...	377—474
Additional Notes	...	...	475—492
Errata to the Text	...	...	493—498
Corrections to the Notes	...	...	499—521
Index to Words and Clauses	...	...	522—748

PREFACE

1 Genesis of the present Undertaking

This new edition of the Eighteen Principal Upanisads which includes practically all the old and oldish Upanisads is the result of the following circumstances which we outline below

The Vaidika Samsódhana Maṇḍala of Poona * entrusted to us the work of a new edition of the Upanisads as early as 1944. But owing to lack of earmarked funds the scheme could not materialise till 1952, when, through the good offices of our friend, Shri D. K. Gosavi, the Maṇḍala was able to receive a subvention of Rs 10,000 for this edition, projected in two volumes, from the Government of Bombay. We began our work immediately in all earnestness. When the first volume of this edition was ready in MS form, the Gandhī Smarak Nidhi gave the Maṇḍala another subvention of Rs 10,000. It is only on account of these funds that we are enabled to present this first volume to the public.

2 Plan of the Work

We have included eighteen (or to be precise, seventeen) Upanisads in our collection. The already famous ten are here, then Svetāśvatara, Kausitaki and Maitrāyaṇi would naturally find a place. Then follow the four newly-found Upanisads (based on a single corrupt MS) already edited twice before. Scholars are not unanimous about their relative age, but we feel that their atmosphere and thought-world (in spite of their corrupt available text) seem to be oldish, and lastly the Jaiminīya-Upanisad-Brāhmaṇa which shares all the traits of an Upanisad — in fact a part of it (viz Kena) is already included in the principal ten. We call it as Jaiminīya Upanisad and have specially incorporated it for its further intensive study at the hands of scholars. The Mahānārāyaṇa Upanisad, which forms the last portion of the Taittirīya Āraṇyaka, is, therefore, looked upon as old, but as we are not convinced about its antiquity on account of its later contents and sectarian bias, we have left it out. There was no conscious effort on our part to bring the number to eighteen — a number which has, however, been hallowed by the eighteen parvans of the Mahabhārata, the eighteen days of the duration of the Kuruksetra war, the eighteen adhyāyas of the Bhagavadgītā, the eighteen Purāṇas, the eighteen Deśibhāṣās of the Jain Canon and so on. As a matter of fact if the Kena Upanisad is restored to its proper place in the Jaiminīya Upanisad, our number becomes seventeen.

---

* This prominent Institution founded in 1923 realises our dream of post-graduate days when we intended to found a new Institute devoted to Vedic research in the name of Lokamānya Bal Gangadhar Tilak who inspired us with his life-mission.

3 Presentation of the Text

We have followed in the main the text of the Wāi Prāññapāṭhaśālā edition (being latest in the field)—of course with due corrections—which in its turn follows the text of the Sāṅkara-bhāṣya, being the oldest available, we have also noted variants in the other Bhāṣyas whenever important, but this treatment cannot be said to be complete. We consulted old MSS of the Brhadāranyaka and the Śvetaśvatara but our collation was not found to be useful. In many cases we found the MSS more faulty than the printed editions; the text of the Kausitaki-Adhyāya first—is in a hopeless condition. When we consulted the MSS, we found our collation to very little advantage. So we gave up the attempt. The solitary MS of the four new Upanisads, deposited in the Adyar Library, was consulted by us on the spot and duly compared with the printed text. In a few cases correct readings have been adopted. In many places throughout the eighteen Upanisads we have suggested new readings giving our reasons therefor, but always bearing in mind the famous dictum the correct need not be the original.

4 Parallels

The parallels, drawn from the Vedic literature and elsewhere, are a special feature of our edition and we are confident that our notes will lead to further illuminating studies in the Upanisads—both linguistic and interpretative. Inter Upanisadic parallels (in word, thought, doctrine etc) are available in many books on Upanisadic philosophy. Upanisads are looked upon as the sources of later philosophies and philosophical systems but we have made great efforts to find out the sources of these sources (*śrotasām śrotāṃsi*) in the extant Vedic literature. It might be that some such sources have escaped our notice but we have made a beginning, only to be carried on by other scholars in the field. A section of Western scholars believes and rightly believes that everything Indian has a common root in the peculiarity of the Indian mind. We hope that our notes will help the reader to discover this unity of thought peculiar to the Vedic seers and their tradition. So even when we freely refer to the Nirukta of Yaska and the Aṣṭadhyāyī of Pāṇini, the reader should bear in mind that these form the principal Vedāṅgas and as such an integral part of the Veda. Occasionally we refer to Western thinkers and parallel thoughts in the Buddhist and Jain works, but we are conscious that although we have been able to cite striking similarities, our work in this direction is severely scanty and leaves much to be desired. In tracing the Vedic parallels we have got invaluable help—especially in the additional notes—from Geldner's German Translation of the Rīgveda, to which we acknowledge our indebtedness. Similarly we owe a debt to Prof. Renou's Vedic and Pāṇinian Studies, Vol I. But it should always be remembered that our notes have been illustrative—not exhaustive.

5. Apologies for Incorrections

After having expended so much time and labour in the preparation of the text and the notes, we ourselves are disconcerted to find that there are far too many misprints in the book. We earnestly request the reader to correct the text before use. Many of the misprints are due to the printing press, but we would not shirk *our* responsibility in the matter. For us, it is gratifying to note that there are fewer misprints in the body of the text. Our notes which contain references to the printed Vedic literature, would have been misleading if the numbers in the references would have been allowed to remain incorrect, so, after duly verifying the references afresh, we have corrected all the errors, however long their extent has been. We, however, assure that these misprints will be duly corrected in the second edition. We might mention in passing our plan of editing the bare text of these Upanisads, giving important variants, punctuation marks etc. to facilitate easy understanding.

6. Index of Words and Clauses

Our index of words and clauses, which might seem to be frighteningly long, covers over 225 pages and thus occupies nearly a third of the volume. This is yet another special feature of our edition. No other edition of the Upanisads has attempted anything of the kind. Jacob's *Concordance* (which perhaps can stand comparison with our Index) is executed on a different plan. We are confident that an intensive perusal of the words and clauses in the Index will lead to many fruitful studies in Upanisadic doctrines as well as in the variety of philosophical terminology and frequencies of special words.

7. The Contents of the Second Volume

The second volume, as per our present plan, will be "an Etymological Dictionary of Upanisadic Sanskrit". As this Dictionary will be limited in scope, we propose to give etymologies of all important words — at least those etymologies which are generally accepted by scholars. At present scholars fight shy of such an adventure. Prof. Renou, for instance, who, with some others, has planned the great Sanskrit Dictionary on Historical Principles to be published by the Deccan College Post-Graduate and Research Institute, Poona, observes "Should we give etymologies? It is tempting, but possibly it is not desirable." No doubt, Sanskrit etymological research is in a poor state, but we think that if the day, when all Sanskrit dictionaries will normally give word derivations, is to be brought nearer, we should do some work in this direction in our limited field. We shall take into account the efforts of the earlier scholars, will sift their suggestions, point out the probably correct derivations, and if possible, suggest some new ones in their place. We are conscious that this is an extremely difficult task and in many cases the questions will have to be kept open, nevertheless, it is worth trying and we shall try. In addition to the

Dictionary, we hope to give a free running translation in English with a minimum of explanatory notes. This will, it is hoped, facilitate the popular understanding of the Upanisads

8 Thanks-giving

We have mentioned above the generous help of the Bombay State and the Gandhi Smarak Nidhi, which have made the very publication of our work possible. For this we are deeply indebted to them. Three of our personal friends and well-wishers (*Kalyānamitras*) viz Dr R N Datar, Lady Premalila Thackersey, the present Vice-Chancellor of the S N D T Women's University and Shrimati Sundarbai Thackersey have made donations to us for the purchase of books. The help derived in this way was extremely valuable and we sincerely thank them for the same. Further, the following Libraries in Poona (Jerbai Wadia Library of the Fergusson College, the Library of the Deccan College, the Library of the Bhandarkar Oriental Research Institute, and the Poona University Library) have been—all of them—extremely useful to us in our work and we thank them. The Principal of Ramnarain Ruia College of Bombay has specially obliged us immensely by lending Bohtlingk and Roth's Sanskrit-German Dictionary (through Prof Mangrulakar of the S P College, Poona) for a number of years for which kind act they deserve our gratitude. For the same reason we thank Vaidya Rudradatta, Son of the late Vaidyarāj Yadavji Trīkamji Acharya of Bombay, who latterly spared for our use another set of the same dictionary. Finally we cannot but help extending our thanks to the management of Aryabhushan Press, Poona for having performed such an extremely difficult and complicated task.

Poona,   }
25th June 1958   }

V P. LIMAYE
R D VADEKAR

Abbreviations in the Notes

अ	...	..	अथर्ववेद-संहिता
अप्रा	...	...	अथर्ववेद-प्रातिशाख्यम्
आ or आर्षेय	...	...	आर्षेयोपनिषत्
आश्रौसू	...	...	आश्वलायन-श्रौतसूत्राणि
ई	...	...	ईशोपनिषत्
ऋ	...	...	ऋग्वेदसंहिता
ऋखिल	...	...	ऋग्वेदखिलसूक्तानि
ऋप्रा	...	...	ऋग्वेद-प्रातिशाख्यम्
ऐ	...	...	ऐतरेयोपनिषत्
ऐआ	...	...	ऐतरेयारण्यकम्
ऐवा	...	...	ऐतरेय-ब्राह्मणम्
क	...	...	कठोपनिषत्
काश्रौसू	...	...	कात्यायन-श्रौतसूत्राणि
कासं	...	...	काठकसंहिता
के	...	...	केनोपनिषत्
कौ	...	...	कौपीतक्युपनिषत्
कौवा	...	...	कौपीतकि-ब्राह्मणम्
गी	...	...	(भगवद्-) गीता
गौका	...	...	गौडपादकारिका (or माण्डूक्यकारिका)
गोवा	...	...	गोपथ-ब्राह्मणम्
छा, छाग or छागलेय	...	...	छागलेयोपनिषत्
छां	...	...	छांदोग्योपनिषत्
जै	...	...	जैमिन्थुपनिषत् (ब्राह्मणम्)
जैवा	...	...	जैमिनि-ब्राह्मणम्
तांवा	...	...	तांड्यमहाब्राह्मणम्
तै	...	...	तैत्तिरीयोपनिषत्
तैआ	...	...	तैत्तिरीयारण्यकम्
तैप्रा	...	...	तैत्तिरीय-प्रातिशाख्यम्
तैवा	...	...	तैत्तिरीय-ब्राह्मणम्
तैसं	...	...	तैत्तिरीयसंहिता
नि	...	...	निरुक्तम्
पा	...	...	पाणिनीयाष्टाध्यायी
पाशिक्षा	...	...	पाणिनीय-शिक्षा
प्र	...	...	प्रश्नोपनिषत्
बा	...	...	बाष्कलमन्त्रोपनिषत्
बृ	...	...	बृहदारण्यकोपनिषत्

ब्रसू	...	...	ब्रह्मसूत्राणि
मनु	...	...	मनुस्मृतिः
मभा C E	...	...	महाभारतम् Critical Edition (B. O. R. I.)
मभा Cal Edn	...	...	महाभारतम् Calcutta Edition
मंवा	...	...	मंत्र-ब्राह्मणम्
माध्यं	...	...	माध्यन्दिन (Recension of श्रवा)
मां	...	...	मांडूक्योपनिषत्
मांका	...	...	मांडूक्यकारिका (or गौडपादकारिका)
मीसू	...	...	मीमांसा-सूत्राणि
मुं	...	...	मुंडकोपनिषत्
मै	...	...	मैत्रायण्युपनिषत्
मैसं	...	...	मैत्रायणी-संहिता
योसू	...	...	योगसूत्राणि
लाट्चायनश्रौसू	...	...	लाट्चायन-श्रौतसूत्राणि
वाभा	...	...	वाजसनेयि-प्रातिशाख्यम्
वासं	...	...	वाजसनेयि-संहिता
श्रवा	...	...	श्रतपथ-ब्राह्मणम्
शांआ	...	...	शांखायन-आरण्यकम्
शांखायनश्रौसू	...	...	शांखायनश्रौतसूत्राणि
शांवा	...	...	शांखायन-ब्राह्मणम्
शांभा	...	...	शांकरभाष्यम्
शौ	...	...	शौनकोपनिषत्
श्वे	...	...	श्वेताश्वतरोपनिषत्
पत्रा	...	...	पड्विंश-ब्राह्मणम्
सावित्रा	...	..	सामाविधान-ब्राह्मणम्
सांका	...	...	सांख्यकारिका

अष्टादश-उपनिषदः

EIGHTEEN PRINCIPAL UPANIṢADS

“ ..... and I have now come to the final conclusion that if all the Upaniṣads and all the other scriptures happened all of a sudden to be reduced to ashes, and if only the first verse of the Īśopaniṣad were left intact in the memory of Hindus, Hinduism would live for ever.”

Mahatma Gandhi, *Speech at Quilon*,
(*Harijan*, 30-1-1937, page 405)

॥ ईशोपनिषत् ॥

[This Upaniṣad forms the fortieth or the last chapter of the S'ukla Yajurveda Saṁhitā. It is available in two recensions — Kāṇva and Mādhyandina. We have followed the Kāṇva, readings from the Mādhyandina being added in the notes.]

(N. B.—In the notes the numerals 1, 2, 3, etc. give variants in the text, while letters of the English alphabet a, b, c, etc. give parallels in words, phrases, ideas, doctrines, technical terms etc. from the Vedic literature. Nirukta, Pāṇini, Manu, Bhagavadgītā, Buddhist and Jain texts, and Western philosophers are cited exceptionally.)

ईशा ^१वास्यमिदं सर्वं यद्विक्तं च जगत्प्रां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृह्यः कस्य सिद्धिर्धनम् ॥ १ ॥

1) Some read ईशावास्यम् as split up into ईशा + आवास्यम् (उपनिषद्-ब्रह्मयोगिन्); others ईश + आवास्यम् i. e. अव + अस्यम्√अस् (Hillebrandt),

a) मै 4-6 या वास्या अग्न्यास्तनवः (समतीर्थः - वास्याः वासयोग्या आग्न्याहीः । वास्य—अस्मिन्पक्षे दैर्घ्यविसन्धी छान्दसौ). —b) प्र 5-3 तूर्णमेव जगत्यामभिसंपद्यते. —c) तैआ 6-5-3 गामन्वं पुरुषं जगत्. —d) Solitary form of the root त्यज् in वासं. —e) पा 7-4-34. ....धनायाः...गर्धेपु.

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतःसमाः ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

1) Shall we read जिजीविषे, in the context of the text of the second person ?

a) ऐवा 7-29 स वैश्यतया जिज्युषितः । श्वा 3-2-4-16 धिया धिया हेतया जुज्युषन्ति । —b) क 10-124-4 बह्वीः समा अकस्मन्तस्मिन्; वासं 19-46 तेषां श्रीमपि कल्पतामस्मिँल्लोके शतः समाः । originally समा = half year; अ 1-35-4 समानां मासाष्टतुभिर्वा वयं संवत्सरस्य पयसा पिपर्मि । अ 3-10-9 कतून्...हायनान् समाः संवत्सरान् मासान् ... । —c) Cp वासं 31-18; श्वे 3-8, 6-15 नान्यः पण्या विद्यतेऽप्याय. —d) Drop अस्ति metri causa. —e) वृ 4-4-23 तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेन. छां 4-14-3 यया पुष्करपलाश आपो न लिप्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न लिप्यते । छां 5-10-10 न स ह तैराचरन् पाप्मना लिप्यते. क 5-11 न लिप्यते लोक-दुःखेन बाह्यः; गी 5-7 कुर्वन्नपि न लिप्यते; 5-10 लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा.

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।

ताँस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महँनो जनाः ॥ ३ ॥

1) Shall we read असूर्य ? Cp क 5-32-6 असूर्ये तमसि वावृधानम्; शब्दा 4-1 दिवा देवानसृजत नक्तमसुरान् । यद्विवा देवानसृजत तद्देवानां देवत्वम् । यदसूर्य...तदसुराणामसुरत्वम्. —2) प्रेत्यापि गच्छन्ति (मार्च.).

a) ऐवा 2-5 यां ह्यन्यमना वाचं वदति असुर्या वै सा वागदेवजुष्टा. शब्दा. 3-2-1-24 तस्मान् ब्राह्मणो म्लेच्छेत् । असुर्यां हैपा वा वाक्. वृ 4-4-11 अनन्दाः for असुर्याः. क 1-3 अनन्दा नाम ते लोकाः । छां 8-8-5 तस्मादप्यपेहाददानमश्रुधानमयजमानमाहुरसुरो वतेति. पा 4-4-123 असुरस्य स्वम् based on मैसं 1-8-3 असुर्यं वा एतत्पात्रं यत्कुलालकृतं चक्रवृत्तम्. —b) क 10-89-15 अन्येनामित्रास्तमसा सचन्तां सुज्योतिषो अकतवस्तां अभि ध्युः. —c) गी 13-28 न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम्.

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवां आप्नुवन् पूर्वमर्षत् ।

तद्भावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत् तस्मिन्नपो मातरिर्वा दधाति ॥ ४ ॥

1) v. l. अर्षत्.

a- -a) आत्मन्-ब्रह्मन् coincidentia oppositorum. अ 10-8-11 यदेजति पतति यच्च तिष्ठति प्राणदप्राणनिमिषच्च यद् भुवत् । क 2-20-22 अणोरणीयान् महतो महीयान्...आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः...अशरीरं शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितम्...मुं 3-1-7 बृहच्च तद्विष्य-मचिन्त्यरूपं स्रष्टमाच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति । दूरत्सुदूरे तदिष्टान्तिके च पश्यत्सु इहैव निहितं गुहायाम् ॥ गी. 13-14-16 सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्...बहिर्न्तश्च भूतानां...दूरस्थं चान्तिके च तत् आविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्... —b) के 3-2 तेषो (देवेष्यः) ह प्रादुर्बभूव तन्न व्यजानन्त किमिदं यक्षामिति. —c) तैसं 7-1-5-1 आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत् तस्मिन् प्रजापतिर्वायुर्भूत्वाऽचरत्. —d) क 3-29-11 मातरिश्वा यदामिमीत मातरि वातस्य सर्गे अभवत्सरीमणि । क 6-8-4 आ दूतो अग्निरभवद्विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः । नि 6-26 मातरिश्वा वायुः । मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति । मातरि आशु अनिति इति वा । अ 11-4-15 प्राणमाहुर्मतिरिश्वानं वातो ह प्राण उच्यते । अ 12-1-51 यस्यां वातो मातरिष्वेते रजांसि कृष्णं च्यावयंश्च वृक्षान् । वातस्य प्रवामुप्रवामनु वात्यर्चिः । ऐवा 2-38 पिता मातरिष्वेत्याह । प्राणो वै पिता प्राणो मातरिश्वा प्राणो रेतः । रेतस्तत् सिञ्चति । Cp मातरिश्वरी (bapax legomenon) in क 10-120-9 स्वसारो मातरिश्वरिरप्रा हिन्वन्ति च श्वसा वर्षयन्ति च । वासं 11-38 अपो देवीरुपसृज; 11-39 सं ते वायुर्मातरिश्वा दधातु [अपः cosmogonically, the (primeval) waters.]

तदेजति तन्नैजति तद्वरे तद्वन्तिके ।

तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्यै वाह्यतैः ॥ ५ ॥

1) Read तदु अन्तिके metri causa. —2) Drop अस्य metri causa.

a- -a) See a- -a on the preceding verse (4).

यैस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्नेवानुपश्यति ।

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥

1) v. l. आत्मन्येव (आत्मनि + एव); but आत्मन् here is Vedic locative ! —2) Order changed in वृ 4-4-15 न ततो; क 4-5, 12 न ततो. —3) v. l. विचिकित्सति.

a- -a) शब्दा 13-7-1-1 हन्ताहं भूतेष्वात्मानं जुह्वानि भूतानि चात्मानि इति...गी 6-29 सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि; 6-30 यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति. —b) छां 5-10-8 जायस्व भ्रियस्वेत्येतत् तृतीयं स्थानम् ... तस्मान्जगुप्सेत.

यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद् विज्ञानतः ।

तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

a) क 4-15 एवं मुनेर्विज्ञानत आत्मा भवति गौतम; गी 2-46 ब्राह्मणस्य विज्ञानतः —b- -b) बृ 3-5-1 योऽज्ञानायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति. —c) छां 6-9-1 एकतां रसं गमयन्ति; गी 6-31 सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः; 9-15 ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये...एकत्वेन पृथक्त्वेन...

सं पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम् ।

कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूर्यार्थात्तथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८ ॥

1) Drop यायातय्यतः metri causa.

a- -a) सः and शुक्रम are in apposition; cp बृ 1-4-11-14 तदेकं सन्नैव व्यभवत्...स नैव व्यभवत्. —b- -b) Attributes of ब्रह्मन् (and आत्मन्); cp बृ 3-8-8 अस्यूलमनणु... —c) क 5-13, श्वे 6-13 एको बहूनां यो विदधाति कामान्. —d) अ 5-8-8 शाश्वतीभ्यः समाभ्यः.

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाः रतौः ॥ ९ ॥

a- -a) बृ 4-4-10, verses 9-11 appear as verses 12-14 in माध्यं. —b) छां 1-1-10 नाना तु विद्या चाविद्या च; क 2-4 दूमेते विपरीते निपूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता. श्वे 5-1 ....विद्याविद्ये निहिते यत्र गृहे । क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या, विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः ।

अन्यदेवाहुर्विद्ययाऽन्यदाहुरविद्यया ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥

1) माध्यं. reads विद्यायाः and अविद्यायाः.

a) के 1-3 अन्यदेव ताद्विदितादयो आविदितादधि । इति शुश्रुम पूर्वथां ये नस्तद् व्याचचक्षिरे ॥

“विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते” ॥ ११ ॥

a- -a) मै 7-9. —b) के 2-12 आत्मना विदन्ते वीर्यं विषया विन्दतेऽमृतम् ।

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्याः रतौः ॥ १२ ॥

a- -a) शब्दा 14-7-2-13. —b) गौका 3-25 संभूतेऽपवादाच्च संभवः प्रतिपिष्यते ।

अन्यदेवाहुः संभवादन्यदाहुरसंभवात् ।

“इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद् विचचक्षिरे” ॥ १३ ॥

a- -a) = Verse 10^{cd} above.

संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयसह ।

विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्याऽमृतमश्नुते ॥ १४ ॥

a) शब्दा 6.6.2.12 प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुरात्मसंमितामेवास्मिन्नेतत् संभूतिं दधाति; जै 1.46.6 संभूती रेतोऽस्य तत् । रेतसो हि संभवति. —b) क 1.170.1 उताधीते विनश्यति; छां 8.11.1 विनाशमेवापीतो भवति; के 2.5 न चेदिहावेदीन्महती विनाष्टिः; वृ 4.4.12 न चेद्वेदिमहती विनाष्टिः; वृ 1.3.7 विष्वञ्चो विनेशुः; गी 4.40 संशयात्मा विनश्यति; 6.40 विनाशस्तस्य विषते; 13.27 विनश्यत्स्वविनश्यन्तम्; cp विनयपिटक I. 40 (हेतुप्यभव and निरोध).

१-हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।

तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥

1- -1) माध्यं Verse 17^{ab}; माध्यं 17^{ad} योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहम् । ॐ खं ब्रह्म partially similar to ई 16 योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमास्मि.

a) ई 15-18 corresponds to वृ 5.15 in its entirety. ई 15 occurs in मे 6.35 with विष्णवे for दृष्टये! —b) Attraction of cases; cp शब्दा 1.8.1.1 ययेदं पाणिभ्यामवनेजनाय (i. e. पाणी अवनेकेतुम्) आहरन्ति. सत्यधर्माय where सत्यं = धर्मः cp वृ 1.4.14 सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति, धर्मं वाच वदन्तं सत्यं वदतीति.

पूषन्नेकैर्के यम सूर्य प्राजापत्य व्यूहं रश्मीन् समूहं तेजः ।

यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि⁻¹ योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमास्मि ॥ १६ ॥

1- -1) Absent in माध्यं.

a) मुं 3.2.10 क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वत एकपि श्रद्धयन्तः. —b) शब्दा 10.4.2.4 स द्वेधात्मानं व्यौहत्. —c) तैत्ति 2.3.13.3 अथो आयतनवन्तमेव चतुर्धा व्यूहति । दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति । पुनः समूहति; शब्दा 4.5.9.1...द्वादशाहेन व्यूढच्छन्दसा यजते...समूढच्छन्दास्तदा... गृह्णाति. —d) वृ 4.4.4 अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते.

वार्युरनिलममृतमधेदं भस्मान्तश्शरीरम् ।

ॐ क्रतो स्मरं कृतस्मरं क्रतो स्मरं कृतस्मरं ॥ १७ ॥

1) माध्यं. inserts क्रिबे स्मर between the first pair क्रतो स्मर and कृतस्मर. —2) माध्यं drops the last कृतस्मर.

a) Cp क 10.16.3 सूर्यं चक्षुराच्छतु वातमात्मा; शब्दा 10.3.3.8 स यदैवंविदस्माह्लोकात्र्यैति वाचैवाग्निमप्येति...प्रागेन वायुम्; वृ. 3.2.13 यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्य...अप्येति वातं प्राणः. —b) श्वे 2.11 नीहारधूमार्कानिलानलानाम्. —c) शब्दा 7.5.2.48 अपां त्वा भस्मन् सादयामि इति अभ्रं वा अपां भस्म...

“अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमर्ज्जि विधेम” ॥ १८ ॥

a- -a) ऋ 1.189.1 and in many Vedic texts. —*b*) Cp ऋ 4.17.14 आ कृष्ण ई जुहुराणो जिघर्ति. प्र 1.16 न येषु जिह्ममवृतं न माया. —*c*) Prayers for right guidance and freedom from sin in many places in ऋ and अ.

॥ इति ईशोपनिषत् ॥

॥ केनोपनिषत् ॥

[The four Khandas of this Upanisad, which is also called Talavakāropanisad, correspond to the Sections IV. 18-21 of the Jaiminiyopanisad (No. 18 of our collection). This Upanisad is called Kenopanisad because of the opening word : Kena.]

केनेपितं^a पतति प्रेपितं मनः केन प्राणैः प्रथमः प्रैति युक्तः ।

केनेपितां वार्चमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो^c युनक्ति ॥ १ ॥

a) Cp क 1.182.6 चतस्रो नावः...उद्दिश्यामिपिताः पारयन्ति —b) अ 10.8.35 येभिर्वात इपितः प्रवाति. —c) छां 1.2.7 मुख्यः प्राणः; वृ 1.3.7 आसन्धं प्राणम् —d) अ 10.8.33 अपूर्वेणेपिता वाचः, ऐवा 2.5 मनसा वा इपिता वाग्मदति. —e) क 10.136.5 अयो देवेपितो मुनिः.

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद् वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणः ।

चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य^c धीराः प्रेत्यास्माद्धोकादमृता भवन्ति ॥ २ ॥

1) This pāda has one redundant syllable

a) Cp वृ 4.4.18; छां 8.12.4 ... स आत्मा भरणाय श्रोत्रम्. —b) Cp वृ 3.1.3 सा मुक्तिः सातिमुक्तिः; केन यजमान आतिमतिमुच्यते; 3.1.6 इत्यतिमोक्षाः; 1.3.12 यद्वा मृत्युमत्यमुच्यत. —c) ऐ 2.6 अमृतः समभवत्.

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्मच्छति नो मनैः ।

न विद्मो¹ न विजानीमो यथैतदनुशिष्यात् ॥ ३ ॥

1) Oertel reads विद्म.

a- -a) क 6.12; तै 2.9; मुं 3.1.8.

अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि ।

इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्वाचचक्षिरे ॥ ४ ॥

a) ई 10, 13.

यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वाग्मभ्युच्यते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ५ ॥

a) वृ 2.4.14; 3.2.3; 3.8.8.

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो^o मतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥

a) तै 2.4. — b) As per earlier expression (वागभ्युपेत्य v.5) we expect मनो मन्यते; but the text has मनो मतम्.

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षुषि पश्यति ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥

1) रत्तरामानुज reads पश्यन्ति.

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥

यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ९ ॥

a) Cp प्र 4.3; श्रु 7.5.1-21 यत्प्राणपतिः प्राणयत् तस्माद् प्राणपतिः प्राणः; 10.5.2-14 एष च एव प्राणः । एष हीमाः सर्वाः प्रजाः प्रणयति (an instance of popular etymology !).

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

यदि मन्यसे सुवेदेति दहैरमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपम् । यदस्य त्वं
यदस्य देवेषु । अथ नु मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥ १ ॥

1) v. l. दध्र and दह्र. — 2) v. l. मन्येऽविदितम्.

a) पा 1.4.94 सुः पूजायाम्. — b) छां 8.1.1 दहरं पुण्डरीकं वेश्म; ब्रह्म 1.3.14 दहरं उत्तरेभ्यः; cp दध्र—क्र 1.31.6 दध्रेभिश्चित्समृता हंसि भूपसः; 4.25.5 न तं जिनन्ति बहवो न दध्राः; 4.32.20 मा दध्रं भूरि आ हर; अ 8.4.10 रिपुः स्तेनः स्तेयकृद् दध्रमेतु = क्र 7.104.10. — c) त्वम् = त्वयि. Cp देवेषु, corresponding to later अध्यात्मम् and अधिदैवतम् (के 4.5 and 4.4). — d) पा 3.1.6 मान्वधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य; छां 5.11.1 महाश्रोत्रिया मीमांसाश्चक्षुः; बृ 1.5.2 अथातो वतमीमांसा; तै 2.8 सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवति.

नोहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।
यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥ २ ॥

1) v. l. नाह.

यस्यामर्तं तस्य मर्तं मर्तं यस्य न वेद सः ।
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥ ३ ॥

a) Cp क्र 1.164.32 य ई ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात्.

प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते ।
आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥ ४ ॥

a) बृ 1.4.10 यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत; 4.4.13 यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा. — b)

बृ 1.4.17 आत्मना हि कर्म करोति; क 3.4 आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्ता... —c) Cp ई 11 विययामृतमश्नुते = मै 8.9.

ईह चेदवेदीदथ सत्यमास्ति न चेदिहावेदीन्महती विनाष्टिः ।

भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ ५ ॥

1) v. l. विचिन्त्य. Oertel reads विविच्य (Cp क 2.2 तौ संप्रतिष्य विविनाशित धीराः).

a- -a) ई 14; बृ 1.3.7; 4.4.14; छां 8.11.1; गी 4.10; 6.40; 13.27.

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये । तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त । त
ऐक्षन्तास्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ॥ १ ॥

1) v. l. अथ तस्य (रत्नरामानुज).

a) पा 7.3.57 सचलिवेर्जेः. तैसं 1.6.2.4 महेन्द्रस्याहं देवयज्यया जेमानं महिमानं गमेयम्;
शाखा 1.6.4.21 यथा महाराजो विजिग्यानः ... एवं महेन्द्रोऽभवत्. Note the relation of विजय
and महिमा (√मह्).

तद्वैपां विजिज्ञौ । तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव । तन्न व्यजानत् किमिदं यस्मिन्मिति ॥ २ ॥

1) v. l. व्यजानन्त.

a) छां 6.7.6 तद्व्यास्य विजिज्ञौ विजिज्ञौ. --b) तेभ्यः = देवेभ्यः (Cp ई 4). —c)
अ 9.1.24 तत्प्रजाप्यः प्रादुर्भवति; छां 1.12.1 तस्मै श्वा श्वेतः प्रादुर्बभूव; पद्मा 5.5 ईतयः प्रादुर्भवन्ति;
ति 2.8 तस्मै देवता प्रादुर्बभूव; 7.23 अमुतोऽमुष्य रश्मयो प्रादुर्भवन्ति. —d) अ 10.2.32
तस्मिन्ययक्षमात्मन्वत्; वासं 34.2 यदपूर्वं यक्षमन्तः प्रजानाम्. यक्ष connected with Vedic
words यहु (क 8.60.13) and यहु (क 10.110.3) and not with यज्.

तेऽग्निमब्रुवन् । जानवेद एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति । तथेति ॥ ३ ॥

a) जातवेदाः = अग्निः as later मातरिषा = वायु (Vedic usage).

तदभ्यद्रवत् । तमभ्यवदत्कोऽसीति । अग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा
अहमस्मीति ॥ ४ ॥

तस्मिन्स्त्वयि किं वीर्यमिति । अपीदं सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ५ ॥

तस्मै तृणं निदधौ । एतद्वहेति । तदुपमेयाय सर्वजवेन । तन्न शशाक दग्धुम् ।
स तत एव निवृत्ते । नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ ६ ॥

1) v. l. नैनत्.

a) शाखा 18.1 उत रासभो न सर्वमिव जवं धावति.

अथ वायुमद्भवत् । वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति । तथेति ॥ ७ ॥

तदभ्यद्रवत् । तमभ्यवदत्कोऽसीति । वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमस्मीति ॥ ८ ॥

तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति । अपीदं सर्वमाददीर्य यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ९ ॥

1) v. 1. आददीर्यम्; आ + दा always आत्मनेपद; so this reading seems to be an error; cp पा 1.3.20 आदो दोऽनास्यविहरणे.

तस्मै तृणं निदधौ । एतदादत्स्वेति । तदुपमेयाय सर्वजवेन । तन्न शशाकाऽऽदातुम् । स तत एव निवहते । नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ १० ॥

अयेन्द्रमद्भवत् । मघवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति । तथेति । तदभ्यद्रवत् । तस्मात्तिरोदधे ॥ ११ ॥

स तस्मिन्नेवाऽऽकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीम् । तां होवाच किमेतद्यक्षमिति ॥ १२ ॥

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

a) Cp अन्तरिक्षिणीः (fem.) क 10.95-17; (mas.) क 1.51-2. अन्तरिक्षि = आकाश in connection with स्त्री see वृ 1.4.3 तस्मादयमाकाशः स्त्रिया पूर्यत एव. —b) पा 4.4.112 वेशन्तद्दिमवद्भ्यामण्.

सा ब्रह्मेति होवाच । ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वमिति ।

ततो हैव विदांचकार ब्रह्मेति ॥ १ ॥

1) v. 1. अमहीयध्वम् ?

तस्माद्वा एते देवा अतिस्तरामिवान्यान्देवान् । यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते ह्येनन्नेर्दिष्टं पस्पृशुः । ते ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥ २ ॥

1) v. 1. पस्पृशुः.

a) ते विदांचकार is a syntactical anacoluthon.

तस्माद्वा इन्द्रोऽतिस्तरामिवान्यान्देवान् । स ह्येनन्नेर्दिष्टं पस्पृश । स ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥ ३ ॥

a) पा 5.3.63 अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ.

तस्यैव आदेशः । यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा ३ इतीन्यमीमिपदा ३ इत्यधिदैवतम् ॥ ४ ॥

1) v. 1. न्यमिपत् (just like व्यद्युतत्).

a) वृ 2.3.6 अथात आदेशो नेति नेति; छां 6.1.3 उत तमादेशमप्राक्ष्यः. —b) मुं 2.2.1

एजत् प्राणानिमिपच्च यत्.

अथाध्यात्मम् । यदेतद्गच्छतीव च मनः । अनेन चैतदुपस्मरत्यभीक्ष्णं
संकल्पः ॥ ५ ॥

a) शब्दा 2.3.2.4 यत्रैव संवजनन्वाहार्यपचनमुपस्मरेत् तदेव तं मनसोपतिष्ठेत्; 5.2.2.2 यथोप-
स्मारमन्त्रानि संभरति. —*b*) नि 2.25 अभीक्ष्णं अभिक्षणं भवति. —*c*) क 10.164.5 जाग्रत्स्वप्नः
संकल्पः पापः (संकल्प only once in क); छां 7.4.1 संकल्पो वाव मनसो भूयान्.

तद्ध तर्द्धनं नाम । तद्धर्नमित्युपासितव्यम् । स य एतदेवं वेद । अभि ह्यनं
सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ॥ ६ ॥

a) क 10.81.4 किंस्विद्धर्नं क उ स वृक्ष आस. —*b*) Cp छां 3.14.1 तज्जलानिति.

उपनिषदं भो ब्रूहीति । उक्तां त उपनिषत् । ब्राह्मीं वाव त उपनिषदमब्रूमेति
॥ ७ ॥

a) See जै 4.23.6. —*b*) वृ 4.1.2 उक्तोपनिषत्कः.

तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा । वेदाः सर्वाङ्गानि¹ सत्यमायर्तनम् ॥ ८ ॥

1) व. 1. सर्वाङ्गानि.

a) वृ 4.1.2-7. (आयतनम्...प्रतिष्ठा).

यो वा एतामेवं वेद । अपहृत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये¹ प्रतितिष्ठति
प्रतितिष्ठति ॥ ९ ॥

॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥

1) व. 1. अज्येये. Cp शब्दा 11.5.7.1 लोकः...चतुर्भिर्धर्मैर्ब्राह्मणं भुनाक्ते—अर्चया च दानेन
चाज्येयतया चावध्यतया च.

a) Cp ज्यायस, ज्येष्ठ in पा 5.3.61 ज्य च.

॥ इति केनोपनिषद् ॥

॥ कठोपनिषत् ॥

[This Upaniṣad is divided into two adhyāyas and each adhyāya is subdivided into three *Vallis*; we cite the *Vallis* continuously 1-6. For the narrative in the Upaniṣad, cp कठ 1-1-9 with तैत्ति 3-11-8-1-6.]

उशन् ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ । तस्य ह नाचिकेता नाम पुत्र आस ॥१॥

a) उशन् is apparently the name of the father of Naciketas, वाजश्रवस being the patronymic. —b) अ 9-5-17 येना सहस्रं वहसि येनाग्रे सर्ववेदसम्. तैत्ति 7-1-1-3 सर्ववेदसे वा सहस्रे वाऽवकल्पः । श्रवा 4-6-1-15 सर्वे वै सर्ववेदसम्; 10-2-5-16 तस्मिन्सर्ववेदसं दद्यात्; तांवा 6-7-1-5 यदि सर्ववेदसे न ददाति सर्वम्यानिजीयते.

त० ह कुमार० सन्तं दक्षिणामुं नीयमानासु श्रद्धाऽऽविवेश । सोऽप्यन्यत ॥ २ ॥

a) क 5-2-1 कुमारं माता विभर्ति (कु + मार one prone to death easily). —b) क 1-12-5 तस्मा इयं दक्षिणा पिबन्ते सदा. —c) अ 5-7-5 श्रद्धा तमय विन्दतु. पा 5-2-101 प्रज्ञाश्रद्धार्चाम्यो णः.

पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः ।

अनन्दा नाम ते लोकास्तान्स गच्छति ता ददत् ॥ ३ ॥

a) Cp क 6-28-7 प्रजावतीः (cp दुग्धदोहा and निरिन्द्रियाः here); सूयवसं रिशन्तीः (cp जग्धतृणाः here); शुद्धा अपः सुप्रपाणे पिबन्तीः (cp पीतोदकाः here). —b) तैत्ति 2-5-6-4 यदुपेयाग्निरिन्द्रियः स्यात्; तैत्ति 1-5-3-3 विशमेव निरिन्द्रियामकः (Note : इन्द्रियं वै गर्भः there); वृ 6-4-4 and 12 बहवो मर्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विमुक्तोऽस्माल्लोकात् प्रयन्ति. —c) ई 3; वृ 4-4-11.

स होवाच पितरं तत कस्मै मां दास्यसीति । द्वितीयं तृतीयं त० होवाच मृत्यवे त्वा ददामीति ॥ ४ ॥

a) Cp क 9-11-2-3 कारुहं ततो भिषग् उपलप्रक्षिणी नना. अ 5-24-17 ततस्ततामहास्ते मावन्तु; 18-4-75-77 एतत्ते प्रततामह...एतत्ते ततामह... एतत्ते तत (ततामह on the analogy of पितामह ?). —b) तैत्ति 3-11-8-1.

बहूनामेपि प्रथमो बहूनामेपि मध्यमः ।

कि० स्विद्यर्मस्य कर्तव्यं यन्मयाऽद्य करिष्यति ॥ ५ ॥

a) क 10-16-5-4 तस्मै यमाय नमो अस्तु मृत्यवे. क 10-14-1 वैवस्वतं संगमनं जनार्ता यमं राजानं हविषा दुवस्य.

अनुपश्य यथा पूर्वे प्रतिपश्य तथाऽपरे ।

सैस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाऽऽजायते पुनः ॥ ६ ॥

a) वृ 3-9-28 यत्समूलमावृहेयुर्दक्षं न पुनराभवेत्. क 10-79-3 ससं (= सस्यम्) न पक्वम्. अ 8-10-24 कृषिं च सस्यं च. गी 2-27 जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च । पा 5-2-68 सस्येन पज्जितः.

वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान् ।

तस्यैतां शान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् ॥ ७ ॥

a) वृ 1-4-15 अग्निवै देवेषु ब्रह्माभवत् । ब्राह्मणो मनुष्येषु. —b) क 10-86-20 अस्तमेहि गृहान् उप. —c) तैसं 2-5-8-2 अनयोर्लोकयोः शान्त्यै. वासं 3-4-3 क्षेमाय वः शान्त्यै प्रपये; 36-17 शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिरोधि. अ 19-9-3-4 ययैव समृजे धोरं तयैव शान्तिरस्तु नः.

आशाप्रतीक्षे संगतं सूनुतां चेष्टापूर्ते पुत्रपशूश्च सर्वान् ।

एतद् वृद्धे पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन्वसति ब्राह्मणो गृहे ॥ ८ ॥

a) तैत्रा 3-4-19-1 आशायै जाभिं प्रतीक्षायै कुमारिम्. —b) Mostly इष्टापूर्तम् (sg) in Vedic lit. क 10-14-8 संगच्छस्व...इष्टापूर्तम् (hapax legomenon in क.). —c) तैत्रा 3-11-8-1-2 किं प्रयमां रात्रिमश्ना इति, प्रजां त इति...द्वितीयां...पशून्...तृतीयां...साधुकृत्याम्. —d) पा 5-4-122 नित्यमसिच् प्रजामेधयोः; cp वृ 6-2-3 कथं सुमेध इति; तै 1-10 सुमेधा अमृतोऽक्षितः; गी 7-23 तद्रवत्यल्पमेधसाम्.

तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मेऽनश्नन्ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्यः ।

नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन् स्वस्ति मेऽस्तु तस्मात्प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्व ॥ ९ ॥

a) क 10-63-2 विश्वा हि वो नमस्यानि नामानि देवा उत यज्ञियानि वः; अ 6-98-1 उपसयो नमस्यो भवेह. —b) पा 2-3-16 नमःस्वास्तिस्वाहा...

शान्तसङ्कल्पः सुमना यथा स्याद् वीतमन्युर्गौतमो माभि मृत्यो ।

त्वत्प्रसृष्टं माऽभि वदेत्प्रतीर्त एतत्त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥ १० ॥

a) प्रतीत (convinced) only here and in 1-11 in this sense.

यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत औद्दालकिराशुणिर्मत्प्रसृष्टः ।

सुखं रात्रीः शयिता वीतमन्युस्त्वां दर्शिवान् मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ॥ ११ ॥

1) v. l. प्रसृष्टम्, प्रसृष्टे. —2) v. l. ददाशिवान्. Metre requires दर्शिवान् which is later (Epic); cp मभा 1-54-19 भवान् प्रत्यक्षदर्शिवान् et passim. It always stands at the end of a compound. Cp विद्वस् perfect participle without reduplication like दर्शिवस्. पा 8-1-36 on विद्वस् would have said ददोः शतुर्वसुः (à la विदेः शतुर्वसुः) !

a) भविता is future. —b) शयिता is future.

स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति न तत्र त्वं न जरयां विभेति ।

उभे तीर्त्वाऽश्नायापिपासे^१ शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १२ ॥

a) Shall we read जरसो? Cp पा 1.4.25. Alsdorf emends it as जरायाः.

—b) वृ 3.5-1.

स त्वमग्निं स्वर्गमध्येपि मृत्यो मृद्वाहि त्वं श्रद्धधानाय मह्यम् ।

स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद् द्वितीयेण वृणे चरेण ॥ १३ ॥

1) तम् instead of त्वम् (रंगरामानुज, भास्कर).

प्र ते ब्रवीमि तद् मे निबोर्धं स्वर्गमग्निं नचिकेतः प्रजानन् ।

अनन्तलोकाग्निमथो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम् ॥ १४ ॥

a) क 3.14. —b) Vedic idiom is गुहा-निधा. Cp क 10.5.2 गुहा नामानि दधिरे पराणि. अ 11.5.10 गुहा निधी निहितौ ब्राह्मणस्य.

लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा ।

स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्तमथास्य मृत्युः पुनरेवाऽऽह तुष्टः ॥ १५ ॥

1) Metre requires omission of एव; read पुनराह तुष्टः (रंगरामानुज).

a) वासं 14.11 इन्द्राग्निं अव्ययमानामिष्टकां दहतं युवम्. शत्रा 6.1.2.22 तस्मादग्निनेष्टकाः पचन्ति.

तेमब्रवीतीषीयमाणो महात्मा वरं तवेहाद्य ददामि भूयः ।

तवैव नाम्ना भविताऽयमग्निः सुर्द्धकां चेषामनेकरूपां गृहाण ॥ १६ ॥

1) Verses 16-18 seem to be an interpolation.

a) छे 4.3.6; श्वे 6.23; गी 7.19. —b) क 10.51. 3 & 4. : 3 तं त्वा यमो अचिकेत (from चि to note) चित्रभानो ... 4 एतमर्थं न चिकेताहमग्निः (the origin of न-चिकेतम्; cp नवेद in क 1.165-13; 4.23.4). —c) क 2.3 (only here in Vedic literature).

त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धिं त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू ।

ब्रह्मजं देवमीड्यं विदित्वा निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥ १७ ॥

1) v. 1. ब्रह्मयज्ञम् (निष्कार्क).

a) Obscure word! —b) तैब्रा 3.11.8.5 यो अग्निं नाचिकेतं चिनुते य उ चैनमेवं वेद (here विदित्वा and निचाय्य).

त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा य एवं विद्वांश्चिनुते नाचिकेतम् ।

स मृत्युपाशान्पुरतः प्रणोद्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १८ ॥

एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्यो यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण ।

एतमग्निं तवैर्व प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व ॥ १९ ॥

a) See verse 16 above

येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।

एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेव वरस्तृतीयः ॥ २० ॥

a) शब्दा 2 2 4 9 तद्वा एतदेव विचिकित्सायै जन्म यत् प्रजापतिर्व्यचिकित्सत् । स विचिकित्सन् जुहवानीशमाहोषाशमिति । तद्विचिकित्सायै जन्म, छा 3 14 4, तै 1 11 —b) ऋ 2 12 5 उतेमाहुर्नैपो अस्तीत्येनम्

देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुज्ञेयमणुरेव धर्मः ।

अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मोपरोत्सीरति मा सृजैनम् ॥ २१ ॥

a) तैत्ति 2 1 2 2 = शब्दा 2 2 4 9 [(see a) on verse 20 above] तद् व्यचिकित्सत् । जुहवानीशमाहोषाशमिति । तद्विचिकित्सायै जन्म, छा 3 14 4, तै 1 11 —b) छा 6 8 6, क 2 13, मु 3 1 9 —c) वृ 1 5 23, क 2 13

देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वं च मृत्यो यन्न सुज्ञेयमात्थ ।

वर्त्ता चास्य त्वाहगन्यो न लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥ २२ ॥

a) गी 6 39 त्वदन्य सशयास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते

शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व बहून् पशून् हस्तिहिरण्यमश्वान् ।

भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयं च जीव शरदो यावदिच्छसि ॥ २३ ॥

a— a) छा 7 24 2 —b) च to be omitted in c. ?

एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व विचं चिरजीविषां च ।

महाभूमौ नचिकेतस्त्वमोघि कामानां त्वा कामभोजं करोमि ॥ २४ ॥

a) Cp on कामभाज, ऋ 7 81 4 तस्यास्ते रत्नभाज ईमहे, 6 71 6 अया धिया वामभाज

स्याम

ये^१ ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान् कामाश्छन्दतः प्रार्थयस्व ।

इमा रीमाः सरथाः सत्तूर्या न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः ।

आभिर्मत्पत्ताभिः परिचारयस्व नचिकेतो मरणं माऽनुग्राहीः^२ ॥ २५ ॥

1) This verse contains 6 padas

a) तैत्ति 5 6 8 3 नाग्निं चित्वा रामासुपेयात् —b) तै 2 6.

श्वोर्भावा मर्त्यस्य यदन्तैकैतत् सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः ।

अपि सर्वं जीवितमल्पमेव तवैव बाह्यास्तव नृत्यगीते ॥ २६ ॥

a) काश्रौह 12.6.31 तस्माच्च श्लोभावात्. —b) अ 19.9.7 शं विवस्वान् शमन्तकः; वासं 39.13 यमाय स्वाहान्तकाय स्वाहा मृत्यवे स्वाहा. शब्दा 10.4.3.2 स यो हैतमन्तकं मृत्युं संवत्सरं वेद. धम्मपद 288 अन्तिकेनाधिपन्नस्स नत्थि जातीसु ताणता. —c) क 1.92.10 मर्तस्य देवी जरयन्त्यायुः. —d) Older form is वृत्ति or वृत्त. क 10.18.3 वृत्तये हसाय. अ 11.8.24. हसो नरिहा वृत्तानि. शब्दा 3.2.4.6 वृत्तं गीतं उपाववर्त.

नं वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत्त्वा ।

जीविष्यामो यावदीक्षिष्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥ २७ ॥

a) छां 5.3.6 तवैव राजन्मानुषं वित्तम्. वृ 1.4.8 भ्रेयो वित्तात्; 2.4.2 and 4.5.2 अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन; 3.5.1 वित्तैपणायाश्च व्युत्थाय. क 2.3 नैतां सृष्ट्वां वित्तमयीमवातः; 2.6 प्रमायन्तं वित्तमोहेन मूढम्. —b) Parasm. is exceptional.

अजीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन्मर्त्यः कर्धःस्थः प्रजानन् ।

आभिर्ध्यायन् वर्णरतिप्रमोदानतिदीर्घं जीविते को रमेत ॥ २८ ॥

1) v. l. क तदास्यः (रंगरामानुज).

a) क 2.3. —b) क 1.24 चिरजीविकां च ।

यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो यत्सार्धपराये महति ब्रूहि नस्तत् ।

योऽयं वरो गूढमनुमविष्टो नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते ॥ २९ ॥

॥ इति प्रथमा बल्ली ॥

a) तैत्रा 3.12.9.7 सर्वात्रिभूमात्मानं संपराये. क 2.6.

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषः सिनीतः ।

तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति हीर्यतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते ॥ १ ॥

a) क 3.55.15 तयोरन्यद् गुह्यं आत्रिरन्यत्. धम्मपद 75 अज्जा हि लाभूपानिसा अज्जा निब्बाणगामिनी. —b) Cp नानाधियः (क 9.112.3); नानात्ययाः (छां 4.10.3; 6.9.1). Also क 2.4. —c) Shall we omit भवति m. c. ? —d) के 2.5 न चेदिहावेदीन्महती विनाष्टः.

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ सम्परीत्य विविनक्ति धीरः ।

श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद् वृणीते ॥ २ ॥

a) तौ = श्रेयश्च प्रेयश्च a case of anacoluthon ! Cp वृ 1.5.12 तौ मिथुनं समैताम् (where तौ = ते i. e. वाक् and मनस्). —b) For धीर and मन्द (पाक) cp क 1.164.21 स मा धीरः पाकमवा विवेश; 2.27.11 पाक्या चित् वसवो धीर्या चित्. वृ 3.5.1 (बाल versus पण्डित). क 4.2. —c) क 10.166.5 योगक्षेमं व आदायार्हं भूयासमुत्तमः.

स त्वं प्रियान् प्रियरूपांश्च कामानभिर्ध्यायन्नचिकेतोऽत्यसाक्षीः ।

नैतां सृङ्कां वित्तमयीमवाप्नो यस्यां भजन्ति बहवो मनुष्याः ॥ ३ ॥

a) क 1-29. —b) क 1-16.

दूरमेते विपरीते विपूचीं^१ अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।

विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त ॥ ४ ॥

a) क 1-164-31 स सग्रीचीः स विपूचीर्विस्तारः; 3-55-15 सग्रीचीना पयसा सा विपूची. छां 8-6-11 (= क 6-16); बृ 1-3-7 विष्वक्त्रो विनेशुः. —b) मै 7-9 विद्याभीप्सितं नचिकेतसं मन्ये. —c) श्वे 2-13 अलोलुपत्वम्. गी 16-2 दया भूतेष्वलोलुपत्वम्.

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयंधीराः पण्डितमन्यमानाः ।

दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथार्थोः ॥ ५ ॥

a- -a) मुं 1-2-8 (जड्वन्यमानाः for दन्द्रम्यमाणाः); मै 7-9 —b) पा 3-1-33 नित्यं कौटिल्ये गतौ. —c) Matthew 23-24 οἱ δὲ τυφλοί (blind guides).

न साम्प्रतीयः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् ।

अयं लोको नास्ति परं इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥ ६ ॥

1) Shall we join इति and मानी ! cp पा 3-2-82 मनः. —2) परेति m. c. ?

a) तैत्ति 3-12-9-7 cited on क 1-29. —b) मुं 1-2-7.

श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः ।

आश्चर्य्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाऽऽश्चर्य्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥ ७ ॥

a) नि 2-24 आश्चर्य्यमिव प्राधान्येन. पा 6-1-147 आश्चर्य्यमनित्ये. गी 2-29. —b) ऋ 10-32-7 स प्रैति क्षेवविदागुशिष्टः; शबा 11-4-2-1 एते कुशला मन्यमानाः.

न नरेणावरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः ।

अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्त्यणीयान् ह्यतर्क्यमर्शुप्रमाणात् ॥ ८ ॥

1) v. l. अगतिः.

a) छां 6-14-2 आचार्यवान् पुरुषो वेद. —b) बृ 4-4-8 अणुः पन्थाः. क 1-21; 2-13; 2-20. मुं 2-2-2; 3-1-9. बृ 4-4-1 अण्वन्तान्.

नैषा तर्केण मतिरापनेयां प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ट ।

यां त्वमापः सत्यधृतिर्वृत्तासि त्वाद्दृ नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥ ९ ॥

a) नि 13-12 अपि श्रुतिः अपि तर्कतः ... तेभ्य एतं तर्कमुपि प्रायच्छन्. —b) Three lines of derivation: i आप (आपन), ii आप + अनीय, iii अप + नी (अपनेय). —c) शबा 10-6-3-2 सत्यसंकल्पं सत्यधृतिम्.

जानाम्यहं शेवधिरेतित्यनित्यं न ह्यधुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत् ।

ततो मया नाचिकेतश्चितोऽग्निरनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् ॥ १० ॥

a) क 2-13-6 शेवधिं निद्रधिषे विवस्वति; अ 7-53 5 अयं जरिष्णः शेवधिरिष्ट इह वर्धताम्.
मै 6-30. —b) d = a query ? ऐआ 2-3-2 मर्त्येनामृतमीप्सति.

कामस्याऽऽप्तिं जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरानन्त्यमभयस्य पारम् ।

स्तोममहदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्या धीरो नचिकेतोऽत्यस्त्राक्षीः ॥ ११ ॥

1) Omit धृत्या m. c.

a) क 3-2 अभयं तितीर्षतां पारम्.

तं दुर्दर्शं गूढमनुमविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्टं पुराणम् ।

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मर्त्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥ १२ ॥

1) To read गुहा हितम् ? क 1-23-14 अपगूळं गुहा हितम्.

a) वासं 5-8 तनूर्वीर्षिष्ठा गह्वरेष्टा. —b) क 2-22.

एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः प्रवृत्त धर्म्यमणुमेतमाप्य ।

स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा विवृतस्सर्वं नचिकेतसं मन्ये ॥ १३ ॥

a) क 6-17; छां 4-17-1 रसान्नावृहत्. Cp तै 2 : the doctrine of कोश (sheaths). —b) छां 8-1-1 (वेश्म); मुं 3-2-4 (याम). —c) नचिकेतसम् = नचिकेतं m. c. ?

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् ।

अन्यत्र भूतौच्च भव्यौच्च यत्तत् पश्यसि तद्वद ॥ १४ ॥

a) अ 19-9-2 शान्तं नो अस्तु कृताकृतम्; but वृ 4-4-22 नैनं कृताकृते तपतः;
पा 2-1-60 कतेन नञ्विशिष्टेनानम्. —b) क 4-5.

सर्वे देवा यत् पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत् ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्यो^१मित्येतत् ॥ १५ ॥

a) गी 8-11 (practically identical with this verse). —b) छां 8-4-3;
मुं 2-1-7; 3-1-5; प्र 1-13. —c) संग्रहं not in Vedic literature. —d) वासं 2-13;
शान्ना 1-4-1-30; छां 2-23-4; प्र 5-2; मां 1.

एतद्धवेवाक्षरं ब्रह्म एतद्धवेवाक्षरं परम् ।

एतद्धवेवाक्षरं ज्ञात्वा यो^२ यदिच्छति तस्य तत् ॥ १६ ॥

a) The whole verse = मै 6-4. —b) छां 8-3-2.

एतदालम्ब्यनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ।

एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १७ ॥

a) क 10-81-2 आरम्भणं कतम् स्वित्कयासीत्.

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ १८ ॥

a) गी 2-20 with some changes. —b) क 4-36-7 धीरासो हि द्वा कवयो विपश्चित्;

अ 8-9-3 ब्रह्मैव विद्यात्तपसा विपश्चित्. —c) छां 8-1-5; 8-10-2 et passim.

हन्ता चेन्मन्यते हन्तुः हतश्चेन्मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

a) गी 2-19 (with some changes).

अणोरणीयान्महतो महीयानात्माऽस्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।

तमर्कतुः पश्यति वीतशोको धातुप्रसादान्महिमानमात्मनः ॥ २० ॥

1) v. l. धातुः प्रसादात्.

a) Cp क 2. 20-22 with ई 4, 5; छां 3-14-3; श्वे 3-9; गी 13-14-16. —b) मुं 3-1-7. —c) श्वे 3-20. —d) धातुप्रसाद = ज्ञानप्रसाद (मुं 3-1-8). धातुः प्रसादात् (through grace of God). Cp क 10-125-5 यं कामये तं तमुयं कृणोमि; मुं 3-2-3; क 2-23.

आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः ।

कस्तं मदीमदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥ २१ ॥

a) मदामदम् intensive like चराचर (क 10-85-11), चलाचलासः (क 1-164-48), घनाघन (क 10-103-1), and वदावद (ऐवा 7-13 स वै लोकोऽवदावदः); पा 6-1-12, Vārttika 6-7.

अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ।

महान्तं विष्णुमात्मानं मर्त्या धीरो न शोचति ॥ २२ ॥

a) Cp क 2-12.

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूः स्वाम् ॥ २३ ॥

a) मुं 3-2-3. —b) क 10-71-4 उतो त्वस्मै तन्वं वि सस्ते.

नान्विस्तो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।

नाशान्तमानसो वाऽपि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥ २४ ॥

a) क 9-73-6 कृतस्य पन्थां न तरन्ति दुष्कृतः. —b) वृ 4-4-33. —c) छां 3-14-1.

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओर्दैनः ।

मृत्युर्यस्योपसेचनं कं इत्या वेद यत्र सः ॥ २५ ॥

॥ इति द्वितीया वल्ली ॥

a) अ 11.3.23 स य ओदनस्य महिमानं विधातु; 11.3.24 नाल्प इति ब्रूयान्नानुपसेचन इति;
क 10.76.7 दुहन्त्यध्वरुपसेचनाय कम्. —b) क 10.129.7 सो अंग वेद यदि वा न वेद.

ऋतं पिबन्तौ सुकृत्तस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्थे ।

छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्निं ये च त्रिणाचिकेताः ॥ १ ॥

a) मुं 1.2.1; अ 6.120.1 उदिनयाति सुकृतस्य लोकं; 6.121.1 अय गच्छेम सुकृतस्य लोकम्. —b) ब्रम् 1.2.11 गुहां प्रविष्टावात्मानौ. —c) Cp छां 1.1.2 परमः परार्थः.
—d) क 6.5. —e) मनु 3.185 त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निः.

यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत् परम् ।

अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतश्शक्रेमहि ॥ २ ॥

a) मैसं 2.13.22 त्वं तंतुरुत सेतुरग्ने (= कासं 40.12 = तैत्ति 2.4.2.6); छां 8.4.1-2;
बृ 4.4.22; मुं 2.2.4; श्वे 6.19. —b) क 2.11.

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ ३ ॥

a) The simile of Chariot occurs in Plato, Phaedrus (240 b ff). —b)
क 6.75.6 रथे तिष्ठन्नयाति वाजिनः पुरो यत्र यत्र कामयते सुपारथिः । अर्धशूलं महिमानं यनायत मनः
पश्चादनु यच्छन्ति रथमयः ॥ वासं 34.6 सुपारथिरश्वान् etc. —c) पा 3.3.53 (51-53);
प्रग्रह is a classical word.

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विपर्यास्तेषु गोचरान् ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ४ ॥

a) गी 13.5. —b) आत्मन् = शरीर; cp क 5.12. —c) श्वे 1.9 and 12; मै 6.10;
गी 13.20.

यस्त्वविज्ञानवान् भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ।

तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुर्ष्टान्वा इव सारथेः ॥ ५ ॥

a) श्वे 2.9.

यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा सदा ।

तस्येन्द्रियाणि वर्श्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥ ६ ॥

a) पा 4-4-86 वर्शं गता.

यस्त्वविज्ञानवान् भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः ।

न स तत्पदमाप्नोति सः सारं चाधिगच्छति ॥ ७ ॥

a) श्वे 6-16; मै 1-4; 6-34; गी 16-19.

यस्तु विज्ञानवान् भवति समनस्कः सदा शुचिः ।

स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद् भूयो न जायते ॥ ८ ॥

a) छा 4-15-6; 8-15-1; प्र 1-10; गी 8-26.

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान् नरः ।

सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ९ ॥

a) ऋ 1-22-20; 1-15-4-5 विष्णोः पदे परमे मध्व उत्तः; मै 6-26.

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥ १० ॥

a) क 6-7-8; गी 3-42.

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ११ ॥

a) वृ 6-4-28.

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽत्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ १२ ॥

a) श्वे 4-14; मुं. 3-1-7; गी 6-21; 7-25; 13-15. —b) आपर्तंधि; cp मै 6-7

अपोऽप्यायनात् (for अपो आप्यायनात्).

यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥ १३ ॥

a) क 6-10-11; छा 6-8 6. —b) मै 5.1; मां 7.

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान् निबोधत ।

धुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गा पथस्तत् कवयो वदन्ति ॥ १४ ॥

a) अ 11-1-10 ययो वरा यतमोस्त्वं वृणीषे. —b) ऋ 7-65-3 दुरत्येव रिपवे मर्त्याय;

गी 7-14.

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निर्वाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ॥ १५ ॥

a) वृ ३४७. —b) खे ४११; क १-१७; ब्रह्म १-२७ निचाप्यत्वादेवं व्योमवच्च नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तसनातनम् ।

उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६ ॥

य इमं परं गुह्यं श्रावयेद् ब्रह्मसंसदि ।

प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते ।

तदानन्त्याय कल्पत इति ॥ १७ ॥

॥ इति तृतीया वल्ली ॥

a) ब्रह्मसंसद् denotes the place and श्राद्धकाल the time.

पराञ्चि खानि व्यृतृणत् स्वयम्भूस्तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् ।

कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैशदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ १ ॥

a) अ १०-२६ कः सप्त खानि विततर्द शीर्षणि (cp तैसं ५-१-८-१ सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः); मै २६ खानीमानि मित्वोदितः. —b) ई ८. —c) अन्तरात्मन् = आत्मन् (Vedic locative) + अन्तर; cp वृ ४-३-४-५ यथायमन्तरात्मन्नाकाशः. —d) अ ३-३० ६ जहि प्रतीचो अनूचः पराचः. —e) मै ६-१.

पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् ।

अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥ २ ॥

a) बालाः—cp धीर and पाक in अ १-१६४-२१ स पा धीरः पाकपत्रा विवेश पण्डित and बाल in वृ ३ ५-१ and गी ५ ४. —b) विततस्य for विततं, a nice instance of hypallage. For वितत see वृ ४-४ ८.

येन रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शाश्च मैथुनान् ।

एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते । एतद् वै तत् ॥ ३ ॥

a) These ५ objects of sense are mentioned in वृ ३-२२ (गन्ध), ४ (रस), ५ (रूप), ६ (शब्द), ८ (स्पर्श). अ १९-९ ५ इमानि यानि पञ्चेन्द्रियाणि मनःपद्धानि. —b) Does मैथुन refer to the pair (मिथुन) of विषय and इन्द्रिय?

स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति ।

महान्तं विश्रुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ ४ ॥

a) छां ६-८-१; वृ ४ ३ १८ (ब्रह्मान्तं for जागरितान्तं). —b) See २-१२ above.

य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् ।

ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै तत् ॥ ५ ॥

a) क 1-164-22 (मध्वदं) यस्मिन्वृक्षे मध्वदः सुपर्णाः (=अ 9-9-21). —b) बृ 4-4-15. —c) क 4-12, 13. —d) ई 6.

यैः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत ।

गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं यो भूतेभिर्व्यपश्यत । एतद्वै तत् ॥ ६ ॥

a) Reference to सांख्य पुरुष? The verse seems to be pretty obscure!
Cp गी 13-19.

यां प्राणेन संभवत्यदितिर्देवतामयी ॥

गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीं या भूतेभिर्व्यजायत । एतद्वै तत् ॥ ७ ॥

a) Reference to सांख्य प्रकृति? Cp गी 13-19.

अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इव सुभृतो गर्भिणीभिः ।

दिवे दिव ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः । एतद्वै तत् ॥ ८ ॥

a) = क 3-29-2 (with सुधितो for सुभृतो and गर्भिणीषु for गर्भिणीभिः).

यैतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छति ।

तं देवाः सर्वे अर्पितास्तद् नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥ ९ ॥

On the whole verse, see जैबा 2-28 : मदेवोदेति सूर्योऽस्तं मडु (sic) च गच्छति । मां सर्वे देवा अन्वायता मापु नात्येति किंचन ॥ The first half of the verse is commented on in बृ 1-5-23.

a) क 10-121-6 यत्राषि सूर उदितो विभाति; अ 10-8-16. —b) अ 10-8-16. —c) बृ 1-5-23.

यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १० ॥

a) अ 13-1-39 अमुत्र सन्निह वेत्य; गी 6-40. —b) बृ 4-4-19.

मैनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानाऽस्ति किञ्चन ।

मृत्योः स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥ ११ ॥

a) Verse = बृ 4-4-19 (with अनुदष्टव्यं for आप्तव्यं and आप्नोति for गच्छति).

अह्यगुप्तात्रः पुरुषो मध्य आत्मानि तिष्ठति ।

ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै तत् ॥ १२ ॥

a) क 4-13; 6-17. ब्रह्म 1-3-24-25 शब्दादेव प्रमितः । इत्येक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्. छां 5-18-1 (प्रदिशमात्र); मै 1-2; 6-17. —b) श्वे 3-13; 5-8. —c) मै 6-38.

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ।

ईशानो भूतभव्यस्य स^१ एवाद्य स उ श्वः । एतद्वै तत् ॥ १३ ॥

a) श्रवा 10-6 3-2 यया ज्योतिरधूममेवम्. —b) वृ 1-5-23.

यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति ।

एवं धर्मान् पृथक् पश्य^२ स्तानेवानुविधावति ॥ १४ ॥

a) दुर्ग and पर्वत are respectively summit and slopes. —b) धर्म used in the Buddhist sense (phenomenon)? Cp the sense of the word धर्माः in Gaudapāda's माण्डूक्यकारिका (IV-1 et passim).

यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति ।

एवं मुनेर्विज्ञानत आत्मा भवति गौतम ॥ १५ ॥

॥ इति चतुर्थी बल्ली ॥

a) मुं 3-2-8; प्र. 6-5. —b) ई 7; गी 2-46.

पुरमेकादशद्वारैर्मजस्यावर्कचेतसः ।

अनुष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते । एतद्वै तत् ॥ १ ॥

a) छां 8-1-1 (ब्रह्मपुरे). —b) ऐ 1-3-12 (विदितिर्नाम द्यः); श्वे 3-18 and गी. 5-13 (नवद्वारे पुरे). —c) वक् not found in Vedic literature.

ईं सः शुचिपद्मसुरन्तरिक्षसद्भोता वेदिपदतिथिर्दुरोणसत् ।

नृपद्मसद् व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा आद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ २ ॥

a) ऋ 4-40-5 (omits बृहत्) = वासं 12-14 (has बृहत्). Commented on in श्रवा 6-7-3-11. बृहत् has been added to ऋतम् as in ऋ 9-107-15^{ba}; 9-108-8^a and 10-66-4^a. —b) दुरोण a house, i. e. fitted with a door (दुर).

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति ।

मध्ये वार्ष्णेमासीनं विश्वे देवा उपासते ॥ ३ ॥

a) Cp क 5-5. —b) वासं 16-30 नमो ह्रस्वाय च वामनाय च. श्रवा 1-2-5 5 वामनो ह विष्णुतास. Cp क 4-12 (अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः).

अस्य विसृंसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः ।

देहाद्रिमुच्यमानस्य किंनत्र परिशिष्यते । एतद्वै तत् ॥ ४ ॥

a) अस्य seems to refer to शरीर. Cp क 6.4 प्राक् शरीरस्य विक्षसः ; वृ 3.7.2 व्यसंसिपतास्याङ्गानि. —b) क 4.3.

नै प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।
इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥ ५ ॥
a) क 5.3.

हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।
यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥ ६ ॥

1) v. 1. वक्ष्यामि (श्रीकरभाष्य).

धीनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिर्नः ।
स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ ७ ॥

a) छां 5.10.7 (कपूया and रमणीया योनि). —b) क 6.4 (शरीरत्वाय). —c) देहिर्नः a later coinage dating from क and श्वे (2.14; 3.18) —d) आत्मा 1 स्थाणुं वर्च्छति गर्ते वा प्रतिपद्यते. छां 5.2.3; वृ 6.3.7; मै 2.6. —e) ऐआ 2.3.2 यथाप्रज्ञं हि संभवाः; वृ 4.4.2; 4.4.5 (पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति).

यं एषं सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः ।
तदेवं शुक्रं तद् ब्रह्म तदेवावृतमुच्यते ।
तस्मिंष्टोकाः श्रिताः सर्वे तर्दु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥ ८ ॥

1) Drop यः and पुरुषः m. c. —2) v. 1. एषु (रंगरामानुज).

a) वासं 32.1. —b) क 6.1. —c) अ 10.8.16 (with किञ्चन for कश्चन).

आग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपंरूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ ९ ॥

a) Verse 9^b = क 6.47.18 (= वृ 2.5.19); क 3.53.8 रूपंरूपं मयवा बोधवतीति.

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपंरूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ १० ॥

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुर्वायोर्यथैको
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकादुत्पन्नो वायुः ॥ ११ ॥

a) ई 2.

एको वैशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ १२ ॥

1) रगरामानुज reads बीजम्.

a) वृ 4.4.22. —b) श्वे 3 18; 6.12. —c) आत्मस्य = शरीरस्य, cp क 3.4 (आत्मेन्द्रियमनोयुक्तम्).

नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।

तमात्मस्यं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ १३ ॥

1) v. l. नित्यानाम् (for अनित्यानाम्; cp चेतनश्चेतनानाम् which immediately follows).

a) ई 8; श्वे 6.13.

तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम् ।

कथं नु तद्विजानीयां किमु भाति विभाति वा ॥ १४ ॥

a) Cp एतद्वै तत् in क 4.3 et passim. —b) मै 7.1; गी 12 3.

नै तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।

तमेव भान्तमनु भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १५ ॥

॥ इति पञ्चमी बह्वी ॥

a) गी 15 6,12; उदान 10 न तस्य सुक्का जोतन्ति आदिच्चो नप्पकासति । न तस्य चंदिमा भाति तमो तस्य न विज्जति; प्र 2.9. —b) सु 2 2 11. —c) तैत्ति 3.12.9 7 येन सूर्यस्तपति तेजसेदः.

ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः ।

तदेव शुक्रं तद्गृह्य तदेवामृतमुच्यते ।

तास्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तद् नान्त्येति कथन । एतद्वै तत् ॥ १ ॥

In general cp गी 15 1-3 and the tree Yggdrasil in the Scandinavian mythology.

a) तैत्ति 1.11 5 ऊर्ध्वमूलमवाक्शाखं वृक्षं यो वेदं संग्रहति. —b) अ 10 97.5 अश्वत्ये वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृता. अ 3 6.1 अश्वत्यः खदिरादधि, 6.11.1 शमीमश्वत्य आरुढः; छां 8.5.3; कौ 1.3 (इत्येव वृक्षः).

यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् ।

महद्द्रव्यं वज्रमुद्यतं यं एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २ ॥

a) ई 5; वसू 1.3 39 कम्पनात्. —b) अ 2.41.10 इन्द्रो अंग महद्द्रव्यम्. —c) Oft-quoted क 6.9; श्वे 3.1, 10, 13; 4 17, 20.

भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।

भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ ३ ॥

1) Read सूरिजः m. c.

a) तै 2-8.

इह चेदंशकद्रोहं माकू शरीरस्य विस्रसः ।

ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वार्यं कल्पते ॥ ४ ॥

a) के 2-5; गी 5-19, 23. —b) पा 3-1-55 ... लदितः परस्मैपदेषु (शक् is शकल). —c) तैत्रा 3-8-20-5 अश्वमेधयाजी जरसा विस्त्रसा अमुं लोकं याति; ऐआ 2-3-7 विस्त्रसा हैवास्मात्रोकात्प्रैति; क 5-4. —d) छां 3-14-1; बृ 4-4-5.

यथाऽऽदर्शे तथाऽऽत्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके ।

यथाऽऽसु परीव ददृशे तथा गन्धर्वलोके छार्यातपयोरिव ब्रह्मलोके ॥ ५ ॥

a) शत्रा 12-9-2-2 मनुष्या वै जागरितं पितरः सुप्तम्. —b) बृ 4-4-4. —c) क 3-1.

इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तर्मयौ च यत् ।

पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६ ॥

a) योमू 3-14 शांतोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मा; धम्मपद 374 यतो यतो सम्मसति खन्धानं उदयब्बयं; क 6-11.

इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् ।

सत्त्वादाधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥ ७ ॥

a) क 3-10, 11; गी 3-42.

अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च ।

यं ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति ॥ ८ ॥

a) अ 12-3-5 व्याप नभसी महित्वा; 13-2-30 उभा समुद्रौ रुच्या व्यापिथ; 17-1-13 ययेन्द्र तन्वान्तरिक्षं व्यापिथ; श्वे 4-10. मै 6-31, 35; 7-2.

नै संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।

हृदा मनीषा मनसाऽभिवलृप्तो र्य एताद्विदुर्मृतास्ते भवन्ति ॥ ९ ॥

a) The whole verse = श्वे 4-20 (with minor variants). —b) क 10-129-4 हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा; श्वे 4-17. —c) क 6-2.

र्यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।

बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम् ॥ १० ॥

a) क 3-10-13. —b) गी 8-12, 13.

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।

अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ ॥ ११ ॥

a) Cp योसू १.२ योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः. —b) छां १.३.१२; २.२२.२; मुं २.२.४; श्वे २.९. —c) मां ६; क ६.६; गी ११.२; योसू ३.१४.

नैवं वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।

अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥ १२ ॥

a) के १.३; मुं. ३.१.८; तै २.८.

अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः ।

अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥ १३ ॥

a) श्वे १.१०.

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ १४ ॥

a) बृ ४.४.६.

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावद्धचनुशौसनम् ॥ १५ ॥

a) मुं २.१.१०; २.२.९; ३.२.९; छां ७.२६.२. —b) श्रवा ११.५.६.८ मच्चाकृतयो वा एता देवानां यदनुशासनानि; बृ २.३.१९; ४.५.१५; तै १.११.

शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ।

तयोर्ध्वमायन्नमृततत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ १६ ॥

a) छां ८.६.६. —b) प्र ३.६.

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।

तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेपीकां धैर्येण ।

तं विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥ १७ ॥

a) छां ५.१८.१; मै ६.३८; क ४.१२, १३; ब्रह्म १.३.२४-२५. —b) श्वे ३.१३; ५.१८. —c) गी १५.१५. —d) श्रवा ४.३.३.१६ तयैपीका विमुआ स्यात्

मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् ।

ब्रह्मप्राप्तो विरैजोऽभूद्विमृत्युरन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेव ॥ १८ ॥

॥ इति षष्ठी बह्वी ॥

a) Nom. Sg. of नचिकेत; cp नाचिरेत क १.१८; २.१०; ३.२, १६. —b) बृ ४.४.२३ (विरजः); छां ८.७.१; मै ६.४, २५; प्र १.१६; मुं १.२.११.

॥ इति कठोपनिषद् ॥

॥ प्रश्नोपनिषत् ॥

[This Upaniṣad belongs to the Paippalāda Śākhā of the Atharvaveda. The opening narrative seems to be an imitation of Śatapatha Brāhmaṇa 10.6-11f and Chāndogya 5.11.1f.]

सुकेशा च भारद्वाजः शैव्यश्च सत्यकामः सौर्यायणी च गार्ग्यः कौसल्य-
श्राव्वलायनो भार्गवो वैदर्भिः कवन्धी कात्यायनस्ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठा परं
ब्रह्मान्वेषमाणां एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पार्णयो भगवन्तं
पिप्पलादमुपसन्नाः ॥ १ ॥

a) These Ṛsis are not found in अ. —b) मुं 1.2.12; 3.2.10.
—c) छां 8.1.1. —d) मुं 1.2.12; छां 8.7.2; कौ 4.19.

तान्ह स ऋषिर्वाच । भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ ।
यथाकामं प्रश्नान् पृच्छत । यदि विज्ञास्यामः सर्वं ह वो वक्ष्याम इति ॥ २ ॥

a) छां 8.9.3ff. —b) वृ 2.1.18; छां 7.1.5.

अथ कवन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ । भगवन् कुतो ह वा इमाः प्रजाः
प्रजायन्त इति ॥ ३ ॥

a) तै 3.1.

तस्मै स होवाच । प्रजाकामो वै प्रजापतिः । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा स
मिथुनमुत्पादयते रयिं च प्राणं चेति । एतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत इति ॥ ४ ॥

a) छां 1.1.6; वृ 1.1.4; वृ 5.12.1; प्र 1.15.

आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमाः । रयिर्वा एतत्सर्वं यन्मूर्तं चामूर्तं च ।
तस्मान्मूर्तिरेव रयिः ॥ ५ ॥

a) प्र 3.8. —b) वृ 2.3.1f; ऐ 3.2. —c) पा 3.3.77 मूर्तो घनः; 6.1.24.

अथाऽऽदित्य उदयन् यत्पार्चीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान्प्राणान् रश्मिषु
संनिधत्ते । यद्वक्षिणा- यत्पत्तीचीं यदुदीचीं यदधो यदूर्ध्वं यदन्तरादिशो यत्सर्वं
प्रकाशयति तेन सर्वान् प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते ॥ ६ ॥

a) Cp अवान्तरदिश in वासं 24-26 नकुलान् वभ्रुकानवान्तरदिशाभ्य आलभते; शब्दा 1-8-1-40 चतस्रो वाऽवान्तरदिशः; वृ 1-1-1 अवान्तरदिशः पशवः; नि 11-40 अष्टापदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्च.

स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते । तदेतद्वचाऽभ्युक्तम् ॥ ७ ॥

विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् ।

सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ ८ ॥

a) = मै 6-8.

संवर्त्तसरो वै प्रजापतिः । तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च । तद्ये ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपासते ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते । त एव पुनरावर्तन्ते । तस्मादेत ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते । एष ह वै रयिर्यः पितृयाणः ॥ ९ ॥

a) वृ 6-2-15-16. —b) छां 4-15-5. —c) छां 5-10-3; मुं 1-9-2, 10. —d) गी 8-24-26.

अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययाऽऽत्मानमन्विष्याऽऽदित्यमभिजयन्ते । एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणम् । एतस्मान्न पुनरावर्तन्त इति । एष निरोधः । तदेप श्लोकः ॥ १० ॥

a) छां 5-10-2. —b) मुं 1-2-11. —c) छां 8-6-5.

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम् ।

अथेमे अन्य उ परे विचक्षणं सप्तचक्रे पडर आहुरपितामिति ॥ ११ ॥

a) ऋ 1-164-12 (with उपरे as one word); अ 9-9-12 (with विचक्षणे).

मासो वै प्रजापतिः । तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः शुक्रः प्राणः । तस्मादेत ऋषयः शुक्र इष्टं कुर्वन्तीतरं इतरस्मिन् ॥ १२ ॥

a) शुक्र and कृष्ण as पक्ष adj. only here. Cp ऋ 6-9-1 अहश्च कृष्णमहरजुनं च (in contrast). —b) Who are these ?

अहोरात्रो वै प्रजापतिः । तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयिः । प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते । ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते ॥ १३ ॥

a) पा 5-4-87; 2-1 28, 29; ऋ 10-190-2 अहोरात्रा यं परिपन्थी नापुः, वासं 27-45; 14-30 (अहोरात्रे fem du.), छा 8-4-1 —b) छां 8-1-3; 8-5-1ff; मु 2 1-7; 3-1-5; क 2-15; प्र 1-15; गी 8-11.

बहुलाभिमानः; मुं 1-2-9. —b) वृ 4-3-37, 38. —c) क 1-119-9 उत स्या वां
मधुमन्माक्षिकारपत्. —d) Why प्रतिष्ठन्ते instead of प्रतिष्ठन्ते (cp प्रतिष्ठमाने).

एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्य एष पर्जन्यो मघवानेष वायुः ।

एष पृथिवी रधिर्देवः सर्दसच्चामृतं च यत् ॥ ५ ॥

a) गी 9-19.

अँरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

ऋधौ यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च ॥ ६ ॥

a) क 10-78-4 रथानां न ये अराः सनाभयः; अ 10-8-34 अरा नाभावि रथिताः; वासं
34-5 यस्मिन्नुचः साम यजूंषि यस्मिन्प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः. —b) अ 11-4-15 प्राणे सर्वं
प्रतिष्ठितम्. —c) तैत्ति 3-12-8-1; वृ 2-5-15; मुं 2-2-6.

प्रँजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे ।

तुभ्यं प्राण प्रजास्त्विमा बलिं हँरन्ति प्राणैः प्रतितिष्ठसि ॥ ७ ॥

a) वासं 31-19; अ 10-8-13. —b) क 5-1-10 तुभ्यं भ्रंति क्षितयो... बलिममे
अन्तित ओत दूरात्; 7-6-5 विशश्वके बलिहृतः सहोभिः; 10-173-6 विशो बलिहृतस्कारत्;
अ 11-4-19 यथा प्राण बलिहृतस्तुभ्यं सर्वाः प्रजा इमाः.

देवानामासि वह्नितमः पितृणां प्रथमा स्वर्धा ।

ऋषीणां चरितं सत्यमथर्वाङ्मिरसामसि ॥ ८ ॥

a) वासं 1-8 देवानामासि वह्नितमम्. —b) क 10-14-3 स्वाहान्ये स्वधपान्ये मदन्ति;
शब्दा 13-8-1-4 स्वधा वै पितृणामनम्. —c) क 1-110-2 चरितस्य भूमना used in
physical sense, here in the metaphorical; अ 3-15-4 शुनं नो अस्तु चरितमुत्थितं
च. —d) अथर्वाङ्मिरसः jointly mentioned as ऋषिः here for the first time. Cp अ
11-6-13 अथर्वाङ्मिरसः अंगिरसः मनीषिणः mentioned severally; later mentioned as the
epithet of the अथर्ववेद. Cp शब्दा 11-5-6-7 अथर्वाङ्मिरसोऽहरहः स्वाप्यायमधीते; छां 3-4-1;
वृ 2-4-10; तै 2-3; मे 6-33.

इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता ।

त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः ॥ ९ ॥

a) क 5-15.

यदा त्वमाभिर्वर्षस्यथेमाः प्राण ते प्रजाः ।

आनन्दरूपास्तिष्ठन्ति कौमायान्नं भविष्यतीति ॥ १० ॥

a) छां 7-10-1.

अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तद्वैतः । तस्मादिमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ १४ ॥

α) प्र ४.४. —b) छां ५.१०.६; ब्रह्म ३.१.२६ रेतःसिग्योऽय. —c) तै ३.२.

तद्ये ह वै तत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति । ते मिथुनमुत्पादयन्ते । तेषामेवैष ब्रह्मलोकः ।
येषां तपो ब्रह्मचर्यम् । येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

α) Cp १.१३ above.

तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु निह्नमनुतं न माया चेति ॥ १६ ॥

॥ इति प्रथमः प्रश्नः ॥

α) क ६.१८; बृ ४.४.२३; मुं २.२.९. —b) शत्रा ५.२.२.२० स जिह्म एति स हलति;

ई १८ जुहुराणम्.

अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । भगवन् कत्येव देवाः प्रजां विधारयन्ते ।
कतर एतत् प्रकाशयन्ते । कः पुनरेषां वरिष्ठ इति ॥ १ ॥

१) व. १. बलिष्ठः (रंगरामानुज).

α) For this प्रश्न cp in general अ ११.४.

तस्मै स होवाच । आकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुः
श्रोत्रं च । ते प्रकाश्याभिवदन्ति । वयमेतद्भ्राणमवष्टभ्य विधारयामः ॥ २ ॥

α) बाण an old word in the sense of 'body' only here. Cp अ ३.२३.२
आ ते योनिं गर्भं एतु पुमान् बाण इवेष्टुधिम्.

तान्वरिष्ठः प्राण उवाच । मा मोहमापद्यथ, अहमेवैतत्पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्यै-
तद्भ्राणमवष्टभ्य विधारयामीति । तेऽश्रद्धार्थानां वभूवुः ॥ ३ ॥

α) छां ५.१.६; बृ ६.१.७.

सोऽभिर्मानादूर्ध्वमुत्क्रमत इव । तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे सर्व एवोत्क्रामन्ते ।
तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्व एव प्रातिष्ठन्ते । तद्यथा मक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं सर्वा
एवोत्क्रामन्ते । तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रातिष्ठन्ते । एवं वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च ।
ते प्रीताः प्राणं स्तुवन्ति ॥ ४ ॥

१) व. १. प्रतिष्ठन्ते (रंगरामानुज).

α) अभिमान (noun) rare in older literature. Cp क १०.७३.१ मन्द ओजिष्ठो

बहुलाभिमानः; मुं 1-2-9. —b) बृ 4-3-37, 38. —c) ऋ 1-119-9 उत स्या वां मधुमन्माक्षिकारपत्. —d) Why प्रतिष्ठन्ते instead of प्रतिष्ठन्ते (cp प्रतिष्ठमाने).

एपोऽग्निस्तपत्येप सूर्य एप पर्जन्यो मधवानेप वायुः ।

एप पृथिवी रयिर्देवः सर्दसच्चामृतं च यत् ॥ ५ ॥

a) गी 9-19.

अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

ऋचो यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च ॥ ६ ॥

a) ऋ 10-78-4 रथानां न ये अराः सनाभयः; अ 10-8-34 अरा नाभाविष्य भिताः; वासं 34-5 यस्मिन्नुचः साम यजूंषि यस्मिन्प्रतिष्ठिता रथनाभाविवासाः. —b) अ 11-4-15 प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम्. —c) तैत्ति 3-12-8-1; बृ 2-5-15; मुं 2-2-6.

प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे ।

तुभ्यं प्राण प्रजास्त्रिमा बलिं हँरन्ति प्राणैः प्रतितिष्ठसि ॥ ७ ॥

a) वासं 31-19; अ 10-8-13. —b) ऋ 5-1-10 तुभ्यं भरन्ति क्षितयो... बलिमग्ने अन्तित ओत दूरात्; 7-6-5 विशश्वक्रे बलिहृतः सहोभिः; 10-173-6 विशो बलिहृतस्करत्; अ 11-4-19 यथा प्राण बलिहृतस्तुभ्यं सर्वाः प्रजा इमाः.

देवानामसि बह्विर्तमः पितृणां प्रथमा स्वधा ।

ऋषीणां चरितं सत्यमथर्वाङ्गिरसामसि ॥ ८ ॥

a) वासं 1-8 देवानामसि बह्विर्तमम्. —b) ऋ 10-14-3 स्वाहान्ये स्वधान्ये मदन्ति; श्रवा 13-8-1-4 स्वधा वै पितृणामनम्. —c) ऋ 1-110-2 चरितस्य भूम्ना used in physical sense, here in the metaphorical; अ 3-15-4 शुनं नो अस्तु चरितमुत्थितं च. —d) अथर्वाङ्गिरसः jointly mentioned as ऋषिः here for the first time. Cp अ 11-6-13 अथर्वाङ्गिरः अंगिरसः मनीषिणः mentioned severally; later mentioned as the epithet of the अथर्ववेद. Cp श्रवा 11-5-6-7 अथर्वाङ्गिरसोऽहरहः स्वाध्यायमधीते; छां 3-4-1; बृ 2-4-10; तै 2-3; मे 6-33.

इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता ।

त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः ॥ ९ ॥

a) ऋ 5-15.

यदा त्वमाभिर्वर्षस्यथेमाः प्राण ते प्रजाः ।

आनन्दरूपास्तिष्ठन्ति कौमायाबं भविष्यतीति ॥ १० ॥

a) छां 7-10-1.

ब्राह्म्यस्त्वं प्राणैर्कण्डपिरत्तां विश्वस्य सत्पतिः ।

वयमाद्यस्य दातारः पिता त्वं मातरिश्च नः ॥ ११ ॥

a) अ 15.1. —b) ई 16; मुं 3.2.10. —c) वृ 1.2.5; क 2.24; बसू 1.2.9 अत्ता चराचरप्रदणात्. —d) ऋ 1.54.7 त्वं सोमासि सत्पतिः; 1.11.1 वाजानां सत्पतिं पतिम्, पा 2.1.61. —e) ऋ 10.88.19 सुपर्णो वसते मातरिश्चः (Voc.); ई 4.

या ते तनूर्वाचिं प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि ।

या च मनसि संतता शिवां तां कुरु मोत्कमीः ॥ १२ ॥

a) छां 5.1.12.

प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितम् ।

मातेव पुत्रान् रक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञां च विधेहि न इति ॥ १३ ॥

॥ इति द्वितीयः प्रश्नः ॥

a) अ 11.4.1 प्राणाय नमो यस्य सर्वमिदं वशे यस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम्. —b) ऋ 6.75.4 मातेव पुत्रं विभृतामुपस्ये. —c) श्रीः accu. pl. seems to be irregular.

अथ हैनं कौसल्यश्चाश्वलायनः पप्रच्छ । भगवन्, कुत एष प्राणो जायते । कथमायात्यस्मिन् शरीरे । आत्मानं वा प्राविभज्य कथं प्रातिष्ठते । केनोत्क्रमते । कथं बाह्यमभिधत्ते । कथमध्यात्ममिति ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच । अतिप्रश्नान् पृच्छसि । ब्रह्मिष्ठोऽसीति । तस्मात्तेजं ब्रवीमि ॥ २ ॥

a) To read as अति प्रश्नान्, अति going with पृच्छसि? Cp वृ 3.6.1 अनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि. —b) वृ 3.1.2.

आत्मन एष प्राणो जायते । यथैषां पुरुषे छायेतस्मिन्नेतदाततम् । मनोऽकृतेनाऽऽयात्यस्मिन् शरीरे ॥ ३ ॥

1) यथैषा...आततम् seems to be metrical (two padas of अनुष्टुप्)

a) मनः + अकृतेन; शंकराचार्य seems to read मनः कृतेन. Bohtlingk reads मनः (which goes with the earlier आततम्) । तेन..., Hillebrandt reads मनोऽकृतेन depending on कौ 2.1 तस्य ह वा एतस्य प्राणस्य मनो इतम्.

यथा सन्नर्द्धिवाधिकृतान् विनियुङ्क्ते । एतान् ग्रामान् एतान् ग्रामानधि-
तिर्हस्तेति । एवमेवैष प्राण इतरान् प्राणान् पृथक्पृथगेव संनिधत्ते ॥ ४ ॥

a) वृ 4.4.1 (often used in वृ); मै 6.8. —b) Here used 'for the first time in the sense ' Officer.' —c) छां 8.1.5; पा 1.4.46; 1.4.97. In the sense " to govern " here for the first time.

पार्ष्णपस्थेऽपानम् । चक्षुःश्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रातिष्ठते । मध्ये तु समानः । एष ह्येतद्धृतमन्नं समं नयति । तस्मादेताः सर्वाचिपो भवन्ति ॥ ५ ॥

a) वासं 6.14; 20.9; पा 2.4.2 द्वंद्वश्च प्राणितूर्यसिनाह्वानाम्. —b) Popular etymology of समान. —c) मुं 1.2.4; 2.1.8.

हृदि ह्येष आत्मा । अत्रैतदेकशतं नाडीनाम् । तासां शतं शतमेकैकस्याः । द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रतिशाखानाडीसहस्राणि भवन्ति । आसु व्यानश्चरति ॥ ६ ॥

a) छां 8.8.3. —b) छां 8.11.3; वृ 2.1.19. —c) Contrast छां 8.6.6; क 6.16.

अथैरुयोर्ध्व उर्दानः पुण्येन पुण्यं लोके नयति । पापेन पापम् । उभाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥ ७ ॥

a) मै 6.21. —b) प्र 1.9.

आदित्यो ह वै र्वाहः प्राण उदयति । एष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः । पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्य । अन्तरा यदाकाशः स समानः । वायुर्व्यानः ॥ ८ ॥

a) प्र 1.5. —b) छां 8.12.4.

तेजो ह वा उदानः । तस्मादुपशान्ततेजाः । पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सर्पयमानैः ॥ ९ ॥

a) प्र 4.6. —b) Here for the first time! —c) छां 6.8.6; 6.15.2.

यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति । प्राणस्तेजसा युक्तः सहाऽऽत्मना यथासङ्कल्पितं लोके नयति ॥ १० ॥

a) छां 3.14.1; गी 8.6.

य एवं विद्वान् प्राणं वेद । न हास्य प्रजा हीर्यते, अमृतो भवति । तदेव श्लोकः ॥ ११ ॥

a) अ 11.1.34 प्रजामृतत्वमुत दीर्घमायुः; क 5.4.10 प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमस्यायुः; तैत्ति 1.5.5.6 प्रजामनु प्रजायसे तदु ते मर्त्यं अमृतम्; छां 2.22.2.

उत्पत्तिमार्यातिं स्थानं विश्रुत्वं चैव पञ्चधा ।

अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञायामृतमश्नुते ॥ १२ ॥

॥ इति तृतीयः प्रश्नः ॥

a) क 1.139.9 तेषां देवेभ्योऽप्यतिस्माकं तेषु नाभयः (आपति in क only once).

अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ । भगवन्नेतस्मिन् पुरुषे कानि स्वपन्ति ।
कान्यस्मिज्जाग्रति । कतर एष देवः स्वप्नान् पश्यति । कस्यैतत्सुखं भवति । कस्मिन्
सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच । यथा गार्ग्य मरीच्योऽर्कस्यास्तं गच्छतः सर्वा एतस्मिन्तेजो-
मण्डल एकीभवन्ति । ताः पुनःपुनरुदयतः प्रचरन्ति । एवं ह वै तत्सर्वं परे देवे
मनस्येकीभवति । तेन तर्हेप पुरुषो न शृणोति । न पश्यति । न जिघ्रति । न
रसयते । न स्पृशते । नाभिवदते । नाऽऽदत्ते । नाऽऽनन्दयते । न विसृजते । नेयायते ।
स्वर्षितीत्याचक्षते ॥ २ ॥

a) वृ 2.4.11. —b) A late word. —c) मुं 3.2.7; वृ 4.4.2; मां 5.
—c) Here five ज्ञानेन्द्रियाणि and five कर्मेन्द्रियाणि are systematically referred to.
—d) छां 6.8.1.

प्राणान्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति । गार्हपत्यो ह वा एपोऽपानः । व्यानो-
ऽन्वाहार्यपर्चनः । यद्गार्हपत्यात्मणीयते^१ प्रणयनात् । आहवनीयः प्राणः ॥ ३ ॥

a) श्रु 2.2.2.18. —b) ऐत्रा 8.24; के 1.8.

यदुच्छ्वासनिश्वासावेतावाहुती समं नयतीति समानः । मनो ह वाव यजमानः ।
इष्टफलमेवोदानः । स एनं यजमानमहर्हर्त्रह्य गमयति ॥ ४ ॥

a) छां 8.3.2.

अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । यद्दृष्टं दृष्टमनुपश्यति । श्रुतं श्रुतमेवार्थ-
मनुशृणोति । देशदिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनःपुनः प्रत्यनुभवति । दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं
चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं च सचासच्च सर्वं पश्यति । सर्वः पश्यति ॥ ५ ॥

a) छां 7.26.2 सर्वं ह पश्यः पश्यति; वृ 2.5.19 अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः.

स यदा तेजसाऽभिभूतो भवति । अत्रैष देवः स्वप्नान् न पश्यति । अथ
तदैतस्मिञ्शरीर एतत्सुखं भवति ॥ ६ ॥

a) मां 5 आनन्दमयो हि आनन्दभुक्.

स यथा सोम्य वयांसि वासोऽर्ष्टिं संप्रतिष्ठन्ते । एवं ह वै तत्सर्वं पर आत्मानि
संप्रतिष्ठते ॥ ७ ॥

a) वासस् (dwelling place). Cp वासः m. only once in ऋ 5.43.14 शिशुं
मुजन्त्यायवो न वासे; ऋ 1.25.4 वयो न वसतीरुप.

पृथिवी च पृथिवीमात्रा च । आपश्चाऽऽपोमात्रा च । तेजश्च तेजोमात्रा च । वायुश्च वायुमात्रा च । आकाशश्चाऽऽकाशमात्रा च । चक्षुश्च द्रष्टव्यं च । श्रोत्रं च श्रोतव्यं च । घ्राणं च घ्रातव्यं च । रसश्च रसयितव्यं च । त्वक् च स्पर्शयितव्यं च । वाक् च वक्तव्यं च । हस्तौ चाऽऽदातव्यं च । उपस्थश्चानन्दयितव्यं च । पायुश्च विसर्जयितव्यं च । पादौ च गन्तव्यं च । मनश्च मन्तव्यं च । बुद्धिश्च बोद्धव्यं च । अहंकारश्चाहंकर्तव्यं च । चित्तं च चेतयितव्यं च । तेजश्च विद्योतयितव्यं च । प्राणश्च विधारयितव्यं च ॥ ८ ॥

a) Cp मा ३,४ एकोनविंशतिमुखः. —b) बृ ४.४.१.

एष हि द्रष्टा स्मृष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । स परेऽक्षर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ९ ॥

a) श्वे ६८.

परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते । स यो ह वै तदच्छायमशरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य । स सर्वज्ञः सर्वो भवति । तदेप श्लोकैः ॥ १० ॥

a) बृ ३८.८. —b) The श्लोक in ४.११ is commented on in this कण्डिका with प्रतीकs.

विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि संप्रतिष्ठन्ति यत्र । तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवाऽऽविवेशेति ॥ ११ ॥

॥ इति चतुर्थः प्रश्नः ॥

a) बृ ४.३.७; ४.४.२२.

अथ हैनं शैव्यः सत्यकामः पप्रच्छ । स यो ह वै तद् भगवन् मनुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिधायीत । कतमं वाव स तेन लोकं जयतीति । तस्मै स होवाच ॥ १ ॥

a) In the sense of 'death' only here in old lit. —b) क २.१५-१७; मां १६.

एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः । तस्माद्विद्वानेतेनैवाऽऽयतने-
नैकतरमन्वेति ॥ २ ॥

a) मुं १.१.४; छं २.२३ ४.

स यद्येकमात्रमभिध्यायीत । स तेनैव संवेदितस्तूर्णमेव जर्गत्यामभिसंपद्यते । तमृचो मनुष्यलोकमुपनयन्ते । स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संपन्नो महिमान्-मनुभवति ॥ ३ ॥

a) ई 1. —b) Contrast देवयान and पितृयाण of छां 5.3 and वृ 6.2.

अथ यदि द्विमात्रेण मनसि संपद्यते । सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकम् । स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते ॥ ४ ॥

a) प्र 1.9, 10; प्र 3.7, 10.

यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत । स तेजसि सूर्यं संपन्नः । यथा पादोर्दरस्त्वंचा विनिर्मुच्यते । एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम् । स एतस्माज्जीर्वाघनात् परात्परं पुरिश्चयं पुरुषमीक्षते । तदेतौ श्लोकौ भवतः ॥ ५ ॥

a) त्रिमात्रेणोम् = त्रिमात्रेण + ओम्; cp पा 6.1.95 ओमाडोश्च. —b) Only here. —c) वृ 4.4.7 अहिनिर्मुच्यते. —d) पा 3.3.77 मूर्तो घनः—जीवघनः (only once); cp सैन्धवघन and विज्ञानघन in शब्दा 14.7.3-13 = प्रज्ञानघन वृ 4.5.13; मां 5. —e) नि 1.13; 2.3.

तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः ।

क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्यक्प्रयुक्तासु न कम्पते ईः ॥ ६ ॥

a) The three mātrās are combined, mathematically so to say, as अन्योन्यसक्ताः (taken two at a time); अनविप्रयुक्ताः (taken one at a time) and सम्यक्प्रयुक्ताः (taken three at a time); मां 8. —b) Cp in general गी 5.8-9. —c) गी 10.7 अविकम्पेन योगेन. —d) श्वे 6.2; 6.17.

ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं सामभिर्यत्तत्तत्तद्वयो वेदयन्ते ।

तमोङ्कारेणैवाऽऽयर्तनेनान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं चेति ॥ ७ ॥

॥ इति पञ्चमः प्रश्नः ॥

a) सामभिः (घुलोकं?). —b) The two पादs are metrically defective. —c) के 4.8; ऐ 2.1; वृ 4.1.2; छां 6.8.2.

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ । भगवन् हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यैतं प्रश्नमपृच्छत । पोडशर्कलं भारद्वाज पुरुषं वेत्थ । तमहं कुमारमद्रुवं नाहमिदं वेद । यद्यहमिममवेदिपं कथं ते नावक्ष्यमिति । समूलो वा एष परिशुष्यति योऽनृतमभि-वदति । तस्मान्नाहम्यनृतं वक्तुम् । स तूष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज । तं त्वा पृच्छामि कासौ पुरुष इति ॥ १ ॥

a) छां 6.7.1; वृ 1.5.14. —b) ब्रू (6th conj.) hence अब्रुवम्. —c) छां 4.4.5; 5.3.5; 6.2.7.

तस्मै स होवाच । इहैवान्तः शरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीति ॥ २ ॥

a) वासं 8.36 त्रीणि ज्योतीषि सचते स षोडशी; वृ 1.5.14-15 but सप्तदशः प्रजापतिः in शक्ना 10.4.1-16-17; छां 6.7.1ff.

स ईक्षांचक्रे । कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि, कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ॥ ३ ॥

a) छां 6.2.3 ff; वसू 1.1.5 ईक्षतेर्नाशब्दम्. —b) प्र 2.4.

स प्रार्णमसृजत । प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोका लोकेषु नाम च ॥ ४ ॥

a) प्र 1.4. —b) मुं 2.1.3, छां 5.4.2; वृ 6.2.9. —c) मुं 3.2.7.

स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति । भिद्येते तासां नामरूपे । समुद्र इत्येवं प्रोच्यते । एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति । भिद्येते चासां नामरूपे । पुरुष इत्येवं प्रोच्यते । स एषोऽऋलोऽमृतो भवति । तदेव श्लोकः ॥ ५ ॥

a) मुं 3.2.8. —b) छां 6.3.2,3; छां 8.14.1; वृ 1.4.7; मुं 1.1.9.

अरी इव रथनाभौ कला यस्मिन् प्रतिष्ठिताः ।

तं वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथा इति ॥ ६ ॥

a) वासं 34.5 प्रतिष्ठिता रथनाभाविवातः. —b) Omit यथा m. c.

तान्होवाच । एतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद । नीतः परमस्तीति ॥ ७ ॥

a) वृ 2.3.6.

ते तमर्चयन्तस्त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति नमः । परमं ऋषिभ्यो नमः परमं ऋषिभ्यः ॥ ८ ॥

॥ इति पठः प्रश्नः ॥

a) Popular etymology of पिता (पारं तारयसि). —b) ऋ 7.73.1 अतास्मि तमसस्पारमस्य; छां 7.1.3; 7.26.2. —c) मुं 3.2.11.

॥ इति प्रश्नोपनिषत् ॥

॥ मुण्डकोपनिषत् ॥

[This Upanisad like the प्रश्नोपनिषत् belongs to the अथर्ववेद, often called as मुण्डोपनिषत् in short. Cp शिरोव्रतम् (मुण्ड) referred to in मुं ३.२.१० below. Cp मुण्ड in पा ३.१.२१.]

ब्रह्मा देवानां प्रथमः संवभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता ।

स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥

१) सर्वविद्यावरिष्ठाम् (रंगरामानुज).

a) वृ १.४.९. मै २३; ६.२९. मुं १.१.२, १३; ३.२.१०. गी १०.३२. —b) अथर्व (proper noun) only here.

अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माथर्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् ।

स भारद्वाजाय सत्यवर्हाय प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥ २ ॥

१) सत्यवाहाय (रंगरामानुज).

शौनको ह वै महार्शालोऽङ्गिरसं विधिर्वदुपसन्नः पप्रच्छ । कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति ॥ ३ ॥

a) छां ५.११.१. —b) मुं ३.२.११. —c) Cp मुं १.२.१२ (समित्पाणिः); १३ (उपसन्नाय). —d) छां ६.१.३; वृ २.४.५.

तस्मै स होवाच । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ॥ ४ ॥

a) वेदितव्ये इति (with वेदितव्ये being प्रगृह्य see पा १.१.११); मै ६.२२.

तत्रापरां ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा यया तदर्क्षरमधिगम्यते ॥ ५ ॥

a) छां ७.१.२; वृ ४.१.२. —b) The four Vedas and अंगानि = के ४.८. —c) मुं २.२.३; वृ ३.३.८.

यत्तदद्रेक्ष्यमप्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिर्पादम् ।

नित्यं विशुं सर्वगतं सुमुखं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥ ६ ॥

१) Omit यद्भूतयोनिम् m. c.

a) अदेश्यम् Irr. from दृश् (Cp मां 7 अदृश्यम्). —b) मां 7. —c) श्वे 3.19.
—d) श्वे 3.11, 21, 6.17; मुं 3.2.5.

यथोर्णानाभिः सृजते गृह्यते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति ।

यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाऽक्षरात् सम्भवतीह विश्वम् ॥ ७ ॥

a) Is this ऊर्णानाभिः ? (तैत्ति 1.1.2.5 ते ऊर्णानाभयोऽभवन्); बृ 2.1.20; मै 6.22;
श्वे 6.11. —b) मुं 2.1.1; श्वे 6.10.

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते ।

अन्नात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥ ८ ॥

a) Cp in general मुं 2.1.2, 3.

यैः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ।

तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥ ९ ॥

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

a) मुं 2.2.7.

तदेतत्सत्यम् ।

मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन्तानि त्रेतायां बहुधा सन्ततानि ।

तान्याचरथ नियतं सत्यकर्मा एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके ॥ १ ॥

a) मुं 2.1.1. —b) त्रेता = अग्नित्रेता; cp मनु 2.231; मत्स्य (CE) 12.109.7
सामिन्वेता गरीयसी. —c) Cp कृतं in कठ 3.1. —d) प्र 5.3.

यदा लेलीयते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने ।

तदाज्यभागावन्तरेणाहुतीः प्रतिपादयेत् ॥ २ ॥

1) Omit तद् m. c. ?

a) मुं 1.2.4; बृ 4.3.7; श्वे 3.8.

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासमचातुर्मास्यमनाग्रयणमतिथिवर्जितं च ।

अहुतमवैश्वदेवमविधिना हुतमासप्तमास्तस्य लोकान् हिनस्ति ॥ ३ ॥

1) v. l. अभ्युदया.

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरूची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥ ४ ॥

1) v. I. विश्वरूपा, विश्वरूपी.

a) Cp क 1-146-1 सप्तपरिमम् अग्रिम; 3-6-2 वह्नयः सप्तजिह्वाः .

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाहुतयो ह्यर्द्धदायन् ।
तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥ ५ ॥

a) Irregular form !

एहोहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति ।
प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥ ६ ॥

पुंवा होते अहदा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ।
एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति ॥ ७ ॥

a) क 1-182-5 युवमेतं चक्रयुः सिन्धुषु पुत्रम्; अ 12 2-48. —b) मुं 1-1-5 : Four Vedas × 3 (संहिता + ब्राह्मण + सूत्र) = 12 + six Vedāṅgas = 18 ?

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयंधीराः पण्डितमन्यमानाः ।
जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥ ८ ॥

a) क 2-5; मै 7-9.

अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति वालाः ।
यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात् तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥ ९ ॥

a) श्वे 2-14. कृतार्थ is a late word, occurring first here. Cp Pāli standard expression : कर्तं कर्णायं. —b) An old word (क 8-22-10; अ 6-101-2 etc.) but used here first in the Upaniṣads ! —c) Cp the expression स्त्रीणां जाति in Pāli.

इष्टीपूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः ।
नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वा इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति ॥ १० ॥

1) Omit m.c. ! —2) Renou reads अनुभूत्वा इमम्.

a) छां 5-10 3; प्र 1-9. —b) क 2-1; cp मुं 1-1-7 above.

तपःश्रद्धे ये क्षुपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्यां चरन्तः ।
सूर्यद्वारेण ते विर्रजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥ ११ ॥

a) छां 5-10-1-2; ऐवा 2-15, 36 (उप + वत्); शब्दा 1-1-1-7; पा 1-4-48 चार्तिक-वसेरश्यस्य प्रतिषेधः; तैस 1-6-7-3 यदनाश्वानुपवसेत् पितृदेवस्यः स्यात् वृ 6-2-15. —b) पा 4-2-38 (भिक्षा); वृ 3-5-1 भिक्षाचर्यं चरन्ति. —c) प्र 1-10. —d) वृ 4-4-23; क 6-18; मुं 2-2-9 विरजम्; प्र 1-16.

परीक्ष्य लोकान् कर्मचिंतान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृत्तः कृतेन ।

तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ १२ ॥

a) शब्दा 10-5-3-9 कर्मणाऽऽचीयन्त. Cp कर्मजित and पुण्यजित in छां 8-3-6. —b) वृ 3-5-1 निर्विय; क 1-120-12 सतो बन्धुमसति निरविन्दन्; 10 129-4 अध स्वप्नस्य निर्विदे. —c) छां 8-13-1. —d) तै 1-11; छां 8-15-1 गुरोः कर्मातिशेषेण; श्वे 6-23 तथा गुरौ; छां 4-9-3; 6 14-2 आचार्यवान् पुरुषो वेद. —e) छां 4-4-5 समिधमाहर; कौ 1-1; छां 5-11-7; प्र 1-1. —f) पा 5-2-84; अ 9-6-37; ऐवा 1-25 अपि अश्लीलस्य श्रोत्रियस्य मुखं व्येन ज्ञायते. —g) मुं 3-2-10; प्र 1-1.

तस्मै स विद्वानुपसंन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्मिताय ।

येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ १३ ॥

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

a) छां 7-1-1 उपससाद् सनत्कुमारं नादः; मुं 1-1-3; प्र 1-1. —b) क 2-24 नाशान्तमानसः. —c) वृ 1-4-9; मै 2-3; मुं 1-1-1; 3-2-10.

॥ इति प्रथमं मुण्डकम् ॥

तदेतत्सत्यम् ।

यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।

तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापरिच्यन्ति ॥ १ ॥

a) मुं 1-2-1. —b) वृ 2-1-20. Cp वृ 3-8; क 10 90 in general. —c) तै 3-1.

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सचाह्वाभ्यन्तरो ह्यजः ।

अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ॥ २ ॥

a) वृ 2-3-5 —b) ई 5. —c) वृ 3-8-8. —d) मुं 1-1-8-9.

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

स्वं वायुज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥ ३ ॥

a) Note in reverse order श्वे 2-12 पृथिव्यप्तेजोऽनिलत्वानि and also श्वे 6-2,

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्निर्हृताथ वेदाः ।

वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ४ ॥

a) क २-१३ विवृतं सप्त; २-२३; क १-११-२२ ज्योतिषा वि तमो ववर्थ. The Vedas are revealed texts. —b) क १०-१०-१४ (पद्भ्यां भूमिः). —c) क ५-१, १२.

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात्पर्जन्यं ओषधयः पृथिव्याम् ।

सुमान् रेतः सिञ्चति योपितायां वह्नीः प्रजाः पुरुषात्संप्रसूताः ॥ ५ ॥

a) छां ५-४-१. —b) छां ५-५-२. —c) छां ५-८-२. जैबा १-३३० यदो वै पुमान्योपायां रेतः सिञ्चति, अथ सा प्रजायते. अ ६-११-२ पुंसि वै रेतो भवति तस्मिन्पुमानुपिच्यते; छां ५-३-१०.

तस्मादृचः साम यजुंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च ।

संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥ ६ ॥

a) क १०-१०-१ कचः सामानि जज्ञिरे... यजुस्तस्मादजायत. —b) बृ ३-८-१. —c) छां ५-१०; म १-१-१०.

तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि ।

प्राणापानौ ब्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ ७ ॥

a) क १०-१०-७-१०. —b) अ ११-४-१३.

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् सप्तार्चिर्षः समिधः सप्त होमाः ।

सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥ ८ ॥

१) Drop इमे m. c.

a) अ १०-८-१ तदासत ऋषयः सप्त साकम्; शबा ६-७-२-५ नव वै प्राणाः सप्त शीर्षव अवाञ्चौ द्वौ; श्वे ३-१८; क ५-१; ऐ १-३-१२; गी ५-१३. —b) म ३-५; मुं १-२-४; बृ २-२-३-४. —c) श्वे ३-११; cp गुहाचर in मुं २-२-१.

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात्स्यन्दन्ते सिन्धुर्वः सर्वरूपाः ।

अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च येनैष भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

a) बृ ३-८-१.

पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् ।

एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

a) क १०-१०-२. —b) छां ७-२६-२; मुं ३-२-१.

आविः संनिहितं गुहाचरं नाम महत्पदमत्रैतत्समर्पितम् ।

एजत्प्राणान्निमिषच्च यदेतज्जानथ सदसद्वरेण्यम् ।

परं विज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानाम् ॥ १ ॥

a) अ 10 8 6 आविः संनिहितं गुहा जरनाम महत्पदम्. —b) क 10-121-3 यः प्राणतो निमिषतो महित्वा —c) श्वे 4-18.

यदचिमद्यदशुभ्योऽणु च यस्मिँल्लोका निहिता लोकिर्नश्च ।

तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु ब्राह्मनः ।

तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेदव्यं सोम्य विद्धि ॥ २ ॥

a) शब्रा 11-8-4-5 न मम लोकी त्वहं भविष्यामि; छां 2-17-2. —b) मै 6-28; छां 8 4-2.

घर्तुर्गुहीत्वौपनिषदं महास्रं शरं ह्युपासांनिशितं संधयीत ।

आयम्य तद्वावगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥

a) मुं 3-2 6. —b) वृ 3-9 6. —c) उपासा only here; cp उपासन in कौ 2-7; छां 2-1-1. —d) Read संदधीत ? —e) मुं 1-1-5. —f) विद् to know and not विष् to pierce.

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्मं तल्लक्ष्यमुच्यते ।

अप्रमत्तेन वेद्म्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ४ ॥

a) क 2-15; श्वे 1-14; मै 6-3 et passim —b) प्र 5-1; मां 12. —c) क 6-11. —d) श्वे 5-6; 6-17. मै 6-34.

यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमीतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः ।

तमेवैकं जानथ आत्मानमन्यां वाचो विमुञ्चथामृतस्यैप सेतुं ॥ ५ ॥

1) v. l. अन्तरिक्षम्.

a) वृ 3-8-7. —b) वृ 4-4-20. —c) श्वे 6-19.

अँरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स एपोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः ।

ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वास्ति वः पाराय तमसः परस्तात् ॥ ६ ॥

a) वृ 2-1-19. —b) छां 7-26-2.

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैप महिमां श्रुवि ।

दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्यात्मा प्रतिष्ठितः ॥ ७ ॥

a) मुं 1-1-9. —b) क 10 90 3; छां 3-12 6. —c) छां 8-1-1.

मनोर्षयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं संनिधाय ।

तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति ॥ ८ ॥

a) छां ३-१४-२. —b) क ६-१७; प्र ३-४; छां ३-१२-७-९. —c) तै २-५.

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे^d ॥ ९ ॥

a) छां ७-२६-२. —b) छां ३-१४-४. —c) बृ ४-४-२२. —d) क ६-१५.

हिरण्ये परे^१ कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।

तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ १० ॥

१) रंगरामाजुज reads पुरे.

a) ई १५; बृ ५-१५. —b) मुं ३-१-८; प्र ६-५; मै ६-१५; श्वे ६-५; ६-१९.
c) बृ ४-४-१६.

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमाग्निः ।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ ११ ॥

a) क ५-१५; श्वे ६-१४; गी १५-६, १२.

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद् ब्रह्म पश्चाद् ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।

अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥ १२ ॥

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

a) Cp in general छां ७-२५-१.

॥ इति द्वितीयं मुण्डकम् ॥

र्द्धा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ १ ॥

a) क १-१६४-२०; अ ९-९-२०; श्वे ४-६; क ३-१.

समाने वृक्षे^१ पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥ २ ॥

a) श्वे ४-७. —b) श्वे ४-७. Cp अनीश in श्वे १-२.

यदा पश्यैः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।

तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूर्यं निरर्जुनः परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥

a) छां 7-26-2; मै 6-18. —b) श्वे 5-6. —c) छां 8-13-1; मञ्जिमानिकाय 1-134. —d) श्वे 6-19. —e) A late word. Cp गी 5-19; 6-33

प्राणो ह्येव यः सर्वभूतैर्विभाति विजानन् विद्वान् भवते नातिवादी ।

आत्मक्रीडं आत्मरतिः क्रियावानेपं ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ४ ॥

1) Omit यः m. d. —2) v. l. आत्मरतिक्रियावान्. —3) Does शंकराचार्य read ब्रह्मनिष्ठः for एयः as appears from his भाष्य ?

a) Is this चातिवादी (च + अतिवादी) in consonance with छां 7-15-4 ? अ 11-3-25 तन्नातिवदेत्; तैत्ति 1-3-6-2 सर्वा वाचोऽतिवदति; 1-8-3-2 तस्माद्वाष्टं विशमातिवदति. —b) छां 7-25-2.

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येव आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।

अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ ५ ॥

a) वृ 4-4-22. —b) Cp श्वे 6-21 सम्यगुपसिंघजुष्टम्. —c) छां 2-25-1-2. —d) वृ 4-3-7 (ह्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः). —e) गी 5-26.

सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः ।

येनाक्रमन्त्यृपयो ह्यप्राप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥

1) v. l. जयते; cp जयते in verse 10 below.

a) वृ 6-2-15. —b) क 7-76-2 प्र मे पन्था देवयाना अहम्नः; 10-18-1 यस्ते स्व इतो देवयानात्; 10-51-5 सुगान् पयः कृणुहि देवयानान्; 1-72-7 अन्तर्विद्वान् अध्वनो देवयानान्. For वितत see वृ 4-4-8 अणुः पन्था विततः पुराणः. —c) वृ 4-3-21; श्वे 1-11. —d) क 3-51-2 चकार गर्भं सनिर्तुनिधानम्; गी 9-18; 11-18.

वृहच्च तद्विव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति ।

दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्वहैव निहितं गुहायाम् ॥ ७ ॥

a) Cp क 2-8; 2-20; श्वे 3-20; मै 6-20; मुं 2-2-2. —b) ई 5; गी 13-15.

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा ।

ज्ञानमसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निर्धूलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥

a) क 6-12. —b) मुं 3-2-7. —c) छां 7-26-2. —d) Omission of ततस्तु improves metre ! —e) मुं 2-2-10; श्वे 6-19.

मनोर्मयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं संनिधाय ।

तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति ॥ ८ ॥

a) छां 3-14-2. —b) क 6-17; प्र 3-4; छां 3-12-7-9. —c) तै 2-5.

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे^d ॥ ९ ॥

a) छां 7-26-2. —b) छां 3-14-4. —c) वृ 4-4-22. —d) क 6-15.

हिरण्ये परे^e कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।

तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ १० ॥

1) रंगताम्रजुज reads पुते.

a) ई 15; वृ 5-15. —b) मुं 3-1-8; प्र 6-5; मै 6-15; श्वे 6-5; 6-19.

—c) वृ 4-4-16.

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ ११ ॥

a) क 5-15; श्वे 6-14; गी 15-6, 12.

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद् ब्रह्म पश्चाद् ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।

अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥ १२ ॥

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

a) Cp in general छां 7-25-1.

॥ इति द्वितीयं मुण्डकम् ॥

द्वौ सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ १ ॥

a) क 1-164-20; अ 9-9-20; श्वे 4-6; क 3-1.

समाने वृक्षे^e पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य माहिमानमिति वीतशोकः ॥ २ ॥

a) श्वे 4-7. —b) श्वे 4-7. Cp अनीश in श्वे 1-2.

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।

ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

a) खे 6 22. —b) संन्यासयोग for the first time here. —c) मुं 3-1-8-10; छां 7-26 2.

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवैश्च सर्वे प्रतिदेवतासु ।

कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परैऽव्यये सर्वे एकीभवन्ति ॥ ७ ॥

a) प्र 6-4. —b) मुं 3-1-8. —c) तै 2-4,5. —d) बृ 4-4-2; प्र 4 2; मां 5.

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नार्यरूपे विहाय ।

तथा विद्वान्नामरूपादिमुक्ताः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥

a) अ 7-49-2 समुद्रार्था आपः; 2-35 3 समानपूर्वे नयः पृणन्ति; छां 6-10 1; बृ 2-4-11.

—b) मुत्तानिपात 1037 यत् नमं च रूपं च असेसं उपरुन्नाति.

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । नास्याब्रह्मवित् कुले भवति ।

तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥ ९ ॥

a) मां 10. —b) छां 7-1-3. —c) मुं 2 1-10; छां 7-26-2.

तदेतद्वचाऽभ्युक्तम्—

क्रियावन्तः श्रोत्रिषा ब्रह्मनिष्ठा स्वयं जुह्वत एर्कपि श्रद्धयन्तः ।

तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम् ॥ १० ॥

a) ई 16; प्र 2-11. —b) अ 10-2-27 तदा अथर्वणः शिरो देवकोशः समुज्जितः.

तदेतत्सत्यमपिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदचीर्णव्रतोऽधीते ।

नमः परमर्षिभ्यो नमः परमर्षिभ्यः ॥ ११ ॥

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

a) मुं 1-1-3.

॥ इति तृतीयं मुण्डकम् ॥

॥ इति मुण्डकोपनिषत् ॥

एपोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश ।
प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन् विशुद्धे विभवत्येव आत्मा ॥ ९ ॥

a) वृ 4.4.19. —b) प्र 2.3; 3.12; मै 2.6.

यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् ।
तं तं लोकं जयते तांश्च कामान् तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद् भूतिकामः ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

a) Peculiar use for संविभावयति (only here); छां 8.2. —b) वृ 1.4.15.
—c) मै 2.1. Cp आत्मवित्-छां 7.1.3; वृ 3.7.1; मुं 2.2.9. —d) तैसं 2.1.1.1 काप्य-
मालभेत भूतिकामः; 2.2.3.3 पुरोडाशं...निर्वपेद् भूतिकामः; तै 1.11; गी 18.78.

स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् ।
उपासते पुरुषं ये ह्यर्कमास्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः ॥ १ ॥

1) v. l. अशुक्रम्.

a) छां 8.1.1; मुं 3.2.4. —b) छां 8.1.3 (समाहितम्). —c) वृ 4.3.21; 4.4.6.

कामान् यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते^१ तत्र तत्र ।
पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु इदं सर्वं प्रविलीयन्ति कामाः ॥ २ ॥

a) कामभिः is irregular ! —b) वृ 4.4.6. —c) छां 8.13.

नयिमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यपेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तन्मू स्वाम् ॥ ३ ॥

a) = क 2.23.

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाऽप्यलिङ्गात् ।
एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैव आत्मा विशते ब्रह्म धाम ॥ ४ ॥

a) क 6.11. —b) Here for the first time. —c) गी 6.36. —d) छां 8.1.1;
मुं 3.2.1.

सम्प्राप्यैनमृपयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः ।
ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाऽऽविशन्ति ॥ ५ ॥

a) छां 8.13. —b) A word popularised by the Jains. —c) अ 6.17.
—d) गी 7.18.

वेदान्तिविज्ञानमुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।

ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

a) श्वे 6.22. —b) संन्यासयोग for the first time here. —c) मुं 3.1.8-10; छां 7.26.2.

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु ।

कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति ॥ ७ ॥

a) प्र 6.4. —b) मुं 3.1.8. —c) तै 2.4.5. —d) बृ 4.4.2; प्र 4.2; मां 5.

यथा नर्द्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।

तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥

a) ऋ 7.49.2 समुद्रार्थो आपः; 2.35.3 समानमूर्ध्वं नयः पृणन्ति; छां 6.10.1; बृ 2.4.11. —b) मुक्तनिपात 1037 यत्प नामं च रूपं च असेसं उपरुन्धति.

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । नास्याब्रह्मवित् कुले भवति ।

तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥ ९ ॥

a) मां 10. —b) छां 7.1.3. —c) मुं 2.1.10; छां 7.26.2.

तदेतद्वचाऽभ्युक्तम्—

क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठा स्वयं जुह्वत एकीर्षिं श्रद्धयन्तः ।

तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम् ॥ १० ॥

a) ई 16; प्र 2.11. —b) अ 10.2.27 तद्वा अयवर्णः शितो देवकोशः समुज्जि

तदेतत्सत्यमपिरङ्गिरीः पुरोवाच नैतदचीर्णव्रतोऽधीते ।

परमर्षिभ्यो नमः परमर्षिभ्यः ॥ ११ ॥

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

1.1.3.

॥ इति तृतीयं मुण्डकम् ॥

॥ इति मुण्डकोपनिषत् ॥

॥ माण्डूक्योपनिषत् ॥

[The माण्डूक्योपनिषत् like the प्रश्न and मुण्डक belongs to the Atharvaveda. It has the fundamental idea that the entire universe is expressed in the syllable ओम् whose four मात्राs are identified with the four states of consciousness. These latter are the same as dealt with in the छान्दाग्योपनिषत् (No. 9) VIII, 7-12, which form the basis of this Upaniṣad. The माण्डूक्यकारिकाs of Gauḍapāda are based upon this Upaniṣad and are only an amplification of speculations contained in it. Śaṅkarācārya calls this Upaniṣad वेदान्तार्थसारसंग्रहभूत.]

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वम् । तस्योपर्याख्यानम् । भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव । यच्चान्यत्त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव ॥ १ ॥

a) छां 1-1-1. —b) Cp गी 7-26 (समर्थातानि, वर्तमानानि, भविष्याणि); श्वे 6-5 (परस्त्रिकालात्).

सर्वं ह्येतद् ब्रह्म । अयमात्मा ब्रह्म । सोऽयमात्मा चतुष्पात् ॥ २ ॥

a) छां 3-14-1. —b) वृ 1-4-10 (अहं ब्रह्मास्मि) 2-5-19. —c) Cp वे 1-3-12 (य आवसथाः । अयः स्वनाः ।).

जागरितस्थानो वहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥ ३ ॥

a) वृ 4-3-16-18; क 4-4. —b) छां 5-18-2.

स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥

a) क 4-4. वृ 4-3-9, 12, 17, 18, 34; छां 6-8-1. —b) वृ 4-2-3 (प्रविविक्ताहारतरः).

यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवाऽऽनन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥ ५ ॥

a) वृ 4-3-19-21; छां 8-11-1; कौ 3-3. —b) वृ 2-1-19. Cp संग्रहाद् in छां 8-3-4 and वृ 4-3-15. —c) वृ 4-4-2. —d) वृ 4-5-13. —e) तै 2-5; 3-10; बृ 1-1-12. In general Cp वृ 4-3-7, 11; 4-3-21, 35; छां 8-6-3; म 4-6.

एष सर्वेश्वरः । एष सर्वज्ञः । एषोऽन्तर्यामी । एष योनिः सर्वस्य । प्रभवार्थ्ययौ हि भूतानाम् ॥ ६ ॥

Cp in general वासं 32-8 तस्मिन्निदं सं च विचैति सर्वम्; शब्दा 13-7-1-1 हन्ताहं भूतेषु आत्मानं जुह्वानि भूतानि चात्मनीति; तैआ 3-14-1-2 एको देवो बहुधा निविष्टः ...तं भर्तारं तमु गोतारमाहुः; वृ 1-2-1; 1-5-3; छां 1-9-1; क 2-25; तै 3-1; मुं 1-1-7; 2-1-1.

a) वृ 4-4-22. —b) मुं 1-1-9; 2-2-7. —c) वृ 3-7. —d) मुं 1-1-6. —e) क 6-11.

नान्तःप्रज्ञं न वहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नामज्ञम् । अदृष्टमव्यवहार्यमप्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते । स आत्मा । स विज्ञेयः ॥ ७ ॥

Cp in general ऋ 1-16-4-46...एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति; 10-82-6; 10-90-2; 10-129-2; 6-48-18 (quoted in वृ 2-5-19); तैआ 3-12-9-7; छां 6-1-3.

a) अ 19-9-14 तच्छान्तं तच्छिवं सर्वमेव शमस्तु नः. —b) वृ 5-14-3-4, 6-7; छां 3-12-5; 3-18-2; 4-5-8; मै 6-19.

सोऽयमात्माऽर्धक्षरमोङ्कारः । अधिर्मात्रं पादा मात्रा मात्राश्च पादा अकार उकारो मकार इति ॥ ८ ॥

a) This word is formed like अधिदैवम् and अध्यात्मम्. —b) ऐआ 5-32 अकार उकारो मकार इति तानेकधा समभरतु, तदेतदोमिति ।

जामरिति स्थानो वैश्वानरः प्रथमा मात्राऽऽप्तेरादिमत्त्वाद्वा । आप्नोति ह वै सर्वान कामानादिश्च भवति ॥ ९ ॥

a) Popular etymology !

स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रोर्त्कर्पादुभयत्वाद्वा । उत्कर्षति ह वै ज्ञानसन्ततिम् । समानश्च भवति । नार्स्याब्रह्मवित् कुले भवति य एवं वेद ॥ १० ॥

a) Popular etymology ! —b) तैसं 2-5-3-6 यज्ञस्य संततिः; ऐआ 1-11 यज्ञस्य संतत्यै. —c) मुं 3-2-9.

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मितेरपीतेर्वा । मिनोति ह वा इदं सर्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥

a) मां 6 (अप्यय); क 6-11; छां 6-8-1; 8-11-1; वृ 4-1-2; 4-4-6; 4-4-8; तै 2-2; मुं 1-2-7; 2-1-1.

अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैतः । एवमोङ्कार आत्मैव । संविशत्यात्मनाऽऽत्मानं य एवं वेद ॥ १२ ॥

Cp in general छां 1-1-1; तै 1-8; क 2-17; श्वे 1-14; मुं 2-2-4; मै 6-24.

a) वासं 32-11 आत्मनात्मानमभि सं विवेश.

॥ इति माण्डूक्योपनिषद् ॥

॥ तैत्तिरीयोपनिषत् ॥

[This Upanishad belongs to the Kṛṣṇa Yajurveda and forms prapāṭhakas 7—9 of the Taittirīyāranyaka.]

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वयमा ।

शं न इन्द्रो वृहस्पतिः शं नो विष्णुरुक्मः ॥

नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वस्तारमवतु । अवतु मामवतु वस्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ १ ॥

α) = क 1.90 9. —b) क 8.29 7 et passim, त्रिण्येक उरुगायो वि चक्रमे. —c) Contrast वृ 2.8.3 अयामूर्ते वायुश्चान्तरिक्षं च (where वायु is अमूर्त). —d) ऋत and सत्य joined together in क 10 190 1; तै 1.9.

ॐ शीक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः । माँत्रा बलम् । साँम सन्तानः । इत्युक्तः शीक्षाध्यायः ॥ २ ॥

α) मुं 1.1.5. —b) Cp in general ऐआ 3.1.5-6 याऽसौ मात्रा पूर्ववत्पोत्तररूपे अन्तरेण संधिविशेषनी साम तद् भवति.

सह नौ यज्ञः । सह नौ ब्रह्मवर्चसम् । अथातः संहिताया उपनिषदं व्याख्यास्यामः । पञ्चस्वधिकरणेषु । अधिलोकमधिज्यौतिषमधिविद्यमधिप्रजमध्यात्मम् । ता महासंहिता इत्याचक्षते ॥ अथाधिलोकम् । पृथिवी पूर्वरूपम् । द्यौरुत्तररूपम् । आकाशः सन्धिः । वायुः संधानम् । इत्यधिलोकम् ॥ अथाधिज्यौतिषम् । अग्निः पूर्वरूपम् । आदित्य उत्तररूपम् । आपः सन्धिः । वैद्युतः सन्धानम् । इत्यधिज्यौतिषम् ॥ अथाधिविद्यम् । आचार्यः पूर्वरूपम् । अन्तेयास्युत्तररूपम् । विद्या सन्धिः । प्रवचनं सन्धानम् । इत्यधिविद्यम् ॥ अथाधिप्रजम् । माता पूर्वरूपम् । पितोत्तररूपम् । प्रजा सन्धिः । प्रजननं सन्धानम् । इत्यधिप्रजम् ॥ अथाध्यात्मम् । अधरा हनुः पूर्वरूपम् । उत्तरा हनुरुत्तररूपम् । वाक् सन्धिः । जिह्वा सन्धानम् । इत्यध्यात्मम् ॥ इतीमा महासंहिताः । य एवमेता महासंहिता व्याख्याता वेद । सन्धीयते प्रजया पशुभिः । ब्रह्मवर्चसेनाभ्रायेण सुवर्ग्येण लोकेन ॥ ३ ॥

α) पा 1.4.45 आधारोऽधिकरणम्. अधिकरण occurs here for the first time. —b) संहिता and महासंहिता (Cp सधि and सधान below) occur here for the first

time. Cp पा 1-4-109; नि 1-17. —c) क 3-29-1 अस्ति प्रजननं कृतम्; तैत्तिरीया 3-11-9-6 विवृतं प्रजननम्—उपस्थो योनिर्मध्यमा (गर्भधारणस्थानम्); ऐत्तिरीया 3-35 तदुपरिष्ठात् प्रजननं दधाति प्रजात्यै; नि 3-21 शेषः वैतसामिति पुंस्प्रजननस्य.

यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः । छन्दोभ्योऽध्यमृतात्संवभूव । स मेन्द्रे मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य देव धारणो भूयासम् । शरीरं मे विचर्पणम् । जिह्वा मे मधुमत्तर्मा । कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम् । ब्रह्मणः कोशीऽसि मेधया पिहितः । श्रुतं मे गोपाय । आवहन्ती वितन्वाना । कुर्वाणाऽचीरमात्मनः । वासाऽसि मम गावश्च । अन्नपाने च सर्वदा । ततो मे श्रियमावह । लोमशां पशुभिः स्वाहा । आ मा यन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । वि मा यन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । म मा यन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । दमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । यशो जनेऽसानि स्वाहा । श्रेयान् वस्यसोऽसानि स्वाहा । तं त्वा भर्गं प्रविशानि स्वाहा । स मा भर्गं प्रविश स्वाहा । तस्मिन्त्सहस्रशाखे । नि भगाहं त्वयि मृजे स्वाहा ।

यथापः प्रवता यन्ति यथा भासा अर्हर्जरम् ।

एवं मा ब्रह्मचारिणो धातरायन्तु सर्वतः ॥ स्वाहा ॥

प्रतिवेशोऽसि म मा भाहि म मा पद्यस्व ॥ ४ ॥

1) v. l. चीरम्.

a) ऐत्तिरीया 2-3-7. तपशः स इन्द्रः स भूतानामधिपतिः; ऐ 1-3-14; कौ 2-6; 3-1. —b) क 6-42-4 अभिशस्तेवस्परत्; 10-87-7 उतालब्धं स्पृणुहि यातुधानात्; शब्दा 3-3-1-3 वज्रेणैतदान्येन स्पृणुते, तां स्पृत्वा स्वीकुरुते. —c) क (सिल) 4-8-5 शरीरं मे विचक्षणम् (v. l. विचक्षण); cp विचर्पणिः in क 4-36-5. —d) क 5-11-5 तुभ्येदमग्रे मधुमत्तमं वचः; cp क 3-26-7 घृतं मे चक्षुरमृतं म आसन् (locative sg.); क 8-17-5 गुभाय जिह्वया मधु. —e) वि-श्रुवम् (Aorist?). —f) अ 10-2-31 and 32 तस्यां हिरण्यः कोशः; छां 3-15-1 and 3; मुं 2-2-9; मे 3-4; 6-27. —g) क 7-41-5 तं त्वा भग सर्वं इज्जोहवीति । स नो भग पुरेता भवेह. —h) शब्दा 11-5-3-4, 7 किं सुचं परिश्रुज्य कूर्चं न्यमार्जीः; वृ 6-4-5. —i) क 3-5-8 आप इव प्रवता शुभमाता; 9-24-2 आपो न प्रवता यतीः. —j) शब्दा 10-4-3-1-2. स यो ह एतं मृत्युं संवत्सरं वेद न हास्येप पुरा जरसो अहोरात्राभ्यां आयुः क्षिणोति; वृ 4-4-16. —k) क 10-66-13 क्षेत्रस्य पतिं प्रतिवेशमीमहे.

भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्तिष्ठो व्याहृतयः । तासां ह स्मैतां चतुर्थीम् । माहाचमस्यः प्रवेदयते । मह इति । तद् ब्रह्म । स आत्मा । अङ्गान्यन्या देवताः । भूरिति वा अयं लोकः । भुव इत्यन्तरिक्षम् । सुवरित्यसौ लोकः । मह इत्यादित्यः । आदित्येन त्राव सर्वे लोका महीयन्ते । भूरिति वा अग्निः । भुव इति वायुः ।

सुवरित्यादित्यः । मह इति चन्द्रमाः । चन्द्रमसा वाव सर्वाणि ज्योतीःपि महीयन्ते ।
भूरिति वा ऋचः । भुव इति सामानि । सुर्वरिति यजूःपि । मह इति ब्रह्म । ब्रह्मणा
वाव सर्वे वेदा महीयन्ते । भूरिति वै प्राणः । भुव इत्यपानः । सुवरिति व्यानः । महः
अन्नम् । अन्नेन वाव सर्वे प्राणा महीयन्ते ॥ ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्धा । चतस्रश्चत
व्याहृतयः । ता यो वेद स वेद ब्रह्म । सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति ॥ ५ ॥

a) तैस 1-6-10-2 अग्निहोत्रं एताभिः व्याहृतिभिः उपसादयेत्; 5 5 5 3 भूर्भुवः सुवा
स्वयमावृण्णा उप दधाति... एताभिः सलु वै व्याहृतीभिः प्रजापतिः प्राजायत (व्याहृति = व्याहृती als
पा 8-2-71 (भुवश्च महाव्याहृतेः); तैसा 2-2-4 3 एता वै व्याहृतय इमे लोकाः; ऐवा 5 32 एता
वै वेदानामन्तःश्लेषणानि यदेता व्याहृतयः; शब्दा 1-1-1-13 एताभिरनिरुक्ताभिव्याहृतिभिः; मै 6
—b) छां 4-17-3. —c) Cp 'भूमा' in छां 7-23 1. —d) छां 3-15-5-7. —e)
1-5-3. —f) वृ 6-1-13; छां 2 21-4; 5-14-1; प्र 2-7; कौ 2-1; 2-2.

स य एपोऽन्तर्हृदयं आकाशः । तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः । अमृतो हिरण्य
अन्तरेण तालुके । य एप स्तन इवालम्बते । सेन्द्रयोनिः । यत्रासौ केशान्तो विचर्तं
व्यपोह्य शीर्षकपाले । भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति । भुव इति वायौ । सुवरित्यादित्ये ।
इति ब्रह्मणि । आप्नोति स्वाराज्यम् । आप्नोति मनसस्पतिम् । वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः
श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः । एतत्ततो भवति ॥ आकाशशरीरं ब्रह्म । सत्यात्म प्राणार
मनआनन्दम् । शान्तिसमृद्धममृतम् । इति प्राचीनयोग्योपास्त्र ॥ ६ ॥

a) छां 8-1-1. —b) मै 6-20-21. —c) छां 5-13-1.

पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशाः । अग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि । अ
ओषधयो वनस्पतय आकाश आत्मा । इत्यधिभूतम् ॥ अथाध्यात्मम्—प्राणो व्यानं
पान उदानः समानः । चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् त्वक् । चर्म मांसस्नावास्थि मज्जा
एतदधिविधाय ऋषिरवोचत् । पांक्तं वा इदं सर्वम् । पांक्तेनैव पांक्तं स्पृणोतीति ॥ ७

a) ऐवा 2-14 पांक्तोऽयं पुरुषः पञ्चधा विहितो लोमानि त्वद्मांसमस्थि मज्जा; तै
1-1-10 4 पांक्तं वा इदं सर्वम्, पांक्तेनैव पांक्तं स्पृणोति; वृ 1-4-17; 3-9 28 (स्नावन an
मज्जा); ई 8 (अस्नाविरम्). —b) तांवा 17-5-1 तदात्मन्यधिविधाय तेनैनमयाजयत्; श
6-3-1-16 चिते होतस्मिन् होना अधिविधीयन्ते.

ओमिति ब्रह्म । ओमितीदं सर्वम् । ओमित्येतदनुकूर्तिर्ह स्म वा अप्यो श्रावये
त्याश्रावयन्ति । ओमिति सामानि गायन्ति । ओःशोमिति शस्त्राणि शःसन्ति
ओमित्यध्वर्युः प्रतिगर्गं प्रतिगृणाति । ओमिति ब्रह्मा प्रस्तौति । ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति
ओमिति ब्राह्मणः भवक्ष्यन्नाह । ब्रह्मोपाप्नवानीति । ब्रह्मैवोपाप्नोति ॥ ८ ॥

a) Some wrongly read अनुकृति ह (Śaṅkara's reading is correct). —b) शोम् cp ऐवा 3.12 शोसाव (also शोशोसाव). BR suggest that the form शोसाव has grown out of शंसाव (√शंस्); Viśvabandhu Śāstri suggests शम् + ओम् with the elision of टि as per पा 6.1.94 वार्तिक; also cp शांसायन 14.3 शोसावो ३ इति प्रातःसवन आहूयते. —c) तैसं 3.2.9.6 प्रतिगरोऽध्वरूपाय; शब्दा 4.3.2.1 तस्मा एतद् गृणते (होत्रे) प्रत्येवाध्वर्युर्गृणाति तस्मात्प्रतिगरो नाम. —d) स्तैति is a rare form. —e) तैसं 6.6.11.5 इन्द्रस्य प्रियं धामोपाप्नोति; शब्दा 12.4.3.3 उप ह तं काममाप्नोति.

ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यं च स्वाध्यायप्रवचने च । तपश्च स्वाध्याय-
प्रवचने च । दमैश्च स्वाध्यायप्रवचने च । शर्मश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्नयश्च
स्वाध्यायप्रवचने च । आग्निहोत्रं च स्वाध्यायप्रवचने च । अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने
च । मारुपं च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजनश्च
स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यमिति सत्यवचा राधीतरः ।
तर्प इति तपोनित्यः पौरुषिष्टिः । स्वाध्यायप्रवचने एव नाको मौद्गल्यः । तद्धि
तपस्तद्धि तपः ॥ ९ ॥

a) क 10.190.1 ऋतं च सत्यं चाभीद्धातपसोऽध्यजायत. —b) वृ 4.4.23 शान्तो
दान्त उपरतः. —c) मानुष (noun n.). क 1.51.1 यस्य पात्रो न विचरन्ति मानुषा; तैवा
1.2.1.15. मानुषद्वैव्यमुपैमि; ऐवा 3.33 तयन्मादुपं सन्मानुषमित्याचक्षते; वृ 2.5.13 इदं मानुषं
सर्वेषां भूतानां मधु. —d) तै 3.10. —e) तै 3.2; के 4.8; श्वे 1.15 and 16; 6.21;
शुं 1.2.11; प्र 1.10; मै 4.3; छां 3.17. —f) शब्दा 11.5.7.1 अथातः स्वाध्यायप्रशंसा—
प्रिये स्वाध्यायप्रवचने भवतः.

अहं वृक्षस्य रेखिर्वा कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव । ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीर्व स्वमृतम् ।
अस्मि द्रविणसर्वर्चसम् । सुमेधां अमृतोऽर्क्षितः ॥ इति त्रिशङ्गेर्वेदानुवचनम् ॥ १० ॥

1) Read वाजिनिवसु? —2) Read सु or स for अस्मि? —3) Read अमृत
+ चक्षितः = अमृतोक्षितः?

a) Only here; शंकराचार्य understands this as प्रेरयिता. —b) वृ 6.2.3;
क 1.8; गी 7.23. पा 5.4.122 नित्यमसिच्च प्रजामेधयोः. —c) छां 3.17.6 अक्षितमस्ति.
—d) वृ 4.4.22; महावग्न 1.183 अञ्जावेव्याकरण.

वेदमनुच्याऽऽचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति । सत्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायान्मा
प्रमदः । आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः । सत्यान्न प्रमदितव्यम् ।
धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रव-

चनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव । यान्यनवद्यानि कर्माणि । तानि सेवितव्यानि । नो इतराणि । यान्यस्माकं सुचरितानि । तानि त्वयोपास्थानि । नो इतराणि । ये के चास्मच्छ्रेयांसो ब्राह्मणाः । तेषां त्वयाऽऽसनेन प्रश्वसितव्यम् । श्रद्धया देयम् । अश्रद्धयाऽर्देयम् । श्रिया देयम् । द्विया देयम् । भिया देयम् । संविदा देयम् ॥ अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् । ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्तेरन् । तथा तत्र वर्तेथाः । अथार्याख्यातेषु । ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तेषु वर्तेरन् । तथा तेषु वर्तेथाः । एष आदेशः । एष उपदेशः । एषा वेदोपनिषत् । एतदनुशासनम् । एवमुपासितव्यम् । एवमु चैतदुपास्यम् ॥ ११ ॥

1) v. l. देयम्.

a) ऋ 1-109-3 मा च्छेद्य इमीति नाध्यानाः; cp 2-28-5 मा तंतुरछेदि वयतो धियं मे. छां 8-15; 3-17-5; 5-8-9; वृ 1-5-16-17; तै 1-9; 6-4-3; मनु 3-2. —b) Dative sg. fem. ending in ऐ used instead of ablative; cp वृ 1-5-18 पृथिव्यै चैनमग्नेश्च. —c) श्वे 6-23; अ 9-6-48 अतिथीन् प्रति पश्यति. —d) शब्रा 2-2-4-9 तद्वा एतदेव विचिकित्सायै जन्म यत् प्रजापतिः व्यचिकित्सत्. तैब्रा 2-1-2-2 तद् व्यचिकित्सत् । जुहवानी ३ माहौषा ३ मिति । तद्विचिकित्सायै जन्म; छां 3-14-4; क 1-20. —e) तैसं 2-5-11-3 अयो ... अभ्यनक्ति, अलूक्षो भवति; तैब्रा 1-1-6-6 घृते भवति यज्ञस्यालूक्षान्तत्वाय. —f) धम्मपद 139; दीघनिकाय 3-248; 3-250; मज्झिमनिकाय 1-130; अंगुत्तरनिकाय 3-290.

शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वर्यमा ।

शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुक्क्रमः ॥

नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम् । ऋतमवादिषम् । सत्यमवादिषम् । तन्मामावीत् । तद्वक्तारमावीत् । आवीन्माम् । आवीद्वक्तारम् ॥ १२ ॥

॥ इति शीक्षावल्ल्यध्यायः ॥

ब्रह्मविदामोति परम् । तदेवाभ्युक्ता—

सत्यं ज्ञानमनेनं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् ।

सोऽऽनुते सर्वान् कामान् । सह ब्रह्मणा विपश्चितेति ॥

तस्माद्वा एतस्मादात्मन आर्कीशः संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः ।
अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नात्पुरुषः ।
स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः । तस्येदमेव शिरः । अयं दक्षिणः पक्षः । अयमुत्तरः
पक्षः । अयमात्मा । इदं पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ १ ॥

1) Shall we read आनन्दम् for अनन्तम्? Cp वृ 3-9-28 विज्ञानमानन्दं ब्रह्म.
In any case this seems to be the root of later Vedāntic सच्चिदानन्द.

a) अभ्युक्ता (क्क्); cp वृ 4 4-23; मुं 3-2-10; प्र 1-7; कौ 1-6; however, what
follows is metrically irregular. —b) क 1-14; 2-20; 3-1; 4-6-7; मुं 2-1-10;
3-1-7. —c) क 10-129-7 योऽस्याध्यक्षः परमे व्योमन्; तै 3-6; श्वे 4-8; मुं 2-2-7.
—d) क 2-18; श्वे 2 4. —e—e) छां 6-2; ऐ 1-2; 3-3 and 11; श्वे 2-12; 6-2;
क 3-15; प्र 6-4; मै 3-2; 6-4.

अन्नाद्वा प्रजाः प्रजायन्ते । याः काश्च पृथिवीऽश्रिताः । अंथो अन्नेनैव जीवन्ति ।
अथैनदपियन्त्यन्ततः । अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वोपधमुच्यते । सर्वं वै
तेऽन्नमाप्नुवन्ति । येऽन्नं ब्रह्मोपासते । [अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वोपधमुच्यते ।]

अन्नाद् भवन्ति भूतानि जातान्यन्नेन वर्धन्ते ।

अद्यतेऽस्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते ॥

तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः । तेनैष पूर्णः । स
वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्राण एव
शिरः । व्यानो दक्षिणः पक्षः । अपान उत्तरः पक्षः । आकाश आत्मा । पृथिवी पुच्छं
प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ २ ॥

a) तैत्रा 3-10-1-4 अन्नवान् रसवानिरावान्, सर्वोपधः संभरः महस्वान्; श्रुत्वा 3-2-2-15
प्रथमे व्रते सर्वोपधं सर्वसुरभि आवपन्ति; छां 5-2-4; वृ 6-3-1 —b) These two पादs are
mere repetitions; hence included in brackets. —c) वृ 1-4-1.

प्राणं देवा अनुप्राणन्ति मनुष्याः पशवश्च ये ।

प्राणो हि भूतानामायुस्तस्मात्सर्वायुर्पमुच्यते ॥

सर्वमेव त आयुर्यन्ति । ये प्राणं ब्रह्मोपासते । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्
सर्वायुपमुच्यत इति । तस्यैव एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य ॥ तस्माद्वा एतस्माद्

प्राणमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविधः । तस्य यजुरेव शिरः । ऋग्दक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । आदेश आत्मा । अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ ३ ॥

a) Formation like सर्वोपम (2.2). —b) Cp छां 3.5 1-2; also बृ 2.3.6.

यतो र्वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।

आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कदाचन ॥ इति ॥

तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य ॥ तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविधः । तस्य श्रद्धैव शिरः । ऋतं दक्षिणः पक्षः । सत्यमुत्तरः पक्षः । योगं आत्मा । महः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ ४ ॥

a) तै 2.9; बृ 3.4.2; 3.5.1; 4.2.4; 4.4.21; क 2.23; मुं 1.1.5. —b) बृ 1.4.2 —c) तै 2.9 reads कुतश्चन. Cp the word अकुतोभय. —d) क 6.11; श्वे 2.11.

विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च ।

विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते ॥

विज्ञानं ब्रह्म चेद्रेद तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति ।

शरीरे पाप्मनो हित्वा सर्वान् कामान्समश्नुते ॥ इति ॥

तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य ॥ तस्माद्वा एतस्माद् विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधतामन्वेप पुरुषविधः । तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ ५ ॥

a) ऐआ 3.2.6; बृ 3.1; छां 4.16; बृ 1.5.23; कौ 2.5; छां 5.11-24; छां 3.16-17. —b) गौका 2.38 तत्त्वादप्रच्युतो भवेत्. —c) बृ 4.3.8; 5.5.3. छां 8.13.1; —d) मै 6.13. —e) मै 6.27. —f) बृ 4.3.10.

असन्नेव स भवति असद् ब्रह्मेति वेद चेत् ।

अस्ति ब्रह्मेति चेद्रेद सन्तमेनं ततो विदुः ॥ इति ॥

तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य ॥ अथातोऽनुप्रश्नाः — उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य कश्चन गच्छतीति । आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य कश्चित्समश्नुताति ॥

सोऽकार्मयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजत । यदिदं किंच । तत्सृष्ट्वा । तदेवानुमाविशत् । तदनुप्रविश्य । सच्च

त्यच्चाभवत् । निरुक्तं चानिरुक्तं च निलयनं चानिलयनं च । विज्ञानं चाविज्ञानं च । सत्यं चानृतं च । सत्यमभवत् । यदिदं किंच । तत्सत्यमित्याचक्षते । तदप्येव श्लोको भवति ॥ ६ ॥

a) क 6 12-13. —b) जै 3 30 6 स ह स कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणाननुपृच्छमानश्चरति. —c) छां 6-2-1-3. —d) More elaborate in ऐ 1 3-12. —e) Genesis 2-7: And the Lord God formed man... and breathed into his nostrils the breath of life. —f) मे 2-6, वृ 1-4-7; 1-6 3, 2-1-20; 2 5-18; छां 6 1-3; 6 2 3; 7-1-2-3.

असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वा सदाजायत ।

तदात्मानं स्वयमकुरुत तस्मात्तत्सुकृतमुच्यते ॥ इति ॥

यद्वै तत्सुकृतम् । रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति । को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् । यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् । एव ह्येवानन्दयाति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुतेऽथ तस्य भयं भवति । तत्त्वेव भयं विदुषोऽपन्वानस्य । तदप्येव श्लोको भवति ॥ ७ ॥

1) श्रीकरपाठ—एतस्मिन्नुदरं अन्तरं कुरुते । —2) v 1 मन्वानस्य

a) क 10 129 1 नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्, तैब्रा 2 2 9 1 तदसदेव सन्मनोऽकुरुत स्यामिति, शम्बा 6-1-1 असद्वा इदमग्र आसीत्. —b) ऐ 1-2 3. —c) कौ 1 5 तं ब्रह्मरसः प्रविशति. —d) वृ 4-3 32 —e) वृ 4-2 4.

भीर्षाऽस्माद्वातः पवते भीषा उदेति सूर्यः ।

भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ इति ॥

सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवति । युवा स्यात् साधुयुवाऽध्यायकः । आशिष्ठो ब्रह्मिष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः । स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः । स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः । स एकः पितृणां चिरलोकानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं पितृणां चिरलोकानामानन्दाः । स एक आजान-जानां देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमाजर्जजानां देवानामानन्दाः । स एकः कर्मदेवानां देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं कर्मदेवानां देवानामानन्दाः । स एको देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवा-

नामानन्दाः । स एक इन्द्रस्यानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः । स एको बृहस्पतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः । स एकः प्रजापतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः । स एको ब्रह्मणो आनन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । यथायं पुरुषे । यथासावादित्ये । स एकः । स य एवंवित् । अस्माल्लोकात् प्रेत्य । एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति । तदप्येव श्लोको भवति ॥ ८ ॥

a) क 6-3. —b) वृ 3-6-1; 4-3-32, 33; कौ 1-3. —c) अध्यायकः perhaps = आध्यायिकः cp अध्यायिन् in पा 4-4-71. —d) Almost all editions read दृष्टिः (contrary to the Pāṇinian form दृष्टिः) ! Cp पा 6-4-161 and पतञ्जलि's भाष्य on it. —e) वासं 31-17 तन्मर्त्यस्य देवत्वमाजानमग्रे. —f) तै 3-10; वृ 5-5.

यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।

आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन ॥ इति ॥

एतद् ह वाच न तपति । किमहं साधु नाकरवम् । किमहं पापमकरवमिति । स य एवं विद्वानेते आत्मानं स्पृणुते । उभे होवैप एते आत्मानं स्पृणुते । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥ ९ ॥

a) तै 2-4; वृ 4-4-12-13; 4-4-15-17; छां 7-26-2; के 2-2-3; क 5-12; 6-12-15. —b) वृ 4-4-22; ई 6,7; श्वे 4-18. Cp छां 3-5-2; क 3-17; श्वे 5-6; 6-22; तै 3-10; मै 6-29,34; मुं 2-2-8; 3-2-2; 3-2-8; गौका 1-16.

॥ इति ब्रह्मवल्ली ॥

भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अर्षीहि भगवो ब्रह्मेति । तस्मा एतत् प्रोवाच — अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति । तस्मा होवाच — यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद् ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ १ ॥

a) Cp in general शब्दा 11-6-1-1-13; छां 7; तै 3-1 parallel to छां 7-1. —b) तस्मै = वरुणाय. —c) Cp वृ 4-1 for the various words here (प्राणः, चक्षुः, श्रोत्रम्, मनस् etc.). —d) Cp छां 8-7-12. —e) छां 3-14-1 (तज्जलान्) and के 4-6 (तद्वत्तम्); ब्रू 1-1-2 (जन्माप्यस्य यतः). —f) अ 11-4-11 प्राणो मृत्युः; शब्दा 11-3-3-1 ब्रह्म वै मृत्यवे प्रजाः प्रापच्छतः; तैआ 3-14-2; वृ 1-2-1; छां 1-9-1.

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । अन्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । अन्नेन जातानि जीवन्ति । अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससाद । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । त५ होवाच — तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ २ ॥

a) अ ४.७.३ ब्रह्मैतद्व्याप्तपसा विपाश्रित. के ४.४; अ १.१५-१६; ६.२१; मुं १.२.११, ३.२.४; म १.१०; मै ४.३; छां ३.१७.

प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् । प्राणाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । प्राणेन जातानि जीवन्ति । प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । त५ होवाच — तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ ३ ॥

a) वृ ४.१.३ प्राणो वै ब्रह्मेति.

मनो ब्रह्मेति व्यजानात् । मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । मनसा जातानि जीवन्ति । मनः प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । त५ होवाच — तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ ४ ॥

विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् । विज्ञानाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । विज्ञानेन जातानि जीवन्ति । विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । त५ होवाच — तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ ५ ॥

आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । सैषा भार्गवी वारुणी विद्या । परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता । स य एवं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया प्रशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥ ६ ॥

a) भार्गवी and वारुणी meaning 'belonging to भृगु and वरुण (as disciple and teacher)'.

अन्नं न निन्द्यात् । तद् व्रतम् । प्राणो वा अन्नम् । शरीरमन्नादम् । प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् । शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रति-

ष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥ ७ ॥

अन्नं न परिचक्षीत । तद् व्रतम् । आपो वा अन्नम् । ज्योतिरन्नादम् । अप्सु ज्योतिः प्रतितिष्ठति । ज्योतिष्यापः प्रतितिष्ठाताः । तदेतदन्नमन्ने प्रतितिष्ठतम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतितिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥ ८ ॥

α) क 7-100-6 किमिदं विष्णो परिचक्ष्यं भूतं प्र यद्वक्षे शिपिविष्टोऽस्मि.

अन्नं बहु कुर्वीत । तद् व्रतम् । पृथिवी वा अन्नम् । आकाशोऽन्नादः । पृथिव्या-माकाशः प्रतितिष्ठतः । आकाशे पृथिवी प्रतितिष्ठाता । तदेतदन्नमन्ने प्रतितिष्ठतम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतितिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥ ९ ॥

न कंचन वसंतौ प्रत्याचक्षीत । तद् व्रतम् । तस्माद्यथा कथा च विधेया बद्धनं प्राप्नुयात् । अराध्यस्मा अन्नमित्याचक्षते । एतद्वै मुखतोऽन्नं राद्धम् । मुखतोऽस्मा अन्नं राध्यते । एतद्वै मध्यतोऽन्नं राद्धम् । मध्यतोऽस्मा अन्नं राध्यते । एतद्वै अन्ततोऽन्नं राद्धम् । अन्ततोऽस्मा अन्नं राध्यते । य एवं वेद ॥ क्षेम इति वाचि । योगक्षेम इति प्राणापानयोः । कर्मेति हस्तयोः । गतिरिति पादयोः । विमुक्तिरिति पायौ । इति मानुषीः समाज्ञाः ॥ अथ दैवीः । वृक्षिरिति वृष्टौ । बलमिति विद्युति । यश इति पशुषु । ज्योतिरिति नक्षत्रेषु । प्रजातिरमृतमानन्द इत्युपस्थे । सर्वमित्याकाशे । तत्प्रतिष्ठे-त्युपासीत । प्रतिष्ठावान् भवति । तन्मह इत्युपासीत । महान् भवति । तन्मन इत्युपासीत । मानवान् भवति । तन्नम इत्युपासीत । नम्यन्तेऽस्मै कामाः । तद् ब्रह्मेत्युपासीत । ब्रह्मवान् भवति । तद् ब्रह्मणः परिमर् इत्युपासीत । पर्येणं त्रियन्ते द्विपन्तः सपत्नाः । परि येऽमिया भ्रातृव्याः । स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः । स य एवं चित् । अस्माद्धोकात् प्रेत्य । एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतमानन्दमयमा-त्मानमुपसंक्रम्य । इमाँल्लोकान् कामान्नी कामरूप्यनुसंचरन् । एतत् साम गायन्नास्ते । हा३षु हा३षु हा३षु । अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् । अहमन्नादोऽहमन्नादोऽहमन्नादः । अहं श्लोककृदहं श्लोककृदहं श्लोककृत् । अहमस्मि प्रथमजा ऋता३स्य । पूर्वं देवेभ्यो-

ऽमृतस्य नारैर्भायि । यो मा ददाति स इदेव मारैऽऽवाः । अहमन्नमन्नमदन्तमारैर्भि ।
अहं विश्वं भुवनमभ्यभवारैम् । सुर्वर्न ज्योतीः । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥ १० ॥

a) ऋ 1.31.15 स्वादुक्षन्ना यो वसतौ स्योनकृत्. —b) ऋ 1.11.2.3 नातापियो वसूयवः.
—c) ऋ 10.16.6.5 योगक्षेमं व आद्रायाहं भूयासमुत्तमः. क 2.2; गी 9.2.2. —d) समाज्ञाः
(only here) where मानुषीः (= मानुष्यः) = आर्षात्मिक्यः as opposed to दैवीः. —e) ऐवा
8.2.8 अथातो ब्रह्मणः परिमरः etc; कौ 2.1.2 अथातो दैवः परिमरः. —f) तै 2.8, वृ 5.5.
—g) ऋ 10.6.1.19 द्विजा अहं प्रथमजा ऋतस्य; अ 6.1.2.21 विश्वकर्मन् प्रथमजा ऋतस्य. —h)
= नामिः ? —i) From अव् to help ? —j) Cp तैआ 4.40.1 सुर्वर्न ज्योतीः.

॥ इति भृगुवल्ली ॥

॥ इति तैत्तिरीयोपनिषत् ॥

—

॥ ऐतरेयोपनिषत् ॥

[This Upaniṣad forms adhyāyas 4-6 of the Aitareya Āraṇyaka and belongs to the Rīgveda. It is cited in three Adhyāyas, the first adhyāya being divided in khaṇḍas and kaṇḍikās, while the last two adhyāyas are divided only in kaṇḍikās.]

आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । नान्यत् किञ्चन मिपत् । स ईक्षत—लोमानु
सृजा इति ॥ १ ॥

a) बृ 1.4.1. —b) इदम् used adverbially. Cp क 10.165.1 इतो निर्कृत्या इदमा जगाम; 10.108.1 किमिच्छन्ती सत्मा प्रेदमानद्; शब् 2.5.1.1 प्रजापतिर्ह वा इदमप एक एव आस; छां 1.12.4 ते ह यथैवेदं... सर्पन्तीत्येवम्; 6.1.3 यन्नु सोम्येदं महामना अनूचानमानी स्तब्धोऽसि. —c) तैसं 6.3.5.1 साध्या वै देवा अस्मिँल्लोक आसन् नान्यत्किञ्चन निपत्. Also क 10.190.2 विश्वस्य निपतो वशी. —d) शब् 2.5.1.1 has स ऐक्षत; छां 6.2.3. ब्रह्म 1.1.5 ईक्षतेनाशब्दम्; 1.3.13 ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः. —e) शब् 2.5.1.1 स प्रजा असृजत्.

स इमाँल्लोकानसृजताम्भो मरीचिर्मरमापः । अदोऽम्भः परेण दिवम् । यौः
प्रतिष्ठा । अन्तरिक्षं मरीचयः । पृथिवी मरः । या अधस्तात्ता आपः ॥ २ ॥

a) क 10.82.1, 5 (where यावापृथिवी and आपः are mentioned). छां 6.2.3; तै 2.6. —b) अम्भः celestial waters and आपः terrestrial ones. —c) परेण governs accusative. अ 10.1.16 परेणेहि नवति नाव्या अति ऐमा 8.14 ये के च परेण हिमवन्तं जनपदाः. बृ 1.3.12 परेण मृत्युमतिक्रान्तः. —d) पा 6.2.116 नवो जरमरमित्रमृताः.

स ईक्षत—इमे नु लोकाः । लोकपालान्नु सृजा इति । सोऽद्भ्य एव पुरुषं
समुद्भृत्यामूर्च्छयत् ॥ ३ ॥

a) शब् 14.7.2.24 एष लोकपालः. Cp भूतपाल in बृ 4.4.22; कौ 3.8; पा 6.2.78 गोतन्ति यवं पाले; is लोकपाल अन्तोदात्तः? —b) Solitary form of मूर्च्छ (मूर्त्, मूर्ति and मूर्च come from the same root).

तर्मभ्यतपत् । तस्याभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत यथाण्डम् । मुखाद् वाक् ।
वाचोऽग्निः ॥ नासिके निरभिद्येताम् । नासिकाभ्यां प्राणः । प्राणाद् वायुः ॥ अक्षिणी
निरभिद्येताम् । अक्षीभ्यां चक्षुः । चक्षुष आदित्यः ॥ कर्णौ निरभिद्येताम् । कर्णाभ्यां
श्रोत्रम् । श्रोत्रादिशः ॥ त्वङ् निरभिद्यत । त्वचो लोमानि । लोमभ्य ओपधिवनस्पतयः ॥

हृदयं निरभिद्यत । हृदयान् मनः । मनसश्चन्द्रमाः ॥ नाभिर्निरभिद्यत । नाभ्या अपानः । अपानान्मृत्युः ॥ शिश्नं निरभिद्यत । शिश्नाद्रेतः । रेतस आपः ॥ ४ ॥

a) Cp in general क 10-90-13-14 चन्द्रमा मनसो जातः, चक्षोः सूर्यो अजायत । मुक्तादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद् वायुरजायत. —b) छां 3-19-1. —c) Cp क 10-163-1 अक्षीम्यां ते नासिकाम्याम्. अ 11-3-34 सूर्याचन्द्रमसाम्यामक्षीम्याम्. पा 7-1-77 ई च द्विवचने.

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन् महत्यर्णवे प्रापतन् । तमशनापिपासाभ्यामन्वर्वाजतु । ता एनमब्रुवन्—आयतनं नः प्रजानीहि । यस्मिन् प्रतिष्ठिता अन्नमदामेति ॥ १ ॥

1) v. l. अशनायापिपासाम्याम्. Cp अशनापिपासे in छां 6-8-3; क 1-12, वृ 3-5-1.

a) शम्ना 2-6-2-17 तदेनं साऽवसमेवान्ववार्जति.

ताभ्यो गौमानयत् । ता अब्रुवन् वै नोऽयमलमिति । ताभ्योऽश्वमानयत् । ता अब्रुवन् वै नोऽयमलमिति ॥ २ ॥

a) क 9-11-3 शं गवे शं जनाय शमवते; छां 6-8-3 गोनाय, अश्वनाय and पुरुषनाय. गो and अश्व occur in this section, while पुरुष occurs in the next.

ताभ्यः पुरुषमानयत् । ता अब्रुवन् सुकृतं वतेति । पुरुषो वाव सुकृतम् । ता अब्रवीद्यथायतनं प्रविशतेति ॥ ३ ॥

a) तै 2-7. —b) कौ 3-3; 4-19.

अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् । वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत् । आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत् । दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन् । ओषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशन् । चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत् । मृत्युरपानो भूत्वा नाभिं प्राविशत् । आपो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशन् ॥ ४ ॥

तमशनापिपासे अब्रूताम्—आवाभ्यामभिप्रजानीहीति । ते अब्रवीत्—एतास्वेव वां देवतास्वाभजाम्येतासु भागिन्यौ करोमीति । तस्माद्यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते भागिन्यावेवास्यामशनापिपासे भवतः ॥ ५ ॥

a) तैत्रा 3-7-5 9 भजतां भागी भागम्. पा 3-2-142.

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

स ईर्क्षत—इमे नु लोकाश्च लोकपांलाश्च । अन्नमेभ्यः सृजा इति ॥ १ ॥

a) Cp दे 1-1-3. —b) श्रामा 14-7-2-24; दे 1-1-3.

सोऽपोऽभ्यतपत् । ताभ्योऽभितप्ताभ्यो मूर्तिरजायत । या वै सा मूर्तिरजायतां
वै तत् ॥ २ ॥

तदेतत्सृष्टं पराङ्मत्यजिर्घासत् । तद्वाचाऽजिघृक्षत् । तन्नाशकनोद्वाचा ग्रहीतुम् ।
तद्घैनद् वाचाऽग्रहैष्यदभिव्याहृत्य हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ३ ॥

1) v. l. अभिसृष्टम्. Cp वृ 6-4 2. —2) Bohtlingk reads अत्यजिर्घासत्. —3)
Bohtlingk reads अग्रहैष्यत्.

a) श्रामा 10 5-2 13 तस्य हैतस्य हृदये पादाग्रतिहतौ. Cp अतिष्णी in वृ 2-1-19.

तत्प्राणेनाजिघृक्षत् । तन्नाशकनोत् प्राणेन ग्रहीतुम् । स यद्धैनत् प्राणेनाग्रहै-
ष्यदभिप्राण्य हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ४ ॥

तच्चक्षुषाऽजिघृक्षत् । तन्नाशकनोच्चक्षुषा ग्रहीतुम् । स यद्धैनच्चक्षुषाऽग्रहैष्यद्
दृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ५ ॥

तच्छ्रोत्रेणाऽजिघृक्षत् । तन्नाशकनोच्छ्रोत्रेण ग्रहीतुम् । स यद्धैनच्छ्रोत्रेणा-
ग्रहैष्यच्छ्रुत्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ६ ॥

तत्त्वचाऽजिघृक्षत् । तन्नाशकनोत् त्वचा ग्रहीतुम् । स यद्धैनत्त्वचाऽग्रहैष्यत्
स्पृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ७ ॥

तन्मनसाऽजिघृक्षत् । तन्नाशकनोन्मनसा ग्रहीतुम् । स यद्धैनन्मनसाऽग्रहैष्यद्
ध्यात्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ८ ॥

तच्छिश्नेनाऽजिघृक्षत् । तन्नाशकनोच्छिश्नेन ग्रहीतुम् । स यद्धैनच्छिश्नेना-
ग्रहैष्यद् विसृज्य हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ९ ॥

तदपानेनाजिघृक्षत् । तदार्चयत् । सैपोऽन्नस्य ग्रहो यद्वायुः । अन्नायुर्वा एष
यद्वायुः ॥ १० ॥

a) क 10-113-8 अग्निर्न जन्मैस्तुष्वन्नमावयत् अ 4 6 3 सुपर्णस्त्वा गरुत्मान्विष प्रथममावयत्.
वासं 21-44 मेघस्य हविष आवयत् श्रामा 1-6-3 5 स तेनाशनमावयत्. आवयत् is causal imperfect
of अञ्. —b) Double sandhi.

स ईक्षत । कथं न्विदं महते स्यादिति । स ईक्षत कतरेण प्रपद्या इति । स ईक्षत यदि वाचाभिव्याहृतम्, यदि प्राणेनाभिप्राणितम्, यदि चक्षुषा दृष्टम्, यदि श्रोत्रेण श्रुतम्, यदि त्वचा स्पृष्टम्, यदि मनसा ध्यातम्, यद्यपानेनाभ्यपानितम्, यदि शिशनेन विसृष्टम्, अथ कोऽहमिति ॥ ११ ॥

a) छां ७.३.२; तै २.६; मै २.६. —b) ऐआ २.१.४ तं प्रपद्यां प्रापयत ब्रह्मेण पुरुषम्.

स एतमेव सीमानं विदार्येतया द्वारा प्रापद्यत । सैषा विद्वतिर्नाम द्वाः । तदेतन्नान्दर्नम् । तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्ना अयमावसथोऽयमावसथोऽयमावसथ इति ॥ १२ ॥

a) Cp in general वृ १.४.७; छां ७.२.३; तै २.१; ऐ ३.३. —b) तैत्रा २.७.१७.३ यत्समिन्तं कश्कतस्ते लिलेख. —c) वृ २.५.१८ (the same idea). —d) क्वलिल ३.१०.६ याभिर्गच्छति नान्दनम्. —e) वृ ४.३.१५; छां ८.३.४; ८.१२.३; पा ४.४.७४; ५.४.२३; ६.२.१४४.

स जातो भूतान्यभिव्यैख्यत्—किमिहान्यं वार्वदिपादिति । स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमिती ॥ १३ ॥

1) v. l. अभिव्यैक्षत्. —2) Böhtlingk reads वाव दिशेत्; Delbrück वि-वदिषेत्.

a) अभि + वि + ईष् (?) (= ईक्ष ?) Prakṛtisation ? —b) ततम = त + तम. Cp पा ५.३.१३ वा बहूनां जातिपरिप्रस्ने इतमच्. S'ankara takes it as haplology from तततमम्. Cp छां ५.१०.६ दुर्निष्पतत् for दुर्निष्पततरम्.

तस्मादिन्द्रो नाम । इदन्द्रो ह वै नाम । तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षमिथा इव हि देवाः, परोक्षमिथा इव हि देवाः ॥ १४ ॥

a) Cp शब्दा ३.२.१.२९ इन्द्रस्य हि एषा योनिः । अतो ह वा एनां प्रविशन् प्रविशति । अतो वा जायमानो जायते. —b) शब्दा ६.१.१.२ इन्द्रो ह वै तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षम् । परोक्षकामा हि देवाः. —c) ऐवा ३.३३ यन् मादुर्गं सन्मानुषमित्याचक्षते परोक्षेण, परोक्षमिथा इव हि देवाः. ऐवा ७.३० न्यग्रोहं सन्तं न्यग्रोध इत्याचक्षते परोक्षेण etc. वृ ४.४.२.

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति यदेतद्रेतः । तदेतत्सर्वेभ्योऽग्रेभ्यस्तेजः
संभूतमात्मन्येवात्मानं विभर्ति । तद्यदा स्त्रियां सिञ्चत्यथैनं जनयति । तदस्य प्रथमं
जन्म ॥ १ ॥

1) v. l. अयैन्म् (Bohtlingk).

a) अ 6-11-2 पुंसि वै रेतो भवति तत्त्रिषामनु विच्यते; श्रुत्वा 11-2-1-1 विई वै पुरुषा
जायते ... —b) वृ 6-4-1. —c) वृ 6-4-9 अंगादंगात्संभवसि. —d) जै 3-8-9-10
स होवाच-त्रिवे गृहपते पुरुषो जायते etc.

तत्स्त्रिया आर्त्तमभूयं गच्छति यथा स्वमङ्गं तथा । तस्मादेनां न हिनस्ति ।
साऽस्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति ॥ २ ॥

a) Only here; cp अमुत्रभूय in वासं 27-9 अमुत्रभूयादध ययमस्य...अमुत्रः; वस्योभूय
in अ 16 9-4 वस्योभूयाय; ब्रह्मभूय in गी 14-26; 18-53; पा 3-1-107 भुवो भावे. —b)
भावयति, भावयितव्या and भावयित्री in the text occur only here.

सा भीमयित्री भावयितव्या भवति । तं स्त्री गर्भं विभर्ति । सोऽग्र एव कुमारं
जन्मनोऽग्रेऽधि भावयति । स यत्कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधि भावयत्यात्मानमेव तद् भावयत्येषां
लोकानां संतत्यै । एवं संतता हीमे लोकाः । तदस्य द्वितीयं जन्म ॥ ३ ॥

a) गी 3-11 परस्परं भावयन्तः —b) ऐवा 7-10 अमुष्य लोकस्य संततिं धारयति.

सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीर्यते । अथास्यायमितर आत्मा कृत-
कृत्यो वयोगतः प्रैति । स इतः प्रयन्नेव पुनर्जायते । तदस्य तृतीयं जन्म ॥ ४ ॥

a) वासं 34-55 सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे. —b) Only here !

तदुर्वर्तमृषिणा—

गर्भे नु सन्नन्वेपापवेदहं देवानां जनिमानि विश्वा ।

शतं मा पुरं आयसीररक्षन्नर्थं श्येनो जवसा निरदीयम् ॥ इति ॥

गर्भ एवैतच्छयानो वामदेवं एवमुवाच ॥ ५ ॥

1) v. l. Śaṅkara reads अयः.

a) = ऋ 4-27-1. —b) वृ 2-5-18. —c) ब्रम् 1-1-30 शास्त्रदृष्ट्या त्वपदेशो
वामदेववत्.

स एवं विद्वान्स्माच्छरीरं भेदादूर्ध्वमुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान्
कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत् समभवत् ॥ ६ ॥

a) क 6-4. —b) के 1-2.

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

कोऽयम् ? आत्मेति वयमुपास्महे । कर्तारः स आत्मा ? ॥ १ ॥

a) छां 5.11.1. —b) ऐ 1.3.11; प्र 2.1; 4.1 (not in an alternative sense).

येन वा पश्यति, येन वा शृणोति, येन वा गन्धाब् जिघ्रति, येन वा वाचं व्याकरोति, येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति । यदेतद्भृदयं मनश्चैतत् । संज्ञानैमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति ॥ २ ॥

a) Add रूपं (पश्यति), शब्दं (शृणोति) etc. —b) कौ 3.7 (in general) मै 6.31. —c) तांवा 10.2.7. अपि प्राप्स्याणां पशूनां वाचः आजानाति; पा 6.3.5 अज्ञायिनी च. —d) छां 7.7.1; बृ 2.4.13; 3.9.28; क 3.9. —e) क 2.24; बृ 4.5.13; मां 5. —f) बृ 1.5.1; तै 1.4; क 2.23; मुं 3.2.3. —g) क 6.9; श्वे 3.13; 4.17. —h) क 1.127.2 यमिमा विशः प्रावन्तु जूतये; वासं 2.13 मनो जूतिर्जुपतामाज्यस्य. —i) निषण्डु 3.9 where चेतः चित्तं क्रतुः are given as names of प्रज्ञा(न). निषण्डु passage seems to be the basis of this ऐतरेय passage. —j) वासं 34.3 यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च.

एषं ब्रह्मा । एष इन्द्रः । एष प्रजापतिः । एते सर्वे देवाः । इमानि च पञ्च महाभूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतीर्ध्येतानीमानि च क्षुद्रमिश्राणीव बीजानी-तराणि चेतराणि चाण्डंजानि च जारुर्जानि च स्वेदजानि चोद्भिज्जानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो यार्त्किचेदं प्राणि जंगमं च पतन्त्रि च यच्च स्थावरम् । सर्वं तत् प्रज्ञानेवम् । प्रज्ञाने प्रतिष्ठितम् । प्रज्ञानेनो लोकः । प्रज्ञा प्रतिष्ठा । प्रज्ञानं ब्रह्म ॥ ३ ॥

a) Cp in general क 10.90.8; अ 11.4.13; मुं 2.1.7. —b) छां 6.3.1; मनु 1.43-46. —c) अ 1.12.1 जरायुजः. —d) नि 5.3 on स्या-जगत् (क 10.88.4) स्यावरं जंगमं च यत्; 9.13 (on क 6.47.29) स्यावरं जंगमं च. जंगम occurs here for the first time (old word is जगत्); पा 3.2.175 (स्यावर). —e) प्रज्ञानेव = प्रज्ञानेव (haplology ?); so also प्रज्ञानेव = प्रज्ञानेव ? Is प्रज्ञा प्रतिष्ठा = प्रज्ञानप्रतिष्ठः (going with लोक) ? —f) बृ 2.4.14; 3.9.28; कौ 3.8; तै 2.6.

स एतेन प्रज्ञेनाऽऽत्मनाऽस्माद्धोकादुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामाना-प्त्वाऽमृतः समभवत् समभवत् ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ इत्यैतरेयोपनिषत् ॥

तदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे सःसृज्यते । यदा वै मिथुनौ समागच्छत
आर्पयतो वै तावन्न्योन्यस्य कामम् ॥ ६ ॥

a) शब्दा 4.1.4.4 तौ समसृजेताम्; तत एष मैत्रावरुणो ग्रहोऽभवत्. —b) क 1.14.4.4
समाने योना मिथुना समोक्ता; 1.16.4.11 आ पुत्रा अग्रे मिथुनासो अव; 4.45.1 पृक्षासो
अस्मिन्मिथुना अधि त्रयः (three forming a pair?); 10.17.2 अजहादु द्वा मिथुना सरण्यूः
(where द्वा मिथुना means one pair only); नि 12.10 यमौ मिथुनौ. —c) वृ 4.3.21;
4.4.6; क 2.11; मुं 3.1.6.

आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥ ७ ॥

तद्वा एतदनुज्ञाक्षरम् । यद्धि किंचानुजानात्योमित्येव तदाह । एषो एव समृद्धि-
र्यदनुज्ञा । समर्पयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥ ८ ॥

a) For the first time only here. पा 8.1.43 ननु इति अनुज्ञैषणायाम्.

तेनेयं त्रयीं विद्या वर्तते । ओमित्याश्रावयति । ओमिति शःसति । ओमित्युद्-
गायति । एतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै महिम्ना रसेन ॥ ९ ॥

a) शब्दा 4.6.7.1 त्रयीं वै विद्या—ऋचो यजुंषि सामानि. ऐवा 5.32 त्रय्यै विद्यायै शुक्रम्.
—b) तै 1.8. —c) वासं 20 9 अपचितिर्भसत्—a root of Tāntrika worship? शब्दा
3.4.1.5 अपचितिं कुर्वन्ति.

तेनोभौ कुरुतः । यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद । नाना तु विद्या चाविद्या च ।
यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिर्पदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति खल्वेतस्यैवाक्षरस्योप-
व्याख्यानं भवति ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

a) क 1.102.5 नाना हि त्वा हवमाना जना इमे; शब्दा 1.4.4.8 मनश्च वाक् च समानमेव
सत् नानेव; 7.3.1.10 नानो वा एतत् यदैवं च मानुषं च; वृ 4.4.19; छां 4.10.3; क 2.1; 2.4;
4.11; ई 9; श्वे 5.1; पा 5.2.27 विनश्म्यां नानाजौ नसह. —b) शब्दा 10.4.5.1
अय आदेशा उपनिषदाम्; 10.5.1.1 वागेवोपनिषत्; ऐवा 3.2.5 अय खल्वियं सर्वस्यै वाच
उपनिषत्; वृ 2.1.20; 2.4.10; 4.2.1; छां 8.8.4-5; कौ 2.1; 2.2; के 4.7; तै 1.3; श्वे 1.16;
5.6; जै 4.17.2. —c) शब्दा 7.3.1.24 नाना हि दिशास्तिष्ठन् । तिष्ठन् वै वीर्यवत्तरः; तांवा
15.1.13 दक्षिणो वा अर्ध आत्मनो वीर्यवत्तरः; cp क 10.60.12 अयं मे भगवत्तरः.

॥ छान्दोग्योपनिषत् ॥

[This Upaniṣad, consisting of eight adhyāyas, belongs to the Sāmaveda. Side by side with the Bṛhadāranyaka Upaniṣad, it is the biggest and most significant collection of theologico-philosophical expressions, views, doctrines and legends. Practically every adhyāya is an independent unit, although it appears, in many cases, that the adhyāya itself is made up of several minor units.]

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत । ओमिति ब्रुद्गायति । तस्योपव्याख्यानम् ॥१॥

a) पा 8-2-47 ओमभ्यादाने, but not so here; therefore not प्लुत, ओम् being syntactically connected with उपासीत. Cp Hebrew 'amen', uttered at the end of a prayer etc. —b) तैसं 3-2-9-5-6 उद्गीथ एव उद्गातृ(तृ?)णाम्, ऋचः प्रणव उक्थशंसिनाम्; अ 11-7-5 उच्छिष्ट उद्गीथः; 15-3-8 उद्गीथोऽपभ्रयः; ऐवा 5-32 त्रयो वर्णा अजायन्त अकार उकारो मकार इति । तानेकधा समभरत् तदेतदोमिति, तस्मादोमोमिति प्रणौति...साम्ना उद्गीथम्. उद्गीथम् neuter in शब्दा 14-9-3-9 from उद्-गीतम् as in उक्थ (उक्त), कृथ (कृत) etc. —c) Cp छां 1-1-10; 1-4-1; 3-19-1; मां 1.

एषां भूतानां पृथिवी रसः । पृथिव्या आपो रसः । अपामोपधयो रसः ।
ओपधीनां पुरुषो रसः । पुरुषस्य वाग्रसः । वाच ऋग्रसः । ऋचः साम रसः ।
साम्न उद्गीथो रसः ॥ २ ॥

—a) ऋ 6-44-21 स्वादू रसो मधुपेयो वराय; 10-9-2 यो वः शिवतमो रसः; अ 10-8-44 रसेन वृषो न कुतश्चनोनः; बृ 1-3-19; 4-5-13; छां 3-5-4; तै 2-6.

स एष रसानां रसतमः परमः परार्धयोऽष्टमो यदुद्गीथः ॥ ३ ॥

—a) शब्दा 3-1-3-1 अग्निर्वै यज्ञस्यावराध्यो विष्णुः परार्धः; 3-8-4-1 पुरुषः परार्धः पञ्चतान्. पा 4-3-5; cp क 3-1 (पार्थे).

कतमा कतमवर्कतमत् कतमत् साम कतमः कतम उद्गीथ इति विमृष्टं भवति ॥ ४ ॥

a) ऋ 10-65-7 कतस्य योनिं विमृशन्त आसते; 10-88-16 मनसा विमृष्टम्; अ 13-1-8 वि रोहितो अमृशद्विष्वक्पम्.

वागेवर्क । प्राणः साम । ओमित्येतदक्षरमुद्गीथः । तद्वा एतन्मिथुनं यद्वाक्च
प्राणश्चर्वच साम च ॥ ५ ॥

a) जै 3-34-1.

तदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे स॒सृज्यते । यदा वै मिथुनौ^१ समागच्छत
आर्पयतो वै तावन्योन्यस्य कामम् ॥ ६ ॥

a) शब्दा 4.1.4.4 तौ समसृजेताम्; तत एष मैवावरुणो ग्रहोऽभवत्. —b) ऋ 1.14.4 समाने योना मिथुना समोक्ता; 1.16.4.11 आ पुत्रा अग्रे मिथुनासौ अव; 4.45.1 पृक्षासौ अस्मिन्मिथुना अधि त्रयः (three forming a pair?); 10.17.2 अजहादु ह्य मिथुना सरण्यः (where ह्य मिथुना means one pair only!); नि 12.10 यमौ मिथुनौ. —c) बृ 4.3.21; 4.4.6; क 2.11; मुं 3.1.6.

आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥ ७ ॥

तद्वा एतदनुज्ञाक्षरम् । यद्धि किंचानुजानात्योमित्येव तदाह । एषो एव समृद्धि-
र्यदनुज्ञा । समर्धयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥ ८ ॥

a) For the first time only here. पा 8.1.43 ननु इति अनुज्ञैषणायाम्.

तेनेयं त्रयी^२ विद्या वर्तते । ओमित्याश्रावयति । ओमिति श॒सति । ओमित्युद्-
गायति । एतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै^३ महिम्ना रसेन ॥ ९ ॥

a) शब्दा 4.6.7.1 त्रयी वै विद्या—ऋचो यजूंषि सामानि. ऐना 5.32 त्रय्यै त्रियायै शुक्रम.
—b) तै 1.8. —c) वासं 20.9 अपचितिर्भसत्—a root of Tāntrika worship? शब्दा 3.4.1.5 अपचितिं कुर्वन्ति.

तेनोभौ कुरुतः । यथैतदेवं वेद यश्च न वेद । नाना तु विद्या चाविद्या च ।
यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति खल्वेतस्यैवाक्षरस्योप-
व्याख्यानं भवति ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

a) ऋ 1.10.2.5 नाना हि त्वा हवमाना जना इमे; शब्दा 1.4.4.8 मनश्च वाक् च समानमेव
सन् नानेव; 7.3.1.10 नानो वा एतत् यदैवं च मानुषं च; बृ 4.4.19; छां 4.10.3; क 2.1; 2.4;
4.11; ई 9; श्वे 5.1; पा 5.2.27 विनृभ्यां नानाज्ञौ नसह. —b) शब्दा 10.4.5.1
अथ आदेशा उपनिषदाम्; 10.5.1.1 वागेवोपनिषत्; ऐना 3.2.5 अथ खल्वियं सर्वस्यै वाच
उपनिषत्; बृ 2.1.20; 2.4.10; 4.2.1; छां 8.8.4-5; कौ 2.1; 2.2; के 4.7; तै 1.3; श्वे 1.16;
5.6; जै 4.17.2. —c) शब्दा 7.3.1.24 नाना हि दिशास्तिष्ठन् । तिष्ठन् वै वीर्यवत्तरः; तांवा
15.1.13 दक्षिणो वा अर्ध आत्मनो वीर्यवत्तरः; cp ऋ 10.60.12 अयं मे भगवत्तरः.

देवासुरा ह वै यत्र संयेतिरे । उभये प्राजापत्यास्तद्ध देवा उद्गीथमाजहुरनेनै-
नानभिभविष्याम इति ॥ १ ॥

Cp in general : वृ 1.3.1-6; 1.4.7; 2.2.3; छां 2.7.1; 2.11.1; 3.18.1-6;
8.12.4-5; के 1.4-8; जै 1.60; 2.1; 2.3; 2.10.

a) यत्र = when; cp क 1.121.9 कुत्साय यत्र पुरुहूत वन्वन्; 7.65.2 यावा च यत्र
पौषयन्हा च; 7.83.6 यत्र न सुदासमावतम्; छां 6.8.1 यत्रैतत्स्वपिति. —b) ऐवा 1.23
समयतन्त; शन्ना 3.4.4.3 पस्पृधरे.

ते ह नासिक्वयं प्राणमुद्गीथमुपासांचक्रिरे । तद्देवासुराः पाप्मना विविधुः ।
तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभिं च दुर्गन्धिं च । पाप्मना ह्येष विद्धः ॥ २ ॥

a) क 5.40.9 स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरा; वासं 6.35 पाप्मा हतो न सोमः; अ 17.1.29 मा
मा प्रापत् पाप्मा मोत मृत्युः; ऐवा 1.16 न पाप्मना संसृज्यते; तैत्रा 2.3.3.1 विशीर्षा स पाप्मा अमुष्मि-
लोके भवति...सशीर्षा...; शन्ना 11.1.6.9 तौस्तत एव पाप्मनाविध्यत; ई 8 अपापविद्धम्; वृ 1.3.2.
—b) क 10.146.6 सुरभिं आजनगन्धिं अरण्यानिम्; अ 6.124.3 अम्यजनं सुरभिं सा सप्रुद्धिः;
अ 8.6.12 दुर्गन्धीन्; अ 19.38.1 सुरभिर्गन्धोऽश्नुते. Cp सभिष्ठ (superlative of सुरभि)
शन्ना 6.8.2.3 सभिष्ठ एनल्लोके कुरुष्वम् (solitary occurrence !)

अथ ह वाचमुद्गीथमुपासांचक्रिरे । तद्देवासुराः पाप्मना विविधुः । तस्मात्तेनोभयं
वदति सैत्यं चानृतं च । पाप्मना ह्येषा विद्धा ॥ ३ ॥

a) क 7.49.3 सत्यावृते अवपश्यजनानाम्.

अथ ह चक्षुरुद्गीथमुपासांचक्रिरे । तद्देवासुराः पाप्मना विविधुः । तस्मात्तेनोभयं
पश्यति दर्शनीयं चादर्शनीयं च । पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥ ४ ॥

a) क 10.88.7 दृशेन्यः अग्निः; तैत्रा 2.7.9.4 दिदृक्षेण्यो दर्शनीयो भवति; पद्मा 2.3
गायत्र्या व्रतं दर्शनीयं त्रिष्टुभा श्रवणीयम्.

अथ ह श्रोत्रमुद्गीथमुपासांचक्रिरे । तद्देवासुराः पाप्मना विविधुः । तस्मात्तेनोभयं
शृणोति श्रवणीयं चाश्रवणीयं च । पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥ ५ ॥

a) पद्मा 2.3; नि 5.25 श्रवस्थानि श्रवणीयानि भवन्ति.

अथ ह मन उद्गीथमुपासांचक्रिरे । तद्देवासुराः पाप्मना विविधुः । तस्मात्तेनो-
भयं संकल्पयते संकल्पनीयं चासंकल्पनीयं च । पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥ ६ ॥

a) क.10.164.5 जाग्रत्स्वदः संकल्पः पापः; अ 11.8.1 संकल्पस्य गृहादपि; 11.8.27
चित्तानि सर्वे संकल्पाः.....; वृ 1.5.3; 2.4.11; 4.5.12; छां 7.4.1; 7.5.1; केन 4.5; ऐ 3.2;
मे 6.30.

अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासांचक्रे । त५ हासुरा कृत्वा विध्वंसुर्यथाऽश्मानमाखणमृत्वा विध्वंसेतैवम् ॥ ७ ॥

a) तैसं 2-6-2-5 तस्माद् ब्राह्मणो मुख्यः (Cp क 10-90-12); तैवा 1-1-2-1 मुखं वा एतन्नक्षत्राणां यत्कृत्तिकाः....मुख्य एव भवति; शब्दा 1-6-1-16 एता वै मुख्या आर्तयः; वृ 1-3-7 (आसन्त्य from आसन् just as मुख्य from मुख); के 1-1 प्रथमः प्राणः. —b) Only here and in the next खण्ड. आखण appears in शांखायनश्रौष 6-3-8; 17-5-5 आखणं विध्वयति; लाट्यायनश्रौष 1-11-5 विततो देव आखणः; 3-10-5 हूणे विमिन्वन्ति आखणाय; cp पाली—अखणपट्टिवेधि; तैसं 6-4-11-3 यथा त्सारियति म आख इयति नापरात्स्यामि.

यथाऽश्मानमाखणमृत्वा विध्वंसत एवं हैव स विध्वंसते य एवंविदि पापं कामयते यश्चैनमभिदासति । स एपोऽश्माखणः ॥ ८ ॥

a) अमि + दास् to treat as an enemy; cp दस्यु and दास; cp क 6-5-4 यो नः सनुत्यो अभिदासद्वे; अ 5 6-10 यो अवायुरभिदासात्; क 7-10-4-7 यो नः कदाचिदभिदासति द्रुहा.

नैवैतेन सुरभि न दुर्गन्धि विजानाति । अपहृतपाप्मा ह्येषः । तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतरान्प्राणानवाति । एतमु एवान्ततोऽविचोत्कामति । व्याददात्येवान्तत इति ॥ ९ ॥

1) Cp अवित्या in छां 1-11-2.

a) छां 8-1-5; 8-4-1; 8-7-1; वृ 4-3-21; मै 2-3; 4-4; 6-1. —b) तेन means therefore. Cp मैसं 1-4-10 यद् ग्राम्यस्य नास्नाति तेन ग्राम्यान्वरुद्धे । शब्दा 4-1-5-7. यन्नावेदिपं तेनाहंसिपम्. —c) वृ 1-4-11; 1-4-15; 1-5-21; तै 2-2. —d) अ 6-56-1 व्याप्तं न संयमत्; वासं 31-22 अभिनौ व्यात्तम्; शब्दा 1-6-4-18 सोऽस्य व्यात्तमापयते; जैवा 1-176 शिशुमारी प्रतीपं व्यादाय तिष्ठति; वृ 1-1-1 व्यात्तम्; 6 2-12; गी 11-24; पा 1-3-20.

त५ हाङ्गिरा उद्गीथमुपासांचके । एतमु एवाऽङ्गिरसं मन्यन्तेऽङ्गनां यद्रसः ॥ १० ॥

a) वृ 1-3-8 popular etymology; cp also नि 3-17 अंगारेषु अंगिराः.

तेन त५ ह वृहस्पतिरुद्गीथमुपासांचके । एतमु एव वृहस्पतिं मन्यन्ते । वाग्धि वृहती तस्या एव पतिः ॥ ११ ॥

a) वृ 1-3-20.

तेन त५ हाऽयास्य उद्गीथमुपासांचके । एतमु एवाऽयास्यं मन्यन्ते । आस्या-धर्दयते ॥ १२ ॥

a) Popular etymology; क 10 67-1; 10-108-8; ऐवा 7-16; जै 2-7-2.

तेन त॒ ह वको॑ दालभ्यो विदांचकार । स ह नैमिशीयानामुद्गाता बभूव ।
स ह स्पैभ्यः कामानां गायति ॥ १३ ॥

a) जै 1-9-3; 4-7-2. —b) कांस 10-6 नैमिष्या वै सत्यमासत; कौत्रा 26-5 प्रतर्दनो नैमिषीयानां सत्रमुपगम्य...; 28-4 अलीकयुर्ह वाचस्पतो नैमिषीयानां ब्रह्मा आस; तांब्रा 25-6-4 नैमिशीयाः सर्वाश्रद्धिं आर्धुवन्; जैत्रा 1-163 नैमिशीयाः सविणः सत्रं निषेदुः. —c) क 8-27-2 आ पशुं गासि; बृ 1-8-2-7. Cp छां 1-7 9. (कामागान्).

आगाता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ।
इत्यध्यात्मम् ॥ १४ ॥

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

अथाधिदैवम् । य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीत । उद्यन्वा एष प्रजाभ्य उद्गायति । उद्य॒स्तमो भयमपहन्ति । अपहन्ता ह वै भयस्य तपसो भवति य एवं वेद ॥ १ ॥

Cp in general जै 1-57-7-8.

समान उ एवायं चासौ च । उष्णोऽयमुष्णोऽसौ । स्वरं इतीममाचक्षते, स्वर इति प्रत्यास्वर इत्यमुम् । तस्माद्वा एतमिमममुं चोद्गीथमुपासीत ॥ २ ॥

a) Cp छां 1-4-3; also प्रस्वार in ऋक्स्रातिशाख्य 15-3 स ओ३मिति प्रस्वरति विभावः प्रस्वारः. —b) Only here.

अथ खलु व्यानमेवोद्गीथमुपासीत । यद्वै प्राणिति स प्राणः । यदपानिति सोऽपानः । अथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यानः । यो व्यानः सा वाक् । तस्मादप्राणन्नपानन्वाचमभिव्याहरति ॥ ३ ॥

a) जै 2-1-16; 4-22-2-3. क 10-85-12 व्यानो (?) अक्ष आहतः; अ 5-4-7 स प्राणाय व्यानाय चक्षुषे मे असौ मृद; 10-2-13 को अस्मिन्प्राणमवयत्को अपानं व्यानमु; ऐत्रा 2-21 प्राणेष्वेवा विहितः प्राणोऽपानो व्यान इति; बृ 1-5-3; तै 2-2; प्र 3-6.

या वाक् सर्क । तस्मादप्राणन्नपानन्नृचमभिव्याहरति । यर्क तत्साम । तस्मादप्राणन्नपानन्साम गायति । यत् साम स उद्गीथः । तस्मादप्राणन्नपानन्ननुद्गायति ॥ ४ ॥

अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाऽग्नेर्मेन्यनमाजेः सर्वं दृढस्य धनुष आर्यमनमप्राणन्नपान॒स्तानि करोति । एतस्य हेतोर्व्यानमेवोद्गीथमुपासीत ॥ ५ ॥

a) शब्दा 5-1-4-15 आजिं हि सरिप्यन्तो भवन्ति; 5-1-5-10 आजिस्त्वत्. —b) अ 6-66-2 आतन्त्राना आयच्छन्तोऽस्यन्तो ये च धावय; शब्दा 3-7-2-2 यथेपुः आयता अनस्ता; मुं 2-2-3. —c) On this idiom cp क 10-34-2 अदस्याहं एकपरस्य हेतोः; अ 9-8-3 यस्य हेतोः; शब्दा 2-5-2-2 तयोर्हं यस्य हेतोः प्रजा न परावभूवुः; 11-1-4-1 अभ्रस्य वा हेतोः; गोवा 1-3-19 कस्य त्विद्धेतोः.

अथ खल्लूहीधाक्षराण्युपासीत—उद् गी थ इति । प्राण एवोत् । प्राणेन क्षुत्तिष्ठति । वाग् गीः । वाचो ह गिर इत्याचक्षते । अन्नं थम् । अन्ने हीदस्सर्वस्थितम् ॥ ६ ॥

a) जै 1-57-7-8. —b) कौ 3-3.

धौरेवोत् । अन्तरिक्षं गीः । पृथिवी थम् । आदित्य एवोत् । वायुर्गीः । अग्निस्थम् । सामवेद एवोत् । यजुर्वेदो गीः । ऋग्वेदस्थम् । दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहः । अन्नवानन्नादो भवति । य एतान्येवं विद्वानुहीधाक्षराण्युपास्त उद् गी थ इति ॥ ७ ॥

अथ खल्वाशीःसमृद्धिः । उपसरणानीत्युपासीत । येन साम्ना स्तोप्यन्त्यात् त्सामोपधावेत् ॥ ८ ॥

a) शब्दा 1-6-2-11 यं वै नेदिष्ठमुपसर्तव्यानां मन्येत तमुपधावेत्; छां 1-3-12 उपसृत्य; छागलेय 6 उपसृत्वरः; छां 1-3-12.

यस्यामृचि तामृचं, यदार्पेयं तमृचि, यां देवतामभिष्टोप्यन्त्यात्तां देवतामुपधावेत् ॥ ९ ॥

a) A बहुव्रीहि compound (going with साम understood); cp छां 1-4-5 (यदमृत, तदमृत); कौ 2-9 (यदमृत, तदमृत). —b) क 8-3-21 उपेयं दिवि धावमानम्; ऐवा 7-14 वरुणं राजानमुपधाव; शब्दा 1-6-2-9 अग्निर्वै देवानामद्वातमाम् । यं वा अद्वातमा मन्येत तमुपधावेत्; छागलेय 7 उपधावन्ति; आपर्पेय 3.

येन च्छन्दसा स्तोप्यन्त्यात्तच्छन्द उपधावेत् । येन स्तोमेन स्तोप्यमाणः स्यात्तस्मिन् स्तोममुपधावेत् ॥ १० ॥

यां दिशमभिष्टोप्यन्त्यात्तां दिशमुपधावेत् ॥ ११ ॥

आत्मानमन्तत उपसृत्य स्तुवीत कामं ध्यायन्नप्रमत्तः । अभ्याशो ह यदस्मै स कामः समृच्येत यत्कामः स्तुवीतेति यत्कामः स्तुवीतेति ॥ १२ ॥

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

a) छां 2-22-2; क 6-11; मुं 2-2-4; 3-2-4; ऋ 2-9. —b) तांवा 9-5-2 योऽन्योऽन्याशं स्यात्; ऐवा 3-1-3 अन्याशमेव यत्तया स्यात्; छां 2-1-4; 3-19-1; 5-10-7. —c) क 10-121-10 यत्कामास्ते जुहुमः...cp क 3-53-21 यास्तेऽग्निभिरितिभिः.

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत । ओमिति ह्युद्गायति । तस्योपन्याख्यानम् ॥ १ ॥

a) छां १.१.१, १०; ३.१९.१; मां १. Cp अनुव्याख्यान and व्याख्यान in वृ २.४.१०; ४.१.२; ४.५.११; मै ६.३२.

देवा वै मृत्योर्विभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशन् । ते छन्दोभिरच्छादयन् ।
यदेभिरच्छादयन्स्तच्छन्दसां छन्दस्त्वम् ॥ २ ॥

1) Böhtlingk reads तामच्छादयन्.

a) तांवा २२.१२.१ मृत्योरविभयुः. —b) क १०.९०.९ छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात्;
अ ११.७.२४ ऋचः सामानि च्छन्दांसि (where छन्दांसि = magic formulae of the अथर्ववेद);
जैत्रा १.२८४ तपदेनान्...तच्छन्दसां छन्दस्त्वम्; ऐआ २.१.६ यच्छन्दोभिश्छन्नस्तस्माच्छन्दांसीत्याचक्षते.

तानु तत्र मृत्युर्यथा मर्त्यमुदके परिपश्येदेवं पर्यपश्यद्वाचि साम्नि यजुषि । ते
नु चित्त्वोर्ध्वा ऋचः साम्नो यजुषः स्वर्गमेव प्राविशन् ॥ ३ ॥

a) Cp क १०.६८.८...पर्यपश्यन्मर्त्यं न दीन उदके क्षियन्तम्. —b) छां १.३.२.

यदा वा ऋचमाओर्त्योमित्येवातिस्वराति एव सामैवं यजुः । एष उँ स्वरो
यदेतदक्षरमेतदमृतमभयम् । तत्प्रविश्य देवा अमृता अभया अभवन् ॥ ४ ॥

a) आओति = समाओति i. e. finishes; cp तैसं २.५.८.३ अर्धमासशः संवत्सर आप्यते;
७.५.१.१ ताः संवत्सरमाप्त्वा उदतिष्ठन्. —b) जै १.१८.१०.

स य एतदेवं विद्वानक्षरं प्रणौत्येतदेवाक्षरं स्वरममृतमभयं प्रविशति । तत्प्रविश्य
यदमृता देवास्तदमृतो भवति ॥ ५ ॥

॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥

a) प्रणौति, the root in प्रणव. —b) Compound like यदार्पेयं (साम) in छां १.३.९.

अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इति । असौ वा आदित्य
उद्गीथ एष प्रणवः । ओमिति ह्येव स्वरन्नेति ॥ १ ॥

a) छां १.३.१.

एतमु एवाहमभ्यगासिपं, तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह कौपीतीकिः पुत्रमुवाच ।
रश्मीन्स्त्वं पर्यावर्तयात् । बहवो वै ते भविष्यन्ति । इत्यधिदैवतम् ॥ २ ॥

a) शन्ना २.४.३.१; वृ ३.४.१.

अथाध्यात्मम् । य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासीत । ओमिति ह्येव
स्वरन्नेति ॥ ३ ॥

एतमु एवाहमभ्यगासिपं, तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति इ कौपीतकिः पुत्रमुवाच ।
प्राणाः स्तवं भूर्मानमभिगायताद्ब्रह्मवो वै मे भविष्यन्तीति ॥ ४ ॥

1) v. l. प्राणम्, which seems to be a better reading.

a) क 1-110-2 चरितस्य भूषना; 10 98-12 अपां भूषानम्; छां 7-23, 24; बसू 1-3-8.

—b) जै 2-6-10.

अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इति । होतृपदनाद्धैवापि
दुरुद्गीतमनुसमाहरतीत्यनुसमाहरतीति ॥ ५ ॥

॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥

a) क 2-9-1 नि होता होतृपदने असदतु; अ 7-99-1 होतृपददत्तं हरितं हिरण्यम्. —b)

जैबा 1-259 अरेतस्का ह वै दुरुद्रातुर्वर्तन्यां गर्भा जायन्ते. —c) गोबा 2-3-13 युवं न इमं यज्ञस्याप्तं
अनुसमाहरतम्.

ईयमेवर्क् । अग्निः साम । तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम । तस्मादृच्यध्यूढं साम
गीयते । इयमेव सां । अग्निरर्मः । तत्साम ॥ १ ॥

a) जै 1-25-27. —b) शबा 8-5-2-7 यजमानः...विराजि अध्यूढः; ऐबा 3-41
सैतस्मिन्ध्यूढा; जैबा 2-30 एतस्मिन्स्वर्गे लोके अध्यूढम्; ऐआ 2-3-4 यो ह वै यज्ञे यज्ञं वेद...
अध्यूढं स संमतिविद्; 5-3-3 नाध्यूढे मेवे. —c) अ 14-2-71 अमोऽहमस्मि सा त्वं सामाहमस्मि;
often in Brāhmana literature; छां 5-2-6; वृ 1-3 22; 6-4-20.

अन्तरिक्षमेवर्क् । वायुः साम । तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम । तस्मादृच्यध्यूढं
साम गीयते । अन्तरिक्षमेव सा । वायुरमः । तत्साम ॥ २ ॥

द्यौरेवर्क् । आदित्यः साम । तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम । तस्मादृच्यध्यूढं
साम गीयते । द्यौरेव सा । आदित्योऽमः । तत्साम ॥ ३ ॥

नक्षत्राण्येवर्क् । चन्द्रमाः साम । तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम । तस्मादृच्यध्यूढं
साम गीयते । नक्षत्राण्येव सा । चन्द्रमा अमः । तत्साम ॥ ४ ॥

अथ यदेतदादित्यस्य शुक्रं भाः सैवर्क् । अथ यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम ।
तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम । तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते ॥ ५ ॥

1) v. l. परं कृष्णम्.

a) This may be taken as one word; cp छां 3 4-3.

अथ यदेवैतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैव सा । अथ यन्नीलं परःकृष्णं तदमः । तत्साम । अथ य एपोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुहिरण्यकेशं आ मणस्वात्सर्व एव सुवर्णः ॥ ६ ॥

a) = आदित्ये अन्तः; cp बसू 1.1.20 अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्. —b) हिरिश्मश्रु in ऋ 5.7.7; 10.46.5; हरिश्मश्रा in ऋ 10.96.8. —c) ऋ 1.79.1. —d) मणस्व only here.

तस्य यथा कर्ण्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी । तस्योदिति नाम । स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः । उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद ॥ ७ ॥

a) Only here! —b) ऋ 10.142.8 हृदाश्च पुण्डरीकाणि; तैत्ति 1.8.2.1 पुण्डरित्तनाम; शत्रा 5.4.5.6-12 तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति; तांत्रा 18.9.6 नक्षत्राणामवकाशेन पुण्डरीकं जायते; गोत्रा 1.1.39 तस्माद्वै विद्वान् पुरुषमिदं पुण्डरीकमिति; छां 8.1.1; वृ 2.3.6. —c) छां 8.1.5; 8.7.1.

तस्यर्च साम च गेष्णौ । तस्मादुद्गीयः । तस्मात्त्वेषोद्गाता । एतस्य हि गाता । स एष ये चाग्रेष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां च । इत्यधिदैवतम् ॥ ८ ॥

॥ इति पष्ठः खण्डः ॥

a) ऐमा 5.3 यदेष्ट्वा अभिगेष्णाश्चरन्ति; ऐमा 2.36 यः कश्च गेष्णः स स्वर ओमिति; छां 1.7.5. —b) छां 1.7.6.

अथाध्यात्मम् । वागेवर्क् । प्राणः साम । तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम । तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते । वागेव सा । प्राणोऽमः । तत्साम ॥ १ ॥

चक्षुरेवर्क् । आत्मा साम । तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम । तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते । चक्षुरेव सा । आत्माऽमः । तत्साम ॥ २ ॥

a) Cp छां 8.8.1 सुवसने सुवसनः.

श्रोत्रमेवर्क् । मनः साम । तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम । तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते । श्रोत्रमेव सा । मनोऽमः । तत्साम ॥ ३ ॥

अथ यदेतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैवर्क् । अथ यन्नीलं परःकृष्णं तत्साम । तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम । तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते । अथ यदेवैतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैव सा । अथ यन्नीलं परःकृष्णं तदमः । तत्साम ॥ ४ ॥

अथ य एपोऽन्तरक्षिणिं पुरुषो दृश्यते सैवर्क् । तत्साम । तदुक्थम् । तद्यजुः । तद्ब्रह्म । तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपम् । यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ । यन्नाम तन्नाम ॥ ५ ॥

a) वृ २.३.५; ५.५.२; छां १.६.६; ४.१५.१; ८.७.४. —b) छां १.६.७-८.

स एष ये चैतस्मादर्वाश्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकर्मानां चेति । तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ति । तस्मात्ते धनसैनयः ॥ ६ ॥

a) छां १.६.८. —b) अ १८.४.३८ इहैव एषि धनसानि; cp धनसाः in क २.१०.६ अग्निं धनसा जोहवीमि.

अथ य एतदेवं विद्वान्साम गायत्युभौ स गायति । सोऽमुनैव स एष ये चामुष्मात्पराश्चो लोकास्ताश्चामोति देवकामाश्च ॥ ७ ॥

अथानेनैव ये चैतस्मादर्वाश्चो लोकास्ताश्चामोति मनुष्यकर्माश्च । तस्मादु ह्येवंविदुद्गाता ब्रूयात् ॥ ८ ॥

कं ते काममागायानीति । एष ह्येव कामागानस्येष्टे य एवं विद्वान् साम गायति साम गायति ॥ ९ ॥

॥ इति सप्तमः खण्डः ॥

a) छां १.६.८.

त्रयो होद्ग्रीथे कुशलीं बभूवुः शिलकः शालावत्यश्चैकितायनो दाहभ्यः प्रवाहणो जैवलिरिति । ते होचुरुद्ग्रीथे वै कुशलाः स्मो हन्तोद्ग्रीथे कथां वदाम इति ॥ १ ॥

a) ऐवा ७.१८ न ते कुशलं मेनिरे; शवा ११.४.२.१ एके कुशला मन्यमानाः; ऐआ ३.१.३ न त्वेवान्यत् कुशलाद् बाह्वणं ब्रूयात्; छां ४.१०.२; तै १.११; जै ३.८.३; क २.७. —b) Cp in general छां ५.३-१०; वृ ६.२. —c) जैवा १.२२ कथां वादयिष्यामः, कथाः..... अनुसंवादयय; ऐआ ५.३.३ नास्मिन् कथां वदेत; जै ४.६.२.

तथेति ह समुपविबिभुः । स ह प्रवाहणो जैवलिरुवाच । भगवन्तावग्रे वदताम् । ब्राह्मणयोर्वदतोर्वाचश्च श्रोष्यामीति ॥ २ ॥

a) As opposed to राजन्यबन्धुः, i. e. प्रवाहण जैवलि in छां ५.३.५.

स ह शिलकः शालावत्यथैकितायनं दालभ्यमुवाच हन्त त्वा पृच्छानीति ।
पृच्छेति होवाच ॥ ३ ॥

α) जैबा 1-337.....गायन्तं ब्रह्मदत्तं चैकितायेयमनुव्याजहार । तथा त्वा अयं दाल्भ्यः
स्यावाभ्यमगासीत्; वृ 1-3-24; जै 1-38-1. चैकितायन in the text is from चैकित.

का साम्नो गतिरिति । स्वर इति होवाच । स्वरस्य का गतिरिति । प्राण इति
होवाच । प्राणस्य का गतिरिति । अन्नमिति होवाच । अन्नस्य का गतिरिति । आप
इति होवाच ॥ ४ ॥

अपां का गतिरिति । असौ लोक इति होवाच । अमुष्य लोकास्य का गतिरिति ।
न स्वर्गं लोकमतिर्नयेदिति होवाच । स्वर्गं वयं लोकः सामाभिसंस्थापयामः । स्वर्गसं-
स्तावहि सामेति ॥ ५ ॥

α) क 1-42-7 अति नः सञ्चतो नयः; 6-47-16 अन्यमन्यमतिर्नयेयमानः; वासं 10-1
याभिरिन्द्रमनयन्नत्यरातीः; अ 6-110-2 अत्येनं नेषद्वुरितानि विश्वा; ऐबा 1-30 अग्निर्मायया तमत्यनयत्
शबा 3-6-3-8 एवं मा कनीयांसमेव वधात्कृत्वा अतिनयत्; जैबा 2-423 एते ह वा एनान्यरण्यानि
अतिनयत्; तांवा 9-9-15 यद्ब्रह्मदशीमतिनयेत्, अन्तर्धीषेत्; गोबा 1-2-6 सप्तमीमति नयत् न ब्रह्मचारी
भवति. —b) वृ 4-2-3 (संस्तावः); पा 3-3-31 यज्ञे समि स्तुवः.

तः ह शिलकः शालावत्यथैकितायनं दालभ्यमुवाचाप्रतिष्ठितं वै किल ते
दालभ्य साम । यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति ॥ ६ ॥

α) छां 1-10-9-11; वृ 1-3-24; 3-6; 3-7-1; शबा 3-6-1-23 मूर्धा हास्य विपतेत्;
4-4-3-4 तस्य मूर्धा उद्वर्तः; cp सुत्तनिपात 983 मुद्धा फलतु सत्तथा. वि-पत् means to burst
open; to fly off.

हन्ताहमेतद्भगवतो वेदानीति । विद्धीति होवाच । अमुष्य लोकस्य का
गतिरिति । अयं लोक इति होवाच । अस्य लोकस्य का गतिरिति । न प्रतिष्ठां
लोकमतिनयेदिति होवाच । प्रतिष्ठां वयं लोकः सामाभिसंस्थापयामः । प्रतिष्ठासं-
स्तावहि सामेति ॥ ७ ॥

तः ह प्रवाहणो जैबलिरुवाच । अर्न्तवद्वै किल ते शालावत्य साम । यस्त्वेतर्हि
ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति । हन्ताहमेतद्भगवतो वेदानीति ।
विद्धीति होवाच ॥ ८ ॥

॥ इति अष्टमः खण्डः ॥

α) वृ 3-8-10; गी 7-23.

अस्य लोकस्य का गतिरिति । आकाश इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते । आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति । आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायान् । आकाशः परायणम् ॥ १ ॥

a) वृ ३.७-१२; ५.१.१; छां ३.१२.७-९; ४.१०.५; ८.१४; ब्रह्म १.१.२२. —b) छां ७.१२.१; क २.२५; मुं १.१.७; २.१.१; तै ३.१; मां ६; श्वे ४.११.

स एष परोवरीयानुद्गीथः । स एषोऽनन्तः । परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लोकाञ्जयति य एतदेवं विद्वान्परोवरीयाः समुद्गीथमुपास्ते ॥ २ ॥

a) तैसं ६.२.३.५ परोवरीयसमिवान्तरदीक्षामुपेयात्; कासं २४.९ परोवरीयः प्रजया ... प्रथते; ऐवा १.२५ परोवरीयांसो वा इमे लोकाः, अर्वाग् अंहीयांसः; ऐवा २.३५ वज्रमेव तत् परोवरीयांसं करोति; छां २.७.१-२; ब्रसू ३.३.७ परोवरीयस्त्वादिवत्.

तः हैतमतिधन्वां शौनक उदरशाण्डिल्यायोक्त्योवाच । यावत्त एनं प्रजायामुद्गीथं वेदिष्यन्ते परोवरीयो हैभ्यस्तावदस्मिँल्लोके जीवनं भविष्यति ॥ ३ ॥

a) वंशनाम्न (Indische Studien 4.384).

तथाऽमुष्मिँल्लोके लोक इति । स य एतमेव विद्वानुपास्ते परोवरीय एव हास्यामुष्मिँल्लोके जीवनं भवति तथाऽमुष्मिँल्लोके लोक इति लोके लोक इति ॥ ४ ॥

॥ इति नवमः खण्डः ॥

मर्दचीहतेषु कुरुष्वटिक्या सह जाययोपास्तिर्ह चाक्रायण इभ्यंग्रामे मद्राणक उवास ॥ १ ॥

a) S. K. Chatterji suggests मर्दची as a loan-word from Kannada : *midice*, meaning 'locust.' —b) वृ ३.४.१ (उपस्तः चाक्रायणः). —c) क १.६५.४ इभ्यान्न राजा; श्रवा ४.५.८.११ इभ्यतिन्विल इव. —d) Cp क १०.५५.५ विधुं दद्याणम; पा ६.४.११४ इद्वरिद्रस्य.

स हेभ्यं कुल्मापानत्वादन्तं विभिक्षे । तः होवाच । नेतोऽन्ये विद्यन्ते यच्चये म इम उपनिहिता इति ॥ २ ॥

1) Wrongly split upas यच्च ये. Śāṅkara correctly paraphrases चये = राशौ.

a) नि १.४ कुल्मापाँभिदाहर इति अवकुत्सिते. —b) अ १८.४.३७ इदं कसांबु चयनेन चितम्.

एतेषां मे देहीति होवाच । तानस्मै प्रददौ । हन्तानुपानमिति । उच्छिष्टं वै मे पीतः स्यादिति होवाच ॥ ३ ॥

a) ऐवा ३-३८ एताभिर्वा इन्द्रस्तृतीयसवनमन्त्रपित्रत्, तदनुपानीयानामनुपानयित्वम्; श्रवा १-२-३-४१ यथा परिविष्य अनुपाययेत्. —b) तैसं ७-३-२०-१ उच्छिष्टाय स्वाहा; मनु ४-१५१ उच्छिष्टाजं ... द्वादेव समाचरेत्; ११-१४८ अद्भ्योच्छिष्टाश्च पीत्वापः.

न स्विदेतेऽप्युच्छिष्टा इति । न वा अजीविष्यमिमानस्वादन्निति होवाच ।
कामो म उदपानमिति ॥ ४ ॥

1) Is it कामे as in छां ४-१-२ or कामम् as in छां ६-७-१ ?

स ह खादित्वाऽतिशेषाञ्जायाया आजहार । साऽग्र एव सुभिर्क्षा बभूव ।
तान्प्रतिगृह्य निदधौ ॥ ५ ॥

a) Fem. of सुभिर्क्ष adj.

स ह प्रातः संजिहीन उवाच । यद्वतान्नस्यै लभेमहि, लभेमहि धनमात्राम् ।
राजाऽसौ यक्ष्यते । स मा सर्वैरार्षिर्व्यैर्दृणीतेति ॥ ६ ॥

1) I. e. अन्नस्य (मात्राम्) लभेमहि, लभेमहि धन(स्य) मात्राम्.

a) क ३-५१-४ सं सहसे पुरुमापो जिहीते; तैसं ७-१-१९-३ संस्थास्यते स्वाहा संजिहानाय स्वाहा; ऐवा ७-१५ संजिहानस्तु द्वापरः; श्रवा १-६-३-३६ स विल्लस्तैः पर्वभिः न शशाकं संहातुम्; श्रवा ४-२-२-११ यदा वै तान्तः प्राणं लभते अथ स संजिहीते. —b) क १०-११७ which is called धनान्नदान (सूक्त). —c) Cp क १-१४-६ विश्वा विद्वौ आर्त्विज्या धीर पुण्यासि.

तं जायोवाच । हन्त पत इम एव कुल्माषा इति । तान्खादित्वाऽमुं यज्ञं
विततमेयाय ॥ ७ ॥

तत्रोद्गातूर्नास्तावे स्तोष्यमाणानुपोषविवेश । स ह प्रस्तोतारमुवाच ॥ ८ ॥

a) तैसं ३-२-४-१ आस्तावः कलशः सोमः...; श्रवा २-२-४-११ इयमेव पृथिवी आस्तावः; श्रवा १३-५-१-१६ स्तुते बहिष्पवमाने अभ्यमास्तावमाक्रमयन्ति; जैत्रा ३-११६ आयतनमास्तावः.

प्रैस्तोतर्या देवता प्रस्तौवमन्वायत्ता, तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि, मूर्ध्या ते विपति-
प्यतीति ॥ ९ ॥

a) वृ १-३-२८. —b) तांवा १२-१०-७ मुखं हि साम्नः प्रस्तावः.

एवमेवोद्गातारमुवाच । उद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता, तां चेदविद्वानुद्गास्यसि,
मूर्ध्या ते विपतिप्यतीति ॥ १० ॥

एवमेव प्रतिहर्तारमुवाच । प्रतिहर्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता, तां चेदविद्वान्प्रति-
हरिष्यसि, मूर्ध्या ते विपतिप्यतीति । ते ह समारतास्तूष्णीमासांचक्रिरे ॥ ११ ॥

॥ इति दशमः खण्डः ॥

ā) तैसं ३.३.२.१ अग्निः प्रस्तोता...मरुतः प्रतिहर्तारः; श्रुत्वा ४.३.४.२२ प्रतिहर्त्तुं उत्तमाय ददाति; तोत्रा २५.१५.३ ग्लावश्चाजगावश्च प्रस्तोतुमतिहर्तारौ. —b) Only here in Vedic literature. —c) क २.४३.३ तूष्णीमासीनः; तैसं २.६.४.२ तूष्णीं चतुर्थे हरति; ऐत्रा २.३१ देवा एतं तूष्णीं शंसमपश्यन्; तैर्वा २.१.२८ यजुषा अन्यत्, तूष्णीमन्यत्, श्रुत्वा ७.३.२.२ यत्तूष्णीं सर्वं वा अनिरुक्तम्; वृ २१.१३, प्र ६.१; कौ ४.१८; cp गाय ४३.१५ *tuśnā-maitis* (silent meditation). Cp जोषम् from जुष्, like तूष्णीम् from तुष्.

अथ हैनं यजमान उवाच । भगवन्तं वा अहं विविदिपाणीति । उपस्तिरस्मि चाक्रायण इति होवाच ॥ १ ॥

स होवाच । भगवन्तं वा अहमेभिः सर्वैरात्विज्यैः पर्यपिपम् । भगवतो वा अहमर्वित्याज्यानवृषि ॥ २ ॥

1) Max Muller suggests अवित्त्वा as in छां १.२.९ एतमु ... अवित्त्वा वंत्कामति.

भगवाश्स्त्वेव मे सर्वैरात्विज्यैरिति । तथेति । अथ तर्ह्येत एव समतिस्मृष्टाः स्तुवताम् + यावत्स्वेभ्यो धनं दद्यास्तावन्मम दद्या इति । तथेति - ह यजमान उवाच ॥ ३ ॥

α) Only here in Vedic literature.

अथ हैनं प्रस्तोतोपससाद । प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान् प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत् । कतमा सा देवतेति ॥ ४ ॥

प्राण इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि, प्राणमेवाभिसंविशन्ति । प्राणमभ्युज्जिहते । सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता । तां चेदविद्वान्प्रास्तोष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति ॥ ५ ॥

α) Cp प्राण and अन्न in वृ ५.१२.१ with प्राण and अन्न here, with आदित्य added on; वृ १.५.१४; छा ६.७; तै ३.३, प्र २.४, ब्रह्म १.१.२३ and २८.

अथ हैनमुद्गातोपससाद । उद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत् । कतमा सा देवतेति ॥ ६ ॥

α) सुचनिषात् १८३ मुद्धा कलतु सत्तथा.

आदित्य इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैः सन्तं गायन्ति । सैषा देवतोद्गीथमन्वायत्ता । तां चेदविद्वानुद्गास्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति ॥ ७ ॥

α) छां १.३.१ (उयन्),

अथ हैनं प्रतिहर्तोपससाद । प्रतिहर्तर्या देवता प्रतिहर्तमेन्वायत्ता । तां चेदविद्वान्-
प्रतिहरिष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानिवाचत् । कतमा सा देवतेति ॥ ८ ॥

अन्नमिति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्ति ।
सैषा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता । तां चेदविद्वान्प्रत्यहरिष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य
मयेति तथोक्तस्य मयेति ॥ ९ ॥

a) तै ३.२.

॥ इत्येकादशः खण्डः ॥

अथातः शौवं उद्गीयः । तद्ध वको दालभ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः स्वाध्यायमुद्ध-
व्राज ॥ १ ॥

a) Here follows a satire like क ७.१०३ (मण्डूकसूक्त). —b) शौवं from
श्वस् (tomorrow) rather than from श्वन् (dog)? Cp कात्यायन on पा ६.४.१४४
शुनः सकोचे उपसंत्थानम्. —c) शत्रा ११.५.७.१ प्रिये स्वाध्यायप्रवचने भवतः... एवं विद्वान्
स्वाध्यायमधीते.

तस्मै श्वा श्वेतः प्रादुर्वभूव । तमन्ये श्वान उपसमेत्योचुः । अन्नं नो
भगवानागार्यतु । अशनायाम वा इति ॥ २ ॥

a) छां १.७.९.

५१११११

तान्दोवाचेहैव मा प्रातरुपसमीयातेति । तद्ध वको दालभ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः
प्रतिपालयांचकार ॥ ३ ॥

ते ह यथैवेदं बहिष्पर्वमानेन स्तोष्यमाणाः सश्रब्धाः सर्पन्तीत्येवमासष्टुः ।
ते ह समुपविश्य हिं चक्रुः ॥ ४ ॥

१) शांकरपाठ — यथैवेह.

a) ऐवा २.२२ उभयेषां वा एष देवमनुष्पाणां भक्षो यद् बहिष्पवमानः, शत्रा ४.२.५.९
तस्मादत्र बहिष्पवमानेन स्तुवते; तांवा ६.७.२४ चत्वालमवेक्ष्य बहिष्पवमान स्तुवन्ति. —b) क
१०.७२.६ सुसंख्याः.

ओ३मदा३म । ओ३ पिवा३म । ओ३ देवो वरुणः प्रजापतिः सविता२
ऽन्नमिहार्२ऽऽहरत् । अन्नपते३ऽन्नमिहार्२ऽऽहरत्ऽऽहरो३मिति ॥ ५ ॥

a) वासं ११.८३ अन्नपते अन्नस्य नो देहि, अ १३.३.७ यो अन्नादो अन्नपतिर्वभूव; १९.५५.५
अन्नादाम् अन्नपतये रुद्राय नमो अग्नये.

॥ इति द्वादशः खण्डः ॥

अयं वाव लोको हार्त्तकारः । वायुर्हार्त्तकारः । चन्द्रमा अर्थकारः । आत्मेहर्त्तकारः ।
अग्निरीर्त्तकारः ॥ १ ॥

a) तै ३-१० (हा३३); मभा १२-२८५-२५ (Bombay Ed.) हायिहायिदुवाहायि
हाउहायि तथाऽसकृत. —b) जैबा ३-१०७ एतानयकारान्. —c) तांबा १०-१-१ यदिह-
कारेणाम्यस्तं तद् पञ्चाहो रूपम्. —d) जैबा ३-१०९ तान्यः ... प्रायच्छदेतानीकारान्; दैबा १-२
ईकारणिषनानि आग्नेयानि.

आदित्य ऊकारः । निर्हव एकारः । विश्वे देवा औहोयिर्त्तकारः । मजापतिर्त्तकारः ।
माणः स्वरः । अन्नं या । वाग्विर्त्तकारः ॥ २ ॥

a) तांबा ५-८-२ निहव एतानि सोमानि; पद्मा १-१ ते देवा निहवमेवाकुर्वत ब्रह्मो३ सुब्रह्मो३मिति,
पा ३-३-७२ हः संप्रसारणं च न्यग्युपविषु. —b) जैबा १-१४१ अविता जरापितृणाम् आऔ-
होहापिशताम् ..... —c) छां १-४-४. —d) क १०-१८९-३ .... वि राजति वाक् ....

अनिरुक्तस्त्रयोदशः स्तोभः संचरो हुंकारः ॥ ३ ॥

a) शम्बा ३-१-३-२८ सोऽस्य संचरो भवति आ सुत्यायै; गोबा २-१-२१, २३ पञ्चसंचराणि,
पञ्चसंचराणि इवापि.

दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहः । अन्नवानन्नादो भवति । य एतामेव
साम्नामुपनिर्षदं वेदोपनिषदं वेद ॥ ४ ॥

a) छां १-३-७; २-३-३.

॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

समस्तस्य खलु साम्नं उपासनं साधु । यत्खलु साधु तत्सामेत्याचक्षते ।
यदसाधु तदसामेति ॥ १ ॥

a) ऐबा ३-२३ यः श्रेष्ठतामश्नुते स सामन् भवति । असामन् य इति हि निन्दन्ति.

तदुताप्याहुः । साम्नैर्नमुपागादिति साधुर्नैर्नमुपागादित्येव तदाहुः । असाम्नै-
र्नमुपागादित्यसाधुर्नैर्नमुपागादित्येव तदाहुः ॥ २ ॥
अत्रोताप्याहुः । साम्नो वतेति यत्साधु भवति साधु वतेत्येव तदाहुः ।
असाम्नो वतेति यदसाधु भवत्यसाधु वतेत्येव तदाहुः ॥ ३ ॥

स य एतदेवं विद्वान्साधु सामेत्युपास्तेऽभ्याशो ह यदेन साधवो धर्मा आ
च गच्छेयुरप च नमेयुः ॥ ४ ॥

a) छां ३-१९-४. — b) Cp श्रवा ११-५-७-१ प्रज्ञा वर्धमाना चतुरो धर्मानभिनिष्पाद-
यति ब्राह्मण्यं प्रतिरूपचर्यो यशो लोकपकितम्.

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

लोकेषु पञ्चविधः सामोपासीत । पृथिवी हिंकारः । अग्निः प्रस्तावः । अन्तरि-
क्षमुद्गीथः । आदित्यः प्रतिहारः । द्यौर्निधनम् । इत्यूर्ध्वेषु ॥ १ ॥

a) श्रवा १२-२-३-४ कथमूर्ध्वैः स्तोमैर्विषुवन्तमुपागातावृत्तैर्मामिति.

अथाऽऽवृत्तेषु । द्यौर्हिंकारः । आदित्यः प्रस्तावः । अन्तरिक्षमुद्गीथः । अग्निः
प्रतिहारः । पृथिवी निधनम् ॥ २ ॥

a) See note on the previous section.

कल्पन्ते हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्वाऽऽवृत्ताश्च य एतदेवं विद्वान्लोकेषु पञ्चविधः
सामोपास्ते ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

दृष्टौ पञ्चविधः सामोपासीत । पुरोवातो हिंकारः । मेघो जायते स प्रस्तावः ।
वर्षति स उद्गीथः । विद्योतते स्तनयति स प्रतिहारः । उद्गृह्णाति तन्निधनम् ॥ १ ॥

a) जै १-१२-९; १-३६-१. — b) अ ९-६-४५ तस्या उपा हिंक्रणोति सविता प्रस्तौति
बृहस्पतिर्ऋष्या उद्गायति, त्वष्टा पुष्ट्या प्रतिहरति, विधे देवा निधनम् ... et passim.

वर्षति हास्मै-वर्षयति ह य एतदेवं विद्वान्दृष्टौ पञ्चविधः सामोपास्ते ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

सर्वास्वप्सु पञ्चविधः सामोपासीत । मेघो यत्संभवेत् स हिंकारः । यद्वर्षति स
प्रस्तावः । योः प्राच्यः स्यन्दन्ते स उद्गीथः । योः प्रतीच्यः स प्रतिहारः । समुद्गी-
निधनम् ॥ १ ॥

न हाप्सु प्रैत्यर्प्सुमान्भवति य एतदेवं विद्वान्सर्वास्वप्सु पञ्चविधं
सामोपास्ते ॥ २ ॥

a) ऐवा 7-7 अग्नये अप्सुमते, also in श्रुता 12.4.4.

॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥

ऋतुषु पञ्चविधं सामोपासीत् । वसन्तो हिंकारः । ग्रीष्मः प्रस्तावः । वर्षा
उद्गीथः । शरत्प्रतिहारः । हेमन्तो निधनम् ॥ १ ॥

a) Cp जै 1-12-7; 1-35.

कल्पन्ते हास्मा ऋतव ऋतुमान्भवति य एतदेवं विद्वानृतुषु पञ्चविधं
सामोपास्ते ॥ २ ॥

a) तैत्ति 2.6.16.1 अग्निन्वातान्तुमतो हवामहे; तात्त्वा 14.12.9 ऋतुमन्ति पूर्वाण्यहानि.

॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥

पशुषु पञ्चविधं सामोपासीत् । अजा हिंकारः । अवयः प्रस्तावः । गाव उद्गीथः ।
अश्वाः प्रतिहारः । पुरुषो निधनम् ॥ १ ॥

a) सप्त ग्राम्याः पशवः with the addition of गर्दभ and अश्वतर. Cp अ 3-10-6;
वासं 9-32; तैत्ति 7-2-2-1; तात्त्वा 2.14.2 (पञ्च पशवः); अ 11-2-9 तवेमे पञ्च पशवो विभक्ता
गावो अश्वाः पुरुषा अजावयः.

भवन्ति हास्य पशवः पशुमान्भवति य एतदेवं विद्वान्पशुषु पञ्चविधं सामो-
पास्ते ॥ २ ॥

॥ इति षष्ठः खण्डः ॥

प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत् । प्राणो हिंकारः । वाक् प्रस्तावः ।
चक्षुर्उद्गीथः । श्रोत्रं प्रतिहारः । मनो निधनम् । परोवरीयांसि वा एतानि ॥ १ ॥

a) जै 1-13-5.

परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लोकाज्जयति य एतदेवं विद्वान्प्राणेषु
पञ्चविधं परोवरीयः सामोपास्ते । इति तु पञ्चविधस्य ॥ २ ॥

॥ इति सप्तमः खण्डः ॥

अथ यत्संप्रति मिथ्यन्दिर्नेस्ते उद्गीथः । तदस्य देवा । अन्वायत्ताः । तस्मात्ते सत्तमाः प्राजापत्यानाम् । उद्गीथभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ५ ॥

a) श्रुति 86311 संप्रति योनौ रेतः प्रजातिं दधाति.

अथ यदूर्ध्वं मध्यन्दिनात्प्रागपराह्वात्स प्रतिहारः । तदस्य गर्भा अन्वायत्ताः । तस्मात्ते प्रतिहृता नावपर्धन्ते । प्रतिहारभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ६ ॥

a) अ 5-17-7 ये गर्भा अवपपन्ते.

अथ यदूर्ध्वमपराह्वात्प्रागस्तमयात्स उपद्रवः । तदस्याऽऽरण्या अन्वायत्ताः । तस्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा कक्षः श्वभ्रमित्युपद्रवन्ति । उपद्रवभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ७ ॥

a) अ 645-31 उरुः कक्षो न गात्रचः; 10284 क्रोष्ट वराहं निरतक्त कदाद, वासं 16-19 नमो मंत्रिणे वाणिजाय कक्षाणां पतये नमः. —b) अ 227-5 परि श्वभ्रेव दुरितानि वृज्याम्; श्रुति 5-23-2 स यत्र स्वकृतं वेरिण विन्दति श्वभ्रप्रदं वा; 11-2-38 अथ यदूर्ध्वं चतुर्गुण्या श्वभ्राः प्रदरा एव तदास.

अथ यत्प्रथमास्तमिते तन्निधनम् । तदस्य पितरोऽन्वायत्ताः । तस्मात्तान्निदधाति । निधनभाजिनो ह्येतस्य साम्नः । एवं खल्वमुमादित्यः सप्तविधः सामोपास्ते ॥ ८ ॥

॥ इति नवमः खण्डः ॥

अथ खल्व्वात्मसंमितमतिमृत्यु सप्तविधः सामोपासीत । हिंकार इति त्र्यक्षरम् । प्रस्ताव इति त्र्यक्षरम् । तत्समम् ॥ १ ॥

आदिरिति द्व्यक्षरम् । प्रतिहार इति चतुरक्षरम् । तत् इहैकम् । तत्समम् ॥ २ ॥

उद्गीथ इति त्र्यक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं त्रिभिस्त्रिभिः समं भवति । अक्षर-मतिशिष्यते त्र्यक्षरम् । तत्समम् ॥ ३ ॥

a) छां 1-10-5; 6-7-3; 8-1-4; 8-15 1.

निधनमिति त्र्यक्षरम् । तत्सममेव भवति । तानि ह वा एतानि द्वाविंशति-रक्षराणि ॥ ४ ॥

एकैविंशत्याऽऽदित्यमामोति । एकैविंशो वा इतोऽसावादित्यः । द्वाविंशेन परमादित्याज्जयति । तन्नाकम् । तद्विशोकम्-॥ ५ ॥

a) श्रवा १.३.५.११ एकविंशतिं सामिधेनीः...एकविंशो ये एष तपति. —b) क १०.१२१.५ येन स्वः स्तमितं येन नाकः; श्रवा ८.४.१.२४ नहि तत्र गताय कस्मै चन अकम्; तांब्रा १०.१.१८ तपु नाकमित्याहुः नहि प्रजापतिः कस्मै चन अकम्; नि २.१४ कमिति सुखनाम तत्प्रतिषिद्धं प्रतिषिच्येते. —c) छां ८.१.५; मै ६.२५; वृ ५.१०.१ अशोकम्.

आमोतीहाऽऽदित्यस्य जयम् । परो हास्याऽऽदित्यजयाज्जयो भवति य एतदेवं
त्रिद्वानात्मसंमितमतिमृत्यु सप्तविधं सामोपास्ते सामोपास्ते ॥ ६ ॥

॥ इति दशमः खण्डः ॥

मनो हिंकारः । वाक्प्रस्तावः । चक्षुरुद्रीथः । श्रोत्रं प्रतिहारः । प्राणो निधनम् ।
एतद्वायत्रं प्राणेषु प्रोतम् ॥ १ ॥

a) Cp छां २.७.१ with interchange of मनः and प्राण.

स य एवमेतद्वायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद । प्राणी भवति । सर्वमायुरेति ।
ज्योग्जीवति । महान्प्रजया पशुभिर्भवति । महान्कीर्त्या । महामनाः स्यात् ।
तद् व्रतम् ॥ २ ॥

a) क १.१३६.६ ज्योग्जीवन्तः प्रजया संचेमहि; श्रवा १०.५.६.५ तयाम्यो भूयः प्रयच्छति
ता ज्योक्तमाजीवन्ति. —b) क १०.१०३.९ महामनसां देवानां जगतां घोष उद्ग्यात्.

॥ इत्येकादशः खण्डः ॥

अभिमन्यति स हिंकारः । धूमो जायते स प्रस्तावः । ज्वलति स उद्रीथः ।
अङ्गारा भवन्ति स प्रतिहारः । उपशाम्यति तन्निधनम् । स शाम्यति तन्निधनम् ।
एतद्रथन्तरमग्नौ प्रोतम् ॥ १ ॥

स य एवमेतद्रथन्तरमग्नौ प्रोतं वेद । ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति । सर्वमायुरेति ।
ज्योत्जीवति । महान् प्रजया पशुभिर्भवति । महान् कीर्त्या । न प्रत्यङ्मुखिमाचामेन्न
निष्ठीवित् । तद् व्रतम् ॥ २ ॥

॥ इति द्वादशः खण्डः ॥

उर्ध्वमन्त्रयते स हिंकारः । झपयते स प्रस्तावः । स्त्रिया सह शेते स उद्गीथः ।
प्रति स्त्रीं सह शेते स प्रतिहारः । कालं गच्छति तन्निधनम् । पारं गच्छति तन्निधनम् ।
एतद्द्वामदेव्यं मिथुने प्रोतम् ॥ १ ॥

a) ऋ 9-112-4 हसनामुपमंत्रिणः; शब्दा 3-2 1-19 तस्माद् स्त्री पुंसोपमंत्रिताऽऽरकादेवामे
अस्यति; पा 1-3 47 भासन .... उपमंत्रणेषु वदः. —b) ऋ 10-10-7 समाने योनौ सहशेय्याय;
अ 18-1-8.

स य एवमेतद्द्वामदेव्यं मिथुने प्रोतं वेद । मिथुनी भवति । मिथुनान्मिथुनात्म-
जायते । सर्वमायुरेति । ज्योग्जीवति । महान्प्रजया पशुभिर्भवति । महान्कीर्त्या ।
न काचन परिहरेत् । तद्ब्रतम् ॥ ३ ॥

a) Beginnings of तांत्रिक philosophy.

॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥

उर्ध्वहिंकारः । उदितः प्रस्तावः । मध्यन्दिन उद्गीथः । अपराह्नः प्रतिहारः ।
अस्तं यन्निधनम् । एतद्बृहदादित्ये प्रोतम् ॥ १ ॥

a) अ 9-6-46 तस्मा उपनत्सूर्यो हिंक्रुणोति.

स य एवमेतद्बृहदादित्ये प्रोतं वेद । तेजस्व्यन्नादो भवति । सर्वमायुरेति ।
ज्योग्जीवति । महान् प्रजया पशुभिर्भवति । महान्कीर्त्या । तपन्तं न निन्देत् ।
तद्ब्रतम् ॥ २ ॥

॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥

अर्ध्राणि संप्लवन्ते स हिंकारः । मेघो जायते स प्रस्तावः । वर्षति स उद्गीथः ।
विद्योतते स्तनयति स प्रतिहारः । उद्ग्रह्णाति तन्निधनम् । एतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतम् ॥ १ ॥

a) अ 9 6-47 तस्मा अग्नो भवन् हिंक्रुणोति Cp छां 2-3-4.

स य एवमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतं वेद । विरूपाश्च सुरूपाश्च पशून्वरुन्धे ।
सर्वमायुरेति । ज्योग्जीवति । महान्प्रजया पशुभिर्भवति । महान् कीर्त्या । वर्षन्तं न
निन्देत् । तद्ब्रतम् ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥

वसन्तो हिंकारः । ग्रीष्मः प्रस्तावः । वर्षा उद्गीथः । शरत् प्रतिहारः । हेमन्तो निधनम् । एतद्वैराजमृतुषु प्रोतम् ॥ १ ॥

α) श्रुत्वा 2-2-3-9 यदैव उदेति अयं वसन्तः ... Cp छां 2-5.

स य एवमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतं वेद । विराजति प्रजया । पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । सर्वमायुरेति । ज्योग्जीवति । महान्प्रजया पशुभिर्भवति । महान् कीर्त्या । ऋतून् निन्देत् । तद्व्रतम् ॥ २ ॥

॥ इति षोडशः खण्डः ॥

पृथिवी हिंकारः । अन्तरिक्षं प्रस्तावः । द्यौरुद्गीथः । दिशः प्रतिहारः । समुद्रो निधनम् । एताः शक्वर्यो लोकेषु प्रोताः ॥ १ ॥

α) ऋ 7-33-4 यच्छकरीषु बृहता रेवेण; 10-71-11 गायत्रं त्वो गायति शकरीषु; अ 13-1-5 कामं दुहायामिह शकरीभिः; नि 1-8 शक्यं ऋचः शक्नोतेः.

स य एवमेताः शक्वर्यो लोकेषु प्रोता वेद । लोकी भवति । सर्वमायुरेति । ज्योग्जीवति । महान्प्रजया पशुभिर्भवति । महान्कीर्त्या । लोकान् निन्देत् । तद्व्रतम् ॥ २ ॥

α) श्रुत्वा 11-8 4-5 न मम लोकी त्वहं भविष्यामि; मु 2-2-2.

॥ इति सप्तदशः खण्डः ॥

अजा हिंकारः । अवयः प्रस्तावः । गाव उद्गीथः । अश्वाः प्रतिहारः । पुरुषो निधनम् । एता रेवत्यः पशुषु प्रोताः ॥ १ ॥

α) ऋ 1-30-13 रेवतीः नः सधमादः सन्तु, अ 13-1-5 तस्मै ते यावापृथिवी रेवतीभिः.

स य एवमेता रेवत्यः पशुषु प्रोता वेद । पशुमान्भवति । सर्वमायुरेति । ज्योग्जीवति । महान्प्रजया पशुभिर्भवति । महान्कीर्त्या । पशून् निन्देत् । तद्व्रतम् ॥ २ ॥

॥ इत्यष्टादशः खण्डः ॥

लोम हिंकारः । त्वक् प्रस्तावः । मांसमुद्गीथः । अस्थि प्रतिहारः । मज्जा निधनम् । एतग्रज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतम् ॥ १ ॥

a) Cp क 1-168 1 यज्ञायज्ञा वः समना तु त्वग्निः, 6 48 1 यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरागिरा च दक्षसे

स य एवमेतग्रज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतं वेद । अङ्गी भवति । नाङ्गेन विहूर्छति । सर्वमायुरेति । ज्योग्जीवति । महान्मज्जया पशुभिर्भवति । महान्कीर्त्या । संवत्सरं मज्जो नाश्रीयात् । तद्व्रतम् । मज्जो नाश्रीयादिति वा ॥ २ ॥

a) कास 25 5 य द्विप्यात्तस्य हूर्छयेत्, 32 6 न यज्ञाद् हूर्छति, न अस्मायज्ञो हूर्छति.

॥ इत्येकोनविंशः खण्डः ॥

अग्निहिंकारः । वायुः प्रस्तावः । आदित्य उद्गीथः । नक्षत्राणि प्रतिहारः । चन्द्रमा निधनम् । एतद्राजनं देवतासु प्रोतम् ॥ १ ॥

स य एवमेतद्राजनं देवतासु प्रोतं वेद । एतासामेव देवतानां सलोकतां सार्ष्टितां सायुज्यं गच्छति । सर्वमायुरेति । महान्मज्जया पशुभिर्भवति । महान्कीर्त्या । ब्राह्मणान्न निन्देत् । तद्व्रतम् ॥ २ ॥

a) तैत्ति 3 9 20 2 एतासामेव देवतानां सायुज्यं सार्ष्टितां समानलोकतामाप्नोति, तांश्च 25 18 6 ब्रह्मणः सलोकतां सार्ष्टितां सायुज्यं गच्छन्ति

॥ इति विंशः खण्डः ॥

त्रयी विद्या हिंकारः । त्रय इमे लोकाः स प्रस्तावः । अग्निर्वायुरादित्यः स उद्गीथः । नक्षत्राणि वयांसि मरीचयः स प्रतिहारः । सर्पा गन्धर्वाः पितरस्तन्निधनम् । एतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतम् ॥ १ ॥

Cp in general जै 1 19 2.

a) छां 3 15 6

स य एवमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतं वेद सर्वं ह भवति ॥ २ ॥

a) वृ 3 6 1, 3 8 7, छां 2 11-16.

तदेष श्लोकः ।

यानि पञ्चधा त्रीणि त्रीणि तेभ्यो न ज्यायः परमन्यदस्ति ॥ ३

1) In this verse the metrical scheme seems to be 9-11, 9-11 syllables. Bohtlingk substitutes सन्ति for the second व्रीणि.

a) वृ 2-3-6.

यस्तद्वेद स वेद सर्वम् । सर्वा दिशो बलिमस्मै हरन्ति । सर्वमस्मीत्युपासीत ।
तद्वर्त तद्व्रतम् ॥ ४ ॥

a) क 1-70-5 भ्रान्ति विश्वे बलिम् ...; 5-1-10 तुभ्यं भ्रान्ति क्षितयो बलिम्; 7-18-19 बलिं जभुरश्व्यानि शीपाणि; 7-6-5 विशश्वके बलिहृतः सहोभिः.

॥ इत्येकविंशः खण्डः ॥

विनिर्दिं साम्नो वृणे पशव्यमित्यग्रेरुद्गीयः । अनिरुक्तः प्रजापतेः । निरुक्तः
सोमस्य । मृदु श्लक्ष्णं वायोः । श्लक्ष्णं बलवदिन्द्रस्य । क्रौञ्चं बृहस्पतेः । अपध्वान्तं
वरुणस्य । तान्सर्वानेवोपसेवेत । वारुणं त्वेव वर्जयेत् ॥ १ ॥

a) ऐवा 6-32 नी वीव नर्देत् स तासां न्यूदत्तः; तांवा 7-1-3 द्वित्रवर्देत् हिंक्र्याचूर्तिपम्.
—b) जै 1-37, 51, 52. —c) अ 20-133-5 श्रक्ष्णायां श्रक्ष्णिकायां श्रक्ष्णमेवावगूहसि.
शम्वा 4-1-5-19 श्रक्ष्णानि पात्राणि भवन्ति; 9-1-2-40 असौ वा आदित्यो हृदयं श्रक्ष्णः; तांवा
2-2-3 श्रक्ष्णेव तु वा ईश्वरा पशून्निमृजः; पा 2-1-33 पूर्वसदृशसमानार्थकलहनिपुणमिश्रश्रक्ष्णैः. —d)
क 8-6-13 यदस्य मन्युरध्वनीत; 10-73-11 अप ध्वान्तं ऊर्णुहि; जै 1-52-8; पा 7-2-18
ध्वान्त...तमः.

अमृतत्वं देवेभ्य आगायानीत्यागायेत् । स्वधां पितृभ्य आशां मनुष्येभ्य-
स्तृणोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं यजमानायान्नमात्मन आगायानीत्येतानि मनसा
ध्यायन्नप्रमत्तः स्तुवीत ॥ २ ॥

a) Is it अमृतत्वम्? Cp अ 11-1-34 प्रजासृतत्वसृत दीर्घमायुः; क 5-4-10 प्रजाभिमे
अमृतत्वमस्याम्; तैवा 1-5-5-6 प्रजामतु प्रजापसे तदु ते मर्त्यं अमृतम्; प्र 3-11 न हास्य प्रजा हीयते
अमृतो भवति.

सर्वे स्वरा इन्द्रस्याऽऽत्मानः । सर्व ऊर्ष्माणः प्रजापतेरात्मानः । सर्वे स्पर्शा
मृत्योरात्मानः । तं यदि स्वरेषूपालभेत । इन्द्रश्शरणं प्रपन्नोऽध्वं स त्वा प्रति
वक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ३ ॥

a) क्रमा 1-11 अष्टौ समानाक्षराणि ..... एते स्वराः; तैमा 1-5 षोडश आदितः स्वराः; अग्रा
1-93 स्वरो अक्षरम्; तै 1-2; छां 1-4-3; 1-4-8; 1-8-4; वृ 1-3 25. —b) क्रमा 1-12 तत्
उत्तरे अष्टा ऊर्ष्माणः. —c) क्रमा 1-12 तेषामायाः स्पर्शाः पञ्च ते पञ्चवर्गाः.

अथ यद्येनमृष्यसूपालभेत । प्रजापतिः शरणं प्रपन्नोऽभूत् स त्वा मतिं पेक्ष्य-
तीत्येनं ब्रूयात् । अथ यद्येनः स्पर्शेऽसूपालभेत । मृत्युः शरणं प्रपन्नोऽभूत् स त्वा मतिं
पेक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ४ ॥

a) नि ३.२१ पिनाकं, प्रतिपिनहचनेन (although the etymology of यास्क is wrong).

सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्या इन्द्रे बलं ददानीति । सर्वे
ऊष्माणोऽग्रस्ता अनिरस्ता विवृता वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं परिददानीति । सर्वे
स्पर्शा लेशेनार्नभिनिहिता वक्तव्या मृत्योरात्मानं परिहराणीति ॥ ५ ॥

1) Bohtlingk suggests अभिनिहिताः.

a) जैबा ३.१०५ एते... ऐन्द्रा घोषाः; ऐआ २.२.२ सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः; ऋप्रा १३.५
आहुर्घोषं घोषवतामकारम्. —b) तै १.२. —c) अप्रा १.३१; तैप्रा २.५. —d) ऋप्रा १४.५
लेशेन वा वचन पीडनं वा; वाप्रा १०.२३ लेशोऽवात्सपस्य एतयोः; अप्रा २.२४ लेशगृतिरापिस्पर्श
शाकटायनस्य. —e) ऋप्रा २.१३ अथाभिनिहितः संधिः... एकोभवति; वाप्रा १.११४ एकोद्भ्यामकारो
लुगभिनिहितः; अप्रा ३.५५ एकारौकारौ पदान्तौ परतः अकारं सोऽभिनिहितः.

॥ इति द्वाविंशः खण्डः ॥

त्रयो धर्मस्कन्धाः । यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमः । तर्पणं एव द्वितीयः ।
ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन् । सर्व एते
पुण्यलोका भवन्ति । ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ॥ १ ॥

1) Bohtlingk wants to remove अत्यन्तम्... अवसादयन् as mere gloss.

a) ऋ १.३२५ स्कन्धांतीव कुलितेना विवृक्ता; अ ६.१३५.१ स्कन्धानपुण्यं ज्ञातयन्;
१०.७.३८ वृक्षस्य स्कन्धः परित इव शाखाः; तैस ७.३.२० १ स्कन्धोऽस्यः स्वाहा, शाखाम्यः स्वाहा, पर्णेभ्यः...
पुण्येभ्यः... फलेभ्यः स्वाहा. —b) Cp वृ ४.४.२२; वृ ६.२.१५; के ४.८; क २.१५; मुं २.१.७;
छां ५.१०.१; ८.१५. —c) श्वे ६.२१; ब्रह्म ३.४.१८-२०; मनु २.२४३ आत्यन्तिकं वसेत्.
—d) शवा ३.६.२.१५ पुण्यलोक ईजान इति; तांबा १२.१.२२ स्वर्गलोकः पुण्यलोको भवति.
—e) Cp श्वे १.१२ आत्मसंस्थम्. Cp ब्रह्मनिष्ठ in मुं १.२.१२; ३.२.१०; म १.१.

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् । तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयी विद्या संप्राप्तवत् । तामभ्यतपत् ।
तस्या अभितप्ताया एतान्यस्त्राणि संप्राप्तवन्त भूर्भुवः स्वरिति ॥ २ ॥

— Cp in general ऐवा ५.३२; शवा ११.५.८; छां ४.१७.१-३; जे ३.१५.

तान्यभ्यतपत् । तेभ्योऽभितप्तेभ्य ओंकारः संप्राप्तवत् । तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्येवमोंकारेण सर्वा वाक्संतृण्णा । ओंकार एवेदं सर्वमोंकार एवेदं सर्वम् ॥ ३ ॥

a) क 1-164-48 तस्मिन्त्साकं विशता न शंकवः; शब्दा 2-1-1-10 शंकुमिश्रं विहन्त्यात्; छां 5-1-12 (पङ्क्तीशशङ्कुः); वृ 6-1-13 (पङ्क्तीशशङ्कुः). —b) Cp शब्दा 3-5 3-7 तस्मादपं पुरुष आन्तं संतृण्णः; 3-5-4-14 तस्मादिमे प्राणाः परः संतृण्णाः; 11-2-6-4 तस्मादिदं श्रोत्रमन्तः संतृण्णम्; जै 1-10-3.

॥ इति त्रयोविंशः खण्डः ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यद्वसूनां प्रातःसवनम् । रुद्राणां माध्यन्दिनं सवनम् । आदित्यानां च विश्वेषां च देवानां तृतीयसवनम् ॥ १ ॥

a) श्वे 2-1; 3-21; वृ 4-5-1 ब्रह्मवादिनी. —b) छां 3-16.

एव तर्हि यजमानस्य लोक इति । स यस्तं न विद्यात् कथं कुर्यात् । अयं विद्वान्कुर्यात् ॥ २ ॥

a) छां 1-1-10 यदेव विद्यया करोति.

पुरा प्रातरनुवाकस्योपाकरणाज्जघनेन गार्हपत्यस्योदङ्मुख उपविश्य स वासवं सामाभिगायति ॥ ३ ॥

a) ऐवा 2-15 प्रजापतौ वै स्वयंहोतरि प्रातरनुवाकं वक्ष्यति.

लोकेकद्वारमपावाश्नूँ३३ । पश्येम त्वा वयं राँ३३३३३ हुँ३३म् आ ३३ ज्या ३ यो ३ आ ३ २ १ १ १ इति ॥ ४ ॥

a) Cp छां 1-12-5; 2-24-8, 12, 13. —b) L e. राज्याय; cp वैराज्याय स्वाराज्याय. छां 2-24-8, 12, 13; ऐवा 8-14 स्वाराज्यं वैराज्यं राज्यम्.

अयं जुहोति । नमोऽग्नये पृथिवीक्षिते लोकक्षिते । लोकं मे यजमानाय विन्द । एष वै यजमानस्य लोकः । एताऽस्मि ॥ ५ ॥

अत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहा । अपजहि परिधमित्युक्त्योत्तिष्ठति । तस्मै वसवः प्रातःसवनं संप्रयच्छन्ति ॥ ६ ॥

a) छां 2-24-15; या 3-3-84 पौ वः. Cp शब्दा 10-5-2-6 अग्निं नादियेत् परिहन्तुम्.

पुरा माध्यान्दिनस्य सवनस्योपाकरणाज्जघनेनाऽऽग्नीध्रीयस्योदङ्मुख उपविश्य स रौद्रं सामाभिगायति ॥ ७ ॥

लोरेकद्वारमपावा३र्ण३३ । पश्येम त्वा वयं वैरा ३३३३३ हु३म् आ ३३ ज्या३यो ३ आ ३२१११ इति ॥ ८ ॥

a) I. e. वैराज्याय.

अथ जुहोति । नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकक्षिते । लोकं मे यजमानाय बिन्द । एष वै यजमानस्य लोकः । एताऽस्मि ॥ ९ ॥

अत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहा । अपजहि परिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति । तस्मै रुद्रा माध्यान्दिनं सवनं संप्रयच्छन्ति ॥ १० ॥

पुरा तृतीयसवनस्योपाकरणाज्जघनेनाऽऽहवनीयस्योदङ्मुख उपविश्य स आदित्यं स वैश्वदेवं सामाभिगायति ॥ ११ ॥

लोरेकद्वारमपावा३र्ण३३ । पश्येम त्वा वयं स्वैरा ३३३३३ हु३म् आ ३३ ज्या ३ यो ३ आ ३२१११ इत्यादित्यम् ॥ १२ ॥

a) I. e. स्वाराज्याय.

अथ वैश्वदेवम् । लोरेकद्वारमपावा३र्ण३३ । पश्येम त्वा वयं साम्रां ३३३३३ हु३म् आ ३३ ज्या३यो३ आ ३२१११ इति ॥ १३ ॥

a) I. e. साम्राज्याय.

अथ जुहोति । नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च देवेभ्यो दिविक्षिद्भ्यो लोकक्षिद्भ्यः । लोकं मे यजमानाय बिन्दत ॥ १४ ॥

एष वै यजमानस्य लोकः । एताऽस्म्यत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहा । अपहत परिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति ॥ १५ ॥

तस्मा आदित्याश्च विश्वे च देवास्तृतीयसवनं संप्रयच्छन्ति । एष ह वै यज्ञस्य मात्रा वेद य एवं वेद य एवं वेद ॥ १६ ॥

a) क 10 71-11 यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः.

॥ इति चतुर्विंशः खण्डः ॥

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

असौ वा आदित्यो देवमधु । तस्य द्यौरेव तिरश्चीनवःशः । अन्तरिक्षमर्ष्यः ।
मरीचयः पुत्राः ॥ १ ॥

Op in general छां ३.१-११ with छां १.६-७; तै २.८; ३.१०; वृ ५.५.

a) अ १०.४५.९ अपूर्णं घृतवन्तम्; अ १८.३.६८ अपूर्णापिहितान्कुम्भात् ..स्वभावन्तो
मधुमन्तो घृतश्रुतः.

तस्य ये प्राञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्राच्यो मधुनाड्यः । ऋच एव मधुकृतः ।
ऋग्वेद एव पुष्पम् । ता अमृता आपः । ता वा एता ऋचः ॥ २ ॥

a) छां ३.५४, ३.६१.

एतमृग्वेदमभ्यतपन् । तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यः रसोऽ-
जायत ॥ ३ ॥

a) छां ३.१३.१.

तद्वयक्षरत् । तदादित्यमभितोऽश्रयत् । तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य रोहित-
रूपम् ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता एवास्य दक्षिणा मधुनाड्यः । यजूंष्येव
मधुकृतः । यजुर्वेद एव पुष्पम् । ता अमृता आपः ॥ १ ॥

तानि वा एतानि यजूंष्येतं यजुर्वेदमभ्यतपन् । तस्याभितप्तस्य यशस्तेज
इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यः रसोऽजायत ॥ २ ॥

तद्वयक्षरत् । तदादित्यमभितोऽश्रयत् । तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य शुक्ल-
रूपम् ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्रतीच्यो मधुनाड्यः । सामान्येव
मधुकृतः । सामवेद एव पुष्पम् । ता अमृता आपः ॥ १ ॥

तानि वा एतानि सामान्येतं सामवेदमभ्यतपन् । तस्याभितप्तस्य यशस्तेज
इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यः रसोऽजायत ॥ २ ॥

तद्वचक्षरत् । तदादित्यमभितोऽश्रयत् । तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य कृष्णः
रूपम् ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

अथ येऽस्योदश्चो रश्मयस्ता एवास्योदीच्यो मधुनाड्यः । अथर्वाङ्गिरस
एव मधुकृतः । इतिहासपुराणं पृष्पम् । ता अमृता आपः ॥ १ ॥

ते वा एतेऽथर्वाङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्यतपन् । तस्याभितप्तस्य
यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यः रसोऽजायत ॥ २ ॥

तद्वचक्षरत् । तदादित्यमभितोऽश्रयत् । तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य परःकृष्णः
रूपम् ॥ ३ ॥

a) परःकृष्णम् as one word; cp छां 1.6.6; cp शन्ना 3.4.4.26 परउर्वीः वा अन्या
उपसदः परोह्वीः अन्याः.

॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥

अथ येऽस्योर्ध्वा रश्मयस्ता एवास्योर्ध्वा मधुनाड्यः । गुह्या एवाऽऽदेशा
मधुकृतः । ब्रह्मैव पृष्पम् । ता अमृता आपः ॥ १ ॥

a) शन्ना 10.4.5.1 अथादेशा उपनिषदाम्, वृ 3.3.6; के 4.4.

ते वा एते गुह्या आदेशा एतद्ब्रह्माभ्यतपन् । तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं
वीर्यमन्नाद्यः रसोऽजायत ॥ २ ॥

तद्वचक्षरत् । तदादित्यमभितोऽश्रयत् । तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य मध्ये क्षोभत
इव ॥ ३ ॥

ते वा एते रसानाः रसाः । वेदा हि रसाः । तेषामेते रसाः । तानि वा
एतान्यमृतानाममृतानि । वेदा ह्यमृताः । तेषामेतान्यमृतानि ॥ ४ ॥

a) वृ 2.1.20 सत्यस्य सत्यम्.

॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥

तद्यत्पथमममृतं तद्वसव उपजीवन्त्यग्निना मुखेन । न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्ति । एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्ति । एतस्माद्रूपादुच्यन्ति ॥ २ ॥

स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाऽग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति । स एतदेव रूपमभिसंविशति । एतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता वसूनामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥

॥ इति पष्ठः खण्डः ॥

अथ यद्द्वितीयममृतं तद् रुद्रा उपजीवन्तीन्द्रेण मुखेन । न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्ति । एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्ति । एतस्माद्रूपादुच्यन्ति ॥ २ ॥

स य एतदेवममृतं वेद रुद्राणामेवैको भूत्वेन्द्रेणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति । स एतदेव रूपमभिसंविशति । एतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावद्वक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता रुद्राणामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥

॥ इति सप्तमः खण्डः ॥

अथ यत्तृतीयममृतं तदादित्या उपजीवन्ति वरुणेन मुखेन । न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्ति । एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्ति । एतस्माद्रूपादुच्यन्ति ॥ २ ॥

स य एतदेवममृतं वेदाऽऽदित्यानामेवैको भूत्वा वरुणेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति । स एतदेव रूपमभिसंविशति । एतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

स यावदादित्यो दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता द्विस्तावत्पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेताऽऽदित्यानामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥

॥ इति अष्टमः खण्डः ॥

अथ यच्चतुर्थममृतं तन्मरुत उपजीवन्ति सोमेन मुखेन । न वै देवा अश्नन्ति न पिवन्ति । एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्ति । एतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥

स य एतदेवममृतं वेद मरुतामेवैको भूत्वा सोमेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति । स एतदेव रूपमभिसंविशति । एतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

स यावदादित्यः पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेता द्विस्तावदुत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता मरुतामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥

॥ इति नवमः खण्डः ॥

अथ यत्पञ्चमममृतं तत्साध्या उपजीवन्ति ब्रह्मणा मुखेन । न वै देवा अश्नन्ति न पिवन्ति । एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्ति । एतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥

स य एतदेवममृतं वेद साध्यानामेवैको भूत्वा ब्रह्मणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति । स एतदेव रूपमभिसंविशति । एतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

स यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता द्विस्तावदूर्ध्वमुदेताऽर्वागस्तमेता साध्यानामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥

॥ इति दशमः खण्डः ॥

अथ तत् ऊर्ध्वं उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल एव मध्ये स्थाता । तदेव श्लोकः ॥ १ ॥

न वै तत्र न निम्लोच नोदियाय कदाचन ।

देवास्तेनाहं सत्येन मा विराधिपि ब्रह्मणेति ॥ २ ॥

1) Read निम्लोच (Bohtlingk). This seems to be the correct reading which underwent the following transformations : नि निम्लोच (Cp ऐवा 7.16 तं स निनियोज — for निगुयोज) and secondly न निम्लोच BR suggest the reading निमि- (मु ?) म्लोच; रंगरामात्रुज says : निम्लोच इति छान्दसो दिव्यचनाभावः.

a) अ 1.1 4 मा श्रुतेन विराधिपि, 3 29 8 माहं प्राणेन...विताधिपि; तांवा 15.12 7 नाहं एकस्मादक्षराद्विराधयन्ति.

न ह वा अस्मा उदेति न निम्लोचति । सकृद्विवा ह्वास्मै भवति । य एतामेव
ब्रह्मोपनिषदं वेद ॥ ३ ॥

a) ऐवा 3-44 स वा एष न कदाचन अस्तमेति नोदेति.....न कदाचन निम्लोचति;
छां 8-4-1-2; वृ 4-3-14; क 5-15; श्वे 4-18; मै 6-24. —b) तांवा 8-1-3 दिवेति
निधनमुपयन्ति व्युष्टिर्वै दिवा; 12-6-8 एतद्वै न नक्तं न दिवा.

तद्वैतद् ब्रह्मा प्रजापतय उवाच । प्रजापतिर्मनवे । मनुः प्रजाभ्यः । तद्वैतदुद्दाल-
कायाऽऽरुणये ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रोवाच ॥ ४ ॥

इदं वाव तज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रेणार्य्याय वाऽन्ते-
र्वासिने ॥ ५ ॥

1) v. l. प्राणाय्याय.

a) Cp पा 3-1-128 प्रणाय्योऽसंमतौ. See काशिका for resolution of conflicting
meanings. —b) शत्रा 5-1-5-17 अन्तेवासी वा ब्रह्मचारी; जैत्रा 1-296 तमु ह अन्तेवासिन
ईशांचक्रिरे; 2-55 हृत्स्वाशय आल्लुकेयो धौम्यस्यान्तेवासी आस; छां 4-10-1; वृ 6-3-12;
तै 1-11; पा 4-3 104 कलापिवैशंपायनान्तेवासिभ्यः; 6-2-36 आचार्योपसर्जनश्रान्तेवासी.

नान्यस्मै कस्मैचन । यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव
ततो भूय इत्येतदेव ततो भूर्यं इति ॥ ६ ॥

a) ऐवा 8-15 पृथिव्यै समुद्रपर्यन्ताया एकराट्. —b) तै 2-7. —c) जैत्रा 2-75 पूर्णां
पृथिवीं प्रतिगृह्णीयात्, एकमेव तस्याक्षरं ज्यायः.

॥ इति एकादशः खण्डः ॥

गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंच । वाग्वै गायत्री । वाग्वा इदं सर्वं
भूतं गायति च त्रार्यते च ॥ १ ॥

Cp in general वृ 5-14.

a) Popular etymology ! Really वाग्वै is a formation like यजत्र, पतत्र,
संस्कृतत्र, कृन्तत्र, वधत्र, अमत्र in क.

या वै सा गायत्रीयं वाव सा येयं पृथिवी । अस्यां हीदं सर्वं भूतं
प्रातिष्ठितम् । एतामेव नातिशीयते ॥ २ ॥

या वै सा पृथिवीयं वाव सा यदिदमस्मिन् पुरुषे शरीरम् । अस्मिन्हीमे प्राणाः
प्रातिष्ठिताः । एतदेव नातिशीयन्ते ॥ ३ ॥

a) छां 1-2-1; 2-7-1 (where प्राणाः = पञ्चेन्द्रियाणि); 3-13 1 (where प्राणाः are breaths); 3 15-4.

यद्वै तत्पुरुषे शरीरमिदं वाव तद्यादिदमास्मिन्नन्तः पुरुषे हृदयम् । आस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिताः । एतदेव नातिशीयन्ते ॥ ४ ॥

सैषा चतुष्पदा पङ्क्तिर्वा गायत्री । तदेतद्वचाऽभ्यनूक्तम् ॥ ५ ॥

तान्नानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः ।

पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति ॥ ६ ॥

a) Cp क 10-90-3 with slight changes. —b) Cp अ 9-10-19 त्रिपाद् ब्रह्म पुरुषं वि तष्टे (sic).

यद्वै तद् ब्रह्मेतीदं वाव तद्योऽयं बहिर्धा पुरुषादाकाशः । यो वै स बहिर्धा पुरुषादाकाशः ॥ ७ ॥

a) वृ 2-1-5; 3-7-12; 5-1-1; छां 3-18-1; 4-10-5; 8-1-1; कौ 4-7.

अयं वाव स योऽयमन्तः पुरुष आकाशः । यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशः ॥ ८ ॥

अयं वाव स योऽयमन्तर्हृदय आकाशः । तदेतत्पूर्णमप्रवर्ति । पूर्णमप्रवर्तिनींश्च श्रियं लभते य एवं वेद ॥ ९ ॥

a) वृ 2-1-5; कौ 4-6.

॥ इति द्वादशः खण्डः ॥

तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुपयः । स योऽस्य प्राङ् सुपिः स प्राणः । तच्चक्षुः । स आदित्यः । तदेतत्तेजोऽन्नाद्यमित्युपासीत । तेजस्व्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ १ ॥

a) वृ 1-5-3; 3-9-26; छां 3-12 4; 5-19-23; 8-6-1; तै 1-7; प्र 3-5; 4-4; मे 2-6; 6-4; 6-9; 6 33; 7-15. —b) क 8-69-12 सूर्यं सुपिरामिव; कांसं 19 1 एतं लोकमन्वचरत् यत्सुपिः...वैणवी सुपित भवति; पा 5-2-107 ऊप-सुपि-मुष्क-मधो रः.

अथ योऽस्य दक्षिणः सुपिः स व्यानः । तच्छ्रोत्रम् । स चन्द्रमाः । तदेतच्छ्रीश्च यश्चेत्युपासीत । श्रीमान्यशस्वी भवति य एवं वेद ॥ २ ॥

अथ योऽस्य प्रत्यङ् सुपिः सोऽपानः । सा वाक् । सोऽग्निः । तदेतद्ब्रह्मवर्चस-मन्नाद्यमित्युपासीत । ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥

अथ योऽस्योदद् सुपिः स समानः । तन्मनः । स पर्जन्यः । तदेतत्कीर्तिथ्य
व्युष्टिथेत्युपासीत । कीर्तिमान् व्युष्टिमान् भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

अथ योऽस्योर्ध्वः सुपिः स उदानः । स वायुः । स आर्काशः । तदेतदोजश्च
महश्चेत्युपासीत । ओजस्वी महस्वान् भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥

a) Deussen rightly proposes the dropping of स आकाशः and the
insertion of सा त्वक् before स वायुः; cp छां 5.23.2.

ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः । स य एतानेवं पञ्च
ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान् वेदास्य कुले वीरो जायते । प्रतिपद्यते स्वर्गं लोकं
य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान् वेद ॥ ६ ॥

अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमे पृष्ठमेषु
लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः । तस्यैषा दृष्टिर्यत्रैतदस्मिञ्छरीरे
स स्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति । तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपिष्ट्वा निनदमिव नदयु-
रिवाग्नेरिव ज्वलत उपशृणोति । तदेतद् दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत । चक्षुष्यः श्रुतो
भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ ७ ॥

a) वृ 4.3.2-7; 4.1.16; छां 8.3.4; 8.12.3; क 5.15; सुं 2.2.9-10; प्र 6.5,
श्वे 6.14; जै 1.43.10; ब्रम् 1.1.24. —b) छां 8.1.3. —c) वृ 5.9. —d) शम्ना
8.1.1.9 स्तोत्रतोर्ह एकः पक्षपोरुपशुआव, ऐआ 3.2.4 अग्नेरिव प्रन्वलतो रपस्येनोपचिः.

॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥

सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत । अथ खलु क्रतुमर्यः पुरुषो
यथान्तुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः मेत्य भवति । स क्रतुं कुर्वीत ॥ १ ॥

एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान्त्रीहेर्वा यवाद्वा सर्पपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाक-
तण्डुलाद्वा । एष म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवो
ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः ॥ ३ ॥

a) Cp in general जै 4.24.13. —b) छां 3.13.7; 8.1.3; बृ 3.7.3; क 2.8;
2.20; श्वे 3.20; मुं 2.2.9; गो 8.9.

सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः । एष म
आत्माऽन्तर्हृदये । एतद् ब्रह्म । एतमितः भेत्याभिसंभविताऽस्मीति यस्य स्यादद्धा न
विचिकित्साऽस्ति । इति ह स्माऽऽह शाण्डिल्यः शाण्डिल्यः ॥ ४ ॥

a) कौ 1.6; क 3.1; 6.5. —b) छां 4.15.5; 5.10.3; 8.13.1; बृ 6.2.15;
कौ 2.14. —b) क 3.54.5; 10.129.6 को अद्धा वेद. —c) शत्रा 2.2.4.9 तद्वैतत्
विचिकित्सायै जन्म; बृ 1.5.3; क 1.20; तै 1.11.

॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥

अन्तरिक्षोदरः कोशो भूमिवुध्नो न जीर्यति ।

दिशो ह्यस्य सक्तयो द्यौरस्योत्तरं विलम् ॥

स एष कोशो वसुधानस्तस्मिन्निधमिदं श्रितम् ॥ १ ॥

1) Omit सः *metri causa*.

a) Cp क 7.18.17 अथ सक्तोर्वैश्यापृथ्विर्द्विः; 8.76.12 नमस्तस्मिन्मृतस्पृशम्.
—b) अ 11.2.11 उरुः कोशो वसुधानस्तवायम्; 12.1.6 विध्वंभरा वसुधानी प्रतिष्ठा.

तस्य प्राची दिग्बुध्नर्नाम । सहमाना नाम दक्षिणा । राज्ञी नाम प्रतीची ।
सुभूता नामोदीची । तासां वायुर्वत्सः । स य एतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद
न पुत्रोदं रोदिति । सोऽहमेतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद । मा पुत्रोदं
रुदम् ॥ २ ॥

a) कौ 2.8.

अरिष्टं कोशं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना । प्राणं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना । भूः
प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना । भुवः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना । स्वः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽ-
मुना ॥ ३ ॥

a) क 6.54.3 पूष्णश्चकं न रिप्यति न कोशो अवपपते. —b) ऐ 3.12 (अयम्...
अयम्...अयमावसथः).

अथ योऽस्योदङ् सुपिः स समानः । तन्मनः । स पर्जन्यः । तदेतत्कीर्तिश्च
व्युष्टिश्चेत्युपासीत । कीर्तिमान् व्युष्टिमान् भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

अथ योऽस्योर्ध्वः सुपिः स उदानः । स वायुः । स आकाशः । तदेतदोजश्च
महश्चेत्युपासीत । ओजस्वी महस्वान् भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥

a) Deussen rightly proposes the dropping of स आकाशः and the insertion of सा त्वक् before स वायुः; cp छां 5.23.2.

ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः । स य एतानेवं पञ्च
ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान् वेदास्य कुले वीरो जायते । प्रतिपद्यते स्वर्गं लोकं
य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान् वेद ॥ ६ ॥

अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु
लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः । तस्यैषा दृष्टिर्यत्रैतदस्मिञ्छरीरे
सस्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति । तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपिष्टह निनदमिव नदधु-
रिवाग्रेरिव ज्वलत उपशृणोति । तदेतद् दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत । चक्षुष्यः श्रुतो
भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ ७ ॥

a) वृ 4.3.2-7; 4.4.16; छां 8.3.4; 8.12.3; क 5.15; मुं 2.2.9-10; प्र 6.5;
श्वे 6.14; जै 1.43.10; ब्रम् 1.1.24. —b) छां 8.1.3. —c) वृ 5.9. —d) शब्रा
8.1.4.9 स्फोटोर्ह एकः पक्षयोरुपशुभावः, ऐआ 3.2.4 अमेरिव प्रज्वलतो एष्येवोपब्धिः.

॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥

सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत । अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो
यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति । स क्रतुं कुर्वीत ॥ १ ॥

a) छां 3.14.4; वृ 1.4.10; 2.5.19; 6.1; तै 2.8; ऐ 3.3; मै 4.6. —b) On the
form जलान्-इति, cp अ 10.8.6 गुहा जरन्नाम, जत् has become चम् in मुं 2.2.1. Has
अत् become जलन् (ल for र) and then by प्लुत जलाश्च इति ? Cp छां 4.15.2 (संयद्वायुः);
वृ 2.3.6 (नेति नेति); वृ 5.2 (ददद); वृ 5.12 (विरम्); वृ 6.3.5 (आमांसि आमंहि ते महि);
ऐ 1.3.14 (इदं); के 4.6 (तदनम्); क 1.17 (ब्रह्मजन्म); वृ 2.1.20 (सत्यस्य सत्यम्).
—c) Cp in general शब्रा 10.6.3; also Plotinus, Enneads 5.1.2.

मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसंकल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकर्मः
सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः ॥ २ ॥

a) छां 7.25.2; मुं 2.2.11. —b) Only here in Vedic literature.

एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान्नीहेर्वा यवाद्वा सर्पपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाक-
तण्डुलाद्वा । एष म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवो
ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः ॥ ३ ॥

a) Cp in general जै 4.24.13. —b) छां 3.13.7; 8.1.3; वृ 3.7.3; क 2.8;
2.20; श्वे 3.20; मुं 2.2.9; गो 8.9.

सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः । एष म
आत्माऽन्तर्हृदये । एतद् ब्रह्म । एतमितः प्रेत्याभिसंभविताऽस्मीति यस्य स्यादद्धा न
विचिकित्साऽस्ति । इति ह स्माऽऽह शाण्डिल्यः शाण्डिल्यः ॥ ४ ॥

a) कौ 1.6; क 3.1; 6.5. —b) छां 4.15.5; 5.10.3; 8.13.1; वृ 6.2.15;
कौ 2.14. —b) क 3.54.5; 10.129.6 को अद्धा वेद. —c) शत्रा 2.2.4.9 तद्वैतत्
विचिकित्सायै जन्म; वृ 1.5.3; क 1.20; तै 1.11.

॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥

अन्तरिक्षोदरः कोशो भूमिवृन्तो न जीर्यति ।

दिशो ह्यस्य सक्तयो द्यौरस्योत्तरं विलम् ॥

स^१ एष कोशो वसुधानस्तस्मिन्निधमिदं श्रितम् ॥ १ ॥

1) Omit सः *metri causa*.

a) Cp क 7.18.17 अथ सक्तोर्वैश्यावृश्चर्द्धिः; 8.76.12 नमस्तस्मिन्मृतस्पृशम्.
—b) अ 11.2.11 उरुः कोशो वसुधानस्तवायम्; 12.1.6 विध्वंभरा वसुधानी प्रतिष्ठा.

तस्य प्राची दिग्जुहूर्नाम । सहमाना नाम दक्षिणा । राज्ञी नाम प्रतीची ।
सुभूता नामोदीची । तासां वायुर्वत्सः । स य एतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद
न पुत्रोदं रोदिति । सोऽहमेतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद । मा पुत्रोदं
रुदम् ॥ २ ॥

a) कौ 2.8.

अरिष्टं कोशं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना । प्राणं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना । भूः
प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना । भुवः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना । स्वः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽ-
मुना ॥ ३ ॥

a) क 6.54.3 पूष्णश्चकं न रिष्यति न कोशो अवपश्यते. —b) ऐ 3.12 (अयम्...
अयम्...अयमावसथः).

स यदवोचं प्राणं प्रपद्य इति । प्राणो वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंच । तमेव तत्प्रापत्तिः ॥ ४ ॥

अथ यदवोचं भूः प्रपद्य इति पृथिवीं प्रपद्येऽन्तरिक्षं प्रपद्ये दिवं प्रपद्य इत्येव तदवोचम् ॥ ५ ॥

अथ यदवोचं भुवः प्रपद्य इत्यग्निं प्रपद्ये वायुं प्रपद्य आदित्यं प्रपद्य इत्येव तदवोचम् ॥ ६ ॥

अथ यदवोचं स्वः प्रपद्य इत्यमृतं प्रपद्ये यजुर्वेदं प्रपद्ये सामवेदं प्रपद्य इत्येव तदवोचं तदवोचम् ॥ ७ ॥

॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥

पुरुषो वाव यज्ञः । तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातःसवनम् । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । गायत्रं प्रातःसवनम् । तदस्य वसवोऽन्वायत्ताः । प्राणा वाव वसवः । एते हीदं सर्वं वासयन्ति ॥ १ ॥

a) Cp in general वृ 1.5.23; 3.1; छां 4.16; 5.11-24 (प्राणाग्निहोत्रम्); तै 2.5; कौ 2.5; ब्रसू 3.3.24.

तं चेदेतास्मिन्वयासि किंचिदुपेतपेत् स ब्रूयात् । प्राणा वसव इदं मे प्रातःसवनं माध्यंदिनं सवनमनुसंतनुतेति माऽहं प्राणानां वसूनां मध्ये यज्ञो विलोपसीयेति । उद्धैव तत् एत्यर्गदो ह भवति ॥ २ ॥

a) जैत्रा 2.157 उपतापिनं पृच्छति-केव ते रुजति केव ते अभिपज्याम इति; वृ 4.3.36; छां 6.15.1; 8.4.2; जै 4.2.1. —b) ऐत्रा 6.2 वि तथा छंदांसि लुप्येरन्; वृ 4.3.23-30 विपरिलोपः. —c) ऋ 10.16.6 अग्निष्टद विश्वाद्गद कृणोतु; 10.97.2 इमं मे अगदं कृत; अ 4.17.8 अथ त्वमगदश्चर; 5.4.6 तमु मे अगदं कृधि; शन्वा 12.4.1-10 अथो वा गदायेत; पा 6.3.17 करे सत्यागदस्य.

अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यंदिनं सवनम् । चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनम् । तदस्य रुद्रा अन्वायत्ताः । प्राणा वाव रुद्राः । एते हीदं सर्वं रोर्दयन्ति ॥ ३ ॥

a) वृ 3.9.4.

तं चेदेतस्मिन्वयासि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूयात् । प्राणा रुद्रा इदं मे माध्यंदिनं
सवनं तृतीयसवनमनुसंतनुतेति माऽहं प्राणानां रुद्राणां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेति ।
उद्धैव तत एत्यगदो ह भवति ॥ ४ ॥

अयं यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तत्तृतीयसवनम् । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा
जगती । जागतं तृतीयसवनम् । तदस्याऽऽदित्या अन्त्रायत्ताः । प्राणा वावाऽऽदित्याः ।
एते हीदं सर्वमाददते ॥ ५ ॥

तं चेदेतस्मिन्वयासि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूयात् । प्राणा आदित्या इदं मे तृतीय-
सवनमायुरनुसंतनुतेति माऽहं प्राणानामादित्यानां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेति । उद्धैव
तत एत्यगदो ह वै भवति ॥ ६ ॥

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह महिर्दास ऐतरेयः । स किं म एतदुपतपसि योऽह-
मनेन न प्रेष्यामिति । स ह षोडशं वर्षशतमजीवत् । म ह षोडशं वर्षशतं जीवति य
एवं वेद ॥ ७ ॥

a) ऐआ 2.1.8; 2.3.7; जै 4.2.11. Original and improved text (... विद्वान्
ब्राह्मण उवाच महिदास ऐतरेय उपतपति). —b) क 10.33.9 शतात्मा चन जीवति; कासं 34.5
शतायुर्वै पुरुषः; जै 4.2.11.

॥ इति षोडशः खण्डः ॥

स यदशिशिपति यत्पिपासति यन्न रमते ता अस्य दीक्षाः ॥ १ ॥

1) Shall we read *रिरंसते* for न रमते ?

a) अ 19.41.1 भद्रमिच्छन्त ऋषयः स्वाविदस्तपो दीक्षामुपनिषेदुरग्ने; ऐआ 1.4 अग्निश्च ह वै
विष्णुश्च देवानां दीक्षापालौ तौ दीक्षाया ईशति.

अथ यदश्नाति यत्पिबति यद्रमते तदुर्पसदैरेति ॥ २ ॥

a) उपसद् = उपसद् (cp ऐआ 1.23 ff); वृ 6.3.1 (उपसद्भवति).

अथ यद्धसति यज्जक्षति यन्मैथुनं चरति स्तुतशस्त्रैरेव तदेति ॥ ३ ॥

a) Third person sg (1st Conjugation); छां 8.12.3; वृ 4.3.13.

अथ यत्तपो दानमार्जवमहिंसा सत्यवचनमिति ता अस्य दक्षिणाः ॥ ४ ॥

a) क 10.109.4 सत ऋषयस्तपसे ये निषेदुः; 10.181.1 ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽप्य-
जायत; 9.113.2 ऋतवाकेन सत्येन श्रद्धया तपसा युतः; (cp ऋतवाक with सत्यवचनम् above).

बृ 1.4.14; 4.1.4; 5.2; 5.5.1; 5.14.4; 6.2.15; छां 3.11.2; 4.4.5; 7.16.1; 8.15.1; तै 1.9; के 4.8; कौ 3.1; मुं 2.1.7; 3.1.5-6; श्वे 1.15.

तस्मादाहुः सोष्यत्यसोष्टेति । पुनरुत्पादनमेवास्य तत् । मरणमेवावभृथः ॥ ५ ॥

a) उत्पादनम् only here Vedic literature. —b) क 8.93.23 अच्छाद-भृथमोजसा (only once in क); वासं 8.59 सनः सिन्धुत्वभृथायोयतः; अ 9.6.53 अवभृथमेव तदुपावैति.

तद्धेतद् घोरं आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोर्वित्त्वोवाच । अपिपास एव स बभूव । सोऽन्तवेर्लायामेतत्त्रयं प्रतिपद्येताक्षितमस्यच्युर्तमासि प्राणसंशितमसीति । तत्रैते द्वे ऋचौ भवतः ॥ ६ ॥

a) ऋषि of क 3.36.10 contrasted with ऋषि आयर्वण, ऋषि of क 10.97. —b) Note the idiom उक्त्वा उवाच; cp बृ 6.3.7. —c) Cp अन्तकाले in बृ 4.4.38; श्वे 3.2; गी 2.7.2; 8.5; cp प्रयाणकाले—गी 7.30; 8.2; 8.10. —d) तै 1.10. —e) मै 6.38.

आदित्यप्रत्नस्य रेतसः । उद्वयं तमसस्परि । ज्योतिः पश्यन्त उत्तरम् । स्र्वः पश्यन्त उत्तरम् । 'देवं देवत्रा सूर्यम् अगन्म ज्योतिरुत्तममिति ज्योतिरुत्तममिति ॥ ७ ॥

a) क 8.6.30^a. —b) क 1.50.10^a. —c) क 1.50.10^b. —d) वासं 20.21^b. —e) क 1.50.10^{ad}. Note in general उद्, उत्तर and उत्तमम् in the above.

॥ इति सप्तदशः खण्डः ॥

मनो ब्रह्मेत्युपासीत । इत्यध्यात्मम् । अथाधिदैवतम् । आकाशो ब्रह्म । इत्युभयमादिष्टं भवत्यध्यात्मं चाधिदैवतं च ॥ १ ॥

a) बृ 1.3.2-6; 1.4.7; 2.2.3; 4.1.6; छां 1.2.2-6; 2.7.1; 2.11.1; 3.14.2; 8.12.4-5.

तदेतच्चतुष्पाद् ब्रह्म । वाक्पादः प्राणः पादश्चक्षुः पादः श्रोत्रं पादः । इत्यध्यात्मम् । अथाधिदैवतम् । अग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादः । इत्युभयमेवादिष्टं भवत्यध्यात्मं चैवाधिदैवतं च ॥ २ ॥

वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः । सोऽग्निर्ना ज्योतिषा भाति च तपति च । भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ३ ॥

a) क 10.90.13 मुक्तात्.....अग्निश्च; बृ 4.3.5; ऐ 2.4.

प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः । स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति च ।
भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ४ ॥

a) क 10-90-13 प्राणाद्वायुरजायत; ऐ 2-4.

चक्षुरेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः । स आदित्येन ज्योतिषा भाति च तपति च ।
भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ५ ॥

a) क 10-90-13 चक्षोः सूर्यो अजायत; वृ 4-3-2; ऐ 2-4.

श्रोत्रमेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः । स दिग्भिर्ज्योतिषा भाति च तपति च । भाति
च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद य एवं वेद ॥ ६ ॥

a) क 10-90-14 दिशः श्रोत्रात्; ऐ. 2-4.

॥ इति अष्टादशः खण्डः ॥

आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः । तस्योपव्याख्यानम् । अंसदेवेदमग्र आसीत् । तत्स-
दासीत् । तत्समभवत् । तदाण्डं निरवर्तत । तत्संवर्तसरस्य मात्रामशयत । तन्निरभिद्यत ।
ते आण्डकपाले रजतं च सुवर्णं चाभवताम् ॥ १ ॥

Cp in general क 10-12-1; 10-129-3; अ 2-1-1; तैत्रा 2-2-9-1; 2-8-8-9;
शक्वा 6-1-1-10; 11-1-6-1; वृ 2-3-1; छां 6-2-1; तै 2-7; मघ 4-1-4.

a) तै 2-7. —b) मनु 1-12 उपित्वा पवित्रात्साम्.

तद्यद्रजतं सेयं पृथिवी । यत्सुवर्णं सा द्यौः । यज्जरायु ते पर्वताः ।
यदुल्बं (स) समेधो नीहारः । या धमनयस्ता नद्यः । यद्वैस्तेयमुदकं स समुद्रः ॥ २ ॥

a) जैत्रा 3-106 अपेते मेघे अपेते नीहारे. —b) अ 11-8-28 आस्तेयीश्च वास्तेयीश्च
... अप; cp पा 4-3-56 इति कुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्द्वि.

अथ यत्तदजायत सोऽसावादित्यः । तं जायमानं घोषा उलूलवोऽनूतिष्ठन्तस-
र्वाणि च भूतानि सर्वे च कामाः । तस्मात्तस्योदयं प्रति प्रत्यायनं प्रति घोषा
उलूलवोऽनूतिष्ठन्ति सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामाः ॥ ३ ॥

a) Semi-disjunct use of accusative; cp तैत्रा 2-7-9-4 उपन्तं वा एतं सर्वाः प्रजाः
प्रतिनन्दन्ति; छां 1-11-7 भूतानि आदित्यमुच्चैः सन्तं गाथन्ति. —b) शब्दानुवृत्ति or imitative
word; cp अ 3-19 6 पृथग्घोषा उलूलयः केतुमन्त उदीताम्.

स य एतमेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्ते । अभ्याशो ह यदेन साधवो घोषा
आ च गच्छेयुरप च निम्नेऽरेरनिम्नेऽरेरन् ॥ ४ ॥

॥ इत्येकोनविंशः खण्डः ॥

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस । स ह सर्वत
आवसथान्मापयांचक्रे सर्वत एव मेऽर्न्मत्स्यन्तीति ॥ १ ॥

Cp in general छां 4.1-3 with छां 1.10-12.

1) Some editions drop अन्नम्.

a) तै 1.11. — b) अ 9.6.7 यदावसथान् कल्पयन्ति; शब्दा 2.3.1.8 श्रेयसि
आगमिष्यति आवसथेन उपकल्प्तेनोपासीत; बृ 4.3.37; ऐ 3.12; पा 4.4.74 आवसथात् धन्यः;
5.4.23 अनन्तावसथेतिहभेषजाञ् व्यः.

अथ ह हसा निशायामतिपेतुः । तद्धैव हसो हसमभ्युवाद—हो होऽपि
भल्लाक्ष भल्लाक्ष जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं दिवा ज्योतिराततं तन्मा प्रसाङ्क्षीस्तत्त्वा
मा प्रधाक्षीरिति ॥ २ ॥

1) The reading should be प्रधाक्षीत् (पुरुषव्यत्यय).

तमु ह परः प्रत्युवाच कम्बर एनमेतत्सन्त सयुग्वानमिव रैक्वमात्थेति । यो
नु कथं सयुग्वारैक्व इति ॥ ३ ॥

a) अ 10.130 4 अग्नेर्गण्यमभवत्सयुग्वारैक्व.

यथा कृतीयायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेन सर्वं तदभिसमेति यत्किंच प्रजाः
साधु कुर्वन्ति । यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति ॥ ४ ॥

a) अ 10.34.6 प्रतिदीप्ते दधत आ कृतानि; 10.43.5 कृतं न श्वघ्नी वि चिनोति देवने;
तैसं 4.3.3.1 कृतं अयानाम्; वासं 30 18 अक्षराजाय कितवम्, कृतायादिनवदशमि (Cp पाली-
आदीनवदस्सावी); अ 4.38.1 ग्लहे कृतानि कृष्णानाम्; शब्दा 5.4 4.6 एष वा अयानभिभूर्यत्कलिः
where कलि is the fifth die. — b) अ 1.92.10; 2.12.5. — c) अधरे-अयाः and
not अधर + इय; पा 1.1.34.

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायण उपशुश्राव । स ह संजिह्वान एव क्षत्तारमुवाचा-
ङ्गनरे ह सयुग्वानमिव रैक्वमात्थेति । यो नु कथं सयुग्वारैक्व इति ॥ ५ ॥

a) ऐवा 7-15 संजिहानस्तु द्वारः. —b) अ 9-6-49 यत्क्षत्तारं ह्वयति; वासं 16-26 नमः क्षत्तुभ्यः संग्रहीतुभ्यश्च; 30-18 विविकृत्यै क्षत्तारम्; तैवा 1-7-3-5 क्षत्तुर्गृहे प्रभृत्यै; शत्रा 5-3-1-7 प्रसाविता वै क्षत्ता.

यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं तदभिसमेति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति । यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति ॥ ६ ॥

स ह क्षत्ताऽन्विष्य नाविदमिति प्रत्येयाय । तं होवाच यत्रारे ब्राह्मणस्यान्वेपणा तदेनमर्च्छेति ॥ ७ ॥

a) ब्राह्मण a meaningful word here; cp वृ 3-3-10; 3-5-1.

सोऽधस्ताच्छकटस्य पामानं कपमौणमुपोपाविवेश । तं हाभ्युवाद त्वं नु भगवः सयुग्वा रैक्व इति । अहं हारा ३ इति ह प्रतिजज्ञे । स ह क्षत्ताऽविदमिति प्रत्येयाय ॥ ८ ॥

a) अ 5-22-12 तक्मन् ..... पात्रा भ्रातृव्येण सह गच्छ; तैसं 6-1-3-8 हस्तेन कण्डूयेत पामनं भावुकाः प्रजाः; कासं 23-4 अपि गर्भाः पामना जायेरन्; शत्रा 3-2-1-31 दीक्षितः पामनो भवितोः; पा 2-2-100. —b) पा 3-4-34 निमूलसमूलयोः कपः; 7-2-22 कृच्छ्रगहनयोः कपः.

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायणः पद् शतानि गवां निष्कमश्वतरीरथं तदादाय प्रतिचक्रमे । तं हाभ्युवाद ॥ १ ॥

Cp in general छां 4-2-3 with जै 3-1 and 2.

a) ऋ 2-33-10 निष्कं अर्हन् यजतं विश्वरूपम् (विभर्षि); 8-47-15 निष्कं वा पा... स्रजं वा; अ 7-99-1 निष्का एते यजमानस्य लोके; अ 20-127-3 शतं निष्कान् दश स्रजः; शत्रा 11-4-1-1 तस्य निष्क उपहित आस; 11-4-1-8 तस्मै ह निष्कं प्रददुः; ऐवा 8-22 आढ्यद्दहि-तृणां...निष्ककण्ठ्यः; जैत्रा 2-103 निष्की स्रग्वी संग्रहीता भवति; शत्रा 13 4-1-8 सर्वा निष्किण्योऽलं-कृताः; छां 5-13-2 (दासीनिष्क). —b) Proleptic accusative !

रैक्वेमानि पद् शतानि गवामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथः । अनु म एतां भगवो देवतां शाधि यां देवतामुपास्स इति ॥ २ ॥

तमु ह परः प्रत्युवाचाह हारेत्वा श्वद्र तवैवं सह गोभिरास्त्विति । तदु ह पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणः सहस्रं गवां निष्कमश्वतरीरथं दुहितरं तदादाय प्रतिचक्रमे ॥ ३ ॥

1) Bóhtlingk suggests, following विज्ञानेश्वर, अहह अरे त्वा. The text, as it gives हार + इत्वा.

a) क 1-26 तैव वाहाः.

त२ हाभ्युवाद । रैक्वेद२ सहस्रं गवामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथ इयं जायाऽयं
॥ यस्मिन्नास्ते अन्वेव मा भगवः शाधीति ॥ ४ ॥

तस्या ह मुखमुपोद्गृह्णुवाचाऽऽर्जहारेमाः शूद्रानेनैव मुखेनाऽऽलापयिष्यथा
। ते हैते रैक्वपर्णा नाम महावृषेर्षु यत्रास्मा उवास । तस्मै होवाच ॥ ५ ॥

1) Bohtlingk suggests : अहह अरे इमाः.

a) अ 5-22-5, 8 ओको अस्य (तक्मनः) महावृषाः; जैत्रा 1-234 तमु महावृषाणां दूता
सुः; 3-183 विश्वामित्रो वै भरतानां...महावृषानयात्.

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

वायुर्वाव संवर्गः । यदा वा अग्निरुद्धायति वायुमेवाप्येति । यदा सूर्योऽस्तमेति
मेवाप्येति । यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति ॥ १ ॥

a) Cp Anaximenes (doctrine of Air being *theos*). Cp in general
1-1-2; ऐत्रा 8-28 अयं वै ब्रह्म योऽयं पवते (in ब्रह्मणः परिमरः); शत्रा 10-3-3-6-8;
2-12-13.

यदाऽऽप उच्छुष्यन्ति वायुमेवापियन्ति । वायुर्होवैतान् सर्वान् संवृङ्क्ते ।
धिदैवतम् ॥ २ ॥

अथाध्यात्मम् । प्राणो वाव संवर्गः । स यदा स्वपिति प्राणमेव वागप्येति ।
चक्षुः । प्राण२ श्रोत्रम् । प्राणं मनः । प्राणो होवैतान् सर्वान् संवृङ्क्ते इति ॥ ३ ॥

a) Cp शत्रा 10-3-3-6; वृ 2-1-16; 4-3-19; छां 6-8-2. —b) क 8-75-12
१ सं रयिं जय; 10-43-5 संवर्गं यन्मववा सूर्यं जयत; तैसं 2-4-3-3 अग्नये संवर्गाय पुरोडाशं ....
पेत; शत्रा 14-9 3-9 निधनमसि संवर्गोऽसि.

तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ । वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेषु ॥ ४ ॥

a) Cp वृ 1-5-21 (तस्मादेते एतेन आख्यायन्ते प्राणा इति).

अथ ह शौनैकं च कापेयमभिप्रतारिणं च कांक्षसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी
मिक्षे । तस्मा उ ह न ददतुः ॥ ५ ॥

a) जै 1-59-2; 3-1-21 ff. —b) तांत्रा 10-5-7; 14-1-12. —c) क 10-68-6
भेर्न जिह्वा परिविष्टमादत्; अ 6-122-3 यद्वा परं परिविष्टमग्नौ; कासं 36-7 कृनीयान् ज्यायांसं

परिवेष्टे; शब्दा 1-3-1-2 अथ पात्राणि निर्णेजति तैर्निर्णिज्य परिवेष्टिपति. —d) Cp in general
क्र 10-117 (भिक्षुः आंगिरसः); अ 11-5-9 ब्रह्मचारी भिक्षामाजभार; शब्दा 11-3-3-5 अह्नीर्भूत्वा
भिक्षते; छां 4-3-7; कौ 2-1.

स होवाच—

महात्मनश्चतुरो देव एकः कः स जगार भुवनस्य गोपाः ।

तं कापेय नाभिपश्यन्ति मर्त्या अभिप्रतारिन् बहुधा वसन्तम् ॥

यस्मै वा एतदन्नं तस्मा एतन्न दत्तमिति ॥ ६ ॥

1) जै 3-2-2 reads तं कापेय न विजानंत्येके. —2) जै 3-2-2 reads निविष्टम् for वसन्तम्.

तदु ह शौनकः कापेयः प्रतिमन्वानः प्रत्येयाय—

आत्मा देवानां जनिता प्रजानां हिरण्यदंष्ट्रो वभसोऽनसूरिः ।

महान्तमस्य महिमानमाहुरनद्यमानो यदनन्तमस्ति ॥

इति वै वयं ब्रह्मचारिन्नेदमुपास्महे दत्तास्मै भिक्षामिति ॥ ७ ॥

1) अ 7-111-1 आत्मा देवानामुत मानुषाणाम्; जै 3-2-4 उत मर्त्यानाम् for जनिता प्रजानाम्.

—2) जै 3-2-4 हिरण्यदन्तो रपसो न स्रुतः (v. l. परसो न स्रुतः). —3) जै 3-2-4 यददन्तमस्ति.

a) वासं 23-52 एतत्त्वा अत्र प्रतिमन्वानो अस्मि. —b) छां 4-3-5; कौ 2-1 & 2.

तस्मा उ ह ददुः । ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्तस्तत्कृतम् ।

तस्मात्सर्वासु दिक्ष्वन्नमेव दश कृतम् । सैषा विराडन्नादी । तयेदं सर्वं दृष्टम् ।

सर्वमस्येदं दृष्टं भवत्यन्नादो भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ ८ ॥

a) Cp छां 4-3-1-3. —b) Proleptic nominative.

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

सत्यकामो ह जाबालो जवालां मातरमामन्त्रयाचक्रे । ब्रह्मचर्यं भवति
विवत्स्यामि किंगोत्रोन्वहस्मीति ॥ १ ॥

Cp in general *Exodus* 3.

a) ऐत्रा 8-7 इति ह स्माह सत्यकामो जाबालः; शब्दा 13-5-3-1 इति ह स्माह सत्यकामो
जाबालः—विश्वे वै सर्वे देवाः; छां 5-2-3; वृ 4-1-6; 6-3-12. —b) पा 6 2-38.

सा हैनमुवाच । नाहमेतद्वेद तात यद्गोत्रस्त्वमसि । बद्धं चरन्ती परिचरिणी
यौवने त्वामलभे । साऽहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि । जवाला तु नामाहमस्मि ।
सत्यकामो नाम त्वमसि । स सत्यकाम एव जाबालो ब्रुवीथा इति ॥ २ ॥

a) तांवा 13-4-17 परिचारी अचत्त; शत्रा 4-6-8-17 वरीयानाकाशः असत् परिचरणाय; वृ 6-2-1 परिचारयमाणम्.

स ह हरिद्रुपतं गौतममेत्योवाच । ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्यामि । उपेयां भगवन्तमिति ॥ ३ ॥

तत् होवाच किंगोत्रो^१ नु सोम्यासीति । स होवाच । नाहमेतद्वेद भो यद्वोत्रोऽहमस्मि । अपृच्छं मातरम् । सा मा प्रत्यब्रवीत्—यद्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे । साऽहमेतन्न वेद यद्वोत्रस्त्वमसि । जवाला तु नामाहमस्मि । सत्यकामो नाम त्वमसीति । सोऽहं सत्यकामो जावालोऽस्मि भो इति ॥ ४ ॥

a) गोत्रा 1-3-16 किं वास्या गोत्रम्; लामगायनसगोत्रा; जै 3-14-1 नाम्ना वा गोत्रेण वा प्रहूते; पा 4-1-162 अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्.

तत् होवाच । नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति । समिधं सोम्याऽऽहर । उप त्वा नेष्ये न सत्यादगा इति । तमुपनीयं कृशानामवलानां चतुःशता गा निराकृत्योवाचेमाः सोम्यानुसंजनेति । ता अभिप्रस्थापयन्नुवाच । नासहस्रेणाऽऽवर्तेयेति । स ह वर्पर्मणं प्रोवाप्त । ता यदा सहस्रं संपेदुः ॥ ५ ॥

a) वारं 30-22 अशूद्रा अब्राह्मणास्ते प्राजापत्याः; अ 5-17-8 उत यत्पतयो दश स्त्रियाः पूर्वं अब्राह्मणाः; 11-1-32 अब्राह्मणा यतमे त्वोपसीदन्; 12-4-44 तस्या नारनीयादब्राह्मणो य आशंसित भूत्याम्; ऐवा 2-29 दास्याः पुत्रः कितवोऽब्राह्मणः. —b) छां 5-11-7; वृ 6-2-7. —c) शत्रा (काण्व) 2-1-2-8 निराकृतानि; अ 10-23-6 यदा (यद् आ) पशुं न गोपाः करामहे; मैसं 4-2-11 एतैरेव जुहुयाद् गोष्वाकृतासु. —d) छां 4-10-1.

॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥

अथ हैनमृषभोऽभ्युवाद सत्यकाम३इति । भगव इति ह प्रतिशुश्राव । प्राप्ताः सोम्य सहस्रं स्मः । प्रापय न आचार्यकुलम् ॥ १ ॥

a) छां 3-18-2 तदेतच्चतुष्पाद ब्रह्म. —b) छां 2-23-2; 8-15-1.

ब्रह्मणश्च ते पादं ब्रवाणीति । ब्रवीतु मे भगवानिति । तस्मै होवाच । माची दिक्कला । प्रतीची दिक्कला । दक्षिणा दिक्कला । उदीची दिक्कला । एष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम ॥ २ ॥

a) छां 3-12-6; 3-18-2, 3; मां 3,8; नि 2-7 पशुपादप्रकृतिः प्रभागपादः.

“ स य एतमेवं विद्वाश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते प्रकाशवान-
स्मिँल्लोके भवति । प्रकाशवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाश्चतुष्कलं पादं
ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥

अग्निष्टे पादं वक्तेति । स ह श्वो भूते गा अभिप्रस्थापयांचकार । ता
यत्राभिसायं वभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः
प्राहुपोपविवेश ॥ १ ॥

a) तैसं 1.6.7.1 स एनाः श्वो भूते यजते; 2.4.10.1 यदि न वर्पेत् श्वो भूते हविर्निर्वपेत्;
श्रुत्वा 5.2.3.2 अथ श्वो भूते-अनुमत्यै...; जैत्रा 3.245 श्वो ह भूते परितस्ततुः; 3.172 स्वरेण श्वो
भूते प्रतिपद्यन्ते. —b) Cp बृ 6.4.19 अभिप्रातः.

तमग्निरभ्युवाद सत्यकामरे इति । भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति । ब्रवीतु मे भगवानिति । तस्मै होवाच ।
पृथिवी कला । अन्तरिक्षं कला । द्यौः कला । समुद्रः कला । एष वै सोम्य चतुष्कलः
पादो ब्रह्मणोऽनन्तवान्नाम ॥ ३ ॥

“ स य एतमेवं विद्वाश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्तेऽनन्तवानस्मिँल्लोके
भवति । अनन्तवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्त-
वानित्युपास्ते ॥ ४ ॥

॥ इति षष्ठः खण्डः ॥

हस्सस्ते पादं वक्तेति । स ह श्वो भूते गा अभिप्रस्थापयांचकार । ता यत्राभिसायं
वभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्राहुपोपविवेश ॥ १ ॥

तस्मै हस्स उपनिषत्याभ्युवाद सत्यकामरे इति । भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति । ब्रवीतु मे भगवानिति । तस्मै होवाच ।
अग्निः कला । सूर्यः कला । चन्द्रः कला । विद्युत् कला । एष वै सोम्य चतुष्कलः
पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मान्नाम ॥ ३ ॥

a) मुं 2.1.4.

स य एतमेवं विद्वाँश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ज्योतिष्मान-
स्मिँल्लोके भवति । ज्योतिष्मतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाँश्चतुष्कलं पादं
ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ॥ ४ ॥

॥ इति सप्तमः खण्डः ॥

मद्गुप्ते पादं वक्तेति । स ह श्वो भूते गा अभिप्रस्थापयांचकार । ता
यत्राभिसार्य वभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः
प्राहुपोपविवेश ॥ १ ॥

a) वासं 24.22 मद्गून् वरुणाय; 24.34 प्लवो मद्गुर्मत्स्यस्ते नदीपतये (मद्गु and
मत्स्य both from $\sqrt{\text{मद्}}$); मैसं 6.34 मद्गुहंसः.

तं मद्गुरुपनिपत्पाभ्युवाद सत्यकामरे इति । भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति । ब्रवीतु मे भगवानिति । तस्मै होवाच ।
प्राणः कला । चक्षुः कला । श्रोत्रं कला । मनः कला । एष वै सोम्य चतुष्कलः
पादो ब्रह्मण आयतनवान्नाम ॥ ३ ॥

स य एतमेवं विद्वाँश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्त आयतन-
वानस्मिँल्लोके भवति । आयतनवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाँश्चतुष्कलं पादं
ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्ते ॥ ४ ॥

॥ इति अष्टमः खण्डः ॥

प्राप हाऽऽचार्यकुलम् । तमाचार्योऽभ्युवाद—सत्यकाम रे इति । भगव इति ह
प्रतिशुश्राव ॥ १ ॥

ब्रह्मविदिव वै सोम्य भासि । को नु त्वाऽनुशशासेति । अन्ये मनुष्येभ्य इति
ह प्रतिजज्ञे । भगवाँस्त्वेव मे कामे ब्रूयात् ॥ २ ॥

1) v. 1. कामम्. Bohtlingk suggests : भगवाँस्तु एवमेको मे ब्रूयात्.

a) Cp St. Bernard (died 1081 AD) I have no other masters than
beeches and oaks.

श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्य आचार्याद्वैव विद्या विदिता सार्धिष्ठं प्रार्पतीति । तस्मै हैतदेवोवाच । अत्र ह न किंचन वीयायेति वीयायेति ॥ ३ ॥

1) v. l. प्रापदिति; प्रापयतीति.

a) छां 7.1.3. —b) ऋ 9.70.9 क्षेत्रविद्धि दिश आह विपुच्छते; 10.32.7 उत छुति विन्दत्यअसीनाम्; अ 11.5.1 स (ब्रह्मचारी) आचार्यं तपसा पिपति; छां 6.14.2 आचार्यवान् पुरुषो वेद; मुं 1.2.12 तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्; क 2.8 अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति; श्वे 6.23 यथा देवे तथा गुरौ; नि 1.4 आचार्यः आचारं ग्राहयति; तै 1.4 एवं मां ब्रह्मचारिणः धातरायन्तु सर्वतः i. e. आचार्य is one who makes pupils go to him. —c) ऋ 5.35.1 साधिष्ठः क्रतुः; 7.64.3 प्र साधिष्ठेभिः पाथिभिर्नयन्तु.

॥ इति नवमः खण्डः ॥

उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यरामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवास । तस्य ह द्वादश वर्षाण्यग्नीन् परिचचार । स ह स्मान्पानन्तेवासिनः समवर्तयस्त्वह स्पैव न समावर्तयति ॥ १ ॥

a) छां 4.4.5. —b) गोत्रा 1.3.20 समावृत्ता आचार्या निषेदुः; छां 8.15.1 अभिसमावृत्य.

तं जायोवाच — तप्तो ब्रह्मचारी कुशलमग्नीन् परिचचारीत् । मा त्वाग्नयः परिर्भवोचन् । प्रब्रूहस्मा इति । तस्मै हाप्रोच्यैव प्रवासांचक्रे ॥ २ ॥

a) ऋ 9.83.1 अतस्तनूनं तदामो अश्नुते; अ 11.5.26 ब्रह्मचारी .....तपोऽतिष्ठत्तप्यमानः. श्रवा 6.1.1.8 स तपोऽतप्यत स आन्तस्तेपानो ब्रह्मैव प्रथममसृजत्. —b) ऐवा 7.18 तये ज्यायांसो न ते कुशलं मेनिरे; जै 3.8.3 ताम्यां न कुशलं कथेत्यमात्य. —c) ऋ 6.52.14 मा वो वचांसि परिचक्ष्याणि वोचम्; 7.100.6 किमिच्छे विष्णो परिचक्ष्यं भूत्. ऐवा 7.27 श्यापर्णान् परिचक्षाणः; श्रवा 3.9.4.17 यो ..... ब्राह्मणं हन्ति तं ..... परिचक्षते; तै 3.8 अन्नं न परिचक्षति. —d) छां 4.4.5 वर्षगणं प्रोवासः; 5.1.8.

स ह व्याधिनाऽनशितुं दध्रे । तमाचार्यजायोवाच — ब्रह्मचारिन्मशान । किं नु नाश्नासीति । स होवाच — वहैव इमेऽस्मिन् पुरुषे कर्मा नानात्ययाः । व्याधिभिः प्रतिपूर्णोऽस्मि । नाशिष्यामीति ॥ ३ ॥

a) ऋ 1.179.5 पुलुकामो हि मर्त्यः. —b) छां 6.9.1. —c) पत्रा 5.40 व्यापयो वा अनेकविधाः; छां 7.10.1 व्याधीयन्ते प्राणाः; बृ 5.11.1 यद्वाहितस्तप्यते.

अथ हाग्नयः समूदिरे । तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं नः पर्यचारीत् । हन्तास्मै प्रब्रूवामेति — तस्मै होचुः । प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति ॥ ४ ॥

a) छां 7.23. —b) बृ 5.1.1 खं पुराणं वायुरं तम.

। स होवाच । विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म । कं च तु खं च न विजानामीति ।
ते होचुः । यद्वाच कं तदेव खम् । यदेव खं तदेव कमिति । प्राणं च हास्मै
तदाकाशं चोचुः ॥ ५ ॥

a) वृ 2.3; 5.1.1; तै 2.5; कौ 3.4. — *b)* शब्दा 10.6.3.2 मनोमयः प्राणशरीरः
and वृ 4.4.6 भारूप आकाशात्मा; जैबा 1.17 स इमां प्राणानाकाशानभिनिवर्तते; कौ 2.4. ते
(प्राणाः) वायुप्रतिष्ठा (व. 1. वायुप्रतिष्ठाः) आकाशात्मानः स्वरीयुः.

॥ इति दशमः खण्डः ॥

अथ हैनं गार्हपत्योऽनुशशास पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इति । य एष आदित्ये
पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥

Cp in general छां 4.11-14 with वृ 1.4.6.

स य एतमेवं विद्वानुपास्ते । अपहते पापकृत्याम् । लोकी भवति । सर्वमायु-
रेति । ज्योग्जीवति । नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते । उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिन्श्च
लोकेऽमुष्मिन्श्च । य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥

a) जैबा 2.370 पाप्मानमेव तद्धते. — *b)* अ 3.31.2 वि शक्रः पापकृत्या; शब्दा
11.2.7.33 साधुकृत्या अस्य यच्छति न पापकृत्या; 13.5.4.1 तेनेद्वा सर्वो पापकृत्यां सर्वो
ब्रह्महत्यां अपजघान; 13.5.4.3 अजहुः कर्म पापकं पुण्याः पुण्येन कर्मणा.

॥ इति एकादशः खण्डः ॥

अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशासाऽऽपो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति । य
एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥

a) ऐबा 8.24 पुत्रोऽन्वाहार्यपचनः; शब्दा 2.2.3.18 व्यानोऽन्वाहार्यपचनः; 2.3.2.2 अथ
एष एव नडो नैपिथो (sic) यदन्वाहार्यपचनः; प्र 4.3.

स य एतमेवं विद्वानुपास्ते । अपहते पापकृत्याम् । लोकी भवति । सर्व-
मायुरेति । ज्योग्जीवति । नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते । उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिन्श्च
लोकेऽमुष्मिन्श्च । य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥

॥ इति द्वादशः खण्डः ॥

अथ हैनमाहवनीयोऽनुशशास प्राण आकाशो द्यौर्विद्युदिति । य एष विद्युति पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥

स य एतमेवं विद्वानुपास्ते । अपहते पापकृत्याम् । लोकी भवति । सर्वमायुरेति । ज्योग्जीवति । नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते । उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिन्श्च लोकेऽगुष्मिन्श्च । य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥

॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥

ते होतुः । उपकोसलैषा सोम्य तेऽस्मद्विद्याऽऽत्मविद्या च । आचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति । आजगाम हास्याऽऽचार्यः । तमाचार्योऽभ्युवादोपकोसल ३ इति ॥ १ ॥

भगव इति ह प्रतिशुश्राव । ब्रह्मविद इव सोम्य ते मुखं भाति । कोऽनु त्वाऽनुशशासेति । कोऽनु माऽनुशिष्याद्भो इतीहापेव निहनुते । इमे नूनमीदृशा अन्यादृशा इतीहाग्नीनभ्यूदे । किं नु सोम्य किल तेऽवोचन्निति ॥ २ ॥

इदमिति ह प्रतिजज्ञे । लोकान्वाव किल सोम्य तेऽवोचन् । अहं तु ते तद्वक्ष्यामि यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत इति । ब्रवीतु मे भगवानिति । तस्मै होवाच ॥ ३ ॥

a) वृ 4.4.22, 23; छां 8.4.1; 8.13; मुं 3.1.3; 3.2.9; तै 2.9; ई 2; कौ 1.4; 3.1; मै 2.7; 6.34; गी 5.9.

॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाच । एतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति । तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति ॥ १ ॥

a) वृ 2.3.5; 5.5.2; छां 1.7.5; 8.7.4. —b) छां 4.14.3.

एतन् संयद्वाँम इत्याचक्षते । एतन् हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति । सर्वाण्येन वामान्यभिसंयन्ति य एवं वेद ॥ २ ॥

α) ऋ 2.4.8 अस्मे... संयद्वाँम बृहन्तं... एयिं वाः; तैसं 3.2.10.2 विद्वदसुअक्षुष्पाः... संयदसु श्रोत्रेपाः ...; वासं 15.18 अयमुत्तरात्संयदसु; cp similar formations in ऋ e.g. आभरद्वय (5.79.3); क्षयद्वाँम (1.114.10).

एष उ एव वामनीः । एष हि सर्वाणि वामानि नयति । सर्वाणि वामानि नयति य एवं वेद ॥ ३ ॥

एष उ एव भामनीः । एष हि सर्वेषु लोकेषु भाति । सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद ॥ ४ ॥

अथ यदु चैवास्मिच्छर्व्यं कुर्वन्ति यदि च नार्चिपमेवाभिसंभवन्ति । अर्चि-
पोऽहः । अह आपूर्वमाणपक्षम् । आपूर्वमाणपक्षान्पक्षद्वन्द्वेति मासास्तान् । मासेभ्यः
संवत्सरम् । संवत्सरादादित्यम् । आदित्याच्चन्द्रमसम् । चन्द्रमसो विद्युतम् ।
तत्पुरुषोऽमानवः । स एनान्द्रह्य गमयति । एष देवर्षयो ब्रह्मपथः । एतेन प्रतिपमाद्यना
इमं मानवमार्धर्तं नाऽऽवर्तन्ते नाऽऽवर्तन्ते ॥ ५ ॥

a) कासं 12.3 इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा तं शवे मानवे प्रौहत्; -शत्रा 12.5.1.1 यदेनं शवद्वयाया
इवेन्धीरन् यज्ञाय वा; ऐत्रा 7.7 यस्याग्रयः शवाग्निना संसृज्येरन्. —b) शत्रा 1.3.5.11 द्वादश वै
मासाः संवत्सरस्य; छां 5.10.1; 8.24. —c) छां 5.10.2 देवयानः पन्थाः. —d) शत्रा
12.9.2.4 अपामावर्तः स ह अवभृयः; श्वे 1.5; जै 1.2.7; 3.33.7. —d) छां 8.15;
वृ 6.2.15.

॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥

एष ह वै यज्ञो योऽयं पवते । एष ह यन्निदं सर्वं पुनाति । यदेप यन्निदं
सर्वं पुनाति । तस्मादेप एव यज्ञः । तस्य मनश्च वाक् च वर्तनी ॥ १ ॥

Cp in general ऐत्रा 5.32-34; जै 3.15-17.

a) ऋ 7.69.3 रयः...वाधते...वर्तनिभ्याम्; शांत्रा 6.11 द्वे वा यज्ञस्य वर्तनी; गोत्रा 1.3.2.
अयमु यः पवते स यज्ञः; तस्य मनश्च वाक् च वर्तनी; वृ 2.2.2 अधरस एनं वर्तन्या; जै 3.16.1.

तयोरन्यतरां मनसा स संस्करोति ब्रह्मा । वाचा होताऽध्वर्युर्ब्रह्माताऽन्यतराम् ।
स यत्रोपाकृते प्रातरनुवाके पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदति ॥ २ ॥

a) ऐत्रा 5.33.3 ते ह एके ब्रह्माण उपाकृते प्रातरनुवाके...पत्रा 1.2.9 तस्मात्प्रातरनुवाके
उपाकृते विसंस्थिते च यज्ञे; वृ 4.5.1 अन्यद्वृतमुपाकल्पितम्; छां 2.24.3, 7, 11. —b) ऐत्रा 6.7
उभयः परिधानीया भवन्ति; शांत्रा 18.4; 26.4; जै 3.4.2.

अन्यतरामेव वर्तनी संस्करोति । हीयतेऽन्यतरा । स यथैकपाद् व्रजन्नथो
वैकेन चक्रेण वर्तमानो रिप्यत्येवमस्य यज्ञो रिप्यति । यज्ञं रिप्यन्तं यजमानोऽनु
रिप्यति । स इष्ट्वा पापीयान् भवति ॥ ३ ॥

a) ऐत्रा 6-27 आत्मसंस्कृतिर्वाव शिल्पानि; श्रान्ना 7-1-2-2 प्रजापतिं संस्करवाम. —b) गोत्रा 1-3-2.

अथ यत्रोपाकृते प्रातरनुवाके न पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदत्युभे एव वर्तनी सः स्कुर्वन्ति । न हीयतेऽन्यतरा ॥ ४ ॥

स यथोभयपाद् व्रजन् रथो वोभाभ्यां चक्राभ्यां वर्तमानः प्रतितिष्ठत्येवमस्य यज्ञः प्रतितिष्ठति यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यजमानोऽनु प्रतितिष्ठति । स इष्ट्वा श्रेयान् भवति ॥ ५ ॥

a) Accusative absolute ! Cp कौत्रा 18-12 तं आप्रीतं पर्याग्निकृतमुदधं नयेयुः; जैत्रा 1-240 तौ द्रवन्तौ आग्निः पर्युदातिष्ठत्; 2-142 तं विजिग्यान् सर्वे देवा अभितः समन्तं पर्यविशन्.

॥ इति षोडशः खण्डः ॥

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् । तेषां तप्यमानानां रसान् प्रावृहत् । अग्निं पृथिव्याः । वायुमन्तरिक्षात् । आदित्यं दिवः ॥ १ ॥

a) ऐत्रा 5-32; श्रान्ना 11-5-8-1; जै 3-15. —b) ऋ 5-29-10 प्रान्यञ्चक्रमवृहः सूर्यस्य कुत्साप; श्रान्ना 3-8-5-8 प्रच्युते पशौ हृदयं प्रवृहत्; तात्रा 7-5-7 तस्य (यशसः) अग्नी रौरवं प्रावृहत्; क 2-13; 6-17.

स एतास्तिष्ठो देवता अभ्यतपत् । तासां तप्यमानानां रसान् प्रावृहत् । अग्नेर्ऋचः । वायोर्यजूंश्च पि । सामान्यादित्यात् ॥ २ ॥

स एतां त्रयीं विद्यामभ्यतपत् । तस्यास्तेष्वमानाया रसान् प्रावृहत् । भूरित्यृग्भ्यः । भुवरिति यजुर्भ्यः । स्वरिति सामभ्यः ॥ ३ ॥

तद्यद्युक्तो रिष्येद् भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात् । ऋचामेव तद्रसेन चां वीर्येण चां यज्ञस्य विरिष्टं संदधाति ॥ ४ ॥

a) अ 6-53-3 अनु नो मार्तुं तन्वो यद्विष्टिम्; 7-57-1 यदात्मनि तन्वो मे विरिष्टं सरस्वती तदापूणाद् घृतेन; तैसं 6-2-5-1 यदा अनीशानो भारमादत्ते वि वै स लिशते; गोत्रा 1-1-14.

अथ यदि यजुष्टो रिष्येद् भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयात् । यजुषामेव तद्रसेन यजुषां वीर्येण यजुषां यज्ञस्य विरिष्टं संदधाति ॥ ५ ॥

अथ यदि सामतो रिष्येत् स्वः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात् । साम्नामेव तद्रसेन साम्नां वीर्येण साम्नां यज्ञस्य विरिष्टं संदधाति ॥ ६ ॥

तद्यथा लवणेन सुवर्णं संध्यात् । सुवर्णेन रजतं रजतेन त्रपु त्रपुणा
सीसं सीसेन लोहं लोहेन दारु दारु चर्मणा ॥ ७ ॥

Cp in general ऐवा 5.32; गोत्रा 1.1.14; जै 3.17.3.

a) अ 7.76.1 सेहोः अरसतरः लवणाद् विकलेदयसीः; जैत्रा 3.236 ते सिन्धुं प्राविशन् तल्लवणमभवत्; वृ 2.4.12; छां 6.13.1; मै 7.11; पा 6.2.4 गाधलवणयोः प्रमाणम्. —b) तैत्रा 1.4.7.4 सुवर्णं हिरण्यं द्वेधा विच्छिद्य; 1.5.10.1 सुवर्णरजताभ्यां कुशीभ्यां परिगृहीत आसीत्; 3.12.6.5-6; शब्रा 10.4.5.2 अहोरात्राणि रजतसुवर्णानि पत्राणि; 12.7.1.7 तत्सुवर्णं हिरण्यमभवत्; छां 1.6.6. —c) तैसं 1.5.1.2 तस्माद्रजतं हिरण्यमदक्षिण्यमश्रुजं हि; अ 5.28.1 हरिते श्रीणि रजते श्रीणि अयसि श्रीणि तपसा विष्टितानि; ऐवा 7.12 रजतमन्तर्धाय प्रातरुद्धरेत्; पत्रा 5.6 अय यदास्य कनकरजतवरवस्त्र...वियोगा भवन्ति; छां 3.19.1. —d) अ 11.3.8 त्रपु भस्म; वासं 18.13 हिरण्यं च मे...त्रपु च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्; तैत्रा 3.12.6.5 सर्वं सीसं त्रपु; जै 3.17.3. —e) वासं 18.13 सीसं च मे; अ 1.16.4 तं त्वा सीसेन विध्यामः; अ 12.2.20 सीसे मलं सादयित्वा... शुद्धा भवत यज्ञियाः; शब्रा 12.7.1.7 नाम्ना एवास्य शूषोऽस्त्रवत् तत्सीसमभवत्, न अयो न हिरण्यम्; 12.7.2.10 उभयोर्वा एतद्रूपं अयसश्च हिरण्यस्य च यत्सीसम्.

एवमेपां लोकांनामासां देवतानामस्यास्त्रय्या विद्याया वीर्येण यज्ञस्य विरिष्टं
संधधाति । भेषजैकृतो ह वा एष यज्ञो यत्रैवंविद् ब्रह्मा भवति ॥ ८ ॥

a) शाब्रा 5.9 एतेषामेव वेदानां निषण्णायै.

एष ह वा उदर्वमवणो यज्ञो यत्रैवंविद् ब्रह्मा भवति । एवंविद् ह वा एषा
ब्रह्माणमनु गाथा । यतो यत आवर्तते तत्तद्गच्छति — ॥ ९ ॥

a) शाब्रा 6.10 उदीचीनप्रवणो यज्ञः; cp छां 4.15.5 उदहृहेति मासा स्तान्. —b) मै 1.2 राजेमां गाथां जगाद.

मानवः । ब्रह्मैवैक ऋत्विक्कुरुन्ध्वाऽभिरक्षति । एवंविद् वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं
सर्वांश्चर्त्विजोऽभिरक्षति । तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविदं नानेवं-
विदम् ॥ १० ॥

a) BR's illuminating suggestion अश्वा = न श्वा = श्वा इव ! अश्वा = Latin aqua
i. e. water or river ? or can it be कुरुन् आशु अभिरक्षति ? Böhtlingk suggests अश्वा.

॥ इति सप्तदशः खण्डः ॥

॥ इति चतुर्योऽध्यायः ॥

यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति । प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ॥ १ ॥

Cp in general वृ 6.1.1-14; कौ 3.3; प्र 2.3.

यो ह वै वसिष्ठं वेद वसिष्ठो ह स्वानां भवति । वाग्वाव वसिष्ठः ॥ २ ॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठत्यस्मिन्श्च लोकेऽमुष्मिन्श्च । चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥

यो ह वै संपदं वेद सहास्रैः कामाः पश्यन्ते देवाश्च मानुषाश्च । श्रोत्रं वाव संपद ॥ ४ ॥

यो ह वा आयतनं वेदाऽऽयतनं ह स्वानां भवति । मनो ह वा आयतनम् ॥ ५ ॥

अथ ह प्राणा अहश्श्रेयसि व्यूदिरे । अहश्श्रेयानस्म्यहश्श्रेयानस्मीति ॥ ६ ॥

a) क 1.167.7 अहंयुः स्थिता चित्; 1.181.3 मनसो जर्वायानहंपूर्वः; 10.42.4 त्वां जना ममसत्येषु विह्वयन्ते समीके; अ 3.8.3 हुमे सोमं...नमोभिः अहमुत्तरत्वे; अ 3.18.4 उत्तरा अहमुत्तरे (following क 10.145.3 where अहमुत्तरे ought to be one word); अ 4.22.1 तान् रन्धय अस्मा अहमुत्तरेषु; 12.4.50 तस्मात्तं देवाः...अवृश्नहमुत्तरे; श्रान्ना 1.4.5.8 मनश्च ह वै वाक् अहंभदे ऊदाते; वृ 1.5.21; कौ 2.14; 3.3; प्र 2.2-4. Cp in general छां 5.1.6—5.2.2 (the most original form); वृ 6.1.7-14.

ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुः भगवन्को नः श्रेष्ठ इति । तान्होवाच — यस्मिन्व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठ इति ॥ ७ ॥

सा ह वागुच्चक्राम । सा संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच — कथमशकृतं मज्जीवितुमिति । यथा किला अवदन्तः प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति । प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥

a) श्रान्ना 1.4.3.15 वाचात्मन आतिगारिष्यसि मूको भविष्यसीति; 11.5.4.13 अपमस्य वाचमदित मूको भविष्यतीति.

चक्षुर्दोच्चक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच — कथमशकृतं मज्जीवितुमिति । यथाऽन्या अपश्यन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति । प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥

श्रोत्रं होचक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच — कथमशकतर्ते मज्जी-
वितुमिति । यथा बधिरा अशृण्वन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा
ध्यायन्तो मनसैवमिति । प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥

a) ऋ 4-23-8 ऋतस्य श्लोको बधिरा ततर्द कर्णा; 9-73-6 अपानक्षासो बधिरा अहासत
ऋतस्य पन्था न तरन्ति दुष्कृतः; अ 11-3-33 बधिरौ भविष्यसीति et passim; नि 10-41 बधिरः
वदश्रोत्रः.

मनो होचक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच—कथमशकतर्ते मज्जीवि-
तुमिति । यथा बाला अमनसः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा
शृण्वन्तः श्रोत्रेणैवमिति । प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥

अथ ह प्राण उच्चिक्रामिपन् स यथा सुहयः पद्भ्योऽश्वोऽङ्गुलीनां खिदेदेवमितरा-
न्प्राणान्समखिदत् । तं हाभिसमेत्योचुः । भगवन्नेधि । त्वं नः श्रेष्ठोऽसि ।
मोत्कमीरिति ॥ १२ ॥

a) ऋ 1-162-14 यच्च पद्भ्योऽश्वोऽङ्गुलीनां खिदेदेवमितरा-
न्प्राणान्समखिदत्; 1-162-16 संदानमर्वन्तं पद्भ्योऽश्वोऽङ्गुलीनां खिदेदेवमितरा-
न्प्राणान्समखिदत्; अ 8-1-4 मृत्योः पद्भ्योऽश्वोऽङ्गुलीनां खिदेदेवमितरा-
न्प्राणान्समखिदत्; 12-5-15 मृत्योः पद्भ्योऽश्वोऽङ्गुलीनां खिदेदेवमितरा-
न्प्राणान्समखिदत्; तैत्ति 1-6-10-3 एष
वा अग्निना पद्भ्योऽश्वो नाम; as पद्भ्योऽश्वो in मंभा 1-3-10.

अथ हैनं वागुवाच—यदहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति । अथ हैनं
चक्षुरुवाच—यदहं प्रतिष्ठाऽस्मि त्वं तत्प्रतिष्ठाऽसीति ॥ १३ ॥

अथ हैनं श्रोत्रमुवाच । यदहं संपदस्मि त्वं तत्संपदसीति । अथ हैनं मन
उवाच—यदहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति ॥ १४ ॥

न वै वाचो न चक्षूःपि न श्रोत्राणि न मनासीत्याचक्षते । प्राणा इत्ये-
वाऽऽचक्षते । प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति ॥ १५ ॥

n) वृ 1-5-21; कौ 3-3.

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति । यत्किंचिदिदमां श्वभ्य आ शकुनिभ्य
इति होचुः । तद्वा एतदनस्यान्नम् । अनो ह वै नाम प्रत्यक्षम् । न ह वा एवंचिदि
किंचनान्नं भवतीति ॥ १ ॥

Cp in general वृ 6-3.

a) वृ 6-1 14. —b) छां 5-18-1; वृ 1-3-1

स होवाच किं मे वीसो भविष्यतीति । आप इति होचुः । तस्माद्वा एतद-
शिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चाद्भिः परिदधाति । लम्बुको ह वासो भवति । अनग्नो
ह भवति ॥ २ ॥

a) वृ 6 1.14. —b) Only here !

तद्धैतत्सत्यकामो जात्रालो गोश्रुतये वैयाघ्रपद्यायोक्तवोवाच — यद्यप्येनच्छुष्काय
स्थाणवे ब्रूयाज्जायेरन्नेवास्मिञ्छाखाः प्ररोहेयुः पर्लाशानीति ॥ ३ ॥

a) शांआ 9.7 गोश्रुत. —b) वृ 6.3.7-12, Cp Iliad I. 234f *val μὰ τόδε
σκήπτρον, τὸ μὲν οὐ ποτε φύλλα καὶ ὄζους φύσει.* —c) पलाश (in अपलाश) क
10.27.14 बृहन्नच्छायो अपलाशो अर्वा; 10.43.4 वयो न वृक्षं सुपलाशमासदन्; 10.135.1
यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे... अ 6.30.3 बृहत्पलाशे क्षुभगे वर्षवृद्ध ऋतावरि...शमि ! शम्वा 2.6.2.8
ब्रह्म वै पलाशस्य पलाशम्; 5.2.1.17 आश्वत्येषु पलाशेषु उपनद्धा भवन्ति; छां 4.14.3.

अथ यदि मंहज्जिगमिपेत्, अमावास्यायां दीक्षित्वा पौर्णमास्यां रात्रौ
सर्वौषधस्य मन्थं दधिमधुनोरुपमन्थ्य ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे
संपातमवनयेत् ॥ ४ ॥

a) वृ 6.3.1. —b) वृ 6.3.2 (संभव for संपात).

वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमवनयेत् । प्रतिष्ठायै स्वाहेत्य-
ग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमवनयेत् । संपदे स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे
संपातमवनयेत् । आयतनाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमवनयेत् ॥ ५ ॥

अथ प्रतिसृज्याञ्जलौ मन्थमाधाय जपति—अमो नामासि । अमा हि ते
सर्वमिदम् । स हि ज्येष्ठः श्रेष्ठो राजाऽधिपतिः । स मा ज्यैष्ठ्यं श्रेष्ठ्यं राज्यमा-
धिपत्यं गमयतु । अंहमेवेदं सर्वमसानीति ॥ ६ ॥

a) वृ 1.3.22. —b) वृ 6.3.6 ब्रूयासम् for अस्तानि.

अथ खल्वेतर्प्यर्चा पच्छ आचामति ।

तत्सवितुर्वृणीमह इत्याचामति ।

वयं देवस्य भोजनमित्याचामति ।

श्रेष्ठं सर्वधातममित्याचामति ।

तुरं भगस्य धीमहीति सर्वं पिबति ।

निर्णिज्य कंसं चमसं वा पश्चादग्नेः संविशति । चर्मणि वा स्थण्डिले वा
वांचंयमोऽप्ससाहः । स यदि स्त्रियं पश्येत् समृद्धं कर्मेति विद्यात् ॥ ७ ॥

a) ऋक् is ऋ 5-82-1. —b) ऐवा 2-18 पच्छो अनूच्यः प्रातरनुवाकः; 6-24 पच्छः प्रथमं अर्धर्चशः द्वितीयं ऋक्शस्तृतीयम्; पा 6-3-55 ऋचः शो; श्रावा 11-5-4-15 तां वै पच्छो अन्वाह. —c) वृ 6-3-1; 6-4-13; 6-4-24; जै 1-25-5. —d) शांवा 6-14; गोवा 2-1-2 प्राग्दण्डं स्पण्डिले निदधाति; पवा 5-2 स्पण्डिलमुपलिप्य; पा 4-2-15 स्पण्डिलाच्छयितरि मते. —e) ऐवा 5-33 प्रातरनुवाके वाच्यमः स्यात्.

तदेव श्लोकः—

यदा कर्मसु कौम्येषु स्त्रियः स्वप्नेषु पश्यति ।

समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिर्दर्शने तस्मिन्स्वप्ननिर्दर्शने ॥ ८ ॥

a) मनु 12-89 इह चापुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते. —b) मनु 11-45 एके श्रुतिनिर्दर्शनात्; गौका 3-3 जातौ एतन्निर्दर्शनम्.

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

श्वेतकेतुर्हाऽऽरुणेयः पञ्चालानां समितिमेयाय । तं ह प्रव्राह्मणो जैवल्लिखाच ।
कुमारानु त्वाऽशिपत्पितेति । अनु हि भगव इति ॥ १ ॥

Cp in general छां 5-3-10; वृ 6-2; कौ 1.

a) ऋ 9-92-6 राजा न सत्यः समितोरियानः; 10-97-6 यत्रौपधीः सममत राजानः समिताविव;
cp परिषद् in वृ 6-2-1. —b) छां 1-8-1; वृ 6-2-1; जै 1-38-4.

वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीति । न भगव इति । वेत्थ यथा पुनरावर्तन्त ३
इति । न भगव इति । वेत्थ पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तना ३ इति । न
भगव इति ॥ २ ॥

a) Cp अ 6-26-2 पशामनु व्यावर्तने अन्यं पाप्मा अनुपपत्ताम्.

वेत्थ यथाऽसौ लोको न संपूर्यत ३ इति । न भगव इति । वेत्थ यथा
पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति । नैव भगव इति ॥ ३ ॥

a) वृ 6-2-2.

अर्थानु किर्मनु शिष्टोऽबोचथा यो हीमानि न विद्यात् । कथं सोऽनुशिष्टो
ब्रूवीतेति । स हाऽऽयस्तः पितुरर्धमेयाय । तं होवाचार्ननुशिष्य वाव किल मा भग-
वानब्रवीदनु त्वाऽशिपमिति ॥ ७ ॥

1) Is अथा नु Yedic ?

a) Śāṅkarācārya understands किमु = कस्मात्. —b) वृषीत is passive. —c) क 6.47.21 दिवेदिवे सदृशीत्यमर्षम्; अ 8.9.1 कुतस्तौ जातौ कनमः सोऽर्षे; शत्रा 4.3.4.14 स्वैरेव रूपैर्पुत्रस्यार्थादुपायम्; 7.3.1.6 अहवनीयस्याधमैनि; छां 5.3.6 राज्ञोर्धनः; न 1.11 दिवः परेऽर्षे. —d) वृ 4.1.2 न अनुशुश्रिय हरेत.

पञ्च मा राजन्यवन्धुः प्रश्नानमासीत् । तेषां नैकंचनाद्यकं विवक्तुमिति । स होवाच — यथा मा त्वं तद्वैतानवदो यथाऽहमेपां नैकंचन वेद । यद्यहमिमानवेदिष्यं कथं ते नावक्ष्यमिति ॥ ५ ॥

a) शत्रा 11.6.2.5 अति वै नोऽयं राजन्यवन्धुवादीन्; वृ 6.2.3. —b) छां 6.1.7.

स ह गौतमो राज्ञोऽर्थमेयाय । तस्मै ह प्राप्तायाहं चक्रार । स ह प्रातः सर्वाङ्ग उदेयाय । तद् होवाच । मानुषस्य भगवन् गौतम वित्तस्य वरं वृणीथा इति । स होवाच — तवैव राजन्मानुषं वित्तम् । यामेव कुमारस्यान्ते वाचमभापयास्तामेव मे व्रूहीति । स ह कृच्छ्री बभूव ॥ ६ ॥

a) छां 5.3.4 (above). —b) छां 5.11.5 पृथग्हाङि कार्याचकार. —c) छां 5.11.5 (प्रातः संनिहानः). —d) शत्रा 3.3.4.14 राजनं समागा आमच्छन्ति; जैत्रा 1.22 अयं ह्येषां समाग आववाज. शंकराचार्य understands this word differently as समा-ग and स-माग. —e) छां 4.5.3 तवैव सह गोमिस्तु; क 1.26 तवैव बाहाः. —f) क 10.52.4 मां देवा दधिरे...अप म्लुकं बहु कृच्छ्रा चरन्तम्; क 6.7.5.9 कृच्छ्रेभिनः शक्वीन्तो गनीराः; ऐजा 4.4 नेच्छन्दसां कृच्छ्रादवपथ इति; पा 3.2.130 इहार्थाः शत्रवृच्छिग्नः.

तद् ह चिरं वसेत्याज्ञापयांचकार । तद् होवाच । यथा मा त्वं गौतमावदः । यथेयं न प्राक् त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान् गर्हति । तस्माद् सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासनमभूदिति । तस्मै होवाच ॥ ७ ॥

Cp वृ 5.2; कौ 1.

a) पा 3.3.4 यावत्पुत्रानिपातयोर्लट्. —b) वृ 3.8.9 एतस्य वा अक्षरस्य प्रशात्ते; वृ 1.3.11 सा च प्रशासनाद्.

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

— असौ वाव लोको गौतमाग्निः । तस्याऽऽदित्य एव समित् । रश्मयो धूमः । अहरर्चिः । चन्द्रमा अङ्गिराः । नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गनः ॥ १ ॥

Cp in general छां 5.4-9 with शत्रा 14.9.1-12-16 (i. e. वृ 6.2.9-13).

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति । तस्या आहुतेः सोमो राजा
संभवति ॥ २ ॥

a) जै 3-11-4,7.

॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥

पर्जन्यो वाव गौतमाग्निः । तस्य वायुरेव समित् । अभ्रं धूमः । विद्युदर्चिः ।
अश्रनिरङ्गनराः । ह्यर्दुनयो विस्फुलिङ्गनः ॥ १ ॥

a) ऋ 1-32-13 न यां मिहमकिरद् धादुनि च; 5-54-3 वातत्विषः ..... ह्यादुनीवृतः
स्तनयत; तैसं 7-4-13-1 ह्यादुनीभ्यः स्वाहा; तैत्रा 3 12-7-3 सर्वा विद्युतः सर्वास्तनयितृषु ह्यादुनीर्यच
शीयते; शान्ना 11-2-7-21 ह्यादुनिर्द्वितीयः (अनुयाजः).

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमराजानं जुह्वति । तस्या आहुतेर्वर्षः
संभवति ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥

पृथिवी वाव गौतमाग्निः । तस्याः संवत्सर एव समित् । आकाशो धूमः ।
रात्रिरर्चिः । दिशोऽङ्गनराः । अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गनः ॥ १ ॥

a) ऋ 1-164-42 तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः; अ 5-28-2 प्रदिशो दिशश्च; वासं 6-19 दिशः
प्रदिश आदिशो विदिश उद्दिशो दिग्भ्यः स्वाहा; 24-26 बभ्रुकान् अवान्तरदिशाभ्यः (आलभते);
शान्ना 13-8-1-5 इतरेणात्मना अवान्तरदिक्षु; तैआ 3 9 2 चतस्रो दिशश्चतस्रोऽवान्तरदिशाः; वृ 1-1-1;
6-2-9; तै 1-7; श्वे 2-16.

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुह्वति । तस्या आहुतेरन्नः संभवति ॥ २ ॥

॥ इति षष्ठः खण्डः ॥

पुरुषो वाव गौतमाग्निः । तस्य वागेव समित् । प्राणो धूमः । जिह्वाऽर्चिः ।
चक्षुरङ्गनराः । श्रोत्रं विस्फुलिङ्गनः ॥ १ ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति । तस्या आहुते रेतः संभवति ॥ २ ॥

॥ इति सप्तमः खण्डः ॥

योषी वाव गौतमाग्निः । तस्या उपस्थ एव समित् । यदुपमन्त्रयते स धूमः ।
योनिरर्चिः । यदन्तः करोति तेऽङ्गाराः । अभिनन्दा विस्फुलिङ्गः ॥ १ ॥

a) वृ 1-5-16; 6-2-13; 6-4-3; छां 3-17-5; तै 1-9, 11. —b) शक्वा 1-7-4-2 य इत्थं स्वां द्रुहितमस्माकं स्वसारं करोति.

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुहति । तस्या आहुतेर्गर्भः संभवति ॥ २ ॥

॥ इति अष्टमः खण्डः ॥

इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति । स उल्बोऽवृतो गर्भो
दर्शं वा नव वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वाथ जायते ॥ १ ॥

a) क 10-51-1 महत्तदुल्बं स्यविरं तदासीत्; अ 4-2-8 उल्ब आसीद्विरण्ययः; तैसं 6-1-3 2 गर्भो वा एष यद्वाक्षित उल्बं वासः प्रोर्णुते; वासं 19-76 गर्भो जरायुणावृत उल्बं जहाति जन्मना; शक्वा 3-2-1-11 अन्तरं वा उल्बं जरायुणो भवति; 3-2-1-16 प्रावृता वै गर्भा उल्बेनेव जरायुणेव; 6-5-3-5 अथो गर्भे उल्बं जरायु; छां 3-19-2; गी 3-38 यथोल्बेनावृतो गर्भः. —b) ऐका 7-13 दशमे मासि जायते.

स जातो यावदायुषं जीवति । तं प्रेतं दिष्टमिदोऽनय एव हरन्ति यत
एवेतो^१ यतः संभूतो भवति ॥ २ ॥

a) वासं 30-7 दिष्टाय रज्जुसर्जम्, मृत्यवे मृगयुग्म, अन्तकाय श्वनिनम्; अ 10-3-16 तांस्त्वं प्रच्छिन्दि वरणं पुरा दिष्टात् पुराऽऽयुषः; 12-3-55 दिष्टं नो अत्र जरसे नि नेषत् जरा मृत्यवे.....
—b) छां 5-10-5; वृ 6-3-6.

॥ इति नवमः खण्डः ॥

तद्य इत्थं विदुः । ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते । तेऽर्चिपमभिसंभवन्ति ।
अर्चिपोऽहः । अह आपूर्यमाणपक्षम् । आपूर्यमाणपक्षायान्पद्भुदङ्गेति मासाः स्तान् ॥ १ ॥

Cp छां 5-10 with वृ 6-2-15, 16; कौ 1-3.

a) Deussen interprets श्रद्धा as तपः. Cp छां 2-23; वृ 3 8-10; 5-11; मुं 1-2-11 (तपःश्रद्धे). —b) छां 4-15-5; 8-13-1 ब्रह्मलोकमभिसंभवामि.

मासेभ्यः संवत्सरम् । संवत्सरादादित्यम् । आदित्याच्चन्द्रमसम् । चन्द्रमसो
विद्युत् । तत्पुरुषोऽग्निवः । स एनान् ब्रह्म गमयति । एष देवयानः पन्था
इति ॥ २ ॥

a) चरण (a way of life, conduct) perhaps here for the first time.
—b) नि 6.19 मववा यः कवासत्ता (ऋ 5.34.3) i. e. यस्य कपूयाः सत्तायः. —c) छां 5.24.4 (चण्डालाय); वृ 4.3.22 (अचाण्डाल), अ 2.14.1 सर्वाश्विण्डस्य नप्यः.

अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदार्वातीनि भूतानि भवन्ति जायँस्व प्रियस्वेति । एतचृतीयस्थानम् । तेनासौ लोको न संपूर्यते । तस्माज्जुगुप्सेत । तदेष श्लोकः—॥ ८ ॥

a) प्र 1.9-10. —b) Cp मै 1.4 दंशमशकादयः उद्भूतमध्वंसिनः. —c) कौ 1.2 drops the words तृतीयं स्थानम्. —d) तैआ 2.8.7 जुगुप्सेतावृतात; छां 5.3.8. —e) ई 6; जै 4.25 4.

स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिवश्च गुरोस्तैल्पमावसन् ब्रह्महा च ।

एते पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्चाऽऽचरश्चैरिति ॥ ९ ॥

Cp in general मनु 11.54 ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वैगनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गाश्चापि तैः सह ॥ नि 6.27 स्तेयं तल्पारोहणं ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां सुरापानं दुष्कृतकर्मणां पुनः पुनः सेवां पातके अन्वृतीयम्.

a) Contrast छां 5.11.5. —b) ऋ 7.5.5.8 नारीयास्तल्पशीवरीः; अ 5.17.12 कल्याणी तल्पमाशये; 14.2.31 आरोह तल्पं सुमनस्यमाना; तैसं 6.2.6.4 नैनं पात्रे न तल्पे मीमांसन्ते; तैआ 10.1.15 गुरुतल्पगः.

अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन् वेद न सह तैरप्याचरन् पाप्मना लिप्यते । शुद्धः पूतः पुण्यलोको भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ १० ॥

a) ऐआ 1.16 न पाप्मना संसृज्यते; छां 4.14.3 पापं कर्म न लिप्यते.

॥ इति दशमः खण्डः ॥

प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुपिरिन्द्रद्युम्नो भाल्लवेयो जनः शार्कराक्ष्यो बुडिल आश्वतराश्विस्ते हैते मर्हशाला महाश्रोत्रियाः समेत्य मीमांसं चक्रुः । को न आत्मा, किं ब्रह्मेति ॥ १ ॥

Cp in general छां 5.11-18 with श्रवा 10.6.1.1-11.

a) श्रवा 10.3.3.1 महाशालं जाबालमुप उरत्ससाद; छां 5.11.3; छां 6.4.5; मुं 1.1.3. —b) अ 9.1.3 पुण्ड्र नरो बहुधा मीमांसमानाः; 12.4.42 तां देवा अमीमासन्त वशेषां मवशेति तामववीज्जादः—एषा वशानां वशतमेति; वृ 1.5.21 वतमीमांसा; तै 2.8 आनन्दस्य मीमांसा; के 2.1 मीमांस्यम्. Cp पा 3.1.6 मान्-वध-दान्-शान्-भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य; पा 8.2.97 विचार्य-माणानाम्.

a) वृ 6.2.5 has पुरुषो मानसः. —b) क 1.72.7 अध्वनो देवयानान्; शत्रा 1.9.3.2 स एष देवयानो वा पितृयाणो वा पन्याः; छां 4.15.5-6.

अथ य इमे ग्राम ईष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते । ते धूममभिसंभवन्ति । धूमाद्रात्रिम् । रात्रेरपरपक्षम् । अपरपक्षाद्यान्पद् दक्षिणैति मासाःस्तान् । नैते संवत्सरमभि-
प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥

a) Contrast छां 8.15. —b) क 10.14.1 संगच्छस्व ..इष्टापूर्तेन परमे व्योमन्; अ 9.5.13 इष्टं पूर्वमभिपूर्ते वपद्रुकृतम् तद्देवा ऋतुशः कल्पयन्तु; शत्रा 13.1.5.6 अयजत इति अददादिति ब्राह्मणो गायति, इष्टापूर्ते वै ब्राह्मणस्य; क 1.8; मुं 1.2.10; पा 5.2.88 इष्टादिष्यथ.
—c) Cp त्यक्तेन in ई 1.

मासेभ्यः पितृलोकम् । पितृलोकादाकाशम् । आकाशाच्चन्द्रमसम् । एष सोमो राजा । तद्देवानामन्नम् । तं देवा भक्षयन्ति ॥ ४ ॥

a) शत्रा 1.6.4.15 एष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः.

तस्मिन्यावत्संपातमुपित्वाऽयैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतम् । आकाशम् । आकाशाद्वायुम् । वायुर्भूत्वा धूमो भवति । धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति ॥ ५ ॥

a) संपात (residue of कर्मन्); कासं 28.8 स्तुत्यै संपातेन श्रीणाति; ३5.16 तस्य संपातमवनपेत; छां 5.2.4 मये संपातमवनपेत; 5.2.5. —b) ब्रसू 3.1.8.

अभ्रं भूत्वा मेघो भवति । मेघो भूत्वा प्रवर्षति । त इह व्रीहिर्वा ओषधि-
वनस्पतयस्तिलमापा इति जायन्ते अतो वै खलु दुर्निष्पतर्म्म । यो यो ह्यन्नमत्ति,
यो रेतः सिञ्चति, तद्भूर्य एव भवति ॥ ६ ॥

1) BR reads दुर्निष्पतनम्; शंकराचार्य explains : दुर्निष्पतरम् इति तकार एको लुप्तो द्रष्टव्यः.

a) अ 6.140.2 व्रीहिमन्तं यवमन्तमयो मापमयो तिलम्; 8.2.18 शिवौ ते स्ताम् व्रीहियवौ;
वासं 18.12 व्रीह्यश्च...यवाश्च...मापाश्च...तिलाश्च; पा 4.3.148 व्रीहेः पुरोडाशे; 4.5.149
असंज्ञार्पां तिलयवाम्याम्; 5.1.7...यवमापतिल...also 5.2.2-4. —b) ऐ 1.1.4; 1.2.4.
—c) Cp पतर in ऋ 1.193.4 पतरमग्निम्; also पतर in 1.82.7 पर्णा मृगस्य पतरोः.
—d) ब्रसू 3.1.26 रेतःसिंयोगोऽय. —e) Deussen and Senart take this as
तद् भूय एव भवति, while शंकराचार्य takes it as a compound word meaning तदाकृति.
On भूय-compounds, see पा 3.1.107 भुवो भावे.

तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापयेरन् ब्राह्मणयोनिं
वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा । अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां
योनिमापयेरन्ध्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा ॥ ७ ॥

a) चरण (a way of life, conduct) perhaps here for the first time.
 —b) नि 6-19 मयवा यः कवासला (ऋ 5-34-3) i. e. यस्य कपूयाः सलायः. —c) छां 5-24-4 (चण्डालाय); वृ 4-3-22 (अचाण्डाल); अ 2-14-1 सर्वाश्विण्डस्य नप्त्यः.

अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदार्धतीनि भूतानि भवन्ति
 जायँस्व त्रियस्वेति । एतत्तृतीयस्थानम् । तेनासौ लोको न संपूर्यते । तस्मा-
 ज्जुगुप्सेत । तदेव श्लोकः— ॥ ८ ॥

a) प्र 1-9-10. —b) Cp मै 1-4 दंशमशकादयः उद्भूतप्रध्वंसिनः. —c) कौ 1-2 drops the words तृतीयं स्थानम्. —d) तैआ 2-8-7 जुगुप्सेतावृतात्; छां 5-3-3. —e) ई 6; जै 4-25-4.

स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिवँश्च गुरोस्तैल्पमावसन् ब्रह्महा च ।

एते पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्चाऽऽचरँस्तैरिति ॥ ९ ॥

Cp in general मनु 11-54 ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः
 संसर्गश्चापि तैः सह ॥ नि 6-27 स्तेयं तन्यारोहणं ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां सुरापानं दुष्कृतकर्मणां पुनः पुनः
 सेवां पातके अन्तर्तोयम्.

a) Contrast छां 5-11-5. —b) ऋ 7-55-8 नारियास्तल्पशीवरीः; अ 5-17-12 कल्याणी तल्पमाशये; 14-2-31 आरोह तल्पं सुमनस्यमाना; तैसं 6-2 6-4 नैनं पाप्मे न तल्पे मीमांसन्ते; तैआ 10-1-15 गुरुतल्पगः.

अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन् वेद न सह तैरप्याचरन् पाप्मनां लिप्यते । शुद्धः
 पूतः पुण्यलोको भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ १० ॥

a) ऐआ 1-16 न पाप्मना संसृज्यते; छां 4-14-3 पापं कर्म न लिप्यते.

॥ इति दशमः खण्डः ॥

प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुपिरिन्द्रद्युम्नो भाल्लवेयो जनः
 शार्कराक्ष्यो बुडिल आश्वतराश्विस्ते हैते मर्हीशाला महाश्रोत्रियाः समेत्य मीमांसतां
 चक्रुः । को न आत्मा, किं ब्रह्मेति ॥ १ ॥

Cp in general छां 5-11-18 with श्वा 10-6-1-11.

a) श्वा 10-3-3-1 महाशालं जाबालमुप उत्ससाद्; छां 5-11-3; छां 6-4-5; मुं 1-1-3.
 —b) अ 9-1-3 पूयद् नरो बहुधा मीमांसमानाः; 12-4-42 तां देवा अमीमासन्त वशेषां मवशेति
 तामबवीचारदः—एषा वशानां वशतमेति; वृ 1-5-21 व्रतमीमांसा; तै 2-8 आनन्दस्य मीमांसा;
 के 2-1 मीमांस्यम्. Cp पा 3 1 6 मान्-वप-दान्-शान्-म्यो दीर्घश्चाग्यासस्य; पा 8-2-97 विचार्य-
 माणानाम्.

ते ह संपादयाचक्रुः । उद्दालको वै भगवन्तोऽयमारुणिः संप्रतीममात्मानं
वैश्वानरमध्येति । त२ हन्ताभ्यागच्छामेति । त२ हाभ्याजग्मुः ॥ २ ॥

a) अ 12.3.39 संपादयन्तौ सह लोकमेकम्; ऐवा 2.25 देवा वै ... अग्रयेये न
समपादयन्; शब्दा 3.3.3-4 अवाकं पणन्ते परः संपादयन्ति. —b) अग्नि or आत्मन् common
to all creatures, good or evil. Cp Matthew 5.45.

स ह संपादयाचकार । प्रक्षयन्ति मामिमे महाशाला महाश्रोत्रियाः । तेभ्यो न
सर्वमिव प्रतिपत्स्ये । हन्ताहमन्यमभ्यनुशासानीति ॥ ३ ॥

तान् होवाच । अर्धपतिर्वै भगवन्तोऽयं कैकेयः संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति ।
त २ हन्ताभ्यागच्छामेति । त२ हाभ्याजग्मुः ॥ ४ ॥

a) शब्दा 10.6.1.2. —b) पा 7.3.2 (कैकय).

तेभ्यो ह प्राप्तेभ्यः पृथग्गर्हाणि कारयाचकार । स ह प्रातः संजिह्वान उवाच—
न मे स्तेनो जनपदे न कर्दूर्यो न मर्द्यपः ।

नानार्हिताग्निर्नाविद्वान्न स्वैरी^१ स्वैरिणी कुतः ॥

यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि । यावदेकैकस्मा ऋत्विजे धनं दास्यामि
तावद्भगवद्भ्यो दास्यामि । वसन्तु भगवन्त इति ॥ ५ ॥

a) जैवा 1.22 तेभ्यो ह प्रोकेभ्यः (for प्राप्तेभ्यः) पृथगासनानि पृथगुदकानि पृथङ् मधुपर्कानि
पृथगावसथान् पृथक् पञ्चम्यः पञ्च अपचिती—(for अर्हाणि) श्रकार; छां 5.3.6 (अर्हो चकार).
—b) छां 4.1.5. —c) ऐवा 8.14 ये केच परेण हिमवन्तं जनपदा उत्तरकुरव उत्तरमद्रा इति;
तैवा 2.3.9-9 आ अस्य तं जनपदं पूर्वा कीर्तिर्गच्छति; बृ 2.1.18; छां 8.1.5. —d) Cp
कवारि in अ 10.107.3 न कवारिभ्यो न हि ते पूणन्ति; also कवत्तु in अ 7.32.9 न देवातः
कवल्वे; पा 6.3.101 कोः कत् तत्पुरुषेऽवि. —e) क (तिल) 3.10.5 ब्रह्मवधात्सुरापाना-
त्सुवर्णस्तेयात्.....; छां 5.10.9 (सुरां पिबंश्च). —f) तैस 2.2.2.2 य आहिताग्निः सन्
अवत्यमिव चरेत्; शब्दा 2.2 2.20 न वा आहिताग्निना अदृतं वादितव्यम्. —g) Cp कात्यायन (on
पा 6.1.89) स्वादीरोत्पिः.

ते होचुः—येन ह्येवार्थेन पुरुषश्चरेत् २ ह्यैव वदेत् । आत्मानमेवेमं वैश्वानरः
संप्रत्यध्येपि । तमेव नो ब्रहीति ॥ ६ ॥

तान् होवाच—प्रातर्वः प्रतिवक्ताऽस्मीति । ते ह समित्पाणयः पूर्वाह्ने प्रतिचक्र-
मिरे । तान् हानुर्पनीयैवैतदुवाच ॥ ७ ॥

a) छां 8.7.2; 8.9.1; कौ 1.1; 4.19; मुं 1.2.12; म 1.1; cp छां 4.4.5
समिधमाहर. —b) Contrast with छां 8.11.3; बृ 2.1.14; 6.2.7; कौ 1.1; 4.19;
म 1.1; मुं 1.2.12.

॥ इति एकादशः खण्डः ॥

औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्स इति । दिवमेव भगवो राजन्निति होवाच ।
एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से । तस्मात्तव सुतं प्रसुतमासुतं
कुले दृश्यते ॥ १ ॥

Cp in general छां 5.12-17 with छां 7.1.14 and बृ 4.1.

a) सुतेजाः haplology for सुततेजाः as in श्रुता 10.6.1.8 यो वै एतं सुततेजस
वैश्वानरं वेद.

अत्स्यन्नं, पश्यासि प्रियम् । अत्स्यन्नं, पश्याति प्रियम्, भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं
कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते । मूर्धा त्वेव आत्मन इति होवाच । मूर्धा ते
व्यपतिष्यद्यन् मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥

॥ इति द्वादशः खण्डः ॥

अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुपिम् — प्राचीनयोग्य कं त्वमात्मानमुपास्स इति ।
आदित्यमेव भगवो राजन्निति होवाच । एष वै विश्वरूप आत्मा वैश्वानरो यं
त्वमात्मानमुपास्से । तस्मात्तव बहु विश्वरूपं कुले दृश्यते ॥ १ ॥

a) बृ 2.6.2; 6.5.2; तै 1.6. —b) बृ 2.2.3; तै 1.4; श्वे 6.5; मै 6.8; प्र 1.7,8.

प्रवृत्तोऽश्वतररीरथो दासीनिष्कः । अत्स्यन्नं, पश्यासि प्रियम् । अत्स्यन्नं, पश्याति
प्रियं, भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते । चक्षुष्वेतदात्मन
इति होवाच । अन्योऽभविष्यो यन् मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥

॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥

अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं भाल्लवेयम् — वैराघपथ कं त्वमात्मानमुपास्स इति ।
वायुमेव भगवो राजन्निति होवाच । एष वै पृथग्वर्त्ताऽऽत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मान-
मुपास्से । तस्मात्तवां पृथग्वलय आयन्ति, पृथग्रथश्रेणयोऽनुयन्ति ॥ १ ॥

a) छां 5.2.3; 5.16.1; बृ 6.5.1. —b) छां 5.18.2; श्रुता 10.6.1.7,11.

अत्स्यन्नं, पश्यासि प्रियम् । अत्स्यन्नं, पश्याति प्रियं, भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले,
य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते । प्राणस्त्वेव आत्मन इति होवाच । प्राणस्त
उदक्रमिष्यद्यन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥

॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥

अथ होवाच जनं (शार्कराक्ष्यम्) — शार्कराक्ष्यं कं त्वमात्मानमुपास्ते इति । आकाशमेव भगवो राजन्निति होवाच । एष वै बहुल आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते । तस्मात्त्वं बहुलोऽसि प्रजया च धनेन च ॥ १ ॥

अत्स्यन्नं, पश्यसि प्रियम् । अत्यन्नं, पश्यति प्रियं, भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते । संदेहस्त्वेष आत्मन इति होवाच । संदेहस्ते व्यशीर्यद्यन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥

α) शब्दा 3-1-3-3 संदेहो हैवास; 10-5-3 8 इमं संदेघं अजसंदेहं..... शब्दा 14-7 2-17 = बृ 4-4-13 अस्मिन् संदेहे (त. 1. संदेघे) गहने शविष्टः; छां 5-18-2.

॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥

अथ होवाच बुडिलमाश्वतराश्विम् — वैयाघ्रपद्यं कं त्वमात्मानमुपास्ते इति । अपि एव भगवो राजन्निति होवाच । एष वै रथिरात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते । तस्मात्त्वं रथिमान् पुष्टिमानसि ॥ १ ॥

अत्स्यन्नं, पश्यसि प्रियम् । अत्यन्नं, पश्यति प्रियं, भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते । वस्तिस्त्वेष आत्मन इति होवाच । वस्तिस्ते व्यभेत्स्यद्यन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥

α) अ 1-3 6 यदस्तात्रधि संश्रु(त्रि)तम्; 1-3 8 विषितं ते वस्तिविलं समुद्रस्योदधेस्त्वि; 11-3-43 समुद्रेण वस्तिना; वासं 19-88 वस्तिर्न शेषो हरसा तरस्वी; 25-7 अपो वस्तिना; तैत्ति 2-2-9-2 तद्वास्तिमभिनत, स समुद्रो अभयत, तस्मात्समुद्रस्य न पिबन्ति, प्रजननमिव हि मन्यन्ते, जैत्रा 1-297 या एव तत्र वस्तेर्भिद्यमानस्य आपो यन्ति ता एव ताः.

॥ इति षोडशः खण्डः ॥

अथ होवाचोद्दालकमारुणिम् — गौतमं कं त्वमात्मानमुपास्ते इति । पृथिवीमेव भगवो राजन्निति होवाच । एष वै प्रतिष्ठिताऽऽत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते । तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितोऽसि प्रजया च पशुभिश्च ॥ १ ॥

अत्स्यन्नं, पश्यसि प्रियम् । अत्यन्नं, पश्यति प्रियं, भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते । पादौ त्वेतावात्मन इति होवाच । पादौ ते व्यम्लास्येतां यन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥

॥ इति सप्तदशः खण्डः ॥

तान् होवाच — एते वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं वैश्वानरं विद्वांसोऽन्नमत्थ ।
यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिर्विमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते । स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु
भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमत्ति ॥ १ ॥

Cp in general ब्रह्म 1.2.29-31.

1) Bohtlingk suggests अतिविमानम्.

a) ऐना 8.5 तस्यै प्रादेशमात्राः पादाः स्युः; शब्दा 3.5.4.5 तान् प्रादेशमात्रं विना परिलिखति;
तैना 3.7.4.11 इयान् प्रादेशसंमितः; शब्दा 10.6.1.10 प्रादेशमात्रमिव ह वै सुविदिता अमिसंपन्नाः;
cp छां 3.14; क 4.12; श्वे 5.8-9; मै 6.38.

तस्य ह वा एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजोऽक्षुर्विश्वरूपः प्राणः
पृथग्वर्त्माऽऽत्मा संदेहो बहुलो वस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिलोमानि
वर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः ॥ २ ॥

a) मां 3. —b) Haplogy for सुतेजाः (शब्दा 10.6.1.8).

॥ इति अष्टादशः खण्डः ॥

तद्यर्द्धं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयम् । स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां
जुहुयात् प्राणाय स्वाहेति । प्राणस्तृप्यति ॥ १ ॥

a) पा 6.2.7.1 भक्तास्यास्तदर्थेषु.

प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति । चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यति । आदित्ये तृप्यति
द्यौस्तृप्यति । दिवि तृप्यन्त्यां यत्किंच द्यौश्चादित्यश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति । तस्यानु
तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥

॥ इति एकोनविंशः खण्डः ॥

अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां जुहुयाद् व्यानाय स्वाहेति । व्यानस्तृप्यति ॥ १ ॥

व्याने तृप्यति श्रोत्रं तृप्यति । श्रोत्रे तृप्यति चन्द्रमास्तृप्यति । चन्द्रमसि
तृप्यति दिशस्तृप्यन्ति । दिक्षु तृप्यन्तीषु यत्किंच दिशश्च चन्द्रमाश्चाधितिष्ठन्ति
तृप्यति । तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥

॥ इति विंशः खण्डः ॥

अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयादपानाय स्वाहेति । अपानस्तृप्यति ॥ १ ॥

अपाने तृप्यति वाक् तृप्यति । वाचि तृप्यन्त्यामग्निस्तृप्यति । अग्नौ तृप्यति पृथिवी तृप्यति । पृथिव्यां तृप्यन्त्यां यत्किंच पृथिवी चाग्निश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति । तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥

॥ इति एकविंशः खण्डः ॥

अथ यां चतुर्थीं जुहुयात्तां जुहुयात् समानाय स्वाहेति । समानस्तृप्यति ॥ १ ॥

समाने तृप्यति मनस्तृप्यति । मनसि तृप्यति पर्जन्यस्तृप्यति । पर्जन्ये तृप्यति विद्युत्तृप्यति । विद्युति तृप्यन्त्यां यत्किंच विद्युच्च पर्जन्यश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति । तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥

॥ इति द्वाविंशः खण्डः ॥

अथ यां पञ्चमीं जुहुयात्तां जुहुयादुदानाय स्वाहेति । उदानस्तृप्यति ॥ १ ॥

उदाने तृप्यति (त्वक् तृप्यति । त्वचि तृप्यन्त्यां) वायुस्तृप्यति । वायौ तृप्यत्याकाशस्तृप्यति । आकाशे तृप्यति यत्किंच वायुश्चाऽऽकाशश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति । तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥

a) Cp छां 3-13 where त्वक् etc. is lacking. Words in brackets are lacking in some editions.

॥ इति त्रयोविंशः खण्डः ॥

स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गनरानपोह्य भस्मानि जुहुयात्, तादृक् तत् स्यात् ॥ १ ॥

अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मसु हुतं भवति ॥ २ ॥

a) Cp छां 5-18-1.

तद्यथेपीकतूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैव हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥ ३ ॥

a) शब्दा 4.3.3-16 ययेपीकां मुञ्जाद्विद्महेत्...ययेपीकां विमुञ्जा स्यात्; वृ 5.14.8; क 6.17; पा 6.3.65 इष्टकेपीकामालानां चित्तूलभारिषु.

तस्माद् ह्येवंविद्यद्यपि चण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् । आत्मानि ह्येवास्य तद्वैश्वानरे
हुंत॑ स्यादिति । तदेप श्लोकः — ॥ ४ ॥

a) तैसं 7.3.20.1 उच्छिष्टाय स्वाहा.

ययेह क्षुधिता वाला मातरं पर्युपासते ।

एव॑ स॒र्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासत इत्यग्निहोत्रमुपासत इति ॥ ५ ॥

॥ इति चतुर्विंशः खण्डः ॥

॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

श्वेतकेतुर्हाऽऽरुणेय आस । त॑ ह॒ पितोवाच — श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यम् । न
वै सोम्यास्मत्कुलीनोऽननूच्य ब्रह्मय॑न्धुर्वि भवतीति ॥ १ ॥

Cp in general on the secondary role of the father and the son in
छां 5.3.1ff; cp छां 6.3.7 and 6.5.3 with वृ 3.7 and 3.9.27; cp छां 6.3.8-12
with वृ 4.6.2.

a) पा 4.1.139 कुलात्तः; cp श्रोत्रियकुलीन and आढ्यकुलीन. —b) Used in a
derogatory sense as in ऐवा 7.27 यस्त्वं कथं वेत्य ब्रह्मबन्धविति; cp राजन्यबन्धु in
वृ 6.2.3.

स ह॒ द्वाद॑शवर्ष उपेत्य चतुर्वि॑ंशतिवर्षः स॑र्वान्वेदानधीत्य महार्प॑ना
अनूचा॑र्न॒मानी स्तब्ध॑ एयाय । त॑ ह॒ पितोवाच — ॥ २ ॥

a) Cp छां 4.4.5; but मनु 2.36 गर्भाष्टमेऽब्दे. —b) छां 6.7.2. —c) Cp
ऋ 10.103.9 महामनसाम्...चोपो देवानां जयतामुदस्थात् (in its original good sense).
छां 2.11.2 (in good sense). —d) मनु 8.197 स्तेनमस्तेनमानिनम्; पा 6.3.36 क्यह-
मानिनोश्च (दर्शनीयमानी); also cp मुं 1.2.8 पण्डितमन्यमानाः; पा 3.2.83 आत्ममाने
खश्च (दर्शनीयमानी, दर्शनीयमन्य). —e) श्वे 3.9 वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः (in its
original good sense); गी 16.17 आत्मसंभाविताः स्तब्धाः and गी 18.28 अयुक्तः प्राकृतः
स्तब्धः as in the sense here.

श्वेतकेतो यन्नु सोम्येदं महामना अनूचानमानी स्तब्धोऽसि । उत तमादर्शम-
प्राक्ष्य॑, येनाश्रुत॑ श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति । कथं न भगवः स
आदेशो भवतीति ॥ ३ ॥

a) शब्दा 10.4.5.1 अथादेशा उपनिषदाम्, वृ 2.3.6; छां 3.5.1-2; 3.18.1 आदिष्टम्; 3.19.1; तै 1.11; 2.3; के 4.4; जै 4.24.12. —b) वृ 1.4.7; 2.4.5; 4.3.23-30; मुं 1.1.3.

यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात् । वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं, मृत्तिकेत्येव सत्यम् ॥ ४ ॥

Cp छां 6.1.4-6 with छां 6.4.1-4.

Cp Parmenides : τὸ πάντων οὐκ ἔστιν, ὅσους βροτοὶ κατέδεντο πεποιδότες εἶναι ἀληθῆ, γίνεσθαι τε καὶ ὄλλυσθαι. — “Therefore all that men have assumed confidently as true—all becoming and perishing is a mere name.”

a) ऋ 1.164.46 एकं सद्धिमा बहुधा वदन्ति; 10.129.2 आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यं परः किञ्चनास; 10.82.6 अजस्य नाभाव्येकमपितम्; 10.90.2 पुरुष एवेदं सर्वम्; अ 10.7.21 असच्छाखां प्रतिष्ठन्तीं परममिव जना विदुः । उतो सन्मन्यन्तेऽवरे ये ते शाखाभुपासते ॥ —b) शब्दा 14.1.2.9 अयं मृत्पिण्डं परिगृह्णाति. —c) ऋ 10.89.1 मृन्मयं गृहम्; वासं 11.59 कृत्वाय सा महीमुखीं मृन्मयीं योनिमग्ने; शब्दा 6.1.2.30 इयं नु एव प्रथमा मृन्मयीष्टका. Sometimes written as मृण्मय (false analogy with हिरण्मय); पद्मा 1.6 अयं यद्वै किञ्च यज्ञे मृण्मयं भिषेत; तैआ 5.8.13 न मृण्मयेन पिबेत्. —d) ऋ 10.54.2 मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुर्न अयं शत्रुं ननु पुरा विविस्ते; Indra's fights are unreal, because there are no enemies as such. अ 10.8.34 अपां त्वा पुष्पं पृच्छामि यव तन्मायया हितम्; वृ 2.3.6; 3.9.26; 4.2.4; 4.4.19; 4.4.20; 4.4.22; 4.5.15; क 2.14, 18; कौ 3.8. —e) मृत्तिका denotes white earth representing शुक्ल colour of the सत्त्वगुण, while लोह and कृष्णायस denote रोहित and कृष्ण colours of the रजोगुण and तमोगुण. Cp in this connection मृत्ता and मृत्स्ना better earth in पा 5.4.39 and 5.4.40.

यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात् । वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं, लोहमित्येव सत्यम् ॥ ५ ॥

a) लोह as copper (red metal); cp लोहित and रोहित; वासं 18.13 अश्मा च मे मृत्तिका च मे हिण्यं च मे अयश्च मे श्यामं च मे लोहं च मे, where लोह represents लोहित of रजोगुण. —b) छां 8.1.3 यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितम् implying the definition of सर्वम्. —c) पा 1.4.20 अयस्स्यानि च्छंदसि; 5.4.94 अनोऽस्यायःसरसां जातिसंज्ञयोः (कालायसम्, लोहितायसम्). —d) वृ 2.1.20 सत्यस्य सत्यम्.

यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कर्णायसं विज्ञातं स्यात् । वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं, कर्णायसमित्येव सत्यम् । एवम् सोम्य स आदेशो भवतीति ॥ ६ ॥

a) तैआ 3.12.6.5 यावत्कृष्णायसं सर्वं ... यावत्लोहायसं सर्वम्; जै 3.17.3 लोहायसेन कृष्णायसम्.

न वै नूनं भगवन्तस्त एतदवेदिषुः । यद्वद्येतदवेदिष्यन् कथं मे नावक्ष्यन् । इति भगवाःस्त्वेव मे ब्रवीत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । तस्मादसतः सज्जायत ॥ १ ॥

a) क 10-72-2-3 देवानां पूर्वे युगेऽसतो सदजायत; देवानां युगे प्रथमेऽसतः सदजायत; 10-129-1 नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्; शब्दा 6-1-1-1 असद्वा इदमग्र आसीत्; तैत्रा 2-2-9-1 इदं वा अग्रे नैव किञ्चनासीत्; तै 2-7; छां 3-19-1; मै 6-17. —b) Queer form; see क 1-128 1 अयं जायत मनुषो धर्माणि, 3-48-2 यज्जायथास्तदहरस्य कामे; 4-1-11 स जायत प्रथमः पस्त्पातु; 8-7-36 अग्निर्हि जानि पूर्वं; 8-89-5 यज्जायथा अपूर्वं मधवन् वृत्रहत्याय.

कुतस्तु खलु सोम्यैव स्यादिति होवाच । कथमसतः सज्जायेतेति । सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ॥ २ ॥

a) छां 6-8-7 तत्सत्यं स आत्मा; वृ 5-4-1 सत्यं ब्रह्म.

तदैक्षत — बहु स्यां प्रजायेयेति । तत्तेजोऽसृजत । तत्तेज ऐक्षत । बहु स्यां प्रजायेयेति । तदपोऽसृजत । तस्माद्यत्र क्व च शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेजस एव तदध्यापो जायन्ते ॥ ३ ॥

a) मै 3-2; 6-4; क 3-15; प्र 6-4; श्वे 2-12; 6-2; वृ 1-4-7; तै 2-6; ऐ 1-1; 1-3-11. —b) But पञ्च महाभूतानि in तै 2-1; ऐ 3-3.

ता आप ऐक्षन्त — बह्वचः स्याम प्रजायेमहीति । ता अन्नमसृजन्त । तस्माद्यत्र क्व च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवति । अन्नश्च एव तदध्यर्न्नाद्यं जायते ॥ ४ ॥

a) वासं 3-5 अग्निमन्नादमन्नायायादधे; अ 12-5-10 पयश्च रसश्च अन्नं च अन्नायं च.

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिजमिति ॥ १ ॥

a) कौ 1-2; मुं 2-1-5; ऐ 3-3 (also स्वेदजानि); जारुज for जीवज. जारुज in ऐ corresponds to जरायुज of अ 1-12-1. —b) क 10-94-13 वपन्तो बीजमिव धान्याकृतः; अ 10 6-33 यथा बीजमुर्वरायां कृष्टे कालेन रोहति; पा 5-4-58 कृजो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषो.

सेयं देवतैक्षत—इन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य
नामरूपे व्याकरवाणीति ॥ २ ॥

α) तै २.६; ऐ १.३.११. —b) श्रु ११.२.३.३-५ तत् द्वाम्यामेव प्रत्यवेत् रूपेण चैव
नाम्ना च...; ते ह्येते ब्रह्मणो महती अम्बे...यक्षे...; बृ १.४.७; १.६.३; छां ८.१४.१; मुं ३.२.८;
प्र ६.५; जै ४.२२.८.

तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति । सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव
जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् ॥ ३ ॥

α) ऋ १.१४०.२ अभि द्विजन्मा त्रिवृदन्नमृज्यते; १.८६.३२ तन्तुं तन्वानास्त्रिवृतं यथा विदे;
श्रु ८.६.२.२ त्रिवृद्वै पशुः पिता माता पुत्रः, अथो गर्भं उत्वं जरायु, अथो त्रिवृद्वा अन्नं कृषिर्वृष्टि-
र्वीजम्. —b) बृ १.४.७ त्रिविष्टः; २.५.१८ पुरः प्राविष्टः; ऐ १.३.११-१२ कतरेण प्रपथा इति.

तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत् । यथा तु (नु?) खलु सोम्येमास्तिस्रो
देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

यदग्रे रोहितरूपं तेजसस्तद्रूपम् । यच्छुक्लं तदपाम् । यत्कृष्णं तदन्नस्य ।
अपागादग्रेरन्नित्वम् । वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयम्, त्रीणि रूपाणीत्येव
सत्यम् ॥ १ ॥

α) श्रु १२.२.४.१ वागेवारंभणीयम्; तां १६.३.७ एष गौः एकया त्रिराजमातिरिक्तः
आरम्भणमेव तत्; गोत्रा १.२.१५ य एष ओदनः पच्यते आरम्भणमेवैतत्क्रियते; बृ ३.१.६ अनारम्भणम्;
छां २.९.४; ब्रसू २.१.१४ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः.

यदादित्यस्य रोहितरूपं तेजसस्तद्रूपम् । यच्छुक्लं तदपाम् । यत्कृष्णं
तदन्नस्य । अपागादादित्यादादित्यत्वम् । वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं, त्रीणि
रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ २ ॥

α) छां ३.१६.

यच्चन्द्रमसो रोहितरूपं तेजसस्तद्रूपम् । यच्छुक्लं तदपाम् । यत्कृष्णं
तदन्नस्य । अपागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्वम् । वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं, त्रीणि
रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ ३ ॥

यद्विद्युतो रोहितरूपं तेजसस्तद्रूपम् । यच्छुक्लं तदपाम् । यत्कृष्णं तदन्नस्य ।
अपागाद्विद्युतो विद्युत्वम् । वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं, त्रीणि रूपाणीत्येव
सत्यम् ॥ ४ ॥

एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुः पूर्वे महाशाला महाश्रोत्रियाः । न नोऽय
कथनाश्रुतममतमविज्ञातमुदाहरिष्यति । इति होभ्यो विदांचक्रुः ॥ ५ ॥

a) Aristotle, διὰ γὰρ ταύτα καὶ ἐκ τούτων πολλὰ γνωρίζεται, ἀλλ' οὐ ταύτα διὰ τῶν ὑποκειμένων. —b) मुं 1.1.3. —c) तैसं 6.2.9.4 यत्तृतीयं छर्दिहविर्धानयोरुदाह्रियते; ऐवा 7.12 सोऽपहतपाप्मोर्ध्वः स्वर्गं लोक्रमेतीति वै ब्राह्मणमुदाहरन्ति, वृ 6.2.3 प्रतीकानि उदाजहार; मै 6.30 अत्रोदाहरन्ति *et passim*.

यदु रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपमिति तद्विदांचक्रुः । यदु शुक्लमिवा-
भूदित्पर्पां रूपमिति तद्विदांचक्रुः । यदु कृष्णमिवाभूदित्पन्नस्य रूपमिति
तद्विदांचक्रुः ॥ ६ ॥

a) Cp वृ 2.4.14 द्वैतमिव. —b) Shall we add तत् after this ?

यद्विज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव देवतानां सर्मास इति तद्विदांचक्रुः । यथा तु
खलु सोम्येमास्तिस्त्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिष्टात्त्रिष्टदेकैका भवति तन्मे
विजानीहीति ॥ ७ ॥

a) शब्दा 4.1.2 26 तस्मादिमानि वशांसि समासं पक्षौ आयुवानानि पतन्ति; 12.8.3.14 द्वौ
द्वौ समासं हुत्वा; शांभा 5.1 चतसृणां वै पौर्णमासीनां वैश्वदेवं समासः; छां 7.15.3 समासं (णमुल्)
व्यतिषंदहेत्. —b) Cp छां 6.8.6 तद्वक्तं पुरस्तादेव; cp the expressions अधिदैव
and अध्यात्म which latter in effect means as here अधिपुरुष. Cp शब्दा 11.2.6.13
तदाहुः—आत्मयानी श्रेयान् देवयानीति ? आत्मयानीति ह ब्रूयात्.

॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥

अन्नमशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पूरीषं भवति । यो
मध्यमस्तन्मांसम् । योऽणिष्ठस्तन्मनः ॥ १ ॥

a) श्वे 2.13 मूत्रपुरीषमल्पम्.

आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते । तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति । यो
मध्यमस्तल्लोहितम् । योऽणिष्ठः स प्राणः ॥ २ ॥

a) श्वे 2.18 मूत्रपुरीषमल्पम्.

तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति । यो
मध्यमः स मज्जा । योऽणिष्ठः सा वाक् ॥ ३ ॥

अन्नमयः हि सोम्य मनः । आपोर्मयः प्राणः । तेजोमयी वागिति । भूय एव
मा भगवान् विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥

α) Cp later आप्य and अम्मय; शब्दा 13.4.4-7 अथ यदापोमयं तेज आसीत्; वृ 4.4.5.

॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥

दध्नः सोम्य मध्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीपति ।
तत्सर्पिर्भवति ॥ १ ॥

α) तैसं 2.2.10.2 दुग्धं मथितमाज्यं भवति; ऐवा 1.3 आज्यं वै देवानाम् ... नवनीतं
गर्भाणाम्; शब्दा 5.3.3-6 अथ आतच्य दधि ... तद्यत्स्वयमुदितं नवनीतं तदाज्यं भवति ...; तांवा
16.13.13 ततो यन्नवनीतमुदियात् तदाज्येऽपि कार्यं सपस्त्वाय; छां 5.2.4; श्वे 1.15 दधनीव सर्पिः.

एवमेव खलु सोम्यान्नस्याश्रयमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीपति । तन्मनो
भवति ॥ २ ॥

अपाः सोम्य पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीपति । स प्राणो
भवति ॥ ३ ॥

तेजसः सोम्याश्रयमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीपति । सा
वाग्भवति ॥ ४ ॥

अन्नमयः हि सोम्य मनः । आपोमयः प्राणः । तेजोमयी वागिति । भूय एव
मा भगवान् विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ५ ॥

॥ इति षष्ठः खण्डः ॥

षोडशकलः सोम्य पुरुषः । पञ्चदशाहानि माऽऽर्शाः । काममयः पिव । आपो-
मयः प्राणो नपिवतो विच्छेत्स्यत इति ॥ १ ॥

α) शब्दा 7.2.2.17 षोडशकलः प्रजापतिः; 11.1.6.36 षोडशकलो वै पुरुषः;
13.2.2.13 षोडशकलं वा इदं सर्वम्; पत्रा 4.6 षोडशकलो वै चन्द्रमा; वृ 1.5.4; प्र 6.1.

स ह पञ्चदशाहानि नाऽऽर्शः । अथ हैनमुपससाद, किं ब्रवीमि भो इति ।
ऋचः सोम्य यजूंषि सामानीति । स होवाच—न वै मा प्रीतिभान्ति भो
इति ॥ २ ॥

a) वृ 4-2-3 (लोहितपिण्डः...अन्नम्). —b) Cp क 2-6 न सांपरायः प्रतिभाति बालम्; नि 4-6 त्रितं कूपे अवहितं एतत्सूक्तं प्रतिबभौ.

त॒ ह्योवाच — यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकोऽङ्गारः खद्योतमात्रः परिशिष्टः स्यात् । तेन ततोऽपि न बहु दहेत् । एव॒ सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलाऽतिशिष्टा स्यात् । तयैतर्हि वेदानानुभवासि । अज्ञान । अथ मे विज्ञास्यसीति ॥ ३ ॥

a) वृ 2-4-10; 4-5-11; मै 6-32. —b) क 10-34-9 दिव्या अक्षराः...शीताः सन्तो हृदयं निर्दहन्ति; ऐवा 3-34 येऽक्षरा आसन् ते आग्निसोऽभवन् (popular etymology); वृ 3-9-18 अक्षरावक्षयणमकृत; छां 5-8-1 यदन्तः करोति तेऽक्षराः; 5-24-1 यथा अन्नानामपोष्य भस्मनि जुहुयात्.... —c) पद्मा 4-6 षोडशी कला अवशिष्यते. —d) क 5-52-11 यामनु शवसा वर्हणा भुवत्; 3-32-11 न ते महित्वं अनु भूयष्य यैः; वृ 2-5-19 सर्वानुभूः; छां 7-3-1; मुं 1-2-10; प्र 4-5.

स हाऽऽश । अथ हैनमुपससाद । त॒ ह्य यत्किंच पमच्छ सर्व॒ ह्य प्रतिपेदे ॥ ४ ॥

त॒ ह्योवाच । यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकमङ्गारं खद्योतमात्रं परिशिष्टं तं तृणैरुपसमाधाय प्राज्वलयेत्, तेन ततोऽपि बहु दहेत् ॥ ५ ॥

एव॒ सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलाऽतिशिष्टाऽभूत् । साऽन्नेनोप-समाहिता प्राज्वाली । तयैतर्हि वेदाननुभवसि । अन्नमय॒ हि सोम्य मनः । आपोमयः प्राणः । तेजोमयी वागिति । तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ ६ ॥

1) प्राज्वाली (sic); Śaṅkara says that the long ई stands for इ; v. l. प्राज्वालीत्.

॥ इति सप्तमः खण्डः ॥

उद्दालको हाऽऽरुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच — स्वमान्तं मे सोम्य विजानीहीति । यत्रैतत् पुरुषः स्वपिति नाम सती सोम्य तदा संपन्नो भवति । स्वमपीतो भवति । तस्मादेन॒ स्वपितीत्याचक्षते । स्व॒ ह्यपीतो भवति ॥ १ ॥

a) Another derivation of स्वप ? Cp here also छां 6-2 (सत्). —b) Cp श्रामा 10-5-2-14 which interprets differently and correctly thus : तस्यैते प्राणाः स्वाः, स यदा स्वपिति अथैनं एते प्राणाः स्वा अपियन्ति, तस्मात्स्वाप्ययः... एतं हि एते सदा अपीता भवन्ति; ब्रसू 1-1-9 स्वाप्ययात्; 4-4-16 स्वाप्ययसम्पत्त्योः.

स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रवद्धो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्राऽऽयतनमलब्ध्वा
बन्धनमेवोपश्रयते । एवमेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्राऽऽयतन-
मलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते । प्राणबन्धनं हि सोम्य मन इति ॥ २ ॥

a) शब्दा 10-3-3 6 यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं मनः अप्येति; वृ 2-1-16; 4-3-19;
छां 4-3-3.

अश्विनापिपासे मे सोम्य विजानीहीति । यत्रैतत् पुरुषोऽशिशिपति नामाऽऽप एव
तदशितं नयन्ते । तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तदप आचक्षतेऽश्विनायेति ।
तत्रैतच्छुङ्गमुत्पतितं सोम्य विजानीहि । नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ३ ॥

a) ऐ 1-2-1. —b) तैआ 6-5-3 गामश्वं पुरुषं जगत्; ऐ 1-2-2-3. —c) अशनायाः
+ इति = अशनाया इति = अशनायेति; double sandhi pointed out by शंकराचार्य. —d)
Only in ऋ-खिल 5-15-8 (शुंग उत्पत) in Vedic literature.

तस्य क्व मूलं स्यादन्यत्रान्नात् । एवमेव खलु सोम्यान्नेन शुङ्गेनापोर्मूलमन्विच्छ ।
अद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ । तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ ।
सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्यतिष्ठाः ॥ ४ ॥

a) Cp आपोमय above. —b) Cp के 4-8; वृ 4-1-2; 6-1-14.

अथ यत्रैतत् पुरुषः पिर्षासति नाम तेज एव तत्पीतं नयते । तद्यथा गोनायोऽ-
श्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तत्तेज आचष्ट उर्दन्येति । तत्रैतदेव शुङ्गमुत्पतितं सोम्य
विजानीहि । नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ५ ॥

a) ऋ 5 57-1 वृष्णजे न दिव उत्स उदन्यवे; पा 7-4-34 अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षा-
पिपासागर्धेषु.

तस्य क्व मूलं स्यादन्यत्रान्द्वयः । अद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ ।
तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ । सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः
सत्यतिष्ठाः । यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका
भवति तर्दुक्तं पुरस्तादेव भवति । अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ् मनसि संपद्यते,
मनः प्राणे, प्राणस्तेजसि, तेजः परस्यां देवतायाम् ॥ ६ ॥

a) Cp छां 6-5-1-4. —b) छां 6-5-4; 6-15-2.

स य एपोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वम् । तत् सत्यम् । स आत्मा । तत्त्वमसि
श्वेतकेतो इति । भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥

a) छां 3-13-7 (पुरुषे ज्योतिः); 8-1-3 (सर्वं तदस्मिन् समाहितम्). —b) ऐआ 2-2-4 (तयोऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम्); छां 3-14-4 (एष आत्मा...एतद् ब्रह्म); 3-14-1 (सर्वं खल्विदं ब्रह्म); वृ 1-4-10 (अहं ब्रह्मास्मि); वृ 2-5-19 (अयमात्मा ब्रह्म); वृ 6-1 (पूर्णमदः पूर्णमिदम्); ऐ 3-3 (प्रज्ञानं ब्रह्म); तै 2-8 (स यथायं पुरुषे यथासावादित्ये स एकः); जै 3-14-5 (यस्त्वमसि सोऽहमस्मि, योऽहमस्मि, स त्वमसि).

॥ इति अष्टमः खण्डः ॥

यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणां रसान् समर्व-
हारमेकैतां रसं गमयन्ति ॥ १ ॥

a) ऋ 1-182-7 वृक्षो निष्ठितो मध्ये अणसः; 8-1-33 नव्या इव सरसो निरतिष्ठन्; श्रवा 13-5-2-2 निष्ठितेषु पात्रेजनेषु (foot-water) महिषीमन्थाय उपनिपादयन्ति; 10-5-3 16 कृतं निष्ठितमाविर्भवति. —b) छां 4-10-3 (नानात्ययाः). —c) णमुल् of समवद्. —d) ई 7 (एकत्वम्); गी 6-31; 9-15.

ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तेऽमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य
रसोऽस्मीति । एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति
संपद्यामह इति ॥ २ ॥

a) क 2-2 विविक्तिकं.

त इह व्याघ्रो वा "सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो" वा पतङ्गो वा
दैवशो वा मर्शको वा यद्यद्भवन्ति तदाभर्वन्ति ॥ ३ ॥

a) वासं 14-9; 19-10 या व्याघ्रं विषूचिका उभौ वृकं च रक्षति, स्येनं पतत्रिणं सिंहं सेमं
पात्रंहसः; अ 12-1-49 सिंहा व्याघ्रा पुरुषादश्नन्ति. —b) ऋ 10-28-4 क्रोष्टा वराहं निरतक्त
कक्षात्. —c) अ 9-4-16 ऊवध्यमस्य कीटेष्वः. Cp कृमि = कीट = "कीर्तः"; वृ 6-1-14; 6-2-16
(आकीटपतंगेष्वः); छां 6-10-2; 7-2-1 (आकीटपतंगपिपीलिकम्); कौ 1-2. —d) मै 1-4
(दंशमशकादयः). —e) अ 4-36 9 हस्तिनं मशका इव; 7-56-3 अर्भस्य वृषदंशिनी मशकस्य...
...; वृ 1-3-22. —f) अ 11-4-20 आभूतो भूतः स उ जायते पुनः; वृ 3-9-28 यत्समूलमा-
वृहेयुर्दंसं न पुनराभवेत्...को न्येनं जनयेत् पुनः.

स य एपोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वम् । तत्सत्यम् । स आत्मा । तच्चमसि
भ्येतकेतो इति । भूय एव मा भगवान् विज्ञापयस्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥

॥ इति नवमः खण्डः ॥

इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्पाच्यः स्यन्दन्ते पश्चात्प्रतीच्यः । ताः समुद्रात्समुद्र-
मेवापियन्ति । स समुद्र एव भवति । ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीयमहमस्मीति
॥ १ ॥

a) छां 2.4.1; बृ 3.8.9.

एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह
इति । त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो
वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति ॥ २ ॥

a) कौ 1.2 प्रत्याजायते.

स य एपोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वम् । तत्सत्यम् । स आत्मा । तत्त्वमसि
श्वेतकेतो इति । भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

॥ इति दशमः खण्डः ॥

अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याह्न्याज्जीवन् स्रवेद्यो मध्येऽभ्याह्न्या-
ज्जीवन् स्रवेद्योऽग्रेऽभ्याह्न्याज्जीवन् स्रवेत् । स एष जीवेनाऽऽत्मनाऽऽनुप्रभूतः पेपीयमानो
मोदमानस्तिष्ठति ॥ १ ॥

a) क 7.77.3 चित्रामवा विश्वमनु प्रभूता; 8.58.2 एकः सूर्यो विश्वमनु प्रभूतः; शत्रा
10.6.3.2 सर्वा अनु दिशः प्रभूतम्.

अस्य यदेकांशां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति । द्वितीयां जहात्यथ सा
शुष्यति । तृतीयां जहात्यथ सा शुष्यति । सर्वं जहाति सर्वः शुष्यति ॥ २ ॥

एवमेव खलु सोम्य विद्धीति होवाच । जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न
जीवो म्रियत इति । स य एपोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वम् । तत्सत्यम् । स
आत्मा । तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति । भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति
होवाच ॥ ३ ॥

a) Plato, *Phaedon* 52-54.

॥ इति एकादशः खण्डः ॥

न्यग्रोधफलमतं आहरोति । इदं भगव इति । भिन्दीति । भिन्नं भगव इति ।
किमत्र पश्यसीति । अण्व्य इवेमा घांना भगव इति । आसामङ्गैकां भिन्दीति ।
भिन्ना भगव इति । किमत्र पश्यसीति । न किंचन भगव इति ॥ १ ॥

a) अ 4.37.4 यत्राश्वत्था न्यग्रोधा महावृक्षाः शिखण्डिनः; वासं 23.13 न्यग्रोधश्चमसैः शाल्मलिर्वृद्ध्या; तैसं 7.4.12.1; ऐत्रा 7.30 ते यन् न्यग्रोऽग्रेहंस्तस्मात्...न्यग्रोहः, न्यग्रोहं सन्तं न्यग्रोध इत्याचक्षते; शत्रा 5.3.5.13 नैयग्रोधपादं भरति...पद्भिर्नै न्यग्रोधः प्रतिष्ठितः. —b) अतः = न्यग्रोध-वृक्षात्? —c) ऋ 4.24.7 यो भुञ्जाति धानाः; 3.35.7 कृता धाना अत्तवे ते हरिम्याम्; 10.28.1 जक्षीयात् धाना उत्त सोमं पपीयात्; अ 18.3.69 यास्ते धाना अनुकिरामि तिलमिश्राः स्वधावर्ताः; वासं 19.21 धानाः करंभः सकवः; वृ 3.9.28 धानारुहः.

त॥ होवाच — यं वै सोम्यैतमाणिमानं न निर्भालयस एतस्य वै सोम्यैपोऽणिन्न एवं महान्यग्रोधस्तिष्ठति । श्रद्धैस्त्व सोम्येति ॥ २ ॥

a) छां 6.13.2. —b) ऋ 2.12.5 श्रद्धैः धत्त; cp श्रद्धा कामायनी as the ऋषि of the सूक्त 10.151; पा 1.4.66 कणेमनसी श्रद्धाप्रीतिवति; 5.2.101 प्रज्ञाश्रद्धार्चाम्यो णः.

स य एपोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वम् । तत्सत्यम् । स आत्मा । तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति । भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

॥ इति द्वादशः खण्डः ॥

लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरुपसीदथा इति । स ह तथा चकार । त॥ होवाच । यद्वोर्षा लवणमुदकेऽवधा अङ्गं तदाहरेति । तद्वावर्मृश्य न विवेद ॥ १ ॥

a) ऋ 2.8.3 दोषोपसि प्रशस्यसे; अ 6.1.1 दोषो गाय बृहन्नाय. —b) अ 7.64.2 इदं यत्कृष्णः शकुनिस्वामृक्षतः तैसं 3.2.6.1 यत्कृष्णशकुनः पृषदाज्यमवमुशेत, शूद्रा अस्य प्रमायुकाः स्युः.

यथा विलीनमेव । अङ्गस्यान्तादाचामेति । कथमिति । लवणमिति । मर्ध्यादाचामेति । कथमिति । लवणमिति । अन्तादाचामेति । कथमिति । लवणमिति । अभिप्रासैतदथ मोपसीदथा इति । तद् तथा चकार । तच्छर्ध्वत्संवर्तते^१ । त॥ होवाचात्र वाव किल तत्सोम्य न निर्भालयसेऽत्रैव किलेति ॥ २ ॥

1) v. l. अभिप्राश्य. —2) Bohtlingk inserts इति after this.

a) Cp अ 6.89.3 महं वा मर्धं भूम्या उभावन्तौ समस्यताम्. —b) शत्रा 4.2.5.5 अथान्यतरत्तुणं चात्वालमभिप्रास्यति. —c) शत्रा 2.2.4.8 शश्वद्ध वा एष न संभवति.

स य एपोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वम् । तत्सत्यम् । स आत्मा । तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति । भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥

यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमानीय तं ततोऽतिजने^६ विसृजेत् । स
यथा तत्र प्राङ् वोदङ् वाऽधराङ् वा प्रत्यङ् वा प्रधर्मायीताभिनद्धाक्ष आनीतोऽभिनद्धाक्षो
विसृष्टः ॥ १ ॥

a) ऋ 1-126-7 गन्धारीणामिवाविका; अ 5-22-14 गन्धारिभ्यो मूजवद्भ्यो अंगेभ्यो
मगधेभ्यः; ऐवा 7-34 भीमाय वैदर्भाय नम्रजिते गान्धाराय; शब्बा 8-1-4-10 नम्रजिद्धा गान्धारः.
(Cp उत्तराध्ययनसूत्र 18-46 गंधारेसु य नम्रई.) —b) Contrast with वृ 3-2-13
सजने and जैबा 2-182 सजने तिलः, सजन्यं तामिः; 2-183 अथ याः सजने वसेत्, राजनि
हैव ता वसेत्, एतद्ध वै सजनं यद्राजा. —c) जैबा 1-175 प्रथमितमिव वा एतत् यद्भवोऽनालयमिव.

तस्य यथाभिर्नहनं प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गन्धारा एतां दिशं व्रजेति । स
ग्रामाद् ग्रामं पृच्छन् पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसंपद्येत । एवमेवेहाऽऽचार्यवान्
पुरुषो वेद । तस्य तावदेवं चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति ॥ २ ॥

a) ऋ 10-67-3 अश्मन्मयानि नहन्ता व्यस्यन्. —b) छां 4-9-3 आचार्याद्वैव विद्या;
तै 1-11 आचार्यदेवः; क 2-7 कुशलानुशिष्टः; 2-8 न नरेणावरेण; मुं 1-2-12 गुरुमेवाभिगच्छेत्;
श्वे 6-23 यथा देवे तथा गुरौ. —c) शब्बा 11-5-1-2 तावज्ज्योक्. —d) क 5-1 विमुक्तश्च
विमुच्यते; छां 3-14-4 एतामितः प्रेत्याभिसंभवितासि.

स य एपोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वम् । तत्सत्यम् । स आत्मा । तत्त्वमसि
श्वेतकेतो इति । भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥

पुरुषं सोम्योतोपतापिनं ज्ञातयः पर्वुषासते जानासि मां जानासि मापिति ।
तस्य यावन्न वाङ् मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायां
तावज्जानाति ॥ १ ॥

अथ यदाऽस्य वाङ् मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां
देवतायामयं न जानाति ॥ २ ॥

a) छां 6-8-6; वृ 4-4-2 एकीभवति. —b) छां 6-9-2 न विदुः सति संप्रपामह
इति; वृ 2-4-12 न प्रेत्य संज्ञासि.

स य एपोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वम् । तत्सत्यम् । स आत्मा । तत्त्वमसि
श्वेतकेतो इति । भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥

पुरुषः सोम्योत हस्तर्घृहीतमानयन्ति । अपहर्षात्, स्तेयमर्पात्, परशुमस्मै तपतेति । स यदि तस्यै कर्ता भवति तत एवानृत्तमात्मानं कुरुते । सोऽनृताभिसंधोऽनृतेनाऽऽत्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति । स दह्यते । अथ हन्यते ॥ १ ॥

a) अ 5-14-4 हस्तगृह्य परा णय; पा 3-4-39 हस्ते घर्तिग्रहोः. —b) Cp नि 3-14 तस्करः तत् करोति यत्पापकमिति नैरुक्ताः. —c) क 1-127-3 परशुर्न द्रुहन्तरः; 7-101-21 परशुर्यया वनम्; 10-28-8 परश्वैविध्रन्; अ 11-9-1 असीत् परशुनायुधम्; ऐवा 2-35 आरुभगतो वै वज्रस्याणिमा अथो दण्डस्य अथो परशोः; श्वा 3-4-6-10 वज्रो वै परशुः; कौ 2-11 अस्मा भव परशुर्भन. Cp Greek *πέλεκυς* and Skr. *paraśu*, probably from Babylonian and Assyrian, *pilaqu*.

अथ यदि तस्याकर्ता भवति । तत एव सत्यमात्मानं कुरुते । स सत्याभिसन्धः सत्येनाऽऽत्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति । स न दह्यते । अथ मुच्यते ॥ २ ॥

a) Cp John 8-32 : ... and the truth shall make you free.

स यथा तत्र नादाहेत । ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् । तत्सत्यम् । स आत्मा । तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति । तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ ३ ॥

a) Is it ना दाहेत and ना for न : as in क 10-34-8 उग्रस्य विन्मन्यवे ना नमन्ते).

॥ इति षोडशः खण्डः ॥

॥ इति पष्ठोऽध्यायः ॥

अधीहि भगव इति होपससिद्धं सनत्कुमारं नारदः । तं होवाच—यद्वेत्य तेन मोपसीद् । ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति । स होवाच — ॥ १ ॥

Cp in general छां 7-1ff (नारदसनत्कुमारसंवाद) with वृ 4-2 (जनकपात्रवन्धन-संवाद).

1) At छां 7-26-2 v. l. सनत्कुमार.

a) तै 3-1. —b) उप + सद् to approach with reverence : क 6-1-6 तं त्वा वयमुप ह्युवाधो नमसा सदेम; 1-72-5 संजानाना उपसीदन्नभिज्ञ; 3-14-5 उत्तानहस्ता नमसोपसय. उपसद् (f) name of a ceremony (a component of ज्योतिष्टोम in तैस 6-2-3-4 यत्सार्यप्रातरुपसद उपसयन्ते). उप-सद् seems to be a favourite word of छां; cp e. g. 1-11-4; 6-7-2; 7-8-1 etc. मुं 1-1-3 (विधिवद् उपसन्नः); प्र 1-1. —c) अ 5-19-9 यो ब्राह्मणस्य सद्धनं अभि नारद मन्यते; 12-4-24 तामेतां विद्यान्नारदः सह देवैरुदाजत; ऐवा 7-13 तस्य (हरिश्चन्द्रस्य) ह पर्वतनारदौ गृह ऊपतुः, स ह नारदं पप्रच्छ.

ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं देवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यामेतद्भगवोऽध्येमि ॥ २ ॥

a) वृ 2.4.10; 4.1.2; 4.5.11. —b) वेदानां वेदं = व्याकरणम्-शांभा. Shall we read इतिहासपुराणं वेदानां पञ्चमं वेदम् ? —c) पा 4.2.31 वायु-ऋतु-पितृ-उपसो यत्. —d) राशयः (groups of stars) in क 8.96.8 उल्ला इव राशयो यज्ञियासः (Grassmann); मै 6.14 राशि is referred to as नवांशकम् i. e. ३ नक्षत्रसः. —e) शब्दा 4.6.9.20 अथ वाकोवाक्ये ब्रह्मोयं वदन्ति...यद्वाकोवाक्यं ब्राह्मणम्; 11.5.7.9 क्षीरौदनमांसौदनाभ्यां ह वा एष देवांस्तर्पयति य एवं विद्वान् वाकोवाक्यमितिहासपुराणमिति अहरहः स्वाध्यायमधीते... 11.5.6.8 मध्वाहुतयो ह वा एता देवानां यदनुशासनानि विद्या वाकोवाक्यमितिहासपुराणं गाथा नाराशंस्यः...; जैबा 2.25 ऋचः प्राचीन-मातानाः, यजुषि तिरश्चीनं, सामान्यास्तरणं, वाकोवाक्यं अतीरोका श्रीरूपवर्हणम्...; गोवा 1.1.30 सवितर्कं ज्ञानमयमिति एतैः ग्रन्थैः प्रतिवचनैश्च यथार्थं पदमनुविचिन्त्य...सर्वस्मिन् वाकोवाक्य इति ब्राह्मणम्. Is वाकोवाक्यम् really वाकोपवाक्यम् (suggested by BR.)? —f) देवविद्या = निरुक्तम् (शंकराचार्य). Cp नि 7.1 अथातो देवतम्. —g) शब्दा 13.4.3.9 सर्पविद्या वेदः; 13.4.3.10 देवजनविद्या वेदः.

सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नाऽऽर्त्तावित् । श्रुतं होव मे भगवद्दृशेभ्य-
स्तरति शोकमात्मविदिति । सोऽहं भगवः शोचामि । तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं
तारयत्विति । तं होवाच — यद्वै किञ्चित्दध्यगीष्ठा नामैवैतत् ॥ ३ ॥

a) शब्दा 10.3.2.13 सैपात्मविद्यैव, where, however, आत्मविद्या is the knowledge of the body; वृ 3.7.1; मुं 3.1.10 (आत्मज्ञम्); 2.2.10 (आत्मविदः); मै 1.2 (आत्मवित्); 2.1 (आत्मज्ञः); 6.33 (आत्मविदे); छां 4.14.1 अस्माद्विद्या (= अग्निविद्या) आत्मविद्या च; श्वे 1.16 (आत्मविद्या). —b) छां 7.26.2 (तमसस्सारम्); वृ 4.3.21 (शोकान्तरम्); 4.3.22 (शोकान्तरं तीर्णः). Is शोकान्तरं शोकान्तरम् as द्रुहन्तरं in क 1.127.3 or Greek nektar from *nek-tar (meaning one that crosses death)? छां 8.4.1; वृ 3.5.1; ई 7; क 1.12, 18 (शोकातिगः); 2.12 (हर्षशोकौ जहाति); मुं 3.2.9 (तरति शोकम्).

नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद आथर्वणश्चतुर्थ इतिहासपुराणः पञ्चमो
वेदानां वेदः पित्र्यो राशिर्देवो निधिर्वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या
क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सर्पदेवजनविद्या । नामैवैतत् । नामोपास्त्विति ॥ ४ ॥

a) Note the mas. form; but neuter in शब्दा 11.5.6.8.

स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते । यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो
नाम ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवो नाम्नो भूय इति । नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति ।
तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

वाग्वाव नाम्नो भूयसी । वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापयति यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च वायुं चाऽऽकाशं चाऽपश्च तेजश्च देवाश्च मनुष्याश्च पशूश्च वयांसि च तृणवनस्पतीश्चापदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकं धर्मं चाधर्मं च सत्यं चानृतं च साधु चासाधु च हृदयज्ञं चाहृदयज्ञं च । यद्वै वाङ् नाभविष्यन्न धर्मो नाधर्मो व्यज्ञापयिष्यन्न सत्यं नानृतं न साधु नासाधु न हृदयज्ञो नाहृदयज्ञः । वागेवैतत्सर्वं विज्ञापयति वाचमुपास्वेति ॥ १ ॥

a) मै 1.4. —b) क 10.16.6 पिपीलः सर्प उत वा श्वापदः; अ 11.10.8 श्वापदो माक्षिकाः सं रमन्ताम्; besides श्वापदः; and श्वापदः; शब्दा 5.5.4.10 शार्दूलज्येष्ठाः श्वापदाः समभवत्; वृ 1.4.16. —c) अ 9.4.16 ऊबध्यमस्य कीटिन्यः श्ववर्तेभ्योऽधारयन्; छां 6.9.3; वृ 6.2.16; कौ 1.2. —d) श्वे 4.4. —e) Cp above क 10.16.6; वृ 1.4.4. —f) Cp मनोज्ञ in पा 5.1.133 द्वंद्वमनोज्ञादिभ्यश्च. —g) Supply an object like आत्मानम् to get the passive sense.

स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते । यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवो वाचो भूय इति । वाचो वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

मनो वाव वाचो भूयः । यथा वै द्वे वाऽऽमलके द्वे वा कोले द्वौ वाऽसौ मृष्टिन्नुभवत्येवं वाचं च नाम च मनोऽनुभवति । स यदा मनसा मर्नस्यति मन्त्रानधीर्यीयेत्यथाधीते । कर्माणि कुर्वीयेत्यथ कुरुते । पुत्राश्च पशूश्चेच्छेयेत्यथेच्छते । इमं च लोकममुं चेच्छेयेत्यथेच्छते । मनो ह्यात्मा । मनो हि लोकः । मनो हि ब्रह्म । मन उपास्वेति ॥ १ ॥

a) कुवल for कोल in वासं 19.22 धानानां रूपं कुवलम्; 19.89 पद्मानि गोधूमैः कुवलैरुतानि; शब्दा 5.5.4.10 कुवलं कर्कन्धुबदरमिति समभवत्; मज्झिमनिकाय 1.80 ते कोलं खादन्ति...कोलचुण्णं...कोलविकर्ति परिभुजन्ति; दशवैकालिक 5.1. —b) क 6.47.30 इन्द्रस्य मुष्टिरसि वीळ्यस्व. ऐजा 1.3 मुष्टी कुस्ते; यज्ञं...मुष्ट्योः कुस्ते. —c) Cp तै 2.3 (मनोमयः). —d) छां 7.4.1 (मन्त्रेषु कर्माणि); मुं 1.2.1 (मन्त्रेषु कर्माणि).

स यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते । यावन्मनसो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्मि भगवो मनसो भूय इति । मनसो वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

संकल्पो वाव मनसो भूयान् । यदा वै संकल्पयतेऽथ मनस्यति । अथ वाचमीरयति । ताम्रु नाम्नीरयति । नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति । मन्त्रेषु कर्माणि ॥ १ ॥

a) ऋ 10-164-5 जाग्रत्स्वप्नः संकल्पः पापः; अ 3-25-2 आधीपर्णा कामशान्यामिषुं संकल्पकुल्लाम्; 11-8-1 यन्मनुर्जायामावहत् संकल्पस्य गृहादधि; 11-8-27 चित्तानि सर्वे संकल्पाः; 16-6-10 अनागमिष्यतो वरानावितेः संकल्पानमुच्या द्रुहः पाशान्; शत्रा 4-4-2-7 मनसा संकल्पयति तद्वातमपिगच्छति...10-5-2-15 स एतैः सुप्तः न कस्यचन वेद न मनसा संकल्पयति..... —b) ऋ 10-27-5 न पर्वतासो यदहं मनस्ये; 8-45-31 यदधिपे मनस्यासि; तैत्रा 2-3-8-3 स पितृन् छुष्ट्वाऽमनस्यत्, तदनु मनुष्यानमृजत्; नि 3-7 मनुष्याः कस्मात्? ... मनस्यमानेन छुष्टाः । मनस्यतिः पुनर्मनस्वीभावे.

तानि ह वा एतानि संकल्पैकायनानि संकल्पात्मकानि संकल्पे प्रतिष्ठितानि । समकल्पतां द्यावापृथिवी । समकल्पेतां वायुश्चाऽऽकाशं च । समकल्पन्ताऽऽपश्च तेजश्च । तेपां संकल्प्यै वर्षा संकल्पते । वर्षस्य संकल्प्यै अन्नं संकल्पते । अन्नस्य संकल्प्यै प्राणाः संकल्पन्ते । प्राणानां संकल्प्यै मन्त्राः संकल्पन्ते । मन्त्राणां संकल्प्यै कर्माणि संकल्पन्ते । कर्मणां संकल्प्यै लोकः संकल्पते । लोकस्य संकल्प्यै सर्वं संकल्पते । स एष संकल्पः । संकल्पमुपास्तेति ॥ २ ॥

स यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते । क्लृप्तान्वै स लोकान् ध्रुवान्ध्रुवः प्रतिष्ठितान्प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमानोऽभिसिध्यति । यावत्संकल्पस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवः संकल्पाद् भूय इति । संकल्पाद्वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥

चित्तं वाव संकल्पाद् भूयः । यदा वै चेतयतेऽथ संकल्पयते । अथ मनस्यति । अथ वाचमीरयति । ताम्रु नाम्नीरयति । नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति । मन्त्रेषु कर्माणि ॥ १ ॥

a) ऋ 1-163-11 तव चित्तं वात इव ध्रुजीमान्; 5-7-9 आ चित्तं मर्त्येषु धाः; 7-59-8 तिरश्चित्तानि वसवो जिघांसति; वासं 4-19 चिदसि मनोऽसि; 34-5 यस्मिंश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु; अ 3-8-6 अहं गृण्णामि मनसा मनांसि, मम चित्तमनु चित्तेभिरेत; 5-7-8 अराते चित्तं वीर्त्सन्ति आकूर्ति पुरुषस्य च; 11-9-1 चित्ताकूतं च यदधुदि; वासं 12-58 सं वां मनांसि सं व्रता सप्त चित्तान्याक्रम; मुं 3-1-19; प्र 3-10; 4-8; कौ 3-3; मै 6-20; 6-34; गौका 3-44 लये संवोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं पुनराह्वयेत्; दीघनिकाय 1-21.

तानि ह वा एतानि चित्तैकायनानि चित्तात्मानि चित्ते प्रतिष्ठितानि । तस्माद्यद्यपि बहुविदचित्तो भवति नायमस्तीत्येवैनमाहुः । यदयं वेद यद्वा अयं विद्वान्ने-
त्यमचित्तः स्यादिति । अथ यद्यल्पविच्चित्तवान् भवति तस्मा एवोत शुश्रूषन्ते ।
चित्तं ह्येवैपामेकायनम् । चित्तमात्मा । चित्तं प्रतिष्ठा । चित्तमुपास्स्वेति ॥ २ ॥

a) तैत्ति 3-12-5-11 ये ब्राह्मणा बहुविदः, तेभ्यो यदक्षिणा न नयेत्, दुरिष्टं स्यात्.

स यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्ते । चित्तान्वै स लोकान् ध्रुवान् ध्रुवः प्रतिष्ठितान्
प्रतिष्ठितोऽव्ययमानानव्ययमानोऽभिसिध्यति । यावच्चित्तस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारी
भवति यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवश्चित्ताद् भूय इति । चित्ताद्वाव भूयोऽस्तीति ।
तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥

ध्यानं वाव चित्ताद् भूयः । ध्यायतीव पृथिवी । ध्यायतीवान्तरिक्षम् ।
ध्यायतीव द्यौः । ध्यायन्तीवाऽऽपः । ध्यायन्तीव पर्वताः । ध्यायन्तीव देवमनुष्याः ।
तस्माद्य इह मनुष्याणां महर्त्ता प्राप्नुवन्ति ध्यानापादाऽशा इवैव ते भवन्ति । अथ
येऽल्पाः कैलहिनः पिशुना उपर्वादिनस्ते । अथ ये प्रभवो ध्यानापादाऽशा इवैव ते
भवन्ति । ध्यानमुपास्स्वेति ॥ १ ॥

a) कौ 3-2-4; श्वे 1-3, 14; मै 6-9, 18, 24; गी 12-12; योसू 3-2 तत्र प्रत्ययैकता
ध्यानम्. —b) Cp वृ 4-3-7; छां 1-3-12; मै 6-3; मुं 2-2-6; 3-1-7. —c)
This compound occurs only here (Cp Pāli अभिञ्जापादकं चतुत्यञ्जानं).
—d) कलह in पा 2-1-31; 3-1-17; 3-2-23. —e) ऋ 7-104-20 शिशीते शक्रः पिशुनेभ्यो
वधम्; वासं 30-13 क्रतये स्तेनद्वयं वैरहत्याय पिशुनम्; नि 6-11 किमीदिने । किमिदं किमिदं इति वा
पिशुनाय चरेत् । पिशुनः पिशतेः । विपिशतीति. —f) अ 15-2-1 य एवं विद्वांसं वात्यमुपवदति;
ऐत्रा 2-1-30 स य एतं.....उप वा वदेत् अनु वा व्याहरेत्; तैत्ति 2-3-9-7 ते य एनं पुरस्तादायन्तमुप-
वदन्ति; शत्रा 11-6-3-11 तस्मान्नोपवादी स्यात्; शांत्रा 12-3 तं हेम उपोदुः — दास्या वै त्वं पुत्रोसि;
जैत्रा 1-284 येन येन हेवैनं छन्दसा कुर्वन्तमुपवदति; ऐसा 3-1-3 तस्य नास्त्युपवादः.

—g) ऋ 1-188-9 त्वष्टा रूपाणि हि प्रभुः; 2-24-10 विभु प्रभु प्रथमम्.....अ 9-4-2 प्रभु सर्वस्मै पृथिवीर देवो; 18-3-69 तास्ते सन्तु विन्वीः प्रन्वीः; वासं 18-10 विभु च मे प्रभु च मे पूर्णं च मे पूर्णतरं च मे; शत्रा 13-3-7-1 एष वै प्रभूर्नाम यज्ञः.....एष वै विभूर्नाम यज्ञः; पा 3-2-180 विप्रसंम्यो हु असंज्ञायाम्; 4-1-47 भुगश्च.

स यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्ते । यावद्विज्ञानस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवो ध्यानाद् भूय इति । ध्यानाद्वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

॥ इति पष्ठः खण्डः ॥

विज्ञानं वाव ध्यानाद् भूयः । विज्ञानेन वा ऋग्वेदं विजानाति यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं देवं निर्धिवाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च वायुं चाऽऽकाशं चाऽपश्च तेजश्च देवाश्च मनुष्याश्च पशूश्च वयांसि च तृणवनस्पतीञ्छ्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकम् । धर्मं चाधर्मं च सत्यं चानृतं च साधु चासाधु च हृदयज्ञं चाहृदयज्ञं चान्नं च रसं चेमं च लोकममुं च विज्ञानेनैव विजानाति । विज्ञानमुपास्तेति ॥ १ ॥

a) अ 7-13-3 एषामहं समासीनानां वर्चो विज्ञानमाददे; 15-2-1 विज्ञानं वासः; तैसं 3-3-8-5 एतेन ह स्म वा रूपयः पुराविज्ञानेन दीर्घसत्रमुपयन्ति; 3-4-4-1 विज्ञात च विज्ञानं च; तैसं 5-7-4-8 अस्य विज्ञानमनु संरभध्वम्; शत्रा 3-3-4-11 तत्र विद्यात् वर्णयति श्रेयः (belonging to this year) ..... इति एतद् विज्ञानम्; 10-3-5-13 आनन्द एवास्य विज्ञानम्; वृ 3-9-28; वृ 2-4-5, 13; ऐ 5-2; तै 2-5; क 3-9; मुं 1-2-12; 2-2-1; 3-2-6; गी 18-42 (ज्ञानं विज्ञानम्).

स यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते । विज्ञानवतो वै स लोकाव् ज्ञानवतोऽभिसिध्यति । यावद्विज्ञानस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवो विज्ञानाद् भूय इति । विज्ञानाद्वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

॥ इति सप्तमः खण्डः ॥

बलं वाव विज्ञानाद् भूयः । अपि ह शतं विज्ञानवतामेको बलवानाकम्पयते । स यदा बली भवत्यथोत्थाता भवति । उत्तिष्ठन् परिचरिता भवति । परिचरन्नुपसर्त्ता भवति । उपसीदन् द्रष्टा भवति श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवति । बलेन वै पृथिवी तिष्ठति बलेनान्तरिक्षं बलेन द्यौर्बलेन पर्वता बलेन

देवमनुष्या बलेन पशवश्च वयाँसि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपील-
कम् । बलेन लोकस्तिष्ठति । बलमुपास्वेति ॥ १ ॥

a) वासं 27.2 सं च इष्यस्वामे प्र च बोधयेनं उच्च तिष्ठ महते सौभगाय । मा च रिपद्वपसत्ता
ते अग्ने; 27.4 उपसत्ता वर्धतां ते आनिष्टतः.

स यो बलमुपास्ते । यावद्बलस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो बलं
ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवो बलाद् भूय इति । बलाद्वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे
भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

॥ इति अष्टमः खण्डः ॥

अन्नं वाव बलाद् भूयः । तस्माद्यद्यपि दश रात्रीर्नाश्नीयात् । यद्यु ह जीवेत् ।
अथवाऽद्रष्टाऽश्रोताऽमन्ताऽबोद्धाऽकर्ताऽविज्ञाता भवति । अथान्नस्याऽऽयं द्रष्टा भवति
श्रोता भवति, मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवति । अन्नमुपास्वेति
॥ १ ॥

1) v. l. अन्नस्याये.

a) Cp छां 7.9-12 with छां 6.5.

स योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्ते । अन्नवतो वै स लोकान् पानवतोऽभिसिध्यति ।
यावदन्नस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवोऽ-
न्नाद् भूय इति । अन्नाद् वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

॥ इति नवमः खण्डः ॥

आपो वावान्नाद् भूयस्यः । तस्माद्यदा सुष्टुष्टिर्न भवति व्याधीयन्ते प्राणा
अन्नं कनीयो भविष्यतीति । अथ यदा सुष्टुष्टिर्भवत्यानन्दिनः प्राणा भवन्त्यन्नं बहु
भविष्यतीति । आप एवेमा मूर्ता येयं पृथिवी यदन्तरिक्षं यद् द्यौर्यत्पर्वता यदेवमनुष्या
यत्पशवश्च वयाँसि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलकम् । आप एवेमा
मूर्ताः । अप उपास्वेति ॥ १ ॥

a) तांवा 5.5-6 नेद् व्याहितोऽस्तीति; वृ 5.11.1 (व्याहितः); छां 4.10.3. —b) अ 11.4.5 यदा प्राणो अम्बवपीद् वर्षेण पृथिवीं महीम् । पशवस्तत् प्रमोदन्ते महो (= अन्नम्) वै नो
भविष्यति. —c) ऋ 10.72.6 सलिले सुसंख्याः; 10.82.1 घृतम्... अदृढन्त; 10.121.9

आपश्चन्द्राः; 10-129-3 अपकेतं सलिलम्; वृ 1-2-2 (अपां शरः समहन्यत); 1-5-13; कौ 1-7; क 4-6; ऐ 1-1.

स योऽपो^a ब्रह्मेत्युपास्ते । आर्भोति सर्वान् कामाः स्तृप्तिमान् भवति । यावदपां गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति योऽपो ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवोऽद्भ्यो भूय इति । अद्भ्यो वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

a) For etymology (अप् from आप्) cp अ 3-13-2 तद्गमोदिन्द्रः...तस्मादापो अनुष्ठन; 12-3-28 सर्वं व्यापुः शुचयः शुचित्वम्; नि 9-26 आपः आभोतेः.

॥ इति दशमः खण्डः ॥

तेजो वावाद्भ्यो भूयः । तद्वा एतद्वायुमागृह्णाऽऽकाशमभितपति तदाऽऽहुर्नि-
शोचति नितपति वर्षिष्यति वा इति । तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते ।
तदेतद्रूर्ध्वाभिश्च तिरश्चाभिश्च विद्युद्भिरार्हादाश्चरन्ति तस्मादाहुर्वैद्योतते स्तनयति
वर्षिष्यति वा इति । तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते । तेज
उपास्वेति ॥ १ ॥

a) आह्लाद only here in Vedic literature. Cp ह्राडुनयो विस्फुलिगाः in छां 5-5-1; वृ 6-2-10.

स यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्ते । तेजस्वी वै स तेजस्वतो लोकान् भास्वतोऽपहततम-
स्कानभिसिध्यति । यावत्तेजसो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यस्तेजो ब्रह्मेत्यु-
पास्ते । अस्ति भगवस्तेजसो भूय इति । तेजसो वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे
भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

॥ इति एकादशः खण्डः ॥

आकाशो वाव तेजसो भूयान् । आकाशे वै सूर्याचन्द्रमसामुभौ विद्युन्नक्षत्रा-
प्यग्निः । आकाशेनाऽऽह्वयति । आकाशेन शुणोति । आकाशेन प्रतिशृणोति ।
आकाशे रमते । आकाशे न रमते । आकाशे जायते । आकाशमभिजायते ।
आकाशमुपास्वेति ॥ १ ॥

a) शत्रा 3-3-2-19 मय्य अंगुल्याकाशं करोति; कौ 1-6. —b) छां 4-5-1.

स य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्ते । आकाशवतो वै स लोकान् मकाशवतोऽसर्वाधानुर-
गायवतोऽभिसिध्यति । यावदाकाशस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति य आकाशं

ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगव आकाशाद् भूय इति । आकाशाद्वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

a) ऋ 2-16-8 पुरा संवाधात् अभ्याववृत्स्व नः; 3-1-11 उरौ महौ अनिवाधे वर्षर्षः; 5-42-17 and 5-43-16 उरौ देवा अनिवाधे स्याम; अ 12-1-2 असंवाधं वध्यतो मानवानाम्; 18-2-20 असंवाधे पृथिव्या उरौ लोके नि धीपस्व; जैत्रा 2-25 प्रकाशं चासंवाधं च. —b) ऋ 6-28-4 उरुगायममयं तस्य ता अनु; 7-35-15 ते नो रासन्तामुरुगायमय; 10-109-7 ऊर्जे पृथिव्या भक्त्वाय उरु' मुपास्ते; क 2-11.

॥ इति द्वादशः खण्डः ॥

स्मरौ वावाऽऽकाशाद् भूयः । तस्माद्यद्यपि बहव आसीरन्न स्मरन्तो नैव ते कंचन शृणुयुर्न मन्वीरन्न विजानीरन् । यदा वाव ते स्मरेयुरथ शृणुयुरथ मन्वीरन्न विजानीरन् । स्मरेण वै पुत्रान् विजानाति स्मरेण पशून् । स्मरमुपास्स्वेति ॥ १ ॥

a) अ 6-130-1 अन्तरसामयं स्मरः; 6-132-1 यं देवा स्मरमसिद्धन्. —b) मूयः (sic) ought to be भूयान्, as स्मर is mas.

स यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते । यावत् स्मरस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवः स्मराद् भूय इति । स्मराद्वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥

आशी वाव स्मराद् भूयसी । आशेद्धो वै स्मरो मन्त्रानधीते कर्माणि कुरुते पुत्राश्च पशूश्चेच्छते इमं च लोकममुं चेच्छते । आशामुपास्स्वेति ॥ १ ॥

a) अ 6-119-3 यत्संगमभिधावाम्याशाम्; 19-4-2 यामाशामेमि केवली सा मे अस्तु; ऐवा 3-46 स एतेषां त्रयाणामाशां नेयात्; क 1-8 (आशाप्रतीक्षे).

स य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते । आशयाऽस्य सर्वे कामाः समृद्धान्ति । अमोर्वीहास्याऽऽशिषो भवन्ति । यावदाशया गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगव आशया भूय इति । आशया वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

a) शत्रा 1-7-3-13 तयो हास्येपोऽमोवायावाहितो मनति; 3-8-3-14 तथा ह अनोवाय देवतानां मनांसि संगतानि भवन्ति.

॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥

प्राणो वात्र आशाया भूयान् । यथा वा अँरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन् प्राणे सर्वं समर्पितम् । प्राणः प्राणेन याति । प्राणः प्राणं ददाति । प्राणाय ददाति । प्राणो ह पिता । प्राणो माता । प्राणो भ्राता । प्राणः स्वसा । प्राण आचार्यः । प्राणो ब्राह्मणः ॥ १ ॥

Cp in general अ 11.4; प्र 6.3-4; 6.6.

a) वासं 3.4.5 रथनाभाविवासाः; वृ 1.5.15 (नग्नम्, प्रधिः); 2.5.15 (रथनाभौ च रथनेभौ च); कौ 3.8; मुं 2.2.6; श्वे 1.4 (एकनेमिम्); प्र 2.6.

स यदि पितरं वा मातरं वा भ्रातरं वा स्वसारं वाऽऽचार्यं वा ब्राह्मणं वा किञ्चिद् भृशमिव प्रत्याह । धिक्त्वाऽस्त्वित्येवैनमाहुः । पितृहा वै त्वमसि मातृहा वै त्वमसि भ्रातृहा वै त्वमसि स्वसृहा वै त्वमस्याचार्यहा वै त्वमसि ब्राह्मणहा वै त्वमसीति ॥ २ ॥

a) पा 7.2.18 क्षुब्ध-स्वान्त.....फाण्ट-बाढानि मन्य-मनस्.....अनायास-भृशेषु. —b) शांभा 30.5 धिक्त्वा जाल्म अस्तु पापिष्ठां ते प्रजां करोमि; गोत्रा 1.3.20 धिगिति होचुः.

अथ यद्यप्येनानुत्क्रान्तप्राणाञ्छूलैर्न समासं व्यतिपदहेत् । नैवैनं ब्रूयुः पितृहाऽसीति न मातृहाऽसीति न भ्रातृहाऽसीति न स्वसृहाऽसीति नाऽऽचार्यहाऽसीति न ब्राह्मणहाऽसीति ॥ ३ ॥

a) अ 1.162.11 अभिशूलं निहतस्यावधावति; शम्बा 3.8.5.8 अथ हृदपशूलैर्नावभृशं यन्ति.....तस्माद् परित्रयैव शूला कुर्यात्. Cp पा 5.4.65 शूलात्पाके; 4.2.17 शूलोत्पायत्; शम्बा 11.4.2.4 शूलौ न्वा अयमप्युर्गोह् अकृत शूलबाहुर्भविष्यतीति; 11.7.3.2 अथ यस्यैतद्वक्रस्य सतः शूल इवाश्रं भवति स ह कपोती नाम. —b) Cp 1 John 3.15 : Whosoever hated his brother is a murderer.

प्राणो होवैतानि सर्वाणि भवति । स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विज्ञानन्नातिर्वादी भवति । तं चेद् ब्रूयुरतिवाद्यसीति । अतिवाद्यसीति ब्रूयात् । नापह्नुवीति ॥ ४ ॥

a) But cp मुं 3.1.4 भवते नातिवादी.

॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥

एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति । सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानीति । सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति । सत्यं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

॥ इति षोडशः खण्डः ॥

यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति । नाविजानन् सत्यं वदति । विजानन्नेव सत्यं वदति । विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति । विज्ञानं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

॥ इति सप्तदशः खण्डः ॥

यदा वै मनुतेऽथ विजानाति । नामत्वा विजानाति । मत्वैव विजानाति । मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति । मतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

॥ इति अष्टादशः खण्डः ॥

यदा वै श्रद्धात्यथ मनुते । नाश्रद्धधन्मनुते । श्रद्धादेव मनुते । श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्येति । श्रद्धां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

॥ इति एकोनविंशः खण्डः ॥

यदा व निस्तिष्ठत्यथ श्रद्धधाति । नानिस्तिष्ठच्छ्रद्धधाति । निस्तिष्ठन्नेव श्रद्धधाति । निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितव्येति । निष्ठां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

a) शब्दा 6.5.2-20 देवाः कृत्वा वाचा अदित्या निष्ठापयन्. —b) Originally निःश्वा. Cp निस्तिष्ठति earlier.

॥ इति विंशः खण्डः ॥

यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति । नाकृत्वा निस्तिष्ठति । कृत्वैव निस्तिष्ठति । कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति । कृतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

a) शब्दा 10.3 5-16 कृतं निष्ठितमाविर्भवति.

॥ इति एकाविंशः खण्डः ॥

यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति । नासुखं लब्ध्वा करोति । सुखमेव लब्ध्वा करोति । सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति । सुखं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

॥ इति द्वाविंशः खण्डः ॥

यो वै भूमा तत्सुखम् । नाल्पे सुखमस्ति । भूमैव सुखम् । भूमा त्वेव विजिज्ञा-
सितव्य इति । भूपानं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

a) क 10-98-12 अपां भूपानमुप सृज; 10-149-3 अमर्त्यस्य भुवनस्य भूमा (= भूमा);
अ 3-24-7 स्फूर्तिं बह्वं भूपानमक्षितम्; 5 28-3 अन्नस्य भूमा पुरुषस्य भूमा पशूनां भूमा; 6-141-1
रुद्रो भूमे चिकित्सतु; तैसं 1-7-1-7 आक्षितिमेवोपैति भूपानमेवोपैति; 3-4-1-4 यः पशोर्भूमा या पुष्टिः;
ऐना 1-5 भूमाऽपरिमितः.

॥ इति त्रयोविंशः खण्डः ॥

यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा । अथ यत्रान्यत्
पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम् । यो वै भूमा तदमृतम् । अथ यदल्पं
तन्मर्त्यम् । स भगवः कस्मिन्नतिष्ठित इति । स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नीति ॥ १ ॥

a) क 10-149-3 अमर्त्यस्य भुवनस्य भूमा (= भूमा); वृ 2-4-14. —b) Cp
Aristotle, Physics 23b. —c) शब्दा 1-4-2-17 स्वं महिमानं आवहेति ..... वाग्वा अस्य
स्वो महिमा; 2-2-4-6 तं स्वो महिमा अम्युवाद जुहुधीति; मुं 3-1-2 (अस्य महिमानम्).

गोअर्धमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दासभायं क्षेत्राण्यायतनानीति ।
नाहमेवं ब्रवीमि । ब्रवीमीति होवाच । अन्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित इति ॥ २ ॥

a) शब्दा 3-3-3-1 महांस्त्वेव गोमहिमेत्यध्वर्युः; पा 2-4-11 गवाध्वप्रभृतीनि च. —b) वृ
6-2-7; क 1-23-25.

॥ इति चतुर्विंशः खण्डः ॥

स एवाधस्तात् स उपरिष्ठात् स पश्चात् स पुरस्तात् स दक्षिणतः स उत्तरतः । स
एवेदं सर्वमिति । अथातोऽहंकारादेश एव । अहमेवाधस्तादहमुपरिष्ठादहं पश्चादहं
पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेदं सर्वमिति ॥ १ ॥

a) छां 3-14-3; मै 6-17; क 2-20; श्वे 3-20; मुं 2-2-11; गी 8-9.

अथात आत्मादेश एव । आत्मैवाधस्तादात्मापरिष्ठादात्मा पश्चादात्मा
पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदं सर्वमिति । स वा एष एवं पश्यन्नेवं
मन्वान एवं विजानन्नात्मीरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानदः स स्वराह
भवति । तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति । अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्त्य-
राजानस्ते क्षर्त्यलोका भवन्ति । तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति ॥ २ ॥

a) मुं ३-१-४; गी ३-१७ (आत्मरतिः); ५-२४ (अन्तःसुखः अन्तरारामः). —b) ऋ ३-४५-५ स्वयुस्मिन्ः स्वराडसि; ७-८२-२ सप्ताडन्यः स्वराडन्य उच्यते वाम्; अ १७-१-२२-२३ विराजे नमः स्वराजे नमः सप्ताजे नमः; वासं ५-२४ स्वराडसि सप्तलहा सवराडसि अभिमातिहा जनराडसि रक्षोहा सर्वराडसि अमित्रः. —c) For the formation of compound in स्वराड् & अन्यराजानः cp ऋ १०-१६-९ यमराज्ञो गच्छतु रिवाहः; १०-९७-१८-१९ या ओपधीः सोमराज्ञीः; अ १८-२-४६ अपरिपरेण पथा यमराज्ञः पितृन् गच्छ; तैत्ति १-७-४-२ एष वो भरता राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेत्याह, तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणाः. —d) तैत्ति ३-११-७-४ अन्तवन्त इ वा एष क्षय्यं लोकं जयति...अथ हैपो अनन्तमपारमक्षय्यं लोकं जयति. ..Cp पा ६-१-८१ क्षय्य-जय्यौ शक्यार्थे.

॥ इति पञ्चविंशः खण्डः ॥

तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राण आत्मतः आशाऽऽत्मतः रमर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आर्वाविर्भावतिरोभावावात्मतोऽन्तमात्मतो बलमात्मतो विज्ञानमात्मतो ध्यान-मात्मतश्चित्तमात्मतः संकल्प आत्मतो मन आत्मतो वागात्मतो नामाऽऽत्मतो मन्त्रा आत्मतः कर्माण्यात्मत एवेदं सर्वमिति ॥ १ ॥

a) Not found in the series above beginning with नाम and ending with प्राण. आर्वाविर्भाव in श्रुति १०-३-५-१६ तस्य ह यो निरुक्त्वाविर्भावं वेद...; तिरोभाव only here in Vedic literature.

तदेप श्लोकः—

न पश्यो मृत्तुं पश्यति न रोगं नोत दुःखंताम् ।

सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः ॥ इति ॥

स एकधा (चैव) भवति त्रिधा भवति पञ्चधा ।

सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादश स्मृतः ।

शतं च दश चैकश्च सहस्राणि च विश्रुतिः ॥

आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः । सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः । स्मृतिर्लम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः । तस्मै मृदितरूपायै तमसस्पांरं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः । तं स्कन्द इत्याचक्षते ॥ २ ॥

a) ऋ १-१४८-५ अन्धा अपश्या न दधन् ...; अ ७-३८-१ इदं खनामि भेषजं मां पश्यं..... अ ११-२-१७ सहस्राक्षमतिपरं पुस्ताद्भद्रमस्पन्तं बहुधा विपश्चितम्; १३-४-४८ नमस्ते अस्तु पश्यत;

तथा 1-8-8 कश्यपः पश्यको भवति (कश्यप read backwards !), यत्सर्वं परिपश्यतीति सौक्ष्म्यात्; जै 1-56-5-6 ततोऽजायत पश्यतः असौ वा आदित्यः पश्यतः .... एतेन हि पश्यति; मुं 3-1-3 (यदा पश्यः पश्यति); पा 3-1-137 पात्राभ्याधेदृशः शः (उत्पश्यः, विपश्यः, पश्यः). —b) For formation, see the following words in ऋ : देवता, बन्धुता, वसुता, पुरुषता. पा 4-2-43 ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्. —c) मै 5-2 एकस्त्रिधा.... —d) वृ 4-2-3 (प्रविविक्ताहारतर इव). —e) मुं 3-2-6 (शुद्धसत्त्वाः). —f) Cp लम्भुक in छां 5-2-2; गी 18-73 (स्मृतिर्लब्धा). —g) क 6-15 (हृदयस्येह ग्रंथयः); मुं 2-2-8; 3-2-9 (गुहाप्रोयेभ्यः). —h) वृ 6-4-9 (अंगकपायः); पा 6-2-10 अध्वर्युकपाययोजनौ. (Cp Pāli कासाव). —i) ऋ 7-73-1 अतारिष्म तमसस्पायमस्य. —j) गी 10-24.

॥ इति षड्विंशः खण्डः ॥

॥ इति सप्तमोऽध्यायः ॥

अथ यदिदमास्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः । तस्मिन्दन्तस्तदन्वेष्टव्यं, यद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति ॥ १ ॥

a) अ 10-2-31 देवानां पूरयोभ्या । तस्यां हिरण्यः कोशः स्वर्गो ज्योतिषावृतः; छां 8-5-4 तदपराजिता पूर्वहणः; मुं 2-2-7 (दिव्ये ब्रह्मपुरे). —b) दहर = दन्त्र. Cp ऋ 1-31-6 दन्त्रेभिश्चित्समुता हंसि भूयसः; 4-25-5 न तं जिनिंति बहवो न दन्त्राः; 4-32-20 मा दन्त्रं भूरि आभरः; के 2-1; ब्रह्म 1-3-14 (दहर उत्तरेभ्यः). —c) छां 8-7-1.

“तं चेद् ब्रूयुर्यदिदमास्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः, किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति । स ब्रूयात् — ॥ २ ॥

a) Note the dialogical style तं चेद् ब्रूयुः ... स ब्रूयात्. —b) छां 6-13-2 अत्रैव किलेति; ऋ 6-2 इहैवान्तः शरीरे स पुरुषः.

यावान् वा अयमाकाशस्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाशः । उभे आस्मिन् यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते । उभावग्रिश्च वायुश्च सूर्यार्चन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि । यच्चास्येहोस्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितमिति ॥ ३ ॥

a) छां 3-13-7 यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते. —b) छां 8-3-1-2....सर्वं तदत्र गत्वा विन्दते.

तं चेद् ब्रूयुरस्मिन्चेद् ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितं सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामा यदै नज्जरा वाऽऽप्नोति मध्वसते वा किं ततोऽतिगिर्प्यत इति ॥ ४ ॥

a) क 5-4 किमत्र परिशिष्यते.

स ब्रूयात्—

नास्य जरयैतज्जीर्यति । न वधेनास्य हन्यते ।

एतत् सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन् कामाः समाहिताः ॥

एष आत्माऽपहतर्पाप्मा विजरो विमृत्युवशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्य-
कामः सत्यसंकल्पः । यथा ह्येवेह प्रजा अन्वाविशन्ति यथानुशासनम् । यं यर्मन्तम-
भिकामा भवन्ति यं जर्नपदं यं क्षेत्रभागं तं तमेवोपजीवन्ति ॥ ५ ॥

a) If we drop एतत् the verse reads like an अनुष्टुप् as we print it. —b) Cp छां 8.7.1; बृ 3.5.1. —c) छां 1.6.7 (सर्वेभ्यः पाप्मस्य उदितः). —d) क 10.32.7 एतद्वै भद्रमनुशासनस्य; शब्रा 11.5.6.8 मन्वाहुतयो ह वा एता देवानां यदनुशासनानि; बृ 1.5.17; 2.5.19; 4.1.2; 4.3.32; 4.5.15; छां 4.9.2; 5.3.4; क 1.20; 2.7; 6.15; तै 1.11; के 1.3; गी 8.9 (अनुशासितारम्). —e) क 1.49.3 दिवो अन्तेम्यस्परि; 1.164.34 (= वासं 23.61) पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः; अ 6.89.3 मह्यं त्वा मध्यं भूम्या उभावन्तौ समस्यताम्; 13.2.6 येनोभावन्तौ परियासि सपः; छां 6.13.2; बृ 1.3.10; 1.5.3; 3.3.1; 4.1.5; 4.3.18-19; 4.3.33. Cp the word प्रान्त and प्रत्यन्त (Pāli pānt and pānt) in classical Skr. lit. —f) तैब्रा 2.3.9.9 आ अस्य तं जनपदं पूर्वा कीर्तिर्गच्छति; ऐब्रा 8.14 ये केच परेण हिमवन्तं जनपदा उत्तरकुरु उत्तरमद्रा इति...; छां 5.11.5; बृ 2.1.18; पा 4.1.168; 4.2.124; 4.3.7; 4.3.100; 6.3.84; 7.3.12. —g) पा 5.1.46 पात्रात् धृन् (पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः). —h) तैसं 2.1.9.2 अपां च खलु वा ओषधीनां च रसमुपजीवामः; 3.2.9.7 इतःप्रदानं देवा उपजीवन्ति; अमुतःप्रदानं मनुष्या उपजीवन्ति; अ 8.10.22 तां मायामसुरा उपजीवन्ति; उपजीवनीयो भवति य एवं वेद; 10.6.32 यं देवाः पितरो मनुष्या उपजीवन्ति सर्वदा; शब्रा 12.2.3.4 पूर्ववयसे पुत्राः पितरमुपजीवन्ति...उत्तरवयसे पुत्रान् पिता उपजीवति; बृ 5.8.1 (द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति).

तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते । तद्य
इहाऽऽत्मानमनुविध्यं ब्रजन्त्येताश्च सत्यान् कामास्तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो
भवति । अथ य इहाऽऽत्मानमनुविध्यं ब्रजन्त्येताश्च सत्यान् कामास्तेषां सर्वेषु
लोकेषु कर्मचारो भवति ॥ ६ ॥

a) बृ 1.5.16. —b) छां 7.25.2 (क्षय्यलोकाः). —c) छां 7.25.2 (अन्यथा
विदुः); बृ 3.8.10 (कृपणः-ब्राह्मणः). —d) मनु 12.91 (समं पश्यन्नात्मयाजी). —e)
छां 3.5.4.

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

स यदि पितृलोककामो भवति । संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति । तेन पितृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ १ ॥

अथ यदि मातृलोककामो भवति । संकल्पादेवास्य मातरः समुत्तिष्ठन्ति । तेन मातृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ २ ॥

अथ यदि भ्रातृलोककामो भवति । संकल्पादेवास्य भ्रातरः समुत्तिष्ठन्ति । तेन भ्रातृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ३ ॥

अथ यदि स्वसृलोककामो भवति । संकल्पादेवास्य स्वसारः समुत्तिष्ठन्ति । तेन स्वसृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ४ ॥

अथ यदि सखिलोककामो भवति । संकल्पादेवास्य सखायः समुत्तिष्ठन्ति । तेन सखिलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ५ ॥

अथ यदि गन्धमाल्यलोककामो भवति । संकल्पादेवास्य गन्धमाल्ये समुत्तिष्ठतः । तेन गन्धमाल्यलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ६ ॥

α) कौ 1.4 शतं माल्यहस्ताः (अप्सरसः); गी 11.11 (दिव्यमाल्यांवरधरं दिव्यगंधानुलेपनम्).

अथ यद्यन्नपानलोककामो भवति । संकल्पादेवास्यन्नपाने समुत्तिष्ठतः । तेनान्नपानलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ७ ॥

α) ऐत्रा 8.9 प्रतितिष्ठामि अन्नपानयोः; शांवा 6.15 तेभ्य एतदन्नपानं ससृजे; बृ 4.3.37; मै 6.36; तै 1.4.

अथ यदि गीतवादित्रलोककामो भवति । संकल्पादेवास्य गीतवादिते समुत्तिष्ठतः । तेन गीतवादितलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ८ ॥

α) श्वा 3.2.4.6 वीणामेव सृष्ट्वा वादयन्तो निगायन्तो निषेदुः (Idiomatic usage : continuous action); क 1.26 तव नृत्यगीते.

अथ यदि स्त्रीलोककामो भवति । संकल्पादेवास्य स्त्रियः समुत्तिष्ठन्ति । तेन स्त्रीलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ९ ॥

यं यमन्तमभिकामो भवति । यं कामं कामयते । सोऽस्य संकल्पादेव समुत्तिष्ठति । तेन संपन्नो महीयते ॥ १० ॥

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानाः । तेषां सत्यानां सतामनृतमपिधानम् ।
यो यो हस्येतः प्रैति न तमिह दर्शनाय लभते ॥ १ ॥

a) क 7.49.3 सत्यानृते अवपर्यजनानाम्. —b) क 1.51.4 त्वमपामपिधानावृणोरप;
1.162.13 ऊष्मण्यापिधाना चक्षुषाम्; अ 7.35.30 अश्मानं ते अपिधानं कृणोमि; 11.3.11
राध्यमानस्य ओदनस्य द्यौरपिधानम्; शब्दा 11.1.1.1 चन्द्रमा एव द्वारपिधानः.

अथ ये चास्येह जीवा ये च भेता यच्चान्येदिच्छन्न लभते सर्वं तदत्र गत्वा
विन्दते । अत्र हस्येते सत्याः कामा अनृतापिधानाः । तद्यथाऽपि हिरण्यनिधिं
निहितमक्षेत्रज्ञं उर्ष्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुः । एवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य
एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः ॥ २ ॥

a) वृ 1.4.10; 4.4.22; मुं 3.2.9. —b) छां 7.26.2. —c) क 1.117.12
हिरण्यस्येव कलशं निखातम्; 8.66.4 निखातं चिपः पुरुसंभृतं वसु ..... वपति दाशुषे. —d)
शब्दा 13.2.3.2 यथा क्षेत्रज्ञोऽज्ञा नयेत्; for अक्षेत्रज्ञ cp पा 7.3.30 नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशल-
निपुणानाम्; cp क्षेत्रविद्—क 9.70.9 क्षेत्रविद्धि दिश आह विपृच्छते; तैसं 5.2.8.5 यथा
क्षेत्रविदोऽज्ञा नयति; for अक्षेत्रविद्—क 5.40.5 अक्षेत्रविषया मुग्धः; 10.32.7 अक्षेत्रवित् क्षेत्रविदं
हि अप्राट्. —e) पा 8.1.4 नित्यवीप्सयोः; 8.1.7 उपर्यव्यपसः सामीप्ये. —f) छां 8.4.2-3;
8.3.4 (संप्रसादः). —g) Cp वृ 3.9.26 (नित्य प्रत्युह्य).

स वा एष आत्मा हृदि । तस्यैतदेव निरुक्तं हृदयमिति तस्माद्दृढयम् ।
अहरहर्वा एंवित् स्वर्गं लोकमेति ॥ ३ ॥

a) तैआ 1.6.3 अत ऊर्ध्वं सनिर्वचनाः (आल्यायिकाः); cp नि 2.1 (अथ निर्वचनम्);
मुं 1.1.5; beginnings of निर्वचन as इतिवचन in क 5.2.12 अश्वत्थः समजाति वेदः ।
इतीममग्निममृता अवोचत्; cp नि 7.14 अग्निः कस्मात् ? ... त्रिष्य आप्यातेभ्यो जायते इति शाकपूणिः ।
ज्ञात, अज्ञात, दग्धाद्या नीतात्.

अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्येन
रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाच । एतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति । तस्य ह वा
एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति ॥ ४ ॥

a) वृ 2.1.18-19; 4.3.7; 4.3.9-18 and 19-33; छां 3.13.7; 8.6.3;
8.12.3; ऐ 1.3.12; कौ 4.20; मै 2.2; प्र 4.5-6.

तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि सैन्ती-यमिति । तद्यत्सत्तदमृतम् । अथ यत् ति
तन्मैर्त्यम् । अथ यद् यं तेनोभे यच्छति । यदनेनोभे यच्छति तस्माद् यम् । अहरहर्वा
एंवित् स्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥

a) Cp नि 3 13 सत्यं कस्मात् ? सत्सु तापते, सत्प्रभवं भवतीति वा; 1-13 एतेः कारितं च यकारादि च अन्तकरणम्, अस्तेः शुद्धं च सकारादि च (View of शाकटायन as regards the derivation of सत्यं refuted by यास्क). —b) वृ 5 5-1; कौ 1-6; मर्त्यम् to be dissolved as मर्तिअम्.

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेपां लोकानामसंभेदाय । नैतस्सेतुमहोर्वात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतम् । सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते । अपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकः ॥ १ ॥

a) क 9-41-2 सुवितस्य मनामहे अति सेतुं दुराध्यम्; तैसं 6-1-4-9 सेतुमेव कृत्वा अत्येति; कासं 28-4 सेतुमेव कीर्त्वा स्वर्गं लोकमेति; ऐवा 3-35 तमेव तत्सेतुं कृत्वा तरति; तैवा 2-4-2-6 त्वं नस्तन्तुस्तु सेतुस्ते त्वं पन्था भवसि देवयानः; श्वा 13-2-10-1 सेतुमेव तं संक्रमणं यजमानः कुरुते; जैवा 1-5 सेतोर्वा संक्रमणम्; क 3-2; सुं 2-2-5; श्वे 6-19. —b) वृ 4-4-22 (विधरणः); मै 7-7; अ 4-35 1 यो लोकानां विधृतिर्नाभिरेपां तेनौदनेनाति मृत्युम्; 19-54-5 पुण्याश्च लोकाव विधृतीश्च पुण्याः; तैसं 1-5-2-2 विभक्तयो भवन्ति वाचो विधृत्यै. —c) तैसं 6-4-1-1 असंभिन्दन्नव यति प्राणानामसंभेदाय; तैवा 1-6-4-2 वेदी असंभिन्ने भवतः; 3-7-5-3 दक्षिणार्धादसंभिन्दन्; श्वा 11-8-4-12 जीवेभ्यश्चैवैतां पितृभ्यश्च मर्यादां करोति असंभेदाय; तांवा 18-5-16 सकृत्सकृत्सवना-नामन्ततो भक्षयन्ति सवनानामसंभेदाय. —d) वृ 3-1-4; कौ 1-4. —e) छां 4-14-3.

तस्माद्वा एतस्सेतुं तीर्त्वाऽन्धः सन्ननन्यो भवति । विद्धः सन्नविद्धो भवति । उर्षतापी सन्ननुपतापी भवति । तस्माद्वा एतस्सेतुं तीर्त्वाऽपि नैतमहरेवाभि- निष्पद्यते । सकृद्विभातो ह्येवैष ब्रह्मलोकः ॥ २ ॥

a) जैवा 2-157 तस्मादिदमप्येतर्हि उपतापिनं पृच्छन्ति — केव ते रुजति, केव ते अभिपन्त्याम (derivation of भिष्क!); छां 3-16-2; 6-15-1; वृ 4-3-36. —b) Cp ethically गी 9-30 अपि चेत्सुदुराचारः etc. नक्तम् = सुदुराचारः, अहः = साधुः. —c) वृ 1-3-28; 2-3-10; 4-3-14; छां 3-11-3 3-17-7; श्वे 4-18; मै 6-24; क 5-15; गौका 4-81 (सकृद्विभातः).

तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकः । तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥

अथ यद्यङ्गं इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । ब्रह्मचर्येण ह्येव यो ज्ञाता तं विन्दते ।
अथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । ब्रह्मचर्येण ह्येवेष्ट्वाऽऽत्मानमनुविन्दते ॥१॥

Cp in general मै 6.7 for the etymological explanations.

a) शब्दा ३.१.४.२३ स यत् जायते तस्माद् यजो, यजो ह वै नाम एतद् यद् यज्ञ इति. The Upanisadic etymology is: यः ज्ञः स यज्ञः.

अथ यत् सत्त्रायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । ब्रह्मचर्येण ह्येव सत्
आत्मनस्त्वाणं विन्दते । अथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । ब्रह्मचर्येण
ह्येवाऽऽत्मानमनुविद्य मनुते ॥ २ ॥

a) शब्दा ४.६.८.२ या ह दीक्षा सा निषत्, तत्सन्नम्, तदयनं तत्सन्नायणम्; ऐवा ६.२.२ मेपीति
सन्नायणरूपम्; तांवा २५.३.४ पक्षि वा एतत्सन्नायणम्; २५.८.२ त एतत् सन्नायणमुपायत् तेनानुबन्धम्.
—b) क १०.१३६ ३ उन्मदिता मौनेयेन वार्ता आ तस्थिमा वयम्; वृ ३.५.१ अमौनं च मौनं च निर्विय

अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । एष ह्यात्मा न नश्यति यं
ब्रह्मचर्येणानुविन्दते । अथ यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । तदर्थश्च ह वै
ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि । तदर्थमदीयः सरः । तदर्थः सोमसवनः ।
तदपराजिता पूर्वह्मणः, प्रभुविमितः हिरण्यम् ॥ ३ ॥

a) शब्दा २.४ ३.३ अनाशकेन ह वा इमाः प्रजाः परामन्ति; १ ५.१.१ स उपवसये अनाशक-
मुपैति; १४.७.२.२५ (with variants in वृ ४.४.२२) तमेतं वेदानुवचनेन ... विविदिषन्ति .....
अनाशकेन. —b) ऐ १.१.२ आपः अदः अम्मः; कौ १.३. —c) अ ५.४.३ अश्वत्यो देवसदन-
स्तृतीयस्यामितो दिवि. d) Cp इमं in पा ३.२.३७ उग्रपश्य-इमं-पाणिपमाश्र. —e) क १ १३५.८
यमश्वत्यमुपातिष्ठन् जायवः; १०.१७.५ अश्वत्ये वो निषदनम्; अ ३.६.१ पुमान् पुंसः परिजातो अश्वत्यः
खदिरादधि; ३.६.६ यथाश्वत्य वानस्पत्यानारोहन् कृणुपेऽध्वरः; ६.११.१ शमीमश्वत्य आरूढस्तत्र
पुंसनं कृतम्.

तद्य एवैतावरं च ण्यं चार्णवौ ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष
ब्रह्मलोकः । तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥

अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याग्निमन्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य
पीतस्य लोहितस्येति । असौ वा आदित्यः पिङ्गल एष शुक्ल एष नील एष पीत
एष लोहितः ॥ १ ॥

a) Cp वृ २.२.१९; ४.२.३; ४.३.२०; कौ ४.१९. —b) वृ ४.४.९. —c) छां
३.१३.१-५ (पञ्च देवसुपयः; cp five colours in anticipation of this passage).

तद्यथा महीपथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमं चासुं चैवमेवैता आदित्यस्य
रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमं चासुं च । अमुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते तां आसु नाडीषु
सृष्टाः । आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृष्टाः ॥ २ ॥

a) ऐवा 417 अय यथा महापथः पर्याण (=परिमाण circuitous) एवम्. —b)
The word रश्मि is both mas. and femi., hence referred to here as ताः and ते.

तद्यत्रैतत् सुप्तः सपस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानाति । आसु तदा नाडीषु सृष्टो
भवति । तं न कश्चन पाप्मा स्पृशति । तेजसा हि तदा संपन्नो भवति ॥ ३ ॥

a) वृ 2.1.18-19; 4.3.9-18, 19-31; कौ 4.20. —b) छां 6.2.3; 6.8.6;
8.11.1.

अथ यत्रैतदवलिमानं नीतो भवति । तमभित आसीना आहुर्जानासि
मां जानासि मामिति । स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो भवति । तावज्जानाति ॥ ४ ॥

a) नीतः = नि + इतः; क 10.94.5 न्यङ् नि यन्ति उपरस्य निष्कृतम्; 10.161.2 यदि
मृत्योरन्तिकं नीत एव; अ 6.29.1 अमृतं हेतिः पतत्रिणी न्येतु; 12.2.38 आर्तिं मर्त्यो नीत्य;
12.4.20 हेङ् न्येति मातृपः; तैसं 7.2.4.1 ताः सृष्टाः (प्रजाः) क्षुधं न्यायन्; ऐवा 4.26 अणिमानमेव
तत् परुषिमाणं नियन्ति; शब्दा 1.4.3.22 आर्तिं न्येति; वृ 4.3.36; 4.4.1 (न्येत्य = नि + आ + इत्य);
also न्याय in प्रतिन्यायम् (वृ 4.3.15) and न्याय्यम् (गी 18.15).

अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामति । अथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते । स
ओमिति वा होद्वा मीयते । स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छति । एतद्वै खलु
लोकद्वारं विदुषां प्रपदनं निरोधोऽविदुषाम् ॥ ५ ॥

1) v. l. ऊर्ध्वः. —2) Deussen reads ह ऊर्ध्वम् ईयते for होद्वा मीयते (ह-उत्-वा
मीयते).

a) Cp छां 8.5.6; वृ 3.1.6; 5.10.1 where we get the Atmane. form
आक्रमते (cp पा 1.3.4 आह उद्गमे), but Parasmai. in मुं 3.1.6 येनाक्रमन्ति ऋषयो
ह्यातकामाः. —b) शब्दा 8.6.1.23 अवस्तात् प्रपदनो ह स्वर्गो लोकः...अवस्तात् स्वर्गं लोकं
प्रापयन्त. —c) प्र 1.10.

तदेप श्लोर्कः —

शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ।

तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमिति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्त्युत्क्रमणे भवन्ति ॥ ६ ॥

a) क 6.16. —b) प्र 3.6 (एकशतं नाडीनाम्).

॥ इति पष्ठः खण्डः ॥

य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः । स सर्वाँश्च लोकानाम्नोति सर्वाँश्च कामान् यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच ॥ १ ॥

a) छां 8:1:1; 8:1:5. —b) के 1:4; वृ 1:4:7; 2:4:5.

तद्धोभये देवासुरा अनुबुधुधिरे । ते होचुहन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वाँश्च लोकानाम्नोति सर्वाँश्च कामानिति । ईन्द्रो हँव देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणाम् । तौ हासंविद्वानावेव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः ॥ २ ॥

a) शब्रा 9:5:1-19 तद् हासुरा अनुबुधुधिरे यज्ञं वै कृत्वा तद्देवाः सत्यं तन्वते. —b) वृ 1:5:12; ऐ 1:3:14; कौ 2:6; 3:1. —c) आर्षेयब्रा 8:15; वृ 2:2:3; प्र 5:3.

तौ ह द्वात्रिँशत् वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूपतुः । तौ ह प्रजापतिरुवाच । किमिच्छन्ताववास्तमिति । तौ होचतुर्य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः । स सर्वाँश्च लोकानाम्नोति सर्वाँश्च कामान् यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति भगवतो वचो वेदयन्ते । तमिच्छन्ताववास्तमिति ॥ ३ ॥

तौ ह प्रजापतिरुवाच—य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाच । एतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति । अथ योऽयं भगवोऽप्सु परिख्यायते यश्चायमादर्शं कतम एष इति । एष उ एवैषु सर्वेष्वन्तेषु परिख्यायत इति होवाच ॥ ४ ॥

a) वृ 2:3:5; 5:5:2; छां 1:7:5; 4:15:1; योसू 2:6 दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतैवास्मिता. —b) क 6:5.

॥ इति सप्तमः खण्डः ॥

उदशरीव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे प्रभूतमिति । तौ होदशरावेज्जेषांचक्राते । तौ ह प्रजापतिरुवाच—किं पश्यथ इति । तौ होचतुः—सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं पश्याव आ लोमभ्य आ नखेभ्यः प्रतिरूपमिति ॥ १ ॥

a) तैसं 3:4:8-7 ब्रह्मौदनं चतुःशरावं पक्त्वा; तैब्रा 1:3:4-5 नैगरेण सप्तदशशरावेण; जैब्रा 3:262 तन्निर्माय शरावयोः संमार्जं न्यदधुः; पा 6:2:29 इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ. —b) वृ 1:4:7 (नखाभ्यः); छां 1:6:7 (आ प्रणखात्); कौ 4:20. —c) क 6:47-18

रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव; तैत्रा ३-१-२२-२ अस्य पुत्रः प्रतिरूपो जायते; शत्रा ३-२-१-५ यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पम् (Cp Art is imitation of Nature); ११-५-७-१ प्रज्ञा वर्धमाना चतुरो धर्मान् ब्राह्मणमभिनित्पादयति ब्राह्मण्यं प्रतिरूपचर्या यशो लोकपक्विम्; वृ ३-१-२२; कौ ४-२; जैत्रा ३-२६४ तस्मात् स भस्मना प्रतिरूपः; क ५-१-१०; जै १-२७-५.

तौ ह प्रजापतिरुवाच — साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षे-
यामिति । तौ ह साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षांचक्राते । तौ ह
प्रजापतिरुवाच — किं पश्यथ इति ॥ २ ॥

a) क १-४३-२ सोमो गीर्भिः परिष्कृतः; १-८६-२४ विश्वभिर्मतिभिः परिष्कृतम्; १०-१०७-१०
परिष्कृतं देवमानेव चित्रम्; अ १-३-१० दृढा नद्धा परिष्कृता; तैत्रा २-६-११-१० मदा मासरेण परिष्कृता;
पा ६-१-१३७ सं-परि-उपेक्ष्यः करोतौ भूषणे.

तौ होचतुर्यथैवेदमावां भगवः साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ स्व एवमेवेमौ
भगवः साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृताविति । एष आत्मेति होवाच । एतदमृतम-
भयमेतद् ब्रह्मेति । तौ ह शान्तहृदयौ प्रवव्रजतुः ॥ ३ ॥

तौ हान्वीक्ष्य प्रजापतिरुवाच — अनुर्पलभ्याऽऽत्मानमनुविद्य ब्रजतो यतर
एतदुपनिषदो भविष्यन्ति देवा वाऽसुरा वा ते पराभविष्यन्तीति । स ह शान्तहृदय
एव विरोचनोऽसुराद्भगाम । तेभ्यो हैतामुपनिषदं प्रोवाच — आत्मैवेह महर्ष्य आत्मा
परिचर्यः । आत्मानमेवेह मह्यन्नात्मानं परिचरन्नुभौ लोकाववाप्नोतीमं चायं
चेति ॥ ४ ॥

a) क ६-१२ (उपलभ्यते); ६-१३ (उपलब्धव्यः); मै ४-४; ६-८; गी १५-३ (उपलभ्यते);
गौका ३-३१ (उपलभ्यते). — b) Cp similar formation in गी १४-२१ (किमाचारः).
— c) अ ८-१०-२२ तस्या विरोचनः प्राज्ञादिर्वत्स आसीत्; तैत्रा १-५-१-१ प्रज्ञादो ह वै कायाधवः
विरोचनं स्वं पुत्रमपन्यधत्. — d) Cp क ८-७०-८ तं वो महो महाय्यामिन्द्रम्; क १०-१२२-७ त्वां
देवा महयाप्याय वावृधुः.

तस्मादप्यद्येहाददानमश्रद्धाधानमयजमानमाहुरासुरो वतेति । असुराणां ह्येषोप-
निषत् । प्रेतस्य शरीरं भिक्षया वसनेनालंकारेणेति सः स्कुर्वन्ति । एतेन ह्ययं लोकं
जेष्यन्तो मन्यन्ते ॥ ५ ॥

a) छां ४-३-७ दत्तासौ भिक्षाम्; भिक्षा in सुभिक्षा—छां १-१०-५.

॥ इति अष्टमः खण्डः ॥

अथ हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श । यथैव खल्वयमस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्नामे स्नामः परिवृक्णे परिवृक्णः । अस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेप नश्यति । नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥

a) ऋ 1-189-4 मा ते मयं जरितारं... नूनं विदत्; 2-28-10 स्वमे भयं भीरवे मह्यमाह; 2-41-10 इन्द्रो अंग महद्भयम्; 8-61-16 आरे अस्मत्कृणुहि दैव्यं भयम्; 9-67-21 यदन्ति यच्च दूरके भयं विन्दति मामिह; 10-39-11 नाहो अश्नोति दुरितं नक्तिर्भयम्; अ 8-1-10 भयं परस्ताद्भयमवस्तात्; वृ 1-4-2 द्वितीयादौ भयं भवति; तै 2-7; क 6-2, 3; श्वे 2-8 (भयावहानि); गी 2-40; गौका 3-39 (अभये भयदर्शनः). —b) ऋ 1-117-19 उत स्नाम धिण्या सं रिणीयः; अ 1-31-3 अस्नामस्त्वा हविषा यजामि; अश्लोणेस्त्वा घृतेन जुहोमि; 11-3-45 स्नामो भविष्यसीति एनमाह; वासं 30-10 द्वाभ्यः स्नामं स्वप्नायान्वं अधर्माय वाधिरम्; शब्रा 11-7-2-4 अन्धो वा स्नामो वा वाधिरौ वा पक्षहतो भविष्यति. —c) शब्रा 6-7-2-8 यथा पक्षपुच्छवन्तं गर्भं परिवृथेत् तादृक् तत्; पत्रा 3-10 पर्यवैनं वृथति; तैआ 1-6-3 एतयैवेन्द्रः सलावृक्या सह असुगन् परिवृथति. —d) श्वे 1-9, 12. भोग्यम् as opposed to भयम् above.

स समित्पाणिः पुनरेयाय । तस्मै प्रजापतिरुवाच — मघवन् यच्छान्तहृदयः प्रात्राजीः सार्धं विरोचनेन, किमिच्छन् पुनरागम इति । स होवाच — यथैव खल्वयं भगवोऽस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्नामे स्नामः परिवृक्णे परिवृक्णः । अस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेप नश्यति । नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥

एवमेवैष मघवन्निति होवाच । एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि । वसापराणि द्वात्रिंशत् वर्षाणीति । स हापराणि द्वात्रिंशत् वर्षाण्युवास । तस्मै होवाच — ॥ ३ ॥

॥ इति नवमः खण्डः ॥

य एष स्वमे महीयमानंश्चरत्येष आत्मेति होवाच । एतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति । स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज । स ह्याप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श । तद्यद्यपीदं शरीरमन्यं भवत्यनन्धः स भवति यदि स्नाममस्नामः । नैवैषोऽस्य दोषेण दुर्प्यति ॥ १ ॥

a) ऋ 4-30-9 महान्महीयमानां उपासामिन्द्र सं पिणक्. —b) मै 6-18 ब्रह्मविदो दोषा नाश्रयन्ति; 6-30; क 5-11. —c) ऋ 3-3-1 अय धर्माणि सनता न दृढपत; 7-104-9 ये वा भद्रं द्रुपयन्ति स्वपाभिः; अ 3-9 4-5 शुनः कपिरिव द्रुपगः; दृष्ट्यै हि त्वां भर्तृषामि द्रुपयिष्यामि कावयम्.

न वधेनास्य हन्यते । नास्य स्नाम्येण स्नामः । घ्नन्ति त्वेवैनम् । विच्छाद-
यन्तीव । अप्रियवेत्तेव भवति । अपि रोदितीव । नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥

1) Max Müller, Bohtlingk and Deussen suggest the reading विच्छादयन्तीव.
Cp वृ 4.3.20 and पा 3.1.28.

a) जैत्रा 2.276 आचार्यप्रशिष्टो वा अहमस्मि...स ह तां रात्रिमप्रियविद्ध उवास.

स समित्पाणिः पुनरेयाय । त॥ ह प्रजापतिरुवाच — मघवन् यच्छान्तहृदयः
प्रात्राजीः, किमिच्छन् पुनरागम इति । स होवाच — तद्यद्यपीदं भगवः शरीरमन्यं
भवत्यनन्यः स भवति यदि स्नाममस्नामः । नैवैषोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ ३ ॥

न वधेनास्य हन्यते । नास्य स्नाम्येण स्नामः । घ्नन्ति त्वेवैनम् । विच्छाद-
यन्तीव । अप्रियवेत्तेव भवति । अपि रोदितीव । नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ।
एवमेवैष मघवन्निति होवाच । एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि । वसापराणि
द्वात्रिंशत् वर्षाणीति । स हापराणि द्वात्रिंशत् वर्षाण्युवास । तस्मै होवाच ॥ ४ ॥

1) See note on विच्छादयन्तीव in the second कण्डिका.

॥ इति दशमः खण्डः ॥

तद्यत्रैतत् सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येव आत्मेति होवाच ।
एतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति । स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज । स हाप्राप्त्यैव देवानेतद्भयं
ददर्श । नाह खल्वयमेव॥ संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति । नो एवेमानि भूतानि ।
विनाशमेवापीतो भवति । नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥

a) छां 8.6.3. — b) ऐत्रा 2.40 आत्मा वै समस्तः...; तैत्रा 3.8.17.3 समस्तानि वैश्व-
देवानि जुहोति; छां 2.1.1. — c) वृ 1.3.7; 2.1.19; 4.3.23; 4.4.4; ई 14.

स समित्पाणिः पुनरेयाय । त॥ ह प्रजापतिरुवाच — मघवन् यच्छान्तहृदयः
प्रात्राजीः, किमिच्छन् पुनरागम इति । स होवाच — नाह खल्वयं भगव एव॥
संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति । नो एवेमानि भूतानि । विनाशमेवापीतो भवति ।
नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥

a) मुं 1.2.12; प्र 1.1; की 1.1; 4.19.

एवमेवैष मघवन्निति होवाच । एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि । नो
एवान्यत्रैतस्मात् । वसापराणि पञ्च वर्षाणीति । स हापराणि पञ्च वर्षाण्युवास ।

तान्येकशतं संपेदुः । एतत्तद्यदाहुः । एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्म-
चर्यमुवास । तस्मै होवाच — ॥ ३ ॥

a) ऐवा 7-18 तस्य ह विश्वामित्रस्य एकशतं पुत्रा आसुः; पञ्चाशदेव ज्यायांसो, मधुच्छन्दसः
(51st) पञ्चाशत् कनीयांसः.

॥ इति एकादशः खण्डः ॥

मघवन् मर्त्यं वा इदं शरीरमात्तं मृत्युना । तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधि-
ष्ठानम् । आत्तो वै सशरीरः प्रियाप्रियाभ्याम् । न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिय-
योरपहतिरास्ति । अशरीरं वात्र सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ॥ १ ॥

a) शब्दा 10-1-3-2 प्रजापतेरधमेव मर्त्यमासिर्धर्ममृतम्; 11-1-2-12 मर्त्या ह वा अग्ने देवा
आसुः. —b) Cp Piprawa Vase Inscription सालिह (शरीर) निधने भगवतो बुधस.
—c) क 10-81-2 किं त्विदासीदधिष्ठानम्; अ 12-4-23 दुर्गा तस्मा अधिष्ठाने पृथिवी सहदेवता;
गी 3-40 अस्याधिष्ठानमुच्यते; 18 14 अधिष्ठानं तथा कर्ता. —d) छां 7-1-5; 8-4-2.

अशरीरो वायुः । अर्धं विद्युत् स्तनयित्पुरशरीराण्येतानि । तद्यथैतान्यमुष्मादा-
काशात् समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते ॥ २ ॥

एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभि-
निष्पद्यते । स उत्तमपुरुषः । स तत्र पर्येति जज्ञत् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यनैर्वा
ज्ञातिभिर्वा नोर्षजनं स्मरन्निदं शरीरम् । स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्त एवमेवा-
यमास्मिच्छरीरे प्राणो युक्तः ॥ ३ ॥

a) छां 8-3-4; मै 2-2; बह्व 4-4-1 संप्रसादिविर्भावः स्वेनशब्दात्. —b) शंकराचार्य
reads उत्तमपुरुषः. —c) बृ 4-3-13 —d) क 1-25-8 वेदा य उपजायते; नि 1-3 उप
इति उपजनम्; 2-2 अयापि वर्णोपजनः; 4-7 अनर्थका उपजना भवन्ति. —e) क 10-106-2
प्रायोगेव श्वाभ्यां शासुरेयः; अ 8-9-7 त्वं हि युक्तं युयुक्षे योग्यं च; शब्दा 1-3-1-13 योग्येण योग्यं
युजन्ति; 3-5-1-24 युगशब्देन द्वै योग्यं युजन्ति; बृ 4-3-10. —f) क 1-48-3 उवासीपा
उच्छाच्च नु देवी जीरा रथानाम्, ये अस्या आचरणेषु दधिरे समुद्रे न शवस्वः.

अथ यत्रैतदाकाशमनुविपण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनार्थं चक्षुः । अथ
यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धार्थं घ्राणम् । अथ यो वेदेदमभिव्याहाराणीति
स आत्माऽभिर्व्याहाराय वाक् । अथ यो वेदेदं श्रृग्वानीति स आत्मा श्रवणार्थं
श्रोत्रम् ॥ ४ ॥

a) Cp in general वृ 1.4.7; 2.4.12; 4.4.18; के 1.1-2.

अथ यो वेदेदं मन्त्रानीति स आत्मा । मनोऽस्य देवं चक्षुः । स वा एष एतेन देवेन चक्षुषा मनसैतान् कोमान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोके ॥ ५ ॥

a) For organs of sense in general, cp वृ 1.3.2-6; 1.4.7; 2.2.3; छां 1.2.2-6; 2.7.1; 2.11.1; 3.18.1-6; के 1.4-8. —b) क 10.71.7 मनोजवेषु असमा बभूवुः; अ 10.8.14 न सर्वे मनसा विदुः.

तं वा एतं देवां आत्मानमुपासते । तस्मात्तेपां सर्वे च लोका आत्ताः सर्वे च कामाः । स सर्वांश्च लोकानाम्रोति सर्वांश्च कामान् यस्तमात्मानमनुविद्यं विजानाति । इति ह प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच ॥ ६ ॥

a) वृ 1.4.10; 4.3.33; 5.2.1; तै 2.8; कौ 4.20. —b) क 4.27.1 (=ऐ 2.5) गर्भे तु सन्नन्वेषामवेदम; छां 8.1.6; 8.4.3; 8.5.1; वृ 1.4.7; 4.4.8; 4.4.9; 4.4.13.

॥ इति द्वादशः खण्डः ॥

श्यामान्छैबलं प्रपद्ये । श्वलाच्छयामं प्रपद्ये । अश्व इव रोमाणि विधूयं पापं चन्द्र इव रंहिर्मुखात् प्रमुच्य धूत्वा शरीरमर्कृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामीत्यभि-संभवामीति ॥ १ ॥

a) क 10.14.10-12 (श्वलौ...अति द्रव). —b) अ 12.1.57 अश्व इव रजो दुधुवे वि तान् जनान्; 13.2.8 विधूय देवस्तमो दिवमारुहत्; नि 1.18 (ज्ञानविधूतपाप्मा); मुं 3.1.3. —c) अ 19.9.10 शं नो महाश्वान्द्रमसाः शमादित्यश्च राहुणा; मै 7.6 शानिः, राहुः, केतुः. —d) मुं 1.2.12. —e) मुं 1.2.6.

॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥

आर्कांशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता । ते यदन्तरा तद् ब्रह्म तदमृतं स आत्मा । प्रजापतेः सर्वां वेस्य प्रपद्ये यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां यशो राज्ञां यशो विशाम् । यशोऽहमनुमार्पयिषि । स हाहं यशसां यशः । श्येतर्मदत्तरुमदत्तरुं श्येतं लिन्दुं माऽभिगां लिन्दु माऽभिगाम् ॥ १ ॥

a) छां 8.1.3. —b) छां 6.3.3. —c) ऐवा 2.20 अनुबुवतैव अनुमपत्तव्यम्; श्रवा 7.5.1.20 तदेतदन्नं प्रपद्यमानं सर्वे देवा अनुप्रापयन्त अन्नजीवनं हि इदं सर्वम्; गी 9.21 एवं प्रयीषममनुमपत्ताः. —d) क 1.71.4 गृहे गृहे श्येतो जेन्यो भूत; 5.33.8 वहन्तु मा दश श्येतासः;

7.4.3 यं मतसिः स्येतं जगृभे; अ 6.83.2 एन्येका स्येन्येका कृष्णैका रोहिणी (f. du.) दे; वासं 24.3 स्येतः स्येताक्षोऽरुणः; शत्रा 5.3.1.7 स्येत इव होष उर्यश्च अस्तं च यन् भवति. —e) अ 12.4.5 has विक्लिन्दु. Deussen and Bohtlingk suggest लिङ्गम्.

॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥

तद्धेतद् ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्यः । आचार्यकुला-
द्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेपेणाभिसमावृत्य कुर्तुं च शुचौ देशे स्वाध्याय-
मधीयानो धार्मिकान् विदधदात्मानि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्याहिंसेन् सर्वभूतान्यन्यत्र
तीर्थेभ्यः । स खल्वेवं वर्तयन् यावदार्युपं ब्रह्मलोकमाभिसंपद्यते । न च पुनरावर्तते
न च पुनरावर्तते ॥ १ ॥

a) छां 2.23.1; 5.10. —b) Cp यथाविधि in पा 3.4.4 and 46. —c) छां 1.10.5. —d) मै 6.28 (पुत्रदारकुटुम्बेषु सक्तस्य). —e) पा 4.4.41 धर्मं चरति. —f) वृ 1.5.23; मुं 3.1.8; प्र 4.1; श्वे 1.1; गी 15.3. —g) ऋ 1.141.5 अहिंस्यमान उर्विया वि वाचुषे; 5.64.3 अस्य प्रियस्य शर्मणि अहिंसानस्य सन्धिरे; वासं 11.28 शिवं प्रजाम्योऽ-
हिंसन्तम्; शत्रा 2.6.2.17 अहिंसन्नः शिवोऽस्तीहि; ऐत्रा 1.30 आत्मनश्च यजमानस्य च अहिंसायै;
छां 3.17.4. —h) तांबा 1.1.7 मृदा शिथिरा देवानां तीर्थं वेदिरासि मा मा हिंसी; जैत्रा 2.130
तदेव तीर्थम्; तदामृतनम्; वृ 6.2.7 तीर्थेन इच्छासै; पा 4.4.107 समानतीर्थं वासी; 6.3.87 तीर्थं
ये. —i) छां 5.9.2; cp यावज्जीवम् in शत्रा 5.2.2.4 तस्य नाशनीयात् यावज्जीवम्; पा 3.4.30
यावति विन्दजीवोः.

॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥

॥ इति अष्टमोऽध्यायः ॥

॥ बृहदारण्यकोपनिषत् ॥

[This Upaniṣad, one of the oldest and most important ones, forms the concluding part of the 14th Kāṇḍa of the Śatapatha Brāhmaṇa of the Śukla Yajurveda. It is both an Āraṇyaka and an Upaniṣad and as its very name suggests it is voluminous (बृहत्) in extent.]

ॐ उपा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः । सूर्यश्चक्षुर्वातः प्राणो व्यात्तमाग्निर्वैश्वानरः
संवत्सर आत्माऽश्वस्य मेध्यस्य । द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरं पृथिवी पाजस्यं दिशः पार्श्वं
अवान्तरदिशः पर्वणं ऋतवोऽङ्गानि मासाश्चार्थमासाश्च पर्वाण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा
नक्षत्राण्यस्थीनि नभो मांसानि । ऊर्वर्धय॑ सिकताः सिन्धवो गुदा यकृच्च क्लोमान्श्च
पर्वता ओपधयश्च वनस्पतयश्च लोमानि । उर्ध्वं पूर्वाधो निम्लोच्चैश्च जघनार्धः ।
यद् विजृम्भते तद् विद्योतते । यद् विधुनुते तद् स्तनयति । यन्मेहति तद्वर्पति ।
वागेवास्य वाक् ॥ १ ॥

This कण्डिका and the next = शब्दा 10.6.4. Cp in general क 1.162; अ 9.7; वासं 22-25 for अश्वमेध; also शब्दा 10.5.3 (अग्निरहस्य); 10.6.1 (वैश्वानराविद्या); 10.6.3 (शाण्डिल्यविद्या i. e. छां 3.14); also तैस 7.5.25 and तै 1.5.

1) v. l. यौष्पटम्.

a) वृ 1.2.3. —b) छां 1.2.9 (व्यादात्स्वेवान्ततः); पा 1.3.20 आडो दोज्जास्य-
विहरणे. —c) वासं 19.93 आत्मानमन्त्रैः समधात् सरस्वती; शब्दा 9.5.2-16 आत्मा वै यज्ञस्य
यजमानः अह्नानि कृत्विजः; 12.2.3-6 आत्मा वै संवत्सरस्य विपुवानह्नानि मासाः; 7.2.2-8 स वा
आत्मानमेव विकृषति, न पक्षपुच्छानि; ऐआ 2.3.5 मय्यं होपामह्नानामात्मा; तै 2.1. —d) क
3.5.6-3 त्रिपाजस्यो वृषभो विश्वरूपः; वासं 25.8 इन्द्रस्य क्रोडो अदित्यै पाजस्यम्; अ 4.14.8
दिशि ध्रुवायां पेहि पाजस्यम्; 10.10.20 पाजस्याज्जज्ञे यज्ञः; वृ 1.2.3 (इयमुः).
—e) अ 10.9.20 यास्ते प्रोत्रा ये स्कन्धा या पृष्टीयाश्च पर्वणः; पद्वा 1.3 तानि पृष्ठानि दार्हतानि
तस्मात् बृहत्य एव परिदाशः; शब्दा 12.2.4-13 त्रयोदशान्याः पर्वणः त्रयोदशान्याः पार्श्वे; पा
6.2.177 उपसर्गात् स्वांगं ध्रुवमपशुं. —f) क 1.162-10 यद्वचस्पमुदस्याप वाति; अ 12.5.39
तस्या आहननं कृत्वा मेनिराशसनं बलम् ऊवच्यम्; शब्दा 12.7.1-8 ऊवच्ययादेवास्य मन्त्रुरस्रवत्, स
म्याग्रोऽभवत् आरण्यानां पशूनां राजा; ऐआ 2.6 औपधं वा ऊवच्यम्. —g) क 10.163.3 आन्त्रेभ्यस्ते
गुदाभ्यो वनिष्ठोर्हृदयादधि; वासं 19.86 गुदाः पात्राणि स्रद्धा न पेनुः; अ 9.7.16 देवजना गुदा
मनुष्या आन्त्राणि अत्रा उदारम्. —h) क 1.151.5 आ निमुच उपसस्तकवीरिव; 8.27.19 यदप
सूर्य उपति यन्निमुचि प्रभुधि...यदा मय्यंदिने दिवः; क 10.151.5 अद्वां प्रातर्हवामहे अद्वां मय्यंदिने
परि । अद्वां सूर्यस्य निमुचि अद्दे अद्वापयेह नः; 10.52.4 अप म्लुकं बद्ध कृच्छ्रा चरन्तम्; तैत्रा

3 7-6-23 उपा च तस्मै निमुक् च सर्वं पापं समूहताम्; ऐवा 3-44 स वा एष न कदाचन निमोचति; छां 3-11-2; पा 3-1-58 जूस्तधुमुचुलुचु... ..श्विभ्यश्च.

अहर्वा अश्वं पुरस्तान्महिमाऽन्वजायत । तस्य पूर्वं समुद्रे योनिः । रात्रिरेनं पथान्महिमाऽन्वजायत । तस्यापरे समुद्रे योनिः । एतौ वा अश्वं महिमानावभितः संवभूर्वतुः । हयो भूत्वा देवानवहद् वाजी गन्वर्वा नर्वाऽसुरानश्वो मनुष्यान् । समुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः ॥ २ ॥

a) शब्दा 13-2-11-1 प्रजापतिकामयत्—महान् भूयान् स्यामिति । स एतावश्वमेधे महिमानौ ग्रहौ अपश्यत्; 13-5-2-23 उदिते ब्रह्मोद्ये प्रपद्य अश्वयुः हिरण्यमेन पात्रेण प्राजापत्यं महिमानं ग्रहं गृह्णाति. —b) वासं 23-2 यस्ते वायावन्तरिक्षे महिमा संवभूव. —c) शब्दा 13-2 2-19 = तैत्ति 3-8-4-3 अम्बुयोनिर्वा अश्वः. Cp कात्यायन (वार्तिक) अपो योनिर्यन्मतिषु on पा 6-3-1 अलुगुत्तरपदे.

॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

नैवेह किंचनाग्र आसीत् । मृत्युर्नैवेदमावृत्तमासिदशनायया । अशनाया हि मृत्युः । तन्मनोऽकुरुताऽऽत्मन्वी स्यामिति । सोऽर्चन्नचरत् । तस्यार्चत आपोऽजायन्त । अर्चते वै मे कर्मभूदिति । तदेवार्कस्यार्कत्वम् । रुह वा अस्मै भवति य एवमेतदर्कस्यार्कत्वं वेद ॥ १ ॥

Cp in general शब्दा 10-6-5.

1) Bohtlingk reads आत्मन्वि. Cp तैत्ति 2-2-9-1. —2) v. l. अर्क्यत्वम्. Cp शब्दा 10-4-1-4 & 12-3-3-14; जै 4-23-1.

a) शब्दा 11-3-3-1 ब्रह्म वै मृत्यवे प्रजाः प्रापच्छत्; 13-7-7-1 हन्ताहं भूतेष्वामानं जुह्वानि, भूतानि चात्मानि. —b) शब्दा 10-2-6-19 अन्नाद्वा अशनाया निवर्तते, पानात् पिपासा ..; 7-2-2-21 अशना वै तमः, अग्नम् अस्या अशनायै पादम्; ऐवा 2-2 अशनाया वा अमतिः; शब्दा 11-7-3-3 सोऽशनायै रूपम्, स यो ह तादृशं रूपं कुरुते अशनायुक्ता हास्य भार्या भवन्ति; ऐवा 7-15 अशनया परितः .. अरण्यमुपेयाय; तैत्ति 3-9-15-2 एको वा अमुष्मिँल्लोके मृत्युः । अशनाया मृत्युः; ऐवा 2-3-2 अय इतरेषां पशूनामशनापिपासे एव अभिविज्ञानम्. All the four forms अशना, अशनया, अशनाय and अशनाया are available. —c) जै 1-3-3. —d) तैत्ति 1-2-6-4 सर्वेण हि आत्मना आत्मन्वी सहोत्पतन्ति; बृ 1-2-7; 2-1-13. Cp सामन्त्री in जै 1-43-11. Cp आत्मन्वत् in क 1-182-5 युवमेतं चक्रयुः सिन्धुषु पुत्रमात्मन्वन्तम्; अ 10-8-43 तस्मिन्ययक्षमात्मन्वत् तद्वै ब्रह्मविदो विदुः; 14-2-14 आत्मन्वती उर्वरा नारीयम्; तैत्ति 2-1-6-1 प्रजापतिकामयत्—आत्मन्वन्मे जायेतेति. —e) तांवा 17-1-9 अदण्ड्यं दण्डेन मन्तश्चरन्ति; अ 4-39-9 (with past participle) अग्नावग्निश्चरति प्रविष्टः. —f) तैत्ति 5-3-7-1 नास्मै अकं भवति यजमानाय; निघण्टु 3-6 शम्, कम्, ... छल्वनामानि; नि 1-14 कमिति सुखनाम; पा 5-2-138 कंशंर्या बभयुस्तिवुतपसः. Cp कंयु, शयु. —g) क 6-4-6 आ सूर्या न भानुमद्भिरकैरि ततन्थ; श्वे 2-11; मै 6-8.

आपो वा अर्कः । तद्यदपां शर आसीत् तत् समहंन्यत । सा पृथिव्यभवत् ।
तस्यामश्राम्यत् । तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजोऽसौ निरवर्तताग्निः ॥ २ ॥

1) Weber reads तेजो रस.

a) शरस् (n) Cp अ 11 3 6 शरो अभ्रम्, तैस 5 4 4 3 अपां वा एतत् पुष्पम्, यदेतत्, अपां शर अयका, वास 39 5 मैत्र. शरसि सताप्यमाने, ऐत्रा 5 26 मैत्र शरो गृहीतम्, शब्दा 3 3 3 2 तस्यै शृत तस्यै शर, तस्यै दाधि, तस्यै मस्तु, तस्या आतश्चनम्, तस्यै नननीतम् Cp मण्ड 1n श्वे 4 16 —b) Cp सहत् udj 1n क 3 1 7 स्तीर्णा अस्य सहतो विवरूपा, क 8 31 9 समूधो रोमश हत, तैत्रा 2 2 9 2 तदभ्रमिव समहन्यत —c) शब्दा 6 10 अथैतस्या एव नय्यै विथाये तेजोरस प्रावृहत्

स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुर्वतादित्यं तृतीयं वायुं तृतीयम् । स एष प्राणस्त्रेधा विहितः । तस्य प्राची दिक् शिरोऽसौ चासौ चेर्मौ । अथास्य प्रतीची दिक् पुच्छमसौ चासौ च सकथ्यौ । दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे । द्यौः पृष्ठमन्तारिक्ष-मुदरमियमुरः । स एषोऽप्सु प्रतिष्ठितः । यत्र क चैति तदेव प्रतितिष्ठत्येवं विद्वान् ॥ ३ ॥

a) क 10 45 1 दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निं अस्मद् द्वितीयं परि जातवेदाः, तृतीयमप्सु वास 12 19 विद्वा ते अग्ने त्रेधा त्रयाणि, शब्दा 6 7 4 4 अग्निर्व्यापुरादित्य एतानि हास्य तानि त्रेधा त्रयाणि —b) क 4 35 2 एकं विचक्रं चमसं चतुर्धा, 1 16 4 15 तेषामिष्टानि विहितानि धामश, स्यान्ने रेजन्ते विकृतानि रूपश, अ 12 3 5 4 तन्व स्वर्गो वि चक्रे, श्वे 5 3, मै 6 2 Cp विकार 1n छा 6 1 4 —c) तैस 5 5 6 2 स त्रेधा व्यभवत् स्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयम्, तैत्रा 1 6 6 1 तन्त्रेधा विन्यदधात् । पशुषु तृतीयमप्सु तृतीयमादित्ये तृतीयम्, 1 7 1 2 त्रेधाऽऽत्मानं त्रिकार्षि इति स त्रेधात्मानं व्यकुरुत—अग्निं तृतीयं रुद्रं तृतीयं वरुणं तृतीयम्, शब्दा 4 6 7 3 द्वे इन्द्रस्तृतीये तृतीयं विष्णुं तृतीयं when it means one-third has acute accent on the first syllable, when it means third, it has acute on the second syllable Cp also तृतीयम्, e one fourth in अ 10 10 29 आपस्तुरीयं अमृतं तुरीयं यज्ञस्तुरीयं पशवस्तुरीयम् Only here in the sense of one-fourth —d) शब्दा 6 7 4 5 प्राणा वै महिषा दिवि त्वा प्राणा अन्तरिक्षे ततः —e) Is विहितं originally विद्वत् or विभृत् ? Cp शब्दा 6 7 4 4 बहुधा निहिते, वास 12 19 विभृता पुरुषा —f) ईर्मौ—अ 10 10 21 ईर्माभ्यामयनं जातं सक्रियभ्यां च वशे तव, नि 5 25 ईर्म इति बाहुनाम्, समीरिततरो भवति

सोऽकामयत—द्वितीयो म आत्मा जायेतेति । स मनसां वाचं मिथुनं समर्भवदशनाया मृत्युः । तद्यदेतदेत आसीत् स संवत्सरोऽभवत् । न ह पुरा ततः संवत्सर आस । तमेतावन्तं कालमभिभार्यावान् संवत्सरः । तमेतावन्तः कालस्य परस्तादसृजत । तं जातमभिन्व्याददात् । स भार्णकरोत् । सैव वागभवत् ॥ ४ ॥

a) वृ 1.4.17. —b) वृ 1.4.4. —c) वृ 4.4.16. —d) कासं 37.14 तां शुष्णो अभिव्याददात्; वृ 1.1.1 (व्यात्तम्); छां 1.2.9; पा 1.3.20. —e) Cp√भण् (भन् in क 6.11.3 मधु छन्दो भनति रेभ इष्टौ).

स ऐक्षत यदि वा इममभिर्मस्ये कनीयोऽन्नं करिष्य इति । स तया वाचा तेनात्मनेदं सर्वमसृजत यदिदं किंच—ऋचो यजूंषि सामानि च्छन्दांसि यज्ञान् प्रजाः पशून् । स यद्यदेवासृजत तच्चदत्तुमाधिर्यत । सर्वं वा अचीति तर्ददितेरदितित्वम् । सर्वस्यैतस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवमेतददितेरदितित्वं वेद ॥ ५ ॥

a) Cp तैसं 3.1.9-6 यज्ञे माऽऽभजाथ ते पशूनाभिमंस्ये; वासं 13.4.1 हरसा माऽभिमंस्याः; ऐवा 7.28 विश्वरूपं त्वाष्ट्रमभ्यमंसत, वृत्रमस्तुत; शन्वा 12.5.1.16 स हैनमीश्वरः सपुत्रं सपशुमभिमन्तोः. Cp अभिमाति—क 3.24.1 अभिमातीरपास्य. —d) वृ 1.2.4 स मनसा वाचं नियुनं समभवत्. —c) क 10.90.9-10 तस्मायज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे, छन्दांसि जज्ञिरे तस्मायजुस्तस्मादजायत. —d) जैत्रा 3.246 स हास्या अन्तिकं नतिर्तुं दध्ने; छां 4.10.3; वृ 1.2.6; 1.5.21; 3.1.2; 4.3.19. —e) क 1.89.10 अदितिर्योः अदितिरन्तरिक्षमादितिर्माता स पिता स पुत्रः.; शन्वा 7.4.2.7 इयं वा अदितिरियं हि इदं सर्वं ददते; नि 4.22 अदितिः अदीना देवमाता; 11.23 अग्निरपि अदितिरुच्यते.

सोऽकामयत—भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति । सोऽश्राम्यत् । स तपोऽतप्यत । तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य यशो वीर्यमुदक्तामत् । प्राणा वै यशो वीर्यम् । तत् प्राणेपृत्कान्तेषु शरीरं श्वयितुमाधिर्यत । तस्य शरीर एव मन आसीत् ॥ ६ ॥

सोऽकामयत—मेध्यं म इदं स्यादात्मन्व्यनेन स्यामिति । ततोऽश्वः समभवत् । यदश्वत् तन्मेध्यमभूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम् । एष ह वा अश्वमेधं वेद य एनमेवं वेद । तमनवरुध्यैवामन्यत । तं सवत्सरस्य परस्तादात्मन आलभत । पशून् देवताभ्यः प्रत्यौहत् । तस्मात् सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्ते । एष ह वा अश्वमेधो य एष तपति । तस्य संवत्सर आत्मा । अयमग्निरर्कः । तस्यैमे लोका आत्मानः । तावेतावर्काश्वमेधौ । सो पुनरेकैव देवता भवति मृत्युरेव । अप पुनर्मृत्युं जयति । नैनं मृत्युराग्नोति । मृत्युरस्यात्मा भवति । एतासां देवतानामेको भवति ॥७॥

a) शन्वा 6.1.1.11 अश्वहं वै तमश्च इत्याचक्षते; cp पां 7.4.18 श्वयतेरः. —b) अ 12.2.55 प्रत्यक्षमर्कं प्रत्यर्पयित्वा; शन्वा 12.3.3.14 त्रयं सह क्रियते—अग्निरर्कं महदुक्तम्..... तेनास्याग्न्यर्को आत्मा भवतः; ऐवा 1.4.1 अग्निर्यो अर्कः; वृ 3.2.10. —c) अ 11.7.7 राजसूयं वाजपेयम्...अर्काश्वमेधावुच्छिष्टे.....; जैत्रा 1.25 अर्काश्वमेधाविति एव सप्राडग्निर्यो जुहोमि. —d) शन्वा 10.5.2.23 स एष एव मृत्युः... सोऽमृतो भवति । मृत्युरस्यात्मा भवति. —e) शन्वा 10.6.5.8 adds सर्वमायुरेति after this. —f) शन्वा 10.6.5.8 adds hereafter य एवं वेद.

॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

द्वयाँ ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुराः ।
त एषु लोकेष्वस्पर्धन्त । ते ह देवा ऊर्चुर्दन्तासुरान् यज्ञ उद्गाथेनात्ययामेति ॥ १ ॥

Cp in general : छां 1-2, 3; कौ 3; जै 1-60; 2-1-3; 2-10-11.

a) ऋ 6-27-8 हयानग्रे रथिनो विंशतिं गाः; 9-72-3 सं द्वयीभिः स्वसृभिः क्षेतिं जामिभिः;
अ 19-7-5 आ मे दद्या प्रोष्ठपदा सुशर्म; शन्ना 1-1-1-4 द्वयं वा इदं न तृतीयमास्ति सत्यं चैवानृतं च;
ऐना 7-19 ब्रह्मक्षत्रे अत्र द्वयः प्रजा असृज्यन्त-हुतादश्च अहुतादश्च; पा 5-2-43 द्वित्रिभ्यां तयस्यायन्वा;
6-4-148 यत्नेति च. कानीयस-ज्यायस occur only here for कनीयस् and ज्यायस्; ऋ
7-86-6 अस्ति ज्यायान् कनीयस उपारे; cp पा 5-3-64 युवात्पयोः कन् अन्यतरस्याम्;
5-3-61 ज्य च.

ते ह वाँचमूचुस्त्वं न उद्गायेति । तथेति तेभ्यो वागुदगायत् । यो वाचि
भोगस्तं देवेभ्य आगायत् । यत् कल्याणं वदति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न
उद्गात्राज्येप्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन् । स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रति-
रूपं वदति । स एव स पाप्मा ॥ २ ॥

a) Cp छां 3-18-1-6; 8-12-4-5; वृ 1-4-7 (five organs of sense); वृ 2-2-3
(सत ऋषयः); केन 1-4-8. —b) ऋ 10-34-3 नाहं विन्दामि कितवस्व भोगम्; तैसं 2-4-12-6
तव भोगाय त्वां प्र विक्षेयम्; ऐना 7-13 यावन्तः पृथिव्यां भोगाः; तैत्रा 2-3-10-3 तस्माद् ह स्त्रियो
भोगमा एव हारयन्ते; शन्ना 3-9-3-27 तस्मादाप एतावति भोगे भुज्यमाने न क्षीयन्ते. Cp भोग in
छां 8-9-1. —c) ऋ 1-31-9 त्वं कल्याण वसु विश्वमोषिषे; 3-53-6 कल्याणार्ज्याया सुवर्णं गृहे ते;
शन्ना 11-6-1-7 स्त्रियौ कल्याणी च अतिकल्याणी च ते अन्तरेण पुरुषः कृष्णः पिंगाक्षो दण्डपाणिस्तस्यै;
11-6-1-12 सा या कल्याणी सा अद्वा ... अय या अतिकल्याणी सा अद्वा; नि 2-3 कल्याणं
कमनीयं भवति; पा 4-1-126 कल्याण्यादीनामिन्द्र. —d) वृ 2-1-8. Cp प्रतिरूप in शन्ना
3-2-1-5 यदै प्रतिरूपं तच्छिख्यम्.

अथ ह प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति । तथेति तेभ्यः प्राण उदगायत् । यः
प्राणे भोगस्तं देवेभ्य आगायत् । यत् कल्याणं जिघ्रति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न
उद्गात्राज्येप्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन् । स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रति-
रूपं जिघ्रति । स एव स पाप्मा ॥ ३ ॥

अथ ह चक्षुरुचुस्त्वं न उद्गायेति । तथेति तेभ्यश्चक्षुरुदगायत् । यश्चक्षुषि
भोगस्तं देवेभ्य आगायत् । यत् कल्याणं पश्यति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न
उद्गात्राज्येप्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन् । स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रति-
रूपं पश्यति । स एव स पाप्मा ॥ ४ ॥

अथ ह श्रोत्रमूचुस्त्वं न उद्गायेति । तथेति तेभ्यः श्रोत्रमुदगायत् । यः श्रोत्रे
भोगस्तं देवेभ्य आगायत् । यत् कल्याणं शृणोति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न

उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेदमप्रति-
रूपः शृणोति । स एव स पाप्मा ॥ ५ ॥

अथ ह मन ऊचुस्त्वं न उद्गायेति । तथेति तेभ्यो मन उदगायत् ।
यो मनसि भोगस्तं देवेभ्य आगायत् । यत् कल्याणः संकल्पयति
तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन् ।
स यः स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपः संकल्पयति । स एव स पाप्मा । एवमु खल्वेता
देवताः पाप्मभिरुपास्यन् । एवमेनाः पाप्मनाऽविध्यन् ॥ ६ ॥

अथ हेममासैन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति । तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत् ।
ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविव्यत्सन् । स
यथाऽमनमृत्वा लोष्टो विध्वंसेतैव ह वै विध्वंसमाना विध्वञ्चो विनेशुः । ततो
देवा अभवन्, परासुराः । भवत्यात्मना, परास्य द्विपन् भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥७॥

a) छां 1.2.7; के 1.1 (प्रथमः). आसन् from आसन् as मुख्य from मुख. —b)
छां 1.2.7-8 (अश्मा आखणः); जै 1.60.7 (अश्मा आखणः). —c) शब्दा 3.2.2.20 तत्
कृष्णविषाणया लोष्टं वा किञ्चिद्वा उपहन्ति; 4.1.5.2 तस्य कुमाराः कण्डिन्त इमं जीर्णि कृत्यारूपमनर्थ्यं
मन्यमाना लोष्टैर्विपिपिपुः; 13.8.4.12 मर्षादाया एव लोष्टमाहृत्य; गोत्रा 1.2.3 यथा कुंभे लोष्टः
प्राक्षितो नैव शौचार्थाय कल्पते. —d) Note the alliteration. —e) तैसं 2.4.3.3
भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति; ऐवा 3.21 यो वै भवति यः श्रेष्ठतामरजुते स महान् भवति; शब्दा
9.5.1.17 अथ हासुराः, आसक्त्यद्वतं वदन्तः... परा ह त्वेवान्ततो भवन्ति; छां 8.8.4. —f)
अ 5.22.10 पाप्मा भ्रातृव्येण सह गच्छ; 10.3.9 भ्रातृव्या मे सवन्धवः; तैसं 5.6.2.1 आपो वा
अग्नेर्भ्रातृव्याः; कासं 27.8 तस्माद् भ्रातृव्यापाद्वतं वदेत्; बृ 2.2.1; ते 3.10; पा 4.1.144 भ्रातृव्यन्वः;
145 व्यन् सपत्ने.

ते होचुः—क्व नु सोऽभूद्यो न इत्थमर्सं कृतेति । अयमास्येऽन्तरिति । सोऽयास्यै
आङ्गिरसोऽङ्गनाः हि रसः ॥ ८ ॥

a) ऋ 1.33.3 नि सर्वसेन इषुधौ रसः. —b) बृ 3.1.19.

सा वा एषा देवता दूर्नामः । दूरः ह्यस्या मृत्युः । दूरः ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति
य एवं वेद ॥ ९ ॥

सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य यत्रोऽसां दिशामन्त-
स्तद्गमयांचकार । तैतासां पाप्मनो विन्यदधात् । तस्मान्न जनमियान्नान्तमियान्नेत्पाप्मानं
मृत्युमन्ववायानीति ॥ १० ॥

a) यव—तद्: cp शब्दा 13.8.4.5 यत्रोदकं भवति तत्स्नान्ति. —b) अ 12.3.18 मा मा प्रापत् पाप्मा. —c) तैसं 2.4.12.3 स विष्णुस्त्रेधात्मानं विन्यधत्; शब्दा 2.2.1.14 स एतास्तिष्ठस्तदू: एषु लोकेषु विन्यधत्; तांवा 6.5.13 ता वनस्पतयश्चतुर्धा वाचं विन्यदधु: —दुन्दुभौ चीणायामक्षे तूणवे. —d) शब्दा 7.2.1.13 पाप्मा वै निर्ऋति: नेतृ पाप्मानं निर्ऋतिमन्त्रायामेति; 11.5.5.8 महाहिमिव वै हृदाद् बलीयान् अन्ववेत्य; ऐवा 6.14 यदहं चाहं चेति ह स देवता अन्ववयु:.

सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्यार्थेना मृत्युमत्यवहत् ॥ ११ ॥

a) क 6.22.7 स नो वक्षत ... सुवह्ना ... विश्वान्यति दुर्गहाणि; शब्दा 13.8.4.6 अथो अग्निर्वै पथो अतिवोढा स एनानतिवहति; जै 3.9.10.

सं वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत् । सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत् ।
सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते ॥ १२ ॥

Cp in general वृ 3.9. 1-9.

1) Senart reads सा for सः.

a) शब्दा 2.3.3.9 तदेतं मृत्युमतिमुच्यते सैषामिहोत्रे मृत्योरतिमुक्तिः; ऐवा 3.14 स सर्वान् पाशान्, सर्वान् स्थाणून् मृत्योरतिमुच्य स्वस्त्येव उदमुच्यत; तैवा 3.1.6.2 अति ह वा अहोरात्रे मुच्यते; वृ 3.1.3.6; के 1.2. —b) अ 10.1.16 परेणेहि नवति नाभ्या अति दुर्गाः; ऐवा 3.37 अवरेण वै देवान्...परेणैव पितॄन्...; 8.14 ये केच परेण हिमवन्तं जनपदा उत्तरकुरव उत्तरमद्रा इति; शब्दा 7.1.1.24 तथाश्चैतं परेणापो याश्चावरेण ता एतदाह; ऐ 1.2; पा 2.3.8 कर्मप्रवचनीयमुक्ते द्वितीया; 2.3.31 एनपा द्वितीया.

अथ प्राणमत्यवहत् । स यदा मृत्युमत्यमुच्यत स वायुरभवत् । सोऽयं वायुः
परेण मृत्युमतिक्रान्तः पवते ॥ १३ ॥

अथ चक्षुरत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स आदित्योऽभवत् । सोऽसावादित्यः
परेण मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ॥ १४ ॥

अथ श्रोत्रमत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत ता दिशोऽभवन् । ता इमा दिशः
परेण मृत्युमतिक्रान्ताः ॥ १५ ॥

a) An appropriate verb is lacking as in the preceding and the following; e. g. दीप्यते, पवते, तपति and भाति.

अथ मनोऽत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमा अभवत् । सोऽसौ
चन्द्रः परेण मृत्युमतिक्रान्तो भाति । एवम् ह वा एनमेषा देवता मृत्युमतिवहति य
एवं वेद ॥ १६ ॥

अथात्मनेऽन्नाद्यमागायत् । यद्धि किंचान्नमद्यतेऽनेनैव तदद्यते । इह
प्रतितिष्ठति ॥ १७ ॥

a) अनेन a pronominal form; but शंकराचार्य takes it as अन = प्राण. Cp वृ 1.5.3; 6.1.14; छां 5.2.1.

ते देवा अमुवन् । एतावद्वा इदं सर्वं यदन्नम् । तदात्मन आगासीः । अनु नोऽस्मिन्नन्न आभर्जस्वेति । ते वै माऽभिसंविशंतेति । तथेति तं समन्तं परिण्य-
विशन्त । तस्माद्यदनेनान्नमति तेनैतास्तृप्यन्ति । एवम् ह वा एनम् स्वा
अभिसंविशन्ति भर्ता स्वानाम् श्रेष्ठः पुरस्ता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य एवं वेद । य उ
हैवंविदं स्वेषु प्रतिवृभूपति न हैवालं भार्येभ्यो भवति । अथ य एवैतमनु
भवति यो वैतमनु भार्यान् वृभूर्पति स हैवालं भार्येभ्यो भवति ॥ १८ ॥

a) क 4.32.21 आ नो भजस्व राधासि; अ 4.22.2 एमं भज ग्रामे अश्वेषु गोषु; ऐवा
3.20 हन्तेमानस्मिन्नक्य आ भजै. —b) अ 3.3.4 इमं सजाता अभिसंविशश्चम; वासं 32.11
आत्मानमात्मना अभिसंविशेश; तैवा 2.7.16.3 मां गोपतिमभिसंविशन्तु; तै 3.1. —c) अ 6.8.1
यथा वृक्षं लिबुजा समन्तं परिपस्वजे; ऐवा 2.19 तं सरस्वती समन्तं पर्यधावत्; वृ 3.3.2. —d)
शवा 4.3.4.11 त एनमाभितः परिणविशन्ते; 14.1.1.7 तं देवा अनाभिधृष्णुवन्तः समन्तं परिण्य-
विशन्त. —e) क 5.46.1 विद्वान् पयः पुरात कजु नेपाति; 6.47.7 पुरस्ताऽइव. —f) क
4.17.19 यद् वृषा भूरीण्येको अप्रतीनि हन्ति; 8.32.16 न सोमो अप्रता पपे; शवा 8.7.3.8
इन्द्रो वै सर्वान् देवान् प्रतिप्रति; 13.5.2.3 नेयजमानं प्रतिप्रतिः कश्चिदसदिति; शवा 6.12
(quoted in नि 13.10) एतद् वा एतदक्षरं यत्सर्वा त्रयो वियां प्रतिप्रति; पा 1.4.92
प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः. —g) शवा 2.3.4.7 भर्ता भार्ये नानुबध्यते; ऐवा 1.29
अनग्रभाद्रका ह होतुश्च यजमानस्य च भार्या भवन्ति; जैवा 3.23 एतेषां नो भार्याणामध्यक्षः स्या इति;
छां 7.24.2 (दासभार्यम्); पा 3.1.112 भृजो असंज्ञायाम्.

सोऽयस्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः । प्राणो वा अङ्गानाम् रसः । प्राणो
हि वा अङ्गानाम् रसः । तस्माद्यस्मात् कस्माच्चाङ्गात् प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यति ।
एष हि वा अङ्गानाम् रसः ॥ १९ ॥

a) क 10.67.1 अयास्य उक्थमिन्द्राय शंसन्; 10.108.8 एह गमन्तृपयः सोमशिता अयास्यो
अंगिरसो नवग्वाः; गोवा 1.1.7 सो अंगरसोऽभवत् तं वा एतं अंगरसं सन्तं अंगिरा इत्याचक्षते; नि
3.17 अंगारेषु अंगिराः; जै 2.11.8-9. —b) तदा + इव ?

एष उ एव बृहस्पतिः । वाग्वै बृहती । तस्या एष पतिस्तस्माद् बृहस्पतिः ॥ २० ॥

a) पा 1.1.17 उजः (विभाषासंधिः). —b) शांकरभाष्य quotes : प्राणे बृहती प्राण
कच इत्येव विधात् from some Vedic work.

एष उ एव ब्रह्मणस्पतिः । वाग्वै ब्रह्म । तस्या एष पतिस्तस्माद् ब्रह्मणस्पतिः
॥ २१ ॥

1) Weber adds ह after उ.

एष उ एव साम । वाग्वै सामैष सा चार्मथेति तत् साम्नः सामत्वम् । यद्वै
समः प्लुपिणां समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽग्नेन सर्वेण
तस्माद्वै साम । अश्रुते सा नः सायुर्ज्यं सलोकतां य एवमेतत् साम वेद ॥२२॥

a) अ 14.2.71 अमोऽहमस्मि सा त्वम्; छां 1.6.7; 5.2.6; जै 1.53.5. —b) पा
1.1.17 उन्नः (विभाषासंविः). —c) ऋ 1.191.1 द्वाविति प्लुपी इति; वासं 24.29 प्रजापतये
पुरुषान् हस्तिन आलभते, वाचे प्लुपीन्, चक्षुषे मशकान्; अ 4.36.9 हस्तिनं मशका इव; जैत्रा 2.182
ते पशव आतपं वर्षं दशान् (sic) मशकान् न धारयन्ति; श्रवा 11.2.7.12 कं स्विदेव अपरीपु
महानागमिव अभिसंसारं दिदक्षितारः; ऐवा 8.22 दशनागसहस्राणि दश दासीसहस्राणि; सुत्तनिपात 20
अंधकमकसा न विज्जेरे; पा 4.1.42...नाग...स्थौल्य.... —d) तैसं 5.7.5.7 अयो एतासां
देवतानां सायुज्यतां गच्छति; कासं 37.11 एताभिर्वै देवताभिः सायुज्येन देवा अमुषाणां राष्ट्रमाददत्;
ऐवा 2.24 एतासामेव तदेवतानां यजमानं सायुज्यं सारूपतां सलोकतां गमयति; तैत्रा 3.9.20.9
अश्वेनैव मेघ्येन प्रजापतेः सायुज्यं सलोकतामाप्नोति; तांवा 25.18.6 ब्रह्मणः सलोकतां साप्तितां सायुज्यं
गच्छन्ति य एतदुपयन्ति; छां 2.20.2; छां 8.14.1 (सायुज्यं from सयुज् in ऋ.)

एष उ वा उद्गीथः । प्राणो वा उर्त । प्राणेन हीदः सर्वमुत्तब्धम् । वागेव
गीथा । उच्च गीथा चेति स उद्गीथः ॥ २३ ॥

a) अ 11.7.5 ऋक्साम यजुश्छिष्ट उद्गीथः प्रस्तुतं स्तुतम्; 15.3.6 सामासाद् उद्गीथोऽपाश्रयः;
तैसं 3.2.9.5 उद्गीथ एव उद्गातृगामः; ऐवा 5.32-33 स कचैव होत्रमकरोत् यजुषाध्वयं साम्ना उद्गीथम्;
जैत्रा 1.234 तस्य ह सोमशुष्मः सात्यपाज्ञिरुद्गीथायोढ आस; तांवा 6.6.18 एष वै सोमस्योद्गीथो यत्पवते
सोमोद्गीतमेव साम गायति; जै 1.12.4 माध्यंदिन उद्गीथः; cp उद्गाता—ऋ 2.43.1-2 उभे वाचौ
वदति सामगाइव, गायत्रं च त्रैषुमं चातु राजति, उद्गातेव शकुने साम गायसि ...; श्रवा 13.2.3.2 यद्
उद्गाता उद्गायेत् यथाक्षेत्रज्ञो अन्येन पया नयेत् तादृक् तत्, अथ यदुद्गातारमवरूप्य अश्वमुद्गीथाय वर्णति,
यथा क्षेत्रज्ञोऽजसा नयेत्; पा 5.1.129 प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्. —b) छां 1.3.6
(प्राण एव उर्त ... वाग्गीः ... अन्नं थम् ...).

तद्वापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो राजानं भक्षयन्नुवाच । अयं त्वर्यं राजा मूर्धानं
विपातयताद्यादितोऽयास्य आङ्गिरसोऽन्येनोदगायदिति । वाचा च ह्येव स प्राणेन
चोदगायदिति ॥ २४ ॥

a) ऋ 6.75.18 मर्माणि तेवर्मणा छादयामि, सोमस्त्वा राजाभूतेनानु वस्ताम्; 10.109.2
सोमो राजा प्रथमो ब्रह्मजार्था पुनः प्रायच्छद्ब्रह्मणीयमानः; वासं 9.40 एष वोऽमी (Votive !) राजा
सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा; श्रवा 5.3.3.12 तस्माद् ब्राह्मणोऽनायः सोमराजा हि भवति; ऐवा 1.14
ते सोमं राजानमकुर्वन्; छां 5.10.4 एष सोमो राजा । तदेवानामन्नम् । तं देवा भक्षयन्ति. —b) वृ
2.3.1; 2.3.3; 3.9.9; तै 2.6; कौ 1.6. —c) सुत्तनिपात 983 मुद्रा फलतु सत्तथा; 987
मुद्रनि मुद्रपाते वा ज्ञाणं तस्स न विज्जति.

तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद भवति हास्य स्वम् । तस्य वै स्वर एव स्वम् । तस्मादात्विज्यं करिष्यन् वाचि स्वरमिच्छेत । तया वाचा स्वरसम्पन्नायात्विज्यं कुर्यात् । तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तं दिदृक्षन्त एव । अथो यस्य स्वं भवति । भवति हास्य स्वं य एवमेतत् साम्नः स्वं वेद ॥ २५ ॥

a) क 1 94.6 निष्ठा विद्वो आत्विज्या धीर पुष्पसि, अ 11.3 14 ऋचा कुम्भ्यधिहितात्विज्येन प्रेषिता, ऐवा 3 46 आत्विज्य कारयते उत वा मे दयात्, उत वा मा वृणोतेति, शम्ना 1 91 29 अमानुष एव वा एतद्भवति यदात्विज्ये प्रवृत्तः, शम्ना 12 3 3.2 अस्य त्रय्या त्रिययाऽऽत्विज्य कृत भवति, छा 1.10 6, ब्रसू 3 4.45 आत्विज्यमिति औडलोमिः, तस्मै हि परिकीयते. —b) क 2 1 1 अस्य रण्य स्वस्येव पुष्टिः, 6 28 2 उपेक्ष्यति न स्व मुपायति, 7.82 6 ओजो मिमाते ध्रुवमस्य यत् स्वम्, अ 6 107 1 त्रायमाणे द्विपाच्च सर्वे नो रक्ष चतुष्पायच्च नः स्वम्, 12.4 10 तदाद्बु. स्वस्य गोपनम्, तेस 1 5.9 1 यदेव किञ्च यजमानस्य स्व तस्यैव तद्वेत सिञ्चति प्रजनने

तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद भवति हास्य सुवर्णम् । तस्य वै स्वर एव सुवर्णम् । भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत् साम्नः सुवर्णं वेद ॥ २६ ॥

a) Cp तै 1-2 (वर्णः स्वरः), reference to अकारादिः वर्णः ?

तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठति । तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा । वाचि हि खल्वेव एतत् प्राणः प्रतिष्ठितो गीयते । अर्न्त इत्यु हैक आहुः ॥ २७ ॥

a) 1. e अन्ने as opposed to वाचि above.

अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः । स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति । स यत्र प्रस्तुयात् तदेतानि जपेत् । असतो मा सद्गमय, तमसो मा ज्योतिर्गमय, मृत्योर्माऽमृतं गमयेति । स यदाहासतो मा सद्गमयेति । मृत्युर्वा असत् सदमृतं मृत्योर्माऽमृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह । तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । मृत्युर्व तमो ज्योतिरमृतं मृत्योर्माऽमृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह । मृत्योर्माऽमृतं गमयेति । नात्र तिरोहितमिवास्ति । अथ यानीतराणि स्तोत्राणि तेष्व्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत् । तस्मादु तेषु वरं वृणीत । यं कामं कामयेत् तम् । स एव एवंविदुद्गातात्मने न यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायति । तद्धेतुल्लोकजिदेव । न हैवालोर्म्य-ताया आशाऽस्ति य एवमेतत् साम वेद ॥ २८ ॥

a) तैस 3 2 1 1 यो वै पवमानानामन्वारोहान् विद्वान् यजते .. “अनु त्वाऽऽरभे . .” Cp पा 3 2 1 28 पूह्यजोः शानन् (पयमानः, यजमानः). —b) शम्ना 3 3 4 9 भेषान् च

एषोऽभ्यारोहाद् भवति, 12 2 3 10 अथ वातो अह्नामभ्यारोहः. —c) ऐवा 2-38 होतृजप ज रेतस्तत् सिञ्चति । उपाशु जपति, उपाशु इय वै रेतसः सिञ्चति, ऐवा 6 14 प्रशास्ता जप जपित्वा शब्दा 11 5 5 10 उच्चैर्होता शसति—शनैरितिः, जअप्यमान इव अन्वाह, वृ 6 3 6, 6 4 9, 5 2 6, कौ 2 8, 2 11, गी 10 25 यज्ञाना जपयज्ञोऽसि, पा 7 4 86 जप-जभ दह दश-भ पशा च —d) वास 1 5 इदमहमनुतात् सत्यमुपैमि, शब्दा 1 1-1 2 द्वयं वा इदं न तृतीयमस्ति, चैवानृत च—सत्यमेव देवाः, अनृत मनुष्याः —e) ऋ 3 9 5 . अग्निमित्या तिरोहितम् । नयन् मातरिवा, शब्दा 1-1 1-2 इति नात्र तिरोहितमिवास्ति, ऐवा 8 27 एष ह वै पुरोहितो य एव अय स तिरोहितो य एव न वेद, ब्रसू 3 2 5 परामिध्यानात् तु तिरोहित ततो ह्यस्य वन्धविपर्ययो 1 4 4, छा 7 26, के 3-11. —f) वृ 1-5 17 तस्मात् पुत्रमनुशिष्ट लोक्यमाहुः. Cp सोम पा 4 4 137 सोममर्हति यः.

॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः । सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत् । सोऽस्मीत्यग्रे व्याहरत् । ततोऽहर्नामाभवत् । तस्मादप्येतर्हामन्त्रितोऽहमयमित्येव उक्त्वाऽथान्यन्नाम प्रब्रूते यदस्य भवति । स यत् पूर्वोऽस्मात् सर्वस्मात् सर्वान् पा औपत् तस्मात् पुरुषः । ओपति ह वै स तं योऽस्मात् पूर्वो बुभूषति य एवं वेद ॥ १

a) शब्दा 6-7 4 3 यदेतमदो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनयत्, 10 6 1-11 स यो हैतमे वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेज्जन्तः प्रतिष्ठितं वेद, तै 2 2-5 (एष पुरुषविध एव). —b) वास 13 अग्निं जपन्वाः प्रजा अनुवीक्षस्व, शब्दा 6 2 2 6 प्रजापतिः प्रजा. सृष्ट्वा अनुव्यैक्षत तस्यात्यानन्देन परापतत्, 7 5 1 8 ता अरिष्टा अनार्ता अनुवीक्षस्व (आन्वीक्षिकी from अनु + वि + ईक्ष्) कौमि अर्यशास्त्र, अ 2—प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् । आश्रयः सर्वधर्माणां शश्वदान्वीक्षिकी : Cp अनुविलोकन in बुद्धधर्मदेशनानुविलोकन—गण्डव्यूह 98 23. —c) ऐवा 2-33 वाचमप्यच्छत् स सवत्सरस्य परस्ताद् व्याहरत्, तैवा 2 2 4 2 स भूरिति व्याहरत्, गी 8 18 ओमि काक्षर ऋक्ष व्याहरन्मामनुस्मरन्. Cp व्याहृति in तै 1 5 and मै 6 2. —d) Cp असौत्तमा इदं रूपः वृ 1 4 7, छा 7 25 1, श्वे 5 8, प्र 4 8, मै 2 5, 3 2, 6 5 —e) शब्दा 5 2 1 स रोक्ष्यन् जायमानमन्वयते—जाये, एहि स्वो रोहावेति, शब्दा 1 4 1 10 तस्मै ह स्म आमन्त्र्यमाणे प्रतिशृणोति, तैवा 2 3 1 1 आत्मन्नात्मन्निजि आमन्त्रयत्, पा 3 3 1 6 1 विधिनिमन्त्रणामन्त्र धीष्टसप्रश्नप्राप्तेषु लिङ् —f) अ 10 2 28 पुर यो ब्रह्मणो वेद यस्याः पुरुष उच्यते, 13 6 2 1 इमे वै लोकाः पूः, अयमेव पुरुषो योऽय पवते, सोऽस्या पुरि शेते तस्मात् पुरुष, 1 2 3 4 पूर्वमेवाहमिहासमिति तत् पुरुषस्य पुरुषत्वम्, नि 2 3 पुरुषः पुरिपादः पुरिशयः पूरयेतेर्ना, श्वे 5

सोऽविभेत् तस्मादेकाकी विभेति । स हायमीक्षांचक्रे, यन्मदन्यन्नास्ति यस्म विभेमीति । तत् एवास्य भयं वीयाय । कस्माद्यचभेष्यत् । द्वितीयादौ भयं भवति ॥२॥

a) छा 4 9 3 (अव ह न किञ्चन वीयाय) —b) Conditional in a sim interrogative sentence : cp ऋ 2 30 2 यो वृनाम सिनमवाभरिष्यत् —b) तै 2 1, 2 क 4 5

स वै नैव रेमे । तस्मादेकाकी न रमते । स "द्वितीयमैच्छत् । स हैतावानास यथा स्त्रीपुमासौ संपरिष्वक्तौ । स इममेवाऽऽत्मानं द्वेधाऽपातयत् । ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम् । तस्मादिदमर्थवृगलमिव स्वं इति ह स्माऽऽह याज्ञवल्क्यः । तस्मादयमाफौशः स्त्रिया पूर्यत एव । तां समभवंत् । ततो मनुष्या अजायन्त ॥ ३ ॥

a) वृ 1-4-17. —b) पा 5-4-77 .... स्त्रीपुंस .... Cp तैआ 1-10-1 सरमा इति स्त्रीपुमम् (?). —c) वृ 4-3-21. —d) Plato, Symposium 189 C. —e) नि 10-11-12 पाता वा पालयिता वा. —f) Cp ऐआ 4-22 विदलसंहित इव वै पुत्र्यः; ऐआ 3-1-2 पुत्र्यो ह वा अयं सर्वं आन्दस् द्वे विदले भरतः (cp विदल-मंचक in Pāli). —g) Denssen takes स्वे = आत्मनि. Hame, following शंकर, takes स्वः = आत्मनः; but स्वः being unaccented is first pers. dual of अस्. Cp Böhlingk. —h) Cp अन्तरिक्षप्रागुर्वशीम् in ऋ 10-95-17; के 3-12 स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम in a mystical or Tāntrik sense. —i) तैस 2-5-1-5 कस्त्रियात् प्रजां विन्दामहे काममाविजितोः संभवाम इति; 7-5-9-4 अन्तर्वेदि मिथुनौ संभवतः; अ 14-2-32 प्रजावती पत्या संभवेह; 14-2-71 ताविह संभवार प्रजामा जनयावहे; शब्रा 1-7-4-1 प्रजापतिर्ह वै स्वां दुहितरमभिदधौ, दिवं वा उपसं वा, मिथुनी एनया स्यामिति तां संवभूव.

"सो हेयमीक्षांचक्रे—कथं नु माऽऽत्मन एव जनयित्वा संभवति । इन्त तिरोऽसानीति । सा गौरभवद्रूपं इतरः । तां समेवाभवत् । ततो गावोऽजायन्त । र्बडवेतराऽभवदश्ववृष इतरः । गर्दभीतरा गर्दभ इतरः । तां समेवाभवत् । तत एकशकमजायत । अजेतराऽभवद्वस्त इतरः । अविरितरा मेघ इतरः । तां समेवाभवत् । ततोऽजावयोऽजायन्त । एवमेव यदिदं किंच मिथुनमा पिपीलिकाभ्यस्तत् सर्वमसृजत ॥ ४ ॥

1) व. l. कपभः. —2) व. l. इतरो = इतरा + उ.

a) सा + उ. —b) ऋ 10-61-7 पिता यत् स्वां दुहितरमभिदधत्. See शब्रा 1-7-4-1 above. —c) पा 6-3-94 तिरसस्तिर्यलोपे. —d) Cp अभ्यवृषः below. —e) तैस 7-1-1-2 अयो आहुर्वडनायां न्यर्माडिति; जैआ 1-67 तस्माद्वडवा द्विरेताः. —f) वासं 13-38 इमं मा हिंसोरेकशकं पशुम्; 14-30 एकशकाः पशवोऽसृजन्तः; अ 5-31-3 यां ते चक्रोरेकशके ... गर्दभे ...; शब्रा 12-7-1-5 तदेकशकमभवत्, अश्वोऽभवतरो गर्दभः. —g) ऋ 1-161-13 भानं वस्तो बोधयितारमवतीत्. Cp वस्तश्च भ्रोनियश्च स्त्रीकामतमौ ( ). —h) For अवि (fem.) cp अ 12-2-19 अयां रामायां; 12-2-20 अय्यामसिन्ध्याय; 12-2-53 अविः कृष्णा; 5-31-2 अने वा ..... अयां ते; पा 5-1-8 अजाविम्यां प्यत्. —i) ऋ 8-2-40 मेघो भूतो जमि यज्यः; नि 3-16 मेघो निपतेः. —j) ऋ 10-6-6 पिपीलः सर्प उत वा भावदः; तांवा 5-6-10 यो वै दीक्षितानां पापं कीर्तयति वृतीयमेवांशं पाप्मनो हरति, अजादस्तृतीयम्, पिपीलिकास्तृतीयम्; ऐआ

1-3-8 तस्मात् सर्वाणि भूतानि आ पिपीलिकाभ्यः आत्तान्वेव जायन्ते; छां 7-2-1; नि 7-13 पेल्ले-
गतिकर्मणः.

सोऽवेदहं वाव सृष्टिरस्म्यहं हीदं सर्वमसृक्षीति । ततः सृष्टिरभवत् । सृष्ट्या
हास्यैतस्यां भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥

अथेत्यभ्यर्पयन्तत् । स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजत । तस्मादेत-
दुभयमलोमैकमन्तरतः । अलोमका हि योनिरन्तरतः । तद्वादिदमाहुरमुं यजामुं
यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा विसृष्टिः । एष उ होव सर्वे देवाः । अथ यत्किंचेदमर्द्रं
तद्वेतसोऽसृजत । तदु सोमः । एतावद्वा इदं सर्वमन्नं चैवान्नादश्च । सोम
एवान्नमाग्निरन्नादः । सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः । यच्छ्रूयैसो देवानसृजताथ यन्मर्त्यः
सन्नमृतानसृजत तस्मादतिसृष्टिः । अतिसृष्ट्या हास्यैतस्यां भवति य एवं
वेद ॥ ६ ॥

a) क 3-9-5 अग्निमित्या तिरोहितं...देवेभ्यो मयितं परि; छां 2-12-1; श्वे 2-6. —b)
शब्दा 2-2-4-4 स उदसृष्ट...तयदुदसृष्ट...तस्मादिदं चालोमकमिदं च; शब्दा 9-3-1-5 अलोमकमिव
हि अन्तरिक्षम् (अन्तरिक्ष corresponding to मुख in the microcosm). —c —c)
Deussen proposes this part (विसृष्टिः) as the beginning of this कण्डिका.
—d) गी 7-20-23; 9-53. —e) ऐआ 2-1-4 अथातो रेतसः सृष्टिः प्रजापते रेतो देवाः; वृ
2-1-20; क 4-9; ऐ 1-1. —f) क 1-116-4 समुद्रस्य धन्वन्नाद्रस्य पारे; 2-13-6 आर्द्रादा
शुष्कम् मधुमद्बुद्धोहिः; तैसं 6-4-1-4 शुष्कस्य च आर्द्रस्य च संधौ उद्भासयति उभयस्य शान्त्यै; अ 1-32-3
आर्द्रं तदयं सर्वदा समुद्रस्येव स्रोत्पाः; शब्दा 1-3-4-1 एतद्वृक्षेषां जीवमेतेन सतेजस एतेन वीर्यवन्त-
स्तस्मादार्द्राः स्युः; 9-2-2-3 एतद्वै वनस्पतीनामनार्तं जीवं यदाद्रम्. —g) मै 6-10.
—h) श्रेयसः (abl. sg. of श्रेयस्); मैसं 1-9-3 ऊर्ध्वं उदतृणत, पूर्वपक्षः पञ्चदशः, तेन
देवानसृजत.

तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौनामाऽयमिदं रूपं
इति । तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौनामाऽयमिदं रूपं इति । स एष
इह प्रविष्ट आ नखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरर्धानेऽवहितः स्याद्विश्वंभरो वा विश्वंभरकुलाये ।
तं न पश्यन्ति । अकृत्स्नो हि स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति । वर्दन्वाक् पश्यन् श्वश्रुः
शृण्वञ्श्रोत्रं मन्वानो मनः । तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव । स योजत एकैकमुपास्ते न
स वेद । अकृत्स्नो ह्येवोऽत एकैकेन भवति । आत्मेत्येवोपासीत । अत्र ह्येते सर्व एकं
भवन्ति । तदेतत्पर्दनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मा । अनेन ह्येतत् सर्वं वेद । यथा ह वै
पदेनानुविन्देदेवं कीर्तिं श्लोकं विन्दते य एवं वेद ॥ ७ ॥

a) Bohtlingk, followed by Max Muller, reads असौ नाम separately. Cp बृ 1.4.1 (अहंनामाभवत्); 4.4.5 (इदमयः, अदोमयः). —b) क 10.81.1 प्रथमच्छदौ आविवेश; बृ 2.5.18; छां 6.3.3; तै 2.6; ऐ 1.3; मै 2.6; OT (Genesis) 2.7—He breathed into his nostrils the breath of life and the man became a living soul. —c) Cp सोमधान (क 6.69.6 समुद्रः स्थः कलशः सोमधानः). —d) क 4.1.19 विश्वभर-समग्निम्; also क 6.15.16 कुलाग्निं घृतवन्तं सविने (योनिम्); कौ 4.19; श्वे 1.15 (अरणीषु चाग्निः). —e) छां 8.12.4 (स चाक्षुषः पुरुषः दर्शनाय चक्षुः...); बृ 1.3.2—6 (five organs of sense). —f) बृ 2.4.11; 4.4.18; के 1.2; मै 6.31. —g) पदनीयम् पदम् (शंकराचार्य on क 2.15). —h) Shall we read अनुविन्दते?

तदेतत् प्रेयः पुत्रात् प्रेयो विचात् प्रेयोऽन्यस्मात् सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा । स योऽन्यमात्मनः प्रियं ब्रूवाणं ब्रूयात् प्रियं रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् । आत्मानमेव प्रियमुपासीत । स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥८॥

a) Origin of बृ 2.4.5 (आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति). —b) तैसं 2.6.8.5 तत् पूषा प्राश्य दत्तोऽरुणत् (lost his teeth); श्रान्ना 12.4.1.4 ज्येष्ठगृहं रोत्स्यति; 12.4.3.6 अयं यजमानस्य प्राणान् प्रारौत्सीत्—मरिष्यत्ययं यजमान इति; 12.4.3.8 प्रियतमं रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात्. —c) तैसं 6.5.6.5 यदन्वीक्षेत चक्षुस्य प्रमायुकं स्यात्; श्रान्ना 12.2.2.4 एष ह वै प्रमायुको यो अन्यो वा वपिरो वा; पद्मा 4.1 ततो वै यजमानस्य चित्तं प्रमायुर्भवति (sic); जैत्रा 1.87 ईश्वरो ह तु प्रमायुको भवितोः; शांआ 12.4 प्रमायुकं तस्य द्विपन्तमाहुः.

तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते । किमु तद् ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवादिति ॥ ९ ॥

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् । तदात्मानमेवावेत् । अहं ब्रह्मास्मीति । तस्मात् तत् सर्वमभवत् । तत्रो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत् । तथर्षीणाम् । तथा मनुष्याणाम् । तद्वैतत् पश्यन्पिर्वाग्देवः प्रतिपेदेऽहं मनुर्भवः सूर्यश्चेति । तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति । तस्य ह न देवाश्चनाभूत्या ईशते । आत्मा होपाः स भवति । अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद । यथा पशुरेवः स देवानाम् । यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुञ्ज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवान् भुनाक्ति । एकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियं भवति किमु बहुषु । तस्मादेपां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः ॥ १० ॥

a) छां 6.8.7 (तत्त्वमसि); बृ 2.5.19 (अयमात्मा ब्रह्म). —b) बृ 4.4.13 (प्रतिबुद्ध आत्मा); के 2.4 (प्रतिबोधविदितं मतम्). —c) मुं 3.2.9 (ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति). —d) बसू 1.1.30 शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्. See also क 4.27.1; ऐ 2.5. —e) क 4.26.1; गी 4.1 अहं विवस्वते योगं ... विवस्वान्मने प्राह. —f) अ 11.8.21 भूतिश्च वा

अभूतिश्च... शरीरमनु प्राविशन्; वासं 30-17 भूत्यै जागरणम्, अभूत्यै स्वपनम्; ऐआ 2-1-8 स एष भूतिश्चाभूतिश्च... अभूतिरिति असुराः ते परावभूयुः. —g) Is अन्यो = अन्या + उ? —h) क 10-89-17 भुजतीनां वियाम सुमतीनां नवानाम्; तैसं 2-1-4-8 भुजत्येनं विद् एनमुपतिष्ठते; तैवा 2-4-12-6 यन्मां प्रविशेः किं मां भुज्या इत्यब्रवीत्; शब्दा 9-1-2-17 तथो हैन एता उभयोर्लोकयो-
भुजन्ति; 9-4-1-11 यज्ञो सर्वाणि भूतानि भुनक्ति; 11-5-7 1 लोकः पच्यमानश्चतुर्भिर्धर्मैः ब्राह्मणं भुनक्ति; ऐवा 3-46 यया गीर्णं न हैव तयजमानं भुनक्ति; नि. 2-4 तथैव तान् न भुनक्ति श्रुतं तत्; वृ 1-4-5 स एनमविदितो भुनक्ति; कौ 4-20 यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुजन्ति—भुज् here means to be of use or service to.

ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव । तदेकं सन्न व्यभवत् । तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रम्, यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति । तस्मात् क्षत्रात् परं नास्ति । तस्माद् ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राज्ञसूये । क्षत्र एव तद्यशो दधाति । सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद् ब्रह्म । तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति ब्रह्मैवान्तं उपनिश्रयति स्वां योनिम् । य उ एनं हिनस्ति स्वां स योनिमृच्छति । स पापीयान् भवति यथा श्रेयांसं हिंसित्वा ॥ ११ ॥

a) क 1-164-46 एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति. Is सत् = तत्? एकम् (neu.) is referred to as सः (mas.) below in 1-4-14. Similar phenomenon in ई 8 (सः.. शुक्रम् both in apposition). —b) अ 4-8-1 'तस्य मृत्युश्चरति राजसूयम्; 11-7-7 राजसूयं वाजपेयमग्नि-
ष्टोमस्तदध्वरः । अर्कान्विमेषौ ...; शब्दा 6-6-1-1 तेषामग्निचित्या राजसूयो वाजपेयोऽश्वमेधः; ऐवा 7-15 तस्मा एतं राजसूयं यज्ञक्रतुं प्रोवाच; तैवा 2-7-6-1 यो वै वाजपेयः स सम्राट् सवः । यो राजसूयः स वरुणसवः; गोवा 1-5-7 पशुबन्धादग्निष्टोमः, अग्निष्टोमाद्राजसूयः, राजसूयाद्राजपेयः. —c) ऐवा 8-14 सर्वेषां देवानां श्रेष्ठमतिष्ठां परमतामगच्छत्; शब्दा 2-2-3-5 तस्मिन्नेतान्युभयानि रूपाणि दृश्यन्ते परमता वै सा; 11-5-7-2 स्वाध्यायो हैव तेषां (अमाणाम्) परमता काष्ठा ...; वृ 5-12-1; मै 6-38. —d) अ 14-1-64 ब्रह्मान्ततो ब्रह्म मयतो ब्रह्म सर्वतः; ऐवा 1-1 अन्तत एव तदेवानुवन्ति; छां 1-2-9; 1-3-12; वृ 1-4-15; 1-5-21; तै 2-2. —e) शब्दा 3-1-2-17 तस्माद् गावः सुवाससुपेय निश्रयन्ते; शब्दा 9-4 स प्राच्यं दाक्षिणस्य हविर्धानस्य उत्तरं वर्त्मपनिश्रयेत्; शिक्षासमुच्चय (Buddhist)—सर्वसत्त्वा बुद्धोपनिश्रयविहारिणो भवन्तु. —f) कच्छति = हिनस्ति; क 10-87-15 वाचास्तेन शरव कच्छन्तु मर्मन्; 10-164-5 यं द्विष्मस्तं स कच्छतु, यो नो द्वेष्टि तमृच्छतु. Cp the phrase आर्तिमृच्छ where आर्ति is the cognate object and goes with the root ऋ (कच्छ्) meaning 'to come to danger,' 'to injure'; ऐवा 2-31 स ह वाव तामार्तिमृच्छति.

सं नैव व्यभवत् । स विशमसृजत । यान्येतानि देवजातानि गणशं आख्या-
यन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति ॥ १२ ॥

a) ई 8 (स पर्यागच्छुक्कम्) लिंगव्यत्ययः. —b) अ 1-16-3 अनेन विश्वा ससहे या जातानि पिशाचाः; 10-4-23 येषां जातानि बहुधा महान्ति तेष्यः सर्पेभ्यो नमसा विधेम; शब्दा

9.1.1-19 अथ जातेभ्यो जुहोति । एतानि ह जातानि एते रुद्र अनुप्रविशुः...देवानां वै विधामनु मनुष्याः...तस्माद् हेमानि मनुष्याणां जातानि ययाजातम्... —c) Cp भेषिशः in क 1.163-10 हंसाश्च भेषिशो यतन्ते; तैसं 2.2.11-1 सतगणाः वै मरुतः, गणश एवास्यै सजातानवरुन्धे; तैत्रा 1.6.2-3 गणश एवास्यै विशं कल्पयन्ति.

स नैव व्यभवत् । स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणम् । इयं वै पूषा । इयं हीदं सर्वं पुष्यति यदिदं किंच ॥ १३ ॥

a) क 10.90-12 पद्भ्यां शूद्रो अजायत; 2.12.4 यो दासं वर्णमपरं गृह्णा कः; 1.179-6 उभौ वर्णौ रूपिह्नः पुषोप; 3.34-9 हत्वी दस्यून् प्रार्य वर्णमावत्; वासं 4.2 भद्रं वर्णं पुष्यन्; शत्रा 3.1.2 20 पापं वा एषो अग्रे वर्णं पुष्यति यममुपदीक्षितः, अथात्र भद्रम्....

स नैव व्यभवत् । तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मम् । तदेतत् क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मः । तस्माद्धर्मात् परं नास्ति । अथो अवलीयान् वलीयाः समाश्रयते धर्मेण । यथा राज्ञैवम् । यो वै स धर्मः सत्यं वै तत् । तस्मात् सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति । धर्मं वा वदन्तः सत्यं वदतीति । एतद्वयेवैतदुभयं भवति ॥ १४ ॥

a) Cp ई 15 (सत्यधर्माय दृष्टये = सत्यधर्मं द्रष्टुम्; attraction of cases); सत्यधर्मः = सत्यमेव धर्मः; cp शत्रा 1.8.1-1 यथेदं पाणिभ्यामवनेजनाय = पाणी अवनेक्तुम्.

तदेतद् ब्रह्म क्षत्रं विद् शूद्रः । तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माभवद् ब्राह्मणो मनुष्येषु, क्षत्रियेण क्षत्रियः, वैश्येन वैश्यः, शूद्रेण शूद्रः । तस्मादग्रावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येषु । एताभ्यां हि रूपाभ्यां ब्रह्माभवत् । अथ यो ह वा अस्मा-
लोकात् स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वाऽननुक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतम् । यदिह वा अप्यनेवंविन्महत् पुण्यं कर्म करोति तद्वास्यान्ततः क्षीयत एव । आत्मानमेव लोकमुपासीत । स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयते । अस्माद्वयेवार्त्तनो यद्यद् कामयते तत् तत्सृजते ॥ १५ ॥

1) v. l. यद् ह.

a) क 10.90-12 ब्राह्मणोऽस्य मुखासीत् etc. —b) बृ 1.4.11 (क्षत्रात् परं नास्ति) विनयापिठक 13.239 सत्तिया ब्राह्मणा वेस्ता सुदा; दीधनिकाय 1.199 सत्तियो सेट्टो जने. —c) By parity of reasoning ब्राह्मणो should be ब्राह्मणेन. The portion क्षत्रियेण...शूद्रः is unnecessary as it hardly makes any sense; and therefore it is an interpolation. As to the identity of अग्नि and ब्राह्मण, cp क 1.7 वैश्वानरः प्राविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृह्णात्. —d) बृ 3.8.10. —e) नि 2.4 तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तत्. —f) Cp बृ 4.4.22 वेदानुवचनेन; तै 1.10 इति विशंकोर्वेदानुवचनम्. —g) छां 1.3.12; 8.2.10; क 2.16 ...ब्रह्म...परं...ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत्.

सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न । तत्रदिदमाहुः संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युं
जयतीति । न तथा विशात् । यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजैयत्येव विद्वान्
सर्वं हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति । कस्मात्तानि न क्षीयन्ते अद्यमानानि सर्वदेति ।
पुरुषो वा अक्षितिः । स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते । यो वैतामक्षितिं वेदेति । पुरुषो वा
अक्षितिः । स हीदमन्नं धियाधियां जनयते कर्मभिः । यद्वैतन्न कुर्यात् क्षीयेत ह ।
सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति । मुखं प्रतीकं मुखेनेत्येतत् । स देवानपि गच्छति स ऊर्जं
मुपजीवतीति प्रशस्सा ॥ २ ॥

a) क 4 33 10 ये हरी मेधयोक्त्या मदन्त इद्राय चक्रुः, अ 6 108 1s मेधासूक्त, अ 5 11 4
न त्वदन्य कविततो न मेधया धीरतर, मु 1 1 9, ऐ 3 2, ते 1 4 —b) क 1 167 4 साधारण्येव
मरुतो मिमिक्षु, 4 32 13 यच्चिद्धि शश्वतामासि इन्द्र साधारणस्त्वम्, 7 63 1 साधारण सूर्या
मानुषाणाम्, तेस 2 6 1 7 कथा पुत्रस्य केवल कथा साधारण पितु, ऐत्रा 7 1 गृहपतेर्भाषाये वतप्रदस्योऽ
एनयो साधारणो भवति —c) तेस 1 6 7 1 यया ह वै समृतसोमा एव वा एते समृतयज्ञा यद्दर्शपूर्णमासी
अ 7 81 3-4 अनून दर्श मा कृषि प्रजया च धनेन च, दर्शाऽसि दर्शतोऽसि समग्रोऽसि समन्त, शत्रा
11 2 4 1 एष वे पूर्णमा । य एष तपति अहरहर्हि एवेय पूर्ण । अय एष एव हि दर्शो यच्च द्रमा ददश
इव होष —d) Cp क 1 166 14 एभिर्यज्ञोभिस्तदभीष्टिमश्याम्, 10 169 2 यासामग्निरिष्ट्या
नामानि वेद, पत्रा 4 1 इष्टिपशुबन्धयो (इष्टि from यज्, accent on इ in इष्टि) But पा 3 3 96
मन्त्रे वृषेपचमनविदभूवीरा उदात्ता where the accent is on the last syllable, for याजुक्
cp पा 3 2 154 लपपदपतस्था सृज्य उक्त्र —e) Cp पयो हि एवाग्ने above
—f) प्रतिलेह्य and अनुधापय only here in the Brahmana literature —g) ऊं
5 19-24, वृ 6 1 14, मै 6 9 —h) क 10 72 9 प्रजाये मृत्यये त्वत् पुनर्माताऽष्टमाभत्, शत्रा
11 5 6 9 अति ह वै पुनर्मृत्यु मुच्यते गच्छति ब्राह्मण सात्मताम्, शत्रा 10 4 3 9-10 मृत्वा पुन
सभवन्ति ते सभवन्त एव अमृतत्वमभिसभवन्ति, शत्रा 25 1 अशनाया च पुनर्मृत्यु च जयन्ति,
वृ 1 2 7; 3 2 10; 3 3 2 —i) Note that धियाधिया is here explained by कर्मभिः,
cp धियाधियम् in क 1 168 1, 6 49 8 —j) शत्रा 11 5 7 1 अथात स्वाध्यायप्रशसा,
वृ 1 5 16, 3 2 13, 3 8 9

ब्रौण्यात्मनेऽकुरुतेति । मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुत । अन्यत्रमर्ना अभूव
नादर्शनमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषामिति मनसा ह्येव पश्यति, मनसा शृणोति । कामैः
संरूप्यो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हार्द्दीर्घाभीरित्येतत् सर्वं मन एव । तस्मादपि
पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति । यः कश्च शब्दो वागेव सा । एषा हान्तमायत्तैषा हि
न । प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानोऽन इत्येतत् सर्वं प्राण एव । एतन्मयो वा
अयमात्मा । वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः ॥ ३ ॥

a) मै 6 30 (मनसा ह्येव पश्यति), this forms a counterpart to the verse of
Epicharmes *τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τοὺς ἀκουεῖς τὰ ἅλλα κῶρον καὶ τυφλὰ* —b) क 10 10 7

यमस्य मा यमं काम आगन्; 10-34-6 अक्षासो अस्य वि तिरन्ति कामम्; 10-129-4 कामस्तद्वप्रे समवर्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासीत्; तैसं 1-5-9-3 पशून् वित्त्वा कामाँ अकुर्वत्. —c) ऋ 10-164-5 जाग्रत्-स्वप्नः संकल्पः पापः; अ 11-8-1 यन्मन्युर्जायामात्रहत् संकल्पस्य गृहादधि; अ 16-6-10 अनागमिष्यतो वरानवित्तेः संकल्पानमुच्या द्रुहः पाशान्; छां 7-4-1; ऐ 3-2; के 4 5. —d) तैत्ति 2-1-2-2 and श्रान्ना 2-1-3-2 तद्विचिकित्सायै जन्म; छां 3-14-4; मै 6 30. —e) वासं 19-77 दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत्, सत्यावृते प्रजापतिः। अश्रद्धामवृते अदधात्, अर्द्धां सत्ये प्रजापतिः; अ 11-8-22 शरीरं श्रद्धा दक्षिणा अश्रद्धा चानु प्राविशन्; तै 1-11. —f) वासं 8-51 इह धृतिः इह स्वधृतिः स्वाहा; 3-4-3 यत् प्रज्ञानं चेतो धृतिश्च. —g) वासं 24-35 ह्रियै शन्यकः; तैत्ति 3-13 2 ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ; तै 1-11. —h) ऋ 10-125-5 अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः.

त्रयो लोका एत एव । वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥ ४ ॥

त्रयो वेदा एत एव । वागेवर्गेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः ॥ ५ ॥

देवाः पितरो मनुष्या एत एव । वागेव देवा मनः पितरः प्राणो मनुष्याः ॥ ६ ॥

पितरं माता प्रजैत एव । मन एव पिता वाङ् माता प्राणः प्रजा ॥ ७ ॥

a) The order should rather be माता, पिता, प्रजा and then correspondingly वाङ् माता etc.

विज्ञातं विजिज्ञास्यमाविज्ञातमेत एव । यत् किञ्च विज्ञातं वाचस्तद्रूपम् । वाग्धि विज्ञाता । वागेनं तद् भूत्वाऽवति ॥ ८ ॥

यत् किञ्च विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपम् । मनो हि विजिज्ञास्यम् । मन एनं तद् भूत्वाऽवति ॥ ९ ॥

यत् किञ्चाविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपम् । प्राणो ह्यविज्ञातः । प्राण एनं तद् भूत्वाऽवति ॥ १० ॥

तस्यै वाचः पृथिवी शरीरम् । ज्योतीरूपमयमग्निः । तद्यावत्येव वाक् तावती पृथिवी तावानयमग्निः ॥ ११ ॥

1) The sense demands ज्योतीरूपम् as a compound but the accent requires splitting of the compound into two (Weber).

अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरम् । ज्योतीरूपमसावादित्यः । तद्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावादित्यः । तौ मियुनः समैताम् । ततः प्राणोऽजायत ।

स इन्द्रः । स एषोऽसपत्नः । द्वितीयो वै सपत्नः । नास्य सपत्नो भवति य एवं वेद ॥ १२ ॥

a) तौ stands for ते (i. e. for वाक् and मनस्); for similar use cp क 2.2 (श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतः तौ संपरीत्य विविनक्ति धीरः)— a case of grammatical anacoluthon ! —b) क 10.166.1 कथं मा समानानां सपत्नानां विपासहिम्, हन्तारं शत्रूणां कृषि Cp अ 12.2.46 सर्वानग्रे ऐषामूर्जं रथिमस्मासु धेहि; तै 3.10.

अथैतस्य प्राणस्याऽऽर्थः शरीरम् । ज्योतीरूपमसौ चन्द्रः । तद्यावानेव प्राणस्तावत्य आपस्तावानसौ चन्द्रः । त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः । स यो हैतानन्तवत् उपास्तेऽन्तवन्तः स लोकं जयति । अथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्तः स लोकं जयति ॥ १३ ॥

a) आपः (Waters) as the first principle; क 10.72.6 यदेवा अदः सलिले सुसंख्या अतिष्ठतः; 10.82.1 घृतमेने अजननम्रमाने; 10.121.9 यथापथन्द्रा बृहतीर्जानः; 10.129.3 अग्रेकतं सलिलं सर्वमा इदम्; छां 7.10.1; कौ 1.7; क 4.6; ई 4.

स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः । तस्य रात्र्य एव पञ्चदश कलाः । ध्रुवैवास्य षोडशी कला । स रात्रिभिरेवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते । सोऽमावास्याः रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते । तस्मादेतां रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि कृकलासस्यैतस्या एव देवताया अपचित्यै ॥ १४ ॥

In general cp छां 6.7.

a) Cp Greek *νύξθημέρον* (lasting a day and night); क 1.116.24 दश रात्रीरशिवेना नव घूर्...; ऐवा 5.21 बहु वा एतस्मिन्नवरात्रे किञ्च किञ्च वारणं क्रियते; छां 7.9.1; क 1.9. —b) छां 1.11.5; 7.15; 7.23; प्र 2.4.6; 6.1-4; बसू 1.3.8 भूमा संप्रसादाद्ध्युपदेशात् (where संप्रसाद = प्राण). —c) वासं 24.40 कृकलासः पिप्पका शकुनिस्ते शश्यायै.

यो वै स संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलोऽयमेव स योऽयमेवंवित् पुरुषः । तस्य वित्तमेव पञ्चदश कलाः । आत्मैवास्य षोडशी कला । स वित्तेनैवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते । तदेतन्नर्भ्यं यदयमात्मा । प्रथिवित्तम् । तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानि जीयंत आत्मना चेज्जीवति प्रथिनाऽगादित्येवाहुः ॥ १५ ॥

1) Some interpolate इति between एव and आहुः, which is obviously wrong.

a) क 1-164-48 द्वादश प्रथमश्रमकेन त्रीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत; 2-39-4 नावेव नः पारयतं युगेव नभ्येव न उपधीव प्रधीव; अ 6-70-3 यया प्रधिर्यथोपधिर्यथा नभ्यं प्रधावधि; ऐत्रा 4-15 परि यदा एतदेवचक्रं यदभिष्टवः पृष्ठः तस्य यावन्मित्रो अग्रिष्टोमौ तौ प्रधी, ये चत्वारो मध्य उक्त्यास्तन्-नभ्यम्. —b) सर्वज्यानिम् is cognate object of the intran. verb ज्या (used here in passive, which is allied to the latter, etymologically, i. e. जीयते). Cp क 7-57-3 समानमभिमज्जते; अ 11-3-55-56 न च प्राणं रुणद्धि सर्वज्यानि जीयते, न च सर्वज्यानि जीयते न पुरैनं जरसः प्राणो जहाति; शत्रा 10-5-5-8 श्रीर्वै शिरः, श्रियमस्य निरौहीत, सर्वज्यानि ज्यास्यते; तांत्रा 6-7-15 यदि सर्ववेदसं न ददाति सर्वज्यानि जीयते; 25-10-20 यदा सर्वज्यानि जीयन्ते अथ उत्थानम्; गोत्रा 1-3-13 क्षिप्रं गृहपतिः सर्वज्यानि जीयते यो अविद्वान्जुहोति.

अथ त्रियो चाव लोका मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति । सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैवं जय्यो नान्येन कर्मणा । कर्मणां पितृलोकः । विद्यया देवलोकः । देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठः । तस्माद्विद्यां प्रशंसन्ति ॥ १६ ॥

a) अ 9-2-19 नैनं देवा आपुः पितरो न मर्त्याः; 10-6-32 यं देवाः पितरो मनुष्या उप-जिवन्ति सर्वदा; 11-1-5 त्रेधां भागो निहितो यः पुरा वो देवानां पितॄणां मर्त्यानाम्. —b) ऐ 2-4; तै 1-9. —c) क 10-88-15 द्वे स्तुती अशृणवम् पितॄणाम् देवानामुत मर्त्यानाम्; छां 5-10-3; बृ 6-2-15-16; मुं 1-2-10-11; प्र 1-9-10.

अथातः संप्रतिः । यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह—त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । स पुत्रः प्रत्याहार्हं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति । यद्वै किंचानूक्तं तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता । ये वै के च यज्ञास्तेपां सर्वेषां यज्ञ इत्येकता । ये वै के च लोकास्तेपां सर्वेषां लोक इत्येकता । एतावद्वा इदं सर्वम् । एतन्मा सर्वं सर्वय-मितोऽर्धुनर्जदिति । तस्मात् पुत्रमनुशिष्टं लोकेयमाहुः । तस्मादेनमनुशासति । स यदैवंविदस्माल्लोकात् प्रैत्ययैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति । स यद्यनेन किंचिदक्ष-याऽकृतं भवति तस्मादेनं सर्वस्मात् पुत्रो मुञ्चति तस्मात् पुत्रो नाम । स पुत्रेणैवास्मि-ल्लोके प्रतितिष्ठति । अथैनमेते देवाः प्राणा अमृता आविशन्ति ॥ १७ ॥

1) The reading भुनजत् given by Weber and Böhlingk fits in well as it is the subjunctive. —2) v. l. अक्षयामकृतम्.

a) Cp in general की 2-15 (संप्रदानम्). —b) मन्यते is passive; cp वृ 1-4-17 (अकृत्स्न एव तावन्मन्यते). —c) सन् + अयम्; but as Śaṅkarāchārya seems to interpret it, it is संनयम् (also संनायम्) the gerundial form from सं + नी to ward off debt. Cp क 8-47-17 यथा कलां यथा शकं यय कर्णं सं नयामसि; अ 19-45-1 क्रगाहणमिव संनयन्; ऐत्रा 7-13 क्रणमस्मिन् संनयति अमृतत्वं च गच्छति; मनु 9-107 यस्मिन्नायं संनयति; पा 6-4-93 चिण्णमुलोर्दीर्घाज्यतरस्याम् (नयम् or नायम्). —d) For the sense of पुत्र

here (i. e.) *to be of use to*, cp वृ 1.4.15 above. —e) वृ 1.3.28. —f) क 1.122.9 अपो न वां सुनोत्यक्षणाधुक्; 8.7.35 आक्षणावानो वहन्ति अन्तर्क्षिण पततः; श्रवा 3.5.4.14 तानक्षणा सेवन्दति यक्षणा न शक्नुयादपि समीचः. —g) गोत्रा 1.1.2 पुत्रा न नरकम्...तस्मात् प्राति इति पुत्रः तत् पुत्रस्य पुत्रत्वम्; नि 2.11 पुत्रः पुरु प्रापते, निपरणादा, पुत्रकं ततस्त्रापते; मनु 9.128 पुंनान्नो नरकापस्मात् प्रापते पितरं सुतः। तस्मात् पुन इति प्रोक्तः....

पृथिव्यै चैनमग्रेथ देवी वागाविशति । सा वै देवी वाग् यया यद्यदेव वदति तत् तद्भवति ॥ १८ ॥

a) Dat. sg. fem. used as ablative; cp ते 1.11 भूत्यै न प्रमदितव्यम्.

दिवश्चैनमादित्वाच्च दैवं मन आविशति । तद्वै दैवं मनो येनानन्द्येव भवत्पथो न शोचति ॥ १९ ॥

अद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च देवः प्राण आविशति । स वै देवः प्राणो यः संचरश्चासंचरश्च न व्यथतेऽथो न रिप्यति । स एवैवित् सर्वेषां भूतानामात्मा भवति । यथैषा देवतैव सः । यथैतां देवतां सर्वाणि भूतान्यवन्त्येव हँवन्विदः सर्वाणि भूतान्यवन्ति । यदु किंचेमाः प्रजाः शोचन्त्यैवैवासां तद्भवति । पुण्यमेवामुं गच्छति । न ह वै देवान् पापं गच्छति ॥ २० ॥

1) श्रवा 14.4.3.29 adds एष after this.

a) क 2.38.6 विषेपां कामश्चताममाऽभूत्; 6.51.15 कर्ता नो अच्यन्ता सुगं गोपा अमा. 10.63.16 सा नो अमा सो अरणे नि पातु. Also अमात् : क 5.53.8 आ यात मरुतो दिव आन्तरिक्षादमादुत; 9.97.8 अमादस्तं वृषगणा अयाष्टुः; अमा (locative): cp अरणे above and अरण्ये; see निघण्टु 3.4.11-12 अमा । दमे. Does the author suggest अमा (loc.) by its juxta-position with दमे?

अथातो ब्रतमीमांसा सा । प्रजापतिर्ह कर्माणि सृजते । तानि सृष्टान्यन्योन्येनास्पर्धन्त । वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे । द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः । श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रम् । एवमन्यानि कर्माणि यथार्कम् । तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेम । तान्याप्नोत् । तान्याप्त्वा मृत्युरवाकन्ध । तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक् । श्राम्यति चक्षुः । श्राम्यति श्रोत्रम् । अथेममेव नान्नोद्योऽयं मर्ध्यमः प्राणः । तानि ज्ञातुं दधिरे । अयं वै नः श्रेष्ठो यः संचरश्चासंचरश्च न व्यथतेऽथो न रिप्यति । हन्तास्यैव सर्वे रूपमस्मीति । त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् । तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा इति । तेन ह वाव तत् कुलमार्चक्षते यस्मिन् कुले भवति य एवं वेद । य उ हँवन्विदा स्पर्धतेऽनुशुष्यति । अनुशुष्य हँवान्ततो म्रियत इत्यध्यात्मम् ॥ २१ ॥

1) शत्रा 14.4.3.32 reads आत्मायते — 2) Dropped in शत्रा 14.4.3.32.

a) तै 2.8 (आनन्दस्य मीमांसा). —b) वृ 1.4.7 (कर्मनामानि). —c) छां 4.10.3; वृ 1.2.5; 1.5.21; 3.1.2. —d) पा 1.3.56 उपायमः स्वकरणे; 1.2.16 विभाषोपयमने. —e) मध्यम = मुख्य, आसन्न्य. —f) वृ 3.9.26. —g) शत्रा 14.4.3.32 reads भवाम् for असाम्, which seems to be better; cp ऋ 3.52.8 रूपं रूपं मधवा बोधवतीति.

अथाधिदैवतम् । ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे । तत्स्याम्यहमित्यादित्यः ।
भास्याम्यहमिति चन्द्रमाः । एवमन्या देवता यथादैवतम् । स यथैषां प्राणानां मध्यमः
प्राण एवमेतासां देवतानां वायुः । म्लोचन्ति हान्या देवता न वायुः । सैषाऽनस्तमिता
देवता यद्वायुः ॥ २२ ॥

a) More frequently अधिदैवतम्; यथादैवतम् as also for यथादैवतम् below.
—b) ऐत्रा 4.29 यथादैवतमेनेन यथास्तोमं यथासाम यथाछन्दसं राध्नोति य एवं वेद; शत्रा 1.5.3.23 अथ यथादैवतम्. But यथादैवं only in जैत्रा 2.239. —c) वृ 3.3.2; 3.7.2. —d) Both मृच् & म्लच्; cp पा 3.1.58 जृ...मृचुम्लचु...धिम्यः; ऋ 1.161.10 आ निमृचः शकृदेकोऽपभरत; 8.27.19 यन्निमृचि प्रबुधि... यद्वा मध्यंदिने दिवः; छां 3.11.2-3; वृ 1.1.1.

अथैष श्लोको भवति—

यैतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छतीति ।

प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति ॥

तं देवाश्चाक्रिरे धर्मं स एवाद्य स उ भव इति ॥

यद्वा एतेऽमुर्हन्ध्रियन्त तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति । तस्मादेकमेव व्रतं चरेत् प्राणैश्चैवा-
पान्याच्च । नेन्मा पाप्मा मृत्युरामेवादिति । यद्यु चरेत् समापिपयिषेत्तेनो एतस्यै देवतायै
सायुज्यं सलोकतां जयति ॥ २३ ॥

1) Some texts read आप्नुवत् erroneously. — 2) शत्रा 14.4.3.34 adds य एवं वेद after this.

a) ऋ 10.121.6 यत्राधि सूर उदितो विभाति; अ 10.8.16 यतः सूर्य उदेत्यस्तं यत्र च गच्छति; जैत्रा 2.28 मदेवोदेति सूर्यः...; क 4.9. —b) क 4.12. —c) Cp शत्रा 6.2.2.40 अमुर्हि एव दयायदस्योपकल्पेत. Cp कर्हि, एतर्हि; पा 5.3.16 इदमोर्हिः; 5.3.4 एतेतो रथोः. —d) छां 8.15 आत्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्य; मुं 1.3.8; 3.2.7; क 6.10; मै 6.30.

॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

त्रयं वा इदं नामै रूपं कर्म । तेषां नाम्नां वागित्येतदेपामुक्थम् । अतो
सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्ति । एतदेपां साम । एतद्धि सर्वेर्नामभिः समम् । एतदेपां ब्रह्म
एतद्धि सर्वाणि नामानि विभर्ति ॥ १ ॥

a) शब्दा 11 2 3 ; तद् द्वाभ्यामेव प्रत्ययेत् रूपेण चैव नाम्ना च —b) जैत्रा 2 2
तानुक्थैरुत्थापयति तदुक्थानामुक्थत्वम् —c) शब्दा 10 4 1-4 एष उ एष उक् तस्यैतद्वत्तत् तदुक्थम्
10 5 2 20 उक्थमिति बहुधा एष हीदं सर्वमुत्थापयति, वृ 5 13 1, for correct etymolog
see नि 11 31 उक्थ्य वक्तव्यप्रशंसम् —d) शब्दा 10 5 2 20 सामेति छन्दोगा एतस्मिन् हीदं स
समानम्, सामनिधानब्राह्मण 1 1-13 साम्यादिति तत् साम सामत्वम्, जै 1 12 5 —e) नि 1 8 ब्र
परिवृढं सर्वतः, जे 4 24-11.

अथ रूपाणां चक्षुरित्येतदेपामुक्थम् । अतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्ति
एतदेपां साम । एतद्धि सर्वैः रूपैः समम् । एतदेपां ब्रह्म । एतद्धि सर्वाणि
रूपाणि विभर्ति ॥ २ ॥

अथ कर्मणामात्मेत्येतदेपामुक्थम् । अतो हि सर्वाणि कर्मण्युत्तिष्ठन्ति
एतदेपां साम । एतद्धि सर्वैः कर्मभिः समम् । एतदेपां ब्रह्म । एतद्धि सर्वाणि
कर्मणि विभर्ति । तदेतत् त्रयं सदेकमयमात्मा । आत्मो एकः सन्नेतत् त्रयम्
तदेतदमृतं सत्येन चञ्चलम् । प्राणो वा अमृतम् । नामरूपे सत्यम् । ताभ्यामय
प्राणश्छन्नः ॥ ३ ॥

a) क 10 81 1 प्रथमच्छद् अवर्तौ आविवेश, छा 8 3 1-2 (अनुतापिधानाः), 6 1 3
7 1-2-3, 8 3 5, वृ 2 3 6, 2 1-20, 2 4 12, 4 5 13, 5 5 1, तै 2 6, कौ 1 6

॥ इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

हसंवालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस । स होवाचाजातशत्रुं काश्यम् — ब्रह्म ते
ब्रवाणीति । स होवाचाजातशत्रुः—सहस्रमेतस्यां वाचि दशः, जनको जनक इति वै
जनां धावन्तीति ॥ १ ॥

Op in general वृ 2 1 2-8 with वृ 2 5 1-10. Also कौ 4

a) छा 6 2 1 (महामनाः—अनूचानमानी—स्तब्धः) —b) Perhaps a conscious
effort at alliteration !

स होवाच गार्ग्यः—य एवासावादित्ये पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः—मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । आतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजेति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा भवति ॥ २ ॥

a) Use of locative with सं-वद्. Cp वृ 4.5.1 (अग्निहोत्रे समदाते). —b) अ 3.22.6 हस्ती मृगाणां सुपदां अतिष्ठावान् बभूव ह; शत्रा 13.5.1.9 अतिष्ठा अश्वमेधो यज्ञानाम्. —c) In accordance with the principle in शत्रा 13.5.2.20 तं यथा यथोपास्ते तदेव भवति; गी 17.3 यो यच्छ्रद्धः स एव सः.

स होवाच गार्ग्यः—य एवासौ चन्द्रे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः—मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । बृहन् पाण्डरवासाः सोमो राजेति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्तेऽहरहर्हं सुतः प्रसुतो भवति । नास्यान्नं क्षीयते ॥ ३ ॥

1) v.l. पाण्डुरवासाः (Weber).

a) कौ 4.4 adds अन्नस्यात्मा. Cp the फल here at the end (नास्यान्नं क्षीयते).

स होवाच गार्ग्यः—य एवासौ विद्युति पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः—मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । तेजस्वीति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते तेजस्वी हं भवति । तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥ ४ ॥

स होवाच गार्ग्यः—य एवायमाकाशे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः—मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । पूर्णमर्षवर्तीति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिर्नास्यास्माद्धोकात् प्रजोद्वर्तते ॥ ५ ॥

a) छां 3.12.9.

स होवाच गार्ग्यः—य एवायं वायौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः—मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । ईन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हापराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी ॥ ६ ॥

a) Name of a Rishi ऋ 10.48-50; जै 4.5.1. —b) छां 8.5.3 (अपराजिता पूर्वज्ञाः). —c) Solitary occurrence in Vedic lit. अन्यतस्त्य = अन्य + तः + त्य; cp पा 4.2.98 दक्षिणापश्चात्पुस्त्यक्; 4.2.104 अव्ययात् त्यप्. The word इतस्त्य is comparable to अन्यतस्त्यः.

स होवाच गार्ग्यः—य एवायमग्नौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति ।
होवाचाजातशत्रुः—मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । विर्पासहिरिति वा अहमेतमुपास इति ।
य एतमेवमुपास्ते विपासहिर्ह भवति । विपासहिर्हास्य प्रजा भवति ॥ ७ ॥

a) क 10-166-1 सपत्नानां विपासहिम्; 10-174-5 अभिराष्ट्रो विपासहिः; अ 17-
विपासहिं सहमानं सासहानं सहीपांसम्.

स होवाच गार्ग्यः—य एवायमप्सु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति ।
होवाचाजातशत्रुः—मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति । स
एतमेवमुपास्ते प्रतिरूपं हवैनमुपगच्छति, नाप्रतिरूपम् । अथो प्रतिरूपोऽस्माज्जायते ॥

a) कौ 4-11.

स होवाच गार्ग्यः—य एवायमादृशे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति ।
होवाचाजातशत्रुः—मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास इति ।
स य एतमेवमुपास्ते रोचिष्णुर्ह भवति । रोचिष्णुर्हास्य प्रजा भवति । अथो
संनिगच्छति सर्वास्तानतिरोचते ॥ ९ ॥

a) वृ 3-9-15; छां 8 7-4; क 6-5. —b) नि 3-14 रुक्मवदासः रोचिष्णूरुक्
पा 3-2-136 अलंकृन्...रुचि...चारयिष्णु च.

स होवाच गार्ग्यः—य एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दोऽनुदेत्येतमेवाहं ब्रह्मोपास इति ।
स होवाचाजातशत्रुः—मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । असुरिति वा अहमेतमुपास इति । स
एतमेवमुपास्ते सर्वं हवैवास्मिँल्लोक आयुरेति । नैनं पुरा कालात् प्राणो जहाति ॥ १० ॥

1) v. 1. अनूदेति.

a) क 10 117-7 यन्ध्वानमप वृक्ते चरिषैः. —b) Is this a gloss on the
preceding ?

स होवाच गार्ग्यः—य एवायं दिक्षु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति ।
होवाचाजातशत्रुः—मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास
इति । स य एतमेवमुपास्ते द्वितीयवान् ह भवति । नास्माद्गणश्छिद्यते ॥ ११ ॥

स होवाच गार्ग्यः—य एवायं छायामयः पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति ।
होवाचाजातशत्रुः—मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति । स
एतमेवमुपास्ते सर्वं हवैवास्मिँल्लोक आयुरेति । नैनं पुरा कालान्मृत्युरामच्छति ॥ १२ ॥

स होवाच गार्ग्यः—य एवायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः—मा मैतस्मिन् संबदिष्टाः । आत्मन्वीति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्त आत्मन्वी ह भवति । आत्मन्विनी हास्य प्रजा भवति । स ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥ १३ ॥

स होवाचाजातशत्रुः—एतावन्नू ३ इति । एतावद्धीति । नैतावता विदितं भवतीति । स होवाच गार्ग्यः—उप त्वाऽर्थानीति ॥ १४ ॥

a) The root is उप + ह; cp वृ 2.1.15 उपेयात्.

स होवाचाजातशत्रुः—प्रतिलोमं चैतद्यद् ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद् ब्रह्म मे वक्ष्यतीति । व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति । तं पाणावादायोत्तस्थौ । तौ ह पुरुषः सुप्तमाज्जमतुः । तमेतैर्नामभिरामन्त्रयाचक्रे बृहन् पाण्डरवासः सोम राजन्निति । स नोत्तस्थौ । तं पाणिनापिपं बोधयांचकार । स होत्तस्थौ ॥ १५ ॥

1) v. l. वै तत् for चैतत्.

a) तैसं 3.5.1.3 य एनयोरनुलोमं च प्रतिलोमं च विधातुः; पा 5.4.75 अच्-प्रत्यन्वव-पूर्वात् सामलोमः; कौ 4.19. —b) अ 20.133.1 तौ आ पिनाष्टि पुरुषः; वासं 19.11 यदा पिपेप-मातरं पुत्रः प्रमुदितो धनम्; कौ 4.19; पा 3.4.35 शुष्कचूर्णीरुद्धौपि पिपः; 3.4.38 स्नेहेने पिपः.

स होवाचाजातशत्रुः—यत्रैप एतत् सुप्तोऽभूद्य एव विज्ञानमयः पुरुषः कैप तदाऽभूत् कुत एतदागादिति । तदु ह न मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥

a) एतत् adverbial use; ऋ 1.162.21 न वा उ एतत् त्रियसे; 4.18.2 नाहमतो निरया दुर्गहैतत्. —b) वृ 3.4.5; वृ 4.3.19; छं 6.2.8; 6.8-16.

स होवाचाजातशत्रुः—यत्रैप एतत् सुप्तोऽभूद्य एव विज्ञानमयः पुरुषस्तदेपां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एपोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते । तानि यदा गृहीतयथ हैतत् पुरुषः स्वपिति नाम । तद् गृहीत एव प्राणो भवति । गृहीता वाक् । गृहीतं चक्षुः । गृहीतं श्रोत्रम् । गृहीतं मनः ॥ १७ ॥

Cp in general वृ 2.1.17-20 with वृ 4.3.23.

1) v. l. निगृह्णाति.

a) शब्दा 10.3.3.6 यदा वै पुरुषः स्वपिति...यदा प्रमुप्यते...प्राणादेवापि पुनर्ग्रायन्ते; छं 4.3.3; 6.8.1.

स यत्रैतत् स्वर्ण्यया चरति ते हास्य लोकाः । तदुतेव महाराजो भवत्युतेव
महाब्राह्मणः । उतेवोच्चावचं निगच्छति । स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा
स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्तते तैवमेवैष एतत् प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं
परिवर्तते ॥ १८ ॥

Cp in general वृ 2.1.18-19 with वृ 4.3.9-18; 19-35; also कौ 4.20.

a) Cp स्वप्नया in अ 5.7.8 उत नग्ना बोधुवति स्वप्नया सचसे जनम्; cp पा 7.1.39
सुपां पुल्लृ. —b) Looks like a parenthesis. —c) शब्दा 2.3.4.32 उच्चावचै-
श्छन्दोभिरुपतिष्ठते, उच्चावचा इव हि पशवः; 13.5.1.7 बहु खलु वा एतदेतस्मिन्नहनि उच्चावचमिव
कर्म क्रियते; नि 1.3 उच्चावचाः पदार्था भवन्तीति गार्ग्यः; 1.4 अथ निपाता उच्चावचेभ्यर्थे
निपतन्ति; 7.3 एवमुच्चावचैरभिप्रायैर्क्रीयाणां मन्वदृष्टयो भवन्ति; पा 2.1.72 मयूष्यसकादयः.

अथ यदा सुषुप्तो भवति । यदा न कस्य चन वेद । हिता नाम नाड्यो
द्वासप्ततिः सहस्राणि हृदयात् पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते । ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते ।
स यथा कुर्मारो वा महाराजो वा महाब्राह्मणो वाऽतिघ्नीर्मानन्दस्य गत्वा शयीत ।
एवमेवैष एतच्छेते ॥ १९ ॥

1) हिताः instead of हिताः ? Cp अ 1.17.1 हिता लोहितवाससः; 1.17.3 शतस्य
धमनीनां सहस्रस्य हिराणाम्; 7.35.2 इमा यास्ते शतं हिताः; cp वासं 22.8. —2) Dropped
by माध्यादिन.

a) छां 8.3.4 (संप्रसादः); 8.6.3. —b) वृ 4.2.3; 4.3.20; कौ 4.19.
—c) वासं 25.8 अन्तरिक्षं पुरीता...हिराभिः स्रवन्तीः —d) पा 6.2.58 आर्यो ब्राह्मण-
कुमारयोः. —e) अ 11.7.16 वृषा भूम्यामतिज्यः; वृ 4.3.33 (अथैष एव पाम
आनन्दः).

स यथोर्वाभिर्स्तन्तुनोच्चरेद्यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गान् व्युच्चरन्त्येवमे-
वास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति ।
तस्योपनिषत् सत्यस्य सत्यमिति । प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥ २० ॥

1) v. l. ऊर्णनाभिः. —2) v. l. विष्कुलिङ्गाः (माध्यादिन). —3) माध्यादिन
adds सर्वे आत्मानः after this.

a) कासं 8.1 सोऽयमूर्णनाभिः स्वैरान्यैः संतितंसति; तैत्रा 1.1.2.5 त ऊर्णविभयोऽभवत्;
see the proper name ऊर्णनाभिः in नि 6.18 and 7.15; cp मुं 1.1.7; 2.1.1; स्वे
6.10; मै 6.22. —b) वृ 3.4.5; वृ 5.4; छां 6.8-16. —c) वृ 1.4.7; 1.6.3;
2.3.6; मै 6.32.

॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

यो ह वै शिशुः साधानः सप्रत्याधानः सस्थूणः सदामं वेद, सप्त ह द्विपतो भ्रातृव्यानवरुणाद्वि । अयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणः । तस्येदमेवाधानमिदं प्रत्याधानं प्राणः स्थूणान्नं दाम ॥ १ ॥

a) पा 4.1.144 भ्रातृव्यच्च; 145 व्यन् सपले.

तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते । तद्या इमा अक्षन् लोहिन्यो राजयस्ताभिरेनः रुद्रोऽन्वायत्तः । अथ या असन्नापस्ताभिः पर्जन्यः । या कनीनका तयाऽऽदित्यः । यत् कृष्णं तेनाग्निः । यच्छुक्लं तेनेन्द्रः । अधरयैनं वर्तन्या पृथिव्यन्वायत्ता । यौरुत्तरया । नास्यान्नं क्षीयते य एवं वेद ॥ २ ॥

1) माध्यंदिन reads यच्छुक्लं तेनाग्निः यत्कृष्णं तेनेन्द्रः.

a) बृ 1.5.1. —b) छां 4.16.1.

तदेव श्लोकी भवति —

अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम् ।

तस्याऽऽसत ऋपयः सप्त तीरे वागिष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति ॥

अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इति । इदं तच्छिर एव हर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः । तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपमिति । प्राणा वै यशो विश्वरूपम् । प्राणानेतदाह । तस्याऽऽसत ऋपयः सप्त तीर इति । प्राणा वा ऋपयः । प्राणानेतदाह । वागिष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति । वाग्ध्यष्टमी ब्रह्मणा संविदे ॥ ३ ॥

1) माध्यंदिन reads विहितम् after यशः.

a) अ 10.8.9 with some variants. —b) In the अयववेद-तिर्यक् for अर्वाक्. —c) तत् for तस्य in अ. —d) साकम् for तीरे in अ. —e—e) अ substitutes for this : ये अस्य गोपा महतो वभ्रुवुः.

इमावेव गोतमभरद्वाजौ । अयमेव गोतमोऽयं भरद्वाजः । इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी । अयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निः । इमावेव वसिष्ठऋश्यपौ । अयमेव वसिष्ठोऽयं ऋश्यपः । वागेवाग्निः । वाचा ह्यन्नमयते । अचिर्ह वै नाभैतद्यदत्रिरिति । सर्वस्यात्ता भवति । सर्वमस्यान्नं भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

a) गोतम's son वामदेव is the ऋषि of the fourth Mandala of ऋ. —b) ऋषि of the 6th मण्डल of ऋ. —c) ऋषि of the 3rd मण्डल of ऋ, विश्वामित्र and जमदग्नि mentioned together in ऋ 10.167.4; also in तैत्ति 3.1.7.3 which =

5-4-11-3 विश्वामित्रजमदग्नी वसिष्ठेनास्पर्धेताम्. —d) ऋषि of the 7th मण्डल of ऋ. —e) ऋषि of the 5th मण्डल of ऋ. —Cp for a—e) दीधानिकाय 1-104; अंगुत्तरानिकाय 3-224 : अट्टक, वामक, वामदेव, वेस्सामित्त, यमतग्नि (or यमदग्नि), अंगिरस, भरद्वाज, वासेट्ट, कस्सप, भगु-ब्राह्मणानं पुत्रवका इसयो मंतानं कत्तारो पवत्तारो (ब्राह्मणानाम् पूर्वे ऋषयः मंत्राणाम् कर्तारः प्रवक्तारः). —f) शब्दा 8-5-4-1 तस्मात् सर्वेषामंगानां वाचैवान्नस्य रसं विजानाति. —g) छां-5-2-1; 5-18-1; 5-24-2,4; वृ 1-3-17; 6-1-14.

॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे । मूर्तं चैवामूर्तं च । मर्त्यं चामृतं च । स्थितं च यच्च । सच्च त्वं च ॥ १ ॥

1) Some Mss read त्यच्च; cp तै 2, 6; elsewhere वृ 5-5-1 तदेतत् व्यक्षां सत्यमिति (स-ति-यम्).

a) मै 6-3.

तदेतन्मूर्तं यदन्यद्वायौश्चान्तरिक्षाच्च । एतन्मर्त्यम् । एतत् स्थितम् । एतत् सत् । तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत् एष रस य एष तपति । सतो ह्येष रसः ॥ २ ॥

a) छां 4-10-5 (प्राणो ब्रह्म, कं ब्रह्म, खं ब्रह्म); वृ 3-7-2 वायुर्वै गौतम तत् सूत्रम्.

अथामूर्तम् । वायुश्चान्तरिक्षं च । एतदमृतम् । एतद्यत् । एतत् त्यम् । तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत् एतस्य त्यस्यैष रसो य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषः । त्यस्य ह्येष रसः । इत्याधिदैवतम् ॥ ३ ॥

1) Some Mss read त्यत् (for त्यम्); cp वृ 3-9-9 त्यदित्याक्षते. —2) v. l. आधिदेवतम्.

अथाध्यात्मम् । इदमेव मूर्तं यदन्यत् प्राणाच्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकारः । एतन्मर्त्यम् । एतत् स्थितम् । एतत् सत् । तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत् एष रसो यच्चक्षुः । सतो ह्येष रसः ॥ ४ ॥

a) Case of pendant nominative; तस्मात् after आकाश is understood.

अथामूर्तं प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाशः । एतदमृतम् । एतद्यत् । एतत् त्यत् । तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत् एतस्य त्यस्यैष रसो योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः । त्यस्य ह्येष रसः ॥ ५ ॥

तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपम् । यथा माँहारजनं वासो यथा पाण्डूवाविकं
यथेन्द्रगोपो यथाऽग्न्यर्चिर्यथा पुण्डरीकं यथा सकृद्विद्युत्तम् । सकृद्विद्युत्तेव ह वा अस्य
श्रीर्भवति य एवं वेद । अथात आदेशो नेति नेति । न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्
परमस्ति । अथ नामधेयः सत्यस्य सत्यमिति । प्राणा वै सत्यम् । तेषामेप
सत्यम् ॥ ६ ॥

a) Cp कात्यायन on पा 4.2.24 हरिद्रामहारजनाभ्यामत्र वक्तव्यः. —b) The word
is पाण्डु and not पाण्डु; शब्दा 5.3.5.21 अथैनं पाण्डुं परिधापयति; cp वेत्सन्तर-जातक 6.500
इन्द्रगोपकवण्णामा गन्धारा पण्डुकम्बला; cp पा 4.2.11 पाण्डुकम्बलादिनिः. —c) Cp के 4.4;
छां 8.4.2 सकृद्विभातः. —d) बृ 3.9.26; 4.2.4; 4.4.22; 4.5.15; के 1.5. —e)
बृ 2.1.20.

॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः — उचास्यन् वा अरेऽहमस्मात् स्थानादस्मि । हन्त
तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करचाणीति ॥ १ ॥

Cp in general बृ 2.4 with वृ 4.5 for the general motive; cp बृ 2.4.1-4
with क 1.26-29 and मे 1.

a) अन्त (*settlement*); is it used in the same sense in अप्वन्त
in बृ 4.1.1; वेदान्त in मुं 3.2.6; श्वे 6.22; गी 15.15 ?

सा होवाच मैत्रेयी—यन्तु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात् कथं
तेनामृता स्यामिति । नेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते
जीवितं स्यात् । अमृतत्वस्य तु नाऽऽशाऽस्ति वित्तेनेति ॥ २ ॥

1) नु Dropped in माष्यंदिन. —2) वृ 4.5.3 adds आहो नेति after अमृता.

a) मनु 2.105 वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके.

सा होवाच मैत्रेयी—येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्याम् । यदेव भगवान् वेद
तदेव मे ब्रूहीति ॥ ३ ॥

1) v. 1. भगवन् नैत्य. —2) v. 1. विब्रूहि.

स होवाच याज्ञवल्क्यः—प्रिया वतारे नः सती प्रियं भापसे । एद्यास्स्य ।
व्याख्यास्यामि ते । व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥ ४ ॥

1) v. 1. आस्व (माध्यंदिन). —2) माध्यंदिन adds ब्रवीतु भगवानिति.

a) ऐवा 3-2 कुमारं जातं संवदन्त उप वै शुश्रूषते नि वै ध्यायतीति; वृ 2-4-5 निदिध्यासितव्यः.

स होवाच—न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्मं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेयि । आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदित्तम् ॥ ५ ॥

1) माध्यंदिन adds याज्ञवल्क्यः after उवाच. —2 -- 2) Deussen proposes to place this concluding portion at the end of the 6th कण्डिका.

a) ब्रह्म-क्षत्र; cp क 1-157-2 वृतेन नो मधुना क्षत्रमुक्षतम्; अस्माकं ब्रह्म पृतनासु जिवन्तम् (the first occurrence of the pair ब्रह्म-क्षत्र although in a different sense); अ 9-7-9 ब्रह्म च क्षत्रं च श्रोणी; 12-5-8 ब्रह्म च क्षत्रं च राष्ट्रं च विश्वश्च; वासं 30-5 ब्रह्मणे ब्राह्मणं क्षत्राय राजन्यं मरुद्भ्यो वैश्यं तपसे शुद्धम्; ऐवा 7-19 यज्ञं सृष्टेमनु ब्रह्मक्षत्रे असृज्येताम्; क 2-25 यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च. —b) Cp वृ 4-5-6 (आत्मनि खल्वे दृष्टे etc. —locative absolute construction). —c) छां 6-1-3; 8-7-1; बृ 3-7-3; 4-3-23; मुं 1-1-3.

ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनो ब्रह्म वेद । क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः क्षत्रं वेद । लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो लोकान् वेद । देवास्तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो देवान् वेद । भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो भूतानि वेद । सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः सर्वं वेद । इदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा ॥ ६ ॥

a) क 8-1-15 महे चन त्वामद्विवः परा शुल्काय देयाम्.

स यथा दुन्दुर्भेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्शब्दाञ्शक्तुयाद् ग्रहणाय । दुन्दुमेस्तु ग्रहणेन दुन्दुर्भ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥

Contrast the similes in बृ here with those of छां 6.1 (मृत्पिण्ड, लोहमाणि and नखनिकृन्तन).

a) क 6.47.31 केतुमदुन्दुभिर्वावदीति. —b) Cp बृ 2.4.12 न हास्योद्ग्रहणायेव स्यात्. —c) वासं 30.19 शब्दायाडम्बरावातम्, महसे वीणावादम्...अवस्पर्शाय शंसधम्. The samhita seems to be the source of the दृष्टान्त here !

स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्याञ्शब्दाञ्शक्तुयाद् ग्रहणाय, शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याञ्शब्दाञ्शक्तुयाद् ग्रहणाय, वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

स यथाऽऽर्द्रैर्धात्रैरभ्याहितात् पृथग्धूर्मा विनिश्चरन्त्येवं वा' अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसं इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि । अस्यैवैतानि' निश्चसितानि ॥ १० ॥

1) v. l. निश्चसितम्. —2) मार्थादिन adds सर्वाणि after एतानि.

a) बृ 4.5.11; मै 6.32. —b) बृ 2.4.12. —c) बृ 5.13.1-4; 6.1.14-16; 6.4.18; छां 7.1.2; मुं 1.1.5.

स यथा सर्वासामपाः समुद्रं एकार्येनम् । एवः सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम् । एवः सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनम् । एवः सर्वेषां रसानां जिह्वेकायनम् । एवः सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनम् । एवः सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनम् । एवः सर्वेषां संकल्पानां मन एकायनम् । एवः सर्वासां विद्यानां हृदयमेकायनम् । एवः सर्वेषां कर्मणां हस्तावेकायनम् । एवः सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनम् । एवः सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनम् । एवः सर्वेषामध्वना पादावेकायनम् । एवः सर्वेषां वेदानां वागेकायनम् ॥ ११ ॥

1) विद्या and वेद interchange their place in the मार्थादिन. —2) पादौ follows हस्तौ in मार्थादिन.

a) क 2.35.3 समानमूर्ध्वं नयः पृणन्ति; 7.49.2 समुद्रायां आपः; छां 6.10.1, मुं 3.2.8; प्र 6.5; गी 2.71 समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वा. —b) In this series, which is

long enough, आत्मन् as the एकायनम् of all the इन्द्रियसु is left to be inferred, which, however, is made explicit in the following . बृ 1 47, छा 8 12 4-5, कौ 3 4, के 1 2

स यथा सैन्धवखिल्यं उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत न हास्योद्ग्रहणायेव स्यात् । यतो यतस्त्वाददीत लवणमेव । एवं वा अर इदं महद् भूतमनन्तमपारं विज्ञानं घन एव । एतेभ्यः भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति । न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमि । इति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

1) माध्यदिन reads न अह अस्य etc.

a) क 6 28 2 अभिने खिल्ये निदधाति देवयुम्, 10 142 3 उत खिल्या उर्वराणां भवन्ति
—b) छा 6 13 (लवणम् यथा विलीनमेव), बृ 4 5 13 —c) Cp जीवघन in प्र 5 5
—d) Cp छा 6 9 2 (ते यथा तत्र . न विवेकं लभन्ते...सति सपय न विदुः), मनु 1 49 अन्तं सज्ञा भवन्त्येते

सा होवाच मैत्रेयी—अत्रैव मा भगवानमूर्मुहन्न प्रेत्य संज्ञास्तीति । स होवाच—न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीमि । अलं वा अर इदं विज्ञानाय ॥ १३ ॥

1) माध्यदिन adds याज्ञवल्क्य after होवाच

a) बृ 3 5 1, 4 5 14, ई 7, क 2 6, प्र 2 3 —b) छा 8 11 1.

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं जिघ्रति, तदितर इतरं पश्यति, तदितर इतरं शृणोति, तदितर इतरमभिवर्दति तदितर इतरं मनुते, तदितर इतरं विजानाति । यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं जिघ्रेत् तत् केन कं पश्येत् तत् केन कं शृणुयात् तत् केन कं मभिवर्देत् तत् केन कं मन्वीत् तत् केन कं विजानीयात् । येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात् । विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥ १४ ॥

1) माध्यदिन interchanges जिघ्रति and पश्यति —2) माध्यदिन interchanges शृणोति and जिघ्रति

a) बृ 3 4 2; 4 3 7; 4 3 31; 4 4 19

॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्यां पृथिव्या तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १॥

Op in general तै 2.1; ऐ 1.1; also cp वृ 2.5.1-10 with वृ 2.1.2-8; and also with वृ 3.7.

इमा आपः सर्वेषां भूतानां मधु । आसामपाः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमास्वप्सु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मः रैतसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ २ ॥

अयमग्निः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं वाङ्मयस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ३ ॥

अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य वायोः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् वायौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ४ ॥

अयमादित्यः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यादित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं चाक्षुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ५ ॥

इमा दिशः सर्वेषां भूतानां मधु । आसां दिशाः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मः श्रौत्रः प्रातिथुत्कस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ६ ॥

1) माय्यंदिन interchanges this section with the next.

अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य चन्द्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् चन्द्रे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ७ ॥

इयं विद्युत् सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यै विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्यां विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं तैजसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ८ ॥

अयं स्तनायित्तुः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य स्तनायित्तोः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् स्तनायित्तौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मः शाब्दः सौवरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ९ ॥

अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्याकाशस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मः हृद्याकाशस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १० ॥

1) This section occurs between आग्नि and वायु in माध्यंदिन. See above.

अयं धर्मः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् धर्मे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं धर्मस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ११ ॥

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सत्यस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १२ ॥

इदं मानुषं सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् मानुषे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १३ ॥

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्नात्मानि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १४ ॥

स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानां राजा । तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिताः । एवमेवास्मिन्नात्मानि सर्वाणि भूतानि सर्वे देवाः सर्वे लोकाः सर्वे प्राणाः सर्व एत आत्मानः समर्पिताः ॥ १५ ॥

1) भूतानि and प्राणाः interchange places in माध्यंदिन.

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदपिः पश्यन्नवोर्चत्—

तद्वा नरा सनये दंस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यर्तुनं वृष्टिम् ।

दध्यङ्ङ ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णां प्र यदीमुवाचेति ॥ १६ ॥

a) क 1.116.12. —b) क 1.38.14 मिमीहि श्लोकमास्ये पर्जन्य इव ततनः; ऋ 6.38.2 घोषादिन्द्रस्य तन्याति ब्रुवाणः; 8.21.18 पर्जन्य इव ततनद्धि वृष्ट्या.

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदपिः पश्यन्नवोर्चत्—

आथर्वणायाश्विनौ दधीचेऽद्वयं शिरः प्रत्यैरयतम् ।

स वा मधु प्र वोचदतायन् त्वाष्ट्रं यद्वस्त्रावपिकक्ष्यं वामिति ॥ १७ ॥

a) ऋ 1.117.22.

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽग्निभ्यामुवाच । तदेतदपिः पश्यन्नवोचत्—
पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः ।

पुरः स पक्षी^१ भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति ॥

स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्णं पुरिशयः । नैनेन किंचनानादृतम् । नैनेन
किंचनासंभृतम् ॥ १८ ॥

a) Source? —b) तैत्ति 3.12.9.7 हिरण्यः शकुनिर्वह नाम. —c) छां 6.3.3;
ऐ 1.3.12; 3.3; मुं 2.1.7.

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽग्निभ्यामुवाच । तदेतदपिः पश्यन्नवोचत्—
रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।

इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेति ॥

अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च । तदेतद् ब्रह्मा-
पूर्वमनपरमनन्तरमवाहम् । अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः । इत्यनुशासनम् ॥ १९ ॥

a) ऋ 6.47.18. —b) Cp वृ 3.8.8; 4.2.4; छां 7.25; मै 6.17. —c) तैत्ति
3.12.9.7 नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं सवाग्निभूमात्मानं संपराये.

॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

अथ वक्षः । पौतिमाप्यो गौपवनात् । गौपवनः पौतिमाप्यात् । पौतिमाप्यो
गौपवनात् । गौपवनः कौशिकात् । कौशिकः कौण्डिन्यात् । कौण्डिन्यः शाण्डिल्यात् ।
शाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च । गौतमः— ॥ १ ॥

आग्निवेश्यात् । आग्निवेश्यः शाण्डिल्याच्चानभिम्लाताच्च । अनभिम्लात
आनभिम्लातात् । आनभिम्लात आनभिम्लातात् । आनभिम्लातो गौतमात् । गौतमः
सैतवप्राचीनयोग्याभ्याम् । सैतवप्राचीनयोग्यौ पाराशर्यात् । पाराशर्यो भारद्वाजात् ।
भारद्वाजो भारद्वाजाच्च गौतमाच्च । गौतमो भारद्वाजात् । भारद्वाजः पाराशर्यात् ।
पाराशर्यो वैजवापायनात् । वैजवापायनः कौशिकायनेः । कौशिकायनिः— ॥ २ ॥

घृतकौशिकात् । घृतकौशिकः पाराशर्यायणात् । पाराशर्यायणः पाराशर्यात् ।
पाराशर्यो जातूकर्णात् । जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्च । आसुरायणस्त्रैवणेः ।

अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्याकाशस्य सर्वाणि भूतानि मधु ।
यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं हृद्याकाशस्तेजोमयोऽ-
मृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १० ॥

1) This section occurs between अग्नि and वायु in माध्यंदिन. See above.

अयं धर्मः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु ।
यश्चायमस्मिन् धर्मे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं धर्मस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ११ ॥

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु ।
यश्चायमस्मिन् सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सत्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १२ ॥

इदं मानुषं सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु ।
यश्चायमस्मिन् मानुषे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानुषस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १३ ॥

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चाय-
मस्मिन्नात्मानि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव
स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १४ ॥

स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानां राजा । तद्यथा
रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिताः । एवमेवास्मिन्नात्मानि सर्वाणि भूतानि
सर्वे देवाः सर्वे लोकाः सर्वे प्राणाः सर्व एत आत्मानः समर्पिताः ॥ १५ ॥

1) भूतानि and प्राणाः interchange places in माध्यंदिन.

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदपिः पश्यन्नवोर्चत्—
तद्वां नरा सनये दंस उग्रमात्रिष्कृणोमि तन्यतुर्न दृष्टिम् ।
दध्यङ्ङ ह यन्मन्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णां प्र यदीमुवाचेति ॥ १६ ॥

a) क 1.116.12. —b) क 1.38.14 मिमीहि श्लोकमास्ये पर्जन्य इव ततनः; क
6.38.2 घोषादिन्द्रस्य तन्यति ब्रुवाणः; 8 21.18 पर्जन्य इव ततनद्वि वृष्ट्या.

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदपिः पश्यन्नवोर्चत्—
आथर्वणायाश्विनौ दधीचेऽव्यं शिरः प्रत्यैरयतम् ।

स वां मधु प्र वोचद्वतायन् त्वाष्ट्रं यदस्त्रावपिरुक्ष्यं वामिति ॥ १७ ॥

a) क 1-117-22.

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदपिः पश्यन्नवोचत् —
पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः ।

पुरः स पक्षी^१ भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति ॥

स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्णं पुरिशयः । नैनेन किंचनानावृतम् । नैनेन
किंचनासंवृतम् ॥ १८ ॥

a) Source? —b) तैत्रा 3-12-9-7 हिरण्यः शकुनिर्ब्रह्म नाम —c) छां 6-3-3;
ऐ 1-3-12; 3-3; मुं 2-1-7.

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदपिः पश्यन्नवोचत् —
रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।

इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेति ॥

अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च । तदेतद् ब्रह्मा-
पूर्वमनपरमनन्तरमवाहम् । अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः । इत्यनुशासनम् ॥ १९ ॥

a) क 6-47-18. —b) Cp वृ 3-8-8; 4-2-4; छां 7-25; मै 6-17. —c) तैत्रा
3-12-9-7 नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं सर्वाणिभूमात्मानं संपराये.

॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

अथ वक्षः । पौतिमाष्यो गौपवनात् । गौपवनः पौतिमाष्यात् । पौतिमाष्यो
गौपवनात् । गौपवनः कौशिकात् । कौशिकः कौण्डिन्यात् । कौण्डिन्यः शाण्डिल्यात् ।
शाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च । गौतमः — ॥ १ ॥

आग्निवेश्यात् । आग्निवेश्यः शाण्डिल्याच्चानभिम्लाताच्च । अनभिम्लात
आनभिम्लातात् । आनभिम्लात आनभिम्लातात् । आनभिम्लातो गौतमात् । गौतमः
सैतवमाचीनयोग्याभ्याम् । सैतवमाचीनयोग्यौ पाराशर्यात् । पाराशर्यो भारद्वाजात् ।
भारद्वाजो भारद्वाजाच्च गौतमाच्च । गौतमो भारद्वाजात् । भारद्वाजः पाराशर्यात् ।
पाराशर्यो वैजवापायनात् । वैजवापायनः कौशिकायनेः । कौशिकायनिः — ॥ २ ॥

घृतकौशिकात् । घृतकौशिकः पाराशर्यायणात् । पाराशर्यायणः पाराशर्यात् ।
पाराशर्यो जातूकर्ण्यत् । जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्च । आसुरायणस्त्रैवणेः ।

त्रैवाणिरौपजन्धनेः । औपजन्धनिरासुरेः । आसुरिर्भारद्वाजात् । भारद्वाज आत्रेयात् ।
आत्रेयो माण्डेः । माण्डिगौतमात् । गौतमो गौतमात् । गौतमो वात्स्यात् । वात्स्यः
शाण्डिल्यात् । शाण्डिल्यः कैशोर्यात् काप्यात् । कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात् ।
कुमारहारितो गालवात् । गालवो विदर्भीकौण्डिन्यात् । विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो
वाभ्रवात् । वत्सनपाद्वाभ्रवः पथः सौभरात् । पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसात् ।
अयास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रात् । आभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपाच्चाष्ट्रात् । विश्वरूप-
स्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्याम् । अश्विनौ दधीच आथर्वणात् । दध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो दैवात् । अथर्वा
दैवो मृत्योः प्राध्व२सनात् । मृत्युः प्राध्व२सनः प्रध्व२सनात् । प्रध्व२सन एकर्षेः ।
एकर्षिर्विशचित्तेः । विश्वचित्तिर्व्यष्टेः । व्याष्टिः सनारोः । सनारुः सनातनात् । सनातनः
सनगात् । सनगः परमेष्ठिनः । परमेष्ठी ब्रह्मणः । ब्रह्म स्वयंभु । ब्रह्मणे नमः ॥ ३ ॥

Proper names differ in the माध्यंदिन version of the वंश.

॥ इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे । तत्र ह कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा
अभिसमेता बभूवुः । तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव — कः स्विदेपां
ब्राह्मणानामनूचानतम इति । स ह गवा२सहस्रमवरुरोध । दर्शदश पादा एकैकस्याः
शृङ्गन्योरावद्धा बभूवुः ॥ १ ॥

Op in general शत्रा 10-6-1; जैत्रा 2-76f; छां 1-10-11; 5-11-24.

a) शत्रा 11-6-2-1 जनको ह वै वैदेहो ब्राह्मणैर्धविश्वामित्रैः समाजगाम श्वेतकेतुनारुणेयेन
सोमशुम्पिणा सात्ययज्ञिना याज्ञवल्क्येन । तान् होवाच — कथं कथं अग्निहोत्रं जुहुयेति; वृ 2-1-1; 5-14 8.
—b) जैत्रा 2-76 कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमाजगमुः; वृ 3 9-20; कौ 4-1; जै 3-30 6; 4-6 2.
—c) क 10-75-1 प्र सप्तसप्त त्रेधा हि चक्रमुः; 10-55-3 पञ्च देवान् ऋतुशः सप्तसप्त; 3 55-18
पोळ्हा युक्ताः पञ्चपञ्चा वहन्ति.

तान् होवाच — ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजैतामिति ।
ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः । अथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाच — एताः
सोम्योदज सामश्रवाः इति । ता होवाचकैर । ते ह ब्राह्मणाश्चुक्रुधुः — कथं नो
ब्रह्मिष्ठो ब्रवीतेति । अथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताऽश्वलो बभूव । स हैनं पप्रच्छ —
त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसीः इति । स होवाच — नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय
कुर्मो गोरामा एव वयं२स्म इति । त२ ह तत एव प्रष्टुं दध्रे होताऽश्वलः ॥ २ ॥

1) माध्यादिन adds नु after कथम्.

a) तैसं 2-6-8-7 नहि ब्राह्मणस्योदरं किञ्चन हिनस्ति बृहस्पतेर्ब्रह्मणेति स हि ब्रह्मिष्ठः; प्र 3-2; comparative ब्रह्मीयान्; तैसं 2-5 8-3 वृमेधश्च परुच्छेपश्च ब्रह्मवायमवदेताम्—अस्मिन् दारावर्दि अग्निं जनयाव—यतरो नौ ब्रह्मीयान् इति ब्रह्मवायमवदेताम्. —b) वृ 3-7-1 ब्रह्मगवीरुदजसे; cp प 3 3-69 समुद्रोजः पशुषु. —c) छां 4-3-5; 4-4-5; 8-15-1. —d) क 10-67-4 बृहस्पतिस्तमसि ज्योतिरिच्छन् उदुम्ना आकर्वि हि तिस्र आवः.

याज्ञवल्क्येति होवाच — यदिदं सर्वं मृत्युनाऽऽप्तं सर्वं मृत्युनाऽभिपन्नं केन यजमानो मृत्योराप्तिमतिमुच्यत इति । होत्रं त्विजाऽग्निना वाचा । वाग् वै यज्ञस्य होता । तथेयं वाक् सोऽयमग्निः । स होता स मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥ ३ ॥

In general cp वृ 3-1-3-6 with छां 3-13-1-6; छां 5-19-23; तै 1-7.

1) v. l. सा.

a) छां 4-16-2 वाचा होताऽध्वर्युर्ब्रह्माता अन्यतराम्.

याज्ञवल्क्येति होवाच — यदिदं सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तं सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नं केन यजमानोऽहोरात्रयोराप्तिमतिमुच्यत इति । अध्वर्युर्णा त्विजा चक्षुषादित्येन । चक्षुर्वै यज्ञस्याध्वर्युः । तद्यदिदं चक्षुः सोऽसावादित्यः । सोऽध्वर्युः स मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥ ४ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच — यदिदं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नं केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोराप्तिमतिमुच्यत इति । उद्गात्रं त्विजा वायुना प्राणेन । प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता । तद्योऽयं प्राणः स वायुः स उद्गाता । स मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥ ५ ॥

1) माध्यादिन changes the order of उद्गाता and ब्रह्मा, काण्व practice is borne out by क 10-71-11 ऋचां त्वः...गायत्रं त्वः...ब्रह्मा त्वः...यज्ञस्य मात्राम् .. उ त्वः.

याज्ञवल्क्येति होवाच — यदिदमन्तरिक्षमनारम्भणमिव केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इति । ब्रह्मणं त्विजा मनसा चन्द्रेण । मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा । तद्यदिदं मनः सोऽसौ चन्द्रः स ब्रह्मा स मुक्तिः साऽतिमुक्तिरित्यतिमोक्षाः । अथ संपदः ॥ ६ ॥

a) छां 2-9-4 तान्यन्तादिसेज्जानाम्बणानि. —b) छां 4-16-2. —c) वृ 3-1-3; के 1-2.

याज्ञवल्क्येति होवाच—कतिभिरयमद्यग्भिर्होतास्मिन् यज्ञे करिष्यतीति । तिस्रभिरिति । कतमास्तास्तिस्र इति । पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया । किं ताभिर्जयतीति । यत्किंचेदं प्राणभृदिति ॥ ७ ॥

1) माघ्यांदिन reads पृथिवीलोकमेव पुरोनुवाक्यया जयति, अन्तरिक्षलोकं याज्यया, ब्रुलोकं शस्यया.

α) वासं 20-12 पुरोनुवाक्या याज्याभिः, याज्या वषट्कारैः; ऐना 1-4 आग्रावैष्णवस्य हविषो याज्यानुवाक्ये भवतः.

याज्ञवल्क्येति होवाच—कत्ययमद्याध्वर्युरस्मिन् यज्ञ आहुतीर्होष्यतीति । तिस्र इति । कतमास्तास्तिस्र इति । या हुता उज्ज्वलन्ति या हुता अतिनेदन्ते या हुता अधिशेरते । किं ताभिर्जयतीति । या हुता उज्ज्वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति । दीप्यत इव हि देवलोकः । या हुता अतिनेदन्ते पितृलोकमेव ताभिर्जयति । अतीव हि पितृलोकः । या हुता अधिशेरते मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयति । अध एव हि मनुष्यलोकः ॥ ८ ॥

1) माघ्यं reads अतिनेदन्ति. —2) पितृलोक and मनुष्यलोक interchanged in माघ्यांदिन.

α) तैसं 1-6-8-1 तदाहुति वा एता वर्षे नेदन्ति, अति वाचं मनो वाचैता नातिनेदन्तीति; ऐना 6-32 छन्दसां वै षष्ठेनाह्नामानां रसोऽत्यनेदत्.

याज्ञवल्क्येति होवाच—कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो देवताभिर्गोपायतीति । एकयेति । कतमा सैकेति । मन एवेति । अनन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वे देवाः । अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ ९ ॥

1) माघ्यांदिन reads गोपायिष्यतीति.

याज्ञवल्क्येति होवाच—कत्ययमद्योद्गातास्मिन् यज्ञे स्तोत्रियाः स्तोप्यतीति । तिस्र इति । कतमास्तास्तिस्र इति । पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया । कतमास्ताः । या अध्यात्ममिति । प्राण एव पुरोनुवाक्याऽपानो याज्या व्यानः शस्यः । किं ताभिर्जयतीति । पृथिवीलोकमेव पुरोनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया ब्रुलोकं शस्यया । ततो ह होताऽश्वल उपरराम ॥ १० ॥

1) माघ्यांदिन adds, after तृतीया, इत्यधिदेवतम् । अथाप्यात्मम्. —2) माघ्यांदिन substitutes यत्किंचेदं प्राणभृदिति for this.

॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

अथ हैनं जास्तकारव आर्तभागः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच कति ग्रहाः
कत्यतिग्रहा इति । अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति^१ । ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः
कतमे त इति ॥ १ ॥

1) Omitted by माध्यंदिन.

a) छां 7.26.2 (ग्रह = ग्रंथि); क 6.15. —b) अतिग्रह is the same as
अतिग्राह in the following paragraphs; पा 5.4.46 अतिग्रहाव्ययनक्षेपेषु... —c) Ten
indriyas, cp बृ 2.4.11.

प्राणो वै ग्रहः । सोऽपानेनातिग्राहेण गृहीतः । अपानेन हि गन्धा-
ज्जिघ्रति ॥ २ ॥

1) माध्यंदिन reads गन्धेन. —2) माध्यंदिन reads प्राणेन. Cp शब्दा 10.5.2.15 न
प्राणेन गन्धं विजानाति.

वाग्वै ग्रहः । स नाम्नाऽतिग्राहेण गृहीतः । वाचा हि नामान्यभि-
वेदति ॥ ३ ॥

1) माध्यंदिन interchanges 3.2.3 with 3.2.4.

जिह्वा वै ग्रहः । स रसेनातिग्राहेण गृहीतः । जिह्वया हि रसान्
विजानाति ॥ ४ ॥

चक्षुर्वै ग्रहः । स रूपेणातिग्राहेण गृहीतः । चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥

श्रोत्रं वै ग्रहः । स शब्देनातिग्राहेण गृहीतः । श्रोत्रेण हि शब्दान्
शृणोति ॥ ६ ॥

मनो वै ग्रहः । स कामेनातिग्राहेण गृहीतः । मनसा हि कामान् कामयते ॥ ७ ॥

हस्तौ वै ग्रहः । स कर्मणाऽतिग्राहेण गृहीतः । हस्ताभ्यां हि कर्म
करोति ॥ ८ ॥

त्वग्वै ग्रहः । स स्पर्शेनातिग्राहेण गृहीतः । त्वचा हि स्पर्शान् वेदयते । इत्येतेऽष्टौ
ग्रहा अष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥

1) माध्यंदिन drops एते.

याज्ञवल्क्येति होवाच—यदिदं सर्वं मृत्योरन्नं का स्विन् सा देवता यस्या
मृत्युरन्नमिति । अग्निर्वै मृत्युः सोऽपामन्नम् । अप पुनर्मृत्युं जयति^१ ॥ १० ॥

1) माध्यंदिन adds after this य एवं वेद as in बृ 1.2.7 and 3.3.2.

a) शब्दा 10.6.1.4ff; बृ 1.2.7.

याज्ञवल्क्येति होवाच — यत्रायं पुरुषो म्रियत उदस्मात् प्राणाः कामन्त्याहो३
नेति । नेति होवाच याज्ञवल्क्यः । अत्रैव समवनीयन्ते । स उच्छ्वयति । आध्मायति ।
आध्मातो मृतः शेते ॥ ११ ॥

1) The कण्डिका 11 & 12 interchange places in माध्यंदिन. —2) The
प्लुत mark absent in माध्यंदिन. —3) माध्यंदिन has, before अत्रैव, न तस्मात् प्राणा
उत्क्रामन्ति. —4) माध्यंदिन adds after this ब्रह्मैव सत् ब्रह्माप्येति. Contrast this with बृ
4.4.2 तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति.

याज्ञवल्क्येति होवाच — यत्रायं पुरुषो म्रियते किमेनं न जहातीति । नामेति ।
अनन्तं वै नामानन्ता विश्वे देवाः । अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ १२ ॥

a) बृ 1.6.1; छां 7.1.3.

याज्ञवल्क्येति होवाच — यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरा-
दित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मौषधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशा
अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते कायं तदा पुरुषो भवतीति । आहर सोम्यं हस्तमार्त-
भागं । आवाभैवैतस्य वेदिष्यावो न नावेतत् सजन इति । तौ होत्क्रम्य मन्त्रयांचक्राते ।
तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुः । अर्थं यत् प्रशशंसतुः कर्म हैव तत् प्रशशंसतुः ।
पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति । ततो ह जारत्कारव आर्तभाग
उपरराम ॥ १३ ॥

1) माध्यंदिन reads सौम्य. —2) माध्यंदिन adds इति होवाच. —3) माध्यंदिन
reads आवम्. Cp शब्दा 4.1.5-10 केनावमसर्वो स्वः; जैत्रा 1.145 आवन्नु निषनाभ्यां विवहावहा
इति; cp युवम् in क. —4) माध्यंदिन reads एतत् for एतस्य. —5) माध्यंदिन reads
अथ ह यत्.

a) ई 17. —b) Cp Buddhist extinction of individuality. —c) आवम्...
वेदिष्यावः; cp अ 4.16.2 द्वौ संनिपय यन्मन्त्रयेते राजा तद्वेद वरुणस्तृतीयः; काशिका on पा 5.4.7
अपडक्षीणो मन्त्रः । यो ह्यम्यामेव क्रियते न बहुभिः. —d) Origin of the Buddhist theory
of *lamma*. —e) Upanisadic theory of good and evil (based on *karman*); cp
क 10.117.9 यमयोश्चित् न समा वीर्याणि; बृ 4.4.3, 5 यथाकारी यथाचारी तथा भवति; छां
5.10.5; क 3.7 संसारं चाधिगच्छति; श्वे 6.16 संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः; मे 1.4; गी 6.40 न हि
कन्याणकृत्...दुर्गतिं तात गच्छति; 6.43 बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम्.

॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिः पप्रच्छ — याज्ञवल्क्येति होवाच — मद्रेषु चरकाः पर्यव्रजाम । ते पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहानैम । तस्यासीद् दुहिता गन्धर्वगृहीता । तमपृच्छाम कोऽसीति । सोऽब्रवीत् सुधन्वाऽऽङ्गिरस इति । तं यदा लोकानामन्तान-पृच्छाम । अथैनमब्रूम—क्व पारिक्षिता अभवन्निति^१ । क्व पारिक्षिता अभवन् । स त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य । क्व पारिक्षिता अभवन्निति ॥ १ ॥

1) माध्यंदिन transfers इति after the repeated sentence (क्व पारिक्षिता अभवन्) and rightly. —2) माध्यंदिन substitutes तत् for सः; वृ ३.३ and 7 appear to be two versions of the same original; cp cosmography in वृ ३.३ with that in छां ३.19.

a) वृ ३.7.1. —b) ऐवा ८.21 तुरः कावपेयो जनमेजयं पारिक्षितमभिपिपेच.

स होवाच — उवाच वै सः । अगच्छन् वै ते तैश्चान्नाश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । क्व न्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । द्वात्रिंशत् वै देवराज्ञान्ययं लोकः । तस्मै समन्तं पृथिवी द्विस्तावत् पर्येति । तस्मै समन्तं पृथिवी द्विस्तावत् समुद्रः पर्येति । तद्यावती क्षुरस्य धारा यावद्वा मक्षिकायाः पत्रं तावानन्तरेणाकाशस्तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत् । तान् वायुरात्मनि धित्वा तत्रागमयद्यत्राश्वमेधयाजिनोऽभवन्निति । एवमिव वै स वायुमेव प्रशशस् तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समाष्टिः । अप पुनर्मृत्युं जयति^२ य एवं वेद । ततो ह भुज्युर्लाह्यायनिरुपराम ॥ २ ॥

1) माध्यंदिन reads तत् after सः. —2) माध्यंदिन reads तत्र for तत्. —3) माध्यंदिन reads समन्तं लोकं द्विस्तावत् पृथिवी. —4) माध्यंदिन drops समन्तम्. —5) माध्यंदिन substitutes पारिक्षिताः for अश्वमेधयाजिनः. —6) माध्यंदिन reads सर्वमायुरेति after जयति.

a) Three concentric circles having each the diameters 32, 128 and 256 units make altogether the diameter 416 units.

The calculations are to be made thus:—

अयं लोकः has the diameter of 32 (i. e. the radius is 16); beyond this the पृथिवी is double the diameter of अयं लोकः i. e. $2 \times 32 = 64$ (i. e. the diameter of the पृथिवी would be $2 \times (16 + 64) = 160$); beyond the पृथिवी the समुद्र extends twice the size of पृथिवी i. e. $2 \times 64 = 128$; so the diameter of the world will be $2 \times (16 + 64 + 128) = 416$ units

—b) क ३.14. —c) वृ ५.10 (स वायुमागच्छत्); ५.15; ई 15-18. —d) वृ ३.7.2 (वायुर्वै गौतम तत् सूत्रम्).

॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

अथ हैनमुपस्तथाक्रायणः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच — यत् साक्षादपरो-
क्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेति । एष त आत्मा सर्वान्तरः ।
यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरः । योऽपानेनापानीति स त आत्मा
सर्वान्तरः । यो व्यानेन व्यानीति स त आत्मा सर्वान्तरः । य उदानेनोदानिति स
त आत्मा सर्वान्तरः । एष त आत्मा सर्वान्तरः ॥ १ ॥

1) माध्यंदिन interchanges वृ 3.4 and वृ 3.5. —2) माध्यंदिन reads
(correctly) अपानिति, व्यनिति and उदानिति. —3) माध्यंदिन adds after this यः
समानेन समानिति सः; स instead of एष above.

a) वृ 3.5.

स होवाचोपस्तथाक्रायणः — यथा विब्रूयादसौ गौरसावश्व इत्येवमेवैतद्
व्यपदिष्टं भवति । यदेव साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेति ।
एष त आत्मा सर्वान्तरः । कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः । न दृष्टेर्दृष्टारं पश्येः । न
श्रुतेः श्रोतारं शृणुयाः । न मतेर्मन्तारं मन्वीथाः । न विज्ञातेर्विज्ञातारं वि-
जानीयाः । एष त आत्मा सर्वान्तरः । अतोऽन्यदतिम् । ततो होपस्तथाक्रायण
उपरराम ॥ २ ॥

1) माध्यंदिन reads यथा वै ब्रूयात् instead of यथा विब्रूयात्. —2) Omitted
in माध्यंदिन.

a) वृ 2.4.14; 4.2.4; छां 6.8-16. —b) वृ 3.7.23; 3.8.11; 4.4.2. —c)
Therefore आर्तम् means शोकम्, मोहम्, जराम् and मृत्युम्. Cp वृ 3.5.1; 3.7.23.

॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

अथ हैनं कहोलः कौपीतकेयः पप्रच्छ — याज्ञवल्क्येति होवाच । यदेव
साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेति । एष त आत्मा सर्वान्तरः ।
कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः । योऽज्ञेनायापिपासे शोकं मोहं जराम् मृत्युमत्येति । एतं
वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैपणायाश्च वित्तैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थायाय
भिक्षाचर्यं चरन्ति । या ह्येव पुत्रैपणा सा वित्तैपणा या वित्तैपणा सा लोकैपणा । उभे
ह्येते एपणे एव भवतः । तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य वाल्येन तिष्ठासेत् । वाल्यं
च पाण्डित्यं च निर्विद्याय मुनिः । अमौनं च मौनं च निर्विद्याय ब्राह्मणः । स ब्राह्मणः

केन स्याद् येन स्यात् तेनेदृश एव । अतोऽन्यदातम् । ततो ह कहोलः कौपीतकेय
उपरराम ॥ १ ॥

1) माघ्यादिन reads कहोडः. —2) एव dropped in माघ्यादिन. —3) माघ्यादिन
reads पण्डितः. —4) माघ्यादिन adds भवति after एव. —5) Dropped in माघ्यादिन,
which reads य एवं वेद instead.

a) वृ ३.४.१. —b) Basis of छां ८.१.५ एष आत्माऽपहृतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको
विजिवत्सोऽपिपासः and of छां ८.५.१. —c) ई ७. —d) वृ ४.४.२२; गौका १.९
आप्तकामस्य का स्फुहा. —e) For explanation of एषणा (काम), see वृ १.४.१७
(सोऽकामयत...नेच्छंश्चन अतो भूयो विन्देत्); एषणा in पा ८.१.४३ नन्वित्यनुज्ञैषणायाम्. —f) Cp
the pairs पाक and धीर in ऋ १.१६.४.२१ स मा धीरः पाकमत्रा विवेश; बाल and धीर in क
४.२ पराचः कामाननुयन्ति बालाः...अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा...; बाल and पण्डित in गी ५.४
सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः; Matthew १८.३ "Become as little children."
वृ ४.४.२१; तै २.४; क २.२३; मुं १.१.४-५. —g) वृ ३.८.१० अय य एतदक्षरं गार्गि विदित्वा-
स्माल्लोकात् प्रेति स ब्राह्मणः; छां २.२३.१; ४.१.७.

॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

अथ हैनं गार्गी वाचक्रवी पप्रच्छ — याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वमप्सवोतं
च प्रोतं च कस्मिन्नु खल्वेष ओताश्च प्रोताश्चेति । वायौ गार्गीति । कस्मिन्नु खलु
वायुरोतश्च प्रोतश्चेति । अन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका
ओताश्च प्रोताश्चेति । गन्धर्वलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु खलु गन्धर्वलोका ओताश्च
प्रोताश्चेति । आदित्यलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु खल्वआदित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ।
चन्द्रलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । नक्षत्रलोकेषु
गार्गीति । कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । देवलोकेषु गार्गीति ।
कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । इन्द्रलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु
खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । प्रजापतिलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु खलु
प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । ब्रह्मलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका
ओताश्च प्रोताश्चेति । स होवाच — गार्गि माऽतिप्राप्तीः । मा ते मूर्धा व्यपस्यत् ।
अनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि । गार्गि माऽतिप्राप्तीरिति । ततो ह गार्गी
वाचकनव्युपरराम ॥ १ ॥

1) माघ्यादिन drops खलु. —2) माघ्यादिन reads आकाश एव गार्गीति । कस्मिन्नु
आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति after this. —3) माघ्यादिन reads यौलिकेषु. —4) यौलिकाः

(माघ्यादिन) —5) गधर्वलोकेषु (माघ्यादिन). —6) गन्धर्वलोकाः (माघ्यादिन) —7)
Bohtlingk reads निषत्. —8) माघ्यंदिन reads अनतिप्रश्न्याः देवताः, वृ 36 and
3.8 appear to be two versions of the same original.

a) अ 10 8 37 यस्मिन्नोता इमाः प्रजाः, श्रवा 13 3 4 2 मणिरिव सूत्र ओतानि भविष्यन्ति,
सूत्रमिव वा मणानिति, तावा 20 16 6 यथा वा अदो मणौ सूत्रमोतम्, मु 2 2 5, 3 1 9, मै 6 3
—b) जै 2 7 7 अनतिप्रश्न्या वै मा देवतामत्यप्राक्षीः.

॥ इति पष्ठं ब्राह्मणम् ॥

अथ हैनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ — याज्ञवल्क्येति होवाच । मद्रेष्ववसाम
पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानाः । तस्यासीद्भार्या गन्धर्वगृहीता । तमपृच्छाम—
कोऽसीति । सोऽब्रवीत् क्वन्ध आधर्वण इति । सोऽब्रवीत् पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकाश्च—
वेत्थ नु त्वं काप्य तत् सूत्रं येनायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संद्वयानि
भवन्तीति । सोऽब्रवीत् पतञ्चलः काप्यो नाहं तद्भगवन् वेदेति । सोऽब्रवीत् पतञ्चल काप्यं
याज्ञिकाश्च । वेत्थ नु त्वं काप्य तमन्तर्यामिणं य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि
च भूतानि योऽन्तरो यमयाति । सोऽब्रवीत् पतञ्चलः काप्यो नाहं तं भगवन् वेदेति । सोऽ-
ब्रवीत् पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकाश्च । यो वै तत् काप्य सूत्रं विद्यात् तं चान्तर्यामिणमिति ।
स ब्रह्मवित् स लोकवित् स देववित् स वेदवित् स आत्मवित् स सर्ववित् । इति
तेभ्योऽब्रवीत् । तदहं वेद । तच्चेत् त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वांस्तं चान्तर्यामिणं
ब्रह्मगवीरुर्दजसे मूर्धा ते विपतिष्याति । वेद वा अहं गौतम तत् सूत्रं तं चान्तर्या-
मिणामिति । यो वा इदं कथिद् ब्रूयाद्वेद वेदेति यथा वेत्थ तथा ब्रूहीति ॥ १ ॥

Cp in general वृ 3 3 and 3.7; they appear to be two versions of the
same original.

1) माघ्यादिन reads यस्मिन्, but येन is justified by वायुना in वृ 3 7 2 —2)
माघ्यादिन omits य. —3) Dropped in माघ्यादिन. —4) माघ्यादिन adds after वेदवित्—
स यज्ञवित्.

a) पा 4 3 1 2 9 छन्दोगौत्थिकयाज्ञिकबहुचनदाब्ज्यः —b) अ 10 8 3 8 सूत्रस्य सूत्र
यो विद्यात् —c) वृ 3 8 9 एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने..., —d) वृ 3 1 2 (स एता गा
उदजताम्), पा 3 3 6 9 समुदोरजः पशुषु.

स होवाच — वायुर्वै गौतम तत् सूत्रम् । वायुना वै गौतमं सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदब्धानि भवन्ति । तस्माद्वै गौतम पुरुषं प्रेतमाहुर्व्यस्र ५ सिपतास्याङ्गनीति । वायुना हि गौतम सूत्रेण संदब्धानि भवन्तीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । अन्तर्यामिणं ब्रूहीति ॥ २ ॥

1) माघ्यंदिन drops स होवाच.

a) छां 4.3.4; 4.15.4; तै 1.1; कौ 2.1; प्र 2.13.

यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ३ ॥

Cp वृ 3.7.3-14 with वृ 2.5.1-10.

1) स instead of एष (माघ्यंदिन).

a) बाष्कल 12 विश्वं विचक्षे यमयन्नभीकः. —b) वृ 4.4.22 (सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः); मां 6 (एष सर्वेश्वरः... एषोऽन्तर्यामी..).

योऽप्सु तिष्ठन्नदभ्योऽन्तरो यमापो न विदुर्यस्यापः शरीरं योऽपोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ४ ॥

a) वृ 2.1.8 (अप्सु पुरुषः).

योऽग्नौ तिष्ठन्नग्नेरन्तरो यमग्निर्न वेद यस्याग्निः शरीरं योऽग्निमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ५ ॥

a) वृ 2.1.7 (अग्नौ पुरुषः).

योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नन्तरिक्षादन्तरो यमन्तरिक्षं न वेद यस्यान्तरिक्षं शरीरं योऽन्तरिक्षमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ६ ॥

1) माघ्यंदिन reads आकाश for अन्तरिक्ष.

a) वृ 2.1.5 (आकाशे पुरुषः).

यो वायौ तिष्ठन् वायोरन्तरो यं वायुर्न वेद यस्य वायुः शरीरं यो वायुमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ७ ॥

a) वृ 2.1.6 (वायौ पुरुषः).

यो दिवि तिष्ठन् दिवोन्तरो यं द्यौर्न वेद यस्य द्यौः शरीरं यो दिवमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ८ ॥

1) The whole कण्डिका is absent in माघ्यंदिन.

य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ९ ॥

यो¹ दिक्षु तिष्ठन् दिग्भ्योऽन्तरो यं दिशो न विदुर्यस्य दिशः शरीरं यो दिशोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १० ॥

1) माघ्यंदिन interchanges the 10th and 11th कण्डिकाऽ.

यश्चन्द्रतारके तिष्ठन् चन्द्रतारकादन्तरो यं चन्द्रतारकं न वेद यस्य चन्द्रतारकं शरीरं यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ११ ॥

यं आकाशे^१ तिष्ठन्नाकाशादन्तरो यमाकाशो न वेद यस्याकाशः शरीरं य आकाशमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १२ ॥

1) For the three कण्डिकाऽ (य आकाशे, यस्तमासि, यस्तेजसि), माघ्यंदिन substitutes (यो विद्युति, यः स्तनयित्वा, यः सर्वेषु लोकेषु the last preceded by अयाधिलोकम्).

a) वृ 3.8.11; 4.4.17; 4.4.20.

यस्तमासि तिष्ठन् स्तमसोऽन्तरो यं तमो न वेद यस्य तमः शरीरं यस्तमोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १३ ॥

यस्तेजसि तिष्ठन् स्तेजसोऽन्तरो यं तेजो न वेद यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ इत्याधिदैवतम् ॥ १४ ॥¹

1) माघ्यंदिन adds two more कण्डिकाऽ—यः सर्वेषु वेदेषु, यः सर्वेषु यज्ञेषु preceded by अयाधिवेदम् and अयाधियज्ञम् respectively.

अयाधिभूतम् । यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यः सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ इत्याधिभूतम् ॥ १५ ॥

अयाध्यात्मम् । यः प्राणे तिष्ठन् प्राणादन्तरो यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं यः प्राणमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १६ ॥

यो वाचि तिष्ठन् वाचोऽन्तरो यं वाक् न वेद यस्य वाक् शरीरं यो वाचमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १७ ॥

यश्चक्षुषि तिष्ठन् चक्षुषोऽन्तरो यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं यश्चक्षुरन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १८ ॥

यः श्रोत्रे तिष्ठञ्छ्रोत्रादन्तरो यः श्रोत्रं न वेद यस्य श्रोत्रं शरीरं यः श्रोत्र-
मन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १९ ॥

यो मनसि तिष्ठन् मनसोऽन्तरो यं मनो न वेद यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्तरो
यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २० ॥

यस्त्वाचि तिष्ठञ्स्त्वचोऽन्तरो यं त्वङ् न वेद यस्य त्वक् शरीरं यस्त्वचमन्तरो
यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २१ ॥

1) माघ्यादिन adds between कण्डिकास 21 and 22 two more कण्डिकास
(यस्तेजसि..., यस्तमसि).

यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानं शरीरं यो
विज्ञानमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २२ ॥

1) माघ्यादिन substitutes आत्मन् for विज्ञान. -

यो रेतसि तिष्ठन् रेतसोऽन्तरो यः रेतो न वेद यस्य रेतः शरीरं यो
रेतोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमृतो
मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता । नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति
मन्ता नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता । एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः । अतोऽन्यदार्तम् । ततो
होद्दालक आरुणिरुपरराम ॥ २३ ॥

1) माघ्यादिन drops अतः everywhere.

॥ इति सप्तमं ब्राह्मणम् ॥

अथ ह वाचक्रव्युवाच — ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ताहमिमं^१ द्वौ प्रश्नौ प्रक्षयामि ।
तौ चेन् मे वक्ष्यति । न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद् ब्रह्मोर्थं जेतोति^३ । पृच्छ
मार्गाति ॥ १ ॥

Cp in general वृ 3-8 with 3-6. They appear to be two versions of the
same original.

1) माघ्यादिन adds याज्ञवल्क्यम् after इमम्. —2) विवक्षयति (माघ्यादिन). —3)
माघ्यादिन adds—तौ चेन्ने न विवक्षयति मूर्धास्य विपतिष्यतीति. Cp वृ 3-9-26.

α) ऐवा 2-25 अय ब्रह्मोर्थं वदन्ति अग्निर्गृहपतिरिति; शब्दा 4-6-9-20 अय वाकोवाग्ने
ब्रह्मोर्थं वदन्ति; 11-4-1-2 हन्तैनं ब्रह्मोयमाह्वयामहे; जै 3-8-2 अय ह स्म वै यः पुरा ब्रह्मवायं वदति.

सा होवाच — अहं वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा वैदेहो वोऽग्रपुत्र उज्ज्यं धनुराधिज्यं कृत्वा द्वौ वाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनौ^१ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेद्वमेवाहं त्वा द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थाम् । तौ मे ब्रूहीति । पृच्छ गार्गीति ॥ २ ॥

1) v. l. अधिव्याधिनौ.

सा होवाच — यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद् भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ३ ॥

स होवाच — यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद् भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाशे तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ४ ॥

सा होवाच — नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्य यो म एतं र्व्यवोचोऽपरस्मै धारयस्वेति । पृच्छ गार्गीति ॥ ५ ॥

1) माष्यंदिन drops अस्तु.

a) Cp विवक्ष्यति in बृ ३.८.१.

सा होवाच — यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद् भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ६ ॥

स होवाच — यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद् भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाश एव तदोतं च प्रातं चेति । कस्मिन्नु खल्वकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ७ ॥

Cp in general बृ ३.८.३.

1) माष्यंदिन drops खलु.

स होवाच — एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्रधूलमनण्वहस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाध्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखमगात्रमनन्तरमवाहम् । न तदश्नाति^१ किंचन । न तदश्नाति कश्चन ॥ ८ ॥

1) माष्यंदिन adds अस्पर्शम् after असंगम्. — 2) Order reversed in माष्यंदिन. — 3) माष्यंदिन further adds after अमुखम्—अनाम, अगोत्रम्, अजरम्, अमरम्, अभयम्, अमृतम्, अरजम्, अशब्दम्, अविद्वृतम्, असंवृतम्, अपूर्वम्, अनपरम्. — 4) माष्यंदिन reads अन्नोति.

a) बृ २.५.१९; मुं १.१.५; क ३.१५; ई ८. — b) मुं १.१.६; ई ८.

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि निमेषां मुहूर्ता अहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा इति^१ विधृतास्तिष्ठन्ति । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नयः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्या यां यां च दिशमनु^२ । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतो^३ मनुष्याः प्रशंसन्ति यजमानं देवा देवीं पितरोऽन्वायन्ताः ॥ ९ ॥

1) These interchange places in माध्यंदिन. —2) Dropped in माध्यंदिन. —3) माध्यंदिन reads ददतम्. —4) दर्पम् (माध्यंदिन).

a) क 10-121-2 यस्य विश्व उपासते प्राक्षिपं यस्य देवाः; छां 5-3-7; बसू 1-3-11.

यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिँल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तर्ब्रह्मास्य तद्भवति^१ । यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माँलोकात् प्रैति, स कूर्पणः । अथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वाऽस्माँलोकात् प्रैति, स ब्राह्मणः ॥ १० ॥

1) माध्यंदिन reads ददाति तपस्याति अपि instead of यजते तपस्तप्यते. —2) v. l. अन्तर्ब्रह्मास्य स लोको भवति.

a) Artificially induced penances here rated lower than sufferings of life and death, termed तपः as in वृ 5-11 (एतद्वै परमं तपः...) and वृ 4-4-22 (तमेतं वेदानुवचनेन ..). —b) वृ 1-4-15 (अन्ततः क्षीयत एव). —c) क 10-99-9 कुत्साय शुष्णं कृपणे परादात्; 8-39-4 तत्तदग्निर्वयो दधे यथायथा कृपण्यति; ऐवा 7-13 सखा ह जाया कृपणं ह दुहिता ज्योतिर्ह पुत्रः...; श्रवा 11-4-2-9 अथ हैतत् कृपणं ... कृपणन् वा अपमष्वष्टुरकत्; जैवा 2-183 यस्त्वाव (तु+वाव) पुत्राणां कृपणतमो भवति स पितुर्हृदयमप्येति । कृपणतामिव एष न्येति; मनु 4-185 दुहिता कृपणं परम् (an echo of ऐवा); गी 2-49 कृपणाः फलहेतवः. —d) गी 2-46 ब्राह्मणस्य विज्ञानतः.

तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यर्हृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातु । नान्यदतो^१ऽस्ति द्रष्टृ । नान्यदतो^२ऽस्ति श्रोतृ । नान्यदतो^३ऽस्ति मन्तृ । नान्यदतो^४ऽस्ति विज्ञातृ । एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ११ ॥

1) अतः omitted in माध्यंदिन. —2) माध्यंदिन reads : एतद्वै तदक्षरं गार्गि यस्मिन्.

a) वृ 3-7-23; 4-3-23-31.

सा होवाच—ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहु मन्येध्वं यदस्मान्नमस्कारेण मुच्येध्वम् ।
न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद् ब्रह्मोद्यं जेतोति । ततो ह वाचक्रव्युपरराम ॥ १२ ॥

1) मन्यध्वम् (माध्यंदिन) . —2) मुच्याध्वै (माध्यंदिन) .

॥ इति अष्टमं ब्राह्मणम् ॥

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ — कति देवा याज्ञवल्क्येति । स हैतयैव
निविर्दां प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते । त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च
सहस्रेति । ओमिति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिंशदिति । ओमिति
होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । षडिति । ओमिति होवाच । कत्येव देवा
याज्ञवल्क्येति । त्रय इति । ओमिति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । द्वाविति ।
ओमिति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । अध्यर्ध इति । ओमिति होवाच ।
कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । एक इति । ओमिति होवाच । कतमे ते त्रयश्च त्री च
शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ १ ॥

Cp in general शत्रा 11.6.3 and जैत्रा 2.76-77.

a) ऋ 1.89.3 तान् पूर्वया निविदा हूमे वयम्; 1.175.6 तामतु त्वा निविदं जोहवीमि; वासं
19.25 अर्धकचैरुक्त्यानां रूप पदैरामोति निविदः; अ 5.26.4 त्रैषा यज्ञे निविदः स्वाहा; 11.7.19
चतुर्होतार आप्रियः चातुर्मास्यानि नीविदः.

स होवाच—माहिमान एवैषामेते । त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति । कतमे ते
त्रयस्त्रिंशदिति । अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव
प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशाविति ॥ २ ॥

a) शत्रा 11.6.3.5 त्रयस्त्रिंशौ; 4.5.7.2 यावापृथिवी त्रयस्त्रिंशौ.

कतमे वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च
चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसवः । एतेषु हीदं सर्वं वसुं हितमिति तस्माद्वसव
इति ॥ ३ ॥

1) Some Mss drop the vital word वसुं. —2) माध्यंदिन drops इति and
adds एते हीदं सर्वं वासयन्ते । तद्यदि सर्वं वासयन्ते. Cp छां 3.16.1.

कतमे' रुद्रा इति । दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः । ते यदास्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति । तद्यद्रोदयन्ति तस्माद् रुद्रा इति ॥ ४ ॥

कतम आदित्या इति । द्वादश वै^१ मासाः संवत्सरस्यैत आदित्याः । एते हीदं सर्वमाददाना यन्ति । ते^२ यदिदं सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति ॥ ५ ॥

1) माघ्यंदिन omits वै. —2) माघ्यंदिन rightly reads तत् for ते.

कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति । कतमः स्तनयित्नुरिति । अशनिरिति । कतमो यज्ञ इति । पशव इति ॥ ६ ॥

कतमे पडिति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चाऽऽदित्यश्च द्यौश्चैते पट् । एते हीदं सर्वं पडिति ॥ ७ ॥

1) माघ्यंदिन adds इति after पट्. —2) माघ्यंदिन reads हेवेदम्.

कतमे ते त्रयो देवा इति । इम एव त्रयो लोकाः । एषु हीमे सर्वे देवा इति । कतमौ तौ द्वौ देवा इति । अन्नं चैव प्राणश्चेति । कतमोऽध्यर्थ इति । योऽयं पवत इति ॥ ८ ॥

a) बृ 5.12.1 अन्नं ब्रह्म ..प्राणो ब्रह्म. —b) मनु 9.117 एकाधिकं हरेज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्थं ततोऽनुजः; पा 5.1.28 अध्यर्थपूर्वद्विगोलुगसंज्ञायाम्.

तदाहुर्यदयमेक इवैव पवते । अथ कथमध्यर्थ इति । यदस्मिन्निदं सर्वमध्याध्नोत्तेनाध्यर्थ इति । कतम एको देव इति । प्राण इति । स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते ॥ ९ ॥

1) माघ्यंदिन drops इव. —2) माघ्यंदिन omits प्राण इति.

a) के 4.1 सा ब्रह्मेति होवाच.

पृथिव्येव यस्याऽऽयतनमग्निर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्यं वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ । य एवायं शरीरः पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य तस्य का देवतोति । अमृतमिति होवाच ॥ १० ॥

The following table elucidates the differences between the काण्व and the माघ्यंदिन recensions of बृ 3.9.10-15.

माध्यंदिन		काण्व
10 पृथिवी (स्त्रिय इति)	...	पृथिवी (अमृतमिति)
11 रूपाणि (चक्षुरिति)	...	कामः (स्त्रिय इति)
12 आकाशः (प्राण इति)	...	रूपाणि (सत्यमिति)
13 कामः (मन इति)	...	आकाशः (दिश इति)
14 तेजः (वागिति)	...	तमः (मृत्युरिति)
15 तमः (मृत्युरिति)	...	रूपाणि (असुरिति).

1) चक्षुर्लोकः (माध्यंदिन).

a) Should the दण्ड after स्यात् be placed after याज्ञवल्क्य ?

काम एव यस्याऽऽयतनं हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ । य एवायं काममयः पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति । स्त्रिय इति होवाच ॥ ११ ॥

रूपाण्येव यस्याऽऽयतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ । य एवासावादित्ये पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति । सत्यमिति होवाच ॥ १२ ॥

आकाश एव यस्याऽऽयतनं श्रोत्रं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ । य एवायं श्रोत्रः प्रातिश्रुतः पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति । दिश इति होवाच ॥ १३ ॥

तम एव यस्याऽऽयतनं हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ । य एवायं छायामयः पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति । मृत्युरिति होवाच ॥ १४ ॥

रूपाण्येव यस्याऽऽयतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ । य एवायमादर्शो पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति । असुरिति होवाच ॥ १५ ॥

आप एव यस्याऽऽयतनं हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽ-

त्मनः परायणं यमात्थ । य एवायमप्सु पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति । वरुण इति होवाच ॥ १६ ॥

रेत एव यस्याऽऽयतनं हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ । य एवायं पुत्रमयः पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति । प्रजापतिरिति होवाच ॥ १७ ॥

शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यः । त्वां स्विदिमे ब्राह्मणा अङ्गारावर्क्षयण-मक्रता ३ इति ॥ १८ ॥

a) शना 11 6 3 3, जैत्रा 2 7 6 उल्मुकावक्षयणम् in both

याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यः । यदिदं कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणानत्यवादीः किं ब्रह्म विद्वानिति । दिशो वेद सदेवाः सप्ततिष्ठा इति । यदिशो वेत्य सदेवाः सप्ततिष्ठाः ॥ १९ ॥

किंदेवतोऽस्यां प्राच्या दिश्यसीति । आदित्यदेवत इति । स आदित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । चक्षुपीति । कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितमिति । रूपेण्विति । चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति । कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानीति । हृदय इति होवाच । हृदयेन हि रूपाणि जानाति । हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीति । एवमेवैतद्याज्ञ-वल्क्य ॥ २० ॥

a) Four quarters in छा 4 5 2, six quarters with the addition of ऊर्चा and अवाची in वृ 4 2 4, and with addition of अपस्तात् and उपरिष्ठात् in छा 7 25 1, eight quarters with चतस्र उपादिश. in मै 6 2 —b) वृ 2 1 17, 4 4 1.

किंदेवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति । यमदेवत इति । स यमः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । यज्ञ इति । कस्मिन्नु यज्ञः प्रतिष्ठित इति । दक्षिणायामिति । कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठितेति । श्रद्धायामिति । यदा ह्येव श्रद्धत्तेऽथ दक्षिणां ददाति । श्रद्धायामेव दक्षिणां प्रतिष्ठितेति । कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठितेति । हृदय इति होवाच । हृदयेन हि श्रद्धां जानाति । हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥

1- -1) Dropped in माष्यादिन —2) Buhlingk substitutes throughout सत्य for श्रद्धा. —3) माष्यादिन reads श्रद्धत्ते.

a) क 1 2 दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धाविवेश

किंदेवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति । वरुणदेवत इति । स वरुणः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । अस्मिन्वति । कस्मिन्वापः प्रतिष्ठिता इति । रेतसीति । कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितमिति । हृदय इति । तस्मादपि प्रतिष्ठितं जातमाहुर्हृदयादिव सृष्टो हृदयादिव निर्मित इति । हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २२ ॥

किंदेवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति । सोमदेवत इति । स सोमः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । दीक्षायामिति । कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठितेति । सत्य इति । तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति । सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठितेति । कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितमिति । हृदय इति होवाच । हृदयेन हि सत्यं जानाति । हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥

किंदेवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीति । अग्निदेवत इति । सोऽग्निः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । वाचीति । कस्मिन्नु वाक् प्रतिष्ठितेति^१ । हृदय इति । कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितमिति ॥ २४ ॥

1) माध्यंदिन adds after प्रतिष्ठितेति—मनसीति । कस्मिन्नु मनः प्रतिष्ठितमिति.

अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यज्ञैतदन्यत्रास्मन्मन्यासै । यद्धचेतदन्यत्रास्मत् स्याच्छर्वानो वैनदद्युर्वयांसि वैनद्विमर्त्थनीरन्निति ॥ २५ ॥

a) ऋ 4-38-5 उत स्मै न वस्त्रमयि न तापुम; 8-66-8 वृकश्चिदस्य पाण उरामयि; 10-95-14 अथैनं वृका एसासो अयुः; 10-95-15 मा त्वा वृकासो आशिवास उ क्षन्; तैसं 3-1-3-2 ये पशुं विमथ्नीत्वि; 3-5-4-2-3 यज्ञह्नो वै देवा यज्ञमुपः सन्ति तमेपु लोकैष्यासत आददाना विमथ्नीना यो ददाति यो यजते तस्य; अ 5-8-4 अर्वि वृक इव मथ्नीत; ऐजा 7-1 अय येऽन्यथा तपथा सेवगा (j. e. शौलगाः तस्कराः) वा पापकृतो वा पशुं विमथ्नीरस्तादृक् तत; शत्रा 11-5-1-8 तदेनं वृका वा श्वानो वा अयुरिति.

कस्मिन्नु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति । प्राण इति । कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इति । अपान इति । कस्मिन्वपानः प्रतिष्ठित इति । व्यान इति । कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इति । उदान इति । कस्मिन्नूदानः प्रतिष्ठित इति । समान इति । स एष नेति नेत्यात्मा । अमृद्यो न हि मृद्यते । अशीर्यो न हि शीर्यते । अंसङ्गो न हि सज्यते । असितो न व्यर्थते^१ । न रिप्यति । एतान्यष्टावायतनान्यष्टौ लोका अष्टौ देवा अष्टौ पुरुषाः । स यस्तान् पुरुषान्निरुहं प्रत्युह्यात्यक्रामत्, तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि । तं चेन्मे न विवक्ष्यासि, मूर्धा ते विपतिष्यतीति । तत् ह न मेने शाकल्यः । तस्य ह मूर्धा विपपात । अपि हास्य परिमोषिणोऽस्थीन्यपजहुरन्यन्मन्यमानाः ॥ ॥ २६ ॥

1- -1) माघ्यादिन reads असंगोऽसितो न सज्यते न व्यथते. —2) माघ्यं drops अष्टौ देवाः. —3) माघ्यं reads व्युद्बुह्य. —4) माघ्यं reads अत्यक्रामीत्.

a) क 6.54.3 पुष्पश्चक्रं न रिप्यति.. नो अस्य व्यथते पविः. —b) Light abodes as mentioned in वृ 3.9.10-17. —c) मुं 2.2.3 औपनिषद् महास्रम्; मनु 6.29 विविधाश्चौपनिषद्दीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः. —d) क 1.42.3 परिपन्थिनं मुपीवाणम्; तैसं 6.1.11.5...सोमं...गन्धर्वः...पर्यमुष्णात् ..अपरिमोषाय यजमानस्य; शब्रा 11.6.3.11 तस्य हाप्यन्यन्मन्यमानाः परिमोषिणोऽस्थीन्यपजहुः; 13.2.4.2 ऋक्षाकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिण आग्याधिन्यस्तस्करा अरण्येष्वजायेत्.

अथ होवाच—ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते स मा पृच्छतु । सर्वे वा मा पृच्छत । यो वः कामयते तं वः पृच्छामि सर्वान् वा वः पृच्छामीति । ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥ २७ ॥

1) माघ्यं adds याज्ञवल्क्यः between ह and उवाच. —2) माघ्यं reads पृच्छानि.

a) Cp वृ 4.3.1 स ह कामप्रश्नमेव ववे.

तान् हैतैः श्लोकैः पप्रच्छ—

यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा ।

तस्य लोमानि पर्णानि त्वंगस्योत्पाटिकां बहिः ॥

त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्यन्दि त्वच उत्पटः ।

तस्मात् तदावृष्णात् प्रैति रंसो वृक्षादिवाहतात् ॥

मांसान्यस्य शक्वाणि किर्नाटस्त्राव तत् स्थिरम् ।

अस्थीन्यन्तरतो दास्वाणि मज्जा मज्जोपभा कृता ॥

यद्वृक्षो वृक्वणो रोहति मलान्नर्वतरः पुनः ।

मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्वणः कस्मान्मूलात् प्ररोहति

रेतस इति मा वोचत जीवैतस्तत् प्रजायते ।

धानारुह इव वै वृक्षोऽञ्जसां प्रेत्य सम्भवः ॥

यत् सर्मुलमावृहेषुवृक्षं न पुनराभवेत् ।

मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्वणः कस्मान्मूलात् प्ररोहति ॥

जात एव न जायते को न्वेनं जनयेत् पुनः ।

विज्ञानमानन्दं ब्रह्मं रातिर्दातुः परायणं तिष्ठमानस्य तद्विद् इति ॥ २८ ॥

1) माध्य reads आनुनात् —2) Read दारु, cp मधु (pl) in क 8710 श्रीणि सरासि मधु (= मधूनि), क 6.48 15 आनिर्गुल्हा वसू कर्त्त, however पदपाठ reads वसू —3) Read धानारुहेव वै वृक्ष. m. c. —4) माध्य reads उ for इव —5) माध्य reads अन्यतः for अजसा. —6) माध्य reads उद्बृहेयुः —7) माध्य reads राते.

a) For मृषा see क 1 179 3 न मृषा श्रान्त यद्वन्ति देवा. —b) मज्झिमनिकाय 72 9 तच्चपटिका (त्वचा-प्रपाटिका), cp उत्पट in the next verse —c) शवा 7.4.2 13 प्राण रस . अदधुः इय वै स्वयमातृणां —d) शकराणि = शकलानि, शकल, शकु, शकि and शाखा all derived from the Indo-Germanic root शक् (शक्) तैस 6 3 3 2 वृक्षस्य विभ्यतः प्रथमेन शकलेन सह तेजः परापतति, शवा 1 2 4.1 अथ यत्र प्राहृत तच्छकलोऽशीर्यत, 1 5 1.3 इध्मस्य वा शकलमपच्छिद्य, पा 8 2 59 भित्त शकलम् —e) Only here in Vedic literature —f) Cp and contrast : Old Testament, Job : 14.7-10 (Tree and Man) —g) जैबा 2 425 अथो यथाऽन्यौ नवतरी चक्रौ, व 4 4 4. —h) मु 1 1 7 सतः पुरुषात् —i) पा 4 4 88 मूलमस्यावाहं (मूल and आ-वृ used by Panini in juxta-position). j- -j) तै 2 1 सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म

॥ इति नवमं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

जनको ह वैदेह आसांचके । अथ ह याज्ञवल्क्य आवव्राज । तं होवाच—
याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः पशूनिच्छन्नपशून्तानिति । उभयमेव सम्राडिति होवाच ॥ १ ॥

1) माध्य reads स होवाच जनको वैदेहः

a) Cp वेदान्त in मु 3 2 6 वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः, श्वे 6 22 वेदान्ते परम गुह्यम्, गी 15.15 वेदान्तकृत, also कृतान्त in गी 18 13 सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि, cp Buddhist सुत्तन्त (सूत्रान्त).

यत्ते कश्चिदब्रवीत् तच्छृण्वामेति । अब्रवीन्मे जित्वा शैलिर्निः—वाग्वै ब्रह्मेति ।
यथा मातृमान् पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् तथा तच्छैलिनिरब्रवीद्वाग्वै ब्रह्मेति ।
अवदतो हि किं ऋष्यादिति । अब्रवीत् तु ते तस्याऽऽयतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति ।
एकपाद्वा एतत् सम्राडिति । स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । वागेवाऽऽयतनमाकाशः प्रतिष्ठा
प्रज्ञेत्येनदुपासीत । का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य । वागेव सम्राडिति होवाच । वाचा वै
सम्राह् बन्धुः प्रज्ञायते । ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वान्निरस इतिहासः पुराणं विद्या

उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टं हुतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि वाचैव सम्राट् प्रज्ञायन्ते । वाग्वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं वाग्जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति । देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यूपभक्षं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः — पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ २ ॥

1) माष्यं reads शैलिनः. —2) वाक् in this section interchanged with प्राणः in the next section. 3-3) माष्यंदिन drops this. —4) After हरेत, माष्यं adds क एव ते किमब्रवीदिति at the end of every section except the last.

a) Use of the plural वयम् for sg. अहम्; cp वृ 3-1-2 गोकामा एव वयम्. —b) वासं 7-4-6 ब्राह्मणमयं विदेयं पितृमन्तं पैत्रमत्ययम्; तै 1-11 मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्यदेवो भव; छां 6-14-2 आचार्यवान् पुरुषो वेद. —c) के 4-8. —d) वृ 3-9-28; तै 2-1. —e) वृ 2-4-10; 4-5-11. —f) वृ 2-1-1; कौ 4-1 ब्रह्म ते ब्रवाणि; छां 5-11-1 को न आत्मा किं ब्रह्मेति; श्वे 1-1 किंकारणं ब्रह्म; प्र 1-1 परं ब्रह्मान्वेषमाणाः. —g) छां 4-4-5 नासहस्रेणावर्तेतेति; 4-5-1 अथैनमुपमोऽभ्युवाद...प्राताः सोम्य सहस्रं स्मः.

यदेव ते कश्चिदब्रवीच्चच्छृण्वामेति । अब्रवीन्म उदङ्कुः शौल्वायनः । प्राणो वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान् पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् तथा तच्छौल्वायनोऽब्रवीत् प्राणो वै ब्रह्मेति । अप्राणतो हि किंस्यादिति । अब्रवीत् तु तस्याऽऽयतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत् सम्राडिति । स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । प्राण एवाऽऽयतनमाकाशः प्रतिष्ठा । प्रियमित्येनदुपासीत । का प्रियता याज्ञवल्क्य । प्राण एव सम्राडिति होवाच । प्राणस्य वै सम्राट् कामायायाज्यं यार्जयति । अप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्याति । आपि तत्र वंधार्शङ्कः भवति यां दिशमेति प्राणस्यैव सम्राट् कामाय । प्राणो वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं प्राणो जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति । देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यूपभक्षं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः—पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ३ ॥

1) माष्यं reads सः instead of प्राणः. —2) माष्यं reads वधाशंका.

a) तै 3-3 प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात्. —b) मनु 3-65 अयान्ययाजनैश्चैव...कुलान्याशु विनश्यन्ति. —c) पा 3-1-118 प्रत्यपिष्यां महेश्छन्दसि, where प्रतिगृह्य means an 'acceptable thing', but here it means a person from whom प्रतिग्रह can be accepted तैसं 2-5-1-6 अम्यजनं एव न प्रतिगृह्यं काममन्यदिति; तैत्रा 1-3-2-7 तस्माद् गायतश्च मत्तस्य च न प्रतिगृह्यम्. —d) पा 6-2-21 आशङ्कावाचनेदीपस्तु संभावने.

यदेव ते कश्चिदब्रवीत् तच्छृण्वामेति । अब्रवीन्मे वर्कुर्वर्णः । चक्षुर्वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान् पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् तथा तद्वाणोऽब्रवीच्चक्षुर्वै ब्रह्मेति । अपश्यतो हि किं स्यादिति । अब्रवीत् तु ते तस्याऽऽयतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत् सम्राडिति । स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा । सत्यमित्येनदुपासीत । का सत्यता याज्ञवल्क्य । चक्षुरेव सम्राडिति होवाच । चक्षुषा वै सम्राट् पश्यन्तमाहुरद्राक्षीरिति । स आह्राद्राक्षमिति तत् सत्यं भवति । चक्षुर्वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं चक्षुर्जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्याभिक्षरन्ति । देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्युपभक्षं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः—पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ४ ॥

a) तै 2.1 सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म.

यदेव ते कश्चिदब्रवीत् तच्छृण्वामेति । अब्रवीन्मे गर्दभीविपीतो भारद्वाजः । श्रोत्रं वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान् पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् तथा तद् भारद्वाजोऽब्रवीच्चोत्रं वै ब्रह्मेति । अशृण्वतो हि किं स्यादिति । अब्रवीत् तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत् सम्राडिति । स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । श्रोत्रमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽनन्तं इत्येनदुपासीत । काऽनन्तता याज्ञवल्क्य । दिश एव सम्राडिति होवाच । तस्माद्वै सम्राडपि यां कां च दिशं गच्छति नैवास्या अन्तं गच्छति । अनन्ता हि दिशः । दिशो वै सम्राट् श्रोत्रम् । श्रोत्रं वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं श्रोत्रं जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्याभिक्षरन्ति । देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्युपभक्षं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः—पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ५ ॥

1) Weber and Bohtlingk drop अपि. 2- -2) माष्यं reads, instead of this, श्रोत्रं हि दिशः.

a) तै 2.1 सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म.

यदेव ते कश्चिदब्रवीत् तच्छृण्वामेति । अब्रवीन्मे सत्यरामो जावालः—मनो वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान् पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् तथा तज्जावालोऽब्रवीन्मनो वै ब्रह्मेति । अमनसो हि किं स्यादिति । अब्रवीत् तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत् सम्राडिति । स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । मन एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽनन्दं इत्येनदुपासीत । काऽऽनन्दता याज्ञवल्क्य । मन एव सम्राडिति होवाच मनसा वै सम्राट् स्त्रियमभिर्हयति तस्यां प्रतिक्रियः पुत्रो जायते

स आनन्दः । मनो वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं मनो जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्याभिक्षरन्ति । देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृपभः सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः—पिता मेऽन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ६ ॥

1) माध्यं reads सत्यकाम contrary to the usual metronymic elsewhere; cp पा 6.2.38. —2) काण्व reads wrongly अभिहार्यते.

a) तै 3.4 मनो ब्रह्मेति व्यजातात्. —b) वृ 3.9.28; तै 1.6 मनआनन्दं शान्ति-समुद्धममृतम्. —c) छां 7.3.1 पुत्राश्च पशूश्चेच्छेयेति अयेच्छते. —d) ऋ 10.11.2.6 यं विश्वमिदमिह्यन्ति देवाः; अ 3.30.1 अन्योन्यमभिहर्यतः; तैत्रा 2.5.4.5 कामं नो अग्ने अभि हर्य दिग्यः; नि 7.17 हर्यतिः प्रेप्साकर्मा; also हर्यत in अविहर्यतकृतो (ऋ 1.63.2).

यदेव ते कश्चिद्ब्रवीत् तच्छृण्वामेति । अब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यः । हृदयं वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान् पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् तथा तच्छाकल्योऽब्रवीद् हृदयं वै ब्रह्मेति । अहृदयस्य हि किं स्यादिति । अब्रवीत् तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत् सम्राडिति । स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । हृदयमेवायतन-माकाशः प्रतिष्ठा । स्थितिरित्येनदुपासीत । का स्थितता याज्ञवल्क्य । हृदयमेव सम्राडिति होवाच । हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानामायतनम् । हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा । हृदये ह्येव सम्राट् सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति । हृदयं वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं हृदयं जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्याभिक्षरन्ति । देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृपभः सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः—पिता मेऽन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ७ ॥

1) माध्यं reads स्थितता. 2- -2) माध्यं drops this sentence. —3) माध्यं reads हृदयेन perhaps wrongly.

॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

जनको ह वैदेहः कूर्चदुपावसर्पन्नुवाच—नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्य । अनु मा शाधीति । स होवाच यथा वै सम्राण्महान्तमध्वानमेष्यन् रथं वा नावं वा समाददी-तैवमेवैताभिरुपनिर्पद्भिः समाहितात्माऽसि । एवं वृन्दारक आढर्यः सर्गधीतवेद उक्तोपनिर्पत्क इतो विमुच्यमानः क गमिष्यसीति । नाहं तद्भगवन् वेद यत्र गमिष्या-मीति । अथ वै तेऽहं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति । ब्रवीतु भगवानिति ॥ १ ॥

1) माघ्यं reads अय ह जनको वैदेहः. 2) माघ्यं drops अस्तु rightly; cp पा 2-3-16 नमःस्वस्ति...योगाच्च.

a) तैस 7-5-8-5 आसन्दीमुद्रगाताऽऽरोहति त्रैलोक्यं होता कूर्चावध्वर्युः; शत्रा 13-4-3-1 दक्षिणेन होतारः हिरण्यमे कूर्चं यजमानः...अध्वर्युर्हिरण्यमे वा कूर्चं हिरण्यमे वा फलके. —b) We propose समादधीत as the correct form; cp below समाहितात्मा (सम् + आ + √धा) अस्ति; वृ 4-3-35 यथानः सुसमाहितमुत्सर्जयायात्; पा 8-4-8 वाहनमाहितात्. —c) के 4-7 उक्ता त उपनिषत्; the Upaniṣads (= उपासास) are contained in वृ 4-1-2-7 (प्रज्ञा इत्येनद्रुपासीत प्रियमिति...सत्यामिति...अनन्त इति...आनन्द इति...प्रतिष्ठा इति...); cp also उपासा in मुं 2-2-3 शरं ह्युपासानिशितं संघर्षीत; बसू 1-1-31 उपासावैविध्यात्. —d) नि 6-34 वृन्दं वृन्देन व्याख्यातम्; वृन्दारकश्च; पा 2 1-62 वृन्दारकनामकुञ्जरेः पूज्यमानम्. —e) शत्रा 9-5-1-17 आसक्तिं अमृतं वदन्त ऊप इव पिपिस्तुराढ्या इवासुः; ऐत्रा 8-22 सर्वासांमादृष-द्वहितृणाम्; पा 3-2-56 आढ्यसुभगस्थूलपालितनग्नान्धाप्रियेषु...; गी 16-15 आढ्योऽभिजनवानसि. —आढ्य from * आर्द्य (from ऋद्धि). —f) नि 1-19 अर्धीत्य वेदम्; छां 6-1-2 सर्वान् वेदानधीत्य; 8-15-1 आचार्यकुलद्वेदमधीत्य.

इन्धो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षेण पुरुषः । तं वा एतमिन्धं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव । परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः ॥ २ ॥

1) माघ्यं adds स होवाच in the beginning. —2) माघ्यं drops ह. —3) माघ्यं reads परोक्षेणैव; cp ए 3-14 which drops इव (एव) altogether. इव is to be preferred.

a) शत्रा 6-1-1-2 इन्धो ह वै तमिन्द्र इत्याचक्षते. —b) मै 7-11 has three verses beginning with पुरुषाक्षुषो योऽयम्.

अथैतद्दामेऽक्षणि पुरुषरूपमेपाऽस्य पत्नी विराट् । तयोरेष संस्तावो य एपोऽन्तर्हृदय आकाशः । अथैनयोरेतदन्नं य एपोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डः । अथैनयोरेतत् प्रावरणं यदेतदन्तर्हृदये जालकमिव । अथैनयोरेपा सृतिः² संचरणी यैषा हृदयादूर्ध्वा नाड्युच्चरति³ यथा केशः सहस्रधा भिन्न एवमस्यैता हिता नाम नाड्योऽन्तर्हृदये प्रतिष्ठिता भवति । एताभिर्वा एतदास्रवदास्रवतिन्ति³ । तस्मादेप प्रविर्विक्ताहारतर इवैव भवत्यस्माच्छारीरादात्मनः ॥ ३ ॥

1) माघ्यं reads अक्षणि. Cp छां 1-7-5; 4-15-1; कौ 4-2. Also अक्षन् (वृ 2-2-2 इमा अक्षन् लोहिन्यो राजयः). —2) माघ्यं adds सती after सृतिः. —3) माघ्यं reads ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्न एताभिर्वा एतमास्रवदास्रवति. —4) माघ्यं drops एव.

a) छां 1-8-5 स्वर्गसंस्तावं हि साम; 1-8-7 प्रतिष्ठासंस्तावं हि साम; पा 3-3-31 यज्ञे समि स्तुवः (संस्तावश्छन्दोगानाम्—काशिका). —b) क 1-162-2 यन्निर्णिजा रेक्यसा प्रावृतस्य; 10 82-2 नीहारेण प्रावृता जल्यया च. —c) अ 8-8-7 बृहद्धि जालं ... तेन शङ्खनभि सर्वान्

न्युञ्ज यया न मुच्यतै कतमश्नैनाम्; जैवा 1-135 एतन्तरेण वै देवा असुरान् संविच्य बृहता जालेन इव अभिन्यौञ्जन्; श्वे 3-1 जालवान्; 5-3 एकैकं जालम्; मे 3-2; 6-30 जालेनेव खचरः; नि 6-27 मत्स्यानां जालमापन्नानामेतदार्पं वेदयन्ते; पा 3-3-124 जालमानायः (for आनाय *net*, cp क 10-109-2 अग्निर्होता हस्तगृह्णा निनाय). —d) छां 8-6-6; क 6-16. —e) बृ 2-1-19; 4-3-20; कौ 4-19. —f) मां 4 प्रविक्लिप्तभुक्.

तस्य प्राची दिक् प्राञ्चः प्राणाः । दक्षिणा दिग् दक्षिणे^२ प्राणाः । प्रतीची दिक् प्रत्यञ्चः प्राणाः । उदीची दिग् उदञ्चः प्राणाः । ऊर्ध्वा दिग् ऊर्ध्वाः प्राणाः । अवाची दिग् अवाञ्चः प्राणाः । सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः । स एष नेति^३ नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यते । अशीर्यो न हि शीर्यते । असङ्गो न हि सङ्ग्यते । आसितो न व्यर्थ्यते । न रिप्यति । अर्भयं वै जनक प्राप्नोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः । स होवाच जनको वैदेहोऽर्भयं त्वां गच्छेताद्याज्ञवल्क्य यो नो भगवन्नभयं वेदर्यसे । नमस्तेऽस्तु । इमे^४ विदेहा अयमहमस्मि ॥ ४ ॥

1) माध्यं adds वा पुरुषस्य after तस्य. —2) माध्यं reads दक्षिणाः. Cp पा 1-1-34 पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्. 2- -2) माध्यं reads असङ्गोऽसितो न सङ्ग्यते न व्यर्थ्यते. —3) माध्यं reads त्वा आगच्छतात्. —4) माध्यं drops अस्तु.

a) बृ 2-3-6; 3-9-26; 4-4-22; 4-5-15. —b) बृ 4-4-5 अभयं वै ब्रह्म; तै 2-7 अय सोऽभयं गतो भवति. —c) For (अ) भय with गम्, see क 1-32-14 हृदि यत्ते जघ्नुषो भीरुगच्छत्. —d) For the idiom, see क 10-146-1 न त्वा भीरिव बिन्दति, contaminated idiom in तै 2-7 अभयं प्रतिष्ठां बिन्दते and तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्य. —e) बृ 4-4-23 सोऽहं भगवते विदेहान् ददामि मां चापि सह दास्याय; गी 2-71 निर्यमो निरहंकारः.

॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

जनकः^५ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । समेनेन वदिष्य इति । अथ ह यज्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे^६ समूदाते^७ । तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ । स ह कामप्रश्नमेव वव्रे । तः^८ह तस्मादेव पूर्वं पप्रच्छ ॥ १ ॥

1) The variant स मेने न वदिष्य इति should be rejected; the text means एनेन संवदिष्य इति. —2) माध्यं reads समूदतुः. —3) माध्यं reads पूर्वः.

a) शब्दा 11-3-1-2 तद्वैतज्जनको वैदेहो याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ-वेत्याग्निहोत्रं याज्ञवल्क्या ३ इति; जै 1-19. —b) शब्दा 11-6-2-10 कामप्रश्न एव मे त्वयि याज्ञवल्क्य असत् इति ततो ब्रह्मा जनक आस. Cp धर्मप्रश्न in मभा 2-61-54 (CE) धर्मप्रश्नमयो ब्रूयात् and क्रियाप्रश्न in पा 8-1-44 किंक्रियाप्रश्ने अनुपसर्गमप्रतिषिद्धम्.

याज्ञवल्क्य किञ्ज्योतिरयं पुरुष इति । आदित्यज्योतिः सम्राडिति होवाच ।
आदित्येनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति । एवमेवै-
तद्याज्ञवल्क्य ॥ २ ॥

1) माध्यं reads विपर्येति; पा 8.2.18 कृपो रो लः; 19 उपसर्गस्यायतौ.

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इति । चन्द्रमा एवास्य
ज्योतिर्भवतीति¹ । चन्द्रमसैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति ।
एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥

1- -1) माध्यं reads चन्द्रज्योतिः सम्राडिति होवाच. —2) माध्यं reads चन्द्रेण
instead of चन्द्रमसा.

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते किञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इति ॥
अग्निरेवास्य ज्योतिर्भवतीति¹ । अग्निनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति ।
एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ४ ॥

1- -1) माध्यं reads अग्निज्योतिः सम्राडिति होवाच.

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ किञ्ज्योतिरेवायं
पुरुष इति । वागेवास्य ज्योतिर्भवतीति¹ । वाचैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म
कुरुते विपल्येतीति । तस्माद्वै सम्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्ज्ञायतेऽथ यत्र
वागुच्चरत्युपैव तत्र न्येतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥

1- -1) माध्यं reads वाग् ज्योतिः सम्राडिति होवाच. —2) माध्यं reads ज्येति; cp
पा 8.4.7ff for the change of नि to णि.

a) क 6.11.2 अग्रे यजस्व तन्वं तव स्वाम्; 7.23.2 नहि स्वमायुश्चिकित्ते जनेषु. —b)
Solitary occurrence of वि + निस् + ज्ञा in Vedic literature.

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि
किञ्ज्योतिरवायं पुरुष इति । आत्मैवास्य ज्योतिर्भवतीति¹ । आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते
पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति ॥ ६ ॥

1- -1) माध्यं reads आत्मज्योतिः सम्राडिति होवाच.

a) वृ 4.3.7 इयन्तर्ज्योतिः पुरुषः; 4.4.16 ज्योतिषां ज्योतिः; छा 3.13.7; 8.3.4; 8.12.3
परं ज्योतिरुपसंपद्य; क 5.15; श्वे 6.14; मुं 2.2.9-10.

कतम आत्मेति—योज्यं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तज्योतिः पुरुषः । स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीव । स हि स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणि ॥ ७ ॥

1) माध्यं places this word after विज्ञानमयः. —2) माध्यं drops अनु. —3) माध्यं reads सधीः instead of स हि. —4) माध्यं drops मृत्यो रूपाणि.

a) गी 8.12 सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुप्य च; 14.11 सर्वद्वारेषु ... प्रकाश उपजायते । ज्ञानम् ... —b) छां 7.6.1 ध्यायतीव पृथिवी. —c) श्वे 3.18 हंसो लेलायते बहिः.

स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः पाप्मभिः सः सृज्यते । स उत्क्रामन्त्रियर्माणः पाप्मनो विजहाति ॥ ८ ॥

1) माध्यं inserts मृत्यो रूपाणि after विजहाति.

a) शरीरमभिसंपद्यमानः is the explanation of जायमानः. —b) Plato, Phaedon (p. 66 b) *ἐμπεφυμένῃ*; cp संजर्भुराणः in ऋ 5.44.5; शब्रा 14.5.3.7 अविनाशी वा अरेऽयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मा, मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति. —c) त्रियमाणः = उत्क्रामन्.

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवतः । इदं च परलोकस्थानं च । सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम् । तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं च । अथ यथाक्रमोज्यं परलोकस्थाने भवति तमार्कममाक्रम्योभयान् पाप्मन आनन्दाश्च पश्यति । स यत्र प्रस्वपित्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति । अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति ॥ ९ ॥

1) माध्यं adds अयम् after यत्र.

a) बृ 4.4.3 अन्यमाक्रममाक्रम्य. —b) Cp सम्बावन्त (दीर्घनिकाय 1.73; 2.51; 3.224). —c) शब्रा 14.1.2.17 मृत्पिण्डमपादाय महावीरं करोति; बृ 4.4.4 पेशसो मात्रामपादाय; बृ 6.2.7 हिरण्यस्यापातम्. —d) ऋ 1.173.5 ववदुषाश्चित्तमसो विहन्ता; वा 10 विजघ्नुषः.

न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति । अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते । न तत्रानन्दो मुदः प्रमुदो भवन्ति । अथानन्दान्मुदः प्रमुदः सृजते । न तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्ति । अथ वेशान्तान् पुष्करिणीः स्रवन्तीः सृजते । स हि कर्ता ॥ १० ॥

a) For योग in रथयोग, cp छां 8-12-3 स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्तः; पा 5-1-102 योगायच. Cp रथयुज् in क 8-33-14 वहन्तु त्वा रथेष्ठामा हरयो रथयुज्; अ 6-91-1 इमे यवमहायोगैः पद्भ्योगेभिरचर्चुः. —b) क 9-113-11 यवानन्दाश्च मोदाश्च मुदः प्रमुद आसते। कामस्य यत्रान्ताः कामास्तत्र माममृतं कृषिः; अ 11-7-26 आनन्दा मोदाः प्रमुदो ऽभीमोदमुदश्च ये; तै 2-5. —c) अ 11-6-10 समुद्रा नयो वेशन्ताः; 20-128-8-9 अप्रपाणा च वेशन्ता, सुप्रपाणा च वेशन्ता; वासं 30-16 वैशन्ताम्यो वैन्दम; तैत्रा 3-4-12-1 सरोम्यो धैवरं वेशन्ताम्यो दाशम; also वेशन्ती in अ 1-3 7 वर्त्रं वेशन्त्या इव; शत्रा 5-3-4-14 अयं वेशन्तीर्गृह्णाति (वैशन्तीरापः); पा 4-4-112 वेशन्तामिवदभ्यामण्. —d) क 5-78-7 यथा वातः पुष्करिणीं समिन्नपति सर्वतः; क 10-107-10 भोजस्येदं पुष्करिणीव वेश्म; अ 4-34-5 उप त्वा तिष्ठन्तु पुष्करिणीः समन्ताः; पा 5-2-135 पुष्करादिम्यो देशे —e) क 1-32-14 नव च यजवर्ति च स्रवन्तीः. —f) वृ 3-4-2; 3-7-23; 3-8-11; 4-3-23-31; 4-4-2.

तदेते श्लोका भवन्ति —

स्वप्नेन शारीरमभिप्रहृत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति ।

शुक्रमादाय पुनरैति स्थानं हिरण्मयः पुरुष एकहंसः ॥ ११ ॥

1) माध्यं reads पौरुषः; पुरुषः will also be metrically faultless.

a) वृ 4-3-9 स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय. —b) क 5-8 य एष सुतेषु जागर्ति.

—c) क 4-40-5 हंसः शुचिपद्मः (= क 5-2); श्वे 1-6; 3-18; 6-15; भै 6-8; 7-7.

प्राणैर्न रक्षन्नवरं कुलायं वहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा ।

स ईयतेऽमृतो यत्रकामं हिरण्मयः पुरुष एकहंसः ॥ १२ ॥

1) माध्यं reads अपरम्.

a) प्र 4-2 प्राणाग्रय एवैतास्मिन् पुरे जाग्रति. —b) क 6-15-16 योनिं कुलायिनं घृतवन्तयः

7-50-1 कुलायपदं विश्वयन्मा न आ गन्; अ 9-3-20 कुलाये अघि कुलायं कोशे कोशः समुब्धितः

20-127-8 कुलायं कृष्वन् कौत्स्यः; शत्रा 6-6-1-23-24 मुञ्जकुलायेनावस्तीर्णा भवति, शणकुलाय-

मन्तरं भवति. —c) अ 9-3-24 वधूमिव त्वां शाले यत्रकामं भरामसि. —d) See note

c on the eleventh verse.

स्वप्मान्त उर्च्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि ।

उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जसदुतेवापि भयानि पश्यन् ॥ १३ ॥

a) वृ 2-1-18 उतेवोच्चावचं निगच्छति. —b) जसत् from $\sqrt{\text{हस}}$; cp क 1-33-7

त्वमेताव रुदतो जसत्तश्च अयोधयो रजस इन्द्र पारे (hapax legomenon in क); छां 8-12-3

जसत् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिः.

आरामस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चनेति ।

तं नार्यतं बोधयेदित्याहुः ॥

दुर्भिपज्यः हास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यते । अथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष इति । यानि ह्येव जाग्रत् पश्यति तानि सुप्त इति । अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति^१ । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि । अत ऊर्ध्वं विमोक्षायै ब्रूहीति ॥ १४ ॥

1.) माध्यं reads न तं कश्चन पश्यति. — 2.) माध्यं adds hereafter एवमेवैत-
याज्ञवल्क्य. — 3.) माध्यं adds एव after विमोक्षाय.

a) शब्दा 11.5.7.1 एकारामता; तै 1.6 प्राणारामम्; गी 3.16 इन्द्रियारामः; 5.24 अन्तरारामः. — b) आयतम् (adv.) 'violently'; शब्दा 1.7.3.3 स आयतया उत्तरत उपोत्तेदे; आयत-या (cp साधु-या क 1.46.11; आशु-या क 4.4.2 etc.) used adverbially like आयतम्. — c) वृ 4.4.8 इत ऊर्ध्वं विमुक्ताः.

सं वा एष एतस्मिन् संप्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः
प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति स्वप्नायैव । स यत् तत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवति ।
असङ्गो ह्ययं पुरुष इति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि । अत
ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १५ ॥

1.) माध्यं drops this whole कण्डिका.

a) छां 8.15.3 एवमेवैष संप्रसादः.... — b) Hapax legomenon.

सं वा एष एतस्मिन् स्वप्ने^१ रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः
प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव । स यत् तत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन
भवति । असङ्गो ह्ययं पुरुष इति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । सोऽहं भगवते सहस्रं
ददामि । अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १६ ॥

Cp in general this कण्डिका with वृ 4.3.34.

1.) माध्यं reads स्वप्नान्ते. — 2.) माध्यं reads अत्र for तत्र.

सं वा एष एतस्मिन् बुद्धान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः
प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति स्वप्नान्तायैव ॥ १७ ॥

1.) माध्यं drops this whole कण्डिका.

तथ्या महामत्स्य उभे कूले^१ अनुसंचरति पूर्वं चापरं च । एवमेवायं पुरुष
एतावुभावन्तावनुसंचरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च ॥ १८ ॥

a) क 8.47.11 आदित्या अव हि त्यत अपि कूलादिव स्पशः; नि 6.1 रोधः कूलं निरुणद्धि
स्रोतः; कूलं रुजतेर्विपरीतात्, लोष्टो अनिपययेण; पा 3.2.31 उदि कूले रुजिवहोः (note the

juxtaposition of कूल and रुज् in कूलमुद्रज (रघुवंश 4-22) which perhaps shows that पाणिनि knew Yāska's etymology; पा 3-2-42 सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कपः for कूलकप.

तद्यथास्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः स हृत्य पक्षौ संलयायैव ध्रियते । एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावति । यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति ॥ १९ ॥

a) क 10-144-4 यं सुपर्णः परावतः श्येनस्य पुत्र आभरत्. —b) क 3-1-7 स्तीर्णा अस्य संहतः (pl. of संहत्) विश्वरूपाः. —c) Shall we read संलयाय ? Cp अ 11-9-19 प्रव्लीनो मृदितः श्याम्, where श्याम् = शयताम् (3rd Sg); तैसं 5-2-3-4 तेषां सुवर्गं लोकं यतो दिशः समवलीयन्तः; शब्दा 1-6-3-16 स यथा दृतिर्निष्पति एवं संवलीनः शिरये; तैत्रा 1-5-4-2 स निर्मितो नाध्रियत समवलीयत ... यज्ञस्य धृत्यै असंलयाय. —d) For the idiom cp बृ 1-2-5 तत्तदनु-मध्रियत; 1-3-6 शरीरं श्रवितुमध्रियत; 1-5-21 तानि ज्ञातुं दधिरैः 3-1-2 प्रष्टुं दधे होताश्वल; छां 4-10-3 स ह व्याधिनानाशितुं दधे.

ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावताजग्निना तिष्ठन्ति । शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णाः । अथ यत्र नं जिनन्तीव जिनन्तीव हस्तीव विच्छाययति गर्तमिव पतति । यदेव जाग्रद्वयं पश्यति तदत्राविद्यया मन्यते । अथ यत्र देव इव राजेवाहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते । सोऽस्य परमो लोकः ॥ २० ॥

1) माथ्यं adds भयम् after अत्रियया. —2) माथ्यं reads सर्वम्. —3) माथ्यं adds अथ यत्र सुप्तः...पश्यति as in बृ 4-3-19 after लोकः.

a) बृ 4-2-3. —b) छां 8-10-2,4 घ्नन्ति त्वेवैनम्, विच्छाय(द)यन्तीव अप्रियवेतेव भवति अपि रोदितिव. —c) क 3-59-2 न हन्यते न जीयते त्वोतः; 4-25-5 न तं जिनन्ति बहवो न दध्नाः; बृ 1-5-15 यद्यपि सर्वज्यानि जीयते. —d) पा 3-1-28 गुणधूपविच्छि-पणिपनिन्य आयः.

तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा अपहतपाप्माऽभयः रूपम् । तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्वं किंचन वेद नान्तरम् । एवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तो न बाह्वं किंचन वेद नान्तरम् । तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामः रूपः शोर्कान्तरम् ॥ २१ ॥

1) माथ्यं reads अतिच्छन्दः. —2) माथ्यं reads अशोकान्तरम्.

a) शब्दा 13-5-1-9 अतिष्ठा वा एषा छन्दसां यदतिच्छन्दाः. —b) बृ 1-4-3 यथा स्त्रीपुमांसौ संपरिष्वक्तौ. —c) Is it शोकान्तरम् ? अलङ्क compound with pl. of the first member. Cp क 1-139-11 अस्तु-क्षितः; बृ 4-3-22 तीर्णो हि तदा सर्वाश्च शोकाश्च हृदयस्य भवति. Can it be शोकं-तरम् ? Cp दुहतर in क 1-127-3.

अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता लोका अलोका देवा अदेवा वेदा अवेदाः ।
अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणह्राऽभ्रूणहा चाण्डालोऽचाण्डालः पौलकसोऽपौलकसः
श्रमणोऽश्रमणस्तर्पासोऽतर्पासः । अनन्वागतं पुण्येनानन्वर्गितं पापेन । तीर्णो हि तदा
सर्वाञ्जलोकान् हृदयस्य भवति ॥ २२ ॥

1) माध्यं adds hereafter यज्ञाः. —2) माध्यं reads अनन्वागतः.

a) कौ 3.1 मातृवधेन...न भूणहत्यया. —b) चाण्डाल (the same as चण्डाल) in
वासं 30.21 वायवे चाण्डालम्; छां 5.10.7 चण्डालयोनिम्; 5.24.4 ययापि चण्डालायोच्छिष्टं
दयात्. —c) वास 30.17 वीभत्सायै पौलकसम्; मैसं 1.6.11 यया वृषलो निजः पुलकशक्तिस्तेत;
अंगुत्तरनिकाय 1.62; 3.214 चण्डालपुक्कुसा. —d) तैआ 2.7.1 वातरशनाह वा ऋषयः
श्रमणा ऊर्ध्वमन्यिनः बभूवुः; पा 2.1.70 कुमारः श्रमणादिभिः (पतञ्जलि refers to श्रमणब्राह्मणम्
on पा 2.4.12 येषां च निरोधः शाश्वतिकः); उदान pp 66-67 संबहुला नानातिथिया समण-
ब्राह्मणा पस्विबाजका नानादिष्टिनस्सयनिस्सिता; अंगुत्तरनिकाय 1.110 समणब्राह्मणा; अत्याश्रमिन् in
श्वे 6.21. —e) छां 2.23.1 तप एव द्वितीयः; पा 5.2.102 तपःसहस्राभ्यां विनीनी (तपस्विन्);
5.2.103 अण् च (तापसः). —f) बृ 4.3.15-16 अनन्वागतस्तेन भवति.

यद्वै तन्न पश्यति पश्यन् वै तन्न पश्यति । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽ-
विनाशित्वात् । न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत् पश्येत् ॥ २३ ॥

Op बृ 4.3.23-31 with बृ 2.4.14.

1) माध्यं reads द्रष्टव्यम् after तत्.

a) बृ 4.4.19; क 4.10-11 नेह नानास्ति किञ्चन.

यद्वै तन्न जिघ्रति जिघ्रन् वै तन्न जिघ्रति । न हि घ्रातुर्घ्रातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽ-
विनाशित्वात् । न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यज्जिघ्रेत् ॥ २४ ॥

1) माध्यं reads घ्रातव्यं after तत्. —2) माध्यं reads घ्राणात् instead of घ्रातेः.

यद्वै तन्न रसयते रसयन् वै तन्न रसयते । न हि रसयितु रसयतेर्विपरिलोपो
विद्यतेऽविनाशित्वात् । न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्रसयेत् ॥ २५ ॥

1) माध्यं drops रसयन् and substitutes विज्ञानन् वै तद्रसम्. —2) माध्यं reads
रसात् for रसयतेः.

यद्वै तन्न वदति वदन् वै तन्न वदति । न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽ-
विनाशित्वात् । न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत् ॥ २६ ॥

1) माध्यं adds वक्तव्यम् after तत्. —2) माध्यं substitutes वचः for वक्तेः.
Bohtlingk reads उक्तेः.

यद्वै तन्न शृणोति शृण्वन् वै तन्न शृणोति । न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यच्छृणुयात् ॥ २७ ॥

1) माध्यं adds श्रोतव्यम् after तत्.

यद्वै तन्न मनुते मन्वानो वै तन्न मनुते । न हि मन्तुर्मतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यन्मन्वीत ॥ २८ ॥

1) माध्यं reads मन्तव्यम् after तत्.

यद्वै तन्न स्पृशति स्पृशन् वै तन्न स्पृशति । न हि स्पृष्टुः स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत् स्पृशेत् ॥ २९ ॥

1) माध्यं reads स्पृष्टव्यम् after तत्.

यद्वै तन्न विजानाति विजानन् वै तन्न विजानाति । न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात् ॥ ३० ॥

1) माध्यं reads विज्ञेयम् after तत्. — 2) माध्यं reads विज्ञानात् instead of विज्ञातेः.

यत्र वा अन्यदिष स्यात् तत्रान्योऽन्यत् पश्येदन्योऽन्यज्जिघ्रेदन्योऽन्यद्रसयेदन्योऽन्यद्वेदन्योऽन्यच्छृणुयादन्योऽन्यमन्वीतान्योऽन्यत् स्पृशेदन्योऽन्यद्विजानीयात् ॥ ३१ ॥

1) माध्यं drops this कण्डिका entirely.

सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवति । एष ब्रह्मलोकः सम्राट् । इति हैनमनुशशास याज्ञवल्क्यः । एषाऽस्य परमा गतिः^२ । एषाऽस्य परमा संपत् । एषोऽस्य परमो लोकः । एषोऽस्य परम आनन्दः । एतस्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ॥ ३२ ॥

1) माध्यं reads उवाच for अनुशशास. 2- -2) माध्यं drops this.

a) प्र 6-5 परिब्रुः; श्वे 6-11 साक्षी; गी 9-18 साक्षी. — b) तै 2-7-8; मां 5. — c) छां 1-10-6 धनमात्रा; बृ 4-3-9 सवदितो मात्रामपादाय; बृ 4-4-4 पेशतो मात्रामपादाय; मां 8 पादा माना मात्राश्च पादाः; मभा (CE) 5-3 9 यथाशास्त्रं धर्ममात्रां चरन्तः; सुश्रुत 2-50-18 प्रातः प्रातः मात्रां पापयेत.

स यो मनुष्याणां राक्षः समृद्धो भवत्पन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यैर्भोगैः^१ संपन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दः । अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः स एकः पितृणां जितलोकानामानन्दः । अथ ये शतं पितृणां जितलोकानामानन्दाः स एको

गन्धर्वलोक आनन्दः । अथ ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः स एकः कर्मदेवानामानन्दो
ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यन्ते । अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवा-
नामानन्दः । यश्च श्रोत्रियोऽष्टजिनोऽकामहतः । अथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः स
एकः प्रजापतिलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियोऽष्टजिनोऽकामहतः । अथ ये शतं
प्रजापतिलोक आनन्दाः स एको ब्रह्मलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियोऽष्टजिनोऽकामहतः ।
अथैष एव परम आनन्दः । एष ब्रह्मलोकः सम्राट् । इति होवाच याज्ञवल्क्यः ।
सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि । अत ऊर्ध्वं विमोक्षायव ब्रूहीति । अत्र ह याज्ञवल्क्यो
विभयाचकार—मेधावी राजा सर्वेभ्यो मान्तेभ्य उदारौत्सीदिति ॥ ३३ ॥

1) माष्यं reads कामैः for भोगैः. 2 - 2) dropped in माष्यं.

a) मभा (CE) 5.75.8 कृतं मानुष्यकं कर्म दैवेनापि विरुध्यते; 17.3.33 (Vulgate)
किं त्वं मानुष्यकं स्नेहमयापि परिकर्षसि. —b) वासं 31.17 तन्मर्त्यस्य देवत्वमाजानमग्ने; शत्रा
5.1.3.4 पुरुषाजानो हि हस्ती; तै 2.8.

सं वा एष एतस्मिन् स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः
प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव ॥ ३४ ॥

1) माष्यं drops this कण्डिका entirely.

तद्यथाऽर्जः सुसमाहितमुत्सर्जयाद्यादेवमेवायं शरीर आत्मा प्राज्ञेनाऽऽत्मनाऽ-
न्वारूढ उत्सर्जन् याति । यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥ ३५ ॥

1) माष्यं interchanges वृ 4.3.35 and वृ 4.3.36.

a) ऋ 10.146.3 उतो अरण्यानिः सायं शकटीरिव सर्जति, तैसं 5.2.2.3 यदन् उत्सर्जति
अक्रन्ददित्यन्वाह; 6.2.9.1 स यदुत्सर्जेत यजमानस्य गृहानभ्युत्सृजेत; शत्रा 3.5.3.17 समुद्गृह्येव
प्रवर्तयेयुर्यथा नोत्सर्जेताम्; 6.8.1.10 स यदा अक्ष उत्सर्जेदथैतद्यजुर्जपेत्—अमुष्या वा एषा वा
याक्षस्य.....

स यत्रायमणिमानं न्येति जरया वोर्षतपता वाऽणिमानं निगच्छति ।
तद्यथाऽऽर्जं वोदुर्म्बरं वा विर्षलं वा वन्यनात् प्रमुच्यते । एवमेवायं पुरुष एभ्योऽङ्गेभ्यः
संप्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति प्राणायैव ॥ ३६ ॥

1) माष्यं reads प्रमुच्येत. —2) माष्यं reads शरीर आत्मा instead of पुरुषः.

a) अ 6.32.1 अग्ने न नो गृहाणा उपतीतपासि, छां 3.16.2; 6.15.1; 8.4.2; उपताप
in पा 5.2.128 द्वंद्वोपतापगृह्यात् पाणिस्थादिनिः; 7.3.61 भुज्युच्यौ पाण्युपतापयोः. —b) पा
8.4.5. —c) तैसं 2.1.1.6 औदुम्बरो यूपो भवति; ऐवा 7.15 चरन् वै मधु बिन्दति चरन्
स्वादुमुदुम्बरम्. —d) ऋ 1.164.20 तपोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति = मुं 3.1.1 = ष्वे 4.6;

अ 1-164-22 तत्पेदाहुः पिप्पलं स्वाद्वे; 5-54-12 रुशत्पिप्पलं मरुतो विधूनुष; 7-101-5 मपोभुवो वृषयः सन्त्वसे शुपिप्पला ओषधीर्देवगोपाः. —c) कासं 30-9 पशूनामेवेषा संप्रमुक्तिः.

तद्यथा राजानमायान्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽन्नैः पानैरावसयैः प्रति-
कल्पन्तेऽयमायात्ययमागच्छतीति । एव२ हैर्वविद२ सर्वाणि भूतानि प्रतिफलन्त इदं
ब्रह्मायातीदमागच्छतीति ॥ ३७ ॥

1) माघ्यं reads आपन्तम्.

a) अ 10-34-8 उग्रस्य चिन्मन्यवे ना (= न) नमन्ते, राजा विदेभ्यो नम इत् कृणोति;
10-97-12 उग्रो मध्यमशीरिव. —b) कासं 8-1 ये वै देवानां राजानस्ते राजन्यस्य प्रत्येनसः; पा
6-2-27; 6-2-60. —c) अ 10-62-11 सहस्रदा ग्रामणीर्मां रिशन्मुनुः; 10-107-5 दक्षिणावान्
ग्रामणीरभमेति; कासं 8-4 मनोस्त्वा ग्रामण्यो व्रतेनादध इति. —d) वृ 1-5-20; तै 1-5; कौ
2-1; छां 2-21-4.

तद्यथा राजानं प्रयियासन्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽभिसमायन्ति ।
एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति^२ । यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी
भवति ॥ ३८ ॥

1) माघ्यं reads उपसमायन्ति for अभिसमायन्ति. —2- -2) माघ्यं reads एवं
हैर्वविदं सर्वे प्राणा उपसमायन्ति.

a) अ 3-2 संचुकोचान्तकाले; गी 2-72; 8-5; cp अन्तवेलायाम् in छां 3-17-6 सोऽन्त-
वेलायामेतत् त्रयं प्रतिपद्येत्.

॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

स यत्रायमात्माऽन्नैर्न्येत्य संमोहमिव न्येति । अथैनमेते प्राणा अभिसमा-
यन्ति । स एतास्तेजोर्मात्राः समभ्योददौनोः हृदयमेवान्ववक्रामति । स यत्रैष चाक्षुषः
पुरुषः पराङ् पर्यावर्तते । अथारूपज्ञो भवति ॥ १ ॥

1) माघ्यं reads अयं शरीर आत्मा. —2) v. l. आबल्यम्. —3) माघ्यं rightly
has नीत्य (= नि + इ + त्य).

a) छां 8-6-4 अबलिमानं नीतः (नि + इतः); कौ 3-3 आर्तो मरिष्यन्नावल्यं न्येत्य संमोहं
न्येति. —b) वृ 2-1-17-20; 4-3-23-31. —c) प्र 4-8 तेजश्च तेजोमात्रा च.

एकीभवति न पश्यतीत्याहुः । एकीभवति न जिघ्रतीत्याहुः । एकीभवति न
रसयतीत्याहुः । एकीभवति न वदतीत्याहुः । एकीभवति न शृणोतीत्याहुः ।

एकीभवति न मनुत इत्याहुः । एकीभवति न स्पृशतीत्याहुः । एकीभवति न विजानातीत्याहुः । तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते । तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः । तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति । प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति^१ । सविज्ञानो भवति । सविज्ञानमेवान्ववक्रामति । तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञां च ॥ २ ॥

1) माष्यं reads रसयति. —2) माष्यं reads संज्ञानमेवान्ववक्रामति स एष ह्यः after this.

a) कौ 3-3. —b) Contrast this with छां 8-6-6 and क 6-16 मूर्धनिमभिनिः-स्रैका. —c) Contrast this with बृ 3-2-11 अत्रैव समवनीयन्ते. —d) क 5-7 यथाकर्म यथाश्रुतम्; कौ 1-2 प्रत्याजापते यथाकर्म यथाविषम्. —e) ऐआ 2-3-2 यथाप्रज्ञं हि संभवाः. Cp क 10-11-7-9 यमयोश्चिन्न समा वीर्याणि pointing to inborn character as the result of previous actions.

तद्यथा तृणजलायुक्ता तृणस्यान्तं गत्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्याऽऽत्मानमुपसं-हरति । एवमेवायमात्मैदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्याऽऽत्मान-मुपसंहरति ॥ ३ ॥

1- -1) Dropped in माष्यं. —2) माष्यं substitutes पुरुषः for आत्मा. —3) Is the reading निहत्य correct? Cp बृ 4-3-9 (विहत्य); 4-3-11 (अभिप्रहत्य).

a) बृ 4-3-9.

तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रांमपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते । एवमेवायमात्मैदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते^२ । पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वाऽन्येषां वा भूतानाम् ॥ ४ ॥

1) माष्यं reads पुरुषः for आत्मा. —2) माष्यं reads तनुते for कुरुते. —3- -3) माष्यं reads ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा दैवं वा मानुषं वा अन्येभ्यो वा भूतेभ्यः.

a) पेशस्कारी is the fem. of पेशस्कार ! and not nom. sg. as शंकराचार्य takes. Cp वासं 30-9 निष्कृत्यै पेशस्कारीम्, संज्ञानाय स्मत्कारिम्..... —b) बृ 4-3-9. —c) इ 16 कल्याणतमं रूपम्. —d) बृ 4-3-20; मुं 1-2-8; 2-1-10; प्र 6-8; श्वे 5-1. —e) अविद्यां गमयित्वा is the explanation of निहत्य (रंगरामानुज). —f) क 5-7 स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति; छां 6-9 3; 6-10-2 यद्यद् भवन्ति तदा भवन्ति.

स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय-आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयोऽतेजोमयः काममयोऽक्राममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयः । तद्यदेतदिदमयोऽदमय इति^१ । यथाकारं यथाचारं तथा भवति । साधुकारी साधुर्भवति । पापकारी पापो भवति । पुण्यः पुण्येन कर्मणा पापः पापेन । अथो खल्वाहुः । कर्ममय एवायं पुरुष इति । स यथाकामो भवति तत्कर्तुर्भवति । यत्कर्तुर्भवति तत् कर्म कुरुते । यत् कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते ॥ ५ ॥

1- -1) माध्यं reads : विज्ञानमयो मनोमयो वाहमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमय आकाशमयो वायुमयस्तेजोमयो आपोमयः पृथिवीमयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो हर्ममयोऽहर्ममयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयस्तद्ये (दि ?) दमयोऽदमय इति. —2) माध्यं reads तथाक्रतुः. —3) माध्यं reads यथाक्रतुः.

a) क 4.35.4 किंमयः स्वित्तमस एव आस. —b) Note the distinction between यथाकारी and यथाचारी i.e. between कर्म and चरण (चरित); तै 1.11 यानि अनवयानि कर्माणि.....यानि अस्माकं सुचरितानि.. .... छां 5.10.7 तय इह रमणीयचरणाः.....य इह कपूयचरणाः..... —c) शब्रा 10.6.3.1 अथ खलु क्रतुमयोऽयं पुरुष ; छां 3.14.1.

तदेव श्लोको भवति—

तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निपक्तमस्य ।

प्राप्यान्ति कर्मणस्तस्य यत् किंचिद् करोत्ययम् ।

तस्माद्धोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मणे ॥

इति नु कामयमानः । अथाकामयमानो योऽक्रामो निष्काम आप्तकाम आत्म-
कामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति^१ । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ॥ ६ ॥

1) माध्यं reads सत् तत्. —2) माध्यं interchanges these and adds भवति. —3) माध्यं reads तस्मात् for तस्य. —4) माध्यं adds after this : अत्रैव समवनीयन्ते.

a) क 6.8 व्यापकोऽलिङ्ग एव च; मुं 3.2.4; मै 6.31 तस्यैताल्लिङ्गमालिङ्गस्य; 6.35; 7.2. —b) Contrast वृ 4.4.3 वृणस्यान्तं गत्वा. —c) क 5.1 विमुक्तश्च विमुच्यते.

तदेव श्लोको भवति—

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति ॥

तयथाऽहिनिर्लेपनी वल्मीके^१ मृता प्रत्यस्ता शयीत । एवमेवेदं शरीरं शेते ।
अथायमशरीरोऽमृतः प्राणो^२ ब्रह्मैव तेज एव^३ । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति
होवाच जनको वैदेहः ॥ ७ ॥

1) माध्यं reads स्थिताः. —2) The reading अहिनिर्लेपनी seems to be better; cp मैसं 1-10-10 यद्वै तदरुणगृहीता अवेलीयन्त इव; आश्रौसू 7-22-7-8 गुदं मा निर्लेपीरिति संप्रेष्यति, मा विपयास्त इत्यर्थो भवति; सांख्यसूत्र 4-6 अहिनिर्लेपनीवत्; पा 7-3-36 अतिह्रीब्लीरिक्नुयीदमाप्यातां पुण्णौ. —3- -3) माध्यं reads अनास्थिकोऽशरीरः प्राज्ञ आत्मा. —4) माध्यं reads लोकः. —5) माध्यं adds hereafter सम्राडिति.

a) क 6-14. —b) तैसं 5-1-2-5 तस्या एतच्छ्रोत्रं यदल्मीकः; तैबा 1-1-3-4 ऊर्जे वा एतं रसं पृथिव्या उपदीका उद्धिहन्ति यदल्मीकः; शम्बा 2-6-2-17 यदि वृक्षं वा स्थाणुं वा वेणुं वा वल्मीकं वा विन्देत् तस्मिन्नासजति....

तदेते श्लोका भवन्ति—

अणुः पन्था विर्ततः पुराणो मा^४ स्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव ।

तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वं विमुक्ताः ॥ ८ ॥

1) v. l. तदप्येते. —2) v. l. वितरः. —3- -3) माध्यं reads उत्कम्प स्वर्गं लोकमितो विमुक्ताः.

a) क 1-21; 2-8; 2-13; मुं 2-2-2; 3-1-9. —b) Active use of the participle.

तस्मिञ्छुर्लमुत नीलमाहुः पिङ्गलं हरितं लोहितं च ।

एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित् पुण्यकृत् तैजसश्च ॥ ९ ॥

1) Omit ब्रह्मवित् and read तेन एति m. c.

a) For colours see बृ 4-3-20. —b) आहुः shows that this verse is probably a quotation from छां 8-6-1-2 पिङ्गलस्य...शुक्लस्य...but पीत instead of हरित.

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।

ततो भूय^१ इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥ १० ॥

1) माध्यं reads असंभूतिम् for अविद्याम्. —2) Read भूयेव (double sandhi) m. c. ? —3) माध्यं reads संभूत्याम्.

a- -a) = ई 9. Cp also के 1-3.

अनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।

तास्ते प्रेत्याभिर्गच्छन्त्यविद्वांसोऽशुधो^२ जनाः ॥ ११ ॥

1) माध्य reads असुर्याः. —2) माध्यं reads अपिगच्छन्ति. —3) अबुधाः (माध्य).

a) क 1-3 अनन्दा नाम ते लोकाः; ई 3; मुं 1-2-8-10

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।

किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥ १२ ॥

1) माध्यं reads अनुसंचरेत्.

यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्माऽस्मिन् संदेहे¹ गहने² प्रविष्टः ।

स विश्वकृत् स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव ॥ १३ ॥

1) माध्यं reads संदेहे (some Mss read संदेहे; cp शब्दा 3-1-3-3 संदेहो हेवास).

a) बु 1-4-10 प्रत्यबुध्यत; के 2-4 प्रतिबोधविदितम्; क 3-14 जाग्रत...निबोधत. —b) ऋ 10-129-1 अम्भः किमासीद् गहनं गभीरम्; मै 7 1 गभीरो गुप्तः...गहनः; cp गह्वर in अ 12-2-53 अरण्यान्या गह्वर सचस्व; वासं 5-8 या ते अग्ने अयःशया तनूर्वापिष्ठा गह्वरेष्ठा; क 2-12 गृहाहितं गह्वरेषम्.

“इहैवं सन्तोऽथ विब्रस्तद्वयं न चेदवेदिर्महती विर्नेष्टिः¹ ।

ये² तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति³ ॥ १४ ॥

1- -1) शब्दा 14-7-2 15 तदेव सन्तः । तदु तद्व्यवामः । न चेदवेदी महती विनेष्टिः where अवेदी is अवेदि (Aorist, 3rd per. sg.). —2) माध्यं reads उप for अपि.

a- -a) के 2 5. —b- -b) श्वे 3-10.

यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा ।

“ईशानं भूतभव्यस्य न ततो¹ विजुर्गुप्तते² ॥ १५ ॥

1) माध्यं reads तदा विचिकित्सति for ततो विजुर्गुप्तते.

a- -a) क 4-5, 12.

यस्मादर्वाक् संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते ।

तदेवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम् ॥ १६ ॥

1) माध्यं reads होपासते.

a) शब्दा 2 3-3-11-12; कौ 1-4; मै 6 28. —b) मुं 2-2-9.

यस्मिन् पञ्च पञ्चर्जना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।

तमेव मन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥ १७ ॥

a) पञ्चजनाः here may refer to the five in the next verse according to the माध्यं text; cp ब्रह्म 1-4-12 प्राणादयो वाक्यशेषात्.

प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रं^१ मनसो ये मनो विदुः ।
ते निचिर्व्युर्ब्रह्म पुराणमग्न्यम् ॥ १८ ॥

1) माघ्यं adds after श्रोत्रम्, अन्नस्य अन्नम्.

a) के 1.2. —b) वासं 11.1; श्वे 2.1 अग्नेर्ज्योतिर्विचाप्य; श्वे 4.11; क 1.17; 3.15.

मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानाऽस्ति किंचन ।

मृत्योः स मृत्युमामोति य इह नानेव पश्यति ॥ १९ ॥

1) माघ्यं reads आतव्यम् (for अनुद्रष्टव्यम्) which does not suit the metre.

—2) Read येह m. c.

a) क 4.10, 11. —b) वृ 2.4.6 योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद; 4.3.23 न तु तद्वितीयमस्ति;

कौ 3.8 नो एतन्नाना.

एकैधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवम् ।

विरजः पर आकाशादज आत्मा महान् ध्रुवः ॥ २० ॥

1) मनसा for एकधा (माघ्यं).

a) छां 6.1.3; क 2.14; 2.18. —b) अप्रमयं from प्रमयम् which is derived from प्र + मी; क 8.61.4 अप्रानिसत्य मववन् तथेदसत; अ 6.110.3 स मा वधीत पितरं वर्धमानो मा मातरं प्र मिनीज्जनित्रीम्; अ 8.1.5 त्वां मृत्युर्दयतां मा प्र मेष्टा; 8.1.16 मा जिह्वा बहिः प्रमयुः कथा स्याः; कासं 25.7 तेषां त्रयो होत्रेण ग्रामीयन्त अथो यद्भूत उदशिष्यत स प्रमयाद-विभेत; श्रुवा 4.1.2.10 यद्वा अयोनौ रेतः सिच्यते प्र वै तन्मीयते; जैत्रा 1.3.38 स होवाच प्रमेयो वा अयम्. —c) क 6.18; मुं 1.2.11; 2.2.9; प्र 1.16.

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।

नानुध्यायाद्ब्रह्मच्छब्दान् वाचो विगर्लापनं हि तदिति ॥ २१ ॥

a) वृ 3.5 पाण्डित्यं निर्विद्य; तै 2.4 यतो वाचो निर्वर्तन्ते; क 2.23 नायमात्मा प्रवचनेन... न बहुना ध्रुतेन; मुं 1.1.5 तत्रापरा-ऋग्वेदः...ज्योतिषमिति. The word विगर्लापनं occurs only here. Cp मुं 2.2.5 अन्या वाचो विमुञ्चथ.

स वा एष महानर्ज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु । य एपोऽन्तर्हृदयं आकाशस्तस्मिञ्छेते । सर्वस्य वैशी । सर्वस्येशानः । सर्वस्याधिपतिः । स न साधुना कर्मणा भूयान् । नो एवासाधुना कनीयान् । एष सर्वेश्वरः । एष भूताधिपतिः । एष भूतपालः । एष सेतुर्विधरणं एषां लोकानामसंभेदाय । तमेतं वेदार्नुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनार्शकेन । एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति । एतमेव

प्रजाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति । एतद्ध स्म वै तत् पूर्वे विद्वांसः प्रजान कामयन्ते । किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति । ते ह स्म पुत्रैपणायथ वित्तैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षार्चयं चरन्ति । या ह्येव पुत्रैपणा सा वित्तैपणा । या वित्तैपणा सा लोकैपणा । उभे ह्येते एपणे एव भवतः । स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यते । अशीर्यो न हि शीर्यते । अंसङ्गो न हि सज्यते । असितो न व्यथते^१ । न रिष्यति । एतमु ह्वैवैते न तरत इति । अतः पापमकरवमिति । अतः कल्याणमकरवमिति । उभे उ ह्वैवै एते तरति^{१०} । नैनं^{११} कृताकृते तपतः ॥ २२ ॥

1) माध्यं reads अयम् for एष महानजः. —2) माध्यं reads लोकेश्वरः. —3) लोकपालः (माध्यं). —4) Omitted in माध्यं. —5 -- 5) माध्यं reads ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन च. —6) माध्यं reads ईप्सन्तः. —7) माध्यं reads, after पूर्वे- ब्राह्मणा अनुचानाः. —8 -- 8) असंगोऽसितो न सज्यते न व्यथते (माध्यं). —9) माध्यं drops उ and एव. —10) माध्यं adds अमृतः after तरति. —11) माध्यं reads साञ्चसाधुनी before नैनम्. Cp तै 2.9. —12) माध्यं adds नास्य केनचन कर्मणा लोको मीयते.

a) वृ 4.3.7 ह्यन्तर्ज्योतिः; तै 2.1 निहितो गुहायाम्; छां 8.8.3 ह्ययम्; क 1.14; 2.20; 3.1; 4.6,7; मुं 2.1.10; 3.1.7. —b) कौ 3.8 एष ह्येवैनं साधु कर्म कारयति; ई 1 ईशावास्यम्; छां 4.5.2-4 संयद्दाम, वामनीः, भामनीः. —c) छां 8.4.1 नैतं सेतुमहोरात्रे तरतः; मुं 2.2.5 अमृतस्यैव सेतुः; श्वे 6.19 अमृतस्य परं सेतुम्. —d) वृ 3.8.9 सूर्याचन्द्रमसौ विधुतौ तिष्ठतः. —e) तैसं 6.4.1.1 असंभिन्दन्व यति प्राणानामसंभेदाय; ऐवा 7.12 पुरा संभेदाच्छायायाम्; श्रवा 13.8.4.12 मर्यादां करोत्यसंभेदाय; छां 8.4.1; नि2.24 स वित्तं गृहीत्वा विपाद्-छुत्तुः संभेदमाययौ, अनुपगुरिते. —f) छां 2.23.1 त्रयो धर्मस्कन्धाः...; के 4.8. —g) श्रवा 2.4.3.2 ता हेमाः प्रजा अनाशकेन नोत्परा बभूवुः; छां 8.5.3 यदनाशकायनमित्वाचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्, एष हि आत्मा न नश्यति (Popular etymology!). —h) वृ 1.5.16 सोऽयं मनुष्यलोकः. पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा. —i) के 2.5 इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति. —j) वृ 3.5.1 —k) वृ 3.5.1; पा 4.2.38 भिक्षादिभ्योऽण् (= भैक्षम्); गी 3.5. —l) वृ 2.3.6; 3.9.26; 4.2.4; 4.5.15. —m) अ 19.9.2 शान्तं नो अस्तु कृताकृतम्; क 2.14 अन्यत्रास्मात् कृताकृतात्; छां 8.4.1; 8.13.1; मुं 3.1.3; 3.2.9; तै 2.9; कौ 1.4; 3.1; मै 2.7; 6.34; पा 2.1.60.

तदेतद्वचाऽभ्युक्तम्—

एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वधते^१ कर्मणा नो कनीयान् ।

तस्यैव स्यात् पदं विवृत्तं तं विदित्वा न लिप्यते^३ कर्मणा पापकेनेति ॥

तस्मादेवंविच्छान्तो^० दान्त उपरतस्ति तिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति^५ । सर्वमार्त्मानं पश्यति^७ । नैनं पाप्मा तरति । सर्वं पाप्मानं तरति । नैनं

पाप्मा तपति । सर्वं पाप्मानं तपति । विपापो^१ विर्रजोऽविचिकित्सो ब्राह्मणो भवति^{१०} ।
एष ब्रह्मलोकः सम्राट् । एनं प्रापितोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः । सोऽहं भगवते
विदेहान् ददामि मां चापि सह दास्यायेति ॥ २३ ॥

1) माध्यं reads कर्मणा वर्धते. —2) तैत्रा 3.12.9.7-8 reads आत्मा for स्यात्.
—3) माध्यं reads कर्मणा लिप्यते. —4) माध्यं reads श्रद्धावित्तः. —5) पश्येत् (माध्यं).
—6) माध्यं reads एनम् for आत्मानम्. —7) माध्यं adds, after this, सर्वोऽस्यात्मा भवति ।
सर्वस्यात्मा भवति । —8) माध्यं reads विजरः. —9) माध्यं reads विजिघत्सोऽपिपाप्तः for
अविचिकित्सः. —10) माध्यं adds य एवं वेद after भवति.

a) पदवित् only here. —b) ई 2; छां 4.14.3; 5.10.10; क 5.11; गी 5.7, 10.
—c) क 2.24; मुं 1.2.13; खे 6.22; मै 6.29. —d) मुं 1.2.11; 2.2.9; प्र 1.16;
बृ 4.4.20; क 6.18. —e) छां 3.14.4 यस्य स्यादद्वा न विचिकित्सा अस्ति; मं 2.2.8 छिपन्ते
सर्वतंशयाः. —f) Cp बृ 4.4.2 इमे विदेहा अयमहमस्मि; गी 2.71 निर्ममो निरहंकारः.

स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदानः । विन्दते वसु य एवं वेद ॥ २४ ॥

स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म । अभयं वै ब्रह्म ।

अभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद ॥ २५ ॥

1) पा 6.2.116 नञो जरमामित्रमृताः.

॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्मैत्रेयी च कात्यायनी च । तयोर्ह
मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव । स्त्रीप्रज्ञैर्व तर्हि कात्यायनी । अथ ह याज्ञवल्क्योऽ-
न्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन्—॥ १ ॥

Cp in general बृ 2.4.

1) माध्यं reads इव for एव. —2) माध्यं reads उपाकरिष्यमाणः.

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रव्रजिष्यन् वा अरेऽहमस्मात् स्थानादस्मि । हन्त
तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणीति ॥ २ ॥

a) बृ 2.4.1 substitutes उयास्यन् for प्रव्रजिष्यन्.

सा होवाच मैत्रेयी—यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात् स्यां
न्वहं तेनामृताहो ३ नेति । नेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यथैवोपकरणवतां जीवितं
तथैव ते जीवितं स्यात् । अमृतत्वस्य तु नाऽऽशाऽस्ति वित्तेनेति ॥ ३ ॥

सा होवाच मैत्रेयी—येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्याम् । यदेव भगवान् वेदं तदेव मे ब्रूहीति ॥ ४ ॥

1) माध्यं reads भगवन् for भगवान् and वेत्थ for वेद. —2) विब्रूहि (माध्यं). Cp बृ ३.४.२ यथा विब्रूयात् असौ गौरसावश्च इति.

स होवाच याज्ञवल्क्यः—प्रिया वै^१ खलु नो भवती सती प्रियमवृधत्^२ । हन्त तर्हि^३ भवत्येतद्वाख्यास्यामि ते^४ । व्याचक्ष्णस्य तु मे निदिध्यासस्वेति^५ ॥ ५ ॥

1) Dropped in माध्यं. —2) अवृधत् (माध्यं). —3) माध्यं reads खलु for तर्हि. —4 — 4) माध्यं reads तेऽहं तद् वक्ष्यामि व्याख्यास्यामि. —5) माध्यं inserts वाचं तु मे before व्याचक्ष्णस्य. —6) माध्यं adds hereafter ब्रवीतु भगवानिति.

स होवाच । न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे पशूनां कामाय पशवः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पशवः प्रिया भवन्ति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वाँ अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेयि । आत्मानि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम् ॥ ६ ॥

1) माध्यं adds याज्ञवल्क्यः after उवाच. —2) माध्यं adds hereafter न वा अरे यज्ञानाम् कामाय .... —3) माध्यं substitutes न्वरे for वा अरे. —4) वा अरे for खल्वरे (माध्यं).

ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनो ब्रह्म वेद । क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः क्षत्रं वेद । लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान् वेद । देवास्तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो देवान् वेद । वेदास्तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो वेदान् वेद । भूतानि तं परादुर्योऽ

न्यत्राऽऽत्मनो भूतानि वेद । सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः सर्वं वेद । इदं ब्रह्मेदं
क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमे वेदा इमानि भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा ॥ ७ ॥

1) माष्यं reads hereafter यज्ञास्तं परादुः... —2) माष्यं adds इमे यज्ञा hereafter.

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद् ग्रहणाय । दुन्दुभेस्तु
ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद् ग्रहणाय । शङ्खस्य
तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

1) This and the next कण्डिका interchange places in the माष्यं.

स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद् ग्रहणाय । वीणायै तु
ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ १० ॥

स यथाऽऽद्रैर्धाम्रेभ्याहितस्य पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो
भूतस्य निश्चितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या
उपनिषदः श्लोकाः सूत्राणि अनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टं हुतमाशितं पायितमयं
च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि । अस्यैवैतानि सर्वाणि निश्चितानि ॥ ११ ॥

1) माष्यं has दत्तम् for इष्टम्.

a- -a) This portion is wanting in बृ 2.4.10, but found in बृ 4.1.2.

स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनम् । एव सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम् ।
एव सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनम् । एव सर्वेषां रसानां जिह्वेकायनम् ।
एव सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनम् । एव सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनम् ।
एव सर्वेषां संकल्पानां मन एकायनम् । एव सर्वासां विद्यानां हृदयमेकायनम् ।
एव सर्वेषां कर्मणां हस्तावेकायनम् । एव सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनम् ।
एव सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनम् । एव सर्वेषामध्वनां पादावेकायनम् । एवं
सर्वेषां वेदानां वागेकायनम् ॥ १२ ॥

स यथा सैन्धर्वधनोऽनन्तरोऽवाहः कृत्स्नो रसघन एव । एवं वा अरेऽयमा-
त्माऽनन्तरोऽवाहः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव । एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु
विनिश्चयति । न भेत्य संज्ञाऽस्तीत्यरे ब्रवीमि । इति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १३ ॥

1) माध्यं adds स्यात् after एव. —2 - -2) इदं महद्भूतमनन्तमपारम् (माध्यं).

a) वृ 2.4.12; छां 6.13.

सा होवाच मैत्रेयी—अत्रैव मा भगवान् मोहान्तमापीपिषत् । न वा अहमिं विजानामिति । स होवाच—न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीमि । अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छिन्तिधर्मा ॥ १४ ॥

1) माध्यं reads आपीपदत्. Cp अ 10 5.42 व्याप्ते परमेष्ठिनो ब्रह्मणा आपीपदम् तन्; प्र 2.3 मा मोहमापयय. —2) माध्यं reads इदम्. —3) माध्यं adds, after विजानामि, न मेत्य संज्ञाऽस्ति. —4) माध्यं adds याज्ञवल्क्यः after उवाच. —5) माध्यं adds माशंसंस्तत्त्वस्य भवति after this.

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति, तदितर इतरं जिघ्रति, तदितर इतरं रसयते, तदितर इतरमभिवदति, तदितर इतरं शृणोति, तदितर इतरं मनुते, तदितर इतरं स्पृशति, तदितर इतरं विजानाति । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं रसयेत्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कं शृणुयात्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं स्पृशेत्तत्केन कं विजानीयात् । येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात् । स एष नेति^१ नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यते । अशीर्यो न हि शीर्यते । असङ्गे न हि सज्यते । असितो न व्यथते न रिप्यति^२ । विज्ञातात्मरे केन विजानीयादित्युक्तानुशासनाऽसि मैत्रेयि । एतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यो विजहार^३ ॥ १५ ॥

1) माध्यं reads यत्र वा अन्यदिव स्यात् तत्रान्योऽन्यत्पश्यति and so on. —2 - -2) माध्यं drops this and rightly, because विज्ञातात्मरे केन विजानीयात् is the summing up of the earlier position. —3) माध्यं reads प्रववाज.

a) ई 7 यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः. —b) वृ 2.3.6; 3.9.26; 4.2.4; 4.4.22.

॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

अथ वःशः । पौतिमाप्यो गौपवनात् । गौपवनः पौतिमाप्यात् । पौतिमाप्यो गौपवनात् । गौपवनः कौशिकात् । कौशिकः कौण्डिन्यात् । कौण्डिन्यः शाण्डिल्यात् । शाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च । गौतमः—॥ १ ॥

आग्निवेश्यात् । आग्निवेश्यो गार्ग्यात् । गार्ग्यो गार्ग्यात् । गार्ग्यो गौतमात् । गौतमः सैतवात् । सैतवः पाराशर्यायणात् । पाराशर्यायणो गार्ग्यायणात् । गार्ग्यायण उद्दालकायनात् । उद्दालकायनो जावालायनात् । जावालायनो माध्यन्दिनायनत् ।

माध्यन्दिनायनः सौकरायणात् । सौकरायणः कापायणात् । कापायणः सायकायनात् ।
सायकायनः कौशिकायनेः । कौशिकायनिः—॥ २ ॥

घृतकौशिकात् । घृतकौशिकः पाराशर्यायणात् । पाराशर्यायणः पाराशर्यात् ।
पाराशर्यो जातूकर्ण्यात् । जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्च । आसुरायणस्त्रैवणेः ।
त्रैवणिरौपजन्धनेः । औपजन्धनिरासुरेः । आसुरिर्भारद्वाजात् । भारद्वाज आत्रेयात् ।
आत्रेयो माण्डेः । माण्डिगौतमात् । गौतमो गौतमात् । गौतमो वात्स्यात् । वात्स्यः
शाण्डिल्यात् । शाण्डिल्यः कैशोर्यात् काप्यात् । कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात् । कुमार-
हारितो गालवात् । गालवो विदर्भीकौण्डिन्यात् । विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो
वाभ्रवात् । वत्सनपाद्वाभ्रवः पथः सौभरात् । पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसात् ।
अयास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रात् । आभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्वाष्ट्रात् । विश्वरूप-
स्त्वाष्ट्रोऽश्विन्याम् । अश्विनौ दधीच आथर्वणात् । दध्यङ्गथर्वणोऽथर्वणो दैवात् । अथर्वा
दैवो मृत्योः प्राध्व५सनात् । मृत्युः प्राध्व५सनः प्रध्व५सनात् । प्रध्व५सन एकर्षेः ।
एकर्षिर्बिप्राचित्तेः । बिप्राचित्तिर्व्यष्टेः । व्यष्टिः सनारोः । सनारुः सनातनात् । सनातनः
सनगात् । सनगः परमेष्ठिनः । परमेष्ठी ब्रह्मणः । ब्रह्म स्वयंभु । ब्रह्मणे नमः ॥ ३ ॥

॥ इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते—^a ॥

ॐ खं ब्रह्म । खं पुराणम् । वायुरं खम् । इति हे स्माद् कौरव्यायणीपुत्रः ।
वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुः । वेदैनेन यद्वेदितव्यम् ॥ १ ॥

1) v. 1. यम् for अयम्.

a- -a) This is the शान्ति of the ईशोपनिषत् although it forms part
of text here. Cp अ 10.8.29 पूर्णात् पूर्णमुदचति पूर्णं पूर्णेन सिच्यते । उतो तदयं विद्याम
यतस्तत् परिचिच्यते. —b) छां 4.10.5. —c) वायुर occurs only here; cp मधुर,
धीर etc.

॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

त्रयाः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूर्धुः । देवा मनुष्या असुराः ।
उपित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति । तेभ्यो हैतदक्षरमुवाच द इति ।
व्यज्ञासिष्टा ३ इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुः । दाम्यतेति न आत्थेति । ओमिति
होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ १ ॥

Cp in general श्रु २.४.२.१-६.

a) छां ४.१०.१ सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवाच. —b) छां १.१.८ याद्वि किंचानुजानाति
ओमित्येव तदाह; बृ ३.९.१.

अथ हैनं मनुष्या ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति । तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति ।
व्यज्ञासिष्टा ३ इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुः । दत्तेति न आत्थेति । ओमिति
होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ २ ॥

अथ हैनमसुरा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति । तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति ।
व्यज्ञासिष्टा ३ इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुः । दयध्वमिति न आत्थेति । ओमिति
होवाच व्यज्ञासिष्टेति । तदेतदेवैषा देवी वागनुवदति स्तनयित्नुर्द द द इति । दाम्यत
दत्त दयध्वमिति । तदेतत् त्रयं शिक्षेद्वदं दानं दयामिति ॥ ३ ॥

a) Origin of अधिदैवम्. —b) तै १.९ दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च; छां ३.१७.४
अथ यत्तपो दानम्...

॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

एष प्रजापतिर्यद्बृहदयम् । एतद्ब्रह्म । एतत् सर्वम् । तदेतत् व्यक्षरं
हृदयमिति । ह्र इत्येकमक्षरम् । अभिर्हन्त्यस्मै स्वाध्याये च य एवं वेद । द
इत्येकमक्षरम् । ददत्यस्मै स्वाध्याये च य एवं वेद । यमित्येकमक्षरम् । एति स्वर्गं
लोकं य एवं वेद ॥ १ ॥

१) ददन्ति (!) माध्यं.

a) Etymological play; cp छां ८.३.३. —b) बृ ४.३.३७ एवं हैवविदं सर्वाणि
भूतानि प्रतिकल्पन्ते; ६.१.१३ तस्यो मे बलिं कुरुतेति; छां २.२१.४ सर्वा दिशो बलिमस्मै हन्ति;
५.१४.१ तस्मात्त्वा पूयन् बलय आपन्ति; कौ २.२; तै १.५; प्र २.७.

॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

तद्वै तदेतदेव तदास । सत्यमेव । स यो हैतं^१ महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमाँल्लोकान् —जितं इन्वसावसत्— य एवमेतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति । सत्यं ह्येव ब्रह्म ॥ १ ॥

1) हैवैतन् (माध्यं).

a) To be taken parenthetically. असौ = शत्रुः; असत् = भवेत् or to be taken as an interrogative construction, where असौ = यः etc.

॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

आप एवेदमग्र आसुः । ता आपः सत्यमसृजन्त । सत्यं ब्रह्म । ब्रह्म प्रजापतिम् । प्रजापतिर्देवान् । ते देवाः सत्यमेवोपासते । तदेतत् व्यक्षरं स-ति-य-मिति स इत्येकमक्षरम् । तीत्येकमक्षरम् । यमित्येकमक्षरम् । प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतम् । तदेतद्वृतमुभयतः सत्येन परिगृहीतम् । सत्यंभूयमेव भवति । नैवाविद्वां समनृतं दिनस्ति ॥ १ ॥

1) इति for एव (माध्यं). —2) उभयतः dropped in माध्यं.

a) Etymological play; छां 8.3.5; कौ 1.6; तै 2.6 सच्च त्यच्चाभवत्...सत्यमभवत्. —b) शब्दा 7.1.2.23 अयो अन्तयोवाचि संस्क्रियमाणयोर्मध्यं संस्क्रियते. —c) ऋ 5.81.4 उत रात्रीषुभयतः परीयसे (said of सवितृ). —d) छां 5.10.6 तद्भूय एव भवति; गी 14.26; 18.53 ब्रह्मभूयाय कल्पते.

तद्यत् तत् सत्यमसौ स आदित्यः । य एष एतस्मिन्मण्डले^१ पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषस्तावेतावन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ । रश्मिभिरेपोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन् । स यदोत्क्रमिष्यन् भवति शुद्धमेवैतन् मण्डलं पश्यति । नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ॥ २ ॥

1) माध्यं adds वै after रश्मिभिः.

a) शब्दा 7.4.1.17 असौ वा आदित्य एष रुक्मो अथ य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषः; वृ 2.3.3; मै 6.16; 6.38 सौर-सौम्य-आग्नेय-सात्विकानि मण्डलानि. —b) ई 16; वृ 5.15 बृह रश्मीन्, समूह तेजः; छां 8.6.2 एवमेवेता आदित्यस्य रश्मयः.

य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिरः । एकं शिर एकमेतदक्षरम् । भुव इति बाहू । द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे । स्वरिति प्रतिष्ठा । द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे । तस्योपनिषदहरिति । हन्ति पाप्मानं जहति च य एवं वेद ॥ ३ ॥

a) क 10-71.5 अपेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवौ अफलो अगुष्माम्; वृ 1-4-17; 1-5-7.

॥ इति अष्टमं ब्राह्मणम् ॥

अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे । येनेदमन्नं पच्यते । यदिदमद्यते । तस्यैष घोषो^१ भवति । यमेतत् कर्णावपिधाय शृणोति । स यदोत्क्रमिष्यन् भवति नैनं^२ घोषः शृणोति ॥ १ ॥

Op in general मै 26 which quotes this passage thus अन्यत्राप्युक्तम्....

1) माध्यं reads एतम् instead of एनम्.

a) शब्दा 10 6-1.1 ते ह वैश्वानरे समासतः; गी 15-14 अहं वैश्वानरो भूत्वा...पचाम्यन्नं चतुर्विधम्. —b) छां 3-13 7-8 यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः.

॥ इति नवमं ब्राह्मणम् ॥

यदा वै पुरुषोऽस्माद्धोकात् प्रैति स वायुमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते । यथा रथचक्रस्य खम् । तेन स ऊर्ध्व आक्रमते । स आदित्यमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते । यथा लम्बरस्य खम् । तेन स ऊर्ध्व आक्रमते । स चन्द्रमसमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते । यथा दुन्दुभेः खम् । तेन स ऊर्ध्व आक्रमते । स लोकमागच्छत्यशोरुर्महिमम् । तस्मिन् वसति शश्वतीः सर्पाः ॥ १ ॥

This ब्राह्मण interchanges with the following in माध्यं.

1) माध्यं reads यथाऽम्बरस्य for यथा लम्बरस्य. —2) Bohtlingk reads अशोकान्तरम्. —3) माध्यं reads शश्वतीः.

a) वृ 3 3-2 तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत्... —b) क 5-78-5 वि जिहिष्व वनस्पते योनिः स्रप्यन्त्या इव; cp विहायस् (later) open space, falling apart. —c) ई 8 शश्वतीभ्यः समान्यः.

॥ इति दशमं ब्राह्मणम् ॥

एतद्वै परमं तपो यद्व्याहृतैस्तप्यते । परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद । एतद्वै परमं तपो यं प्रेतमरण्यं हरन्ति । परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद । एतद्वै परमं तपो यं प्रेतमग्नावभ्यादधति । परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद ॥ १ ॥

1) Böhtlingk reads सुअर्.

a) उपनिषत् in the sense औपम्य; cp पा 1.4.79 जीविकौपनिषदौ औपम्ये. —b) Etymological explanation of अहः.

योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषस्तस्य भूरिति शिरः । एकं शिर एकमेतदक्षरम् ।
भुव इति बाहू । द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे । स्वरिति प्रातिष्ठा । द्वे प्रातिष्ठे द्वे एते अक्षरे ।
तस्योपनिषद्ग्रामिति । हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

मनोमयोऽयं पुरुषो भाःसर्त्यः । तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा ग्रीहिर्वा यवो वा । स
एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यादिदं किं च² ॥ १ ॥

Cp in general शब्दा 10.6.2; छां 3.14; बृ 4.4.22. This ब्राह्मण interchanges with the following.

1) माध्यं adds एवमयमन्तरात्मन् पुरुषः before सः. —2) माध्यं adds य एवं वेद after च.

a) Cp अन्तर्ज्योतिः in बृ 4.3.7. —b) बृ 3.8.9 एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने; छां 5.3.7 क्षत्रस्यैव प्रशासनमभूत्.

॥ इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

विद्युद् ब्रह्मेत्याहुः । विद्वान्द्विद्युत् । विद्यत्येनं पाप्मनो य एवं वेद विद्युद्-
ब्रह्मेति । विद्युद्धयेव ब्रह्म ॥ १ ॥

1) माध्यं reads सर्वस्मात् before पाप्मनः.

a) बृ 2.3.6 यया सकृद्विद्युत्तमः के 4.4 यदेतद्विद्युतो व्यद्युतश्च ३ इति. —b) Popular etymology !

॥ इति सप्तमं ब्राह्मणम् ॥

वीचं धेनुमुपासीत । तस्याश्चत्वारः स्तनाः । स्वाहाकारो वपट्कारो हन्तकारः
स्वधाकारः । तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति । स्वाहाकारं च वपट्कारं च ।
हन्तकारं मनुष्याः । स्वधाकार पितरः । तस्याः प्राण ऋषभो मनो वत्सः ॥ १ ॥

a) क 10-71-5 अपेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवौ अफलो अपुष्पाम्; वृ 1-4-17; 1-5-7.

॥ इति अष्टमं ब्राह्मणम् ॥

अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे । येनेदमन्नं पच्यते । यदिदमद्यते । तस्यैष घोषो^१ भवति । यमेतत् कर्णावपिधाय शृणोति । स यदोत्क्रमिष्यन् भवति नैनं^२ घोषं शृणोति ॥ १ ॥

Cp in general मै 2 6 which quotes this passage thus अन्यत्राप्युक्तम्....

1) माघ्यं reads एतम् instead of एनम्.

a) शब्दा 10-6-1-1 ते ह वैश्वानरे समासतः; गी 15-14 अहं वैश्वानरो भूत्वा...पचाम्यन्नं चतुर्विधम्. —b) छां 3 13 7-8 यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः.

॥ इति नवमं ब्राह्मणम् ॥

यदा वै पुरुषोऽस्माद्धोकात् प्रैति स वायुमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते । यथा रथचक्रस्य खम् । तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते । स आदित्यमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते । यथा लम्बरस्य खम् । तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते । स चन्द्रमसमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते । यथा दुन्दुभेः खम् । तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते । स लोकमागच्छत्यशोक्तमहिमम् । तस्मिन् वसति शाश्वतीः सर्माः ॥ १ ॥

This ब्राह्मण interchanges with the following in माघ्यं.

1) माघ्यं reads यथाऽम्बरस्य for यथा लम्बरस्य. —2) Bohtlingk reads अशोकान्तरम्. —3) माघ्यं reads शाश्वतीः.

a) वृ 3 3-2 तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत्... —b) क 5-78-5 वि जिहीष्वि वनस्पते योनिः स्रूयन्त्या इव; cp विहायस् (later) open space, falling apart. —c) ई 8 शाश्वतीभ्यः सामान्यः.

॥ इति दशमं ब्राह्मणम् ॥

एतद्वै परमं तपो^१ यद्वाहितास्तप्यते । परमं^२ हैव लोकं जयति य एवं वेद । एतद्वै परमं तपो यं प्रेतमरण्यं^३ हरन्ति । परमं^४ हैव लोकं जयति य एवं वेद । एतद्वै परमं तपो यं प्रेतमग्नावभ्यादधति । परमं^५ हैव लोकं जयति य एवं वेद ॥ १ ॥

a) Sufferings of life and death are the तपस्, provided one is अविषीदन् and अनिन्दन् as शंकराचार्य nicely puts it. —b) छां 7.10.1 व्याधीयन्ते प्राणाः. —c) तैत्ति 3.9.1.3 क्षिप्रे यजमानमरण्यं मृतं हरेयुः.

॥ इति एकादशं ब्राह्मणम् ॥

अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुः । तन्न तथा । पूर्णति° वा अन्नमृते प्राणात् । प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुः । तन्न तथा । शुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्नात् । एते ह त्वेव देवते एकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतः । तद्ध स्माह प्रार्तुदः पितरम् । किंस्विदेवैवं विदुषे साधु कुर्यां किमेवास्मा असाधु कुर्यामिति । स ह स्माह पाणिना मा प्रार्तुद । कस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति । तस्मा उ हैतदुवाच वीति । अन्नं वै वि' । अन्ने हीमानि सर्वाणि भूतानि विष्टानि । रमिति । प्राणो वै रम् । प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि रमन्ते । सर्वाणि ह वा अस्मिन् भूतानि विशन्ति सर्वाणि भूतानि रमन्ते^३ य एवं वेद ॥ १ ॥

1) माष्यं reads कुर्यात्. —2) Bohtlingk reads प्रवृद्ध. —3) माष्यं reads रतानि (cp विष्टानि above).

a) तै 3.2. —b) शब्दा 10.5.3.8 अकृत्स्नं वै कर्म ऋते प्राणेभ्यः, अकृत्स्ना उ वै प्राणा ऋते कर्मणः. —c) तैसं 4.1.1.13 तस्मादेव हतो न पूयति; 6.4.7.2 यत्पूयति तत्प्रवाते विपजन्ति; शब्दा 7.3.1.45 तस्माद्वैतः सिक्तं प्राणमभिसंभवति पूयेद्ध यद्वै प्राणात्संभवत्. —d) वृ 5.5.1 सत्यभूय. —e) जै 3.31.4 ब्राह्मणोऽस्मि प्रवृद्धो भाहुः. —f) वि and रम् which go to form the word वीर (which is एकधाभूय of वि and रम्); cp the Indo-Germanic word *wiros*. See वीर in 5.13.1 below उद्धास्मादुक्थविद्वीरस्तिष्ठति.

॥ इति द्वादशं ब्राह्मणम् ॥

उक्थम् । प्राणो वा उक्थम् । प्राणो हीदं सर्वमुत्थापयति । उद्धास्मादुक्थ-विद्वीरस्तिष्ठति । उक्थस्य सायुज्यं सलोक्तं जयति य एवं वेद ॥ १ ॥

उक्थम्, यजुः, and साम represent the ब्राह्मण्य and क्षत्रम् represents the क्षत्रियः; cp कठ 2.25 यस्य ब्रह्म च क्षवं च; or the first three represent the three Vedas and the last, अथर्ववेद.

a) ऐसा 2.1.2 पुरुष एव उक्थम् । अयमेव महान् प्रजापतिः; अहमुक्थमस्मीति विधातुः; की 3.3 अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मा इदं शरीरं परिगृह्य उत्थापयति तस्मादेतदेवोक्थमुपासीत. —b) वृ 1.5.3; छां 2.20.2 which adds सार्धिताम्.

यजुः । प्राणो वै यजुः । प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते । युज्यन्ते हास्मै^१ सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय^२ । यजुषः सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ २ ॥

१) अस्मै श्रैष्ठ्याय = अस्य श्रैष्ठ्याय (attraction of cases); cp तैत्ति १.३.२.१ अतिष्ठन्त अस्मै ज्यैष्ठ्याय; कौ २.६; ४.१५.

साम । प्राणो वै साम । प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि । सम्यञ्चि हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय कल्पन्ते । साम्नः सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ ३ ॥

१) मार्थ्यं reads अस्मिन् for अस्मै.

क्षत्रम् । प्राणो वै क्षत्रम् । प्राणो हि वै क्षत्रम् । त्रायते हैनं प्राणः क्षणितोः । प्रक्षत्रमत्रमामोति । क्षत्रस्य सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ ४ ॥

१) मार्थ्यं reads क्षत्रमात्रम्.

१) Popular etymology of क्षत्र; cp कालिदास-रघुवंश २.५३ क्षतात् किल प्रापते (क्षत्रिय).

॥ इति त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥

भूमिर्न्तरिक्षं द्यौस्त्वष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदम् । एतदु हैवास्या एतत् । स यावदेषु त्रिषु लोकेषु तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ १ ॥

१) Read दिऔः to make up the number eight.

१) शब्दा ११.२.३.१ अस्मिन्नेव लोके अग्निं वायुमन्तरिक्षे दिव्येव सूर्यम्. —२) छां ३.१२.५ सैषा चतुष्पदा पङ्क्तिविधा गायत्री.

ऋचो यजूंषि सामानीत्यष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदम् । एतदु हैवास्या एतत् । स यावदीयं त्रयी विद्या तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ २ ॥

प्राणोऽपानो व्यान इत्यष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदम् । एतदु हैवास्या एतत् । स यावदिदं प्राणि तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद । अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति । यद्वै चतुर्थं तत् तुरीयम् ।

दर्शतं पदमिति ददृश इव ह्येषः । परोरजा इति सर्वम् ह्येवैष रजं उपर्युपरि तपति ।
एवम् ह्यैव श्रिया यशसा तपति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ ३ ॥

1) Read विज्ञान to make up the number eight.

a) तैत्ति 3-7-7-13 परोरजास्ते पञ्चमः पादः; 3-10-9-4 परोरजाः as opposed to
अवाग्रजाः; तैत्ति 1-25-3 परोरजाः पादः; पद्मा 1-2 परोरजास्ते पञ्चमः पादः इत्याह परोरजसो वै ब्रह्मणः
स्थानम्... —b) श्रान्ता 11-2-4-1 अथैष एव दर्शो यच्चन्द्रमाः, ददृश इव ह्येषः.

सैषा गायत्र्येतस्मिन्स्तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता । तद्वै तत् सत्ये
प्रतिष्ठितम् । चक्षुर्वै सत्यम् । चक्षुर्हि वै सत्यम् । तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवर्दमाना-
वेयातामहमदर्शमहमश्रौषामिति । य एवं ब्रूयादहमदर्शमिति । तस्मा एव श्रद्धया
तद्वै तत् सत्यं बले प्रतिष्ठितम् । प्राणो वै बलम् । तत् प्राणे प्रतिष्ठितम् । तस्मा-
दाहुर्वलम् सत्यादोगीर्यं इति । एवम्वेषा गायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता । सा ह्येषा गया-
स्तत्रे । प्राणा वै गयाः । तत् प्राणास्तत्रे । तद्यद्गयास्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम । स
यामेवाम् सावित्रीमन्वाहैषैव सा । स यस्मा अन्वाह तस्य प्राणास्त्यायते ॥ ४ ॥

1) प्रतिष्ठिता (माध्यं). —2) अद्रक्षाम् (माध्यं). —3) श्रद्धयात् (माध्यं).
—4) ओजीयः (माध्यं). Cp क 2-33-10 न वा ओजीयो रुद्र त्वदास्ति; 9-66-17 य
उग्रमेयश्चिदोजीयान्. —5) Dropped in माध्यं.

a) ऐवा 1-6 एतद्ध वै मनुष्येषु सत्यं निहितं यच्चक्षुः. —b) ऐवा 2-40 तस्मयतो
विवर्दमानयोराहानुष्टया चक्षुषाऽदर्शमिति तस्य श्रद्धधाति. —c) सावित्री = गायत्रीमन्
(क 3-62-10).

ताम् ह्यैतामेके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुः । वागनुष्टुप् । एतद्वाचमनुब्रूम इति । न
तथा कुर्यात् । गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयात् । यदि ह वा अन्येवंविद्धद्विव प्रति-
गृह्णाति न ह्यैव तद्गायत्र्या एकंचन पदं प्रति ॥ ५ ॥

1) एताम् dropped in माध्यं. —2) माध्यं drops सावित्रीम्. —3) माध्यं
drops एवंचित्.

a) क 5-82-1. The only अनुष्टुप् verse in an otherwise गायत्रीसूक्त-
तत्सवित्रुर्वीमहे वयं देवस्य भोजनम् । भेष्टं सर्वधातमं तुरं भगस्य धीमहि. —d) ज्ञा 3-11 6
एतदेव ततो भूयः.

स य इमास्त्रील्लोकान्पूर्णान् प्रतिगृहीयात् सोऽस्या एतत् प्रथमं पदमाप्नुयात् ।
अथ यावतीयं त्रयी विद्या यस्तावत् प्रतिगृहीयात् सोऽस्या एतद्द्वितीयं पदमाप्नुयात् ।
अथ यावदिदं प्राणि यस्तावत् प्रतिगृहीयात् सोऽस्या एतत् तृतीयं पदमाप्नुयात् । अथास्या

एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति । नैकेनचनाप्यम् । कुत उ
एतावत् प्रतिगृह्णीयात् ॥ ६ ॥

तस्या उपस्थानम् । गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदी । अपदसि ।
न हि पद्यसे । नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसे । असावदो मा प्रापदिति ।
यं द्विष्यादसावस्मै कामो मां समृद्धीति वा । न हैवास्मै स कामः समृध्यते यस्मा
एवमुपतिष्ठते । अहमदः प्रापमिति वा ॥ ७ ॥

1) माघ्यं reads समर्धाति Cp शब्दा 3.9.1.2 न मे स कामः समर्धि; 4.6.5.5 अस्मै
कामो मा समृद्धीति.

α) शब्दा 2.3.2.4 उप च तिष्ठत उप चास्ते तदेव तस्योपस्थानम्; 2.4.1.2 दीर्घ-
मन्युपस्थानम्.

एतद्ध वै तज्जनको वैदेहो बुद्धिलमाश्वतराश्विमुवाच—यन्तु हो तद्गायत्री-
विदब्रूयाः । अथ कथं हस्तीभूतो बहसीति । मुखं हस्याः सम्राण्ण विदांचकारेति
होवाच । तस्या अग्निरेव मुखम् । यदि ह वा अपि बद्धिवाशावभ्यादधाति सर्वमेव
तत् संदहति । एव हैवैवंविद्यद्यपि बद्धिं पापं कुरुते सर्वमेव तत् संप्साय शुद्धः पूतोऽ-
जरोऽमृतः संभवति ॥ ८ ॥

1) विदांचकार (माघ्यं).

α) ऐवा 6.30 बुलिल आश्वतर आश्विः; जैवा 1.22; शब्दा 4.6.1.9; 10.6.1.1; छां
5.11.1; 5.16.1. —b) Double retribution in बृ 4.6.6 प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य...तस्मा-
होकात् पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मणे. —c) जै 4.8.1-2. —d) अ 10.3.14 यथा वातश्चाग्निश्च
घृक्षान् प्सातो वनस्पतीन्; 10.5.43 इयं तं प्सातु आहुतिः; शब्दा 3.9.3.26 एवमेपाहुतिरतेया देवतया-
प्साता भवति.

॥ इति चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥

हिरेण्येन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।

तत् त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥

पूषन्नेकर्षे यम सूर्यं प्राजापत्य व्यूह रश्मीन् समूह तेजः ।

यत् ते रूपं कल्याणतमं तत् ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमास्मि ॥

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तः शरीरम् ।

ॐ कृतो स्मर कृतं स्मर कतो स्मर कृतं स्मर ॥

अग्निं नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १ ॥

1) माध्यं reads क्लिबे.

a) Cp ई 15-18; मै 6 35 (विष्णवे for हृष्टये !). —b) वृ 4.4.5 स यत्कुरु-
र्भवति तत् कर्म कुरुते; छां 3.14.1 यथाकुरुस्मिँल्लोके... —c) Cp क 1.189.1.

॥ इति पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

यो¹ ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति । प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च । ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति । अपि च येषां बुभूषति । य एवं वेद ॥ १ ॥

Cp in general वृ 6.1.1-6 with छां 5.1.1-5; ऐआ 2.4; कौ 3.3; प्र 2.3.

1) वृ 6.1 appears as 6.2 in माध्यं.

a) छां 5.1.1 drops स्वानाम्.

यो ह वै वसिष्ठां वेद वसिष्ठः स्वानां भवति । वाग्वै वसिष्ठां । वसिष्ठः स्वानां भवति । अपि च येषां बुभूषति¹ । य एवं वेद ॥ २ ॥

1- -1) dropped in माध्यं.

a) छां 5.1.2 has वसिष्ठम्. —b) छां 5.1.2 has वसिष्ठः.

यो ह वै प्रतियिष्ठां वेद प्रतियिष्ठति समे² । प्रतियिष्ठति दुर्गे । चक्षुर्वै प्रतियिष्ठा । चक्षुषा हि समे च दुर्गे च प्रतियिष्ठति । प्रतियिष्ठति समे प्रतियिष्ठति दुर्गे । य एवं वेद ॥ ३ ॥

a) अ 8.7-17 पर्वतेषु समेषु च.

यो ह वै संपदं वेद सः हास्मै पद्यते यं कामं कामयते । श्रोत्रं वै संपदं । श्रोत्रे हीमे सर्वे वेदा अभिसंपन्नाः । सः हास्मै पद्यते यं कामं कामयते । य एवं वेद ॥ ४ ॥

यो ह वा आयतनं वेदायतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानाम् । मनो वा आयतनम् । आयतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानाम् । य एवं वेद ॥ ५ ॥

यो ह वै प्रजातिं वेद प्रजायते ई प्रजया पशुभिः । रेतो वै प्रजातिः । प्रजायते ई प्रजया पशुभिः । य एवं वेद ॥ ६ ॥

1) छां lacks this कण्डिका. —2) प्रजापतिम् (माघ्यं). —3) प्रजापतिः (माघ्यं). —4) माघ्यं drops ह.

ते हेमे प्राणा अहं श्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः । तद्धोचुः—को नो वसिष्ठ इति । तद्धोवाच—यस्मिन् व उत्क्रान्त इदं शरीरं पापीयो मन्यते स वो वसिष्ठ इति ॥ ७ ॥

1) Shall we read मयेत ? Cp हस्येत in छां 5.2.7.

a) Contrasted with निःश्रेयसः; cp पा 5.4.77, 80; कौ 2.9 uses निःश्रेयस and अहंश्रेयस side by side; cp ऐआ 2.1.4 ता आर्हिसन्त-अहमुक्त्यमसि, अहमुक्त्यमसि; वृ 6.1.7-14; छां 5.1.6-12; 5.2.2; कौ 2.14; 3.3; प 2.1-4. —b) छां has प्रजापतिम्. —c) छां reads पापिष्ठतरमिव.

वाग्धोच्चक्राम । सा संवत्सरं प्रोप्यागत्योवाच—रुथमशकत महते जीवितुमिति । ते होचुः—यथाऽकला अवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥

1) माघ्यं reads कडाः (i. e. कलाः).

चक्षुर्धोच्चक्राम । तत् संवत्सरं प्रोप्यागत्योवाच—रुथमशकत महते जीवितुमिति । ते होचुः—यथाऽन्धा अपश्यन्तश्चक्षुषा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥

श्रोत्रं होच्चक्राम । तत् संवत्सरं प्रोप्यागत्योवाच—रुथमशकत महते जीवितुमिति । ते होचुः—यथा वहिरा अशृण्वन्तः श्रोत्रेण प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥

मनो होच्चक्राम । तत् संवत्सरं प्रोप्यागत्योवाच—रुथमशकत महते जीवितुमिति । ते होचुः—यथा मुग्धा अविद्वांसो मनसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा

पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्येति । प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥

रेतो होच्चक्राम । तत् संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच—कथमशकत मद्गते जीवितु-
मिति । ते होचुः—यथा ह्रीवा अप्रजायमाना रेतसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो
वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसैवमजीविष्येति । प्रविवेश ह
रेतः ॥ १२ ॥

अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन् यथा महासुहयः सैन्धवः पट्वीशशङ्कून् सर्वदेव-
हैवेमान् प्राणान् संववर्ह । ते होचुः—मा भगव उत्क्रमीः । न वै शक्ष्यामस्त्वद्गते जीवितु-
मिति । तस्यो^१ मे वलिं कुरुतेति । तथेति ॥ १३ ॥

1) माष्यं reads वै for उ.

a) छां 5.1.12 has संखिदेत्.

सा ह वागुवाच—यद्वा अहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्वासिष्ठोऽसीति । यद्वा अहं
प्रतिष्ठाऽस्मि त्वं तत्प्रतिष्ठोऽसीति चक्षुः । यद्वा अहं संपदस्मि त्वं तत्संपदसीति
श्रोत्रम् । यद्वा अहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति मनः । यद्वा अहं प्रजातिरस्मि
त्वं तत् प्रजातिरसीति रेतः । तस्यो मे किमन्नं किं वास इति । यदिदं किंचा भव्य
आ कृमिभ्यं आ कीटपतङ्गेभ्यस्तत् तेऽन्नम् । आपो वास इति । न ह वा अस्यानन्नं
जगधं भवति, नानन्नं प्रतिगृहीतं, य एवमेतदनस्यान्नं वेद । तद्विद्वांसः
श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्त्यशित्वाऽऽचामन्ति । एतमेव तदनमनन्नं कुर्वन्तो
मन्यन्ते^२ ॥ १४ ॥

1) माष्यं reads किमिष्यः. —2) माष्यं adds hereafter—तस्मादेवंविदशिष्यन्ना-
चामेदाशित्वाचामेदेतमेव तदनमनन्नं कुरुते.

॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

श्वेतकेतुर्ह वा आरुण्यः पञ्चालानां परिपदमाजगाम । स आजगाम जैवलिं
प्रवाहणं परिचारयमाणम् । तमुदीक्ष्याभ्युवाद कुमार ३ इति । स भो ३ इति
प्रतिशुश्राव । अनुशिष्टो न्वासि पित्रेति । ओमिति होवाच ॥ १ ॥

Cp in general 6.2.1-16 with छां 5.3-10, the basis of the doctrine of transmigration of the soul; see क 10.16.3 सूर्यं चक्षुर्गच्छतु वातमात्मा; श्रुत्वा 10.3.3.8 वाचैवाग्निमप्येति चक्षुषादित्यम् ..

a) छां 1.8.1.

वेत्थ यथेमाः प्रजाः प्रयत्यो विप्रतिपद्यन्ता ३ इति । नेति होवाच । वेत्थो यथेमं लोकं पुनरापद्यन्ता ३ इति । नेतिः हैवोवाच । वेत्थो यथाऽसौ लोक एवं बहुभिः पुनः पुनः प्रयद्भिर्न संपूर्यता ३ इति । नेति हैवोवाच । वेत्थो यतिर्ध्यामाहुत्याहुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती ३ इति । नेति हैवोवाच । वेत्थो देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा । यत् कृत्वा देवयानं वा पन्थानं प्रतिपद्यन्ते पितृयाणं वा । अपि हि न ऋषेर्वचः श्रुतम् —

द्वे सृती अश्रुणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् ।

ताभ्यामिदं विश्वमेजत् समेति यदन्तरा पितरं मातरं चेति ॥

नाहमत एकंचन वेदेति होवाच ॥ २ ॥

1) माध्यं and Bohtlingk read विप्रतिपयान्ता ३ इति. —2) माध्यं and Bohtlingk read पुनरापयान्ता ३ इति. —3) Bohtlingk reads संपूर्यता ३ इति. —4) न or नः ?

a) श्रुत्वा 1.8.1.5 स यतिर्धिं तत् समां परिदिदेश ततिर्धिं समां नावमुपकल्प्योपासांचके. —b) छां 5.3.3 reads पुरुषवचसः. —c) तैसं 1.6.10.4 ब्रह्मैव प्रतिपदं कुस्ते; वासं 7.3.8 त्वं राजासि प्रतिपस्तुतानाम्; तैश्वा 3.8.15.11 आज्यस्य प्रतिपदं करोति. Cp पालि-पटिपदा. —d) क 10.88.15 (सृती for सृती).

अथैनं वसत्योपमन्त्रयांचके । अनादृत्य वसतिं कुमारः प्रदुद्राव । स आजगाम पितरम् । त होवाच—इति वाच किल नो भवान् पुरानुशिष्टानवोच इति । कथं सुमेधं इति । पञ्च मा प्रश्नान् राजन्यर्वन्धुरप्राप्सीत् । ततो नैकंचन वेदेति । कतमे त इति । इम इति ह प्रतीकान्मुदाजहार ॥ ३ ॥

1) माध्यं adds होवाच after इति.

a) तैसं 2.6.6.5 अनायेन देवा अग्निमुपामंत्रयन्त, राज्येन पितरो यमम्; श्रुत्वा 3.2.1.19 योषा वा इयं वाक् । उपमंत्रयस्व ... स्त्री पुंसोपमंत्रिता. —b) तै 1.10 सुमेधा अमृतोक्षितः; क 1.8 पुरुषस्याल्पमेधसः; गी 7.23 तद्भवत्यल्पमेधसा; पा 5.4.11.2 नित्यमसिच प्रजामेधयोः. —c) श्रुत्वा 11.6.2.5 अति वै नो राजन्यर्वन्धुरवादीत; छां 6.1.1 ब्रह्मवन्धुर्वि भवति. —d) क 10.118.8 स त्वमग्ने प्रतीकेन प्रत्योष यातुधान्यः; बृ 1.5.1 सोऽजमासि प्रतीकेन.

स होवाच—तथा नस्त्वं तात जानीथा यथा यदहं किंच वेद सर्वमहं
तत् तुभ्यमवोचम् । मेहि तु तत्र । प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इति । भवानेव गच्छत्विति ।
स आजगाम गौतमो यत्र प्रवाहणस्य जैवलेरास । तस्मा आसनमाहुत्योदकमाहारया-
चकार । अथ हास्मा अर्घ्यं चकार । त० होवाच—वरं भगवते^३ गौतमाय दद्म इति ॥४॥

1) माघ्यं reads आहार्य. —2) माघ्यं reads अर्घ्यम्. —3) माघ्यं reads भवते.

स होवाच—प्रतिज्ञातो म एष वरः । यां तु कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तां मे
ब्रूहीति ॥ ५ ॥

स होवाच—दैवेषु वै गौतम तद्वरेषु । मानुषाणां ब्रूहीति ॥ ६ ॥

स होवाच—विज्ञायते हांस्तिहिर्ऋण्यस्यापातं गोअश्वानां दासीनां प्रवराणां
परिधानस्य । मा नो भवान् बहोरनन्तस्यापर्यन्तस्याभ्यवदान्यो भूदिति । स वै गौतम
तीर्थेनेच्छासा इति । उपैम्यहं भवन्तमिति । वाचा ह स्मैव पूर्वं उपयन्ति । स
होपायनकीर्त्योवास ॥ ७ ॥

1) Bohtlingk splits this as ह + अस्ति; हस्तिहिर्ऋण्यम् (माघ्यपाठ). —2)
माघ्यं reads प्रवराणां परिधानानाम्. —3) माघ्यं reads उपायनकीर्ता उवाच.

a) छां 7.24.2 हस्तिहिर्ऋण्यं दासभार्यम्; क 1.23 हस्तिहिर्ऋण्यमश्वान्. —b) Shall we
read अवत्तम्; cp शब्दा 4.5.2 6 तदस्य सर्वेषामेवाज्ञानाम् अवत्तं भवति; cp अभ्यवदान्यः further; cp
मै 6.1 अक्षाप्यक्षोऽवदातमनाः; 6.33 यजमानस्यात्माविदे अवदानं करोति. If we read अपातम्—
cp बृ 4.3.9 अस्य लोकस्य सर्वावतो मावामपादाय. —c) अभि + अवदान्यः (from अवदान)
or अभि + अ + वदान्यः itself from अवदान्य by the elision of the initial अ; cp
मभा (CE) 3.31.18 कजोर्मुदोर्वदान्यस्य ह्रीमतः सत्यवादिनः. —d) मुं 1.1.3 विधिवदुपसन्नः
पप्रच्छ.

स होवाच—तर्था नस्त्वं गौतम मापराधास्तव च पितामहाः । यथेयं विद्येतः
पूर्वं न कस्मिंश्चन ब्राह्मण उवास । तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि । को हि त्वैवं ब्रुवन्तमर्हति
प्रत्याख्यातुमिति ॥ ८ ॥

1) माघ्यं drops स होवाच.

a) छां 5.3.7 यथा मा त्वं गौतमावदो यथेयं न प्राक् त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणाद् गच्छति.
—b) क 2.9 त्वाहह नो भूषाञ्चिकेतः प्रष्टा; तै 3.10 न कंचन वसती प्रत्याचक्षीत; की 2.2 य
एवैनं पुरस्ताद् प्रत्याचक्षीत् त एव एनमुपमंत्रयन्ते.

असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्यादित्य एव समित् । रश्मयो धूमः । अहरार्चिः । दिशोऽङ्गाराः । अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति । तस्या आहुत्यै सोमो राजा संभवति ॥ ९ ॥

Cp in general छां 5.4.

1) माध्यं substitutes चन्द्रमाः for दिशः. —2) नक्षत्राणि for अवान्तरदिशः; विस्फुलिङ्गाः for विस्फुलिङ्गाः (माध्यं). —3) आहुतेः for आहुत्यै (माध्यं).

पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम । तस्य संवत्सर एव समित् । अभ्राणि धूमः । विद्युदार्चिः । अशनिरङ्गाराः । द्वादुनयो विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमं राजानं जुह्वति । तस्या आहुत्यै वृष्टिः संभवति ॥ १० ॥

1) Dropped in माध्यं. —2) आहुतेः for आहुत्यै (माध्यं).

अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्य पृथिव्येव समित् । अग्निर्धूमः । रात्रिरार्चिः । चन्द्रमा अङ्गाराः । नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं जुह्वति । तस्या आहुत्या अन्नं संभवति ॥ ११ ॥

1) वायुः for अग्निः (माध्यं). —2) दिशः for चन्द्रमाः (माध्यं). —3) अवान्तरदिशः for नक्षत्राणि (माध्यं). —4) आहुतेः for आहुत्यै (माध्यं).

पुरुषो वा अग्निर्गौतम । तस्य व्यात्तमेव समित् । प्राणो धूमः । वागार्चिः । चक्षुरङ्गाराः । श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति । तस्या आहुत्यै रेतः संभवति ॥ १२ ॥

योषा वा अग्निर्गौतम । तस्या उपस्थ एव समित् । लोप्थानि धूमः । योनिरार्चिः । र्यदन्तः करोति तेऽङ्गाराः । अभिनन्दा विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति । तस्या आहुत्यै पुरुषः संभवति । स जीवति यावज्जीवति । अथ यदा म्रियते—॥ १३ ॥

1) माध्यं adds स जायते after this.

a) शब्दा 1.7.4.2 य इत्थम्...करोति; छां 5.8.1.

अथैनमग्रये हरन्ति । तस्याग्निरेवाग्निर्भवति । समित् समित् । धूमो धूमः । अर्विरार्चिः । अङ्गारा अङ्गाराः । विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पुरुषं जुह्वति । तस्या आहुत्यै पुरुषो भास्वरवर्णः संभवति ॥ १४ ॥

ते य एवमेतद्विदुर्यं चामी अरण्ये श्रद्धाँससत्यमुपासते तेऽर्चिरभिसंभवन्ति ।
अर्चिषोऽहः । अह आपूर्यमाणपक्षम् । आपूर्यमाणपक्षाद्यान् पण्मासानुदङ्गदित्य एति ।
मासेभ्यो देवलोकम् । देवलोकदादित्यम् । आदित्याद्वैद्युतम् । तान् वैद्युतान् पुरुषो
मानस एत्य ब्रह्मलोकान् गमयति । ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति । तेषां
न पुनरावृत्तिः ॥ १५ ॥

1) माध्यं reads, obviously rightly, वैद्युतात्. —2- -2) माध्यं reads तेषामिह
... आवृत्तिरस्ति.

a) छां 5-10-1 श्रद्धा तप इति; मुं 1-2-11 तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये; प्र 1-10 तपसा
ब्रह्मचर्येण श्रद्धया. —b) छां 4-15 5 and 5-10-2 पुरुषोऽमानवः. —c) अ 10-58-11 यत्ते
पराः परावतो मनो जगाम दूरकम्. —d) छां 8-15-1 न च पुनरावर्तते.

अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकाञ्जयन्ति ते धूममाभिसंभवन्ति । धूमाद्राग्निम् ।
रात्रेरपक्षीयमाणपक्षम् । अपक्षीयमाणपक्षाद्यान् पण्मासान् दक्षिणादित्य एति । मासेभ्यः
पितृलोकम् । पितृलोकाच्चन्द्रम् । ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति । तास्तत्र देवा यथा
सोमः राजानमाप्यायसँवापक्षीयस्वेत्येवमेनास्तत्र भक्षयन्ति । तेषां यदा तत् पर्यवैत्य-
थेममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्ते । आकाशाद्वायुम् । वायोर्वृष्टिम् । वृष्टेः पृथिवीम् । ते पृथिवीं
प्राप्यान्नं भवन्ति । ते पुनः पुरुषाग्नौ हूयन्ते ततो योमाग्नौ जायन्ते । लोकान् प्रत्यु-
त्थायिर्नस्त एवमेवानुपरिवर्तन्ते । अथ य एतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतङ्गा
यदिदं दन्दशूकम् ॥ १६ ॥

1- -1) Dropped in माध्यं.

a) छां 5-10-3 इष्टापूर्ते दत्तमिति; प्र 1-9 इष्टापूर्ते कृतमिति; गी 18-5 यज्ञो दानं तपश्चैव;
but बु 4-4-22 तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन. —c) Cp
in construction जायस्य त्रियस्वेति in छां 5-10-8.

.. ॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

स यः कामयेत—महत् प्राप्नुयाभित्युदगयन आपूर्यमाणपक्षस्य पुण्याहे द्वादशा-
हमुपसद्वती भूत्वौदुम्बरे कसे चमसे वा सर्वोपधं फलानीति संभृत्य परिसमुह
परिलिप्याग्निमुपसमाधाय परिर्स्तीर्याऽऽवृताज्यः सःस्कृत्य पुःसा नक्षत्रेण मन्यः
संनीय जुहोति—

यावन्तो देवास्त्वायि जातवेदस्तिर्यञ्चो घ्नन्ति पुरुषस्य कामान् ।
 तेभ्योऽहं भागधेयं जुहोमि ते मा तृप्ताः सर्वैः कामैस्तर्पयन्तु स्वाहा ॥
 या तिरश्ची निषर्धतेऽहं विधरणी इति ।
 तां त्वा घृतस्य धारया यजे सऋराधनीमहं स्वाहा ॥ १ ॥

* Cp in general बृ 6-3-1-13 (which is a continuation of बृ 6-1-1-6) with छां 5-2-4-9 and 5-3; कौ 2-3.

1) Weber reads कामयते. —2) Dropped in माष्यं. —3) Dropped in माष्यं but it is required m. c. —4) माष्यं reads निषयसे. —5) माष्यं adds प्रजापते न त्वदेतान्यन्य (अ 10-121-10) इति तृतीयां जुहोति.

a) अ 7-9-9-1 परि स्तृणीहि परि धेहि वेदिम्; शब्रा 1-1-1-18 अथ तृणैः परितृणाति; 1-7-3-28 का ते अनमृता इति अभित एव मा परि स्तृणीयुरिति. —b) These verses are absent in छां. —c) बसू 3-2-24 अपि च संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्.

ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति । प्राणाय स्वाहा वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति । वाचे स्वाहा प्रतिष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति । चक्षुषे स्वाहा संपदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति । श्रोत्राय स्वाहाऽऽयतनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति । मनसे स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति । रेतसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति ॥ २ ॥

a) अ 9-113-5 सं स्रवन्ति संस्रवाः; शब्रा 3-5-3-13 संस्रवं पन्थ्यै पाणावानयति; 3-9-3-32 यदि संस्रवः परिशिष्टोऽलं होमाय स्यात्.

अग्नये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति । सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति । भूः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति । भुवः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति । स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति । भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति । ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति । सत्राय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति । भूताय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति । भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति । विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति । सर्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति । प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति ॥ ३ ॥

In the स्वाहाकारs which follow, माघ्यं also changing their order, adds ten more स्वाहाकारs i. e. पृथिव्यै, अन्तरिक्षाय, दिवे, दिग्भ्यः, तेजसे, ध्रियै, लक्ष्म्यै, सवित्रे, सस्वत्यै and विश्वेभ्यः देवेभ्यः.

अथैनमभिमृशति—भ्रमदसि । ज्वलदसि । पूर्णमसि । प्रस्तब्धमसि । एकसभमसि । हिंकृतमसि । हिंक्रियमाणमसि । उद्गीथमसि । उद्गीयमानमसि । श्रावितमसि । प्रत्याश्रावितमसि । अर्द्धं संदीप्तमसि । विभूरसि । प्रभूरसि । अन्नमसि । ज्योतिरसि । निधनमसि । संवर्गोऽसीति ॥ ४ ॥

1) माघ्यं reads भ्रमसि.

अथैनमुद्यच्छर्त्त्यामं२स्यामं२हि ते महि । स हि राजेशानोऽधिपतिः । स मां राजेशानोऽधिपतिं करोत्विति ॥ ५ ॥

1) माघ्यं reads अमोऽसि, आमं हि ते महि.

a— —a) The padapāṭha will be आमंसि आमंहि ते महि. Cp छां 5.2.6 for play on words : अमो नामाऽसि, अमा हि ते सर्वमिदम्.

अथैनमाचामति—

तत् सवितुर्वरेण्यम् ।

मधुं वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः ।

माध्वीर्नः सन्त्वोपधीः ॥ भूः स्वाहा ।

भर्गो देवस्य धीमहि ।

मधुं नक्तमुतोपसो मधुमत् पार्थिव२रजः ।

मधु धौरस्तु नः पिता ॥ भुवः स्वाहा ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमा२ अस्तु सूर्यः ।

माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥ स्वः स्वाहा ।

सर्वा सावित्रीमन्वाह । सर्वाश्च मधुमेतीरहमेवेदं सर्वं भूयासं२भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यन्तत आचम्य पाणी प्रक्षाल्य जघनेनाग्निं प्राक्शिराः संविशति । प्रातरादित्यमुपतिष्ठते । दिशामेकपुण्डरीकमसि । अहं मनुष्याणामेकपुण्डरीकं भूयासमिति । यैथेतमेत्य जघनेनाग्निमासीनो व२शं जपति ॥ ६ ॥

1) माघ्यं adds after this सर्वाश्च व्याहृतीः.

. a) ऋ ३-62-10°. —b) ऋ 1-90-6; वासं 13-27. —c) ऋ ३-62-10°. —d) ऋ 1-90-7; वासं 13-28. —e) ऋ ३-62-10°. —f) ऋ 1-90-8; वासं 13-29. —g) ऋ 10-142-8 हृदाश्च पुण्डरीकाणि; शब्दा 5-4-5-6 तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति; वृ 2-3-6 पुरुषस्य रूपं ... यथा पुण्डरीकम्; छां 1-6-7 तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकम्; 8-8-1 दहरं पुण्डरीकं वेश्म. —h) छां 5-10-5; ब्रह्म 3-1-8 यथेतमनेवं च. —i) वृ 6-5.

त एवैतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायान्तेवासिन उर्वत्त्वोवाच—
अपि य एनं शुष्के स्थाणौ निपिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ७ ॥

a) For the idiom, cp छां 3-17-6 तद्वैतद् घोर आगिरसः कृष्णाय देवकीपुत्राय उक्त्वा उवाच; also the अर्धमागधी usage उद्वाए उद्वाइ. —b— -b) छां 5-2-3 जायेरन्नेव आस्मिन् शाखाः, प्ररोहेयुः पलाशानीति; cp Iliad I-234 f *υαι μεν τοδε σκηπτρον, το μεν ου ποτε φυλλα και ορους φλοει*, (Verily by this staff, that shall no more put forth leaf or twig.)

एतमु ह्यैव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैङ्ग्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाच—
अपि य एनं शुष्के स्थाणौ निपिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ८ ॥

एतमु ह्यैव मधुकः पैङ्ग्यश्चूलाय भागवित्तिर्जनकाय आयस्थूणायान्तेवासिन उक्त्वोवाच—अपि य
एनं शुष्के स्थाणौ निपिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ९ ॥

एतमु ह्यैव चूलो भागवित्तिर्जनकाय आयस्थूणायान्तेवासिन उक्त्वोवाच—
अपि य एनं शुष्के स्थाणौ निपिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १० ॥

एतमु ह्यैव जानकिरायस्थूणः सत्यकामाय जावालायान्तेवासिन उक्त्वोवाच—
अपि य एनं शुष्के स्थाणौ निपिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ११ ॥

एतमु ह्यैव सत्यकामो जावालोऽन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाच—अपि य एनं
शुष्के स्थाणौ निपिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति । तमेतं नापुत्राय
वाऽनन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥ १२ ॥

a) ऐआ ३-2-6 ता एताः संहिता नानन्तेवासिने प्रब्रूयान्नासंवत्सरवासिने नाप्रवक्त्र इत्याचार्याः;
छां 3-11-5 पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रगाभ्याय वा अन्तेवासिने; श्वे 6-22 नाप्रशान्ताय दातव्यं नापुत्राया-
शिष्याय वा पुनः; मै 6-29.

चैतुरौदुम्बरो भवति । औदुम्बरः सुव औदुम्बरश्चमस औदुम्बर इधम
औदुम्बरा उपमन्थन्यौ । देश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति । ग्रीहिर्यवास्तिलमाषा
अणुमिर्यंगवो गोधूमाश्च मसूराश्च खल्वाश्च खलकुलाश्च । तानि पिष्टान् दधानि मधुनि घृत
उपसिञ्चति । आज्यस्य जुहोति ॥ १३ ॥

1- -1) माध्यं reads तान् सार्धं पिष्ट्वा दध्ना मधुना घृतेनोपसिञ्चति. Cp ओदन and उपसेचन in क 2.25.

a) चतुः used adverbially as a multiplicative. —b) पा 5.2.2-4 where ग्रीहि, यव, तिल, माष and अणु are mentioned.

॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

एषां वै भूतानां पृथिवी रसैः । पृथिव्या आपः । अपामोषधयः । ओषधीनां पुष्पाणि । पुष्पाणां फलानि । फलानां पुरुषः । पुरुषस्य रेतः ॥ १ ॥

a) छां 1.1.3 स एष रसानां रसतमः.

स ह प्रजापतिरिक्षांचक्रे—इन्तास्मै प्रतिष्ठां फल्पयानीति स स्त्रियं ससृजे । तां सृष्ट्वाऽथ उपास्त । तस्मात् स्त्रियमथ उपासीत । स एतं प्राञ्चं ग्रावाणमात्मन एव समुदपारयत् । तेनैनामभ्यसृजत् ॥ २ ॥

1) माध्यं reads after this श्रीरेषा.

तस्या वेदिरुपस्थः । लोमानि वहिः । चर्माधिपवणे । समिद्धो मध्यतस्तौ मृष्कौ । स यावान् ह वै वाजपेयेन यजमानस्य लोको भवति तावानस्य लोको भवति । य एवं विद्वानधोपहासं चरत्यासां स्त्रीणां सुकृतं वृद्धते । अथ य इदमविद्वानधोपहासं चरत्याऽस्य स्त्रियः सुकृतं वृद्धते ॥ ३ ॥

1) माध्यं reads चरति आ स for चरत्यासां. —2) = चरति + आ + अस्य.

a) क 9.112.4 रोमण्वन्तौ भेदौ. —b) i. e. अधः + उप + ह + आसम्? Cp अप उपासीत above.

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराह । एतद्ध स्म वै तद्विद्वान्नाको मौद्गल्य आह । एतद्ध स्म वै तद्विद्वान् कुमारहारित आह—बहवो मर्या ब्राह्मणांयना निरिन्द्रिया विसुकृतोऽस्माद्धोकात् प्रयन्ति य इदमविद्वांसोऽधोपहासं चरन्तीति । बहु वा इदं सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः स्फुटति ॥ ४ ॥

a) तै 1.9. —b) A mere distant relative of ब्राह्मण; cp पा 4.1.99 नडादिभ्यो कङ्. —c) अध + उपहास (= प-हास (Pāli) = हर्ष).

तदभिमृशेदनु वा मन्त्रयेत्—यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमस्कान्त्सीद्यदोपधीरप्यसर-
घदपः । इदमहं तद्रेत आददे । पुनर्मामैत्विन्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्भगः । पुनरग्निरिण्ण्या
यथास्थानं कल्पन्ताम् । इत्यनमिकाङ्गुष्ठाभ्यामादायान्तरेण स्तनौ वा भ्रुवौ वा
निर्मृज्यात् ॥ ५ ॥

1) माष्यं reads अग्नयः. —2) माष्यं reads निमृज्यात्.

a) अ 7.67.1 (with variants). —b) Only here for the first time.

अथ यद्युदक आत्मानं पश्येत् तदभिमन्त्रयेत्—मायि तेज इन्द्रियं यशो द्रविणं
सुकृतमिति । श्रीर्ह वा एषा स्त्रीणां यन्मलोद्वासाः । तस्मान्मलोद्वाससं यशस्विनीम-
भिक्रम्योपमन्त्रयेत् ॥ ६ ॥

सा चेदस्मै न दद्यात् काममेनामवक्रीणीयात् । सा चेदस्मै नैव दद्यात् काममेनां
यष्ट्या वा पाणिना वोपहृत्यातिक्रमेत् । इन्द्रियेण ते यशसा यश आदद इति ।
अयशा एव भवति ॥ ७ ॥

1) माष्यं reads अपक्रीणीयात्.

a) श्रुता 2.6.2.17 ताव द्वयोर्मृतकयोरुपनह्य वेषुयष्ट्यां वा कुपे वोमयत आबध्य ...

सा चेदस्मै दद्यादिन्द्रियेण ते यशसा यश आदधामीति । यशस्विनावेव
भवतः ॥ ८ ॥

स यामिच्छेत्—कामयेत मेति तस्यामर्थं निष्ठां मुखेन मुखं संधायो-
पस्थमस्या अभिमृश्य जपेत्—

अङ्गदङ्गात् संभवसि हृदयादधिजायसे ।

स त्वमङ्गरूपायोऽसि दिग्धविद्धामिव मादयेमाममूं मयीति ॥ ९ ॥

1) माष्यं reads मादयेति.

a) Only here in the sense of वेतस or शेष. —b) Used in the causal
sense? माष्यं reads निष्ठाप्य. —c) कौ 2 11 (only the two pādas).

अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठां मुखेन मुखं संधायो-
पस्थमस्या अभिमृश्य जपेत्—

अथ यामिच्छेद्दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठां मुखेन मुखं संधायोपस्थमस्याभिमृश्यात् ।

इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामीति । गर्भिण्येव भवति ॥ ११ ॥

1) माघ्यं reads गर्भं दधीत.

अथ यस्य जायायै जारः स्यात् तं चेद् द्विष्यादामपात्रेऽग्निमुपसमाधाय प्रतिलोमं शरवर्हिः स्तीर्त्वा तस्मिन्नेताः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिपाक्तां जुहुयात् । मम समिद्धेऽहौपीः । प्राणापानौ त आददेऽसाविति । मम समिद्धेऽहौपीः । पुत्रपशूस्त आददेऽसाविति । मम समिद्धेऽहौपीः । इष्टार्सुकृते त आददेऽसाविति । मम समिद्धेऽहौपीः । आशापरकाशौ त आददेऽसाविति । स वा एष निरिन्द्रियो विमुक्तोऽस्माल्लोकात् प्रैति यमेवंविद्वाह्यः शपति । तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेत् । उत ह्येवंवित् परो भवति ॥ १२ ॥

1) माघ्यं reads तिलः after एताः. —2) माघ्यं reads अक्त्वा. —3) माघ्यं changes the order of प्राणापानौ, पुत्रपशून् and आशापरकाशौ. —4) माघ्यं adds after असाविति—नाम गृह्णाति. 5) माघ्यं drops इष्टार्सुकृते ..... 6) माघ्यं reads जायया.

a) शब्दा 1-8-3-13 स वा अयं जुह्वामनक्ति मध्यं उपभूति मूलं ध्रुवायाम्. —b) This असौ seems to be used vocatively; cp अभी in मैसं 2-2-6 अभी ये विवताः स्य तान् वः संनयामसि. —c) शब्दा 1-6-1-8 तस्माद् इ नानुव्याहारी स्यात्, उत ह्येवंवित्.....

अथ यस्य जार्यामार्तवं विन्देत् त्र्यहं कसे न पिवेत् । अहतवासाः । नैनां वृषलो न वृषल्युपहन्यात् । त्रिरात्रान्त आप्लुत्य ग्रीहीनवघातयेत् ॥ १३ ॥

a) Note the idiom; cp ऋ 10-146-1 न त्वा भीतिं विन्दति.

स य इच्छेत्—पुत्रो मे शुर्वलो जायेत, वेदमनुब्रवीत, सर्वमायुरियादिति, क्षीरौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै ॥ १४ ॥

1) माघ्यं reads गौर.

—a) Cp पा 3-4-13 ईश्वरे तोमुक्कमुनौ.

अथ य इच्छेत्—पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत, द्वौ वेदावनुब्रवीत, सर्वमायुरियादिति, दध्यौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै ॥ १५ ॥

अथ य इच्छेत्—पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत, त्रीन् वेदाननुब्रवीत, सर्वमायुरियादित्युदौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै ॥ १६ ॥

अथ य इच्छेत्—दुहिता मे पण्डिता जायेत, सर्वमायुरियादिति, तिलौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै ॥ १७ ॥

अथ य इच्छेत्—पुत्रो मे पण्डितो विगीतः समितिगमः शुश्रूषितां वाचं भाषित
जायेत, सर्वान् वेदाननुब्रवीत, सर्वमायुरिवादिति, माऽसौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्री
याताम् । ईश्वरौ जनयितवौ । औक्षेण वार्षमेण वा ॥ १८ ॥

1) v. l. विजिगीतः; माघ्यं reads विजिगीयः (celebrated).

अथाभिप्रातरेव स्थालीपाकावृताज्यं चेष्टित्वा स्थालीपाकस्योपघातं जुहोत्यग्नये
स्वाहाऽनुर्मतये स्वाहा देवाय सवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहेति । हुत्वोद्धृत्य प्राश्नाति
प्राश्येतरस्याः प्रयच्छति । प्रक्षाल्य पाणी उदपात्रं पूरयित्वा तेनैनां त्रिरभ्युक्षति—

उत्तिष्ठान्तो विश्वावसोऽन्यामिच्छ प्रपूर्व्याम् ।

सं जायां पत्या सहेति ॥ १९ ॥

1) माघ्यं reads प्रपूर्व्याम् as in ऋ 10-85-22.

a) ऋ 10-59-6 अनुमते मृच्छया नः स्वस्ति; 10-167-3 बृहस्पतेरनुमत्या उ शर्मणि; वास
34-8 अन्विदनुमते त्वं मन्यासै; 34-9 अनु नो अयानुमतिर्यज्ञं देवेषु मन्यताम्; अ 5-7-4 सरस्वतीमनुमति
भगं यन्तो हवामहे; ऐत्रा 7-10 या पूर्वा पौर्णमासी सा अनुमतिः योत्तरा सा राका. —b) ऋ
10-85-22 (with variants).

अथैनामभिपद्यते—अमोऽहमस्मि सा त्वम् । सा त्वमस्यमोऽहम् । सामाहमस्मि
ऋक् त्वम् । द्यौरहं पृथिवी त्वम् ॥

तौवेहि स ऋभावहै सह रेतो दधावहै ।

पुंसे पुत्राय वित्तय इति ॥ २० ॥

a) अ 14-2-71; ऐत्रा 8-27; बृ 1-3-22; छां 1-6-7; 5-2-6; तैत्रा 3-7-1-9 reads
अमूहमस्मि instead of अमोऽहमस्मि. —b) तैत्रा 3-7-1-9 (which reads मवाव for
ऋभावहै and वेत्तवै for वित्तये). —c) Attraction of cases.

अथास्या ऊरु विहापयति—विजिहीषां द्यावापृथिवी इति । तस्यामर्थं निष्ठाप्य
मुखेन मुखऽसंधाय त्रिरेनामनुलोमामनुमार्ष्टि—

विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिशतु ।

आ सिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥

गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि पृथुष्टुके ।

गर्भं ते अश्विनौ देवावायत्तां पुष्करस्त्रजौ ॥ २१ ॥

a) ऋ 10-184-1. —b) ऋ 10-184-2; cp अ 5-25-3.

हिरण्मयी अरणी याभ्यां निर्मन्थतामभिनौ ।

तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतये ॥

यथाऽग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी ।

वायुर्दिशां यथा गर्भं एवं गर्भं दधामि तेऽसाविति^१ ॥ २२ ॥

1) माष्यं reads दधामहे. —2) माष्यं reads सूतये as in क. —3) माष्यं adds नाम गृह्णाति.

a) क 10-184-3. b) Source ?

सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति—

यथा वायुः पुष्करिणीं सपिङ्गयति सर्वतः ।

एवा ते गर्भं एजतु संशवैतु जरायुणा ।

इन्द्रस्यायं व्रजः कृतः सार्गलः सपरिश्रयः ।

तामेन्द्र निर्जहि गर्भेण सावरो सहेति ॥ २३ ॥

1) माष्यं reads समीगयति. —2) माष्यं reads सावरम्.

a) क 5-78-7 वातः for वायुः. —b) क 5-78-8^d with इहि for एतु.

जातेऽग्निपुपसमाधायाङ्क आधाय कस्से पृषदाज्यं संनीयं पृषदाज्यस्योपघातं जुहोति—

अस्मिन् सहस्रं पुष्यासमेधमानः स्वे गृहे ।

अस्योपसर्त्या मा च्छैत्सीत् प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा ॥

मयि प्राणास्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा ।

यत् कर्मणाऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् ।

अग्निष्टु स्विष्टकृद्विद्वान् स्विष्टं सुहुतं करोतु नः स्वाहेति ॥ २४ ॥

1) माष्यं reads आनीय for संनीय. —2) माष्यं reads स्वगृहे for स्वे गृहे. —3) उपसयाम् for उपसन्त्याम् (माष्यं). —4) Dropped in माष्यं.

अथास्यं दक्षिणं कर्णमभिनिधाय वाग्वागिति त्रिः । अथ दधि मधु घृतं संनीयानन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति । भूस्ते दधामि, भुवस्ते दधामि, स्वस्ते दधामि, भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामीति ॥ २५ ॥

1) माष्यं adds आयुष्यं करोति. —2) संसृज्य for संनीय (माष्यं).

अथास्य नाम करोति वेदोऽसीति । तदस्य तद् गुह्यमेव नाम भवति ॥ २६ ॥

1) नामधेयं for नाम (माध्यं). —2) एतत् for तत् (माध्यं). —3) स्यात् for भवति (माध्यं). माध्यं adds after this अथैनमभिमृशति—अहमा भव परशुर्भव हिरण्यमधुतं भव । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमिति. Cp कौ 2.11.

अथैनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छति—

यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः ।

येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि सरस्वति तमिह धातवे करिति ॥ २७ ॥

a) क 1.164.49 with transpositions

अथास्य मातरमभिमन्त्रयते—

ईलासि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीर्जनत् ।

सा त्वं वीरवती भव याऽस्मान् वीरवतोऽरुदिति ॥

तं वा एतमाहुः—अतिपिता वताभूः । अतिपितामहो वताभूः । परमां वत काष्ठां प्रापच्छ्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन । य एवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायत इति ॥ २८ ॥

1) माध्यं reads अजीजनथाः. —2) माध्य reads प्राप for प्रापत्.

a) क 1.88.8 भारतीके सरस्वति.

॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

अथ व२शः । पौतैमापीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात् । कात्यायनीपुत्रो गौतमीपुत्रात् । गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्रात् । भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् । पाराशरीपुत्र औपस्वस्तीपुत्रात् । औपस्वस्तीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् । पाराशरीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात् । कात्यायनीपुत्रः कौशिकीपुत्रात् । कौशिकीपुत्र आलम्बीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्राच्च । वैयाघ्रपदीपुत्रः काण्वीपुत्राच्च कापीपुत्राच्च । कापीपुत्रः—॥ १ ॥

आत्रेयीपुत्रात् । आत्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्रात् । गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्रात् । भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् । पाराशरीपुत्रो वात्सीपुत्रात् । वात्सीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् । पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्रात् । वार्कारुणीपुत्रो वार्कारुणीपुत्रात् । वार्कारुणीपुत्र आर्तभागीपुत्रात् । आर्तभागीपुत्रः शौङ्गिपुत्रात् । शौङ्गिपुत्रः सांक्रुतीपुत्रात् । सांक्रुतीपुत्र आलम्बायनीपुत्रात् । आलम्बायनीपुत्र आलम्बीपुत्रात् । आलम्बीपुत्रो जायन्तीपुत्रात् । जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रात् । माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रात् । माण्डूकीपुत्रः

शाण्डलीपुत्रात् । शाण्डलीपुत्रो राथीतरीपुत्रात् । राथीतरीपुत्रो भालुकीपुत्रात् ।
भालुकीपुत्रः क्रौञ्चिकीपुत्राभ्याम् । क्रौञ्चिकीपुत्रौ वैदभृतीपुत्रात् । वैदभृतीपुत्रः
कार्शकेयीपुत्रात् । कार्शकेयीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात् । प्राचीनयोगीपुत्रः सांजीवीपुत्रात् ।
सांजीवीपुत्रः माश्रीपुत्रादासुरिवासिनः । माश्रीपुत्र आसुरायणात् । आसुरायण
आसुरेः । आसुरिः—॥ २ ॥

याज्ञवल्क्यात् । याज्ञवल्क्य उद्दालकात् । उद्दालकोऽरुणात् । अरुण उपवेशेः
उपवेशिः कुश्रेः । कुश्रिर्वाजश्रवसः । वाजश्रवा जिह्मावतो वाध्योगात् । जिह्मावान् वाध्यो-
गोऽसिताद्वार्षगणात् । असितो वार्षगणो हरितात् कश्यपात् । हरितः कश्यपः शिल्पात्
कश्यपात् । शिल्पः कश्यपः कश्यपान्नैधुवेः । कश्यपो नैधुविर्वाचः । वागम्भिण्याः ।
अम्भिण्यादित्यात् । आदिर्दित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येना-
ख्यायन्ते ॥ ३ ॥

a) आदित्य is adj. Cp पा 4.1.85 दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः; श्रवा 4.4.5.19
आदित्यानि यजूंषि.

समानमा सांजीवीपुत्रात् । सांजीवीपुत्रो माण्डूकायनेः । माण्डूकायनिर्माण्डव्यात् ।
माण्डव्यः कौत्सात् । कौत्सो माहित्येः । माहित्यिर्वामकक्षायणात् । वामकक्षायणः
शाण्डिल्यात् । शाण्डिल्यो वात्स्यात् । वात्स्यः कुश्रेः । कुश्रिर्यज्ञवचसो राजस्तम्बायनात् ।
यज्ञवचा राजस्तम्बायनस्तुरात् कावपेयात् । तुरः कावपेयः प्रजापतेः । प्रजापतिर्ब्रह्मणः ।
ब्रह्म स्वयम्भु । ब्रह्मणे नमः ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ इति बृहदारण्यकोपनिषत् ॥

॥ श्वेताश्वतरोपनिषत् ॥

[The Svetāśvataras are cited in the चरणव्यूह as belonging to the कृष्णयजुर्वेद and although Śaṅkarācārya cites this Up. as श्वेताश्वतराणां संज्ञोपनिषत्, the present Upaniṣad seems to have श्वेताश्वतर as the personal author (6-21) who taught it to the अत्याश्रमिन्सु (ascetics) who do not belong to any Veda or Brāhmaṇa. The individual traits of this Upaniṣad are many : e. g. a 'criticism of philosophical opinions at the beginning of the first and the sixth *adhyāya*; no ordered movement of philosophical thoughts; irregular and arbitrary metres; quotations and explanations; special treatment of Sāṅkhya and Yoga; monistic, theistic and idealistic doctrines; rich Sāṅkhya vocabulary (e. g. पुण्य, श, प्रकृति, प्रधान, व्यक्त, अव्यक्त, गुण, लिंग, भाव); doctrine of भक्ति etc. As is well known next to Kathopaniṣad, this is the source-book for many ideas of the Bhagavadgītā.]

ॐ ब्रह्मवादिनो वदन्ति—

किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता जीवामः^१ केन वव च संप्रतिष्ठाः ।

अधिष्ठिताः केन सुखे^२तरेषु वर्तामहे ब्रह्मविदो व्यवस्थाम् ॥ १ ॥

१) v. 1. जीवाम.

a) वृ 2-1-1; 4-1-2; छां 5-1-1; कौ 4-1. —b) इतर = दुःख. The compound occurs only here. —c) व्यवस्था in पा 1-1-34.

कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छां भूतानि योनिः पुरुषं इति चिन्त्यम् ।

संयोगं एषां न त्वात्मभावादात्माऽप्यनीशः सुखदुःखहेतोः ॥ २ ॥

१) v. 1. चिन्त्यम्. —2) Heuschild proposes ननु for ननु.

a) श्वे 6-1. —b) शांभा 22-1 नियत्या प्रच्युत्यै रूपम्. —c) Here for the first time; गी 2-32 यदृच्छया चोपपन्नम्; 4-22 यदृच्छालाभसंतुष्टः. —d) Read पुरुषेति m. c. —e) श्वे 1-8 संयुक्तम्. —f) Cp सुखेतेषु in श्वे 1-1.

ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् ।

यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्समुक्तान्यधितिष्ठत्येकः ॥ ३ ॥

a) श्वे 6-13 सांख्ययोगाधिगम्यम्. —b) श्वे 4-1 शक्तियोगात्; 4-10 मायां तु प्रकृतिं वियात्. —c) अ 10-8-43 पुण्डरीकं नवद्वारं विभिर्गुणैर्भिरावृतम्; श्वे 6-10 प्रधानजैः स्वभावतो देव एकः स्वभावोत्पन्नः. —d) Here for the first time. —e) श्वे 6-3 कालेन चैवात्म-गुणैश्च सूक्ष्मैः.

तमेकैनेमि त्रिवृतं षोडशान्तं शतार्धारं विंशतिप्रत्यराभिः ।

अष्टकैः षडभिर्विश्वरूपैरुपाशं त्रिमार्गमेदं द्विनिमित्तैकमोहम् ॥ ४ ॥

a) वृ 2.5.15; छां 7.15.1; कौ 3.8; मुं 2.2.6; प्र 2.6; 6.6. —b) सांका 46 तस्य च भेदास्तु पञ्चाशत्. —c) Cp the अष्टक referred to in सांका (41,45) धर्म, अधर्म; ज्ञान, अज्ञान; वैराग्य, राग; ऐश्वर्य, अनैश्वर्य (विपर्यय). —d) बृ 3.7.2. —e) श्वे 1.11; 5.7.

पञ्चस्रोतोऽम्बुं पञ्चयोऽनुग्रवक्रां पञ्चप्राणोर्भि पञ्चबुद्ध्यादिमूळाम् ।

पञ्चावतां पञ्चदुःखौघवेगां पञ्चाशद्भेदां पञ्चपर्वामधीमः ॥ ५ ॥

1) v. l. पञ्चक्षेशाम् ।

a) Cp the five क्लेश in योम् 2.3 अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशः.

सर्वाजीवे सर्वसंस्थे बृहन्ते तस्मिन् हंसो भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे ।

पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति ॥ ६ ॥

a -- a) मै 2.6; श्वे 3.18; 6.1. —b) के 1.1 केनेषितम्.

उद्गीतमेतत् परमं तु ब्रह्म तस्मिन्मयं सुप्रतिष्ठाक्षरं च ।

अत्रान्तरं ब्रह्मविदो विदित्वा लीना ब्रह्मणि तत्परा योनिमुक्ताः ॥ ७ ॥

1) v. l. वेदविदः (Max Muller).

संयुक्तमेतत् क्षरमक्षरं च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः ।

अनीशश्चात्मा वर्धयते भोक्तृभावाज्ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ ८ ॥

1) v. l. बुध्यते.

a) श्वे 1.2. —b) गी 15.16-18. —c- -c) क 3.4; श्वे 4.6; 5.7; सांका 17 पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात्.

ज्ञात्वा द्वावजावर्षिणीशावजा ह्येका भोक्तृभोगार्थयुक्ता ।

अनंतश्चाऽऽत्मा विश्वरूपो ह्यकर्ता त्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत् ॥ ९ ॥

1) v. l. भोग्यार्थः .

a) ईश + अनीश dual. —b) श्वे 4.5; 5.7.

क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः ।

तस्याभिध्यानाद्योजनात् तत्त्वर्भावाद् भूयश्चान्ते विश्वमार्यानिवृत्तिः ॥ १० ॥

a) क 6.13 तत्त्वभावेन. —b) बृ 4.4.19; क 4.10-11; श्वे 4.9-10.

ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युमहाणिः ।

तस्याभिध्यानात् तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकामः ॥ ११ ॥

1) v. l. आत्मकामः (शंकराचार्य on ब्रसू ३.२.५).

a) योसू 1.२४ क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः. — b) योसू 1.२४; २.२ समाधिभावनार्थः क्लेशतनुकरणार्थश्च; २.३; ४.३० ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः. Cp पालि — किलेसा (धम्मसंगणि 1548). — c) श्वे 1.४.

एतज्ज्ञेयं नित्यमेवाऽऽत्मसंस्थं नातःपरं वेदितव्यं हि किञ्चित् ।

भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् ॥ १२ ॥

a) श्वे 5.7.

बह्वैर्यथा योनिगतस्य मूर्तिर्न दृश्यते नैव च लिङ्गनाशः ।

स भूय एवेन्धनयोनिगृह्यस्तदोभयं वै प्रणवेन देहे ॥ १३ ॥

a) क 2.15, 17; म 5; मुं २.२.४; मां 12; मै 6.२४, 26, 28.

स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।

ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्वैवं पश्येन्निगूढवत् ॥ १४ ॥

a) ऋ 2.२९.२ अरण्योर्निहितो जातवेदाः; क 4.8.

तिलेषु तैलं दधिनीव सर्पिरापः स्रोतःस्वरणीषु चाग्निः ।

एवमात्माऽऽत्मनि गृह्यतेऽसौ सत्येनैनं तर्पसा योऽनुपश्यति ॥ १५ ॥

1) Read दधनि (which is correct).

a) के 4.8; मुं ३.१.५.

सर्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे सर्पिरिवार्पितम् ।

आत्मविद्यातपोमूलं तद् ब्रह्मोपनिषत्परं तद् ब्रह्मोपनिषत्परमिति ॥ १६ ॥

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियः ।

अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत् ॥ १.॥

Cp in general श्वे २.१-५ with श्वे.३.१-६; ४.१.

1) v. l. धियम्. — 2) v. l. अग्निम्.

a) वासं 11.1; तैसं 4.1.1.1; शत्रा 6.3.1.12ff. —b) तत्वाय from तन्. Cp हित्वाय, गत्वाय in क.

युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे ।

सुवर्गेयाय शक्त्या ॥ २ ॥

1) v. l. शक्त्यै. Read शक्तिआ m. c.

a) वासं 11.2; तैसं 4.1.1.2.

युक्त्वाय मनसा देवान् सुवर्ग्यतो धिया दिवम् ।

वृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रमुधाति तान् ॥ ३ ॥

a) वासं 11.3 (with सविता for मनसा); तैसं 4.1.1.3.

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।

वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्ठुतिः ॥ ४ ॥

a) क 5.81.1; वासं 5.14; 11.4; तैसं 4.1.1.4; शत्रा 3.5.3.11-12; 6.3.1.16.
—b) क 1.48.7 स धीनां योगमिन्वति.

युंजे वां ब्रह्म पूर्वं नमोभिर्वि श्लोकां यन्ति पथ्येव सूरैः ।

शृण्वन्ति विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः ॥ ५ ॥

1) v. l. सूरैः for श्लोकाः. —2) शृण्वन्तु (क).

a) क 10.13.1 (श्लोक एतु for श्लोका यन्ति); वासं 11.5; तैसं 4.1.1.5;
अ 18.3.19 (एति or Rigvedic एतु).

अग्निर्यत्राभिमध्यते वायुर्यत्राधिरुध्यते ।

सोमो यत्रातिरिच्यते तत्र संजायते मनः ॥ ६ ॥

1) v. l. अमिश्रयते (Hauschild).

a) क 1.17; 3.2. —b) मै 1.1.

सवित्रा प्रसवेन जुपेत ब्रह्म पूर्णम् ।

तत्र योनिं कृण्वसे न हि ते पूर्वमक्षिर्षत् ॥ ७ ॥

1) Hauschild adds च after this m. c. —2) क 6.16.17° reads तत्रा सदः.

a) क 6.16.18°; मै 1.1.

त्रिरुध्नं स्थाप्य समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा संनिवेश्य ।

ब्रह्मोऽप्येन प्रतरेत विद्वान् स्रोतासि सर्वाणि भयावहानि ॥ ८ ॥

Cp श्वे 2.8-15 with क 3.10-13; 6.6-13; गी 6.13.

1) v. l. व्युन्नतम् (शंकराचार्य on ब्रसू 2.1.3). —2) Drop सम् m. c.

a) सुतनिपात 319 यथा नरो आपगं ओतारित्वा महोदिकं सलिलं सीपसोतं; 433, 1034, 1035 सवन्ति सन्वधी सोता...सोतानं संवरं ब्रूमि पञ्चायेते पिथयिरे.

प्राणान् प्रपीड्येह सं युक्तचेष्टैः क्षीणे प्राणे नासिक्योच्छ्वसीत ।

दुष्टार्थयुक्तमिव वाहमेनं विद्वान्मनो धारयेताममत्तः ॥ ९ ॥

1) v. l. संयुक्तचेष्टः for स युक्तचेष्टः. —2) Shall we read नासिकयोः श्वसीत ?

a) गी 6.17 युक्तचेष्टस्य कर्मसु. —b) गी 5.27 प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तर-
चारिणौ. —c) क 3.4.

समे^१ शुचौ शर्करावह्निवालुकाविवर्जिते शब्दजलार्थयादिभिः ।

मनोनुकूले न तु चक्षुषीडने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत् ॥ १० ॥

1) Bohtlingk proposes आशय for आश्रय.

a) गी 6.11. —b) मै 6.30. —c) For चक्षु (m. l) see क 10.93.13 चक्षोः
सूर्यो अजायत, अ 4.20.5 सहस्रचक्षो त्वम्.

नीहार्धूमाकानिलानिलानां खद्योतविद्युत्स्फटिकंशशीनाम् ।

एतानि रूपाणि पुरःसराणि ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि योगे ॥ ११ ॥

1) Shall we read स्फटिका m. c ?

a) क 10.82.7 नीहरेण प्रावृता जल्यन्वा च. —b) श्वे 6.2.

पृथ्व्यप्तेजोनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते ।

न तस्य रोगो^१ न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम् ॥ १२ ॥

1) v. l. दुःखम् for मृत्युः.

a) छां 7.26.2 न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नीत दुःखताम्.

लघुत्वमारोग्यमलोलुपत्वं वर्णप्रसादः स्वरसौम्यं च ॥

गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमल्पं योगप्रवृत्तिं प्रथमां वदन्ति ॥ १३ ॥

a) गी 16.2. —b) गी 7.9.

यथैव विम्बं मृदयोपलिप्तं तेजोमयं भ्राजते तत् सुधौतम् ।

तद्वाऽऽत्मतत्त्वं प्रसमीक्ष्य देही एकः कृतार्थो भवते वीतशोकः ॥ १४ ॥

1) v. l. सुधातम्, सुधान्तम्.

a) Only here in Vedic literature. Cp पठवीकसिण in the Buddhist scheme of ज्ञान (ध्यान).

यदाऽऽत्मतत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं दीपोपमेनेह युक्तः प्रपश्येत् ।

अजं ध्रुवं सर्वतत्त्वं विशुद्धं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १५ ॥

एष ह देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वो ह जातः स उ गर्भे अन्तः ।

स एव जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्जनीस्तिष्ठति सर्वतोमुखः ॥ १६ ॥

1) Silburn proposes एषोऽह. — 2) v. l. प्रत्यङ्जनीस्तिष्ठति.

a) वासं 32.4; तैआ 10.1.3.

यो देवो अग्नौ यो अप्सु यो विश्वं भुवनमाविवेश ।

य ओषधीषु यो वनस्पतीषु तस्मै देवाय नमो नमः ॥ १७ ॥

a) तैसं 5.5.9.3; अ 7.87.1 with modifications.

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

य एको जाल्वानीशत ईशनीभिः सर्वाल्लोकानीशत ईशनीभिः ।

य एवैक उद्भवे संभवे च य एतद्विदुरमृतांस्ते भवन्ति ॥ १ ॥

Cp in general श्वे 3.1-6 with श्वे 2.1-5; 4.1; 6.10; वृ 2.1.10.

1) Hauschild reads यैको (double samdhi).

a) अ 8.8.8 अयं लोको जालमासीत्...तेनाहमिन्द्रजालेन.

एँको^१ हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे^२ य इमाल्लोकानीशत ईशनीभिः ।

प्रत्यङ्जनीस्तिष्ठति संचुकोचान्तकाळे^३ संसृज्य विश्वा भुवनानि गोर्षाः ॥ २ ॥

1) Hauschild reads एकैव. — 2) v. l. तस्थुः. — 3) Drop अन्तकाले m. c. — 4) v. l. जनाः. — 5) v. l. गोता.

a) तैसं 1.8.6.1 with एव for हि. — b) नि 1.15.

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात् ।

सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एकः ॥ ३ ॥

a) This verse is अ 10 81-3; वासं 17-19. —b) श्वे 3-11; अ 13 2-26 with विश्वचर्पणि for विश्वतश्चक्षुः, विश्वतःपाणिः for विश्वतोबाहुः and विश्वतस्पृथः for विश्वतस्पात्, भरति for धमति, and पृथिवी for भूमी; तैसं 4-6-2-4 with हस्त for बाहु and नमति for धमति; मैसं 2-10-2; तैआ 10 1-3

यो देवानां प्रभैवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः ।

हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥ ४ ॥

1) v. l. महौ कपिः.

a) श्वे 3-1; 4-12. —b) श्वे 4-12 —c) श्वे 4-1.

यौ ते रुद्र शिवा तनूरधोराऽपापकाशिनी ।

तया नस्तनुवा शंतमया गिरिशैन्ताभिचाकशीहि ॥ ५ ॥

a) वासं 16 2 तन्वा for तनुवा; तैसं 4-5-1-1. —b) गिरि + शन्त
(from √ क्षी ?)

यामिषुं गिरिशन्त हस्ते विभर्ष्यस्तवे ।

शिवां गिरित्र तां कुरु मा हिंसीः पुरुषं जगत् ॥ ६ ॥

Op in general वासं 16-3; तैसं 4-5-1-1—2.

ततः परं ब्रह्म परं बृहन्तं यथानिकायं सर्वभूतेषु गूढम् ।

विश्वस्यैकं परिवेष्टितारमीशं तं ज्ञात्वाऽमृता भवन्ति ॥ ७ ॥

1) Read विश्वस्य एकं m c. —2) Read अमृता m c.

a) श्वे 4-14, 16.

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।

तमेव विदित्वाऽति मृत्पुमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ।

1) v. l. तमसस्तु पारे for तमसः परस्तात्.

a) वासं 31-18. —b) तैआ 3-13-1 अमृत इह भवति. —c) श्वे 6 15; तैआ 3 12 7 अयनाय विद्यते

यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित्

दृक्षं इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ ९ ॥

1) Read वृक्षेण m. c.

a) तैआ 10-10 3; क 6-1; श्वे 6 6.

ततो यदुत्तरतरं यदरूपमनार्मयम् ।

य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति ॥ १० ॥

a) छां 7-26-2 न रोगं नोत दुःखताम्; श्वे 2-13 लघुत्वमात्रेण्यम्; गी 2-51. —
बृ 4-4-14.

सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः ।

सर्वव्यापी स भगवांस्तस्मात् सर्वगतः शिवः ॥ ११ ॥

a) क 10-81-3 विश्वतश्चक्षुरतः विश्वतोमुखः; 10-90-1 सहस्रशीर्षा पुरुषः —b—
श्वे 3-3, 16, 21. —c) Cp सर्वग in मुं 1-1-6; 3-2-5.

महान् प्रभुर्वै पुरुषः सर्वस्वस्यैव प्रवर्तकः ।

सुनिर्मलामिमां प्राप्तिमीशानो ज्योतिरव्ययः ॥ १२ ॥

1) v. l. शान्तिम् for प्राप्तिम्.

a) क 6-7. —b) क 3-9.

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सैदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।

हृदा मनीषा मनसाऽभिकृत्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १३ ॥

a) क 4-12, 13; श्वे 4-17. —b—b) Fusion of क 6-9 and 6-1
—c) श्वे 4-20.

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं विश्वतो वृत्वाऽत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ १४ ॥

a) क 10-90 1; अ 19 6-1; वासं 31-1 with सर्वतः स्पृत्वा for विश्वतो वृत्वा; तै
3 12-1. —b) कौ 4-3; बृ 2-1-2.

पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भव्यम् ।

उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥ १५ ॥

a) क 10-90-2; वासं 31-2; अ 19 6 4 (with variants). श्वे 2-19 1 / see
variants).

सर्वतःपाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्

सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १

a) श्वे 3-3; 3-11; गी 13-13.

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं सुहृत् ॥ १७ ॥

1) v. l. बृहत् for सुहृत्.

a) गी 13-14 —b) गी 9 18.

नवद्वारे पुरेऽदेही हंसो^० लेलायते बहिः ।

वशी सर्वस्य लोकस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥ १८ ॥

a) अ 10 2 31 अष्टाचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोध्या; 10-8-43 पुण्डरीकं नवद्वारं विभिर्गुणिभिरावृतम्; क 5-1 एकादशद्वारम्; गी 5-13. —b) श्वे 1-6. —c) बृ 4-3-7. —d) क 4-1.

अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।

स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ॥ १९ ॥

अङ्गोरणीयान् महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ।

तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुप्रसादान्महिमानमीशम् ॥ २० ॥

1) v. l. धातुः प्रसादात्.

a) क 2-20 with variations.

वेदाहमेतमजरं पुराणं सर्वात्मानं सर्वगतं विभ्रुत्वात् ।

जन्मनिरोधं प्रवदन्ति यस्य ब्रह्मवादिनो हि प्रवदन्ति नित्यम् ॥ २१ ॥

a) श्वे 3-11; cp सर्वग in मुं 1-1-6; 3-2 5.

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

य एकोऽवर्णो बहुधा शक्तियोगाद्दर्शननेकान्निहितार्थो दधाति ।

वि^० चैति चान्ते विश्वमादौ स देवः सं नो बुद्ध्या शुभया संयुक्तः ॥ १ ॥

Cp श्वे 4-1 with श्वे 2-1-5; 3-1-6.

1) v. l. वर्णः; cp मुं 1-1-6 अवर्णम्.

a) Cp प्यानयोग in श्वे 1-3. —b) वासं 32 8; श्वे 4-11. —c) श्वे 3-4.

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः ।

तदेवं शुकं तद्ब्रह्म तदापस्तत् प्रजापतिः ॥ २ ॥

a) वासं 32.1 with variants (ताः for तत् and स for तत्.)

त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी ।

त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चासि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः ॥ ३ ॥

a) अ 10.8.27. —b) ऋ 8.45 20 रम्भं न जिवयः.

नीलः पतङ्गो हरितो लोहिताक्षस्तद्विर्भ ऋतवः समुद्राः ।

अनादिमांस्त्वं विभुत्वेन वर्तसे यतो जातानि भुवनानि विश्वा ॥ ४ ॥

1) v. l. अनादिमत्त्वम्.

a) वृ 4.4.9.

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां वक्षीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।

अजो ह्येको जुषमाणोऽनुगेते जह्यात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥ ५ ॥

1) v. l. भुक्तभोग्याम्.

a) छां 6.4.1. —b) श्वे 1.9.

ह्यौ सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वीत्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ ६ ॥

1) Read स्वादु अस्ति m. c.

a) ऋ 1.164.20; अ 9.9.20; क 3.1; मुं 3.1.1. —b) ऋ 1.164.22 यस्मिन् वृक्षे मध्वदः सुपर्णाः । तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्वीत्ये, श्वे 1.8, 5.7.

सर्पिणे वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥ ७ ॥

1) Read पश्यति अन्यम् m. c. —2) Hauschild reads तन्महिमानम्.

a) क 3.1; मुं 3.1.2.

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निपेदुः ।

यस्तन्न वेद किमृचा कारिष्यति य इत् तद्विदुस्त इमे समासते ॥ ८ ॥

a) ऋ 1.164.39; अ 9.10.18 with अमी for इमे; तैआ 2.11.1. —
वृ 4.4.21; मुं 2.2.5.

छन्दांसि यज्ञाः कर्तव्यो व्रतानि भूतं भव्यं यच्च वेदा वदन्ति ।

अस्मान् मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिन्वान्यो मायया संनिरुद्धः ॥ ९ ॥

a) पा 4-3-64 ऋतुयज्ञेभ्यश्च. —b) क 10-55-2 येन भूतं जनयो येन भव्यम्; 10-58-1 यत्ते भूतं च भव्यं च; 10-90-2 यद् भूतं यच्च भव्यम्; क 2-14 अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च; 4 ईशानं भूतभव्यस्य; मां 1 भूतं भवद्भविष्यत्. —c) श्वे 1-10; क 4-10-11; वृ 4-4-1 —d) श्वे 3-6-7. —e) क 10-71-5 अधेन्वा चरति माययैः.

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥ १० ॥

a) क 10-54-2 मायेत् सा यानि युद्धान्याहुः; छां 6-1-4; 8-1-3; श्वे 1-3; गी 4-
—b) नि 1-7 दिग्घस्तप्रकृतिः; 1-17 पदप्रकृतिः संहिता; मै 6-10 भोक्ता पुरुषः, भोग्या प्रकृति
—c) श्वे 6-10. —d) श्वे 6-7. —e) वृ 2-1-20; मुं 2-1-1; पा 5-1-6 शरीरावयवायत्

यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको यस्मिन्निदं स' च वि चैति सर्वम् ।

तमीशानं वरदं देवमीड्यं निर्चाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥ ११ ॥

a) श्वे 5-2. —b) वासं 32-8; श्वे 4-1. —c) तैसं 5-2-8-2 व्रीन् वरात् दद्यात्;
19-71-1 वरदा वेदमाता; अ 11-1-10 त्रयो वरा यतमांस्त्वं वृणीषे; क 1-9; कौ 3-1. —d)
क 1-17; श्वे 4-14.

यो देवानां प्रभवंश्चोद्भवश्च विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः ।

हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥ १२ ॥

a) श्वे 3-4. —b) श्वे 5-2.

यो देवानामधिपो यस्मिंल्लोका अधिश्रिताः ।

यं ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १३ ॥

a) वासं 20-32. —b) क 10-121-3; वासं 23-3; तैसं 4-1-8-4.

सूक्ष्मातिसूक्ष्मं कलिलस्य मध्ये विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपम् ।

विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति ॥ १४ ॥

a) श्वे 4-13 (with modifications). —b) गी 2-52 मोहकलिलम्. —c) 3-7; 4-16. —d) श्वे 4-11; क 1-17.

स एव काले भुवनस्य गोप्ता विश्वाधिपः सर्वभूतेषु गूढः ।

यस्मिन् युक्ता ब्रह्मर्षयो देवताश्च तमेवं ज्ञात्वा मृत्युपाशाश्छिनत्ति ॥ १५ ॥

1) Omit ब्रह्म m. c. ?

घृतात् परं मण्डमिवातिसूक्ष्मं ज्ञात्वा शिवं सर्वभूतेषु गूढम् ।

विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १६ ॥

1) v. l. ब्रह्मपरे.

a) अ 10-2-28 पुरं यो ब्रह्मणो वेद; छां 8-1-1; मुं 2-2-7. —b) क 2-14; ई 11; वृ 4-4-3-4, 11-12; मुं 1-2-8-10; मै 7-9. —c) Cp Plato, Republic 534 a.

यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको विश्वानि रूपाणि योनीश्च सर्वाः ।

ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्विभर्ति जायमानं च पश्येत् ॥ २ ॥

1) v. l. कपिप्रसूतम्; cp सवितृप्रसूताः in श्रु 6-3-1-13. —2) v. l. पिपतिं (Hillebrandt).

a) श्वे 4-11; 5-4. —b) श्वे 3-4; 4-12.

एकैकं जालं बहुधा विकुर्वन्नस्मिन् क्षेत्रे संहस्त्येव देवः ।

भूयः सृष्ट्वा पतयिस्तथेशः सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा ॥ ३ ॥

1) Bohtlingk suggests जातम्. —2) v. l. यस्तु पतिस्तथेशः (Bohtlingk); v. l. यतयः.

a) मुं 1-1-7; श्वे 3-1; 6-10.

सर्वा दिश ऊर्ध्वमधश्च तिर्यक् प्रकाशयन् भ्राजते यद्वनईवान् ।

एवं स देवो भगवान् वरेण्यो योनिस्वभावानधितिष्ठत्येकः ॥ ४ ॥

a) Cp अनङ्गान् in अ 4-11-7 f.

यच्च स्वभावं पचति विश्वयोनिः पाच्यांश्च सर्वान् परिणामयेद्यः ।

सर्वमेतद्विश्वमधितिष्ठत्येको गुणांश्च सर्वान् विनियोजयेद्यः ॥ ५ ॥

a) श्वे 5-12. —b) श्वे 6-4; 6-12.

तद्वेदेगुह्योपनिषत्सु गूढं तद्ब्रह्मा वेदते ब्रह्मयोनिम् ।

ये पूर्वं देवां ऋषयश्च तद्विदुस्ते तन्मया अमृता वै बभूवुः ॥ ६ ॥

1) Some read वेद गुह्यं. —2) v. l. पूर्वदेवाः (Hauschild).

a) मुं 2-2-4; श्वे 6-17.

गुणान्वयो यः फलकर्मकर्ता कृतस्य तस्यैव स चोपभोक्ता ।

स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिः ॥ ७ ॥

a) श्वे 1-8, 9, 12; 4-6; क 3-4. —b) श्वे 1-4

अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः संकल्पाहंकारसमन्वितो यः ।

धुद्धेगुणेनाऽऽत्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः ॥ ८ ॥

a) Only here for the first time in Vedic literature.

एष देवो विश्वकर्मा महात्मा संदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।

हृदा मनीषा मनसाऽभिवृत्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १७ ॥

a) क 6.9; श्वे 3.13.

यदाऽतमस्तर्जं दिवा न रात्रिर्न सन्न चासंच्छिव एव केवलः ।

तदक्षरं तत् सवितुर्वरेण्यं^d प्रज्ञा च तस्मात् प्रसृता पुराणी ॥ १८ ॥

1) Bohtlingk reads यद् आ तमः. —2) v. l. असन्न.

a) छां 3.11.3; 8.4.1-2. —b) मुं 2.2.1; मै 6.24; 6.34. —c) ऋ 3.62.10.

—d) श्वे 5.4. —e) वृ 2.4.10; श्वे 6.18. —f) गी 15.4.

नैनमूर्ध्वं न तिर्यञ्चं न मध्ये परिजग्रभत् ।

न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः ॥ १९ ॥

a) वासं 32.2; मै 6.17. —b) वासं 32.3.

न संदृशेतिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।

हृदा हृदिस्थं मनसा य एनमेवं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २० ॥

a) क 6.9. —b) श्वे 3.13.

अजात इत्येवं कश्चिद्भीरुः प्रपद्यते ।

रुद्र यत् ते दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्यम् ॥ २१ ॥

1) Hauschild proposes to read अजात इति एवं कश् —चिद्भीरुः प्रतिपद्यते m. c.

मां नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।

वीरान् मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्तः सदमिच्छा हवामहे ॥ २२ ॥

1) Hauschild reads सदसि त्वा.

a) ऋ 1.114.8 (with आयौ for आयुषि); तैसं 4.5.10.3; वासं 16.16 (भामिनो for भामितो).

॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

द्वे अक्षरे ब्रह्मपुरे^e त्वनन्ते विद्याविद्ये निहिते यत्र गृहे ।

क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः ॥ १ ॥

1) v. l. ब्रह्मपरे.

a) अ 10-2-28 पुरं यो ब्रह्मणो वेद; छां 8-1-1; मुं 2-2-7. —b) क 2-14; ई 11; बृ 4-4-3-4, 11-12; मुं 1-2-8-10; मै 7-9. —c) Cp Plato, *Republic* 534 a.

यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको विश्वानि रूपाणि योनीश्च सर्वाः ।

ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्विभर्ति जायमानं च पश्येत् ॥ २ ॥

1) v. l. ऋषिप्रसूतम्; cp सवितृप्रसूताः in शन्ना 6-3-1-13. —2) v. l. पिपति (Hillebrandt).

a) श्वे 4-11; 5-4. —b) श्वे 3-4; 4-12.

एकैकं जालं बहुधा विकुर्वन्मस्मिन् क्षेत्रे संहरत्येव देवः ।

भूयः सृष्ट्वा पतयिस्तथेशः सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा ॥ ३ ॥

1) Bohtlingk suggests जातम्. —2) v. l. यस्तु पतिस्तथेशः (Bohtlingk); v. l. यतयः.

a) मुं 1-1-7; श्वे 3-1; 6-10.

सर्वा दिश ऊर्ध्वमधश्च तिर्यक् प्रकाशयन् भ्राजते यद्वनईवान् ।

एवं स देवो भगवान् वरेण्यो योनिस्वभावानधितिष्ठत्येकः ॥ ४ ॥

a) Cp अनङ्गान् in अ 4-11-7 f.

यच्च स्वभावं पचति विश्वयोनिः पाच्यांश्च सर्वान् परिणामयेद्यः ।

सर्वमेतद्विश्वमधितिष्ठत्येको गुणांश्च सर्वान् विनियोजयेद्यः ॥ ५ ॥

a) श्वे 5-12. —b) श्वे 6-4; 6-12.

तद्वेदेगुह्योपनिषत्सु गूढं तद्ब्रह्मा वेदते ब्रह्मयोनिम् ।

ये पूर्वं देवा ऋषयश्च तद्विदुस्ते तन्मया अमृता वै बभूवुः ॥ ६ ॥

1) Some read वेद गुह्यं. —2) v. l. पूर्वदेवाः (Hauschild).

a) मुं 2-2-4; श्वे 6-17.

गुणान्वयो यः फलकर्मकर्ता कृतस्य तस्यैव स चोपभोक्ता ।

स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिः ॥ ७ ॥

a) श्वे 1-8, 9, 12; 4-6; क 3-4. —b) श्वे 1-4

अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः संकल्पाहंकारसमन्वितो यः ।

धुङ्गेर्गुणेनाऽऽत्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः ॥ ८ ॥

1) v. l. अपरः for अवरः.

a) छां 3-14-3; क 2-20. —b) श्वे 5-12.

वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चाऽऽनन्त्याय कल्पते ॥ ९ ॥

1) v. l. तु for च.

a) क 3-17.

नैर्व स्त्री न पुमानेप न चैवायं नपुंसकः ।

यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स युज्यते ॥ १० ॥

1) v. l. रक्षते (Hauschild)

a) शब्दा 5-5 4-35 न वा एष स्त्री न पुमान् यन्नपुंसको गौः. —b) श्वे 4-3.

संकल्पनस्पर्शनदृष्टिमोहैर्ग्रासाम्बुवृष्ट्या चात्मविवृद्धिजन्म ।

कर्मानुगान्यनुक्रमेण देही स्थानेषु रूपाण्यभिसंप्रपद्यते ॥ ११ ॥

1) v. l. वृष्ट्या आत्म°. —2) आत्त for आत्म and °जन्मा for °जन्म (Hillebrandt).

a) छां 3-17-2. —b) क 5-7; छां 3-14-1.

स्थूलानि सूक्ष्माणि बहूनि चैव रूपाणि देही स्वगुणैर्वृणोति ।

क्रियागुणैरात्मगुणैश्च तेषां संयोगहेतुरपरोऽपि दृष्टः ॥ १२ ॥

a) श्वे 5-5. —b) श्वे 5-8.

अर्नाद्यनन्तं कलिलस्य मध्ये विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपम् ।

विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १३ ॥

a) श्वे 4-14; क 3-15. —b) श्वे 3-7. —c) श्वे 1-8; 2-15; 4-16; 6-13.

र्भावग्राह्यमनीढारूपं भावाभावकरं शिर्वम् ।

कलासर्गकरं देवं ये विदुस्ते जहुस्तनुम् ॥ १४ ॥

a) मुं 2-2-3 आयम्य तद्वावगतेन चेतसा; गी 10-8. —b) क 10-55-6 सनादनीढः.
—c) श्वे 3-11 सर्वगतः शिवः; 3-14 ज्ञात्वा शिवं; 4-16, 18 शिव एव केवलः. —d) म
6-2; 6-4.

॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

स्वर्भाविमेके कवयो वदन्ति कालं तथाऽन्ये परिमुह्यमानाः ।

देवस्यैव महिमा तु लोके येनेदं भ्राम्यते ब्रह्मचक्रम् ॥ १ ॥

a) श्वे 1-2 —b) श्वे 1 6.

येनाऽऽवृतं नित्यमिदं हि सर्वं ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः ।

तेनेशितं कर्म विवर्तते ह पृथिव्यप्तेजोनिलखानि चिन्त्यम् ॥ २ ॥

1) कालकरो (Silburn). —2) v. 1. सर्वविद् यः (?); cp श्वे 6-16.

a) क 10 91-1 विश्वतो वृत्ता. —b) श्वे 2-12.

तत् कर्म कृत्वा विभिवर्त्य भूयस्तत्त्वस्य तत्त्वेन समेत्य योगम् ।

एकेन द्वाभ्यां त्रिभिरष्टभिर्वा कालेन चैवाऽऽत्मगुणैश्च सूक्ष्मैः ॥ ३ ॥

Cp श्वे 6 3-4 with श्वे 5-3 and मै 6-17.

a) श्वे 4 5; 5-7; 6 11; 6 16.

आरभ्य कर्माणि गुणान्वितानि भावांश्च सर्वान् विनियोजयेद्यः ।

तेषामभावे कृतकर्मनाशः कर्मक्षये याति स तत्त्वतोऽन्यः ॥ ४ ॥

a) श्वे 5-5; 6-12. —b) मु 2 2 8 क्षीयन्ते चास्य कर्माणि.

आदिः स संयोगनिमित्तहेतुः परस्त्रिकालादकलौऽपि दृष्टः ।

तं विश्वरूपं भवभूतमीड्यं देवं स्वचित्तस्थमुपास्य पूर्वम् ॥ ५ ॥

a) मां 1 यच्चान्यत्र त्रिकालातीतम्. —b) श्वे 6-19 निष्कलम्; मुं 2-2 9; प्र 6 5; मै 6-15.

सं वृक्षकालाकृतिभिः परोऽन्यो यस्मात् प्रपञ्चः परिवर्ततेऽयम् ।

धर्मावहं पापनुदं भगेशं ज्ञात्वाऽऽत्मस्थममृतं विश्वधाम ॥ ६ ॥

a) क 6-1; श्वे 3-9. —b) मां 7. —c) तै 2-9

तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतम् ।

पतिं पतीनां परमं परस्ताद्विदाम देवं भुवनेशमीड्यम् ॥ ७ ॥

न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।

पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥ ८ ॥

न तस्य कश्चित् पतिरस्ति लोके न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गम् ।
स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ॥ ९ ॥

a) कं 6-8 व्यापकोऽलित एव च.

यस्तन्तुनाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावतः ।
देव एकः स्वमावृणोति स नो दधाद्ब्रह्माप्ययम् ॥ १० ॥

1) The metre is faulty. Hauschild proposes to read two pādas of जगती (?) here : यस्तूर्णनाभेव तन्तुभिः प्रधानजैः, स्वभावतो देव एकः स्वमावृणोति । स नो दधाद् ब्रह्माप्य (व्य) यम् which does not seem to be satisfactory.

a) श्वे 4-10; 5-3. —b) क 10-81-1 प्रथमच्छद्वरौ आविवेश; श्वे 1-3; वृ 1-4-7; 1-6-3; 2-1-20; 2-4-12; 5-14. 3; छां 3-12-6; 6-13-2; क 5-9-11.

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः सांक्षी चेतां केवलो निर्गुणश्च ॥ ११ ॥

1) v. l. चेता.

a) वृ 4-3-32; मै 2-7; 6-16; प्र 6-5; सांका 65 प्रेक्षरुवदवस्थितः स्वस्य; गी 9-18; 13-12.

एको वंशी निष्क्रियार्णा बहूनामेकं बीजं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ १२ ॥

a) क 5-12. —b) श्वे 5-5; 6-4.

निर्त्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
तत्कारणं सांख्ययोगाधिर्गम्यं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १३ ॥

1) v. l. तम्. —2) v. l. अभिपन्नम्.

a) क 5-13. —b) ई 8. —c) श्वे 1-3. —d) श्वे 5-13.

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १४ ॥

a) क 5-15; मुं 2-2-9, 10; वृ 4-4-16; गी 13-17; 15-6.

एको हंसो भुवनस्यास्य मध्ये स एवाग्निः सलिले संनिविष्टः ।
तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ १५ ॥

- a) वासं ३१-१८; श्वे ३-८.

स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिर्ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः ।
प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः संसारमोक्षस्थितिवन्धहेतुः ॥ १६ ॥

a) श्वे ६-२, १७.

स तन्मयो ह्यमृत ईशसंस्थो ज्ञः सैवगो भुवनस्यास्य गोप्ता ।
य ईशे^० अस्य जगतो नित्यमेव नान्यो हेतुर्विद्यत ईशनाय ॥ १७ ॥

a) श्वे ५-६; मुं २-२-४. —b) मुं १-१-६; ३-२-५. —c) श्वे ३-११, २१. —d) श्वे १-९; ६-२, १६, १८.

यो^० ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो^० वै वेदाश्च ग्रहिणोति तस्मै ।
तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥ १८ ॥

१) v. l. आत्मबुद्धिप्रसादम्.

a) श्वे ३-४; ४-१२; ५-२; ६-१७. —b) वृ २-४-१०; वृ ४-५-११. —c) वृ २-४-१०; ४-३-९; श्वे ४-१८. —d) छां २-२२-३, ४; गी २-७; १५-४.

निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् ।

अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम् ॥ १९ ॥

a) मुं २-२-९; श्वे ६-५; प्र ६-५; मै ६-१५. —b) मुं ३-१-३. —c) छां ८-४-१ य आत्मा स सेतुर्विधृतिः; वृ ४-४-२२; मै ७-७ एष सेतुर्विधरणः; क ३-२ यः सेतुरजिज्ञानाम्; मुं २-२-५. —d) क ४-१३; मै ६-३४.

यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।

तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥ २० ॥

तपःप्रभावाद्देवप्रसादाच्च ब्रह्म ह श्वेताश्वतरोऽथ विद्वान् ।

अर्त्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यग्पितृसंघजुष्टम् ॥ २१ ॥

१) It seems that Deussen reads वेदप्रसादात्. —२) v. l. अन्त्याश्रमिभ्यः.

a) वृ ३-५; ४-४-२२; ४-५-२, १५; मै ४-३. —b) सम्यग्पि = सम्यग्-दर्शनवान् i. e. a perfect कवि; cp सम्मासंजुद्ध.

वेदान्ते परमं गुह्यं पुरारूपे प्रचोदितम् ।

नाप्रशान्ताय दातव्यं नापुत्रायाशिष्याय वा पुनः ॥ २२ ॥

a) मुं ३.२.६; श्वे ५.६; मै २.३. —b) ऐआ ३.२.६; छां ३.११.५; वृ ६.३.१२; मुं ३.२.११; मै ६.२९.

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ^० ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः प्रकाशन्ते महात्मन इति ॥ २३ ॥

a) For the first time (in the sense of devotion, love through faith)
गि. —b) मुं १.२.१२.

. ॥ इति पष्ठोऽध्यायः ॥

॥ इति श्वेताश्वतरोपनिषत् ॥

—

॥ कौषीतक्युपनिषत् ॥

[The Kausītaki-Upanisad (also called Kausītaki-Brāhmaṇopaniṣad) belongs to the school of Kausītakins of the R̥gveda. They are also called Sāṅkhāyanas. They have a Brāhmaṇa, at the end of which there is the Kausītaki-Āraṇyaka, which, in its turn, contains the present Upanisad. The Brāhmaṇa contains 30 adhyāyas and the Āraṇyaka, fifteen. The place of the Upanisad is different according to different manuscripts. Some place the Up. as Adhyāyas 1, 2, 3, 4, while others as 6, 7, 8, 9 and still others as 1, 7, 8, 9. This circumstance shows that by the time the Āraṇyaka and the Upanisad were amalgamated, they were ready in their final forms.]

चित्रो ह वै गार्ग्यार्यणिर्यक्ष्यमाण आरुणिं वव्रे । स ह पुत्रं श्वेतकेतुं प्राजिघाय याजयेति । तं हाभ्यार्गतं पप्रच्छ—गौतमस्य पुत्रास्ति^१ संवृतं लोके यस्मिन् मा धास्यसि, अन्यतमो बार्ध्वा तस्य, मा लोके^२ धास्यसीति । स होवाच—नाहमेतद्वेदं । हन्तार्चायं पृच्छामीति । स ह पितरमासाद्य पप्रच्छ—इतीति माऽप्राक्षीत् कथं प्रतिब्रवाणीति । स होवाच—अहमप्येतन्न वेद । सदस्येव वयं स्वाध्यायमधीत्य हरामहे यन्नः परे ददति । एष्टुभौ गमिष्याव इति । स ह समित्प्राणिश्चित्रं गार्ग्यार्यणिं प्रतिचक्रम उपायामीति । तं होवाच—ब्रह्मार्होऽसि गौतम यो^३ न मान-मुपागाः । एहि व्येवं त्वा ज्ञपयिष्यामीति ॥ १ ॥

Cp in general शब्दा 10·3·4·1; वृ 6·2; छां 5·3.

1) v. l. गार्ग्यायनिः; गार्ग्यायनिः; cp गार्ग्यायिण in वृ 4·6·2. —2) v. l. प्राजिगाय. —3) v. l. आसनिम्. —4) v. l. पुत्रोऽस्ति; पुत्रास्ते. —5) v. l. अन्यमुताहो वाच्चा. —6) v. l. अलोके. —7) v. l. पृच्छामीति. —8) v. l. ब्रह्मार्घः. —9) v. l. यो मामुपागाः.

a) The name of a R̥ṣi in वृ 4·6·2. —b) छां 5·11·2; वृ 6·2·1. —c) शब्दा 10·3·4·1; छां 5·3; 6·1. —d) शब्दा 11·5·3·2; क 1·10; 4·15. —e) वृ 2·5·18. —f) छां 6·14·2. —g) शब्दा 10·6·1·2; 11·4·1·9; छां 4·4·5; सुं 1·2·12. —h) वृ 2·1·14. —i) वृ 2·1·15.

स होवाच—ये वै के चास्माद्धोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति । तेषां प्राणैः पूर्वपक्ष आप्यायते । तानपरपक्षेण प्रजनयति । एतद्वै स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं यच्चन्द्रमाः । तं यः प्रत्याह तमतिर्लुजते । अथ य एनं न प्रत्याह तमिह दृष्टिर्भूत्वा

वर्षति । स इह कीटो वा पतङ्गो वा शकुनिर्वा शार्दूलो वा सिंहो वा मत्स्यो वा परश्वी वा पुरुषो वाऽन्यो वैतेषु स्थानेषु प्रत्याजायते यथाकर्म यथाविद्यम् । तमागतं पृच्छति—कोऽसीति । तं प्रतिब्रूयात्—

विचक्षणोऽहो रेत आभृतं पञ्चदशार्त्तं प्रसूतात् पित्र्यवतः ।

तन्मा पुंसि कर्तर्यैर्यध्वम् पुंसा कर्त्रा मातरि मा निषिक्त ॥

स जार्य उपजायमानो द्वादशत्रयोदश उपमासो द्वादशत्रयोदशेन पित्रा सं तद्विदे प्रति तद्विदेऽहम् । तन्म ऋतवो अमृत्यव आभरध्वम् । तेन सत्येन तेन तपसा ऋतुरस्मि । अर्तवोऽस्मि । कोऽस्मि । त्वमस्मीति तमातिष्ठजते ॥ २ ॥

1) v. l. तानपरपक्षे न. —2) v. l. यश्चन्द्रमाः; छां 7.10.1. —3) Some Mss drop एनय. —4) Some Mss add बराहो वा. —5) Deussen reads मा आसिषिक्त. Geldner proposes नि सिञ्च—an archaic form of 2nd pers. pl. perfect !!! —6) v. l. for जाय (i. e. जाये) is जायाया (i. e. जायायै or जायायाः); cp कौ 1.6 संभूतः भायायै रेतः. Prof. S. Bhattacharya suggests boldly, for उपजायमानो etc. उपजायमानस्योदशो द्वादशेन पित्रा. —7) Böhtlingk adds अहम् after तद्विदे. —8) v. l. अमर्त्यवः (!); v. l. अमृतवे which looks like a negative Vedic infinitive like सूतवे; but the correct form would be अमर्त्यवे like कर्तवे, सतवे, हर्तवे etc. Also cp in the Paippalāda recension of अथर्ववेद.

a) वृ 5.10.1; के 1.2. —b) जैबा 1.49 धूमात्; जै 3.28.1-3. —c) वृ 6.2.16. —d) शबा 1.9.3.2; वृ 6.10.1 (विजिहीते). —e) ऐबा 8.28; वृ 6.2.16 —f) छां 6.9.3; 6.10.2. —g) वृ 6.2.16. —h) Is it परस्वा? cp ऋ 10.86.18 परस्वन्तं हतं विदत्; अ 6.72.2 यावत् परस्वतः पसः; वासं 24.28 ईशानाय परस्वत आलभते. —i) छां 6.3.9; 6.10.2. —j) क 5.7 यथाधृतम्. —k) जैबा 1.49. —l) जैबा 1.18; 1.50 reads अर्धमासं प्रसूतात् पित्र्यवतः । तं मा पुंसि कर्तर्यैर्यध्वं पुंसाः कर्तुर्मातरि आसिषिक्त ॥ स उपजायोपजायमानो त्रयोदशेन द्वादशोपमासः । समु तद्विदे प्रति तद्विदेऽहं तं मा ऋतवोऽमृत आनयध्वम्. —m) ऋ 8.41.9 यस्य श्वेता विचक्षणा तिलो भूमीः आधिक्षितः; कौबा 4.4; 12.5. —n) तैबा 1.5.10.5 तं पञ्चदशेनैव हरन्ति...; शबा 8.4.1.10 वज्रः पञ्चदशः... —o) वृ 6.2.12-13. —p) ऋ 4.34.2 सुवीरामसे रयिमेर्यध्वम्. —q) ऋ 1.25.8 वेदा य उपजायते. —r) शबा 6.2.2.29 उप च त्रयोदशो मासः. —s) जैबा 1.50. —t) तैसं 7.2.6.1 तदार्तवानामार्तवत्वम्; अ 5.28.2 आर्तवा ऋतुभिः संविद्वानाः.

स एतं देवयानं पन्थानमार्पयामिलोकमागच्छति । स वायुलोकम् । स आदित्यलोकम् । स वरुणलोकम् । स इन्द्रलोकम् । स प्रजापतिलोकम् । स ब्रह्मलोकम् । तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मलोकस्यारो ह्रद् । मुहूर्ता येष्टिहः । विजरा नदी । इह्यो वृक्षः । सालज्यं संस्थानम् । अपर्राजितमायतनम् । इन्द्रप्रजापती

द्वारगोपौ । विभुप्रभितम् । विचक्षणाऽऽसन्दी । अभितौजाः पर्यङ्कः । मिया च मानसी । प्रतिरूपा च चाक्षुपी । पुष्पाण्यावर्यतो वैराजगानि । अम्बाश्चाम्बायवी-
श्चाप्सरसः । अम्बया नद्यः । तमित्थाविदागच्छति । तं ब्रह्माऽऽह्माभिधावत मम यशसा । विजरां वा अयं नदीं प्राप्त् । न वा अयं जरयिष्यतीति ॥ ३ ॥

Cp in general छां 5-3-10; वृ 6-2.

1) v. l. आसाय. —2) v. l. अन्वेष्टिहा; ऐष्टकाः which really is ऐष्टकाः with the advent of य before; see पा 8-3-17; Renou asks : is it इष्टकाः? Cp श्वा 10-4-2-4 ff. —3) Weber suggests इष्य. —4) v. l. सालज्ज and सालुज्ज; सज्जलम् (cp तज्जलम् in छां 3-14-1). —5) v. l. आदायावयत्यौ (तौ). —6) v. l. वै च जगानि. —7) v. l. अम्बायवाश्च. —8) Belvalkar suggests नद्यः. —9) v. l. अभिधावति.

a) वृ 3-6-1. —b) छां 8-5-3. —c) छां 8-1-5; वृ 4-4-25 (अजरः). —d) क 10-48-11 अपराजितमस्तृतमपाच्छम्. —e) तैत्ति 2-8-8-10; ऐआ 2-6; वृ 3-9-2. —f) छां 8-5-3 प्रभुव्रितम् (Is this perhaps the original reading of the Kausitaki?); क 2-22 (विभु). —g) अ 15-3-3 तस्यै वात्यायासन्दीं समभन्त् ऐआ 8-12 तस्मा एतामासन्दीं समभन्त्. —h) क 1-11-4 पुरां भिन्दुर्यवा कविरमितौजा अजायत. —i) पा 8-2-22 परेश्च घाङ्कयोः.

तं पञ्च शतान्यप्सरसां प्रतिरयन्ति । शतं चूर्णहस्ताः । शतं वासोहस्ताः । शतं फलहस्ताः । शतमाञ्जनहस्ताः । शतं माल्यहस्ताः । तं ब्रह्मालङ्कारेणालङ्कुर्वन्ति । स ब्रह्मालङ्कारेणालङ्कृतो ब्रह्म विद्वान् ब्रह्माभिप्रैति । स आगच्छत्यारं द्रुदम् । तं मनसाऽत्योति । तमित्था संप्रतिविदो मज्जन्ति । स आगच्छति मुहूर्तान् येष्टिहान् । तेऽस्मादपद्रवन्ति । स आगच्छति विजरां नदीम् । तां मनसैवात्येति । तत् सुकृतदुष्कृते धुर्नुते । तस्य मिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्ति । अभिया दुष्कृतम् । तद्यथा रथेन धावयन् रथचक्रे पर्यवेक्षेत । एवमहोरात्रे पर्यवेक्षेत । एवं सुकृतदुष्कृते सर्वाणि च द्वन्द्वानि । स एष विमुर्कृतो विदुष्कृतो ब्रह्म विद्वान् ब्रह्मैवाभिप्रैति ॥ ४ ॥

1) v. l. धावन्ति. —2) v. l. कण°, कणो°, कणा° for फल°. —3) v. l. ज्वाला° for माल्य°. —4) एव added after ब्रह्म in some Mss. —5) v. l. अप्येति for अत्येति. —6) v. l. विधुर्नुते; Keith proposes धुन्वाते.

a) क 2-1-15 त्वं तान्सं च प्रति चासि मज्जना; ऐआ 2-3-4 यो ह वै यज्ञे यज्ञमप्युच्छं वेद स संप्रतिविद्; 2-3-6 यो वैतां वाचं वेद...स संप्रतिवित्. —b) जैत्रा 1-18 स एतमेव सुकृतरसमप्येति, तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति पितरः साधुकृत्याम् तै 2-7. —c) मै 6-28; गी 2-45

5-3 निर्वैद. —d) शब्दा 2-3-3-12 अहोरात्रे उपावेशते. —e) द्वंद्व in the sense of a pair of opposites is late; cp योसू 2-48 ततो द्वंद्वानभिधातः; मै 3-1 द्वंद्वैरभिभूयमानः; 6-29; गी 4-22 द्वन्द्वातीतः; 7-27 द्वंद्वमोहेन; 7-28 ते द्वंद्वमोहेनिमुक्ताः; 15-5 द्वंद्वैर्विमुक्तः सुखदुःखसंततैः. —f) शब्दा 2-3-3-11 अहोरात्रे सुकृतं न क्षिणुतः; छां 4-14-3; 8-4-1.

स आगच्छतीत्यं वृक्षम् । तं ब्रह्मगन्धः प्रविशति । स आगच्छति सालज्यं संस्थानम् । तं ब्रह्मरसः प्रविशति । स आगच्छत्यपराजितमायतनम् । तं ब्रह्मतेजः प्रविशति । स आगच्छतीन्द्रमजापती द्वारगोपौ । तावस्मादपद्रवतः । स आगच्छति विभ्रुप्रमितम् । तं ब्रह्मयशः प्रविशति । स आगच्छति विचक्षणामासन्दीम् । बृहद्रथन्तरे सामनी पूर्वा पादौ । श्यैतनौधसे चापरौ । वैरूपवैराजे अनुच्ये । शांकरैवते तिरश्ची । सा प्रज्ञा । प्रज्ञया हि विपर्ययति । स आगच्छत्यमितौजसं पर्यङ्कम् । स प्राणैः । तस्य भूतं भविष्यच्च पूर्वा पादौ । श्रीश्वेरा चापरौ । बृहद्रथन्तरे अनुच्ये । भद्रयज्ञायज्ञीये शीर्षण्ये । ऋचश्च सामानि च प्राचीनातानानि । यजूंषि तिरश्चीनानि । सोमांशव उपस्तरणम् । उद्गीथ उर्षथीः । श्रीरूपवर्हणम् । तस्मिन् ब्रह्माऽऽस्ते । तमित्थं चित् पादेनैवाग्र आरोहति । तं ब्रह्मा पृच्छति—कोऽसीति । तं प्रतिब्रूयात् ॥ ५ ॥

1) v. l. आह.

a) जैत्रा 1-18 संपलाय्य; तै 2-8; क 6-3. —b) अ 15-3-3 तस्मै ब्राह्म्यासासन्दी समभत्; ऐत्रा 8-12; जैत्रा 2-25. —c) अ 15-2-22 तं श्यैतं च नौधसं च; जैत्रा 1-14-5 श्यैतं ह वा अग्रे रथन्तरस्य प्रिया तनूरास, नौधसं बृहत्; तांबा 7-10-3 देवविवाहो वै श्यैतनौधसे. —d) तांबा 7-8-10-11 स वैरूपमसृजत...स वैराजमसृजत; 8-9-12-13 परिदुभं हि वैरूपम्...अनुतुषं हि वैराजम्. —e) ऐत्रा 8-12, 17 शांकरैवते शीर्षण्ये. —f) जैत्रा 2-25 यजूंषि तिरश्चीनं. ... —g) See विचक्षणा above. —h) For the identification of प्राण and प्रज्ञा see कौ 2. —i) अ 15-2-19 इरा पुंश्रली. —j) अ 15-3-5 बृहच्च रथन्तरं च अनुच्ये आस्ताम्. —k) अ 15-3-5 यज्ञायज्ञीयं च वामदेव्यं च; तांबा 5-1-18 यज्ञायज्ञीयं पुच्छं कार्यम्. —l) अ 15-3-6 ऋचः प्राश्नस्तन्तव; तैस 6-1-1-4 आदित्यानां प्राचीनतानः. —m) अ 15-3-6 (तिर्यधः); ऐत्रा 8-12 सामानि तिरश्चीतवायान् यजूंष्यतीकाशान्; जैत्रा 2-25. —n) अ 15-3-7 वेदास्तरणम्. —o) अ 15-3-8 उद्गीथोऽपभ्रयः. —p) अ 15-3-7 ब्रह्मोपवर्हणम्. —q) तांबा 5-5-4 छन्दोभिरारोहति स्वर्गमेव तल्लोकमारोहति; ऐत्रा 8-12.

ऋतुरस्मि । आर्तवोऽस्मि । आकाशाद्योनेः संभूतो भाया एतद्रेतः । संवत्सरस्य तेजोभूतस्य भूतस्य भूतस्य भूतस्याऽऽत्मा त्वमात्माऽसि । “यस्त्वेवमसि सोऽहमस्मी”ति । तमाह—कोऽहमस्मीति । सत्यमिति ब्रूयात् । किं तद्यत् सत्यमिति । यदन्यदेवेभ्यश्च प्राणेभ्यश्च तत् सत् । अथ यदेवाश्च प्राणाश्च तत् च्यम् । तदेकयो

वाचाऽभिव्याह्रियते सत्यमिति । एतावदिदं सर्वम् । इदं सर्वमासि^१ । इत्येवैनं तदाऽऽह । ^२तदेतद्वक्ष्योकेनाभ्युक्तम् ॥ ६ ॥

1) Some Mss add इति after अस्मि. —2) v. l. एतया. 3- -3) Dropped in some Mss.

a) कौ 1.2. —b) तैत्ति 3.4.8.1 भायै दार्वाहारम्. —c) छां 3.14.4. —d) जैत्रा 1.18. —e) क 10.190.1 कृतं च सत्यं च. —f) छां 8.3.5; वृ 5.5.1. —g) वृ 2.3.1; वृ 3.9.9. —h) छां 6.8.7 तच्चमासि. —i) Is it तत् + आह ?

यजूदरः सामशिरा असाष्टमूर्तिरव्ययः ।

स ब्रह्मेति स विज्ञेय ऋषिर्ब्रह्ममयो महानिति ॥

तमाह—केन मे पौंसानि^२ नामान्याप्नोषीति । प्राणेनेति^३ ब्रूयात् । केन स्त्रीनामानाति । वाचेति । केन नपुंसकानीति । मनसेति । केन गन्धानिति । घ्राणेनेत्येव ब्रूयात् । केन रूपाणीति । चक्षुषेति^४ । केन शब्दानिति । श्रोत्रेणेति । केनान्न-रसानिति । जिह्वेयेति । केन कर्माणीति । हस्ताभ्यामिति । केन सुखदुःखे इति । शरीरेणेति । केनाऽऽनन्दं रतिं प्रजातिमिति । उपस्थेनेति । केनेत्या^५ इति । पादाभ्यामिति । केन धियो विज्ञातव्यं कामानिति । प्रज्ञयेति ब्रूयात् । तमाह—आपो^६ वै खलु मे हासावयं ते लोक इति^७ । सा या ब्रह्मणो जितिर्या व्यष्टिस्तां जितिं जयति, तां व्याप्तिं व्यश्नुते य एवं वेद य एवं वेद ॥ ७ ॥

1) Some Mss drop this verse. —2) v. l. पौस्यानि. —3) Some Mss add एव after इति. —4) शंकरानन्द adds hereafter केन स्पर्शानिति त्वचोति. —5) Some add एव after प्रज्ञया. —6- -6) v. l. आपो वै खलु मीयन्ते असौ लोकः (quoted by Śaṅkara on ब्रू 4.4.21); v. l. लोको अयं ते असौ.

a) क 3.10, 13; 6.7; श्वे 3.19. —b) पा 4.1.87 स्त्रीपुंसान्यां नन्-स्नञौ भवनात्; but पौंस्य in क 1.80.10 महत्तदस्य पौंस्यम्; तैत्ति 2.7.17.3 पौंस्येनेमं वर्चसा सप्तसृज्याय. —c) छां 2.7.1. —d) श्रवा 10.5.2.15 न वाचा अन्नस्य रसं विजानाति; कौ 3.5-8; जै 4.11.5. —e) क 1.28; प्र 1.13; मै 7.9. —f) वृ 6.1.6; 6.1.14; 6.3.2; तै 1.9; 3.10. —g) क 1.167.5 त्वेषप्रतीका नमसो नेत्या; 7.36.3 आ वातस्य ध्रजतो रन्त इत्याः. —h) कौ 2.15; 3.5-8; जै 4.11.5. —i) क 10.72.6 यदेवा अदः सालिले सुसंरुन्धा अतिष्ठत; 10.82.1 घृतमेने अजनन् ननमाने; 10.121.9 यथापश्चन्द्रा बृहतीर्जानान्; 10.129.3 अप्रकेतं सर्वमा इदम्; ई 4; ऐ 1.1.1; क 4.6; वृ 1.5.13. —j) श्रवा 10.2.4.8 इमां व्याप्तिं व्यश्नुते.

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

प्राणो ब्रह्मेति ह स्माऽऽह कौपीतकिः । तस्य ह वा एतस्य प्राणस्य ब्रह्मणो मनो^१ दूतम् । वाक् परिवेष्टी^२ । चक्षुर्गोत्रम् । श्रोत्रं संश्रावयितुं^३ । तस्मै वा एतस्मै प्राणाय ब्रह्मण एताः सर्वा देवता अयाचमानाय वलिं हरन्ति । तथो एवास्मै सर्वाणि भूतान्ययाचमानायैव वलिं हरन्ति य एवं वेद । तस्योर्पनिषन्न याचेदिति । तद्यथा ग्रामं भिक्षित्वाऽलब्धोपविशेन्नाहमतो दत्तमश्रीयामिति । य एवैनं पुरस्तात् प्रत्याचक्षीरंस्त एवैनमुपमन्त्रयन्ते—ददाम त इति । एष धर्मोऽयाचतो भवति । अन्यतस्त्वेवैनमुपमन्त्रयन्ते—ददाम त इति ॥ १ ॥

1) v. l. गोतृ for गोत्रम्. —2) Some Mss read after this : स यो ह वा एतस्य प्राणस्य ब्रह्मणो मनो दूतं वेद दूतवान् भवति यश्चक्षुर्गोपु गोपुमान् भवति । यः श्रोत्रं संश्रावयितुं संश्रावयितुमान् भवति यो वाचं परिवेष्टीं परिवेष्टीमान् भवति.

a) शब्दा 8.4.1.3 प्राणा उ वै ब्रह्म; but refuted in वृ 5.12.1; वृ 4.1.3; छां 4.10.5; जै 1.3.2. —b) ऐत्रा 7.10 and many times in कौत्रा; शांआ 15.1; छां 1.5.2,4; कौ 2.7; कौपीतकेयः in वृ 3.5.1. —c) तैसं 2.5.11.5 प्रजापतिर्दूतीरेव त्वं मनसोऽसि. —d) अ 9.6.51 यत् परिवेष्टारः पात्रहस्ताः पूर्वे च अपरे च; वासं 6.13 सुपरिविष्टा वयं परिवेष्टारो भूयास्; ऐत्रा 8.21 मरुतः परिवेष्टारः; शब्दा 11.2.7.5 स यो ह वा अहोरात्रे परिवेष्टी इति वेद.... —e) तांत्रा 20.14.2 तस्य वागेव स्वमासीत्, वाग् द्वितीया; शब्दा 2.5.2.2 अयान्या देवता अपचक्रयुः; वृ 1.3.6; 1.5.23; 3.7.1-2; छां 4.3.3; 7.15.4; कौ 2.13; म 2.13. —f) कौ 2.14. —g) वृ 2.1.20; 2.3.6; छां 3.14.1; के 4.6.

प्राणो ब्रह्मेति ह स्माऽऽह पैङ्ग्यः^४ । तस्य ह वा एतस्य प्राणस्य ब्रह्मणो वाक् परस्ताच्चक्षुरारुन्धे । चक्षुः परस्ताच्छ्रोत्रमारुन्धे । श्रोत्रं परस्तान्मन आरुन्धे । मनः परस्तात् प्राण आरुन्धे । तस्मै वा एतस्मै प्राणाय ब्रह्मण एताः सर्वा देवता अयाचमानाय वलिं हरन्ति । तथो एवास्मै सर्वाणि भूतान्ययाचमानायैव वलिं हरन्ति य एवं वेद । तस्योपनिषन्न याचेदिति । तद्यथा ग्रामं भिक्षित्वाऽलब्धोपविशेन्नाहमतो दत्तमश्रीयामिति । य एवैनं पुरस्तात् प्रत्याचक्षीरंस्त एवैनमुपमन्त्रयन्ते—ददाम त इति । एष धर्मोऽयाचतो भवति । अन्यतस्त्वेवैनमुपमन्त्रयन्ते—ददाम त इति ॥ २ ॥

a) शब्दा 11.7.2.8 मधुको ह स्माह पैङ्ग्यः; 12.2.2.4 पृष्ठ्याभिष्ट्वौ तन्वे कुर्वीत इति स्माह पैङ्ग्यः; वृ 6.3.8 मधुकाय पैङ्ग्याय. —b) वाक् (neu.); cp कौ 2.8. —c) Vaguely parallel to वृ 2.1.17; cp the doctrine of *Kos'as* in तै 1.2.

अथात एकर्धनावरोधनम् । यदेकधनमभिध्यायात् पौर्णमास्यां वाऽमावास्यां वा शुद्धपक्षे वा पुण्ये नक्षत्रेऽग्निमुपसमाधाय परिसमृद्ध परिस्तीर्य पर्युक्ष्योत्पूर्य दक्षिणं

जान्वाच्य सुवेण वा चर्मसेन वा कंसेर्न वैता आज्याहुतीर्जुहोति । वाङ्नाम देवताऽव-
रोधिनी^३ सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्धां तस्यै स्वाहा । प्राणो^४ नाम देवताऽवरोधिनी
सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्धां तस्यै स्वाहा । चक्षुर्नाम देवताऽवरोधिनी सा मेऽमुष्मा-
दिदमवरुन्धां तस्यै स्वाहा । श्रोत्रं नाम देवताऽवरोधिनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्धां
तस्यै स्वाहा । मनो नाम देवताऽवरोधिनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्धां तस्यै स्वाहा ।
प्रज्ञा नाम देवताऽवरोधिनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्धां तस्यै स्वाहेति । अथ धूमगन्धं
प्रातिघ्रायाऽऽज्यलेपेनाङ्गन्यनुविमृज्य वाचंयमोऽभिप्रव्रज्यार्थं ब्रुवीत । दूतं वा
प्रहिणुयात् । लभते^५ हैव ॥ ३ ॥

1) Some Mss add after this एतेपमेकस्मिन् पर्वणि. —2) Omitted by
some Mss. —3) v. l. देवतावरोधिनी. —4) v. l. प्राणो; cp शांआ 5.5; कौ 1.7;
छां 8.12.4. —5) v. l. ब्रूयात्.

a) वासं 5.7 इन्द्रायैकधनविदे; शत्रा 11.4.1.1 एतद्ध स्म वै तत् पूर्वेषां वृत्तानां धावयता-
मेकधनमुपाहितं भवति. —b) शांआ 12.8; बृ 6.3.1. —c) ऋ 10.15.6 आच्या जानु
दक्षिणतो निषय; शत्रा 2.4.2.1 ततो देवा यज्ञोपवीतिनो भूत्वा दक्षिणं जान्वाच्योपासीदन्; 3.2.1.5
जान्वाक्न उपविशति. —d) छां 5.2.8; बृ 6.3.1. —e) कौ 2.1. —f) शांआ 12.8;
बृ 6.3.1; छां 5.2.4.

अथातो दैवः स्मरः । यस्य प्रियो बुभूषेद्यस्यै वा चेपां वा यासां वा
एकस्मिन् पर्वण्यग्निर्मुपसमाधायैतयैवाऽऽहृतैता आज्याहुतीर्जुहोति । वाचं ते मयि
जुहोम्यसौ स्वाहा । प्राणं ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा । चक्षुस्ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा ।
श्रोत्रं ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा । मनस्ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा । प्रज्ञां ते मयि
जुहोम्यसौ स्वाहेति । अथ धूमगन्धं प्रातिघ्रायाऽऽज्यलेपेनाङ्गन्यनुविमृज्य
वाचंयमोऽभिप्रव्रज्य संस्पर्शं जिगमिषेत् । अपि वाताद्वा संभापमाणस्तिष्ठेत् । प्रियो हैव
भवति । स्मरन्ति हैवास्य ॥ ४ ॥

1) v. l. एषां वै तेपामेव.

a) अ 6.130.1; 6.132.5 देवाः प्र हिणुत स्मरं असौ मामनुशोचतु; यं मिवावरुणौ स्मर-
सिञ्चताम्; छां 7.14. —b) कौ 2.3. —c) बृ 6.3.1 has only आवृता and
not एतया.

अथातः सांयमनं प्रातिर्दनमान्तरमाग्निहोत्रमिति चाऽऽचक्षते । यावद्वै पुरुषो
भापते न तावत् प्राणितुं शक्नोति । प्राणं तदा वाचि जुहोति । यावद्वै पुरुषः प्राणिति
न तावद्वापितुं शक्नोति । वाचं तदा प्राणे जुहोति । एते अनन्ते अमृताहुती जाग्रच्च

स्वपंश्च सन्ततमव्यवच्छिन्नं जुहोति^१ । अथ या अन्या आहुतयोऽन्तर्वत्यस्ताः
कर्ममयो हि भवन्ति । एतद्ध वै पूर्वे विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुह्वांचक्रुः ॥ ५ ॥

1) v. l. संयमनम्. —2) Some Mss drop च. —3) v. l. अमृते आहुति.
—4) Some Mss. drop अव्यवच्छिन्नम्. —5) v. l. तद्ध सैतत्.

a) कासं 21.10 एतेन ह स्म वै भद्राजः प्रतर्दनं संनयन्नेति; कौत्रा 26.5; कौ 3.1; वृ
5.12.1. —b) शत्रा 11.3.1.1 वाग्ध वा एतस्याग्निहोत्रस्याग्निहोत्री etc.; जैत्रा 1.20; वृ
1.5.23. —c) ऐआ 3.2.6 वाचि हि प्राणं जुहुमः प्राणे वा वाचम्. —d) वृ 1.3.3; छां
1.2.2; ऐ 1.3.4; जै 2.1.16. —e) वृ 3.8.10; गी 7.23.

उर्वथं ब्रह्मेति ह स्माह शुष्कभृङ्गनरः । तदग्नित्युपासीत । सर्वाणि हास्मै
भूतानि श्रैष्ठ्यायाभ्यर्चन्ते । तद्यजुरित्युपासीत । सर्वाणि हास्मै भूतानि श्रैष्ठ्याय
युज्यन्ते । तत् सामेत्युपासीत । सर्वाणि हास्मै भूतानि श्रैष्ठ्याय संनमन्ते । तच्छ्रीरित्युपा-
सीत । तद्यश इत्युपासीत । तच्चेज इत्युपासीत । तद्यथैतच्छ्रणां श्रीमत्तमं
यशस्वितमं तेजस्वितमं भवति । तथो एवैवं विद्वान् सर्वेषां भूतानां श्रीमत्तमो
यशस्वितमस्तेजस्वितमो भवति । तमेतमैष्टकं कर्ममयमात्मानमध्वर्युः संस्करोति ।
तस्मिन् यजुर्मयं प्रवयति । यजुर्मय ऋङ्मयं होता । ऋङ्मये साममयमुद्गाता ।
स एष सर्वस्यै त्रयीविद्याया आत्मा । एष उ एवास्यात्मा । एतदात्मा भवति
य एवं वेद ॥ ६ ॥

1) v. l. अभ्यर्चन्ते.

a) शत्रा 10.6.2.8-10 अग्निर्वा उक् तस्य आहुतय एव थम् etc.; ऐआ 2.1.2 उक्-
मुक्यमिति वै प्रजा वदन्ति; वृ 5.13.1. —b) तैत्रा 1.3.2.1 अतिष्ठन्त अस्यै ज्यैष्ठ्याय.

अथातः सर्वजितः कौपीतकेस्त्रीण्युपासनानि भवन्ति^१ । यज्ञोर्षवीतं
कृत्वाऽर्ष आचम्य त्रिरुदपात्रं प्रसिच्योद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठेत् । वर्गोऽसि पाप्मानं
मे वृद्धीति । एतयैवाऽऽवृता मध्ये सन्तम् । उद्वर्गोऽसि पाप्मानं मे उद्वृद्धीति ।
एतयैवाऽऽवृताऽस्तं यन्तम् । संवर्गोऽसि पाप्मानं मे संवृद्धीति । यदहोरात्राभ्यां पापं
करोति^२ सं तद् वृद्धे ॥ ७ ॥

1- —1) Some Mss read instead : सर्वजिद्ध स्म कौपीतकिरुयन्तमादित्यमुपतिष्ठेत्.
—2) For अप आचम्य v. l. उदकमानीय. —3) Some read here : तद्यद्गोत्राभ्यां
पापमकरोत्, सं तद् वृद्धे; तयो एवैवं विद्वानेतयैवावृतादित्यमुपतिष्ठेत्. —4) v. l. अकरोत्, pc
वृ 2.4.6.

a) शत्रा 2.4.2.1 ततो देवा यज्ञोपवीतिनो भूत्वा दक्षिणं जानु आच्योपासीदन्; तैत्रा 3.10.9.12 यज्ञोपवीतं कृत्वाथो निपपात. —b) ऋ 8.75.12 संवर्गं सं रयिं जय; 10.43.5 संवर्गं यन्मघवा सूर्यं जयत्.

अथ मासि मास्यमावास्यायां पश्चाच्चन्द्रमसं दृश्यमानमुपतिष्ठेतैतयैवाऽऽवृता ।
हरितवृणाभ्यां वार्कं प्रत्यस्यति—

यैते^३ सुसीम हृदयमाधि^६ चन्द्रमासि थितम् ।

तेनामृतत्वस्येशाने माऽहं पौत्रमघं रुदमिति ॥

न हास्मात् पूर्वा प्रजाः प्रैति इति नु जातपुत्रस्य । अथाजातपुत्रस्य । “आर्या-
यस्व समेतु ते”, “सं ते पयांसि समु यन्तु वाजाः”, “यर्मादित्या अंशुमाप्याययन्ति”
इत्येतास्तिस्र ऋचो जपित्वा । मास्माकं प्राणेन प्रजया पशुभिराप्यार्ययिष्ठाः ।
योऽस्मान् द्वेष्टि । यं च वयं द्विष्मः । तस्य प्राणेन प्रजया पशुभिराप्याययस्वेति
दैवीमाहृतमावर्त आदित्यस्याऽऽवृतमन्वावर्ते । इति दक्षिणं बाहुमन्वावर्तते ॥ ८ ॥

1) Some Mss add वृत्तायाम् after this. 2) v. l. हरितवृणे. —3) v. l. यन्ने. —4) Deussen conjectures सुसीमे; v. l. सुसमित्. —5) v. l. हृदये. —6) v. l. दिवि for अधि. —7) v. l. मन्येऽहं मां तद्विद्वांसं for तेनामृतत्वस्येशाने. —8) v. l. पुत्र्यम् for पौत्र्यम्. —9) v. l. हि for ह. —10) v. l. ऐन्द्रीम् for दैवीम्.

a) वार्क is neuter; cp कौ 2.2. —b) Cp this verse with कौ 2.10 (with many variants). —c) प्रजाः is nom. sg of प्रजा; therefore पूर्वा प्रजाः. —d) ऋ 1.91.18. —e) ऋ 1.91.18. —f) तैसं 2.3.5.3; 2.4.14.1; अ 7.81.6; मैसं 4.9.27; 4.12.2 (यथा for यम्). —g) अ 7.81.5 आ वयं व्यासिपीमहि गोभिरथैः प्रजया पशुभिर्गृहधनेन. —h) अ 3.29.8 माहं प्राणेन मात्मना मा प्रजया प्रतिगृह्य विराधिपि; ऋ 10.128.5 मा हास्माहि प्रजया मा तन्नूभिः; कौ 4.6. —i) कौत्रा 10.2.

अथ पौर्णमास्यां पुरस्ताच्चन्द्रमसं दृश्यमानमुपतिष्ठेतैतयैवाऽऽवृता । सोमो
राजाऽसि विर्चक्षणः पञ्चमुखोऽसि प्रजापतिः । ब्राह्मणस्त एकं मुखं तेन मुखेन
राज्ञोऽसि । तेन मुखेन मामन्नादं कुरु । राजा त एकं मुखं तेन मुखेन विशोऽसि ।
तेन मुखेन मामन्नादं कुरु । श्येनस्त एकं मुखं तेन मुखेन पक्षिणोऽसि । तेन
मुखेन मामन्नादं कुरु । अग्निर्द्विष्टं एकं मुखं तेन मुखेनेमं लोर्कमसि । तेन मुखेन मामन्नादं
कुरु । त्वायि पञ्चमं मुखं तेन मुखेन सर्वाणि भूतान्यासि । तेन मुखेन
मामन्नादं कुरु । मास्माकं प्राणेन प्रजया पशुभिरपक्षेष्टाः । योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं

द्विष्मः । तस्य प्राणेन प्रजया पशुभिरपक्षीयस्वेति दैवीमावृतमावर्त आदित्यस्याऽऽ-
वृतमन्वावर्ते । इति दक्षिणं बाहुमन्वावर्तते ॥ ९ ॥

1) v. l. अवक्षेष्टाः for अपक्षेष्टाः.

a) कौ 1.2. —b) शत्रा 3.3.2.8 अन्नं वै क्षात्रियस्य विद्. —c) ऋ 2.1.13
त्वामग्न आदित्यास आस्यम्, त्वां जिह्वां शुचयश्चक्रिरे कवे ..त्वे देवा हविरदन्ति आहुतम् —d)
ऋ 8.44.26 विश्वादं पुरुषेपसमग्निं शुभामि मन्मभिः; 10.16.6 अग्निष्टद् विश्वाद्गदं कृणोतु.

अथ संवेक्ष्यञ्जायायै हृदयमभिमृशेत्—

यत्ते^१ सुसीमे हृदये^२ हितमन्तः प्रजापतौ^३ ॥

मन्येऽहं मां तद्विद्वांसं (तेन) माऽहं पौत्रमघं रुदमिति ॥

न हांस्मात् पूर्वा प्रजाः प्रैतीति ॥ १० ॥

1) v. l. यन्मे सुसीमं हृदयम्. —2) v. l. दिवि चन्द्रमासि श्रितम्. —3) v. l.
पुत्रम् for पौत्रम्. —4) v. l. निगाम; रिशम् for रुदम्. —5) v. l. हास्याः.

a) On the whole verse, cp कौ 2.8. —b) प्रजाः nom. sg.; cp
कौ 2.8.

अथ प्रोष्याऽऽयन् पुत्रस्य मूर्धानमभिमृशेत्—

अङ्गार्दङ्गात् संभवसि हृदयादधिजायसे ।

आत्मा त्वं पुत्र माऽऽविर्यं स जीव शरदः शतम् ॥

असौ इति नामास्य गृह्णाति ।

अदमो भव परशुर्भव हिरण्यमस्तुतं भव ।

तेजो^३ वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥

असौ इति नामास्य गृह्णाति^४ ।

येन प्रजापतिः प्रजाः पर्यगृह्णादरिष्ट्यै ।

तेन त्वा परिगृह्णामि ।

असौ इति नामास्य गृह्णाति । अथास्य दक्षिणे कर्णे जर्पति—

‘ अस्मै प्रयन्धि मघवन्तृजीपिन्निति ’ ।

‘ ईन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहीति ’ सव्ये ।

मां च्छित्त्वा मा व्यथिष्टाः शतं शरद् आयुषः ।

जीवस्व पुत्र ते नाम्ना मूर्धानमर्वाजिघ्रामि ॥

असौ इति त्रिर्मूर्धानमर्वाजिघ्रेत् ।

‘ गैर्वा त्वा हिंकारेणाभि हिं करोमि ’ ।

इति त्रिर्मूर्धानमभि हिं कुर्यात् ॥ ११ ॥

1) v. l. अभिजिघ्रेत्. —2) v. l. आत्मा वै. पुत्रनामासि; [cp शत्रा (का) 14.9.4.9; शत्रा (मा) 14.9.4.20]. —3) v. l. वेदो. —4) Some Mss add अथैनं परिगृह्णाति after this. —5) v. l. तदस्तिचै. —6) v. l. व्यधिष्ठाः. —7) v. l. अभिजिघ्रामि; अभिजिघ्रेत्. —8) v. l. विरस्य.

a) वृ 6.4.9. —b) वृ 6.4.26. —c) शत्रा 14.9.4.11; वृ 6.4.11. —d) वृ 6.4.25. —e) ऋ 3.36.10 (with अस्मे for अस्मै). —f) ऋ 2.21.6. —g) अ 8.1.4 मा छित्वा अस्माहोकात्. —h) Quotation untraced.

अथातो दैवः परिर्मरः । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यदाग्निर्ज्वलति । अथैतन्म्रियते यन्न ज्वलति । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यदादित्यो दृश्यते । अथैतन्म्रियते यन्न दृश्यते । तस्य चन्द्रमसमेव तेजो गच्छति । वायुं प्राणः । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यच्चन्द्रमा दृश्यते । अथैतन्म्रियते यन्न दृश्यते । तस्य विद्युतमेव तेजो गच्छति । वायुं प्राणः । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यद्विद्युद्विश्रोतते । अथैतन्म्रियते यन्न विद्योतते । तस्य वायुमेव तेजो गच्छति । वायुं प्राणः । ता वा एताः सर्वा देवता वायुमेव प्रविश्य वायौ स्रप्ता न मृच्छन्ते । तस्मादेव उ पुनरुदीरते । इत्यधिदैवतम् ॥ अथाध्यात्मम्— ॥ १२ ॥

1) v. l. तस्या दिश एव for तस्य वायुमेव. —2) v. l. मृच्छन्ते. —3) Some Mss. drop उ.

a) ऐजा 8.28; तैजा 8.1.3; तै 3.10.

एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यद्वाचा वदति । अथैतन्म्रियते यन्न वदति । तस्य चक्षुरेव तेजो गच्छति । प्राणं प्राणः । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यच्चक्षुषा पश्यति । अथैतन्म्रियते यन्न पश्यति । तस्य श्रोत्रमेव तेजो गच्छति । प्राणं प्राणः । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते । यच्छ्रोत्रेण शृणोति । अथैतन्म्रियते यन्न शृणोति । तस्य मन एव तेजो गच्छति । प्राणं प्राणः । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यन्मनसा ध्यायति । अथैतन्म्रियते यन्न ध्यायति । तस्य प्राणमेव तेजो गच्छति । प्राणं प्राणः । ता वा एताः सर्वा देवताः प्राणमेव प्रविश्य प्राणे स्रप्ता न मृच्छन्ते । तस्मादेव उ पुनरुदीरते । तद्यदि ह वा एवं विद्वांसं उभौ पर्वतावभिप्रवर्तेयातां तुस्तूर्पमाणौ दक्षिणश्चोत्तरश्च न ईवैनं स्तृण्वीयाताम् । अथ य एनं द्विपन्ति यांश्च स्वयं द्वेष्टि त एनं सर्वे परिम्रियन्ते ॥ १३ ॥

Cp in general शांआ 10.1; वृ 1.3.12; 3.1.3.

1) v. l. एवैनम् for एनम्.

a) i. e. विन्ध्य and हिमवतः; cp मनु 2.21. —b) शत्रा 2.2.2.14 न हैनं सपल-
स्तुस्तूर्पमाणश्च न सृणुते.

अथातो निःश्रेयसादानम् । सर्वा ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमाना अस्मा-
च्छरीरादुच्चक्रमुः । तद्गौरुभूतं शिश्ये । अथैतद्वाक् प्रविवेश । तद्वाचा वदच्छिश्य एव ।
अथैतच्चक्षुः प्रविवेश । तद्वाचा वदच्चक्षुषा पश्यच्छिश्य एव । अथैतच्छ्रोत्रं प्रविवेश ।
तद्वाचा वदच्चक्षुषा पश्यच्छ्रोत्रेण शृण्वच्छिश्य एव । अथैतन्मनः प्रविवेश । तद्वाचा
वदच्चक्षुषा पश्यच्छ्रोत्रेण शृण्वन्मनसा ध्यायच्छिश्य एव । अथैतत् प्राणः प्रविवेश ।
तत्तत एव समुत्तस्थौ । ते^२ देवाः प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा प्राणमेव प्रज्ञात्मानमभि-
संभूय सहैतैः सर्वैरस्माल्लोकादुच्चक्रमुः । ते वायुप्रतिष्ठा आकाशात्मानः स्वरीयुः ।
तथो एवैवं विद्वान् सर्वेषां भूतानां प्राणमेव प्रज्ञात्मानमभिसंभूय सहैतैः सर्वैरस्मा-
च्छरीरादुत्क्रामति । स वायुप्रतिष्ठ आकाशात्मा स्वरेति । स तद्भर्वाति यत्रैते देवाः ।
तत् प्राप्य तदमृतो भवति यदमृता देवाः ॥ १४ ॥

Cp in general शत्रा 10.5.2.15 एष उ एव प्राणः । एष हीमाः सर्वाः प्रजाः प्रणयति ।
तस्यैते प्राणाः स्वाः...तस्मात् स्वाप्ययः ।

1) Some Mss add अप्राणत् and शुष्कम् after दारुभूतम्. —2) v. l. ता वा एताः
सर्वा देवताः for ते देवाः. —3) v. l. शरीरात् for लोकात्. —4) v. l. °प्रविष्टाः for
°प्रतिष्ठाः. —5) v. l. °प्रविष्टः for °प्रतिष्ठः. —6) v. l. गच्छति for भवति, which
(former) appears to be a better reading. —7) v. l. यदमृता देवास्तदमृतो भवति
य एवं वेद.

a) तैसं 2.5.11.4 वाक् च मनश्च आर्तियेताम्-अहं देवेभ्यो हव्यं वहामि इति वागन्नवीदहं
देवेभ्य इति मनः; ऐआ 2.1.4 ताः (देवताः) अहिंसन्त-अहमुक्त्यमस्म्यहमुक्त्यमिति; छां 1.2.1;
5.1.6; वृ 1.3.1; 1.5.21; 6.1.1-14; ऐ 3.1-10; कौ 3.3; प्र 2.1-4. अहंश्रेयसे is the
loc. of अहंश्रेयस. —b) शत्रा 3.8.3.15 यदास्मात् प्राणोऽपक्रामति दार्वेव तर्हि भूतोऽन्यथः शेते;
3.8.4.5 (identical with the previous quotation); जै 3.32.3; छाग 4 यदयं
शवशायितमशायिष्ठ इति. —c) कौ 2.1. —d) ऐआ 3.2.3-4 स यश्चायमशरीरः प्रज्ञात्मा
यश्चासावादित्ये एकमेवादिति विधात्. —e) छां 4.10.5; वृ 5.1.1; तै 2.7. —f) छां
7.15; कौ 3.2.

अथातः पितापुत्रीयं संप्रदानमिति चाऽऽचक्षते । पिता पुत्रं प्रेप्यन्नाह्वयति ।
नवैस्तृणैरगारं संस्तीर्याग्निमुपसमाधायोदकुम्भं सपात्रमुपनिधायान्नहतेन वाससा
संप्रच्छन्नः स्वयं श्येत एत्य पुत्र उपरिष्ठादभिनिपद्यत इन्द्रियैरस्येन्द्रियाणि संस्पृश्य ।

अपि वाऽस्याभिमुखत एवाऽऽसीत् । अथास्मै संप्रयच्छेति । वाचं मे त्वयि दधानीति पिता । वाचं ते मयि दध इति पुत्रः । प्राणं मे त्वयि दधानीति पिता । प्राणं ते मयि दध इति पुत्रः । चक्षुर्मे त्वयि दधानीति पिता । चक्षुस्ते मयि दध इति पुत्रः । श्रोत्रं मे त्वयि दधानीति पिता । श्रोत्रं ते मयि दध इति पुत्रः । अन्नरसान् मे त्वयि दधानीति पिता । अन्नरसांस्ते मयि दध इति पुत्रः । कर्माणि मे त्वयि दधानीति पिता । कर्माणि ते मयि दध इति पुत्रः । सुखदुःखे मे त्वयि दधानीति पिता । सुखदुःखे ते मयि दध इति पुत्रः । आनन्दं रतिं प्रजातिं मे त्वयि दधानीति पिता । आनन्दं रतिं प्रजातिं ते मयि दध इति पुत्रः । इत्या मे त्वयि दधानीति पिता । इत्यास्ते मयि दध इति पुत्रः । धियो^१ विज्ञातव्यं कामान् मे त्वयि दधानीति पिता । धियो विज्ञातव्यं कामांस्ते मयि दध इति पुत्रः ॥ अथ दाक्षिणाष्टत् प्राड्डिपनिष्कामति । तं पिताऽनुमन्त्रयते—यशो ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यं कीर्तिस्त्वा जुपतामिति । अथेतरः सव्यमंसमन्ववेक्षते । पाणिनाऽन्तर्थाय वसनान्तेन वा प्रच्छाद्य स्वर्गाद्धौकान् कामान्पुहीति । स यद्यर्गदः स्यात् पुत्रस्यैश्वर्ये पिता वसेत् । परि वा व्रजेत् । यद्यु वै भ्रैयाद्यदेवैनं समापयति, तथा समापयितव्यो भवति तथा समापयितव्यो भवति ॥ १५ ॥

१) v. l. पिता शेते for स्वयं श्येतः. 2- -2) v. l. अपि वा अस्मा आसीनाय, अभिमुखायेव संप्रदयात्. —3) One Ms adds a similar sentence about शरीर after this. —4) Instead of धियो some Mss add a corresponding statement about मनः and प्रज्ञा, and add at the end संप्रदानविधि in short thus : यद्यु वा उपाभिगदः स्यात् समासेनैव ब्रूयात्—प्राणान् मे त्वयि दधानीति पिता प्राणांस्ते मयि दध इति पुत्रः. —5) Some Mss drop प्राड्ड. —6) v. l. तथैवैनं समापयेयुः.

a) Cp संप्रतिः in वृ 1.5-17-20. —b) कौ 1.7. —c) कौ 2.3-4. —d) छां 3.13.3; 3.18.3; वृ 6.4.28. —e) छां 8.12.6; ऐ 3.4. —f) छां 3.16.2.

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

प्रतर्दनो ह वैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च । तं हेन्द्र उवाच—प्रतर्दन वरं^२ ददानीति । स होवाच प्रतर्दनः—त्वमेव मे (वरं) दृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यस इति । तं हेन्द्र उवाच—न वै वरं परस्मै

वृणीते । त्वमेव वृणीष्वेति । एवमवरो वै^५ किल मं इति होवाच प्रतर्दनः । अथो खल्विन्द्रः सत्यादेव नेयाय । सत्यं हीन्द्रः । स होवाच—मामेव विजानीहि । एतदेवाहं मनुष्याय हिततमं मन्ये यन् मां विजानीयात् । त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनम् । अरुमुखान् यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छम् । वह्नीः संधां अतिक्रम्य दिवि प्रह्लादीयानतृणमह-मन्तरिक्षे पौलोमान् पृथिव्यां कालखञ्जान् । तस्य मे तत्र नलोमं चनामीयत । स यो मां विजानीयान् नास्य केन च कर्मणा लोको मीयते । न मातृवधेन न पितृवधेन न स्तेयेन न भ्रूणहत्याया । नास्य पापं चन चक्रुषो मुखानीलं व्येतीति ॥ १ ॥

Cp in general वृ १.४.७; छां ८.१२.४.

- १) Some Mss add वै after ह. —२) Some Mss add वृणीष्व after वरम्. —३) Dropped in some Mss. —४) v. l. वरः परस्मै; परः परस्मै; वरोऽपरस्मै; वरोऽवरस्मै. —५) Some Mss add तर्हि after वै. —६) Böhtlingk reads सः for म. —७) v. l. तं हेन्द्रः for सः. —८) v. l. अरुमुखान्. —९) v. l. कालखाजान्, कालकाशान्, कालकञ्जान्, कालकञ्जान्. —१०) v. l. च मा मीयते. —११) v. l. वेद. —१२) v. l. चक्रुषः. —१३) v. l. वेति.

- a) कौबा २६.५; कौ २.५. —b) तांबा १४.२.५ ऋभवो वा इन्द्रस्य प्रियं धाम; ऐआ २.२.३ तेनेन्द्रस्य प्रियं धामोपेयाय; ऐ १.३.१४. —c) क १.९; frequently in क १. —d) क १.७३.३ उप क्षेति हितामित्रो न राजा; १०.१६.३ अपो वा गच्छ यदि तत्र ते हितम्; पा २.३.७३ चतुर्थी च...आयुष्य...हितैः. —e) छां ४.४.५ न सत्यादगाः. —f) क १.६३.३ त्वं सत्य इन्द्र; १.१७४.१ त्वं सत्यः. २.१२.१५ स किलासि सत्यः. —g) क १०.८.८ त्रिशीर्षाणं सप्तर्षिं जघन्वान् त्वाष्ट्रस्य चित्रिः सप्तजे त्रितो (इन्द्रेषितः आन्त्यः) माः; १०.९९.६ पञ्चर्षं त्रिशीर्षाणं दमन्यत्...विपा वराहमयोअग्रया हन्; तैसं २.५.१.१ विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः...तस्य षोणि शीर्षाणि; शबा ५.५.४.२-३ त्वष्टुर्ह वै पुत्रः त्रिशीर्षा पञ्चश आस...तमिन्द्रो दिद्वे तस्य तानि शीर्षाणि प्राचिच्छेद. —h) ऐबा. ७.२८ (इन्द्रः) विश्वरूपं त्वाष्ट्रमभ्यमंस्त...अरुमघानवधीत; जैबा २.१३४ (इन्द्रः) त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रम् अवधीत...अरुमुखानवधीत. —i) क १०.७३.३ त्वामिन्द्र सालावृकान् सहस्र-मासन् दधिपे; १०.९५.१५ सालावृकाणां हृदयान्येता; तैसं ६.२.७.५ इन्द्रो यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्; तांबा ८.१.४ इन्द्रो यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्. —j) जैबा २.१३४ संधां संहिता-मतीत्य (इन्द्रः) नमुचेरासुरस्य शिरः प्राच्यैत्सीत्. —k) तैबा १.५.९.१ प्रह्लादो ह वै कायाधवः. —l) अ ६.८०.२ ये त्रयः कालकाजा दिवि देवा इव भिताः; का ८.१ कालकाजा वै नामासुरा आसन्. —m) Cp the sentiment in क ५.३४.४ न किन्विपादीपते वस्व आकरः. —n) तैबा ३.९.१५.२ भ्रूणहत्यामेव जयते (where, according to Sāyana, भ्रूण means a Brāhmaṇa); वृ ४.३.२२. —o) तैसं ३.१.१.२ नास्य नीलं न हरो व्येति.

स होवाच—प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा । तं मामायुरमृतमित्युपास्व । आयुः प्राणैः । प्राणो वा आयुः । प्राणं एवामृतम् । यावद्ध्यस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुः । प्राणेन ह्येवामुष्मिँल्लोकेऽमृतत्वमाप्नोति । प्रज्ञया सत्यं संकल्पम् । स यो मामायुरमृतमित्युपास्ते । सर्वमायुरस्मिँल्लोक एति । आप्नोत्यमृतत्वमक्षिति' स्वर्गे लोके । तद्धैक आहुरेर्कभूयं वै प्राणा गच्छन्तीति । न हि^१ कश्चन श्वनुयात् सकृद्वाचा नाम प्रज्ञापयितुं चक्षुषा रूपं श्रोत्रेण शब्दं मनसा ध्यातुम् । इत्येकभूयं वै प्राणाः । एकैकमेतानि सर्वाण्येव प्रज्ञापयन्ति^२ । वाचं वदन्तीं सर्वे प्राणा अनु वदन्ति । चक्षुः पश्यत् सर्वे प्राणा अनु पश्यन्ति । श्रोत्रं शृण्वत् सर्वे प्राणा अनु शृण्वन्ति । मनो ध्यायत् सर्वे प्राणा अनु ध्यायन्ति । प्राणं प्राणन्तं सर्वे प्राणा अनु प्राणन्तीति^३ । एवमु हैतदिति हेन्द्र उवाच । अस्ति त्वेव प्राणानां निःश्रेयसमिति ॥ २ ॥

1) v. l. अस्मिँल्लोके. —2) Omitted by some Mss. —3) v. l. ध्यानम्. —4) Some Mss read भूत्वा after प्राणाः. —5) Omitted by some Mss. —6) Some Mss add इति after प्रज्ञापयन्ति. —7) Some Mss drop इति. —8) v. l. अस्तित्वे च (See शांकरभाष्य on ब्रसू 1.1.29.)

a) कौ 2.14. —b) शब्दा 5.2.4.10 यो वै प्राणः स आयुः; तै 2.3 प्राणो हि भूतानामायुः. —c) ऐवा 2.38 प्राणो वा आयुः. —d) वृ 1.6.3; 3.9.9. —e) ऋ 10.16.4.5 जाग्रत्स्वप्नः संकल्पः पापः; शब्दा 10.6.3.2 सत्यसंकल्पम्; छां 7.4.3; 7.8.2; 7.26.1; वृ 1.5.3; 2.4.11; 4.5.12; के 4.5; ऐ 3.2. —f) ऋ 8.7.16 उत्तं दुहन्तो अक्षितम्; 9.110.5 उत्तं न कंचिज्जनपानमक्षितम्; तै 1.10. —g) Cp वासं 27.9 अमुत्रभूयादथ ययमस्य; अ 19.37.3 अभिभूयाय त्वा (अभिभूय n. superiority; solitary occurrence); शब्दा. 14.8.6.2 (= वृ 5.5.1) सत्यभूयमेव भवति; ऐआ 2.5.1 (= ऐ 2.2) आत्मभूयं गच्छति. वृ. 5.12.1 एरुधाभूयं भूत्वा. —h) ध्यातुम् = ध्यानं प्रज्ञापयितुम्. —i) Cp वृ 1.4.7; 4.4.2. —j) कौ 2.14.

जीवति वागपेतः । मूकान् हि पश्यामः । जीवति चक्षुरपेतः । अन्यान् हि पश्यामः । जीवति श्रोत्रापेतः । बाधिरान् हि पश्यामः । जीवति मनोपेतः । बालान् हि पश्यामः । जीवति बाहुच्छिन्नः । जीवत्यूरुच्छिन्न इति । एव हि दिश्याम इति । अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति । तस्मादेतदेवोत्थं मुपासीत । यो वै प्राणः सा प्रज्ञा । या वा प्रज्ञा स प्राणैः । संहं रोतावस्मिन् शरीरे वसतः । सहोत्क्रामेतैः । तस्यैपैव दृष्टिः । एतद्विज्ञानम् । यत्रैतत् पुरुषः सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति । अथास्मिन् प्राण एवैकर्षा भवति । तदैव वाक् सर्वेर्नामभिः सहप्येति ।

चक्षुः सर्वै रूपैः सहाप्येति । श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति । मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति । स यदा प्रतिबुध्यते । यथाऽग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विष्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवै-
तस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते । प्राणेभ्यो देवाः । देवेभ्यो लोकाः ।
तस्यैषैव सिद्धिः । एतद्विज्ञानम् । यत्रैतत् पुरुष आर्तो मरिष्यन्नावर्त्य न्येत्यं संमोहं
न्येति । तदाहुः—उदक्रमीच्चित्तम् । न शृणोति । न पश्यति । न वाचा वदति । न
ध्यायति (इति) । अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति । तदेनं वाक् सर्वैर्नाभिः
सहाप्येति । चक्षुः सर्वैः रूपैः सहाप्येति । श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति । मनः सर्वैर्ध्यानैः
सहाप्येति । स यदाऽस्माच्छरीरादुत्क्रामति सहैवैतैः सर्वैरुत्क्रामति । स यदा प्रति-
बुध्यते यथाऽग्नेर्ज्वलतो विष्फुलिङ्गः विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं
विप्रतिष्ठन्ते । प्राणेभ्यो देवाः । देवेभ्यो लोकाः ॥ ३ ॥

Cp in general शांआ 9-3; वृ 6-1; छां 5-1.

1) Some editions add after this : सैषा प्राणे सर्वाणिः. 2- -2) Omitted
by some Mss. —3) v. l. यदा for यत्रैतत् पुरुषः. —4) v. l. तदेनम्. —5) v. l.
विष्फुलिङ्गाः. —6) शंकराचार्य (on ब्रम् 1-3-30) has सर्वे before प्राणाः in the कौपीतकि
quotation. —7) v. l. अवल्यम्.

a) शब्दा 1-6-2-8 अप्रिवां सक् तस्याहुतय एव थम्; 10-6-2-10 प्राणो वा उक् तस्यान्नेव
थम्; ऐआ 2-1-4 इदं शरीरमुत्थास्यति तदुक्तं भाविष्यति; वृ 5-13-1; कौ 2-6. —b) नि
10-34 असुरत्वम्—प्रज्ञावत्त्वं वा अनवत्त्वं वा. —c) वृ 2-2-19; 4-3-19. —d) वृ
2-1-17. —e) शब्दा 10-5-2-15 स एतैः सुतः न कस्यचन वेद etc; छां 4-3-3. —f)
वृ 2-1-20; मुं 2-1-1; मै 6-26. g) वृ 1-4-7; ऐ 3-2; कौ 3-7-8. —h) तांवा 12-9-1
इति गायत्री भवति सिद्ध्यै; तैआ 4-3-2 सिद्ध्यैवा; शांआ 8-2. —i) नि + आ + इ + त्य;
वृ 4-4-1; छां 8-6-4.

वागस्मात् सर्वाणि नामान्यभिविस्तृजते । वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति ।
प्राणोऽस्मात् सर्वान् गन्धानभिविस्तृजते । प्राणेन सर्वान् गन्धानाप्नोति । चक्षुरस्मात्
सर्वाणि रूपाण्यभिविस्तृजते । चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति । श्रोत्रमस्मात् सर्वान्
शब्दानाभिविस्तृजते । श्रोत्रेण सर्वान् शब्दानाप्नोति । मनोऽस्मात् सर्वाणि ध्यानान्यभि-
विस्तृजते । मनसा सर्वाणि ध्यानान्याप्नोति । सैषा प्राणे सर्वाप्तिः । यो वै
प्राणः सा प्रज्ञा । या वा प्रज्ञा स प्राणः । सह होतावस्मिन् शरीरे वसतः ।
सहोत्क्रामतः । अथ खलु यथाऽस्यै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतान्येकं भवन्ति तद्याख्या-
स्यामः— ॥ ४ ॥

Cp in general कौ 4; वृ 1.4.7.

1) Some Mss drop खलु.

a) तैसं 6.3.2.1. —b) वृ 2.1.17. —c) ऐआ 2.1-2; छां 4.10.5; 8.12.4; के 1.1-8.

वर्गिवास्या एकमङ्गमुदूळ्हम् । तस्यै नाम परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा । प्राण एवास्या एकमङ्गमुदूळ्हम् । तस्य गन्धः परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा । चक्षुरेवास्या एकमङ्गमुदूळ्हम् । तस्य रूपं परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा । श्रोत्रमेवास्या एकमङ्गमुदूळ्हम् । तस्य शब्दः परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा । जिह्वैवास्या एकमङ्गमुदूळ्हम् । तस्या अन्नरसः परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा । हस्तावेवास्या एकमङ्गमुदूळ्हम् । तयोः कर्म परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा । शरीरमेवास्या एकमङ्गमुदूळ्हम् । तस्य सुखदुःखे परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा । उपस्थ एवास्या एकमङ्गमुदूळ्हम् । तस्याऽऽनन्दो रतिः प्रजातिः परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा । पादावेवास्या एकमङ्गमुदूळ्हम् । तयोरित्याः परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा । भ्रूवास्या एकमङ्गमुदूळ्हम् । तस्यै धियो विज्ञातव्यं कामाः परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा ॥ ५ ॥

1) v. l. अदूळ्हम्; अदूदुहत्. —2) v. l. मनः. —3) v. l. तस्य. —4) v. l. धीः कामाः.

a) कौ 1.7; 2.15. —b) कौ 1.6. —c) सांका 38 तन्मात्राण्यविशेषाः. —c) कौ 1.7 (कर्माणि).

प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्यामोति । प्रज्ञया प्राणं समारुह्य प्राणेन सर्वान् गन्धानामोति । प्रज्ञया चक्षुः समारुह्य चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्यामोति । प्रज्ञया श्रोत्रं समारुह्य श्रोत्रेण सर्वान् शब्दानामोति । प्रज्ञया जिह्वां समारुह्य जिह्वया सर्वानन्नरसानामोति । प्रज्ञया हस्तौ समारुह्य हस्ताभ्यां सर्वाणि कर्माण्यामोति । प्रज्ञया शरीरं समारुह्य शरीरेण सुखदुःखे आमोति । प्रज्ञयोपस्थं समारुह्योपस्थेनाऽऽनन्दं रतिं प्रजातिमाप्नोति । प्रज्ञया पादौ समारुह्य पादाभ्यां सर्वा इत्या आमोति । प्रज्ञयैव धियं समारुह्य प्रज्ञयैव धियो विज्ञातव्यं कामानामोति ॥ ६ ॥

न हि प्रज्ञापेता वाङ् नाम किञ्चन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह । नाहमेतन्नाम प्राज्ञासिपमिति । न प्रज्ञापेतः प्राणो गन्धं किञ्चन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह । नाहमेतं गन्धं प्राज्ञासिपमिति । न हि प्रज्ञापेतं चक्षु रूपं किञ्चन

प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह । नाहमेतद्रूपं प्राज्ञासिपमिति । न हि प्रज्ञापेतं श्रोत्रं शब्दं कंचन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह । नाहमेतं शब्दं प्राज्ञासिपमिति । न हि प्रज्ञापेता जिह्वाऽन्नरसं कंचन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह । नाहमेतमन्नरसं प्राज्ञासिपमिति । न हि प्रज्ञापेतौ हस्तौ कर्म किंचन प्रज्ञापयेताम् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह^१ । नाहमेतत् कर्म प्राज्ञासिपमिति । न हि प्रज्ञापेतं शरीरं सुखं दुःखं किंचन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह । नाहमेतत् सुखं दुःखं प्राज्ञासिपमिति । न हि प्रज्ञापेत उपस्थ आनन्दं रतिं प्रजातिं कांचन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह । नाहमेतमानन्दं न रतिं न प्रजातिं प्राज्ञासिपमिति । न हि प्रज्ञापेतौ पार्श्ववित्यां कांचन प्रज्ञापयेताम् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह । नाहमेतामित्यां प्राज्ञासिपमिति । न हि प्रज्ञापेतौ धीः कांचन सिध्येत् । न प्रज्ञातव्यं प्रज्ञायेत् ॥ ७ ॥

१) v. l. नौ for मे. — २) v. l. आहतुः. — ३) v. l. आवाम् for अहम्. — ४) v. l. प्राज्ञासिध्व for प्राज्ञासिपम्. — ५) v. l. न सुखम् न दुःखम्. — ६) v. l. न रतिम्, न प्रजातिम्. — ७) Cp the various readings as in the case of हस्तौ above.

a) वृ १.५.३. — b) ऐ ३.३.

न वाचं विजिज्ञासीत् । वक्तारं विद्यात् । न गन्धं विजिज्ञासीत् । घ्रातारं विद्यात् । न रूपं विजिज्ञासीत् । रूपविद्यं विद्यात् । न शब्दं विजिज्ञासीत् । श्रोतारं विद्यात् । नान्नरसं विजिज्ञासीत् । अन्नरसस्य विज्ञातारं विद्यात् । न कर्म विजिज्ञासीत् । कर्तारं विद्यात् । न सुखदुःखे विजिज्ञासीत् । सुखदुःखयोर्विज्ञातारं विद्यात् । नाऽऽनन्दं न रतिं न प्रजातिं विजिज्ञासीत् । आनन्दस्य रतेः प्रजातेर्विज्ञातारं विद्यात् । नेत्यां विजिज्ञासीत् । एतारं विद्यात् । न मनो विजिज्ञासीत् । मन्तारं विद्यात् ॥ ता वा एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञम् । दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतम् । यद्धि भूतमात्रा न स्युर्न प्रज्ञामात्राः स्युः । यद्धा प्रज्ञामात्रा न स्युर्न भूतमात्राः स्युः । न ह्यन्यतरतो रूपं किंचन सिध्येत् । नो एतन्नानां ॥ तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पितः । नाभावरा अर्पिताः । एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः । प्रज्ञामात्राः प्राणे अर्पिताः । स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरीऽमृतः । न साधुना कर्मणा भूयान् । नो एवासाधुना कनीयान् ॥ एष ह्येवैनं साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीर्पते । एष उ एवैनमसाधु कर्म कारयति तं यर्मधो निनीपते । एष लोकरपालः । एष लोकाधिपतिः । एष सर्वेशः । स म आत्मेति विद्यात् स म आत्मेति विद्यात् ॥ ८ ॥

1) v. l. रूपविद्म् and द्यारम्. —2) v. l. अनन्तः. —3) Some Mss add कर्मणा after असाधुना. —4) Some Mss drop एनम्. —5) v. l. अन्वानुनेपति, जुनुत्ते (Renou). —6) Some Mss add, after यम्, एभ्यः लोकेभ्यः. —7) v. l. लोकेभ्यः.

a) वृ 4.4.1. —b) वृ 4.4.19; क 4.10-11. —c) वृ 2.5.15; छां 7.15.1; मुं 2.2.6. —d) वृ 2.1.19; 4.4.25; 5.14.8; छां 4.10.5; प्र 5.7; आर्षेय 9; बाष्कल 24. —e) वृ 3.8.9; 4.4.22. —f) वृ 3.8.9; के 3.4-10; मै 3.2 (प्रभुम्... कारयितारम्). —g) वृ 4.4.22; बाष्कल 23,25; ऐ 2.1-3.

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ गार्ग्यो ह वै बालाकिरनूर्चानः संस्पृष्ट आस । सोऽवसदुशीनरेणुं सवशमर्त्त्येषु कुरुपञ्चालेषु कांशि विदेहेष्विति । स हाजातशत्रुं काश्यमेत्योवाच—ब्रह्म ते ब्रवाणीति । तं होवाचाजातशत्रुः—सहस्रं दर्शस्त इत्येतस्यां वाचि । जनको जनक इति वा उ जना धावन्तीति ॥ १ ॥

Cp in general वृ 2.1.1-19 and छां 5.11-24; वृ 1.4.7; कौ 3.4.

1) v. l. संस्पृष्ट. —2) v. l. आवज्य. —3) Some Mss drop ते.

a) वृ 2.1.1; 3.1.1; छां 1.1.2. —b) ऋ 10.59-10 य आवहदुशीनराण्या अनः; the ऋषि of ऋ 10.179 is शिवि औशीनर; अ 19.39.9 यं वा वसो (शो) यं मात्स्यः (reconstructed text !); ऐवा 8.14 ये के च कुरुपञ्चालानां राजानः स-वशीशीनराणां राभ्याथैव तेऽभिषिच्यन्ते. —d) तैवा 1.8.4.1-2. तस्माच्छिशिरे कुरुपञ्चालाः प्राप्ते यान्ति... तस्माज्जघन्ये नैदावे प्रत्ययः कुरुपञ्चाला यान्ति; शवा 3.2.3.15 तस्मादब्रुत्तरा हि बाणं वदति कुरुपञ्चालत्रा; 13.5.4.7 क्रियय इति ह वै पुरा पञ्चालानाचक्षते. —e) शवा 13.5.4.19 काशयोऽग्नीनादपत; वृ 3.8.2. —f) Cp विदेह in शवा 1.4.1.10 विदेहो ह मायवोऽग्निर्विभानरं मुखे जभार; विदेह in वेदेहः (जनकः) शवा 11.3.1.2; तैवा 3.10.9.9. —g) वृ 2.1.1; 4.3.14. —h) शवा 11.6.2.10 ततो ब्रह्मा (v. l. ब्रह्मिष्ठः) आस; तैवा 3.10.9.9 जनको ह वैदेहः.....

सं होवाच बालाकिः—य एवैष आदित्ये पुरुषस्तमेवाद्भुर्पांस इति । तं होवाचाजातशत्रुः—मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । बृहन् पाण्डरवासा अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धेति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा भवति ॥ २ ॥

1) Some Mss insert here a list of clue words, summarising the following conversation. —2) वृ 2.1.2 has असौ instead of एषः. —3) वृ 2.1.2 adds ब्रह्म before उपासे. —4) वृ 2.1.2 reads संवदिष्टः.

a) वृ 2.1.3; कौ 4.18. —b) शब्दा 4.5.4.1-2 तेऽतिष्ठावानोऽभवन्; 5.3.3-6 अतिष्ठा वा एता ओषधयः; 13.5.1-9 अतिष्ठा वा एषा च्छन्दासां यदतिच्छन्दाः अतिष्ठा अभ्यधेयः.

स होवाच बालाकिः— य एवैष चन्द्रमसि पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । सोमो^१ राजाऽन्नस्याऽऽत्मेति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्तेऽन्नस्याऽऽत्मा भवति ॥ ३ ॥

1) Dropped in some Mss.

a) तैत्ति 3.2.3-4 अन्नं वै चन्द्रमाः; वृ 1.4.6; 2.1.3; 6.2.16.

स होवाच बालाकिः— य एवैष विद्युति पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । तेर्जस आत्मेति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते तेर्जस आत्मा भवति ॥ ४ ॥

1) v. l. सत्यस्य.

a) वृ 2.1.4.

स होवाच बालाकिः— य एवैष स्तनयित्नौ पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । शब्दस्याऽऽत्मेति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते शब्दस्याऽऽत्मा भवति ॥ ५ ॥

स होवाच बालाकिः— य एवैष आकाशे पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । पूर्णमप्रवर्ति^१ ब्रह्मेति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिः^२ । नो एव नास्य प्रजा पुरा कालात् प्रवर्तते ॥ ६ ॥

1) v. l. अपवृत्ति. —2) Some Mss add यशसा ब्रह्मवर्चसेन । सर्वमायुरोति.

a) छां 3.12.9. —b) ऋ 3.54.18 प्रजावान्नः पशुमौ अस्तु गावुः; 5.41.17 इति चित्प्रजायै पशुमत्यै; कौ 2.8.

स होवाच बालाकिः— य एवैष वायौ पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते । जिष्णुर्ह वाऽपराजयिष्णुरन्यतस्त्यजायी भवति ॥ ७ ॥

1) अपराजिष्णुः in वृ 2.1.6.

a) Association of Indra and Vāyu : क 1.23.2 उभा देवा दिविस्पृशा इन्द्रवायू हवामहे. — b) वृ 2.1.6; जै 4.5 1; 4.10.10.

स होवाच बालाकिः— स एवैषोऽग्नौ पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । विर्पांसहिरिति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते विपासहिर्हैवान्वेपं भवति ॥ ८ ॥

1) v. l. वान्येषु for एवान्वेषः.

a) Cp सासहि in क 3.16.4 चक्रियो विश्वा भुवनाभि सासहिः; 8.12.9 अग्निर्वनेव सासहिः प्र वावृधे.

स होवाच बालाकिः— य एवैषोऽग्नौ पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । नाम्न आत्मेति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते नाम्न आत्मा भवति । इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मम्— ॥ ९ ॥

a) नामन् in the Vedic sense; cp क 3.20.3 अग्ने भूरीणि तव.....अमृतस्य नाम (= नामानि).

स होवाच बालाकिः— य एवैष आदर्शे पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते प्रतिरूपो हैवास्य प्रजायामाजायते नाप्रतिरूपः ॥ १० ॥

a) वृ 2.1.9 रोचिष्णुः; 3.9.15 अक्षः.

स होवाच बालाकिः— य एवैष प्रतिश्रुत्कायां पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । द्वितीयोऽनपर्ण इति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते विन्दते द्वितीयां द्वितीयवान् भवति ॥ ११ ॥

1) Some Mss read छायापुरुष here. —2) v. l. द्वितीयान् —3) Some Mss add हि after द्वितीयवान्; वृ 2.1.11 has ह instead of हि

a) वृ 2.1.11-12; 3.9.14.

स होवाच बालाकिः— य एवैष शब्दः पुरुषमन्वेति तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । अर्चुरिति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते नो एव स्वयं नास्य प्रजा पुरा कालात् संमोहमेति ॥ १२ ॥

1) v. l. शब्दे पुरुषः. —2) v. l. आयुः.

a) Cp वृ 2.1.10; 3.9.13.

स होवाच बालाकिः— य एवैष च्छायापुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते नो एव स्वयं नास्य प्रजा पुरा कालात् प्रमीयते ॥ १३ ॥

स होवाच बालाकिः— य एवैष शरीरः पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । प्रजापतिरिति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते प्रजायते प्रजया पशुभिः ॥ १४ ॥

1) v. l. शरीरे. 2) Some Mss add यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति.

a) वासं 31.19 प्रजापतिश्चरति गर्भेऽन्तर् (= अ 10.8.13). —b) शत्रा 6.2.2 12 स यत् प्राजापत्यो भवति, प्रजापतिर्ह्यात्मा (where आत्मन् = body).

स होवाच बालाकिः— य एवैष प्राज्ञ आत्मा येनैतत् पुरुषः सुप्तः स्वप्न्यया चरति तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । यमो^१ राजेति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते सर्वं हास्मा इदं श्रैष्ठ्याय यम्यते ॥ १५ ॥

a) वृ 2.1.16-19; 4.3.35. —b) अ 5.7.8 स्वमया सचसे जनम्. —c) Cp वृ 4.3 7; कौ 2.6; note the etymological relation between यम and यम्यते.

स होवाच बालाकिः— य एवैष दक्षिणेऽक्षन् पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । नान्मन आत्माऽग्रेरात्मा ज्योतिष आत्मेति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्त एतेषां सर्वेषामात्मा भवति ॥ १६ ॥

1) v. l. वाचः (see वृ 3.8.15 माय्यं).

a) वृ 2.1.10; 2.3.5; 4.2.2; 5.5.2-4.

स होवाच बालाकिः— य एवैष सव्येऽक्षन् पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । सत्यस्याऽऽत्मा विद्युत आत्मा तेजस आत्मेति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्त एतेषां सर्वेषामात्मा भवतीति ॥ १७ ॥

a) शत्रा 10.5.2 8 योऽयं सव्येऽक्षन् पुरुषः; छां 1.7.4; 4.15.1; 8.7.4.

तत उ ह वालाकिस्तूष्णीमास । तं होवाचाजातशत्रुः—एतावन्तु वालाका ३ इति । एतावद्धीति होवाच वालाकिः । तं होवाचाजातशत्रुः—मृषा वै किल मा समवादयिष्ठाः, ब्रह्म ते ब्रवाणीति । स होवाच—यो वै वालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत्कर्म स वै वेदितव्यं इति । तत उ ह वालाकिः समित्पाणिः प्रतिचक्रम उपायानीति । तं होवाचाजातशत्रुः—प्रतिलीमरूपमेव तत्स्याद्यत्-क्षत्रियो ब्राह्मणमुर्पनयेत् । एहि व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति । तं ह पाणावभिपद्य प्रवव्राज । तौ ह सुप्तं पुरुषमाजग्मत्तुः । तं हाजातशत्रुरामन्त्रयांचके—बृहन् पाण्डरवासः सोम राज्ञिति । स उ ह शिष्य एव । तत उ हैनं यष्ट्या विचिक्षेपं । स तत एव समुत्तस्थौ । तं होवाचाजातशत्रुः—क्वैप एतद्वालाके पुरुषोऽशायिष्ट । कतदभूत् । कुत एतदार्गा ३ दिति । तत उ ह वालाकिर्न विजज्ञे । तं होवाचाजातशत्रुः—यत्रैप एतद्वालाके पुरुषोऽशायिष्ट । यत्रैतदभूत् । यत एतदागादिति । हिता नाम हृदयस्य नाड्यो हृदयात् पुरीतमभिप्रतन्वन्ति । तद्यथा सहस्रधा केशो विपाटितस्तावदण्यः पिङ्गलस्याणिमर्ना तिष्ठन्ति । शुक्लस्य कृष्णस्य पीतस्य लोहितस्येति । तासु तदा भवति । यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति । अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति । तदैवं वाक् सर्वैर्नाभिः सहाप्येति । चक्षुः सर्वै रूपैः सहाप्येति । श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति । मनः सर्वैर्व्यानैः सहाप्येति । स यदा प्रतिबुध्यते । यथाऽग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गन् विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते । प्राणेभ्यो देवाः । देवेभ्यो लोकाः ॥ १८ ॥

1) v. l. खलु. —2) v. l. संवादयिष्ठाः with मा as prohibitive; संवदिष्ठाः in शांभा on ब्रसू 1.4.16. —3) v. l. वै तत् (for वा एतत्). —4) v. l. मन्ये. —5) v. l. कंचिदीयतुः. —6) v. l. तूष्णमिव शिष्ये. —7) v. l. हिताः for हिताः; see अ 1.17.1, 3 and 7.35.2. —8) v. l. पुरुषस्य.

a) कौ 1.1; 4.1. —b) बृ 2.1.14; कौ 3.8. —c) छां 8.1.1; 8.7.1. —d) कौ 1.1. —e) बृ 6.2.7; छां 4.4.5; 5.13.7, 8.7.2; 8.10.3; 8.11.2; मुं 1.2.12; प्र 1.1. —f) बृ 2.1.15; 6.2.8; छां 5.3.7. —g) छां 4.4.5 उप त्वा नेष्ये. —h) बृ 2.1.15; कौ 1.1. —i) बृ. 2.1.15 पाणिना पेपं बोधयांचकार. —j) बृ 2.1.16. —k) बृ 2.1.16 (with न मेने for विजज्ञे). —l) बृ 2.1.17, 19; 4.2.3; 4.3.20. —m) वासं 25.8 अन्तरिक्षं पुरीतता. —n) बृ 2.1.19 अभिप्रतिष्ठन्ते. —o) बृ 4.3.20 (अणिम्ना); छां 8.6.1 (अणिम्नः). —p) नील in बृ 4.3.20; छां 8.6.1. —q) हरित for पीत in बृ 4.3.20; छां 8.6.1. —r) Cp संप्रसाद in छां 8.3.4; बृ 4.3.15. —s) बृ 2.1.19; कौ 3.3.

तद्यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः स्यात् । विश्वंभरो वा विश्वंभरकुलाये । एवमेवैष
प्राज्ञ आत्मेदं शरीरमात्मानमनुप्राविष्ट आ लोमभ्य आ नखेभ्यः । तमेतमात्मानमेत
आत्मानोऽन्ववस्यन्ति । यथा श्रेष्ठिनं स्वाः । तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते । यथा वा
श्रेष्ठिनं स्वा भुञ्जन्ति । एवमेवैष प्रज्ञात्मैरौतत्मभिर्भुङ्क्ते । यथा श्रेष्ठी स्वैः । एवं
वैतमात्मानमेत आत्मानोऽन्ववस्यन्ति । यथा श्रेष्ठिनं स्वाः ॥ स यावद्ध वा इन्द्र
एतमात्मानं न विजज्ञे तावदेनमसुरा अभिवर्भूवुः । स यदा विजज्ञेऽथ हत्वाऽसुरान्
विजित्य सर्वेषां देवानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं परीर्याय । तथो एवैवंविद्वां
सर्वान् पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति य एवं वेद य
एवं वेद ॥ १९ ॥

1) v. l. अन्ववस्यन्ते. — 2) v. l. पर्येति.

a) वृ 1.4.7. — b) अ 2.16.5 विश्वंभर विश्वेन मा भरसा पाहि स्वाहा; क 4.1.19
होतारं विश्वभरसं यजिष्ठम्; विश्वंभर not in क. — c) Similarly परस्मैपदी in तैत्ति
1.4.10.2; श्रुवा 6.7.3.5. — d) कौ 3.8. — e) छां 1.2.1; 8.8.4; वृ 1.3.2.
— f) छां 3.6.4 (पर्येता).

॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ इति कौपीतक्युपनिषत् ॥

॥ मैत्रायण्युपनिषत् ॥

This Upaniṣad belongs to the कृष्णयजुर्वेद and is closely related to the मैत्रायणी संहिता in four काण्डs. It contains the orthographic and euphonic traits of the Saṃhitā; but a large number of quotations not only from the छान्दोग्य and बृहदारण्यक Upaniṣads, but also those from ऋग्वेद, प्रश्न, श्वेताश्वतर Upaniṣads proves that the Upaniṣad seems to belong to a much later period of Upaniṣadic speculations. Complete silence of Śaṅkarācārya about this Upaniṣad also bears testimony to this. This Up. is also called मैत्र्युपनिषत्; see मै 2-3 अस्माकं भगवता मैत्रिणाऽऽख्याता.

ब्रह्मयज्ञो वा एष यत् पूर्वेषां चयनम् । तस्माद्यजमानश्चिद्वैतानग्रीनात्मानम-
भिध्यायेत् । स पूर्णः खलु वा अर्द्धाऽविकलः संपद्यते यज्ञः । कः सोऽभिध्येयोऽयं
यः प्रार्णायः । तस्योपाख्यानम् — ॥ १ ॥

a) श्वे 2-7; मनु 3-10 अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः. —b) क 1-18. —c) क 10-129-6
को अर्द्धा वेद क इह प्रवोचत; छां 3-14-4 यस्य स्यादर्द्धा न विचिकित्सा अस्ति. —d) प्र 3-1;
तै 2-3; कौ 2-14; 3-2.

बृहद्रथो वै नाम राजा विराज्ये पुत्रं निधापयित्वा इदमश्वत्तं मन्यमानः
शरीरं वैराग्यमुपेतोऽरण्यं निर्जगाम । स तत्र परमं तप आस्थायाऽऽदित्यमुदीक्षमाण
ऊर्ध्वबाहुस्तिष्ठति । अन्ते स ईसाहस्यान्तिकमाजगामाग्निरिवाधूर्मकस्तेजसा निर्दह-
न्निवाऽऽर्त्तविद्भर्गवान् शाकायन्यः — उंचिष्ठोत्तिष्ठ वरं वृणीष्वेति राजानमब्रवीत् । स
तस्मै नमः कृत्वोवाच— भगवन्नाहमात्मवित् । त्वं तत्त्वविच्छुश्रुमो वयम् । स त्वं नो
ब्रूहीति । एतद्वृत्तं पुरस्ताद्दुःशक्यमेतं प्रश्नम् । ऐर्ष्वाकान्यान् कौमान् वृणीष्वेति
शाकायन्यः । शिरसाऽस्य चरणावभिमृशमानो राजेमां गाथां जगाद — ॥ २ ॥

1) v. l. वैराज्ये. —2) v. l. सहस्रस्य instead of सहस्राहस्य. —3) Some
Mss add मुनेः before अन्तिकम्.

a) बृहद्रथ, a person (king?) mentioned in क 1-36-18 and 10-49-6
is referred to as a king later. —b) ऐवा 7-32 स्वाराज्यं च ह वा एतद्वैराज्यं च; 8-6
तानहमनु राज्याय साम्राज्याय भौज्याय स्वाराज्याय वैराज्याय पारमेष्ठ्याय राज्याय माहाराज्याय
आधिपत्याय स्वावश्याय आतिष्ठाय आरोहामि. —c) Note the Buddhist trend (Cp Pāli
सस्सतो लोको and असस्सतो लोको); गी 8-15 दुःखालयमशाश्वतम्; 9-33 अनित्यमसुखं लोकम्;
छां 7-1-3 सोऽहं भगवः शोचामि; वृ 3-5-1 (निर्विय). —d) Cp तैसं 5-2-5-1 यावान् पुरुष
ऊर्ध्वबाहुस्तावान् भवति; श्रद्धा 5-4-1-17 तस्मादेनमूर्ध्वबाहुमभिषिञ्चति. —e) क 4-13. f) छां

7-1-3 तरति शोकमात्मवित्. g) छां 7-26-2 तस्मै घृदितकपायाय तमसस्पां दर्शयति भगवान् सनात्कुमारः. —h) कासं 22-7 एतद्ध वा उवाच जातः शाकायन्यः शंसं कौष्यम्; क (पिष्ठल) कठसं 35-1. —i) क 3-14. —j) तत्त्ववित् here for the first time in Vedic literature; गौ 3-28; 5-8; गौका 2-34. —k) प्रथम् is idiomatic for प्रथम्; cp तैसं 2-5-8-5 तौ प्रजापतिं प्रश्नमैताम्; 2-5-11-9 यद् ब्राह्मणश्चाब्राह्मणंश्च प्रश्नमेयाताम् ब्राह्मणायाधिब्रूयात्; ऐवा 3-28 ते देवेषु प्रश्नमैताम्; तैवा 2-1-6-2 ते प्रजापतिं प्रश्नमायन्. —l) क 10-60-4 यस्येदवाकुरुष्वन्ते रेवान् मरान्येधते; अ 19-39-9 यं त्वा वेद पूर्व इदवाको; शवा 13-5-4-5 तेन ह पुरुकुत्सो दौर्महिणेजे ऐदवाको राजा. —m) क 1-25.

भगवन्नस्थिचर्मस्नायुमज्जर्माससुकृशोणितश्लेष्माशुद्रूपिकाविष्मूत्रवातपित्तकफ-
सङ्घाते दुर्गन्धे निःसारोऽस्मिञ्शरीरे किं कामोपभोगैः । कामक्रोधलोभमोहभय-
विषादेर्व्येष्टवियोगानिष्टसंप्रयोगक्षुत्पिपासाजरामृत्युरोगशोकाद्यैरभिहतेऽस्मिञ्शरीरे किं
कामोपभोगैः ॥ ३ ॥

a) क 10-68-9 निर्मज्जानं न पर्वणो जभार; अ 4-12-4 मज्जा मज्जा सं धीयताम्.
—b) वासं 25-9 द्वादुनीर्दूषिकाभिः; अ 16-6-8 कुम्भीका दूषिकाः पीयकान्; शवा 3-1-3-10
पूयो हैवास्य दूषीका. —c) महावग 1-6-19 (धम्मचक्रप्यवत्तन) अप्यिणेहि संपयोगो दुक्खो,
पियेहि विष्पयोगो दुक्खो; मनु 6-62 विप्रयोगं प्रियश्चैव संयोगं च तथाप्रियैः. —d) वृ 3-4-2;
4-4-11; क 1-3; 1-26-29.

सर्वं चेदं क्षयिष्णु पश्यामः । यथेमे दक्षमशकादयस्तृणवनस्पतयोद्भूतर्षध्व-
सिनः । अथ किमेतैर्वा । परेऽन्ये महायनुर्धराश्चक्रवर्तिनः केचित् सुद्युम्नभूरिद्युम्नेन्द्रद्युम्न-
कुबलयाश्वयौवनाश्ववच्यश्वाश्वपतिशशविन्दुहरिश्चन्द्राम्बरीपननैकतु शर्यातिययात्य-
नरण्यक्षसैनादयः । अथ महत्तभरतमभूतयो राजानो मिषतो वन्धुवर्गस्य महती-
श्रियं त्यक्त्वाऽस्माद्धोकादमुं लोकं प्रयाता इति । अथ किमेतैर्वा । परेऽन्ये गन्धर्वा-
सुरयक्षराक्षसभूतगणपिशाचोरगग्रहादीनां निरीर्य पश्यामः । अथ किमेतैर्वा ।
अन्यानां शोषणं महार्णवानाम् । शिखरिणां प्रपतनम् । ध्रुवस्य प्रचलनम् । व्रथनं
वातरज्जूनाम् । निमज्जनं पृथिव्याः । स्थानादपसरणसुराणाम् । इत्येतद्विधेऽ-
स्मिन् ससारे किं कामोपभोगैर्यैरेवाशितस्यासकृदिहाऽऽवर्तनं दृश्यता इत्युद्धृतमर्हसि ।
अन्योदपानस्थो भेक इवाहमस्मिन् ससारे भगवस्त्वं नो गतिस्त्वं नो
गतिः ॥ ४ ॥

1) Double Samdhi वनस्पतयः + उद्धृतप्रध्वंसिनः. —2) v. l. नहुप for ननक्तु.
—3) v. l. उक्षसेन for अक्षसेन. —4) Some Mss add अपसरस् between अश्रु
and यक्ष. —5) v. l. नितोषनम्. —6) v. l. वाश्रित. —7) दृश्यते + इति is written
दृश्यता इति, a peculiar संधि met with in this उपनिषद् (which we call मैत्रायणी-संधि).

a) छां 5.10.8 जायस्व त्रियस्वोति. —b) ऐत्रा 8.21 आङ्गिरसो मरुत्तमाविक्षितमभिषिपेच; शवा 13.5.4.6 तेन ह मरुत्त आविक्षित ईजे —c) ऋ 33.3.12 अतारिपुर्धरता गव्यवः; 3.53.24 इम इन्द्र भरतस्य पुत्राः; शवा 13.5.4.11 तेन हैतेन भरतो दौःपान्तिरीजे; 13.5.4.13 शकुन्तला नाडपिति (perhaps the name of कण्व-आश्रम) अप्सरा भरतं दधे.

॥ इति प्रथमः प्रपाठकः ॥

अथ भगवाञ्ज्ञाकायन्यः सुभीतस्त्वब्रवीद्राजानम्—महाराज बृहद्रथेस्वाकुवः—
शध्वज शीघ्रमात्मज्ञः कृतकृत्यस्त्वं मरुन्मन्नेति विश्रुतोऽसीति । अयं वाव खल्व्वात्मा
ते । यः कतमो भगवाँ इति । तः होवाचेति ॥ १ ॥

1) मैत्रायणी-संधि.

a) क 1.15-16; 29. —b) मुं 3.1.10 आत्मज्ञं ह्यर्चयेद् भूतिकामः. —c) ऐ
2.4 इतर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति; मै 6.30; गी 15.20 कृतकृत्यश्च भारत. —d) मै
6.30 यथावदुपचारी कृतकृत्यो मरुदुत्तरायणं गतः. —e) मै 6.32.

अथ य एष उच्छ्वासाविष्टमभनेनोर्ध्वमुत्क्रान्तो व्ययमानोऽव्ययमानस्तमः
प्रणुदत्येष आत्मा । इत्याह भगवान् मैत्रिः । इत्येव ह्याह । अथ य एष संप्रसादोऽ-
स्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यताँ इति । एष
आत्मेति होवाच । एतदमृतमभयमेतद्ब्रूतेति ॥ २ ॥

1) Dropped by some Mss. —2) v. l. व्ययमानः, अव्ययमानः.
—3) मैत्रायणी-संधि; some Mss, however, omit इति.

a) छां 8.3.4. —b) वृ 1.4.10; 2.5.19; छां 6.8.7.

अथ खल्वियं ब्रह्मविद्या सर्वोपनिषद्विद्या वा राजन् । अस्माकं भगवता
मैत्रिणाऽऽख्याता । अहं ते कथयिष्यामीति । अथापहतपाप्मानस्तिग्मतेजसाँ
ऊर्ध्वरेतसो वालखिल्याँ इति श्रूयन्ते । अथ कर्तुं प्रजापतिमब्रुवन् । भगवञ्शकट-
मिवाचेतनमिदं शरीरम् । कस्यैष खल्वीदृशो महिमाऽतीन्द्रियभूतस्य येनैताद्विधमे-
तच्चेतनवत् प्रतिष्ठापितम् । प्रचोदयिता वाऽस्य यद्भगवन् वेत्ति तदस्माकं ब्रूहीति ।
तान् होवाचेति ॥ ३ ॥

1) मैत्रायणी-संधि. —2) Some Mss add here ब्रूहीति ते होचुः भगवन् कथमनेन
वास्यम्.

a) वृ 1.4.9; मुं 1.1.1-2; 1.2.13; 3.2.10; मै 6.59. —b) शत्रा 8.3.4.1 प्राणा वै बालाखिन्याः; तैआ 1.23.3 ये बालाः ते बालाखिन्याः. —c) Here begins the conversation which ends in 4.6.

यो ह खलु बावोपरिस्थः श्रूयते गुणेष्विवोर्ध्वरेतसः स वा एष शुद्धः पृतः
शून्यः शान्तोऽप्राणो निर्ऱात्माऽनन्तोऽक्षय्यः स्थिरः शाश्वतोऽजः स्वतन्त्रः स्वे
महिम्नि तिष्ठति । अनेनेदं शरीरं चेतनवत् प्रतिष्ठापितम् । प्रचोदायिता वैपोऽप्यस्येति ।
ते होचुर्भगवन् कथमनेनेदशेनाणिष्ठेनैतद्विधमिदं चेतनवत् प्रतिष्ठापितं प्रचोदायिता
वैपोऽस्य कथमिति । तान् होवाच— ॥ ४ ॥

1) v. l. अनीशात्मा. —2) v. l. अनिष्टेन.

a) मै 6.28, 31. —b) छां 7.24.1.

स वा एष सूक्ष्मोऽप्राणोऽदृश्यः पुरुषसंज्ञो बुद्धिपूर्वमिहैवाऽऽवर्ततेऽंशेनेति ।
सुप्तस्येवाबुद्धिपूर्वं विबोधा एवमिति । अथ यो ह खलु बावैतस्य सोऽंशोऽयं
चेतामात्रः प्रतिपुरुषं क्षेत्रज्ञः संकल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्गः प्रजापतिर्विश्वारूपः ।
चेतनेनेदं शरीरं चेतनवत् प्रतिष्ठापितं प्रचोदायिता वैपोऽप्यस्येति । ते होचुः—
भगवन् यद्यनेनेदशेनाणिष्ठेनैतद्विधमिदं चेतनवत् प्रतिष्ठापितं प्रचोदायिता वैपोऽस्य
कथमिति । तान् होवाचेति ॥ ५ ॥

1) v. l. बुद्धिपूर्वम्. —2) मैत्रायणी-संधि —3) Some Mss add ईदृशस्य
कथमंशेन वर्तनमिति । तान् होवाच between भगवन् and यत्.

a) मै 3.2; 5.2; सांका 24 अभिमानोऽहंकारः. —b) वृ 1.4.1-4. —c) मां 3;
गौका 3.3-10.

प्रजापतिर्वा एकोऽग्रेऽतिष्ठत् । स नारमतैकः । सोऽर्त्तमानमभिध्यात्वा बद्धीः प्रजा
असृजत । ता अश्मेवाप्रबुद्धा अप्राणाः स्थाणुरिव तिष्ठमाना अपश्यत् । स नारमत ।
सोऽमन्यत— एतासां प्रतिबोर्धनायाभ्यन्तरं विशानीति । स बायुर्वात्मानं कृत्वाऽभ्य-
न्तरं प्राविशत् । स एको नाशकत् । स पञ्चधाऽऽत्मानं विभज्योच्यते यः प्राणोऽपानः
समान उदानो व्यान इति । अथायं य ऊर्ध्वमुत्क्रामत्येष बाव स प्राणः । अथ
योऽयमवाङ्मुक्तमत्येष बाव सोऽपानः । अथ येन वैर्ताऽनुगृहीतेत्येष बाव स व्यानः ।
अथ योऽयं स्थविष्ठो धातुरन्नस्यापाने प्रापयत्यणिष्ठो वाऽङ्गेऽङ्गे समानयत्येष बाव
स समानसंज्ञः । उत्तरं व्यानस्य रूपं चैतेषामन्तरा प्रभूतिरेवोदानस्य । अथ
योऽयं पीता—शितमुद्गिरति निगिरतीति बावैष स उदानः । अथोपाः शुरुन्तर्गर्भमभि-

भवत्यन्तर्याम उपांशुं च । एतयोरन्तरा देवौष्ण्यं प्राप्नुवत् । यदौष्ण्यं स पुरुषः ।
अथ यः पुरुषः सोऽग्निर्वैश्वानरः ॥ अन्यत्राप्युक्तम् । अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः
पुरुषे । येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते तस्यैष घोषो भवति यमेतत् कर्णावपिधाय
शृणोति । स यदोत्क्रमिष्यन् भवति नैनं घोषैश्च शृणोति । स वा एष पञ्चधाऽऽत्मानं
विभज्य निहितो गुहायाम् । मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसङ्कल्प आकांशात्मेति ।
स वा एषोऽस्माद्भृदन्तरादकृतार्थोऽप्यन्यतार्थानश्नानीति । अतः खानिमानि भिच्चोदितः
पञ्चभी रश्मिभिर्विषयानच्चीति । बुद्धीन्द्रियाणि यानीमान्येतान्यस्य रश्मयः ।
कर्मेन्द्रियाण्यस्य हयाः । रथः शरीरम् । मनो नियन्ता । प्रकृतिमयोऽस्य प्रतोदः ।
अनेन खल्वीरितं परिभ्रमतीदं शरीरं चक्रमिव मृत्पचेन । इदं शरीरं चेतनवत् प्रतिष्ठापितं
प्रचोदयिता वैपोऽप्यस्येति ॥ ६ ॥

1) Irregular संधि like क 3-12 गूढोऽऽत्मा. —2) v. l. अभिव्यापय. 3) v. l. वायुम्. —4) v. l. एताः सिता अनुव्याप्ता एव एताऽनुगृहीतेति = एते + अनुगृहीता + इति is मैत्रायणीसंधिः. 5-5) v. l. योऽयं स्थविष्ठं धातुमनस्यापाने स्थापयति अणिष्ठं चाङ्गोऽङ्गे संनयति एष वाव स समानः. —6) v. l. अस्य हृदन्तरे तिष्ठन् for अस्माद्भृदन्तरात्.

a) ऐ 1-11. —b) वृ 1-4-3. —c) Cp Plotinus : ἡ ἐπιστροφή; προσκυτόν. —d) छां 3-13-1-5; 5-19-23; वृ 1-5-3; 3-9-26; प्र 3-3-10; 4-3-4; तै 1-7; मै 6-4,9,33; 7-1-5. —e) छां 6-5-1. —f) On उपांशुग्रह and अन्तर्यामग्रह, see तैसं 1-4-2 and 3 respectively; तैसं 6-4-5 and 6 deal with the same; ऐत्रा 2-21 प्राणापानौ उपांश्वन्तर्यामौ; तैत्रा 1-5-4-1 प्राणापानाभ्यामेवोपांश्वन्तर्यामौ निरमिमीत; शत्रा 4-1-1-1 प्राणो ह वा अस्योपांश्वर्मान उपांशुसवन उदान एवान्तर्यामः. —g) Double संधि—देव + औष्ण्यम्. —h) छां 3-13-7; वृ 5-9. —i) छां 3-14-2. —j) क 4-1 परास्त्रि खानि. —k) श्वे 1-6. —l) क 3-3-4.

स वा एष आर्तमेहोशन्ति कवयः सितासितैः कर्मफलैरनभिभूत इव
प्रतिशरीरेषु चरति । अव्यक्तत्वात् सौक्ष्म्याददृश्यत्वाद्ग्राह्यत्वाच्चिर्ममत्वाच्चानवस्थोऽ
सति कर्ताऽर्कतैश्चावस्थाः । स वा एष शुद्धः स्थिरोऽचलश्चालैर्योऽव्यग्रो निस्स्पृहः
प्रेक्षकवदवास्थितः स्वस्थश्च । ऋतश्च गुणर्मयेन पदेनाऽऽत्मानमन्तर्धायावस्थितः
इत्यवास्थितः इति ॥ ७ ॥

1) v. l. आत्मेति होशन्निव for आत्मेहोशन्ति. —2) v. l. अभिप्रयमानः. —3) v. l. अलेपः. —4) v. l. सुस्थः. —5) मैत्रायणीसंधिः.

a) वृ 1.4.9; मुं 1.1.1-2; 1.2.13; 3.2.10; भै 6.59. —b) श्रवा 8.3.4.1 प्राणा वै वालासिन्याः; तैआ 1.23.3 ये वालाः ते वालासिन्याः. —c) Here begins the conversation which ends in 4.6.

यो ह खलु वावोपरिस्थः श्रूयते गुणेष्विवोर्ध्वरेतसः स वा एष शुद्धः पूतः
शून्यः शान्तोऽप्राणो निर्ऋताऽनन्तोऽक्षय्यः स्थिरः शाश्वतोऽजः स्वतन्त्रः स्वे
माहिम्नि तिष्ठति । अनेनेदं शरीरं चेतनवत् प्रतिष्ठापितम् । प्रचोदायिता वैपोऽप्यस्येति ।
ते होचुर्भगवन् कथमनेनेदशोनाणिष्टेनैतद्विधमिदं चेतनवत् प्रतिष्ठापितं प्रचोदायिता
वैपोऽस्य कथमिति । तान् होवाच— ॥ ४ ॥

1) v. l. अनीशात्मा. —2) v. l. अनिष्टेन.

a) भै 6.28, 31. —b) छां 7.24.1.

स वा एष सूक्ष्मोऽग्राहोऽदृश्यः पुरुषसंज्ञो बुद्धिपूर्वमिहैवाऽऽवर्ततेऽश्वेनेति ।
सुप्तस्येवाबुद्धिपूर्वं विबोधा एवमिति । अथ यो ह खलु वावैतस्य सोऽश्वोऽयं
चेतामात्रः प्रतिपुरुषं क्षेत्रज्ञः संकल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्गः प्रजापतिर्विश्वारूढः ।
चेतनेनेदं शरीरं चेतनवत् प्रतिष्ठापितं प्रचोदायिता वैपोऽप्यस्येति । ते होचुः—
भगवन् यद्यनेनेदशोनाणिष्टेनैतद्विधमिदं चेतनवत् प्रतिष्ठापितं प्रचोदायिता वैपोऽस्य
कथमिति । तान् होवाचेति ॥ ५ ॥

1) v. l. बुद्धिपूर्वम्. —2) भैत्रायणी-संघि. —3) Some Mss add ईदृशस्य
कथमंशेन वर्तनमिति । तान् होवाच between भगवन् and यत्.

a) भै 3.2; 5.2; सांका 24 अभिमानोऽहंकारः. —b) वृ 1.4.1-4. —c) मां 3;
गौका 3.3-10.

प्रजापतिर्वा एकोऽग्रेऽतिष्ठत् । स नारमतैकः । सोऽर्तमानमभिध्यात्वा बह्वीः प्रजा
असृजत । ता अश्मेवाप्रबुद्धा अप्राणाः स्थाणुरिव तिष्ठमाना अपश्यत् । स नारमत ।
सोऽमन्यत— एतासां प्रतिबोर्धनायाभ्यन्तरं विशानीति । स वायुरिवात्मानं कृत्वाऽभ्य-
न्तरं प्राविशत् । स एको नाशकत् । स पञ्चधाऽऽत्मानं विभज्योच्यते यः प्राणोऽपानः
समान उदानो व्यान इति । अथायं य ऊर्ध्वमुत्क्रामत्येष वाव स प्राणः । अथ
योऽपमवाङ् संक्रामत्येष वाव सोऽपानः । अथ येन वैताऽनुगृहीतेत्येष वाव स व्यानः ।
अथ योऽयं स्वविष्टो धातुरन्नस्यापाने प्रापयत्याणिष्ठो वाऽङ्गेऽङ्गे समानयत्येष वाव
स समानसंज्ञः । उत्तरं व्यानस्य रूपं चैतेषामन्तरा प्रमूर्तिरेवोदानस्य । अथ
योऽयं पीता— शितमुद्गिरति निगिरतीति वावैष स उदानः । अथोपाः शुरुन्तर्यामभि-

भवत्यन्तर्याम उपा२शुं च । एतयोरन्तरा देवौष्ण्यं प्रासुवत् । यदौष्ण्यं स पुरुषः ।
 अथ यः पुरुषः सोऽग्निर्वैश्वानरः ॥ अन्यत्राप्युक्तम् । अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः
 पुरुषे । येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते तस्यैष घोषो भवति यमेतत् कर्णावपिधाय
 शृणोति । स यदोत्क्रमिष्यन् भवति नैनं घोषं शृणोति । स वा एष पञ्चधाऽऽत्मानं
 विभज्य निहितो गुहायाम् । मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसङ्कल्प आकाशात्मेति ।
 स वा एषोऽस्मादधृदन्तरादकृतार्थोऽमन्यतार्थानश्रानीति । अतः खानिमानि भिच्चोदितः
 पञ्चभी रश्मिभिर्विषयानत्तीति । बुद्धीन्द्रियाणि यानीमान्येतान्यस्य रश्मयः ।
 कर्मेन्द्रियाण्यस्य हयाः । रथः शरीरम् । मनो नियन्ता । प्रकृतिमयोऽस्य प्रतोदः ।
 अनेन खल्वीरितं परिभ्रमतीदं शरीरं चक्रमिव मृत्पचेन । इदं शरीरं चेतनवत् प्रतिष्ठापितं
 प्रचोदयिता वैपोऽप्यस्येति ॥ ६ ॥

१) Irregular संधि like क ३-१२ गूढोऽऽत्मा. — २) v. १. अभिधायन्. ३) v. १.
 वायुम्. — ४) v. १. एताः सिरा अनुव्याप्ता एव एताऽनुगृहीतेति = एते + अनुगृहीता + इति is
 मैत्रायणीसंधिः. ५- ५) v. १. योऽयं स्थविष्ठं धातुमनस्यापाने स्थापयति अणिष्ठं चाङ्गेऽङ्गे संनपाति
 एष वाव स समानः. — ६) v. १. अस्प हृदन्तरे तिष्ठन् for अस्माद्भृदन्तरात्.

a) ऐ १-११. — b) वृ १-४-३. — c) Cp Plotinus : ἡ ἐπιστροφὴ; προσκυτόν.
 — d) छां ३-१३-१-५; ५-१९-२३; वृ १-५-३; ३-९-२६; प्र ३-३-१०; ४-३-४; तै १-७;
 मै ६-४, ९, ३३; ७-१-५. — e) छां ६-५-१. — f) On उपांशुग्रह and अन्तर्यामग्रह, see तैसं
 १-४-२ and ३ respectively; तैसं ६-४-५ and ६ deal with the same; ऐत्रा २-२१
 प्राणापानौ उपांश्वन्तर्यामौ; तैत्रा १-५-४-१ प्राणापानाभ्यामेवोपांश्वन्तर्यामौ निरामिमीत; शत्रा ४-१-१-१
 प्राणो ह वा अस्योपांशुर्व्यान उपांशुसवन उदान एवान्तर्यामः. — g) Double संधि—देव +
 औष्ण्यम्. — h) छां ३-१३-७; वृ ५-९. — i) छां ३-१४-२. — j) क ४-१ पराधि खानि.
 — k) श्वे १-६. — l) क ३-३-४.

स वा एष आर्तमेहोशन्ति कवयः सितासितैः कर्मफलैरनभिभूत इव
 प्रतिशरीरेषु चरति । अव्यक्तत्वात् सौक्ष्म्याददृश्यत्वादग्राह्यत्वान्निर्ममत्वाच्चानवस्थोऽं
 सति कर्ताऽर्तैर्वावस्था । स वा एष शुद्धः स्थिरोऽचलश्चालेऽप्योऽव्यग्रो निस्स्पृहः
 प्रेक्षकवदवास्थितः स्वस्थश्च । ऋतुंशुगुणमयेन पटेनाऽऽत्मानमन्तर्धायावस्थितं
 इत्यवास्थितं इति ॥ ७ ॥

१) v. १. आत्मेति होशन्ति for आत्मेहोशन्ति. — २) v. १. अभिभूयमानः.
 — ३) v. १. अलेपः. — ४) v. १. सुस्थः. — ५) मैत्रायणीसंधिः.

a) वृ 1.4.9; मुं 1.1.1-2; 1.2.13; 3.2.10; मै 6.59. —b) शवा 8.3.4.1 प्राणा वै बालाखिल्याः; तैआ 1.23.3 ये बालाः ते बालाखिल्याः. —c) Here begins the conversation which ends in 4.6.

यो ह खलु बावोपरिस्थः श्रूयते गुणेष्विवोर्ध्वरेतसः स वा एष शुद्धः पूतः
शून्यः शान्तोऽप्राणो निरर्तमाऽनन्तोऽक्षयः स्थिरः शाश्वतोऽजः स्वतन्त्रः स्वे
महिम्नि तिष्ठति । अनेनेदं शरीरं चेतनवत् प्रतिष्ठापितम् । प्रचोदायिता वैपोऽप्यस्येति ।
ते होचुर्भगवन् कथमनेनेदृशेनाणिष्टेनैतद्विधमिदं चेतनवत् प्रतिष्ठापितं प्रचोदायिता
वैपोऽस्य कथमिति । तान् होवाच— ॥ ४ ॥

1) v. l. अनीशात्मा. —2) v. l. अनिष्टेन.

a) मै 6.28, 31. —b) छां 7.24.1.

स वा एष सूक्ष्मोऽग्राह्योऽदृश्यः पुरुषसंज्ञो बुद्धिपूर्वमिहैवाऽऽवर्ततेऽंशेनेति ।
सुप्तस्येवाबुद्धिपूर्वं विवोर्धा एवमिति । अथ यो ह खलु बावैतस्य सोऽंशोऽयं
चेतामात्रः प्रतिपुरुषं क्षेत्रज्ञः संकल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्गः प्रजापतिर्विश्वारूपः ।
चेतनेनेदं शरीरं चेतनवत् प्रतिष्ठापितं प्रचोदायिता वैपोऽप्यस्येति । ते होचुः—
भगवन् यद्यनेनेदृशेनाणिष्टेनैतद्विधमिदं चेतनवत् प्रतिष्ठापितं प्रचोदायिता वैपोऽस्य
कथमिति । तान् होवाचेति ॥ ५ ॥

1) v. l. बुद्धिपूर्वम्. —2) मैत्रायणी-संघे. —3) Some Mss add ईदृशस्य
कथमंशेन वर्तनमिति । तान् होवाच between भगवन् and यत्.

a) मै 3.2; 5.2; सांका 24 अभिमानोऽहंकारः. —b) वृ 1.4.1-4. —c) मां 3;
गौका 3.3-10.

प्रजापतिर्वा एकोऽग्रेऽतिष्ठत् । स नारमतैकः । सोऽर्तमानमभिध्यात्वा बह्वीः प्रजा
असृजत । ता अश्मेवाप्रबुद्धा अप्राणाः स्थाणुरिव तिष्ठमाना अपश्यत् । स नारमत ।
सोऽप्यन्यत— एतासां प्रतिबोधनायाभ्यन्तरं विशानीति । स बायुरिवात्मानं कृत्वाऽभ्य-
न्तरं प्राविशत् । स एको नाशकत् । स पञ्चधाऽऽत्मानं विभज्योच्यते यः प्राणोऽपानः
समान उदानो व्यान इति । अथायं य ऊर्ध्वमुत्क्रामत्येव बाव स प्राणः । अथ
योऽप्यमबाह् संक्रामत्येव बाव सोऽपानः । अथ येन वैर्ताऽनुगृहीतेत्येव बाव स व्यानः ।
अथ योऽयं स्थविष्ठो धातुरन्नस्यापाने प्रापयत्यणिष्ठो वाऽङ्गेऽङ्गे समानयत्येव बाव
स समानसंज्ञः । उत्तरं व्यानस्य रूपं चैतेषामन्तरा प्रसृतिरेवोदानस्य । अथ
योऽयं पीता—शितमुद्गिरति निगिरतीति बावैष स उदानः । अथोपाः शूरन्तर्याममभि-

भवत्यन्तर्याम उपांशुं च । एतयोरन्तरा देवौष्ण्यं प्राप्नुवत् । यदौष्ण्यं स पुरुषः ।
अथ यः पुरुषः सोऽग्निर्वैश्वानरः ॥ अन्यत्राप्युक्तम् । अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः
पुरुषे । येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते तस्यैष घोषो भवति यमेतत् कर्णाविधाय
शृणोति । स यदोत्क्रमिष्यन् भवति नैनं घोषं शृणोति । स वा एष पञ्चधाऽऽत्मानं
विभज्य निहितो गुहायाम् । मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसङ्करूप आर्काशात्मेति ।
स वा एषोऽस्मादधृदन्तरादकृतार्थोऽमन्यतार्थानश्रानीति । अतः खानीमानि भिच्चोदितः
पञ्चभी रश्मिभिर्विपयानचीति । बुद्धीन्द्रियाणि यानीमान्येतान्यस्य रश्मयः ।
कर्मेन्द्रियाण्यस्य ह्याः । रथः शरीरम् । मनो नियन्ता । प्रकृतिमयोऽस्य प्रतोदः ।
अनेन खल्वीरितं परिभ्रमैतीदं शरीरं चक्रमिव मृत्पचेन । इदं शरीरं चेतनवत् प्रतिष्ठापितं
प्रचोदयिता वैपोऽप्यस्येति ॥ ६ ॥

1) Irregular संधि like क ३-१२ गूढोऽऽत्मा. — 2) v. l. अभिध्यायन्. 3) v. l. वायुम्. — 4) v. l. एताः सिरा अनुव्यासा एव एताऽनुगृहीतेति = एते + अनुगृहीता + इति is मैत्रायणीसंधिः. 5-5) v. l. योऽयं स्यविष्टं धातुपनस्यापाने स्थापयति अणिष्ठं चाङ्गेऽङ्गे संनयति एव वाव स समानः. — 6) v. l. अस्य हृदन्तरे तिष्ठन् for अस्मादधृदन्तरात्.

a) ऐ १-११. — b) वृ १-४-३. — c) Cp Plotinus : ἡ ἐπιστροφὴ πρὸς αὐτόν. — d) छां ३-१३-१-५; ५-१९-२३; वृ १-५-३; ३-९-२६; प्र ३-३-१०; ४-३-४; तै १-७; मै ६-४, ९, ३३; ७-१-५. — e) छां ६-५-१. — f) On उपांशुमह and अन्तर्यामग्रह, see तैसं १-४-२ and ३ respectively; तैसं ६-४-५ and ६ deal with the same; ऐवा २-२१ प्राणापानौ उपांश्वन्तर्यामौ; तैवा १-५-४-१ प्राणापानाभ्यामेवोपांश्वन्तर्यामौ निरामिमातः; श्रवा ४-१-१-१ प्राणो ह वा अस्योपांश्वन्यान् उपांशुसवन उदान एवान्तर्यामिः. — g) Double संधि—देव + औष्ण्यम्. — h) छां ३-१३-७; वृ ५-९. — i) छां ३-१४-२. — j) क ४-१ परावि खानि. — k) श्वे १-६. — l) क ३-३-४.

स वा एष आत्मेहोशन्ति कवयः सितासितैः कर्मफलैरनभिभूत इव
प्रतिशरीरेषु चरति । अव्यक्तत्वात् सौक्ष्म्याददृश्यत्वादग्राह्यत्वान्निर्ममत्वाच्चानवस्थोऽ
सति कर्ताऽकर्तृवावस्थः । स वा एष शुद्धः स्थिरोऽचलश्चालेऽप्योऽव्यग्रो निस्पृहः
प्रेक्षरुवदवास्थितः स्वस्थश्च । ऋतुभृग्गुणर्मयेन पटेनाऽऽत्मानमन्तर्धायावस्थितः
इत्यवास्थितः इति ॥ ७ ॥

1) v. l. आत्मेति होशन्निव for आत्मेहोशन्ति. — 2) v. l. अभिभूयमानः. — 3) v. l. अलेपः. — 4) v. l. सुस्थः. — 5) मैत्रायणीसंधिः.

a) छां ४.४.१३; वृ ४.४.२२; तै २.९; कौ ३.८. —b) सांका ६५ प्रेक्षरुवद्वस्यितः सुस्थः; स्वस्थ and सुस्थ seem to be identical; cp मनु ८.२१६ आर्तस्तु कुर्यात् स्वस्थः सन् and ८.२१७ यथोक्तमार्तः सुस्थो वा; cp also स्वधा and सुधा which seem to be identical. —c) क ३.१ कृतं पिबन्तौ. —d) अ १०.८.४३ त्रिभिर्गुणिभिरावृतम्; श्वे १.३; गी ७.१४.

॥ इति द्वितीयः प्रपाठकः ॥

ते होचुर्भगवन् यद्येवमस्याऽऽत्मनो महिमानं सूचयसीत्यन्यो वा परः
कोऽयमात्माख्यो योऽयं सितासितैः कर्मफलैरभिभूयमानः सदसद्योनिमापद्यता इति ।
अवाञ्छ्योर्ध्वा वा गतिर्द्वन्द्वैरभिभूयमानः परिभ्रमति ॥ १ ॥

१) मैत्रायणीसंधिः - —२) Read अवाच्यूर्ध्वा वा.

a) वृ २.३.१. —b) गी १३.२१.

अस्ति खल्वन्योऽपरो भूतात्माख्यो योऽयं सितासितैः कर्मफलैरभिभूयमानः
सदसद्योनिमापद्यता इति । अवाञ्छ्योर्ध्वा वा गतिरभिभूयमानः परिभ्रमतीति ।
अस्योपव्याख्यानम्— पञ्चतन्मात्रा भूतशब्देनोच्यन्ते । अथ पञ्चमहाभूतानि
भूतशब्देनोच्यन्ते । अथ तेषां यत् समुदयं तच्छरीरमित्युक्तम् । अथ यो ह खलु वाव
शरीरं इत्युक्तं स भूतात्मेत्युक्तम् । अथामृतोऽस्याऽऽत्मा विन्दुरिव पुष्करं इति । स
वा एषोऽभिभूतः प्राकृतैर्गुणैरिति । अथोऽभिभूतत्वात् समूढत्वं प्रयातः । समूढत्वा-
दात्मस्थं प्रभुं भगवन्तम् कारयितारं नापद्यत् । गुणौघैरुद्धमानः कलुषीकृत-
श्चास्थिरश्चञ्चलो लुप्यमानः सस्पृहो व्यग्रश्चाभिर्मानित्वं प्रयात इति । अहं सो
ममेदमित्येवं मन्यमानो निर्वधनात्पात्मनाऽऽत्मानं जालेनेव खचरः कृतस्यानु
फलैरभिभूयमानः सदसद्योनिमापद्यता इति । अवाञ्छ्योर्ध्वा वा गतिर्द्वन्द्वैरभिभूयमानः
परिभ्रमतीति । कतम एष इति । तान् होवाचेति ॥ २ ॥

१) v. l. तन्मात्राणि. —२) v. l. समुदयः. —३) मैत्रायणीसंधिः —४) सो = स+उ;
double संधि. —५) मैत्रायणीसंधिः.

a) नि १४.३ तन्निष्ठः भूतात्मा. —b) See २ on मै ३.१ above. —c) प ४.८;
मनु १.२७ अण्व्यो मात्रा विनाशिन्थो दशार्धानां तु या स्मृताः. —d) शरीर used here mas.
as in रामायण (७.७५.४) —यथा शरीरो बालस्य गुप्तः सन् क्लिष्टकर्मणः etc. —e) छां ४.१४.३;
गी ५.१०. —f) मै ७.११. —g) कौ ३.८. —h) मै ६.३०. —i) सांका २४
अभिमानोऽहङ्कारः. —j) सांका ६३ रूपैः सप्तभिरेव तु बध्नात्पात्मानमात्मना प्रकृतिः; प ३.३.

अथान्यत्राप्युक्तम् । यः कर्ता सोऽयं वै भूतात्मा करणैः^१ कारयिताऽन्तः-
 पुरुषः । अथ यथाऽग्निनाऽयस्पर्ण्डो वाऽभिभूतः कर्तुर्भिर्हन्यमानो नानात्वमुपैति ।
 एवं वाव खल्वसौ भूतात्माऽन्तःपुरुषेणाभिभूतो गुणैर्हन्यमानो नानात्वमुपैति ।
 चतुर्जालं चतुर्दशविधं चतुरशीतिधा परिणतं भूतगणम् । एतद्वै नानात्वस्य रूपम् ।
 तानि ह वा एतानि पुरुषेणोरितानि चक्रमिव मृत्पत्रेणेति । अथ यथाऽयस्पर्ण्डे
 हन्यमानेनाग्निरभिभूयत्येवं नाभिभूयत्यसौ पुरुषः । अभिभूयत्ययं भूतात्मोप-
 संश्लिष्टत्वादिति ॥ ३ ॥

1) v. l. अन्तःकरणैः. —2) Some add अयं त्रिगुणं before this. —3) v. l. संश्लिष्टत्वात्.

a) मनु 12-12 यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः. —b) मनु 12-12
 योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते. —c) वृ 4-4-4. —d) तै 2-1-4; मै 6-28, 38.
 —e) सांका 53 (which enumerates however thirteen kinds) अष्टविकन्यो देवः
 तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति. —f) Cp जैन-समवायांग (162, where 84 a favourite
 number). —g) वृ 4-4-4. —h) मै 6-10.

अथान्यत्राप्युक्तम् । शरीरमिदं मैथुनादेवोद्भूतं संवृद्धद्युपेतं निरयेऽथ
 मूत्रद्वारेण निष्क्रान्तमस्थिभिश्चितं मांससेनानुलिप्तं चर्मणाऽवनद्धं विष्णूमूत्रपित्तकफ-
 मज्जामेदोर्वसाभिरन्यैश्चामयैर्वहुभिः परिपूर्णं कोश इव वसुनेति ॥ ४ ॥

Cp in general मनु 6-76, 77 आस्थिरूपं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् । चर्मावनद्धं
 दुर्गन्धिपूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥ जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् । रजस्वलमानित्यं च भूतावासमिव त्यजेत् ॥
 Cp धम्मपद 150 (अट्टीनं नगरं कर्तं) etc.

1) Some Mss add स्नायु after वसा. —2) v. l. च मलैः.

अथान्यत्राप्युक्तम् । संमोहो भयं विषादो निद्रा तन्द्री प्रमादो जरा शोकः क्षुब्धपिपासा
 कार्पण्यं क्रोधो नास्तिक्यमहानं मात्सर्यं नैर्ऋत्यं मूढत्वं निर्वीढत्वं निर्ऋतत्वमुद्धतत्वम-
 समत्वमिति तामसानि । अतस्तृष्णा स्नेहो रागो लोभो हिंसा रतिर्दिष्टिर्व्यावृत्तत्व-
 मार्याऽकार्ममस्थिरत्वं चलत्वं व्यग्रत्वं जिगीषार्थोपार्जनं मित्रानुग्रहणं परिग्रहाव-
 लम्बोऽनिष्टेष्विन्द्रियार्थेषु द्विष्टिरिष्टेष्वभिष्वङ्गः शुक्लैस्वरोन्नतत्वमास्त्विति राजसानि । एतैः
 परिपूर्णं एतैरभिभूतं इत्ययं भूतात्मा । तस्मान्नानारूपाण्यामोतीत्यामोतीति ॥ ५ ॥

1) v. l. वैकारुण्यम्. —2) v. l. निराकृतित्वम्. —3) v. l. असत्त्वम्. —4) v. l. कामम्. —5) v. l. चञ्चलत्वम्. 6) Double sandhi शुक्लस्वरः + उन्नतत्वम्. —7) मैत्रायणीसंधिः.

a) सांका 12 प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः ... च गुणाः. —b) शुक्ल in कासं 27.4 तस्माच्छ्रुतं विपजन्ति; शब्दा 4.1.3.6 स एनाच्छ्रुतः पूतिरभिवचौ.

॥ इति तृतीयः प्रपाठकः ॥

ते ह खलु बाबोर्ध्वरेतसोऽतिविस्मिता अभिसमेत्योर्चुर्भगवन्नमस्तेऽस्त्वनुशाधि ।
स्त्वमस्माकं गतिरन्या न विद्यता इति । अस्य को विधिर्भूतात्मनो येनेदं हित्वाऽऽ-
त्मन्नेव सायुज्यमुपैति । तान् होवाचेति ॥ १ ॥

1) मैत्रायणीसंधिः.

अथान्यत्राप्युक्तम् । महानदीपूर्वम् इवानिवर्तकमस्य यत् पुराकृतं, समुद्रवेलेव
दुर्निवार्यमस्य मृत्योरोगमनं, सदसत्फलमयैः पाशैः पङ्गुरिव बद्धम्, बन्धनस्थस्येवा-
स्वातन्त्र्यं, यमविषयस्थस्येव बहुभयावस्थं, मदिरोन्मत्त इव मोहमादिरोन्मत्तं, पाप्मना
गृहीत इव भ्राम्यमाणं, महोरगदष्ट इव विषयदष्टं, महान्धकारमिव रागान्धं, इन्द्रजाल-
मिव मायामयं, स्वप्न इव मिथ्यादर्शनं, कदलीगर्भ इवासारं, नट इव क्षणवेशं,
चित्रभित्तिरिव मिथ्यामनोरममिति । अथोक्तम्—

शब्दस्पर्शादयो येषां मर्त्येऽनर्था इवाऽऽस्थिताः ।

येषां सक्तस्तु भूतात्मा न स्मरेत् परमं पदम् ॥ २ ॥

1) v. l. न स्मरेत् परं पदम्.

a) संयुक्तनिकाय 3.140.

अयं बाव खल्वस्य प्रतिविधिभूतात्मनो यद्वेदविद्याधिगमः स्वधर्मस्यानुचरणं
स्वाश्रमेष्वेवानुक्रमणं स्वधर्मस्य वा । एतद्भूतम् । स्तम्बशाखेवापराणि ।
अनेनोर्ध्वभाग् भवति । अन्यथाऽञ्जु पतति । एष स्वधर्मोऽभिहितो यो वेदेषु । न
स्वधर्मातिक्रमेणाऽऽश्रमी भवति । आश्रमेष्वेवानवस्थस्तपस्वी वेत्युच्यते इत्येतदयुक्तम् ।
नातपस्कस्याऽऽत्मज्ञानेऽधिगमः कर्मसिद्धिर्वेति । एवञ्चाह—

तपसा प्राप्यते सच्चैः सत्त्वात् संप्राप्यते मनः ।

मनसः प्राप्यते ह्यात्मा यमाप्त्वा न निवर्तता इति ॥ ३ ॥

1) v. l. स्वधर्म एव सर्वं धत्ते. —2) v. l. अधः for अवाङ्. —3) v. l. अवस्थितः. —4) v. l. अप्युक्तम्. —5) v. l. आत्मज्ञानेन. —6) कर्मशुद्धिः. —7) मैत्रायणीसंघः.

a) तैत्रा 3-6-7-1 स्वधर्म (स्वधर्म in क 3-21-2) देववीतये; गी 2-31, 33; 3-35; 18-47
—b) वृ 4-4-22; छां 2-23-1; 5-10-1; तै 1-9; गी 18-67 इदं ते नातपस्काय.
—c) गी 14-6, 11.

अस्ति ब्रह्मेति ब्रह्मविद्याविदब्रवीत् । ब्रह्मद्वारमिदमित्येवैतदाह यस्तपसाऽपहत-
पाप्मा । ॐ ब्रह्मणो महिमेत्येवैतदाह यः सुयुक्तोऽजस्रं चिन्तयति । तस्माद्विद्यया
तपसा चिन्तया चोपलभ्यते ब्रह्म । स ब्रह्मणः परैषता भवत्यधिदैवत्वं
देवेभ्यश्च । इत्यक्षय्यमपरिमितमनामयं सुखमश्नुते य एवं विद्वाननेन त्रिकेण
ब्रह्मोपास्ते । अथ यैः परिपूर्णोऽभिभूतोऽयं रथितश्च तैर्वैव मुक्तस्त्वात्मन्नेव
सायुज्यमुपैति ॥ ४ ॥

1) v. l. यस्तु युक्तः. —2) v. l. उपलभते. —3) v. l. पुरस्ता.

a) तै 2-6. —b) क 3-3; मै 2-3, 6.

ते होचुर्भगवन्नभिवाद्यसीत्यभिर्वाद्यसीति । निहितमस्माभिरेतद्यथावदुक्तं
मनसीति । अथोत्तरं मश्रमनुब्रूहीति । आशिर्वायुरादित्यः कालो यमः प्राणोऽन्नं ब्रह्मा
रुद्रो विष्णुरित्येकेऽन्यमभिधायन्ति । एकेऽन्यम् । श्रेयः कतमो यः सोऽस्माकं
ब्रूहीति । तान् होवाचेति ॥ ५ ॥

a) Is it अतिवादी ? cp छां 7-15-4 and 7-16; वृ 3-9-10; मुं 3-1-4; तैत्रा
1-3-6-2 तस्माद् दुन्दुभिः सर्वा वाचोऽतिवदति.

ब्रह्मणो वाचैता अग्न्यास्तनवः परस्यामृतस्याशरीरस्य । तस्यैव लोके
भतिमोदतीह यो यस्यानुपर्क्त इत्येवङ्गदाह । ब्रह्मं खल्विदं वाव सर्वम् । या
वास्यां अग्न्यास्तनवस्ता अभिध्यायेदर्चयेन्निहुयाच्च । अतस्ताभिः सहैवोपर्युपरि
लोकेषु चरति । अथ कृत्स्नक्षयं एकत्वमेति पुरुषस्य पुरुषस्य ॥ ६ ॥ . .

1) v. l. वाऽऽस्या अग्न्याः; वा अस्याग्न्याः. —2) v. l. कृत्स्नः क्षयः.

a) शत्रा 10-5-2-20 तं यथायथोपास्ते तदेव भवति. —b) छां 3-14-1. —c) ई 1.
—d) End of the conversation, begun in मै 2-3.

॥ इति चतुर्थः प्रपाठकः ॥

अथ यथेयं कौत्सायनी स्तुतिः ।

त्वं ब्रह्मा त्वं च वै विष्णुस्त्व५ रुद्रस्त्वं प्रजापतिः ।

त्वमाग्निर्वरुणो वायुस्त्वामिन्द्रस्त्वं निशाकरः ॥

त्वं मनुस्त्वं यमस्त्वं पृथिवी त्वं विश्वं त्वमथाच्युतः ।

स्वार्थे स्वाभाविकेऽर्थे च बहुधा स५स्थातिस्त्वायि ॥

विश्वेश्वर नमस्तुभ्यं विश्वात्मा विश्वकर्मकृत् ।

विश्वशुग्विश्वमायुस्त्वं विश्वक्रीडारतिप्रभुः ॥

नमः शान्तात्मने तुभ्यं नमो गुह्यतमाय च ।

अचिन्त्यायाप्रमेयाय अनादिनिधनाय चेति ॥ १ ॥

1) v. 1 अजः (!). —2) v. 1. स्वाभाविकार्थे.

a) सांका 56 स्वार्थ इव परार्थ आरंभः —b) क 3-13. —c) मनु 1-3 अचिन्त्य-
स्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित् प्रभो.

तमो वा इदमग्र आसीदेकम् । तत् परे स्यात् । तत् परेणे रितं विपमत्वं
प्रयाति । एतद्वै रजः । तद्रजः खल्वीरितं विपमत्वं प्रयाति । एतद्वै सत्त्वस्य
रूपम् । तत् सत्त्वमेवे रितं रसः संप्राप्तवत् । सोऽ५शोऽयं यश्चेतामात्रः प्रतिपुरुषः
क्षेत्रज्ञः संकल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्गः प्रजापतिर्विश्वा इत्यस्य प्रागुक्ता एतास्तनवः ।
अथ यो ह खलु वावास्य ताममोऽ५शोऽसौ स ब्रह्मर्चारिणो योऽयं रुद्रः । अथ यो ह
खलु वावास्य राजसोऽ५शोऽसौ स ब्रह्मर्चारिणो योऽयं ब्रह्मा । अथ यो ह खलु
वावास्य सात्त्विकोऽ५शोऽसौ स ब्रह्मर्चारिणो योऽयं विष्णुः । स वा एष एकस्त्रिंश
भूतोऽष्टैर्कादशधा द्वादशधाऽपरिमितधा वोद्भूतः । उद्भूतत्वात् भूतम् । भूतेषु चरति
प्रविष्टः स भूतानामधिपतिर्वभूव । इत्यस्मा आत्मान्तर्बहिःशान्तर्बहिः ॥ २ ॥

1) Max Muller reads: तत् परोऽस्यात्. —2) v. 1. एतद्वै रजसो रूपम्.
—3) v. 1. प्रतिपुरुषम्. —4) मैत्रायणीसंधिः. —5) v. 1. तस्य प्रोक्ता अग्यास्तनवः.
—6) Some Mss omit ब्रह्मचारिणः. —7) Some Mss drop उद्भूतः and substitute
च for वा.

a) क 10 129-3 तम आसीत् तमसा शूद्धमग्रे. —b) वृ 1-4-6; मै 6-11-13.
—c) छं 8-26-2. —d) गो 13-5.

॥ इति पञ्चमः प्रपाठकः ॥

द्विधा वा एष आत्मानं विभर्त्ययं यः प्रीणो यश्चासा आदित्यः । अथ द्वौ वा एता अस्य पन्थाना अन्तर्बहिश्च । अहोरात्रेणैतौ व्यावर्तेते । असौ वा आदित्यो बहिरात्मा । अन्तरात्मा प्राणः । अतो बहिरात्मकया गत्याऽन्तरात्मनोऽनुमीयते गतिः । इत्येवञ्छाह । अथ यः कश्चिद्विद्वानपहतपाप्माऽक्षाध्यक्षोऽवदातमनास्तन्निष्ठ आवृत्तचक्षुः सोऽन्तरात्मकया गत्या बहिरात्मनोऽनुमीयते गतिः । इत्येवञ्छाह । अथ य एपोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो यः पश्यतीमां हिरण्यवस्थात् स एपोऽन्तरं हृत्पुष्करे एवाश्रितोऽन्नमत्ति ॥ १ ॥

1) Some Mss add आत्मा after एष. —2) Is it हिरण्यवक्षसम् as in अ 12.1.6 and 26? —3) v. l. अन्तः पुष्करे हृत्पुष्करे वा.

a) तै 1.1; क 6.2; प्र 3.3. —b) मै 5.2. —c) क 4.1. —d) सो=सा+उ. उ and अन्तर can not coalesce as the vowels are प्रगृह्य. —e) हिरण्य + अवस्थात् = हिरण्यवस्थात्.

अथ य एपाऽन्तरे हृत्पुष्कर एवाऽऽश्रितोऽन्नमत्ति स एपोऽग्निर्दिवि श्रितः सौरः कालाख्योऽदृश्यः सर्वभूतान्यन्नमत्तीति । कः पुष्करः किमयो वेति । इदं वाव तत् पुष्करं योऽयमाकाशः । अस्पेमाश्चतस्रो दिशश्चतस्र उपदिशो दलसञ्स्था आसम् । अर्वाग् विचरत एतौ प्राणादित्यौ । एतौ उपासीतोमित्येतदक्षरे व्याहृतिभिः साविज्ञ्या चेति ॥ २ ॥

1) v. l. आसन्, आसुः.

a) अ 3.62.10 तत् सवितुर्विण्यम्...; वृ 5.14.4; 6.3.6; मै 6.7.

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं च । अथ यन्मूर्तं तदसत्यं यदमूर्तं तत् सत्यम् । तद्ब्रह्म तज्ज्योतिः । यज्ज्योतिः स आदित्यः । स वा एष ओमित्येतदात्माऽभवत् । स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुर्वत् । ओमिति तिस्रो मात्राः । एताभिः सर्वमिदमोतं प्रोतं चैवास्मिन्नित्येवञ्छाह । एतद्वा आदित्य ओमित्येवं ध्यायताऽऽत्मानं युञ्जीतेति ॥ ३ ॥

1) According to Cowell यत् सत्यं should be read before this. —2) Cowell proposes यद् ब्रह्म before तज्ज्योतिः. —3) v. l. अस्मि.

a) वृ 2.3.1. —b) क 2.17; मुं 2.2.4; प्र 5; मां 12; श्वे 1.14; मै 6.23, 24, 26, 28. —c) वृ 1.2.3. —d) वृ 3.6.1. —e) क 2.12; 6.11, 18; प्र 5.5; तै 2.4; श्वे 2.11; 6.13; मै 6.18-25.

अथान्यत्राप्युक्तम् । अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो य प्रणवः स उद्गीथ इति । असौ वा आदित्य उद्गीथः । एष प्रणवा इत्येवम् ह्याह । उद्गीथं प्रणवाख्यं प्रणेतारं भारूपं विगतानिद्रं विजरं विमृत्युं त्रिपदं त्र्यक्षरं पुनः पञ्चधा ज्ञेयं निहितं गुहायामित्येवम् ह्याह । ऊर्ध्वमूलं त्रिपाद्ब्रह्म । शाखा आकाशवायवग्न्युदकभूम्यादर्या एकोऽवस्थनामा । एतद् ब्रह्म । एतस्यैतत् तेजो यदसा आदित्यः । ओमित्येतदक्षरस्य चैतत् । तस्मादोमित्यनेनैतदुपासीताजस्रमिति । एकोऽस्य संवोधयितेत्येवम् ह्याह ।

एतदेवाक्षरं पुण्यमेतदेवाक्षरं परम् ।

एतदेवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥ ४ ॥

a) छां 1.5.1. —b) मैत्रायणीसंधिः. c) मै 6.25. —d) मै 7.11. —e) क 6.1; गी 15.1 —f) ऋ 10.90.3,4; छां 3.12.6. —g) मैत्रायणीसंधिः. —h) क 6.1; गी 12.1. —i) क 2.16 (with ब्रह्म for पुण्यम्).

अथान्यत्राप्युक्तम् । स्वनवत्येपाऽस्य तनूर्योमिति । स्त्रीपुंनपुंसकेति लिङ्गवत्येपा । अथाग्निर्वायुरादित्या इति भास्वत्येपा । अथ ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरित्यधिपतिवत्येपा । अथ गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीर्या इति मुखवत्येपा । अथ ऋग्यजुः सामेति विज्ञानवत्येपा । अथ भूर्भुवः स्वरिति लोक्वत्येपा । अथ भूतं भव्यं भविष्यदिति कालवत्येपा । अथ प्राणोऽग्निः सूर्या इति प्रतापवत्येपा । अथार्त्तमापश्चन्द्रमा इत्याप्यायनवत्येपा । अथ बुद्धिर्मनोऽहंकारा इति चेतनवत्येपा । अथ प्राणोऽपानो व्याना इति प्राणवत्येपा । इत्येत ओमित्युक्तेनैताः प्रस्तुता अर्चिता अर्पिता भवन्ति । इत्येवम् ह्याह । एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोमित्येतदक्षरमिति ॥ ५ ॥

1) v. l. एतद्वै for इत्यतः.

a) योम् = या + ओम्. See पा 6.1.95 ओमाहोश्च; cp वासं 13.53 अपां त्वेमन् (= त्वा + एमन्); त्वोदमन् (= त्वा + ओदमन्). —b) गौका 2.27. —c) मैत्रायणीसंधिः. —d) मै 6.6. —e) गी 15.14. —f) गी 15.13. —g) प्र 5.2.

अथान्याहुतं वा इदमासीत् । स सत्यं प्रजापतिस्तपस्तप्त्वाऽनुव्याहरद् भूर्भुवः स्वरिति । एषैवास्य प्रजापतेः स्थविष्ठा तनूर्या लोक्वतीति । स्वरित्यस्याः शिरः । नाभिर्भुवः । भूः पदाः । आदित्यश्चक्षुः । चक्षुरायत्ता हि पुरुषस्य महतीर्मात्राः ।

चक्षुषा ह्ययं मात्राश्चरति । सत्यं वै चक्षुः । अक्षिण्यवस्थितो हि पुरुषः सर्वार्थेषु चरति । एतस्माद् भर्गुवः स्वरित्युपासीत । अनेन हि प्रजापतेर्विश्वात्मा विश्वचक्षु-
रिवोपासितो भवति । इत्येव५ ह्याह । एषा वै प्रजापतेर्विश्वभृत् तनूः ।
एतस्यामिदं सर्वमन्तर्हितम् । अस्मिंश्च सर्वस्मिन्नेषाऽन्तर्हितेति । तस्मादेषो-
पासीत ॥ ६ ॥

1) v. 1. अय व्याहृतम्, अय व्यात्तम्, (cp तैसं 7-5-25-1 वैश्वानरो व्यात्तम्; वृ 1-1-1).
—2) v. 1. उपासिता इति.

a) क 10-90-13, 14. —b) Middle Voice in the passive sense.

तत् सवितुर्वरेण्यमिति । असौ वा आदित्यः सविता । स वा एवं प्रवरणीय
आत्मकामेनेत्याहुर्ब्रह्मवादिनः । अथ भर्गो देवस्य धीमहीति । सविता वै देवः ।
ततो योऽस्य भर्गाख्यस्तं चिन्तयामीत्याहुर्ब्रह्मवादिनः । अथ धियो यो नः
प्रचोदयादिति । बुद्धयो वै धियः । ता योऽस्माकं प्रचोदयादित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ।
अथ भर्गा इति । यो ह वा अमुष्मिन्नादित्ये निहितस्तारकोऽक्षिणि भर्गाख्यः ।
भाभिर्गतिरस्य हीति भर्गः । भर्जयतीति वैष भर्ग इति रुद्रो ब्रह्मवादिनः । अथ भ
इति भासयतीमाँल्लोकान् । र इति रञ्जयतीमानि भूतानि । ग इति गच्छन्त्य-
स्मिन्नागच्छन्त्यस्मादिमाः प्रजाः । तस्माद्भरगत्वाद्भर्गः । शश्वत् सूयमानात् सूर्यः ।
सवनात् सविता । अदानादादित्यः । पवनात् पवनः । अथाऽऽपोऽप्यार्ययानादित्येव५ ह्याह ।
खल्वात्मनोऽर्त्तमा नेताऽमृताख्यश्चेता मन्ता गन्तोत्सृष्टाऽऽनन्दायिता कर्ता वक्ता
रसयिता घ्राता द्रष्टा श्रोता स्पृशति च विभुर्विप्रदे संन्निविष्ट इत्येव५ ह्याह । अथ यत्र
द्वैतीभूतं विज्ञानं तत्र हि शृणोति पश्यति जिघ्रति रसयति चैव स्पर्शयति । सर्वमात्मा
जानीतेति । यत्राद्वैतीभूतं विज्ञानं कार्यकारणकर्मनिर्मुक्तं निर्वर्चनमनौपम्यं
निरुपाख्यम् । किं तत् । अवाच्यम् ॥ ७ ॥

1) v. 1. पावनः. —2) कार्यकारण; cp गी 13-20.

a) क 3-62-10; वृ 5-14-4; 6-3-6; मै 6-2. —b) मैत्रायणीसंधिः. —c) Here follow some quaint etymologies at which even यास्क would shudder !.
—d) Cp तैत्रा 2-2-10-4 तं देवा अनुवन् सुवीर्यो मर्षा मया गोपायत इति, तत् सूर्यस्य सूर्यत्वम्.
—e) ऐ 1-30 सविता वै प्रसवानामीशे; शब्दा 1-1-3 6 सविता वै देवानां प्रसविता (= जै 3-18-3).
—f) तैत्रा 3-9-21-2 यदसुराणां लोकानादत्त तस्मादादित्यो नाम; शब्दा 2-1-2-18 उपनेव वीर्यं क्षत्रमादत्त तस्मादादित्यो नाम. —g) But अ 3-13-2 तदामोदिन्द्रो वो यतीस्तस्मादापोऽनु हन;
12-3-28 सर्वं व्यापुः शुचयः शुचित्वम्; गोत्रा 1-1-2 तपइवनीद्राभिर्वा अहमिदं सर्वमाप्सामि .....

तस्मादापोऽभवस्तदपामन्त्वम्; नि १०-२६ आपः आप्रोतेः. —h) On आत्मनोऽत्मा, cp क ३-१२ गुडोऽत्मा न प्रकाशते. —i) मुं २-२-७ प्राणशरीरनेता. —j) श्वे ६-११ साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च; मै ६-१० पुरुषश्चेता प्रधानान्तःस्थः. —k) प्र ४-९; ७-८-१; दीधानिकाय Vol. II, २१० = २२६. —l) मैत्रायणीसंधिः. —m) बृ २-४-१४. —n) जानीतेति + इति = जानीतेति which reminds of the प्राकृत—ति instead of इति ! —o) ई ७ विजानतः ... एकत्व-मनुपश्यतः. —p) A fitting conclusion to the निर्वचनानि above !

एष हि खल्व्वात्मेशानः शंभुर्मवो रुद्रः प्रजापतिर्विश्वसृग्धिरण्यगर्भः सत्यं प्राणो ह२सः शास्ता विष्णुर्नारयणोऽर्कः सविता वाता विधाता^१ सम्राडिन्द्र इन्दुरिति । य एष तपत्यग्निरिवाग्निना पिहितः सहस्राक्षेण हिरण्यमेनाण्डेन । एष वाव जिज्ञासितव्योऽन्वेष्टव्यः सर्वभूतेभ्योऽभयं दत्त्वारण्यं गत्वाऽथ वहिः कृत्वेन्द्रियार्थान् स्वाच्छरीरादुपलभेतैनमिति ।

विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् ।

सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ ८ ॥

१) Dropped in some Mss.

a —a) मै ७-७. —b) छां ८-१-१; तै ३-२. —c) क ४-१; गी ५-२७. —d) This is the peculiar मैत्रायणीसंधि e. g. निर्वपेत् + श्यामाकम् = निर्वपेत्श्यामाकम् (मैसं २-१-१४) निर्वपेत् + श्रीकामः = निर्वपेत् श्रीकामः; cp के ६-१७ तं स्वाच्छरीरात् प्रवृहेत्. —e) प्र १-९.

तस्माद्वा एष उभयात्मैवंविदात्मन्नेवाभिध्यायत्यात्मन्नेव र्जयतीति ध्यानं प्रयोगस्थं मनो विद्वद्भिः^१ श्रुतम् । मनःपूतिमुच्छिष्टोपहतमित्यनेन तत् पावयेत् । मन्त्रं पठति । उच्छिष्टोच्छिष्टोपहतं यच्च पापेन दत्तं मृतसूतकाद्वा । वसोः पवित्रमाग्निः सवितुश्च रश्मयः पुनन्त्वन्नं मम दुष्कृतं च यदन्यत् । अद्भिः^२ पुरस्तात् परिदधाति । प्राणाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा समानाय स्वाहोदानाय स्वाहोति पश्चभिः^३भिजुहोति । अथावशिष्टं यतवागश्नाति । अतोऽद्भिर्भूय एवोपरिष्ठात् परिदधाति । आचान्तो भूत्वाऽऽत्मेज्यानः प्राणोऽग्निर्विश्वोऽसीति च द्वाभ्यामात्मानमभिध्यायेत् ।

प्राणोऽग्निः परमात्मा वै पञ्चवायुः समाश्रितः ।

स प्रीतः प्रीणातु विश्वं विश्वभुक् ॥

विश्वोऽसि वैश्वानरोऽसि विश्वं त्वया धार्यते जायमानम् ।

विशन्तु त्वामाहुतयश्च सर्वाः प्रजास्तत्र यत्र विश्वामृतोऽसीति ॥

एवं न विधिना खल्वनेनात्ताऽन्नत्वं पुनरुपैति ॥ ९ ॥

Cp in general छां 3-19-24.

1) v. l. विद्वदभिष्टुतम्.

a) See this idea of आत्मयाजी in शब्दा 12-2-6-13 तदाहुः—आत्मयाजी भेषा ३ न देवयाजी ३ इति । आत्मयाजीति ह दूयात्. —b) This मंत्र which sounds apparently metrical, may be presented thus :—

उच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतं च यत् (यच्च) पापेन दत्तं मृतसूतकाद्वा ।

पवित्रमग्निः सवितुश्च रश्मयः पुनन्त्वन्नं मम दुष्कृतं च यत् ॥

—c) वासं 1-2 वसोः पवित्रमासि; शब्दा 1-7-1-9 यज्ञो वै वसुः; तस्मादाह वसोः पवित्रमसीति. —d) छां 5-2-2-5. —e) वृ 1-5-3; 3-9-26; छां 3-13-1-5; 5-19-23; तै 1-7; प्र 3-5; 4-4; मै 2-6, 6-33. —f) छां 5-24; मै 6-34.

अथापरं वेदितव्यम् । उत्तरो विकारोऽस्याऽऽत्मयज्ञस्य यथाऽन्नमन्नादश्चेति । अस्योपव्याख्यानम् । पुरुषश्चेता प्रधानान्तःस्थः । स एव भोक्ता प्राकृतमन्नं भुङ्क्ता इति । तस्यायं भूतात्मा ह्यन्नम् । अस्य कर्ता प्रधानः । तस्मात् त्रिगुणं भोज्यम् । भोक्ता पुरुषोऽन्तःस्थः । अत्र दृष्टं नाम प्रत्ययम् । यस्माद्वीजसंभवा हि पशवस्तस्माद्वीजं भोज्यम् । अनेनैव प्रधानस्य भोज्यत्वं व्याख्यातम् । तस्माद्भोक्ता पुरुषः । भोज्या प्रकृतिः । तत्स्थो भुङ्क्ता इति । प्राकृतमन्नं त्रिगुणभेदपरिणाम-त्वान्महर्दाद्यं विशेषान्तं लिङ्गम् । अनेनैव चतुर्दशविधस्य मार्गस्य व्याख्या कृता भवति । सुखदुःखमोहसंज्ञं ह्यन्नभूतमिदं जगत् । न हि वीजस्य स्वादुपरिग्रहोऽस्तीति यावन्न प्रसूतिः । तस्याप्येवं तिमृश्ववस्थास्त्रन्नत्वं भवति । कौर्मारं यौवनं जरा । परिणामत्वात् तदन्नत्वम् । एवं प्रधानस्य व्यक्तातां गतस्योपलब्धिर्भवति । तत्र बुद्ध्यादीनि स्वादूनि भवन्ति । अध्यवसायसंकल्पाभिमाना इति । अथेन्द्रियार्थान् पञ्च स्वादूनि भवन्ति । एवं सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्रार्णकर्माणि । एवं व्यक्तमन्नमव्यक्तमन्नम् । अस्य निर्गुणो भोक्ता । भोक्तृत्वाच्चैतन्यं प्रसिद्धं तस्य । यथाऽग्निर्वै देवानामन्नादः सोमोऽन्नम् । अग्निर्नैवान्नमित्येवंवित् । सोमसंज्ञोऽयं भूतात्माऽग्निसंज्ञोऽयव्यक्तमुख इति । वचनात् पुरुषो ह्यव्यक्तमुखेन त्रिगुणं भुङ्क्त इति । यो ह वै वेद संन्यासी योगी चाऽऽत्मयाजी चेति । अथ यद्वन्नं कश्चिच्छून्यागारे कामिन्यः प्रविष्टाः स्पृशतीन्द्रियार्थास्तद्वद्यो - न स्पृशति प्रविष्टान् संन्यासी योगी चाऽऽत्मयाजी चेति ॥ १० ॥

1) v. l. महदायविशेषान्तम्. —2) v. l. स्वादूनि. —3) v. l. यद्वान्यः. —4) Read कामिनीः as in अ 3-8-4 अस्य कामाय उपकामिनीः.

a) गी 13-21 भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान्. —b) मैत्रायणीसंधिः. —c) मै 3-3. —d) गी 13-21 पुरुषः प्रकृतिस्थो हि. —e) सांका 38 तन्मात्राण्यविशेषाः ... 40 महदादि स्रक्ष्मपर्यन्तम्. —f) क 6-8; श्वे 6-9. —g) गी 2-13 कौमारं यौवनं जरा. —h) स्वाहुनि is loc. sing. going with तत्र (= तस्मिन्). —i) गी 4-27. —j) बृ 1-4-6; मै 5-2.

परं वा एतदात्मनो रूपं यदन्नम् । अन्नमयो ह्ययं प्राणः । अथ न यैद्यश्चात्य-
मन्ताऽश्रोताऽस्पृष्टाऽद्रष्टाऽवक्ताऽघ्राताऽरसयिता भवति । प्राणाश्चोत्सृजति । इत्येव*
ह्याह । अथ यदि खल्वश्नाति प्राणसमृद्धो भूत्वा मन्ता भवति श्रोता भवति
स्पृष्टा भवति वक्ता भवति रसयिता भवति घ्राता भवति द्रष्टा भवतीति ।
एव* ह्याह—

अन्नाद्वै प्रजा प्रजायन्ते याः काश्चित् पृथिवीश्रिताः ।

अतोऽन्नेनैव जीवन्त्यथैतदपियन्त्यन्ततः ॥ ११ ॥

a) छा 7-9-1. —b) तै 2-2.

अथान्यत्राप्युक्तम्—सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यहरहः प्रपतन्त्यन्नमभिजिघृ-
क्षमाणानि । सूर्यो रश्मिभिराददात्यन्नम् । तेनासौ तपाति । अन्नेनाभिपिक्ताः
पचन्तीमे प्राणाः । अग्निर्वा अन्नेनाभिज्वलति । अन्नकामेनेदं प्रकल्पितं ब्रह्मणा ।
अतोऽन्नमात्मेत्युपासीत । इत्येव* ह्याह—

अन्नाद् भूतानि जायन्ते जातान्यन्नेन वर्धन्ते ।

अद्यतेऽस्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते ॥ १२ ॥

a) गी 15-14 प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्. —b) तैआ 8-2; तै 2-2.

अथान्यत्राप्युक्तम् । विश्वभूद्वै नामैषा तनूर्भगवतो विष्णोर्यदिदमन्नम् । प्राणो
वा अन्नस्य रसः । मनः प्राणस्य । विज्ञानं मनसः । आनन्दं विज्ञानस्येति ।
अन्नवान् प्राणवान् मनस्वान् विज्ञानवानानन्दवाश्च भवति यो ह्रैवं वेद । यावन्तीह वै
भूतान्यन्नमदन्ति तावत् स्वन्तःस्थोऽन्नमत्ति यो ह्रैवं वेद—

अन्नमेव विजरन्नमन्नं संवननं स्मृतम् ।

अन्नं पशूनां प्राणोऽन्नं ज्येष्ठमन्नं भिषक् स्मृतम् ॥ १३ ॥

1) v. l. स्वन्तःस्थः.

a) तै 2-2.

अथान्यत्राप्युक्तम्—अन्नं वा अस्य सर्वस्य योनिः । कालश्चान्नस्य । सूर्यो योनिः कालस्य । तस्यैतद्रूपं यन्निमेषादिकालात् संभूतं द्वादशात्मकं वत्सरम् । एतस्याऽऽग्नेयमर्धमर्धं वारुणम् । मघाद्यं श्रविष्ठार्धमाग्नेयं क्रमेण । उत्क्रमेण सार्पाद्यं श्रविष्ठार्धान्तं सौम्यम् । तत्रैकैकमात्मनो नवांशकं सचारकविधम् । सौक्ष्म्यत्वादेतत् प्रमाणम् । अनेनैव प्रमीयते हि कालः । न विना प्रमाणेन प्रमेयस्योपलब्धिः । प्रमेयोऽपि प्रमाणतां पृथक्त्वादुपैत्यात्मसंबोधनार्थम् । इत्येवं ह्यह । यावत्स्यो वै कालस्य कलास्तावतीषु चरत्यसौ । यः कालं ब्रह्मेत्युपासीत कालस्तस्यातिदूरमपसरति इत्येवं ह्यह —

कालात् स्रवन्ति भूतानि कालाद् दृष्टिं प्रयान्ति च ।

काले चास्तं नियच्छन्ति कालो मूर्तिरमूर्तिमान् ॥ १४ ॥

1) v. l. अघायम्; cp क 10-85-13 अघासु हन्यन्ते गावः, while अ 14-1-13 has मघासु हन्यन्ते गावः.

a) नवांशकम् is to be calculated thus:—27 नक्षत्राः divided by twelve मासः give $2\frac{3}{4}$ i. e. nine fourths; cp बृहत्संहिता 1-2 राश्यंशः = नवांशः ?

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे कालश्चाकालश्च । अथ यः प्रागादित्यात् सोऽकालोऽकलः । अथ य आदित्याद्यः स काल सकलः । सकलस्य वा एतद्रूपं यत् संवत्सरः । संवत्सरात् खल्वेवेमाः प्रजाः प्रजायन्ते । संवत्सरेणेह वै जाता विवर्धन्ते । संवत्सरे प्रत्यस्तं यान्ति । तस्मात् संवत्सरो वै प्रजापतिः कालोऽन्नं ब्रह्मनीडमात्मा च । इत्येवं ह्यह—

कालः पचति भूतानि सर्वाण्येव महात्मानि ।

यस्मिंस्तु पच्यते कालो यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १५ ॥

a) वृ 2-3-1. —b) वृ 4-4-15; क 2-14; 4-5, 12, 13; श्वे 6-5. Plato, Timaeus' p. 33 D. —c) तै 3-1.

विग्रहवानेष कालः सिन्धुराजः प्रजानाम् । एष तत्स्थः सविताख्यः । यस्मादेवेमे चन्द्रर्षग्रहसंवत्सरादयः स्रूयन्ते । अयैभ्यः सर्वमिदम् । अत्र वा यत् किञ्चिच्छुभाशुभं दृश्यते ह लोके तदेतेभ्यः । तस्मादादित्यात्मा ब्रह्म । अथ कालसंज्ञमादित्यमुपासीत । आदित्यो ब्रह्मेत्येके । अथैवं ह्यह—

होता भोक्ता हविर्मन्त्रो यज्ञो विष्णुः प्रजापतिः ।

सर्वः कश्चित् प्रभुः साक्षी योऽमुष्मिन् भाति मण्डले ॥ १६ ॥

1) v. l. दृश्यते ह.

a) छां 5-19-1, 3.

ब्रह्म ह वा इदमग्र आसीदेकोऽनन्तः प्रागनन्तो दक्षिणतोऽनन्तः प्रतीच्योऽनन्तं उदीच्योऽनन्तं ऊर्ध्वं चावाङ् च सर्वतोऽनन्तः । न ह्यस्य प्राच्यादिदिशः कल्पन्ते । अथ तिर्यग्वाङ्वाङ् बोध्वं वाऽनूह्य एष परमात्माऽपरिमितोऽजोऽतर्क्योऽचिन्त्यः । एष आकाशात्मा । एवैष कृत्स्नक्षय एको जागर्ति । इत्येतस्मादाकाशादेऽप खल्विदं चेतामात्रं बोधयति । अनेनैव चेदं ध्यायते । आस्मिन् च प्रत्यस्तं याति । अस्यैतद् भास्वरूपं यदमुष्मिन्नादित्ये तपति । अग्नौ चाधूमंके यज्ज्योतिश्चित्रतरम् । उदरस्थोऽथ वा यः पचत्यन्नम् । इत्येव ह्याह । यश्चैषोऽग्नौ यश्चायं हृदये यश्चासा आदित्ये स एष एका इति । एकस्य हैकत्वमेति य एवं वेद ॥ १७ ॥

1) v. l. प्रतीच्यनन्तः. 2) v. l. उदीच्यनन्तः. —3) v. l. तिर्यग्वाङ् च. —4) Some add यः after अपरिमितः.

a) छां 3-14-2; कौ 2-14 —b) श्वे 6-3-4. —c) क 4-13. —d) छा 3-13-7. —e) मैत्रायणीसंधिः.

तथा तत्प्रयोगकल्पः । प्रार्णायामः प्रत्याहारो ध्यानं धारणा तर्कः समाधिः षडङ्ग इत्युच्यते योगः । अनेन—

यदा पश्यन् पश्यति रूपमवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्म योनिम् ।

तदा विद्वान् पुण्यपापे विहाय परेऽव्यये सर्वमेकीकरोति ॥

एव ह्याह—

यथा पर्वतमादीप्तं¹ नाऽऽश्रयन्ति मृगद्विजाः ।

तद्वद् ब्रह्मविदो² दोषा नाऽऽश्रयन्ति कदाचन ॥ १८ ॥

1) v. l. प्रदीप्तं पर्वतम्. —2) v. l. मृगा द्विजाः. —3) Read ब्रह्मविदम्.

a) Cp योसू 2-29 यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि. —b) मुं 3-1-3. —c) छां 8-13; मुं 1-1-12; 3-2-7.

अथान्यत्राप्युक्तम्—यदा वै वहिर्विद्वान् मनो नियम्येन्द्रियार्थाश्च प्राणो³ निवेशयित्वा निःसंकल्पस्ततस्तिष्ठेत् । अप्राणादिह यस्मात् संभूतः प्राणसंज्ञको जीवस्तस्मात् प्राणो वै तुर्याख्ये धारयेत् प्राणम् । इत्येव ह्याह—

अचित्तं चित्तमध्यस्थमाचिन्त्यं गुह्यमुत्तमम् ।

तत्र चित्तं निधायेत तच्च लिङ्गं निराश्रयम् ॥ १९ ॥

a) वृ 1-5-23; छां 8-15; मुं 3-1-8; 3-2-7. —b) Contrast क 10-90-3 पादोऽस्य विधा भूतानि त्रिपाद् (Gender ?) अस्यामृतं दिवि; वृ 5-14-3-4, 6-7; छां 3-12; 3-18; 4-5-8; मां 7; मांका 1-12; 2-33 f; मै 7-11. —c) सांका 41 न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम्.

अथान्यत्राप्युक्तम् । अतः पराऽस्य धारणा तालुरसनाग्रनिपीडनाद्वाङ्मनः-
प्राणनिरोधनाद् ब्रह्म तर्केण पश्यति । यदाऽऽत्मनाऽऽत्मानमणोरणीयाऽसं द्योतमानं
मनःक्षयात् पश्यति तदाऽऽत्मनाऽऽत्मानं दृष्ट्वा निरात्मा भवति । निरात्मकत्वादसंख्योऽ
योनिश्चिन्त्यः । मोक्षलक्षणमित्येतत् परं रहस्यम् । इत्येवम् ह्याह—

चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् ।

प्रसन्नात्माऽऽत्मानि स्थित्वा सुखमव्ययमश्नुतां इति ॥ २० ॥

a) मैत्रायणीसंधिः.

अथान्यत्राप्युक्तम् — ऊर्ध्वगा नाडी सुपुष्पाख्या प्राणसंचारिणी तालवन्त-
र्विच्छिन्ना । तया प्राणोत्कारमनोयुक्तयोर्ध्वमुत्क्रमेत् तालवध्यग्रं परिवर्त्य चेन्द्रियाण्य-
संयोज्य । महिमां महिमानं निरीक्षेत् । ततो निरात्मकत्वमेति निरात्मकत्वान्न
सुखदुःखभाग् भवति । केवलत्वं लभता इत्येवम् ह्याह—

परः पूर्वं प्रतिष्ठाप्य निगृहीतानिलं ततः ।

तीर्त्वा पारमपारेण पश्चाद्युद्धीत मूर्धनि ॥ २१ ॥

1) v. l. सुपुष्पाख्याः. —2) v. l. संयोज्य.

a) छां 8-6-5-6. —b) तै 1-6. —c) क 6-16; प्र 3-6-7. —d) छां 7-24-1;
प्र 5-3.

अथान्यत्राप्युक्तम्—द्वे वाक् ब्रह्मणी अभिध्येये शब्दश्चाद्दश्च । अथ शब्देनैवाशब्द-
माविष्कियते अथ तत्रोमिति शब्दः । अनेनोर्ध्वमुत्क्रान्तोऽशब्दे निधनमिति । अथ हैपा
गतिः । एतदमृतम् । एतत् सायुज्यत्वं निर्वृतत्वं तथा चेति । अथ यथोर्णनाभिस्तन्तुनोर्ध्व-
मुत्क्रान्तोऽवकाशं लभतीत्येवं वाक् खल्वसा अभिध्यातोमित्यनेनोर्ध्वमुत्क्रान्तः स्वातन्त्र्यं
लभते । अन्यथा परे शब्दवादिनः श्रवणाङ्गुष्ठयोगेनान्तर्हृदयाकाशशब्दमार्कर्णयन्ति ।
सप्तविधेयं तस्योपमा । यथा नद्यः किङ्किणी काऽस्यचक्रभूमेः कविः कृत्तिका वृष्टिर्निर्वृते
वदतीति । तं पृथग्लक्षणमतीत्य परेऽशब्देऽव्यक्ते ब्रह्मण्यस्तं गताः । तत्र
तेऽपृथग्धर्मिणोऽपृथग्विवेक्या यथा संपन्ना मधुत्वं नानारसाः । इत्येवम् ह्याह—

द्वे^१ ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।

शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ २२ ॥

1) v. l. लभत इत्येवम्. —2) v. l. निर्वति.

a) तत्रो ३ मिति? Cp प्र 5-2,5. —b) Elsewhere in the Upaniṣads we have सायुज्यम्; छां 2-20-2; वृ 1-3-22. —c) Vedic word is ऊर्णवाभिः; e. g. शत्रा 14-5-1-23 and ऊर्णवाभि in तैत्ति 1-1-2-5 वाभि or वभि from the root वम् to weave. —d) छां 3-13-7; वृ 5-9. —e) छां 8-1-1. —f) शत्रा 11-5-3-12 एतास्मिन्नेव काले निवाते सर्वेऽग्नयोऽनुगच्छेयुः; श्वे 2-10 गुहानिवाताश्रयणे; गी 6-19 निवातस्थः. —g) छां 5-18-1. —h) छां 6-9-1-2. —i) ममा (CE) XII. 224-60; मांका 2-27.

अथान्यत्राप्युक्तम्—यः शब्दस्तदोमित्येतदक्षरम् । यदस्याग्रं तच्छान्तम्-
शब्दमभयमशोकमानन्दं तृप्तं स्थिरमचलममृतमच्युतं ध्रुवं विष्णुसंज्ञितम् । सर्वापरत्वाय
तदेतां उपासीत । इत्येवम् ब्रह्म—

योऽसौ परापरो देवो^१ ओंकारो नाम नामतः ।

निःशब्दः शून्यभूतस्तु मूर्ध्नि स्थाने ततोऽभ्यसेत् ॥ २३ ॥

a) वृ 4-3-9 et passim; मुं 2-2-7; तै 2-4 et passim; मै 6-13,27; 7-3.
—b) मैत्रायणीसंधि even with प्रगृह्य. —c) मैत्रायणीसंधिः.

अथान्यत्राप्युक्तम्—धर्तुः शरीरम् । ओमित्येतच्छरः । शिखास्य मनः ।
तमोलक्ष्यं भित्त्वा तमोऽतर्माविष्टमागच्छति । अथाऽऽविष्टं भित्त्वा अलातचक्रमिव
स्फुरन्तमादित्यवर्णमूर्जस्वन्तं ब्रह्म तमसः पर्यमपश्यत् । यदमुष्मिन्नादित्येऽथ सोमेऽग्नौ
विद्युति विभाति । अथ खल्वेनं दृष्ट्वाऽमृतत्वं गच्छति । इत्येवम् ब्रह्म—

ध्यानमन्तः परे तत्त्वे लक्ष्येषु च निधीयते ।

अतोऽविशेषविज्ञानं विशेषमुपगच्छति ॥

मानसे च विलीने तु यत् सुखं चाऽऽत्मसाक्षिकम् ।

इद् ब्रह्म चामृतं शुक्रं सा गतिर्लोक एव सः ॥ २४ ॥

1) v. l. तमसः परि अपश्यत्.

) मुं 2-2-3-4. —b) छां 1-1; तै 1-8; क 2-17; श्वे 1-4. —c) अतमः +
आवृष्टम्; छां 8-4-1; क 5-15. —d) मांका 4-47-52. —e) तमसः पर्यम् from
तमसः परि in क 1-50-10; वासं 31-18 आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्; श्वे 3-8; गी 8-9.
—f) क 5-15; गी 15-12. —g) वासं 31-18 अति मत्त्यमेति. छां 3-11-3, 8-4-2;
श्वे 4-18.

अथान्यत्राप्युक्तम्—निद्रेवान्तर्हितेन्द्रियः शुद्धतमया धिया स्वप्न इव यः पश्यतीन्द्रियविलेऽविवशः प्रणवाख्यं प्रणेतारं भारूपं विगतनिद्रं विजरं विमृत्युं विशोकं च । सोऽपि प्रणवाख्यः प्रणेता भारूपो विगतनिद्रो विजरो विमृत्युर्विशोको भवति । इत्येव५ ह्याह—

एवं प्राणमथोक्कारं यस्मात् सर्वमनेकधा ।

युनाक्ति युज्जते वाऽपि तस्माद्योगं इति स्मृतः ॥

एकत्वं प्राणमनसोरिन्द्रियाणां तथैव च ।

सर्वभात्रपरित्यागो योग इत्यभिधीयते ॥ २५ ॥

a) मै 6.4. —b) मुं 3.2.9. —c) तै 2.4; क 2.12; 6.11,18; खे 2.11; 6.13; मै 6.3,18.

अथान्यत्राप्युक्तम्—यथा वाऽप्सुचारिणः शाकुनिकः सूत्रयन्त्रेणोद्धृत्योदरेऽग्नौ जुहोत्येवं वाव खल्विमान् प्राणानोमित्यनेनोद्धृत्यानामप्येऽग्नौ जुहोति । अतस्तप्तोर्वाव सः । अथ यथा तप्तोर्विसर्पिस्तृणकाष्ठसंस्पर्शेनोज्ज्वलतीत्येवं वाव खल्वसावप्राणाख्यः प्राणसंस्पर्शेनोज्ज्वलति । अथ यदुज्ज्वलत्येतद्ब्रह्मणो रूपं च । एतद्विष्णोः परमं पदं च । एतद् रुद्रस्य रुद्रत्वम् । एतत् तदपरिमितं चाऽऽत्मानं विभज्य पूरयतीमाँल्लोकान् । इत्येव५ ह्याह—

वह्नेश्च यद्वत् खलु विस्फुलिङ्गाः सूर्यान्मयूखाश्च तथैव तस्य ।

प्राणादयो वै पुनरेव तस्मादभ्युच्चरन्तीह यथाक्रमेण ॥ २६ ॥

a) खे 3.10; गी 2.51. —b) ऋ 1.22.20-21; 1.154.5; 5.3.3; क 3.9. —c) छां 7.26.2. —d) वृ 2.1.20; मुं 2.1.1; मै 6.31.

अथान्यत्राप्युक्तम्—ब्रह्मणो वावैतत् तेजः परस्यामृतस्याशरीरस्य यच्छरीर-स्यौर्ण्यमस्यैतद् घृतम् । अथाऽऽर्विः सन्नभसि निहितं वा । एतदैकाग्र्येणैवमन्त-हृदयाकाशं विनुदन्ति यत् तस्य ज्योतिरिव संपद्यतीत्यतस्तद्वावमाचिरेणैति । भूमावयस्पर्ण्डं निहितं यथाऽचिरेणैति भूमित्वम् । मृद्वत्संस्थमयस्पर्ण्डं यथाऽन्ययस्कारादयो नाभिभवन्ति । प्रणश्यति चित्तं तथाऽऽश्रयेण सहैवम् । इत्येव५ ह्याह—

हृद्याकाशमयं कोशमानन्दं परमालयम् ।

स्वं योगश्च ततोऽस्माकं तेजश्चैवाग्निमूर्ययोः ॥ २७

a) छां 3-13-8. —b) मुं 2-2-1. —c) मुं 2-2-7-8. —d) मै 6-38. —e) छां 4-4-5; 8-11-3; संपयति is परस्मैपदी, see संपेदुः in छां 4-4-5. —f) वृ 2-2-1; तै 2-1.

अथान्यत्राप्युक्तम्—भूतेन्द्रियार्थानतिक्रम्य ततः प्रव्रज्याज्यं धृतिदण्डं धनुर्गृहीत्वाऽनभिमानमयेन चैवेपुणा तं ब्रह्मद्वारपारं निहत्याद्य५ संमोहमौली तृष्णेर्ष्याकुण्डली तन्द्रीराघवेभ्यभिमानाध्यक्षः क्रोधज्यं प्रलोभदण्डं धनुर्गृहीत्वेच्छामयेन चैवेपुणेमानि खलु भूतानि हन्ति । त५ हर्षोकारप्लवेनान्तर्हृदयाकाशस्य पारं तीर्त्वाऽऽविर्भूतेऽन्तराकाशे शनकैरवटैर्वावटकृद्धातुकामः संविशत्येवं ब्रह्मशालां विशेत् । ततश्चतुर्जालं ब्रह्मकीशं प्रणुदेद् गुर्वागमेनेति । अतः शुद्धः पूतः शून्यः शान्तोऽप्राणो निरात्माऽनन्तोऽक्षय्यः स्थिरः शाश्वतोऽजः स्वतन्त्रः स्वे० महिम्नि तिष्ठति । अतः स्वे महिम्नि तिष्ठमानं दृष्ट्वाऽऽवृत्तचैक्रमिव संसारचक्रमालोकयति । इत्येव५ ब्राह्—

पह्मिर्मासैस्तु युक्तस्य नित्यमुक्तस्य देहिनः ।

अनन्तः परमो गुह्यः सम्यग्योगः प्रवर्तते ॥

रजस्तमोभ्यां विद्धस्य सुसमिद्धस्य देहिनः ।

पुत्रदार्कुर्दुर्भेषु संक्तस्य न कदाचन ॥ २८ ॥

1) v. l. आनन्दः.

a) मुं 2-2-3. —b) मैत्रायणीसंधिः—अवटे + इव (संधिवृद्धौ छांदसे—रामतीर्थ.) —c) मै 3-3; 6-38. —d) वृ 2-2-1; तै 2-1-4; मै 6-26. —e) छां 7-24-1; मै 2-4; 6-31. —d) श्रवा 2-3-3-12 यथा रयोपस्थे तिष्ठन् उपरिष्टाद्रथचक्रे पण्यज्ञमानं उपविशेत्; वृ 4-4-16; कौ 1-4. —e) गी 13-9. —f) छां 8-15-1.

एवमुक्त्वाऽन्तर्हृदयः शाकायन्यस्तस्मै नमस्कृत्वाऽनया ब्रह्मविद्यया राजन् ब्रह्मणः पन्थानमारुढाः पुत्राः प्रजापतेरिति । संतोषं द्वन्द्वतितिक्षा५ शान्तत्वं योगाभ्यासादवाप्नोतीति । एतद् गुह्यतमं नापुत्राय नाशिष्याय नाशान्ताय कीर्तयेदिति । अनन्यभक्ताय सर्वगुणसंपन्नाय दद्यात् ॥ २९ ॥

a) Speaking thus (एवमुक्त्वा) to बृहद्रथ, concluding the conversation (begun at मै 1-2) and the course of instruction begun at मै 2-1. —b) ऐआ 3-2-6 न अनन्तेवासिने प्रब्रूयात् नासंवत्सरवासिने नाप्रवक्त्रे; छां 3-11-5-6; वृ 6-3-12; श्वे 6-2-2; मुं 3-2-11.

ॐ शुचौ देशे शुचिः सत्त्वस्थः सदधीयानः सद्वादी सद्वायी सदाजी
 स्यादिति । अतः सद्ब्रह्माणि सत्याभिलापिणि निर्वृत्तोऽन्यस्तत्फलच्छिन्नपाशो
 निराशः परेष्व्वात्मवाद्विगतभयो निष्कामोऽक्षय्यमपरिमितः सुखभाक्कम्य तिष्ठति ।
 परमं वै शेषधेरिव परस्योद्धरणं यन्निष्कामत्वम् । स हि सर्वकाममयः पुरुषोऽध्यव-
 सायसंकल्पाभिमानलिङ्गो बद्धः । अतस्तद्विपरीतो मुक्तः । अत्रैका आहुः । गुणः
 प्रकृतिभेदवशादध्यवसायात्मबन्धमुपागतः । अध्यवसायस्य दोषक्षयाद्विमोक्षः ।
 “मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति । कामैः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा
 धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भारित्येतत् सर्वं मन एव ।” गुणौघैरुल्लमानः कलुषीकृतश्चास्थिरश्चञ्चलो
 लुप्यमानः सस्पृहो व्यग्रश्चाभिमानित्वं प्रयातारं इति । अहं सो ममेदमित्येवं
 मन्यमानो निबध्नात्यात्मनाऽऽत्मानं जालिनेव खचरः । अतः पुरुषोऽध्यवसाय-
 संकल्पाभिमानलिङ्गो बद्धः । अतस्तद्विपरीतो मुक्तः । तस्मान्निरध्यवसायो
 निःसंकल्पो निरभिमानस्तिष्ठेत् । एतन्मोक्षलक्षणम् । एषोऽत्र ब्रह्मपदवी । एषोऽत्र
 द्वारविवरः । अनेनास्य तमसः पारं गमिष्यति । अत्र हि सर्वे कामाः समाहिता इति ।
 अत्रोदाहरन्ति—

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।

बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमां गतिम् ॥

एतदुक्त्वाऽन्तर्हृदयः शाकायन्यस्तस्मै नमस्कृत्वा यथावदुपचारी कृतकृत्यो
 मरुदुत्तरायणं गतः । न ह्यत्रोद्वर्त्मना गतिः । एषोऽत्र ब्रह्मपथः सौरं द्वारं भित्त्वोर्ध्वेन
 विनिर्गता इति । अत्रोदाहरन्ति—

अनन्ता रश्मयस्तस्य दीपवद्यः स्थितो हृदि ।

सितासिताः कटुनीलाः कपिला मृदुलोहिताः ॥

ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम् ।

ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन यान्ति परां गतिम् ॥

यदस्यान्यद्रश्मिशतमूर्ध्वमेव व्यवस्थितम् ।

तेन देवानिकायानां स्वधामानि प्रपद्यते ॥

ये नैकरूपाश्चाधस्ताद्रश्मयोऽस्य मृदुमभाः ।

इह कर्मोपभोगाय तैः सः सरति सोऽवशः ॥

तस्मात् सर्गस्वर्गपवर्गहेतुर्भगवानसावादित्य इति ॥ ३० ॥

1) v. l. सत्याभिलाषिणि; we propose सद्भिलाषिणि. —2) मैत्रायणीसंधिः.

a) छां 8.15; श्वे 2.10; गी 6.11. —b) मै 6.9; गी 18.65 (मयाजी).
—c) सांका 23 अघ्यवसायो बुद्धिः. —d) वृ 1.5.3. —e) मै 3.2. —f) वृ 4.4.23.
—g) छां 7.26.2. —h) छां 8.1.5. —i) क 6.10 (with विचेष्टति for विचेष्टते).
—j) गी 8.21. —k) मै 3.2. —l) प्र 1.9-10 —m) छां 5.10.1-2. —n)
वृ 4.4.9; छां 8.6.16; क 6.6. —o) वृ 6.2.16.

किमात्मकानि वा एतानीन्द्रियाणि प्रचरन्ति । उद्गन्ता चैतेपामिह को नियन्ता
वेत्याह । प्रत्याहाऽऽत्मात्मकानीति । आत्मा होषामुद्गन्ता नियन्ता वा । अप्सरसो
भानवीयाश्च मरीचयो नाम । अथ पञ्चभी रश्मिर्भिविषयानर्त्ति । कतम आत्मेति ।
योऽयं शुद्धः पूतः शून्यः शान्तादिलक्षणोक्तः स्वैकैलिङ्गैरुपगृह्यः । तस्यैतलिङ्गमलिङ्ग-
स्याग्नेर्यदौर्ण्यमाविष्टं चापां यः शिवतमो रस इत्येके । अथ वाक्श्रोत्रं चक्षुर्मनः प्राण
इत्येके । अथ बुद्धिर्धृतिः स्मृतिः प्रज्ञानमित्येके । अथ ता एतस्यैवं यथैवेह
बीजस्याङ्कुरा अथ धूमार्चिर्विस्फुलिङ्गा इवाग्नेश्चेति । अत्रोदाहरन्ति—

वह्नेश्च यद्वत् खलु विस्फुलिङ्गाः सूर्यान्मयूखाश्च तथैव तस्य ।

प्राणादयो वै पुनरेव तस्मादभ्युच्चरन्तीह यथाक्रमेण ॥ ३१ ॥

1) Some Mss add इति after अति.

a) के 1.1. —b) ऐ 1.1.2-3. —c) अ 19.9.5 इमानि या पञ्चेन्द्रियाणि मनः-
पद्मानि; गी 15.9. —d) मै 2.4; 6.28. —e) मै 6.27. —f) के 1.2; वृ 4.4.18.
—g) ऐ 3.2. —h) मैत्रायणीसंधिः. —i) वृ 2.1.20; मुं 2.1.1; मै 6.26.

तस्माद्वा एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे वेदाः सर्वे देवाः सर्वाणि च
भूतान्युच्चरन्ति । तस्योपनिषत्—सत्यस्य सत्यमिति । अथ यथाऽऽर्द्धधाग्नेरभ्याहितस्य
पृथग्धूमा निश्चरन्त्येवं वा एतस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः
सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि
व्याख्यानान्यस्यैवैतानि विश्वा भूतानि ॥ ३२ ॥

1) v. l. सर्वाणि निःश्चसितानि (cp वृ 2.4.10).

a) वृ 2.1.20. —b) क 2.15.1 प्र या न्वस्य महतो महानि सत्या सत्यस्य करणानि
वोचम्; वृ 2.1.20; छां 6.1. —c) छां 7.1.

पञ्चैष्टको वा एपोऽग्निर्यत् संवत्सरः । तस्येमा इष्टका यो वसन्तो ग्रीष्मो वर्षाः
 शरद्धेमन्तः । स शिरःपक्षसीपृष्ठपुच्छवानेपोऽग्निः पुरुषविधः^१ । सेयं पृथिवी प्रजापतेः
 प्रथमा चितिः । करैर्यजमानमन्तरिक्षमुत्क्षिप्त्वा वायवे प्रायच्छत् । प्राणो वै वायुः ।
 प्राणोऽग्निः । तस्येमा इष्टका यः प्राणोऽपानो व्यानः समान उदानः । स
 शिरःपक्षसीपृष्ठपुच्छवानेपोऽग्निः पुरुषविधः^२ । तदिदमन्तरिक्षं प्रजापतेर्द्वितीया चितिः ।
 करैर्यजमानं दिवमुत्क्षिप्त्वेन्द्राय प्रायच्छत् । असौ वा आदित्य इन्द्रः । सैपोऽग्निः ।
 तस्येमा इष्टका यदग्यजुःसामाथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणम् । स शिरःपक्षसीपृष्ठ-
 पुच्छवानेपोऽग्निः पुरुषविधः^३ । सैषा द्यौः प्रजापतेस्तृतीया चितिः । करैर्यजमान-
 स्याऽऽत्मविदेज्वदानं करोति । अथाऽऽत्मविदुत्क्षिप्य ब्रह्मणे प्रायच्छत् । तत्राऽऽनन्दी
 मोदी भवति ॥ ३३ ॥

1) Some drop यत् —2) v. l. पुरुषविदः (going with प्रजापतेः in the next sentence?) —3) Double संधि

a) प्र 5 in general. —b) अ 6.55.2 ग्रीष्मो हेमन्तः शिशिरो वसन्तः शरद्धर्षाः स्विते
 नो दधातः 15.3.4 तस्या ग्रीष्मश्च वसन्तश्च द्वौ पादावास्ताम् । शरच्च वर्षाश्च द्वौ. —c) Irregular
 use of dual in a compound. —d) तै 22-5; बृ 1.4.1. —e) बृ 1.5.3;
 3.9.16; छां 3.13.1-5; 5.19-23; तै 1.7; प्र 3.5; 4.4; भै 2.6; 6.9.

पृथिवी गार्हपत्यः । अन्तरिक्षं दक्षिणाग्निः । द्यौराहवनीयः । तत एव पत्रमान-
 पावकशुचय आविष्कृतमेतेनास्य यज्ञम् । यतः पत्रमानपावकशुचिसंघातो हि जाठरः ।
 तस्मादग्निर्यष्टव्यश्चेतव्यः स्तोतव्योऽभिध्यातव्यः । यजमानो हविर्गृहीत्वा देवताभिध्यान-
 मिच्छति ।

हिरण्यवर्णः शकुनो हृद्यादित्ये प्रतिष्ठितः ।

मद्गुह्यं सस्तेजोवृषः सोऽस्मिन्नग्नौ यजामहे ॥

इति चापि मन्त्रार्थं विचिनोति । तर्त्तुं सवितुर्वरेण्यं भर्गोऽस्याभिध्येयम् । यो
 बुद्धयन्तस्थो ध्यायीह मनःशान्तिपदमनुसरत्यात्मन्येव धत्ते । अत्रेमे श्लोका भवन्ति—

यथा निरिन्धनो बह्निः स्वयोनौवुपशाम्यति ।

तथा वृत्तिक्षयाच्चित्तं स्वयोनौवुपशाम्यति ॥

स्वयोनौवुपशान्तस्य मनसः सत्यकर्मतः ।

इन्द्रियार्थविमूढस्यानृताः कर्मवशानुगाः ॥

नमोऽग्नये पृथिविषिते लोकस्पृते लोकरुमस्मै यजमानाय देहि । नमो वायवेऽन्तरिक्षाक्षिते लोकस्पृते लोकरुमस्मै यजमानाय देहि । नम आदित्याय दिविषिते लोकस्पृते लोकरुमस्मै यजमानाय देहि । नमो ब्रह्मणे सर्वक्षिते सर्वस्पृते सर्वरुमस्मै यजमानाय देहि ।

हिरण्यमेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।

तत् त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय विष्णवे ॥

योऽसा आदित्ये पुरुषः सोऽसा अहमिति । एष ह वै सत्यधर्मो यदादित्य-
स्याऽऽदित्यत्वम् । तच्छुक्लं पुरुषमर्लिङ्गं नभसोऽन्तर्गतस्य तेजसोऽऽश्मात्रम् ।
एतद्यदादित्यस्य मर्त्यं इवेत्यक्षिण्यग्नौ च । एतद् ब्रह्म । एतदमृतम् । एतद्भर्गः ।
एतत् सत्यधर्मो नभसोऽन्तर्गतस्य तेजसोऽऽश्मात्रमेतद्यदादित्यस्य मध्येऽमृतम् । यस्य
हि सोमः प्राणा वाऽर्ज्ययङ्मुखाः । एतद् ब्रह्म । एतदमृतम् । एतद्भर्गः । एतत् सत्यधर्मो
नभसोऽन्तर्गतस्य तेजसोऽऽश्मात्रमेतद्यदादित्यस्य मध्ये यजुर्दीप्यति ।

ओमापोऽज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् ।

अष्टपादः शुचिः हःसं त्रिसूत्रमणुमव्ययम् ।

द्विधर्मोऽन्धं तेजसेन्यं सर्वं पश्यन् पश्यति ॥

नभसोऽन्तर्गतस्य तेजसोऽऽश्मात्रमेतद्यदादित्यस्य मध्ये उदित्वा मर्त्येखे
भवतः । एतत् सावत् सत्यधर्मः । एतद्यजुः । एतत् तपः । एतदग्निः । एतद्वायुः । एतत् प्राणः ।
एतदापः । एतच्चन्द्रमाः । एतच्छुक्रम् । एतदमृतम् । एतद् ब्रह्माविपर्यम् ।
एतद्भार्गुर्गर्गः । तस्मिन्नेव यजमानाः सैन्धवं इव विलीयन्ते । एषा वै ब्रह्मैकता ।
अत्र हि सर्वे कापाः समाहिता इति । अत्रोदाहरन्ति—

अःशुधौरय इवारुवातेरितः सःस्फुरत्यसावन्तर्गः सुराणाम् ।

यो ह वैवित् स सवित् स द्वैतवित् सैरुधामेतः स्यात् तदात्मकथ ॥

ये विन्द्व इवाभ्युच्चरन्त्यजसं विद्युदिवाभ्राचिपः परमे व्योमन् ।

तेऽर्चिपो वै यज्ञस आश्रयवशाज्जटाभिरूपा इव कृष्णवर्त्मनः ॥ ३५ ॥

1) v. l. लोकस्पृते which is obviously wrong. —2) § 15 reads दृष्टे for विष्णवे here; cp वृ 5-15-1. —3) v. l. निवर्त्तानम् for द्विधर्मोऽन्धम्. —4) v. l. ब्रह्म-
विपः. —5) v. l. ब्रह्मैकता; cp सायुज्यत्वं (double abstraction as in मे 6-22).
—6) v. l. अणुतेरिताः. —7) v. l. अन्तर्गतः.

- चित्तमेव हि सत्सारस्तत् प्रयत्नेन शोधयेत् ।
 यच्चित्तस्तन्मयी भवति गुह्यमेतत् सनातनम् ॥
 चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् ।
 प्रसन्नात्माऽऽत्मानि स्थित्वा सुखमव्ययमश्नुते ॥
 समासक्तं यथा चित्तं जन्तोर्विषयगोचरे ।
 यद्येवं ब्रह्मणि स्यात् को न मुच्येत बन्धनात् ॥
 मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च ।
 अशुद्धं कामसंपर्काच्छुद्धं कामविवर्जितम् ॥
 लयविक्षेपरहितं मनः कृत्वा सुनिश्चलम् ।
 यदा यात्यमनीभावं तदा तत् परमं पदम् ॥
 तावन्मनो निरोद्धव्यं हृदि यावत् क्षयं गतम् ।
 एतज्ज्ञानं च मोक्षं च शेषान्ये ग्रन्थविस्तराः ॥
 समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो निवेशितस्याऽऽत्मानि यत् सुखं भवेत् ।
 न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा स्वयं तदन्तःकरणेन शृण्वते ॥
 अपामापोऽग्निर्ग्रीवा व्योम्नि व्योम न लक्षयेत् ।
 एवमन्तर्गतं यस्य मनः स परिमुच्यते ॥
 मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
 बन्धाय विषयासङ्गि^१ मोक्षे^२ निर्विषयं स्मृतम् ॥ इति ॥

अतोऽनग्निहोत्र्यनाग्निचिदज्ञानमिध्यायिनां ब्रह्मणः पदव्योमानुस्मरणं विरुद्धम् ।
 तस्मादग्निर्घृष्टव्यश्चेतव्यः स्तोतव्योऽभिध्यातव्यः ॥ ३४ ॥

- १) v. l. पवमानः पावकः शुचिर्यः. — २) v. l. सत्यकामिनः. — ३) v. l. गतक्षयम्. — ४) A case of double संधि—शेषाः + अन्ये. — ५) v. l. ग्रन्थविस्तराः. — ६) v. l. निर्धूत. — ७) v. l. ^१करणेति = करणे + इति—a case of double संधि ! — ८) v. l. लक्ष्यते. — ९) v. l. विषयासक्तम्. — १०) v. l. मुक्त्यै.

a) छां ५.२४; मै ६.९. — b) यज्ञम् neu. — c) Irregular construction : सः for तम्. — d) ऋ ३.६.२.१०. — e) अंगुत्तरानिकाय २.१८. — f) छां ३.१४.१; गी ८.६; धम्मपद १.१ मनोपुब्बंगमा धम्मा मनोसेट्ठा मनोमपा. — g) गौका ३.३१-३२. — h) बु ४.४.१२-१३, १५-१७; छां ७.२६.२; तै २.९; के २.२-३; क ५.१२; ६.१२-१५; ई ६, ७; श्वे ४.१८; मुं २.२.८; ३.२.२, ८; मांका १.१६.

नमोऽग्नये पृथिविक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि । नमो
वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि । नम आदित्याय दिविक्षिते
लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि । नमो ब्रह्मणे सर्वक्षिते सर्वस्पृते सर्वमस्मै
यजमानाय देहि ।

हिरण्यमेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।

तत् त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय विष्णवे ॥

योऽसा आदित्ये पुरुषः सोऽसा अहमिति । एष ह वै सत्यधर्मो यदादित्य-
स्याऽऽदित्यत्वम् । तच्छ्रुत्वा पुरुषमलिङ्गं नभसोऽन्तर्गतस्य तेजसोऽशमात्रम् ।
एतद्यदादित्यस्य मध्यं इवेत्यक्षिण्यग्नौ च । एतद् ब्रह्म । एतदमृतम् । एतद्भर्गः ।
एतत् सत्यधर्मो नभसोऽन्तर्गतस्य तेजसोऽशमात्रमेतद्यदादित्यस्य मध्येऽमृतम् । यस्य
हि सोमः प्राणा वाऽप्ययङ्कुराः । एतद् ब्रह्म । एतदमृतम् । एतद्भर्गः । एतत् सत्यधर्मो
नभसोऽन्तर्गतस्य तेजसोऽशमात्रमेतद्यदादित्यस्य मध्ये यजुर्दोष्यति ।

ओमापोऽव्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् ।

अष्टपादं शुचिं हंसं त्रिसूत्रमणुमव्ययम् ।

द्विधर्मोऽन्धं तेजसेन्धं सर्वं पश्यन् पश्यति ॥

नभसोऽन्तर्गतस्य तेजसोऽशमात्रमेतद्यदादित्यस्य मध्ये उदित्वा मयैवे
भवतः । एतत् सावत् सत्यधर्मः । एतद्यजुः । एतत् तपः । एतदग्निः । एतद्वायुः । एतत् प्राणः ।
एतदापः । एतच्चन्द्रमाः । एतच्छुक्रम् । एतदमृतम् । एतद् ब्रह्मविपर्यम् ।
एतद्भानुरर्णवः । तस्मिन्नेव यजमानाः सैन्धवं इव विलीयन्ते । एषा वै ब्रह्मेकता ।
अत्र हि सर्वे कामाः समाहिता इति । अत्रोदाहरन्ति—

अशुधोरय इवार्णुवातेरितः सस्फुरत्यसावन्तर्गः सुराणाम् ।

यो ह वैवित् स सवित् स द्वैवित् सैकधामेतः स्यात् तदात्मकश्च ॥

ये विन्द्व इवाभ्युच्चरन्त्यजसं विद्युदिवान्नाधिपः परमे व्योमन् ।

तेऽर्चिपो वै यशस आश्रयवशाज्जटाभिरूपा इव कृष्णवर्त्मनः ॥ ३५ ॥

1) v. l. लोकस्पृते which is obviously wrong. —2) ई 15 reads दृष्टये for
विष्णवे here; cp वृ 5-15-1. —3) v. l. निगन्तानम् for द्विधर्मोऽन्धम्. —4) v. l. ब्रह्म-
विषयः. —5) v. l. ब्रह्मेक्यता; cp सायुन्यत्व (double abstraction as in मै 6 22).
—6) v. l. अणुतेरिताः. —7) v. l. अन्तर्गतः.

a) तैसं 7.5.24.1. —b) ई 15; वृ 5.15.1. —c) ई 15 (and वृ 5.15.1 reads दृष्टे for विष्णवे here. —d) ई 16. —e) ऋ 10.34.8 देव इव सविता सत्यधम 10.121.9 यो वा दिवं सत्यधर्मा जजान. —f) श्वे 5.10. —g) छां 3.1-11 —h) Irregular संधि: or प्रमादपाठः? —i) तै 2.3. —j) तैआ 10.15. 10.28.1. —k) ऋ 4.40.5 हंसः शुचिपद्मः; क 5.2. —l) Irregular for द्विधर्मान्या —m) Irregular for तेजसेद्धम्; cp तैवा 8.12.9.7 येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः. —n) Wh no संधि! It cannot go with मयूखे (*neu. dual*), which would make it प्रगृह —o) उदित्वा (archaic) for उदित्य. —p) मयूख (originally a wooden peg; cp ऋ 7.99.3 दार्ष्यं पृथिवीमभितो मयूखैः or ऐवा 5.15 मयूखं वान्ततो धारणाय निहन्यात् means here a ray, which is perhaps the oldest reference in Vedic literature; however cp निषण्डु (1.5.12) where मयूख is listed as रश्मिनाम्; मै 6.26, 3. —q) सवित् as opposed to द्वैतवित्, स means 'one' as in सकृत्. —r) ऋ 3.22. त्वेषः स भानुरर्णवो वृचक्षाः; वासं 12.48; तैसं 4.2.4.3; मैसं 2.7.11; कासं 16.1. शबा 7.1.1.23. —s) वृ 2.4.12; छां 6.13.1-2. —t) छां 8.1.5; मै 6.30, 3. —u) पा 3.13.18, धारयतीति धारयः (काशिका).

द्वे वाव खल्वेते ब्रह्मज्योतिषो रूपके । शान्तमेकं समृद्धं चैकम् । अ यच्छान्तं तस्याऽऽधारं खम् । अथ यत् समृद्धमिदं तस्यान्नम् । तस्मान्मन्त्रौपधाज्यं मिषपुरोडाशस्थालीपाकादिभिर्यष्टव्यमन्त्रर्वेद्याम् । आस्यवाशिष्टैरन्नपानैश्चाऽऽस्यमाह वनीयमिति मत्वा । तेजसः समृद्धयै पुण्यलोकविजित्यर्थाय । अमृतत्वाय च अत्रोदाहरन्ति । अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः । यमराज्यमग्निष्टोमेनाभिजयति¹ सोमराज्यमुक्थेन² । सूर्यराज्यं³ पौडाशिना । स्वाराज्यमतिरात्रेण । प्राजापत्यमांसहरु संवत्सरान्तक्रतुनेति ।

वर्त्याधारस्नेहयोगाद्यथा दीपस्य स स्थितिः ।

अन्तर्याण्डोपयोगादिमौ स्थितावात्मशुची तथा ॥ ३६ ॥

1) v. l. औपधान्यामिव. —2) v. l. आस्ये for आसि. —3) v. l. अभियजति —4) v. l. उक्थ्येन.

a) Cp पा 6.2.131 वर्गादयश्च for अन्तर्य.

तस्मादोमित्यनेनैतदुपासीतापरिमितं तेजः । तत् त्रेधाऽभिहितमग्नावादित्ये प्राणे अथैषा नाड्यन्नवर्हूमित्येषांऽग्नौ हुतमादित्यं गमयति । अथादित्ये यो रसोऽस्त्वत् उद्धीधं वर्षति । तेनेमे प्राणाः । प्राणेभ्यः प्रजा इति । अत्रोदाहरन्ति । यद्धविरु हूयते तदादित्यं गमयति । तत् सूर्यो रश्मिभिर्वर्षति । तेनान्नं भवति । अन्नाद् भूत नामुत्पत्तिरिति । एव^४ ह्यह—

अग्नौ मास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते दृष्टिदृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ ३७ ॥

a) बहु used in *mas*, in the sense of 'abundance' is rather obscure.

—b) इत्येषा seems to be redundant, —c) मनु ३.७६.

अग्निहोत्रं जुह्वानो लोभजालं भिनत्ति । अतः संमोहं छित्त्वा न क्रोधान् स्तुन्वानः
काममभिध्यायमानस्ततश्चतुर्जालं ब्रह्मकोशं भिन्ददतः परमाकाशमत्र हि सौरसौम्या-
ग्रेयसाच्चिकानि मण्डलानि भित्त्वा ततः शुद्धः सत्त्वान्तरस्यमचलममृतमच्युतं ध्रुवं
विष्णुसंज्ञितं सर्वोपरं धाम सत्यकामसर्वज्ञत्वसंयुक्तं स्वतन्त्रं चैतन्यं स्वे महिम्नि
तिष्ठमानं पश्यति । अत्रोदाहरन्ति—

रविमध्ये स्थितः सोमः सोममध्ये हुताशनः ।

तेजोमध्ये स्थितः सत्त्वः सत्त्वमध्ये स्थितोऽच्युतः ॥

शरीरमादेशाङ्गुष्ठमात्रमणोरप्यणुं ध्यात्वाऽतः परमतां गच्छति । अत्र हि सर्वे
कामाः समाहिता इति । अत्रोदाहरन्ति—

अङ्गुष्ठमादेशशरीरमात्रं प्रदीपप्रतापवद् द्विस्त्रिधा हि ।

तद् ब्रह्माभिष्टूयमानं महो देवो भुवनान्याविवेश ॥

ॐ नमो ब्रह्मणे नमः ॥ ३८ ॥

a) मै ३.३; ६.२८; ते २.१-४. —b) मै ६.२७. —c) मै ६.२३. —d) छां

७.२४.१. —e) छां ८.१.५; मै ६.३०, ३५.

॥ इति पष्ठः प्रपाठकः ॥

अग्निर्गार्थत्रं त्रिवृद्धयन्तरं वसन्तः प्राणो नक्षत्राणि वसंवः पुरस्तादुद्यन्ति ।
तपन्ति वर्षन्ति स्तुवन्ति पुनर्विशन्त्यन्तर्विवरेणैषन्ति । अचिन्त्योऽमूर्तो गभीरो
गुप्तोऽनवद्यो घनो गहनो निर्गुणः शुद्धो भास्वरो गुणभृगभयोऽनिर्दृत्तियोगीश्वरः
सर्वज्ञोऽनघोऽप्रमेयोऽनाद्यन्तः श्रीमानजो धीमाननिर्देश्यः सर्वसृक् सर्वस्याऽऽत्मा
सर्वभृक् सर्वस्पेशानः सर्वस्याऽन्तरान्तरः ॥ १ ॥

Compare in general मै 7.1-5 with अ 11.4-13; तैआ 3.14; ऐआ 2.1; क 5.3; मुं 2.1-7 for प्राण and अपान; with वृ 3.1-10; 5.14-3; छां 1.3-3; तै 1.5; 2.2 for प्राण, अपान, ध्यान and उदान; and with वृ 1.5-3; 3.1-26; 3.13.1-5; 5.19-23; तै 1.7; प्र 3.5; and मै 2.6; 6.4; 6.9 and 6.33 for all the five Prāṇas.

a) क 10.130.4 अग्नेर्गायत्री अभवत् सयुग्मा. —b) क 1.164.25 जगता सिन्धुं दिवि अस्तभायत्, रयन्तरे सूर्यं पर्यपश्यत् । गायत्रस्य समिधास्तिष्ठ आहुः ...; 10.181.1 रयन्तरमा जमारा वसिष्ठः ; छां 1.12.1-2; कौ 1.5. —c) वृ 3.9.3; छां 3.16.1. —d) मै 7.11.

इन्द्रस्त्रिष्टुप् पञ्चदशो बृहद् ग्रीष्मो व्यानः सोमो रुद्रा दक्षिणत उद्यन्ति । तपन्ति वर्षन्ति स्तुवन्ति पुनर्विशन्त्यन्तर्विवरेणेक्षन्ति । अनाद्यन्तोऽपरिमितोऽपरिच्छिन्नोऽपर-
प्रयोज्यः स्वतन्त्रोऽलिङ्गोऽमूर्तोऽनन्तशक्तिर्धाता भास्करः ॥ २ ॥

a) गी 10.35.

मरुतो जगती सप्तदशो वैरूपं वर्षा अपानः शुक्र आदित्याः पश्चादुद्यन्ति । तपन्ति वर्षन्ति स्तुवन्ति पुनर्विशन्त्यन्तर्विवरेणेक्षन्ति । तच्छान्तमशब्दमभयमशोकमानन्दं तृप्तं स्थिरमचलममृतमच्युतं ध्रुवं विष्णुसंज्ञितं सर्वापरं धाम ॥ ३ ॥

1) Some Mss add इति after धाम to denote the end of the section.

a) क 2.27.1 इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूः सनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि. —b) क 3.9; मै 6.23, 26.

विश्वे देवा अनुष्टुप्काविः शौ वैराजः शरत् समानो वरुणः सार्ध्या उत्तरत उद्यन्ति । तपन्ति वर्षन्ति स्तुवन्ति पुनर्विशन्त्यन्तर्विवरेणेक्षन्ति । अतः शुद्धः पूतः शून्यः शान्तोऽप्राणो निरात्माऽनन्तः ॥ ४ ॥

1) v. l. अन्तःशुद्धः; see मै 6.28

a) छां 2.24.1, 14, 16; cp श्वे 2.5, the same as क 10.13.1. —b) अ 8.9.20; वासं 10.13; 14.24; नि 7.11. —c) क 1.164.50; 10.90.7, 16; शम्ना 3.7.1.25; 10.2.2.3; 13.4.2.16; नि 12.35; मनु 1.22.

मित्रावरुणौ पङ्क्तिस्त्रिणवत्रयस्त्रिः शौ शाक्वररैवते हेमन्ताशिशिरा उदानोऽ-
ङ्गिरसश्चन्द्रमा ऊर्ध्वा उद्यन्ति । तपन्ति वर्षन्ति स्तुवन्ति पुनर्विशन्त्यन्तर्विवरेणेक्षन्ति ।
प्रणवाख्यं प्रणेतारं भारूपं विगतनिद्रं विजरं विमृत्युं विशोर्कम् ॥ ५ ॥

a) Sporadic परसैपदी form; cp क 4.1 (ऐक्षत्) —b) मै 6.4; 6.25.

शानिराहुकेतूरगरक्षोयक्षनरविहगशरभेभादयोऽधस्तादुच्यन्ति । तपन्ति वर्षन्ति
स्तुवन्ति पुनर्विशन्त्यन्तर्विवरेणेक्षन्ति । यः प्राज्ञो विधरणः सर्वान्तिरोऽक्षरः शुद्धः पृतो
भान्तः क्षान्तः शान्तः ॥ ६ ॥

a) For शनैश्चर cp क ४.४५.११ शनैश्चियन्तः; ४.९१.३ शनैरिव शनकैरिव; तांवा
७.९.११ यथाकुली पुत्रान् सन्दृश्यासंभिन्दन्ती हरति यथा वातोऽप्सु शनैर्वाति; मै ६.२८.

एष हि खल्वात्माऽन्तर्हृदयेऽणीर्यानिद्धोऽग्निरिव विश्वरूपः । अस्यैवान्नामिदं
सर्वम् । अस्मिन्नोता इमाः प्रजाः । एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्सुर्वशीकोऽ-
विचिकित्सोऽविर्पाशः सत्यसंकल्पः सत्यकामः । एष परमेश्वरः । एष भूताधिपतिः ।
एष भूतपालः । एष सेतुर्विधरणः । एष हि खल्वात्मेर्शनः शम्भुर्भवो रुद्रः प्रजापति-
विश्वसृग्विधरण्यगर्भः सत्यं प्राणो ह्रस्वः शास्ताच्युतो विष्णुर्नारायणः । यश्चैषोऽग्नौ
यश्चायं हृदये यश्चासा आदित्ये स एष एकः । तस्मै ते विश्वरूपाय सत्ये नमसि
हिताय नमः ॥ ७ ॥

a) छां ३.१४.३. —b) बृ ३.६; ३.८.३-४. —c) छां ८.७.१. —d)
Mislection for अविजिघत्सः. —e) Mislection for अपिपासः. —f) छां ८.१.५.
—g) बृ ३.८.९; ४.४.२२; छां ८.४.१. —h) मै ६.८. —i) मै ६.१७.

अथेदानीं ज्ञानोपसर्गाः—राजन् मोहजालस्यैष वै योनिर्यदस्वर्ग्यैः सह स्वर्ग्यस्य ।
एष धाँट्ये पुरस्तादुक्तेऽप्यधःस्तम्बेनाऽऽश्लिष्यन्ति । अथ ये चान्ये ह नित्यप्रमुदिता
नित्यप्रसविता नित्ययाचनका नित्यं शिल्पोपजीविनः । अथ ये चान्ये ह पुरयाचका
अयाज्ययाजकाः शूद्रशिष्याः शूद्राश्च शास्त्रविद्वांसः । अथ ये चान्ये ह चाटजट-
नटमटप्रजितरङ्गावतारिणो राजकर्मणि पतितादयः । अथ ये चान्ये ह यक्षराक्षस-
भूतगणपिशाचोरगग्रहादीनामर्थं पुरस्कृत्य शमयाम इत्येवं द्रुवाणाः । अथ ये चान्ये
ह वृथा कपायकुण्डलिनः कापालिनः । अथ ये चान्ये ह वृथातर्कदृष्टान्तकुहकेन्द्र-
जालैर्वैदिकेषु परिस्थातुमिच्छन्ति तैः सह न संवसेत् । प्रकाशभूता वै ते तस्करा
अस्वर्ग्याः । इत्येवं ह्यह—

नैरात्म्यवादकुहकैर्मध्यादृष्टान्तहेतुभिः ।

भ्राम्यल्लोको न जानाति वेद विद्यान्तरं तु यत् ॥ ८ ॥

१) v. l. वाट्यैः. —२) v. l. पुत्रोपाचकाः. —३) v. l. भ्राम्यल्लोकः. —४).
v. l. वेदविद्यान्तरम्.

a) नि २.१ अयान्यादिविपर्ययो भवति—ज्योतिः, घनः, विन्दुः, वाट्य इति.

वृहस्पतिर्वै शुक्रो भूत्वेन्द्रस्याभयायासुरेभ्यः क्षयायेमामविद्यामसृजत् । तथा शिवमशिवमित्युद्दिशन्ति । आशिव ५ शिवमिति वेदादिशास्त्रहिंसकधर्माभिधान-
मास्त्विति वदन्ति । अतो नैनामाभिधीयेत । अन्यथैषा वन्द्येवैषा रतिमात्रं फलमस्या
वृत्तच्युतस्येव नाऽऽरम्भणीया । इत्येव ५ ब्राह्—

दूरमेते विपरीते विपूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।

विद्याभीप्सितं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवो लोलुपन्ते ॥

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥

अविद्यायामन्तरे वेष्ट्यमानाः स्वयंधीराः पण्डितमन्यमानाः ।

दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥ ९ ॥

1) v. 1. वेदादिशास्त्रम्.

a) For वृहस्पतिसव see तैत्ति 2.7.1.2 and श्रुता 5.2.1.19. —b) छां 8.7 ff.
—c) धर्माभिधान in तत्त्वार्थसिद्धिमन्त्र (of the Jains) 9.28 आर्तगौद्रधर्मशुक्लानि. —d)
Cp क 2.1-2 प्रेयः versus श्रेयः —e) क 2.4. —f) ई 11. —g) क 2.5; मुं
1.2.8 with वर्तमाना for वेष्ट्यमानाः here.

देवासुरा ह वै य आत्मकामा ब्रह्मणोऽन्तिकं प्रयातास्तस्मै नमस्कृत्योचुः ।
भगवन् वयमात्मकामाः । स त्वं नो ब्रूहि । इत्यतश्चिरं ध्यात्वाऽमन्यत । अन्यतोऽत्मानो
वै तेऽसुराः । अतोऽन्यतमेतेषामुक्तम् । तदिमे मूढा उपजीवन्त्याभिष्वङ्गिणस्तर्था-
भिघातिनोऽनृताभिश्च ५ सिनः । सत्यमिवानृतं पश्यन्ति इन्द्रजालवदिति । अतो
यद्वेदेष्वभिहितं तत् सत्यम् । यद्वेदेषूक्तं तद्विद्वां ५ स उपजीवन्ति । तस्माद्ब्राह्मणो
नावैदिकमधीयीत । अयमर्थः स्यादिति ॥ १० ॥

1) v. 1. अयतात्मानः.

a) छां 8.7.2. —b) क 1.17; ङ 2; खे 2.6-7; मे 1.1; 4.3.

एतद्वाव तत् स्वरूपं नभसः खेऽन्तर्भूतस्य यत् परं तेजः । तत् त्रेधाऽभिहितमग्रा
आदित्ये प्राणे । एतद्वाव तत् स्वरूपं नभसः खेऽन्तर्भूतस्य यदोमित्येतदक्षरम् । अनेनैव
तदुद्बुध्यत्युदयत्युच्छ्वासिति । अजस्रं ब्रह्मधीर्यालम्बं वाऽत्रैव । एतत् समीरणे
प्रकाशप्रक्षेपकौण्यस्थानीयमेतद्धूमस्येव समीरणे नभासि प्रशास्त्रयैवोत्क्रम्य
स्कन्धात् स्कन्धमनुसरति । अस्तु प्रक्षेपको लवणस्येव । घृतस्य चौण्यमिव ।

अभिध्यातुर्विस्तृतिरिव । एतदित्यत्रोदाहरन्ति । अथ कस्मादुच्यते वैद्युतः ।
यस्मादुच्चारितमात्र एव सर्वं शरीरं विद्योतयति । तस्मादोमित्यनेनैतदुपासीता-
परिमितं तेजः ।

पुरुषश्चाक्षुषो योऽयं दक्षिणेऽक्षिण्यवस्थितः ।
इन्द्रोऽयमस्य जायेय सव्ये चाक्षिण्यवस्थिता ॥
समागमस्तयोरेव हृदयान्तर्गते सुषौ ।
तेजस्तल्लोहितस्यात्र पिण्ड एवोभयोस्तयोः ॥
हृदयादायता तावच्चक्षुष्यस्मिन् प्रतिष्ठिता ।
सारणी सा तयोर्नाडी द्वयोरेका द्विधा सती ॥
मर्नःकायाग्निमाहन्ति स मेरयति मारुतम् ।
मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम् ॥
खजाग्रियोगाद्धृदि संप्रयुक्तमणोर्हणुर्द्विरणुः कण्ठदेशे ।
जिह्वाग्रदेशे त्र्यणुकं च विद्धि विनिर्गतं मर्तुकमेवमाहुः ॥
न पश्यन् मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम् ।
सर्वं हि पश्यन् पश्यति सर्वमाम्नोति सर्वशः ॥
चाक्षुषः स्वप्नचारी च सुप्तः सुप्तात् परश्च यः ।
भेदाश्चैतेऽस्य चत्वारस्तेभ्यस्तुयं महत्तरम् ॥
त्रिष्वेकपाच्चरेद् ब्रह्म त्रिपाच्चरति चोत्तरे ।
सत्यावृतोपभोगार्थो द्वैतीभावो महात्मन इति ।
द्वैतीभावो महात्मन इति ॥ ११ ॥

a) मै 6.37. —b) ब्रह्मपीयालम्बम् is विस्लिष्टपाठ for ब्रह्मपी + आलम्बम्. —c) मै 7.1.
—d) वृ 4.2.2-3. —e) पाणिनीयशिक्षा 6-7. —f) Cp στοιχεια (letters of the
alphabet), an epithet of Athena at Epidaurus. —g) छां 7.26.2 पश्यः for पश्यन्.
—h) Cp मौ 2-7. —i) मौ 7; मै 6.19. —j) ऋ 10.90.3-4; मांका 1.12-16;
3.33f; छां 3.12; 3.18; 4.58; वृ 5.14. —k) मै 3.2.

॥ इति सप्तमः प्रपाठकः ॥

॥ इति मैत्रायण्युपनिषत् ॥

॥ बाष्कलमन्त्रोपनिषत् ॥

[This Upanisad, for a long time, was known only in Perso-Latin-German translation. Fortunately, however, one (or two) manuscripts have been found in Southern India. They are full of inaccuracies and we give below the text, as reconstructed and emended by our predecessors in the field. We have taken care to compare our text with the Adyar Mss themselves and found some interesting readings, duly acknowledged. The Upanisad seems to be a part of the बाष्कलसंहिता of the ऋग्वेद, which is no longer extant.]

मेधातिथिं काण्वमिन्द्रो जहार छां मेपभूयोपगतो विदानः ।

तमन्य इत्तमनं परिप्राद् पद एनं निर्युजे परस्मिन् ॥ १ ॥

1) Is it याम् ? The gloss reads याः (= स्वर्गलोकाय).

a) The legend is referred to in ऋ ८.२.४० इत्या धीवन्तमद्रिवः काण्वं मेधातिथिं (sic) मेधो भूतोऽभि यजयः; cp पद्मा १.१.१ मेधातिथेर्मेप इति मेधातिथिं ह काण्वायनं मेधो भूत्वा जहार; शब्दा ३.३.४.१८ quotes पद्मा passage; जैम्बा २.७९ मेधातिथेर्मेधो भूत्वा राजानं पपौ; तैआ १.१२ ३. —b) ऋ १.५१.१ अभि त्वं मेपं पुरुहूतमृगिमिन्द्रं... —c) बा २४. —d) For निर्युजे with haplology; cp ऐम्बा ७.१६ तं स निनियोज for निर्युयोज; छां ३.११ निम्लोच for निमुम्लोच.

को ह स्मैप भवसि व्यवायो नावायो म इह शश्वदस्ति ।

सुशेवमिच्चङ्क्रमसि प्रपश्यान्नित्या न कश्चोरणमाचक्षे ॥ २ ॥

a) Cp in the next pāda : न अवायः; व्यवाय occurring in प्रातिशाख्य, technical and later classical literature.

नेमामस्पृक्षद्विदुदस्यमानः को अद्धाऽमूमभि चङ्क्रमीति ।

तदिच्छाधि योऽसि सर्ववित्तमो न त्वाऽश्नवद् ब्रह्म रिपां मयस्वि ॥ ३ ॥

1) Ms reads नेत्वा. Is it न इत् त्वा ? Deussen seems to translate this variant.

a) ऋ १.४१.२ पान्ति मय्ये रिपः (abl.). —b) Only here in Vedic literature; cp शतस्विन्, नमस्विन्, तपस्विन्, and रक्षस्विन्.

इन्द्रो नृचक्षा वृषभस्तुरापादि प्रसासाहिस्तपसा मा विचक्षे ।

स इदेवो ऋतमन्वयन्तं मं भीमकर्मा तवर्तोऽपविद्धात् ॥ ४ ॥

1) Ms containing the bare text begins here and ends with the word अघ्वर्युः in verse 15. —2) Ms reads निचक्षेः. —3) देवो कतम् irregular संधि! —4) Ms reads अन्ववन्तम् while the Com. paraphrases अन्वयन्तम्. —5) Read तवसा अपविष्यात् (!); cp क 6.75.4 अप शत्रून् विष्यतां संविदाने.

a) क 3.53.9 अस्तभ्रातृ सिन्धुमर्गं वृचक्षाः. —b) क 5.40.4 कजीपी वज्री वृषभस्तुरापाट्. —c) क 3.48.4 उग्रस्तुरापाट्यभिभूयोजाः. —d) आर्षेय 9; क 1.100.3 तद्देवाः सासहिः पौंस्येभिः; अ 3.21.3 यं जोहवीमि पृतनासु सासहिम्; पा 3.2.171 वार्तिक-सासहिवावहिचाचलिपापतीनां निपातनम्. Patanjali cites वृषा सहमानं सासहिः (probably a quotation from lost literature). —e) The com. construes प्रभीम् अरुह मा.

कुहेव माऽवशमितो नयानै कुहेव ते चित्रतम प्रतिष्ठा ।

कुहा चिदेव स्वपिता पिता नो यो न वेद न हतं हरन्तम् ॥ ५ ॥

1) Ms reads नयानैः.

a) क 6.38.1 अपादित उदु नश्चित्रतमः. —b) Future of स्वप्—not स्व+पिता.

प्रत्यङ्ङवाङ् प्राङ्ङितरौ च नेह नाहमेनाननुपतस्थिरद्धा ।

न मामिमे नूनमित्था पथो विदुर्ये मा नयान्ति मिथुं चाकर्शानाः ॥ ६ ॥

1) Read न यन्ति ?

a) तस्यिः formation like सस्त्रि, वस्त्रि, चक्रि, पाप्त्रि etc. in the Rgveda.

—b) क 2.31.5 उत त्वे देवी स्रुगे मिथूहशा (उपासा-नक्ता). —c) क 1.164.20 अनशनन्न्यो अभिचाकशीति = मुं 3.1.1; श्वे 4.6; वृ 4.3.11.

परः स्मियानो विवरस्य शूकं किं सीमिच्छरणं मन्यमानः ।

न ह त्वाहमप्रणीय त्वविष्टामित्था जहामि शपमानमिन्नु ॥ ७ ॥

1) The com. reads अविवर्.

a) Cp शूल and सूची; Avestā sūkā. —b) क 10.168.2 सं प्रेरते अनु वातस्य

विष्टाः; अ 12.1.5 गवामधानां वयसश्च विष्टाः; तैत्ति 3.7.5.3 देवानां विष्टामनु यो वितस्थे.

अहमास्मि जरितृणामु दावा अहमाशिरमहमिदं दधर्मान् ।

अहं विश्वा भुवना विचक्षन्महं देवानामासन्नबोर्दः ॥ ८ ॥

Cp in general गीता 9.16 ff.

a) ऐवा 3.38 यजमानो जरिता. —b) Cp दावा in वसुदाना (क 2.27.12), वाजदाना (क 8.2.34) and भूदिवा (क 9.87.4); पा 3.2.74. —c) क 1.134.6 विश्वा इत्ते धेनवो दुह आशिरम्. —d) Perf. parti. of दह्. —e) Com. reads

विचक्षत् and perhaps rightly. —f) आसत् (Vedic locative), cp क 3 26.7 घृत मे चक्षुःसृत म आसत् —g) अवोदः (= अवस् + अद्), cp क 4 21 10 मक्षीय ते अवसो दैवस्य, cp similar words in क—आभाद', कव्याद', मध्वदः, यवादः, सोमादः, हविरदः etc.

मम प्रतिष्ठा भुव आण्डकोशा वि० चैमि सं० च हि नु यो१ विरप्सी ।

अहन्वहिं पर्वते शिश्रियाणमुग्रो नु१ कं तवसावस्यु रद्धा ॥ ९ ॥

1) Ms reads वा विराशीः (?) —2) क 1 32 2 अहन्हि पर्वते शिश्रियाणम् seems to be copied अहन् नु अहिम् ? —3) No need of emending this as न्वहम्

a) श्वे 4 11 —b) क 4 17 20 एवा न इन्द्रो मधवा विरप्सी; 4 20 2 तिष्ठाति धञ्जी मधवा विरप्सी, —c) " Helping willingly ", cp क 4 16 11 यासि कुत्सेन सरथमवस्युः, 5 31 10 कविश्विदेपो अजगन्नवस्युः, 5 46 1 ता वहामि प्रतरणीमवस्युर्वम्.

म्रीं बह्वणा अभिदं पर्वतानां यत् सीमिन्द्रो अकरोदनीकैः ।

को० अद्धा वेद क इह प्रवोचत् को अश्नवदभिर्मातिं विजघ्नुर्यः ॥ १० ॥

a) क 1-32 1 प्र वक्षणा अभिनत् पर्वतानाम् —b) क 1 168 9 त्वेपमयासां मरुता-मनीकम्, 6-47 28 इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकम्, 8 96 9 तिग्ममायुध मरुतामनीकम्. —c) = क 3 54 5, 10 129 6 —d) क 3 51 3 अभिमातिहनमिन्द्रम्. —e) क 1-32 14 जघ्न्य इन्द्रस्य.

को म अवो दाशुपो विष्वगूतीरित्था दृष्ट्रे भुवनाधि विश्वा ।

रूपरूपं जनुपां बोभवीमि मायाभिरेको अभिचाकशानः ॥ ११ ॥

a) क 3-53 8 रूपरूप मधवा बोभवीति मायाः कृष्णानस्तन्व परि स्वाम्; 6-47-18 रूपरूप प्रतिरूपो बभूव...इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते —b) जनुपा (right from the birth or origin) क 1-102 8 अशत्रुरिन्द्र जनुपा सनादसि.

विश्वं विचर्से यर्मयन्नभीको नेशे० मे कश्च महिमानमन्यः ।

अह द्यावा पृथिवी आर्तितानो१ विभर्मि धर्ममवसे१ जनानाम् ॥ १२ ॥

1) Divide as आततान + उ. —2) v 1 अवसेज्जनानाम् = अवसा + इत् + जनानाम्

a) श्वे 6 11 (साक्षी) —b) वृ 3 7-1, 4-23 —c) अ-भी-क. —d) ईशे = ईष्टे (3rd per. sg. the usual form ईष्टे occurs only once in क, क 7 101 2 यो विश्वस्य जगतो देव ईशे ईश usually governs genitive but here accusative —e) क 10 88 3 यो भानुना पृथिवीं यामुत्तेमामाततान रोदसी अन्तरिक्षम् —f) क 5 30 15 धर्मश्चित्तमः प्रवृजे य आसीत्, अ 7 73 6 धर्मं सिध पय उन्निपायाः, ऐवा 1 18 तस्माद्वर्च्यं धर्मं सभरतः, शवा 14 1 1-10 तपत् वृडित्यपतत्, तस्माद् धर्म .

अहमु ह प्रवर्ति यज्ञियामिमामहं वेद भुवनस्य नाभिम् ।

आपिः पिता सूरहस्य विष्वङ्ङहं दिव्या आन्तरिक्षास्तुका वहम् ॥ १३ ॥

1) v. l. प्रापिः. —2) v. l. आन्तरिक्षाः.

a) प्रवति from प्र + √वन् (like प्रगति from प्र + √गम्); cp ऋ 10-96-1. प्र ते वन्वे वनुषो ह्येतं मदम्. —b) ऋ 1-32-9 उत्तरा सूरधरः पुत्र आसीत्. —c) स्तुकाः = स्तोकाः ? Then it would mean 'drops.' Cp ऋ 10-95-16 घृतस्य स्तोक् सकृद्दह आस्नाम्, तादेवेदं तावृषाणा चरामि.

अहं वेदानामुत यज्ञानामहं छन्दसामविदं रयीणाम् ।

अहं पचामि सरसः परस्य यदिदेतीव सरिरस्य मध्ये ॥ १४ ॥

1) v. l. देवानाम्.

अहमिन्नु परमो जातवेदा यमध्वर्युरभि लोकिं पृणैधीत् ।

यमन्वाह नभसो न पक्षी काष्ठां भिन्दन् गोभिरितोऽमुतश्च ॥ १५ ॥

1) Ms reads अन्वा for अन्वाह.

a) Is लोकं पृणा Vedic instrumental ? For लोकं पृणा cp तैत्ति 5-5-3-6 त्रयोदश लोकं पृणा उपदधाति; 5-5-6-2 आत्मा वै लोकं पृणा; वासं 12-54 लोकं पृण; छिद्रं पृण; शवा 6-1-2-25 तदेधते तस्माल्लोकं पृणा एव भूयसीरुपदध्यात्; 9-1-2-19 दशेष्टका उपधाय लोकं पृणयाभि-मन्त्रयते; 10-5-2-15 तस्मादेका सती लोकं पृणा सर्वमग्निमनुविषवति. —b) ऋ 4-58-7 काष्ठा भिन्दन्नुर्मिभिः पिन्वमानः.

अहमु यन्नपतता रथेन द्विपडरिण प्रधिनैकचक्रः ।

अहमिन्नु दिशुतानो दिवेदिवे तन्वं पुषुष्वानमृतं वहामि ॥ १६ ॥

a) आर = अर (spoke) only here ! Cp द्वादशार in ऋ 1-164-11 द्वादशारं न हि तज्जराय वर्वति चक्रं परिधायतस्य. —b) ऋ 3-7-4 व्यंगेभिर्दियुतानः सप्तस्ये. —c) दिवेदिवे locative, not dative. —d) ऋ 10-71-1 ऋचां त्वः पोषमास्ते पुषुष्वान्.

अहं दिशः प्रदिशं आदिशं विष्वक् पुनानः पर्येमि लोकम् ।

अहं विंश्चा ओषधीर्गर्भ आधां याभिरिदं धिनुयुर्दुर्गुषः प्रजाः ॥ १७ ॥

a) वासं 6-19 adds विदिशः and उदिशः. —b) तांजा 4-10-1 तदेनमधि-नो-न्महन्मर्या वतं यदिदमधिनीदिति तन्महाव्रतस्य महाव्रतत्वम्. —c) पा 6-1-12 for absence of reduplication; ऋ 3-60-5 धियोपितो मधवन् दाशुषो गृहे.

अहं चरामि भुवनस्य मध्ये पुनरुच्चावचं व्यश्नुवानः ।

यो मां वेद निहितं गुहां चित् स इदित्या बोधवीदाश्चर्य्यै ॥ १८ ॥

a) तैसं 7-4-3-6 उच्चावचान् हि स्तोमानुपयन्ति; शब्दा 2 3 4-32 उच्चावचा इव हि पशवः; 13-5-1-7 उच्चावचं बहु कर्म क्रियते; वृ 4-3-13 उच्चावचमीयमानः. —b) क 1-14; 2-20; तै 2-1. —c) क 1-67-6 गुहा गुहं गाः (गुहा is instrumental of गुहा fem.); 9 6 9 गुहा चिदधिपे गिरः. —d) क 3-53-8. रूपं रूपं मयवा बोधवीति; शब्दा 2-2-3-16 तिर एव एतन बोधवत्; वा 11 & 12. —e) क 2-17-6. येना पृथिव्यां नि किंवि शय्यै; 6-62-3 मनोजवेभि-
तिपिरैः शय्यै.

अहं पञ्चधा दशधा चैकधा च सहस्रधा नैकधा चासमत्र ।

मया ततमितीदमश्नुते तदन्यथाऽसद्यादि मे असद्विदुः ॥ १९ ॥

1) v. 1. ततमितीदीदम् (one additional इति !).

a) छां 7-26-2. —b) गी 9-4.

न माभश्नोति जरिता न कश्च न मा अश्नोति परि गोभिराभिः ।

न मेऽनाश्वानुत दाश्वानजग्रभीत् सर्व इन्मामुपयन्ति विश्वतः ॥ २० ॥

a) क 2-23; मुं 3-2-3. —b) पा 3-2-109 उपेयिवाननाश्वाननुचानश्च; तैबा 1-1-4-2 नास्य ब्राह्मणोऽनाश्वान् गृहे वसेत्; 3-11-8-2 तस्य स्म तिस्रो रात्रीनाश्वान् गृहे वसतात्; वृ 4-4-22 (तपसानाशकेन); छां 8-5-3 अनाशकायनम्; क 1-8-9. —c) तै 1-4; गी 4-11.

क शरीरुः क स्मरुः क नूरुणः सर्वमिदं त्वत्त्वंदितो वहामि ।

यन्मदिमे विभ्याति तन्म एकं ते मे अक्षन्नहस्य ताननु क्षम् ॥ २१ ॥

a) क 10-86-9 अवीरामिव मामयं शारलभिमन्यते; पा 3-2-173 शृवन्योपारुः. —b) तैसं 5-5-16-1 अरण्याय स्मरुः (also वासं 24-39); पा 3-2-160 सृषस्पदः कमरच्. —c) On the use of त्वत्-त्वत् cp क 7-101-3 स्तरिह त्वद् भवति सूत उ त्वत्. —d) क 1-82-2 अक्षन्नमीदन्त हि; पा 2-4-37 लुङ्सनोर्वस्नु; 6-4 98 गमहन्जन्तन्वसां लोपः विडत्यनाडि.

यत्तप्यथा बहुधा मे पुराचित् तन्नु भुवेऽमुहरणो बोधुवे ।

ऋतस्य पन्थामासि प्रपन्नोऽयसे स मे सत्यमिदेकमेहि ॥ २२ ॥

1) v. 1. ईहि (from ई ?).

a) Cp वा 11, 18. —b) क 1-124-3 ऋतस्य पन्थामन्वेति साधु; 10-66-13 ऋतस्य पन्थामन्वेमि साधुपा; अ 17-1-16 ऋतस्य पन्थामन्वेपि विद्वान्.

अहं ज्योतिरहमृतं विर्नाद्धिरहं जातं जनि जनिर्ण्यमाणम् ।

अहं त्वमहमहं त्वमिन्तु त्वमहं चक्ष्व विचिकित्सीम ऋज्वा ॥ २३ ॥

a) Cp नद्धिः (*bond*) in ऐवा 1-11 यज्ञस्य वर्सनघ्यै — b) Cp क 1-66-4 यमो ह जातो यमो जानित्वं; 4-18 4 अन्तर्जतिषु उत ये जानित्वाः; 10-45-10 उज्जातेन भिनददुज्जनित्वैः; मां 1 भूतं भवद् भविष्यत्. — c) 'मा + ऋज्वा = 'म ऋज्वा *as per* पा 6 1-128 ऋत्यकः; ऋज्वन् (like यज्वन्) means ऋजु.

विश्वशास्ता विर्धरणो विश्वरूपो रुद्रः प्रणीती^१ तमर्नः प्रजापतिः ।

हंसो विशोको अजरः पुराण ऋतीर्यमानो अहमस्मि नाम ॥ २४ ॥

a) Cp छां 8-4-1; बृ 4-4-22; 6-3-1; मै 7-7. — b) ऋ 3 51-7 तव प्रणीती तव शूर शर्मन्; 4-4-14 त्वोता तव प्रणीत्यस्याम वाजान्. — c) वा 1. — d) पा 3 1-29 ऋतीर्यह.

अहमस्मि जरितां सर्वतोमुखः पर्यारणः परमेष्ठी नृचक्षाः ।

अहं विष्वङ्महमास्मि प्रसर्त्तवानहमेकोऽस्मि यदिदं नु किंच ॥ २५ ॥

a) ऐवा 3 38 जरिता यजमानः — b) Cp क 10-81-3 विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोऽस्मि. — c) Cp सत्त्व in क 9-87-7 गा गव्यजभि शूरो न सत्त्वा.

॥ इति वाष्कलमन्त्रोपनिषत् ॥

॥ छागलेयोपनिषत् ॥

[Like the वाक्कलमन्त्रोपनिषत्, this Upanisad was long known through its Perso-Latin-German translation. It is available in Sanskrit from one single Ms in Adyar Library, Madras. We have been fortunate in comparing the printed text with the original Ms.]

ॐ ऋषयो वै सरस्वत्यां सत्रमासत । तेऽर्थं कवंपमैल्लूपं दास्याः पुत्रं इति दीक्षार्या आच्छिदन् । ते होचुः—अप वा एतद्वयजुपादप साम्न इति । स होवाच—भगवन्तो यदिदं सत्रमाध्वै यद्वचोऽधीध्वै यद्यजुंषि यत् सामानि कस्यायं महिमेति । ते होचुर्ब्राह्मणा वाव स्मस्तेषामेवामिति । स होवाच—यदिदमिच्छाचिदिच्छाचिदीक्षध्वै किं तद्येन ब्राह्मण इति । ते होचुः—यदिदमृग्यजुषैरेवोर्षवत्वन्नो जुहुवुर्यद्वैनमुपाघ्रासिपुर्व्यदुपानेपतैतद् ब्राह्मण इति ॥ १ ॥

Cp in general ऐना 2.19; कौत्रा 12.1,3.

1) Ms reads तेषाम्. —2) Ms reads एवामिति; unnecessarily emended by editors as एवमिति; cp पा 5.4.11-12 which enables us to justify the form एवम् as well as एवाम्. —3) i. e. इत्याचित् इत्याचित् (in this way).

a) सत्र (also written as सत्र). —b) कवप ऐल्लूप is the author of several सूक्त of the Rigveda (10. 30-34); ऐना 2.19; कौत्रा 12. 1,3. —c) शांत्रा 12.3 तं हेम उपोद्दिदास्या वै त्वं पुत्रोऽसि; cp पा 6.3.21-22 पञ्चा आकोशे, पुत्रे अन्यतरस्याम्. —d) दीक्षार्यै + आच्छिदन्. —e) पा 5.4.77 (ऋग्यजुष). —f) The root is √आम् (a solitary irregular form); cp पा 7.1.43 यजध्वैनमिति च (for यजध्वम् + एनम्), क 8.2.37. —g) उपवती are certain *riks* (e. g. क 9.18.1; 9.18.6) having the word उप at the beginning. उपवत्त्वम् might be उपवत्या going with जुहुवुः (†); होम, उपाघ्राण and उपनयन are the rites which make a person ब्राह्मण. On उपाघ्राण cp शत्रा 11.8.3-10 अथ यदैव उपनिषन्ति अथ जानन्ति; मैसं 1.5.5 अथ यदुपवत्पदमाह .....

स हाविर्दूरके एव शवशयितमात्रेयमच्छावर्दमुपदर्शयन्नुवाच—यदिदमृग्यजुषैरुपवत्या जुहावोपाघ्रासीदयोपानेष्ट नैतदत्यगादिति । किं तदिति होचुः । स होवाच—नैमिषेऽमी शुनंकाः सत्रमासत । तेषामात्रेयोऽच्छावदः सर्वाण्येवावर्तय-द्यजाज्या यदनुवाक्या यत् भातरनुवाको यत् प्रथमं यदाज्यं यन्मरुत्वतीयमित्यथ

यन्महावीरसंभरणानि यदग्नेरभिवर्तनानि यद्राजाभिक्रयणानि यदभिषावित्राणि यदौपयामानि यदुपमन्त्रणान्यथ यत् त्रिवृत् पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इति । कास्य तदगादिति । ते हामुहन् । अथैते सर्व एवोपसमेत्योचुरूप नो नयस्वेम एव त इति । स ह स्मयमान उवाच—संपश्यध्वा एव मा प्रमदत । न होत्तमानधम उपनेतेति । ते होचुर्मेव स्मोपनयथा गतिस्तु त्वमिदिति ॥ २ ॥

1) Printed editions read अविद्वे without any justification.

a) Cp अच्छावाक in ऐवा 6.14 अस्ति अच्छावाकस्य प्रवरः नेति. —b) Not referred to elsewhere in Vedic literature; cp शौनक descendant of शुनक. —c) Cp अ 8.9.20 कथं गायत्री त्रिवृत् व्याप कथं त्रिष्टुप्पञ्चदशेन कल्पते...अनुष्टुप् कथमेकविंशः. —d) Cp से + $\sqrt{\text{हृश्}}$ in क 6.9 न संदृशे —e) Cp the idea in छां 5.3.7; 5.11.7; वृ 7.2.7. —f) वृ 4.3.32 एषास्य परमा गतिः; क 3.11, मै 1.4; 4.1.

स होवाच—कुरुक्षेत्र एवोपसमेत्य ये वालिशस्तानुपाध्वै । ते व इदं प्रवक्ष्यन्तीति । ते ह तत एवोपसमेत्य कुरुक्षेत्रमुपजग्मुः । ते ह वालिशानेवोपासदन् । तानिम उपसीदत एव विदांचक्रुरिति कामुका इति । ते होचुर्यात् किमिव वालिशानुपासदत महाशाला वै महाश्रोत्रिया वर्षीयांसः स यन्महाशाला महाश्रोत्रिया वर्षीयांसः कुरुक्षेत्रमध्यासत इति । ते हान्योन्यस्याभिसमीक्षामासुः । ते हापश्यन् हास्मान्मिथुचिदेवासावचोत्—वालिशानेव चैतान् विचक्षेमेति । ते होचुः—नमस्यानतीव वचो रेचयिष्यथ यदन्तर्नोऽसाविह प्राहैयात् (?) । यथैव तु स्मोपसन्ना यथानसूयवो यथोपश्रद्धिन इति ॥ ३ ॥

a) वालिशः not known in Vedic literature. —b) From उप + $\sqrt{\text{आस्}}$. The form is irregular. —c) वर्षीयांसः as opposed to वालिशः; comparative of वृद्ध see पा 6.4.157. —d) स यत् is like स यथा (वृ 4.5.8, 9, 10 etc). —e) क 6.18.8 स यो न मुहे न मिथू जनो भूतः; वा 6; आर्षेय 8 शौनक 4.

ते होचुः—किं वा अस्मत् प्रतीच्छथेति । ते होचुः—नैमिषेऽमी शुनकाः सत्रमासत । तेषामात्रेयोऽच्छावदः सर्वाण्येवावर्तयत् । यद्याज्या यदनुवाक्या यत् पातरनुवाको यत् प्रउगं यदाज्यं यन्मरुत्वतीयमित्यथ यन्महावीरसंभरणानि यदग्नेरभिवर्तनानि यद्राजाभिक्रयणानि यदभिषावित्राणि यदौपयामानि यदुपमन्त्रणान्यथ यत् त्रिवृत् पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इति । कास्य तदगाद्यदयं शवशयित-

मशयिष्येति । ते होचुः—न हासंवत्सरवासिनमनुब्रूयादिति नः पूर्वेष्ववशिष्यन् । यत् संवत्सरं वत्स्यथाथ वेदिष्यथेति । ते ह संवत्सरमूषुः ॥ ४ ॥

a) वृ 2 1 16 व्षेप तदाभूत्, कृत एतदागात् —b) ऐआ 3 2 6 नानन्तेवासिने प्रब्रूयान्ना-
संवत्सरवासिने नाप्रवक्ष्वे —c) के 1-3 इति शुश्रुम पूर्वेषाम्

ततो ह वालिशा ऊचुः—अवार्त्तं वा संवत्सरमिमे ब्राह्मणाः । हन्तैषामनु-
ब्रवामेति । ते ह गृहीत्वैवैवान् पथोऽभिसमीयुः । ते ह संक्रीडत एव कूर्परिणो
रथकट्यार्थमविन्दन् । ते होचुः—संपश्यध्वमिति । किं हीति । कूवरिणमेव सोम्या इति ।
तथेति । कथमिवेति । यथैवोपसृत्त्वरो वार्धिंस्तिर्यगुल्लन्तीभिरिव वीचिभिः
शफाभिरेवोपस्कन्दन्तुत्प्लवेदेवं हैवैपोभिसृत्त्वराणामेव धुर्याणां चङ्क्रमतामरीणां-
मुत्प्लवतीति । यथैवासौ प्रतिसृत्त्वरेण समः समेव क्रीडेदेवं हैप संक्रीडतीति ।
यथैवासावितश्चेतोऽमुतश्चासुतश्च संपद्रवत इवापशुष्यत इवोपस्कन्दमभिमृदनीता-
भिपातयेदेवं हैप इतश्चेतश्चासुतश्च संपद्रवत इवोपशुष्यत इवोपस्कन्दमभिमृद्रात्यभिपात-
यति । यथैवासौ राजानं वा राजपुरुषं वा निलयनं प्रापयेदेवं हैवैप यन्तारं निलयनं
प्रापयतीति । ते होचुः—अपीदं साधीर्या इति । साधीय इति होचुः । ते ह तस्यैव
पन्थामनुप्रातिष्ठन्तं ह सायाहन्येवोपसंपादयामासुः ॥ ५ ॥

1) Ms reads चचमताम् —2) Ms reads अरिणाम् —3) Ms reads सनः
—4) Ms reads यत्तान् —5) The long final due to interrogative construc-
tion ? —6) Ms reads प्रातिष्ठन् न त ह etc

a) Irregular form of √ वस् to dwell —b) ऋ 5 44 13 अनुब्रूवाणो
अध्वेति न स्वप्न —c) शक्वा 4 6 9 11 जघन्याया कूवर्या साम अभिगयान्ति, मैस 2 1 11
सा कुसितायो वामदेवरयस्य कूवरमच्छिनत्, कास 10 5 तस्य कुसिदायै पूर्वस्य अतिद्वितस्य कूवर
न्यमृणत् —d) Cp पा 4-2 50, 51 meaning a रयसमूह —e) On सूत्वर see पा
3 2 163 —f) वार्धि (वार् + धि) ' sea, ' a late word not found in Vedic lit.
—g) Can शफा be शाप (floating substance in a river; cp ऋ 7-18 5 शाप
सिन्धूनाम्, 10 28 4 प्रतीप शाप मयो वहन्ति, अ 3 24 3 वृष्टे शाप नदीरिव —h) नि 2 2-3
तद्धितसमासेषु . प्रातिमन्य निर्हयात् । राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः —i) पा 6 3 110 सत्यानिसाय-
पूर्वस्य अहस्य अहन् अन्यतरस्याम् औ

तं यदावसीयाश्वांस्तक्षापोद्यापागात् । अथ व्यलिष्टं । अदीदृशत् । कथमिवेति ।
ते होचुर्यथैतं काष्ठभारमानद्धमनुपश्यामस्तथैवावशो भूस्थः स्पन्दते । नेङ्गते, न
विवर्तते, न च वीर्यं इति । ते ह वालिशा ऊचुः—यदयमीदृगभूत् क्षिमस्वार्पागादिति ।

तस्यैवेति । तथैवेतत् सोम्या इति । आत्मा वास्य प्रचोदयिता करणान्यश्वाः शिरा नद्धयोऽस्थीन्युपग्रहा अस्मृगाञ्जनं कर्म प्रतोदो वाक्यं काणनं त्वगुपनाह इति । स यथा प्रचोदयित्रापोऽज्ञितो नेङ्गेन रुखीतैवं हैप माङ्गेनात्मनापोऽज्ञितो न ब्रूते, न चैत्यपि न श्वसित्यपि पूयत्यपि श्वान उपधावन्त्यपि काकाः पतन्त्यपि गृध्रा आस्कन्दन्त्यपि शिवा जिघत्सन्तीति । ते तत एव द्रागिव व्यज्ञासिपुः । ते ह पादयोरेवाभिमर्श्य बालिशानूचुः—न ह वाव नस्तद्येन निर्गुर्म इममेवेत्यञ्जलिं कृत्वोपास्थिपतेत्याह भगवान् छागलेयस्त इमे श्लोकाः—

यथैतत् कूवरस्तक्षणापोऽज्ञितो नेङ्गते मनाक् ।

परित्यक्तोऽयमात्मना तद्वद्देहो विरोचते ॥

यदस्य प्रथयश्चक्रौ युगमक्षौ वरत्रिका ।

प्रतोदश्चर्मकील ....

....

.... ॥ ६ ॥

1) Ms reads स्पशत्यपि. —2) Ms reads मनः, an obvious error.

a) क 1-104-1 विमुच्या वयो अवसायाश्चान्; नि 1-17. —b) क 9-112-1 तक्षा रिष्टं रुतं भिषक् ब्रह्मा सुन्वन्तामिच्छति. —c) तैसं 6-2-5-1 यद्वा अनीशानो भारमादत्ते वि वै स लिशते; —d) तांबा 12-5-14 इयं वाव तृतीयमहर् अदीहशत्. —e) वीते—√इ with वि (Ātmane.?). —f) छां 6-4-1 अपागात्; बृ 5-2-12 किमेनं न जहाति. —g) क 3-4 इन्द्रियाणि हयानाहुः. —h) ऐबा 1-11 बर्सनध्वै (पा 3-2-182 uses the word नद्धी). —i) Cp प्रग्रह in क 3-3. —j) तैसं 3-3 9-2 देवानामेव उपनाह आसीत्; अ 9-4-5 देवानां भाग उपनाह आसीत् —k) द्राक् is a later word. —l) क 10-97-9 यदामयति निष्कृत्य; अ 2-9 5 यश्चकार स निष्कृतत् । स एव सुभिषक्तमः; शब्बा 12-4-2-1 अनार्तेनैव तदार्तं यज्ञस्य निष्करोति. —m) पा 4-1-117 (छागल); 4-3-109 (छागलेयिन्). —n) क 1-164-48 द्वादश प्रथयश्चक्रमेकम्; 2-39-4 नावेव नः पारयतं युगेव नभ्येव न उपधीव प्रधीव; ऐबा 4-15 परियद्वा एतदेवचक्रम् ... यौ अग्निष्टोमौ तौ प्रधी; बृ 1-3-5 —o) क 10-89 4 यो अक्षेणेन चक्रिथा शचीभिः. —p) क 10-60-8 यथा युगं वरत्रया नह्यन्ति. —q) अ 15-2-1 वातः सारथी रेष्मा प्रतोदः; तांबा 17-1-14 उष्णीषं प्रतोदश्च.

॥ इति छागलेयोपनिषद् ॥

॥ आर्षेयोपनिषत् ॥

[This Upaniṣad was long known only through Perso-Latin-German translation only. The printed editions of Madras and Dr. Belvalkar have been duly compared by us with the original solitary Ms of the Adyar Library and we have accepted or rejected the emendations and readings contained therein.]

ॐ ऋषयो वै ब्रह्मोद्यमाह्वयित्वा ऊचुः परस्परामिवानुब्रुवाणाः । तेषां विश्वामित्रो विजितीयमिव मन्यमान उवाच—यदेतदन्तरे द्यावापृथिवी अनश्नुवदिव सर्वमश्नवद्यदिदमाकाशमिवेतथेतथ स्तर्नयन्ति विद्योर्तमाना इवावस्फूर्जयमाना इव तद्ब्रह्मेति । तस्योपव्याख्यानम्—यदिदमग्निभिर्ज्वलयन्ति, पोर्ध्वयन्त्यद्भिः, अभिपीवयन्ति वदध्रीभिः, अभिमथ्नन्ति वरत्राभिः, अभिघ्नन्त्ययोर्धनैः, विध्यन्ति सूचीभिः, निखानयन्ति शङ्कुभिः, अभितृन्दन्ति पट्टीशिकाभिः, अभिलिम्पन्ति मृत्स्नयीभिः, तक्ष्णवन्ति वासीभिः, कृपन्ति फालिभिः, न ह एव शक्नुवत इति नास्पेशीमहि न नमतीर्यमहि ॥ १ ॥

1) Printed edns. read परस्परम्. —2) Shall we read अन्तरेण ? Cp शब्दा 1-1-3-4 यदिदं अन्तरेण द्यावापृथिवी. —3) Shall we read अनश्नुवत् ? —4) Ms reads इष्टम् for इदम्.

a) ऐवा 5-25 अथ प्रजापतेस्तनुद्रवति ब्रह्मोयं च; वृ 3-8-1, 12 ब्रह्मोयं जेता; also ब्रह्मवायमवदेताम्; जै 3-8-2 ब्रह्मवायं वदति; cp पा 3-1-123 छन्दसि निष्टक्य... ब्रह्मवाय...उपचाय्यपृष्ठानि; also ब्रह्मवय in शांवा 27-4 समतं ब्रह्मवयम्. —b) शब्दा 2-5-3-18 अथर्षभमाह्वयित्वै ब्रूयात्. —c) क 5-44-13 अनुब्रुवाणो अध्येति न स्वपन्; वृ 1-4-16. —d) पा 6-3-128, 130 विश्वस्य...मित्रे चर्या. —e) विजितिः—*fight, victory*; तैसं 2-4-2-3 तां वाव देवा विजितिमुत्तमामग्नौ व्यजयन्त; शब्दा 2-2-4-18 इमां विजितिं व्यजयन्त येयमेषां विजितिः. —f) वासं 22-26 विद्योर्तमानाय स्वाहा, स्तनयते स्वाहा, अवस्फूर्जते स्वाहा; तैआ 2-14 विद्युदग्निः...स्तनयितुर्वपदकारः, यदवस्फूर्जति सोऽनुवपदकारः. —g) ऐआ 1-3-5 या अन्तरिक्षास्ता हि पोष्टयन्त इव. —h) See our note —o) on वरत्रिका in छागलेय 6. —i) पा 3-3-82. —j) क 2-32-4 सौम्यत्वपः सूच्याऽच्छिद्यमानया. —k) क 1-164-48 त्रिशता न शङ्कुवो अपिताः पटिनं चलाचलास्तः. —l) क 1-162-14 पञ्च पद्भीशमर्वतः; 10-97-16. अयो यमस्य पद्भीशात् सर्वस्मादेवकिन्निपात्; छां 5-1-12; 6-1-13. —m) पा 5-4-39 f मृदास्तिकन्, सत्तो प्रशंसायाम्; शब्दा 14-3-2-21 मात्स्न्या मृदा संमुन्य. —n) क 8-19-23 वाशीमाग्निर्भत उत च अव च; 8-29-3 वाशीमेको विभति हस्त आपसीम्;

10-101-10 वाशीभिस्तक्षत अश्मन्मयीभिः; अ 10-6-4 यत्वा शिवः परावधीत् तक्षा हस्तेन वास्या. —o) क 4-57-8 शुनं नः फाला विकृण्वन्तु भूमिम्; 10-117-7 कृषन्ति फाल आशितं कृणोति. —p) Note the आत्मनेपद use.

तदु ह जमदाग्निर्नानुमेने । आर्तमिव वा एष तन्मेने यदिदमन्तरेणैनदुपयन्ति, पर्याप्तं इवैष दिवस्पृथिव्योरिति । स होवाच—अन्तरिक्षं वा एतद्यदिदमित्येत्योपव्याख्ये इति । महिमानं त्वमुष्येह पश्यामीति यदिदमस्मिन्नन्वायत्तमिति । स यदिदमेतस्मिन्नन्वायत्तं वेदाथ तथोपास्तेऽन्वायत्तो ह्यैवास्मिन् भवति । तदेतदविद्वान्नेवास्मिन्नन्वायत्तमुपास्ते वीव पद्येद्, आर्तिमृच्छेत् । तस्मादेवमुपासीत ॥ २ ॥

a) वृ 3-5-1 आर्तम्. —b) ऐवा 5-4 इमं नु मायिनं हुव इति पर्याप्तो हववान्; शत्रा 3-1-2-18 अग्नेः पर्याप्तो भवति. —c) पा 6-3-30 दिवसश्च पृथिव्याम्. —d) वि + √पठ् in पत्रा 5-6 आरम्भा वा विपयन्ते. —e) तैसं 2-2-2-3 ताजगातिमाच्छति; 2-2-4-7. स ईश्वर आर्तिमार्तोः ..... न आर्तिमाच्छति; शत्रा 3-2-2-15 यदि दीक्षितमार्तिर्विन्देत्

तमितरः पप्रच्छ—कतमत्त्वमर्तं मन्यस इति । तं होवाच—यदिदमिति द्यावापृथिव्योरनारम्बमिव नोपयन्ति नाभिचक्षते नाश्नुवन्ति । तस्योपव्याख्यानम्—यदिदमित्येतत्थाण्डकोशादुदयन्ति नापद्यन्त इव न विस्रंसन्त इव न स्खलन्तीव न पर्यावर्तन्त इव । न ह वा एनत् केचिदुपावन्तो विन्दन्ति नाभिपश्यन्ति । यदिदमेक इदप एवाहुस्तम एके ज्योतिरेकेऽवकाशमेके परमं व्योमैक आत्मानमेक इति ॥३॥

1) Ms reads आण्डकोशा उदयन्ति.

a) तैत्रा 1-4-3 4 अनर्तेनैव आर्तं यज्ञस्य निष्करोति; शत्रा 9-2-2-3 एतद्वै वनस्पतीनामनार्तं जीवं श्वर्द्धव; तैत्रा 6-3-3 येनाधुनादिन्द्रमनार्तमार्त्यं. —b) छां 2-9-4 अनारम्बणानि; वृ 3-1-6 अनारम्बणम्. —c) क 8-3-21 उपेव दिवि धावमानम्; तैसं 2-1-1-1 वरुणमेव स्वेन मागधेयेन उप धावति. —d) क 10-129 2 तम आसीत्तमसा गूळहमत्रे. —e) Deussen's German trans. adds प्राणः after ज्योतिः. —f) Deussen thinks the last sentence (यद् ..... इति) to be an interpolation, because it is irrelevant.

तदु ह भरद्वाजो नानुमेने । यदिह सर्वे वेत्येत्येति व्यूदिरे नास्य तद्रूपं पर्याप्तमिति । स होवाच—आर्तमिवेदं ते विज्ञानमपि स्वित्तेन्द्रोऽस्योरेव पर्यायेणोपवन्वीमहि यदिदमित्येत्योपव्याख्यास्याम् इति । महिमानं त्वेवास्वोपासीत । यदिदमन्वायत्तमिति । स यदिदमन्वायत्तं वेदाथ तथैवोपास्तेऽत्रैवान्वायत्तो भवति । स य इहान्वायत्तमिदमविद्वानेवैदमुपास्ते पापीयान् भवति, आर्तिमाच्छत्यवन्नियते यदेवमेतदन्वायत्तमुपास्ते सर्वमायुरेति वसीयान् भवति । स य एतदेनमुपास्ते ॥ ४ ॥

1) Ms reads अपर्याणमिति for पर्याणमिति. —2) Ms reads पर्याणे for पर्यायेण. —3) Shall we read उपास्ते (2nd pers sg.)? —4) Ms reads अन्वाभक्तम् —5) Shall we read अथ प्रेव मीयते?

a) Deussen's translation presupposes भूताकाशम् in place of रोदस्योः —b) वृ ३.१.२; श्वे ६.१.

तमितरः पप्रच्छ—रुतमत् त्वमनार्तं मन्यस इति । स होवाच—यदेतस्मिन् मण्डलेऽर्चिर्दीप्यते वम्भ्रम्यमाणमिव चाकश्यमानमिव जाज्वल्यमानमिव देदीप्यमानमिव लेलिहानं तदेव मे ब्रह्म । तस्योपव्याख्यानम्—यदिदमद्धै पराः परावतोऽभिपद्यन्ते संपन्नमेवैतत् संमितमेव यथोपयातमात्मैवाभिचक्षत इति । य एतदभिपद्येव गृह्णीयादथो विस्फुरन्तीव धावन्तीवोत्प्लवन्तीवोपश्लिष्यन्तीव न ह वैवाभिपद्यन्ते । तदिदमान्तिके दवीयो नेदीय इव दूरतो न वा अस्य महिमानं कश्चातीति ॥ ५ ॥

1) Add one इव here as before.

a) श्रुत्वा २.३.२.१३ अङ्गाराः चाकश्यन्त इव; ११.८.३.१० तस्मादेते चाकश्यमाना इवैव न जानन्ति —b) क १०.५८.११ यत्ते पराः परावतो मनो जगाम दूरकम्. —c) क ६.१ तदु नात्येति कश्चन.

तदु ह न मेने गौतमो यदिदमार्तमिव स्तिमिर्तमिव पर्यायेण पश्यन्तीवेमं मौघं संविदाना इति । य इमे पुण्ड्राः सुह्राः कुलुम्भा दरदा वर्वरा इति । न ह वा असंविदाना एव द्रागिवाभि तत् पद्यन्त इति । महिमानं त्वेवास्योपासे । य एतदस्मिन्नन्तर्हिर्ण्मयः पुरुषो हिरण्यवर्णो हिरण्यश्मश्रुरानखाग्नेभ्यो दीप्यमान इव । स य एवमेनमुपास्तेऽतीव सर्वा भूतानि तिष्ठति सर्वमायुरेति वसीयान् भवति । न ह वा एष परमतीवोदेति । यस्त्वेनं परमतीवोद्यन्तं पश्यन्नुपास्ते पापीयान् भवति वीव पद्यत आर्तिमृच्छति । यस्त्वेनं परमनूद्यन्तं वेदाथ तथोपास्ते परं ज्योतिरुपसंपद्यते सर्वमायुरेति वसीयान् भवति । स य एवमेनमुपास्ते ॥ ६ ॥

1) Ms reads पर्याण. —2) Shall we read उलुम्बराः i. e. उदुम्बराः?

a) Cp स्तीम in अ ११.८.३४ अप्सु स्तीमासु वृद्धामु शरीरमन्तराहितम्. —b) ऐवा ७.१८ त एते अग्नाः पुण्ड्राः शरराः पुलिन्दा मूतिना इति. —c) छां ८.७.२ 'असंविदानौ' —d) छां १.६.६. —e) वृ २.१.२ अतिष्ठाः; कौ ४.३; श्वे ३.१४ अत्यतिष्ठत; cp क १०.१०.१. —f) क ४.९. —g) क ५.१५. —h) छां ८.३.४ परं ज्योतिरुपसंपद्यते; वे २.२.

तमितरः पप्रच्छ — कतमत् त्वमनार्तं मन्यस इति । तं होवाच — विस्फुरन्ती-
रेवेमा लेलायन्तीरिव संजिहाना इव नेदीयसितमा इव दवीयसितमा एव, दवीयसितमा
इव नेदीयसितमा एवेति । यदपि बहुधाचक्षीरन्न किञ्च प्रतिपद्यत इति तन्मे
ब्रह्मेति ॥ ७ ॥

तदु ह वसिष्ठो नानुमेने । यदिमा विस्फूर्जयत एवाभिपद्यन्ते वीव यन्ति मिथुं
चेति विचक्षतेऽकाण्डे इवेमा न ह वै परमित्था कश्चादनोत्यसंविदान इव । अथ ये
संविद्रेते तदेतदन्तर्विचक्षत इति । महिन्नः पश्येमाविजान (१) इति । स य एवमिमा महिन्न
एवास्य पश्यन्नुपास्ते महिन्न एवाश्नोति सर्वमायुरेति वसीयान् भवति । योस्त्विमा
अवयतीरेवोपास्ते न पराः संपद्यमाना नो एव परेति पापीयान् भवति वीवपद्यते
प्रमीयते । अथ य इमाः पराः संपद्यमाना एवोपास्ते परैव संपद्यते सर्वमायुरेति
वसीयान् भवति ॥ ८ ॥

1) Read संनिद्रे (cp ऋ 7.56.2). —2- -2) Missing in Deussen's
translation. —3) Correctly प्रेव मीयते.

a) तैत्ति 3.7.11.5 अनाज्ञातं यदाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथुः तैत्ति 1.11.6 अस्माज्जाता मे
मिथू चरन्. —b) अकाण्डे not in Vedic literature.

तमितरः पप्रच्छ — कतमत् त्वमनार्तं मन्यस इति । स हाविज्ञानमेव प्रतिपेदे
न्राध्यर्वसायामिव यज्ञैतदित्येत्येत्पभिपश्यति । अथ नेति नेत्येतदित्येत्येति । स वा
अयमात्माऽनन्तोऽजरोऽपारो न वा अरेऽवाहोऽनन्तरः सर्वविद् भारूपो विर्धसः
प्रसरणोऽन्तर्ज्योतिर्विश्वभुक् सर्वस्य र्षशी सर्वस्येशानः सर्वमाधिक्षिर्यन् न तमश्नोति
कश्चन ॥

परोर्वरीयांसमभिप्रर्णुत्यमन्तर्जुपाणं भुवनानि विश्वा ।

यमर्शनवन्न कुशिकौसो आग्निं वैश्वानरममृतजातं गमर्ध्वयी ॥

भरेर्भरे पु तमुपह्वयाम प्रसासहिं युध्मोमिन्द्रं वरेण्यम् ।

सत्रासाहमवसे जनानां पुरुहूतमृग्मिणं विश्ववेदसम् ॥

अहिघ्नं तमर्णवे शयानं वावृहाणं तवसा परेण ॥ ९ ॥

1) Ms reads सर्वमभिक्षिपत्. —2) गम्यै is correct. —3) Read वावृधानम्.

a) मै 6-10, 30; सांका 23 अच्यवसायो बुद्धिः. —b) वृ 2-5-19. —c) छां 8-1-5 (विजिघत्साः); 8-7-1, 3. —d) वृ 4-3-7. —e) मै 5-1; 6-9. —f) वृ 4-4-22; क 5-12; श्वे 3-18; 6-12. —g) ऋ 1-15-4-2 अधिक्षिपन्ति भुवनानि विश्वा. —h) जै 1-10-5. —i) शांत्रा 24-8 अभिप्रणोतुमः. —j) ऋ 8-90-6 प्र ते सुम्ना नो अस्तवत्. —k) ऋ 3-26-1 गीर्भी रण्वं कुशिकासो हवामहे; 3-29-15 युष्मवद् ब्रह्म कुशिकास परिर. —l) ऋ 7-32-24 भरेभरे च हव्यः; 10-63-9 भरेषु इन्द्रं सुहवं हवामहे. —m) ऋ 1-55-2 सनात् स युष्म ओजसा पनस्पते. —n) ऋ 2-21-3 सत्रासाहो जनभदो जनंसहः च्यवनो युष्मः. —o) ऋ 1-100-4 ऋग्मिभिर्ऋग्मी.

तदु ह प्रतिपेदिरे । ते वाभिवाद्यैवोपसमीयुः । नमोज्यये । नम इन्द्राय । नमः प्रजापतये । नमो ब्रह्मणे नमो ब्रह्मणे ॥ १० ॥

॥ इत्यार्ययोपनिषत् ॥

॥ शौनकोपनिषत् ॥

[This prose Upanisad, also like the three earlier ones, was long known through the Perso-Latin-German translation. The solitary MS of the Adyar Library has been duly consulted by us in editing the Sanskrit text given below, along with the two earlier printed texts, and correct readings restored.]

ॐ देवासुराः संयत्ता आसन् । तेषामिन्द्रो न प्रत्यप्रचत । ते ह वसूनेव मातःसवनेषु पुरोधाय व्यजिगीषन्त । ते ह नुव्रेषु नारांशसेषु ऋषीणां यज्ञवीस्त्वभ्यायन् हनिष्याम वा एतद्वो यदेवान् न पराभावयिष्यथेति । ते ह विभ्यत एव स्तोकांनुदकर्त्तयन् विजेष्यध्वे वावैतानन्विति । ते ह तत एवाजिर्भीच्छंस्तानन्वितरान् पराभावयन् । ततो हेन्द्रोऽपश्यत् । स ह गायत्रीमेव प्रतिसंदिदेश । सा होवाच— विभेमि वा एतदेतेभ्यो यथैतत् परावृत्तमिति । स प्रणवमेवास्याः पुरोगमकरोदेष वाव ते गोप्यायेति । सा होवाच— यदेव पुरोगं उदर्प मे भागधेयी स्यादिति । स होवाच— न ह वावैष त्वद्भागधेयी भवति । महान् वा अस्य महिमा न ह वा महीयांसो भागवत्क्षिप्रभ्याभजन्तीति । विश्वमिन्द्रु समन्वालभध्वमिति । सेनान्यास्तु प्रथमजानाप्याययिष्यसीति । ओमिति होवाच । स होवाच यत् प्रथमं नाभ्यकीर्तयो^१ नामग्राहमथ नानुवत्स्य इति । नामग्राहमेतेन सर्वमभिपद्यन्ते सर्वं वा एष सर्वमश्नातीति । अक्षरं वा एषः । तस्मादौमित्यनुजानन्ति ओमिति प्रतिपद्यन्त औमित्यभ्याददत्त औमित्यभिनिधापयन्ति । तदेतदक्षरं जैत्रमित्वरं सर्वाणि भूतान्यभ्यात्तं यदनेकमेकं नानावर्णं नानारूपं नानाशब्दं नानागन्धं नानारसं नानास्पर्शमिति । अथो खल्विन्द्रो वाचैतदक्षरमिति । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्येतदक्षरमन्वायत्तानि सर्वे वेदाः सर्वे यज्ञा इत्यथ खल्विन्द्रमन्वायत्तमिति ॥ १ ॥

- 1) Shall we add मुखं before प्रत्यप्रचत ? Cp ऐन्द्रा 2-25 वायुमुखं प्रथमः प्रत्यप्रचत.
—2) Printed edition substitutes आर्तिम् which makes no sense ! —3) Shall we read गोपायितेति ? —4) Shall we read तदेव or उ एष ? —5) Ms reads °कीर्तयो for °यो which seems to be a double संधि as °कीर्तयः + ओम्. —6) Ms reads अम्पातयत्.

a) तैसं १-५-१-१; छां १-२-१. —b) पा ८-२-५६. —c) क १०-५७-३ मनो न्या हुवामहे नाराशंसेन सोमेन; क १०-८५-६ नाराशंसी व्योचनी; अ १५-६-११ तमितिहासश्च पुराणं च गायत्र्यश्च नाराशंसीश्च अनुव्यचलन्; २०-१२७-१ इदं जना उप श्रुत नाराशंसः स्तविष्यते; कासं १४-५ अमृतं हि गायत्र्य अमृतं नाराशंसी. —d) तैसं २-६-३-२ तदप्यो यज्ञवास्त्वभ्यायन्; ऐवा २-१ ततो वै मनुष्याश्च ऋषयश्च देवानां यज्ञवास्त्वभ्यायन्; शब्दा १२-३-४-१ अथ मम यज्ञवास्त्वेव, यज्ञवास्तोवेव अहमास इति. —e) क ३-२१-३ तुभ्यं स्तोका वृत्तश्रुतः; ऐवा २-१२ तयत् स्तोकाश्चोतन्ति ..... तस्मादिदं स्तोकं शो वृष्टिर्विभक्ता उपाचरति; शब्दा १३-१-३-२ स्तोकीयासु वा अहमभ्यमेधं संस्थापयामि (= तैवा ३-८-६-१, २, ३). —f) उट् + कट्प्र; cp अ १२-४-४१ या वशा उदकल्पयन् देवा यज्ञादुदेत्य (*hapax legomenon*). —g) ऐवा २-२५ हन्त आजिम् अयाम (*to run a race.*) Here आर्च्यन् (कच्छ) has been substituted. —h) A classical word occurring here first. —i) पुरोगः is not a Vedic word. पुरोगाः is Vedic. Cp क १-१८८-११ पुरोगा आग्नेर्देवानां गायत्रेण समन्यते; १०-१२४-१ असौ हव्यवानुत नः पुरोगाः; तैसं ३-२-४-४ नमः सखीनां पुरोगाणां चक्षुषे. —j) क ३-२८-४ अग्रे यदस्य तव भागधेयं न प्रमिनन्ति विदयेषु धीराः; १०-५२-१ म मे ब्रूत भागधेयं यथा वः; शब्दा २-४-३-५ तदैवं स्वेन भागधेयेन निर्भजति; पा ४-१-३०; वातिकं ३ on पा ५-४-३६ भागरूपनामस्यो धेयः. —k) छां ३-१४-२; वृ ४-४-१. —l) क ९-१०६-२ सोमो जैत्रस्य चेतति; तैवा २-४-७-५ इन्द्र जैत्राय जज्ञिषे. —m) क ४-३ (रूप, शब्द, गन्ध, रस and स्पर्श). —n) क २-१५ सर्वे वेदाः.

स मन्त्रेणैवान्वाभक्तो विदिद्युतेऽञ्जसैव भ्रातृव्यानपहनानीति । तस्मान्मन्त्रं प्रातःसवनमभवद् यद् गायत्री तद्वायत्रं यदसवः तदसव्यम् । स ह प्रणव उवाच— यदहं सर्वं भवानि यद्वायत्री वै पुरोगाः तत् किं मे स्यादिति । गायत्रमन्त्रेव, गायत्री-मन्त्रेव त्वा सर्वरूपमिमं कृत्वा हिङ्कुर्वन्ति । स हापश्यन्नैतदञ्जसैव सर्वा रूपाण्येव मभिचक्षीरन्निति । स हान्तत एवात्मानमुपसंहृत्य तावदेवाग्राहयत् । स विशृङ्ग एवाभवत् । तस्माद् विशृङ्गमेवैतद् इहानुद्रवन्ति । तदाहुर्गृह्णा एतस्य वीर्यं यच्छुक्रं यज्ज्योतिर्यदमृतं यदज्यं तदव इति । तस्मात् त एवातो ज्योतिरस्मृतमज्यं प्रतिपद्यन्ते । ततो हासुराः पराभवन् । स एष इन्द्रः सर्वं यद्वायत्री उद्गीथो वसवः प्रातःसवनमिति । तदाहुः—सर्वं वा एतदिन्द्रो यज्जगद्यथैवेति ॥ २ ॥

a) ऐवा ३-४४ यदा वा एष प्रातरुदेति मन्त्रं तपति तस्मान्मन्त्रया वाचा प्रातःसवने शंसेत्. —b) वृ १-४-९ सर्वं भविष्यन्तः; ४-३-२० इदं सर्वोऽस्मि. —c) शब्दा १३-४-२-२ तद् यत् सर्वरूपो भवति; ऐवा ४-२६ सर्वरूप एष पशुः; जै १-२७-६ (सर्वरूपः); मुं २-१-९ (सर्वरूपाः). —d) क १-३२-१५ राजा शमस्य (विशृङ्गस्य) च शृङ्गिणो वज्रबाहुः.

ततो हासुराः पुनरेवोदपतिपन्त । ते ह माध्यन्दिनस्यैव सवनस्य पवमानेषु यज्ञवास्त्वभ्यायन् । तेषां जरितारो विभ्यत एव वंसीतीवरीरूपाकल्पयन् । ते ह

नाभिरेव जिघांसन् । तेषामिन्द्रो रुद्रानेव सेनान्योऽकः । ते हाक्षीयन्त । स ह त्रेष्टुभमेव प्रतिसंदर्दत् । साऽब्रवीत् — विभेमि वा एतदेतेभ्यो यथौजीयांसो वलीयांस इमे पराभवन्निति । स ह प्रणवमेवोवाच—पुरोगायमेवारभस्वेति । सोऽब्रवीत् — किं मेऽतः स्यादिति यदहं स त्वं ममैव रूपेण न्यूह्ययिष्यन्ति त्वामिति । स हापश्यत् — सर्वमेव न्यूह्यन्तो मामभिचक्षीरन्निति । स ह सर्वमेवात्मानमुपसंहृत्य शृङ्गमेवागूहयत् । स ह विशृङ्ग एवाभवत् । तस्मादित्यैव न्यूह्यन्ति । ततो हासुराः पराभवन् । तस्माद्रुद्रानेव माध्यन्दिनं सवनं त्रेष्टुभं चेति ॥ ३ ॥

1) Read प्रतिसंदिदेश ? — 2) Ms reads यद् असौ ह स त्वमे, असौ Atmane-form, which, however, would be solitary.

a) तैसं 6-4 2-1 वसतु नु नः इवमिति तद् वसतीवरीणां वसतीवरीत्वम्; ऐत्रा 2-20 याश्चेमाः पूर्वयुर्वसतीवर्यो गृह्यन्ते; श्रवा 3 9-2-2 रसवन्तं यज्ञं करोति, तस्माद् वसतीवरीच्छति; जैत्रा 3-115 वसतीवरीष्ववनीय सोममभिपुत्य भक्षयेयुरिति. — b) ऋ 9-96-1 प्र सेनानीः शूरो अग्रे रथानाम्. — c) Cp उरुगाय (ऋ 8-29-7 त्रीण्येक उरुगायो वि चक्रमे). — d) ऋ 10-94-3 न्यूह्यन्ते अपि पक्व आमिपि; ऐत्रा 5-3 तयच्चतुर्थमहन्त्युह्यन्ति; पा 1-2-3-4 यज्ञकर्माणि अजपन्यूह्यसामसु.

ते हासुराः पुनरेवोदपतिपन्त । ते ह तृतीयस्येह सवनस्य पवमानेषु यज्ञ-वास्त्वभ्यायन् । तेषामिमे विभ्यत एवांश्चक्षुपाकल्पयन् । ते ह तैरेव देवानपाजि-घांसन् । तेषामिन्द्रो जगतीमेव प्रतिसंदिदेश । सोऽब्रवीत् — विभेमि वा एतदेतेभ्यो यथौजीयांसो वलीयांस इमे परावृत्तन्निति । तस्या इन्द्रः प्रणवमेव पुरोगामकरोत् । स होवाच—किं मेऽतः स्यादिति । स होवाचेन्द्रः—यत् त्वामुद्गीथेनोपवनिध्यन्ते तेनैव ते कल्पयिष्यन्तीति । सेनान्यो हि तर्ह्यादित्यानकल्पयत्, तस्माज्जगत् तृतीयसवनमादित्यानाम् । स हापश्यत्—आदित्यो वा उद्गीथोऽसौ खल्वादित्यो ब्रह्म । न ह वा एनं मिथु चिदेमीति । स ह स्वेनैव रूपेणादित्यानगच्छत् । स ह तेनैव वज्रेणासुरान् पराभावयत् । तद्यत् स्वेनैव रूपेणाविस्तरामगच्छत् प्रतिष्ठाप-विन्दत् । प्रतिष्ठा ह वा एषा यत् प्रणवः । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्रणव एव प्रातिष्ठन्ति । तस्य ह वा एषा प्रातिष्ठा यत्रासावात्मानमुपसंहृत्याजुगुपत् । तस्मात् तदेवोपन्वीतेति तदेवोपासीत । तदेतद्वचाभ्युक्तम्—

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याः आविवेश ॥ ४ ॥

1) The division is सा + उ + अवर्गीत्.

a) ऋ 1-91-17 आप्यायस्व मन्दितम सोम विश्वेभिर्ह्युभिः; अ 6-49-2 अंशुन् वमस्ति हरितिभिरासभिः; 11-1-9 निर्भिन्दि अंशुन् यजमानाय साधु. —b) उप + $\sqrt{\text{—}}$ वन् occurs only here. —c) शब्दा 10-5-3-10 आविस्तरां वाग्निः कर्मणा; ऐआ 2-3-2 य आत्मानमाविस्तरां वेद. —d) तै 2-7 (अभयं प्रतिष्ठाम्). —e) उपनुवीत (?) —f) ऋ 4-58-3; वासं 17-91; मैसं 1-6-2.

यदिमास्तिस्रोऽथासाविति चत्वारोति । यदिमे द्वे वाक्षरे त्रिभिरुपन्वन्ति तत् त्रय इति । यत् प्रत्यक्षं तद् द्वे इति । यदुद्गीथं सप्तभिरभिपद्यन्ते तत् सप्तेति । अथो खल्वाहुः—सप्तभिरेनं स्वारयन्तीति । यदीमाँस्त्रीनाभिधत्ते तत् त्रिधेति । यदिन्द्र एवोद्गीथस्तद् दृषभ इति । तदेतद्वचाभ्युक्तम्—

मरुत्वन्तं वृषभं वावृषानं यद्वावयन्ति तद्गोरवीति ।

यदेप सर्वाणि भूतान्यनुप्राविष्टस्तन्मर्त्याः आविवेशेति ।

तस्मादोमित्येकाक्षरमुपासीतेत्याह भगवाञ् शौनकैः शौनक इति ॥ ५ ॥

1) न्वन्ति for नुनन्ति (?) .

a) Popular etymology ! —b) ऋ 3-47-5; 6-19-11. —c) छं 1-1-1; 1-1-5. —d) मुं 1-1-3.

॥ इति शौनकोपनिषत् ॥

॥ जैमिनीयोपनिषत् ॥

[In the Vedic literature this is known as जैमिनीयोपनिषद्ब्राह्मण. We have canonized it as जैमिनीयोपनिषत् and included it in our collection. Although called a ब्राह्मण, it fully partakes of the nature of an Upanisad. Its text-tradition is laconic and at places, corrupt. We feel that its inclusion here will lead to its further intensive study, worthy of this ancient text. The traditional scheme of text-division is fourfold : अध्याय, अनुवाक, खण्ड and कण्डिका; but we have accepted Oertel's (the first editor's) scheme of अध्याय, खण्ड and कण्डिका and cited this in our earlier notes. The वेनोपनिषत्, which has been transposed by us earlier (No. 2), forms an integral part of this Upanisad (IV. 18-IV. 21)].

१.१ .

प्रजापतिर्वा इदं त्रयेण वेदेनाजयद्यदस्येदं जितं तत् ॥ १ ॥ स ऐक्षत—
इत्थं चेद्वा अन्ये देवा अनेन वेदेन यक्ष्यन्त इमां वाव ते जितिं जेष्यन्ति येयं मम ।
हर्न्त त्रयस्य वेदस्य रसमाददां इति ॥ २ ॥ स भूरित्येवर्वेदस्य रसमादत्त । सेयं
पृथिव्यभवत् । तस्य यो रसः प्राणेदत् सोऽग्निरभवद्रसस्य रसः ॥ ३ ॥ भुव इत्येव
यजुर्वेदस्य रसमादत्त । तदिदमन्तरिक्षमभवत् । तस्य यो रसः प्राणेदत् स वायुरभवद्
रसस्य रसः ॥ ४ ॥ स्वरित्येव सामवेदस्य रसमादत्त । सोऽसौ द्यौरभवत् । तस्य
यो रसः प्राणेदत् स आदित्योऽभवद्रसस्य रसः ॥ ५ ॥ अथैरुस्यैवाक्षरस्य रसं
नाशक्नोदादातुमोमित्येतस्यैव ॥ ६ ॥ सेयं वागभवत् । ओमेव नामैषा तस्या उ
प्राण एव रसः ॥ ७ ॥ तान्येताानि अष्टौ । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रं साम ब्रह्मो
गायत्री । तद् ब्रह्माभिंसंपद्यते । अष्टाशैकाः पशवस्तेनो पशव्यम् ॥ ८ ॥

Cp in general जै 1.1.1-2 with जै 1.8.1-2.

1) Shall we read तस्याः for तस्य (as तस्याः would then correctly refer to the earlier पृथिवी) ?

a) क 10.45.2 विद्या ते अग्ने वेधा त्रयाणि, विद्या ते धाम (= धामानि) विभूता पुरुषा;
अ 4.11.2 त्रयान् शक्नो वि मिमीते अध्वनः; जै 1.8.1, ३, 4, 10, cp त्रयो विद्या in जै 1.18.10;
1.19.2; 1.23.6; 1.45.3; 1.58.2; पा 5.2.43 द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्या; cp द्या इ प्राजापत्या
देवाश्चासुराश्च in वृ 1.3.1; for वेदेन cp क 8.19.5 यः समिधा य आहुती यो वेदेन ददाश मर्तो
अग्नये । यो नमसा स्वध्वरः. —b) क 10.53.11 सिपासानिर्वनते कार इज्जितम्; अ 10.6.16
स एभ्यो जितिमिद् दुहे भूयो भूयः स्वः स्वः...; ऐवा 1.24 जितयो वै नाम एता यदुपसदः असपत्नां वा

एताभिर्देवा विजितिं व्यजयन्त; कौ 1-7 सा या ब्रह्मणो जितिः...तां जितिं जयाति. —c) छां 1-10-6 राजासौ यक्ष्यते स मा सर्वैरात्विज्यैर्वृणीत. —d) पा 8-1-52, 54 लोद च; हन्त च. पीठ्यानि stands for आददै in जै 1-8-3 —e— -e) Cp गोत्रा 1-6 स (प्रजापतिः) खलु पृथिव्या एवाग्निं निरामीत, अन्तरिक्षाद्वायुं, दिव आदित्यम्. —f) जैत्रा 1-354 यज्ञस्य वै यत्र शिरोऽच्छिद्यत तस्य यो रसः प्रागेदत् त एवोतीका अभवत्, cp जै 1-23-3-8; for अतिनेदन्ते see ऐत्रा 6-32 छन्दसां वै पठेनाह्वातानां रसोऽत्यनेदत् स प्रजापतिराविभेत्; वृ 31-8 या हुता अतिनेदन्ते. —g) यौः is both *mas.* and *fem.*; here it is masculine. —h) जै 1-8-4 अक्षरं पीठ्यायितुम्. —i) मै 6-23 यः शब्द तदोमित्येतदक्षरम्...एव ह्यहः। योऽसौ परापरो देवा (= देवः) ओङ्कारो नाम नामतः. —j) जै 1-6-6; 1-9-4; 1-33-11; 1-34-2 —k) छां 8-15-1 ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते. —l) वृ 4-3-33 ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यन्ते; 4-4-5 यत् कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते. —m) क 8-47-17 यथा कलां यथा शफं यथ ऋणं संनयामासि (where कला means $\frac{1}{2}$ and शफ means $\frac{1}{3}$); जैत्रा 1-135 तस्माद् द्विपाद् अष्टाशफानधितिष्ठति; 3-242 अथो अष्टाशरा वै गायत्री अष्टाशफाः पशवः; तांवा 3 8-2; 7-7-1; श्वा 6 2-2-15 अष्टाशफो हि गौः; तैत्रा 1-2-1-26 अष्टाशफाश्च य इहाम्ने ये चैकशफा आशुगाः. —n) ऐत्रा 6-24 तस्मै ह यथा महद्भ्य कत्विग्भ्य एव निनाय तदेतत् पशव्यं च स्वर्ग्यं च शस्त्रम्; जैत्रा 1-217 तदेतत् पशव्यं साम; तांवा 24-3-2 अपशव्यं वा एतत् सत्रं यदच्छन्दोमय; छां 2-22-1 विनार्दि साम्नो वृणे पशव्यम्.

१.२

स यदोमिति सोऽग्निर्वागिति पृथिवी । ओमिति वायुर्वागित्यन्तरिक्षम् । ओमित्यादित्यो वागिति द्यौः । ओमिति प्राणो वागित्येव वाक् ॥ १ ॥ स य एवं विद्वानुद्गायत्योमित्येवाग्निमादाय पृथिव्यां प्रतिष्ठापयति । ओमित्येवादित्यमादाय दिवि प्रतिष्ठापयति । ओमित्येव प्राणमादाय वाचि प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥ तद्धेतच्छैलैना गायत्रं गायन्त्योवा३च् ओवा३च् ओवा३च् हुं भा ओवा इति ॥ ३ ॥ तदुह तत् पराङ्मिवाऽनायुर्गमिव । तद्वायोश्चार्पा चानुर्वर्त्म गेयम् ॥ ४ ॥ यद्वै वायुः पराङ्मिव पवेत क्षीयेत (रसः) स पुरस्ताद्वाति स दक्षिणतः स पश्चात् स उत्तरतः स उपरिष्ठात् स सर्वा दिशोऽनुसंवाति ॥ ५ ॥ तदेतदाहुरिदानीं वा अयमितोऽवासी- दथेत्याद्वातीति । स यद्रेष्माणं जनमानो निवेष्टमानो वाति क्षयादेव विभ्यत् ॥ ६ ॥ यदु ह वा आपः पराचीरेव प्रसृताः स्यन्देरन् क्षीयेरस्ताः । यदङ्गान्सि कुर्वाणा निवेष्टमाना आर्वर्तान् सृजमाना यन्ति क्षयादेव विभ्यतीः । तदेतद्वायोश्चैवार्पा चानु- वर्त्म गेयम् ॥ ७ ॥

a) जैत्रा 1-118 तदु ह स्माह मार्जः शैलनो भ्रातृव्यान् वाव निधनेन तोषयतीति; जै 1-14 4; 1-22 8 श्रुचितः शैलनः; 2-4-6 प्रभूतिरिति शैलनाः; 2-4-8 अपरोषोऽनपरुद्ध इति पाष्णीः शैलनः.

—b) जै 1.3.1 ओवा...ओवा इति करोत्येव; 3.39.1 ओवाच्...ओवा इति षोडशाक्षराण्यभ्यागत
 —c) ऐवा 3.46 तद्ध तत् पराडेव यथा जग्धं न हैव तयजमानं भुनाक्ते; ऐ 3.3 पराडत्यजिर्वास्तु;
 क 4.1 पराञ्चि खानि ... तस्मात् पराङ् पश्यति... —d) जैवा 1.175 वय एवेनं शकुनो भूत्वा
 स्वर्गं लोकं वहति तदु तदनायुष्यामिव. —e) जैवा 1.333 नो ह अन्यस्यानुवर्त्म गेयम्...स्वधूरेव
 गेयम्; शवा 3.3.4.5 तदस्मा इदं सर्वमनुवर्त्म करोति यदिदं किञ्च; 4.4.1.9 तदिदं सर्वं मनसः
 कृतानुकरमनुवर्त्म. —f) Oertel adds सः (sic) which is a sister-form handed
 down from Indo-European times; cp क 10.86.16 सेदीशे यस्य रोमशं...न सेशे यस्य
 रोमशम्. —g) अ 4.40.1-4, 7-8 ये पुरस्ताज्जुह्वति जातवेदः प्राच्या दिशो अभिदासन्त्यस्मान्
 ...ये दिशामन्तदेशेभ्यः...सर्वाभ्यो दिग्भ्यो अभिदासन्त्यस्मान्... —h) तैवा 3.10.4.3 बायुर्भूत्वा
 सर्वा दिश आवाहि, सर्वा दिशोऽनु विवाहि, सर्वा दिशोऽनु संवाहि. —i) शवा 3.2.3.23 तस्मात्
 पथेत्यादङ्गुलयः पथेत्यात्; 11.1.6.17 यदेव वेद इत्याद्वातीति; 13.4.4.5 षड् बैल्वाः त्रय इत्यात् त्रय
 इत्यात्; 14.1.2.1 स यद्वा एनानित्याद्येत्याच्च संभरति तत् संभाराणां संभारत्वम्; तैवा 4.33.1 इत्यादुल्लूक
 आपस्तव. —j) अ 6.102.2 रेष्माच्छिन्नं यथा तृणं मयि ते वेष्टतां मनः; 15.2.7 वातः सारथी रेष्मा
 प्रतोदः; वासं 16.39 नमो वात्याय च रेष्माय च; 25.2 संक्रोशैः प्राणान् रेष्माणं स्तुपेन; जैवा 1.11
 यथा रेष्माणमुपमथ्यादेवम्. —k) क 4.40.4 पथामङ्कांस्यन्वापनीकणत्. —l) शवा 12.9.2.4
 यो ह वा अयमपामावर्तः स ह अवभृथः; छां 4.15.5 मानवमावर्तम्; जै 3.33.7 ब्रह्मण आवर्तः.

१.३

ओवा ओवा ओवा हुं भा ओवा इति करोत्येव । एताभ्यां सर्वमायुरेति
 ॥ १ ॥ स यथा वृक्षमाक्रमणैराक्रममाणं इयादेवमेवैते द्वे-द्वे देवते संघायेमाल्लोकान्
 रोहन्नेति ॥ २ ॥ एक उ एव मृत्युरन्वेत्यशनयैव ॥ ३ ॥ अथ हिङ्करोति । चन्द्रमा वै
 हिङ्करोऽर्जुनं वै चन्द्रमाः । अनेनाशनायां घ्नन्ति ॥ ४ ॥ तां-तामशनायामन्नेन
 हत्वीमित्येतमेवादित्यं समयातिमुच्यते । एतदेव दिवश्छिद्रम् ॥ ५ ॥ यथा खं वाऽर्जसः
 स्यादर्थस्य वैवमेतादिवश्छिद्रम् । तद्रश्मिभिः संछन्नं दृश्यते ॥ ६ ॥ यद्वायवस्योर्ध्वं
 हिङ्कारात् तदमृतम् । तदात्मानं दध्यादथो यजमानम् । अथ यदितरत् सामोर्ध्वं तस्य
 प्रतिहारात् ॥ ७ ॥ स यथाङ्गिरापः संसृज्येरन् यथाग्निनाग्निः संसृज्येत यथा क्षीरे
 क्षीरमासिंच्यादेवमेतदक्षरमेताभिर्देवताभिः संसृज्यते ॥ ८ ॥

a) एताभ्याम् = देवताभ्याम्; cp जै 1.3.8 एताभिः देवताभिः. —b) शवा 9.3.3.6 यथा
 वृक्षं रोहन्तारमुत्तरं शारवां समालम्बं रोहेत् तादृकतः; जैवा 2.420; ऐवा 3.19 स्वर्गस्य हैतल्लोकस्या-
 क्रमणम् यन्निवित्, तामाक्रममाण इव शंसेत्; वृ 3.1.6 अथ केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमते.
 —c) जैवा 1.136 अशनया ह वै रथा अन्नमु वै रथन्तरम् । अनेनाशनायां घ्नन्ति । तां तामशनायामन्नेन
 हत्वा स्वर्गं लोकमारोहन्. But following the form अशनाया, जैवा 1.117 has the forms
 अशनायन्तीः and अशनायेयुः; वृ 1.2.1 अशनाया हि मृत्युः; जै 1.3.4; 3.12.2. —d) कौ
 4.2 चन्द्रमासि पुरुषः...अन्नस्यात्मा; मै 6.5 अयं अन्नमापश्चन्द्रमा इति आप्यायनवत्येवा. —e)

Note the संधि - हत्वा + ओम् - according to पा 6.1.95 ओमाडोश्च. —f) पा 2.3.2 कर्मणि द्वितीया, कात्यायन—समयानिकपाहायोगेषु उपसंख्यानम्. —g) ऋ 8.91.7 से रथस्य से अनसः से युगस्य शतक्रतो; शाट्यायनन्वा quoted by Sāyana on the above: तां से रथस्यात्यवृहत्...तां से अनसोऽत्यवृहत्..तस्येह यत् कल्याणतमं रूपाणां तद्रूपमास. —h) जैवा 1.181 यथाग्रावग्नीनभिसमादध्यात् तादृक् तत्. —i) श्रवा 3.5 3.3; 4.2.4.18 यथा मुक्त आसिधेदेवं तत्. Caland suggests emendation आसिच्येत in line with संसृज्येत and संसृज्येरन्; जै 1.22.1; ऋ 4.15.

१४

तं वा एतं हिङ्गारं हिं भा इति हिङ्कुर्वन्ति । श्रीर्वै भाः । असौ वा आदित्यो भा इति ॥ १ ॥ एतं ह वा एतं न्यङ्गमनु गर्भे इति । यद्भ इति स्त्रीणां प्रजननं निगच्छति तस्मात् ततो ब्राह्मणं ऋषिकल्पो जायतेऽतिव्याधी राजन्यः शूरः ॥ २ ॥ एतं ह वा एतं न्यङ्गमनु वृषभ इति । यद्भ इति निगच्छति तस्मात् ततः पुण्यो बलीर्वैदो दुहाना धेनुरुक्ता दशवाजी जायन्ते ॥ ३ ॥ एतं ह वा एतं न्यङ्गमनु गर्दभं इति । यद्भ इति निगच्छति तस्मात् स पापीयाञ्छ्रेयसीषु चरति । तस्मादस्य पापीयसः श्रेयो जायतेऽश्वतरो वाऽश्वतरी वा ॥ ४ ॥ एतं ह वा एतं न्यङ्गमनु कुर्भं इति । यद्भ इति निगच्छति तस्मात् सोऽनार्यः सन्नपि राईः प्राप्नोति ॥ ५ ॥ तं हैतमेके हिङ्गारं हिं भा ओवा इति बहिर्धेव हिङ्कुर्वन्ति बहिर्धेव वै श्रीः । श्रीर्वै साम्नो हिङ्गार इति ॥ ६ ॥ स य एनं तत्र ब्रूयाद् बहिर्धा न्वां अयं श्रियमधित पापीयान् भविष्यति । 'स यदा वै भ्रियतेऽध्याग्नौ प्रास्तो भवति । क्षिमे धृत मरिष्यत्यग्नावेनं प्रासिष्यन्ति' इति । तथा हैव स्यात् ॥ ७ ॥ तस्माद्दु हैतं हिङ्गारं हिं वो इत्यन्तरिवैवाऽऽत्मन्नर्जयेत् । तथा ह न बहिर्धा श्रियं कुरुते सर्वमायुरेति ॥ ८ ॥

Cp in general जै 3.39.3 ff.

a) श्रवा 1.8.1.27 यदेव मित्रावरुणाम्नां समगच्छत स एव मैत्रावरुणो न्यक्तः...; जै 1.45.5; 2.12.1-2; 3.37.7. —b) ऋ 3.29.1 अस्तीदमधिमन्यनमस्ति प्रजननं कृतम्; वासं 19.48 इदं हविः प्रजननं मेऽस्तु; नि 3.21 शेषो वैतस इति पुंसप्रजननस्य. —c) नि + गम् *inire feminam*; cp ऋ 10.10.12 पापमाहुयः स्वसारं निगच्छात्. अ 18.1.14 explains this further as भ्राता स्वसुः शयने यच्छयीय. —d) तैसं 7.5.18.1; वासं 22.22 आ ब्रह्मन् (i. e. ब्राह्मणकुले) ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसां जायताम्. —e) पा 5.3.67 ईषदसमातो कल्पद्देश्य-देशीयरः. —f) ऋ 5.62.9 यद् बहिर्धे न्नातिविधे क्षुद्रात् अच्छिद्रं शर्म भुवनस्य गोपा (voc. dual); अ 9.2.16 वर्म विततमनातिव्याप्यं कृतम्; जैवा 2.266 ऋषिर्ह स्म मन्त्रकृद् ब्राह्मण आजायते । अतिव्याधी राजन्यः शूरः...; तैवा 3.9 19.3 एष वा अतिव्याधी नाम यज्ञः । आह वै तत्र

राजन्योऽतिव्याधी जायते, वृ ३ ८ २ सपत्नातिव्याधिनौ —g) शब्दा 12 4 2 10 तप्यैरादो धाम्यतोऽधो वाऽश्वतरो वा गदायेत बलीर्नर्दा वा युक्तः तेन दण्डमजितेन तोत्रमजितेन (w r. for प्राजिर ?) यमध्वान समीप्सति त समश्नुते, तैत्रा ३ ८ २ ० ५ इलुनर्दाय स्वाहा । बलिर्नर्दाय स्वाहा । सवत्सरो वा इलुनर्दं, परिवत्सरो बलिर्वर्दं । तस्मादश्वमेधयाजी जरसा विघ्नसा अमु लोकमेति, वास २ २ २२ दोग्ध्री धेनुर्वादि अनङ्गान् आशुः सप्तिः. —h) ऋ ३ ५३ २३ न गर्दभ पुरो अश्व नयन्ति, नैस ५ १ २ १ अश्वाद् गर्दभो असत्तरः, ५ १ २ ३ पापीयानश्वाट गर्दभः, वास ११ ४६ प्रेतु वाजी कनिकृदन्वानदद्रासभ. पत्वा. —i) मैस २ ५ ३ = जै ३ ३९ ५ तस्य सहस्रस्यामे कुम्भ उदेत्, तैस २ १ ५ २ substitutes उन्नत for कुम्भ, so कुम्भ perhaps means a hump-backed bull (MW). —j) Shall we supply राज्यम् after राज्ञः ? Cp तैस २ ६ ६ ५ य एव वेद प्र राज्य अनाय प्राप्नोति, शब्दा २ ४ ४ ६ राज्यामिह वै प्राप्नोति, or राज्ञ प्राप्नोति is idiomatic for पदम् or राज्यम्, see छा १-१० ६ यद् वत अजस्य लभेमहि, लभेमहि धनमानाम् —k) न्वै = नु + वै, cp तैस १ ५ ९-६ मनुष्यायेन्वे योऽहरहराहृत्यायै न याचति स इन्वे तमुपाच्छेति where इन् न्वै = इत् + नु + वै, तैत्रा १ १ ३ ८ पुरुष इन्वे स्वाद्वितसो धीमत्सते, शब्दा १० ६ १ ३ सप्रति खलु न्वा अह वैश्वानर वेद, शब्दा ११ ७ २ ८ इति न्वा एतद् ब्राह्मणमुच्यते —l) ऋ ४ ८ ८ अति क्षिप्रेन विध्यति perhaps = क्षिप्रे + व (for इन्), जैत्रा २ ६ ७ स्नात्वा क्षिप उदेयात्, क्षिप्रे पाप्मनो व्यावृत्त्या इति, तैत्रा ३ ९ १ ३ क्षिप्रे यजमानमण्य मृत हरेयुः, शब्दा ४ २ १ ५ यद्द स्म देवाः किञ्च कर्म कुर्वन्ते तद्द स्म मोहापित्वा क्षिप एन पुनरपद्रवतः (शुक्रामन्यिनौ).

१५

सैपाऽखर्ला देवताऽपसेधन्ती तिष्ठति । इदं वै त्वमत्र पापमकर्णेहैष्यासि । यो वै पुण्यकृत् स्यात् स इहेयादिति ॥ १ ॥ स ब्रूयादपश्यो वै त्वं तद्यदहं तदकरवं तद्वै मा त्वं नाकारयिष्यस्त्वं वै तस्य कर्ताऽसीति ॥ २ ॥ सा ह वेद सत्यं माऽऽहेति । सत्यं हैपा देवता । सा ह तस्य नेशे यदेनमपसेधेत् । सत्यमुपैव ह्वर्यते ॥ ३ ॥ अथ होवाचैक्ष्वाक्यो वा वाष्णोऽनुवक्ता वा सत्यकर्तिः । उत्तैपाऽखर्ला देवताऽपसेधुमेव ध्रियतेऽस्यै दिशः ॥ ४ ॥ (तद्) दिवोऽन्तः । तदिमे द्यावापृथिवी संश्लिष्यतः । यविती वै वेदिस्तावतीयं पृथिवी । तयत्रैतच्चात्वालं खातं तत् संप्रति स दिव आकाशः ॥ ५ ॥ तद् बहिष्पवमाने स्तूयमाने मनसोद्गृहीयात् ॥ ६ ॥ स यथोच्छ्रायं प्रत्यस्य प्रप्रेतैवमेतैतया देवतयेदममृतमभिपर्येति यत्रायमिदं तपतीति ॥ ७ ॥ अथ होवाच—॥ ८ ॥

1) v 1 प्रतिपस्य (Oertel).

a) अखला suggested by Caland as opposed to खला accepted by Oertel —b) Divide as अक् + न + इह + एष्यासि, cp तैम्रतिशाख्य ७ अथ नकारो णकारः, —c) ईशे (3rd pers. sg.), cp ऋ १० १२१ ३ य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पद —d) अ १-१-१ उपास्मान् वाचस्पतिर्ह्वयताम् —e) छा ४ १० ३ स ह व्याधिनानशितु दग्धे, वृ १ ५ २१ तानि धातुं

दधिरे. —f) तैसं 2.6.1.3 एतावती वै पृथिवी यावती वेदिः —g) तैसं 6.1.3.8; जैवा 3.11.5 योनिर्वै यज्ञस्य चात्माः. —h) जै 3.31.2 तस्मै ह मीमांसमानानामेकश्चन संप्रत्यभिदधाति. —i) छां 4.2.5 तस्या ह मुखमुपोद्गृह्णानुवाच. —j) शवा 3.5.3.24 अथोच्छ्वासा उपस्पृश्य वाचयति; पा 3.3.49 उदि श्रयति योति पूदुवः.

१.६

गोवलो वार्ष्णिः । क एतमादित्यमर्हति समयैतुम् । दूराद्वा एष एतत् तपति न्यङ् । तेन वा एतं पूर्वेण सामपथस्तदेव मनसाऽऽहृत्योपरिष्ठादेतस्यैतस्मिन्नमृते निदध्यादिति ॥ १ ॥ तदु होवाच शाट्वायनिः—समयैवैतदेनं कस्तद्वेद । यद्येता आपो वा अभितः, यद्वायुं वा एष उपद्वयते रश्मीन् वा एष तदेतस्मै व्यूहतीति ॥ २ ॥ अथ होवाचोलुक्त्रयो जानीश्रुतेयः—यत्र वा एष एतत् तपत्येतदेवामृतम् । एतच्चेद्वै प्राप्नोति ततो मृत्युना पाप्मनां व्यावर्तते ॥ ३ ॥ कस्तद्वेद यत् परेणाऽऽदित्यमन्तरिक्ष-मिदमनालर्यनमवरेण ॥ ४ ॥ अथैतदेवामृतम् । एतदेव मां यूयं प्रापयिष्यथ । एतदेवाहं नातिमन्य इति ॥ ५ ॥ तान्येतान्यष्टौ । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रं साम ब्रह्मो गायत्री । तदु ब्रह्माभिसंपद्यते । अष्टाश्रफाः पशवस्तेनो पशव्यम् ॥ ६ ॥

a) Cp जै 1.5.4 ऐश्वराकः वार्ष्णिः. —b) ऐवा 7.80 तस्मान्यङ् रोहति न्यप्रोषः where न्यङ् is *adj.* and न्यङ् is *adverb.* —c) शवा 8.1.4.9 अपि ह स्माह शाट्वायनिः; जै 1.30.1; 2.2.8; 2.4.3; 2.9.10; 3.13.6 *et passim.* —d) ऐवा 1.25 उपाविः जानश्रुतेयः; शवा 5.1.1.5 औपाविः जानश्रुतेयः; जै 3.40.2 नगरी जानश्रुतेयः, सायकः जानश्रुतेयः —e) पाप्मना instead of पाप्मनः (*abl.*); cp जै 1.16.11 यस्त्वेतेन व्यावर्तयात् व्येव स पाप्मना वर्तता इति; तांवा 24.11.3 ति ल्पमनाऽऽवर्तन्ते य एता उपयन्ति; but वृ 1.5.2 न स पाप्मनो (*abl.*) व्यावर्तते. —f) जैवा 1.17.5 प्रथमितमिव वा एतत् यद् वयोऽनालयनमिव; तै 2.7 एतस्मिन्...अनिलयने अभयं प्रतिष्ठां विन्दते.

१.७

ता एता अष्टौ देवताः । एतावदिदं सर्वम् । ते.....¹ करोति ॥ १ ॥ स नैषु लोकेषु पाप्मने भ्रातृव्यायावकांशं कुर्यात् । मनसैनं निर्भजेत् ॥ २ ॥ तदे-
तदृचाऽभ्यनूच्यते—

चत्वारि वार्क परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥ इति ॥

तद्यानि तानि गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ती (ति । इ) म एव ते लोकाः

॥ ४ ॥ तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्तीति । चतुर्भागो ह वै तुरीयं वाचः । सर्वयाऽस्य

वाचा सर्वेरेभिर्लोकैः सर्वेणास्य कृतं भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥ स यथाऽऽमान-
मार्खणमृत्वा लोष्टो विध्वंसत एवमेव स विध्वंसते य एवं विद्वांसमुपवदति ॥ ६ ॥

1) No lacuna evinced by the Mss.

a) तैत्ति 2-2-8-1 ते वै पाप्मना भ्रातृव्येणाजयन्तः पा 4-1-144 भ्रातृव्यं च; 4-1-145
व्यन् सपत्ने. —b) मै 6-22 यथोर्णनाभिः...अवकाशं लभतीति एवं स्वातन्त्र्यं लभते. —c)
अ 8-81-6 इन्द्र मा नो वसोर्निर्भाक्; अ 4-22-2 एमं भज ग्रामे अभ्ये गोषु निष्टं भज यो अमित्रो
अस्य; मनु 9-207 स निर्भान्यः स्वकादंशत्. —d) अ 1-164-25 also repeated at जै
1-40-1. —e) कृत suggests four i. e. fulfilment. —f) जै 1-60-8; 2-3-12-13;
छां 1-2-7-8; वृ 1-8-8. —g) अ 15-2-1 य एवं विद्वांसं प्रात्यमुपवदति; छां 7-6-1 अथ
येऽल्पाः कलहिनः पिशुना उपवादिनस्ते.

१८

प्रजापतिर्वा इदं त्रयेण वेदेनाजयद्यदस्येदं जितं तत् ॥ १ ॥ स ऐक्षतेत्यं चेद्वा
अन्ये देवा अनेन वेदेन यक्ष्यन्त इमां वाव ते जितिं जेष्यन्ति येयं मम ॥ २ ॥ हन्तेमं
त्रयं वेदं पीळयानीति ॥ ३ ॥ स इमं त्रयं वेदमपीळयत् । तस्य पीळयन्नेरुमेवाक्षरं
नाशकनीत् पीळयितुमिति यदेतत् ॥ ४ ॥ एष उ ह वाव सरसः । सरसा ह वा
एवंविदस्त्रयी विद्या भवति ॥ ५ ॥ स इमं रसं पीळयित्वापनिर्धायोर्ध्वोऽद्रवत् ॥ ६ ॥
तं द्रवन्तं चत्वारो देवानामन्वपश्यन्निन्द्रश्चन्द्रो रुद्रः समुद्रः । तस्मादेते श्रेष्ठा देवानाम् ।
ते ह्येनमन्वपश्यन् ॥ ७ ॥ स योऽयं रस आसीत् तदेव तपोऽभवत् ॥ ८ ॥ त इमं देवा
अन्वैक्षन्त । तेऽभ्यपश्यन् । स तपो वा अभूदिति ॥ ९ ॥ इममु वै त्रयं वेदं मरीर्मृशित्वा
तस्मिन्नेतदेवाक्षरमपीळितमविन्दन्नोमिति यदेतत् ॥ १० ॥ एष उ ह वाव सरसः ।
तेनैनं प्रायुवन् । यथा मधुना लाजान् प्रयुयादेवैम् ॥ ११ ॥ तेऽभ्यतपन्त । तेषां
तप्यमानानामाप्यायत वेदः । तेऽनेन च तपसाऽऽपीनेन च वेदेन तामु एव जिति-
मजयन् यां प्रजापतिरजयत् । त एते सर्व एव प्रजापतिमात्रा अयाश्च अयाश्च
इति ॥ १२ ॥ तस्मात् तप्यमानस्य भूयसी कीर्तिर्भवति भूयो यशः । स य एतदेवं
वेदैरुमेवाऽऽपीनेन वेदेन यजते । यदो याजयत्येवमेवाऽऽपीनेन वेदेन याजयति
॥ १३ ॥ तस्य हैतस्य नैव काचनाऽऽतिरस्ति य एवं वेद । स य एवैनमुपवदति स
आर्तिमृच्छति ॥ १४ ॥

1) v. 1. द्रवम्; cp अ 4-40-2 सत्यो द्रवो द्रवरः पतङ्गरः. Note the last
syllable of the four gods : इन्द्र, चन्द्र, रुद्र and समुद्र who became प्रजापतिमात्राः
(जै 1-8-12).

a) जै 1.1.1-2. —b) जै 1.1.2 रसमाददै. —c) जै 3.19.3-4. —d) तांवा 15.3.23 अन्नं वै देवा अकं इति वदन्ति, रसमस्य पुष्पमिति, सरसमेवान्नायमवरुन्धे; 16.13.7 खल उत्तरवेदित्र हि रसः समवैति सरसमेव यज्ञं करोति; श्रवा 3.3.3.18 रसो वा आपः सरसमेव एतत् क्रीणाति —e) श्रवा 3.9.4.22 तस्य या जुष्टतमा तनूरास तामपनिद्रधे; 4.3.3.8 ते होचुः—अपनिधायैनमोज उपावतमिहा इति; 5.1.4.10 जघो यस्ते वाजिनापि अन्यत्रापनिहितः. —f) के 4.2 तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान् देवान्.. ते होननेदिष्टं परपृशुः. —g) श्रवा 4.5.1.10 अयेतरं विश्वे देवा अमरीमृश्यन्त (काण्व version : तद् विश्वे देवा मरीमृशांचाक्रे). —h) वासं 19.13 लाजाः सोमांशवो मधु; 19.81 त्वगस्य मांसमभवत् न लाजाः; जैवा 1.3.22 स यथा मधुना लाजान् प्रयुषात् एवमेतेनैवाक्षरेण सामन् रसं दधाति; जैवा 2.79 यथा मध्वासिच्य लाजाना-वपेत्. —i) अयम् with *pluti*-mark 3 becomes अयाश्म. —j) वासं 30.9; 17 आर्त्यं परिवित्तम्...आर्त्यं जनवादिनम्; अ.8.8.9 आर्तिश्चानपवाचना; 10.2.10 आर्तिर्वर्तिर्निक्रतिः कुतो नु पुरुषेऽमतिः; 12.2.38 मुहुर्गृध्रैः प्रवदति आर्तिं मर्त्यो नीत्य; आर्पयन्वा २—वीव पपेत्, आर्तिमुच्छेत्; 4—पापीयान् भवति, आर्तिमाच्छति अय म्रियते; श्रवा 11.5.4.2-5 तथा हास्य ब्रह्मचारी न काश्चनार्तिमाच्छति; 1.31.2.4 ईश्वरो वा एष आर्तिमार्तोः...नार्तिमाच्छति.

१.९

तदाहुर्यदोवा ओर्वा इति गीयते काऽत्रगर्भवति क सामेति ॥ १ ॥ ओर्मिति वै साम वागित्यूक् । ओमिति मनो वागिति वाक् । ओमिति प्राणो वागित्येव वाक् । ओमितिन्द्रो वागिति सर्वे देवाः । तदेतादिन्द्रमेव सर्वे देवा अनुयन्ति ॥ २ ॥ ओमित्येतदेवाक्षरम् । एतेन वै संसवे परस्येन्द्रं वृज्जीत। एतेन ह वैर्वको दालभ्य आज-केशिनामिन्द्रं ववृजे । ओमित्येतैनैवाऽऽनिनाय ॥ ३ ॥ तान्येतान्यष्टौ । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रे साम ब्रह्मो गायत्री । तद् ब्रह्माभिसंपद्यते । अष्टाशफाः पशवस्तेनो पशव्यम् ॥ ४ ॥ तस्यैतानि नामानि । इन्द्रः कर्माक्षितिरमृतं व्योमान्तो वाचः । वैहोर्भूर्यः सर्वं सर्वस्मादुत्तरं ज्योतिः । ऋतं सत्यं विज्ञानं विवाचनमप्रतिवाच्यम् । पूर्वं सर्वम् । सर्वा वाक् सर्वमिदमपि धेनुः पिन्वते परागर्वाक् ॥ ५ ॥

1) v. 1. बहुभूयः.

a) ओवा = ओम् + वाक् (with the loss of the final consonants of both) —b) छां 1.3.4 या वाक् सक्...यत् साम स उद्गीयः. —c) छां 2.23.2 एवमोद्गारेण सर्वा वाक् संवृण्णा. —d) ऐवा 1.3 तदाहूर्न पूर्वदीक्षिणः संसवोऽस्ति; तैवा 1.4.6.4 यो वै छन्दो भिरभिभवति स संस्पृन्वतोराभिभवति; जैवा 2.70. —e) जै 4.7.2; छां 1.2.13; 1.12.1. —f) These words stand for numerals; cp जै 1.10.4 पद्ममक्षितिव्योमान्तः; the same series also in जै 1.28.3 and 1.29.3; तांवा 17.14.1 with slight variations gives वद for पद्म; ऐवा 8.22 has द्वे द्वे सहस्रे ब्रह्मनाम् आवेयो मध्यतोऽद्वाद. —g) जै 1.10.4 (where it indicates the highest number) दशषा क्षरति...

नितर्वधा पद्मक्षितिर्व्योमान्तः. —h) ऋ 1.188.5 विराट् सम्राड् विन्वीः प्रन्वीर्वह्नीश्च भूयसीश्च याः; पा 6.3.158 बहोर्लोपो भू च बहोः. —i) 1.9.5 in part parallel to ऐआ 5.3; the close correspondences between the two passages testifies that they are the versions of the same tradition.

१.१०

सा पृथक् सलिलं कामदुघाक्षिति प्राणसंहितं चक्षुः श्रोत्रं वाक्प्रभूतं मनसा
व्याप्तं हृदयाग्रं ब्राह्मणभक्तमन्नशुभं वर्षपवित्रं गोभगं पृथिव्युपरं तपस्तनु वरुण-
परियतनमिन्द्रश्रेष्ठं सहस्राक्षरमयुतधारममृतं दुहाना सर्वाणिमाँल्लोकानाभिविक्शरतीति
॥ १ ॥ तदेतत् सत्यमक्षरं यदोमिति तस्मिन्नापः प्रतिष्ठिता अप्सु पृथिवी पृथिव्यामिमे
लोकाः ॥ २ ॥ यथा सूच्यां पलाशानि संतृण्णानि स्युरेवमेतेनाक्षरेणेमे लोकाः
संतृण्णाः ॥ ३ ॥ तदिदमिमानातिविध्य दशर्धा क्षरति शतधा सहस्रधाऽयुतधा
प्रयुतधा (नियुतधा)ऽयुर्दधा न्ययुर्दधा निखर्वधा पद्मक्षितिर्व्योमान्तः ॥ ४ ॥
ययौघो विध्यन्दमानः परःपरोर्वरीयान् भवत्येवमेवैतदक्षरं परःपरोवरीयो भवति
॥ ५ ॥ ते हैते लोका ऊर्ध्वा एव श्रिताः । इम एव त्रयोदशमासाः ॥ ६ ॥ स य
एवं विद्वान् उद्गायाति स एवमेवैताँल्लोकानतिवर्हति । ओमित्येतेनाक्षरेणाप्सुमादित्यं
मुख आधत्ते । एष ह वा एतदक्षरम् ॥ ७ ॥ तस्य सर्वमाप्तं भवति, सर्वं जितं, न
हास्य कश्चन कामोऽनाप्तो भवति य एवं वेद ॥ ८ ॥ तद्ध पृथुर्वैन्धो दिव्यान्
व्रात्यान् पप्रच्छ—

स्यूणां दिवस्तम्भनीं सूर्यमाहुरन्तरिक्षे सूर्यः पृथिवीप्रतिष्ठः ।

अप्सु भूमीः शिशियरे भूरिभाराः किंस्विन्महीरधितिष्ठन्त्यापः ॥ ९ ॥ इति ॥

ते ह प्रत्यूचुः—

स्यूणामेव दिवस्तम्भनीं सूर्यमाहुरन्तरिक्षे सूर्यः पृथिवीप्रतिष्ठः ।

अप्सु भूमीः शिशियरे भूरिभाराः सत्यं महीरधितिष्ठन्त्यापः ॥ १० ॥ इति ॥

ओमित्येतेदेवाक्षरं सत्यम् । तदेतदापोऽधितिष्ठन्ति ॥ ११ ॥

1) v. l. हृदयोग्रम् (noted by Oertel). —2) v. l. for भक्तम् : भक्त्रम्, भ्रमम् and भूतम् (Oertel).

a) जै 1.10.10-11. —b—b) ऐआ 3.18 = (जैआ 2.10) तयथा सूच्या वासः
संदधदियात्; छां 2.23.4. —c) ऋ 2.32.4 सीव्यत्वपः सूच्याच्छियमानया; तैआ 3.9.6.4
वप्यः सूच्यो भवन्ति—अपस्पयः, रजताः, हरिण्यः; ऐआ 5.1.3 प्रागग्राम्यां सूचीन्यां समुता; आर्षेय 1.

विध्यन्ति सूचीभिः. —d) क 10-27-8 बृहन्नच्छायो अपलाशो अर्वा; 10-135-1 यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे देवैः संपिबते यमः; अ 6-30-3 बृहत्पलाशे सुभगे वर्षवृद्ध क्रतावरि; छां 4-14-3 यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते; 5-2-3 प्ररोहेयुः पलाशानि = वृ 6-3-7. —e) दशधा etc. जै 1-28-3; 1-29-5; तांब्रा 17-14-1 which uses these numerals—दश, शत, सहस्र etc. जैत्रा 2-10 दशधा वा एतदतिविध्यमान् क्षरति; शतधा....इमान्, सहस्रधा...इमान्. —f) तैसं 6-2-3-5 परोवरीयसीमवान्तरदक्षामुपेयात्; ऐत्रा 1-25 परोवरीयांसो वा इमे लोका अर्वाङ्गीहीयांसः; कौत्रा 8-9 तां परोवरीयसीरभ्युपेयात्; छां 1-9-2; 2-7-1-2. —g) शत्रा 13-8-4-6 अथो अग्निर्वै पथो अतिबोद्ध । स एनानतिवहति; वृ 1-3-16; जै 2-11-2; 3-9-3. —h) क 8-9-10 पृथी यदा वैन्यः सादनेष्वेव; अ 8-10-24 तां पृथिव्यैः ऽपोः तां कृषिं च सस्यं चापोः; तैत्रा 1-7-7-4 पृथिव्यैः अम्यापिष्यत । स राष्ट्रं नाभवत्; शत्रा 5-3-5-4 पृथी ह वैन्यो मनुष्याणां प्रथमोऽभिपिषिचे; जैत्रा 1-186 तस्मै क्षत्रं प्रायच्छत । स एव पृथुर्वैन्यः. —i) These two verses cannot be traced in Vedic literature. —j) क 10-149-1-2 अस्कम्भे सविता यामदेहत् ।...यत्रा समुद्रः स्कम्भितो व्यौनत्; क 4-13-5 दिवः स्कम्भः समुत्तः पाति नाकम्. —k) क 1-164-13 तस्य नाक्षस्तप्यते भूरिभारः. —l) क 10-85-1 सत्येनोत्तमिता भूमिः.

१.११

प्रजापतिः प्रजा असृजत । ता एनं सृष्ट्वा अर्वाङ्गीशनीरभिः समन्तं पर्यविशन् ॥ १ ॥ ता अग्रमीत्—किंकामाः स्पेति । अर्वाङ्गीकामा इत्यनुवन् ॥ २ ॥ सोऽब्रवीदेकं वावेदमन्नाद्यममृताक्षी साधैव । तद्गः प्रयच्छानीति । तन्नः प्रयच्छेत्यनुवन् ॥ ३ ॥ सोऽब्रवीदिमान् वै पशून् भूयिष्ठमुपजीवामः । एभ्यः प्रथमं प्रदास्यामीति ॥ ४ ॥ तेभ्यो हिङ्गारं प्रायच्छत् । तस्मात् पशवो हिङ्गारिर्कृतो विजिज्ञासमाना इव चरन्ति ॥ ५ ॥ प्रस्तावं मनुष्येभ्यः । तस्माद् तु स्तुवत इषेदं मे भविष्यत्यदो मे भविष्यतीति ॥ ६ ॥ आदिं वयोभ्यः । तस्मात् तान्याददान्युपापपातमिव चरन्ति ॥ ७ ॥ उद्रीधं देवेभ्योऽमृतम् । तस्मात् तेऽमृताः ॥ ८ ॥ प्रतिहारमारण्येभ्यः पशुभ्यः । तस्मात् ते प्रतिहतास्तन्तस्यमाना इव चरन्ति ॥ ९ ॥

1) v. l. तावत्प्रमानाः; cp the intensive form तावस्यते (जैत्रा).

a) जैत्रा 1-88; 2-148-149; 'in search of food' ? —b) अभितः, समन्तम् and परि a tautological expression as in जैत्रा 2-142. —c) किंकाम = किंयु; cp क 3-33-4 किंयुर्विमो नथो जोह्वीति. —d) वासं 3-5 पुष्टेऽग्निं अनादं अनादाय आदधे; अ 12-5-10 अन्नं च अनायं च; छां 6-2-4; वृ 1-3-27; तै 1-3. —e) जैत्रा 3-213 ततो वै तं पशवोऽभिसमजानत ... तद् हिङ्गारं भवति. —f) करिकत् intensive of कृ; क 1-140-5 महि वर्षः करिकतः; तैसं 6-4-10-2 इन्द्रो हि एतानि रूपाणि करिकदचरत्; अ 4-18-3 अश्मानः...बहुलाः फट् करिकती; जै 1-25-2 तस्मात् पशवो वसन्ता (loc.) हिङ्गारिकतः समुदायन्ति; निवण्डु 2-1-14 करिकत् (कर्मनामसु); पा 7-4-65. —g) गी 16-13 इदमपि मे भविष्यति. —h) उप + अपपातम्; is

this णमुल्? —i) छा 2 9 6 स प्रतिहारः, तदस्य गर्भीन्वायता —j) क 10 90 8 आरण्यान् (पशून्) ग्राम्याश्च ये —k) क 6 25 6 व्यचक्ष्वन्ता यदि वि ततसै ते

१ १२

उपद्रवं गन्धर्वाप्सरोभ्यः । तस्मात् त उपद्रवं गृह्णन्त इव चरन्ति ॥ १ ॥ निधनं पितृभ्यः । तस्माद् तु ते निधनसंस्थाः ॥ २ ॥ तद्यदेभ्यस्तत् साम प्रायच्छदेतमेवैभ्यस्तदादित्यं प्रायच्छत् ॥ ३ ॥ स यदनुदितः स हिङ्गारोऽर्धोदितः प्रस्ताव आसङ्गवमादिर्माध्यन्दिन उद्गीथोऽपरारुहः प्रतिहारो यदुपास्तमयं लोहितायाति स उपद्रवोऽस्तमित एव निधनम् ॥ ४ ॥ स एष सर्वेलोकैः समः । तद्यदेप सर्वेलोकैः समस्तस्मादेप एव साम । स ह वै सामवित् स साम वेद य एवं वेद ॥ ५ ॥ तेऽनुवन्—दूरे वा इदमस्मत् । तत्रेदं कुरु यत्रोपजीवामेति ॥ ६ ॥ तद्वत्तनभ्यत्यनयत् । स वसन्तमेव हिङ्गारमकरोत्, ग्रीष्मं प्रस्तावं, वर्षागुद्गीथं, शरदं प्रतिहार, हेमन्तं निधनम् । मासार्धमासावेव सप्तर्मावकरोत् ॥ ७ ॥ तेऽनुवन्नेदीयो न्वावैतर्हि । तत्रैव कुरु यत्रोपजीवामेति ॥ ८ ॥ तत् पर्जन्यमभ्यत्यनयत् । स पुरोवातमेव हिङ्गारमकरोत् ॥ ९ ॥

a) छा 2 9 7 —b) उपद्रव = *harassment*, reference to the harmful nature of the *Gandharvas*? Cp अ 8 6 19 गन्धर्वा वातोऽभ्रमिवाजतु —c) तेस 1 6 11 2 अरिष्टेन यज्ञेन सत्या (end) गच्छति, ऐवा 7 17 अस्य अह्न सत्यामाधिगच्छ, शत्रा 3 1 3 6 नेत् पुरा यज्ञस्य सत्याया अन्त गच्छानि, 9 4 4 15 सत्यारूप वा एतद् यद्विमोचनम् —d) तैत्रा 2 1 1 3 आसन्नं माना सह चरति, for सन्नव cp क 5 7 6 3 उतायात सन्नवे प्रातरह् (सन्नव only once in क), अ 9 6 4 6 सन्नव प्र स्तोति in fact cp the whole *sūkta*; शत्रा 2 2 3 9 यदा सन्नवोऽय ग्रीष्म, छा 2 9 4 अथ सन्नववेलाया स आदि. —e) शत्रा 7 3 2 19 त वा उपास्तमयमादित्यस्य परिणयति, cp उपोदयम्, उपयुपसम् —f-f') छा 2 9 in general —g) वृ 1 3 2 2 यदेव सम प्लुषिणा तस्माद् एव साम —h) सप्तमौ = षष्ठसप्तमौ (1 e the sixth & seventh), cp जै 1 13 1 below ते सप्तम्यावकरोत्, छा 2 5, 2 16 —i) शत्रा 1 5 2 18 पुरोवात ससृजिरे, अत्राणि समष्टावयन्, शत्रा 2 2 3 8 यदेन पुरस्ताद्वाति तद्वसन्तस्य रूपम्

१ १३

जीमूर्तान् प्रस्तावं स्तनयित्नुमुद्गीथं विद्युतं प्रतिहारं वृष्टिं निधनम् । यद् वृष्टात् प्रजाश्चोपधयश्च जायन्ते ते सप्तम्यावकरोत् ॥ १ ॥ तेऽनुवन्नेदीयो न्वावैतर्हि । तत्रैव कुरु यत्रोपजीवामेति ॥ २ ॥ तत्रज्ञमभ्यत्यनयत् । स यजुष्येव हिङ्गारमकरोद्वचः प्रस्तावं सामान्युद्गीथं स्तोमं प्रतिहारं छन्दो निधनम् । स्वाहाकारवपन्कारावेव

सप्तमावकरोत् ॥ ३ ॥ तेऽब्रुवन् नेदीयो न्वावैतर्हि । तत्रैव कुरु यत्रोपजीवामेति ॥ ४ ॥
तत् पुरुषमभ्यत्यनयत् । स मर्न एव हिङ्गारमकरोद्वाचं प्रस्तावं प्राणमुद्गीथं चक्षुः
प्रतिहारं श्रोत्रं निधनं रेतश्चैव प्रजां च सप्तमावकरोत् ॥ ५ ॥ तेऽब्रुवन्नत्र वा
एनत् तदर्कर्यत्रोपजीविष्याम इति ॥ ६ ॥ स विद्यादहमेव सामास्मि मय्येता देवता
इति ॥ ७ ॥

—a) *Hapax legomenon* in क 6.75.1 जीमूतस्येव भवति प्रतिकम्; वासं 25.8 जीमूतात् हृदयौपशेन.....; अ 11.5.14 जीमूता आसन् सत्वानः; ऐवा 2.19 जीमूतवर्षी ह प्रजाम्यः पर्जन्यः स्यात्; शत्रा 11.8.1.2 जीमूतैश्च नक्षत्रैश्च दिवम् (अहं हत्). —b) शत्रा 2.6.3.7 वृष्टोपपथो जायन्ते. —c) जै 1.33.3 below; छां 2.7.1 प्राणेषु पञ्चविधं सामाकरोत्. —d) Shall we read सप्तमे *neuter dual*? —e) क 2.12.4 यो दासं वर्णमधरं गुहाकः *et passim*. —f) वृ 1.4.10 अहं ब्रह्मास्मि etc.

१.१४

न ह दूरेदेवतः स्यात् । यावद्ध वा आत्मना देवानुपास्ते तावदस्मै देवा
भवन्ति ॥ १ ॥ अथ य एतदेवं वेदाऽहमेव सामास्मि मय्येताः सर्वा देवता इत्येवं
हाऽस्मिन्नेताः सर्वा देवता भवन्ति ॥ २ ॥ तदेतदेवैश्रुत् साम । सर्वा ह वै देवताः
शृण्वन्त्येवंविदं पुण्यायै साधवे । ता एनं पुण्यमेव साधु कारयन्ति ॥ ३ ॥ स ह
स्माह सुचित्तः शैलनः यो यज्ञकामो मामेव स वृणीताम् । तत एवैनं यज्ञ
उपनंस्यति । एवंविदं ह्युद्गायन्तं सर्वा देवता अनुसंतृप्यन्ति । ता अस्मै तृप्तास्तथा
कारिष्यन्ति यथैनं यज्ञ उपनंस्यतीति ॥ ४ ॥

a) क 7.63.4 दूरेअर्थस्तरणिभ्राजमानः; अ 4.28.3 दूरेगव्यूती स्तुवन्नेमि उग्रौ. —b) क 10.98.7 देवभुतं वृष्टिर्विं राणाः. —c) नि 2.12 देवा एनं शृण्वन्ति. —d) पुण्याय = साधवे. —e) कौ 3.8 एष ह्येव एनं साधु कर्म कारयति. —f) तैसं 2.1.3.4 यमलं राग्याय सन्तं राज्यं नोपनमेत्; तैवा 1.1.8.4 उपैनं उत्तरो यज्ञो नमति.

१.१५

देवा वै स्वर्गं लोकमैप्सन् । तं न शयानां नासीना न तिष्ठन्तो न धावन्तो
नैव केनचन कर्मणाप्नुवन् ॥ १ ॥ ते देवा प्रजापतिमुपाधावन् । स्वर्गं वै लोकमैप्सिष्म ।
तं न शयाना नासीना न तिष्ठन्तो न धावन्तो नैव केनचन कर्मणाऽऽप्ताम् । तथा
नोऽनुशाधि यथा स्वर्गं लोकमाप्नुयामेति ॥ २ ॥ तानब्रवीत्—साम्नाऽनृचेनै स्वर्गं
लोकं प्रयातेति । ते साम्नाऽनृचेनै स्वर्गं लोकं प्रापन् ॥ ३ ॥ म वा इमे साम्नाऽ-

गुरिति । तस्मात् प्रसामि तस्माद् प्रसाम्यन्नमिति ॥ ४ ॥ देवा वै स्वर्गं लोकमायन् ।
त एतान्यवपदानि शरीराणि धूर्न्वन्त आयन् । ते स्वर्गं लोकमजयन् ॥ ५ ॥ तान्या
दिवः प्रकीर्णान्यशेरन् । अयेमानि प्रजापतिर्ऋक्पदानि शरीराणि संचित्याऽभ्यर्चत् ।
यदभ्यर्चत् ता एवर्चोऽभवन् ॥ ६ ॥

a) ऐवा 7.15 शयानः ..संजिहानः...उत्तिष्ठन्...चरन्; cp चत्तारो इत्यापथा in Pali
Buddhism. —b) See below जै 1.18.8 अस्मागृचि अस्वरायाम्; 1.21.9 गम्वा एपते
स्वराद्रवति; पन्वा 3-1; जैवा 1.25.9 यत् सामानृचं गायेन्मांसमेव जायेत, न अस्थि; पा 5.4.74
ऋक् पूरन्धूः पथामानक्षे. —c) प्रसाम not elsewhere. —d) शब्दा 3.9.1.9 तस्मापो वाचा
प्रसाम्यन्नादो ह्येव भवति (प्रसामि = अर्थं सव्यजनानस्य-शंकराचार्य on गी 6.10). —e) छां
2.8.3 अन्नवानन्नादो भवति. —f) छां 8.13 भूत्वा शरीरम्....

१.१६

सैवर्गभवदियमेव श्रीः । अतो देवा अभवन् ॥ १ ॥ अथैषामिमामसुराः
श्रियमविन्दन्त तदेवासुरमभवत् ॥ २ ॥ ते देवा अद्भुवन्—या वै नः श्रीरभूदविन्दन्त
तामसुराः । कथं न्वेषामिमां श्रियं पुनरेव जयेमेति ॥ ३ ॥ तेऽद्भुवन्नृच्येव साम
गायामेति । ते पुनः प्रत्यादुत्यर्थिं सामागायन् । तेनास्माल्लोकादसुराननुदन्त ॥ ४ ॥
तद्वै माध्यन्दिने च सवने तृतीयसवने च नर्चोऽपराधीऽस्ति । स यत् ते^१ ऋचि गायति
तेनास्माल्लोकाद् द्विपन्तं भ्रातृव्यं नुदते । अथ यदनृचं देवतासु प्रातःसवनं गायति
तेन स्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥ प्रजापतिर्वै साम्नेर्मा जितिमजयद्यास्येयं जितिस्ताम् ।
स स्वर्गं लोकमारोहत् ॥ ६ ॥ ते देवाः प्रजापतिमुपेत्याऽद्भुवन्नस्मभ्यमपीदं साम
भयच्छेति । तथेति । तदेभ्यः साम प्रायच्छत् ॥ ७ ॥ तदेनानिदं साम स्वर्गं लोकं
नाकामयत् वोढुम् ॥ ८ ॥ ते देवाः प्रजापतिमुपेत्याऽद्भुवन्—यद्वै नः साम प्रादा इदं
वै नस्तत् स्वर्गं लोकं न कामयते वोढुमिति ॥ ९ ॥ तद्वै पाप्मना संसृजतेति ।
फोऽस्य पाप्मेति । ऋगिति । तदृचा समसृजन् ॥ १० ॥ तदिदं प्रजापतेर्गर्ह्यमाणम
तिष्ठदिदं वै मा तत् पाप्मना समस्राक्षुरिति । सोऽन्नवीथिस्त्वैतेन व्यावर्तयाद् व्येव स
पाप्मना वर्ताता इति ॥ ११ ॥ स य एतदृचा प्रातःसवने व्यावर्तयति व्येवं स
पाप्मना वर्तते ॥ १२ ॥

a) पाशिक्षा 52 स्वरतोऽपराधात्. —b) ते (neu. dual). —c) ऋ 10.117.3
स इन्द्रो ज्यो यो गृहवे ददाति (गृह = गृह) अन्नकामाय चरते कृशाय; 5.32.12 किं ते ब्रह्माणो
गृहते सत्वाय; 8.21.16 इन्द्र मा ते गृहामहि; मैसं 1.9.5 न चक्षुषो गृहे य एवं वेद; कासं 9.13
चक्षुषो गृहे.

१.१७

तदाहुर्यदोवा ओवा इति गीयते कात्रगर्भवति क सामेति ॥ १ ॥ प्रस्तुवन्नेवा-
टाभिरक्षरैः प्रस्तौति अष्टाक्षरा गायत्री । अक्षरमक्षरं व्यक्षरम् । तच्चतुर्विंशतिः संप्रयन्ते ।
चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री ॥ २ ॥ तामेतां प्रस्तावेनर्चमाप्त्वा या श्रीर्याऽपचितिर्यः स्वर्गो
लोको यद्यशो यदन्नाद्यं तान्यागायमान आस्ते ॥ ३ ॥

a) The plural verb implies अक्षराणि as the subject (understood) with चतुर्विंशतिः in apposition. —b) अ 1.10.4 ब्रह्म चाप चिकीर्हि नः; वासं 21.58 यशो न दधादिन्द्रियमूर्जमपचितिं स्वधाम्; शत्रा 3.4.1.5 अथास्मा उदकं हरन्ति, अथापचितिं कुर्वन्ति; छां 1.1.9 एतस्यैवाक्षास्यापचित्यै; बृ 1.5.14 एतस्या एव देवताया अपचित्यै; पा 7.2.30 अपचितिश्च.

१.१८

प्रजापतिर्देवानसृजत । तान् मृत्युः पाप्माऽन्वसृज्यत ॥ १ ॥ ते देवाः प्रजापति-
मुपेत्याब्रुवन्—रुस्मादु नोऽसृष्टा मृत्युं चेन्नः पाप्मानमन्ववसृक्ष्यन्नासिंथेति ॥ २ ॥
तानब्रवीत्—छन्दांसि संभरत । तानि यथार्यतनं प्रविशत । ततो मृत्युना पाप्मना
व्यावत्सर्ष्यथेति ॥ ३ ॥ वसवो गायत्रीं समभरन् । तां ते प्राविशन् । तान् साऽच्छा-
दयत् ॥ ४ ॥ रुद्रासिष्टुभं समभरन् । तां ते प्राविशन् । तान् साऽच्छादयत् ॥ ५ ॥
आदित्या जगतीं समभरन् । तां ते प्राविशन् । तान् साऽच्छादयत् ॥ ६ ॥ विश्वेदेवा
अनुष्टुभं समभरन् । तां ते प्राविशन् । तान् साऽच्छादयत् ॥ ७ ॥ तानस्यामृच्यस्वरीयां
मृत्युर्निरजानायथा मणौ मणिर्सूत्रं परिपश्येदेवम् ॥ ८ ॥ ते स्वरं प्राविशन् । तान् स्वरं
सतो न निरजानात् । स्वरस्य तु घोषेणान्वैत् ॥ ९ ॥ त ओमित्येतदेवाक्षरं समारोहन् ।
एतदेवाक्षरं त्रयी विद्या । यददोऽमृतं तपति, तत् प्रपद्य ततो मृत्युना पाप्मना
व्यावर्तन्त ॥ १० ॥ एवमेवैनं विद्वानोमित्येवमेवाक्षरं समारुह्य यददोऽमृतं तपति
तत् प्रपद्य ततो मृत्युना पाप्मना व्यावर्ततेऽथो यस्यैवं विद्वानुद्गायति ॥ ११ ॥

a) Cp in general जैवा 1.283 ff. —b) Perfect 2nd sg. of आस् ? (hapax legomenon); if the reading is genuine Pāṇini would incorporate the root आस् in 3.1.38 उपविद्वागृभ्योऽन्यतरस्याम्, provided that he had the form before him. —c) ऐवा 2.3; कौ 3.3; शत्रा 13.5.2.16 यथायतनं पशुपविशन्ति; तांवा 5.6.7; 16.5.24 पृष्ठानि यथायतनं कल्पन्ते; जैवा 1.154 तस्मात् प्रजा यथायतनादनुद्धताः; तैवा 1.2.5.2 यथायतनात् देवता अवत्स्ये. —d) अ 11.8.13 ये संभारान् समभरन्; तैसं 2.6.2.5 धर्मं संभृत्य भ्रातृव्याप प्र हरति; क 1.162.6 ये चावैते पचनं संभरन्ति. —e) छां 1.4.2 देवा वै मृत्योर्विष्यतः त्रयी

विद्यां प्राविशत् । ते छन्दोभिरच्छादयन्. —f) जै 1.15.3; 1.16.4; 1.21.9. —g) Contrast गी 7.7 सूत्रे माणिगणा इव. —h) छां 1.4.3 यथा मत्स्यमुदके परिपश्येत् which itself can be traced to ऋ 10.68.8..... पर्यपश्यन् मत्स्यं न दूीन उदनि क्षियन्तम्. —i) बृ 4.3.5 अपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्ज्ञायते. —j) छां 1.4.4 एष उ स्वरो यदेतत् (ओम्) अक्षरम्. —k) छां 1.1.9 तेनेयं त्रयी विद्या वर्तते.

१.१९

अथैतदेकविंशं साम ॥ १ ॥ तस्य त्रय्येव विद्या हिङ्गारः । अग्निर्वायुरसावादित्यः प्रस्तावः । इम एव लोका आदिः । तेषु हीदं लोकेषु सर्वमाहितम् । श्रद्धा यज्ञो दक्षिणा एष उद्गीथः । दिशोऽवान्तरदिश आकाश एष प्रतिहारः । आपः प्रजा ओषधय एष उपद्रवः । चन्द्रमा नक्षत्राणि पितर एतन्निधनम् ॥ २ ॥ तदेतदेकविंशं साम । स य एवमेतदेकविंशं साम वेदैतेन हास्य सर्वेणोद्गीतं भवत्येतस्मादेव सर्वस्मादावृश्च्यते य एवं विद्वांसमुपवदति ॥ ३ ॥

a) Attempt at popular etymology. We can say *brahmanawise* आधि सन्तमाक्षिमित्याचक्षते परोक्षेण. —b) जै 1.57.9; 1.58.10 (स्तुतम् for उद्गीतम्). —c) जैत्रा 1.284 येन येन हेयैर्न छन्दसा (आर्त्विज्यम्) कुर्वन्तमुपवदति तस्मादावृश्च्यते...; तैत्रा 3.3.10 1. यदग्रये सायं जुहुयादा सूर्याय वृश्च्येत.

१.२०

इदमेवेदमग्रेऽन्तरिक्षमासीत् । तद्वेवाप्येतर्हि ॥ १ ॥ तद्यदेतदन्तरिक्षं य एवायं पवत एतदेवान्तरिक्षम् । एष ह वा अन्तरिक्षनामि ॥ २ ॥ एष उ एवैष विततः । तद्यथा पलाशे विष्कम्भे स्यातामक्षेणं वा चक्रावेवमेतेनेमौ लोकौ विष्कम्भौ ॥ ३ ॥ तस्मिन्निदं सर्वमन्तः । तद्यदस्मिन्निदं सर्वमन्तस्तस्मादन्तर्यक्षम् । अन्तर्यक्षं ह वै नामैतत् । तदन्तरिक्षमिति परोक्षमाचक्षते ॥ ४ ॥ तद्यथा मृताः प्रवद्धाः प्रलम्बेरन्नेवं हैतस्मिन् सर्वे लोकाः प्रवद्धाः प्रलम्बन्ते ॥ ५ ॥ तस्यैतस्य साम्नस्तिस्म आगीतास्तीण्यागीतानि पङ्क्तिर्भूतयश्चतस्रः प्रतिष्ठा दश प्रगाः सप्त संस्था द्वौ स्तोभावेकं रूपम् ॥ ६ ॥ तद्यास्तिस्म आगा इम एव ते लोकाः ॥ ७ ॥ अथ यानि (त्रीणि) आगीतान्यग्निर्वायुरसावादित्य एतान्यागीतानि । न ह वै कांचन श्रियमपरार्धनोति य एवं वेद ॥ ८ ॥

a) Idiomatic for अन्तरिक्षनामा? Cp बृ 1.4.7 असौनामायम् containing असौनाम? —b) जैत्रा 1.144 यथाक्षेण चक्रौ विष्टम्भौ (v. l. विष्कम्भौ) ..... —c) चक्र (mas.), cp ऋ 4.1.3 आशुं न चक्रम; 8.5.29 उभा चक्रा हिरण्यया. —c) ऋ 7.99.3

व्यस्तभा रोदसी विष्णवेते (= विष्णो + एते). —d) ऋ. 7-61-5 प्र यासु चित्रं दहशे न यक्षम्; वासं 34-2 यदपूर्वं यक्षमन्तः प्रजानाम्; अ 8-7-38 महयक्षं भुवनस्य मध्ये; वृ 5-4-1; के 3-2 —e—e) An attempt at popular etymology, अन्तरिक्ष = अन्तरि + क्ष; for अन्तरि loc. cp उपरि loc. 1 —f) तैत्ति 1-6-10-5 मूते (neut. dual?) कृत्वा सजन्ति; शत्रा 2-6-2-17 तान् द्वयोर्मृतकयोरुपनह्य.... —g) जै 1-37-1 आग्नेयी एका ऐन्द्री एका वैश्वदेवी एका. —h) The precise meaning of आगीत, विभूति, प्रतिष्ठा and प्रगा is obscure. —i) जैत्ति 1-330 एक एकरूपमेव भा भा इति स्तोमन्ति. —j) जै 1-37-5 एकस्यां त्रियं ऋणोति (न अपराणोति = ऋणोति) — राध् and ऋध् being cognates.

१.२१

अथ याः पद् विभूतय ऋतवस्ते ॥ १ ॥ अथ याश्चतस्रः प्रतिष्ठा इमा एव ताश्चतस्रो दिशः ॥ २ ॥ अथ ये दश प्रगा इम एव ते दश प्राणाः ॥ ३ ॥ अथ याः सप्त संस्था या एवैताः सप्त होत्राः प्राचीर्वपदकुर्वन्ति ता एव ताः ॥ ४ ॥ अथ यौ द्वौ स्तोभावहोरात्रे एव ते ॥ ५ ॥ अथ यदेकं रूपं कर्मेव तत् । कर्मणा हीदं सर्वं विक्रियते ॥ ६ ॥ तस्यैतस्य साम्नो देवा आजिर्मायन् । स प्रजापतिर्हरसा हिङ्गारमुद-जयदग्निस्तेजसा प्रस्तावं रूपेण बृहस्पतिरुद्गीथं स्वधया पितरः प्रतिहारं वीर्येण्द्रो निधनम् ॥ ७ ॥ अथेतरे देवा अन्तरिता इवासन् । त इन्द्रमब्रुवन्—तव वै वयं सोऽनु न एतस्मिन् सामन्नाभजेति ॥ ८ ॥ तेभ्यः स्वरं प्रायच्छत् । तं प्रजापतिरब्रवीत्—कथेत्यमकः । सर्वं वा एभ्यः साम प्रादाः । एतावद्वा साम यावान् स्वरः । ऋग् वा एपेतं स्वराद्ब्रवीतीति ॥ ९ ॥ सोऽब्रवीत्—पुनर्वा अहमेपामेतं रसमादास्य इति । तानब्रवीत्—उग्रं मां गायत । अभि मा स्वरतेति । तथेति ॥ १० ॥ तमुपागायन् । तमभ्यस्वरन् । तेषां पुना रसमादत्त ॥ ११ ॥

a) होत्रा is fem.; cp ऐवा 6-1 एका वै होत्रा अकृता. —b) Oertel suggests प्राचीः = पराचीः. —c) Oertel already notes that अहोरात्रे is a rare fem. idual; cp मभा (CE) 12-166-9 अहोरात्राः पतन्त्येताः where, however, the reading एताः is relegated to Malayalam variants. Cp also वासं 14-30 अहोरात्रे अधिपत्नी आस्ताम्. —d) ऐवा 2-25 त आजिमयुः; शत्रा 2-4-3-4 आजिमेवास्मिन्नामहै; 5-1-4-15 आजिं हि सरिष्यन्तो मवन्ति; छां 1-3-5 आजैः सरणम्. —e) ऋ 10-87-5 अग्निर्हरसा हन्त्वेनेमः; अ 18-2-36 वनेषु शुष्मो अस्तु ते पृथिव्यामस्तु यद्भरः. —f) No Vedic parallel; cp अधिज्ञान-शाकुन्तल i-15f पादपान्तरित एव विभ्रब्धं तावदेनो परयावि. —g) ऋ 8-92-32 त्वमस्माकं तव स्पतिः जै 1-57-5. —h) उप + गा = अभि + स्वर.

१.२२

स यथा मधुधाने मधुनौज्जीभिर्मध्वासिञ्चादेवमेव तत् सार्धं पुनरसमासिञ्चत् ॥ १ ॥ तस्माद् ह नोर्पगायेत् । इन्द्र एष यदुद्गाता । स यथाऽसावमीषां रसमादत्त एवमेप तेषां रसमादत्ते ॥ २ ॥ कामं ह तु यजमान उपगायेत् । यजमानस्य हि तद् भवति । अथो ब्रह्मचार्याचार्योक्तः ॥ ३ ॥ तदु वा आहुः । उपैव गायेत् । दिशो ह्युपगायन् दिशामेवं सलोकतां जयतीति ॥ ४ ॥ ते य एवेमे मुख्याः प्राणा एत एवोद्गातारश्चोपगातारश्च । इमे ह त्रय उद्गातार इम उ चत्वार उपगातारः ॥ ५ ॥ तस्माद् चतुर एवोपगातृन् कुर्वीत । तस्माद् होपगातृन् प्रत्यभिमुखेत् । दिशः स्थ श्रोत्रं मेमा हिंसिष्टेति ॥ ६ ॥ स यः स रस आसीद्य एवायं पर्वत एष एव स रसः ॥ ७ ॥ यथा मध्वालोपमद्यादिति ह स्माह सुचित्तैः शलनः । एवमेतस्य रसस्यात्मानं पूरयेत् । स एवोद्गाताऽऽत्मानं च यजमानं चागृतत्वं गमयतीति ॥ ८ ॥

a) Cp ऋ 6-69-6 कलशः सोमधानः. — b) छां 3-1-2 ता एवास्य प्राच्यो मधुनाड्यः. — c) Vedic locative. — d) तैसं 6-3-1-4 न अध्वर्युरुपगायेत्. — e) तैसं 3-3-2-1 बृहस्पतिरुद्गाता विश्वे देवा उपगातारः. — f) आत्मनेपद i. e. in the passive sense; छां. 4-16-1 एष ह वै यज्ञो योऽयं पर्वते; मुं 2-1-6 सोमो यत्र पर्वते. — g) आलोप mouthful bite, थेरगाथा 9-1055 (verse), थेरगाथा 986 चत्वारि पथ आलोपे अमुत्वा उदकं पिबे. — h) जैवा 1-245.

१.२३

अयमेवेदमग्र आकाश आसीत् । स उ एवाप्येतर्हि ॥ १ ॥ स यः स आकाशो वागेव सा । तस्मादाकाशाद्वाग् वदति ॥ २ ॥ तामेतां वाचं प्रजापातिरभ्यपीळयत् । तस्या अभिपीळितायै रसः प्राणेदत् । त एवेमे लोका अभवन् ॥ ३ ॥ स इमाँल्लोका- नभ्यपीळयत् । तेषामभिपीळितानां रसः प्राणेदत् । ता एवैता देवता अभवन्नाग्नि- र्वायुरसावादित्य इति ॥ ४ ॥ स एता देवता अभ्यपीळयत् । तासामभिपीळितानां रसः प्राणेदत् । सा त्रयी विद्याऽभवत् ॥ ५ ॥ स त्रयीं विद्यामभ्यपीळयत् । तस्या अभिपीळितायै रसः प्राणेदत् । ता एवैता व्याहृतयोऽभवन् भूर्भुवः स्वरिति ॥ ६ ॥ स एता व्याहृतीरभ्यपीळयत् । तासामभिपीळितानां रसः प्राणेदत् । तदेतदक्षर- मभवदोमिति यदेतत् ॥ ७ ॥ स एतदक्षरमभ्यपीळयत् । तस्याभिपीळितस्य रसः प्राणेदत् ॥ ८ ॥

a) This is a contradiction of जै 116 अय एकस्यैवाक्षरस्य रसं नाशक्नोदादातुमिति तस्यैव.

१-२४

तदक्षरदेव । यदक्षरदेव तस्मादक्षरम् ॥ १ ॥ यद्वेवाक्षरं नाक्षीयत
तस्मादक्षयम् । अक्षयं ह वै नामैतत् । तदक्षरमिति परोक्षमाचक्षते ॥ २ ॥ तद्वैतदेक
ओमिति गायन्ति । तत् तथा न गायेत । ईश्वरो हैनदेतेन रसेनान्तर्धातोः^१ । अथो द्वे
इवैवं भवत ओमिति । ओ इत्यु ईके गायन्ति । तदु ह तन्न गीतम् । नैव तथा
गायेत । ओमित्येव गायेत् । तदेनदेतेन रसेन संदधाति ॥ ३ ॥ तदेतं रसं
तर्पयति । रसस्तृप्तोऽक्षरं तर्पयति । अक्षरं तृप्तं व्याहृतीस्तर्पयति । व्याहृतयस्तृप्ता
वेदास्तर्पयन्ति । वेदास्तृप्ता देवतास्तर्पयन्ति । देवतास्तृप्ता लोकास्तर्पयन्ति ।
लोकास्तृप्ता अक्षरं तर्पयन्ति । अक्षरं तृप्तं वाचं तर्पयति । वाक् तृप्ताकाशं तर्पयति ।
आकाशस्तृप्तः प्रजास्तर्पयति । तृप्यति प्रजया पशुभिर्य एतदेवं वेदाथो यस्यैवं
विद्वानुद्गायति ॥ ४ ॥

Cp in general छां १-१-३ स एष रसानां रसतमः ..... यद्वैद्यः.

a) जे १-४३-४ यत् क्षरं नाक्षीयतेति. —b) अन्तर्धातोः as opposed to संदधाति
in १-२४-३; छां ६-१६-१ अद्वैतेनात्मानमन्तर्धाय.

१-२५

अयमेवेदमग्र आकाश आसीत् । स उ एवाप्येतर्हि ॥ १ ॥ स यः स आकाश
आदित्य एव सः । एतस्मिन् (हि) उदिते सर्वभिदमाकाशते ॥ २ ॥ तस्य
मर्त्यामृतयोर्वै तीराणि समुद्र एव । तद्यत् समुद्रेण परिगृहीतं तन्मृत्योराप्तमथ यत् परं
तदमृतम् ॥ ३ ॥ स यो ह स समुद्रो य एवायं पवत एष एव स समुद्रः । एतं
हि संद्रवन्तं सर्वाणि भूतान्यनुसंद्रवन्ति ॥ ४ ॥ तस्य द्यावापृथिवी एव रोधसी ।
अथ यथा नद्यां कंसानि वा प्रहीणानि स्युः सैरांसि वैवमस्यायं पार्थिवः समुद्रः
॥ ५ ॥ स एष पार एव समुद्रस्योदेति । स उद्यन्नेप वायोः पृष्ठ आक्रमते ।
सोऽमृतादेवोदेति । अमृतमनुसञ्चरति । अमृते प्रतिष्ठितः ॥ ६ ॥ तस्यैतत् त्रिवृद्धं
मृत्योरनाप्तं शुक्लं कृष्णं पुरुषः ॥ ७ ॥ तद्यच्छुक्लं तद्वाचो रूपमृचोऽमृतयोः । सा
या सा वायुक् सा । अथ योऽग्निमूर्त्युः सः ॥ ८ ॥ अथ यत् कृष्णं तदपां रूपमन्नस्य
मनसो यजुषः । तथास्ता आपोऽन्नं तत् । अथ यन्मनो यजुस्तत् ॥ ९ ॥ अथ यः
पुरुषः स प्राणस्तत् साम तद्ब्रह्म तदमृतम् । स यः प्राणस्तत् साम । अथ यद्ब्रह्म
तदमृतम् ॥ १० ॥

a) आकाश = आदित्य, identity based on popular etymology. —b) ऐवा 4.13 यथैव छिन्ना नौर्वन्धनात् तीरं तरिमृच्छन्ती पुनरेत; जैवा 2.297 दक्षिणे तीरे दीक्षन्ते; तांवा 22.18.7 सुदान्नस्तारं उत्तरे. —c) Popular etymology of समुद्र. —d) ऋ 5.29.7 श्री...सरांसि सुतं पिबत्...सोमम्. —e) Cp the विवृत्करण in छां 6.3.3 where instead of पुरुष, we have रोहितम्. —f) शवा 2.2.4.7 अत्स्यतश्चाग्नेर्मृत्योरात्मानमवापत्; जैवा 1.12 स यो ह स मृत्युराग्निरेव सः. —g) कौवा 4.2 य एव एष आदित्ये पुरुषः; छां 1.6.6; 4.11.1; वृ 2.1.2; 3.9.12.

१.२६

अथाध्यात्मम् । इदमेव चक्षुस्त्रिवृच्छुक्लं कृष्णं पुरुषः ॥ १ ॥ तद्यच्छुक्लं तद्वाचो रूपमृचोऽग्नेर्मृत्योः । सा या सा वायुः सा । अथ योऽग्निर्मृत्युः सः ॥ २ ॥ अथ यत् कृष्णं तदपां रूपमन्नस्य मनसो यजुषः । तद्यास्ता आपोऽन्नं तत् । अथ यन्मनो यजुष्टत् ॥ ३ ॥ अथ यः पुरुषः स प्राणस्तत् साम तद्ब्रह्म तदमृतम् । स यः प्राणस्तत् साम । अथ यद्ब्रह्म तदमृतम् ॥ ४ ॥ सैपोत्क्रान्तिर्ब्रह्मणः । अथातः पराक्रान्तिः सा या साऽऽक्रान्तिर्विद्युदेव सा । स यदेव विद्युतो विद्योतमानायै श्येत रूपं भवति तद्वाचो रूपमृचोऽग्नेर्मृत्योः ॥ ६ ॥ यदेव विद्युतः संद्रवन्त्यै नीलं रूपं भवति तदपां रूपमन्नस्य मनसो यजुषः ॥ ७ ॥ य एवैष विद्युति पुरुषः स प्राणस्तत् साम तद्ब्रह्म तदमृतम् । स यः प्राणस्तत् साम । अथ यद्ब्रह्म तदमृतम् ॥ ८ ॥

a) जैवा 1.254 तस्मात् विवृच्चक्षुः, शुक्लं कृष्णं कनीनिका (sic) (i. e. the अक्षिपुरुषः ?); 1.324 वैष्टममिदं चक्षुः शुक्लं कृष्णं पुरुषः; शवा 12.8.2.26 विवृद्ध इदं चक्षुः शुक्लं कृष्णं कनीनिका; जै 1.34.1. —b) शवा 2.1.1.3 तस्माद् यदेमं लोकमाप आगच्छन्ति अथेहानाचं जायते; जै 1.29.5; 1.33.5. —c) What are these — उत्क्रान्तिः and आक्रान्तिः ?

१.२७

स हैपोऽमृतेन परिष्टृढो मृत्युमध्यास्तेऽन्नं कृत्वा ॥ १ ॥ अथैष एव पुरुषो योऽयं चक्षुषि । य आदित्ये सोऽतिर्पुरुषः । यो विद्युति स परमपुरुषः ॥ २ ॥ एते ह वाव त्रयः पुरुषाः । आ हाऽस्यैते जायन्ते ॥ ३ ॥ स योऽयं चक्षुष्येपोऽनुरूपो नाम । अन्वङ् ह्येष सर्वाणि रूपाणि । तमनुरूपं इत्युपासीत । अन्वञ्चि हैनं सर्वाणि रूपाणि भवन्ति ॥ ४ ॥ य आदित्ये स प्रतिरूपः । प्रत्यङ् ह्येष सर्वाणि रूपाणि । तं प्रतिरूपं इत्युपासीत । प्रत्यञ्चि हैनं सर्वाणि रूपाणि भवन्ति ॥ ५ ॥ यो विद्युति स सर्वरूपः । सर्वाणि ह्येतस्मिन् रूपाणि । तं सर्वरूपं इत्युपासीत । सर्वाणि हास्मिन्

रूपाणि भवन्ति ॥ ६ ॥ एते इ वाव त्रयः पुरुषाः । आ हाऽस्यैते जायन्ते य एतदेवं वेदाथो यस्यैवं विद्वानुद्रायति ॥ ७ ॥

a) नि 1-7 बृहदिति महतो नामधेयं परिवृढं भवति । ब्रह्मा परिवृढः श्रुततः; ब्रह्म परिवृढं सर्वतः.
—b) क 1-25 9 वेदा ये अद्यासते. —c) वृ 1-2-1; जै 1-3 3. —d) शवा 13 5 4 7
अश्वमेध्यमालमत क्रित्रीणामतिपुरुषः. —e) Note the juxtaposition of अनुरूप (in 4),
प्रतिरूप (in 5) and सर्वरूप (in 6)

१.२८

अथमेवेदमग्र आकाश आसीत् । स उ एवाग्नेर्दृहिं ॥ १ ॥ स यः स आकाश
इन्द्र एव सः । स यः स इन्द्र एष एव स य एष एव तपति । स एष सप्तर्षिर्मर्त्यम-
स्तुविष्मान् ॥ २ ॥ तस्य बाङ्मयो रश्मिः प्राङ् प्रतिष्ठितः । सा या सा वागग्निः सः ।
स दशधा भवति शतधा सहस्रधाऽयुतधा प्रयुतधा नियुतधाऽर्बुदधा न्यर्बुदधा
निखर्वधा पञ्चमक्षितिर्व्योमान्तः ॥ ३ ॥ स एष एतस्य रश्मिर्वाग् भूत्वा सर्वास्वासु
प्रजासु प्रत्यवस्थितः । स यः कश्च वदत्येतस्यैव रश्मिना वदति ॥ ४ ॥ अथ मनोमयो
दक्षिणा प्रतिष्ठितः । तद्यत् तन्मनश्चन्द्रमाः सः । स दशधा भवति ॥ ५ ॥ स एष एतस्य
रश्मिर्मनो भूत्वा सर्वास्वासु प्रजासु प्रत्यवस्थितः । स यः कश्च मनुत एतस्यैव
रश्मिना मनुते ॥ ६ ॥ अथ चक्षुर्मयः प्रत्यङ् प्रतिष्ठितः । तद्यत् तच्चक्षुरादित्यः सः । स
दशधा भवति ॥ ७ ॥ स एष एतस्य रश्मिश्चक्षुर्भूत्वा सर्वास्वासु प्रजासु प्रत्यवस्थितः ।
स यः कश्च पश्यत्येतस्यैव रश्मिना पश्यति ॥ ८ ॥ अथ श्रोत्रमय उदङ् प्रतिष्ठितः ।
तद्यत्तच्छ्रोत्रं दिशस्ताः । स दशधा भवति ॥ ९ ॥ स एष एतस्य रश्मिः श्रोत्रं भूत्वा
सर्वास्वासु प्रजासु प्रत्यवस्थितः । स यः कश्च शृणोत्येतस्यैव रश्मिना शृणोति ॥ १० ॥

a) This पाद occurs in क 2-12 12 (यः सप्तर्षिर्वृषभस्तुविष्मान्). See below
1-29 7. —b) On these numerals, see जै 1-29 5.

१.२९

अथ प्राणमय ऊर्ध्वः प्रतिष्ठितः । स यः स प्राणो वायुः सः । स दशधा
भवति ॥ १ ॥ स एष एतस्य रश्मिः प्राणो भूत्वा सर्वास्वासु प्रजासु प्रत्यवस्थितः ।
स यः कश्च प्राणित्येतस्यैव रश्मिना प्राणिति ॥ २ ॥ अथाऽसुमयस्तिर्यङ् प्रतिष्ठितः । स इ
स ईशानो नाम । स दशधा भवति ॥ ३ ॥ स एष एतस्य रश्मिरसुर्भूत्वा सर्वास्वासु
प्रजासु प्रत्यवस्थितः । स यः कश्चासुमानेतस्यैव रश्मिनासुमान् ॥ ४ ॥ अथाऽन्नमयोऽर्वाङ्
प्रतिष्ठितः । तद्यत् तदन्नमापस्ताः । स दशधा भवति शतधा सहस्रधाऽयुतधा प्रयुतधा-

नियुतधाऽर्चुदधा न्यर्चुदधा निखर्वधा पद्ममक्षितिर्व्योमान्तः ॥ ५ ॥ स एष एतस्य
रश्मिरन्नं भूत्वा सर्वास्वासु प्रजांसु प्रत्यवस्थितः । स यः कश्चाश्नात्येतस्यैव रश्मि-
नाश्नाति ॥ ६ ॥ स एव सप्तरश्मिर्दृषभस्तुविष्मान् । तदेतद्वाऽभ्यनूयते—

यैः सप्तरश्मिर्दृषभस्तुविष्मानवास्तृजत् सर्तवे सप्त सिन्धून् ।

यो रौहिणमस्फुरद्बज्रवाहुर्धामारोहन्तं स जनास इन्द्रः ॥ ७ ॥

यैः सप्तरश्मिरिति सप्त ह्येत आदित्यस्य रश्मयः । दृषभ इति । एष ह्येवासां
प्रजानामृषभः । तुविष्मानिति महीयैवाऽस्यैषा ॥ ८ ॥ अवास्तृजत् सर्तवे सप्त सिन्धूनि ।
सप्त ह्येते सिन्धवः । तैरिदं सर्वं सितम् । तद्यदेतैरिदं सर्वं सिद्धं तस्मात् सिन्धवः
॥ ९ ॥ यो रौहिणमस्फुरद्बज्रवाहुरिति । एष (हि) रौहिणमस्फुरद् बज्रवाहुः ॥ १० ॥
धामारोहन्तं स जनास इन्द्र इति । एष हीन्द्रः ॥ ११ ॥

a) क 2.12.12. —b) Brāhmaṇa-wise comment on the Rigveda quotation. —c) जैत्रा 2.87 इन्द्रो वा अकामयत्, ऋषभः सर्वासां प्रजानां स्पामिति. —c) तैत्ति 7.5-10.1 महीयामेव एषु दधाति; जै 1.46.2 महीया च रश्मयः; 1.48.5 महीया मांसान्यस्य तानि । मांसैर्हि स महीयते. —d) Popular etymology !

१.३०

तद्यथा गिरिं पन्थानः समुदिर्युरिति ह स्माह शाश्वत्यायानिरेवेमेत आदित्यस्य
रश्मय एतमादित्यं सर्वतोऽपियन्ति । स ह्येवं विद्वानोमित्याददान एतैरेतस्य रश्मिभिरेत-
मादित्यं सर्वतोऽप्येति ॥ १ ॥ तदेतत् सर्वतोद्वारमनिर्पेधं साम । अन्यतोद्वारं ह्येनदेक
एवाऽभ्रङ्गमुपासते । अतोऽन्यथा विद्युः ॥ २ ॥ अथ य एतदेवं वेद स एवेतत् सर्वतो-
द्वारमनिर्पेधं साम वेद ॥ ३ ॥ सा एषा विद्युत् । (यद्) एतन्मण्डलं समन्तं
परितपति तत् साम । अथ यत् परमतिभाति स पुण्यकृत्यार्य रसः । तपभ्यतिमुच्यते ॥ ४ ॥
तदेतद्भ्रातृव्यं साम । न ह वा इन्द्रः कंचन भ्रातृव्यं पश्यते । स यथेन्द्रो न कंचन
भ्रातृव्यं पश्यत एवमेव न कंचन भ्रातृव्यं पश्यते य एतदेवं वेदाथो यस्यैवं
विद्वानुद्गापति ॥ ५ ॥

a) Wrong reading for —इष्टुः १, —b) शक्वा 8.1.4.9; 10.1.5.20; सावित्रा 3.8; जै 1.6.2; 1.30.1; 2.2.8; 2.4.3; 3.13.6; 3.28.5; 4.16.1; 4.17.2. —c) जैत्रा 2.90 ताः ... निषेधेन निषिष्य आत्स्न्यं दधिरे ... बृहत्सामा निषेधबद्धा; तांता 15.9-11 निषेधेन देवाः पश्यन् पर्यगच्छन्; आत्रा 2.17 आत्रैस्तां च उत्तोपनिषेधैः; 3.5 एतां निषेध उत्तमय. —d) Cp

अभ्रद्वप in पा 3.2.42. —e) शब्दा 1.6.1.8 आभक्तो ह वै तस्यां पुण्यकृत्यायां भवति; also साधुकृत्या in शब्दा 13.8.1.1; cp पापकृत्या in शब्दा 11.2.7.33 and 13.5.4.1. —f) ऐवा 4.2 अभ्रावृष्यं वा एतद् भ्रावृष्यहा (sic) साम यज्ञानदम्; जै 1.45.6.

१.३१

अयमेवेदमग्र आकाश आसीत् । स उ एवाऽप्येतर्हि । स यः स आकाश इन्द्र एव सः । स यः स इन्द्रः सामैव तत् ॥ १ ॥ तस्यैतस्य साम्न इयमेव प्राची दिग्धिङ्कार ईयं प्रस्ताव ईयमादिरियंमुद्गीथोऽसौ प्रतिहारोऽन्तरिक्षमुपद्रव ईयमेव निधनम् ॥ २ ॥ तदेतत् सप्तविधं साम । स य एवमेतत् सप्तविधं साम वेद यत् किञ्च प्राच्यां दिशि या देवर्ता ये मनुष्या ये पशवो यदन्नाद्यं तत् सर्वं हिङ्कारेणाप्नोति ॥ ३ ॥ अथ यदक्षिणायां दिशि तत् सर्वं प्रस्तावेनाप्नोति ॥ ४ ॥ अथ यत् प्रतर्च्यां दिशि तत् सर्वमादिनाप्नोति ॥ ५ ॥ अथ यदुदीच्यां दिशि तत् सर्वमुद्गीथेनाप्नोति ॥ ६ ॥ अथ यदमुष्यां दिशि तत् सर्वं प्रतिहारेणाप्नोति ॥ ७ ॥ अथ यदन्तरिक्षे तत् सर्वमुपद्रवेणाप्नोति ॥ ८ ॥ अथ यदस्यां दिशि या देवता ये मनुष्या ये पशवो यदन्नाद्यं तत् सर्वं निधनेनाप्नोति ॥ ९ ॥ सर्वं ह्यैवास्याप्तं भवति सर्वं जितं न हास्य कश्चन कामोऽनाप्तो भवति य एवं वेद ॥ १० ॥ स यद्द किञ्च किञ्चैवं विद्वानेषु लोकेषु कुरुते स्वस्यैव तत् स्वतः कुरुते । तदेतद्वचाऽभ्यनूयते— ॥ ११ ॥

a) I.e. दक्षिणा दिक्. —b) I.e. प्रतीची दिक्. —c) I.e. उदीची दिक्. —d) I.e. द्युलोकः. —e) I.e. अधरा दिक् or पृथ्वी. —f) Cp छां 2.8 f. —g) The divinities of the different quarters; see वृ 3.9.20ff. —h) Note the idiom स्वस्य स्वतः कुरुते.

१.३२

यद् द्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः ।

न त्वा वज्रिन्सहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी इति ॥ १ ॥

यद् द्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युरिति । यच्छतं द्यावः स्युः शतं भूर्म्यस्ताभ्य एष एवाकाशो ज्यायान् ॥ २ ॥ न त्वा वज्रिन्सहस्रं सूर्या अन्विति । न ह्येतं सहस्रं च न सूर्या अनु ॥ ३ ॥ न जातमष्ट रोदसी इति । न ह्येतं जातं रोदन्ति । इमे ह द्याव रोदसी ताभ्यामेव एवाकाशो ज्यायान् । एतस्मिन् ह्येवैते अन्तः ॥ ४ ॥ स य आकाश इन्द्र एव सः । स यः स इन्द्र एष एव स य एष

तपति ॥ ५ ॥ स एपोऽभ्राण्यति^१ मुच्यमान एति । तद्यथैपोऽभ्राण्यति मुच्यमान
एत्येवमेव स सर्वस्मात् पापनोऽतिमुच्यमान एति य एवं वेदाथो यस्यैवं विद्वानुद्रायति
॥ ६ ॥

a) ऋ ८.७०.५. —b) रोदसी *fem. sg.* The dual used as *sg.* The verb अट् is singular. —c) भूमीः is *nom. sg.* of भूमी. —d) भूम्यः is *nom. pl.* Cp ऋ ७.५०.४ सर्वा नयो अशिमिदा भवन्तु. —e) क ५.१५ न तत्र सूर्यो भाति. —f) Cp छां ३.१४.३ ज्यायान् पृथिव्याः. —g) The author of the Upaniṣad understands रोदसी as dual. —h) अति is a preposition governing अभ्राणि.

१.३३

त्रिवृत्साम चतुष्पात् । ब्रह्म तृतीयमिन्द्रस्तृतीयं प्रजापतिस्तृतीयमन्नमेव चतुर्थः
पादः ॥ १ ॥ तद्यद् ब्रह्म स प्राणोऽथ य इन्द्रः सा वागथ यः प्रजापतिस्तन्मनोऽन्नमेव
चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ मन एव हिङ्गरो वाक् प्रस्तावः प्राण उद्गीथोऽन्नमेव चतुर्थः
पादः ॥ ३ ॥ करोत्येव वाचा, नयति प्राणेन, गमयति मनसा । तदेतन्निर्बुद्धं यन्मनः ।
तेन यत्र कामयते तदात्मानं च यजमानं च दधाति ॥ ४ ॥ अथाधिदैवतम् । चन्द्रमा
एव हिङ्गरोऽग्निः^२ प्रस्ताव आदित्य उद्गीर्थ आप एव चतुर्थः पादः । तद्धि
प्रत्यक्षमन्नम् ॥ ५ ॥ ता वा एता देवता अमावास्यां रात्रिं संयन्ति । चन्द्रमा
अमावास्यां रात्रिमादित्यं प्रविशत्यादित्योऽग्निम् ॥ ६ ॥ तद्यत् संयन्ति तस्मात् साम । स
ह वै सामवित् स साम वेद य एवं वेद ॥ ७ ॥ तासां वा एतासां देवतानामेकैकैव
देवता साम भवति ॥ ८ ॥ एष एवादित्यस्त्रिवृच्चतुष्पाद्रश्मयो मण्डलं पुरुषः । रश्मय
एव हिङ्गरोः । तस्मात् ते प्रथमत एवोद्यतस्तायन्ते । मण्डलं प्रस्तावः पुरुष उद्गीथो या
एता आपोऽन्तः स एव चतुर्थः पादः ॥ ९ ॥ एवमेव चन्द्रमसो रश्मयो मण्डलं
पुरुषः । रश्मय एव हिङ्गरो मण्डलं प्रस्तावः पुरुष उद्गीथो या एता आपोऽन्तः स
एव चतुर्थः पादः ॥ १० ॥ चत्वार्यन्यानि चत्वार्यन्यानि । तान्यष्टौ । अष्टाक्षरा
गायत्री । गायत्रं साम ब्रह्मो गायत्री । तद् ब्रह्माभिसंपद्यते । अष्टाशफाः पशवस्तेनो
पशव्यम् ॥ ११ ॥

a) A strange way of saying प्रथम, द्वितीय and तृतीय; cp बृ १.२.३ आदित्यं
तृतीयम् etc. —b) बृ ५.१२.१ प्राणो ब्रह्मेत्याहुस्तत्र तथा (a refutation); बृ ४.१.३ प्राणो वै
ब्रह्म; छां ४.१०.५ प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म; तै ३.३ प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात्; की २.१-२ प्राणो
ब्रह्मेति स्माह कौपीतकिः १ ... स आह पैतृचः २. —c) जै १.१३.५; छां २.११.१. —d) छां

2.7.1; 2.11.1. —e) See below 2.2.8; 3.32.9 स एष प्राणो वाचा करोति मनोनेत्रः; शब्दा 4.6.7.5 सा यत्रेयं वागासीत् सर्वमेव तत्राक्रियत्; शब्दा 8.1.2.9 वाग् वै विश्वकर्मा ऋषिः, वाचा हि इदं सर्वं कृतम्. —f) छां 4.15.6; 5.10.2 तत् पुरुषोऽमानस एनान् ब्रह्म गमयति; also वृ 6.2.15 पुरुषोऽमानस एत्य ..... —g) मनोनिरोध seems to enable a person to move wherever he likes; see the next sentence; मै 6.34; गी 6.20. —h) छां 2.2.1. —i) छां 2.20.1. —j) The same etymology below 1.40.6; 1.48.7; 1.51.2; 4.13.2. —k) On 1.33.8-10 see छां 1.6.3-4.

१.३४

अर्थाध्यात्मम् । इदमेव चक्षुस्त्रिवृच्चतुष्पाच्छुक्लं कृष्ण पुरुषः । शुक्लमेव हिङ्गारः कृष्णं प्रस्तावः पुरुष उद्गीथो या इमा आपोऽन्तः स एव चतुर्थः पादः ॥ १ ॥ इदमादित्यस्यायनमिदं चन्द्रमसः । चत्वारिमानि चत्वारिमानि । तान्यष्टौ । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रं साम ब्रह्मो गायत्री । तदु ब्रह्माभिसंपद्यते । अष्टाशफाः पशवस्तेनो पशव्यम् ॥ २ ॥ स योऽयं पश्यते स एष एव प्रजापतिः । तद्वेव साम । तस्यायं देवो योऽयं चक्षुषि पुरुषः । स एष आहुतिमतिमत्योत्क्रान्तः ॥ ३ ॥ अथ यावेतौ चन्द्रमाश्चादित्यश्च यावेतावप्सु दृश्येते एतावेतयोर्देवौ ॥ ४ ॥ यद् वा इदमाहुर्देवानां देवा इति । एते ह ते । त एत आहुतिमतिमत्योत्क्रान्ताः ॥ ५ ॥ तद् पृथुर्वैन्यो दिव्यान् व्रातयान् पप्रच्छ —

येभिर्वात इपितः प्रवाति ये ददन्ते पञ्च दिशः समीचीः ।

य आहुतीरत्यमन्यन्त देवा अपां नेतारः कृतमे त आसन् ॥ ६ ॥ इति ॥

ते ह प्रत्यूचुः —

इममिषां पृथिवीं वस्त एकोऽन्तरिक्षं पर्येको बभूव ।

दिवमेको ददते यो विधर्ता विश्वा आशाः प्रतिरक्षन्त्यन्ये ॥ इति ॥ ७ ॥

इमामेकां पृथिवीं वस्त एक इत्यग्निर्ह सः ॥ ८ ॥ अन्तरिक्षं पर्येको बभूवेति वायुर्ह सः ॥ ९ ॥ दिवमेको ददते यो विधर्तेत्यादित्यो ह सः ॥ १० ॥ विश्वा

आशाः प्रतिरक्षन्त्यन्य इति । एता ह वै देवता विश्वा आशाः प्रतिरक्षन्ति चन्द्रमा नक्षत्राणीति । ता एताः सामैव सत्यो ब्यूढोऽन्नाद्याय ॥ ११ ॥

a) See above 1.26.1. —b) Refer to पाद (c) of the ऋक् quoted in 1.33.6. —c) जैत्रा 1.277; ऋ 8.9.10 (पृथि वैन्य). —d) तांवा 24.18.2 देवा व्रात्याः सवमासत; cp अ 15.1.1 f on व्रात्य. —e) अ 10.8.35. The सूक्त is called ज्येष्ठब्रह्मवर्णनम् (variants : सषीची for समीचीः; आहुतिम् for आहुतीः). —f) शब्दा 7.3.1.24 तस्मात् सर्वतः समीच्यो दिशः. —g) अ 10.8.36 (variants : एषां for एकः and

एके for अन्ये). —h) ददते is 3rd pers. sg.; cp नि 2-2 अकूरो ददते मणिम्. —i) वस्ते from √ वस् to illumine? Cp शत्रा 10-5-2-4 ... विवस्वान् एष हि अहोरात्रे विवस्ते. —j) Obscure and corrupt.

१.३५

अथैतत् साम । तदाहुः संवत्सरं एव सामेति ॥१॥ तस्य वसन्त एव हिङ्गारः । तस्मात् पशवो वसन्तां हिङ्गारिक्ततः समुदायन्ति ॥ २ ॥ ग्रीष्मः प्रस्तावः । अनिरुक्तो वै प्रस्तावोऽनिरुक्तं ऋतूनां ग्रीष्मः ॥ ३ ॥ वर्षा उद्गीथः । उदिव वै वर्षं गायति ॥ ४ ॥ शरत् प्रतिहारः । शरादि ह खलु वै भूयिष्ठा ओर्षधयः पच्यन्ते ॥ ५ ॥ हेमन्तो निधनम् । निधनं कृता इव वै हेमन् प्रजा भवन्ति ॥ ६ ॥ तावेतावन्तौ संधत्तः । एतदन्वनन्तः संवत्सरः । तस्यैतावन्तौ यद्धेमन्तश्च वसन्तश्च । एतदनु ग्रामस्यान्तौ समेतः । एतदनु निष्कस्यान्तौ समेतः । एतदन्वाहिर्भोगान् पर्याहृत्य शये^k ॥ ७ ॥ तद्यथा ह वै निष्कः समन्तं ग्रीवा अभिपर्यक्त एवमनन्तं साम । स य एवमेतदनन्तं साम वेदानन्ततामेव जयति ॥ ८ ॥

a) संवत्सरे एव; cp 1-36-1,4,10, below. —b) Vedic locative; cp पा 7-1-39; तेसं 2-1-2-5 ग्रीणि वा आदित्यस्य तेजांसि, वसन्ता प्रातर, ग्रीष्मे मध्यन्दिने, शरादि अपराह्णे; कांसं 10-2 वसन्ता यजेत; शत्रा 7-2-4-26 वसन्ता प्रावृषि शरादि; तैत्रा 1-1-2-6 वसन्ता ब्राह्मणोऽग्निमादधीत (Krasis: वसन्ते + आ = वसन्त + आ = वसन्ता). —c) Cp 1-12-7 above. —d) अनिरुक्त means a mode of sāman-chant? —e) शत्रा 2-2-3-7 वर्षादित् वर्षाः. —f) क 1-6 सस्यमिव मर्त्यः पच्यते. —g) पत्रा 3-1 तस्माद् हेमन्तं प्रजा निधनकृता इव आसते; cp वषट्कृताः in शत्रा 11-2-7-32 तस्माद्धेमन् वषट्कृताः पशवः सीदन्ति. —h) शत्रा 1-5-4-5 तस्माद्धेमन् म्लायन्त्योपधयः; जैत्रा 1-167 तस्माद् हेमन्नुष्णाः कृप्या अप उदाहरन्ति. —i) ग्राम and निष्क in juxta-position in छां 4-2-4 अयं ग्रामः, अयं निष्कः; for निष्क see ऋ 5-19-3 निष्कग्रीवः. —j) ऋ 6-74-14 अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुम्. —k) Third pers. sg. for शये; cp ऋ 1-3-29 दातुः शये सहवत्सा न धेनुः.

१.३६

अथैतत् पर्जन्ये साम । तस्य पुरोवात एव हिङ्गारः । अथ यदभ्राणि संप्लावयति स प्रस्तावः । अथ यत् स्तनयति स उद्गीथः । अथ यद्विद्योतते स प्रतिहारः । अथ यद्वर्षति तन्निधनम् ॥ १ ॥ तदेतत् पर्जन्ये साम । स य एवमेतत् पर्जन्ये साम वेद वर्षको^o हासै पर्जन्यो भवति ॥ २ ॥ अथैतत् पुरुषे साम । तस्यायमेव हिङ्गारोऽयं प्रस्तावोऽयमुद्गीथोऽयं प्रतिहार इदं निधनम् ॥ ३ ॥ तदेतत् पुरुषे साम । स य एवमेतत् पुरुषे साम वेदोर्ध्वं एव प्रजया पशुभिरारोहन्नेति ॥ ४ ॥ य उ एनत्

प्रत्यग् वेद ये प्रत्यञ्चो लोकास्ताञ्जयति । तस्यायमेव हिङ्गारोऽयं प्रस्तावोऽयमुद्गीथोऽयं प्रतिहार इदं निधनम् । ये प्रत्यञ्चो लोकास्ताञ्जयति ॥ ५ ॥ य उ एनत् तिर्यग् वेद ये तिर्यञ्चो लोकास्ताञ्जयति । तस्य लोमैव हिङ्गारस्त्वक्प्रस्तावो मांसमुद्गीथोऽस्थि प्रतिहारो मज्जा निधनम् ॥ ६ ॥ तस्य त्रीण्याविर्गायति प्रस्तावं प्रतिहारं निधनम् । तस्मात् पुरुषस्य त्रीण्यस्थीन्याविर्दन्ताश्च द्वयाश्च नखाः । ये तिर्यञ्चो लोकास्ताञ्जयति ॥ ७ ॥ य उ एनत् सम्यग् वेद ये सम्यञ्चो लोकास्ताञ्जयति । तस्य मन एव हिङ्गारो वाक् प्रस्तावः प्राण उद्गीथश्चक्षुः प्रतिहारः श्रोत्रं निधनम् । ये सम्यञ्चो लोकास्ताञ्जयति ॥ ८ ॥ अथैतद्देवतासु साम । तस्य वायुरेव हिङ्गारोऽग्निः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथश्चन्द्रमाः प्रतिहारो दिश एव निधनम् ॥ ९ ॥ तदेतद्देवतासु साम । स य एवमेतद्देवतासु साम वेद देवतानामेव सलोकतां जयति ॥ १० ॥

a) तैस 1-6-11-3-4; श्रुता 1-5-2-8; छां 2-3-1; 2-15-1. —b) श्रुता 7-5-2-37 तस्यादेतस्यां दिशि पर्जन्यो न वयुः; पोपुक् in वंशवाहण २; लम्भुक in छां 5-5-2; cp पा 3-2-154 where लम्भुक and पोपुक् ought to have been included. —c) Cp क 5-3 ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयति, अपानं प्रत्यगस्यति; छां 3-13-35. —d) छां 2-19 एतं यज्ञायज्ञीयमज्ञेयु श्रोतम्. —e) To make up the number three, द्याः to be construed as द्विप्रकाराः, i.e. हस्तनखाः and पादनखाः. —f) छां 2-7-11. —g) छां 2-20 (with minor variations).

१.३७

तस्यैतास्तिष्ठ आगा आग्नेय्येकैन्द्रयेका वैश्वदेव्येका ॥ १ ॥ सा या मन्द्रा साऽऽग्नेयी । तया प्रातःसवनस्योद्गेयम् । आग्नेर्य वै प्रातःसवनमाग्नेयोऽयं लोकः । स्वयागया प्रातःसवनस्योद्गायत्यृध्नोतीमं लोकम् ॥ २ ॥ अथ या घोषिण्युर्ष्विदमती सैन्द्री । तया माध्यन्दिनस्य सवनस्योद्गेयम् । ऐन्द्रं वै माध्यन्दिनं सवनम् । ऐन्द्रोऽसौ लोकः । स्वयागया माध्यन्दिनस्य सवनस्योद्गायत्यृध्नोत्यमुं लोकम् ॥ ३ ॥ अथ या वीङ्मयन्निव प्रथयन्निव गायति सा वैश्वदेवी । तया तृतीयसवनस्योद्गेयम् । वैश्वदेवं वै तृतीयसवनम् । वैश्वदेवोऽयमन्तरालोक्तः । स्वयागया तृतीयसवनस्योद्गायत्यृध्नोतीममन्तरालोक्तम् ॥ ४ ॥ अथो उर्चर्वा खल्वाहुरेकयैवागयोद्वेयं यदेवास्य मध्यं वाच इति । तद्यया वै वाचा व्यायच्छमान उद्गायति तदेवास्य मध्यं वाचः । तया वा एतया वाचा सर्वा वाच उपगच्छति । अव्यासिक्तामेकस्थां श्रियमृध्नोति य एवं वेद ॥ ५ ॥ अथ या कौश्र्वा सा वार्हस्पत्या । स यो ब्रह्मवर्चसं कामः स्यात् स

तयोद्गायेत् । तद् ब्रह्म वै बृहस्पतिः । तद्वै ब्रह्मवर्चसमृद्ध्योति । तथा ह ब्रह्मवर्चसी भवति ॥ ६ ॥ अथ ह चैकितानेय एकस्यैव साम्न आगां गायति गायत्रस्यैव । तदनवानं गेयम् । तत् साम्न एवा प्रतिहारान्नवानं गेयम् । तत् प्राणो वै गायत्रम् । तद्वै प्राणमृद्ध्योति । तथा ह सर्वमायुरेति ॥ ७ ॥

On the distribution of सवनस, see तैसं 7.1.1.4-6 and तांब्रा 6.1.6-11.

a) ऐवा 3.44 तस्मान्मन्द्रया वाचा प्रातःसवने शंसेत् । .... बलीयस्या वाचा मध्यान्दिने ... बलिष्ठतमया (sic—double superlative) वाचा तृतीयसवने; also below 1.51.6 f; but differently छां 2.22.1 where विनर्दि साम्नः is regarded as अग्नि's उद्गीय. —b) ऋ 1.31.8 ऋष्याम कर्म अपसा नवेन; 1.84.16 य एषां भृत्यां ऋणधत् स जीवात् (transitive use). —c) घोषिणी and उपव्दिमती together in जैवा 1.253 तस्मात् घोषीव उपव्दिमादिव गर्भा जायन्ते; ऐवा 4.9 तस्मात् स उच्चैर्वीष उपव्दिमान् क्षत्रस्य रूपम्; छां 2.22.1 assigns to इन्द्र-श्रद्धणं बलवत् साम्नः; ऋ 10.94.4 आघोषयन्तः पृथिवीमुपव्दिमिः; तैसं 3.1.9.1 यानूध्वान् तानुपव्दिमतः...; शब्रा 11.2.7.32 साम्न इव उपव्दिः कियते. —d) I. e. further on in this case. See below 1.37.7. —e) The verb व्यासिच् occurs only in आश्रौसू 3.10.25 अन्यतरा (?) दोषे व्यासिच्य प्रचरेयुः. —f) छां 2.22.1 attributes क्रौञ्चं साम्नः to बृहस्पति, preceptor of gods, while तैसं 2.5.11.1 is assigned to the Asuras, यद् क्रौञ्चमन्वाह आसुरं तत्, यन्मन्द्रं मानुषं तत्, यदन्तरा तत् सदेवम्. —g) जै 1.42.1; 2.5.2; वृ 1.3.24. चैकितानेय is brought into relation with साम्नः; पद्मा 3.7 वासिष्ठः चैकितानेयः. —h) ऐवा 2.28 अनवानं दिदेवत्यान् यजेत प्राणानां संतत्यै; 3.35 अनवानं प्रथमर्कं शंस्तव्या (sic); for अवान see 2.5.7 below.

१.३८

अथ ब्रह्मर्दत्तं चैकितानेयमुद्गायन्तं कुरव उपोदुः—उज्जहीहि साम दालभ्येति ॥ १ ॥ स होपोद्यमानो निर्तरां जगौ । तं होद्युः—किमुपोद्यमानो नितराम-गासीरिति ॥ २ ॥ स होवाच—इदं वै लोमेत्येतदेवैतत् प्रत्युपशृणुमः । तस्माद् येन एतदुपावादिपुर्लोर्मशानीव तेषां श्मशानानि भवितरः । अथ वयमुदेव गातारः स्म इति ॥ ३ ॥ अथ ह राजा जैर्वालिर्गलूनसमाक्षायिणं शंमूलपर्णाभ्यामुत्थितं पमच्छ—ऋचाऽऽगाता शालावत्याऽऽ साम्नाऽऽ इति ॥ ४ ॥ नैव राजनृचेति होवाच न साम्नेति । तद्युयं तर्हि सर्वे एव पणार्या भविष्यथ य एवं विद्वांसोऽगायतेति ॥ ५ ॥ अथ यद्वाऽवक्ष्येत्वा च साम्ना चागामेति धीतेन वै तद्यातयाम्नाऽमलारूढेनागातेति हैनान्स्तदवक्ष्यत् । तद्ध तदुवाच स्वरेण चैव हिङ्गारेण चागामेति ॥ ६ ॥

१.४०

चैत्वारि वारू परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥

वागेव सामं । वाचा हि साम गायति । वागेवोक्तम् । वाचा हुक्थं शंसति ।
वागेव यजुः । वाचा हि यजुरनुवर्तते ॥ २ ॥ तद्यत् किंचार्वाचीनं ब्रह्मणस्तद्वागेव
सर्वम् । अथ यदन्यत्र, ब्रह्मोपदिश्यते । नैव हि तेनाऽऽर्त्विज्यं करोति । परोक्षेणैव
तु कृतं भवति ॥ ३ ॥ तस्या एतस्यै वाचो मनः पादश्चक्षुः पादः श्रोत्रं पादो वागेव
चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ तद्यद्वै मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति । यच्चक्षुषा पश्यति
तद्वाचा वदति । यच्छ्रोत्रेण शृणोति तद्वाचा वदति ॥ ५ ॥ तद्यदेतत् सर्वं वाचमेवाभि-
समयति तस्माद्वागेव साम । स ह वै सामवित् स साम वेद य एवं वेद ॥ ६ ॥ तस्या
एतस्यै वाचः प्राणा एवाऽमुः । एषु हीदं सर्वमसूतेति ॥ ७ ॥

a) ऋ 1.164.45. —b) वृ 1.3.22 वाग् वै साम. —c) अन्यत्र = पराचीनम् as
opposed to अर्वाचीनम्. —d) श्रवा 6.6.2.6 प्राणो वा असुः. Popular etymology of
असु (as contained in असूत).

१.४१

तेन हैतेनामुना देवा जीवन्ति, पितरो जीवन्ति, मनुष्या जीवन्ति, पशवो
जीवन्ति, गन्धर्वाप्सरसो जीवन्ति, सर्वमिदं जीवति ॥१॥ तदाहुः—यदमुनेदं सर्वं जीवति
कः साम्नोऽसुरिति । प्राण इति ब्रूयात् । प्राणो ह वाच साम्नोऽसुः ॥ २ ॥ स एष
प्राणो वाचि प्रतिष्ठितो वायु प्राणे प्रतिष्ठितः । तावेतावेवमन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ ।
प्रतितिष्ठति य एवं वेद ॥ ३ ॥ तदेतद्वचाऽभ्यनूच्यते—

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥

आदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति । एषा वै द्यौरेपान्तरिक्षम् ॥ ५ ॥ आदितिर्माता
स पिता स पुत्र इति । एषा वै मातैषा पितैषा पुत्रः ॥ ६ ॥ विश्वे देवा अदितिः
पञ्च जना इति । ये देवा असुरेभ्यः पूर्वं पञ्च जना आसन् य एवासावादित्ये पुरुषो
यश्चन्द्रमासि यो विद्युति योऽसु योऽयमक्षन्नन्तरेष एव ते । तदेतैव ॥ ७ ॥ अदितिर्जात-
मदितिर्जनित्वमिति । एषा एव जातमेषा जानित्वम् ॥ ८ ॥

a) See note on 1.37.7. —b) छां 1.2.13; 1.12.1, 3. —c) शब्दा 15.4 नितरां परिधानीयां शंसेत्. —d) तांब्रा 13.11.11 भरद्वाजस्य लोम भवति. —e) Perhaps a pun on the words लोम and लोमश. —f) Periphrastic future; cp वासं 18.59 अन्वागन्ता (= आगमिष्यति) यज्ञपतिर्वो अत्र; तैसं 5.7.7.1; ऐत्रा 1.27 यहि वाव वो मयाऽर्थो भविता तर्ह्येव वो अहं पुनरागन्ताऽस्मि इति; शब्दा 11.5.1.11 एकां रात्रिमन्ते शयितासे जात उ ते अयं तर्हि पुत्रो भवितेति; 11.5.1.14-16 ततो अग्निर्जनिता स एव स भवितेति; शब्दा 1.8.1.3 तर्हि वा अतिनाद्यो भवितास्मि; 12.8.8.7 वयममुष्मिँल्लोके भवितास्म इति; जै 3.7.6 यत्र भूयिष्ठाः कुरूपश्वालाः स्मागता भवितारः तत्र एष संवादः. —g) छां 1.2.8; 1.8.1; 5.3.1; बृ 6.2.1, 4 प्रवाहणो जैवलिः. —h) जैत्रा 1.316 ता हैता गदुना आर्क्षाकायणः शालापत्य (sic) आरुणोरधि अधिजगे. —i) शालूपर्ण is obscure. Cp जैत्रा 2.55 शालूलाजिनम्; ऋ 10.85.29 परा देहि शामुल्यम्. —j) The note —h) contains the form शालापत्य. —k) शब्दा 14.2.1.5 यो धनानां दाता वसुवित् पणाय्य इत्येवैतद्वाह; जैत्रा 2.299 अथ ये परिशिशिषिरे त इम एतर्हि पणाय्यतरा इव स्थूराणाम् । पापग्रामतरा इव हि ततः पुरा आसुः. —l) जैत्रा 1.156 धीतमिव वै वृतीयसवनम्, जागतं सुपर्ण आहरन्धयत्; तदेतत् पीडितमिव; तांब्रा 8.4.1 दन्तैर्हि तत् दंष्ट्रा (sic) धयन्ती अहरत्; ऐत्रा 3.27 तस्य पतन्ती रसमधयत् तद्धीतरसं न अन्वाप्नोत्. —m) तैत्रा 3.2.3.9 यातयाम्ना हविषा यजेत. —n) छां 7.3.1 यथा वै द्वे वाऽमलके...मुष्टिजुभवति.

१.३९

अथ ह सत्याधिवाकश्चैत्ररथिः सत्ययज्ञं पौलुपितमुवाच—प्राचीनयोगेति मम चेद्वै त्वं साम विद्वान् साम्नाऽऽर्त्विज्यं करिष्यसि नैव तर्हि पुनर्दीक्षामभिध्यातासीति । मुहुर्दीक्षी ह्यस ॥ १ ॥ स होवाच—यो वै साम्नः श्रियं विद्वान् साम्नाऽऽर्त्विज्यं करोति श्रीमानेव भवति । मनो वाच साम्नः श्रीरिति ॥ २ ॥ यो वै साम्नः प्रतिष्ठां विद्वान् साम्नाऽऽर्त्विज्यं करोति प्रत्येव तिष्ठति । वाग्वाच साम्नः प्रतिष्ठेति ॥ ३ ॥ यो वै साम्नः सुवर्णं विद्वान् साम्नाऽऽर्त्विज्यं करोत्यर्घ्यस्य गृहे सुवर्णं गर्म्यते । प्राणो वाच साम्नः सुवर्णमिति ॥ ४ ॥ यो वै साम्नोऽपचितिं विद्वान् साम्नाऽऽर्त्विज्यं करोत्यपचितिमान् भवति । चक्षुर्वाच साम्नोऽपचितिरिति ॥ ५ ॥ यो वै साम्नः श्रुतिं विद्वान् साम्नाऽऽर्त्विज्यं करोति श्रुतिमानेव भवति । श्रोत्रं वाच साम्नः श्रुतिरिति ॥ ६ ॥

a) Occurs only here. —b) पौलुपित is probably the same as पौलुषि in छां 5.11.1 and शब्दा 10.6.1.1; cp प्राचीनयोग्य in छां 5.13.1. —c) Periphrastic future (अभिष्यता) coupled with simple future (करिष्यसि). —d) मुहुः in the Vedic sense : *quickly*; cp ऋ 2.4.5 जुजुर्वा यो मुहुता युवाभूत्. —e) बृ 1.3.27; सावित्रा 1.1.12. —f) अधि + गर्म्यते in the verb (Vedic usage). —g) बृ 1.3.26 तस्य वै स्वर एव सुवर्णम्; सावित्रा 1.1.11.

१.४०

चैत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥

वागेव सामं । वाचा हि साम गायति । वागेवोक्तम् । वाचा ह्युक्तं शंसति । वागेव यजुः । वाचा हि यजुरनुवर्तते ॥ २ ॥ तद्यत् किंचार्वाचीनं ब्रह्मणस्तद्वागेव सर्वम् । अथ यदन्यत्र, ब्रह्मोपदिश्यते । नैव हि तेनाऽऽर्त्विज्यं करोति । परोक्षेणैव तु कृतं भवति ॥ ३ ॥ तस्या एतस्यै वाचो मनः पादश्चक्षुः पादः श्रोत्रं पादो वागेव चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ तद्यद्वै मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति । यच्चक्षुषा पश्यति तद्वाचा वदति । यच्छ्रोत्रेण शृणोति तद्वाचा वदति ॥ ५ ॥ तद्यदेतत् सर्वं वाचमेवाभिसमयति तस्माद्वागेव साम । स ह वै सामवित् स साम वेद य एवं वेद ॥ ६ ॥ तस्या एतस्यै वाचः प्राणा एवाऽमुः । एषु हीदं सर्वमसूतेति ॥ ७ ॥

a) ऋ 1.164.45. —b) वृ 1.3.22 वाग् वै साम. —c) अन्यत्र = पराचीनम् as opposed to अर्वाचीनम्. —d) शब्दा 6.6.2.6 प्राणो वा अमुः. Popular etymology of अमु (as contained in असूत).

१.४१

तेन हैतेनामुना देवा जीवन्ति, पितरो जीवन्ति, मनुष्या जीवन्ति, पशवो जीवन्ति, गन्धर्वाप्सरसो जीवन्ति, सर्वमिदं जीवति ॥ १ ॥ तदाहुः—यदमुनेदं सर्वं जीवति कः साम्नोऽसुरिति । प्राण इति ब्रूयात् । प्राणो ह वाच साम्नोऽसुः ॥ २ ॥ स एष प्राणो वाचि प्रतिष्ठितो वागु प्राणे प्रतिष्ठिता । तावेतावेवमन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ । प्रतितिष्ठति य एवं वेद ॥ ३ ॥ तदेतद्वचाऽभ्यनूच्यते—

अदितिर्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥

आदितिर्यौरदितिरन्तरिक्षमिति । एषा वै यौरेपान्तरिक्षम् ॥ ५ ॥ आदितिर्माता स पिता स पुत्र इति । एषा वै मातैषा पितैषा पुत्रः ॥ ६ ॥ विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना इति । ये देवा असुरेभ्यः पूर्वं पञ्च जना आसन् य एवासावादित्ये पुरुषो यश्चन्द्रमासि यो विद्युति योऽप्सु योऽयमक्षन्तरेण एव ते । तदेतैव ॥ ७ ॥ अदितिर्जातमदितिर्जनित्वमिति । एषा ह्येव जातमेषा जानित्वम् ॥ ८ ॥

a) See note on 1.37.7. —b) छां 1.2.13; 1.12.1,3. —c) शान्ना 15.4 नितरां परिधानीयां शंसेत्. —d) तांन्ना 13.11.11 भरद्वाजस्य लोम भवति. —e) Perhaps a pun on the words लोम and लोमश. —f) Periphrastic future; cp वासं 18.59 अन्वागन्ता (= आगमिष्यति) यज्ञपतिर्वो अत्र; तैसं 5.7.7.1; ऐत्रा 1.27 यद्दि वाव वो मयाऽर्थो भविता तर्ह्येव वो अह पुनरागन्ताऽस्मि इति; शान्ना 11.5.1.11 एकां रात्रिमन्ते शयितासे जात उ ते अयं तर्हि पुत्रो भवितेति; 11.5.1.14-16 ततो अग्निर्जनिता स एव स भवितेति; शान्ना 1.8.1.3 तर्हि वा अतिनाष्टो भवितास्मि; 12.8.3.7 वयममुष्मिँल्लोके भवितास्म इति; जै 3.7.6 यत्र भूयिष्ठाः कुरुपञ्चालाः स्मागता भवितारः तत्र एष संवादः. —g) छां 1.2.8; 1.8.1; 5.3.1; वृ 6.2.1,4 प्रवाहणो जैवलिः. —h) जैत्रा 1.316 ता हैता गदुना आर्क्षाकायणः शालापत्य (sic) आरुणेरधि अधिजगे. —i) शासूलपर्ण is obscure. Cp जैत्रा 2.55 शासूलाजिनम्; ऋ 10.85.29 परा देहि शासून्यम्. —j) The note —h) contains the form शालापत्य. —k) शान्ना 14.2.1.5 यो धनानां दाता वसुवित् पणाम्य इत्येवैतदाह; जैत्रा 2.299 अथ ये परिशिशिपिरे त इम एतर्हि पणाम्यतरा इव स्थूराणाम् । पापग्रामतरा इव हि ततः पुरा आसुः. —l) जैत्रा 1.156 धीतमिव वै तृतीयसवनम्, जागतं सुपर्ण आहरन्नवपत्; तदेतत् पीडितमिव; तांन्ना 8.4.1 दन्तैर्हि तत् दंष्ट्रा (sic) धयन्ती अहरत्; ऐत्रा 3.27 तस्य पतन्ती रसमधयत् तद्धीतरसं न अन्वाप्नोत्. —m) तैत्रा 3.2.3.9 यातयान्ना हविषा यजेत. —n) छां 7.3.1 यथा वै द्वे वाऽमलके...मुष्टितुभवाति.

१.३९

अथ ह सत्याधिवाकश्चैत्ररथिः सत्ययज्ञं पौलुपितमुवाच—प्राचीनयोगेति मम चेद्वै त्वं साम विद्वान् साम्नाऽऽर्त्विज्यं करिष्यसि नैव तर्हि पुनर्दीक्षामभिध्यातासीति । मुहुर्दीक्षी ह्यास ॥ १ ॥ स होवाच—यो वै साम्नः श्रियं विद्वान् साम्नाऽऽर्त्विज्यं करोति श्रीमानेव भवति । मनो वाव साम्नः श्रीरिति ॥ २ ॥ यो वै साम्नः प्रतिष्ठां विद्वान् साम्नाऽऽर्त्विज्यं करोति प्रत्येव तिष्ठति । वाग्वाव साम्नः प्रतिष्ठेति ॥ ३ ॥ यो वै साम्नः सुवर्णं विद्वान् साम्नाऽऽर्त्विज्यं करोत्यध्यस्य गृहे सुवर्णं गर्म्यते । प्राणो वाव साम्नः सुवर्णमिति ॥ ४ ॥ यो वै साम्नोऽपचितिं विद्वान् साम्नाऽऽर्त्विज्यं करोत्यपचितिमान् भवति । चक्षुर्वाव साम्नोऽपचितिरिति ॥ ५ ॥ यो वै साम्नः श्रुतिं विद्वान् साम्नाऽऽर्त्विज्यं करोति श्रुतिमानेव भवति । श्रोत्रं वाव साम्नः श्रुतिरिति ॥ ६ ॥

a) Occurs only here. —b) पौलुपित is probably the same as पौलुपि in छां 5.11.1 and शान्ना 10.6.1.1; cp प्राचीनयोग्य in छां 5.13.1. —c) Periphrastic future (अभिष्यता) coupled with simple future (करिष्यसि). —d) मुहुः in the Vedic sense : quickly; cp ऋ 2.4.5 जुगुर्वा यो मुहुषा युवाभूत्. —e) वृ 1.3.27; सावित्रा 1.1.12. —f) अधि + गर्म्यते in the verb (Vedic usage). —g) वृ 1.3.26 तस्य वै स्वर एव सुवर्णम्; सावित्रा 1.1.11.

१.४०

चैत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥

वागेव सामं । वाचा हि साम गायति । वागेवोक्तम् । वाचा हुक्थं शंसति ।
वागेव यजुः । वाचा हि यजुरनुवर्तते ॥ २ ॥ तद्यत् किंचार्वाचीनं ब्रह्मणस्तद्वागेव
सर्वम् । अथ यदन्यत्रं, ब्रह्मोपदिश्यते । नैव हि तेनाऽऽर्त्विज्यं करोति । परोक्षेणैव
तु कृतं भवति ॥ ३ ॥ तस्या एतस्यै वाचो मनः पादश्चक्षुः पादः श्रोत्रं पादो वागेव
चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ तद्यद्वै मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति । यच्चक्षुषा पश्यति
तद्वाचा वदति । यच्छ्रोत्रेण शृणोति तद्वाचा वदति ॥ ५ ॥ तद्यदेतत् सर्वं वाचमेवाभि-
समयति तस्माद्वागेव साम । स ह वै सामवित् स साम वेद य एवं वेद ॥ ६ ॥ तस्या
एतस्यै वाचः प्राणा एवाऽसुः । एषु हीदं सर्वमसूतेति ॥ ७ ॥

a) ऋ 1.164.45. —b) वृ 1.3.22 वाग् वै साम. —c) अन्यन् = पराचीनम् as
opposed to अर्वाचीनम्. —d) शब्दा 6.6.2.6 प्राणो वा असुः. Popular etymology of
असु (as contained in असूत).

१.४१

तेन हैतेनामुना देवा जीवन्ति, पितरो जीवन्ति, मनुष्या जीवन्ति, पशवो
जीवन्ति, गन्धर्वाप्सरसो जीवन्ति, सर्वमिदं जीवति ॥ १ ॥ तदाहुः—यदमुनेदं सर्वं जीवति
कः साम्नोऽसुरिति । प्राण इति ब्रूयात् । प्राणो ह वाच साम्नोऽसुः ॥ २ ॥ स एष
प्राणो वाचि प्रतिष्ठितो वागु प्राणे प्रतिष्ठिता । तावेतावेवमन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ ।
प्रतितिष्ठति य एवं वेद ॥ ३ ॥ तदेतद्वचाऽभ्यनूच्यते—

अदितिर्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥

आदितिर्यौरदितिरन्तरिक्षमिति । एषा वै यौरेपान्तरिक्षम् ॥ ५ ॥ अदितिर्माता
स पिता स पुत्र इति । एषा वै मातैषा पितैषा पुत्रः ॥ ६ ॥ विश्वे देवा अदितिः
पञ्च जना इति । ये देवा असुरेभ्यः पूर्वे पञ्च जना आसन् य एवासावादित्ये पुरुषो
यश्चन्द्रमासि यो विश्विति योऽप्सु योऽयमक्षन्तरेण एव ते । तदेपैव ॥ ७ ॥ अदितिर्जात-
मदितिर्जनित्वमिति । एषा ह्येव जातमेषा जानित्वम् ॥ ८ ॥

a) ऋ 1.89-10. —b) The same five पुरुषs are mentioned in वृ 2.1.2 and कौ 4.3; slightly different in छां 4.11.1; 4.12.1; 4.13.1 and 4.15.1,6. —c) ऋ 1.66-8 यमो ह जातो यमो जनित्वम्, जारः कनीनां पतिर्जनीनाम्; 8.89-6 यज्जातं यच्च जन्तवम्.

१.४२

आरुणिर्ह वासिष्ठं चैकितानेयं ब्रह्मचर्यमुपेयाय । तं होवाच—आजानासि सोम्य गौतम यदिदं वयं चैकितानेयाः सामैवोपास्महे कां त्वं देवतामुपास्स इति । सामैव भगवन्त इति होवाच ॥ १ ॥ तं ह पप्रच्छ—यदग्नौ तद् वेत्था३ इति । ज्योतिर्वा एतत् तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ २ ॥ यत् पृथिव्यां तद् वेत्था३ इति । प्रतिष्ठा वा एषा तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ ३ ॥ यदप्सु तद् वेत्था३ इति । शान्तिर्वा एषा तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ ४ ॥ यदन्तरिक्षे तद् वेत्था३ इति । आत्मा वा एषा तस्य साम्नो यद् वयं सामोपास्मह इति ॥ ५ ॥ यद्वायौ तद् वेत्था३ इति । श्रीर्वा एषा तस्य साम्नो यद् वयं सामोपास्मह इति ॥ ६ ॥ यद्विष्णु तद् वेत्था३ इति । व्याप्तिर्वा एषा तस्य साम्नो यद् वयं सामोपास्मह इति ॥ ७ ॥ यदिवि तद् वेत्था३ इति । विभूतिर्वा एषा तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ ८ ॥

१.४३

यदादित्ये तद्वेत्था३ इति । तेजो वा एतत् तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ १ ॥ यच्चन्द्रमसि तद्वेत्था३ इति । भा वा एषा तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ २ ॥ यन्नक्षत्रेषु तद्वेत्था३ इति । प्रज्ञा वा एषा तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ ३ ॥ यदन्ने तद्वेत्था३ इति । रेतो वा एतत् तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ ४ ॥ यत् पशुषु तद्वेत्था३ इति । यशो वा एतत् तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ ५ ॥ यद्वचि तद्वेत्था३ इति । स्तोमो वा एष तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ ६ ॥ यद्यजुषि तद्वेत्था३ इति । कर्म वा एतत् तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ ७ ॥ अथ किमुपास्स इति । अक्षरमिति । कतमत् तदक्षरमिति । यत् क्षरन्नाक्षीयतेति । कतमत् क्षरन्नाक्षीयतेति । इन्द्र इति ॥ ८ ॥ कतमः स इन्द्र इति । योऽक्षन् रमत इति । कतमः स योऽक्षन् रमत इति । इयं देवतेति होवाच ॥ ९ ॥ योऽयं चक्षुषि पुरुष एष इन्द्र एष प्रजापतिः । (स) सर्मः पृथिव्या सम आकाशेन समो दिवा समः सर्वेण भूतेन । एष परो दिवो दीप्यते । एष एवेदं

सर्वमित्युपासितव्यः ॥ १० ॥ स य एतदेवं वेद ज्योतिष्मान् प्रतिष्ठावान् शान्तिमान्
आत्मवान् श्रीमान् व्याप्तिमान् विभूतिमान् तेजस्वी भावान् प्रज्ञावान् रेतस्वी यशस्वी
स्तोमवान् कर्मवान् अक्षरवान् इन्द्रियवान् सामन्वी भवति ॥ ११ ॥ तदेतद्वचाऽभ्य-
नूच्यते — ॥ १२ ॥

a) तै 3 10 says ज्योतिरिति नक्षत्रेषु — b) तै 3 10 अथ दैवी* (समाज्ञा*) — यश इति
पशुषु, तैवा 3 8 7 12 अथ* पशूना यशस्वितम् — c) Popular etymology of अक्षर
— d) मै 7 11 पुरुषश्चाक्षुषो योऽय दक्षिणेऽक्षिण्यवस्थितः । इन्द्रोऽयम् . , cp वृ 4 2 2 — e) जै
4.24 13. — f) With ref. to इन्द्र in 8 and 9 above and सामन्वि with ref to सम
in 10 above

१ ४४

रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।

इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश ॥ १ ॥

रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूवेति । रूपंरूपं ह्येव प्रतिरूपो बभूव ॥ २ ॥ तदस्य रूपं
प्रतिचक्षणायैति । प्रतिचक्षणाय हास्यैतद्रूपम् ॥ ३ ॥ इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत
इति । मायाभिर्ह्येव एतत् पुरुरूप ईयते ॥ ४ ॥ युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेति सहस्रं
हैत आदित्यस्य रश्मयः । तेऽस्य युक्तास्तैरिदं सर्वं हरति तस्माद्धरयः ॥ ५ ॥

रूपंरूपं मघवा वोभवीति मायाः कृष्णानः परि तन्वं स्वाम् ।

त्रिर्यद्विचः परि मुहूर्तमागात् स्वैर्मन्त्रैरनृतुपा ऋतावा इति ॥ ६ ॥

रूपंरूपं मघवा वोभवीतीति । रूपंरूपं ह्येव मघवा वोभवीति ॥ ७ ॥ मायाः
कृष्णानः परि तन्वं स्वामिति । मायाभिर्ह्येव एतत् स्वां तनुं गोपायति ॥ ८ ॥ त्रिर्यद्विचः
परि मुहूर्तमागादिति । त्रिह वा एष एतस्य मुहूर्तस्येमां पृथिवीं सर्मान्तः पर्यतीमाः प्रजाः
संचक्षणः ॥ ९ ॥ स्वैर्मन्त्रैरनृतुपा ऋतावेति । अनृतुपा ह्येव एतद्वतावा ॥ १० ॥

a) क 6 47 18, वृ 2 5 19, क 5 9-10, रूपरूपम् used adverbially.
— b) वृ 2 5 19 अय वै हरयः, अय वै दश च सहस्राणि बहूनि च अनन्तानि च — c)
Popular etymology of हरि, cp नि 7 24 हरयो हरणाः, पञ्चा 1.1 पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य
हरी ताम्पां हि इदं सर्वं हरति — d) क 3 53 8, नि 10 17 cites a निगम by saying
यद् यद् रूपं कामयते तत् तद्देवता भवति — e) क reads तन्व परि instead — f) Faulty
reading? समन्तम् or समन्ततः would be the correct reading — g) An
additional explanation, cp क 6 58 2 सचक्षाणो भुवना देव ईयते

१.४५

तद् पृथुर्वैन्यो दिव्यान् घ्रातॄयान् पप्रच्छ —

इन्द्रमुक्थमृचमुद्रीथमाहुर्ब्रह्म साम प्राणं व्यानम् ।

मनो वा चक्षुरपानमाहुः श्रोत्रं श्रोत्रियां बहुधा वदन्ति ॥ १ ॥ इति ॥

ते प्रत्यूचुः —

ऋषय एते मन्त्रकृतः पुरार्जाः पुनराजायन्ते वेदानां गुप्त्यै कर्म ।

ते वै विद्वांसो वैन्य तद्ददन्ति सर्वानं पुरुषं बहुधा निविष्टम् ॥ २ ॥ इति ॥

इमां ह वा तदेवतां त्रय्यां विद्यायामिमां समानामभ्येक आपर्यन्ति, नैके ।

यो ह वावैतदेवं वेद स एवैतां देवतां संप्रति वेद ॥ ३ ॥ स एष इन्द्र उद्रीथः । स

यदैष इन्द्र उद्रीथ आगच्छति नैयोद्गातुश्चोपगातृणां च विज्ञायते । इत एवोर्ध्वः

स्वरुदेति । स उपरि मूर्ध्नो लेलायति ॥ ४ ॥ स विद्यादागमदिन्द्रः, नेह कश्चन

पाप्मा न्यङ्गः परिक्षेक्ष्यत इति । तस्मिन् ह न कश्चन पाप्मा न्यङ्गः परिक्षिप्यते ॥ ५ ॥

तदेतदभ्रातृव्यं साम । न ह वा इन्द्रः कंचन भ्रातृव्यं पश्यते । स यथेन्द्रो न कंचन

भ्रातृव्यं पश्यत एवमेव न कंचन भ्रातृव्यं पश्यते, य एतदेवं वेदाधो यस्यैवं

विद्वानुद्गायति ॥ ६ ॥

a) जैत्रा 2.221 दिव्या वै घ्रात्या घ्रात्यामावायन् जुषेन स्यपतिना. —b) These verses cannot be traced in Vedic literature. Metre of the verses appears irregular. Thought of the first verse similar to क 1.164.46 इन्द्रं मित्रं वरुणमग्नि-माहुः etc. The *hexad* of इन्द्र etc. to be compared with the अद्यात्म *hexad* beginning with प्राण. —c) The fourth पाद similar to एकं सद्धिमा बहुधा वदन्ति (क 1.164.46). —d) पा 2.1.65 प्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैः; 5.2.82 श्रोत्रियैश्छन्दोऽधीते; अ 9.6.37 एष वा अतिथिर्यच्छ्रोत्रियः; ऐत्रा 1.25 अपि अश्लीलस्य श्रोत्रियस्य मुखं व्येव हायते वृत्तमिव; जै 2.6.11; छां 5.11.1 ते हैते महाश्रोत्रियाः समेत्य मीमांसां चक्रुः, कांसे 23.4 तस्माच्छ्रोत्रियः स्त्रीकामतमः; बृ 4.3.33 श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः; 6.4.12 तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेत्; मुं 1.2.12 श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्. —e) क 9.114.2 कपे मन्त्रकृतां स्तोमैः कश्यपोद्वर्षयन् गिरः; ऐत्रा 6.1 तान् हेवाच अर्बुदः काद्रवेयः सर्पं कपिः मन्त्रकृतः; जैत्रा 2.219 परस्सहस्रा हास्य प्रजायां मन्त्रकृत आसुरपि हास्य स्त्रियो मन्त्रकृत आसुः; तांवा 13.3.24 शिशुवा आद्विरसो मन्त्रकृतां मन्त्रकृत आसीत्; पा 3.2.89 सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः. For मन्त्रकार see पा 8.2.23 न शब्दश्लोक ... गाथा ... सूत्रमन्त्रपदेषु. —f) स 1.118.3 आहुर्विद्वांसो अश्विना पुराजाः; 3.31.19 नव्यं कृणोमि सन्यसे पुराजाय. —g) तैसं 6.2.5.5 आत्मनो गुप्त्यै;

अ 6.122.3 तस्य गुप्तये दम्पती संभवेथाम्. —h) Expletive; नि 1.9 अनर्थकाः कमीमिद्विति । कम, ईम, इत् and उ. —i) See below 3.2.2. —j) छां 1.1.6. —k) मैसं 1.8.6 यदङ्गारेषु व्यवस्थान्तेषु लेलाय (sic) वीव भाति, तद्वैवानामास्पम; जैवा 1.299 प्रजापतिर्पस्मायोनेः प्रजा असृजत सोऽलेलायदेव; वृ 4.3.7; मुं 1.1.2; श्वे 3.18; जै 1.51.3; 1.55.4; 1.58.7. —l) Cp जै 3.37.6f. —m) जैवा 1.10 तथया हि हिरण्ये घ्माते न कश्चन न्यङ्गः पाप्मा परिशिष्यते ..... See below 2.12.1.

१.४६

प्रजापतिर्वावेदमग्र आसीत् । सोऽकामयत् । बहूः स्यां प्रजायेय भूमानं गच्छेयमिति ॥ १ ॥ स षोडशधात्मानं व्यकुरुत भद्रं च समाप्तिश्चाभूतिश्च संभूतिश्च भूतं च सर्वं च रूपं चापरिमितं च श्रीश्च यशश्च नाम चाग्रं च सर्जाताश्च पयश्च महीर्या च रसश्च ॥ २ ॥ तद्यद्भद्रं हृदयमस्य तत् । ततः संवत्सरमसृजत । तदस्य संवत्सरोऽनूपतिष्ठते ॥ ३ ॥ समाप्तिः कर्मास्य तत् । कर्मणा हि समाप्नोति । तत ऋतूनसृजत । तदस्यर्तवोऽनूपतिष्ठन्ते ॥ ४ ॥ आभूतिरन्नमस्य तत् । (तत्) चतुर्धा भवति । ततो मासानर्थमासानहोरात्राण्युपसोऽसृजत । तदस्य मासा अर्धमासा अहोरात्राण्युपसोऽनूपतिष्ठन्ते ॥ ५ ॥ संभूती रेतोऽस्य तत् । रेतसो हि संभवति ॥ ६ ॥

a) छां 6.2.3; तै 2.6. —b) छां 7.23.1 यो वै भूमा तत् सुखम्, नाल्पे सुखमास्ति; for the connection between बहु and भूमन्, cp पा 6.4.158 बहोर्लोपो भू च बहोः. —c) श्रवा 5.4 4.19 तं ग्रामणीः सजाताय प्रयच्छति. —d) See above 1.29.8; see below 1.48.5. —e) गी 15.14 पचाम्यन्नं चतुर्विधम्. —f) Cp ई 12, 14; cp संभव (pālī) means seed.

१.४७

ततश्चन्द्रमसमसृजत । तदस्य चन्द्रमा अनूपतिष्ठते । तस्मात् स रेतसः प्रतिरूपः ॥ १ ॥ भूतं प्राणोऽस्य सः । ततो वायुमसृजत । तदस्य वायुनूपतिष्ठते ॥ २ ॥ सर्वमपानोऽस्य सः । ततः पशूनसृजत । तदस्य पशवोऽनूपतिष्ठन्ते ॥ ३ ॥ रूपं व्यानोऽस्य सः । ततः प्रजा असृजत । तदस्य प्रजा अनूपतिष्ठन्ते । तस्मादासु प्रजासु रूपाभ्यधिगम्यन्ते ॥ ४ ॥ अपरिमितं मनोऽस्य तत् । ततो दिशोऽसृजत । तदस्य दिशोऽनूपतिष्ठन्ते । तस्मात् ता अपरिमिताः । अपरिमितमिव हि मनः ॥ ५ ॥ श्रीर्वागस्य सा । ततः समुद्रमसृजत । तदस्य समुद्रोऽनूपतिष्ठते ॥ ६ ॥ यशस्तपोऽस्य तत् । ततोऽग्निमसृजत । तदस्याग्निरनूपतिष्ठते । तस्मात् स मथितादिव संतप्तादिव जायते ॥ ७ ॥ नाम चक्षुरस्य तत् ॥ ८ ॥

a) वृ 4.1.5 अनन्ता हि दिशः. —b) वृ 3.1.9 अनन्तं वै मनः

१.४८

तत आदित्यमसृजत । तदस्यादित्योऽनूपतिष्ठते ॥ १ ॥ अग्रं मूर्धास्य सः । ततो दिवमसृजत । तदस्य द्यौरनूपतिष्ठते ॥ २ ॥ सजाता अङ्गान्यस्य तानि । अङ्गैर्हि सह जायते । ततो वनस्पतीनसृजत । तदस्य वनस्पतयोऽनूपतिष्ठन्ते ॥ ३ ॥ पयो लोमान्यस्य तानि । तत ओषधीरसृजत । तदस्यौषधयोऽनूपतिष्ठन्ते ॥ ४ ॥ महीया माँसान्यस्य तानि । माँसैर्हि सह महीयते । ततो वयस्सृजत । तदस्य वयस्यनूपतिष्ठन्ते । तस्मात् तानि प्रपतिष्णुनि । प्रपतिष्णूनीव महामाँसानि ॥ ५ ॥ रसो मञ्जाऽस्य सः । ततः पृथिवीमसृजत । तदस्य पृथिव्यनूपतिष्ठते ॥ ६ ॥ स हवँ पोडशधाऽऽत्मानं विकृत्य सार्धं समैत् । तद्यत् सार्धं समैत् तत् साम्नः सामत्वम् ॥ ७ ॥ स एवैष हिरण्यः पुरुष उदतिष्ठत् प्रजानां जनितां ॥ ८ ॥

1) v. l. समैत्. Cp the variant अन्यैत् for अन्यैत् in ३.३८.१० below; for अन्यैत्, see अ १८.३.४० चतुष्पदीमन्यैत् वनेन.

a) Form uninstanced in earlier literature. —b) क ३.१.१२ जनिता यो जजान्; वासं १२.१०२ मा मा हिंसीज्जनिता यः पृथिव्याः; १३.५१ सोऽपश्यज्जनितामग्ने; अ ४.१.७ त्वं विश्वेषां जनिता यथासः; छां ४.३.७ जनिता प्रजानाम्; श्वे ६.९ न चास्य कश्चिज्जनिता; पा ६.४.५३ जनिता मन्त्रे; but जनयिता in जैवा २.३८८ प्रजापतिः प्रजानां प्रजनयिता, and below in ३.३८.३.

१.४९

देवाऽसुरा अस्पर्धन्त । ते देवाः प्रजापतिष्ठुपाधावञ्जयामाऽसुरानिति ॥ १ ॥ सोऽब्रवीन्न वै मां यूयं वित्य नाऽसुराः । यद्वै मां यूयं विद्यात ततो वै यूयमेव स्यात् पराऽसुरा भवेयुरिति ॥ २ ॥ तद्वै द्यूहीत्यद्बुधन् । सोऽब्रवीत् पुरुषः प्रजापतिः सामेति मोषाध्वम् । ततो वै यूयमेव भविष्यथ पराऽसुरा भविष्यन्तीति ॥ ३ ॥ तं पुरुषः प्रजापतिः सामेत्युपासत । ततो वै देवा अभवन् पराऽसुराः । स यो हवँ विद्वान् पुरुषः प्रजापतिः सामेत्युपास्ते भवत्यात्मना पराऽस्य द्विप् भ्रातृव्यो भवति ॥ ४ ॥

a) Here स्यात् = भवेत् (i e असू = भू = to conquer).

१.५०

देवा वै विजिग्याना अबुधन्—द्वितीयं करवामहै । माऽद्वितीया भूमेति । तेऽबुधन्—सामैव द्वितीयं करवामहै । सामैव नो द्वितीयमास्त्विति ॥ १ ॥ त इमे द्यावापृथिवी अबुधन् । समेतं साम प्रजनयतमिति ॥ २ ॥ सोऽसावस्या अवीभत्सत । सोऽब्रवीत्

—बहु वा एतस्यां किंच किंच कुर्वन्त्यर्धिंष्टीवन्त्यधिचरन्त्यध्यासते । पुनीत न्वेनामपूता वा इति ॥३॥ ते गाथामब्रुवन्—त्वया पुनामेति । किं ततः स्यादिति । शतंसनिः स्या इति । तथेति । ते गार्धयाऽपुनन् । तस्मादुत गाथया शतं सुनोति ॥ ४ ॥ ते कुम्भ्यामब्रुवन्—त्वया पुनामेति । किं ततः स्यादिति । शतंसनिः स्या इति । तथेति । ते कुम्भ्ययाऽपुनन् । तस्मादुत कुम्भ्यया शतं सुनोति ॥ ५ ॥ ते नाराशंसीमब्रुवन्—त्वया पुनामेति । किं ततः स्यादिति । शतंसनिः स्या इति । तथेति । ते नाराशंस्याऽपुनन् । तस्मादुत नाराशंस्या शतं सुनोति ॥ ६ ॥ ते रैभीमब्रुवन्—त्वया पुनामेति । किं ततः स्यादिति । शतंसनिः स्या इति । तथेति । ते रैभ्याऽपुनन् । तस्मादुत रैभ्या शतं सुनोति ॥ ७ ॥ सेयं पूता । अयामुपब्रवीद्—बहु वै किंच किंच पुमांश्चरति । त्वमनुपुनीष्वेति ॥ ८ ॥

a) To पा 7-3-57 सन्लियोर्जेः (गी in IE times for जि, cp जिगीपा and विजिग्यान) should be added this form which is the *medial present participle* from the intensive base; शब्दा 1-6-4-21 यथा महाराजो विजिग्यान एवं महेन्द्रोऽभवत् (the source of this is perhaps तैसं 6-5-5-3 महान् वै अयमभूत् यो वृषमवधीत् । तन्महेन्द्रस्य महेन्द्रत्वम् and तैसं 1-6-2-4 महेन्द्रस्य अहं देवयज्यया जेमानं महिमानं गमेयम्); शब्दा 2-5-4-10 सर्वं जितं देवानामासीत् ... विजिग्यानानाम्; 2-6-3-6 विजिग्यानं मा प्रजाः धियै...अभिसंजानान्तै; 2-6-3-8 एष मा विजिग्यानं शीतः साधुना त्वत् अभिगोपायत् साधौ त्वत् विदधत्. —b) For णीव् cp अ 5-19-3 ये ब्राह्मणं प्रति प्रवीवन्; शब्दा 1-2-3-1 सो अपो अभितिष्ठेव (perfect of णीव्) अवष्टयताः स्थ. —c) पत्रा 1-4 शतसन्निमेव तत् आत्मानं च यजमानं च करोति; cp the words गोपाणि, वाजसनि, ऊर्जसनि, पितृपाणि and हृदंसनि; but शतसा in क 9-87-4 सहस्रसाः शतसा भूरिदावा. —d) For गाथा, नाराशंसी and रैभी see क 10-85-6 रैभी आसीदनुदेयी नाराशंसी न्योचनी, सूर्याया भद्रमिद्वीक्षी गार्धयैति परिष्कृतम्; तैसं 7-5-11-2 गाथाम्बः स्वाहा, नाराशंसीम्बः स्वाहा, रैभीम्बः स्वाहा; अ 20-127. 4-6 are called रैभीः; because they contain the word रैभः; ऐवा 6-32 तं परस्ताच्छन्दोभिः पर्यगृह्यन्; नाराशंस्या गायत्र्या रैभ्या विष्टुभः; कौवा 30-5 नाराशंसी रैभीः कारव्या इन्द्रगायाः. —e) सुनोति is the Ms. reading throughout, although सनोति should be expected; but cp ऐवा 4-17 where सिपासत्यः from सन्-सा and असुन्वन् from सु are used; cp क 1-123-4 सिपासन्ती. f) कुम्भ्या or कुम्भ्या; शब्दा 11-5-7-11 तस्मादपि ऋचं वा यजुर्वा साम वा गायां वा कुम्भ्यां वा अभिग्याहरेत् ..धतस्य अव्यवच्छेदय; ऐवा 2-3-6 कक् गाया कुम्भ्या तामितम्; जै 1-53-9.

१.५१

स ऐलवेनापुनीत । पूतानि ह वा अस्य सामानि, पूता ऋचः, पूतानि यजूँषि,
 पूतमनूवतं, पूतं सर्वं भवति य एवं वेद ॥ १ ॥ ते समेत्य साम प्राजनयताम् ।
 तद्यत् समेत्य साम प्राजनयतां तत् साम्नः सामत्वम् ॥ २ ॥ तदिदं साम सृष्टमिदं उत्क्रम्य
 लेलायदतिष्ठत् । तस्य सर्वे देवा ममैतिव आसन्—मम ममेति ॥ ३ ॥ तेऽब्रुवन्—
 वीदं भजामहा इति । तस्य विभागे न समपादयन् । तान् प्रजापतिरब्रवीत्—अपेत ।
 मम वा एतत् । अहमेव वो विभक्ष्यामीति ॥ ४ ॥ सोऽग्निमब्रवीत्—त्वं वै मे ज्येष्ठः
 पुत्राणामसि । त्वं प्रथमो वृणीष्वेति ॥ ५ ॥ सोऽब्रवीन्मन्द्रं साम्नो वृणेऽन्नाद्यमिति ।
 स य एतद्वायादन्नाद्य एव सोऽसत् । मामु स देवानामृच्छाद्य एवं विद्वँसमेतद्
 गायन्तमुपवदादिति ॥ ६ ॥ अथेन्द्रमब्रवीत्—त्वमनुवृणीष्वेति ॥ ७ ॥ सोऽब्रवीदुग्रं
 साम्नो वृणे श्रियमिति । स य एतद्वायाच्छ्रीमानेव सोऽसत् । मामु स देवानामृच्छाद्य
 एवं विद्वँसमेतद्वायन्तमुपवदादिति ॥ ८ ॥ अथ सोममब्रवीत्—त्वमनुवृणीष्वेति
 ॥ ९ ॥ सोऽब्रवीत्—वल्गु साम्नो वृणे प्रियमिति । स य एतद्वायात् प्रिय एव स
 कीर्तः प्रियश्चक्षुषः प्रियः सर्वेषामसत् । मामु स देवानामृच्छाद्य एवं विद्वँसमेतद्वायन्त-
 मुपवदादिति ॥ १० ॥ अथ बृहस्पतिमब्रवीत्—त्वमनुवृणीष्वेति ॥ ११ ॥ सोऽब्रवीत्
 —क्रौञ्चं साम्नो वृणे ब्रह्मवर्चसमिति । स य एतद्वायाद् ब्रह्मवर्चस्येव सोऽसत् ।
 मामु स देवानामृच्छाद्य एवं विद्वँसमेतद्वायन्तमुपवदादिति ॥ १२ ॥

a) अ 6-16-3 ऐलव ऐलीत्; 11-2-30 ऐलवकोरभ्यः. —b) ऋ 10-42-4 त्वां जन।
 ममसत्येष्विन्द्र संतस्याना विद्वयन्ते समीके; cp अहमेपस (-न्) in the Upaniṣads, छां 5-1-6;
 see 1-58-8 below. —c) Cp जै 1-37-1 ff.

१.५२

अथ विश्वान् देवानब्रवीद्—यूयमनुवृणीष्वमिति ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन्—वैश्वदेवं
 साम्नो वृणीमहे प्रजननमिति । स य एतद्वायात् प्रजावानेव सोऽसत् । अस्मानु
 देवानामृच्छाद्य एवं विद्वँसमेतद्वायन्तमुपवदादिति ॥ २ ॥ अथ पशूनब्रवीत्—
 यूयमनुवृणीष्वमिति ॥ ३ ॥ तेऽब्रुवन्—वायुर्वास्माकमीशे । स एव नो वरिष्यत
 इति । ते वायुश्च पशवश्चाब्रुवन्—निरुक्तं साम्नो वृणीमहे पशव्यमिति । स य एतद्वायात्
 पशुमानेव सोऽसत् । अस्मानु च स वायुं च देवानामृच्छाद्य एवं विद्वँसमेतद्वायन्त-
 मुपवदादिति ॥ ४ ॥ अथ प्रजापतिरब्रवीत्—अहमनुवरिष्य इति । ॥ ५ ॥ सोऽ-
 ब्रवीत्—अनिरुक्तं साम्नो वृणे स्वर्ग्यमिति । स य एतद्वायात् स्वर्गलोक एव

सोऽसत् । मामु स देवानामृच्छाद्य एवं विद्वांसमेतद्वायन्तमुपवदादिति ॥ ६ ॥ अथ वरुणमब्रवीत्—त्वमनुवृणीष्वेति ॥ ७ ॥ सोऽब्रवीत्—यद्वो न कथनाऽऽवृत्तस्तदहं परिहरिष्ये इति । किमिति । अपध्वान्तं साम्नो वृणेऽपश्यमिति । स य एतद्वायादपशु-
रेव सोऽसत् । मामु स देवानामृच्छाद्य एतद्वायादिति ॥ ८ ॥ तानि वा एतान्यष्टौ गीतागीतानि साम्नः । इमान्यु ह वै सप्तगीतानि । अथेयमेव वारुण्यागाऽगीता ॥ ९ ॥ स यां ह कां चैवं विद्वानेतासां सप्तानामागानां गायति गीतमेवास्य भवत्येतानु कामान्नाध्नोति य एतासु कामाः । अथेयामेव वारुणीमागां न गायेत् ॥ १० ॥

a) The common form (3rd pers. sg.) in the R̥gveda (exceptions— ईष्टे in 5-87-3 and ईशते in 10-43-3 both, 3rd pers. sg.). —b) छां 2-22-1 अपध्वान्तं वरुणस्य. —c) छां 2-22-1 वारुणं त्वेव वर्जयेत्.

१.५३

द्वयं वावेदमग्र आसीत् सैच्चेवासच्च ॥१॥ तयोर्यत् सत् तत् साम, तन्मनः, स प्राणः । अथ यदसत् सर्क, सा वाक्, सोऽयानः ॥२॥ तद्यन्मनश्च प्राणश्च तत् समानम् । अथ या वाक् चापानश्च तत् समानम् । इदमायतनं मनश्च प्राणश्चेदमायतनं वाक् चापानश्च । तस्मात् पुमान् दक्षिणतो योपोमुपशेते ॥ ३ ॥ सेयमृगास्मिन् सार्मन् मिथुनमैच्छत् । तामपृच्छत्—का त्वमसीति । साऽहमस्मीत्यब्रवीत् । अथ वा अहममोऽस्मीति ॥ ४ ॥ तद्यत् सा चामश्च तत् सामाऽभवत् तत् साम्नः सार्मत्वम् ॥ ५ ॥ तौ वै नौ संभवावेति । नेत्यब्रवीत् स्वर्सा वै मम त्वमस्यन्यत्र मिथुनमिच्छेत्वेति ॥ ६ ॥ साऽब्रवीत्—न वै तं बिन्दामि येन संभवेयम् । त्वयैव संभवानीति । सा वै पुनीष्वे-
त्यब्रवीत् । अपृता वा असीति ॥ ७ ॥ साऽपुनीत यदिदं विमा वदन्ति तेन । साऽब्रवीत्—केदं भविष्यतीति । प्रत्यूहेत्यब्रवीत् । धीर्वा एपा । प्रजानां जीवनं वा एनद्भविष्यतीति । तथेति । तत् प्रत्यूहत् । तस्मादेपा धीरेव प्रजानां जीवनमेव ॥ ८ ॥ पुनीष्वेत्यब्रवीत् । साऽपुनीत गायया साऽपुनीत कुम्बयया, साऽपुनीत नाराशस्या, साऽपुनीत पुराणेतिहासेन, साऽपुनीत यदिदमादाय नाऽऽगायन्ति तेन ॥ ९ ॥ साऽब्रवीत्—केदं भविष्यतीति । प्रत्यूहेत्यब्रवीत् । धीर्वा एपा । प्रजानां जीवनं वा

एतद्भविष्यतीति । तथेति । तत् प्रत्यौहत् । तस्मादेपा धीर्वैषं प्रजानां जीवनम्बैव
॥ १० ॥ पुनीष्वेत्यब्रवीत् ॥ ११ ॥

a) क 10.129.1 नासदासीन्नो सदासीत् तदानीम्; 10.129.4 सतो बन्धुमसति निरबिन्द्व
हृदि प्रतीप्या कवयो मनीषा; तै 2.7; छां 3.19.1; 6.2.1. —b) v. l. इदमायतना (वाक्)
seems to be बहुव्रीहि compound; cp इदमायतनं मनः above. —c) शत्रा 1.1.1.20
= 2.5.2.17 उत्तरतो हि स्त्री पुमांसमुपशेते; शत्रा 6.3.1.10 = 7.5.1.6 दक्षिणतो वै वृषो
योषामुपशेते. —d) सामन् Vedic *locative*. सामन् is loosely treated as a male
and masculine; cp अहममोऽस्मीति; in 1.54.2 स भरण्डकेष्णेन अपुनीत; शत्रा 4.6.7.11
साम योषामृचं सदसि अध्येति. —e) For etymology cp ऐत्रा 3.23; वृ 1.3.24; छां
1.6.1. —f) —f) क 10.10.12 पापमाहुर्गः स्वसारं निगच्छात्, अन्येन मत् प्रमुदः कल्पयस्व.
—g) Unusual order; normal order is इतिहास-पुराण. —h) Optional सन्धि of
उ + एव.

१.५४

सा मधुनाऽपुनीत । तस्माद् ब्रह्मचारी मधु नाश्नीयाद् वेदस्य पलांवि इति ।
कामं ह त्वाचार्यदत्तमश्नीयात् ॥ १ ॥ अथर्कं सामाब्रवीत् — किंच किंच पुमांश्चरति
त्वमनुपुनीष्वेति । स भरण्डकेष्णेनाऽपुनीत । पूतानि ह वा अस्य सामानि, पूता ऋचः,
पूतानि यजूंषि, पूतमनूक्तं, पूतं सर्वं भवति य एवं वेद ॥ २ ॥ ताभ्यां सदो
मिथुनाय पर्यश्रयन् । तस्मादुपवसंतीयां रात्रिं सदसि न शयीत । अत्र ह्येतादृक्सामे
उपवसतीयां रात्रिं सदसि संभवतः । स यथा श्रेयसं उपर्द्रष्टुं हि शश्वदीश्वरोऽ-
नुलब्धः पराभवितोः ॥ ३ ॥ अथो आहुः — उद्गातुर्मुखे संभवतः । उद्गातुरेव मुखं
नेक्षेतेति ॥ ४ ॥ तद् वा आहुः — काममेवोद्गातुर्मुखमीक्षेत । उपवसतीयां रात्रिं
सदसि न शयीत । अत्र ह्येतादृक्सामे उपवसतीयां रात्रिं सदसि संभवत इति
॥ ५ ॥ तां संभविष्यन् आह — अमोऽर्हमास्मि सा त्वं, सा त्वमस्यमोऽहम् । सा
मामनुव्रता भूत्वा प्रजाः प्रजन्यावहै । एहि संभवावहा इति ॥ ६ ॥ तां संभवन्नत्य-
रिच्यत्, सोऽब्रवीन्न वै त्वाऽनुभवामि । विराड् भूत्वा प्रजनयावेति । तथेति ॥ ७ ॥
तौ विराड् भूत्वा प्राजनयताम् । हिङ्कारश्चाहांवश्च प्रस्तावश्च प्रथमा चोदीथश्च
मध्यमा च प्रतिहारश्चोत्तमा च निधनं च वषट्कारश्चैवं विराड् भूत्वा प्राजनयताम् । ते
अमुमजनयतां योऽसौ तपति । ते व्यद्रवताम् ॥ ८ ॥

a) अ 12.3.19 वर्षवृद्धं उप यच्छ रूपं तुषं पलावानप तद्विनक्तु. —b) भरण्डक + इण्य
as in देष्ण, मेष्ण etc. It is an old comparative termination found in other
Indo-European languages : Greek : *hēd-ion-os* (* *hēd-ion-os*); Lithuanian :
sald-ėsnis. For the termination स् cp तीक्ष्ण, कृष्ण, अक्ष्ण and मृत्स्न

(Cp पा 5.4.40 स-स्रौ प्रशंसायाम्). —c) शब्दा 9.2.1.1 उपवसयीषेऽहन् प्रातरुदिते आदित्ये वाचं विसृजते; तैत्ति 1.5.9.7 स एष उपवसयीषेऽहन् द्विदैवत्यः पशुरालम्ब्यते; ऐत्ति 3.45 तमुपवसथ्ये अहन्नाप्नुवन्. —d) शब्दा 4.6.7.9f uses much of the vocabulary of this *kandika*. —e) Cp the युधिष्ठिर-द्रौपदी-अर्जुन episode in Mbh. —f) अ 12.2.71; शब्दा 14.9.4.19 = वृ 6.4.20; ऐत्ति 8.27; तैत्ति 3.7.1.9; गोत्रा 2.3.20. —g) ऋ 10.34.2 अनुव्रतामप जायामरोधम्. —h) Emendation after जै 1.57.5; ऐत्ति 3.23. —j) Emendation after शब्दा 4.6.7.10 वि एव द्रवतः आग एव कुर्वति.

१.५५

मर्दध्यभूरन्मर्दध्यभूरदिति । तस्मादाहुर्मधुपुत्र इति ॥ १ ॥ तस्मादुत
स्त्रियो मधु नाह्नन्ति पुत्राणामिदं व्रतं चराम इति वदन्तीः ॥ २ ॥ तदयं वृचोऽ-
नूदश्रयत । इयमेव गायन्त्यन्तरिक्षं त्रिष्टुवसौ जगती । तस्यैतत् वृचः ॥ ३ ॥ स
उपरिष्ठात् सामाध्याहितं तपति । सोऽधुव इवासीदलेलायदिव । स नोर्ध्वोऽस्तपत् ॥ ४ ॥
स देवानब्रवीत्—उन्मा गायतेति । किं ततः स्यादिति । श्रियं वः प्रयच्छेयम् ।
मामिह हँहेतेति ॥ ५ ॥ तथेति । तमुदगायन् । तमेतदत्राऽहँहन् । तेभ्यः श्रियं
प्रायच्छत् । सैषा देवानां श्रीः ॥ ६ ॥ तत एतदूर्ध्वस्तपति । स नार्वाङ्तपत् ॥ ७ ॥
स ऋषीनब्रवीत्—अनु मा गायतेति । किं ततः स्यादिति । श्रियं वः प्रयच्छेयम् ।
मामिह हँहेतेति ॥ ८ ॥ तथेति । तमन्वगायन् । तमेतदत्राऽहँहन् । तेभ्यः श्रियं
प्रायच्छत् । सैषा ऋषीणां श्रीः ॥ ९ ॥ तत एतदूर्वाङ् तपति । स न तिर्यङ्तपत्
॥ १० ॥ स गन्धर्वाप्सरसोऽब्रवीत्—आ मा गायतेति । किं ततः स्यादिति । श्रियं
वः प्रयच्छेयम् । मामिह हँहेतेति ॥ ११ ॥ तथेति । तमागायन् । तमेतदत्राऽहँहन् ।
तेभ्यः श्रियं प्रायच्छत् । सैषा गन्धर्वाप्सरसां श्रीः ॥ १२ ॥ तत एतत् तिर्यङ् तपति
॥ १३ ॥ तानि वा एतानि त्रीणि साम्न उद्गीतमनुगीतमागीतम् । तद्यथेदं वयमागा-
योद्गायाम एतदुद्गीतम् । अथ यद्ययागीतं तदनुगीतम् । अथ यत् किंचेति साम्नस्तदा-
गीतम् । एतानि ह्येव त्रीणि साम्नः ॥ १४ ॥

This section treats of three triads; देव, उद्गीतम्, ऊर्ध्वम्; ऋषि, अनुगीतम्, अर्वाङ्; गन्धर्वाप्सरसः, आगीतम्, तिर्यङ्.

a) मद् + अधि governing *ablative*, secondarily and less commonly; cp ऋ 1.6.9 दिवो रोचनादधि; 1.33.3 मा पणिर्भूदस्मदधि प्रवृद्धः; 1.48.7 सूर्यस्य रोचनादधि; —b) Popular etymology! —c) अ 19.23.19 वृचस्यः स्वाहा; तैत्ति 1.5.8.3 अयो यदेतं वृचमन्वाह; शब्दा 1.4.1.33 वृषण्वन्तं त्रिचमन्वाह (शब्दा throughout reads त्रिचम्); नि 2.1 अयापि द्विवर्णलोपः । वृच इति; 7.20 तत् एतदेकमेव जातवेदसं गायत्रं वृचं दशतपीपु विपते (ऋ 10.188); ऐत्ति 1.3 वृचो भवति; see below 1.56.10; पा 6.1.37 वार्तिक 1 ऋचि वे:

उत्तपदादिलोपश्छन्दसि; पा 5.4.74 ऋकूपरबुधूःपथामानक्षे. —d) क 2.12.2 यः पृथिवीं
व्यथमानामहंहत; 5.45.2 स्तूगेव सुमिता हंहत यौ; तैस 7.5.19.2 प्राणधृक् आसि प्राणं मे हंह;
(धृक् in प्राणधृक् from हह?)

१.५६

आपो वा इदमग्रे महत् सलिलमासीत् स ऊर्मिरूर्मिमस्क्रन्दत् । ततो हिरण्ययो
कुक्ष्यौ समभवताम् । ते एवर्वसामे ॥१॥ सेयमृगिदं सामाभ्यप्लवतं । तामपृच्छत्—
का त्वमसि । साऽहमस्मीत्यब्रवीत् । अथ वा अहमपोऽस्मीति । तद्यत् सा चामश्च
तत् साम्नः सामत्वम् ॥ २ ॥ तौ वै संभवावेति । नेत्यब्रवीत् । स्वसा वै मम त्वमसि ।
अन्यत्र मिथुनमिच्छस्वेति ॥ ३ ॥ सा पराप्लवत मिथुर्नमिच्छमाना । सा समाः सहस्रं
सप्ततीः पर्यप्लवत ॥ ४ ॥ तदेप श्लोकः—

स्त्री स्पैवाग्रे संचरन्ती इच्छन्ती सलिले पतिम् ।

समाः सहस्रं सप्ततीस्ततोऽजायत पश्यतः ॥ ५ ॥ इति ॥

असौ वा आदित्यः पश्यतः । एष एव तदजायत । एतेन हि पश्यति ॥ ६ ॥
साऽविच्चा न्यप्लवत । साऽब्रवीन्न वै तं विन्दामि येन संभवेयम् । त्वयैव संभवा-
नीति ॥ ७ ॥ सा वै द्वितीयामिच्छस्वेत्यब्रवीन्न वै मैकोद्यस्यसीति । सा द्वितीयां
विच्चा न्यप्लवत ॥ ८ ॥ (तृतीयाम्) इच्छस्वैवेत्यब्रवीन्नो वाव मा द्वे उद्यस्यथ
इति । सा तृतीयां विच्चा न्यप्लवत । सोऽब्रवीदत्र वै मोद्यस्यथेति ॥ ९ ॥ स
यदेकयाग्रे समवदत तस्मादेकर्वे साम । अथ यद् द्वे अपासेधत् तस्माद् द्वयोर्न
कुर्वन्ति । अथ यत् तिसृभिः समपार्दयत् तस्माद् तुचे साम ॥१०॥ ता अब्रवीत्—
पुनीध्वं नपूतां वै स्थेति ॥ ११ ॥

a) क 10.129.3 अप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम्; 10.72.6 यददः सलिले अतिष्ठत; वासं
8.59 सलिलः प्रप्लुतः; वृ 4.3.32 सलिल (*adj.*) एको द्रष्टाऽद्वैतो भवति; श्वे 6.15 स एवाग्निः
सलिले संनिविष्टः. —b) कुक्ष्य (*mas.*) only here. —c) See पाल्लु and पलिन्नु in
1.56.4 and निप्लु in 1.56.8. —d) पा 4.1.42 ..... कामुक, ... मैथुनेच्छा.
—e) Source untraced. —f) *Adj.* like दर्शत; cp अ 13.4.48 गमस्ते अस्तु पश्यत.
—g) ऐवा 3.23 मिथुनं संभवाव प्रजात्या. —h) क 1.10.1 उद्दंशवि येमिरे; 6.71.5 उद्
अयौ उपवक्तेव बाहू. —i) अप + सिध् is the opposite of सं + वद्. —j) Shall we
read समवादयत्? Cp समवदत above. —k) Is read by Caland as अपूताः—not
much difference !

१.५७

सा गायत्री गाथयाऽपुनीत नाराशंस्या त्रिष्टुब् रैभ्या जगती । भीमं वत
मलमपावधिपतेति । तस्माद् भीमला धियो वा एताः । धियो वा इमा मलमपावधिप-
तेति । तस्माद् भीमला । तस्माद् गायतां नाशनीयात् । मलेन ह्येते जीवन्ति ॥ १ ॥
अथर्क् सामान्नवीद्—बहु वै किंच किंच पुमँश्चरति । त्वमनुपुनीष्वेति । स ऊर्ध्वगणे-
नापुनीत ॥ २ ॥ पूतानि ह वा अस्य सामानि, पूता ऋचः, पूतानि यजूँषि, पूतमनुक्तं,
पूतं सर्वं भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥ ताभ्यां दिशो मिथुनाय पर्यौहन् । तां
संभविष्यन्नद्धयत—अमोऽहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोऽहमिति ॥ ४ ॥ तामेतदुभयतो
वाचात्यरिच्यत हिङ्गारेण पुरस्तात् स्तोभेन मध्यतो निधनेनोपरिष्ठात् । अति तिस्रो
ब्राह्मणायनीः सदृशी रिच्यते य एवं वेद ॥ ५ ॥ तयोर्यः संभवतोरूर्ध्वः शृणोऽद्रवत्
(प्राणाः) ते । ते प्राणा एवोर्ध्वा अद्रवन् ॥ ६ ॥ सोऽसावादित्यः स एष एव
उद् अग्निरेव गी, चन्द्रमा एव धेम् । सामान्येव उदच एव गी, यजूँष्येव धमित्यधि-
देवतम् ॥ ७ ॥ अथाध्यात्मम् । प्राण एव उद्, वागेव गी, मन एव धम् । स एषोऽ
धिदेवतं चाध्यात्मं चोद्गीथः ॥ ८ ॥ स य एवमेतदधिदेवतं चाध्यात्मं चोद्गीथं
वेदैतेन हास्य सर्वेणोद्गीतं भवत्येतस्माद् एव सर्वस्मादावृश्च्यते य एवं विद्वांस-
मुपवदति ॥ ९ ॥

a) भी (म) मला = भीमला by haplogy ! —b) ब्राह्मणायनाः in शब्दा 14.9.4.4 =
बृ 6.4.4. —c) वासं 21.54 शृणं न मये नाभ्याम्. —d — d) छां 1.3.6; बृ 1.3.23.

१.५८

तथादिदमाहुः क उद्गासीरिति क एतमादित्यमगासीरिति ह वा एतत् पृच्छन्ति
॥ १ ॥ एतं ह वा एतं त्रय्या विद्यया गायन्ति । यथा वीणागायिनो गापयेयुरेवम्
॥ २ ॥ स एष हृद्दः कामानां पूर्णो यन्मनः । तस्यैषा कुल्यार् यद्वाक् ॥ ३ ॥ तथा
वा अपो हृद्वात् कुल्ययोपरामुपनयन्त्येवमेवैतन्मनसोऽधि वाचोद्गाता यजमानं यस्य
कामान् प्रयच्छति ॥ ४ ॥ स य उद्गातारं दक्षिणाभिराराधयति तं सा कुल्यो-
पधावति । य उ एनं नाराधयति स उ तामपहन्ति ॥ ५ ॥ अथ वा अतः प्रीतिश्चैव
प्रतिग्रहश्च । तद्भूममिति वै प्रदीयते । तद्वाचा यजमानाय प्रदेयं मनसाऽऽत्मने । तथा
ह न सर्वं प्रयच्छति ॥ ६ ॥ तथादिदं संभवतो रेतोऽसिच्यत तदशयत् । यथा
हिरण्यमविकृतं लेलायदेवम् ॥ ७ ॥ तस्य सर्वे देवा ममत्विन आसन् मम ममेति ।

तेऽब्रुवन् — वीदं करवामहा इति । तेऽब्रुवन् — श्रेयो वा इदमस्मत् । आत्मभिरेवैनद्
विफरवामहा इति ॥ ८ ॥ तदात्मभिरेव व्यकुर्वत । तेषां वायुरेव हिङ्गार आसाग्निः
प्रस्ताव इन्द्र आदिः सोमवृहस्पती उद्गीथोऽश्विनौ प्रतिहारो विश्वेदेवा उपद्रवः
प्रजापतिरेव निधनम् ॥ ९ ॥ एता वै सर्वा देवता एता हिरण्यम् । अस्य सर्वाभि-
र्देवताभिः स्तुतं भवति य एवं वेद । एताभ्य उ एव स सर्वाभ्यो देवताभ्य
आवृश्च्यते य एवं विद्वांसमुपवदति ॥ १० ॥

a) श्रवा 13.1.5.1 ब्राह्मणा वीणागायिनी; 13.4.3.5 राजन्यो वीणागायी. —b) ऋ
3.45.3 हृदं कुल्या इवाशत; 10.43.3 सोमास इन्द्रं कुल्या इव हृदं (समक्षान्). —c) उपराम्,
only here, is adverb; cp उपरेण in वासं 6.2 पृथिवीमुपरेण अहंही; श्रवा 3.7.1.3 उपरेण
संमाप अवटे खनति. —d) तैसं 5.4.7.2 प्रत्यै; ऐवा 2.40 प्रतिर्वै यान्या जै 3.6.1 —e)
मनसा = in silence; see above 1.5.6. —f) जैवा 3.1 स इदं सर्वं व्यकरोत्, यथा ह वै
हिरण्यमविकृतमेवमिदं ततः पुरा.

१.५९

अथ ह ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयः कुरुं जगामाभिप्रतारिणं काक्षसेनिम् । स हास्मै
मधुपर्कं ययाच ॥ १ ॥ अथ हास्य वै प्रपद्य पुरोहितोऽन्ते निपसाद शौनकः । तं
हानामन्व्य मधुपर्कं पपौ ॥ २ ॥ तं होवाच—किं विद्वान्नो दातव्याऽनामन्व्य मधुपर्कं
पिबसीति । सामवैर्यं प्रपद्येति होवाच । तं ह तत्रैव पप्रच्छ—यद्वायौ तद्वेत्या३ इति ।
हिङ्गारो वा अस्य स इति ॥ ४ ॥ यद्ग्नौ तद्वेत्या३ इति । प्रस्तावो वा अस्य स इति
॥ ५ ॥ यदिन्द्रे तद्वेत्या३ इति । आदिर्वा अस्य स इति ॥ ६ ॥ यत् सोमवृहस्पत्योस्त-
द्वेत्या३ इति । उद्गीथो वा अस्य स इति ॥ ७ ॥ यदश्विनोस्तद्वेत्या३ इति । प्रतिहारो
वा अस्य स इति । यद्विश्वेषु देवेषु तद्वेत्या३ इति । उपद्रवो वा अस्य स इति ॥ ९ ॥
यत् प्रजापतौ तद्वेत्या३ इति । निधनं वा अस्य तदिति होवाच । आपिंयं वा अस्य
तद्वर्धुता वा अस्य सेति ॥ १० ॥ स होवाच—नमस्तेऽस्तु भगवो विद्वानपा
मधुपर्कमिति ॥ ११ ॥ अथ हेतरः पप्रच्छ—किं देवत्यं सामवैर्यं प्रपद्येति । यद्देवत्यामु
स्तुवत इति होवाच तद्देवत्यामिति ॥ १२ ॥ तदेतत् साध्वेव प्रत्युक्तम् । व्याप्तिर्वा
अस्यैपेति होवाच ब्रूयेवेति । मेदं ते नमोऽर्कमेति होवाच । मैव नोऽतिप्राक्षीरिति
॥ १३ ॥ स होवाच—अप्रक्ष्यं वाव त्वा देवतामप्रक्ष्यं वाव त्वा देवतायै देवताः ।
वाग्देवत्यं साम वाचो मनो देवता मनसः पशवः पशूनामोपधय ओषधीनामापः ।
‘तदेतद्द्भ्यो जातं सामाप्सु प्रतिष्ठितमिति’ ॥ १४ ॥

a) A teacher in वृ 1.3.24; cp जै 1.38.1. —b) छां 4.3.5. —c) वृ 1.4.11 तस्माद् ब्राह्मणः क्षत्रियमथस्ताद् उपास्ते. —d) जैत्रा 1.219 वीर्यं वा एतत् साम्नो यन्निधनम्; वैर्यम् = वीर्यत्वम्? —e) ऐत्रा 7.25 तस्मात् तस्य पुरोहितस्य आर्पेयेण दीक्षामावेदयेयुः। पुरोहितस्य आर्पेयेण प्रवरं प्रवृणीरन्. —f) ऋ 4.4.11 महो रुजानि बन्धुता (Instru.) वचोभिः तन्मा पितुर्गोतमादन्वियाय; 10.1.44.5 एना जागार बन्धुता. —g) वृ 5.13.2 स ह स्माह पाणिना मा प्रावृद्. —h) Dative form identical with genitive. —i — i) साम a product of आपः again established in आपः through the intermediary links.

१.६०

देवांसुरा अस्पर्धन्त । ते देवा मनसोदगायन् । तदेपामसुरा अभिदृत्य पाप्मनो समसृजन् । तस्माद् बहु किंच किंच मनसा ध्यायति । पुण्यं चैनेन ध्यायति पापं च ॥ १ ॥ ते वाचोदगायन् । तां तथैवाकुर्वन् । तस्माद् बहु किंच किंच वाचा वदति । सत्यं चैनया वदत्यनृतं च ॥ २ ॥ ते चक्षुषोदगायन् । तत् तथैवाऽकुर्वन् । तस्माद् बहु किंच किंच चक्षुषा पश्यति । दर्शनीयं चैनेन पश्यत्यदर्शनीयं च ॥ ३ ॥ ते श्रोत्रेणोदगायन् । तत् तथैवाकुर्वन् । तस्माद् बहु किंच किंच श्रोत्रेण शृणोति । श्रवणीयं चैनेन शृणोत्यश्रवणीयं च ॥ ४ ॥ तेऽपानेनोदगायन् । तं तथैवाकुर्वन् । तस्माद् बहु किंच किंचापानेन जिघ्रति । सुराभि चैनेन जिघ्रति. दुर्गन्धि च ॥ ५ ॥ ते प्राणेनोदगायन् । अथासुरा आर्द्रवँस्तथा करिष्याम इति मन्यमानाः ॥ ६ ॥ स यथाऽऽमानमाखणमृत्वा लोष्टो विध्वँसतैवमेवासुरा व्यध्वँसन्त । स एपोऽऽमाऽखणो यत् प्राणः ॥ ७ ॥ स यथाऽऽमानमाखणमृत्वा लोष्टो विध्वँसत एवमेव स विध्वँसते य एवं विद्वांसमुपवदति ॥ ८ ॥

a) Cp below 2.1; 2.10; छां 1.2; वृ 1.2= शत्रा 14.4.1. —b) जैत्रा 1.269 मनो वै रेतस्या मनसा सुहार्दसं (पुण्यं) च दुर्हार्दसं (पापं) च विजानाति. —c) वृ 3.2.2 अपानेन गन्धान् जिघ्रति; जै 2.1.16. —d) वासं 11.12 प्रतूर्तं वाजिन्नाद्रव; ऐत्रा 3.20 मां हनिष्यन्त आद्रवन्ति; शत्रा 14.7.1.17 पुनः प्रतियोन्याद्रवति; ब्रसू 1.3.34 तदाद्रवणात् सूच्यते हि.

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

२.१

देवानां वै पडुद्गात्रार आसन् । वाक् च मनश्च चक्षुश्च श्रोत्रं चापानश्च प्राणश्च ॥ १ ॥ तेऽधियन्त तेनोद्गात्रा दीक्षामहै येनापहत्य मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकमियमैति ॥ २ ॥ तेऽब्रुवन्—वाचोद्गात्रा दीक्षामहा इति । ते वाचोद्गात्रादीक्षन्त । स यदेव वाचा वदति तदात्मन आगायदथ य इतरे कामास्तान् देवेभ्यः ॥ ३ ॥ तां पाप्माञ्चसृज्यत । स यदेव वाचा पापं वदति स एव स पाप्मा ॥ ४ ॥ तेऽब्रुवन्—न वै नोऽयं मृत्युं न पाप्मानमत्यवाप्सीत् । मनसोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ ५ ॥ ते मनसोद्गात्राऽदीक्षन्त । स यदेव मनसा ध्यायति तदात्मन आगायदथ य इतरे कामास्तान् देवेभ्यः ॥ ६ ॥ तत् पाप्माञ्चसृज्यत । स यदेव मनसा पापं ध्यायति स एव स पाप्मा ॥ ७ ॥ तेऽब्रुवन्—नो न्वाव नोऽयं मृत्युं न पाप्मानमत्यवाप्सीत् । चक्षुषोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ ८ ॥ ते चक्षुषोद्गात्राऽदीक्षन्त । स यदेव चक्षुषा पश्यति तदात्मन आगायदथ य इतरे कामास्तान् देवेभ्यः ॥ ९ ॥ तत् पाप्माञ्चसृज्यत । स यदेव चक्षुषा पापं पश्यति (स एव स पाप्मा) ॥ १० ॥ तेऽब्रुवन्—नो न्वाप नोऽयं मृत्युं न पाप्मानमत्यवाप्सीत् । श्रोत्रेणोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ ११ ॥ ते श्रोत्रेणोद्गात्राऽदीक्षन्त । स यदेव श्रोत्रेण शृणोति तदात्मन आगायदथ य इतरे कामास्तान् देवेभ्यः ॥ १२ ॥ तत् पाप्माञ्चसृज्यत । स यदेव श्रोत्रेण पापं शृणोति स एव स पाप्मा ॥ १३ ॥ तेऽब्रुवन्—नो न्वाव नोऽयं मृत्युं न पाप्मानमत्यवाप्सीत् । अपानेनोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ १४ ॥ तेऽपानेनोद्गात्राऽदीक्षन्त । स यदेवापानेनापानिति तदात्मन आगायदथ य इतरे कामास्तान् देवेभ्यः ॥ १५ ॥ तं पाप्मान्वसृज्यत । स यदेवापानेन पापं गन्धमपानिति स एव स पाप्मा ॥ १६ ॥ तेऽब्रुवन्—नो न्वाव नोऽयं मृत्युं न पाप्मानमत्यवाप्सीत् । प्राणेनोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ १७ ॥ ते प्राणेनोद्गात्राऽदीक्षन्त । स यदेव प्राणेन प्राणिति तदात्मन आगायदथ य इतरे कामास्तान् देवेभ्यः ॥ १८ ॥ तं पाप्मान्वसृज्यत । न ह्येतेन प्राणेन पापं वदति, न पापं ध्यायति, न पापं पश्यति, न पापं शृणोति, न पापं गन्धमपानिति ॥ १९ ॥ तेनापहत्य मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकमायन् । अपहत्य हैव मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकमेति य एवं वेद ॥ २० ॥

a) Cp 1-60 above and 2-10 below. —b) तैत्ति 2 2-3-5 वषं पूर्वं उपर्गं लोकमियम वषं पूर्वं. See below 2-10-2; 4-13-3; 4-14-7. —c) अति + वद्, see व 1-3-11, 12, 16. —d) न्वाव = नु + वाव; cp न्वै = नु + वै.

२.२

सा या सा वागासीत् सोऽग्निरभवत् ॥१॥ अथ यत् तन्मन आसीत् स चन्द्रमा अभवत् ॥२॥ अथ यत् तच्चक्षुरासीत् स आदित्योऽभवत् ॥ ३ ॥ अथ यत् तच्छ्रोत्रमासीत् ता इमा दिशोऽभवन् । ता उ एव विश्वे देवाः ॥ ४ ॥ अथ यः सोऽपान आसीत् स बृहस्पतिरभवत् । यदस्यै वाचो बृहत्स्यै पतिस्तस्माद् बृहस्पतिः ॥ ५ ॥ अथ यः स प्राण आसीत् स प्रजापतिरभवत् । स एष पुत्री प्रजावानुद्गीथो यः प्राणः । तस्य स्वर एव प्रजाः । प्रजावान् भवति य एवं वेद ॥ ६ ॥ तं हैतमेके प्रत्यक्षमेव गायन्ति प्राणा३ प्राणा३ हुं भा ओवा इति ॥ ७ ॥ तदु होवाच शाट्वायनिस्तत एतमर्हति प्रत्यक्षं गातुम् । यद्वाँ वाचा करोति तदेतदेवास्य कृतं भवतीति ॥ ८ ॥ अथ वा अत ऋक्साम्नोरेव प्रजातिः । स यद्धिङ्करोत्यभ्येव तेन क्रन्दति । अथ यत् प्रस्तौत्येव तेन प्लवते । अथ यदादिमादत्ते रेत एव तेन सिर्जति । अथ यदुद्गायति रेत एव तेन सिक्तं संभावयति । अथ यत् प्रतिहरति रेत एव तेन संभूतं प्रवर्धयति । अथ यदुपद्रवति रेत एव तेन प्रवृद्धं विकरोति । अथ यन्निधनमुपैति रेत एव तेन विकृतं प्रजनयति । सैषा ऋक्साम्नोः प्रजातिः ॥ ९ ॥ स य एवमेतामृक्साम्नोः प्रजातिं वेद प्र हैनमृक्सामनी जनयतः ॥ १० ॥

a) Cp छां 1.2.11; वृ 1.3.20. —b) See below 3.32.9. —c) See 1.33.4 above. —d) But पा 5.4.7 ऋक्सामे with elision of च; cp ऋ 10.85.11 ऋक्सामाम्पामभिहितौ गात्रौ; 10.114.6 ऋक्सामाम्पाम् प्र रथं वर्तयन्ति. —e) Note सिञ्चति ~ सिक्तं, संभावयति ~ संभूतम्; प्रवर्धयति ~ प्रवृद्धम्.

२.३

एष एवेदमग्र आसीत् एष तपति । स एव सर्वेषां भूतानां तेजोहर इन्द्रियं वीर्यमादायोर्ध्व उदक्रामत् ॥ १ ॥ सोऽकामयत—एकमेवाक्षरं स्वादु मृदु देवानां वर्नामेति ॥ २ ॥ स तपोऽन्तप्यत । स तपस्तप्त्वरूपमेवाक्षरमभवत् ॥ ३ ॥ तं देवाश्चर्ययश्चोपसमैप्सन् । अथैपोऽमुरान् भूतंहनोऽसृजतैतस्य पाप्मनोऽनन्वागमाय ॥ ४ ॥ तं वाचोपसमैप्सन् । ते वाचं समारोहन् । तेषां वाचं पर्यादत्तं । तस्मात् पर्यादत्तं वाक् । सत्यं च ह्येनया वदत्यनृतं च ॥ ५ ॥ तं मनसोपसमैप्सन् । ते मनः समारोहन् । तेषां मनः पर्यादत्तं । तस्मात् पर्यादत्तं मनः । पुण्यं ह्येतेन ध्यायति पापं च ॥ ६ ॥ तं चक्षुषोपसमैप्सन् । ते चक्षुः समारोहन् । तेषां चक्षुः पर्यादत्तं । तस्मात् पर्यादत्तं चक्षुः । दर्शनीयं च ह्येनेन पश्यत्यदर्शनीयं च ॥ ७ ॥ ते श्रोत्रेणोप-

हीमे शीर्षण्याः प्राणाः । सप्त हैवास्याऽऽजायन्ते ॥७॥ स यदि ब्रूयान्नव म आगायेति । प्राण उद्गीथ इत्येव विद्वान्नव मनसा ध्यायेत् । सप्त शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ । नव हैवास्याऽऽजायन्ते ॥ ८ ॥ स यदि ब्रूयादश म आगायेति । प्राण उद्गीथ इत्येव विद्वान् दश मनसा ध्यायेत् । सप्त शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ नाभ्यां दशमः । दश हैवास्याऽऽजायन्ते ॥ ९ ॥ स यदि ब्रूयात् — सहस्रं म आगायेति । प्राण उद्गीथ इत्येव विद्वान् सहस्रं मनसा ध्यायेत् । सहस्रं हैत आदित्यरश्मयः । तेऽस्य पुत्राः । सहस्रं हैवास्याजायन्ते ॥ १० ॥ एवं हैवैतमुद्गीथं पर आर्णारः कक्षीवाँस्तस्यैरु-
रिति पूर्वे महाराजाः श्रोत्रियाः सहस्रपुत्रमुपनिषेदुः । ते ह सर्वे सहस्रपुत्रा आसुः ॥ ११ ॥ स य एवं वेद सहस्रं हैवास्य पुत्रा भवन्ति ॥ १२ ॥

This section is a mere repetition of 2.5.

—a) सहस्रम् instead of बहु of 2.5.11; cp 2.9.10 below. —b) Caland gives आणहार as a variant in तांब्रा 25.16.3; तैसं 5.6.5.3 एवं वै पर आर्णारः, कक्षीवाँ औशिजः, वीतहव्यः श्रायसः, वसदस्युः पौरुकुरस्यः प्रजाकामा अचिन्वतः, कासं 22.3 पर आङ्गारः, शत्रा 13.5.4.4 तेन ह पर आर्णार ईजे कोसल्यो राजा; शाङ्खायनश्रौसू 16.9.11 gives the variant पर आल्हारी वैदेहः; नि 1.14 सन्ति अल्पप्रयोगाः कृतोऽपि ऐकपदिका यथा व्रततिर्द्यूना जाद्व्य आर्णारः ..... —c) क 1.51.13 अददा अर्भा महते वचस्पेव कक्षीवते वृचयामिन्द्र सुन्वते. —d) क 5.33.8 उत त्वे मा पौरुकुरस्यस्य सूरैस्तस्योः हिराणिनो रराणः. —e) अ 19.41.1 भद्रमिच्छन्त ऋषयः स्वर्विदः तपो दीक्षामुपनिषेदुः = तैसं 5.7.4.3 (with variants); जैत्रा 2.160 तमुह वृषशुष्मेण कुमारोण ..... उपनिषेदुः; 1.226 स एतन्मेधातिथिः काण्वः सामापरयत् तेन (काण्वायनाः) उपन्यषीदन्; ऐआ 2.2.3 त्रिधामित्रमेतदहः शंसिष्यन्तामिन्द्र उपनिषत्साद (sic); see below 3.2.9 and 11.

२.७

शर्यातो वै मानवः प्राच्यां स्थलैयामयजत । तस्मिन् ह भूतान्युद्गीथेऽपित्व-
मेपिरे ॥ १ ॥ तं देवा बृहस्पतिनोद्गात्रा दीक्षामहा इति पुरस्तादागच्छन्नयं त
उद्गायत्विति वम्बेनाजद्विपेण पितरो दाक्षिणतोऽयं त उद्गायत्वित्युशनसा काव्ये-
नासुराः पश्चादयं त उद्गायत्वित्ययस्येनाङ्गिरसेन मनुष्या उत्तरतोऽयं त
उद्गायत्विति ॥ २ ॥ स हेसांचके—हन्तैनान् पृच्छानि, कियतो वा एक ईशे, कियत
एकः कियत एक इति ॥ ३ ॥ स होवाच बृहस्पतिम्—यन्मे त्वमुद्गायेः किं ततः
स्यादिति ॥ ४ ॥ स होवाच—देवेष्वेव श्रीः स्यात्, देवेष्वीशा, स्वर्गं त्वां लोकं
गमयेयमिति ॥ ५ ॥ अथ होवाच वम्बमाजद्विपम्—यन्मे त्वमुद्गायेः किं ततः स्यादिति
॥ ६ ॥ स होवाच—पितृष्वेव श्रीः स्यात्, पितृष्वीशा, स्वर्गं त्वां लोकं गमयेय-

मिति ॥ ७ ॥ अथ होवाचोशनस काव्यम्—यन्मे त्वमुद्गायेः किं ततः स्यादिति ॥ ८ ॥ स होवाच—असुरेष्वेव श्रीः स्यात्, असुरेष्वीशा, स्वर्गमेव त्वां लोकं गमयेयमिति ॥ ९ ॥ अथ होवाचायास्यमाङ्गिरसम्—यन्मे त्वमुद्गायेः किं ततः स्यादिति ॥ १० ॥ स होवाच—देवानेव देवलोकं दध्याम्, मनुष्यान् मनुष्यलोके, पितॄन् पितृलोके, रुदेयास्माह्नोकादसुरान्, स्वर्गं त्वां लोकं गमयेयमिति ॥ ११ ॥

a) क 1-112-17 याभिः शर्यातमवयो महाधने; जैत्रा 3-120 तं तुष्टुवानं शर्यातो मानवो ग्रामेणाप्यवास्यत् (*sic*); शब्दा 4-1-5-2; see below 4-7-1. —b) स्थाल्याम् corrected into स्थल्याम् after जैत्रा 3-128; for the distinction between स्थला and स्थली, see पा 4-1-42 (काशिका—स्थली भवति अकृत्रिमा चेत्, स्थला अन्या); for स्थला see तैसं 1-6-10-5. —c) क 10-71-6 न तस्य वाचि अपि भागो अस्ति; अ 10-8-5 तस्मिन् ह अपित्वमिच्छन्ते; शब्दा 4-1-8-11 हन्त अस्मिन्नपित्वमिच्छा इति; 9 1-1-18 क्षत्रमेव तद्विशि अपि भागं करोति; cp क 9-69-1 अस्य व्रतेषु अपि सोम इष्यते; see also पा 1-4-96 अपिः पदार्थ..... समुच्चयेषु. —d) On this whole cp शब्दा 3-1-1-2, 6, 7 प्राची हि देवानां दिक्...but for असुर s (in the West) शब्दा has सर्पाः. —e) तैसं 6-6-8-4 एतान् वै महान् बन्धाविश्ववयसौ अविताम; तैसं 4-7-3 एतेषां वै वीर्येण बन्धाविश्ववयसा; कासं 29-7 बन्धाविश्ववयसौ; see 6 below. —f) क 10-67-1 अयास्य उक्थमिन्द्राय शंसन्; 10-108-8 अयास्यो अन्निरसो नवगाः; च 1-3-8 अयमास्येऽन्तः सोऽयास्यः. —g) ईशा (f.) अ 11-9-25 ईशां व ऋषयश्चक्रामिषेयुः; 11-10-2 ईशां वो वेद राज्यम्; 15-1-5 स देवानामीशां पर्येत स ईशानोऽभवत्; वासं 21-57 ईशयि मन्त्रं राजानं बर्हिषा दधुः; शब्दा 5-3-1-13 मा मे अय ईशायां वास्तीत. —h) See अनुदत्त in 2-8-3 below.

२.८

स होवाच—त्वं मे भगव उद्गाय य एतस्य सर्वस्य यशो (असि इ) ति ॥ १ ॥ तस्य हायास्य एवोज्जगौ । तस्मादुद्गाता वृत उत्तरतो निवेशनं लिप्सेत । एतद्दानारुद्धनिवेशनं यदुत्तरतः ॥ २ ॥ उत्तरत आगतोऽयास्य आङ्गिरसः शर्यातस्य मानवस्योज्जगौ । स प्राणेन देवान् देवलोकेश्यात्, अपानेन मनुष्यान् मनुष्यलोके, व्यानेन पितॄन् पितृलोके, हिङ्कारेण वज्रेणास्माह्नोकादसुराननुदत्त ॥ ३ ॥ तान् होवाच—दूरं गच्छतेति । स दूरो ह नाम लोकः । तं ह जग्मुः । त एतेऽसुरा असंभवाव्यं पराभूताः ॥ ४ ॥ छन्दोभिरेव वाचा शर्यातं मानवं स्वर्गं लोकं गमयाश्चकार ॥ ५ ॥ ते होचुरसुराः—एतं तं वेदाम यो नोऽयमित्थमधत्तेति । तत आगच्छन् । तमेत्यापश्यन् ॥ ६ ॥ तेऽनुवन्नयं वा आस्य इति । यदनुवन्नयं वा आस्य इति तस्मादयमास्यः । अयमास्यो ह वै नामैषः । तमयास्य इति परोक्षमाचक्षते ॥ ७ ॥ स प्राणो

वा अयास्यः । प्राणो ह वा एनान् स जुनुदे ॥ ८ ॥ स य एवं विद्वानुद्गायति प्राणेनैव देवान् देवलोकं ददाति, अपानेन मनुष्यान् मनुष्यलोके, व्यानेन पितॄन् पितृलोके, हिङ्कारेणैव वज्रेणास्माह्लोकाद् द्विपन्तं भ्रातृव्यं नुदते ॥ ९ ॥

a) Corrupt readings ! Is it सर्वस्येवा इति ? —b) शब्दा 4.6.6.1 अथ अभये अनाष्ट्रे उत्तरतो यज्ञमुपचरिष्याम इति. —c) वृ 1.3.9 सा वा एषा देवता दूर्नामि. —d) ऐत्रा 3.39 तान् असंभाव्यं पराभावयत्, but असंभवम् in अ 5.8.12; 5.19.11 असंभव्यं पराभवम् —e) वृ 1.3.8. —f) छां 1.2.12 आस्याद्यदयते; वृ 1.3.8 अयमास्येज्जन्तः the same etymology below 2.11.8f

२.९

तं ह द्रूयाद्दूरं गच्छेति । स यमेव लोकमसुरा अगच्छंस्तं ह वै गच्छति ॥ १ ॥ छन्दोभिरेव वाचा यजमानं स्वर्गं लोकं गमयति ॥ २ ॥ ता एता व्याहर्तयः । प्रेत्येति वाग् (इति) भूर्भुवः स्वरिति (उदिति) ॥ ३ ॥ तद् यत् प्रेति तत् प्राणस्तदयं लोकस्तद्विमं लोकमस्मिँल्लोक आभजति ॥ ४ ॥ एतपानस्तदसौ लोकस्तदमुं लोकममुष्मिँल्लोक आभजति ॥ ५ ॥ वागिति तद्ब्रह्म तदिदमन्तरिक्षम् ॥ ६ ॥ भूर्भुवः स्वरिति सा त्रयी विद्या ॥ ७ ॥ उदिति सोऽसावादित्यः । तद्यदुदित्युदिव श्लेष्पयति ॥ ८ ॥ तद्यदेकमेवाऽभिसंपद्यते तस्मादेकवीरः । एको ह तु सन् वीर्यवान् भवति । आ हास्यैको वीरो वीर्यवाञ्जायते य एवं वेद ॥ ९ ॥ तदु होवाच शाश्वत्यानिर्घहुपुत्र एष उद्गीथ इत्येवोपासितव्यम् । बहवो ह्येत आदित्यरश्मयस्तेऽस्य पुत्राः । तस्माद् बहुपुत्र एष उद्गीथ इत्येवोपासितव्यम् ॥ १० ॥

a) The five व्याहृतिः are प्र, आ (अ); वाक्; भूः, भुवः, स्वः; उद; cp जैत्रा 2.356 पञ्चभिर्वै व्याहृतिभिर्दिदं देवा अजयन् For प्र, आ and उद cp छां 2.9.1-2 प्रेति प्रस्तावः .... आ इति आदिः.... उदिति उद्गीथः. —b) See 8 below. —c) शब्दा 1.4.1.5 एत्युदानः. —d) छां 1.3.7 आदित्य एव उद. —e) उद + श्लिप् is *hapax legomenon*.

२.१०

देवासुराः समर्थतन्तेत्याहुः । न ह वै तद्देवासुराः संयेतिरे । प्रजापतिश्च ह वै मृत्युश्च संयेताते ॥ १ ॥ तस्य ह प्रजापतेर्देवाः मित्राः पुत्रा अन्त आसुः । तेऽधियन्त । तेनोद्गात्रा दीक्षामहै येनापहत्य मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकमियामेति ॥ २ ॥ तेऽब्रवन्—वाचोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ ३ ॥ ते वाचोद्गात्राऽदीक्षन्त । तेभ्य इदं वागागायद्यदिदं वाचा वदति, यदिदं वाचा भुञ्जते ॥ ४ ॥ तां पाप्माञ्चमृज्यत । स यदेव वाचा पापं वदति, स एव स पाप्मा ॥ ५ ॥

तेऽब्रुवन्—न वै नोऽयं मृत्युं, न पाप्मानमत्यवाक्षीत् । मनसोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ ६ ॥ ते मनसोद्गात्राऽदीक्षन्त । तेभ्य इदं मन आगायद्यदिदं मनसा ध्यायति यदिदं मनसा भुञ्जते ॥ ७ ॥ तत् पाप्माऽन्वसृज्यत । स यदेव मनसा पापं ध्यायति स एव स पाप्मा ॥ ८ ॥ तेऽब्रुवन्—नो न्वाव नोऽयं मृत्युं, न पाप्मानमत्यवाक्षीत् । चक्षुषोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ ९ ॥ चक्षुषोद्गात्राऽदीक्षन्त । तेभ्य इदं चक्षुरागायद्यदिदं चक्षुषा पश्यति यदिदं चक्षुषा भुञ्जते ॥ १० ॥ तत् पाप्माऽन्वसृज्यत । स यदेव चक्षुषा पापं पश्यति स एव स पाप्मा ॥ ११ ॥ तेऽब्रुवन्—नो न्वाव नोऽयं मृत्युं, न पाप्मानमत्यवाक्षीत् । श्रोत्रेणोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ १२ ॥ ते श्रोत्रेणोद्गात्राऽदीक्षन्त । तेभ्य इदं श्रोत्रमागायद् यदिदं श्रोत्रेण शृणोति यदिदं श्रोत्रेण भुञ्जते ॥ १३ ॥ तत् पाप्माऽन्वसृज्यत । स यदेव श्रोत्रेण पापं शृणोति स एव स पाप्मा ॥ १४ ॥ तेऽब्रुवन्—नो न्वाव नोऽयं मृत्युं, न पाप्मानमत्यवाक्षीत् । प्राणेनोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ १५ ॥ ते प्राणेनोद्गात्राऽदीक्षन्त । तेभ्य इदं प्राण आगायद्यदिदं प्राणेन प्राणिति यदिदं प्राणेन भुञ्जते ॥ १६ ॥ तं पाप्माऽन्वसृज्यत स यदेव प्राणेन (पापं) प्राणिति स एव स पाप्मा ॥ १७ ॥ तेऽब्रुवन्—नो न्वाव नोऽयं मृत्युं, न पाप्मानमत्यवाक्षीत् । अनेन मुख्येन प्राणेनोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ १८ ॥ तेऽनेन मुख्येन प्राणेनोद्गात्राऽदीक्षन्त ॥ १९ ॥ सोऽब्रवीद्—मृत्युरेप एषां स उद्गाता येन मृत्युमत्येप्यन्तीति ॥ २० ॥ न ह्येतेन प्राणेन पापं वदति, न पापं ध्यायति, न पापं पश्यति, न पापं शृणोति, न पापं गन्धमपानिति ॥ २१ ॥ तेनापहत्य मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकायन् । अपहत्य ह्येव मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकेति य एवं वेद ॥ २२ ॥

Cp 1-60 above.

a) छां 1.2.1 संयेतिरे. —b) The same phrase is repeated below 3.30.3; cp also जैत्रा 3.190 अथ ह वै वैश्वानसा इति ऋषिः इन्द्रस्य पिपा आमुः. —c) Third pers. sg. of भुञ्. 1st conjugation ?

२.११

स यथा हत्वा प्रमृशतीत्यदिभेदैर्न मृत्युमत्यापत् ॥ १ ॥ स वाचं प्रथमामत्यवहत् । तां परेण मृत्युं न्यदधात् । सोऽग्निरभवत् ॥ २ ॥ अथ मनोज्ञवहत् । तत् परेण मृत्युं न्यदधात् । स चन्द्रमा अभवत् ॥ ३ ॥ अथ चक्षुरत्यवहत् । तत् परेण मृत्युं न्यदधात् । स आदित्योऽभवत् ॥ ४ ॥ अथ श्रोत्रमत्यवहत् । तत् परेण मृत्युं

न्यदधात् । ता इमा दिशोऽभवन् । ता उ एव विश्वे देवाः ॥ ५ ॥ अथ प्राणमत्यवहत् । तं परेण मृत्युं न्यदधात् । स वायुरभवत् ॥ ६ ॥ अथात्मने केवलमेवाग्नाद्यमागायत् ॥ ७ ॥ स एष एवायस्यः । आस्ये धीयते । तस्मादयास्यः । यद्वेव (अयम्) आस्ये रमते तस्माद्वेवायास्यः ॥ ८ ॥ स एष एवाङ्गिरसः । अतो हीमान्यङ्गानि रसं लभन्ते । तस्मादाङ्गिरसः । यद्वेवैषामङ्गानां रसः, तस्माद्वेवाङ्गिरसः ॥ ९ ॥ तं देवा अनुवन्— केवलं वा आत्मनेऽन्नाद्यमागासीः । अनु न एतस्मिन्नन्नाद्यं आभज । एतदस्यानामयत्त्वमस्तीति ॥ १० ॥ तं वै प्रविशतेति । स वा आकाशान् कुरुष्वेति । स इमान् प्राणानाकाशानकुरुत ॥ ११ ॥ तं वागेव भूत्वाग्निः प्राविशन् मनो भूत्वा चन्द्रमाश्चक्षुर्भूत्वादित्यः श्रोत्रं भूत्वा दिशः प्राणो भूत्वा वायुः ॥ १२ ॥ एषा वै दैवी परिपदैवो सभा दैवी संसर्त् ॥ १३ ॥ गच्छति ह वा एतां दैवीं परिपदं दैवीं सभां दैवीं संसदं य एवं वेद ॥ १४ ॥

Cp in general वृ 1.3.10 ff पाप्मानं मृत्युमपहत्य ..तदासां पाप्मनो विन्यदधात्... अथैतां मृत्युमत्यवहत्.

a) See 2.8.7 above. —b) For this alternative etymology cp वृ 1.3.8, 19. —c) Is अनामयत्व = अनामयत्व Cp तांवा 17.12.1 यः कामयेत अनामयता अमुं लोकमियामिति; जैवा 2.167 पुण्यमेवासिंहलोके कृत्वा अपापंकृत्य स्वर्गं लोकं गच्छेयमिति; also क 10.137.7 अनामयितुम्यां हस्ताभ्यां त्वामुप स्पृशामसि. —d) वृ 6.2.1 पश्चालानां परिपद-माजगाम; पा 5.2.112 रजःकृष्यामुतिपरिपदो बलच्. —e) क 8.4.9 सदा चन्द्रो याति सभामुप; मैसं 4.7.4 निरिन्द्रिया स्त्री पुमानिन्द्रियवान्, तस्मात् पुमांसः सभां यन्ति, न स्त्रियः; शत्रा 3.3.4.14 अपि अस्य राजानः सभा-गा आगच्छन्ति; छां 5.3.6 स ह प्रातः सभा-ग उदेयाप. —f) क 8.45.25 ता संसत्सु प्र वोचत; 8.92.20 रणन्ति सत संसदः; अ 7.12.3 अस्याः सर्वस्याः संसदो मामिन्द्र भगिनं कृणु; तैसं 7.4.2.1 श्रीहिं मनुष्यस्य दैवी संसद.

२.१२

यत्रो ह वै क चैता देवता निस्पृशन्ति न ह वै तत्र कथन पाप्मा न्यङ्गः परिशिष्यते ॥ १ ॥ स विद्यान्नेह कथन पाप्मा न्यङ्गः परिशेक्ष्यते । सर्वमेवैता देवताः पाप्मानं नियक्ष्यन्तीति । तथा ह वै भवति ॥ २ ॥ य उ ह वा एवंविदमृच्छति यथैता देवता ऋत्वा नीर्यादेवं व्येति । एतासु ह्येवैनं देवतासु प्रपन्नमेतासु वसन्तमुपवदति ॥ ३ ॥ तस्य हैतस्य नैव काचनार्तिरस्ति य एवं वेद । य एवैनमुपवदति स आर्ति-मार्च्छति ॥ ४ ॥ स य एनमृच्छदेव ता देवता उपसृत्य द्यूयादयं माऽऽरत् स

इमामार्तिं न्येत्विति । तां हैवार्तिं न्येति ॥ ५ ॥ यावर्दावासा उ हाऽस्येमे प्राणां अस्मिँ-
ल्लोके, एतावर्दावासा उ हास्यैता देवता अमुष्मिँल्लोके भवन्ति ॥ ६ ॥ तस्मादु हैवं
विद्वान्नैवागृहतायै विभीयान्नालोकतायै । एता मे देवता अस्मिँल्लोके गृहान् करिष्यन्ति ।
एता अमुष्मिँल्लोके भवन्ति । तस्मादु लोकं प्रदास्यन्तीति ॥ ७ ॥ तस्मादु हैवं विद्वान्नै-
वागृहतायै विभीयान्नालोकतायै । एता मे देवता अस्मिँल्लोके गृहेभ्यो गृहान् करिष्यन्ति
स्वेभ्य आर्यतनेभ्य इति हैव विद्यात् (एता) देवता अमुष्मिँल्लोके लोकं प्रदास्यन्तीति
॥ ८ ॥ तस्मादु हैवं विद्वान्नैवागृहतायै विभीयान्नालोकतायै एता म एतदुभयं संनंस्य-
न्तीति हैव विद्यात् । तथा हैव भवति ॥ ९ ॥

a) ऋ 8-96-11 नि स्पृश विद्या तन्वि श्रुतस्य; 10-91-13 भूया अन्तरा ह्यस्य निस्पृशे;
10-95-9 यदासु मर्ते अमृतासु निस्पृशः —b) See above 1-45-5. —c) नि + इयात्;
cp न्येति below; ऋ 10-161-2 यदि मृत्योरास्तिकं नीत एव; अ 12-4-20 तेषां सर्वेषामददत् हेडं
न्येति मानुषः; वृ 4-3-36 न्येति अग्निमानम्. —d) अ 12-2-38 आर्तिं मर्त्यो नीत्य. —e) एनम्
stands for सः in the beginning and यः goes with अयम्. —f) छां 1-3-8
उपसरणानीत्युपासति; 1-3-12 आत्मानमन्तत उपसृत्य. —g) Both these are बहुव्रीहि
compounds; cp 2-12-3 above एतासु वसन्तम्; cp ऐ 2-12 तस्य त्रय आवसयाः. —h)
तांवा 10-5-16 न अगृहताया भयम्. —i) श्रवा 14-4-1-33 न हैव अलोकताया आशाऽस्ति.
—j) ऋ 6-54-2 यो गृहोऽभिशासति; 10-85-26 गृहान् गच्छ गृहपत्नी ययासः; 10-86-20
नेदीयसो वृषाकपे अस्तमेहि गृहोऽप; अ 7-81-3 अन्तु ते वरुण राजन् गृहो हिरण्ययो मियः; नि
3-13 गृहाः कस्मात् गृह्णन्तीति सतः. —k) तैसं 2-2-6-1 देवानामायतने यतते; श्रवा 4-4-5-3
कृपा इव हि सर्पाणामायतनानि; छां 7-24-2 क्षेत्राण्यायतनानीति. —l) ऋ 10-87-4 इयूः संनममानः;
अ 3-8-5 सं वो मनांसि सं वता समाकूतनिर्मासांसि; वासं 26-1 ते मे संनमतामदः; श्रवा 2-3-4-16
ते अस्मै इमे संजानाने सर्वान् कामान् संनमतः.

२.१३

देवा वै ब्रह्मणो वत्सेन वाचमदुहन् । अग्निर्हैव ब्रह्मणो वत्सः ॥ १ ॥ सा या
सा वाग् ब्रह्मैव तत् । अय योऽग्निर्मृत्युः सः ॥ २ ॥ तामेतां वाचं यथा भेनुं
वत्सेनोपसृज्य प्रेक्षां दुहीतैवयेव देवा वाचं सर्वान् कामानदुहन् ॥ ३ ॥ दुहे ह वै वाचं
सर्वान् कामान् य एवं वेद । स हैयोऽर्हतो वाचं देवीमुदिन्वे वद् वद वदेति ॥ ४ ॥
तद्यदिह पुरुषस्य पापं कृतं भवति तदाविर्करोति । यदिहैनदपि रहसीव कुर्वन्मन्य-
तेऽथ हैनदाविरेव करोति । तस्माद्वाच पापं न कुर्यात् ॥ ५ ॥

a) तैसं २.२.८.४ यस्मै प्रतमिव सत्र प्रदीयेत; २.३.६.२ यथा वत्सेन प्रतां गां दुहे (3rd sg.) एवमिर्मल्लोकान् प्रतान् काममन्त्रायं दुहे; शब्दा १२.९.२.११ यदा वै वत्सो मातरं धयति, अथ सा प्रतां दुहे (3rd sg.); पा ७.४.४७ अच उपसर्गात् तः. —b) Double negative; cp the popular etymology of नासत्या (न + अ + सत्या). —c) Only here. —d) शब्दा २.५.२.२० निरुक्तं वा एतः कनीयो भवति; सत्यं हि भवति.

२.१४

एष उ वाव देवाना नेदिष्ठमुपचर्यो यदग्निः ॥ १ ॥ तं साधूपचरेत् । य एनमस्मिँल्लोके साधूपचरति तमेपोऽमुष्मिँल्लोके साधूपचरति । अथ य एनमस्मिँल्लोके नाद्रियते तमेपोऽमुष्मिँल्लोके नाद्रियते । तस्माद्वा अग्निं साधूपचरेत् ॥ २ ॥ तं नैव हस्ताभ्यां स्पृशेत्, न पादाभ्यां, न दण्डेन ॥ ३ ॥ हस्ताभ्यां स्पृशति यदस्यान्तिकमवनेनिके ॥ ४ ॥ अथ यदभिप्रसारयति तत् पादाभ्याम् ॥ ५ ॥ स एनमास्पृष्ट ईश्वरो दुर्ध्यायां धातोः । तस्माद्वा अग्निं साधूपचरति । सुर्ध्यायां हैवैनं दधाति ॥ ६ ॥

a) ऋ १.१०३.६ य आहत्या परिपन्थीव शूरः; ८.६६.२ य आहत्या शशमानाय सुन्वते; नि २.४ अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते; आद्रियते is used in active sense; पा ७.४.२८ रिद्ध्यक्-लिङ्क्षु. —b) ऋ ९.७१.३ नेनिके अप्सु यजते परिमाणि; शब्दा १.२.५.२३ पाणी अवनेनिके; पा ७.४.७५ निजां त्रयाणां गुणः श्लै. —c) शब्दा ३.१.१.७ तस्माद् ह न प्रतीचीनशिषाः शर्षित नेत् देवानभिप्रसार्य शया इति. —d) पा ३.४.१३ ईश्वरे तोस्तु-कसुनौ. —e) ऋ १०.१०९.४ भीमा जाया ब्राह्मणस्योपनीता दुर्धा दधाति परमे व्योमन्; cp also ऋ १.१४०.११ इदमग्ने दधाति दुर्धितादधि. —f) शब्दा २.२.२.६ त एनमुभये देवाः प्रीताः ..... सुधायां दधाति; ऐवा ३.१९ सुधायां ह वै वाजी हृति दधाति.

२.१५

एष उ ह वाव देवानां महाशनतमो यदग्निः ॥ १ ॥ तन्न व्रत्यमाददानोऽ-
श्नीयात् । यो वै महाशनेऽनश्नत्यश्नातीश्वरो हैनमभिर्पङ्क्तोः । पूतिमिव हाश्नीयात्
॥ २ ॥ अथो ह प्रोक्तेऽशने ब्रूयात् — समिन्त्स्वामिमिति । स यथा प्रोक्तेऽशने
श्रेयांसं परिवेष्ट्यै ब्रूयात् तादृक् तत् ॥ ३ ॥ एतद् ह वाव साम यद्वाक् । यो वै चक्षुः
साम श्रोत्रं सामेत्युपास्ते न ह तेन करोति ॥ ४ ॥ अथ य आदित्यैः साम चन्द्रमाः
सामेत्युपास्ते न हैव तेन करोति ॥ ५ ॥ अथ यो वाक् सामेत्युपास्ते स एवानुष्ठया
साम वेद । वाचा हि साम्नाऽऽर्त्विज्यं क्रियते ॥ ६ ॥ स यो वाचः -स्वरो जायते
सोऽग्निर्वाग् वेव वाक् । तदत्रैकधा साम भवति ॥ ७ ॥ स य एवमेतदेकधा साम
भवद्देवैर्हैतदेकधा साम भवतीत्येकधेव श्रेष्ठः स्वानां भवति ॥ ८ ॥ तस्माद् ह वै-
विदमेव साम्नाऽऽर्त्विज्यं कारयेत् । स ह वाव साम वेद साम वेद ॥ ९ ॥

a) नि 2-27 अश्वः कस्मात् अश्नुतेऽध्वानं महाशनो भवतीति ज्ञा; गी 3-37 महाशनो महापाप्मा. — b) अभि + सज् only here in the sense of "to put a slur upon." — c) अ 8-8-2 पूति सेनां कृणोत्वमूस्; शब्दा 1-1-3-5 स हतः पूतिः अभि प्र सुप्ताव; मभा (Cal. Edn.) 9-2259 स पूतिना विस्रवता वेदनातो महापुनिः. d) शब्दा 6-2-1-25 तामिर्मा समिस्त्वेति; 11-5-4-5 समिस्त्वात्मानं तेजसा ब्रह्मवर्चसेन. — e) वृ 1-4-11; तै 1-4; 1-11. — f) ऋ 10-62-10 उत दासा परिविषे; 10-68-6 दद्भिर्न जिह्वा परिविष्टमादत्; तैसं 6-3-1-2 तं पर्यविशन् य एवं वेद विन्दते परिविष्टारम्; कासं 36-7 कनीयाञ् ज्यायांसं परिविवेष्टि; अ 9-6-51 यत् परिविष्टारः पात्रहस्ताः; वासं 30-12 वर्षिषाय नाकाय परिविष्टारम्; ऐत्रा 8-21 मरुतः परिविष्टारः; तांब्रा 15-7-3 प्रजापतिं वा एतेन अह्ना परिविविषति । यद्वै श्रेष्ठे परिविविष्यमाणे वदति अन्नायस्य सोऽवग्रहः; छां 4-3-5; जै 3-1-21. — g) अनुष्ठचा (adv.); ऋ 1-95-2 ऋतून् प्रशासद् वि दधादनुष्ठु; 4-4-14 अनुष्ठुषा कृणुहि अह्निषाण; ऐत्रा 1-8 यदैव अनुष्ठचा चक्षुषा प्रजानाति; 2-6 पङ्क्तिर्विशतिरस्य वङ्कयः ता अनुष्ठचोच्चावयतात; 2-40 यतरो विवदमानयोरग्रह-अहमनुष्ठचा चक्षुषा अदर्शमिति, तस्य श्रद्धधाति; शब्दा 2-1-2-12 तद्वा अनुष्ठचा यद्धस्तेन प्रदीयते; 2-2-4-17 अग्निनुष्ठचा स्वं रेतः प्रजनायिष्यते; जैत्रा 3-115 अनुष्ठचा अस्प रेतः सिकतं प्रजायते; जै 3-33-4.

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

३.१

एका ह वाच कृत्स्ना देवताऽर्धदेवता एवान्याः । अयमेव योऽयं पवते ॥ १ ॥
 एष एव सर्वेषां देवानां ग्रहः ॥ २ ॥ स हैपोऽस्तं नाम । अस्तमिह हेह पश्चाद्
 ग्रहानाचक्षते ॥ ३ ॥ स यदादित्योऽस्तमगादिति ग्रहानगादिति हैतत् । तेन सोऽसर्वः ।
 स एतमेवाप्येति ॥ ४ ॥ अस्तं चन्द्रमा एति । तेन सोऽसर्वः । स एतमेवाप्येति
 ॥ ५ ॥ अस्तं नक्षत्राणि यन्ति । तेन तान्यसर्वाणि । तान्येतमेवापियन्ति ॥ ६ ॥
 अर्धवृत्तिर्गच्छति । तेन सोऽसर्वः । स एतमेवाप्येति ॥ ७ ॥ एत्यहः । एति रात्रिः ।
 तेन ते असर्वे । ते एतमेवापीतः ॥ ८ ॥ मुहूर्तान्ति दिशो न वै ता रात्रिं प्रज्ञार्थन्ते ।
 तेन ता असर्वाः । ता एतमेवापियन्ति ॥ ९ ॥ वर्षति च पर्जन्य उर्चं गृह्णाति । तेन
 सोऽसर्वः । स एतमेवाप्येति ॥ १० ॥ क्षीयन्त आप एवमोषधय एवं वनस्पतयः ।
 तेन तान्यसर्वाणि । तान्येतमेवापियन्ति ॥ ११ ॥ तद्यदेतत् सर्वं वायुमेवाप्येति तस्माद्वा-
 युरेव साम ॥ १२ ॥ स ह वै सामवित् स (कृत्स्नं) साम वेद य एवं वेद ॥ १३ ॥
 अधार्ध्यात्मम् । न वै स्वर्पन् वाचा वदति । सेयमेव प्रार्णमप्येति ॥ १४ ॥ न मनसा
 ध्यायति । तदिदमेव प्राणमप्येति ॥ १५ ॥ न चक्षुषा पश्यति । तदिदमेव प्राण-

मप्येति ॥ १६ ॥ न श्रोत्रेण शृणोति । तदिदमेव प्राणमप्येति ॥ १७ ॥ तद्यदेतत् सर्वं प्राणमेवाभिसमेति तस्मात् प्राण एव साम ॥ १८ ॥ स ह वै सामवित् स कृत्स्नं साम वेद य एवं वेद ॥ १९ ॥ तद्यदिदमाहुः—न वताद्य वातीति (स) हैतत् पुरुषेऽन्तर्नि-
रर्थते स पूर्णः स्वेदमान आस्ते ॥ २० ॥ तद्ध शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च
(काक्षसेनिम्) ब्राह्मणः परिवेविष्यमाणा उपावव्राज ॥ २१ ॥

For 3.1 and 3.2 cp in general छां 4.3.

a) ऐवा 8.28 अयं वै ब्रह्म योऽयं पवते; but at शब्दा 3.9.2.5 we have सर्वं वा इदमन्यद् इत्येति यदिदं किंच अपि योऽयं पवते; वृ 1.5.22. —b) Shall we emend this into गृहाः which always occurs in plural; cp शब्दा 4.6.5.1 एष वै ग्रहः य एष तपति । येन इमाः सर्वाः प्रजाः गृहीताः. —c) जैवा 3.123 कुमारि स्थविरो वाऽयमसर्वो नालं पतित्वनाय; शब्दा 5.1.4.5 असर्वो हि वै समभवत्, तस्मान्न सर्वैः पदैः प्रतितिष्ठति; 6.3.1.23 यदि उ असर्वैः असर्वमनुवेत्स्याम इति. —d) Instead of अनु अग्निर्गच्छति, अस्तमग्निर्गच्छति in जैवा 2.49 यदा वा अग्निरुद्वापति वायुमेवाप्येति. —e) मोह versus प्रज्ञा; cp वृ 2.4.13 न वा अरे मोहं ब्रवीमि—अलं वा अरे इदं विज्ञानाय. —f) Accusative of time. —g) ऋ 5.83.10 अवर्षीर्वर्षम् उडु पू गृणाय. —h) तानि (neu. pl. though all words are feminine). —i) कृत्स्नं added after the manner of 19. —j) This implies that the earlier disquisition is अधिदैवतम्. —k) Later स्वप्न and अप्येति are etymologically shown to be related in छां 6.8.1 तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते; स्वमपीतो भवति. —l) जैवा 2.50 यदा वै तूष्णीमास्ते प्राणमेव वागप्येति; कौ 3.3. —m) No corresponding entities have been mentioned in the Devatā sections above (नक्षत्राणि, अहः, रात्रिः, पर्जन्यः, आपः, ओषधयः and वनस्पतयः). —n) शब्दा 1.1.3.2 सोऽयमेक इवैव पवते । सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टः —o) ऋ 10.42.1 नि रामय जरितः सोम इन्द्रम्; अ 14.2.5 नि अश्विना हस्तु कामा अंस्ततः. —p) But ब्रह्मचारी in छां 4.3.5.

३.२

तौ ह विभिसे । तं ह नाऽऽद्वैतीति को वा को वेति मन्यमानौ ॥ १ ॥

तां होपजगौ—

महात्मनश्चतुरो देव एकः कः स जगार भुवनस्य गोपाः ।

तं कापेय न विजार्नन्त्येकः अभिप्रतारिन् बहुधा निविष्टम् ॥ २ ॥ इति ॥

स होवाच—अभिप्रतारीमं वाव प्रपद्य प्रतिलूहीति त्वया वा अयं प्रत्युच्य
इति ॥ ३ ॥

तं ह प्रत्युवाच—

आत्मा देवानामुत मर्त्यानां हिरण्यदन्तो रपसो न स्रुतुः ।

महान्तमस्य महिमानमाहुरनद्यमानो यददन्तमप्ति ॥ ४ ॥ इति ॥

महात्मनश्चतुरो (देव) एक इति । वाग् वा अग्निः स महात्मा देवः । स यत्र स्वपिति तद् वाचं प्राणो गिरति ॥ ५ ॥ मनश्चन्द्रमाः स महात्मा देवः । स यत्र स्वपिति तन्मनः प्राणो गिरति ॥ ६ ॥ चक्षुरादित्यः स महात्मा देवः । स यत्र स्वपिति तच्चक्षुः प्राणो गिरति ॥ ७ ॥ श्रोत्रं दिशस्ता महात्मानो देवाः । स यत्र स्वपिति तच्छ्रोत्रं प्राणो गिरति ॥ ८ ॥ तद्यन्महात्मनश्चतुरो देव एक इत्येतद् तत् ॥ ९ ॥ कः स जगारेति । प्रजापतिर्वै कः । स हैतज्जगार ॥ १० ॥ भुवनस्य गोपा इति । स उ वाव भुवनस्य गोपाः ॥ ११ ॥ तं कापेय न विजानन्त्येक इति । न ह्येतमेके विजानन्ति ॥ १२ ॥ अभिप्रतारिन् बहुधा निविष्टमिति । बहुधा ह्येवैष निविष्टो यत् प्राणः ॥ १३ ॥ आत्मा देवानामुत मर्त्यानामिति । आत्मा ह्येष देवानामुत मर्त्यानाम् ॥ १४ ॥ हिरण्यदन्तो रपसो न स्रुतुः । न ह्येष स्रुतुः । स्रुतुरूपो ह्येष सन्न स्रुतुः ॥ १५ ॥ महान्तमस्य महिमानमाहुरिति । महान्तं ह्येतस्य महिमानमाहुः ॥ १६ ॥ अनद्यमानो यददन्तमप्ति । अनद्यमानो ह्येषोऽदन्तमप्ति ॥ १७ ॥

a) छां 4.3.5 तस्मा उ ह न ददतुः. —b) छां 4.3.6 स होवाच. —c) छां 4.3.6. —d) छां 4.3.6 reads अभिपश्यन्ति मर्त्याः. —e) छां 4.3.6 reads वसन्तम्; cp जैबा 2.27 सप्त पश्यन्ति बहुधा निविष्टौ. —f) छां 4.3.7. —g) छां 4.3.7 reads जनिता प्रजां नाम for उत मर्त्यानाम्. —h- —h) छां 4.3.7 reads हिरण्यदंष्ट्रो वमसोऽनसूरिः. —i) दन्त and दंष्ट्रा both occur in ऋ 2.13.4; 6.75.11; 10.87.3. —j) छां 4.3.7 reads अनन्नम् for अदन्तम्. —k) Cp जगार in 3.2.2 above; 3.2.10 प्रजापतिर्वै कः; for कः see ऋ 10.121.1-3 कस्मै देवाय हविषा विधेम. —l) A probable origin of the identity न = इव.

३.३

तस्यैव श्रीरात्मा सर्गद्रुहो यदसावादित्यः । तस्माद् गायत्रस्य स्तोत्रे णावा-
न्यान्नेच्छिष्या अवच्छिद्या इति ॥ १ ॥ स एष एवोक्त्यम् । यत् पुरस्तादवानिति ।
तदेतदुक्त्यस्य शिरः, यदक्षिणतः स दाक्षिणः पक्षः, यदुत्तरतः स उत्तरः पक्षः, यत्
पश्चात् (तत्) पृच्छम् ॥ २ ॥ अयमेव प्राण उक्त्यस्यात्मा । स य एवमेतमुक्त्यस्या-
त्मानमात्मन् प्रतिष्ठितं वेदं स ह्यमुष्मिँल्लोके साङ्गः स्रुतुः (स्रुतः) संभवति ॥ ३ ॥
शर्षद् वा अमुष्मिँल्लोके यदिदं पुरुषस्याऽऽगौ त्रिभ्यं ईर्षीर्नामिकं यत् किञ्चान्ति

न संभवति ॥ ४ ॥ अथ य एवमेतमुक्त्यस्यात्मानमात्मन् प्रतिष्ठितं वेद स हैवामुष्मि-
ल्लोके साङ्गः सतनुः सर्वः संभवति ॥ ५ ॥ तदेतद्वैश्वामित्रमुक्तम् । तदन्नं वै विश्वं
प्राणो मित्रम् ॥ ६ ॥ तद्ध विश्वामित्रः श्रमेण तपसा व्रतचर्येणन्द्रस्य प्रियं धामोप-
जगाम ॥ ७ ॥ तस्मा उ हैतत् प्रोवाच यदिदं मनुष्यानागतम् ॥ ८ ॥ तद्ध स उपनिषाद
ज्योतिरेतदुक्तमिति ॥ ९ ॥ ज्योतिरिति द्वे अक्षरे, प्राण इति द्वे, अन्नमिति द्वे । तदेतदन्न
एव प्रतिष्ठितम् ॥ १० ॥ अथ हैनं जमदग्निरुपनिषादाऽऽयुरेतदुक्तमिति ॥ ११ ॥
आयुरिति द्वे अक्षरे, प्राण इति द्वे, अन्नमिति द्वे । तदेतदन्न एव प्रतिष्ठितम् ॥ १२ ॥
अथ हैनं वसिष्ठ उपनिषाद गौरेतदुक्तम् । तदेतदन्नमेव । अन्नं हि गौः ॥ १३ ॥
तदाहुः—यदस्य प्राणस्य पुरुषः शरीरमथ केनाऽन्ये प्राणाः शरीरवन्तो भवन्तीति
॥ १४ ॥ स ब्रयाद्यद्वाचा वदति तद्वाचः शरीरं, यन्मनसा ध्यायति तन्मनसः शरीरं,
यच्चक्षुषा पश्यति तच्चक्षुषः शरीरं, यच्छ्रोत्रेण शृणोति तच्छ्रोत्रस्य शरीरम् । एवमु
हान्ये प्राणाः शरीरवन्तो भवन्तीति ॥ १५ ॥

a) Only here! —b) Note the change of न to ण in the संहिता; cp 1.5.1 above. —c) वृ 5.13.1. —d) Perhaps an attempt at etymology. —e) जैबा 1.3.21 यथा सर्व एव साङ्गाः सतनवो अमृताः संभवमिति; ऐबा 1.21 सतनुमेव एनं तद करोति—सत्त्वं करोति; शबा 12.8.3.31 तथा कृत्स्न एव सर्वतनुः साङ्गः संभवति; तैआ 5.9.3 सात्मानमेव सतनुं करोति; ऐआ 1.3.8 सोऽन्न आ लोमस्य आ नखेभ्यः सर्वः साङ्ग आयते; जै 4.8.9; 4.9.9; 4.10.8,9,18. —f) Restore here 'as per 5th कण्डिका where it occurs. —g) If शश्वत् = probably (German: *wohl*, which interpretation suits almost all Brāhmaṇa passages), then न may be retained; see note j) below; cp शबा 5.4.3.2 for शश्वत्. —h) आण्डौ (*mas. dual*); अ 9.7.13 मन्त्राण्डौ प्रजा शेषः; वासं 20.9 आनन्दनन्दावाण्डौ मे भगः सौभाग्यं पतः; 25.1 वृषणमाण्डाभ्याम्; cp क 1.10.5.8 मूयो न शिरसा व्यदन्ति माऽऽप्यः. —i) ऐबा 1.21 अक्षी इव कर्णाविव नासेव इति अन्नसमाख्या. —j) Oertel suggests dropping of न (we think rightly) on account of अ 4.34.2 अनस्थाः पूताः पवनेन शुद्धाः शुचयः शुचिमपि यन्ति लोकम्. —k) Cp similar etymology in ऐबा 6.20 विश्वस्य ह वै मित्रं विश्वामित्र आस; see पा 6.3.130 मित्र चर्यो. —l) In वृ 5.12.1 the juxta-position of प्राण and अन्न is found : अन्नं वै वि प्राणो वै रम्. —m) जैबा 2.217 ऋषयो ह वै स्वर्गे लोकं जिग्युः—श्रमेण तपसा व्रतचर्येण; 3.352 देवा वै श्रमेण तपसा व्रतचर्येण अमृतान् रक्षांसि अभ्यभवन्. —n) कौ 3.1. —o) जैबा 2.217 has अकामयत instead of उपनिषाद; are they identical in meaning? Cp छां 1.3.12 .. स (कामः) समृध्येत आत्मानमन्ततः उपसृत्य स्तुवीत कामम्.

३.४

तदेतदुक्तं सप्तविंशं शस्यते । स्तोत्रियोऽनुरूपो धार्यथा प्रगार्थः सूक्तं निविदं परिधानीया ॥ १ ॥ इयमेव स्तोत्रियोऽग्निरनुरूपो वायुर्धार्यथाऽन्तरिक्षं प्रगार्थो द्यौः सूक्तमादित्यो निविदं । तस्माद् बह्वचां उदिते निविदमधीर्यन्ते । आदित्यो हि निविदं । दिशः परिधानीयेत्याधिदेवतम् ॥ २ ॥ अथाध्यात्मम् — आत्मैव स्तोत्रियः प्रजाऽनुरूपः प्राणो धार्यथा मनः प्रगार्थः शिरः सूक्तं चक्षुर्निविच्छ्रोत्रं परिधानीया ॥ ३ ॥ तद्वैतदेके त्रिष्टुभा परिदध्यत्यनुष्टुभैके । त्रिष्टुभा त्वेव परिदध्यात् ॥ ४ ॥ तद्वैतदेक एता व्याहृतीरभिव्याहृत्य शंसन्ति । महान् मह्या समधत्त, देवो देव्या समधत्त, ब्रह्म ब्राह्मण्या समधत्त । तत्रत् समधत्त समधत्तेति ॥ ५ ॥ तस्मादिदानीं पुरुषस्य शरीराणि प्रतिसंहितानि । पुरुषो ह्येतदुक्तम् ॥ ६ ॥ महान् मह्या समधत्तेति । अग्निर्वै महान् । इयमेव मही ॥ ७ ॥ देवो देव्या समधत्तेति । वायुर्वै देवोऽन्तरिक्षं देवी ॥ ८ ॥ ब्रह्म ब्राह्मण्या समधत्तेति । आदित्यो वै ब्रह्म द्यौर्ब्राह्मणी ॥ ९ ॥ तासां वा एतासां देवतानां द्वयोर्द्वयोर्देवतयोर्नैव नवाक्षराणि संपद्यन्ते । एतदिमे लोकास्त्रिणवा भवन्ति ॥ १० ॥ तद्ब्रह्म वै त्रिवृत् । तद् ब्रह्मणाऽभिव्याहृत्य शंसन्ति । एष उ एव स्तोमः सोऽनुचरः ॥ ११ ॥ यदिदमाहुरेकस्तोम इति — अयमेव योज्यं पवते । एषोऽधिदेवतम् । प्राणोऽध्यात्मम् । तस्य शरीरमनुचरः ॥ १२ ॥ तद्यथा इ वै मणौ मणिमूत्रं संमोतं स्यात् — ॥ १३ ॥

a) वासं 19 24 आभ्राजयेति स्तोत्रियाः । प्रत्याश्रावो अनुरूपः । यजेति धार्यारूपम् । प्रगार्था येयजामहाः । ; 19 25 पदैराग्नौति निविदः, cp ऐवा 3 23f (for the first five) आत्मा वै स्तोत्रिय, प्रजा अनुरूपः, पत्नी धार्यथा, पशवः प्रगार्थः, ग्रहाः सूक्तम् — b) शब्दा 13 5 1 2 सार्धं स्तोत्रिय शस्त्वा सार्धमनुरूप शसते, ऐवा 3 24 स्तोत्रिय शसति, अनुरूप शसति. — c) तैस 2 2 10 2 मानवी ऋचौ धार्ये कुर्यात्, ऐवा 3 18 धार्यभिर्न प्रजापतिरिमौल्लोकानधत्त, य य काममकामयत्, .. यय यय वै ययस्व चिद्ध निरजानन्द, तद्धार्यभिरापिदधुः, तद्धार्यभ्याना धार्यत्वम्, 6-21 ता ह्येके पुस्तात् प्रगार्थानां शसन्ति, धार्यथा इति वदन्तः, शब्दा 1 4 1 37 तस्मादुपरिष्टादेव धार्ये दध्यात्, see also note a) above, पा 3 1 129 (धार्यथा = सामिधेनी) — d) पा 4 2-55 सोऽध्यादिरिति च्छन्दसः प्रगार्थेषु (प्रगयनात् प्रकर्षणानाद्वा प्रगार्थः — काशिका), ऐवा 3 16, 17, 24, 4 10, 24, तावा 4 4 1 पञ्चमु मास्तु बार्हिताः प्रगार्था आप्यन्ते, 9 1-1 ते देवा एतमनुष्टुप्शिरस प्रगार्थमपश्यन् — e) सूक्त = the principal part of a शस्त्र, ऐवा 2-33 निविदं शस्त्वा सूक्तं शसति, क्षत्र वै निविदं, विदं सूक्तम्, 3 11 एकैकं वै निविदः पदसूच सूक्तं प्रति, शब्दा 13 5 1 8 सार्धमेव सूक्तमावपेत् — f) ऐवा 2 33-34 द्वादशपदा वा एषा निविदं (अग्निर्देवेन्द्रः, अग्निर्मन्त्रिन्द्रः, अग्निः सुयमित् सोऽध्वरा करति जातवेदाः), 6 33 त वा एतमेतदशमलाप शसति पदावग्राह यथा निविदम्, तस्य उत्तमेन पदेन प्रणोति, यथा निविदः. — g) ऐवा 6-15

अथ कस्मादेपां विण्ढुभः परिधानीया भवन्तीति; ६.२३ अथ यत् अहीनपरिधानीयाभिः परिदध्युः.
—*h*—*h*) A parenthetical observation ! —*i*) ऐवा २.३६ तस्मायो ब्राह्मणो बहुचो
वीर्यवान् स्यात्; शब्दा १०.५.२.२० उक्त्यमिति बहुवृत्ताः...तं यथायथोपासते तदेव भवति; तांवा
५.६.६ कथमप्ययुः बहुवृत्तः साम गायेत्; पा ४.३.१२९. —*j*) Shall we read here ब्रह्म,
although further on the text reads ब्रह्म ? —*k*) प्रतिसंहितानि parallel to समधत्.
—*l*) वासं १०.१४ त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ; तैसं ५.२.६.३ त्रिणवाभिर्भ्रातृव्यवतस्त्रिवृतमेव वज्रं संभृत्य
भ्रातृव्याय प्रहरति; तैत्रा २.२.१.६ त्रिणवेन स्तोमेन एभ्यो लोकेभ्यः असुरान् प्राणुदत्; शब्दा १२.३.१.६
पार्श्वे पर्शुस्त्रिणवेन अभिकल्पते; तांवा ३.१.२ वज्रो वै त्रिणवः. —*m*) ऋ १.११८.२ त्रिवन्धुणे
त्रिवृता रथेन त्रिचक्रेण सुवृता यातमर्वाक्; १.१४०.२ अभि द्विजन्मा त्रिवृद् अन्नमृज्यते; अ १०.८.१७
अग्निं द्वितीयं त्रिवृतं च हंसमे; छां ६.३.३; श्वे १.४. —*n*) ऐवा ८.१ रायन्तरी प्रतिपद्, रायन्तरोऽ-
नुचरः; आभ्यां प्रतिपदातुचराभ्यां शंसति; शब्दा १३.५.१.९. —*o*) जैवा २.२४५ यथो ह वै मणौ
मणिसूत्रमोतं स्यात्; शब्दा १२.३.४.२ यथा त उक्त्यानि मणिरिव सूत्र ओतानि भविष्यन्ति, सूत्रमिव वा
मणौ; तांवा २०.१६.६; गी ७.७; निदानकथा (para ७८ Bombay Uni. Ed. विष्णुसत्त्वमणिरतने
आवृतपण्डुसुतं विय पस्यति.

३.५

एवं हैतस्मिन् सर्वमिदं संप्रोतं गन्धर्वसिरसः पशवो मनुष्याः ॥ १ ॥ तद्ध मुञ्जं
सामश्रवसः प्रययौ । तस्मै ह श्वाजनिर्वैश्यः प्रेयाय ॥ २ ॥ तस्य हान्तरिक्षात् पातित्वा
नवनीतपिण्ड उरसि निपपात । तं हादायानुदधौ ॥ ३ ॥ ततो हैव स्तोमं दददर्शनीरिसे
विततं बहुशोभमानम् । तस्यो ह युक्तिं ददर्श ॥ ४ ॥ बाह्विष्वमानमासद्य टीत्र (१) त्रियि
(१) प्राण्य इति कुर्यात् टीत्र (१) गृह्णि (१) अपान्य इति वाचा । दिदक्षेतै-
वांक्षिभ्यां शुश्रूषेतैव कर्णाभ्याम् । स्वयमिदं मनोयुक्तम् ॥ ५ ॥ तद्यत्र वा इपुरत्यग्नौ
भवति न वै स ततो हिनस्ति । तदु वा एतं नोपाप्नुयात् । प इत्येवापान्यात् । तद्यथा
विम्बेन मृगमार्गयेदेवमेवैनमेत । देवतयाऽऽनयति । स युक्तः करोति । एष एवापि
युक्तः ॥ ६ ॥

a) पत्रा ३.७ एतद्ध स्माह मुञ्जः सामश्रवसः—एतं ह वै वयं साम्नः पोषं विभेति; cp कुपीतकः
सामश्रवसः in तांवा १७.४.३. —*b*) Name proper only here in Brāhmaṇa
literature. —*c*) तैसं २.३.१०.१ यन्नवमेत् तन्नवनीतमभवत्; मैसं २.३.४ यन्नवमेत् तन्नवनीतम्;
ऐवा १.३ नवनीतेन अग्न्यान्ति; शब्दा ३.१.३.७ तद्वै नवनीतं भवति. —*d*) के ३.१२
आकाशे...बहुशोभमानम्. —*e*) ऐवा ६.२३ तयच्चतुर्विंशे अह्न युज्यन्ते सा युक्तिः
(as opposed to विमुक्तिः); विमुच्यन्ते सा विमुक्तिः. —*f*) तैसं २.६.५.४ न अत्यथं प्रहेत.
—*g*) पा ३.३.१२४ जालमानायः (काशिका—आनायो मृगाणाम्); cp विम्बजाल in पाली—
जातक १.३९.

३.६

योऽसौ साम्नः प्रीतिं वेद, प्र हास्मै दीयते ॥ १ ॥ ददा इति ह वा अयमाग्नि-
दीप्यते, तथेति वायुः पवते, हन्तेति चन्द्रमाः, ओमित्यादित्यः ॥ २ ॥ एषा ह वै
साम्नः प्रीतिः । एतां ह वै साम्नः प्रीतिं सुदक्षिणः क्षेमिर्विदाचकार ॥ ३ ॥ तां हैतां
होतुर्वाऽऽज्ये गायेन्मैत्रावरुणस्य वा, तां ददा३ तथा३ हन्ता३ हिं भा ओवा इति ।
प्र ह वास्मै दीयते ॥ ४ ॥ (सोऽ) प्यन्यान् बहुनुपर्युपरि य एवमेतां साम्नः प्रीतिं
वेद ॥ ५ ॥ य उ ह वा अवन्धुर्वन्धुमत् साम वेद, यत्र हाप्येनं न विदुर्यत्र रोषन्ति,
यत्र परीव चक्षते, तद्वाऽपि श्रैष्ठ्यमाधिपत्यमन्नाद्यं पुरोधां पर्येति ॥ ६ ॥ अग्निर्ह वा
अवन्धुर्वन्धुमत् साम । कस्माद्वा ह्येनं दैवोः कस्माद्वा पर्यावृत्य मन्यति स श्रैष्ठ्यायाधि-
पत्यायान्नाद्याय पुरोधायै जायते ॥ ७ ॥ स यत्र ह वा अप्येवंविदं न विदुर्यत्र रोषन्ति
यत्र परीव चक्षते तद्वापि श्रैष्ठ्यमाधिपत्यमन्नाद्यं पुरोधां पर्येति ॥ ८ ॥

a) तैसं ५.४.७.२ प्रत्यै; ऐवा २.४० याज्या वै प्रीतिः; जै १.५८.६. — b) जैवा २.११३;
३.१९२; जै ३.७.५; ३.८.६. — c) तैसं ६.२.४.२ तमिन्द्र उपर्युपर्येत्यक्रामत्; शवा ३.२.१.२९ अथ
दक्षिणां ध्रुवमुपर्युपरि ललाटमुपस्पृशति; ५.१.२.१८ उपर्युपर्येवाक्षमध्वर्यु; ५.४.१.८ सर्वमेवेदमुपर्युपरि
भवति; पा ८.१.७ उपर्युच्यघसः सामीप्ये. — d) क ८.२१.४ वयं हि त्वा वन्धुमन्तोऽवन्धवः. — e)
क ८.४.४ न दानो अस्य रोषति; ८.९९.४ सोऽस्य कामः विधतो न रोषति; ऐवा ४.१० न या रोषति न
प्रयत; जै ३.२७.२. — f) क ६.५२.१४ मा वो वचांसि परिचक्ष्वाणि वोचम्; ७.१००.६ किमिहे
विष्णो परिचक्ष्यं भूत; ऐवा ७.२० श्यापर्णान् परिचक्षाणः; शवा ३.९.४.१७ योऽन्वेवेमं मानुषं ब्राह्मणं
हन्ति तं न्वेव परिचक्षते—अथ किं य एतम्; १०.५.२.५ तस्मादुक्त्यशंसं भूयिष्ठं परिचक्षते; तै ३.८ अजं
न परिचक्षति. — g) अ ५.२४.१६ अस्मिन् ब्राह्मणि...अस्यां पुरोधायां स्वाहा; तैसं २.१.२.९
पुरोधायां स्पर्धमानः; ७.४.१.१ गच्छेयं पुरोधामिति; तांवा १५.१.७ पुरोधाकामः समन्तेन स्तुवीत.
— h) दार्वोः = two अरणीs? तैसं २.५.८.३ अस्मिन् दारावार्दे अग्निं जनयाव; तैवा १.४.७.३
यस्मादारात्तद्वायेत् तस्य अरणी कुर्यात्.

३.७

स्वयमु तत्र यत्रैनं विदुः ॥ १ ॥ सुदक्षिणो ह वै क्षेमिः प्राचीनशालिर्जात्रालौ
ते ह सत्रहर्षचारिण आसुः ॥ २ ॥ ते हेमे बहु जप्यस्य चान्यस्य चानूचिरे
प्राचीनशालिश्च जात्रालौ च ॥ ३ ॥ अथ ह स्म सुदक्षिणः क्षेमिर्यदेव यज्ञस्याज्जो
यत् सुविदितं तद् स्मैव पृच्छति ॥ ४ ॥ तस्य उ ह वा अपोदितां व्याक्रोशमानाश्चेरुः ।
शूद्रो दुस्नूचार्न इति ह स्म सुदक्षिणं क्षेमिमाक्रोशन्ति प्राचीनशालिश्च जात्रालौ च
॥ ५ ॥ स ह स्माह सुदक्षिणः क्षेमिः । यत्र भूयिष्ठाः कुरुपाञ्चालाः स्ना-
भवितारस्तत्र एष संवादः । नानुपटंष्टे शूद्रा इव संवदिष्यामह इति ॥ ६ ॥ वा ३.६

जावालौ दिदीक्षांति शुक्रश्च गोशुच्च । तयोर्ह प्राचीनशालिर्दृत उद्गाता ॥ ७ ॥ स तद्
सुदक्षिणोऽनुयुधे जावालौ हाऽदीक्षिपातामिति । स ह संग्रहीतारमुवाच—
आनयस्वारे जावालौ हादीक्षिपातां तद्वमिष्याव इति ॥ ८ ॥

a) Not in Brāhmaṇa literature except here? पा 6-3-86 चरणे ब्रह्मचारिणि.
—b) शब्दा 10-1-5-2 यन्जप्यं तद्वात्सप्रम्; मनु 2-87 जप्येनैव तु संसिष्येत्. —c) तैत्ति 2-3-9-9
उत मे अपवदेयुः. —d) आकुश in तैसं 7-5-9-3 आ अन्यः क्रोशति, प्र अन्यः क्षंसति; cp
पाली—अकोसन-पसंसा; पा 3-2-147 देवि-कुशोश्च उपसर्गः. —e) Cp अनूचान in ऐत्ति 2-2
ये वा अनूचानास्ते कवयः; शब्दा 10-6-1-3 यन्तु भगवन्तः अनूचाना अनूचानपुत्राः; छां 6-1-2.
—f) जै 3-10-2. —g) See कुरूपवालाः in 3-8-7 and the references given there.
—h) See जै 1-38-3 and the references given there. —i) उपद्रष्टु in अ 11-3-54 स
य एवंविदुष उपद्रष्टा भवति; तैसं 3-3-8-5 अग्निर्वा उपद्रष्टा वायुरुपश्रोता आदित्योऽनुष्टाता; 7-5-8-1
अग्निमेवोपद्रष्टारं कृत्वा ऋद्धिमुपयन्ति; शब्दा 3-4-2-5 सोऽयं प्रजानामुपद्रष्टा प्रविष्टः; गी 13-22
उपद्रष्टाऽनुमन्ता च. —j) शब्दा 3-2-2-30 धीक्षितो ह वै नौषेत् यदीक्षित इति । (दीक्ष a
secondary base from दृह् or दिह्?). —k) अ 9-1-24 अन्वेनं प्रजा अनु प्रजापतिर्बुध्यते;
शब्दा 2-2-3-17 कृतकर्मेव हि स तर्हि भवति; सर्वो हि कृतमनुबुध्यते. —l) वासं 16-26 नमः
क्षत्र्यः संप्रहीतृष्यश्च; तैसं 1-8-9-2; ऐत्ति 2-2-5 तुरिये ह वै संप्रहीतारो वदन्ते; तैत्ति 1-7-3-5
आश्विनं द्विकपालं संप्रहीतृर्गृहे.

३-८

तस्य ह ज्ञातिका अश्रुर्मुखा इवाऽऽसुरन्यतरां वा अयमुपागादिति ॥ १ ॥ अथ
ह स्म वै यः पुरा ब्रह्मवार्थं वदत्यन्यतरांमुपागादिति ह स्मैनं मन्यन्ते । अथो ह स्मैनं
मृतमिवैवोपासते ॥ २ ॥ तं ह संग्रहीतोवाच—अथ यद्भगवस्ते ताभ्यां न कुशलं
कथेत्यमात्येति ॥ ३ ॥ ओमिति होवाच गन्तव्यं म आचार्यः सुर्यमानमन्यतेति ॥ ४ ॥
स ह रथमास्थाय प्रधावयांचकार । तं ह स्म प्रतीक्षन्ते ॥ ५ ॥ कं जानीतेति ।
सुदक्षिण इति । न वै नूनं स इदमभ्यवेयादिति । स एवेति ॥ ६ ॥ स ह
सोपार्नादेवान्तर्वैश्वस्यायोवाच—अङ्गं न्वित्यं गृहपता३ इति । तं ह नानूदतिर्घासत् ।
स होवाच—अनूत्थाता म एधि । कृष्णांजिनोऽसी (ति) । तदिमे कुरूपश्चाला
अविदुरनूत्थातैव त इति होचुः ॥ ७ ॥ तं ह कनीयान् भ्रातोवाच—अनूत्तिष्ठ भगव
उद्गातारमिति । तं हानूत्तस्थौ ॥ ८ ॥ स होवाच—‘त्रिवै गृहपते पुरुषो
जायते । पितुरेवाग्रेऽधि जायतेऽथ मातुरथ यज्ञात् ॥ ९ ॥ त्रिवै म्रियत इति । स
यद् वा एनमेतत् पिता योन्यां रेतो भूतं सिञ्चति—॥ १० ॥

a) क 7-55-5 ससन्तु सर्वे ज्ञातयः; छां 6-15-1; कौ 1-4. —b) अ 11-9-7 प्रतिष्ठाता अश्वमुत्सी. —c) तैसं 2-5-8-3 . नृमेधश्च परुच्छेपश्च ब्रह्मवायमवदेताम्—अस्मिन् दारावाग्दे अग्निं जनयाव यतरो नौ ब्रह्मयानिति; also ब्रह्मोयम्—बृ 3-8-1; also ब्रह्मययम्; cp पा 3-1-106; 3-1-123; श्रवा 4-6-9-20 अथ वाकोवाक्ये ब्रह्मोयं वदन्ति; 11-4-1-2 हन्तैनं ब्रह्मोयमाह्वयामहा इति; 11-5-9-1 ब्रह्मोयमाग्निहोत्रं विविदिषामीति; 13-2-6-9 होता च ब्रह्मा च ब्रह्मोयं वदतः. —d) A euphemistic expression similar to श्रवा 5-1-3-13 स क्व ततः स्यात्. —e) सुयम mostly about horses; क 3-61-2 आ त्वा वहन्तु सुयमासो अन्धाः; 5-55-1 इयन्ते अन्धैः सुयमेभिराशुभिः. —f) सोपान not in Vedic literature; perhaps from सूपायन; cp क 10-18-11 सूपायना अस्यै भव सूपवन्धना. —g) छां 3-19-13 घोषा उलूलवो अनुदतिष्ठन्. —h) Is this n. p.? Cp कार्णाजिनिः in ब्रसू 3-1-9; पा 6-2-165 संज्ञायां मित्राजिनयोः. —i) वासं (काण्व) 11-3 एष वः कुरवो राजा, एष वः पञ्चाला राजा, सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा; तैत्ति 1-8-4-1-2 तस्मात् शिशिरे कुरुपञ्चालाः प्राञ्चो यान्ति...जघन्ये नैदाघे प्रत्यञ्चः कुरुपञ्चाला यान्ति; श्रवा 3-2-3-15 तस्मादत्रोत्तरा वाग्वदति कुरुपञ्चालत्रा; बृ 3-9-19; कौ 4-1; जै 3-7-6; 3-8-7; 4-7-2; पा 2-4-56 देव...पुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्यर्थे बहुलम् (पुरुषु वसति, पुरा वसति). —j) ऐ 2-4 तदस्य तृतीयं जन्म; cp the three births of अग्नि in क 4-1-7 निरस्य ता...देवस्य जनिमान्यग्रे; also क 1-95-3; 10-45-1. —k) Shall we read रेतोभूतं as one word? Cp मैसं 3-4-7 and 3-8-7 हविर्भूतो वा एषः.

३.९

—तत् प्रथमं ध्रियते ॥१॥ अन्वमिव वै तमो योनिः लोहितस्तोको वा वै स तदाभवत्यपां वा स्तोर्कः । किं हि स तदा भवति ॥ २ ॥ स यस्तां देवतां वेद, यां च ततोऽनुसंभवति, या चैनं तं मृत्युमतिवहति, स उद्गाता मृत्युमतिवहतीति ॥ ३ ॥ अथ य एनमेतद्दीक्षयन्ति तद्द्वितीयं ध्रियते । वर्षन्ति केशश्मश्रूणि निकृन्तन्ति नखान् । प्रत्यञ्जन्त्यङ्गानि । प्रत्यंचत्यङ्गुलीः । अपवृतोऽपवेष्टित आस्ते । न जुहोति । न यजते । न योषितं चरति । अर्मानुर्पीं वाचं वदति । मृतस्य वावैष तदा रूपं भवति ॥ ४ ॥ स यस्तां देवतां वेद, यां च स ततोऽनुसंभवति, या चैनं तं मृत्युमतिवहति, स उद्गाता मृत्युमतिवहतीति ॥ ५ ॥ अथ य एनमेतदस्माद्धोकात् प्रेतं चित्यामैदधांति तत् तृतीयं ध्रियते ॥ ६ ॥ स यस्तां देवतां वेद, यां च स ततोऽनुसंभवति, या चैनं तं मृत्युमतिवहति, स उद्गाता मृत्युमतिवहतीति ॥ ७ ॥ एतावद्धोक्त्वा रथमास्थाय प्रधावयांचकार ॥ ८ ॥ तं ह जावालं प्रत्येतं कनीयान् आतोवाच—कां भवाञ्छूद्रको वाचमैवादीति । हस्तिना गार्धमैपीरिति ॥ ९ ॥ प्र ह्वैनं तच्छंस यः कथमवोचद्भगव इति । यस्त्रयाणां मृत्युना साम्नातिर्वाहं वेद स उद्गाता मृत्युमतिवहतीति ॥ १० ॥

a) स्तोत्र in क 3-21-1 where स्तोकाः is aligned with श्रोतन्ति which has led Yāska to derive it from इचुत् in नि 2-1 as an instance of आयन्तविपर्यय; see also क 10-95-16 घृतस्य स्तोत्रं सङ्कृद्वा आरनाम्; अ 6-12-4 अपां स्तोको अम्यपतद् रसेन. —b) वृ 1-3-11, 16. —c) जैत्रा 1-22 उप्त्वा केशरमश्रुणि नखान् निःकृत्य...see below जै 4-6-4. —d) Is it अभि-अञ्ज्? —e) Is this प्रत्यचन्ति? (अन्ते?); for अचति (ते) see शब्दा 3-4-3, 5, 9 (where संतामद्गुलीरचते) अचते is connected with अंगुली; as here. The root अच् is not instanced anywhere else. —f) Cp मैथुनं चर in छां 3-17-3; also वृ 4-3-15, 16, 17 रत्वा चरित्वा (where मैथुनम् seems to be left out before चरित्वा); छां 4-4-2 बह्वहं चरन्ती परिचारिणी where also मैथुनम् seems to be left out. Shall we read यौषितम्? शब्दा 2-5-2-20 अन्यस्य सती अन्येन चरति. —g) क 10-95-8 अमानुषेषु मानुषो निषेवे. —h) चिति (f.) from the root चि; तैसं 5-4-2-1 अधृतेव वा एषा यन्मध्यमा चितिः; शब्दा 6-1-2-17 यच्चिनोति तस्माच्चितयः. —i) वृ 2-4-10 यथा आर्द्रधाम्नेरभ्याहितस्य; 4-5-11; 5-11-1 यं प्रेतमग्नावभ्यादधति; 5-14-8; छां 6-7-3 महतोऽभ्याहितस्याग्नेः; all of which show that (अभि +) आ + धा is the proper root to express the idea of supplying fuel to fire. —j) शब्दा 12-9-1-17 एता एव देवता अनुसंभवति. —k) अवादि = अवादीत्? —l) क 5-47-7 अशीमहि गाधमुत प्रतिष्ठा; 6-24-8 गम्भीरे चिद् भवति गाधमसै; 10-106-9 पादेव गाधं तरते विदायः; शब्दा 12-2-1-2 गाधमेव प्रतिष्ठा; गाधं विद् in Rigveda = गाधमिप् here? नि 2-2-4 स नदीस्तुष्टाव गाधा भवतः; पा 6-2-4 गाधलवणयोः प्रमाणे. —m) एनम् refers to the कनीयाम् जाबालः. —n) Cp this with आतिवाहिकाः in ब्रह्म 4-3-4.

३.१०

तं वाव भगवस्ते पितोद्गातारममन्यतेति होवाच । तद् ह प्राचीनशाला विदुर्य
 एषामयं वृत्तं उद्गाताऽऽस । तस्मिन् ह नाऽनुविदुः ॥ १ ॥ ते होचुः—अनुधावत
 काण्डिद्वयमिति । त हानुससुः । ते ह काण्डिद्वयमुद्गातारं चक्रिरे ब्रह्माणं प्राचीनशालिम्
 ॥ २ ॥ तं हाभ्यवेक्ष्योवाच—एवमेव ब्राह्मणो भोवाय वादाय नागर्थात् । स
 नाऽर्जुं साम्नोऽन्विच्छतीति । अति हैवैनं तच्चक्रे ॥ ३ ॥ स यद्ध वा एनमेतत् पिता
 योन्यां रेतोभूतं सिञ्चत्यादित्यो हैनं तद्योन्यां रेतोभूतं सिञ्चति, स हास्य तत्र मृत्यो-
 रीशे ॥ ४ ॥ अथो यदेवैनमेतत् पिता योन्यां रेतोभूतं सिञ्चति, तद्ध वाव स ततोऽ-
 नुसंभवति प्राणं च । यदा ह्येव रेतः सिक्तं प्राण आविशत्यथ तत् संभवति ॥ ५ ॥ अथो
 यदेवैनमेतद्दीक्षयन्त्यग्निर्हैवैनं तद्योन्यां रेतोभूतं सिञ्चति । स हैवास्य तत्र मृत्योरीशे
 ॥ ६ ॥ अथो यामेवैतां वैसर्जनीयामाहुतिमध्वर्युर्जुहोति, तामेव स ततोऽनुसंभवति

छन्दांसि चैव ॥ ७ ॥ अथ य एनमेतदस्माद्धोकात् प्रेतं चित्यामादधति, चन्द्रमा हैवैनं तद्योन्यां रेतोभूतं सिञ्चति । स उ हैवास्य तत्र मृत्योरीशे ॥ ८ ॥ अथो यदेवैनमेतदस्माद्धोकात् प्रेतं चित्यामादधति, अथो या एवैता अवोक्षणीया आपस्ता एव स ततोऽनुसंभवति प्राणम्बेव । प्राणो ह्यापः ॥ ९ ॥ तं ह वा एवंविदुद्गाता यजमान-मोमित्येतेनाक्षरेणाऽऽदित्यं मृत्युमातिवहति, वागित्यग्निं, हुमिति वायुं, भा इति चन्द्रमसम् ॥ १० ॥ तान् वा एतान् मृत्यून् साम्नोद्गाताऽऽत्मानं च यजमानं चातिवह-त्योमित्येतेनाक्षरेण प्राणेनाप्नुनादित्येन ॥ ११ ॥ तस्यैष श्लोकः—

उतैषां ज्येष्ठ उत वा कनिष्ठ उतैषां पुत्र उत वा पितृषाम् ।

एको ह देवो मनसि प्रविष्टः पूर्वो ह जज्ञे स उ गर्भेऽन्तः ॥ १२ ॥ इति ॥

तद्यदेपोऽभ्युक्त इममेव पुरुषं योऽयमाच्छन्नोऽन्तरोमित्येतेनैवाक्षरेण प्राणेनैवा-भ्युनैवादित्येन [.....] ॥ १३ ॥

Paragraphs 1-3 are obscure.

a) छां 1.10.6 स मा सर्वात्विज्यैर्बुणीत; 1.11.2 भगवतो वा अहमवित्या अन्यानवृषि.
—b) क 4.27.1 अन्वेषामवेदं जनिमानि; 10.17.5 पूषा एषा आशा वेद सर्वाः; शब्रा 1.5.1.6 एष वै देवाननु विद्वान् यदग्निः. —c) Only here in Vedic literature; जैत्रा 1.24 काण्ड्विष्य is a name of प्रिय जानधुतेय. —d) जै 3.7.5. —e) क 10.55.5 याचिकेत सत्यमित्तन्न मोघम्; 10.165.6 यद्वल्लुको वदति मोघमेतत्; शब्रा 3.2.4.6 तस्मादप्येताहिं मोघसंहिता योषाः. —f) शब्रा 2.3.3.4 सामि हस्मै स ग्लायति; 3.8.5.10 यष्टु अम्पवायनाय ग्लायेत; नि 1.20 उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे...ग्रन्थं समाम्नासिपुः; पा 3.4.65. —g) बृ 3.8.8 अननु; 4.1.1 अण्वन्ताव; 4.4.8 अणुः पन्था विततः पुराणः; क 1.21 अगुरेष् घर्मः; 2.13 अणुमेतमान्य; 2.20 अणोष्णीयान्; मुं 2.2.2 यदणुष्योऽपि अणु. —h) 3rd sg. as in क 1.71.9 एकः सत्रा स्रो वस्व ईशे; it is the more usual form in the क; ईष्टे being *hapax legomenon* (क 5.87.3 न येषामिरी सप्तस्य ईष्ट औ); also ईशते in one place (क 10.43.3 स इन्द्रायो मघसा वस्व ईशते). —i) तैसं 6.3.2.1-2 वैसर्जनानि जुहोति. —j) छां 6.7.1 आपोमयः प्राणः. —k) अ 10.8.28 (with slight variants). —l) The paragraph is laconic; it lacks the verb.

३.११

त्रिहै वै पुरुषो म्रियते त्रिर्जायते ॥ १ ॥ स हैतदेव प्रथमं म्रियते यद्वेतः सितं संभूतं भवति । स प्राणमेवाभिसंभवति । आशांमभिजायते ॥ २ ॥ अथैतद्वितीयं म्रियते यद्वीक्षते । स च्छन्दांस्येवाभिसंभवति । दक्षिणामभिजायते ॥ ३ ॥ अथैतत् तृतीयं म्रियते यन्त्रियते । स श्रद्धामेवाभिसंभवति । लोरुमभिजायते ॥ ४ ॥ तदेतत्

ऽघावृद् गायत्रं गायति । तस्य प्रथमयाऽऽवृत्तेममेव लोकं जयति यदु चास्मिँल्लोके । तदेतेन चैनं प्राणेन समर्धयति यमभिसंभवति एतां चास्मा आशां प्रयच्छति यामभिजायते ॥ ५ ॥ अथ द्वितीययाऽऽवृत्तेदमेवान्तरिक्षं जयति यदु चान्तरिक्षे । तदेतैश्चैनं छन्दोभिः समर्धयति यान्यभिसंभवति । एतां चास्मै दक्षिणां प्रयच्छति यामभिजायते ॥ ६ ॥ अथ तृतीययावृत्तामुमेव लोकं जयति यदु चासुष्मिँल्लोके । तदेतया चैनं श्रद्धया समर्धयति ययैवैनमेतच्छ्रद्धयाऽग्रावभ्यादधति समयामितो भविष्यतीति । एतं चास्मै लोकं प्रयच्छति यमभिजायते ॥ ७ ॥

a) शब्दा 7-3-1-45 इदमेवैतदेतः सिक्तमाप्यायति. —b) ऋ 2-41-12 इन्द्र आशाप्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं कर्तुः वासं 11-63 आशा दिशश्च आपृणः 22-27 दिग्भ्यः स्वाहा, आशाम्यः स्वाहा; अ 4-15 8 आशामाशां वियोततां, वाता वान्तु दिशो दश; तैसं 5-7-8-2 चतस्र आशाः प्रचरन्त्वग्रयः; नि 6-1 आशा उपदिशो भवन्ति—अभ्यशनात् (अभि + $\sqrt{\text{अश्}}$). In this sense आशा is not used in the Upanisads. —c) छं 7-12-1 आकाशे जायते, आकाशमभिजायते. —d) प्र 6-4 प्राणाच्छ्रद्धाम्. —e) तैत्ति 2-1-3-4 त्रिः पर्याप्तिं करोति, त्र्यावृद्धि यज्ञः; शब्दा 13-1-7-2 त्र्यावृत्तो वै देवास्यावृत्त इमे लोकाः; cp त्रिवृत्. —f) ऋ 3-42-3 आवृते सोमपीतये; अ 10-5-37 सूर्यास्यावृत्तमन्वावर्ते. —g) वासं 11-8 कचा स्तोमं समर्धय; शब्दा 1-3-1-27 सत्येनैवैतत् समर्धयति; शब्दा 14-8-15-10 असावस्मै कामो मा समर्धीति = वृ 5-14 7 समृद्धीति. —h) दक्षिणा is here the sacrificial gift. —i) Construe अयम् इतः संमविष्यति.

३.१२

एतद्वै तिस्रभिरावृद्धिरिमाँश्च लोकान् जयत्येतैश्चैनं भूतैः समर्धयति यान्याभिसंभवति ॥ १ ॥ अथ वा अतो हिङ्गनरस्यैव । तं ह स्वर्गे लोके सन्तं मृत्युरन्वेत्यर्शनया ॥ २ ॥ श्रीर्वा एषा प्रजापतिः साम्नो यद्धिङ्गनरः । तमिदुद्वाता श्रिया प्रजापतिना हिङ्गरेण मृत्युमपसेधति ॥ ३ ॥ हुं मेत्याह, माऽत्र नु गा यत्रैतद्यजमान इति हैतत् ॥ ४ ॥ स यथा श्रेयसा सिद्धः पापीयान् प्रतिविजत एवं हैवास्मान्मृत्युः पाप्मा प्रतिविजते ॥ ५ ॥ यन्मेत्याह, चन्द्रमा वै माँ मासः । एष ह वै मा मासः । तस्मान्मेत्याह । भा इति हैतत् परोक्षेणेर्व । यस्मादेव मेत्याह यदेव मेत्याहैतानि त्रीणि । तस्मान्मेति द्रूयात् ॥ ६ ॥

a) See notes on 1-1-3 above. —b) ऋ 6-47-29 दूराद्दशयः अप सेध शत्रून्; 10-98-12 अपामीवामप रक्षांसि सेध; अ 5-19-9 तं वृक्षा अप सेधन्ति च्छायां नो मोष गा इति; वासं 34-26 अप सेध रक्षसो यातुधानान्; मनु 11-198 संवत्सरं यथाहास्तत् पापमपसेधति. —c) सिध् to drive away, repel: ऋ 1-105-11 ते सेधन्ति पयो वृकम्; 8-35-16 हतं रक्षांसि सेधतममीवा; तांवा 10 3-13 तस्मात् (पशवः) वाचा सिद्धा धाचाहूता आयन्ति; जैत्रा 3-5 (यन्ति instead of

आयन्ति). —d) Is this मास? Cp क 10-52-3 अहरहर्जायते मासि मासि and मास in क 7-61-4 अयन्मासा अयज्यनामवीराः. —e) ऐवा 3-33 तयन्मानुषं तन्मादुषं सन् मानुषमित्याचक्षते परोक्षेण, परोक्षमिषा इव हि देवाः; ऐ 3-14; वृ 4-2-2.

३.१३

हुं भा इति ब्रह्मवर्चसकामस्य । भातीव हि ब्रह्मवर्चसम् ॥ १ ॥ हुं वो इति पशुकामस्य । वो इति ह वै पशवो वाश्यन्ते ॥ २ ॥ हुं वगिति श्रीकामस्य । वगिति ह श्रियं पर्णायान्ति ॥ ३ ॥ हुं भा ओवा इत्येतदेवोपगीतम् ॥ ४ ॥ महद्दिवाभिपरिवर्तयन् गायोदिति ह स्माह नारुः, महार्ग्रामो महर्हानिवेशो भवतीति । स यथा स्थाणुमर्पयित्वेतेरेण वेतरेण वा परियायात् तादृक् तत् ॥ ५ ॥ तदु होवाच शाश्वत्यानिः— कस्मै कामाय स्थाणुमर्पयेत् । अथोपगीतमेवैतत् । नैवैतदाद्रियेतेति ॥ ६ ॥ [इति] नु हिङ्गाराणाम् । अथ वा अतो निधनमेव । ओ वा इति द्वे अक्षरे । अन्तो वै साम्नो निधनमन्तः स्वर्गो लोकानामन्तो ब्रध्नस्य विष्टम् ॥ ७ ॥ तमेतदुद्गाता यजमानमोमित्येतेनाक्षरेणान्ते स्वर्गे लोके दधाति ॥ ८ ॥ य उ ह वा अपक्षो वृक्षाग्रं गच्छत्येव वै स ततः पद्यते । अथ यद्वै पक्षी वृक्षाग्रे, यदसिधारायां, यत् क्षुरधारायामास्ते, न वै स ततोऽवपद्यते । पक्षाभ्यां हि संयत आस्ते ॥ ९ ॥ तमेतदुद्गातां यजमानमोमित्येतेनाक्षरेण स्वरपक्षं कृत्वान्ते स्वर्गे लोके दधाति । स यथा पक्षपविभ्यदासीतैवमेव स्वर्गे लोकेऽविभ्यदास्तेऽथाऽऽचरति ॥ १० ॥ ते ह वा एते अक्षरे देवलोकश्चैव मनुष्यलोकश्च । आदित्यश्च ह वा एते अक्षरे चन्द्रमाश्च ॥ ११ ॥ आदित्य एव देवलोकश्चन्द्रमा मनुष्यलोकः । ओमित्यादित्यो वागिति चन्द्रमाः ॥ १२ ॥ तमेतदुद्गाता यजमानमोमित्येतेनाक्षरेणादित्यं देवलोकं गमयति ॥ १३ ॥

a) अ 19-71-1 द्रविणं ब्रह्मवर्चसम्; वासं 22-22 आ ब्रह्मन् बाह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायताम्; तैसं 2-5-10-2 चतुर्विंशतिनुब्रूयाद् ब्रह्मवर्चसकामस्य; शत्रा 13-1-5-3 न क्षत्रे ब्रह्मवर्चसं रपते; ऐवा 1-4 तेजस्कामो ब्रह्मवर्चसकामः । तेजो वै ब्रह्मवर्चसम्; तैवा 2-1-3-2 न प्रातिपिथेत् ब्रह्मवर्चसकामस्य । समिद्धमिव हि ब्रह्मवर्चसम्; कौ 2-16 प्रजायते प्रजया ..ब्रह्मवर्चसेन; छां 3-18-3 भाति च तपाति च ब्रह्मवर्चसेन य एव वेद; वृ 6-4-28 श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन, पा 5-4-78 ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः. —b) ऐवा 1-5 श्रीकामः यशस्कामः ..पशुकामः कुर्वीत. —c) वाङ् (1st Conj.) क 5-54-2 वाशति वितः; अ 12-5-20 वाश्यमानानि स्फूर्जति; ऐवा 5-27 यस्याग्निहोत्री वाश्येत; शत्रा 12-4-1-12 यस्याग्निहोत्री दोह्यमाना वाश्येत. —d) पन् and पण् seem to be interchangeable; क 7-45-2 तून् सो अस्य महिमा पनित्; 3-34-6 महो महानि पनयन्त्यस्य कर्म; 1-160 5 पनाय्यमोजो अस्मे समन्वितम्; 6-69 5 इन्द्राविष्णु तत् पनयाय्यं वाम्; 6-75-6 अभीशूनां महिमान पनायत; जैवा 2-239 कयोदन्वः पणायासि; नि 2-26 पाणिः पणायते; पूजारुमणः; पा 3-1-28...पनिपणिभ्य

आयः. —e) = नाक मौद्गल्य in तै 1.9 (?); शब्दा 12.5.2.1; वृ 6.4.4. —f) Cp महाप्राम (तत्पुरुष) in ऋ 10.78.6 महाप्रामो न यामञ्जुत त्विषः as opposed to बहुवीहि here. —g) ऋ 6.71.2 निवेशने प्रसवे चासि भूमना; 9.69.7 शं नो निवेशे द्विपदे चतुष्पदे; 10.142.7 समुद्रस्य निवेशनम्. —h) स्थाणुमर्षय (स्थाणुमुच्छ्र is the standard phrase and अर्षय is the causal of ऊच्छ्र (पा 7.3.78 अर्ति-ऊच्छ्र; 7.3.36 पुण्णौ); ऋ 10.40.13 स्थाणुं पयेष्ठांमप दुर्मतिं हतम्; तैसं 3.2.4.3 एता वै देवताः सदस्यातिमर्षयन्ति ...न सदस्यातिमर्षयन्ति; 6.1.2.4 यत्र स्थाणुमुच्छ्रेत; अ 5.22.6 तां वज्रेण समर्षय; 6.66.1 समर्षयेन्द्र महता वषेन; 10.9.1 सपत्नेषु वज्रमर्षयैतम्; 10.4.1 अहीनामपमारयः स्थाणुमारदथार्पत; 14.2.48 स्थाणावध्या सजामि; शब्दा 3.6.2.5 अश्वः श्वेतः स्थाणौ सेवते; वृ 6.3.7 अपि य एवं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेत्; छां 5.2.3 यद्यप्येन-च्छुष्काय स्थाणवे ब्रूयात्; क 5.7 स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति; मै 2.6 स्थाणुमिव तिष्ठमानाः; नि 1.16 नैष स्थाणोरपरायः; 1.19 स्थाणुरयं भारहारः किलाभूत्. —i) शाट्चायनिनः referred to in Sāyaṇa's भाष्य on ऋ 1.105; शब्दा 8.1.4.9 अपि हास्य शाट्चायनिः. —j) दृ (द्रियते) with आ occurs in the Brāhmaṇas. Here and there in active sense, though passive in form; cp शब्दा 1.7.4.12 ययु कामयेतापि नाद्रियेत; 2.3.3.8 यथा हैवासिँल्लोके न संयतमाद्रियेत; ऐवा 3.7 किं स यजमानस्य पापभद्रमाद्रियेत; वृ 6.3.2 अनादृत्य वसतिं कुमारः प्रदुद्राव; cp Jain (Ardhamāgadhī) canon उवासागदसाओ 7 गोसालं मंखालिपुत्तं एज्जमाणं पासिता नो आढाइ (= आद्रियते) ...अणाढापमाणे (अनाद्रियमाणः) तुसिणीए संचिद्धइ. —k) वज्रस्य विष्टपम् *range of the ruddy one* (i. e. Sun)—Caland. ऋ 8.69.7 उयद् वज्रस्य विष्टपम्; 9.113.10 यत्र वज्रस्य विष्टपम्; वासं 18.51 तेन वयं गमेम वज्रस्य विष्टपम्; 30.12 वज्रस्य विष्टपाय अभिषेकारम्; शब्दा 8.4.1.23 स्वाराज्यं वै वज्रस्य विष्टपम्; तांबा 18.7.13 स्वर्गमेव तल्लोकं रुद्रा वज्रस्य विष्टपमभ्यतिक्रामति; for विष्टप cp ऋ 8.80.5 इमानि त्रीणि विष्टपा तानिन्द्र वि रोहय; 10.123.2 ऋतस्य सानावधि विष्टपि भ्राद्; जैत्रा 3.223 समुद्रस्याधि विष्टपे; 3.219 तपया ह वै वज्रस्य विष्टपानि एवमेतानि विशालस्य विष्टपानि; जै 3.19.7; नि 2.14 विष्टप आदित्यो भवति. —l) ऋ 4.13.5 न्यद् उत्तानोऽव पयते न; 6.54.3 न कोशोऽव पयते; 6.120.2 माव पत्सि लोकात्; ऐवा 4.4 नेच्छन्दसां कृच्छ्रादवपयै; तैवा 1.2.4.2 अवाचोऽवपादादविभयुः; 1.5.12.1 तस्यावाच एवावपादाद-विभयुः; तांबा 12.13.11 न भिया अवपयते; छां 2.9.6 नावपयन्ते. —m) वृ 3.3.2 यावती क्षुरस्य धारा; क 3.14 क्षुरस्य धारा निश्चिता क्षुरत्यया. —n) ऋ 1.136.2 पन्या ऋतस्य समयंस्त राश्मिभिः; 6.67.1 सं या रश्मेय यमवर्षमिष्टा; नि 5.8 संयतरश्मिः. —o) *Hapax legomenon*; a बहुवीहि.

३.१४

तं हागतं पृच्छति—कस्त्वमसीति । स यो ह नाम्ना वा गोत्रेण वा प्रचूते तं हाह—यस्तेऽयं मय्यात्माभूदेप ते स इति ॥ १ ॥ तस्मिन् हात्मन् प्रतिर्षत् । तमृतवः संप्रधार्य पदं गृहीतमपकर्षन्ति । तस्य हाहोरात्रे लोकमाप्नुतः ॥ २ ॥ तस्मा उ हैतेन प्रब्रवीत—कोऽहमास्मि सुर्वस्त्वम् । स त्वां स्वर्ग्यं स्वरगामिति ॥ ३ ॥ को ह वै प्रजापतिः । अयं हैवं विदेव सुर्वर्गः । स हि सुवर्गच्छति ॥ ४ ॥ तं हाह—

यस्त्वमासि सोऽहमस्मि, योऽहमस्मि स त्वमस्येहीति ॥ ५ ॥ स एतमेव सुकृतरसं प्रविशति । यदु ह वा आस्मिँल्लोके मनुष्या यजन्ते यत् साधु कुर्वन्ति तदेपामूर्ध्वमन्नाद्य-मुत्सीदति । तदमुं चन्द्रमसं मनुष्यलोकं प्रविशति ॥ ६ ॥ तस्येदं मार्तुपनिकाशन-मैण्डमुदरेज्जन्तः प्रविशति । तस्योर्ध्वमन्नाद्यमुत्सीदन्ति स्तनावभि । स यदाजायतेऽ-याऽस्मै माता स्तनमन्नाद्यं प्रयच्छति ॥ ७ ॥ अजातो ह वै तावत् पुरुषो यावन्न यजते स यज्ञेनैव जायते । स यथाण्डं प्रथमं निर्भिण्णमेवमेव ॥ ८ ॥ तदा तं ह वा एवंविदुद्गाता यजमानमोमित्येतेनाक्षरेणादित्यं देवलोकं गमयति । वागित्यस्मा उत्तराक्षरेण चन्द्रमसमन्नाद्यमक्षितिं प्रयच्छति ॥ ९ ॥ अथ यस्यैतद्विद्वानुद्गायति, न हैवैनं देवलोकं गमयति, नो एनमन्नाद्येन समर्धयति ॥ १० ॥ स यथाण्डं विदिग्यं शयीताऽन्नाद्यमलभमानमेवमेव विदिग्यः शेतेऽन्नाद्यमलभमानः ॥ ११ ॥ तस्मादु हैवंविदमेवोद्गापयेत् । एवंविदि हैवोद्गातरिति हूतः प्रतिशृणुयात् ॥ १२ ॥

Cp in general जैत्रा 1-18.

a) कौ 1-5. —b) छां 4-4-1 किंगोत्रोऽहमस्मीति. —c) वासं 7-38 त्वं राजासि प्रतिपत् सुतानाम् = क 3-47-1 where क has प्रदिवः for प्रतिपत्; तैसं 1-7-10-4 ब्रह्मैव प्रतिपदं कुल्ले. cp Pāli पटिपद्दा (e. g. at दीवानिकाय 1-156). —d) The reading संप्रधार्य पद of Oertel is doubtful. संपलाय्य (the reading of जैत्रा 1-18) seems to be correct; भट्टिकाव्य 15-47 व्यकुक्षत् वानरातीकं संपलायिष्ठ चापति । हस्ताभ्यां नश्यदक्राक्षीद् भीमे चोपाधितानने. —d1) Cp पादगृह्य in क 4-18-12 यत् प्राक्षिणाः पितरं पादगृह्य; 10-27-4 प्र तं क्षिणां पर्वते पादगृह्य; cp कर्णगृह्य and हस्तगृह्य in क. —e) सुवस् = स्वस् = स्वर्. —e1) सुवर्गः = स्वर्गः. —f) Transition to the Upaniṣadic doctrine of the identity of God and Ātman. —g) The root काश् to appear to see, to show, in Veda; cp क 1-164-20 अतश्नन्नन्यो अभि चाकशीति. —h) क 10-68-7 आण्डेव मित्वा शकुनस्य गर्भम्; छां 3-19-1 आण्डकपाले. —i) क 8-63-2 द्विवो मानं नोत्सद्व. —j) Cp यज्ञोपवीत, wearing, which a man becomes द्विज i. e. twice-born. —k) क 1-104-8 आण्डा मा नो...निर्भेत; जैत्रा 2-12 यथा ह वा इदं आण्डान् निर्भिषेत्; ऐ 1-4 तस्य अभिततस्य मुलं निरभिषेत् यथाण्डम्; note the ण in निर्भिण्ण.

३.१५

वागिति हेन्द्रो विश्वामित्रायोक्थमुवाच । तदेतद्विश्वामित्रो उपासते वाचमेव ॥ १ ॥ मर्तुर्न वसिष्ठाय ब्रह्मत्वमुवाच । तस्मादाहुः—वासिष्ठमेव ब्रह्मेति ॥ २ ॥ तदु वा आहुः—एवंविदेव ब्रह्मा । क उ एवंविदं वासिष्ठमर्हतीति ॥ ३ ॥ प्रजापतिः प्राजिर्जनपत । स तपोऽस्तप्यत । स ऐक्षत—हन्त नु प्रतिष्ठां जनयै, ततो याः प्रजाः

स्रक्ष्ये ता एतदेव प्रतिष्ठास्यन्ति, नाप्रतिष्ठाश्रन्तीः प्रदधिष्यन्ति इति ॥ ४ ॥ स इमं लोकमजनयदन्तरिक्षलोकमयं लोकमिति । तानिमाँस्त्रींल्लोकाञ् जनयित्वाऽभ्यश्राम्यत् ॥ ५ ॥ तान् समतपत् । तेभ्यः संतप्तेभ्यस्त्रीणि शुक्राण्युदायन्नाग्निः पृथिव्या वायुरन्तरिक्षादादित्यो दिवः ॥ ६ ॥ स एतानि शुक्राणि पुनरभ्येवाऽस्तपत् । तेभ्यः संतप्तेभ्यस्त्रीण्येव शुक्राण्युदायन् नृग्वेद एवाग्नेर्यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यात् ॥ ७ ॥ स एतानि शुक्राणि पुनरभ्येवास्तपत् । तेभ्यः संतप्तेभ्यस्त्रीण्येव शुक्राण्युदायन्, भूरित्येवर्ग्वेदात्, भुव इति यजुर्वेदात्, स्वरिति सामवेदात् तदेव ॥ ८ ॥ तद्ध वै त्रयै विद्यायै शुक्रम् । एतावदिदं सर्वम् । स यो वै त्रयीं विद्यां विदुषो लोकाः सोऽस्य लोको भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

a) विश्वामित्राः means the descendants of विश्वामित्र; cp क ३.५३.१३ विश्वामित्रा अरासत; १०.८९.१७ विश्वामित्रा उत ते इन्द्र नूनम्. —b) पत्रा १.५.१,३ (reads मनो for मनुः) वागित्येव विश्वामित्राय । मनो ब्रह्म वसिष्ठाय; is मनुः a wrong reading for मनः । —c) Cp in general ऐत्रा ५.३२; शत्रा ११.५.८.१-४. —d) For the root दृच् see क १.२३.५ पश्चात् स दद्या यो अघस्य धाता; ७.५६.२१ मा पश्चाद् दध्म रथ्यो विभागे; also cp आदध्न् (i. e. आस् + दध्न्) in क १०.७१.७; also क ६.४२.१ अरुणमाघ जग्मये अपश्चादध्वने. —e) ऐत्रा ५.३२; शत्रा ११.५.८.४.

३.१६

अयं वाक् यज्ञो योऽयं पवते । तस्य वाक् च मनश्च वर्तन्यौ । वाचा च ह्येव एतन्मनसा च वर्तते ॥ १ ॥ तस्य होताऽध्वर्युरुद्धातेत्यन्यतरां वाचा वर्तनिं संस्कुर्वन्ति । तस्मात् ते वाचा कुर्वन्ति । ब्रह्मैव मनसाऽन्यतराम् । तस्मात् स तूष्णीमास्ते ॥ २ ॥ स यद्ध सोऽपि स्तूयमाने वा शस्यमाने वा वावद्यमान आसीतान्यतरामेवास्यापि तर्हि स वाचा वर्तनिं संस्कुर्वात् ॥ ३ ॥ स यथा पुरुष एकपाद् यन् भ्रेपन्नेति रथो वैकचक्रो वर्तमानः, एवमेव तर्हि यज्ञो भ्रेपन्नेति ॥ ४ ॥ एतद्ध तद्विद्वान् ब्राह्मण उवाच—ब्रह्माणं प्रातरनुवाक उपाकृते वावद्यमानमासीनमर्थं वा इमे तर्हि यज्ञस्यान्तरगुरिति । अर्थं हि ते तर्हि यज्ञस्याऽन्तरीयुः ॥ ५ ॥ तस्माद् ब्रह्मा प्रातरनुवाक उपाकृते वाचंयम आसीतापरिधानीयाया आ वपट्कारादितरेषां स्तुतशस्त्राणामेवासंस्थायै पवमानानाम् ॥ ६ ॥ स यथा पुरुष उभयंपाद् यन् भ्रेपं न न्येति, रथो वोभयौचक्रो वर्तमानः, एवमेतर्हि यज्ञो भ्रेपं न न्येति ॥ ७ ॥

Cp in general ऐत्रा ५.३३; कौत्रा ६.११; पत्रा १.५.४; छां ४.१६.

a) क ७.२०.६ न चित् स भ्रेपते जनो न रेपत्. —b) Cp उभयाद् in क १०.९०.१० and उभयापदी in जै ४.१४.३.

३.१७

स यदि यज्ञ ऋक्तो भ्रेषन्मियात्, ब्रह्मणे प्रव्रूतेत्याहुः । अथ यदि यजुष्टो ब्रह्मणे प्रव्रूतेत्याहुः । अथ यदि सामतो ब्रह्मणे प्रव्रूतेत्याहुः । अथ यद्यनुपस्मृतात् कुत इदमजनीति ब्रह्मणे प्रव्रूतेत्येवाहुः ॥ १ ॥ स ब्रह्मा प्राङ् उदेत्य सुवेणाऽऽग्नीध्र आज्यं जुहुयाद् भूर्भुवः स्वरित्येताभिर्व्याहृतिभिः ॥ २ ॥ एता वै व्याहृतयः सर्व-
प्रायश्चित्तयः । तद्यथा लवणेन सुवर्णं संदध्यात्, सुवर्णेन रजतं, रजतेन त्रपु, त्रपुणा लोहायसं, लोहायसेन कार्णायसं, कार्णायसेन दारु, दारु च चर्म च श्लेष्मणैवमेवं-
विद्वोस्तत् सर्वं भिषज्यति ॥ ३ ॥ तदाहुः—यदहौषीन्मे ग्रहान् मेऽग्रहीदित्यध्वर्यवे दक्षिणा नयन्त्यशंसीन्मे वपद् अकर्म इति होत्र उदगासीन्मे इत्युद्गात्रेऽथ किञ्चक्रेप ब्रह्मणे तूष्णीमासीनाय समावर्तीरेवेतरैर्ऋत्विग्भिर्दक्षिणा नयन्तीति ॥ ४ ॥ स ब्रूयात्—अर्धभागध वै स यज्ञस्यार्धं ह्येष यज्ञस्य वहतीति । अर्धा ह स्म वै पुरा ब्रह्मणे दक्षिणा नयन्तीति । अर्धा इतरेभ्य ऋत्विग्भ्यः ॥ ५ ॥ तस्यैष श्लोकः—

मयीदं मन्ये भुवनादि सर्वं मयि लोका मयि दिशश्चतस्रः ।

मयीदं मन्ये निमिषद्यदेजति मय्याप ओपधयश्च सर्वाः ॥ ६ ॥ इति ॥

मयीदं मन्ये भुवनादि सर्वमित्येवंविदं ह वावेदं सर्वं भुवनमन्त्रायत्तम् ॥ ७ ॥ मयि लोका मयि दिशश्चतस्र इत्येवंविदि ह वाव लोकाः, एवंविदि दिशश्चतस्रः ॥ ८ ॥ मयीदं मन्ये निमिषद्यदेजति मय्याप ओपधयश्च सर्वा इत्येवंविदि ह वावेदं सर्वं भुवनं प्रतिष्ठितम् ॥ ९ ॥ तस्माद्दु हैवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत । स ह वाव ब्रह्मा य एवं वेद ॥ १० ॥

Cp in general जैमा 1.358; छां 4.17.7

a) तैसं 1.6.10.5 समावती एतान् यज्ञस्याग्निच्छेत्; कासं 11.3 सर्वेष्वेव समावद् वसाथ; 19.2 तस्मादेप समावत् पशूनां रेतो दधानानां कनिष्ठः (गर्दभः); शबा 11.1.6.34 समावन्त्येव अस्थानि. —b) Source? —c) मुं 2.2.1 एजत् प्राणानिमिषच्च यत्.

३.१८

अथ वा अतः स्तोमभागानामेवानुमन्त्राः ॥ १ ॥ तद्धैतदेके स्तोमभागैरेवानु-
मन्त्रयन्ते । तत् तथा न कुर्यात् ॥ २ ॥ देवेन सवित्रा प्रसूतः प्रस्तोतर्देवेभ्यो वाचमित्येषु हैकेऽनुमन्त्रयन्ते सविता वै देवानां प्रसविता सवित्रा प्रसूता इदमनु मन्त्रयामह इति वदन्तः । तद् तथा न कुर्यात् ॥ ३ ॥ भूर्भुवः स्वरिति उ हैकेऽनुमन्त्रयन्त एषा वै त्रयी विद्या त्रयै वेदं विद्ययानुमन्त्रयामह इति वदन्तः । तद् तथा नो एव कुर्यात् ॥ ४ ॥ ओमित्येवानुमन्त्रयेत् ॥ ५ ॥ अथैष वसिष्ठस्यैकस्तोमभागानुमन्त्रः । तेन हैतेन वसिष्ठः

प्रजातिकामोऽनुमन्त्रयांचके देवेन सवित्रा प्रसूतः प्रस्तोतर्देवेभ्यो वाचमिष्य भूर्भुवः
स्वरोमिति । ततो वै स बहुः प्रजया पशुभिः प्राजायत ॥ ६ ॥ स एव तेन वसिष्ठस्यै-
कस्तोमभागानुमन्त्रणेनानुमन्त्रयेत । बहुरेव प्रजया पशुभिः प्रजायते । इयं त्वेव स्थिति-
रोमित्येवानुमन्त्रयेत ॥ ७ ॥

a) स्थिति means 'a rule, a prescription.' शब्दा 4-6-5-4 एषैव स्थितिः;
6-1-2-25 अन्या त्वेवातः स्थितिः; 13 4-3-4 पूरा त्वेव स्थितिः; नि 8-22 आग्नेया इति तु स्थितिः ।
भक्तिमात्रमितरत्.

३.१९

अथैष वाचा वज्रमुद्गृह्णाति । यदाह सोमः पवत इति वोपावर्तध्वमिति वा
वाचैव तद्वाचो वज्रं विगृह्णीते, वाचः सत्येनातिमुच्यते । तस्मादोमित्येवानुमन्त्रयेत
॥ १ ॥ देवा वा अनया त्रय्या (विद्यया) सरसयोर्ध्वाः स्वर्गं लोकमुदक्रामन् । ते
मनुष्याणामन्वार्गमाद्विभ्यतस्त्रयं वेदमपीळयन् ॥ २ ॥ तस्य पीळयन्त एकमेवाक्षरं
नाशक्नुवन् पीळयितुमोमिति यदेतत् ॥ ३ ॥ एष उ ह वाव सरसः । सरसा ह वा
एवंविदस्त्रयी विद्या भवति ॥ ४ ॥ स यां ह वै त्रय्या विद्यया सरसया जितिं जयति
यामृद्धिमृध्नोति जयति तां जितिमृध्नोति तामृद्धिं य एवं वेद ॥ ५ ॥ एतद्ध वा अक्षरं
त्रयै विद्यायै प्रतिष्ठा । ओमिति वै होता प्रातिष्ठितः, ओमित्यध्वर्युः, ओमित्युद्राता
॥ ६ ॥ एतद्ध वा अक्षरं वेदानां त्रिविष्टर्पम् । एतस्मिन् वा अक्षरं ऋत्विजो यजमान-
माधाय स्वर्गे लोके समुद्रूहन्ति तस्मादोमित्येवानुमन्त्रयेत ॥ ७ ॥

a) Quotation from वासं 7-21; also शब्दा 4-6-7-19; see below 3-34-2. —b)
शब्दा 4-6-7-19. —c) Taken apart? —d) वासं 18-59 अन्वागन्ता यज्ञपतिर्वो
अवः शब्दा 2-4-3-5 तद्विधे देवा अन्वाजगुः. —e) See above 1-8-4-5. —f) Cp
गोत्रा 1-5-25.

३.२०

गुहाऽसि देवोऽस्युपवास्युप तं वायस्व योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं
द्विर्धेमः ॥ १ ॥ माहिनामि, बहुलासि, बृहत्यासि, रोहिण्यसि, अपन्नाऽसि ॥ २ ॥
संभूद्वेवोऽसि समहं भूयासम् । आभूतिरस्याभूयासम् । भूतिरसि भूयासम् ॥ ३ ॥
यास्ते प्रजा उपदिष्टा । इहं तव ताः पर्येमि । उप ते ता दिशामि ॥ ४ ॥ नाम मे
शरीरं मे प्रतिष्ठा मे । तन्मे त्वयि तन्मे मोपहृथा इतीमां पृथिवीमवोचत् ॥ ५ ॥
तमियमागतं पृथिवी प्रतिनन्दत्ययं ते भगवो लोकः । सह नावयं लोक इति ॥ ६ ॥

यद्वाव मे त्वयीत्याह तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥ ७ ॥ किं नु ते मयीति । नाम मे, शरीरं मे, प्रतिष्ठा मे । तन्मे त्वयि तन्मे पुनर्देहीति । तदस्मा इयं पृथिवी पुनर्देदाति ॥ ८ ॥ तामाह—प्र मा वहेति । किमभीति । अग्निमिति । तमाग्निमभि प्रवहति ॥ ९ ॥ सोऽग्निमाह—अभिजिदसि, अभिर्जय्यासम् । लोकजिदसि, लोकं जय्यासम् । अत्तिरसि, अन्नमद्यासम् । अन्नादो भवति यस्त्वैवं वेद ॥ १० ॥ संभूर्देवोऽसि, समहं भूयासम् । आभूतिरसि, आभूयासम् । भूतिरसि, भूयासम् ॥ ११ ॥ यास्ते प्रजा उपदिष्टा नाहं तव ताः पर्येमि । उप ते ता दिशामि ॥ १२ ॥ तपो मे, तेजो मे, अन्नं मे, वाङ् मे । तन्मे त्वयि । तन्मे मोषहृथा इत्यग्निमवोचत् ॥ १३ ॥ तं तथैवागतमग्निः प्रतिनन्दत्ययं ते भगवो लोकः । सह नावयं लोक इति ॥ १४ ॥ यद्वाव मे त्वयीत्याह तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥ १५ ॥ किं नु ते मयीति । तपो मे, तेजो मे, अन्नं मे, वाङ् मे । तन्मे त्वयि । तन्मे पुनर्देहीति । (तद्) अस्मा अग्निः पुनर्देदाति ॥ १६ ॥ तमाह—प्र मा वहेति ॥ १७ ॥

a- -a) Standard formula; अ 2.11.3; कौ 2.8. —b) ऋ 6.61.13 प्र या महिना महिनासु चेकिते. —c) वासं 6.24 अग्नेर्वो अपन्नगृहस्य. —d) See below 3.20.11 —e) Rare form; cp मभा (CE) 4.46.17 यया च न पराजय्यात् तथा नीतिर्विधीयताम्. —f) A rare occurrence : वृ 2.2.4 अतिर्ह वै नामैतत् यदन्त्रिरिति.

३.२१

किमभीति । वायुमिति । तं वायुमभि प्रवहति ॥ १ ॥ स वायुमाह—यत् पुरस्ताद्वासीन्द्रो राजा भूतो वासि । यदक्षिणतो वासीशानो भूतो वासि । यत् पश्चाद्वासि वरुणो राजा भूतो वासि । यदुत्तरतो वासि सोमो राजा भूतो वासि । यदुपरिष्ठादव वासि प्रजापतिर्भूतोऽव वासि ॥ २ ॥ व्रातयोऽस्येकव्रातयोऽनवसृष्टो देवानां त्रिलम्प्यधाः ॥ ३ ॥ तव प्रजास्तवौषधस्तवापो विचलितमनु विचलन्ति ॥ ४ ॥ संभूर्देवोऽसि, समहं भूयासम् । आभूतिरसि आभूयासम् । भूतिरसि, भूयासम् ॥ ५ ॥ यास्ते प्रजा उपदिष्टा नाहं तव ताः पर्येमि । उप ते ता दिशामि ॥ ६ ॥ प्राणापानौ मे, श्रुतं मे । तन्मे त्वयि । तन्मे मोषहृथा इति वायुमवोचत् ॥ ७ ॥ तं तथैवागतं वायुः प्रतिनन्दत्ययं ते भगवो लोकः । सह नावयं लोक इति ॥ ८ ॥ यद्वाव मे त्वयीत्याह तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥ ९ ॥ किं नु ते मयीति । प्राणापानौ मे, श्रुतं मे । तन्मे त्वयीति । तन्मे पुनर्देहीति । तदस्मै वायुर्देदाति ॥ १० ॥ तमाह—प्र मा वहेति । किमभीति । अन्तरिक्षलोकमिति । तमन्तरिक्षलोकमभि प्रवहति ॥ ११ ॥ तं तथैवागतमन्तरिक्षलोकः प्रतिनन्दत्ययं ते भगवो लोकः । सह नावयं लोक इति ॥ १२ ॥ यद्वाव मे त्वयीत्याह

तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥ १३ ॥ किं नु ते मयीति । अयं म आकाशः स मे त्वयि ।
तन्मे पुनर्देहीति । तमस्मा आकाशमन्तरिक्षलोकः पुनर्ददाति ॥ १४ ॥ तमाह—प्र मा
वहेति ॥ १५ ॥

a) अ 7-35-2 अहमस्मान् विलम्पयाम् (our text emended after this).
—b) पुनर् used as a preposition (उपसर्ग) as in पुनर्दयि (क 10-109-7) पुनर्दय
ब्रह्मजायाम्.

३.२२

किमभीति । दिश इति । तं दिशोऽभि प्रवहति । तं तथैवागतं दिशः प्रतिनन्द-
न्त्ययं ते भगवो लोकः । सह नोऽयं लोक इति ॥ २ ॥ यद्वाव मे युष्मास्वित्याह
तद्वाव मे पुनर्दत्तेति ॥ ३ ॥ किं नु तेऽस्मास्विति । श्रोत्रमिति । तदस्मै श्रोत्रं दिशः
पुनर्ददति ॥ ४ ॥ ता आह—प्र मा वहतेति । किमभीति । अहोरात्रयोर्लोकमिति ।
तमहोरात्रयोर्लोकमभि प्रवहन्ति ॥ ५ ॥ तं तथैवागतमहोरात्रे प्रतिनन्दतोऽयं ते भगवो
लोकः । सह नोऽयं लोक इति ॥ ६ ॥ यद्वाव मे युवयोरित्याह तद्वाव मे पुनर्दत्तमिति
॥ ७ ॥ किं नु त आवयोरिति । आक्षितिरिति । तामस्मा अक्षितिमहोरात्रे पुनर्दत्तः
॥ ८ ॥ ते आह—प्र मा वहतमिति ॥ ९ ॥

a) क 8-103-5 स धत्ते आक्षिति श्रवः; वृ 1-5-1; कौ 3-2.

३.२३

किमभीति । अर्धमासानिति । तमर्धमासानभि प्रवहतः ॥ १ ॥ तथैवागतमर्ध-
मासाः प्रतिनन्दन्त्ययं ते भगवो लोकः । सह नोऽयं लोक इति ॥ २ ॥ यद्वाव मे
युष्मास्वित्याह तद्वाव पुनर्दत्तेति ॥ ३ ॥ किं नु ते अस्मास्विति । इमानि क्षुद्राणि
पर्वाणि । तानि मे युष्मासु । तानि मे प्रतिसंधत्तेति । तान्यस्यार्धमासाः पुनः प्रति-
संदधति ॥ ४ ॥ तानाह—प्र मा वहतेति । किमभीति । मासानिति । तं मासानभि
प्रवहन्ति ॥ ५ ॥ तं तथैवागतं मासाः प्रतिनन्दन्त्ययं ते भगवो लोकः । सह नोऽयं
लोक इति ॥ ६ ॥ यद्वाव मे युष्मास्वित्याह तद्वाव मे पुनर्दत्तेति ॥ ७ ॥ किं नु तेऽस्मा-
स्विति । इमानि स्थूलानि पर्वाणि । तानि मे युष्मासु तानि मे प्रतिसंधत्तेति । तान्यस्य
मासाः पुनः प्रतिसंदधति ॥ ८ ॥ तानाह—प्र मा वहतेति ॥ ९ ॥

३.२४

किमभीति । ऋतूनि । तमृतूनाभि प्रवहन्ति ॥ १ ॥ तं तथैवागतमृतवः प्रति-
नन्दन्ति—अयं ते भगवो लोकः । सह नोऽयं लोक इति ॥ २ ॥ यद्वाव मे

युष्मास्वित्याह तद्वाव मे पुनर्दत्तेति ॥ ३ ॥ किं नु तेऽस्मास्विति । इमानि ज्ञ्यायांसि
पर्वाणि । तानि मे युष्मासु तानि मे प्रतिसंधत्तेति । तान्यस्यर्तवः पुनः प्रतिसंधत्तेति
॥ ४ ॥ तानाह—प्र मा वहतेति । किमभीति । संवत्सरमिति । तं संवत्सरमाभि प्रवहन्ति
॥ ५ ॥ तं तथैवागतं संवत्सरः प्रतिनन्दति — अयं ते भगवो लोकः । सह नावयं
लोक इति ॥ ६ ॥ यद्वाव मे त्वयीत्याह तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥ ७ ॥ किं नु ते
मयीति । अयं म आत्मा । स मे त्वयि तन्मे पुनर्देहीति । तमस्मा आत्मानं संवत्सरः
पुनर्ददाति ॥ ८ ॥ तमाह—प्र मा वहतेति ॥ ९ ॥

a) क 10.33.9 शतात्मा चन जीवति.

३.२५

किमभीति । दिव्यान् गन्धर्वानिति । तं दिव्यान् गन्धर्वानभि प्रवहति
॥ १ ॥ तं तथैवागतं दिव्या गन्धर्वाः प्रतिनन्दन्ति — अयं ते भगवो लोकः ।
सह नोऽयं लोक इति ॥ २ ॥ यद्वाव मे युष्मास्वित्याह तद्वाव मे पुनर्दत्तेति
॥ ३ ॥ किं नु तेऽस्मास्विति । गन्धो मे, मोदो मे, प्रमोदो मे । तन्मे युष्मासु,
तन्मे पुनर्दत्तेति । तदस्मै दिव्या गन्धर्वाः पुनर्ददाति ॥ ४ ॥ तानाह—प्र मा वहतेति ।
किमभीति । अप्सरस इति । तमप्सरसोऽभि प्रवहन्ति ॥ ५ ॥ तं तथैवागतमप्सरसः
प्रतिनन्दन्ति — अयं ते भगवो लोकः । सह नोऽयं लोक इति ॥ ६ ॥ यद्वाव मे युष्मा-
स्वित्याह तद्वाव मे पुनर्दत्तेति । किं नु तेऽस्मास्विति । हंसो मे, क्रीळा मे, मिथुनं मे ।
तन्मे युष्मासु, तन्मे पुनर्दत्तेति । तदस्मा अप्सरसः पुनर्ददाति ॥ ८ ॥ ता आह—प्र मा
वहतेति ॥ ९ ॥

a) गन्ध and गन्धर्व are here interrelated. —b) तै 2.5 मोदो दाक्षिणः पक्षः,
प्रमोद उत्तरः पक्षः. —c) क 10.18.3 दृतये हसाय; छां 7.25. आत्मक्रीडाः आत्ममिथुनः
आत्मानन्दः.

३.२६

किमभीति । दिवमिति । तं दिवमाभि प्रवहन्ति ॥ १ ॥ तं तथैवागतं द्यौः
प्रतिनन्दति — अयं ते भगवो लोकः । सह नावयं लोक इति ॥ २ ॥ यद्वाव मे त्वयीत्याह
तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥ ३ ॥ किं नु ते मयीति । तृप्तिरिति । सकृच्च तृप्तेव दोषा ।
तामस्मै तृप्तिं द्यौः पुनर्ददाति ॥ ४ ॥ तमाह—प्र मा वहतेति । किमभीति । देवानिति ।
तं देवानभि प्रवहति ॥ ५ ॥ तं तथैवागतं देवाः प्रतिनन्दन्ति — अयं ते भगवो लोकः ।

सह नोऽयं लोक इति ॥ ६ ॥ यद्वाव मे युष्मास्वित्याह तद्वाव मे पुनर्दत्तेति ॥ ७ ॥
किं नु तेऽस्मास्विति । अमृतमिति । तदस्मा अमृतं देवाः पुनर्ददाति ॥ ८ ॥ तानाह—
प्र मा वहतेति ॥ ९ ॥

a) तै ३.१० वृत्तिरिति वृष्टौ. —b) तै ३.१० प्रजातिरुद्धतमानन्द इत्युपस्ये.

३.२७

किमभीति^१ । आदित्यमभि प्रवहन्ति । स आदित्यमाह—विभूः परस्तात्, संपत्
पश्चात् । सम्यङ् त्वमसि । समीचो मनुष्यानरोपीः । रुपतस्त ऋषिः पाप्मानं हन्ति ।
अपहृतपाप्मा भवति यस्त्वैवं वेद ॥ २ ॥ संभूदेवोऽसि, समहं भूयासम् । आभूतिरसि,
आभूयासम् । भूतिरसि, भूयासम् ॥ ३ ॥ यास्ते प्रजा उपदिष्टा नाहं तव ताः पर्येमि ।
उप ते ता दिशामि ॥ ४ ॥ ओजो मे, बलं मे, चक्षुर्मे । तन्मे त्वयि मोपहृथा इत्यादित्य-
मवोचत् ॥ ५ ॥ तं तथैवागतमादित्यः प्रतिनन्दति—अयं ते भगवो लोकः । सह नावयं
लोक इति ॥ ६ ॥ यद्वाव मे त्वयीत्याह तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥ ७ ॥ किं नु ते मयीति ।
ओजो मे, बलं मे, चक्षुर्मे । तन्मे त्वयि । तन्मे पुनर्देहीति । तदस्मा आदित्यः पुन-
र्ददाति ॥ ८ ॥ तमाह—प्र मा वहति । किमभीति । चन्द्रमसमिति । तं चन्द्रमसमभि
प्रवहति ॥ ९ ॥ स चन्द्रमसमाह—सत्यस्य पन्था न त्वा जहाति । अमृतस्य पन्था न
त्वा जहाति ॥ १० ॥ नवो नवो भवासि जायमानो भरो नाम ब्राह्मण उपास्ते ।
तस्मात् ते सत्या उभये देवमनुष्या अन्नाद्यं भरन्ति । अन्नादो भवति यस्त्वैवं वेद
॥ ११ ॥ संभूदेवोऽसि, समहं भूयासम् । आभूतिरसि, आभूयासम्, भूतिरसि, भूयासम् ।
॥ १२ ॥ यास्ते प्रजा उपदिष्टा नाहं तव ताः पर्येमि । उप ते ता दिशामि ॥ १३ ॥
मनो मे, रेतो मे, प्रजा मे, पुनः संभूतिर्मे । तन्मे त्वयि तन्मे मोपहृथा इति
चन्द्रमसमवोचत् ॥ १४ ॥ तं तथैवागतं चन्द्रमाः प्रतिनन्दति—अयं ते भगवो लोकः ।
सह नावयं लोक इति ॥ १५ ॥ यद्वाव मे त्वयीत्याह तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥ १६ ॥
किं नु ते मयीति । मनो मे, रेतो मे, प्रजा मे, पुनः संभूतिर्मे । तन्मे त्वयि । तन्मे
पुनर्देहीति । तदस्मै चन्द्रमाः पुनर्ददाति ॥ १७ ॥ तमाह—प्र मा वहति ॥ १८ ॥

a) Shall we supply आदित्यमिति । तम् à la ३.२६ a ? —b) Is this metri-
cal ? —c) क १०-८५-१९ (with भवति for भवासि).

३.२८

किमभीति । ब्रह्मणो लोकमिति । तमादित्यमभि प्रवहति ॥ १ ॥ स आदित्य-
माह—प्र मा वहति । किमभीति । ब्रह्मणो लोकमिति । तं चन्द्रमसमभि प्रवहति ।

स एवमेते देवते अनुसंचरति ॥ २ ॥ एपोऽन्तोऽन्तः परैः प्रवाहो नास्ति । यानु
कौश्रातः प्राचो लोकानभ्यवादिष्म, ते सर्व आप्ता भवन्ति, ते जितास्तेष्वस्य
कामचारो भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥ स यदि कामयेत पुनरिहाऽऽजाययेति,
यस्मिन् कुलेऽभिध्यायेद्वादि ब्राह्मणकुले यदि राजकुले तस्मिन्नाजायते । स एतमेव
लोकं पुनः प्रजानन्नभ्यारोहन्नेति ॥ ४ ॥ तद्द्वा होवाच शाट्वायानिर्वहुव्याहितो वा
अयं बहुशो लोकः । एतस्य वै कामाय नु ब्रुवते (वा) श्राम्यन्ति वा, क एतत् प्रास्य
पुनरिहेयादत्रैव स्यादिति ॥ ५ ॥

जै 3-28-1 f is similar to वृ 5-12 and कौ 1-2, differing considerably.

a) वृ 2-3-6 नहि एतस्मादन्यत् परमस्ति. —b) क 1-6 सस्यमिवाजायते; कौ 4-11 प्रतिरूपो
हैवास्य प्रजायामाजायते. —c) वासं 22-22 आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो जायताम् । आ राष्ट्रे..... —d)
वृ 5-11-1 एतद्वै परमं तपः, यद्व्याहितस्तप्यते; छा 7-10-1 व्याधीयन्ते प्राणाः. —e) वृ 5-10-1
स लोकमागच्छति अशोकमहिमम्.

३.२९

उच्चैःश्रवा ह कौपयेयः कौरव्यो राजास । तस्य ह केशी दार्भ्यः पाञ्चालो
राजा स्वस्तीय आस । तौ हान्योन्यस्य प्रियावासतुः ॥ १ ॥ स होच्चैःश्रवाः
कौपयेयोऽस्माद्धोकात् प्रेषाय । तस्मिन् प्रेते केशी दार्भ्योऽरुण्ये मृगायां चचाराम्रियं
विनिनीपमाणः ॥ २ ॥ स ह तथैव पलयर्यमानो मृगान् प्रसरन्नन्तरेणैवोच्चैःश्रवसं
कौपयेयमाधिजर्गाम ॥ ३ ॥ तं होवाच—दृष्यामि र्वीरञ्जानामि । न दृष्यसीति
होवाच जानासि । स एवास्मि यं मा मन्यस इति ॥ ४ ॥ अथ यद्भगव आहुरिति
होवाच य आविर्भवन्त्यन्येऽस्य लोकमु पश्यन्तीत्यथ कथमशको म आविर्भवितुमिति
॥ ५ ॥ ओमिति होवाच, यदा वै तस्य लोरुस्य गोप्तारमविदेऽतस्त आविरभूवमप्रियं
चास्य विनेष्याम्यनु चैनं शासिष्यामीति ॥ ६ ॥ तथा भगव इति होवाच । तं वै नु
त्वा परिष्वजा इति । तं ह स्म परिष्वजमानो यथा धूमं वाऽपीयाद्रायुं वाकाशं वाग्न्यर्चिं
वाऽपो वैवं ह स्मैनं व्येति । न ह स्मैनं परिष्वङ्गापोर्लभते ॥ ७ ॥

a) Cp उपमश्रवाः (क 10-33-6-7). —b) तैत्ति 2-5-1-1 विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः
स्वस्तीयोऽष्टाणाम्. —c) छां 8-3-1 यो यो हि अस्य इतः प्रैति. —d) शत्रा 2-3-2-5 अपि
कामं पश्ययेत; वृ 4-3-2 पश्यते कर्म कुरुते; पा 8-2-19. —e) Cp the story
of मृग in शत्रा 11-6-1-1f; जैत्रा 1-42-44. —f) ऐवा 6-33 अदृषत् पिता नः;
2-7 स यां वै दृष्टो वदति प्राप्नुमन्तः सा वै राक्षसी वारुः शत्रा 3-2-1-9 दृष्यति वा प्र वा

पतिष्यति. —g) Why प्लुत ? —h) Cp Homer, *Iliad* 23-99; He spake and reached forth with hands, but clasped him not; for like a vapour the spirit was gone beneath the earth with a faint shriek. i) छं ६.३.१ दर्शनाय लभते.

३.३०

स होवाच—यद्वै ते पुरा रूपमासीत् तत् ते रूपम् । न तु त्वा परिध्वङ्गयो-
पलभ इति ॥ १ ॥ ओमिति होवाच, ब्राह्मणो वै मे साम विद्वान् साम्नोदगायत् ।
स मेऽशरीरेण साम्ना शरीराण्यधुनोत् । तद्यस्य वै किल साम विद्वान् साम्नोद्गायति
देवतानामेव सलोकतां गमयति ॥ २ ॥ पतङ्गः प्राजापत्य इति होवाच प्रजापतेः
मिर्यः पुत्र आस । स तस्मा एतत् सामाब्रवीत् । तेन स ऋषीणामुदगायत् । त एत
ऋषयो धूर्तशरीरा इति ॥ ३ ॥ एतेनो एव साम्नेति होवाच प्रजापतिर्देवानुदगायत् ।
त एत उपरि देवा धूतशरीरा इति ॥ ४ ॥ तस्मिन् हैनमनुशशास । तं हानुशिष्यो-
वाच—यः स्मैवैतत् साम विद्यात् स स्मैव त उद्गायत्विति ॥ ५ ॥ स हानुशिष्ट
आजगाम । स ह स्म कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणानुपपृच्छमानश्चरति ॥ ६ ॥

a) Name of the ऋषि of ऋ 10-177; कौवा 258 (1). —b) Cp 2-10-1
above. —c) छं 8-13-1 धृत्वा शरीरम्. —d) वृ 3-1-1; कौ 4-1.

३.३१

व्यूढच्छन्दसा वै द्वादशहेन यक्ष्यमाणोऽस्मि । स यो वस्तत् साम वेद यदहं
वेद, स एव मे उद्गास्यति । मीमांसध्वमिति ॥ १ ॥ तस्मै ह मीमांसमानानामेकश्चन
(न) संप्रत्यभिदधाति ॥ २ ॥ स ह तथैव पल्ययमानः श्मशाने वा वने वाऽऽवृत्ती
शयानमुपधावयांचकार । तं ह याचमानः प्रजहौ ॥ ३ ॥ तं होवाच—कोऽसीति ।
ब्राह्मणोऽस्मि प्रार्तुदो भाल्ल इति ॥ ४ ॥ स किं वेत्थेति सामेति ॥ ५ ॥ ओमिति
होवाच । व्यूढच्छन्दसा वै द्वादशहेन यक्ष्यमाणोऽसि । स यदि तत् साम वेत्थ यदहं
वेद, त्वमेव म उद्गास्यसि । मीमांसस्वेति ॥ ६ ॥ तस्मै ह मीमांसमानस्तदेव संप्रत्यभि-
दधौ ॥ ७ ॥ तं होवाच—अयं म उद्गास्यतीति ॥ ८ ॥ तस्मै ह कुरुपञ्चालानां
ब्राह्मणा असूर्यन्त आहुः—एषु ह वा अयं कुल्येषु सत्सूद्गास्यति । कस्मा अयमल-
मिति ॥ ९ ॥ अलं न्वै मह्यमिति ह स्माह । सैवालम्भस्यालम्भता । यदुद्गातास्य
हालम्भमेवोज्जगौ । तस्मादलम्भो राजोद्गातेत्याख्यापयन्ति ॥ १० ॥

a) ऐवा 4-27 प्रजापतिव्यूढच्छन्दसं द्वादशाहमपरयत्; शब्दा 4-5-9-1 तत्रैतद्द्वादशाहेन व्यूढच्छन्दसा यजते; तांवा 10-5-14 यत्कामो व्यूढच्छन्दसा यजते सोऽस्मै कामः समृध्यते; जैवा 3-7 स एतं व्यूढच्छन्दसा द्वादशाहमपरयत्. —b) तैसं 7-5-7-1 उत्सृज्या३म् नोत्सृज्या३ मिति; कासं 36-14 अभिधायार्था३ नामिधायार्था३ इति मीमांसन्ते; अ 9-1-3 प्रयद् नरो बहुधा मीमांसमानाः; 12-4-42 तां देवा अमीमांसन्त वशेया३मवशेति; ऐवा 4-27 तस्मादप्येतर्हि गव्यं मीमांसमानाः पृच्छन्ति—सन्ति तत्रोपा इति; शब्दा 14-4-2-29 एतद्विदितं मीमांसितम्; वृ 2-8-1 अयातो व्रतमीमांसा; छां 5-11-1 महाश्रोत्रियाः समेत्य मीमांसां चक्रुः; तै 2-8 सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा; के 2-1 अयं नु मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितम्. —c) आवृती शयानम्—for the long vowel (ई), cp क्र 7-103-2 सरसी शयानम्; आवृत् (lodging, inn), cp क्र 3-43-3 आवृते सोमपीतये; 5-46-1 नास्या बहिर्म विप्रुचं नावृत्तम्. —d) वृ 5-12-1 तद्ध स्माह प्रातृदः पितरम् ।...स ह स्माह पाणिना मा प्रातृद. —e) क्र 10-135-2 असृजन्मन्यचाकशम्, तस्मा अस्पृह्यं पुनः; शब्दा 1-2-5-4 ते ई असृता असृजन्त इवोचुः; 3-2-1-19 तस्माद् स्त्री पुंसोपमान्विताऽऽकादिवामेऽसृयति. —f) पा 4-1-139-140. —g) तांवा 13-10-8 को न्वयं कस्मा अलामिलन्तु वै महामिति तदलम्पस्यालम्पत्वम्.

३.३२

तद्ध सात्त्यंकीर्ता आहुयौ वयं देवतामुपास्मह एकमेव वयं तस्यै देवतायै रूपं गव्यादिशाम एकं वाहैन एकं हस्तिन्येकं पुरुष एकं सर्वेषु भूतेषु । तस्या एवेदं देवतायै सर्वं रूपमिति ॥ १ ॥ तदेतदेकमेव रूपं प्राण एव । यावद्धचेव प्राणेन प्राणिनि, तावद्रूपं भवति यद्रूपं भवति ॥ २ ॥ तदथ यदा प्राण उत्क्रामति दर्वैर्वैर्भूतोऽनर्थः परिशिष्यते न किंचन रूपम् ॥ ३ ॥ तस्यान्तरात्मा तपः । तस्मात् तप्यमानस्योष्णतरः प्राणो भवति ॥ ४ ॥ तपसोऽन्तरात्माग्निः । स निरुक्तः । तस्मात् स दहति ॥ ५ ॥ अथाधिदेवतम् । इयमेवैषा देवता योऽयं पवते । तस्मिन्नेतस्मिन्नापोऽन्तः । तदन्नम् । सोऽरुक्ष उपासितव्यः । यदस्मिन्नापोऽन्तस्तेनारुक्षः ॥ ६ ॥ तस्यान्तरात्मा तपः । तस्मादेव आतपत्युष्णतरः पवते ॥ ७ ॥ तपसोऽन्तरात्मा विद्युत् । स निरुक्तः । तस्मात् सोऽपि दहति ॥ ८ ॥ तानि वा एतानि चत्वारि सामं प्राणो वाङ् मनः स्वरः । स एव प्राणो वाचा करोति मनोनेत्रः । तस्य स्वर एव प्रजाः । प्रजावान् भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

a) Only here in Vedic literature; a school of teachers. —b) ऐवा 4-9 गर्दभः सर्वेषां वाहनामवशिष्टः; शब्दा 1-8-2-9 येन वाहनेन धावेत्. —b1) क्र 6-3-4 द्रविर्न (smelter) द्रवयति दारु घ्नतु. —c) शब्दा 3-8-3-15 (अपक्रामति for उत्क्रामति; and श्तेति for परिशिष्यते); 4-1-5-2 इमं जीर्णं कृत्यारूपं अनर्थं मन्यमाना लोष्टैर्विपिपिपुः. —d) क्र 4-11-1 अरुक्षितं दृशे आ रूपे अन्नम्; तै 1-11 अलूक्षा धर्मकामाः स्युः. —e) Nom. pl. like धाम in क्र 10-45-2 विद्या ते धाम विभृता पुरुषा ! —f) See above 1-33-4 —g) Cp above 2-2-6; छां 1-13-2 प्राणः स्वरः.

३.३३

स यो वायुः प्राण एव सः । योऽग्निर्वागेर्व सा । यश्चन्द्रमा मन एव तत् । य आदित्यः स्वर एव सः । तस्मादेतमादित्यमाहुः स्वरं एतीति ॥ १ ॥ स यो ह वा अमूर्देवता उपास्ते या अमूराधिदेवतं दूरूपा वा एता दुरनुसंभाप्या इव । कस्तेद्वेद यथेता अनु वा संप्राप्नुयान्न वा ॥ २ ॥ अथ य एना अध्यात्ममुपास्ते स हान्तिदेवो भवति । निर्जीर्यन्तीर्व वा इत एताः । अ [त] स्य वा एताः शरीरस्य सह प्राणेन निर्जीर्यन्ति । क उ एव तद्वेद यथेता अनु वा संप्राप्नुयान्न वा ॥ ३ ॥ अथ य एना उभयीरेकधा भवन्तीर्वेद स एवानुष्ठुया साम वेद, स आत्मानं वेद, स ब्रह्म वेद ॥४॥ तदाहुः—प्रादेशमात्राद्वा इत एता एकं भवन्ति । अतो ह्ययं प्राणः स्वर्य उपर्युपरि वर्तत इति ॥ ५ ॥ अथ हैक आहुः—चतुरङ्गुलाद्वा इत एता एकं भवन्तीति । अतो ह्येवायं प्राणः स्वर्य उपर्युपरि वर्तत इति ॥ ६ ॥ स एष ब्रह्मण आवर्तः । स य एवमेतं ब्रह्मण आवर्तं वेदाभ्येनं प्रजाः पशव आवर्तन्ते सर्वमायुरेति ॥ ७ ॥ स यो हैवं विद्वान् प्राणेन प्राण्यापानेनापान्य मनसैता उभयीर्देवता आत्मन्येत्य मुख आधत्ते तस्य सर्वमाप्तं भवति, सर्वं जितम् । न हास्य कश्चन कामोऽनाप्तो भवति य एवं वेद ॥ ८ ॥

a) छां ३.१३.३ सा वाक् सोऽग्निः. —b) छां १.३.२ स्वर इति इममाचक्षते. —c) छां १.५.१ ओमित्येष स्वरजेति. —d) Only here in Vedic literature. —e) ऋ १.१८०.७ पाथो हि ष्मा वृषणावान्तिदेवम्. —f) Cp निर्जात in Jain philosophy. —g) Cp अनुष्ठुया in ऋ ४.४.१४ (अनुष्ठुया from अनुष्ठुया ?); ऐना १.८ यदैवानुष्ठुया चक्षुषा प्रजानात्यय प्रजानाति; शन्ना १.४.२.१७ अनुष्ठुया यजेति यदाह सुयजा च यजेति. —h) शन्ना ३.५.४.५ तात् प्रादेशमात्रं विना परिलिखति; छां ५.१८.१ प्रादेशमात्रमभिधिमानम्. —i) छां ४.१५.६ मानवमावर्तं नावर्तन्ते.

३.३४

तदेतन्मिथुनं यद्वाक् च प्राणश्च । मिथुनमृक्समि । आर्चतुरं वाव मिथुनं प्रजननम् ॥ १ ॥ तद्यत्राद् आह सोमः पवत इति वोपावर्तध्वमिति वा तत् सदैव वाचा मनसा प्राणेन स्वरेण हिङ्कुर्वन्ति । तद् हिङ्गारेण मिथुनं क्रियते ॥ २ ॥ सदैव वाचा मनसा प्राणेन स्वरेण निधनमुपयन्ति । तन्निधनेन मिथुनं क्रियते ॥ ३ ॥ तत् सप्तविधं साम्नः । सप्तकृत्व उद्गातात्मानं च यजमानं च शरीरात् प्रजनयति ॥४॥ यादृशस्यो ह वै रेतो भवति तादृशं संभवति, यदि वै पुरुषस्य पुरुष एव, यदिगोर्गैरेव, यद्यश्वस्याश्व एव, यदि मृगस्य मृग एव । यस्यैव रेतो भवति तदेव संभवति ॥ ५ ॥

तद्यथा ह वै सुवर्णं हिरण्यमग्नौ प्रास्यमानं कल्याणतरं-कल्याणतरं भवति, एवमेव कल्याणतरेण-कल्याणतरेणात्मना संभवति य एवं वेद । तदेतदहचाभ्यनूच्यते—॥७॥

α) छां 1.1.5 ऋक्च साम च; पा 5.4.77. —b) मैसं 1.7.3 आचतुरं हि द्वन्द्वं मिथुना; जैत्रा 3.42 आचतुरं मिथुनं प्रजननम्; पा 8.1.15 द्वन्द्वं रहस्यमर्थादावचन....., काशिका-आचतुरं ह्येति पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते. —c) See above 3.19.1. —d) शत्रा 6.6.1.6 यादृग्वै योनौ रेतः सिच्यते तादृग् जायते; 7.4.1.1 यादृशद्वै जायते तादृशद्वेव भवति; छां 5.10.6 यो रेतः सिच्यति तद्भूय एव भवति. —e) तैसं 1.5.1.2 तस्माद्रजतं हिरण्यमदाक्षिण्यम्, अधुजं हि; तैत्रा 1.4.7.4 सुवर्णं हिरण्यं द्वेषा विच्छिप्य (Note the contrast between सुवर्णं हिरण्यम् and रजतं हिरण्यम्). —f) बृ 4.4.4 नवतरं कल्याणतरं रूपम्.

३.३५

पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया हृदा पश्यन्ति मनसा विपश्चितः ।

समुद्रे अन्तः कवयो विचक्षते मरीचिनां पदमिच्छन्ति वेधसः ॥ १ ॥ इति ॥

पतङ्गमक्तमिति । प्राणो वै प्रतङ्गः । पतन्निव होषवङ्गेन्द्रातिरिथमुदीक्षते । पतङ्ग इत्याचक्षते ॥ २ ॥ असुरस्य माययोति । मनो वा अहुरम् । तद्वयसुषु रमते तस्यैव माययाक्तः ॥ ३ ॥ हृदा पश्यन्ति मनसा विपश्चित इति । हृदैव होते पश्यन्ति यन्मनसा विपश्चितः ॥ ४ ॥ समुद्रे अन्तः कवयो विचक्षते इति । पुरुषो वै समुद्र एवविद उ कवयः । त इमां पुरुषेऽन्तर्वाचं विचक्षते ॥ ५ ॥ मरीचिनां पदमिच्छन्ति वेधस इति । मरीच्य इव वा एता देवता यदग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमाः ॥ ६ ॥ न ह वा एतासां देवतानां पदमस्ति । पदेनो ह वै पुनर्मृत्युरन्वेति ॥ ७ ॥ तदेतदनन्वितं साम पुनर्मृत्युना । अति पुनर्मृत्युं तरति य एवं वेद ॥ ८ ॥

α) ऋ 10.177.1. —b) Popular etymology. —c) अतिरथम् is used adverbially † —d) See नि 39 for various etymologies. —e) ऋ 10.129.4 इदि प्रतीप्या कवयो मनीषा; क 6.9 इदा मनीषा मनसाभिकृष्टम्; श्वे 4.17. —f) ऋ 4.58.1 समुद्राद्भिर्मिथुनौ उदारत्; प्र 6.5 समुद्रापणाः...पुरुषापणाः. —g) मरीच्यः (f. nom. pl.) ऋ 10.57.12 यत्ते मरीचीः प्रवतो मनो जगाम दूरकम्; अ 4.38.5 मरीचीर्वा या अनुसंचरन्ति; वासं 18.39 सूर्यो गन्धर्वो मरीचयोऽप्सरसः; 25.9 मरीचिभिर्विप्रुभिः; शत्रा 5.3.4.21 अथ मरीचीः अजलिना संगृह्य; ऐ 1.2 अम्भो मरीचीर्मरुतः; प्र 4.2 यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्कस्यास्तं गच्छतः... एकीभवन्ति; मै 6.31 अप्सरसो मानवीयाश्च मरीचयो नाम.

३.३६

पतङ्गो वाचं मनसा विभर्ति तां गन्धर्वोऽवदद्भैः अन्तः ।

तां द्योतमानां स्वयं मनीषामृतस्य पदे कवयो नि पान्ति ॥ १ ॥ इति ॥

पतङ्गो वाचं मनसा विभर्तीति । प्राणो वै पतङ्गः । स इमां वाचं मनसा विभर्ति ॥ २ ॥ तां गन्धर्वोऽवदद्गर्भे अन्तरिति । प्राणो वै गन्धर्वः पुरुष उ गर्भः । स इमां पुरुषेऽन्तर्वाचं वदति ॥ ३ ॥ तां द्योतमानां स्वयं मनीषामिति । स्वयां ह्येषा मनीषा यद्वाक् ॥ ४ ॥ ऋतस्य पदे कवयो नि पान्तीति । मनो वा ऋतमेवंविद उ कवयः । ओमित्येतदेवाक्षरममृतम् । तेन यद्वचं मीमांसन्ते यद्यजुर्यत् साम तदेनां निपान्ति ॥ ५ ॥

a) क 10-177-2.

३.३७

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरन्तम् ।

स सध्रीचीः स विपूचीर्वसान आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः ॥ १ ॥ इति ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमिति । प्राणो वै गोपाः । स हीदं सर्वमनिपद्यमानो गोपायति ॥ २ ॥ आ च परा च पथिभिश्चरन्तामिति । तथे च ह वा इमे प्राणा अमी च रश्मय एतैर्ह वा एष एतदा च परा च पथिभिश्चरति ॥ ३ ॥ स सध्रीचीः स विपूचीर्वसान इति । सध्रीचीश्च ह्येष एतद्विपूचीश्च प्रजा वस्ते ॥ ४ ॥ आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तरिति । एष ह्येषु भुवनेष्वन्तरा वरीवर्ति ॥ ५ ॥ स एष इन्द्र उद्गीथः । स यदैष इन्द्र उद्गीथ आगच्छति नैवोद्गातुश्चोपगातृणां च विज्ञायते । इत एवोर्ध्वः स्वरुदेति । स उपरि मूर्ध्नो लेलायति ॥ ६ ॥ स विद्यादागमदिन्द्रो नेह कश्चन पाप्मा न्यङ्गः परिशेक्ष्यत इति । तस्मिन् ह न कश्चन पाप्मा न्यङ्गः परिशिष्यते ॥ ७ ॥ तदेतदभ्रातृव्यं साम । न ह वा इन्द्रः कंचन भ्रातृव्यं पश्यते । स यथेन्द्रो न कंचन भ्रातृव्यं पश्यत एवमेव (न) कंचन भ्रातृव्यं पश्यते य एतदेवं वेदाथो यस्यैवं विद्वानुद्गायति ॥ ८ ॥

a) क 10 177-3. —b) क 10 162 5 जातो भूत्वा निपत्यते; 10 146 5 स्वादोः फलस्य जग्न्वाय यथाकामं निपत्यते. —c) ई 1 ईशावास्यमिदं सर्वम्. —d) See above 1.45-6f —e) बृ 4.3.7; मुं 1.2 2,4; श्वे 3.18.

३.३८

प्रजापतिं ब्रह्मासृजत । तमर्पश्यममुखमसृजत ॥ १ ॥ तमप्रपश्यममुखं शयानं ब्रह्माविशत् । पुरुषं तत् । प्राणो वै ब्रह्म । प्राणो वाचैनं तदाविशत् ॥ २ ॥ स उदतिष्ठत् प्रजानां जनयिता । तं रक्षांस्यन्वसचन्त ॥ ३ ॥ तमेतदेव साम गायन्नभ्रायत् । यद्वं गायन्नभ्रायत् तद्गायत्रस्य गायत्रत्वम् ॥ ४ ॥ अयत् एनं सर्वस्मात् पाप्मनो

मुच्यते य एवं वेद ॥ ५ ॥ तमुपास्मै गायता नर इत्युचाऽऽश्रवणीयेनोपागायन् ॥ ६ ॥
 येदुपास्मै गायता नर इति तेन गायत्रमभवत् । तस्मादेपैव प्रतिर्पत् कार्या ॥ ७ ॥
 पवमानायेन्दावा अभि देवमिया-हुंभा-क्षाता इति षोडशाक्षराण्यभ्यगायन्त । षोडशकलं
 वै ब्रह्म । कलाश एवैनं तद् ब्रह्माविशत् ॥ ८ ॥ तदेतच्चतुर्विंशत्यक्षरं गायत्रम् ।
 अष्टाक्षरः प्रस्तावः । षोडशाक्षरं गीतम् । तच्चतुर्विंशतिः संपद्यते । चतुर्विंशत्यर्धमासः
 संबत्सरः । संबत्सरः साम ॥ ९ ॥ ता ऋचः शरीरेण मृत्युरन्वैत । तद्यच्छरीर-
 वत्तन्मृत्योराप्तम् । अथ यदशरीरं तदमृतम् । तस्याशरीरेण साम्ना शरीराण्यधूनोत्
 ॥ १० ॥

a) क 1.148.5 अन्या अपश्या न दम्ब अभित्या; छां 7.26.2 न पश्यो मृत्युं पश्यति; सर्वे
 ह पश्यः पश्यति; मुं 3.1.3 यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम्. —b) क 7.29.4 उतो पा ते पुरुष्याश्
 इदासन् (the only occurrence in क). —c) See above 1.48.8. —d) Similar
 etymology in वृ 5.15.7. —e) क 9.11.1. —f) शब्दा 1.5.1.1 यज्ञो वा आश्रावणम्
 ...तस्मात् प्रनरायाभावयति. —g) ऐवा 3.29 तस्मात् सावित्री प्रतिपद् भवति; जैवा 2.221
 आनुष्टुप् प्रतिपद् भवति. —h) क 9.11.1 पवमानाय इन्दवे अभि देवीं इयक्षते. —i) शब्दा-
 11.1.6.36 षोडशकलो वै पुरुषः; वृ 1.5.14; छां 6.7.1; प्र 6.1; see below 4.25.2. —j)
 Cp पर्वशः etc. in क 1.57.6 त्वं...पर्वशः चकर्तिथ. —k) See समैत् in 1.48.7 above.
 —l) छां 8.12.1 आतं मृत्युना.

३.३९

ओवाश्चोवाश्चोवाश्च हुं भा ओवा इति षोडशाक्षराण्यभ्यगायत ।
 षोडशकलो वै पुरुषः । कलाश एवास्य तच्छरीराण्यधूनोत् ॥ १ ॥ स एषोऽपहत-
 पाप्मा धूतशरीरः । तदेकक्रियाष्टाक्षियुदासङ्गयत्यो इति उदास (?) । आ इति
 आष्टत् । यत् वागिति तद्ब्रह्म । तदिदमन्तरिक्षं, सोऽयं वायुः पवते । हुमिति चन्द्रमाः ।
 भा इत्यादित्यः ॥ २ ॥ एतस्य ह वा इदमक्षरस्य क्रतोर्भातीत्याचक्षते ॥ ३ ॥ एतस्य
 ह वा इदमक्षरस्य क्रतोरभ्रमित्याचक्षते ॥ ४ ॥ एतस्य ह वा इदमक्षरस्य क्रतोः
 कुभ्रमित्याचक्षते ॥ ५ ॥ एतस्य ह वा इदमक्षरस्य क्रतोः शुभ्रमित्याचक्षते ॥ ६ ॥
 एतस्य ह वा इदमक्षरस्य क्रतोर्दृष्टम इत्याचक्षते ॥ ७ ॥ एतस्य ह वा इदमक्षरस्य
 क्रतोर्दर्भ इत्याचक्षते ॥ ८ ॥ एतस्य ह वा इदमक्षरस्य क्रतोर्यो भातीत्याचक्षते ॥ ९ ॥
 एतस्य ह वा इदमक्षरस्य क्रतोः संभवतीत्याक्षते ॥ १० ॥ तत् किञ्च भार् इति च
 भार् इति च तदेतन्मिथुनं गायत्रम् । प्र मिथुनेन जायते य एवं वेद ॥ ११ ॥

a) The text seems to be obscure and corrupt. —b) जै 3.39 3f are similar to जै 1.4.2 f. —c) मैसं 2.5.3 तस्य सहस्रस्य अग्रतः कुत्र उदैत्; तैसं 2.1.5.2 भवति साहस्री लक्ष्मीर्गुह्यतः.

३.४०

तदेतदमृतं गायत्रम् । एतेन वै प्रजापतिरमृतत्वमगच्छदेतेन देवा एतेनर्षयः
॥ १ ॥ तदेतद् ब्रह्म प्रजापतयेऽब्रवीत् । प्रजापतिः परमेष्ठिने प्राजापत्याय । परमेष्ठी
प्राजापत्यो देवाय सवित्रे । देवः सविताग्रये । अग्निरिन्द्राय । इन्द्रः काश्यपाय ।
काश्यप ऋष्यशृङ्गाय काश्यपाय । ऋष्यशृङ्गः काश्यपो देवतरसे श्यावसायनाय काश्य-
पाय । देवतराः श्यावसायनः काश्यपः श्रुपाय वाह्वेयाय काश्यपाय । श्रुपो वाह्वेयः
काश्यप इन्द्रोताय दैवापाय शौनकाय । इन्द्रोतो दैवापः शौनको हनय ऐन्द्रोतये
शौनकाय । हतिरैन्द्रोतिः शौनकः पुलुपाय प्राचीनयोग्याय । पुलुपः प्राचीनयोग्यः
सत्ययज्ञाय पौलुपये प्राचीनयोग्याय । सत्ययज्ञः पौलुपिः प्राचीनयोग्यः सोमशुष्माय
सात्ययज्ञाय प्राचीनयोग्याय । सोमशुष्मः सात्ययज्ञिः प्राचीनयोग्यो हत्स्वाशयायाऽऽ-
ल्लकेयाय माहावृषाय राज्ञे । हत्स्वाशय आल्लकेयो माहावृषो राजा जनश्रुताय
काण्ड्वियाय । जनश्रुतः काण्ड्वियः सायकाय जानश्रुतेयाय काण्ड्वियाय । सायको
जानश्रुतेयः काण्ड्वियो नगरिणे जानश्रुतेयाय काण्ड्वियाय । नगरी जानश्रुतेयः
काण्ड्वियः शङ्गाय शाध्यायनाय आत्रेयाय । शङ्गः शाध्यायनिरात्रेयो रामाय ऋतु-
जातेयाय वैयाघ्रपद्याय । रामः ऋतुजातेयो वैयाघ्रपद्यः—॥ २ ॥

Only very few of these names in this section occur in the वंश ब्राह्मण.
A number of names are repeated in the वंश at 4.16f below.

३.४१

शङ्खाय वाभ्रव्याय । शङ्खो वाभ्रव्यो दक्षाय कात्यायनय आत्रेयाय । दक्षः
कात्यायनिरात्रेयः कैसाय वारक्ये । कैसो वाराकिः प्रोष्ठपादाय वारक्याय । प्रोष्ठपादो
वारक्यः कैसाय वारक्याय । कैसो वारक्यो जयन्ताय वारक्याय । जयन्तो वारक्यः
कुबेराय वारक्याय । कुबेरो वारक्यो जयन्ताय वारक्याय । जयन्तो वारक्यो
जनश्रुताय वारक्याय । जनश्रुतो वारक्यः सुदत्ताय पाराशर्याय । सुदत्तः पाराशर्योऽ-
षाढयोत्तराय पाराशर्याय । अषाढ उत्तरः पाराशर्यो विपाश्चिते शकुनिमित्राय
पाराशर्याय । विपाश्चितश्शकुनिमित्रः पाराशर्यो जयन्ताय पाराशर्याय । जयन्तः
पाराशर्यः—॥ १ ॥

३.४२

श्यामजयन्ताय लौहित्याय । श्यामजयन्तो लौहित्यः पल्लिगुप्ताय लौहित्याय । पल्लिगुप्तो लौहित्यः सत्यश्रवसे लौहित्याय । सत्यश्रवा लौहित्यः कृष्णधृतये सात्यकये । कृष्णधृतिः सात्यकिः श्यामसुजयन्ताय लौहित्याय । श्यामसुजयन्तो लौहित्यः कृष्णदत्ताय लौहित्याय । कृष्णदत्तो लौहित्यो मित्रभूतये लौहित्याय । मित्रभूतिलौहित्यः श्यामजयन्ताय लौहित्याय । श्यामजयन्तो लौहित्यः त्रिवेदाय कृष्णराताय लौहित्याय । त्रिवेदः कृष्णरातो लौहित्यो यशस्विने जयन्ताय लौहित्याय । यशस्वी जयन्तो लौहित्यो जयकाय लौहित्याय । जयको लौहित्यः कृष्णराताय लौहित्याय । कृष्णरातो लौहित्यो दक्षजयन्ताय लौहित्याय । दक्षजयन्तो लौहित्यो विपश्चिते दृढजयन्ताय लौहित्याय । विपश्चिद् दृढजयन्तो लौहित्यो वैपश्चिताय दार्ढजयन्तये दृढजयन्ताय लौहित्याय । वैपश्चितो दार्ढजयन्तिर्दृढजयन्तो लौहित्यो वैपश्चिताय दार्ढजयन्तये गुप्ताय लौहित्याय ॥ १ ॥ तदेतदमृतं गायत्रमथ यान्यन्यानि गीतानि काम्यानिषेव तानि काम्यान्येव तानि ॥ २ ॥

a) काम versus अमृतत्व; cp क 4.2 पराचः कामाननुयन्ति बालाः...अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा.

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

४.१

श्वेताश्वो दर्शतो हरिनीलोऽसि हरितैस्पृशः समानबुद्धौ मा हिंसीः । न मां त्वं वेत्य प्रद्रव ॥ १ ॥ यदभ्यवचरणोऽभ्यवैपि स्वपन्तं पुरुषमकोविदमश्मयेन वर्मणा वरुणोऽन्तर्दधातु मा ॥ २ ॥ यदभ्यवचरणोऽभ्यवैपि स्वपन्तं पुरुषमकोविदमश्मयेन वर्मणा वरुणोऽन्तर्दधातु मा ॥ ३ ॥ यदभ्यवचरणोऽभ्यवैपि स्वपन्तं पुरुषमकोविदं लोहमयेन वर्मणा वरुणोऽन्तर्दधातु मा ॥ ४ ॥ यदभ्यवचरणोऽभ्यवैपि स्वपन्तं पुरुषमकोविदं रजतमयेन वर्मणा वरुणोऽन्तर्दधातु मा ॥ ५ ॥ यदभ्यवचरणोऽभ्यवैपि स्वपन्तं पुरुषमकोविदं सुवर्णमयेन वर्मणा वरुणोऽन्तर्दधातु मा ॥ ६ ॥

आयुर्माता मतिः पिता नमस्त आविशोपण ।

ग्रहो नामासि विश्वायुस्तस्मै ते विश्वाहा नमः ॥

नमस्ताम्रायै नमो नमो वरुणाय नमो जिघांसते ॥ ७ ॥ यक्ष्म राजन्मा मां हिंसीः ।
राजन् यक्ष्म मा हिंसीः । तयोः संविदार्णयोः सर्वमौयुरयान्यहम् ॥ ८ ॥

a) जै 4.1.1 reads like an अनुष्टुप् verse; श्वेताश्व later an epithet of अर्जुन; cp the words श्वेतवाह, श्वेतवाहन and the name of the Upaniṣad श्वेताश्व-तत्. —b) These words seem to be obscure. —c) शवा 1.3.8.4 नेत् पुरस्तान्नाष्ट्रा रक्षांस्यम्-वचरान्. —d) को + विद्; cp मनु 7.26 धर्मकामार्यकोविदम्. —e) अ 5.10.1 अश्मवर्षं मे आसि; cp क 10.101.10 अश्मन्मयीभिः वाशीभिः. —f) पा 1.4.20 अपस्मयादीनि च्छन्दसि. —g) Source ? —h) वासं 16.39 नमस्ताम्राय च अरुणाय च. —i) क 1.122.9 स्वयं स यक्ष्म हृदये निधते; 10.97.13 साकं यक्ष्म प्रपत; 10.161.1 अज्ञातयक्ष्मादुत राजयक्ष्मात् प्राहिर्नग्राह; cp सोमराजन् and यक्ष्मराजन् (waning of the moon); सुश्रुत 5.445.7 राज्ञश्चन्द्रमसो यस्मात् अमूदेष्ट किलामयः । तस्मात् तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणः. —j) क 3.54.6 सामनेन क्रतुना संविदाने; अ 11.2.14 भवा रुद्रौ सयुजा संविदानौ; शवा 10.6.1.2 ते ह प्रातरसंविदाना; छां 8.7.3 तौ ह असंविदानावेव. —k) छां 2.11.2; वृ 6.4.14 et passim.

४.२

पुरुषो वै यज्ञः ॥ १ ॥ तस्य यानि चतुर्विंशतिर्वर्षाणि तत् प्रातःसवनम् ।
चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । गायत्रं प्रातःसवनम् ॥ २ ॥ तद्वमूनाम् । प्राणा वै वसवः ।
प्राणा हीदं सर्वं वस्वादिते ॥ ३ ॥ स यद्येनमेतस्मिन् काल उपतपदुपद्रवेत्, स
ब्रूयात्—प्राणा वसव इदं मे प्रातःसवनम् । माध्यन्दिनेन सवनेनानुसंतनुतेति ।
अगदो ह वै भवति ॥ ४ ॥ अथ यानि चतुश्चत्वारिंशतं वर्षाणि तन्माध्यन्दिनं
सवनम् । चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनम् ॥ ५ ॥ तद्दृष्ट्वाणाम् ।
प्राणा वै रुद्राः । प्राणा हीदं सर्वं रोदयन्ति ॥ ६ ॥ स यद्येनमेतस्मिन् काल
उपतपदुपद्रवेत्, स ब्रूयात्—प्राणा रुद्रा इदं मे माध्यन्दिनं सवनम् । तृतीयसवनेनानु-
संतनुतेति । अगदो ह वै भवति ॥ ७ ॥ अथ यान्यष्टाचत्वारिंशतं वर्षाणि तत् तृतीय-
सवनम् । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती । जागतं तृतीयसवनम् ॥ ८ ॥ तदादित्यानाम् ।
प्राणा वा आदित्याः । प्राणा हीदं सर्वमाददते ॥ ९ ॥ स यद्येनमेतस्मिन् काल
उपतपदुपद्रवेत्, स ब्रूयात्—प्राणा आदित्या इदं मे तृतीयसवनमायुषाऽनुसंतनुतेति ।
अगदो ह वै भवति ॥ १० ॥ एतद् तद्विद्वान् ब्राह्मण उवाच महिदास ऐतरेय उपतपति
किमिदमुपतपासि योऽहमेनोपतपता न प्रेक्ष्यामीति । स ह षोडशशतं वर्षाणि जिजीव ।
अ ह षोडशशतं वर्षाणि जीवति नैनं प्राणः साम्ययुषो जहाति य एवं वेद ॥ ११ ॥

Cp in general छां 3.16.1f.

1) v. 1. चतुर्विंशति वर्षाणि (common to छां also).

a) Inferior reading! Cp 4.1.9 below, which reads likewise, but suits the etymology of आदित्य; cp शब्दा 11.6.3-6 एते हि इदं सर्वं वासयन्ते; जैत्रा 2.77 एतेषु हीदं वषु सर्वं हितम्, तस्माद्वसवः = वृ 3.9.4. —b) ऋ 10.16.6 अग्निष्टद्विधादगदं कृणोतु; अ 5.4.6 तमु मे अगदं कृधि; पा 6.3.70 कारे सत्यागदस्य (मुम्). —c) जैत्रा 2.77; शब्दा 11.6.3.7. —d) जैत्रा 2.77 इदं सर्वमाददाना यन्ति = शब्दा 2.1.2.18 and 11.6.3.8. —e) ऐशा 2.1.8; छां 3.16.7. —f) शांआ 2.17, a rare form! —g) ऋ 1.89.9 मा नो मघ्या रीरिषतायुर्गन्तोः.

४.३

य्यायुषं कश्यपस्य जमदग्नेस्त्रयायुषम् ।

त्रीण्यमृतस्य पुष्पाणि त्रीण्यायुषि मेऽकृणोः ॥ १ ॥

स नो मयोभूः पितृवाविशस्व शान्तिको यस्तनुवे स्योनः ॥ २ ॥

येऽग्नयः पुरीष्याः प्रविष्टाः पृथिवीमनु ।

तेषां त्वमस्युत्तमः प्र णो जीवातवे सुव ॥ ३ ॥

a) वासं 3.62 (with variations); अ 5.28.7 (with variations). —b) ऋ 1.187.3 उप नः पितृवाच । मयोभूः..... —c) A late word; only here in Vedic literature. —d) Quotation from तैसं 5.5.7.5; cp ऋ 3.22.4 पुरीष्यासो अग्नयः; वासं 3.40 अयमग्निः पुरीष्यः; 18.67 (with variations).

४.४

अरण्यस्य वत्सोऽसि विश्वनामा विश्वाभिरक्षणाऽपां पक्वोऽसि वरुणस्य
दूतोऽन्तर्धिर्नामि ॥ १ ॥ यथा त्वममृतो मर्त्येभ्योऽन्तर्हितोऽस्येवं त्वमस्मान्धायुभ्यो-
ऽन्तर्धेहि । अन्तर्धिरसि स्तेनेभ्यः ॥ २ ॥

a) मनु 7.35 राजा सृष्टोऽभिरक्षिता. —b) अ 12.2.44 अन्तर्धिर्देवानां प्रतिधि-
मनुष्याणाम्; पा 1.4.28 अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति; 1.4.71 तिरोऽन्तर्धौ. —c) ऋ 1.120.7
पातं नो वृकादद्यापोः; वासं 4.34 मा त्वा वृका अघायवो विदन्; गी 3.16 अघायुरिन्द्रियारातः
where शङ्कर, perhaps wrongly, takes the word as अघ + आयुः; cp पा 7.4.37
अघायस्य आत्. —d) ऋ 2.23.16 मा नः स्तेनेभ्यः...रिपवो अन्येषु जागृधुः; 2.28.10 स्तेनो
यो दिप्सति नः.

४.५

व्युपि सविता भवसि, उदेष्यन् विष्णुः, उद्यन् पुरुषः, उदितो बृहस्पतिः,
अभिप्रयन् मधवेन्द्रो वैकुण्ठः, मध्यन्दिने भगः, अपराह्ण उग्रो देवो लोहितायन्,
अस्तमिते यमो भवसि ॥ १ ॥ अश्मसु सोमो राजा निशायां पितृराजः स्वमे मनुष्यान्
प्रविशसि पयसा पशून् ॥ २ ॥ विर्रात्रे भवो भवसि, अपररात्रेऽङ्गिराः, अग्निहोत्रवेलायां
भृगुः ॥ ३ ॥ तस्य तदेतदेव मण्डलमूयः । तस्यैतौ स्तनौ यद् वाक् च प्राणश्च ।
ताभ्यां मे ध्रुक्वाऽध्यायं ब्रह्मचर्यं प्रजां पशून् स्वर्गं लोकं सजार्तवनस्याम् ॥ ४ ॥
एता आशिष आशासे । भूर्भुवः स्वः । उदिते शुक्रमादिश । तदात्मन् दधे ॥ ५ ॥

a) अ 13.3.21 निष्ठुवास्तिवः । व्युपो ह तित्रः. See below 4.10.10 ff. —b) शब्दा 14.5.1.6 = बृ 2.1.6 इन्द्रो वैकुण्ठः; कौ 4.2. —c) Only here in Vedic literature. Cp व्यध्व in अ 13.2.31 अर्वाङ् परस्तात् प्रयतो व्यध्वे; 4.40.6 व्यध्वाया दिशो (mid-way quarter) अभिदासन्ति अस्मान्; शब्दा 6.3.3.5 अय वन्मीकवपा सुषिरा व्यध्वे निहिता भवति; 9.2.3.15 व्यध्वे व्यध्वे होष इतः. —d) तैत्ति 2.6.9.7 सजातवनस्यामाशास्ते; cp गिर्वर्णस्य in ऋ 10.111.1 स हि वीरो गिर्वर्णस्युर्विदानः.

४.६

भगेरथो हैक्ष्वाको राजा काममेण यज्ञेन यक्ष्यमाण आस ॥ १ ॥ तद्दु ह
कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा ऊचुः — भगेरथो ह वा अयमैक्ष्वाको राणा काममेण यज्ञेन
यक्ष्यमाणः । एतेन कथं वदिष्याम इति ॥ २ ॥ तं हाभ्येयुः । तेभ्यो हाऽऽगतेभ्योऽ-
पचिर्वीथिकार ॥ ३ ॥ अर्थ हैपां सर्भाग आवव्राजोप्त्वा केशश्मश्रूणि नखान्निकृत्वाऽऽ-
ज्येनाभ्यज्य दण्डोपानहं विभ्रत ॥ ४ ॥ तान् होवाच—ब्राह्मणा भगवन्तः कतमो
वस्तद्वेद यथाऽऽश्रावितप्रत्याश्राविते देवान् गच्छत इति ॥ ५ ॥ अथ होवाच कतमो
वस्तद्वेद यद्विदुषः सद्गता सुहोता स्वध्वर्युः सुमानुपाविदाजायत इति ॥ ६ ॥ अथ
होवाच—कतमो वस्तद्वेद यच्छन्दांसि प्रयुज्यन्ते यत् तानि सर्वाणि संस्तुतान्यभिसम्पद्यन्त
इति ॥ ७ ॥ अथ होवाच—कतमो वस्तद्वेद यथा गायत्र्या उत्तमे अक्षरे पुनर्यज्ञमपि-
गच्छत इति ॥ ८ ॥ अथ होवाच—कतमो वस्तद्वेद यथा दक्षिणाः प्रातिगृहीता न
हिंसन्तीति ॥ ९ ॥

a) Unknown in early Vedic literature; perhaps = भगीरथ. —b) ऋ 1.158.2 काममेणैव मनसा चन्तः; अ 10.8.4 यः शतौर्दनां पचति काममेण स कल्पते; शब्दा 10.2.6.4 काममो लोकः । अमृतं वै कामप्रमः; शब्दा 11.1.6.18 अनेन त्वा काममेण यज्ञेन याजयानि. —c) छां 1.8.1 हन्तोऽग्नीये कथां वक्षामः; बृ 4.3.1 समेनेन वदिष्ये. —d) वार्त

21-58 दधदिन्द्रियमूर्जमपचितिं स्वधाम्; शब्दा 3-4-1-5 अथास्मा उदकं हरन्ति, अथापचितिं कुर्वन्ति; छां 1-1-9; बृ 4-5-14. —e) जैवा 1-22, a practically identical passage. —f) छां 5-3-6. —g) तैत्ति 7-1-8-1. आ अस्य चत्वारो वीरा जायन्ते, सुहोता सुद्राता स्वध्वर्युः सुसभेयः = सुमानुपविद in this passage. मानुपविद only here in Vedic literature.

४.७

एतान् हैनान् पञ्च प्रश्नान् पप्रच्छ ॥ १ ॥ तेषां ह कुरुपञ्चालानां वको दालभ्योऽनुचान आस ॥ २ ॥ स होवाच—यथाऽऽश्रावितप्रत्याश्राविते देवान् गच्छत इति प्राच्यां वै राजन् दिश्याश्रावितप्रत्याश्राविते देवान् गच्छतः । तस्मात् प्राङ् तिष्ठन्नाश्रावयति, प्राङ् तिष्ठन् प्रत्याश्रावयतीति ॥ ३ ॥ अथ होवाच—यद्विदुषः सुद्राता सुहोता स्वध्वर्युः सुमानुपविदाजायत इति, यो वै मनुष्यस्य संभूतिं वेदेति होवाच तस्य सुद्राता सुहोता स्वध्वर्युः सुमानुपविदाजायत इति, प्राणा उ ह वाव राजन् मनुष्यस्य संभूतिरेवेति ॥ ४ ॥ अथ होवाच—यच्छन्दांसि प्रयुज्यन्ते यत् तानि सर्वाणि संस्तुतान्यभिसंपद्यन्त इति गायत्रीषु ह वाव राजन् सर्वाणि च्छन्दांसि संस्तुतान्यभिसंपद्यन्त इति ॥ ५ ॥ अथ होवाच—यथा गायत्र्या उत्तमे अक्षरे पुनर्यज्ञमपि गच्छत इति वपदकारेणो वाव राजन् गायत्र्या उत्तमे अक्षरे पुनर्यज्ञमपि गच्छत इति ॥ ६ ॥ अथ होवाच—यथा दक्षिणाः प्रतिगृहीता न हिंसन्तीति ॥ ७ ॥

a) छां 1-2-13; see above 1-9 3. —b) ई 12, 13, 14.

४.८

यो वै गायत्रीवै मुखं वेदेति होवाच तं दक्षिणाः प्रतिगृहीता न हिंसन्तीति ॥ १ ॥ आग्निर्ह वाव राजन् गायत्रीमुखम् । तस्माद्यद्ग्रावभ्यादधाति भूयानेव स तेन भवति वर्धते । एवमेवैवंविद्वां ब्राह्मणः प्रतिगृह्णन् भूयानेव भवति वर्धत उ एवेति ॥ २ ॥ स होवाच—अनुचानो वै किलायं ब्राह्मण आस । त्वाग्रहमनेन यज्ञेनैमीति ॥ ३ ॥ तस्य वै ते यथोद्गास्यामीति होवाच यथैकराडेव भूत्वा स्वर्गं लोकमेण्यसीति ॥ ४ ॥ तस्मा एतेन गायत्रेणोद्गीथेनोज्जगौ । स हैकराडेव भूत्वा स्वर्गं लोकमियाय । तेन हैतेनैकराडेव भूत्वा स्वर्गं लोकमेति [य एवं वेद] ॥ ५ ॥ ओं वा इति द्वे अक्षरे । ओं वा इति चतुर्थे । ओं वा इति षष्ठे । हुं भा ओं घागित्यष्टमे ॥ ६ ॥ तेन हैतेन प्रतदिशोऽस्य भयदैस्याऽऽसमात्यस्योज्जगौ ॥ ७ ॥ तं होवाच—किं त आगास्या-

मीति । स होवाच— हरी मे देवाश्वावागायेति । तथेति । तौ हास्मा आजगौ । तौ
हैनमाजग्मतुः ॥ ८ ॥ स वा एष उद्गीथः कामानां संपदो वाश्चो वाश्चो वाश्च
हुं भा ओ वागिति । साङ्गो ह्येव सतनुरमृतः संभवति य एतदेवं वेदाथो यस्यैवं-
विद्वानुद्गायति ॥ ९ ॥

a) वृ 5-14-8. —b) वृ 5-14-8. —c) क 8-37-3 एकराळस्य भुवनस्य राजसि;
अ 3-4-1 विशां पतिरेकराद त्वं विराज; ऐवा 8-15 पृथिव्यै समुद्रपर्यन्ताया एकराळिति. —d)
चतुर्यै = वृतीयचतुर्यै. —e) पष्ठे = पञ्चमपष्ठे. —f) अष्टमे = सप्तमाष्टमे. —g) N. p. प्रतीदर्श
स्वैक in शब्दा 2-4-4-3; प्रतीदर्श ऐभावत in शब्दा 12-8-2-3. —h) Descendant of
जंसमाति; only here in Vedic literature. —i) जैवा 1-321 सर्वो ह्येव साहः सतनुरमृतः
संभवति; शब्दा 12-8-3-31 तथा कृत्स्न एव सर्वतनूः साहः संभवति, see 3-3-4 above.

४.९

पुरुषो वै यज्ञः पुरुषो होद्गीथः । अथैत एव मृत्यवो यदग्निर्वायुरादित्य-
श्चन्द्रमाः ॥ १ ॥ ते ह पुरुषं जायमानमेव मृत्युपाशैरभिर्दधाति । तस्य वाचमेवाग्निभि-
दधाति प्राणं वायुश्चक्षुरादित्यः श्रोत्रं चन्द्रमाः ॥ २ ॥ तदाहुः—स वा उद्गाता यो
यजमानस्य प्राणेभ्योऽपि मृत्युपाशानुन्मुञ्चतीति ॥ ३ ॥ तद्यस्यैवंविद्वान् प्रस्तौति य
एवास्य वाचि मृत्युपाशस्तमेवास्योन्मुञ्चति ॥ ४ ॥ अथ यस्यैवंविद्वानुद्गायति य
एवास्य प्राणे मृत्युपाशस्तमेवास्योन्मुञ्चति ॥ ५ ॥ अथ यस्यैवं विद्वान् प्रतिहरति य
एवास्य चक्षुषि मृत्युपाशस्तमेवास्योन्मुञ्चति ॥ ६ ॥ अथ यस्यैवं विद्वान्निधनमुपैति य
एवास्य श्रोत्रे मृत्युपाशस्तमेवास्योन्मुञ्चति ॥ ७ ॥ एवं वा एवंविद्वद्गाता यजमानस्य
प्राणेभ्योऽपि मृत्युपाशानुन्मुञ्चति ॥ ८ ॥ तदाहुः—स वा उद्गाता यो यजमानस्य
प्राणेभ्योऽपि मृत्युपाशानुन्मुञ्चयाथैनं साङ्गं सतनूं सर्वमृत्योः स्पर्षणातीति ॥ ९ ॥

a) See 4-2-1 above. —b) क 5-50-4 यत्र बहिरभिहितो दुद्रवत् द्रोण्यः पशुः
10-85-11 ऋक्सामयामभिहितौ गावौ; अ 4-36-10 अभि तं निकीर्तयिष्याम । अश्वमिवाश्वामिधान्या;
8-10-2 तस्या इन्द्रो वत्स आसीत्, गायत्री अभिधानी, अभ्रमूषः; शब्दा 6-3-1-26 ते मौर्जीभिरभिधानी-
भिरभिहिता भवन्ति. —c) क 1-25-11 उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चूत, अवाधमानि
जीवसि. —d) ते 1-4; 1-7; 2-9.

४.१०

तद्यस्यैवंविद्वान् हिङ्गरोति य एवास्य लोमसु मृत्युपाशस्तस्मादेवैनं
स्पृणाति ॥ १ ॥ अथ यस्यैवंविद्वान् प्रस्तौति य एवास्य त्वचि मृत्युपाशस्तस्मादेवैनं
स्पृणाति ॥ २ ॥ अथ यस्यैवंविद्वान् आदिमादत्ते य एवास्य मांसेषु मृत्युपाशस्तस्मादेवैनं

स्पृणाति ॥ ३ ॥ अथ यस्यैवंविद्वानुद्गायति य एवास्य स्नावसु मृत्युपाशस्तस्मादेवैनं स्पृणाति ॥ ४ ॥ अथ यस्यैवंविद्वान् प्रतिहरति य एवास्याङ्गेषु मृत्युपाशस्तस्मादेवैनं स्पृणाति ॥ ५ ॥ अथ यस्यैवंविद्वानुपद्रवति य एवास्यास्थिषु मृत्युपाशस्तस्मादेवैनं स्पृणाति ॥ ६ ॥ अथ यस्यैवंविद्वान् निधनमुपैति य एवास्य मज्जसु मृत्युपाशः स तस्मादेवैनं स्पृणाति ॥ ७ ॥ एवं वा एवंविदुद्गाता यजमानस्य प्राणेभ्योऽधि मृत्युपाशानुमुच्यार्थेन साङ्गं सतनुं सर्वमृत्योः स्पृणाति ॥ ८ ॥ तदाहुः स वा उद्गाता यो यजमानस्य प्राणेभ्योऽधि मृत्युपाशानुमुच्यार्थेन साङ्गं सतनुं सर्वमृत्योः स्पृत्वा स्वर्गे लोके सप्तर्षी दधातीति ॥ ९ ॥ स वा एष इन्द्रो वैमृधं उच्यन् भवति सविता, उदितो मित्रः, सङ्गवकाळ इन्द्रः, वैकुण्ठो मध्यन्दिने समावर्तमानो शर्वः, उग्रो देवो लोहितायन्, प्रजापतिरेव संवेशेऽस्तमितः ॥ १० ॥ तद्यस्यैवंविद्वान् हिङ्करोति य एवास्योद्यतः स्वर्गो लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति ॥ ११ ॥ अथ यस्यैवंविद्वान् प्रस्ताति य एवास्योदिते स्वर्गो लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति ॥ १२ ॥ अथ यस्यैवंविद्वानादिमादत्ते य एवास्य संगवकाले स्वर्गो लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति ॥ १३ ॥ अथ यस्यैवंविद्वानुद्गायति य एवास्य मध्यन्दिने स्वर्गो लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति ॥ १४ ॥ अथ यस्यैवंविद्वान् प्रतिहरति य एवास्यापराहे स्वर्गो लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति ॥ १५ ॥ अथ यस्यैवंविद्वानुपद्रवति य एवास्यास्तं यतः स्वर्गो लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति ॥ १६ ॥ अथ यस्यैवंविद्वान् निधनमुपैति य एवास्यास्तमिते स्वर्गो लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति ॥ १७ ॥ एवं वा एवंविदुद्गाता यजमानस्य प्राणेभ्योऽधि मृत्युपाशानुमुच्यार्थेन साङ्गं सतनुं सर्वमृत्योः स्पृत्वा स्वर्गे लोके सप्तर्षी दधाति ॥ १८ ॥

(a) सप्तर्षी = by means of seven ऋषिः; see above 1-7 and 18 below.

—(b) तैत्ति २.२ ७.४ इन्द्राय वैमृधाय पुरोडाशमेकादशकपाल निर्यपद् यं मृधो आभि प्र वेपेरन्, २ ५ ३.१ इन्द्र वैमृधम् (वृष जघ्निर्नासम्).

४.११

पठ्ठ वै देवताः स्वयंभुवोऽग्निर्वायुरसावादित्यः प्राणोऽन्नं वाक् ॥ १ ॥ ताः श्रेष्ठये व्यवदन्त—अहं श्रेष्ठोऽस्म्यहं श्रेष्ठ्यास्म्य (स्मि ?) मां श्रियमुपाध्वमिति ॥ २ ॥ ता अन्योन्यस्यै श्रेष्ठतायै नातिष्ठन्त । ता अब्रुवन्—न वा अन्योन्यस्यै श्रेष्ठतायै तिष्ठामह एताः संप्रब्रवामहे यथा श्रेष्ठाः स्म इति ॥ ३ ॥ ता अग्निमब्रुवन्—कथं त्वं श्रेष्ठोसीति ॥ ४ ॥ सोऽब्रवीत्—अहं देवानां मुखमास्मि, अहमन्यासां प्रजानाम् । मयाऽऽहुतयो हूयन्ते । अहं देवानामन्नं विकरोमि, अहं मनुष्याणाम् ॥ ५ ॥ स यन्न

स्याममुखा एव देवाः स्युरमुखा अन्याः प्रजाः । नाहुतयो हूयेरन् । न देवानामन्नं विक्रियेत, न मनुष्याणाम् ॥६॥ तत इदं सर्वं पराभवेत् ततो न किञ्चन परिशिष्येतेति ॥ ७ ॥ एवमेवेति होचुः— नैवेह किञ्चन परिशिष्येत यत् त्वं न स्या इति ॥८॥ अथ वायुमब्रुवन्— कथमु त्वं श्रेष्ठोऽसीति ॥ ९ ॥ सोऽब्रवीत्— अहं देवानां प्राणोऽस्मि, अहमन्यासां प्रजानाम् । यस्मादहमुत्कमामि ततः स प्रभुवते ॥ १० ॥ स यदहं न स्यां तत इदं सर्वं पराभवेत्, न ततो किञ्चन परिशिष्येतेति ॥ ११ ॥ एवमेवेति होचुर्नैवेह किञ्चन परिशिष्येत यत् त्वं न स्या इति ॥ १२ ॥

a) अ 1.9.3 सजातानां श्रेष्ठ्य आ धेद्येनम्, 10.6.31 मणिः श्रेष्ठ्याय मूर्धतः; वृ 5.13.2; 6.1.7 (अहंभेषसे); छां 5.1.6 (अहंभेषसि); 5.2.6 स मा जैष्ठ्यं श्रेष्ठ्यं गमयतु; कौ 2.6; 2.14; 4.20. —b) In the sense of 'digestion' ? गी 15.14 पचाम्भन्नं चतुर्विधम्.

४.१२

अथादित्यमब्रुवन्— कथमु त्वं श्रेष्ठोऽसीति ॥ १ ॥ सोऽब्रवीत्— अहमेवोद्यन्नहर्भवाम्यहमस्तं यन् रात्रिः । मया चक्षुषा कर्माणि क्रियन्ते । स यदहं न स्यां नैवाहः स्यान्न रात्रिः । न कर्माणि क्रियेरन् ॥ २ ॥ तत इदं सर्वं पराभवेत्, ततो न किञ्चन परिशिष्येतेति ॥ ३ ॥ एवमेवेति होचुः— नैवेह किञ्चन परिशिष्येत यत् त्वं न स्या इति ॥ ४ ॥ अथ प्राणमब्रुवन्—कथमु त्वं श्रेष्ठोऽसीति ॥ ५ ॥ सोऽब्रवीत्— प्राणो भूत्वाग्निर्दीप्यते । प्राणो भूत्वा वायुराकाशमर्जुं भवति । प्राणो भूत्वाऽऽदित्य उदेति । प्राणादन्नं प्राणाद्वाक् ॥ ६ ॥ स यदहं न स्यां तत इदं सर्वं पराभवेत्, ततो न किञ्चन परिशिष्येतेति ॥ ७ ॥ एवमेवेति होचुः—नैवेह किञ्चन परिशिष्येत यत् त्वं न स्या इति ॥ ८ ॥ अथान्नमब्रुवन्— कथमु त्वं श्रेष्ठमसीति ॥ ९ ॥ तदब्रवीत्— मायि प्रतिष्ठायाग्निर्दीप्यते । मायि प्रतिष्ठाय वायुराकाशमनुविभवाति । मायि प्रतिष्ठायः दित्य उदेति । मदेव प्राणो मद्वाक् ॥ १० ॥ स यदहं न स्यां तत इदं सर्वं पराभवेत्, ततो न किञ्चन परिशिष्येतेति ॥ ११ ॥ एवमेवेति होचुः— नैवेह किञ्चन परिशिष्येत यत् त्वं न स्या इति ॥ १२ ॥ अथ वाचमब्रुवन्—कथमु त्वं श्रेष्ठोऽसीति ॥ १३ ॥ साऽब्रवीत्—मयैवेदं विज्ञायते मयाऽदः । स यदहं न स्याम्, नैवेदं विज्ञायते नाऽदः ॥ १४ ॥ तत इदं सर्वं पराभवेत्, नैवेह किञ्चन परिशिष्येतेति ॥ १५ ॥ एवमेवेति होचुः— नैवेह किञ्चन परिशिष्येत यत् त्वं न स्या इति ॥ १६ ॥

a) छां 7.3.1 यथा वै द्वे वामलके द्वे वा कोले द्वौ वाक्षौ मुष्टिरनुभवति.

४.१३

ता अब्रुवन्—एता वै किल सर्वा देवताः । एकैकामेवानु स्मः । यन्नु नः सर्वासां देवतानामेका चन न स्यात्तत इदं सर्वं पराभवेत्, ततो न किंचन परिशिष्येत । हन्त सार्धं समेत्य यच्छ्रेष्ठं तदसामेति ॥ १ ॥ ता एतस्मिन् प्राण ओकारे वाच्यकारे समायन् । तद्यत् समायन्, तत् सान्नः सामत्वम् ॥ २ ॥ ता अब्रुवन्—यानि नो मर्त्यान्यनपहतपाप्मान्यक्षराणि तान्युद्धृत्यामृतेश्वपहतपाप्मसु शुद्धेश्वक्षरेषु गायत्रं गायामाग्नौ वायावादित्ये प्राणेऽन्ने वाचि । तेनापहत्य मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकमियामेति ॥ ३ ॥ एत्यग्नेरमृतमपहतपाप्म शुद्धमक्षरम् । श्रित्यस्य मर्त्यमनपहतपाप्माक्षरम् ॥ ४ ॥ वेति वायोरमृतमपहतपाप्म शुद्धमक्षरम् । युरित्यस्य मर्त्यमनपहतपाप्माक्षरम् ॥ ५ ॥ एत्यादित्यस्यामृतमपहतपाप्म शुद्धमक्षरम् । त्येत्यस्य मर्त्यमनपहतपाप्माक्षरम् ॥ ६ ॥ मेति प्राणस्यामृतमपहतपाप्म शुद्धमक्षरम् । णेत्यस्य मर्त्यमनपहतपाप्माक्षरम् ॥ ७ ॥ एत्यन्नस्यामृतमपहतपाप्म शुद्धमक्षरम् । नमित्यस्य मर्त्यमनपहतपाप्माक्षरम् ॥ ८ ॥ वेति वाचोऽमृतमपहतपाप्म शुद्धमक्षरम् । गित्यस्यै मर्त्यमनपहतपाप्माक्षरम् ॥ ९ ॥ ता एतानि मर्त्यान्यनपहतपाप्मान्यक्षराण्युद्धृत्यामृतेश्वपहतपाप्मसु शुद्धेश्वक्षरेषु गायत्रमागायन्नग्नौ वायावादित्ये प्राणेऽन्ने वाचि । तेनापहत्य मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकमायन् ॥ १० ॥ अपहत्य मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकमेति य एवं वेद ॥ ११ ॥

a) For 4-9 cp वृ 2.3.1 (स-ति-यम्).

४.१४

ता ब्रह्माब्रुवन्—त्वयि प्रतिष्ठायैतद्युच्छामेति । ता ब्रह्माब्रवीदास्येन प्राणेन युष्मानास्येन प्राणेन मामुपागवाथेति ॥ १ ॥ ता एतेन प्राणेनौकारेण वाच्यकारस्मनि-मेर्व्यन्त्यो हिङ्गारादकारमोकारेण वाचमनुस्वरन्त्य उभाभ्यां प्राणाभ्यां गायत्रमगायन्—ओवा३चोवा३चोवा३च् हुं भा वो वा इति ॥ २ ॥ स यथोभयापदी प्रतितिष्ठत्येवमेव स्वर्गे लोके प्रत्यतिष्ठन् । प्रति स्वर्गे लोके तिष्ठति य एवं वेद ॥ ३ ॥ य उ ह वा एवंविदस्माद्लोकात् प्रैति स प्राण एव भूत्वा वायुमप्येति, वायोरध्यभ्राण्य-भ्रेभ्योऽधि वृष्टिं वृष्ट्यैवेमं लोकांमनुविभवति ॥ ४ ॥ ऋषयो ह सत्रमासांचक्रिरे । ते पुनः पुनर्वह्नीभिर्वह्नीभिः प्रतिपद्भिः स्वर्गस्य लोकास्य द्वारं नानु चन घुर्धुधिरे ॥ ५ ॥ त उ श्रमेण तपसा व्रतचर्येणेन्द्रमवरुहधिरे ॥ ६ ॥ तं होचुः—स्वर्गं वै लोकांमैप्सिष्म । ते पुनः पुनर्वह्नीभिर्वह्नीभिः प्रतिपद्भिः स्वर्गस्य लोकास्य द्वारं नानु चनाभुत्स्महि । तथा

नोऽनुशाधि यथा स्वर्गस्य लोकस्य द्वारमनुप्रज्ञायानार्ताः स्वस्ति संवत्सरस्योद्वचं
गत्वा स्वर्गं लोकमियामेति ॥ ७ ॥ तान् होवाच— को वः स्थविरतम इति ॥ ८ ॥

a) Irregular form. —b) छां 5.10.5-6. —c) छां 8.7.2. The intrusion of चन between अनु and बुध्निरे is *tnesis*. —d) Cp आर्त in वृ 3.4.2 अतोऽन्यदातम्; कौ 3.3 यवैतत् पुरुष आर्तो मणिपन्. —e) उद्वचम्-ऋ 1.53.11 य उद्वचीन्द्र देवगोपाः; 10.77.7 य उद्वचि यज्ञे अध्वरेष्ठाः.

४.१५

अहमित्यगस्त्यः ॥ १ ॥ स वा एहीति होवाच तस्मै तेऽहं तद् वक्ष्यामि
यद्विद्वांसः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारमनुप्रज्ञायानार्ताः स्वस्ति संवत्सरस्योद्वचं गत्वा स्वर्गं
लोकमेष्यथेति ॥ २ ॥ तस्मा एतं गायत्रस्योद्गीथमुपनिषदममृतमुवाचाग्नौ
वायावादित्ये प्राणेऽन्ने वाचि ॥ ३ ॥ ततो वै ते स्वर्गस्य लोकस्य द्वारमनुप्रज्ञायानार्ताः
स्वस्ति संवत्सरस्योद्वचं गत्वा स्वर्गं लोकमायन् ॥ ४ ॥ एवमेवैनं विद्वान् स्वर्गस्य
लोकस्य द्वारमनुप्रज्ञायानार्ताः स्वस्ति संवत्सरस्योद्वचं गत्वा स्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥

a) उद्गीथम्, उपनिषदम्, अमृतम् should be noted carefully.

४.१६

एवं वा एतं गायत्रस्योद्गीथमुपनिषदममृतमिन्द्रोऽगस्त्यायोवाच । अगस्त्य
इषाय श्यावाश्वये । इषः श्यावाश्विगौषूक्तये । गौषूक्तिर्ज्वालायनाय । ज्वालायन
शाट्यायनये । शाट्यायनी रामाय क्रातुजातेयाय वैयाघ्रपद्याय । रामः क्रातुजातेयो
वैयाघ्रपद्यः — ॥ १ ॥

४.१७

शङ्खाय बाभ्रव्याय । शङ्खो बाभ्रव्यो दक्षाय कात्यायनय आत्रेयाय । दक्षः
कात्यायनिरात्रेयः कैसाय वारक्याय । कैसो वारक्यः सुयज्ञाय शाण्डिल्याय । सुयज्ञः
शाण्डिल्योऽग्निदत्ताय शाण्डिल्याय । अग्निदत्तः शाण्डिल्यः सुयज्ञाय शाण्डिल्याय ।
सुयज्ञः शाण्डिल्यो जयन्ताय वारक्याय । जयन्तो वारक्यो जनश्रुताय वारक्याय ।
जनश्रुतो वारक्यः सुदत्ताय पाराशर्याय । सैषा शाट्यायनी गायत्रस्योपनिषदेवमुपासि-
तव्या ॥ २ ॥

४.२२

आर्शा वा इदमग्र आसीद्भविष्यदेव । तदभवत् । ता आपोऽभवन् ॥ १ ॥
 तास्तपोऽतप्यन्त । तास्तपस्तेषां ह्यस्ति सत्येव प्राचीः प्राश्वसन् । स वाव प्राणोऽभवत्
 ॥ २ ॥ ताः प्राण्यापानन् । स वा अपानोऽभवत् ॥ ३ ॥ ता अपान्य व्यानन् । स
 वाव व्यानोऽभवत् ॥ ४ ॥ ता व्यान्य समानन् । स वाव समानोऽभवत् ॥ ५ ॥ ताः
 समान्योदानन् । स वा उदानोऽभवत् ॥ ६ ॥ तदिदमेव सधमाद्यमासीदविर्विक्तम्
 ॥ ७ ॥ स नामरूपमकुरुत् । तेनैनद्रूप्यविनक् । वि ह पाप्मनो विच्यते य एवं
 वेद ॥ ८ ॥ तदसौ वा आदित्यः प्राणोऽग्निरपान आपो व्यानो दिशः समानश्चन्द्रमा
 उदानः ॥ ९ ॥ तद्वा एतदेकमभवत् प्राण एव । स य एवमेतदेकं भवद्देवैर्हैतदेकधा
 भवतीत्येकयैव श्रेष्ठः स्वानां भवति ॥ १० ॥ तदग्निर्यै प्राणो वागिति पृथिवी वायुर्वै
 प्राणो वागित्यन्तरिक्षमादित्यो वै प्राणो वागिति द्यौर्दिशो वै प्राणो वागिति श्रोत्रं
 चन्द्रमा वै प्राणो वागिति मनः पुमान् वै प्राणो वागिति स्त्री ॥ ११ ॥ तस्येदं सृष्टं
 शिथिलं भुवनमासीदपर्याप्तम् ॥ १२ ॥ स मनोरूपमकुरुत् । तेन तत् पर्याप्तम् ।
 दृढं ह वा अस्येदं सृष्टमशिथिलं भुवनं पर्याप्तं भवति य एवं वेद ॥ १३ ॥

a) क 2.41.12 इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं कर्तुः; अ 4.15.8 आशाभाशां
 विद्योततात् वाता वान्तु दिशो दश. —b) क 4.3.4 उक्त्वा सधमायानि; पा 6.3.96 सध
 मादस्यपोरेच्छन्दसि. —c) बृ 4.2.3 प्रविविक्ताहारतरः; मां 4 प्रविविक्तभुक्; गी 18.52 विविक्तसेवी.
 —d) बृ 1.4.7; छां 6.3.2; मुं 1.1.9; 3.2.8. —e) क 5.85.8 सर्वा ता विभ्या
 शिथिरेव; ऐवा 3.31 पर्वाणि शिथिराणि सन्ति दृढानि. —f) मनोरूपम् contrasted in
 8 above ?

४.२३

सैषा चतुर्विधा विहिता श्रीरुद्रीथः सार्माभ्यं ज्येष्ठब्राह्मणम् ॥ १ ॥ प्राणो
 वावोद् वाग् गी स उद्रीथः ॥ २ ॥ प्राणो वावामो वाक् सा तत् सार्म ॥ ३ ॥ प्राणो
 वाव को वारु ऋक् तद्वर्यम् ॥ ४ ॥ प्राणो वाव ज्येष्ठो वाग् ब्राह्मणं तज्ज्येष्ठब्राह्मणम् ॥ ५ ॥
 उपनिषदं भो ब्रूहीति । उक्ता त उपनिषद् यस्य ते धातव उक्ताः । त्रिधातु विपु वाव
 त उपनिषदमब्रूमेति ॥ ६ ॥ एतच्छुक्लं कृष्णं ताम्रं सामवर्णं इति ह स्माह यदैव
 शुरुकृष्णे ताम्रो वर्णोऽभ्यवैति स वै ते दृक्ते दर्शमं मानुषमिति त्रिधातु । स ऐसत
 —क नु म उत्तानाय शर्यानायेमा देवता बलिं हरेषुरिति ॥ ७ ॥

a) वृ 1.2.1 तदेवाक्यस्य अर्कत्वम्. —b) तांत्रा 7.6.7 ज्येष्ठवाङ्मणं वा एतत्. —c) छां 1.7.1; वृ 1.3.22; 6.4.20. —d) के 4.7 उपनिषदं मो ब्रूहीति etc. —e) छां 6.4.1 रोहितं शुक्रं कृष्णं रूपम्; श्वे 4.5 लोहितशुक्रकृष्णाम्. —f) Obscure text ! —g) अ 3.21.10 आप उत्तानशीवरीः.

४.२४

स पुरुषमेव प्रपदनायावृणीत ॥ १ ॥ तं पुरस्तात् प्रत्यञ्चं प्राविशत् । तस्मा उरुरभवत् । तदुरस उरस्त्वम् ॥ २ ॥ तस्मा अत्रसद एता देवता बलिं हरन्ति ॥ ३ ॥ वाचमनुहरन्तीमग्निरस्मै बलिं हरति ॥ ४ ॥ मनोऽनुहरच्चन्द्रमा अस्मै बलिं हरति ॥ ५ ॥ चक्षुरनुहरदादित्योऽस्मै बलिं हरति ॥ ६ ॥ श्रोत्रमनुहरादिशोऽस्मै बलिं हरन्ति ॥ ७ ॥ प्राणमनुहरन्ते वायुरस्मै बलिं हरति ॥ ८ ॥ तस्यैते निष्खाताः पन्था बलिवाहना इमे प्राणाः । एवं हैतं निष्खाताः पन्था बलिवाहनाः सर्वतोऽपियन्ति प्राणा य एवं वेद ॥ ९ ॥ सा हैषा ब्रह्मासन्दीमारूढा । आ हास्मै ब्रह्मासन्दीं हरन्त्यधि ह ब्रह्मासन्दीं रोहति य एवं वेद ॥ १० ॥ तदेतद् ब्रह्म यशःश्रिया परिवृढम् । ब्रह्म ह तु सन् यशसा श्रिया परिवृढो भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥ तस्यैव आदेशो योऽयं दक्षिणेऽक्षवन्तः । तस्य यच्छुक्लं तदृचां रूपं, यत् कृष्णं तत्साम्रां, यदेव ताम्रमिव बभ्रुरिव तद्यजुषाम् ॥ १२ ॥ य एवायं चक्षुषि पुरुष एष इन्द्र एष प्रजापतिः समः पृथिव्या सम आकाशेन समो दिवा समः सर्वेण भूतेन । एष परो दिवो दीप्यते । एष एवेदं सर्वमित्युपासितव्यम् ॥ १३ ॥

a) छां 8.6.5 लोकद्वारं विदुषां प्रपदनम्. —b) शान्ना 7.5.2.52 मनो वै समुद्रः, मनसो वै समुद्राद् वाचाभ्या देवाभ्यां विद्यां निरखनम्, पन्थ is the basic word: अ 1.35.11 ये ते पन्थाः सवितः प्रव्यास्ते. —d) वासं 9.5.6 वरुण आसन्त्यामारूढः; तैत्ति 7.5.9.5 उद्गाता आसन्दीमारोहति, अ 14.2.65 यशसन्त्यामुपधाने; कौ 1.5 विचक्षणामासन्दीम्. —e) यशःश्रिया is singular. —f) नि 1.8 ब्रह्म परिवृढं सर्वतः. —g) वृ 2.3.6; छां 6.1.3, के 4.4; तै 1.11. —h) बहु neuter ? —i) Cp 1.43.10 above.

४.२५

सत्त्वासत्त्वासत्त्वं सत्त्वं वाक् च मनश्च (मनश्च) वाक् च चक्षुश्च श्रोत्रं च श्रोत्रं च चक्षुश्च श्रद्धा च तपश्च तपश्च श्रद्धा च तानि षोडश ॥ १ ॥ षोडशरुलं ब्रह्म । स य एवमेतत् षोडशरुलं ब्रह्म वेद तमेवैतत् षोडशरुलं ब्रह्मायेति ॥ २ ॥ वेदो ब्रह्म तस्य सत्यमायतनं शमः प्रतिष्ठा दमश्च ॥ ३ ॥ तद्यथा श्वः प्रैष्यन पापात् कर्मणो जुगुप्सेतैवमेवाहरहः पापात् कर्मणो जुगुप्सेतार्कालात् ॥ ४ ॥ अथैव

दशपदी विराट् ॥ ५ ॥ दश पुरुषे स्वर्गनरकाणि । तान्येनं स्वर्गं गतानि स्वर्गं गमयन्ति, नरकं गतानि नरकं गमयन्ति ॥ ६ ॥

a) छां 5.10.1 श्रद्धातप इत्याचक्षते. —b) See above 3.38.8; छां 6.7.1; वृ 1.5.14-15. —c) के 4.8 सत्यमायतनम्. —d) छां 5.10.8 तस्माज्जुगुप्सते, ई 6 ततो न विजुगुप्सते. —e) काल = Death; काल meaning death is epic and classical. —f) छां 4.3.8. —g) तैआ 1.19.1 विसर्पी नरकः (m.); here it is neuter; नि 1.11 नेज् जिह्वायन्त्यो नरकं पताम.

४.२६

मनो नरको वाङ् नरकः प्राणो नरकश्चक्षुर्नरकः श्रोत्रं नरकस्त्वङ् नरको हस्तौ नरको गुदं नरकः शिश्नं नरकः पादौ नरकः ॥१॥ मनसा परीक्ष्याणि वेदेति वेद ॥२॥ वाचा रसान् वेदेति वेद ॥ ३ ॥ प्राणेन गन्धान् वेदेति वेद ॥ ४ ॥ चक्षुषा रूपाणि वेदेति वेद ॥५॥ श्रोत्रेण शब्दान् वेदेति वेद ॥ ६ ॥ त्वचा संस्पर्शान् वेदेति वेद ॥ ७ ॥ हस्ताभ्यां कर्माणि वेदेति वेद ॥ ८ ॥ उदरेणाशनयां वेदेति वेद ॥ ९ ॥ शिश्नेन रामान् वेदेति वेद ॥१०॥ पादाभ्यामध्वनो वेदेति वेद ॥ ११ ॥ पुस्तस्य प्रास्रवणस्य प्रादेशर्मात्रादुदक् तत् पृथिव्यै मध्यम् । अथ यत्रैते सप्तर्षयस्तद्विवो मध्यम् ॥ १२ ॥ अथ यत्रैत उपास्तत् पृथिव्यै हृदयम् । अथ यत्रैतत् कृष्णं चन्द्रमसि तद्विवो हृदयम् ॥ १३ ॥ स य एवमेते द्यावापृथिव्योर्मध्ये च हृदये च वेद नाकामोऽस्माद्धोक्तुमैति ॥१४॥ नमोऽतिसामायैतुरेयाय धृतराष्ट्र्यै पार्थुश्रवसाय ये च प्राणं रक्षन्ति ते मा रक्षन्तु । स्वस्ति । कैमेति गार्हपत्यः । शम इत्याहवनीयः । दम इत्यन्वाहार्यपचनः ॥ १५ ॥

a) श्रवा 10.4.2.21 सर्वाणि भूतानि पर्येक्षत् (parasmai); जैआ 1.13.4 ते आत्मानमेव पर्येक्षेताम्. —b) वाचा = जिह्वा (1); श्रवा 8.5.4.1 वाचैवात्रस्य रसं विजानाति; तांवा 20.14.3 एषा वाच प्रत्यक्षं वाक् या जिह्वाग्रेण वाचो वक्षति; जैआ 1.269 वाचा स्वाद्वा चास्वादु च विजानाति. —c) रामान् m. and pl. like दाताः? but cp तैसं 5.6.8.3 नाग्निं चित्वा रामानुपेयात्. —d) तांवा 25.10.16, 22 सरस्वत्या विनशनात् प्लक्षः प्रास्रवणः. —e) छां 5.18.1; मै 6.38. —f) Mentioned only here. —g) धृतराष्ट्र and पृथुश्रवस् are mentioned in तांवा 25.15.3 (वंश). —h) के 4.8 कैमेति प्रतिष्ठा.

४.२७

कः सविता । का सावित्री । अग्निरेव सविता । पृथिवी सावित्री ॥ १ ॥ स यत्राग्निस्तत् पृथिवी यत्र वा पृथिवी तदग्निः । ते द्वे योनी । तदेकं मिथुनम् ॥ २ ॥ कः सविता । का सावित्री । वरुण एव सविता । आपः सावित्री ॥ ३ ॥ स यत्र

वरुणस्तदापो यत्र वाऽऽपस्तद्वरुणः । ते द्वे योनी । (तदेकं मिथुनम्) ॥ ४ ॥ कः सविता । का सावित्री । वायुरेव सविता । आकाशः सावित्री ॥ ५ ॥ स यत्र वायुस्तदाकाशो यत्र वाऽऽकाशस्तद्वायुः । ते द्वे योनी । तदेकं मिथुनम् ॥ ६ ॥ कः सविता । का सावित्री । यज्ञ एव सविता । छन्दांसि सावित्री ॥ ७ ॥ स यत्र यज्ञस्तच्छन्दांसि यत्र वा छन्दांसि तद्यज्ञः । ते द्वे योनी । तदेकं मिथुनम् ॥ ८ ॥ कः सविता । का सावित्री । स्तनयित्नुरेव सविता । विद्युत् सावित्री ॥ ९ ॥ स यत्र स्तनयित्नुस्तद्विद्युत्, यत्र वा विद्युत् तत् स्तनयित्नुः । ते द्वे योनी । तदेकं मिथुनम् ॥ १० ॥ कः सविता । का सावित्री । आदित्य एव सविता । द्यौः सावित्री ॥ ११ ॥ स यत्रादित्यस्तद् द्यौर्यत्र वा द्यौस्तदादित्यः । ते द्वे योनी । तदेकं मिथुनम् ॥ १२ ॥ कः सविता । का सावित्री । चन्द्र एव सविता । नक्षत्राणि सावित्री ॥ १३ ॥ स यत्र चन्द्रस्तन्नक्षत्राणि, यत्र वा नक्षत्राणि तच्चन्द्रः । ते द्वे योनी । तदेकं मिथुनम् ॥ १४ ॥ कः सविता । का सावित्री । मन एव सविता । वाक् सावित्री ॥ १५ ॥ स यत्र मनस्तद्वाग् यत्र (वा) वाक् तन्मनः । ते द्वे योनी । तदेकं मिथुनम् ॥ १६ ॥ कः सविता । का सावित्री । पुरुष (एव) सविता । स्त्री सावित्री । स यत्र पुरुषस्तत् स्त्री, यत्र वा स्त्री तत् पुरुषः । ते द्वे योनी । तदेकं मिथुनम् ॥ १७ ॥

४.२८

तस्या एष प्रथमः पादो भूस्तत् सवितुर्वरेण्यमिति । अग्निर्वै वरेण्यम् । आपो वै वरेण्यम् । चन्द्रमा वै वरेण्यम् ॥ १ ॥ तस्या एष द्वितीयः पादो भर्गमयो भुवो भर्गो देवस्य धीमहीति । अग्निर्वै भर्गः । आदित्यो वै भर्गः । चन्द्रमा वै भर्गः ॥ २ ॥ तस्या एष तृतीयः पादः स्वर्धियो यो नः प्रचोदयादिति । यज्ञो वै प्रचोदयति । स्त्री च वै पुरुषश्च प्रजनयतः ॥ ३ ॥ भूर्भुवस्तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहीति । अग्निर्वै भर्गः । आदित्यो वै भर्गः । चन्द्रमा वै भर्गः ॥ ४ ॥ स्वर्धियो यो नः प्रचोदयादिति । यज्ञो वै प्रचोदयति । स्त्री च वै पुरुषश्च प्रजनयतः ॥ ५ ॥ भूर्भुवःस्वस्तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि, धियो यो नः प्रचोदयादिति । यो वा एतां सावित्रीमेवं वेदाप्युनर्मुत्युं तरति, सावित्र्या एव सलोकतां जयति, सावित्र्या एव सलोकतां जयति ॥ ६ ॥

α) The normal formula is अप पुनर्मुत्युं जयति; e. g. in वृ 1.2.7 *et passim*; cp क 10.133.5 अव तस्य बलं तिर; अ 6.6.3 अप तस्य बलं तिर.

॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ इति जैमिनीयोपनिषत् ॥

Additions to the Notes

Page	Line	Parallel Quotations etc.
1	15	Add under a) : cp वृ 2.5.18 नैनैः किञ्चनानावृतं, नैनैः किञ्चनासंवृतम्.
"	16	Add —d ₁ after —d) : भुज् in the sense of 'to be of use'; cp नि 2.4 तथैव तान् न भुनक्ति भुतं तत्. Correspondingly add d ₁ above भुज्जीथाः in the text.
"	17	Add at the end : शं alternately splits the last पाद into two sentences, मा गृधः and कस्य स्विद् (v. l. चिद् in श्रीकर) धनम्.
"	21	Read at the end : उवट and महीधर suggest जिजीविषेरिति पुरुषव्यत्ययः प्रत्यक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य । जीवितुमिच्छेः.....
2	9	Add at the end : उवट rightly refers to छां 5.10.8 जायस्व म्रियस्वेति एतत् वृत्तयि स्थानम्.
3	8fb	Put b on शुभ्रम्; add in the notes : —b) क 10.88.15 द्वे स्तुती अशृण्वं पितृणाम्.....
5	9	Add at the end : for नमडाकि cf क 3.14.2 अयामि ते नमडाकि जुपस्व; 5.43.9 प्र तव्यसो नमडाकि तुस्य, अहं पूष्ण उत वायोऽदिक्षि; 8.4.6 दाश्रोति नमडाकिभिः.
6	6	On केनेपितं पतति प्रेषितं मनः cp क 10.136.5 अयो देवोपितो मुनिः, 6.9.5 मनो जविष्ठं पतयत्स्वन्तः; 3.39.1 इन्द्रं मतिर्हृद् आ वच्यमाना; 10.47.6 हृदिस्पृशो मनसा वच्यमानाः; वासं 34.3 यत् प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च.....; 34.6 हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु.
7	13	Add at the end : ऐत्रा 5.31 उपयत् खलु वा आदित्यः सर्वाणि भूतानि प्रणयति तस्मादेनं प्राण इत्याचक्षते.
"	15	Can नूनं be न्यूनं ? cp जैत्रा 3.156 स होवाच न्यूनं त्वं वेत्य, अन्यथा वयमतो विभ्रोति.
8	3	Add : अ 5.30.10 ऋषी बोधप्रतीबोधौ, अस्वमो यथ जागृविः.
"	7ib	Add after प्रादुर्भवन्ति : जैत्रा 3.203 तेभ्यो ह नाविरास.
"	6fb	Add after प्रजानाम् : जैत्रा 3.203 समुद्रेऽन्तर्महयक्षम्; शत्रा 11.2.3.5 ते हैते (नाम च रूपं च) ब्रह्मणो महती यक्षे (अभ्ये in शत्रा 11.2.3.4).
8	4fb	For etymological explanation of the word जातवेदस् see क 6.15.13 अग्निः...विश्वो वेद जनिमा जातवेदः and 8.39.6 अग्निर्जाता देवानामग्निर्वेद मर्तानामपीच्यम्.
9	9	For अयेन्द्रमद्भुवन्, cp जैत्रा 3.203 एत, इन्द्रमेव स्तवाम, स वावाऽयक्षे । स एव न इमं दर्शयिष्यतीति ।
	10	For तस्मात्तिरोदधे, cp क 9.97.47 तिरो वर्षासि दुहितुः (abl., cp तस्मात् in the text) दधानः.

Page	Line	Parallel Quotations etc.
10	8fb	Add : further see note on छां 3-12-3.
11	3	Add : सायण connects the story of नचिकेतस् in तैत्रा and क with क 10-135.
„	9	For नीयमानासु, cp राज्ञा 14-1-1-32 यामस्मै दक्षिणामानयेयुः; instead of आ-नी, क 10-107-5 has आ-वी, यः प्रथमो दक्षिणामाविवाय.
„	9fb	For the idiom द्वितीयं तृतीयं, cp तं ह द्वितीये वा तृतीये वा वचने उवाच—an entirely untraced remarkable उपनिषद्-quotation given by शंकराचार्य on ब्रसू 3-2-17 दर्शयति च, अयो अपि स्मर्यते.
12	1	For अनुपश्य, cp क 7-70-4 अनु पूर्वाणि चक्ष्यतुर्गुणानि.
„	18	On तिस्रो रात्रीः cp अ 11-5-3 आचार्य उपनयमानो ब्रह्मचारिणं . तं रात्रिस्तिस्र उदरे विभर्ति.
16	4	On दूरमेते विपरिते, we can say with Geldner (on क 1-163-3 आसि सोमेन समया विवृक्तः) समया <i>ist das Gegenteil von</i> दूरम्.
„	9	Add a note on पण्डितं मन्यमानाः (one word) : Compare the use of ऊह with acc. as in पण्डितं मन्यमानाः in क 10-52-3 कमप्यूहे यत् समञ्जन्ति देवाः; cp ममा 1-90-23 अधीयानः पण्डितं मन्यमानः.
16	18	Compare the use of आश्चर्य with that of कश्चित् in क 1-37-13 शृणोति कश्चिदेवम् and also in क 4-1 कश्चिद् धीरः प्रत्यगात्मानमेक्षत.
18	10fb	Add : धुराधुरम् and मेनामेनम् in जैत्रा 1-107 and 145 respectively.
19	10	After —d) क 6-5, add : तैसं 6-4-2-4 छापायै च आतपतश्च सन्धौ गृह्णाति, अहोरात्रयोरेवासमै वर्णं गृह्णाति.
„	8fb	Add : also प्रगाह.
20	1	For युक्तेन मनसा cp राज्ञा 6-3-1-14 न ह्ययुक्तेन मनसा किञ्चन संप्रति शक्नोति कर्तुम्.
21	12	For धीरः and इच्छन् cp क 10-46-2 गुहा चतन्तमुशिजो नमोभिः, इच्छन्तो धीरा भृगवो अविन्दन्.
22	9	प्राणेन संभवति = <i>unites herself with Prāṇa</i> , cp अ 6-119-2 अय पक्वेन सह सं भवेम.
25	12fb	For the idea and the vocabulary, cp क 1-24-7 नीचीनाः स्थुरपरि बुध्न एषाम्.
26	12	Add after वृ 4-1-4, (विन्यम्, गान्धर्वम्, ब्राह्मम्).
„	8fb	Cp the following from क 1-61-2 इन्द्राय इदा मनसा मनीषा, प्रत्याय पत्ये धियो मर्जयन्तः, 1-171-2 इदा तष्टः (स्तोमः) मनसा धायि देवाः; 4-58-6 अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः; 6-28-5 इच्छामीद् धृदा मनसा चिदिन्द्रम्; 7-98-2 उत इदा उत मनसा जुषाणः; 10-177-1 इदा परयन्ति मनसा विपश्चितः.

Page	Line	Parallel Quotations etc.
27	7fb	Add : अ 12.2.54 इपीकां जरतीमिष्या.....; शब्दा 1.1.4.19 यदि नडानां यदि वेणूनां यदि इपीकाणाम्; जैबा 1.9 यथा मुजादिपिकां विवृहेत; नि 9.8 मुञ्जः विमुच्यते इपीकया (attempt at etymology by connecting मुच् with मुञ्ज in मुञ्ज्).
30	9	Add : cp क 7.61.5 न यासु चित्रं ददृशे न यक्षम्.
32	8fb	For पुरुषे छाया cp शब्दा 2.2.3.10 छायेव वा अयं पुरुषः पाप्मनाऽनुपक्तः.....
,,	12fb	अतिप्रश्नान् पृच्छति; cp for a similar idea, क 10.88.18 नोपस्मिजं वः पितरो वदापि पृच्छामि वः कवयो विद्वाने कम्.
33	1fb	Add वासं 4.22 अस्मे ते वन्धुः (similar meaning); later cp मभा 4.58.65 तस्य बाणमयं वर्षं शलभानामिवायतिम् (नी. संततिम्); 5.166.3 काम्योजानां महाराज शलभानामिवायतिः; 9.13.41 शरवृष्टिमपश्याम शलभानामिवायतिम्.
34	11fb	For अनुभवति cp क 1.52.11 यामनु शवसा बर्हणा भुवत; 1.165.5 इन्द्र स्वधामनु हि नो बभूय; 3.32.11 न ते महित्वमनु भूदध यौ; तैस 7.3.14.1 आग्निना तपोऽन्वभवत्, वाचा ब्रह्म, ब्राह्मणेन वाचम्.
35	4	उपस्यश्चानन्दयितव्यं च : cp वासं 19.92 आत्मनुपस्ये न वृक्षस्य लोम; शब्दा 12.9.1.6 अश्वस्य शिश्रं माहिषी उपस्ये निधत्ते; and see also प्र 4.8; छां 5.5.1; वृ 2.4.11, 4.5.12, 6.2.13; तै 3.10.
35	10	Add : also छां 6.1.3; वृ 3.7.23; 3.8.11. For a fuller enumeration, see ऐआ 3.2.4 स योऽतोऽष्टतोऽग्नतोऽमृतोऽनृतोऽदृष्टोऽविज्ञातोऽनादिष्टः श्रोता मन्ता द्रष्टाऽऽदेष्टा घोष्टा विज्ञाता प्रज्ञाता सर्वेषां भूतानामन्तरपुरुषः स म आत्मेति विधात्.
36	13	Add after अहिनिर्लयनी : cp क 9.86.44 अहिर्न जूणांमति सर्पाति त्वचम्; शब्दा 11.2.6.13 स ययाहिस्त्वचो निर्मुच्येत, एवमस्मान्मत्स्याच्छरीरात् पाप्मनो निर्मुच्यते; जैबा 1.9 स ययाहिरहिच्छयै निर्मुच्येत.
37	14	समुद्र इत्येवं प्रोच्यते. Was it originally एव as in छां 6.10.1 ?
,,	3fb	Add : also क 1.92.6 and 1.183.6.
43	10	Stages in the process of धनुर्गृहीत्वा etc. given vividly in वासं 16.22-23 : नम इषुमद्भ्यो धन्वाविष्यश्च नम आतन्वानेभ्यः प्रतिदधानेभ्यश्च नम आयच्छद्भ्योऽस्यद्भ्यश्च नमो विष्टनद्भ्यो विध्यद्भ्यश्च; see also तैस 4.5.3.2 with variants.
50	8fb	Add the following note on अन्तेगासी : शब्दा 5.1.5.17 अन्तेगासी वा ब्रह्मचारी वा एतयनुरधीयात्; ऐआ 3.2.6 ता एताः संहिता नानन्तेगासिने प्रब्रूयात्, नासंवत्सरवासिने, नाप्रवस्त्रे इति आचार्याः; also वृ 6.3.7; छां 3.11.5; 4.10.1.

Page	Line	Parallel Quotations etc.
52	4fb	For अप्यो आवय, cp वार्तिक 2 सिद्धं तु ओआवये परस्य चेति वचनात्, on पा 8-2-92 अग्नीत्रेपणे परस्य च; also पतञ्जलि on पा 8-2-89 प्रणवदेः— त्रिमात्रमोकारं त्रिमात्रमोकारं वा विदधति तं प्रणव इत्याचक्षते
53	4fb	Add : See also वेदमनूच्य in तै 1-11, which means वेदानुवचनं कृत्वा.
„	3fb	On सत्यं वद, cp श्रुत्वा 14-1-1-33 एकं ह वै देवा व्रतं चरन्ति यत् सत्यम्, तस्माद् सत्यमेव वदेत्.
54	10	Add after अतिथिन् प्रति पश्यति : अ 9-6-1 यो त्रिषाद् ब्रह्म प्रत्यक्षम्; ऐआ 1-1-1 यो वै भवति यः श्रेष्ठतामश्नुते स वा अतिथिर्भवति न वा असन्तमातिथ्या-याद्रियन्ते.
56	3	Add the following note as c on अथर्वाङ्गिरसः—अ 10-7-20 अथर्वाङ्गिरसो मुखं स्कम्भं तं ब्रूहि; 11-6-14...कचः सामानि भेषजा (i. e. अथर्ववेद) यजुषि...; तैत्रा 3-12-8-2 अथर्वाङ्गिरसश्च ये; श्रुत्वा 10-5-2-20 अग्निमित्यध्वयं व उपासते, सामेति छन्दोगाः, उक्थमिति बह्वृचः, यातुरिति यातुविदः (perhaps a reference to the sorcery of the अथर्ववेद.).....; 11-5-6-7 मेदआहुतयो ह वा एता देवानां यदथर्वाङ्गिरसः; छां 3-4-1-2; वृ 2-4-10; 4-1-2.
„	12	2) इं alternately reads आसने न.
57	2	It would be better if we could read सत्यम् in सत्यमभवत्, cf सच्च त्यच्चाभवत् above and in वृ 5-5-1.
„	9	...स्वयमकुरुत...सुकृत...; an attempt at etymology of सुकृत as स्व (यं) कृत, cp स्वधा = सुधा in क 2-35-7 स्वर्धा पीपाय; 1-14-2 स्वधा अधयत्; अ 18-3-3 सं सोमेन मदस्व सं स्वधामिः; and स्वाधित = सुधित in तैत्रा 3-7-13-1 प्रियाण्यज्ञानि स्वाधिता पश्वि.
60	7	Add at the end : also तैत्रा 3-7-3-4 आपस्तु न परिचक्षीत...तस्मादापो न परिचक्ष्याः.
61	3	Add at the end : श्रुत्वा 6-7-4-9 देवानां वै विधामनु मनुष्याः; 10-2-4-3 स एष एकशतविधः, तस्य रश्मयः शतं विधाः, एष एवैकशततमो य एष तपति.
61	8	Add before तैआ the following :—क 1-148-1 स्वर्णं चित्रम्; 2-2-7 स्वर्णं शुक्लम्, 8 स्वर्णं दीदेत्, 10 स्वर्णं शुशुचीत; 2-8-4 स्वर्णं भानुना चित्रो विभात्यर्चिषा; 4-10-3 स्वर्णं ज्योतिः; 10-123-7 स्वर्णं नाम जनत प्रियाणि.
62	3fb	Add the following note on प्राणाद् वायुः—तैसं 5-1-5-1 प्राणो वै वायुः.
„	2fb	Similarly on चक्षुष आदित्यः—क 10-16-3 सूर्यं चक्षुर्गच्छतु.....
63	1	Note on नाम्ना अपानः—Connection of अपान with नामि not unnatural with प्राण; see अ 2-28-3 मेमं प्राणो हासीन्मो अपानः; 5-30-15 मा ते प्राण उप दसन्मो अपानः; 2-16-1 प्राणापानौ मृत्योर्मा पातम्...; वासं 13-19 विश्वस्मै प्राणाय, अपानाय, व्यानाय, उदानाय...

Page Line

Parallel Quotations etc.

- 63 8 For आयतनम् and प्रतिष्ठिता. (प्रतिष्ठा), see note on छा 3 12 3
- 70 13 Add : the forms दुर्गन्धि and आज्ञनगन्धि do not seem to be covered by पा 5 4 135 गन्धस्य इत्, उत् पूति सु सुरभिभ्यः, दुर्गन्धि occurs in मनु 6 76 चर्माननद्ध दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयो, दुरभि (wrong formation) on the analogy of सुरभि occurs in मैत्र 2 1 3 दुरभि वा एतमारद् यमाभिःशसन्ति.
- 71 9fb For अक्षिराः cp the following —ऋ 1 45 3 आक्षिरस्वन्मद्विवत् प्रस्कण्यस्य श्रुथी हवम्, 1.139 9 दध्यद् ह मे जनुष पूर्वो अक्षिराः प्रियमेध. कण्वो अत्रिर्मुनिर्दु, 3 31 7 अयाभवदाक्षिरा सयो अचन्द.
- 72 2fb For आज्ञे सरणम् cp also जैत्रा 2 128 स बृहस्पति. आज्ञिसरण (adj) पन्यानमपश्यत्, ऐत्रा 2 25 हन्त, आज्ञि अयाम्
- 73 2fb Add the following note on यत्काम. स्तुनीतेति यत्काम. स्तुनीतेति. Prof. Louis Renou has drawn pointed attention to these 'Répétitions en fin de khanda' in the chapter 'Remarques sur la छान्दोग्य-उपनिषद्' of his 'Études Védiques et Paninéennes : Tome I' (1955) So far as the छा is considered, we find these repetitions at the end of the following sections : I 3, 5, 7, 9, 11, 13, II 10, 21, 23, 24, III 11, 13, 14, 15, 17, 18 (not noticed by Renou), 19, IV. 3, 9, 15, 17, V 2, 10, 24, VI 7, 16, VII 26, VIII 6, 12, 13, 14, 15 These repetitions are generally of two or three words, one is the minimum and four is the maximum श, except in two or three places, has noticed and tried to explain the purpose of this द्विरप्यास, द्विराक्षि or द्विवचन (e g आदरार्थ, वियासमाप्त्यर्थ, उपासनसमाप्त्यर्थ, अध्यापपरिसमाप्त्यर्थ, साक्षात्प्रियसमाप्त्यर्थ, सामोपासनसमाप्त्यर्थ, यज्ञकल्पनापरिसमाप्त्यर्थ, दर्शनसमाप्त्यर्थ, कर्मसमाप्त्यर्थ, समस्त-प्रश्ननिर्णयप्रदर्शनार्थ, त्रिवृत्करणप्रकरणसमाप्त्यर्थ, मन्त्रपरिसमाप्त्यर्थ, अत्यन्तानर्थ-हेतुत्वप्रदर्शनार्थ and उपनिषद्वियापरिसमाप्त्यर्थ) If we examine other Upanishads in the present collection, we find there as follows.—ई 17 कृतो स्वर कृतस्मर (which we find in the same passage in वृ 5 15 1), के 4 9 प्रतिष्ठितेति, क 3 17 तद्दानन्त्याय कल्पते, 6 17 त त्रियाच्छुक्रममृतम्, प्र 3 12 विज्ञायामृतमश्रुते, 6 8 नम. परमऋषिभ्यः (also in मु 3 2 11), मा does not contain any repetition; ते 1 9 तद्धि तपः; ऐ 1 3 14 परोक्षप्रिया इव हि देवा, 2 6 समभवत्; 3 4 समभवत्; it is extremely remarkable that वृ does not have any repetition, श्वे 1 16 तद् ब्रह्मोपनिषत्परम्, 2 17 नम. (!), 6 23 प्रकाशन्ते महात्मन, को 1 7 य एव वेद (also in कौ 4 19), 2 15 तथा समापयितव्यो

Page Line

Parallel Quotations etc.

भवति; 3-8 स म आत्मेति वियात्; मै 1-4 त्वं नो गतिः; 2-7 अवास्थिता इति; 3-5 आनोतीति; 4-6 पुरुषस्य; 5-2 अन्तर्वाहिश्च; 7-11 द्वैतीभावो महात्मन इति; बाष्कल has none; छागलेष is incomplete at the end and has, therefore, it seems, no repetition; आर्येय 10 नमो ब्रह्मणे; शौनक 5 शौनकः; and last but not the least जै 2-15 साम वेद; 4-28 सावित्र्या एव सलोकतां जयति.

73 13 & 14 Add in the notes उपसरणानि...उपधावेत् cp क 9-3-7 एष दिवं विधावति and 9-3-8 एष दिवं व्यासरत्, also पा 7-3-78 पाद्मा...सर्तिशद-सदां पिबन्निध...धौशीपसीदाः, ऐवा 7-14 वरुणं राजानमुपधाव स वरुणं राजानमुपससार.

79 11 On उदरशाण्डिल्य, add the following from मभा (CE) 2-7-11 :—
हविष्मांश्च गविष्ठश्च हरिश्चन्द्रश्च पार्थिवः । ह्यश्चोदरशाण्डिल्यः पाराशर्यः कृषीरलः ॥
„ 8fb Other citations from क are 4-4-1 याहि राजेवामवाँ इमेन and 9-57-3 इमो राजेव सुवतः; शं explains : (i) इमो हस्ती तं अर्हति इति इभ्यः ईश्वरः, (ii) हस्त्यारोहः वा.

80 6 क 3-48-2 यज्जायथास्तदहरस्य कामे supports the reading कामे.

84 „ हिङ्गार goes back to क 1-164-28 मूर्धनि हिङ्गुकृणोन्मातवा उ.

86 „ We find the origin of संगव in क 4-44-1 तं वां रथं वयमया हुवेम । पृथुजयमाश्विना संगतिं गोः । संगतिं गोः i. e. संगवम् is acc. of time like दोषाम्; cp तैवा 1-5-3-1 निवस्य संगवः; शब्दा 2-2-3-9 यथा संगवोऽथ शीष्मः; जै 1-12-4 आसंगवं आदिः; ऐवा 3-18 has संगविनीः—तस्माद्धेदं भरतानां पशवः सायंगोष्ठाः सन्तः मघ्यान्दिने संगविनीमायन्ति.

88 12 Origin of महामनाः seems to be क 1-165-2 केन महा मनसा रीरमाम and 6-40-1 आयाहि...इन्द्र महा मनसा सोमपेयम्.

89 1 Cp in general क 6-75-3 वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियं सत्सार्थं परिपस्वजाना । योपेव शिङ्के वितताधि धन्वञ् ज्या इयं समने पारयन्ती ॥

96 5 For अपूप, add the following :—क 3-52-7 अपूपमद्धि समणो मरुजिः; सोमं पिब वृत्रहा शूर विद्वान्; शब्दा 2-2-3-12 बीहिमयमपूपं कृत्वा, 13 यवमयमपूपं कृत्वा; 4-2-5-19 इदं वा अपूपमशित्वा कामयते.

99 7fb For the origin of the formula of oath-taking तेन सत्येन, see क 1-21-6 तेन सत्येन जागृतमधि प्रचेतुने पदे. In the Epics we find the formula made a little more explicit by the addition of the verb आलभ् :—मभा (CE) 3-210-38 सत्येनागुधमालभे; 3-281-98. सत्येनात्मानमालभे; (Bombay ed.) 13-2-72 तेनाहं विप्र सत्येन स्वयमात्मानमालभे; 15-3-52 सत्यमात्मानमालभे; 5-172-14 तथा मूर्धनमालभे; 15 सत्येनात्मानमालभे.

Page	Line	Parallel Quotations etc.
99	3fb	Add also मभा 9-9-35 कोशद्विद्वितैरन्ये भवार्ता न निवर्तते ! (really for निवर्तते; न निवर्तिताः; as commented by नी, is obviously wrong, the sense being quite the contrary).
100	6	उद्दालक आरुणि himself was the teacher of so many ऋषिः, besides his famous son, श्वेतकेतुः—e. g. शन्ना 11-5-3-1 शौचियो ह प्राचीन-योग्यः । उद्दालकमाहनिमाजगाम । ब्रह्मोद्यमाग्रिहोत्रं विविदिपिण्यामीति; 12-2-2-13 प्रोतिर्ह कौशाम्बेयः । कौसुरुविन्दिः उद्दालके आरुणौ ब्रह्मचर्यमुवास; पन्ना 1-6 न हि तदमुष्मिन्ल्लिके शक्नुवन्ति यदस्माद्धोकादकृत्वा प्रयन्ति । एतद्ध स्माहोद्दालक आरुणिः; cp also छां 5-11-2; बृ 6-3-7; कौ 1-1.
„	8	पुत्राय पिता.....i. e. from father (older generation) to son (younger generation); cp ऋ 7-87-4 युगाय विप्र उपराय शिक्षन्.
„	1fb	प्रतिष्ठा and आयतन are synonymous although they are always found together; cp ऋ 3-16-4 आ देवेषु यतते...; अ 17-1-30 सहस्रं प्राणा मयि आ यतन्ताम्; शन्ना 9-3-4-13 स्वायाम् एव एनम् एतत् दिशि आयत्तं प्रतिष्ठितं अभिपिञ्चति न वै स्वे आयतने प्रतिष्ठितः रिष्यति; शन्ना 11-5-2-10 अथो द्विप्रतिष्ठो वा अयं यजमानः.....यजमानमेवैतत् स्वर्गे लोके आयातयति प्रतिष्ठापयति (both causal); तांन्ना 20-16-1 यदिदमस्यामाधि आयत्तमूलम्; cp also छां 6-8-6 सन्मूलाः सदायतनाः सत्यतिष्ठाः (प्रजाः) and के 4-8 तस्यै तयो दयः कर्मेति प्रतिष्ठा, वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम्.
106	7	घोर आङ्गिरस, a mythical teacher, personifying the dark side of the practice of अथर्ववेद.
107	12	For आण्डम् cp ऋ 10-121-1 हिरण्यगर्भः समवर्ततामे; शन्ना 6-1-1-10 तत् आण्डं समवर्तत; also अण्डम्, cp मनु 1-9 तदण्डमभवद्वैभम्.
„	„	For संवत्सरस्य मात्राम् cp शन्ना 11-1-6-1 तदिदं हिरण्यमाण्डं यावत् संवत्सरस्य वेला तावत् पर्यन्ल्लवत्.
„	9fb	For समेधो नीहारः cp दैतं 7-4-8-2 तस्यैकैव निर्या यत् साम्मेव्ये विप्लवान्संपपते; तांन्ना 5-9-9 तस्य सा निर्या यत् साम्मेधे विपुत्रान् संपपते; साम्मेव्य means a cloudy season.
„	„	For धमनयः cp अ 6-90-2 यास्ते शतं धमनयो अज्ञान्यनु विद्धिताः; 7-35-2 इमा यास्ते शतं हिराः सहस्रं धमनीरुत.
108	6	आवसथान् मापयांचके; here आवसथ has a special meaning : a place for the reception of guests ; in ऐ 1-3-12 आवसथ has a more general sense of ' abode.'
„	13	समं दिवा ; cp ऋ 7-62-1 समो दिवा दृष्टो रोचमानः (सूर्यः).
„	9fb	For अयाः in अधरेऽयाः, cp ऋ 10-116-9 अया इव परि चरन्ति; see नीलकण्ठ चतुर्परं on मभा (Bombay Text) 4-50-24 नाक्षत्र क्षिपति गाण्डीयं न कृतं द्वापरं न च.

Page	Line	Parallel Quotations etc.
109	13fb	अश्वतरीयम् cp ऐत्रा 4-9 अश्वतरीयेन अग्निः आजिम् अघावत्; see also जै 1-4-4 and notes thereon (which are included later in these 'additions').
111	6	आभिप्रतारिन् see जैत्रा 3-156 तद् होवाचामिप्रतारणो जीर्णः शयानः । पुत्रा हास्य दायं विभेजिरे.
112	12,13	चतुःशता गाः...नासहस्रेण...cp तैसं 7-1-5-2-3 ते संवत्सर एकां ग्राममृजन्त । सा वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः प्राजायत व्रीणि च शतानि त्रयस्त्रिंशतं च ($333 \times 3 = 999$) । अथ सैव सहस्रतमी अभवत्.
„	12	उप त्वा नेष्ये cp अ 11-5-3 आचार्य उपनयमानो ब्रह्मचारिणम्.
114	4fb	For the reading कामे in the text, cp क 3-48-2 यन्नायपास्तदहरस्य कामे.
115	12	अन्तेवासिनः cp शत्रा 5-1-5-17 अन्तेवासी वा ब्रह्मचारी वा; also वृ 6-3-7; छां 3-11-5; तै 1-3, 11.
„	7fb	For बहवः.....पुरुषे कामाः....., also cp क 10-46-10 पुरुषृहो मानुपासः .
120	2	लोह probably means 'Copper' or 'Bronze'; cp वासं 18-13 हिरण्यं च मे, अयश्च मे, श्यामं च मे, लोहं च मे...
„	7	कुरुन्श्वाऽभिरक्षति. Renou suggests विश्वौ or विश्वा (n. pl.) [विश्वौ, better in our opinion] in line with the following gloss in the text सर्वाश्चत्विजोऽभिरक्षति.
123	12	महज्जिगमिषेत् cp ऐत्रा 8-23 अजैषीर्वै समन्तं सर्वतः पृथिवीं महन्मा गमयेति; छां 7-6-1 तस्माद्य इह मनुष्याणां महतां प्राप्नुवन्ति...
„	13	मन्यं दधिमधुनोः उपमन्य cp वासं 30-12 अवसत्यै वधाय उपमान्यितारम्; तैत्रा 1-6-8-4-5 एकधा उपमन्यति । एका हि पितृणाम् ।; शत्रा 2-6-1-6 तस्मात् सक्तुदुपमथितो भवति; वृ 6-3-13 औदुम्वर्या उपमन्यन्तौ.
127	8fb	अरण्ये contrasted with ग्रामे in छां 5-10-3; see also वासं 3-45 यद् ग्रामे यदरण्ये...यदेनश्चकृमा वयम्...; अ 12-1-56 ये ग्रामा यदरण्यं...तेषु चारु वदेम ते.
128	14,17	अध्रं भवति, मेघो भवति, प्रवर्षति cp in this connexion these three names 4 अभ्रपन्ती 5 मेघपन्ती 6 वर्षपन्ती from among the seven names of कृत्तिकास mentioned in तैसं 4-4-5-1.
129	4	क्षुद्राणि...भूतानि...cp क 1-129-6 अव क्षुद्रमिव स्नेते; also in पा 2-4-8 क्षुद्रजन्तवः..
„	8fb	बुडिल आश्वतराशि, see note a on वृ 5-14-8.
„	„	महाशालाः cp a similar word सुपंसद् in क 1-112-7 याभिः शुचन्ति धनसौ सुपंसदम्.

Page	Line	Parallel Quotations etc
30	1	सप्रति cp ऐत्रा ७ 31 प्राणे हाम्य सप्रति हुत भवति तैत्रा 2 1 2 12 यदोपस जुहोति तदेव सप्रति, शब्दा 6 3 1 14 न ह्ययुक्तेन मनसा किंचन सप्रति शक्नोति कर्तुम्, also छा 8 11 1, निरुक्त 6 22 उपसर्ग लुप्तनामकरण, यथा सप्रति, पा 2 1 6 असप्रति and in गण 'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च' (पा 2 1 17)
31	2	सुत प्रसुतमासुतम् cp ऋ 7 37 1 अभि त्रिपुष्टे सवनेषु सोमै, 8 2 7 तय इन्द्रस्य सोमा सुतास सन्तु देवस्य, for only आसुतम् cp ऋ 1 10 4 7 इन्द्र क्षुभ्यो वय आसुतिं दा, 7 97 7 पुरु सखिभ्य आसुतिं करिषि, 10 42 ७ तीव्रान्तसोमो आसुनोति प्रयस्वान्
33	11fo	प्राणाय स्वाहेति cp छा 5 19-23 with छा 3 13 1-5, नृ 1 5 3 3 4 1, 3 9 2, मै 2 6 for the detailed enumeration of the पञ्च प्राणा, though not always in the same order
35	1	Add in brackets after वृ 5 14 8. सद्गति and सन्साय, cp प्रद्वयते here.
36	1fb	Add after कृग्यायसम् जे 4 1 2-3 अयस्सयेन वर्मणा, लोहमयेन वर्मणा
37	5	Cp ऋ 10 5 7 असच्च सच्च परमे व्योमम् ..
41	7fb	उदालको हालगि cp शब्दा 10 3 4 1, 11 2 7 12, 12 2 1 9, छा, 5 3 1, 6 1 1, वृ 6 2 1
142	1	शकुनि सूत्रेण प्रसद्व cp ऋ 1 12 5 2 मुक्षीजयेन (cp सूत्रेण) पदि (cp शकुनि) उत्तिनाति (cp प्रसद्व)
"	11	Add . and in compound एकशुद्ध in अ 8 7 4 प्रसृगती स्तम्भिनी रेकशुद्धा प्रतन्वतीरोपधीरा वदामि
"	6,7fb	For सन्मूला, सदायतना and सप्रतिष्ठा cp के 4 8, see also note on छा 3 12 3
144	12	मूलेऽप्याहपात् पथ्ये अमे cp ऋ 3 30 17 उद्गृह रक्ष सहमूलमिन्द्र, वृथ मय्य प्रत्यग्र शृणीहि
147	1,2	परशुमस्ये तपत for the axe-ordeal (अग्निद्विष्य) cp ऋ 3 53 22 परशु चिद् नि तपति, see मन्त्रवाङ्मय 1 8 7, कौशिकसूत्र 26 on यन्मिरिति (अ 1 25 1) । परशु जपन्तापयति स्वाययति अत्रसिञ्चति
148	1	आथरंगं चतुर्थम् cp अ 19 23 1 आथरंगानां चतुर्ग्वेभ्य स्वाहा, तानां 12 9 10 भेषज वाऽऽथरंगानि भेषजमेव तत् करोति, मु 1 1 5 अथरवेद
"	5	Add after पञ्चम वेदम् cp गोत्रा 1 1 10 पञ्च वेदान् निरामिमीत सर्पवेद पिशाचवेद असुरवेद इतिहासवेद पुराणवेदमिति, शब्दा 13 4 3 12, 13 इतिहासे वेद, पुराण वेद, तैत्रा 2 9 1 इतिहासान् पुराणानि
149	10fb	द्वे वामलके, it might be अमलके or आमलके, cp अमलाकाण्डेन in जै 1 38 6

Page	Line	Parallel Quotations etc.
149	10fb	अक्षौ the nut of the निर्भीदक (Terminalia bellerica), for निर्भीदक, see क 7.86.6 and 10 34 1.
„	9fb	For अनुभवति cp प्र 4 5 and 5 3.
153	10	आयै (v 1 आयै), acc to श. वर्णव्यत्ययेन from आयौ All the readings are recorded by रगरामानुज, for आय, cp क 2 38.10 आयै वामस्य सम्ये रयणिाम्.
„	1fb	Add after भविष्यति : शत्रा 21.1 3 यदेम लोकमाप आगच्छन्ति, अयेहान्नाय जायते
157	11fb	निष्ठा (originally निष्ठा, cp निस्तिष्ठति), निष्ठा! bedeutet (has the sense of) Entscheidung (decision), Gewissheit (certainty) (Geg. [as against] सशय), cp मभा 14 20 27 सशयस्त्व जायते (said of मनः), ततः सजायते निष्ठा (said of बुद्धि) and 14 22 12 मनस्त (सशयम्) अधिगच्छति, ... बुद्धिस्ता (निष्ठाम्) अधिगच्छति, for निष्ठा see क 3 31 10 जाते निष्ठामदधुर्गापु वीरान् and 9 110 9 गृहे न निष्ठा वृषभो वि तिष्ठसे
158	14	आयतनानि. Later, sense limited to 'holy place' or 'sanctuary' as suggested by Macdonell and Keith, cp रामायण 2 25.4 चैत्येष्वायतनेषु च.
„	3fb	No corresponding अक्षय्यलोकः after स्वराट्.
„	„	कामचारः, cp क 9 113 9 यत्रानुकामं चरण निनाके त्रिदिवे दिवः.
159	8	After क्षय्य लोक जयति add : योऽपरेणादित्यम्, after अक्षय्य लोकं जयति add : यः परेणादित्यम्.
„	3fb	Add तत्स्फन्द इत्याचक्षते, as marking the end of the अध्याप
„	2fb	Add : v. 1 सनत्कुमारः (in contrast with सनात्कुमारः of the text, as corrected in the Text-Corrections)
163	2	न तमिह दर्शनाय लभते The word दर्शनाय seems to be taken direct from क 1 116 23 पशु न नष्टमिह दर्शनाय ददधुः (नास्तया), it is also remarkable that दर्शनाय occurs only once in क.
165	13	अरण्यायनम्, cp a सन्यासशासन quoted by श on ई 2 as follows : 'न जीवति मरणे वा गृधिं कुर्वति, अरण्यमियादिति, पदं ततो न पुनर्यात्', शं also quotes this in his भाष्य on ब्रह्मसूत्र 3 4 40.
165	9fb	Add after पुसन्न कृतम् : अ 5 4 4 3 अश्वत्यो देवसद्वनस्तृतीयस्यामितो त्रिवि, क 6 1; गी 10 26, 15 1, 3.
166	1	महापय....गच्छति . cp पा 4.3 85 तद् गच्छति पयिद्वृतयोः.
„	10	स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो भवति (i. e. न उत्क्रामति) तावज्जानाति, for the use of यावत् न and तावत् cp क 10 88 19 यावन्मानमुपसो न प्रतीक मुष्ण्यो वसते मातस्त्रिः । तावदधाति उप यत्तमापत् ..., अ 12 4 27 यावदस्या

Page	Line	Parallel Quotations etc.
166	10	गोपतिर्नोपशृणुयाद्वचः स्वयम् । चरेदस्य तावद् गोपु...; शब्दा 1-9-2-12 वै तावदेवता आसते यावन्न समिष्टयन्जुर्बुद्धति; similarly for the त यत् न instead of यावत् न see क 10-111-7 आ यन्नक्षत्रं ददृशे । पुनर्यतो न किरद्धा नु वेद.
„	11	नीतः cp शबर on मीसू 10-5-11-44 न पूर्वे सवने आति नीतः.
166	10fb	Add at the end: Renou compares उद्मीयते with उन्मि cp क 10-10-9 सूर्यस्य चक्षुर्मुद्गुरुन्मिमीधात्, the meaning of v again is not quite certain.
167	11	अप्सु...आदर्शे...cp ऐआ 3-2-4 अयाप्यादर्शे वोदके वा जिह्वाशिरसं वा वाऽऽत्मानं पश्येत्; cp also वृ 2-1-9; 3-9-15, कौ 4-10; गी 3-38 द दर्शो मलेन च. Acc. to Bailey, cp abdži-ps 'transparent glass'; आदर्शे (glass, mirror) and अप्सु (water) are re similarly in Iranian, Oir. āp = water (* āpaka) and l āpa-Kēnak (made crystal).
168	4	भिक्षया; Macdonell and Keith suggest आभिक्षया as the co reading; cp अ 11-5-9 ब्रह्मचारी भिक्षामा जहार; see भिक्षाचर्य in वृ and 4-4-22.
173	...	Add ॥ इति छान्दोग्योपनिषत् ॥ at the end.
179	6fb	Add after असक्त, ऐवा 6-33 पापिषां ते प्रजां करोमि यो मेत्यम इति.
183	3,10fb	मृत्योः...; तमसः...; cp अ 5-30-11 उदेहि मृत्योर्गन्भीरात् कृष्णा तमसस्परि.
185	2	स इमेवात्मानं द्वेषाऽपातयत्; but इतरेतरकारणत्वम् in क 10-72-4 अदि अजायत दक्षाद्वदिति: परि and in क 10-90-5 तस्माद्विराज्जायत विराजो पूरुषः; also गौका 4-15 पुत्राज्जन्म पितुर्यथा.
„	17	सा गौरभवद् वृषभ इतरः; cp क 4-3-10 वृषा शुक्रं दुग्धे पृथिरूषः; 10 अग्निर्ह नः प्रथमजा क्रतस्य पूर्वं आयुनि वृषभश्च धेनुः.
186	1	पदेनानुविन्देत्; cp क 1-65-1...धीराः पदैरनु गन्त, उप त्वा सीद 10-46-2 पशुं न नष्टं पदैरनु गन्त.
190	15	Add after निपूणामि ते : निपूलाः पिण्डाः see पतञ्जलि on पा 1-1-72.
192	15fb	Cp in this connexion of प्रतिलेहय and अनुधापयः शब्दा 2-5 यदेव द्वियै स्तनावाप्यायिते, ऊधः पशूनाम्...तास्ततः स्तनावेवाभिपय संभ 2-5-1-6...यासां पयो न भवति, जातमेव ता अयादयन्ति; जैत्रा 1-1 यया इ जातः स्तनमभिपयेत्.
195	11	मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जप्यः; cp ऐवा 7-13 नापुत्रस्य लोकोऽस्ति.
197	10fb	एकमेव व्रतं चरेत्, cp शब्दा 14-1-1-33 एकं ह वै देवा व्रतं चरन्ति सत्यम्, तस्माद् सत्यमेव वदेत्.

Page	Line	Parallel Quotations etc.
200	1,10fb	But cp श्रुता 2.1.3.4 अमृता देवाः, . . सर्वमाप्नुते । मर्यां पितरः, पुत्रा हायुषो म्रियते.
201	14	Add after को 4.19 : cp तैत्ति 2.3.2.1-2 प्रतिलोम विप्राहम् अनुलोम अविप्राहम्
202	8fb	सत्यस्य सत्यम्, cp ऋ 8.57.2 सत्याः सत्यस्य, 9.113.11 कामस्य कामाः, 10.55.4 पुष्टस्य पुष्टम्, 10.102.12 चक्षुषं चक्षुः.
203	6fb	विश्वामित्र. जमदग्निः, जमदग्निः as teacher of विश्वामित्र see ऋ 3.53.15 सप्तर्षी जमदग्निदत्ता, 16 या मे (विश्वामित्राय) पलास्ति जमदग्ने यो ददुः, for the formation of विश्वामित्र see पा 6.3.128 विश्वस्य वसुरागे and 130 मित्रे चर्षी
„	7fb	गौतमभरद्वाजौः भरद्वाजेषु mentioned in ऋ 1.59.7, which is a सूक्त by नौधा गौतम, for the various ऋषिः, note the following : ऋ 9.114.2 ऋषे कश्यप, अ 2.32.3 अनिरुद्ध किमयो हन्मि कण्ववज्-जमदग्निवत्, 4.29.3 (जमदग्नि, अनि, कश्यप, वसिष्ठ), 5 (भरद्वाज, विश्वामित्र) and 6 (गौतम), 19.53.10 स्वयम्भू कश्यपः कालात् तैत्ति 1.8.8 कश्यप. पश्यको भवति यत् सर्वं परिपश्यतीति, सौक्ष्म्यादिति.
205	1	आविक 1 e. 'woollen cloth' first occurs here in Vedic literature, मनु 5.119-120 has कौशेयाविकयोः ऊषैः शुद्धिर्विज्ञानता कार्या
„	8fb	Cp वृ 4.5.3, in a different context, cp श्रुता 2.1.3.4 अमृता देवाः । नामृतत्वस्याश्नास्ति, सर्वमाप्नुते
207	13,14	इतिहास पुराण व्याख्यानानि. We find इतिहास (legend) in juxtaposition with अन्त्याख्यान (tale) in श्रुता 11.1.6.9 : नैतदस्ति यद्देवाभिर, यदिदमन्त्याख्याने त्वदुद्यते इतिहासे त्वत्, in निरुक्त 2.10 तत्रेतिहासमाचक्षते, 4.6 ब्रह्म इतिहासमिथ, ऋग्मिथ, गायामिथ भवति, 12.10 यम च यमी च इति ऐतिहासिका, वार्तिके on पा 4.2.60 ऋतूक्यादिसूत्रान्ताट्ठक् runs as follows :—आख्यान (यवक्रीत, मियद्भु, ययाति), आख्यायिका (वासुदत्ता, सुमनोत्तरा), इतिहासपुराणेभ्यश्च, श comments thus : इतिहास - सर्वशी-पुत्रवत्सो सवादादि., 'सर्वशी हाप्सरा' (श्रुता 11.5.1.1) इत्यादि ब्राह्मणमेव, पुराणम्—'असदा इदमत्र आसीत्' (तै 2.7) इत्यादि, अनुव्याख्यानानि—(1) मन्त्रविवरणानि (2) वस्तुसम्यक्वाक्यविवरणानि, व्याख्यानानि—(1) अर्थवादा. (2) मन्त्रविवरणानि
212	1	आसुरिर्भाद्राजात् cp वृ 4.6.3, but see वृ 6.5.2 आसुरिर्भाद्राजवल्क्यात्
„	6	अयास्य आक्षिरस cp वृ 4.6.3, छा 1.2.12, जै 2.7.2, 2.8.3.
„	9	अयर्वा देव, head of a semi-divine family of mythical priests, characteristically he is the pupil of मृत्यु
212	14fb	स ह गवा सहस्रमप्ररोध, cp ऋ 1.10.7 सुनिवृत सुनिरज गवामप वज वृषि, 1.130.3 वज वजी गवामि, 9.108.6 अभि वज तलिपे गव्यमभ्ययम्.

Page	Line	Parallel Quotations etc.
212	14,15	दशदश पादा एकैरुस्याः शृङ्गयोरावद्धा बभूवुः; cp क 1-122-14 हिरण्यकर्णं मणिमीवं अर्णः (here we have शृङ्ग instead); 8-65-10 दाता मे पुपतीनां राजा हिरण्यवीनाम्; ऐवा 8-23-3 हिरण्येन परीवृतान् कृष्णाञ् शुक्लदत्तो मृगान् मण्यारे भरतोऽददात्.
216	13,14,17	वार्तं प्राणः, चक्षुरादित्यं, कर्म ह्यैव तद्वचतुः; cp क 10-16-3 सूर्यं चक्षुर्गच्छतु वातमात्मा यां च गच्छ पृथिवीं च धर्मणा.
217	2	दुहिता गन्धर्वगृहीता; cp ऐवा 5-29 एतदु हैवोवाच कुमारी गन्धर्वगृहीता; also वृ 3-7-1 भार्या गन्धर्वगृहीता.
218	9fb	Add after मृत्युम्ः कौ 3-3 आर्तो मरिष्यन्; for आर्तम् cp तैस 7-4-8 आर्तं वा एते संवत्सरस्य अभि दीक्षन्ते; व्यस्तम् is also substituted for आर्तम्.
223	8fb	जातु cp क 10-27-11 यस्यानक्षा दुहिता जात्वास्; तैवा 2-8-9-1 ययोर्वर्तं न ममे जातु देवयोः; शत्रा 2-2-2-20 न वदन् जातु नावृतं वदेत्; जैवा 2-83 स यथा जातु अप्रातिजगृहिवान् स्याद्, एवमास्; जनुषा is the same as जातु, cp क 4-20-7 न यस्य वर्ता जनुषा न्वस्ति.
224	1,3	अहं वै त्वा याज्ञवल्क्य...अहं त्वा द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थाम्; mark the repetition अहं त्वा.
225	3	निमेषाः...संवत्सराः cp तैस 7-1-15 अहोरात्रेभ्यः स्वाहा । अर्धमासेभ्यः स्वाहा । मासेभ्यः स्वाहा । ऋतुभ्यः स्वाहा । संवत्सरेभ्यः स्वाहा ।; वृ adds निमेष and मुहूर्त.
226	9fb	महिमानः cp क 10-114-7 चतुर्दशान्ये महिमानो अस्.
229	9	Add : also शत्रा 4-6-8-7 and 5-2-4-15 अथैत एकैकमेवोन्मुकमादाय यथाधिष्यं विपरायन्ति तैरेव तेषामुन्मुकैः प्रव्यन्ति इति ह स्माह याज्ञवल्क्यः.
233	5	पिता मेऽमन्यत. A standard phrase, cp शत्रा 12-2-2-13 कुमार कति ते पिता संवत्सरस्याहानि अमन्यत.
,	15	उदङ्कः शौलन्वायनः; cp तैस 7-5-4-2 एताश्च ह वा उदङ्कः शौलन्वायनः सत्रस्यार्द्धि-मुवाच यदशरात्रः.
236	16	परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विपः. For example see क 10-53-11 गर्भं योषामदधुर्वत्समासनि; other examples are क 4-3-10 वृषा शुक्रं दुदुहे पृथिरूपः; 10-31-10 स्तरीर्यत सूत and so on; 10-32-3 ...पुत्रो यज्जानं पित्रोर्धीयति.....
238	1	किंज्योतिर्यं पुरुषः; cp क 1-24-7 अस्मे अन्तर्निहिताः केतवः स्युः; 1-191-4 नि केतवो जनानां (अविक्षत); 5-66-4 नि केतुना जनानां चिकेये.
239	11fb	स्वेन ज्योतिषा; cp क 6-9-4 इदं ज्योतिःस्रुतं मर्त्येषु; also छां 3-13-7 यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः.
,	4fb	न तत्र रथा न रथयोगाः cp क 2-8-1 वाजयन्त्रि नू रथान् योगौ अग्रेरुप स्तुहि; रथान् and योगान् "sind beides Abkürzungen für रथयोगान्" (Geldner).

Page	Line	Parallel Quotations etc.
240	3	Add after अचर्क्युः :—क 1-34-9 कदा योगो वाजिनो रासभस्य; 8-85-7 युआथो रासभं रथे.
„	3fb	जक्षत् from $\sqrt{\text{हस्}}$; according to modern linguistic terminology, जक्षत् is a weak—(or zero) grade form of हस्, reduplicated (जहसत् = जक्षत् with the लोप of अ); corresponding normal (अत्-गुणः) and strengthened (आत्-वृद्धिः) grades of हस् will be the forms हसति and हास.
242	12	Add after अपि रोदितीव; cp ऐआ 3-2-4 अय स्वमाः । पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति, वराह एनं हन्ति, मर्कट एनं आस्कन्दयति, आशु बाधुरेनं प्रवहति.....
243	3	अमणोऽभनणः, तापसोऽतापसः. If अमण is from अम as तापस is from तपस्, then mark the juxta-position of अम and तपस् in अ 4-35-2 यमन्वाविन्दन् तपसा अमेण; 6-133-3 तमहं ब्रह्मणा तपसा अमेण; 10-7-36 यः अमात् तपसो जातः; 11-5-4 अमेण लोकांस्तपसा पिपति; 12-5-1 अमेण तपसा सृष्टा.
245	12fb	Add before क 10-146-3 : क 3-33-9 ययौ वो द्वादनसा रथेन.
246	3	सूतग्रामण्यः cp अ 3-5-7 येऽराजानो (emended by Weber) राजकृतः सूता ग्रामण्यश्च ये; शब्दा 3-4-1-7 यथा राज्ञोऽराजानो राजकृतः सूतग्रामण्य एवम् ...; पा 7-1-56 श्रीग्रामण्योश्छन्दसि (काशिका - अन्यत्र सूतग्रामणीनाम्).
247	2,3	निष्क्रामति...शरीरदेशेभ्यः cp पा 4-3-86 अभि निष्क्रामति द्वारम्.
249	1	अहिनिर्ल्वयनी cp म 5-5 यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते and other parallels under this; सांख्यसूत्र 4-6 अहिनिर्ल्वयनीवत्.
250	6	प्रतिबुद्धः cp GK <i>πτορις</i> ; Av (a) - <i>paitibusti</i> (सं * [अ] प्रतिबुद्धि) meaning 'not noticing.'
250	13	इहैव सन्तः, for this idiom cp अ 6-117-2 इहैव सन्तः प्रति द्यम एनत्.
„	7fb	तदेवा ज्योतिषां ज्योतिः ... cp क 6-9-5 ध्रुवं ज्योतिर्निहितं ..विश्वे देवाः समनसः सकेता एकं ऋतुमभि वि यन्ति साधु.
251	12	v. l. for महान् is महाः, which is nomi. sing. masc. of महत् (adj.).
252	2,1fb	आत्मन्येवात्मानं पश्यति cp गी 6-20 and 13-24.
„	1fb	सर्वं पाप्मानं तरति; cp शब्दा 1-8-1-22 सर्वं ह्येषा पाप्मानं तरति तस्मादाह तदुत्तरिति.
259	9	व्यक्षरम् (स-ति-यम्), cp क 5-67-10 आद् वां ब्रवाम सत्यानि उक्त्वा, where metre requires the breaking up of सत्यानि into स ति आ नि; this is the only instance in क as pointed out by Grassmann.
264	11	ओगीयः; this reading is to be preferred to ओजीयः; ओगीयः is comp. of उग्र; for the ग् instead of ज्, see Av. <i>sogard</i> and Lat. <i>augustus</i> .

Page	Line	Parallel Quotations etc.
265	12	हस्तीभूतो वहसि; cp शब्दा 3-1-3-4 यथायं पुरुषो विकृतः...ततो हस्ती समभवत् ...पुरुषाजानो हि हस्तीति.
268	7	महासुहयः सैन्यवः; cp क 10-75-8 स्वश्वा सिन्धुः सुरथा...वाजिनीवती.
272	4fb	Cp above च 6-2-15 यात् षट् मासात् उद्द् आदित्यः एति; उद्द् and एति clearly indicate उदगयनम्; cp also मनु 1-67 अहस्तत्रोदगयनं राशिः स्याद् दक्षिणायनम्. In later literature उदगयन is also termed उत्तरायण; see गी 8-24 षण्मासा उत्तरायणम्.
275	3,2fb	वीहिषवाः...खलकुलाश्वः; cp वासं 18-12 वीहयश्च मे यवाश्च मे माषाश्च मे तिलाश्च मे मुद्गाश्च मे खल्वाश्च मे मियङ्गवश्च मे अणवश्च मे श्यामाकाश्च मे नीवाराश्च मे मोधूमाश्च मे मसूरश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्.
279	6fb	त्रिरेणामनुलोमामनुमार्ष्टि; here अनुलोमम् is, in sense, an adverb; for अनुलोमन् as an adverb; cp तैसं 6-1-1-5 तस्मान्नवनीतेन अभ्यङ्कृत अनुलोमम्; शब्दा 3-1-3-9 तमभ्यनाक्ति शीर्षतोऽग्र आ पादाम्यामनुलोमम्.
280	4fb	अनन्तहितेन जातरूपेण प्राशयति; cp एवा 8-13 प्रजापतिः...जातरूप-मयेन च पवित्रेण अन्तर्धाय अभ्यपिब्वत्; निघण्टु (1-2-15) enumerates जातरूप among the synonyms for gold (हिरण्यनामानि); cp पा 4-3 153 जातरूपेभ्यः परिमाणे.
282	6	अरुण उपवेशेः; cp तैसं 6-1-9-2 अरुणो ह स्माहौपवेशिः; मैसं 1-4-10 एतद्ध स्म वा आहारुण औपवेशिः; शब्दा 2-2-2-20 तद् हाप्सरुणमौपवेशिं ज्ञातय ऊचुः; 10-6-1-1 अथ हैते अरुणे औपवेशौ समाजमुः.
288	3fb	Instead of नि 1-15, insert वासं 32-4 प्रत्यङ्मनास्तिष्ठति सर्वतोभुजः.
293	10	For the phrase सं च वि च, cp क 5-78-6 मायाभिराश्विना युवं वृक्षं सं च वि चाचयः; 10-158-4 सं चेद वि च पर्येम; 10-187-4 यो विश्वामि विपश्यति भुवना सं च पर्यति. <i>Hysteron proteron</i> , as Geldner says; in rhetorics a figure of speech in which the logical order of two elements in discourse is reversed. Literally it means 'latter, sooner.'
295	5	ऋषिं प्रसूतं कपिलं...बिभर्ति; cp क 10-27-16 दशानामेकं कपिलं समानं...गर्भं माता सुधितं...बिभर्ति.
302	8	आर्तवोऽस्मि; is आर्तव merely adjectival from ऋतु? It does not seem to denote a portion of the year consisting of more seasons (ऋतुs) than one as in अ 3-10-9 ऋतून् यजे...आर्तवानुत हायनात्.
304	8	आसन्दीम्; cp तैसं 7-5 8-5 आसन्दीमुद्गातारोहति; वासं 8-56 वरुण आसन्धा-मासजः; शब्दा 6-7-1-12 इयं वा आसन्दी, अस्यां हीदं सर्गमासजम्.
311	10fb	Instead of तैवा 8-1-3, insert तैसं 5-6-21 दिव्यावृषभौ परिमरौ.

Page	Line	Parallel Quotations etc.
312	2fb	आगरे in अ 4·36·3 य आगरे मृगयन्ते...सर्वास्तान्सहसा सहे; आगर for अगार.
316	8-10	स यदा...लोकाः, this section has been taken from the beginning of the following कण्डिका and restored to its proper place here.
319	10fb	Instead of उत्तरा हि, we must have उत्तराहि, which is equal to कुरुपञ्चालत्रा. उत्तराहि, like दक्षिणाहि, is an adverb; in this connection see पा 5·3·36-38 दक्षिणादाच्, आहि च दूरे, उत्तराच्च; for the use of उत्तराहि, see श्वा 2·1·2·4 अमी हि उत्तराहि सर्पयः उयन्ति; as the ब्राह्मण passage says, सर्पावितु ह स्म वै पुरा कक्षा इत्यचक्षते; we can definitely find out this पुरा in क 1·24·10 अमी य कक्षा निहितास उच्चा.
337	14fb	आपोऽप्यायनात्, a peculiar सन्धि of आपः + आप्यायनात्; cp गूढोऽत्मा from गूढः + आत्मा.
338	5	Add after इति ! : or a case of double सन्धि ? जानीते + इति = जानीत + इति = जानीतेति ?
364	7fb	Add after the words 'at the beginning' :—cp श्वा 2·3·4·9 स वा उपवत्या प्रतिपद्यते; 2·3·4·16 तस्योपवती प्रथमा.
365	3	उप नो नयस्व, an instance of <i>tnesis</i> .
„	4	संपश्यच्चै as imperative; cp उपाच्चै in छाग 3 as उपाच्चम्.
„	11,12fb	अतीव वचो रेचयिष्यथ, another instance of <i>tnesis</i> .
366	10	समेव क्रीडेत, a further instance of <i>tnesis</i> .
„	15	पन्थाम् a Vedic form for पन्थानम्.
367	1	प्रचोदयिता etc. a metaphor of रथ later than or prior to कठ ?
„	3	रुरुवीत <i>optative</i> from a perfect stem.
368	7	आह्वयित्तु वै Vedic infinitive.
„	8	विजितीयमिव मन्यमानः cp पण्डितमन्यमानाः cp मुं 1·28; also पा 3·2·83 आत्ममाने स्वथ (both पण्डितमन्य and पण्डितमानी).
368	13	तदगृणन्ति वासीभिः; for वासी or वाशी see also क 10·53·3 सं शिशित वाशीभिर्याभिरमृताय तक्षय; पा 3·3·108·7 इज वपादिभ्यः (वापिः, वासिः, वादिः); for वाशी in compounds see क 1·42·6 हिरण्यवाशीमत्तम (पूषन्); 7·97·7 हिरण्यवाशीः (बृहस्पतिः); 8·7·32 वज्रहस्तैः...मरुद्भिः...हिरण्यवाशीभिः.
369	6	अस्मिन्नन्वायत्तम्; cp छां 2·6·2 तस्मिन्निमानि सर्वाणि भूतानि अन्वायत्तानि; with acc. शौ 1 सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि एतदक्षरमन्वायत्तानि.
370	10,11	अन्तिके दर्वीयो नेदीय इव दूरतः; reminiscent of ई 5 तद्दूरे तद् अन्तिके.
„	16	मेने ought to be अनुमेने in line with अनुमेने; cp 2, 4 and 8.

Page	Line	Parallel Quotations etc.
370	18	असंविदानाः not conscious or on their senses; the word असंविदानौ (cp छां 8-7-2) may mean "not agreeing together" or ब्रह्मचारिणौ i.e. not knowing what संविद् (<i>sexual enjoyment</i> ; cp ऋ. 10-10-14 अथा कृणुष्व संविदं सुभद्राम्) is.
"	6fb	उदुम्बराः, an ancient people of the Punjab, as suggested by Przyluski.
371	5,4fb	वसिष्ठः and कुशिकासः Prof. Tsuji of Tokyo Univ. suggests : in this उपनिषद्, विश्वामित्र represents the lowest and वसिष्ठ, the highest stage of secret knowledge. Does not the legendary rivalry between them glimmer in the text ?
373	14	भागवत्सिमम्याभजन्ति; cp ऋ 1-156-6 ऋतस्य भागे यजमानमाभजत्
"	"	सेनान्याः; is it सेन्यान्यः acc. plu. going with प्रथमजान् ?
"	16	नामग्राहम्. णमुल् absolute, cp पा 3-4-58 नाम्यादिशिग्रहोः (नामादेशम् and नामग्राहम्).
"	9fb	अम्यात्तम्; cp छां 3-14-2.
"	6fb	इन्द्रमन्वायत्तम्; for इन्द्रम् (with acc.) अन्वायत्तानि (भूतानि) through attraction.
375	7fb	एनं मिथु एमि—"I act falsely towards this one." (
376	7	तिस्रः may stand for the three मात्राः and असौ for the अमात्र; see in this connection मां.
"	10-12	तदेतद् रुचाम्युक्तम्. रुचा is here only the first पाद "मरुत्वन्तं वृषभं वावृषानम्"; cp ऋ 3-47-5; the rest is an explanation in prose of the several पद as in the रुचा 4-58-3; e. g. यद्रावयन्ति तद्रोरवीति । यदेष्ट सर्वाणि भूतान्यनुग्रविष्टस्तन् मर्त्याः आविवेदेति ।
379	19	आक्रमणैः...The specific sense of आक्रमण is 'step to climb trees.'
380	15	अश्वतरो वाऽश्वतरी वा; cp अ 4-4-8 अश्वस्याश्वतरस्य अजस्य पेत्यस्य च, अथ रूपमस्य ये वाजाः...; 8-8-22 दिशश्चतस्रोऽश्वतरी देवरयस्य; ऐवा 3-47 यथाऽश्वो वाऽश्वतरो वा ऊहिवांस्तिष्ठेत्.
387	7	आसन्नवम्; cp ऐवा 3-18 तस्माद्धेदं भरतानां पशवः सायंगोष्ठाः सन्तः संगविनी-मायन्ति; तैवा 1-4-9-2 तस्मात् विरहः पशवः प्रेरते । प्रातः संगवे सायम्.
388	3fb	आपाम्. An irregular form of आप्; 1st pers. pl. imperf.?
400	17,20	पप्रच्छ and प्रत्युचुः; cp पा 3-2-120 ननौ पृष्टप्रतिवचने; 8-2-93 विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः.
"	18,19	येभिर्वातः...कतमे त आसन्. No ब्राह्मण i. e. explanation on this मन्त्र by the author of the उपनिषद् as we find on the next मन्त्र.

Page	Line	Parallel Quotations etc.
408	7fb	Add after स्त्रीकामतमः the following from आपस्तम्बधर्मसूत्र 2.14.13 “वस्तश्च श्रोत्रियश्च स्त्रीकामतमौ;” and hence the propriety of the adjective अकामहत in the case of a श्रोत्रिय.
416	7fb	After सलिले संनिविष्टः, add the following references:—तैस्रि 5.7.5.3; 7.1.5.1; तैत्रि 1.1.3.6; 2.2.9.3; श्रुति 11.1.6.1.
418	4fb	मैव नोऽतिप्राक्षीः cp श्रुति 11.6.3.11 अनतिप्रभ्यां मा देवतामत्यप्राक्षी; the same in जैत्रि 2.77.
419	11,9fb	तेऽपानेनोदगायन्...ते प्राणेनोदगायन्; cp ऋ 10.1.89.2 अन्तश्चरति रोचना अस्य प्राणादपानती.
423	2	एकत्रीर इत्यारुणेयः, आरुणेयः son of आरुणि, in जैत्रि 2.80 : “तदु ह वा आरुणिनैव यशस्विना उपज्ञातम्.”
429	14fb	Add, after तांवा 10.5.16 न अगृहताया भय्यम् (as corrected), the following: cp पा 6.1.83 भय्य प्रवय्ये च च्छन्दसि.
„	5fb	Cp ऋ 7.18.4 धेनुं न त्वा स्यवसे दुदुक्षन् उप ब्रह्माणि ससृजे वसिष्ठः.
443	14	असिधारायाम्. For असि ‘sword’ and other weapons see अ 11.9.1 ये बाहवो या इषवो धन्वनां वीर्याणि च, असिन् परशूनायुधं चित्ताकृतं च यदृष्टिः; here असिधारा denotes a ‘sheath,’ cp कासं 15.4 असिर्वाल्लवृतः चविर्वालप्रतिप्रथिता.
460	10	इन्द्रोतः दैवापः शौनकः, a priest at the अश्वमेध of जनमेजय पारिक्षितः; cp श्रुति 13.5.4.1 एतेन इन्द्रातो दैवापः शौनको जनमेजयं पारिक्षितं याजयांचकार, तेनेष्ट्वा सर्वा पापकृत्यां सर्वा ब्रह्महत्यामपजघान; but in ऐत्रि 8.21 his place is taken by तुर कावपेयः; cp एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण तुरः कावपेयो जनमेजयं पारिक्षितमभिषिषेच.

Errata

[It is regretted that in spite of our care and vigilance a large number of errors of commission and omission have remained in the book. All of them have been corrected below. The misprints in the text of the Upanisads are given first and then those in our notes. We request the readers to correct them before they read the volume. In counting the lines the (top) title-line is omitted]

(i) Corrections to the Text of the Upanisads

Page	Line	Incorrect	Correct
13	7	द्वितीयेण	द्वितीयेन
17	8fb	देवा	वेदा
21	2	तं	तन्
"	6	परं	परमं
22	14	दिवे दिव	दिवेदिव
23	19	Add ऋतसद् after वरसद्	
36	4fb	नाहमिदं	नाहमिमं
37	12	Add च after लोकेषु	
49	17	Add अकारः after वैश्वानरः	
55	12fb	Add इति after तदुच्यते	
64	5	तदेतत्	तदेनत्
"	6	तद्धैतद्	स यद्धैतद्
67	15	ज्योतींष्येता-	ज्योतींपीत्येता-
91	13	Add ज्योग्जीवति after सर्वमायुरेति	
103	7	स्यादद्धाँ	स्यादद्धाँ
"	8	विचिकित्साँ	विचिकित्साँ
105	11	प्रेष्यामिति	प्रेष्यामीति
118	8	पतिपमायना	प्रतिपद्यमाना
128	2fb	इह	इह
135	6	क्षुधिता	क्षुधिता
146	2	—मिनद्धाक्ष	—मिनद्धाक्ष

Page	Line	Incorrect	Correct
153	5	बलमुपास्ते	बलं ब्रह्मेत्युपास्ते
155	Title line	15	155
158	3fb	आत्मानदः	आत्मानन्दः
159	4fb	सनत्कुमारः	सनात्कुमारः
„	3fb	तं स्कन्दं इत्याचक्षते ॥२॥	तं स्कन्दं इत्याचक्षते । तं स्कन्दं इत्याचक्षते ॥२॥
161	„	—वशोको	—विशोको
167	5	होचुहन्त	होचुर्हन्त
174	11	विधुनुते	विधूनुते
176	3fb	तद्यदेतद्रेतः	तद्यद्रेतः
177	13fb	—श्वमधत्वम्	—श्वमेधत्वम्
„	12fb	संवत्सरस्य	संवत्सरस्य
180	7	—हत्याथैना	—हत्याथैना
181	„	प्रतिबुभूषति	प्रतिप्रतिबुभूषति
182	3	सा नः	साम्नः
191	last line	—माहुरतृणाद	—माहुरतृणाद
193	12fb	वाग्धि	वाग्धि
202	10fb	यथोणवाभि-	यथोर्णवाभि-
207	6fb	—मध्वना	—मध्वनां
209	3	सर्वेपा	सर्वेपां
214	12	एव	इव
219	8fb	गागाति	गार्गीति
220	12fb	Add स भूतवित् after वेदवित्	
224	12fb	भत	भूतं
„	„	प्रातं	प्रातं
„	6fb	—मगात्र-	—ममात्र-
227	„	मनोज्योतिं-	मनो ज्योति-
231	8fb	मलान्नवतरः	मूलान्नवतरः
„	7fb	प्ररोहति	प्ररोहति ॥

Page	Line	Incorrect	Correct
233	15fb	Add ते after तु	
„	9fb	भवति	भवन्ति
236	„	—स्रवतिन्ति	—स्रवन्ति
241	10fb	ब्रूहीति	ब्रूहीति
245	1	कर्मदेवाना—	कर्मदेवाना—
„	7	विमोक्षायव	विमोक्षायैव
246	4	सर्वाणि	सर्वाणि
248	5	कर्मणा	कर्मणा
256	last line	माध्यन्दिनायनत् ।	माध्यन्दिनायनात् ।
260	„	स्वधाकार	स्वधाकारं
265	1	नैकेनचनाप्यम्	नैव केनचनाप्यम्
268	12	वसिष्ठोऽस्मि	वसिष्ठाऽस्मि
270	9	प्रवराणां	प्रवाराणां
271	6fb	स्वाहा	स्वाहेति
274	5fb	सर्वा	सर्वा च
275	14fb	जनकाय	जानकाय
294	13	संदृशेतिष्ठति	संदृशे तिष्ठति
298	4fb	भान्तमनुभाति	भान्तमनु भाति
299	5	सर्वगो	सर्वगो
302	5	कर्तर्यरेयध्वम्	कर्तर्यरेयध्वम्
307	10fb	प्रजिघ्राय—	प्रतिघ्राय—
311	12	After ज्वलति ad i	तस्यादित्यमेव तेजो गच्छति । वायुं प्राणः ।
315	5fb	एव	एवं
320	9fb	Add स्वयं after एव	
323	„	कतदभूत्	कैतदभूत्
324	5	प्रज्ञात्मैरात्मभिः	प्रज्ञात्मैरात्मभिः
326	13fb	....ननक्तु शर्याति....	....ननक्तुशर्याति....
328	13	चेतामात्रः	यश्चेतामात्रः

Page	Line	Incorrect	Correct
330	13fb	प्राकृतैर्गुणैः....	प्राकृतैर्गुणैः....
332	7fb	—विधिभूता—	—विधिभूता—
337	2	भूर्भुवः	भूर्भुवः
„	14fb	—प्याययाना—	—प्यायना—
341	2	संभूतं	संभृतं
344	13	देवो	देवा
351	12fb	सैवत्	सैवित्
„	13fb	Read नभसोऽन्तर्गतस्य	
359	12	चिदेव	चिदेप
„	10fb	त्वविष्ठा—	स्वविष्ठा—
364	9	दीक्षध्वै	दीक्षध्वै
„	last line	प्रउग	प्रउगं
365	1	—पावित्राणि	—पावित्राणि
„	5	स्मोपनयथा	स्मोपनथा
„	15	होचुर्यात्	होचुर्यत्
366	11	इवापशुष्यते	इवोपशुष्यते
„	12	संप्रद्वत	संप्रद्वत
368	8	अनश्नुवादिव	अश्नुवादिव
„	14	न नमतीयीमहि	नैनमतीयीमहि
369	6	—व्याख्ये इति	—व्याख्य इति
„	15fb	केचिदुपावन्तो	केचिदुपावन्तो
371	4fb	अमृतजातं	ऋतुजातं
„	9	वीवपद्यते	वीव पद्यते
373	7fb	वाचैतत्	वावैतत्
„	11fb	सर्वमश्नातीति	सर्वमश्नोतीति
375	5	सर्वमेव	सर्व एव
„	6	रुद्रानेव	रुद्राणामेव

Page	Line	Incorrect	Correct
376	10,11,12	The lines should be as follows : तदेतदृचाभ्युक्तम् । मरुत्वन्तं दृपभं वाष्टधानम् (ऋ 3-47-5) । यद्रावयन्ति तद्रोरवीति । यदेप सर्वाणि भूतान्यनुप्रविष्टस्तन्मर्त्याः आविवेशेति ।	
378	12fb	After प्रतिष्ठापयति, add ओमित्येव वायुमादायान्तरिक्षे प्रतिष्ठापयति	
383	13fb	ते ह्येनम्—	एते ह्येनम्—
"	"	After इमं add रसं	
"	10fb	तेऽभ्यतपन्त	तेऽभ्यतप्यन्त
384	15fb	वको	तद्वको
386	10fb	प्रतिहृता—	प्रतिहृता—
387	4fb	—मुद्रीथं	—मुद्रीथं
389	8fb	....माणम	....माणम—
"	7fb	....स्त्वैतेन	....स्त्वैतेन
391	11fb	After तथया add काष्ठेन	
392	13fb	एतावद्वा	एतावद्वा
398	7fb	उद्यन्नेप	उद्यन्नेव
400	9fb	इमामेकां	इमामेषां
407	12fb	—रुतृपा	—रुतृपा
409	8fb	वायुनूप—	वायुरनूप—
413	11fb	योपोमुपशेते	योपासुपशेते
414	15	Add बहु वै before किंच किंच	
419	8fb	एपोऽऽमाऽखणो	एपोऽऽमाऽऽखणो
420	7fb	पाप्मान्वसृज्यत	पाप्मा नान्वसृज्यत
421	8	प्राणा३ प्राणा३	प्राणा३ प्राणा३ प्राणा३
"	3fb	समारोहन्	समारोहन्
"	"	Add च after पुण्यं	
422	3	Add च after सुरभि	
"	"	भ्रातृव्यमुप—	भ्रातृव्यमप—

Page	Line	Incorrect	Correct
426	15fb	Add वीरो after सन् .	
427	5	Add ते before (second) चक्षुषोऽज्ञा	
"	2fb	मृत्यु	मृत्युं
429	6fb	व	वै
430	7	देवाना	देवानां
432	6fb	ता	तौ
436	10fb	—मेत ।	—मेतया
437	4fb	तस्य उ	त उ
439	"	एतावद्वोक्त्वा	एतावद्वैवोक्त्वा
442	8fb	एपिरे	ईपिरे
446	9,10	अपनेति	अपं न्येति
"	14fb	होव	होष
"	5fb	उभयपाद्	उभयापाद्
457	12	मरीचिनाम्	मरीचीनाम्
"	15	मरीचिनाम्	मरीचीनाम्
458	5	—क्षरममृतम्	—क्षरमृतम्
464	14fb	राणा	राजा
465	15fb	गायत्रीषु	गायत्रीं
467	7	मृत्युपाशं नु—	मृत्युपाशां नु—
468	5	उत्क्रामामि	उत्क्रामामि
471	6	तदिदमेव	तदिदमेकमेव

(ii) Corrections to the Notes

Page	Line	Incorrect	Correct
2	1	शत्रा	पत्रा
"	6	दुरसुरो	. दुरासुरो
"	15fb	अग्निभवद्..	अग्निभरद्..
"	"	नि 6 26	नि 7-26
3	12	सन्नैव	सन्न
"	7fb	के 2 12	के 2 4
"	"	विन्दते	विन्दते
4	5	वृ 4 4 12	वृ 4 4 14
"	5fb	कृतस्मर	कृतो स्मर कृतस्मर
7	10fb	वृ 1 5 2	वृ 1 5 21
8	2	मै 8 9	मै 7 9
"	13fb	छा 1 12 1	1 12 2
"	12fb	रश्मयो प्रादुर...	रश्मय प्रादुर .
10	4	सभरति	(सभरति)
11	6	Nachiketas	Nachiketas
"	12fb	तैत्रा 1 5 3 3	तैत्रा 1 8 3 3
"	11fb	and 12 वहवो प्रयन्ति	वहवो प्रयन्ति and 12
12	4	अ 8 10 24	अ 8 13 11-12
"	10	-4 ययैव नः	ययैव . नः and 4 येनैव सद्यजे पोरं तेनैव शान्तिरस्तु नः ।
"	15	3 11 8 1-2	3 11 8 2-3
"	"	रात्रिमरुता	रात्रिमादना
"	5fb	मभा 1 54 19	मभा 1 54 18
"	3fb	पा 8 1 36	पा 7 1 36
14	9	तैत्रा 2 1 2 2 = शत्रा	तैत्रा 2 1 2 2 cp शत्रा
15	4	अ 11 8 24	अ 11 10 24
"	8	4-5 2	4 5 3
16	3	क 1 59	क 1 28
"	7	8 6 11	8 6 6
"	11	पा 3 1 33	पा 3 1 23
"	11fb	एते	एके
"	6fb	वृ 4 4 1	वृ 4 1 1
17	3	अ 7 53 5	अ 7 55 5
"	11fb	भव्यार्घ	भव्यार्घ
"	4fb	छा 2 23 4	छा 2 23 3
"	1fb	verse = मै 6 4	verse, cp मै 6 4

Page	Line	Incorrect	Correct
18	15fb	तं तद्युग्रं	तंतद्युग्रं
„	1fb	वृ 4.4.33	वृ 4.4.23
19	9	छां 1.1.2	छां 1.1.3
„	13	कासं 40.12 = तैत्रा	कासं 40.12; cp तैत्रा
20	3	गता	गतः
„	9	छां 4.15.6	छां 4.15.5
21	15fb	वृ 4.3.4-5	वृ 2.3 4-5
22	3	अ 9.9.21	अ 9.14.21
„	4fb	अर्हृष्टमात्रः	अर्हृष्टमात्रैः
23	7	धर्माः	धर्मान्
24	13	प्रतिपद्यते	पद्यति
„	8fb	मद्यवा	मद्यवा
25	2	a) वृ 4.4.22. —b) श्वे 3.18; 6.12.	a) वृ 4.4.22; श्वे 3.18. —b) श्वे 6.12.
26	11	यथाऽप्सु...गन्धर्वलोके	यथाऽप्सु...गन्धर्वलोके
27	7	ते 2.8	ते 2.9
„	13	वृ 4.4.6	वृ 4.4.7
„	8fb	श्वे 3.13; 5.18	श्वे 3.13
„	7fb	यथेपीका	यथेपीका
28	10	कौ 4.19	कौ 4.18
„	7fb	वृ 1.1.4	वृ 1.2.4
„	2fb	यदन्तरादिशः	यदन्तरादिशः
29	11	मुं 1.9.2, 10	मुं 1.2.10
„	3fb	ऋ 10.190.2 अहोरात्रा...	ऋ 10.190.2, अ 4.35.4 अहोरात्रा...
30	2	प्र 4.4	प्र 1.4
„	3	मुं 2.2.9	मुं 2.2.10
32	„	अ 15.1	अ 15.1.1
„	„	क 2.24	क 2.25
„	4	ऋ 1.54.7 त्वं सोमासि	ऋ 1.54.7 स धा राजा सत्यतिः, 1.91.51 त्वं सोमासि
„	8	छां 5.1.12	छां 5.1.8-12
33	1	वृ 4.4.1	वृ 4.3.33, 4.4.23 (Also see 4.3.37, 38 for similar ideas)

Page	Line	Incorrect	Correct
34	14	ऐवा 8-24	ऐवा 8-24 (तस्य पुरोहित एवाऽ- हवनीयो भवति) जाया गार्हपत्यः (पुत्रोऽन्वाहार्यपचनः)
"	"	के 1-8	के 1-9
35	1fb	छां 2-23-4	छां 2-23-3
36	6fb	ऐ 2-1	ऐ 1-2-1
37	2	4-4-5	4-4-4
"	12	मुं 3-2-7	मुं 3-2-8
38	8	मुं 1-12, 13	मुं 1-1-2; 1-2-13
39	6	श्वे 6-11	श्वे 6-10
"	"	मुं 2-1-1; श्वे 6-10	मुं 2-1-1
"	4fb	वृ 4-3-7 श्वे 3-8	वृ 4-3-7
40	3fb	मुं 1-1-7	1-2-7
41	1	छां 5-10-1-2	छां 5-10-1
"	4	मुं 2-2-9	मुं 2-2-10
"	7	छां 8-3-6	छां 8-1-6
"	1fb	श्वे 2-12 पृथि... श्वे 6-2	श्वे 6-2 पृथि... 2-12 पृथ्व्यतेजो- निलसे
42	10fb	शवा 6-7-2-5	शवा 6-4-2-5
43	13	मुं 3-2-6	मुं 3-2-6 औपनिषद् धनुः = वेदान्त- विज्ञान...
"	"	वृ 3-9-6	वृ 3-9-26
"	12fb	प्र 5-1	प्र 5-2
"	7fb	वृ 4-4-20	वृ 4-4-21
44	10	वृ 5-15	वृ 5-15-1
"	13fb	अनुभाति	अनु भाति
45	14	छां 2-25-1-2	छां 2-23-1
"	9fb	ऋ 3-51-2	ऋ 3-31-2
46	3	प्र 23	प्र 2-3
49	1	विचैति	वि चैति
"	2	तैआ 3-14-1-2	तैआ 3 14-1
"	11fb	संततिः	संतत्यै
51	13fb	वज्रेणे...	वज्रेणे...
"	10fb	हिरण्यः कोशः,	हिरण्यः कोशः; तस्मिन् हिरण्यये कोशे;
"	9fb	मुं. 2-2-9	मुं. 2-2-10
52	6	उपसादयेत्	उप सादयेत्

Line	Incorrect	Correct
12fb	छां 3-17	छां 3-17-4
13	5-8-9;	5-8-2;
"	तै 1-9; 6-4-3	6-4-3; तै 1-9
12	योऽस्या...	यो अस्या...
13	ऐ 1-2; 3-3 and 11	ऐ 1-1-2, 1-2-11, 3-3
9fb	ऐआ 3-2-6 वृ 3-1	ऐआ 3-2 6 वाचि हि प्राणं जुहुमः, प्राणे वा वाचम्.
8	वृ. 3-6-1; 4-3-32, 33 कौ 1-3	तै 3-6-1 वृ. 4 3-32-33 कौ 1-7
1fb	तेआ 3-14-2	तैआ 3-14-1 तमेव मृत्युमाहुः.
5	ब्रह्मैतदि.....	ब्रह्मैतदि...
7	शिपिविद्योऽस्मि	शिपिविद्यो आस्मि
3	ऋ 1-112-3	ऋ 9-112-3
7	अहं	अह
"	अ 6-12-21	6-122-1
6fb	अतो ह वा एनां	अतो वां होनां
5	पुरुषा	पुरुषो
8	आज्ञायिनी	आज्ञायिनि
9fb	स्या	स्याः
9	पा 8-2-47	पा 8-2-87
11fb	तै 2-6	तै 2-7
5fb	ई 9	ई 10
1fb	15-1-13	5-1-13
14	गन्धोऽश्नुते	गन्धो अश्नुते
7fb	श्रवणीयं	श्रवणीयं
6fb	श्रवस्यानि श्रवणीयानि भवन्ति	(श्रवस्यानि) श्रवणीयानि (भवन्ति)
5	प्रथमः प्राणः	प्राणः प्रथमः
8	त्सारियाति	त्सारीयति
12	कदाचिद्...	कदा चिद्...
6fb	ऐआ 2-21	ऐआ 2-29
16	छागलेय 6 उपसृत्वरः छां 1-3-12	छागलेय 5 उपसृत्वरः
12fb	कौ 2-9	कौ 2-14
11fb	छागलेय 7	छागलेय 6
10fb	आर्षेय 3	आर्षेय 3 उपावन्तः
2fb	ऐआ 3-1-3	ऐआ 3-1-3 and 4

Page	Line	Incorrect	Correct
74	12	उदके	उदनि
"	1fb	वृ 3.4.1	वृ 3.5.1
75	11	हिण्मयम्	हिण्मयम्
76	12fb	ऐआ 2.36	ऐआ 2.3.6
"	6fb	छां 8.8.1	छां 8.9.1
78	14	...अति नयम्	अतिनयम्
79	5	7.12.1 क 2.25	7.12.1
80	3	उच्छिष्टान्नं	उच्छिष्टान्ननिषेकं च
82	12	शबा 11.5.7.1	शबा 11.5.7.1-2
"	7fb	चत्वालम्	चात्वालम्
84	7fb	तस्या	तस्मा
86	3fb	आ संगवं	आसंगवं
88	3	प्रतिपिष्येते	प्रतिपिष्येत
"	10fb	शबा 10.5.6.5	शबा 10.2.6.5
"	9fb	जगतां	जयतां
89	4	आरकादेव	आरकादिव
91	3	तु तुर्वणि	तुतुर्वणि
92	6	भरन्ति	भरन्त
94	6	श्रोत्रमन्तः	श्रोत्रमन्तरतः
"	7fb	छां 1.12.5	छां 8.6.5
97	9fb	वृ 3.3.6	वृ. 2.3.6
99	2fb	विराधिपि	वि राधिपि
100	4	तांवा 8.1.3	8.1.13
101	1	छां 1.2.1	छां 1.2.2 ff
"	12	कौ 4.7	कौ 4.6
102	15	मुं 2.2.9-10	मुं 2.2.10-11
"	9fb	6.1; तै 2.8	तै 2.8
"	1fb	मुं. 2.2.11	मुं 3.1.10
103	5	मुं 2.2.9	मुं 2.2.2
"	7	स्याद्दद्धा	स्याद्दद्धा
"	10	—b)	—b1)
"	2fb	अवपयते	अव पयते
"	"	ऐ 3.12	ऐ 1.3.12
104	14fb	3.1, छां 4.16	छां 4.1.6
"	5fb	पा 6.3.17	पा 6.3.70
105	"	10.181.1	10.190.1
106	4	here	here in

Page	Line	Incorrect	Correct
106	11	वृ 4.4.38	वृ 4.3.38
"	7fb	2.2.3; 4.1.6	4.1.6
"	1fb	ऐ 2.4	ऐ 1.2.4
107	3,6,9	ऐ 2.4	ऐ 1.2.4
"	13fb	ऋ 10.12.1	ऋ 10.12.1
108	10	ऐ 3.12	ऐ 1.3.12
109	8	वृ 3.3.10	वृ. 3.8.10
"	13	पामनं भावुकाः	पामनंभावुकाः
"	14	पा 2.2.100	पा 5.2.100
"	10fb	निष्कं... (विभर्षि)	(निष्कं...विभर्षि)
"	8fb	उपहितः	उपाहितः
"	"	प्रददुः	प्रददौ
110	9	अ 5.22.5; ४ ओको...	अ 5.22.5 ओको...महावृषाः
"		महावृषाः	४ महावृषान्
"	9fb	वृ 2.1.16	वृ 2.1.16-17
111	1	निर्णेजति	निर्णेजति
"	2	भिक्षामाजभार	भिक्षामा जभार
112	1	पर्यचारी अचरत्	पर्यचार्य चरन्
"	5fb	छां 2.23.2	छां 2.23.1
113	9	जैत्रा 3.245	जैत्रा 3.247
114	"	मैसं	मै
115	5fb	पत्रा 5.40	पत्रा 5.4
116	4	वृ 2.3	वृ 2.3.5
"	4-5	मनोमयः प्राणशरीरः and वृ 4.4.6 भारूप आकाशात्मा	मनोमयं प्राणशरीरं भारूपम् आकाशात्मा
"	5	कौ 2.4	कौ 2.14
"	6fb	शब्दा 2.2.3.18	शब्दा 2.2.2.18
117	3fb	धाः	दाः
118	9	नावर्तन्ते	नर्वर्तन्ते
"	10	शब्दा 12.5.1.1	शब्दा 12.5.1.2
"	13	—d)	—d 1)
"	10fb	द्वे वा	द्वे वै
"	6fb	ऐत्रा 5.33.3	ऐत्रा 5.33
"	"	पत्रा 1.2.9	पत्रा 1.2
"	5fb	ऐत्रा 6.7	ऐत्रा 6.8
119	7	आशीतं	आ प्रीतं
120	4	अरसतरः	अरसतराः

Page	Line	Incorrect	Correct
120	5	प्रमाणम्	प्रमाणे
"	9	तपसा विहितानि	तपसाविहितानि
"	12fb	शांवा 5-9	शांवा 6-10
121	13	ममसत्येषु विह्वयन्ते	ममसत्येषु .. वि ह्वयन्ते
122	14	पद्मीशात्	पद्मीशात्
"	1fb	वृ 1-3-7	वृ 1-3-17
124	14fb	छां 5-3-10 वृ 6-2 कौ 1.	छां 5-3-10 with वृ 6-2, कौ 1.
"	8fb	अनुपपत्ताम्.	अनु पपत्ताम्.
125	2	सोऽर्षः	सो अर्षः
"	13fb	छां 4-5-3	छां 4-2-3
"	12fb	अप म्लुकं	अपम्लुक्त्वं
127	11fb	प्रच्छिन्दि	प्रच्छिन्दि
128	1	वृ 6-2-5	वृ 6-2-15
"	6	ऋ 10-14-1	ऋ 10-14-8
"	10fb	मोहिमन्तं यवमन्तमथो	मोहिमन्तं यवमन्तमथो
"	9fb	4-5-149	4-3-149
"	7fb	ऋ 1-193-4	ऋ 2-2-4
		पतरमग्निम्	पतरम् (अग्निम्)
129	8-9	—d) तैआ 2-8-7 जुगुप्सेतात्- तात् छां 5-3-3. —e) ई 6, जै 4-25-4	—d) छां 5-3-3, —e) ई 6 जै 4-25-4 तैआ 2-8-1 जुगुप्सेतात्तात्.
"	15fb	तरुपमाशये	तरुपमा शये
"	"	आरोह	आ रोह
130	4fb	8-9-1	8-9-2
"	" & 3fb	4-19	4-18
131	4	छां 7-1-14	छां 5-18-2
132	8	(v-1 संदेघे)	(v-1 संदेहे, संदेघे)
"	11fb	तैत्रा 2-2-9-2	तैत्रा 2-2-9-2 and 3
135	1	वृ 5-14-8	वृ 5-14-8 (संदहति and संत्साय cp प्रह्वयन्ते here)
136	13	ऋ 10-89-1	ऋ 7-89-1
"	14	महाभुली... योनिमग्ने	महाभुली... योनिमग्ने
"	7fb	अयस्मयानि	अयस्मयादीनि
137	6	असतो	असतः
138	10	पुरः प्राविशत्	पुरः पुरुष आविशत्
"	"	ऐ 1-3-11-12	ऐ 1-3-11

Page	Line	Incorrect	Correct
161	12fb	उपजीवन्ति	उप जीवन्ति
"	2fb	छां 3.5.4	छां 8.5.4
163	4	अ 7.35.30	अ 7.35.3
164	14fb	3.7.5.3	3.7.5.6
"	13fb	11.8.4.12	13.8.4.12
165	2fb	वृ 2.2.19	वृ 2.1.19
166	9fb	छां 8.5.6 वृ 3 1.6	वृ 3 1.6
"	8fb	पा 1.3.4 आङ्	पा 1.3.40 आङ्
167	4	छां 8.1.1; 8.1.5	छां 8.1.5
"	10	कौ 2.6; 3.1	कौ 3.1
"	1fb	छां 1.6.7	छां 1.6.6
"	"	कौ 4.20	कौ 4.19
168	1	अस्य	आस्य
"	3	कौ 4.2	कौ 4.10
"	4	भस्मना	भस्मनः
"	8	ऋ 9.43.2	ऋ 9.43.3
169	7-8	अभयमवस्तात्	अभयं ते अर्वाक्
"	3fb	अय	अया
"	2fb	शुनः...दृष्ट्यै हि त्वां भत्स्यामि	शुनां.. दृष्ट्यै...हि त्वा भत्स्यामि
170	3fb	4.19	4.18
171	12	छां 7.1.5; 8.4.2	छां 8.4.2
"	5fb	शवस्त्वः	श्वस्त्वः
172	10	कौ 4.20	कौ 4.19
173	"	5.10	5.10.9
174	7	यौः	यौः ¹
"	8	पृश्नि	पृश्नि
175	1	उपा च	उपाश्च
"	14fb	13.7.7.1	13.7.1.1
"	12fb	अशनाया वा अमतिः	अशनाया वै पाप्माऽमतिः
"	"	अशना वै तमः, अगन्म अस्या	अशनाया वै तमः
"	"	अशनायै पादम्	अगन्म अस्या अशनायायै पादम्
"	10-11fb	परितः...अरण्यमुपेयाय	परितमरण्यमुपेयाय
"	2fb	नि 1.14	नि 2.14
176	5	संताप्यमाने	संताप्यमाने
"	15fb	मै 6.2	मै 6.3
177	10	d	b
"	11	ऋ 10.90 9-10	ऋ 10.90.9

Page	Line	Incorrect	Correct
178	7	कानीयस-	—b) कानीयस-
"	15	केन 1-4-8	के 1-5-8
179	"	गोत्रा 1-2-3	गोत्रा 1-2-23
"	12fb	...परा इ त्वेवान्तरो भवन्ति	...परा इत्यस्य अमवत्
"	11fb	अ 5-22-10 पान्मा	अ 5-22-12 पान्मा
"	6fb	वृ 3-1-19	वृ 1-3-19
180	1	अ 12-3-18	अ 17-1-29
"	15fb	ऐ 1-2	ऐ 1-1-2
181	4	समन्तं	समन्तं
"	11	आत्मानमात्मना अभिसंविदेश	आत्मनात्मानमभि सं विवेश
182	1	यदेव	यदेव
"	2	मशकेन	मशकेन
"	4	छां 1-6-7	छां 1-6-1
"	11	तैत्रा 3-9-20-9	तैत्रा 3-9-20-3
"	13	छां 8-14-1	छां 8-14-1;
"	16	15-3-6	15-3-8
"	17	ऐत्रा 5-32-33	ऐत्रा 5-32
183	7	इव	इव
184	5	शत्रा 1-1-1-2	शत्रा 1-1-1-4
"	9	छां 7-26	छां 7-26-1
"	13fb	गी 8-18	गी 8-13
"	4fb	वीण्य	वीण्य
185	8fb	वासं 13-38	वासं 13-48
"	5fb	( )	(आपस्तम्ब घनू 2-14-13).
186	4fb	मनः	मनः
187	2	प्रयमच्छदौ	प्रयमच्छदौ
"	3	ऐ 1-3	ऐ 1-3-11, 12
"	5-6	विश्वमरसनाग्निम्	अग्निं "विश्वमरसम्"
188	3	विद् एनमुपनिष्ठे	विदुपनिष्ठे
"	"	तैत्रा 2-4-12-6	2-4-12-6
"	5	यज्ञो सर्वाग्नि	यज्ञो हि सर्वाग्नि
"	"	11-5-71	11-5-7-1
"	7	वृ 1-4-5 स एनमविदितो मुनकि	वृ 1-4-15 स एनमविदितो न मुनकि

Page	Line	Incorrect	Correct
188	"	कौ 4.20 यथा वा स्वाः भेष्टिनं भुजान्ति	कौ 4.19 यथा वा भेष्टिनं स्वाः भुजान्ति
"	12fb	ब्रह्मान्ततो ब्रह्म मध्यतो	ब्रह्मान्ततो मध्यतो
"	1fb	पिशाचाः	पिशाच्याः
189	4	कल्पयन्ति	कल्पयति
190	2	निष्पृणाति	निष्पृणाति
"	11	यामीरनुब्रुवत्	यामीरनुब्रुवत्
"	16	शब्दा 6.4.4.1	शब्दा 6.6.4.1
191	1	आत्मा यद् "	आत्मा यद्वाक्
"	4	शब्दा 1.2.3.6	शब्दा 1.2.3.6-7
192	16fb	लपपदपतस्था...सृभ्यः	लपपदपतस्था...शृभ्यः
"	13fb	बाह्यणः	ब्रह्मणः
"	"	शब्दा 10.4.3.9-10	शब्दा 10.4.3.10
193	5	शब्दा 2.1.3.2	शब्दा 2.2.4.9
"	"	तद्विचिकित्सायै	विचिकित्सायै
195	6	समानमजिमजते	समानमज्ज्यजते
196	5	मनु 9.128	मनु 9.138
197	"	ऋ 3.52.8	ऋ 3.53.8
199	"	वृ 4.5.1 (अग्निहोत्रे समदाते)	वृ 4.3.1 (अग्निहोत्रे समुदाते)
"	6	.. बभूव ह	बभूव हि
"	7	शब्दा 13.5.2.20	शब्दा 10.5.2.20
"	14	कौ 4.4	कौ 4.3
200	"	नि 3.14	नि 3.15
"	15	अलङ्कृ...रुचि...चरायिष्णु च	अलङ्कृ...रुचि...चर इष्णुच्
201	14fb	धनम्	धनम्
"	9fb	छां 6.2.8	छां 6.8.1,2
202	5	कौ 4.20	कौ 4.19
"	16	वासं 22.8	वासं 25.8
"	9fb	भूर्तानि	भूर्तानि
"	8fb	सत्यस्य	सत्यस्य
204	13fb	छां 4.10.5	छां 4.10.4
205	6	पा 4.2.24	पा 4.2.2
206	10fb	सृष्टेमनु	सृष्टेमनु
"	1fb	ऋ 8.1.15	ऋ 8.1.5
207	1	ग्रहणार्थ	ग्रहणार्थ
"	13	अथर्वान्निरस	अथर्वान्निरस

Page	Line	Incorrect	Correct
243	10-11	भ्रमण ब्राह्मणम् on पा...शाश्वतिकः	भ्रमणब्राह्मणम् in his भाष्य on पा 2-4-12 which is in con- tinuation of पा 2-4-9 येषां च विरोधः शाश्वतिकः
„	12fb	क 4-10-11	क 4-10-11 य इह नानेव पश्यति,
244	5fb	मभा (CE) 5-3-9	मभा (CE) 5-30-9
245	12	5-1-3-4	3-1-3-4
„	10fb	वा	वाग्
„	4fb	गृहाणा उपर्तितपासि	गृहाणाम् उप तर्तितपासि
„	3fb	पाणिस्थादिनिः	प्राणिस्थादिनिः
246	1	विधूनुथ	वि धूनुथ
„	9	रिश्मन्नुः	रिपन्मनुः
247	3fb	इ	ई
249	10	वल्मीकः	वल्मीकम्
250	5fb	मुं 2-2-9	मुं 2-2-10
251	11fb	2-2-9	2-2-10
252	15	निहितो	निहितं
„	17	छां 4-5-2-4	छां 4-15-2-4
„	14fb	ऐत्रा 7-12	ऐत्रा 7-11
„	8fb	गी 3-5	गी 2-5
253	10	2-2-9	2-2-10
259	14	सत्यम्	सत्यम्
261	9	छां 3-13-7-8	छां 3-13-7
262	14fb	तैसं 4-1-1-13 तस्मादेप...पूयति; 6-4-7-2 यत्पूयति...विपजान्ति,	शत्रा 4-1-1-13 तस्मादेप...पूयति, तैसं 6-4-7-2 यत्पूयति...वि पजन्ति;
262	12fb	सत्पभूय	सत्पभूयम्
„	1fb	वृ 1-5-3	वृ 1-5-23
263	4	तेत्रा 1-3-2-1	तैत्रा 1-3-2-3
264	5	परो रजसो	परं रजसो
265	8	समृद्धीति	समर्द्धीति
„	9fb	वृ 4-6-6	वृ 4-4-6
266	6	स यत्कतु...	यत्कतु...
267	10	छां 5-2-7	छां 5-1-7
„	11	कौ 2-9	कौ 2-14
„	12-13	अहमुक्थमस्मि वृ 6-1-7-14, छां 5-1-6-12; 5-2-2	अहमुक्थमस्मि; छां 5-1-6-12;

Page	Line	Incorrect	Correct
304	6fb	वेदास्तरणम्	वेद आस्तरणम्
305	4fb	अजनन् ननमाने	अजनन्जनमाने
"	3fb	ऐ 1.1.1	ऐ 1.1.2
306	3fb	तै 1.2	तै 2.1ff.
307	5	मामनुशोचतु	मामनु शोचतु
308	6	चाग्	चाग्व
"	2fb	pc	cp
309	11fb	ऋ 1.91.18	ऋ 1.91.16
"	9fb	विराधिपि	वि राधिपि
311	10fb	तैत्रा 8.1.3	तैसं 5.6.21 दिव्या वृषभौ परिमरौ
311	9fb	एतद्वै	एतद्वै
312	18fb	शत्रा 10.5.2.15	शत्रा 10.5.2.14
"	10fb	...उक्थमिति	...उक्थमस्मीति
"	fb9	ऐ 3.1.10	ऐ 1.3.1-10
314	15fb	उप क्षेति	उपक्षेति
"	4fb	फा	कासं
"	2fb	जयते	अवयजते
316	10fb	सिध्यैत्वा	सिध्यै त्वा
317	3	ऐआ 2.1-2, छां 4.10.5	छां 4.10.5
319	13fb	अ 19.39.9	—c) अ 19.39.9
"	7fb	जभार	बभार
"	7fb	वेदेह	वैदेह
321	4fb	वृ 2.1.11-12; 3.9.14	वृ 2.1.11
323	8fb	5.13.7	5.3.7
325	12	मनु 3.10	मनु 3.70
"	1fb	तस्मादेनमूर्ध्व...	तस्मादेनमूर्ध्व...
326	14	द्राडुनीद्वीणिकाभिः	द्राडुनीद्वीकाभिः
327	2	अतारिपुर्भरता	अतारिपुर्भरता
"	10	मै	मै
328	1	मै 6.59	मै 6.29
"	10fb	गौका 3.3-10	गौका 1.1-5
329	15	ऐ 1.11	ऐ 1.1.1
330	1	a) छां 4.4.13, वृ 4.4.22	a) वृ 4.4.22
"	8	अवाञ्च्योर्ध्वा	अवाञ्च्योर्ध्वा
"	10	वृ 2.3.1	वृ 2.3.6
330	12	आपयता	आपयता

Page	Line	Incorrect	Correct
330	14fb	पुष्करा	पुष्करा
331	1	कारयिता	कारयिता
"	13	84 a	84 is a
"	9fb	दुर्गन्धिपूर्ण	दुर्गन्धि पूर्ण
332	4	कासं 27.4	कासं 27.3
333	8	यः	यः
"	6fb	वास्या	वास्या
334	18fb	इत्यसा	इत्यसा
"	2fb	छां 8.26.2	छां 7.26.2
335	5	सो ^b	सो ^d
"	3fb	क 2.17	क 2.15
336	12	गी 12.1	गी 15.1
337	4fb	ऐ	ऐवा
338	2	मुं 2.2.7	मुं 2.2.8
"	3	प्र 4.9; 7.8 1	प्र 4.9; छां 7.8.1
"	4	जानीतेति + इति	जानीते + इति
"	15fb	के 6.17	क 6.17
"	14fb	प्र 1.9	प्र 1.8
339	3	शत्रा 12.2.6.13	शत्रा 11.2.6.13
340	4	मै 5.2	मै 6.2
342	2	छां 5.19.1,3	छां 3.19.1-4
"	12fb	पुण्यपापे	पुण्यपापे
"	6fb	मुं 1.1.12, 3.2.7	मुं 3.2.7
343	3	मांका 1.12; 2.33 f;	मां 1.12;
344	"	मुं 2.2.7	मुं 2.2.8
"	5fb	क 2.17	क 2.15
"	4fb	छां 8.4.1	छां 8.4.2
346	1	छां 3.13.8	छां 3.13.7
"	9	शान्तो	शान्तो
"	10	स्वे ^e	स्वे ^e
"	11	ऽऽवृत्तचक्र	ऽऽवृत्तचक्र
346	15	पुत्रद्वारकुटुम्बेषु सक्तीत्य	पुत्रद्वारकुटुम्बेषु सक्तीत्य
"	10fb	—d) शत्रा	—f) शत्रा
"	9fb	—e) गी	—g) गी
"	9fb	—f) छां	—h) छां

Page	Line	Incorrect	Correct
348	6	छां 8-6-16	छां 8-6-1, 6
"	"	क 6-6	क 6-16
"	11fb	ऐ 1-1-2-3	ऐ 1-1-2
"	1fb	छां 7-1	छां 7-1-2
349	13fb	3-9-16	3-9-26
351	6	विष्णवे	विष्णवे ²
"	13fb	मैयूखे	मैयूखे
352	3	छां 3-1-11	छां 3-11-1
"	6	तैत्रा 8-12-9-7	तैत्रा 3-12-9-7
"	15	पा 3-13-18	पा 3-1-138
354	1	तैआ 3-4	तैआ 3-14-7
"	3	for प्राण, अपान, व्यान and उदान	for प्राण, अपान, and व्यान; with वृ 3-4-1 for प्राण, अपान, व्यान and उदान
"	3	वृ 3-1-26, 3-13-1-5	वृ 3-9-26, छां 3-13-1-5
358	13	भूतोऽभि	भूतो ३ मि
"	13fb	छां 3-11	छां 7-11-2
359	1fb	उह	उह
360	16	अभिमातिहनमिन्द्रम्	अभिमातिहनम् (इन्द्रम्)
"	17	जघ्नुष इन्द्रस्य	जघ्नुषः (इन्द्रस्य)
361	14	तैसं 5-5-3-6	तैसं 5-2-3-6
"	6fb	क 10-71-1	क 10-71-11
362	6	तिर एव एतन	तिर इव एतेन
"	7fb	गमहन्जनखनवसां	गमहनजनखनवसां
363	"	त्वेता तव	त्वोतास्तव
"	3fb	जरिता यजमानः	यजमानो जरिता
364	8fb	(e. g क 9-18-1; 9-18-6)	(e. g. क 9-11-1; 9-19 6)
365	4	होत्तर्मानधम	होत्तर्मानधम
"	11	वृ 7-2-7	वृ 6-2-7
366	4	के 1-3	के 1-4
"	9	शकाभि...	शर्काभि...
"	10fb	वामदेवरयस्य	वामदेवरयस्य
367	11fb	वृ 5-2-12	वृ 3-2-12
"	10fb	पा 3-2-182	काशेफा on पा 3-2-182
"	9fb	तैसं 3-3-9-2	तैसं 3-3 9-1
"	8fb	उपनाह आसत्	उपनाह एषः

Page	Line	Incorrect	Correct
367	4fb	वृ 1 5 5	वृ 1 5 15
368	14	परस्परम्	परस्परम्
"	3fb	6 1 13	वृ 6 1 13
369	1	अ 10 6 4	अ 10 6 3
"	10fb	तैस 2 1 1 1	तैस 2 1 2 1-2
"	9fb	क 10 129 2	क 10 129 3
374	14	शब्दा 2 4 3 5	शब्दा 11 7 4 2
"	"	तदेन स्वेन	तदेन स्वेन
375	2fb	चत्वारि	चत्वारि
378	15	एन	एन
379	2	ऐ 3 3	ऐ 1 3 3
"	7	क 10 86 16	क 10 86 16, 17
"	9	दिशामन्तदेशेभ्यः	दिशामन्तर्देशेभ्यः
"	"	तेना 3 10 4 3	तैना 3 10 4 2
"	1fb	4 2	4 3
380	4	तस्येह	तस्ये ह
381	1	12 4 2 10	12 4 1 10
"	5	2 2 22	22 22
"	"	अश्व	अश्वान्
381	7	मैस 2 5 3 = जे 3 39 5	मैस 2 5 3
"	"	सहस्रस्यामे	सहस्रस्यामत
"	10	प्राप्नोति	आप्नोति
382	3	गृह्णन्नुवाच	गृह्णन्नुवाच
383	1	ते वै	ते वि
"	7	1 164 25	1 164 45
384	9	एवमेतेनेवाक्षरेण	एवमेतैतेनाक्षरेण
"	14	1 31 2 4	13 1 2 4
"	7fb	छा 2 23 2	2 23 3
385	2	पा 6 3 158	पा 6 4 158
385	2fb	छा 2 23 4	छा 2 23 3
"	2fb	तैना 3 9 6 4	तैना 3 9 6 5
"	1fb	समुता	समुत
386	1	10 27 8	10 27 14
"	7	तौ परीरयसी	परीरयसी
"	10	1 7 7 4	1 7-7 3-4
"	6fb	अन्नादाय	अन्नापाय
"	4fb	तद् द्विद्वार	तद् द्विद्वार

Page	Line	Incorrect	Correct
386	2fb	करिकृति; जै 1.25.2	करिकृति जै 1.35.2
387	1	गर्भान्वायत्ता	गर्भा अन्वायत्ता:
"	2	वि तंतसै ते	वितंतसैते
"	13fb	उतायायं	उता यातं
388	Title line	मै 1.13.3	जै 1.13.3
"	9	सामा करोत्	सामोपासति
389	1fb	गृहे	गृहये
390	4fb	ऐवा 2.3	ऐ 1.2.3
391	16	3.3.10.1	2.1.2.10
392	1	प्र यासु	न यासु
"	2	8.7.38	10.7.38
"	7fb	12.166 9	12.169.9
"	1fb	1.57.5	1.57.4
393	13	तैस 6.3 1.4	तैस 6.3.1-1
395	6	कौवा 4.2	कौ 4.2
396	3	नि 1.7	नि 1.7,8
"	5	अश्वमेध्यमालभत	अश्व मेध्यमा
397	6	वृषभ	वृषभ
"	4fb	10.4.5.20	10.4.5.2
"	3fb	जै 1.6.2; 1.30.1;	जै 1.6.2;
"	2fb	निषेधब्रह्मा	निषेधब्रह्मसामा
399	"	4.10.5	4.10 4
400	3	4.15.6	4.15.5
"	4fb	1.33.6	1.34 6
401	9fb	6.74.14	6.75.14
"	8fb	1.3.29	1.32.9
402	11	शवा 1.5.2.8	शवा 1.5.2.18
"	12	5.5.2	5.1.2
"	14	3.13.35	3.13.3, 5
"	"	एतं यज्ञा...	एतद् यज्ञा...
"	14fb	2.7.11	2.7.2
403	14, 15	अन्यतरा (1) दोषे	अन्यतरादोषे
"	5fb	जैर्वालिर्गन्तुसम्	जैर्वालिर्गन्तुसम्
404	8-9	छां 1.2.8; 1.8.1	छां 1.8.1
"	12	14.2.1.5	14.2.1.15
"	3fb	युवाभूत्	युवा भूत्
406	2	4.15.1,6	4.15.1,5

Page	Line	Incorrect	Correct
407	6	3·8·7·12	3·8·7·2
408	10fb	5·2·82	5·2·84
„	4fb	शिशुवा	शिशुर्वा
„	2fb	8·2·23	3·2·23
409	4	मुं 1·1·2	मुं 1·2·2
411	12fb	अवधूचताः	अवधूचूताः
„	6fb	पर्यगृह्णन्	पर्यगृह्णात्
412	12fb	ऐलीत्	ऐलयीत्
414	6	6·3·1·10	6·3·1·30
„	9	वृ 1·3·24	वृ 1 3·22
415	3	अहन्पाप्नुवन्	अहन्पाप्नुवन्
„	4	अ 12·2·71	अ 14·2·71
415	6	जै 1·57·5 ऐवा	जै 1·57·5
„		3·23	
„	5	पाणिभूर्दस्मदाधि	पाणिभूर्दस्मदाधि
„	„	सूर्यस्य रोचनादाधि	सूर्यस्योदयनादाधि
„	1fb	ऐआ 1·3	ऐआ 1·3·8
„	1fb	वार्तिक 1	वार्तिक 5
416	9fb	यददः सलिले	यदेवा अदः सलिले
„	4fb	प्रजात्या	प्रजात्यै
418	7	ब्राह्मणा वीणागायिनः	ब्राह्मणौ वीणागायिनौ
„	8	10·43·3	10·43·7
„	12	...मेवमिदं	...मेवमिदं
419	4	महो रुजानि	महो रुजामि
„	5	वृ 5·13·2	वृ 5·12·1
„	4fb	दुर्हार्दिसं	दुर्हार्दिसं
„	3fb	प्रतूर्त	प्रतूर्त
421	13fb	पा 5·4·7	पा 5·4·77
424	12	आणहार	आहार
„	13	आङ्गार	आङ्गारः
„	15	आल्हारो	आहार ईजे
„	16	वचस्येव	वचस्येव
„	15fb	त्रयदस्योः हिराणिनो रराणः	त्रयदस्योर्हिराणिनो रराणाः
425	6	जैवा 3·120	जैवा 3·121
„	7	शमा 4·1·5·2; see below 4·7·1	शमा 4·1·5·2
„	15	बम्भाविश्ववयसौ	बम्भाविश्ववयसौ

Page	Line	Incorrect	Correct
441	11fb	यदण्म्योऽपि अणु	यदण्म्योऽणु
"	8fb	6-3-2-1-2	6-3-2-2
"	3fb	अभिर्जायते	अभिर्जायते
442	9	आशादिशश्च	आशा दिश
"	10	दिशो दश	दिशोदिशः
"	5fb	1-1-3	1-3-3
"	3fb	अप सेध	अप सेधन्
443	2	तयन्मानुषं तन्मादुषं	तन्मादुषं
"	3	ऐ 3-14	ऐ 1-3-14
"	10fb	2-5-10-2 चतुर्विंशतिरनु	2-5-10-3 चतुर्विंशतिमनु
"	9fb	1-4	1 5
"	8fb	कौ 2-16 प्रजायते	छां 2-16-2 विराजति
"	1fb	2-239	3 239
444	6	एता वै	या वै
"	10	स्याणुमिव	स्याणुरिव
"	14	1-7-4-12	1-7-4-22
"	15	वृ 6-3-2	वृ 6-2-3
"	15fb	8-80-5	8-91-5
"	14fb	जैत्रा 3-223	जैत्रा 3-213
"	12fb	6-120 2	अ 6-120-2
445	14	तैसं 1-7-10-4	तैसं 1-6-10-4
446	12	वागित्येव	वागुक्तमित्येव
"	14	1-23-5 पश्चात् स	1-123-5 पश्चा स
451	8fb	छां 7-25	छां 7-25-2
453	9	कौ 4-11	कौ 4-10
455	3	व्यूढच्छन्दस्या द्वादशाहमपरयत्	व्यूढच्छन्दस्यं द्वादशाहं यज्ञमपरयत्
"	6	वृ 2-8-1	वृ 1-5-21
"	9	क 3-43-3	क 3-42-3
"	11	ह	ह
"	6fb	गर्दभः सर्वेषां वाहनमवशिष्टः	(गर्दभः) सर्वेषां वाहनानामवशिष्टः
"	2fb	विषा	विष्ठा
456	9fb	1-15-6	4-15 5
457	10fb	नि 3-9	नि 3-8
"	5fb	ऐ 1-2	ऐ 1-1-2
462	5	शवा 1-3-8 4	शवा 1-3-4-8
"	9 .	प्रपत	प्र पत
"	10	सुधुत 5-415-7	सुधुत 2-115-7

Page	Line	Incorrect	Correct
463	4	सम 11-6-3-6	सम 11-6-3-6
464	१	सुवि	सुवि
"	3fb	अ 10-8-4	अ 10-9-4
465	२	५ 4-5-14	५ 1-5-14
466	6fb	क 1-25-11	क 1-25-21
468	10	4-20	4-19
471	13fb	विदेवस्य विदेवस्य	विदेवस्य विदेवस्य
"	11fb	विदेव	विदेव
472	10fb	सुवसि	सुवसि
"	"	सम 9-56	सम 8-56
"	"	7-5-9-5	तेन 7-5-8-5

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

INDEX TO WORDS AND CLAUSES

उपनिषच्छब्दवाक्यसूची

[Numbers refer to the pages. To facilitate reference to a particular Upaniṣad, the extent of each Upaniṣad in our Collection is indicated on every two facing pages of the Index.]

- अंशः 328
अंशमात्रम् (तेजसः) 351
अंशुधाराय 351
अंशून् (उपाकल्पयन्) 375
अ-इति अग्नेः शुद्धमक्षरम् 469
अ-इति अन्नस्वाप्तमक्षरम् 469
अकरवम् 58
अकर 375, 381, 388
अकर्णः (शृणोति) 291
अकर्ता 147, 153, 284, 329
अकलः 37, 297
अकलाः 267
अकाण्डे (इव) 371
अकामः 248
अकामचारः 158, 161
अकामम् (रूपम्) 242
अकाममयः 248
अकामयत् 176, 177
अकामयमानः 248
अकामहतः 245
अकामहतस्य 57, 58
अकामाः 46
अकायम् 3
अकारः 19
अकार्षीत् 147
अकुरत् 175
अकृतः 41
अकृते (कृताकृते) 252
अकृतम् 172, 195
अकृतार्थः 329
अकृत्स्नः 186, 190
अकृत्स्न एव तावन्मन्यते 190
अकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवति 186
अकोविदम् 461
अक्तम् (मायया) 457
अकृता इति 229
अकृतुः 18
अकृतुम् 291
अक्रोधमयः 248
अक्षः 367
अक्षाणि 236
अक्षान् 203, 362; (दक्षिणे) 236, 259
अक्षन्नन्तः पुरुषः 405
अक्षयम् 394
अक्षयम् (अक्षरम्) 394
अक्षय्य 328, 346, 347 (सुखम्) 333
अक्षरमतिशिष्यते व्यक्षरम् 87
अक्षरम् 17, 19, 35, 38, 41, 43, 48,
68, 74, 104, 259, 260, 284,
(अविदित्वा) 225; (द-इति) 258,
(एतत् = इन्द्रः) 373; (अपीडितम्) 383
(एकम्) 383; (= व्रयी विषा) 390
(ओमिति 393); (एकमेव स्वाङ्गं मृत्)
421; (इति) 406

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-378

अक्षर वा एषः 373
अक्षर देवताभिः समृज्यते 379
अक्षरवान् 407
अक्षरस्य प्रज्ञासने 225
अक्षरस्य कृतोर्भातीत्याचक्षते 459
अमगाणि 93, (त्रीणि) 163
अक्षरात् 39, 41
अक्षराद्धिनिवा भावाः प्रजायन्ते 41
अक्षरे 35, 259, 260, (परमे) 292,
(द्वे) 294, 376
अक्षरेण 36
अक्षरेण-प्राणिन-आदित्येन 441
अक्षाभ्यक्षः 335
आक्षिणि 167; (पुरुष) 117, 337
आक्षिणी 62, 33, 76
आक्षेपः 53
आक्षेपम् 106
आक्षेपय (सप्त) 203
आक्षेपिः 192, 384, 385, 396, 397,
450
आक्षेपितम् 191, 315
आक्षेपित (पूर्तम्) 286
अक्षेप्यन्त 375
अक्षेण 391
अक्षेत्रदा 163
अक्षौ 149
अक्षु शुक्र भा सैवर्ह 76, (यत्नील तत्साम)
76
अक्षयाऽऽकृतम् 195
अखला (देवता) 381
आखितम् 122
अगच्छन्वे ते तपसाभवेययाजिनो गच्छन्ति
217
अगातिः (v l) 16
अगदः 104, 105, (स्पात्) 313
अगदो ह भवति 104, 105

अगदो हैन भवति 462
अगन्धम् 221
अगन्धवत् 21
अगन्म 106
अगस्त्यः 470
अगा 112
अगात्रम् 224
अगारम् (सस्तीर्य) 312
अगु 338
अगृहताये (निभीयात्) 429
अगृही न हि गृह्यते 230, 237, 252,
256
अगोनम् 35
अग्रप 53, 115, 127
अग्रये 94
अग्रये स्वाहा 273, 279
अग्रा-आदित्ये-प्राणे (नेषा तेज) 356
अग्नि 22, 24, 25, 26, 29, 30, 31,
42, 44, 50, 51, 52, 55, 57, 62,
63, 73, 75, 83, 84, 91, 101,
106, 113, 116, 125, 126, 127,
134, 154, 176, 177, 180, 193,
203, 291, 306, 336, 353, 457,
460, 466, 467, (वैश्वानर) 174,
(मधु) 209, (वसु) 226, (देव)
227, (लोक) 227, (सनिनिष्टः)
298, (एक मुलम्) 309, (ब्रह्मणस्तनुः)
333, 334, (दिनि धित) 335,
(अभिज्वलति) 310, (यष्टव्य,
चेतव्य, स्तोतव्य, अभिष्यातय) 350,
(= मृत्पु) 394, (प्रस्ताव) 399,
102, (पृथिवी वस्ते) 100,
(सोऽभवत्) 427, (प्राविशत्) 428,
(महाशनतम) 430, (सिञ्चति) 110,
(पृथिव्या) 446, (अपान) 471,
(अस्मे वालि हयति) 472

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 छं 38-47 मो 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- अभित्वम् 138
अभिदत्ताय शाण्डिल्याय 470
अभिदेवत इति 230
अभिना 98, 106, 107,
अभिनाभिः संसृज्यते 379
अभिनेवान्नम् 339
अभिभिः (ज्वलयन्ति) 368
अभिम् 104, 119, 186, 216, 409;
(प्रवहति) 449
अभिपुपसमाधाय 278, 280
अभि साधूपचरेत् 430
अभिः (न लक्षयेत्) 350
अभिरेव गो 417
अभिरेव सविता 473
अभिरेवाभिः 271
अभिरेवास्य ज्योतिर्भवति 238
अभिर्घृणः 271
अभिर्नदिष्टमुपचर्यः 430
अभिर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् 63
अभिर्वायुरादित्यः स रुद्रीयः 91
अभिर्वै देवानामन्नादः 339
अभिर्वै प्राणः 471
अभिर्वै भर्गः 474
अभिर्वै महान् 435
अभिर्वै मृत्युः सोऽपामन्नम् 215
अभिर्वै वेरेण्यम् 474
अभिर्हं ब्रह्मणो वत्सः 429
अभिर्हं वा अबन्धुः बन्धुमत्ताम् 437
अभिर्हं वा गायत्रीमुखम् 465
अभिलोकम् 302
अभि-वायु-आदित्य (आगीतानि) 391;
(प्रस्तावः) 391, 393
अभिष्टे पादं वक्ता 113
अभिष्टोमेन 352
अभिहोत्रम् 39, 52, 53, 134, 135, 308,
353
अभिहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः 352
अभिहोत्रमुपासते 135
अभिहोत्रवेलायां भृगुः 464
अभिहोत्रे 237
अभ्रीन् 115, 117
अभ्रेः 138, 196, 202, 285; (ज्वलत)
102, 316, 323
अभ्रे नय सुपथा राये अस्मान् 5, 266
अभ्रेन्तरः 221
अभ्रेरात्मा 322
अभ्रेरुद्धीयः 92
अभ्रौ 88, 123; 261, 470; (पुरुषः)
200; (तिष्ठन्) 221; (शान्ते) 238;
(बह्विव अभ्यादधति) 265; (पुरुषः)
321; (यः) 342; (साम) 406, 418
अभ्रौ प्रास्ताहुतिः सम्यक् 353
अभ्रौ प्रास्मानम् 457
अभ्रौ हुत्वा 273
अभ्रौ-हृदये-आदित्ये स एकः 355
अग्न्ययस्कारादयः 345
अग्न्यर्चिः 205, 453
अग्रम् 344, 409; (हृदयस्य) 247
अग्रस्ताः 93
अग्रहैष्यत् 64
अग्राहयत् 374
अग्राहत्वात् 329
अग्राहम् 38, 49
अग्राहः 328
अग्रे 62, 77, 107, 137, 144, 181,
187, 188; (दीप्यतेऽमुष्य वासः) 422
अग्न्यम् (ब्रह्म) 251
अग्न्यया 20
अग्न्यास्तनवः 333
अग्रापत् (न) 440
अग्रम् (पौत्रम्) 309
अपचेनी 316

श्रे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-474

- अध्यायुभ्यः 463
 अधोरा 289
 अघ्राता 340
 अङ्गासि (कुवाणा) 378
 अङ्गे (आवाय) 280
 अङ्ग 144, 145, 436
 अङ्गादङ्गात्सभवासि 277, 310
 अङ्गाना रस 119, 181
 अङ्गानि 51, 174, 307, (सजाताः)
 110, (इमानि रस लभन्ते) 428,
 (प्रत्यजन्ति) 439
 अङ्गार 141
 अङ्गार 88, 125, 126, 127, 271,
 अङ्गागन् 134
 अङ्गारा भवन्ति स प्रतिहार 88
 अङ्गारावक्षयणम् 229
 अङ्गिरस 354
 अङ्गिरसम् 38
 अङ्गिरसाम् 31
 अङ्गिरसे 38
 अङ्गिरा 47, 71
 अङ्गिरे 38
 अङ्गी भवति 91
 अङ्गुली 439
 अङ्गुष्ठमान 22, 23, 27, 290, 295
 अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमक 23
 अङ्गुष्ठमात्र पुरुषो मध्य आत्मानि तिष्ठति 22
 अङ्गुष्ठमान पुरुषोऽन्तरात्मा 27
 अङ्ग्रेभ्य 66, (संप्रमुच्य) 245
 अङ्ग्रेषु 91, (पतञ्जिन) 457, (मृत्पुपाश)
 467
 अचक्षु (पश्यति) 291
 अचक्षु श्रौतम् 38
 अचक्षुष्कम् 224
 अचरत् 175
 अचलम् 341, 353, 354
 अचातुर्मास्यम् 39
 अचारीः 232
 अचित् 151
 अचित्तम् (चित्तमध्यक्ष्यम्) 342
 अचिन्त्यः 312, 353
 अचिन्त्यम् 49, 312
 अचिन्त्यरूपम् 45
 अचिन्त्याय 334
 अचीरम् 51
 अचीर्णितः 47
 अचेतनम् 327
 अच्छादयत् 390
 अच्छायम् 35, 224
 अच्छावदम् 364
 अच्छुतः 334, 355, (सत्त्वमध्ये) 353
 अच्छुतम् 106, 344, 353, 354
 अजः 18, 41, 292, 328, 342, 346,
 353
 अज आत्मा महान् ध्रुव 251
 अजग्रभीत् 362
 अजरम् 36, 291
 अजरः 253, 265, 318, 363, 371
 अजर्यम् 374
 अजस्य 13
 अजस्रम् 333, (उपासीत) 334, 351,
 356
 अजाः 85, 90
 अजा 185
 अजात इति 294
 अजातपुत्रस्य 309
 अजातशत्रुः 199, 200, 201
 अजातशत्रु कारयम् 198, 319
 अजानो ह वै पुरुषो यावन्न यजते 445
 अजाम् (एकाम्) 292
 अजायन्त 175, 185

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- अजावयः 185
अजा हिङ्कारः 85
अजा होका भोक्तृभोगार्थयुक्ता 284
अजिघांसत् 64
अजिघृक्षत् 64
अजीर्यताम् 15
अजीविष्य 267, 268
अजीविष्यम् 80
अजुगुपत् 375
अजेतराभवद्बस्त इतरः 185
अजो नित्यः शारवतोऽयं पुराणः 18
अजौ 284
अज्ञ (ज्ञाज्ञौ) 284
अज्ञानम् 331
अजसा 231; (अनुपश्यति) 250; (एव)
374
अजलिं कृत्वा (उपास्थिपत) 367
अजलौ 123
अणिमा 140, 142, 143, 144, 145,
146
अणिमानम् 145; (न्येति) 245; (निग-
च्छति) 245
अणिम्रः 145, 165
अणिम्रा (तिष्ठन्ति) 242, 323
अणिष्ठः 139
अणिष्ठेन 328
अणीयः 289
अणीयान् 16, 18, 103, 355
अणुः 14, 46
अणुः पन्था विततः पुराणः 249
अणु 17, 43; (अन्विच्छति) 440
(ध्यात्वा) 353
अणुप्रमाणात् 16
अणुप्रियङ्गवः 275
अणुप्यः 43
अणुवातेरितः 351
अणोरणीयान् 291, 343; (महतो महणियन्)
18
अणोरणुः 357
अणोरणुप्यणुम् 353
अण्डम् 445; (विदिग्धम्) 445.
अण्ड प्रथमानिर्घणमेव 445
अण्वन्तान् (इच्छन्) 232
अण्व्यः (घानाः) 144; (नाड्यः)
323
अतः कल्याणमकरवामिति 252
अतः परः प्रवाहो नास्ति 453
अतः पापमकरवामिति 252
अत ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहि 241
अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि 245
अतर्क्यः 342
अतर्क्यम् 16
अतपस्कस्य 332
अतप्यत 177
अतमः 224, 294
अति (न वा कश्च) 370
अतिक्रान्तः 180
अतिक्रामति (इमं लोकम्) 239
अतिक्रामेत् 277
अतिश्रहाः 215
अतिघ्नीम् (आनन्दस्य) 202
अतिचक्रे 440
अतिच्छन्दाः (रूपम्) 242
अतिजने 146
अतितरति 457
अतितराम् 9
अतिथयः 53
अतिथिः 12, 23
अतिथिदेवः 54
अतिथिवाजितम् 39
अतिदीर्घे जीविते को रमेत 15
अतिधन्वा शौनकः 79

श्वे 283-300 का 301-324 से 335-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

अतिनयेत् 77	अतिसृजते 301, 302
अतिनेदन्ते 214	अतिसृष्टिः 186
अतिपिता 281	अतिस्वराति 74
अतिपितामहः 281	अतीन्द्रियभूतस्य 327
अतिपुरुष (य आदित्ये) 395	अतीयात् 427
अतिपेतुः 108	अतीव हि पितृलोकः 214
अतिप्ररनाम् 32	अतृणम् 314
अतिप्राक्षीः 418	अतृणादः 191
अतिमन्ये (न) 382	अतेजस्कम् 224
अतिमुच्य 6	अतेजोमयः 248
अतिमुच्यमानः 399	अतोऽन्यदार्तम् 218, 219, 223
अतिमृष्ट्यु 87, 88	अतोऽन्येनैव जीवन्ति 340
अतिरथम् 457	अतो वै खलु दुर्निष्पत्तरम् 128
अतिरात्रेण (स्वराज्यम्) 352	अतो ह्यय प्राण उपर्युपरि वर्तते 456
अतिरिच्यते 286	अत्ता 32, 177, 203, (अन्नत्व नोपैति) 338
अतिरोचते 200	अत्तिः (असि) 449
अतिरुदति 156	अतिर्ह वै नामैतयदात्रिः 203
अतिवदानि 156	अत्तुम् 177
अतिवर्तन्ति 46	अत्यतिष्ठदशाह्युलम् 290
अतिवहति 385, 439	अत्यन्तम् 93
अतिवादी 45, 156,	अत्यमुच्यत् 180
अतिवायस्माति ब्रूयात् 156	अत्ययाम 178
अतिवाहम् 439	अत्यरिच्यत् (ता सभवन) 414
अतिविच्य 385	अत्यरहत् 180
अतिनिस्मिताः 332	अत्यवाक्षीत् 420
अतिव्याधी (राजन्यः) 380	अत्यरात्रीः 229
अतिशिष्टा 141	अत्यमन्यत 178, 179, 188
अतिशिष्यते 87	अत्यम्राक्षीः 16, 17
अतिशीयते 100	अत्यायत् 427
अतिशीयन्ते 100, 101	अत्याश्रमिष्यः 299
अतिशेषान् 89	अत्येति 22, 21, 25, 218, (मनसा) 303
अतिष्ठाः 199, (संस्था भूतानाम्) 319	अत्येष्यन्ति 178, 179
अतिष्ठन्त (न) 167	अत्रम् 263
अतिसामाय नमः 473	अत्र गत्वा 163
अतिसूक्ष्मम् 293	
अतिसृज 11	

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सु 38-47 मां 18-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 कृ 171-282

अन पिताऽपिता भवति 213
अनप्यत् 64
अत्र ब्रह्म समश्नुते 27, 248
अत्र वाव किल तत्सोम्य 145
अन वै मोर्यस्येति 416
अत्रसदे 472
अत्र ह न किंचन वीयाय 115
अत्र हास्यैते सत्याः कामा अनृतापिधानाः
163
अत्र होते सर्व एक भवन्ति 186
अनान्तर विदित्वा 284
अत्रापं पुरुषः स्वपञ्चोतिर्भवति 239, 241
अत्रैव समवनीयन्ते 216
अस्ति 309
अत्स्यान्ति 108
अथ कथं हस्तीभूतो बहसीति 265
अथकारः 83
अथ कोऽहमिति 65
अथ खलु क्रतुमयः पुरुषः 102
अथ खलु य उद्गीयः स प्रणयः 75
अथ खल्वमुमादित्य सप्तविध सामोपासीत 86
अथ चक्षुरत्यग्रहत् 180
अथ न जानाति 146
अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते 39
अथ प्राणमत्यग्रहत् 180
अथ भिक्षार्च्य चरन्ति 252
अथ मनोऽत्यग्रहत् 180
अथ मर्त्योऽष्टुतो भवति 248
अथ य आत्मा स सेतुर्निष्ठतिरेषा लोकानाम-
सभेदाय 164
अथ य इहात्मानमनुविष व्रजन्ति 161
अथ य एतौ पन्थानौ न विदुः 272
अथ य एवैतमनुभवति स हैवाल भार्यम्यो
भवति 181
अथ य एष सप्रसादोऽस्माच्छरीत्समुत्थाय 163
अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः 76

अथ यत् ति तन्मर्त्यम् 163
अथ यत्प्रशशंसतुः कर्म हैव तत्प्रशशंसतुः
216
अथ यत्र देव इव राजेवाहमेवेद् "मन्यते 242
अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति नाम 142
अथ यत्रैतदबलिमान नीतो भवति 166
अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः 171
अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामति 166
अथ यत्रैन ध्वन्तीव जिवन्तीव 242
अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दृश्यते 102
अथ यदास्य वाङ्मनसि संपद्यते 146
अथ यदि अन्नपानलोककामो भवति 162
अथ यदि गन्धमान्यलोककामो भवति 162
अथ यदि गीतनादितलोककामो भवति 162
अथ यदि पितृलोककामः 162
अथ यदि भ्रातृलोककामः 162
अथ यदि मातृलोककामः 162
अथ यदि सखिलोककामः 162
अथ यदि स्त्रीलोककामः 162
अथ यदि स्वसृलोककामः 162
अथ यद्य तेनोमे यच्छति 163
अथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजत 186
अथ यस्य जाययै जारः स्यात् 278
अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकअयन्ति
272
अथ योऽन्या देवतामुपास्ते 187
अथ योऽय भगवो अप्सु परित्यायते 167
अथ यो वेदेद् जिघ्राणीति स आत्मा 171
अथ यो वेदेद् मन्वानीति स आत्मा 172
अथ यो वेदेद्मभिव्याहराणीति स आत्मा 171
अथ यो वेदेद् ज्ञानानीति स आत्मा 171
अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते 239
अथरणे 38
अथर्ववेदः 38
अथर्वा 31, 38
अथर्वान्निरसः 56, 97, 232, 348

* 283-300 की 301-321 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-171

अथर्वान्निरसम् 207, 255

अथर्वा देवः 212, 257

अथर्वस्य 38

अथ वाचमीरयति 150

अथवाऽद्रष्टाऽश्रोता... भवति 153

अथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीषोति 190

अथ वेशन्तान् पुष्करिणीः स्रवन्तीः सृजते
239

अथ श्रोत्रमत्यवहत् 180

अथ संपत्स्य इति 146

अथ सा घुष्यति 144

अथ य इह कपूषचरणाः 126

अथ हेन्द्रोऽपान्वैव देवान् 169

अथाकामयमानः 248

अथात आत्मादेश एव 158

अथात आदेशो नेति-नेति 205

अथातोऽहकारादेश एव 158

अथानन्दान्मुदः प्रमुदः सृजते 239

अथानु (v l. अया नु ?) 121

अथानु किमनुशिष्टोऽवोचयाः 124

अथान्नस्याये द्रष्टा भवति 153

अथारूपशो भवति 246

अथास्य नाम करोति 280

अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शत पदम् 263

अथान्यथाच्युक्तम् 331, 332, 340, 341

342, 343, 344, 345, 346

अथेतरे दुःखमेवापियन्ति 250, 290

अथेत्यम्यमन्यत् 186

अथेममेवाकाशमभितिष्यन्ते 272

अथैतमेवाध्वान् पुनर्निवर्तन्ते यथेतम् 128

अथैतयोः पथोर्न कतरेण चन 129

अथैतौ रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते 166

अथैनमग्रये हरन्ति 271

अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति 246

अथैना मृत्युमत्यवहत् 180

अथैष एव परम आनन्दः 245

अथो अवलीयान् बलीयांसमाशंसते धर्मण
189

अदत्कम् 172

अददानम् 168

अदन्तम् (अग्नि) 61; (अग्नि) 433

अदर्शनीयम् 70, (पर्ययि) 419, 421

अदर्शम् 39, 65

अदाश्म 82

अदाहोत 147

अदितिः 22

अदितित्वम् 177

अदितिर्योऽदितिरन्तरिक्षम् 405

अदितिर्जातमादितिर्जनित्वम् 405

अदितिर्माता स पिता स पुत्रः 405

अदिते 177

अदीक्षन्त 420

अदीक्षिताम् 138

अदीक्षित 366

अदीर्घम् 224

अद्वैहन् 415

अदृष्टाः 40

अदृश्यः 328

अदृश्यत्वात् 329

अदृश्ये 57

अदृष्टम् 34, 49, (द्रष्ट) 225

अदृष्टो द्रष्टा 223

अद्वयम् 54

अदो मे भविष्यति 386

अद्वा 103, 325, 358, 359, 360,
(एव) 370

अद्भिः 100; (पद्भिः) 338 (पोद्भिः
यति) 365

अद्भिः सोम्य दृष्टं देवेभ्यः न विच्छ 142

अद्भिगः 379

अद्भ्यः 142, 379

(अद्भ्यः) 379

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 छं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 नृ 174-282

अद्भ्यो जातम् (साम) 418
अद्भ्यो वाव भूयोऽस्तीति 154
अय 23
अयतेऽस्ति च भूतानि 55, 340
अयमानानि 191
अपासम् (अत्रम्) 449
अयुः 230
अद्रवत् (ऊर्ध्वः) 383, 417
अद्रसा 153, 340
अद्राक्षम् 234
अद्राक्ष्म 15
अद्रिजाः 23
अद्रेयम् 38
अद्वितीयम् 137
अद्वितीयाः (मा-भूम) 410
अद्वैतः 49; (भवति) 244
अद्वैतम् 49
अद्वैतीभूतम् (विज्ञानम्) 337
अध र्येनो जवसा निरदायम् 66
अधः 28, 44, 169; (एव हि मनुष्यलोकः)
214
अधमः (उपनेता) 365
अधरया (वर्तन्या) 203
अधरा 50
अधरेऽयाः 108, 109
अधर्मम् 149, 152
अधर्ममयः 248
अधर्मात् 17
अधः स्तम्बेन (आस्थिर्यन्ति) 355
अधस्तात् 62, 109, 158, 188; (उपान्ति)
355
अधिकरणेषु 50
अधिकृतम् 32
अधिक्षियन् (सर्वम्) 371
अधिगमः 332
अधिगम्यन्ते 409

अधिचरान्ति 411
अधिजगाम 453
अधिज्यम् 224
अधिर्यौतिपम् 50
अधित (श्रियम्) 380
अधितिष्ठतः 133
अधितिष्ठति 283, 293; (एकः) 295;
385
अधितिष्ठन्ति 385
अधितिष्ठस्व 32
अधिदेवतम् 417, 435, 455
अधिदैवतम् 9, 74, 76, 106, 110,
197, 204, 222, 311, 321, 399
अधिदैवम् 72
अधिपः 293, 298
अधिपतिः 123, 181; (अन्येषाम्) 244;
(सर्वस्य) 251, 260; 274
अधिपतिवती (तनूः) 336
अधिपजम् 50
अधिप्रज्ञम् 318
अधिभूतम् 52, 222, 318
अधिमात्रम् 49
अधिरुध्यते 286
अधिलोकम् 50
अधिवासः 40
अधिविषयम् 50
अधिविषाय 52
अधिज्ञेयते 214
अधिषवणे 276
अधिज्ञानम् 171
अधिष्ठिताः 283
अधिष्ठीवन्ति 411
अधीतवेदः 235
अधीत्य 173
अधीमः 284
अधीयानः 173

श्वे 283-300 को 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शी 373-376 जे 377-474

अधीयानाः (यत्नम्) 220

अधीयी 149

अधीहि 58; 147

अधुनोत् (शरीराणि) 459

अधूमकः 22; (आग्निवि) 325

अधूमके (अग्नौ) 342

अधुतिः 192, 347

अधोपहासम् 276

अध्यक्षम् 49

अध्यगीष्टाः 148

अध्ययनम् 93

अध्यर्षः (देवः) 226, 227

अध्यवसायः 328, 339, 347; (इव न)
371

अध्यवसायसंकल्पाभिमानलिङ्गः 317

अध्यात्मम् 10, 27, 32, 33, 50, 52,
72, 75, 76, 106, 110, 196, 204,
208, 209, 210, 214, 222, 311,
321, 395, 400, 417, 431, 435;
(उपासते) 456.

अध्यात्मयोगाधिगमेन 17

अध्याभरत् 285

अध्यायकः 57

अध्यासते 365, 411

अध्याहितम् 415

अध्यूढम् 75, 76

अध्येति 130

अध्येषि 13

अधुरः 415

अधुवेषु 21

अधुवैः 17

अध्रियत् 177

अध्रियन्त (ते) 420, 426

अध्वनः 20

अध्वनाम् (सर्वेषाम्) 207, 255

अध्वर्यवे (दक्षिणा नयन्ति) 447

अध्वर्युः 52, 118, 213, 214, 308,
361; (जुहोति) 440; 446, 448.

अध्वर्युणात्विजा चक्षुषादित्येन 273

अध्वा (अन्यतमः) 301

अध्वानम् 128; (एष्यन्) 235

अनः 192

अनः (सुसमाहितम्) 245

अनमम् (अनम्) 268

अनामिचित् 350

अनामिहोत्री 350

अनामो ह भवति 123

अनामः 123

अनाघः 353

अनङ्गान् 295

अनणु 224

अनातिप्रश्रन्यां वै देवतामतिपृच्छसि 219

अनयमानः 111

अनयमानो यद्वनचपति 111

अनयमानो यद्वन्तमपति 433

अननूक्तः (वेदः) 189

अननूच्य 135

अननुभूतम् 34

अननुविष 161, 168

अननुशिष्य 124

अनन्तम् 21, 55, 194, 208; (साम)
401

अनन्तमेव स तेन लोकं जयति 214, 216

अनन्तं वै नाम 216

अनन्तं वै मनः 214

अनन्तं लोकम् 216

अनन्तः 79; 284, 342, 346, 354,
371; (संवत्सरः) 401

अनन्त इत्येनद्रुपासीत् 234

अनन्तरः (आत्मा) 255, 371

अनन्तरम् 224

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 घ 28-37 झ 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

अनन्तहितेन 280	अनविप्रयुक्ताः 36
अनन्तलोकास्मि 13	अनशितुम् 115
अनन्तवान् 113	अनश्नति (महाश्ने) 430
अनन्तशक्तिः 354	अनश्नन् 12, 44, 292
अनन्ताः 194	अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति 49
अनन्ता विश्वे देवाः 214, 216	अनश्नुवादिच 368
अनन्ता हि दिशः 234	अनसः (सम्) 379
अनन्दाः 2, 11	अनसूयवः 365
अनन्दाः नाम ते लोकाः 11, 249	अनसूरिः 111
अनन्धः 164, 169, 170	अनस्तमिता 197
अनन्नम् 122, 268	अनस्थिकम् (यत्किञ्च) 433
अनन्यप्रोक्ते 16; (गतिरत्र नास्ति) 16	अनस्य 122
अनन्यभक्ताय 346	अनस्यान्नम् 268
अनन्वागतः (तेन) 241	अनाकाशम् 224
अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन 243	अनाग्रयणम् 39
अनन्वागमाय (पाप्मनः) 421	अनात्म्ये 57
अनन्वितम् (मृत्युना) 457	अनादरः 102, 103
अनपगः 200, 321	अनादि 21
अनपरुद्धः (अपरोधः) 422	अनादिनिधनाय 334
अनपहतपाप्मानि (अक्षराणि) 469	अनादिमान् 292
अनपानम् 72	अनादृत्य (वसतिम्) 269
अनाभिधायन् 350	अनायन्तः 353, 354
अनाभिप्लुतः 211	अनायन्तम् 296
अनभ्युदितम् 6	अनाप्तः (कामः) 385
अनम् (अनग्रम्) 268	अनामयम् 290, 333 (अस्तु) 128
अनराणि 326	अनामयेऽग्नौ 345
अनर्थाः (इव) 332	अनामन्त्र्य (तम्) 418
अनर्थ्यः (परिशिष्यते) 455	अनामिकाहगुह्याभ्याम् 277
अनलः 287	अनायुष्यम् 378
अनलम् 299	अनारम्भणानि 86
अनवयः 353	अनारम्भम् (इव) 369
अनवयानि 54	अनारुद्ध- (निवेशनम्) 425
अनवसृष्टाः 449	अनार्तम् (मन्यते) 369, 370; 371
अनवस्थः 329; (आश्रमेषु) 332	अनार्ताः (स्वास्ति) 470
अनवस्थेषु 18	अनार्थः 380
अनवानम् (गेयम्) 403	अनालयनम् 382

श्वे 283-300 की 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
 शी 373-376 जे 377-474

अनाशकायनम् (ब्रह्मचर्यम्) 165
 अनाशकेन (तपसा) 251
 अनाश्वान् 362
 अनाहिताग्निः 130
 अनित्यम् 16
 अनित्यानाम् 25
 अनित्यैः 17
 अनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् 18
 अनिमेष्यन्त्यः 469
 अनिरस्ताः 93
 अनिरुक्तः 83, 92; (उद्गीथः प्रजापतेः)
 92; (प्रस्तावः) 401
 अनिरुक्तम् 57; (साम्नाः) 412
 अनिरुक्ते 57
 अनिर्देश्यः 353
 अनिर्देश्यम् 25
 अनिर्देश्यं परमं सुखम् 25
 अनिलम् 4, 266
 अनिलयनम् 57
 अनिलधने 57
 अनिलानाम् 287
 अनिवर्तकम् 332
 अनिवृत्तिः 353
 अनिषेधम् (साम्नाः) 397
 अनिष्टसंप्रयोग 326
 अनिष्टेषु (इन्द्रियार्थेषु) 331
 अनीकैः (अकरोत्) 360
 अनीडात्यम् 296
 अनीशः (आत्मा) 283, 284
 अनीशया 44; (शोचति) 292
 अनीशया शोचति मुह्यमान् 44
 अनुकृतिः 52
 अनुक्रमणम् (स्वधर्मस्य) 332
 अनुक्रमेण 296
 अनुक्षम् 362
 अनुगीतम् 415

अनुगृह्णानः 33
 अनुचरः 435
 अनुचरणम् (स्वधर्मस्य) 332
 अनुच्छित्तिधर्मा (आत्मा) 256
 अनुजानन्ति (ओमिति) 373
 अनुजानन्ति 52
 अनुज्ञा 69
 अनुज्ञाक्षरम् 69
 अनुत्क्रान्तः 166
 अनुत्तमेषु 102
 अनुदधौ (तमादाय) 436
 अनुदन्त (अमुरान्) 389
 अनुदितः (आदित्यः) हिङ्कारः 387
 अनुद्वन्ति (विशृङ्खलम्) 374
 अनुद्वष्टव्यम् (एकधैव) 251, (मनसा) 251
 अनुधापयन्ति 191
 अनुधावत् (काष्ठिद्वयम्) 440
 अनुध्यायन्ति 315
 अनुध्यायात् (शब्दान्) 251
 अनु न एतस्मिन्नायथाभज 428
 अनु न एतस्मिन् सामन्नाभज 392
 अनु नोऽस्मिन्न आभजस्वेति 181
 अनुपतास्थिः 359
 अनुपतापी 164
 अनुपदष्टे 437
 अनुपनीय 130
 अनुपरिवर्तन्ते 272
 अनुपलम्प 168; (आत्मानमननुविष्य व्रजतः)
 168
 अनुपश्य 12
 अनुपश्यतः 3
 अनुपश्यति 21, 34, 250, 285
 अनुपश्यन्ति 24, 25, 315
 अनुपसृतात् (भेषम्) 447
 अनुपानम् 79
 अनुपनीष्व 411, 414, 417

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सु 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

अनुप्रज्ञाय (स्वर्गद्वारम्) 470

अनुप्रभूतः 144

अनुप्रविश्य 138, 194

अनुप्रविष्टः 15, 324, 376

अनुप्रविष्टम् 17

अनुप्रश्नाः 56

अनुप्राक्षीः 14

अनुप्राणन्ति 55, 315

अनुप्रातिष्ठन् 366

अनुप्रापत्ति 172

अनुप्राविशत् 56

अनुबुबुधिरे 167

अनुबुबुधे 438

अनुब्रवाम 366

अनुब्रूते 190

अनुब्रूम 264

अनुब्रूयात् 366

अनुब्रुवाणाः 368

अनुभवति 34, 36, 149

अनुभवसि 141

अनुभाति 44

अनुभूतम् 34

अनुभूत्वा 40

अनु म एतां देवतां शाधि 109

अनुमतये स्वाहा 279

अनु मा शाधीति 235

अनुमीयते (गतिः) 335

अनुमन्त्रयते 313

अनुमन्त्रयेत 277; (ओमित्येव) 448

अनुमन्त्राः 447

अनुयन्ति 21, 384

अनुरिष्यति 118

अनुरूपः (पुरुषः) 395; (अग्निः) 435;

(प्रजाः) 435

अनुलब्धः 414

अनुलोमाम् 279

अनुवक्ता सात्यकीर्तः 381

अनुवचनेन (वेद-) 251

अनुवत्स्ये 373

अनुव्याख्यातानि 207, 233, 255, 348

अनुव्याख्यास्यामि 169, 170

अनुव्याहरत् 336

अनुवता (भूत्वा) 414

अनुवारिष्ये (अहम्) 412

अनुवर्त्म मेयम् 378

अनुवाक्या 364, 365

अनु विचलन्ति 449

अनुवित्तः (ब्रह्मणा) 249; (मयैव) 249;

(आत्मा) 250

अनुविदुः 440

अनुविय 161, 165, 167, 172

अनुविधावति 23

अनुविनश्यति 208

अनुविन्दते 165

अनुविन्दन्ति 164

अनुविन्देत् (पदेन) 186

अनुविभवति 469

अनुविभृज्य 307

अनुविलीयेन (उदकम्) 208

अनुविषण्णम् 171

अनुवीक्ष्य 184

अनुवृणीष्व (इन्द्रः) 412

अनुवृणीध्वम् 412

अनुशशास 114, 116; (याज्ञवल्क्यः)
244

अनुशाधि 109, 110, 332, 388; (तथा
नः) 470

अनुशासति 125

अनुशासन (उक्त-) 256

अनुशासनम् 27, 54, 211

अनुशासिष्यामि 453

अनुशास्ति 53

म्बे 283-300 को 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-37.
श्री 373-376 जे 377-474

अनुशिष्टः 14, 121

अनुशिष्टम् 195

अनुशिष्टान् (पुं) 269

अनुशिष्टोन्वसि पित्रा 268

अनुशिष्यात् 6, 117

अनुशुष्यति 196

अनुशुष्य ह्वान्ततो प्रियते 196

अनुशृणोति 34

अनुशृण्वन्ति 315

अनुशेते 292

अनुपस्तः 333

अनुष्टुप् 354

अनुष्टुभम् 264

अनुष्टुभा (परिधाति) 435

अनुष्टाय 23

अनुष्टया (सामवेद) 430, 456

अनुसंयन्ति 24

अनुसंवाति (सर्वां दिशः) 378

अनुसंज 112

अनुसञ्चारम् 60

अनुसञ्चारति (समौ लोकौ) 239; (समे
कुले) 241

अनुसञ्ज्वरेत् (शरीरम्) 250

अनुसन्तनुत 104, 105, 462

अनुसन्तृप्यन्ति 388

अनुसन्द्वन्ति 394

अनुसम्भवति 439, 440

अनुसमाहरति 75

अनुसरति 349

अनुस्मरणम् 350

अनुस्वरन्त्यः 469

अनु हि भगव इति 124

अनूकाम् (पूतम्) 412

अनूक्तम् 195

अनूचानः 198, 319, 465; (किलायं
आक्षेपः) 465

अनूचानतमः 212

अनूचानमानी 135

अनूच्य 53

अनूच्ये 304

अनूत्कामति (प्राणः) 247

अनूत्कामन्ति (प्राणाः) 247

अनूत्तिष्ठ (उद्रातारम्) 438

अनूत्थाता म एषि 438

अनूदतिष्ठत् 107

अनूदतिष्ठासत् 438

अनूदभयत 415

अनूदेति 200

अनूपन्तम् (परम्) 370

अनूपतिष्ठते 409

अनृचे 389

अनृचेन (साम्ना) 388

अनृतः 429

अनृतम् 30, 36, 45, 57, 70; (आत्म
147, 149, 152, 163; (म
259; (वदति) 419, 421

अनृताः 349

अनृतापिधानाः 163

अनृताभिज्ञांसिन्ः 356

अनृताभिसन्धः 147

अनृतुपाः 407

अनृतेन 163; (हि प्रत्युदाः) 163

अनेकरूपम् 293, 296

अनेकरूपा 13

अनेजत् 2

अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य 138

अनेनैव मुखेनालापयिष्यथाः 110

अनेवंवित् 189

अनेवंविदम् 120

अनो ह वै नाम प्रत्यक्षम् 122

अनौपम्यम् 337

अन्तःकरणेन (गृह्यते) 350

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सु 38-47 मां 48-49 ते 50-61 रे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

अन्तःकरोति 127

अन्तःपुरुषः 331

अन्तःपुरुषे 102

अन्तःप्रज्ञः 48

अन्तःप्रज्ञम् 49

अन्तःशरीरे 37, 45

अन्तःस्थः (पुरुषः) 339

अन्तः स्वर्गो लोकानाम् 443

अन्तः (दुःस्य) 299

अन्तक 14

अन्तकाले (प्राणा अभिसमायान्ति) 246;
288

अन्ततः 60, 71, 188, 189, 374;
(आचम्य) 274

अन्तम् 161, 162, 179, 192; (वृणस्य)
247; (कर्मणः) 248, 366;
(करवाणि) 205, 253

अन्तरक्षिणि 77

अन्तरतः 186, 231

अन्तरम् 57

अन्तरतरम् 187; (यद्यमात्मा) 187

अन्तरा 33, 172; (पितरम्) 269;
(मातरम्) 269

अन्तराकाशे (आविर्भूते) 346

अन्तरा यावापृथिवी 224

अन्तरात्मन् 21

अन्तरात्मक्या (गत्या) 335

अन्तरात्मा 27, 42, 290, 298; (प्राणः)
335; (तस्य तपः) 455

अन्तरादित्ये 76; (पुरुषः) 335

अन्तरादिशः 28

अन्तरान्तरः (सर्वस्य) 353

अन्तरिक्षक्षिते 95; (वायवे) 351

अन्तरिक्षनाम (एष ह वा) 391

अन्तरिक्षमुद्गीयः 84

अन्तरिक्षमेवर्क-वायुः साम 75

अन्तरिक्षमेव सा-वायुरमः 75

अन्तरिक्षम् 36, 43, 51, 52, 63, 73,
75, 84, 90, 96, 104, 113, 151,
152, 153, 174, 176; (वयुः)
226; (देवः) 227, 349; (द्वितीया
चितिः) 349, 369, 377, 382, 391,
405, 426; (देवी) 435; (जयति)
442, 459

अन्तरिक्षं पर्येको बभूव 400

अन्तरिक्षलोकम् 193, 214, 446, 449

अन्तरिक्षलोकेषु 219

अन्तरिक्षसद् 23

अन्तरिक्षात् 103, 119, 204, 436

अन्तरिक्षादन्तरः 221

अन्तरिक्षे 31; (तिष्ठन्) 221, 385,
406; (विततम्) 436

अन्तरिक्षोदरः 103; (कोशः) 103

अन्तरे (यावापृथिवी) 368

अन्तरेण 52

अन्तर्मः (सुराणाम्) 351

अन्तर्मतम् (चित्तम्) 350

अन्तर्जुषाणम् 371

अन्तर्ज्यातिः 371

अन्तर्धतिः (ईश्वरः) 394

अन्तर्धाय 147, 329

अन्तर्धर्नाम 463

अन्तर्धिसि स्तेनेभ्यः 463

अन्तर्धेहि (अघायुभ्यः) 463

अन्तर्धेहिः (आत्मा) 334, 335

अन्तर्य 352

अन्तर्यक्षम् 391

अन्तर्यामः 329

अन्तर्यामिणम् 220; (ब्रूहि) 221

अन्तर्यामी 48

अन्तर्वेद्याम् 352

अन्तर्हितः (असि) 463

श्लो 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- अन्तर्हितम् 337
 अन्तर्हितोन्द्रियः 345
 अन्तर्हृदयः 346, 347
 अन्तर्हृदयाकाशम् 345
 अन्तर्हृदयाकाशशब्दम् 343
 अन्तर्हृदयाकाशस्य पारम् 346
 अन्तर्हृदये 52, 103, 236, 260;
 (आकाशः) 201
 अन्तवत् 78
 अन्तवतः 191
 अन्तवत्यः (आहुतयः) 308
 अन्तवदेवास्य तद्रवति 225
 अन्तवद्वै किल ते साम् 78
 अन्तवेलायाम् 106
 अन्तादाचामेति 145
 अन्तान् (लोकानाम्) 217
 अन्ताय (एतस्यै) 242
 अन्तिकम् (आजगाम) 325
 अन्तिकात् 22
 अन्तिके 45; (दवीयः) 370
 अन्तिदेवः 456
 अन्ते 125; (निपसाद्) 418
 अन्तेभ्यः (सर्वेभ्यः) 215
 अन्तेवासिनः 115
 अन्तेवासिनम् 53
 अन्तेवासिने 100, 275
 अन्तेवासिभ्यः 275
 अन्तेवासी 50
 अन्तेषु (सर्वेषु) 167
 अन्तो ब्रह्मस्य विष्टपम् 443
 अन्तो वै साम्नां निधनम् 413
 अन्तौ (उभौ) 241; (एतौ संघतः) 401
 अन्धः 131, 169
 अन्धं तमः 3; (प्रविशन्ति) 3, 249
 अन्धमिव वै तमो योनिः 439
 अन्धाः 16, 40, 121, 267
 अन्धान् (पर्यायः) 315
 अन्धेन 40; (तमसा) 249
 अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः 40, 356
 अन्धोद्धानस्थः (भेकः) 326
 अन्नकामेन (ब्रह्मणा) 340
 अन्नकाशिनीः 386
 अन्नत्वम् (न उपैति) 338
 अन्नपते 82
 अन्नपानलोककामः 162
 अन्नपाने 51, 162
 अन्नपानैः (अवशिष्टैः) 352
 अन्नबहुम् 352
 अन्नभूतमिदं जगत् 339
 अन्नं बहु भविष्यतीति 153; (कर्त्तव्यो भवि-
 ष्यतीति) 153
 अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति 59
 अन्नमन्नादश्च 339
 अन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् 59
 अन्नमयः (प्राणः) 340; (अवाह् प्रतिष्ठितः)
 396
 अन्नमयम् 58, 60, 140, 141; (हि सोम्य
 मनः) 140, 141
 अन्नमशितं त्रेधा विधीयते 139
 अन्नमसि 274
 अन्नमात्मेत्युपासीत 340
 अन्नमिति (द्वे अक्षरे) 434
 अन्नमु वै चन्द्रमाः 379
 अन्नमेभ्यः सृजा इति 64
 अन्नमेव विजराजम् 340
 अन्नम् 30, 31, 33, 37, 39, 52, 55,
 58, 59, 61, 63, 64, 77, 82, 83,
 111, 116, 122, 126, 128, 133,
 137, 139, 150, 152, 153, 159,
 177, 181, 186, 191, 192, 199,
 203; (देवः) 227; (एतयोः) 236;

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 वे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

(पच्यते) 261; (पूयति) 262; (किम्)
268; (संभवति) 271; (भवन्ति) 272;
333, 336; (आत्मनो रूपम्) 340;
(अभिजिघृक्षमाणानि) 340; 352;
(वृष्टेः) 353, 355, 396; (चतुर्थः
पादः) 399; (प्रत्यक्षम्) 399;
(अस्य तत्) 409, 455, 467

अर्चं दाम 203

अर्चं ब्रह्मेत्याहुः 262

अर्चं मे 449

अर्चं वाव बलाद्भूयः 153

अर्चं वा सर्वस्य योनिः 341

अर्चं वै प्रजापतिः 30

अर्चं वै वि 262

अर्चं वै विश्वम् 434

अर्चं हि गौः 434

अचरसः (भूतमात्रा) 317

अचरसमयः 55

अचरसस्य विज्ञातारम् 318

अचरसान् (केन) 305, 313

अचरवतः 153; (वै स लोकान् पानवतोऽभि-
सिच्यति) 153

अचवान् 60, 340

अचशुभम् 385

अचस्य 138, 139, 140; (आत्मा) 320

अचस्य का गतिरिति 78

अचस्य संकल्पस्यै प्राणाः संकल्पन्ते 150

अचात् 142; (क्ते) 262

अचादः 60, 73, 83, 86, 88, 89, 101,
111, 181, 186, 253; (अग्निः) 339

अचादम् 59, 309; (ऊर्ध्वमुत्सीदति) 445

अचादी 111

अचाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते 59

अचाद् भवन्ति भूतानि 55

अचाद् भूतानि जायन्ते 340

अचायम् 96, 97, 101, 137, 180,
183, 192, 313; (एकम्) 386, 390,
412; (आत्मे आगायत्) 428, 437

अचायकामाः 386

अचापाय 400

अचायेन 50, 133, 134

अचाद्वा भूयोऽस्तीति 153

अचाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते 340

अचानि 191

अचायुः 64; (वा एष यद्यायुः) 64

अचे 44, 183, 469, 470

अचेन 141; (अभिषिक्ताः) 340

अचेन जातानि जीवन्ति 59

अचेन वाव सर्वे प्राणा महीयन्ते 52

अचेन शुद्धेनापोमूलमन्विच्छ 142

अचेनाश्नायां घ्नन्ति 379

अचे भूतानि विष्टानि 262

अचे साम तद्वेत्या 406

अचे हीदं सर्वं स्थितम् 73

अचैः प्रतिकल्पन्ते 246

अन्यः 292

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयः 15

अन्यतरां वा अयमुपागात् 438

अन्यतस्त्यजायी 199, 320

अन्यतात्मानः 356

अन्यतोद्धारम् 397

अन्यत्र तीर्थेभ्यः 173

अन्यत्र धर्मादन्यत्रापमति 17

अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च 17

अन्यत्रमना अभूवं नादृशम् 192

अन्यत्रमना अभूवं नाधौषम् 192

अन्यत्र मिथुनमिच्छस्व 418, 416

अन्यत्र मे मनोऽभूत् 317, 318

अन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद 206, 254

अन्यत्रात्मनः सर्वं वेद 206, 254

अन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद 206, 254

श्वे 283-300 की 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

अन्यत्रात्मनो भूतानि वेद 206, 254
अन्यत्रात्मनो लोकान् वेद 206, 254
अन्यत्राप्युक्तम् 336
अन्यत्रायतनमलब्ध्वा 142
अन्यत्रास्मात्कृताकृतात् 17
अन्यदाहुरविषया 3
अन्यदाहुरसंभवात् 3
अन्यदेव तद्विदितात् 6
अन्यदेवाहुरविषया 3
अन्यदेवाहुः संभवात् 3
अन्यद्वा कर्माकृतम् 189
अन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन् 253
अन्यन्मन्यमानाः 230
अन्यराजानः 158
अन्यात् 57
अन्यादृशाः 117
अन्यामिच्छ प्रपूज्याम् (v.l. प्रकृत्याम्) 279
अन्या वाचो विमुञ्चय 43
अन्ये मनुष्येभ्यः 114
अन्योन्यसक्ताः 36
अन्योन्यस्मिन् (प्रतिष्ठितौ) 259
अन्योन्यस्य 365
अन्योन्यस्यै श्रेष्ठतायै 467
अन्योन्येन 196
अन्योऽसावन्योऽहम् 187
अन्यो ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित इति 158
अन्वाभिर्गच्छति तेन सोऽसर्वः 431
अन्वजायत 175
अन्वाधि (सर्वाणि रूपाणि) 395
अन्वपश्यन् 383
अन्वपन्तम् 358
अन्ववक्रामति (सविज्ञानमेव) 247; (हृदय-
मेव) 246
अन्ववापानि 179
अन्ववार्जत् 63
अन्ववस्यन्ति 324

अन्ववस्यन् 390
अन्वाशिषत् 124
अन्वाशिषन् 366
अन्वाशिषम् 124
अन्वसृज्यत 390
अन्वागमात् (मनुष्याणाम्) 448
अन्वाभक्तः (मन्त्रेण) 374
अन्वायत्तः 203
अन्वायत्तम् 369
अन्वायत्ताः 87, 104, 105, 225
अन्वायत्तानि 86, 373
अन्वारूढः (प्राज्ञेनात्मना) 245
अन्वावर्तते 309, 310
अन्वावर्त 309, 310
अन्वाविशन्ति 161 .
अन्वाह 361
अन्वाहार्यपचनः 34, 116, 133, 473
अन्विच्छ 142
अन्विच्छति (अणु) 440
अन्विष्य 29, 109
अन्वेति 36, 457
अन्वेपणा 109
अन्वेपमाणाः 28
अन्वेष्टव्यः 167, 338
अन्वेत् 390
अपः 132, 137; (असरत्) 277;
(एवाहुः) 369, 453
अपक्षः 443
अपक्षीयते 194
अपक्षीयमाणपक्षात्...मासान् 272
अपक्षीयस्व 272, 310
अपचितिः 390
अपचितिमान् 404
अपचितिम् (साम्नाः) 404
अपचितौः (चकार) 464
अपचित्यै 69, 194

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सु 38-47 मां 48-49 ते 50-61 दे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- अपजयति 192
अपजहि 94, 95
अपजहुः (अस्मीनि) 230
अपतता (रथेन) 361
अपद् 265
अपद्रवतः (तौ) 304
अपद्रवन्ति 303
अपध्वान्तम् 92; (वरुणस्य) 92; (सास्रः)
413
अपनिह्वते 117
अपन्नाऽसि 448
अप पुनर्घृत्यं जयाति 215, 217
अप पुनर्घृत्यं तरति 474
अपरपक्षम् 128
अपरपक्षेण (प्रजनयति) 301
अपरप्रयोज्यः 354
अपरस्मै धारयस्व 224
अपररात्रे अङ्गिराः 464
अपरा (विधा) 38
अपराजयिष्यु 199, 320
अपराजितम् (आयतनम्) 302, 304
अपराजिता 165; (सेना) 199, 320
अपराधा (ऋचः) 389
अपराधाः (मा) 270
अपराप्नोति 391
अपराहः 89; (प्रतिहारः) 387
अपराह्णात् 87
अपराह्णे (स्वर्गः) 467
अपराह्ण उग्रो देवो लोहितायन् 464
अपरिच्छिन्नः 354
अपरिमितः 342, 354
अपरिमिता 345; (उद्भूतः) 334
अपरिमितम् 333, 347 409; (तेजः)
352, 357; (इव मनः) 409
अपरिमिताः (दिशः) 409
अपरे 12
अपरोधोऽनपरुद्ध इति 422
अपर्याप्तम् 471
अपवर्गहेतुः (आदित्यः) 347
अप वा एतद्वग्यजुषात् 364
अपविद्धात् 358
अपवृतः 439
अपवोहितः 439
अपशय्यम् 413
अपयुः 413
अपश्यतो हि किं स्यात् 234
अपश्यन्, 39, 283
अपश्यन्तः 121
अपश्यम् 458
अपश्यं गोपामानिपयमानम् 458
अपसरणम् (सुराणाम्) 326
अप सास्रः 364
अपसेधन् 381
अपसेधन्ती 381
अपहत 95; (- तमस्कान्) 154
अपहतपाप्मसु (अक्षरेषु) 469
अपहतपाप्मा 71, 161, 164, 167,
242, 335, 355, 452, 459
अपहतपाप्मानः 327
अपहतपाप्मा शेषः 71
अपहतपाप्मा शेष ब्रह्मलोकः 71
अपहतिः 171
अपहते 116, 117
अपहत्य 10; (मृत्युम्) 420, 427, 469;
(पाप्मानम्) 420, 427, 469
अपह्नानि (भ्रातृव्यान्) 374
अपहन्ता 72; (वै भयस्य तप्तो भवति) 72
अपहन्ति 417
अपह्नुवीत् 156
अपहार्यति 147
अपाः 354
अपागात् 138, 366

श्वे 283-300 की 301-321 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

अपागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्वम् 138
अपागाद्भोग्रित्वम् 138
अपागादादित्यादादित्यत्वम् 138
अपागाद्विपुतो विपुत्वम् 138
अपाजिघांसन् 375
अपाणिपादः 291
अपाणिपादम् 38
अपातयत् 185
अपातम् (गोअभ्यानाम्) 270
अपादाय (मात्राम्) 239; (पेशसो मात्राम्)
247
अपानः 34, 52, 55, 63, 72, 101,
134, 328, 336, 409, 413, 420,
471
अपान आसीत् (स बृहस्पतिः) 121
अपान इति 230
अपानम् 23, 33; 408
अपानाय 134
अपानेन 24; (उदगायन्) 419; (उद्गात्रा)
420; (उपसमैत्सर्) 422 (अपान्य)
456
अपानेन मनुष्यान् मनुष्यलोके 425, 426
अपानेन हि गन्धाभिघ्नति 215
अपानो यान्या 214
अपान्य (अभिप्राप्यात्) 277
अपान्य इति वाचा 436
अपान्यात् (अभिप्राप्य) 277
अपापकाशिनी 289
अपापविद्धम् 3
अपापापः (न लक्षयेत्) 350
अपाम् 138, 139, 140, 207, 255,
348; (ओषधयो रसः) 68, 276;
(का गतिरिति) 78; (नेतारः कर्तने व
आसन्) 400; (वा स्तोत्रः) 439
अपियन्ति (सर्वतो प्राणाः) 472
अपारः 371

अपारम् 208
अपावपिषत् 417
अपावार्ण्य 33, 94, 95
अपावृणु 4; (मुत्सम्) 265
अपासेषत् 416
अपिकक्ष्यम् 210
अपिगच्छति 191
अपिगृह्य 102
अपि च येषां बुभूषति 266
अपि तत्र वधाशङ्कं भवति 233
अपिता (पिता भवति) 243
अपित्वम् (एषिरे) 424
अपिधानम् 163
अपिधाय (कर्णौ) 261
अपि नक्तमहरेवाभिनिष्पद्यते 164
अपिपासः 106, 161, 167;
अपिपास एव स बभूव 106
अपि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेत् 275
अपियन्ति 40, 41, 55, 144; (दुःसम्)
250; (अन्ततः) 340; (रमयः) 397;
(सर्वतो प्राणाः 472)
अपि रोद्वितीव 170
अपि सर्वे जीवितमल्पमेव 11
अपि ह शतं विज्ञानवदानेकी बन्वालाकम्पयते
152
अपिहितम् 4; (दुःसम्) 265
अपीडयन् 383, 393
अपीडयन् (वयं वेदम्) 448
अपीडः (स्त्र) 141, 170
अपिः (दे स्तनेव) 431
अपिः 49
अपिः 49
अपिः सर्वं देहं यदिदं पृथिव्यानि 3
अपिः स्वेनद्वीप 9
अपिः कर्त्तव्य इति 366
अपिः 299; (न कीदृशः) 152

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 छं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

अपुनीत (गाथया) 413; (कुम्भया) 413;
(नाराशंस्या) 413; पुराणेतिहासेन) 413;
(तेन यदिदं विप्रा वदन्ति) 413;
(मधुना) 414

अपूता 411

अपूता वाऽसि 413

अपूपः 96

अपृथग्घर्मिणः 343

अपृथग्विवेक्याः 343

अपेत मम वा एतत् 412

अपोज्झितः 367

अपोदिताः 437

अपोह्य 134, 366

अपौर्णमासम् 39

अप्यय 27

अप्ययद्भुक्कुराः 351

अप्ययम् (बह्म) 298

अप्येति 110, 232, 233, 234, 235;

(बह्म) 248

अप्यो श्रावय 52

अप्रक्षयम् (वाव त्वा देवताम्) 418

अप्रहम् 49

अप्रणीय 359

अप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्याति 233

अप्रतिरूपम् 178, 179, 200

अप्रतिरूपः 321 -

अप्रतिवाच्यम् 384

अप्रतिष्ठितं वै ते साम 78

अप्रमत्तः 27, 73, 92; (धारयेत्) 287

अप्रमत्तेन 43; (वेद्धव्यं) 43

अप्रमयम् (ध्रुवम्) 251

अप्रमेयः 353

अप्रमेयाय 334

अप्रवर्ति 101, 199, 320

अप्रशान्ताय 299

अप्रसाहः 123

अप्राक्षीत् 269

अप्राणः 41; 328, 346, 354

अप्राणतो हि किं स्यात् 233

अप्राणन् 72

अप्राणम् 224

अप्राणाः 328

अप्राणात् (संभूतः) 342

अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः 41

अप्राप्य 56; (देवान्) 169; (मनसा
सह) 56, 58

अप्रियम् 187

अप्रियवेत्ता 170

अप्रियवेत्तेव भवति 170

अप्रियाः (ज्ञातयः) 303

अप्रोच्य 115

अप्सरसः 303, 348, 451

अप्सु 26; (सर्वासु) 84, 167, 176,

216; (पुरुषः) 229; (प्रक्षेपकः)

356; (पृथिवी) 385; (साम तद्वेत्याह)

406

अप्सु इति 230

अप्सु चारिणः 345

अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितम् 60

अप्सु तिष्ठन् 221

अप्सु पुरुषः 200, 321, 405

अप्सु प्रतिष्ठितम् (साम) 418

अप्सुमान् 85

अबन्धुः (बन्धुमत्साम वेद) 437

अबलानाम् 112

अबलिमानम् (नीतः) 166

अबलीयान् 189

अबल्यम् (न्येत्य) 246

अबाह्य (आत्मा) 255, 371

अबाह्यम् 224

अविभर 176

अविभेत् 184

श्वे 283-300 को 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-474

अवीमत्सत 410
अबुद्धिपूर्वम् 328
अबुधः (जनाः) 249
अबोद्धा 153
अब्जाः 23
अब्रह्मवित् 47, 49
अब्राह्मणः 112
अब्रवीचु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठामिति 232, 235
अभयः 253, 353
अभयम् 19, 29, 36, 57, 117, 163,
167, 168, 169, 170; (रूपम्)
242; (दत्त्वा) 338, 344, 354
अभयं त्वा गच्छतात् 237
अभयं वै जनकं प्रातोऽसीति 237
अभयं वै ब्रह्म 253
अभयं हि वै ब्रह्म भवति 253
अभयस्य 17
अभयाः 74
अभवन् 179, 389
अभविष्यः 131
अभाजयत् 191
अभावे 297
अभिकामः 162
अभिकामाः 161
अभिकल्पः (मनसा) 26, 290, 294
अभिकन्दन्ति 421
अभिक्रम्य (उपमन्त्रयेत्) 277
अभिक्रयणानि 365
अभिक्षरन्ति 232, 235
अभिगच्छन्ति (प्रेत्य) 249
अभिगच्छेत् 41
अभिगाम् (मा) 172
अभिगन्ति (अयोधनैः) 368
अभिचक्षते 369, 370
अभिचक्षीरत् 374, 375
अभि चङ्क्रमीति 358

अभिचाकक्षानः 360
अभिचाकशीति 44; (सुमान्) 240, 292
अभिचाकशीहि 289
अभिजयन्ते 29
अभिजय्यासम् 449
अभिजायते 39, 154
अभिजिघृक्षमाणानि (अन्नम्) 340
अभिजित् (अस्ति) 449
अभिजुहोति 338
आभितः 166, 175, 386
आभितपति 154
अभिवृन्दन्ति (पङ्क्तीशिकाभिः) 368
आभेदपति 466
अभेदम् 360
आभेदासाति 71
अभेदुल्ल 178; (समसृजत्) 419
अभिपते 32; (औन्) 376
आभिषावत 303
अभिधीयते (नैनाम्) 356
अभिध्यातव्यः 349; (अग्निः) 350
अभिध्याता 343; (अस्ति) 404
अभिध्यातुः 357
अभिध्यात्वा 328
अभिध्यानात् 284, 285
अभिध्यायति 338
अभिध्यायन् 15, 16
अभिध्यायन्ति 333
अभिध्यायमानः (कामम्) 353
अभिध्यायात् 306
अभिध्यायीत 35, 36
अभिध्यायेत् (आत्मानम्) 325, 333
अभिध्येयः 325
अभिध्येयम् 349
अभिनद्धाक्ष आनीतोऽभिनद्धाक्षो निवृष्टः
146
अभिनद्धाक्षम् 146

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 रे 62-67
छां 68-173 च 174-282

अभिनन्दन्ति 40
अभिनन्दाः 127; (विस्फुलिक्ताः) 271
अभिनहनम् 146
अभिनिधाय 280
अभिनिपयते 312
अभिनिष्पयते 163, 171, 327
अभिनिष्पयन्ते 171, 272
अभिनिःसृता 27, 166
अभिनिहिताः 93
अभिपय (इव) 370
अभिपयते 279
अभिपयन्ते 370; (न हैव) 370, 373
अभिपस्वितयन् 443
अभिपर्यक्तः 401
अभिपर्येति 381
अभिपश्यन्ति 111
अभिपातयेत् 366
अभिप्रजानीहि 63
अभिप्रणुत्यम् 371
अभिप्रतन्वन्ति 323
अभिप्रतारि 110, 111
अभिप्रतारि बहुधा निविष्टम् 432
अभिप्रतारि बहुधा वसन्तम् 111
अभिप्रतारिणम् (काक्षसेनिम्) 418, 432
अभिप्रपयन्ते 376
अभिप्रयन् मधवा इन्द्रो वैकुण्ठः 464
अभिप्रवर्तेयाताम् 311
अभिप्रववाज 167
अभिप्रवज्य 307
अभिप्रवजन्यार्थं ब्रुवते 307
अभिप्रसारयति 430
अभिप्रस्थापयन् 112
अभिप्रस्थापयांचकार 113, 114
अभिप्रहृत्य 240
अभिप्राणितम् 65
अभिप्राण्य 64; (अपान्यात्) 277;
(अपान्य) 277

अभिप्रातर 279
अभिप्रातिष्ठन्ते 202
अभिप्राप्नुवन्ति 128
अभिप्रास्य 145; (एतद्य मोपसीदयाः)
145
अभिप्रेति 303
अभिवभ्रुवुः (अमुराः) 324
अभिमविष्यामः 70
अभिमूतः 34
अभिमूषमानः 330
अभिमस्ये 177
अभिमभ्रन्ति (बरवाभिः) 368
अभिमथ्यते 286
अभिमन्त्रयते 281
अभिमन्त्रयेत् 277
अभिमन्यति 88; (स हिङ्कारः) 88
अभिमन्यन्ति 40
अभिमातिम् 360
अभिमान 328, 339; (अध्वशः) 346
अभिमानात् 30
अभिमनित्वम् 330, 347
अभिमुखतः 313
अभिमुद्नीत 366
अभिमुद्राति 274
अभिमुद्रमानः 325
अभिमुद्रेत् 277, 310
अभिरक्षति 120
अभिलिम्पन्ति (मृत्तनयाभिः) 368
अभिवदति 36, 208, 256
अभिवदते 34
अभिवदन्ति 30
अभिवदन्त्यः 40
अभिवर्तनानि (अग्रेः) 365
अभिवर्षति 31
अभिवादी 333
अभिवाद्य 372

श्वे 283-300 को 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
झो 373-376 जै 377-474

- अभिविज्ञरतीति 385
अभिर्विमानम् 133
अभिविज्ञते 316
अभिव्यक्तिकराणि 287
अभिव्याददात् 176
अभिव्याहरति 72
अभिव्याहराणि 171
अभिव्याहराय वाक् 171
अभिव्याहृतम् 65
अभिव्याहृत्य 64, 435
अभिव्यैष्यत् 65
अभिषङ्कोः 430
अभिषावित्राणि 365
अभिषिक्ताः (प्राणाः) 340
अभिषीवयन्ति (वद्घोभिः) 368
अभिष्टोष्यन् 73
अभिवृत्तः 331
अभिवृत्तिः 356
अभिसंयन्ति 117
अभिसंविशत 181
अभिसंविशन्ति 58, 81, 98
अभिसंस्थापयामः 77
अभिसमयन्ति (वाचमेव) 405
अभिसमायन्ति (प्राणाः) 246; (राजानम्)
246
अभिसमावृत्य 173; (कुटुम्बे शुचौ देशे)
173
अभिसमीक्षामासुः 365
अभिसमायुः 366
अभिसमेताः 212
अभिसमेति 108, 109
अभिसमेत्य 122
अभिसम्पद्यते 36, 173; (तद्) 248;
377; (देवत्वम्) 245
अभिसम्पद्यमानः (शरीरम्) 239
अभिसम्पन्नाः (वेदः) 266
अभिसम्पद्यते 296
अभिसम्भवति (प्राणमेव) 441, 442;
(श्रद्धाम्) 441; (छन्दांसि) 441
अभिसम्भवन्ति 118, 127, 128
अभिसम्भवामि 172
अभिसम्भविता 103
अभिसम्भूय 312
अभिसंयम् 113, 114
अभिसिध्यति 150, 151, 152, 153,
154
अभिसृत्स्वराणाम् 366
अभिस्वरत 392
अभिहृते (शरीरे) 326
अभिहरन्ति (अस्मै) 258
अभिहर्षयति 234
अभिहितम् (वेदेषु) 356
अभि ह्येनं सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति 10
अभीके 360
अभीक्ष्णम् 10
अभुनजत् 195
अभूत्यै 187
अभेष्ट्यत् 184
अभ्यकीर्तयः 373
अभ्यगासिपम् 74
अभ्यज्य 464
अभ्यतपत् 62, 64, 93, 94, 119
अभ्यतपन् 96, 97.
अभ्यतिमुच्यते 397
अभ्यद्रवत् 8, 9
अभ्यधिकः 297
अभ्यनुशासति 130
अभ्यनूक्तम् 101
अभ्यनूच्यते 382
अभ्यपानितम् 65
अभ्यल्लवत (रुन्तान) 416
अभ्यमन्यत् 186

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 न 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

अभ्यर्चत 389
अभ्यर्चन्ते 308
अभ्यवचरण 461
अभ्यवदान्य 270
अभ्यवेपात् 438
अभ्यवैषि 461
अभ्यव्राम्यत् (श्रीन् लोकाद् जनयित्वा) 446
अभ्यसृजत् (एनाम्) 276
अभ्यसेत् (मूर्ध्नि) 344
अभ्याख्यातेषु 54
अभ्यागच्छाम 130
अभ्यागतम् 301
अभ्याजग्मुः 130
अभ्यात्तः 102, 103
अभ्यात्तम् (सर्वाणि भूतानि) 373
अभ्यादधाति 261; (बह्वि) 265; (अग्नौ)
442
अभ्याभजन्ति 373
अभ्यारोहः 183
अभ्यारोहन् (याति) 453
अभ्याशः 73, 84, 108, 128
अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापयेत् 128
अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापयेत् 128
अभ्याशो ह यदस्मै स कामः समृद्धयेत् 73
अभ्याशो ह यदेनं साधवो घोषा आ च गच्छेयुः
108
अभ्यासात् (ध्याननिर्मथन-) 285
अभ्याहन्यात् 144
अभ्याहितस्य 141, 254, 348
अभ्याहितात् 207
अभ्युक्तम् 29, 47, 252
अभ्युक्तः 441
अभ्युक्ता 55
अभ्युक्षति (त्रिः) 279
अभ्युच्चरन्ति (प्राणादयः) 345, 351
अभ्यज्जिहते 81

अभ्युद्यते 6
अभ्युवाद 109, 110, 112, 113, 114,
(जैवालः) 268
अभ्यूदे 117
अभ्रतम् 397
अभ्रम् 126, 128, 171; (इत्याचक्षते)
459
अभ्रं विपुलतनापित्पुलशरीराण्येतानि 171
अभ्राणि 89, 399; (धूमः) 271; (संस्ला-
वयति) 401; (संस्लवन्ते) 89
अभ्रावृष्यं साम 397, 408, 458
अभ्राचिपः 351
अभ्रेभ्योऽपि वृष्टिम् 469
अमः 75, 76, 123, 182
अमतम् 135, 139; (मन्तु) 225
अमतो मन्ता 223
अमनः 224
अमनसः 122
अमनसो हि किं स्यात् 234
अमनस्कः 20
अमनाः 41
अमनीभावम् 350
अमन्ता 153, 340
अमन्वानस्य 57
अमरः 253
अमलाकाण्डेन 403
अमहीयन्त 8
अमा 123, 196
अमात्रः 49
अमानवः 118, 127
अमानुषीं वाचम् (वदति) 439
अमावास्याम् 194, 306; (रात्रिम्) 399
अमावास्यायाम् 123, 309
अमितौजसम् (पर्यङ्कम्) 304
अमितौजाः (पर्यङ्कः) 303
अमीयत 314

श्वे 283-300 कौ 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

अमृतम् 224, 458

अमुखा एव देवाः स्युः 468; (अन्याः प्रजाः)
468

अमृतश्चांमृतश्च 366

अमुत्र 22

अमुनाऽमुनाऽमुना 103

अमुं यज 186

अमुष्य लोकस्य का गतिरिति 78

अमुष्पाहं वृक्षस्य रसः 143

अमुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाप्त्वा 66,
67

अमुहन् (ते ह) 365

अमुहरणः 362

अमूमुहन् 208

अमूर्छयत् 62

अमूर्तः 41, 353, 354

अमूर्तम् 28, 204; (= सत्यम्) 335

अमूर्तस्यैष रसः 204

अमूलम् 142

अमृतः 27, 33, 37, 40, 47, 52, 53,
66, 240; (मर्त्यः) 248, 249,
253, 265, 318; (मर्त्येभ्यः) 463;
(संभवति) 466

अमृतत्वम् 7, 13, 21, 26, 27, 92,
93, 166, 284

अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन 205, 253,

अमृतमयः (पुरुषः) 208, 209, 210

अमृतम् 3, 4, 24, 25, 27, 29, 31,
33, 36, 39, 43, 44, 52, 60,
98, 101, 117, 158, 163, 167,
168, 169, 170, 172, 198, 204,
266, 343, 344, 353, 374, 375,
384, 386; (= ज्योतिः) 155;
(सत्येन च्छन्नम्) 198; (इति हि देवः)
227; (उपासते) 250; (तु विद्य) 256;

315; (बहामि) 361; (अनुसंचरति)

394; (यत्रैष तपाति) 382; (तपाति)

390; (शति) 452; (गायत्रम्) 460,
461

अमृतस्य 43, 171

अमृतस्य देव धारणो भूयासम् 51

अमृतस्य पन्था न त्वा जहाति 452

अमृता 6; (स्पाम्) 205, 253

अमृताः 8, 25, 26, 74, 96, 97,
195; (ते भवन्ति) 250, 295

अमृताक्षरम् 284

अमृतात् 51

अमृतानाम् 15, 97

अमृतानि 97

अमृतान् 186

अमृताहुती (अनन्ते) 307

अमृते प्रतिष्ठितः 394

अमृतेषु (अक्षरेषु) 469

अमृत्यवे 302

अमृषा (पुरुषः) 231

अमोऽहमस्मि सा त्वद् 279, 414, 417

अमोषाः 155

अमोषा हस्त्यक्षिणे भवन्ति 155

अमो नानादि 155

अमैर्न च नैर्न च हि ईष्येय ब्राह्मणः 218

अमृतः (अमृत) 315

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

अथमभिर्विधानरो योऽयमन्तः पुरुषे 261

अथमर्थः स्यात् 356

अथमस्मीति (विजानीयात्) 250

अथमहमस्मीति 170

अथमात्मा ब्रह्म 248

अथमात्मा ब्रह्म सर्वाणुभूः 211

अथमायात्ययमागच्छतीति 246

अथमास्येऽन्तरिति 179

अथमास्यो ह वै नामैषः 425

अथमेव योऽयं पवते 431, 435

अथमेव स योऽयमात्मा 208, 209, 210

अयं ते भगवो लोकः 450, 451, 452

अयं त्यस्य राजा मूर्धानं विपातयतात् 182

अयं पुरुषो (जायमानः) 239

अयं म आत्मा 451

अयं माऽऽरत् 428

अयं यः प्राणाख्यः 325

अयं लोकः 78; (संहन्धः) 220, 221,
233, 255; (द्वाविंशतं देवरायाह्वयानि)
217

अयं लोको नास्ति पर इति मानो 16

अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः 190

अयं वा आस्य इति 425

अयं वाव यज्ञः योऽयं पवते 446

अयं वाव शिशुर्यो मय्यमः प्राणः 203

अयशा एव भवति 277

अयसे 362

अयस्कारः 345

अयस्पिण्डः 331

अयस्पिण्डम् (मृद्वत्संस्थम्) 345

अयस्मयेन वर्मणा 461

अयास्येनक्तिरसेन (उद्रावा) 424

अयाचतः (धर्मः) 306

अयाचमानाय 306

अयान्यं (याजयति) 233

अयान्ययाजकाः 355

अयास्यः 71, 179, 181, 182; (उज्जगौ)

425, 428; (आक्षिप्तः) 212, 257

अयास्य इति परीक्षमाचक्षते 425

अयास्यमात्रिरसम् (उवाच) 425

अयुक्तेन 19

अयुतथा 385, 396

अयुतधाम् 385

अयोधनेः (अमिञ्जन्ति) 368

अयोनिः 343

अरः 165; (हृद्) 302

अरसम् 21, 224

अरसायिता 340

अरणिम् 285

अरण्यम् 261, 325, 338

अरण्यायनम् 165

अरण्यस्य वत्सोऽसि 463

अरण्ये 40, 127, 277

अरण्योः 22

अराः 31, 37, 43, 156, 210

अरा इति 109

अराधि 60

अराध्यस्मा अनामित्याचक्षते 60

अरिष्टम् 103

अरिष्टिम् 190

अरीणाम् 366

अरुणः 282

अरुर्मुखान् (यतीन्) 31

अरुक्षः 455

अरूपज्ञः 246

अरूपम् 21, 290

अरेता एव भवति 277

अरेषु (अपितः) 318

अर्कः 176, 177, 287, 338

अर्कत्वम् 175

अर्कस्य 34, 175

अर्क्यम् 471

शब्दे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जै 377-474

अर्घ्य (चकार) 270
अर्चते वै मे कर्मभूत् 175
अर्चन् 175
अर्चयन्तः 37
अर्चयन्त्यः 40
अर्चयेत् 46, 333
अर्चिः 39, 125, 126, 127, 271,
348; (दीप्यते) 370
अर्चिताः 336
अर्चिमत् 43
अर्चिरर्चिः 271
अर्चिपः 351
अर्चिपम् 118, 127
अर्चिषोऽहः 272
अर्चु 109
अजयेत् (आत्मन्) 380
अण्विः 351
अण्वि 63
अण्वि 165
अर्घ्यः (स्यात्) 356
अर्घ्यम्, 34, 277, 279; (पुरस्कृत्य)
355
अर्घ्याः 20; (कयिताः) 300
अर्घात् 15
अर्घान् 3, 329
अर्घ्येन 130
अर्घ्यभ्यः 20
अर्घ्योपार्जनम् 331
अर्घदेवताः (अन्याः) 431
अर्घवृगलम् 185
अर्घभाग्य वै स यज्ञस्य 447
अर्घमासाः 174, 225
अर्घमासान् 409
अर्घमासानिति 450
अर्घम् 124, 125; (वारुणम्) 341
अर्घं हि ते तर्हि यज्ञस्यान्तरीयुः 446

अर्घाः (दाक्षिणाः) 447
अर्घे 29
अर्घोदितः (प्रस्तावः) 387
अर्पितम् 29, 285
अर्पिताः 22, 336
अर्बुदेषा 385, 396, 397
अर्पमा 50
अर्वा 175; (अग्रात्) 175
अर्वाक् (यस्मात्) 250
अर्वाग्विलः 203
अर्वाङ् (नातपत्) 415
अर्वाचीनम् (ब्रह्मणः) 405
अर्पत् 2
अर्हति (प्रत्याख्यातुम्) 270
अर्हाणि 130
अर्हा चकार 125
अलक्षणम् 49
अलङ्कारेण 168
अलङ्कुर्वन्ति 303
अलङ्कृतः 169
अलङ्कृते 169
अलङ्कृतौ 168
अलङ्घ्या (उपविशेत्) 306
अलम् 63, 181
अलम्भो राजा 454
अलं वा अर इदं विज्ञानाय 208
अलातचक्रमिव 344
अलिङ्गः 26, 351, 354
अलिङ्गस्य 348
अलिङ्गात् 46
अल्लप्ताः 54
अलेभ्यः 329
अलेलायदिव 415
अलोकतायै (विभीषात्) 429
अलोक्यतायाः 183
अलोमकम् 186

ई 1-5 के 6-10 फ 11-27 म 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 वे 62-67
छां 68-173 च 174-282

अलोमका 186; (हि योनिरन्तरतः) 186

अलोलुपत्वम् 287

अलोलुपन्त 16

अलोहितम् 35, 224

अल्पम् 158

अल्पमेधसः 12

अल्पवित् 151

अल्पाः 151

अवः 360

अवकाशम् (लभति) 343; (एके) 369;

(कुर्यात्) 382

अवस्ता 340

अवनृचेतसः 23

अवक्रीणीयात् 277

अवक्ष्यन् 137

अवक्ष्यम् 36, 125

अवघातयेत् (ग्रीहीन्) 278

अवट्कृत् 346

अवटे 346

अवाति 193

अवतिष्ठन्ते 26

अवतु 50

अवदत्तो हि किं स्यादिति 232

अवदन्तः 121; (वाचा) 267

अवदातमनाः 335

अवदानम् (करोति) 349

अवधाय 145

अवनयेत् 123

अवनेनिक्ते 430

अवन्ति 196

अवपयन्ते 87, 196

अवभृथः 106

अवमृश्य 145

अवम्रियते 369

अवयः 85, 90; (प्रस्तावः) 85

अवयतीः (एवापास्ते) 371

अवयमभूतैः 293

अवरः वै श्लि मे 311

अवरपुण्याः 116, 117

अवाम् 40

अवरणद्धि 203

अवरन्धाम् 307

अवरुन्धे 89

अवरहोष 212

अवरोधिनी 307

अवर्णः 291

अवर्णम् 38

अव वै ततः स पयने 443

अवशः 347, 366

अवशम् 359

अवाशिष्टम् (यतमागस्नाति)

अवाशिष्यते 257

अवश्यानि 19

अवष्टम्य 30, 33

अवसाद्यन् 93

अवसाय 366

अवसे (जनानाम्) 360

अवस्थः 329

अवस्थासु (तिसृषु) 339

अवस्थितम् 18

अवस्थिताः 329

अवस्फूर्जयमानाः 368

अवस्युः 360

अवहत् 175

अवहितः 186, 324

अवाकी 102, 103

अवाक् 224; (पृथिव्याः) 224

अवाक् शास्त्रः 25

अवागूहयत् 375

अवाह् 359; (पतति) 332

अवाची दिक्-अवाचः प्राणाः 237

अवाच्यम् 337

श्वे 283-300 को 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-474

- अवाचः प्राणाः 237
अवाचौ द्वौ 423
अवात् 366
अवादिपम् 54
अवाधानम् 203
अवानः 423
अवानिति (पुरस्तात्) 433
अवान्तरदिशः 126, 174; (विस्फुलिक्ताः)
271
अवान्तरदिशाः 52
अवान्यात् 433
अवायः 358
अवायुः 224
अवारुन्ध 196
अवासीत् 378
अवासृजत् (सर्तवे) 397
अवास्तम् 167
अविः 185
अविक्लः 325
अविचिकित्सः (ब्राह्मणः) 253, 355
अविज्ञान (?) इति 371
अविज्ञानताम् 7
अविज्ञानन् 157
अविज्ञातम् 7, 135, 139, 193
अविज्ञातं विज्ञानताम् 7
अविज्ञातं विज्ञातृ 225
अविज्ञाता 153
अविज्ञातो विज्ञाता 223
अविज्ञानम् 57; (एव प्रतिपेदे) 371
अविज्ञानवान् 19, 20
अविज्ञाय (देवम्) 299
अवित्त्वा 81
अवित्त्वा 416
अविदितः 189
अविदितात् 6
अविदित्वा (अक्षरम्) 225
अविदुषाम् 166
अविद्वरके 364
अविदे 453
अविद्धः 164
अविद्यया (मन्यते) 242
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा 3, 356
अविद्या 16, 69; (क्षरम्) 294
अविद्याग्रन्थिम् 42
अविद्याम् 3; (गमापित्वा) 247; (उपासते)
249; (असृजत्) 356
अविद्यायाः 37
अविद्या या च विषेति ज्ञाता 356
अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः 40
अविद्यायाम् 16, 40; (वर्तमानाः) 356;
(बहुधा वर्तमानाः) 40
अविद्वांसोऽबुधो जनाः 249
अविद्वानग्निहोत्रं जुहोति 134
अविद्वान् 56, 130, 134, 220, 276
अविधिना 39
अविध्यन् 178, 179
अविनाशी (आत्मा) 256
अविनाशित्वात् 243, 244
अविपाशः 355
अविरतः 18
अविरतस्य मेघ इतरः 185
अविबशः 345
अविविक्तम् (सधमायम्) 471
अविन्यत्सन् 179
अविशेषविज्ञानम् 344
अविष्टाम् 359
अवृजिनः 245
अवृषत् (मियम्) 254
अवृषि 81
अवेक्षां चक्राते 167, 168
अवेक्ष्य 167
अवेत् 186, 187

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 बृ 174-282

अवेदिः (न चेत्) 250	अशनयाम् 473
अवेदिषम् 36	अशनयैव 379
अवेदिषुः 137	अशना 63
अवेदिष्यन् 137	अशनापिपासे 142
अवेदिष्यम् 125	अशनायया 175
अवेदीत् 8	अशनाया 142, 176, 218
अवैदिकम् (नाधीयीत) 356	अशनायापिपासे 13
अवैश्वदेवम् 39	अशनायाम् 82
अवोक्षणीयाः (आपः) 441	अशनाया हि मृत्युः 175
अवोचम् 104	अशनिः 126, 227
अवोदः 359	अशनिरङ्गाराः 271
अव्यक्तमुखः 339	अशने (प्रोक्ते) 430
अव्यक्तमुखेन 339	अशब्दम् 21, 344, 354
अव्यक्तम् 20, 26; (व्यक्त-) 284;	अशब्दे (परे) 343; (निषनमेति) 343
(अक्षम्) 339	अशयत् (?) 107
अव्यक्तत्वात् 329	अशयत् 417
अव्यक्तात्पुरुषः परः 20	अशपिष्ट 323, 366
अव्यक्तात् परः पुरुषः 26	अशरीः 171; (प्राण) 249
अव्यक्ते (परे) 343	अशरीरम् 18, 35, 171
अव्ययमानाः 150, 151	अशरीरे वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः 171
अव्ययपदेश्यम् 49	अशरीरं शरीरेषु 18
अव्ययः 290	अशरीरस्य 171; (ब्रह्मणः) 345
अव्ययम् 21, 38; (सुखम्) 343	अशरीराणि 171
अव्ययमानः 327	अशरीरेण साम्ना 454, 459
अव्ययात्मा 40	अशरीरो वायुः 171
अव्यवच्छिन्नम् 308	अशान 115, 141
अव्यवहार्यः 49	अशान्तः 18
अव्यवहार्यम् 49	अशान्तमानसः 18
अव्याकृतम् 186	अशान्ताय 346
अव्यासिक्ताम् (भियम्) 402	अशाश्वतम् 325
अव्याहृतम् 336	अशितम् 139, 142
अवणम् 3	अशितस्य 326
अशक्त 121, 122	अशित्वाचामन्ति 268
अशक्त 26	अशिथिलम् (भुवनम्) 471
अशक्तोत् (न) 377	अशिवम् (उद्दिशन्ति) 356
अशनया 442	अशिवम् (शिवमुद्दिशन्ति) 356

श्वे 283-300 को 301-324 जे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-474.

अशिषिपति 105, 142
अशिष्यन्तः 123; (विद्वांसः) 268
अशिष्यामि 115
अशिष्याप 299, 346
अशीर्षो न हि शीर्यते 230, 237, 252,
256
अशुचिः 20
अशुद्धम् (मनः) 350
अशृण्वतो हि किं स्यादिति 234
अशृण्वन्तः 122
अशोकम् (लोकम्) 261, 344, 354
अस्नन्ति 98
अस्नवत् 358, 360, 368; (न) 371
अस्नाति 105; (यदि न) 340; (सर्वम्)
373, 430
अस्नानि 329
अस्नीयाताम् 278
अस्नीयात् (गायतां न) 417, 430
अस्तुते 33, 55
अस्तुवन्ति 369
अस्तोति (जरिता न) 362; (कश्च) 371;
(न तम्) 371
अश्ममयेन वर्मणा 461
अश्मसु सोमः 464
अश्मा (इव) 328
अश्मानम् 71, 179; (आखणम्) 383,
419, 422
अश्मा भव परशुर्भव 310
अश्यमानस्य 140
अश्रद्धधानम् 168
अश्रद्धधानाः 30
अश्रद्धपा 54
अश्रद्धा 192, 347
अश्रपत् 96, 97
अश्रणीयम् 70; (शृणोति) 419, 422
अश्राम्यत् 176, 177

अश्रुतः श्रोता 223
अश्रुतम् 34, 135, 139; (श्रोतृ) 225
अश्रुमुखाः 438
अश्रोता 153, 340
अश्रोत्रम् 224
अश्वः 164, 172, 175, 177; (असौ)
218
अश्व इव रोषाणि विधूय पापम् 172
अश्वतरः 380
अश्वतरी 380
अश्वतरीरथः 131
अश्वतरीरथम् 109, 110
अश्वत् 177
अश्वत्यः 25, 165
अश्वत्यनामा (एकः) 336
अश्वपतिः कैकेयः 130, 326
अश्वमेधः 177
अश्वमेधयाजिनः 177, 217
अश्वमेधस्य 177
अश्वम् 63, 175
अश्वलः (होता) 212
अश्ववृषः 185
अश्वस्य 174; (शीर्ष्णां) 210
अश्वाः 67, 85, 90; (प्रतिहारः) 85
अश्वा 120
अश्वान् 366
अश्विनोः (साम) 418
अश्विनौ 210, 212, 257, 279; (प्रतिहारः)
418
अश्विभ्याम् 210, 211
अश्वेषु 294
अश्वो मनुष्यान् 175
अश्व्यं शिरः 210
अषाढ उत्तरः पाराशर्यः 460
अष्टकैः (षड्भिः) 284
अष्टपादम् 351

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- अष्टमः 68
अष्टमी 203
अष्टाक्षरा गायत्री 377, 382, 384, 390,
399, 400
अष्टाक्षरः प्रस्तावः 459
अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदम् 263
अष्टाचत्वारिंशत् 105
अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती 105, 462
अष्टाचत्वारिंशद्वर्णाणि तत्तृतीयसवनम् 462
अष्टादशोक्तम् 40; (अवरं येषु कर्म) 40
अष्टाशफाः पशवः 377, 382, 384,
399, 400
अष्टौ ग्रहाः 215
अष्टौ देवताः 382
अष्टौ प्रतिग्रहाः 215
अष्टौ वसवः 226
असंयोज्य (इन्द्रियाणि) 343
असंवत्सरवासिनम् 366
असंविदानः (इव) 371
असंविदानाः 370
असंविदानौ 167
असंस्थायै (पवमानानाम्) 446
असकृत् 129
असक्त 179
असङ्कल्पनीयम् 70
असङ्ख्यः 343
असङ्गम् 224
असङ्गायत्यः 459
असङ्गो न हि सज्यते 237, 252, 256
असङ्गो ह्ययं पुरुषः 241
असच्च सच्च 472
असञ्चरन् 196
असत् 31, 34, 56, 57, 107, 137;
(सर्क्) 413; (सा वाक्) 413;
(सोऽपानः) 413
असतः 137
असतो मा सद्गमय 183
असदेवेदमग्र आसीत् 107, 137
असद्वन्नहोति वेद चेत् 56
असद्वा इदमग्र आसीत् 57
असन्नेव स भवति 56
असपत्नः 194
असमत्वम् 331
असमाहितः 18
असम्वाधान् 154
असम्भवात् 1
असम्भाव्यम् (पराभूताः) 425
असम्भूतिम् 3
असम्भेदाय (लोकानाम्) 164, 251
असर्वः (तेन सः) 431
असर्वाः (दिशः) 431
असहस्रेण 112
असाधु 149, 152; (कुर्याम्) 262
असाधुना 251
असानि 51
असाम्ना—असाधुना 83
असारम् 332
असावदो मा प्रापदिति 265
असिच्यत 417
असितो न व्यथते 230, 237, 252, 256
असितो वार्षगणः 282
असिधारायाम् (आस्ते) 443
असुः 67, 200, 321; (असूत) 405;
(साम्नः) 405
असुना (देवा जीवन्ति) 405; (पितरो
जीवन्ति) 405; (मनुष्या जीवन्ति) 405;
(पशवो जीवन्ति) 405; (गन्धर्वा-
प्सरसो जीवन्ति) 405
असुतः 240
असुमयः 396
असुर 326
असुरम् (अभवत्) 389

श्वे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

असुराः 70, 71, 168, 178, 179, 258,
324, 356, 374, 389, 419, 422,
424

असुराणां हेमोपनिषत् 168

असुरात् 175, 375, 425

असुरिति होवाच 228

असुरेभ्यः (क्षयाय) 356

असुरेष्वीशा 425

असुरेष्वेव श्रीः स्यात् 425

असुर्याः 1; (नाम ते लोकाः) 1

असुर्या वाक् 2

असूयन्तः 454

असूर्य 2

असृक्षि 186, 386

असृग् (आजनम्) 367

असृजत 37, 137, 177

असृष्टाः 390

असौष्ट 106

असौ गौत्सावश्वः 218

असौ-नामा 186; (इदं-रूपः) 186

असौ लोकः 77

असौ वा आदित्यः (इन्द्रः) 349; (उद्गीथः)

74, 336; (देवमधु) 96; (भाः) 380

असौ वाव लोको गौतमाग्निः 125

अस्तमयात् 87

अस्तमितः (निधनम्) 387; (संवेशे) 467

अस्तमिह...पश्चाद् ग्रहानाचक्षते 431

अस्तमेता 98; (उत्तरतः) 98; (पुरस्तात्)
98, 99

अस्तमेति 110

अस्तमिति (चन्द्रमासि) 238; (आदित्ये)
238

अस्तमिति यमो भवसि 464

अस्तम् 22, 37; (गच्छति) 197; (नाम)
431; (गता ब्रह्मणि) 343

अस्तं चन्द्रमा एति 431

अस्तं नक्षत्राणि यन्ति 431

अस्तं यतः 467

अस्तं यन् 89

अस्तवे 289

अस्त्रवत् (रसः) 352

अस्त्रामः 169, 170

अस्ति ब्रह्मेति 333, (चेद्वेद) 56

अस्ति त्वेव प्राणानां निःश्वेसमिति 315

अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते 27

अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके 14

अस्तीत्येवोपलब्धव्यः 27

अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति 27

अस्तृतम् 310

अस्थि 52, 91, 139, 326, 402

अस्थिमिश्रितम् 331

अस्थिरः 347

अस्थिरत्वम् (अकामम्) 331

अस्थिषु मृत्पुपाशः 467

अस्थीनि 174; (अपजङ्घुः) 230, 231,
367

अस्थूलम् 224

अस्नाविरम् 3

अस्नेहम् 224

अस्पधन्त 178, 196

अस्पशम् 21

अस्पृक्षत 358

अस्पृष्टा 340

अस्फुरद् 397

अस्मच्छ्रेयसः 54

अस्मत्कुलीनः 135

अस्मद्विया 117

अस्माकमेवायं महिमा 8

अस्माकमेवायं विजयः 8

अस्माद्ध्येवात्मनः सृजते 189

अस्माल्लोकात् मेति 469

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 छं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 चु 174-282

अस्मिन् कामाः समाहिताः 161
अस्मिंश्चेद् ब्रह्मपुरे सर्वे समाहितम् 160
अस्मिंल्लोके (जुहोति) 225
अस्मिन् संदेहे गहने प्रविष्टः 250
अस्मिन् सहस्रं पुण्यासम् 280
अस्मै प्रयन्वि मघनन्तुजीपिन् 310
अस्मै लोकाय कर्मणे 248
अस्य यदेकां शाखां जीवो जहाति 144
अस्य लोकरूप का गतिरिति 78, 79
अस्य लोकरूप सर्वावतो मात्रामपादाय 239
अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतः 142
अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य 144
अस्या ऊरु निहापयति 279
अस्यैता हिता नाम नाड्यः 236
अस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेप नश्यति 169
अस्यैव सर्वे रूपमसाम 196
अस्यैवाचमिद् सर्वम् 355
अस्योपसन्त्यां मा च्छैस्तीत् 280
अस्त्रायाम् (ऋचि) 390
अस्त्रार्थाः 355
अस्त्रार्थः 355
अस्त्रातन्त्र्यम् 332
अस्त्रादु 67
अहभेषसि 121
अहभेषसे (विवदमानाः) 267, 312
अहभेषान् 121
अहः 118, 127
अह 109
अहङ्कर्तव्यम् 35
अहङ्कारः 35; (समन्वितः) 295, 336
अहङ्कारदेशः 158
अहतवासाः 278
अहतेन (वाससा) 312
अहमदः प्रापमिति 265
अहमदर्शम् 264
अहमन्यमनुशासामीति 130

अहममोऽस्मीति 413
अहमभौषमिति 264
अहमिति (उपनिषत्) 260
अहमित्यगस्त्यः 470
अहमेकोऽस्मि यदिद् तु किंच 363
अहमेव सामास्मि 388
अहमेवाधस्तादहमुपरिष्ठात् 158
अहमेवेद् सर्वमसानि 123
अहमेवेद् सर्वमिति 158
अहमेवेद् सर्वोऽस्मीति मन्यते 242
अहमेवोपनहर्भानि (आदित्यः) 468;
(अस्तं यन्-रात्रिः) 468
अहम् (अयमस्मि) 237
अहं त्वम् 363
अहं देवानामुत मर्त्यानाम् 269
अहं देवानां जनिमानि विश्वा 66
अहं देवानां प्राणोऽस्मि (वायुः) 468
अहं देवानां मुखमस्मि (अग्नि) 467
अहं नामा 184
अह ब्रह्म 195
अहं ब्रह्मास्मीति 187
अह मनुभ्यः सूर्यश्चेति 187
अहं मनुष्याणामेकपुण्डरीकं भूयासमिति 274
अह यज्ञः 195
अहं लोकः 195
अह वायुः सृष्टिरास्मि 186
अहं विधरणी इति 273
अहं भेषानस्म्यहं भेषानिति 121
अह भेषास्मि 467
अहं सः 347
अहं सर्वं भवानि 374
अहं हीदं सर्वमसृक्षि 186
अह हारा इति 109
अहरर्चिः 271
अहरहर् 34, 163, 199, 340, 472
अहरहर्वा एवैवित् स्वर्गं लोकमेति 163

ध्वे 283-300 को 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शी 373-376 जे 377-474

अहरिति (उपनिषत्) 259
अहरेव प्राणो रात्रिरेव रापेः 29
अहर् 29, 125, 164, 175
अहर्जरम् 51
अहर्वा अर्धं पुरस्तान्महिमान्वजायत 175
अहस्त्रिका 230
अह होरेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्विति 109
अहानि (पञ्चदश) 140
अहिः (शये) 401
अहिष्मन् 371
अहिनिन्वयनी (v. l. *निन्वयनी better)
249
अहिमन् (लोकम्) 261
अहिम् (अहन्) 360
अहिंसन् 173; (सर्वभूतानि अन्यत्र तीर्थेभ्यः)
173
अहिंसा 105
अहुतम् 39
अहृदयज्ञम् 149, 152
अहृदयस्य हि किं स्यात् 235
अहोभिः (पविर्तते) 250
अहोरात्रः 29
अहोरात्रयोर्लोकः 450
अहोरात्राणि 174, 225, 409
अहोरात्रान्याम् (पापं कुरुते) 308
अहोरात्रे 164, 303, 392, 444
अहोरात्रेण 335
अहोरात्रो वै प्रजापतिः 29
अहौषीत् 447
अह् आपूर्यमाणपक्षम् 272
अद्रुस्वम् 224
अह्वयत (संभविष्यन्) 417
आ
आ 122
आ इति आवृत् 459
आ इत्यादित्यस्याप्रुतमक्षरम् 469

आरुम्पयते 152
आकर्णयन्ति (शब्दम्) 343
आकालात् 472
आकाशः 30, 33, 35, 50, 52, 55,
57, 60, 67, 79, 101, 102, 106,
117, 126, 134, 154, 159, 172,
185; (मधु) 210, 217, 236;
(प्रतिष्ठितः) 250; (अन्तर्हृदये) 251,
336, 381; (अग्र आसीत्) 393,
394, 398; (वागेव सा) 393;
(= आदित्यः) 394; (इन्द्र एव सः)
396, 398, 450
आकाशः परायणम् 79
आकाशः प्रतिष्ठा 232, 233
आकाशः सावित्री 474
आकाशते 394
आकाशाद्वाच भूयोऽस्तीति 154
आकाशपराकाशो त आददे 278
आकाशमभिजायते 154
आकाशमयः 248
आकाशमात्रा 35
आकाशमिव 368
आकाशम् 116, 128, 132, 149, 150,
152, 154, 171, 216, 272, 299;
(तर्पयति) 394, 453
आकाशे प्रत्यस्तं यन्ति 79
आकाशवतः 154
आकाशवतो वै स लोकानभिसिष्यति 154
आकाशशरीरम् 52
आकाशात् 171; (परः) 251; (योनेः) 304
आकाशात्मा 102, 329; (एषः) 342
आकाशात्मानः 312
आकाशाद्वाग् वदति 393
आकाशाद्वायुम् 272
आकाशान् कुरुष्वेति 428
आकाशे 9, 60; (अस्मिन्) 242

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- आकाशे जायते 154
आकाशे तदोतं च प्रोतं च 224
आकाशेनाऽऽह्वयति 154
आकाशे न प्रतिशृणोति 154
आकाशे न रमते 154
आकाशेन शृणोति 154
आकाशे पुरुषः 199, 320
आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता 60
आकाशे रमते 154
आकाशे वै सूर्याचन्द्रमसादुभौ 154
आकाशो ह्येवैम्यो ज्यायान् 79
आकाशो ब्रह्म 106
आकाशो वाव तेजसो भूयान् 154
आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता 172
आकीटपतत्रपिपीलिकम् 149, 152, 153
आक्रमते 166
आक्रमन्ति 45
आक्रमम् (अन्यम्) 247; (आक्रम्य) 239
आक्रमैः (आक्रममाणः) 379
आक्रम्य (अन्यमाक्रमम्) 247
आक्रान्तिः (विशुद्धेय सा) 395
आक्रोशन्ति 437
आखणम् 71; (अरुमानम्) 383, 419, 422
आख्यायन्ते 188, 282
आगच्छति (अयम्) 246; (इदं ब्रह्म) 246
आगतं पृच्छति 444
आगमदिन्द्रः 458
आगमनम् (मृत्योः) 332
आगाः (तिघ्नः) 391, 402; (वारुणी) 413
आगाता 72
आगाता ह वै कामानां भवति 72
आगाम् (गायत्रस्य) 403
आगायति 183
आगायत् 178, 179, 180
आगायन्ति (न तेन) 413
आगायमानः 390
आगासीः 181
आगीतम् 415
आगीता 413
आगीतानि (शीणि) 391
आगूह्य 154
आग्निवेश्यः 211, 256
आग्नीध्रीयस्य 95
आग्नीध्र आन्यं जुहुयात् 447
आग्नेयः (अयं लोकः) 402
आग्नेय—(मण्डल) 353
आग्नेयम् (अर्धम्) 341; (प्रातःसवनम्) 402
आग्नेयी (आमा) 402
आन्निरसः 179, 181, 182, 428
आचक्षते 122, 142, 159, 227, 236
आचक्षते 358
आचक्षीरन् (बहुधा) 371
आचक्षुर्वाव मिथुनं प्रजननम् 456
आ च परा च पथिभिश्चरन्तम् 458
आ च पूर्वेऽप च क्षीयते 194
आचम्य (अपः) 308
आचरणे 171
आचरथ 39
आचरन् 129
आचष्टे 142
आचान्तः 338
आचाम् 145
आचामति 123, 274
आचामन्ति (विद्वांसः) 268
आचामेत् 88
आचार्यः 50, 53, 114, 117, 156
आचार्यकुलम् 112, 114
आचार्यकुलवासी 93
आचार्यकुलात् 173; (वेदमधीय) 173
आचार्यकुले 93
आचार्यजाया 115

श्वे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जै 377-474

- आचार्यात् 116
आचार्यदत्तम् (अश्नीयात्) 414
आचार्यदेवः 54
आचार्याद्वैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापतीति 115
आचार्याय 53; (प्रियं धनमाहृत्य) 53
आचार्यवान् 146, 232, 233, 234, 235
आचार्यवान् पुरुषो वेद 146
आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता 117
आचार्यहा 156; (वै त्वमासि) 156
आचार्योक्तः 393
आच्छन्नः 441
आच्छिदन् 364
आद्य (दक्षिणं जानुम्) 307
आजकोशिनाम् 384
आजगाम् (जैवलिम्) 268
आजम्भतुः 167, 201
आजहार 110; (इमाः शूद्र) 110
आजहुः 70
आजानजानाम् 57
आजानदेवानाम् (आनन्दः) 245
आजानासि 406
आजायते 12
आजायन्ते (पुनर) 408
आजिम् (आच्छन्) 373; (आयन्) 392
आजेः 72
आज्ञानम् 67
आज्ञापयार्चकार 125
आञ्जनम् (अमृग्) 367
आञ्जनहस्ताः 303
आज्य-352
आज्यभागौ 39
आज्यम् 364, 365
आज्यलेपेन 307
आज्यस्य 123; (जुहोति) 275
आज्याहुतीः 307
आज्येनाभ्यज्य 464
आदिक्या 79
आढ्यः 235
आण्डङ्गपाले 107
आण्डकोशाः 360
आण्डकोशात् 369
आण्डजम् 137
आण्डजानि 67
आण्डम् 62, 107
आण्डेन (हिरण्मयेन) 338
आण्डोपयोगात् 352
आण्डौ 433
आततः 166
आततम् 32, 108
आततानः 360
आतुराः 40
आतृष्णात् 231
आत्तः 171
आत्तम् (मृत्युना) 171
आत्ताः 172
आत्तो वै सशरीरः प्रियाप्रियाम् 171
आत्य 258
आत्मकामाः 356
आत्मकामेन (प्रवर्णायः) 337
आत्मकामम् (रूपम्) 242
आत्मक्रीडः 45, 158; (आत्मरतिः क्रियावान्) 45
आत्मगुणेन 295
आत्मगुणैः 296; (सूक्ष्मैः) 297
आत्मज्ञः 327
आत्मज्ञम् 46
आत्मज्ञाने (आधिगमः) 332
आत्मतः 159
आत्मत एवेदं सर्वम् 159
आत्मतत्त्वम् 287

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

आत्मतत्त्वेन 288

आत्मनः 171; (एव जनयित्वा) 185, 202;
(शरीरात्) 236

आत्मनस्तु कामाय सर्वे प्रियं भवति 206,
254

आत्मना (प्राज्ञेन) 242, 245

आत्मना विन्दते धीर्यम् 7

आत्मना सम्भवति (कल्याणतरेण) 457

आत्मना हि कर्म करोति 190

आत्मनि 22, 26, 35; (पुरुषः) 201

आत्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्य 173

आत्मनि हैवास्य तद्वैश्वानरे हुतं स्यादिति 135

आत्मने 178, 179; (जीणि) 191

आत्मन् (loc.) 2

आत्मन् दधे (तत्) 464

आत्मन्येवात्मानं पश्यति 252

आत्मन्येवात्मानं विभर्ति 66

आत्मन्वी 175, 177, 201

आत्मबुद्धिप्रकाशम् 299

आत्मभावात् 283

आत्मभिरेव व्यकुर्वत 418

आत्मभूयम् 66

आत्ममिथुनः 158

आत्मयज्ञस्य 339

आत्मयाजी 339

आत्मयोनिः 299

आत्मरतिः 45, 158

आत्मवान् 407

आत्मावित् 148, 220; (शाकायन्यः) 325

आत्मविवृद्धिजन्म 296

आत्मविद् 148

आत्मविद्ः 44

आत्मविदे 349

आत्मविद्या 117

आत्मविद्यानपोमूलम् 285

आत्मशक्तिम् (देव -) 283

आत्मशुची 352

आत्मसंस्थम् 285

आत्मसंबोधनार्थम् 341

आत्मसंमितम् 87, 88

आत्मसाक्षिकम् (सुप्तम्) 344

आत्मसु 134

आत्मस्थम् 24, 25; (विश्वधाम) 297

आत्महनः 1

आत्मा 18, 20, 23, 24, 26, 33, 43,

45, 46, 48, 49, 51, 52, 55, 62,

66, 67, 76, 83, 111, 117, 129,

133, 142, 143, 144, 145, 146,

149, 158, 161, 163, 164, 167,

168, 169, 170, 172, 174, 176,

177, 184, 187; (एक एव) 190,

(सर्वेषां भूतानां लोकः) 190, 196;

(वा अरे द्रष्टव्यः) 206, 254; (मधु)

210; (पुरुषः) 210; (एकादशः)

227; (नेति नेति) 237; (शरीरः)

245; (निष्कामति) 247; (आत्मानमुप-

संहरति) 247; (महानजः) 251;

(अयम्) 252; (अनीशः) 283, 284;

(एतेषां सर्वेषाम्) 322; (प्रचोदयिता) 367;

(एवाभिचक्षते) 370; (ते) 327

आत्मा आकाशमप्येति 216

आत्मात्मकानि 348

आत्मा त्वं पुत्र माऽऽविथ 310

आत्मा देवानामुत मर्त्यानाम् 433

आत्मा देवानां जनिता प्रजानाम् 111

आत्मानः 92, 177; (सर्वे) 210,

(आत्मानम्) 324

आत्मानमात्मन्येव पश्यति 252

आत्मानमन्त उपसृत्त्य स्तुवीत 73

आत्मानमवेत् 187

आत्मानमेव तद्भाषयति 187

आत्मानमेव प्रियमुपासीत 187

श्वे 283-300 कौ 301-324 मे 325-357 बा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

आत्मानमेव महयन् 168

आत्मानमेव लोकमुपासीत 189

आत्मानम् 19, 130, 131, 158, 161,

165, 176, 185; (देवम्) 250;

(परयेत्) 277; (प्रेरितारं च) 284;

(अभिध्यायेत्) 325; (एके) 369;

(उक्तस्य) 433, 434

आत्मानं चेद्विज्ञासीयादयमस्मीति पुरुषः 250

आत्मानं परिचरन्नुभौ लोकाववाप्नोति 168

आत्मानं रथिनं विद्धि 19

आत्मानं लोकम् 189

आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते 32

आत्मा वा इदमेक एवाय आसीत् 62

आत्मा वा एष तस्य साम्नः 406

आत्मास्यं जन्तोर्निहितो गुहायाम् 18

आत्मा हृदि 163

आत्मेग्यानः 338

आत्मेति वयमुपास्महे 67

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तम् 19

आत्मेत्येवोपासीत 186

आत्मैवाधस्तादात्मोपरिष्ठात् 158

आत्मैवास्य कर्म 190

आत्मैवास्य ज्योतिर्भवति 238

आत्मैवास्य षोडशी कला 194

आत्मैवेदमय आसीदेक एव 190

आत्मैवेदमय आसीत् पुरुषविधः 184

आत्मैवेद् सर्वम् 158

आत्मैवेह महय आत्मा परिचर्यः 168

आत्मो एकः सजेतत् वयम् 198

अत्रियः 212, 257

आत्रेयमच्छावदम् 364

आत्रेयीपुत्रः 281

आयर्वणम् 148, 149, 152

आयर्षणाय 210

आदत्ते 34, 296

आददते 105

आददाति (अचम्) 340

आददाना यन्ति तस्मादादित्याः 227

आददानि 386

आददायन् 40

आददीय 9

आददाते (तं ह) 432

आदर्श 26, 167

आदर्शे पुरुषः 200, 229, 321

आदातव्यम् 35

आदानादादित्यः 337

आदाय 277

आदिः 49, 86, 87, 297; (इयम्) 398

आदिभाजीनि 86

आदिभाजीन्यस्य सान्नः 86

आदिमत्त्वात् 49

आदिमादत्ते (रेत एव तेन सिध्यति) 421,

466, 467

आदिम् 386

आदिशः 361

आदित्यः 28, 33, 50, 51, 52, 62, 63,

73, 74, 75, 81, 83, 84, 91, 96,

98, 101, 106, 107, 116, 125,

133, 165, 180, 203; (मधु) 209;

(वसु) 226; (देवः) 227, 259;

(उदहृडेति) 272, 282, 291, 311,

333; (द्विषा विभर्ति) 335, 336;

(आदानात्) 337; (वा उद्गीयः) 375,

399; (रसस्य रसः) 377; (अग्निं

प्रविशति) 399; (उद्गीयः) 399, 400;

(दिवमेको ददते) 400; (एव उत)

417; (सोऽभवत्) 427; (प्राविशत्)

428; (तस्यैव श्रीरात्मा) 433; (सिध्यति)

440, 443; (दिवः) 446, 457,

466, 467

आदित्यः कस्मिन् प्रातिष्ठितः 229

आदित्यः प्रतिहारः 84

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 मं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 वे 62-67
छां 68-173 दृ 174-282

आदित्यः प्रस्तावः 84
आदित्यः प्राणः 471
आदित्यः सविता 337
आदित्यः साम 430
आदित्य उद्गीथः 402
आदित्य एव देवलोकः 443
आदित्य एव समित् 271
आदित्य एव सविता 474
आदित्यजयात् 88
आदित्यज्योतिः 238
आदित्यत्वम् 138
आदित्यदेवतः 229
आदित्यम् 29, 86, 87, 104, 108,
118, 119, 127, 131; (तृतीयम्)
176, 216, 261; (उद्यन्तम्) 308;
(उपातिष्ठते) 353; (समया एतद्) 382,
385, 410; (आहुः) 456
आदित्यलोकम् 302
आदित्यलोकेषु 219
आदित्यवर्णः 344
आदित्यवर्णे पुरुषं परस्तात् 289
आदित्यश्चक्षुर्भूत्वा 63
आदित्यस्य शुक्लं माः 76
आदित्यस्य 75, 76, 96, 97, 138,
166, 309; (रश्मयः) 407
आदित्यस्य मध्ये 351
आदित्यस्य रश्मयः 397; 407
आदित्याः 98, 105, 188; (द्वादश)
226, 227; (पश्चादुपन्ति) 354
आदित्यात् 196; (जायते) 353; (वैपुल्यम्)
272
आदित्यात्मा ब्रह्म 341
आदित्यादन्तरः 222
आदित्यानि (यज्ञाणि) 282
आदित्यानाम् 94, 375, 462
आदित्यान् (सेनान्यः) 375

आदित्ये 58, 89, 116; (अस्तमिते) 238;
(यः) 342, 349; (सोऽतिपुरुष)
395, 469, 470
आदित्ये तिष्ठन् 222
आदित्येन वाव सर्वे लोका महीयन्ते 51
आदित्ये पुरुषः 199, 319, 351, 405
आदित्ये साम तद्वेत्या इति 406
आदित्यो ब्रह्म 375
आदित्यो ब्रह्मेत्येके 341
आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः 107
आदित्यो वै प्राणः 471
आदित्यो वै ब्रह्म 435
आदित्यो वै भग्नः 474
आदित्योऽस्तमगादिति 431
आदित्योऽस्मै बालं हरति 472
आदित्यो ह वै प्राणः 28
आदिर्वाऽस्य सः 418
आदिष्टम् 106
आदीक्ष्य (पर्वतम्) 342
आदीयमाने 187
आदेशः 9, 54, 56, 107, 136; (नेति
नेति) 205
आदेशम् 135
आदेशाः 97
आदौ 291
आपस्य 32
आदवति (प्रतिभोनि) 245
आद्वन् (असुराः) 419, 422
आदिषते 430
आदिषते 443
आपत्तां पुरःकराज्ञौ 279
आधाम् 361
आधार - 352
आधारं सम 352
आधिपत्यम् 98, 123; (परीयाय) 324,
437

शब्दे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जै 377-174

आध्यात्मः शोते 216

आध्यात्मि 216

आध्या (सप्तम्) 364

आ नखेभ्यः 167

आनन्दम् 366

आनन 290

आनन्त्यम् 17

आनन्त्याय 21

आनन्दः 56, 57; (मानुषः) 57, 58,

59, 60, 235; (मनुष्याणां परमः)

244; (कर्मदेवानाम्) 245; (गन्धर्वा-

लोके) 245; (ब्रह्मलोके) 245;

(प्रजापति लोके) 245; (आजानदेवानाम्)

245; (परमः) 245, 318; (रतिः

प्रजातिः) 317

आनन्दभुक् 48

आनन्दम् 56, 58, 231, 340, 341,

345, 354

आनन्दमयः 48, 56, 58, 60

आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति 59

आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् 56, 58

आनन्द रतिं प्रजातिम् 305, 313

आनन्दयते 34

आनन्द्याति 57

आनन्दयितव्यम् 35

आनन्दयिता 337

आनन्दरूपम् 44

आनन्दरूपाः 31

आनन्दवान् 340

आनन्दस्य 202; (मात्राम्) 244; (विज्ञा-

तारम्) 318

आनन्दाः 239; (शतं मनुष्याणाम्) 244

आनन्दाद्ध्येयं खल्विमानि भूतानि जायन्ते

59

आनन्दानाम् (सर्वेषाम्) 207, 255

आनन्दान् (पश्यति) 239

आनन्दिनः 153

आनन्दी 57; (भवति) 319

आनन्देन जातानि जीवन्ति 59

आनभिष्ठातः 211

आनयस्व ओरे 438

आनिनाय 384

आन्तरम् (अग्निहोत्रम्) 307

आन्तरिक्षाः 361

आपः 30, 35, 37, 41, 50, 51, 52,

55, 60, 62, 63, 67, 68, 77, 96,

97, 110, 116, 117, 123, 124,

127, 137, 139, 142, 149, 150,

151, 152, 153, 154, 159, 175,

176, 194, 203; (मधु) 209;

(पुरुषाचः) 269, 291, 305, 336;

(आप्यायनात्) 337, 382; (क्षीयेत्)

378; (प्रतिष्ठिताः) 385; (अपितिष्ठति)

385; (= अन्नम्) 394, (चतुर्थः पादः)

399; (अन्तरासः-चतुर्थः पादः) 399,

400; (तव) 449; (तस्मिन्नेतास्मिन्)

455; (अभवन्) 471; (व्यानः) 471

आपः पीताम्नेषा विधीयन्ते 139

आपः-प्रजाः-ओषधयः (उपद्रवः) 391

आपः सावित्री 473

आप एव तद्गृहितं नयन्ते 142

आप एवेदमप आसुः 259

आप एवेमा मूर्ता येयं पृथिवी 153

आप एव यस्यायतनम् 228

आपयय 30

आपयन्ता ३ इति 269

आपयन्ते 369

आपयेत् 128

आपनेया 16

आरयतः 69

आपयिता 69

आपयिता इ वै कामानां भवति 69

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

आपयन्ति 408	आप्तुत्य 278
आपिः 361	आबद्धाः 212
आपीनेन (वेदेन) 383	आबल्यं (न्येत्य) 316
आपूर्यते 194	आभज (अनायम्) 428
आपूर्यमाणपक्षम् 118, 127	आभजति 426
आपूर्यमाणपक्षस्य 272	आभजस्व 181
आपूर्यमाणपक्षात् (मासान्) 272	आभजामि 63
आपोमयः 140, 141, 248	आभरध्वम् 302
आपोमयः प्राणः 140, 141	आभवति प्रजया पशुभिः 422
आपोमयः प्राणो न पिवतो विच्छेत्स्यते 140	आभवन्ति 143
आपोमात्रा 35	आभवेत् 231
आपोमूलम् 142	आभूतिः 409; (इति कारीरादयः) 422, 448, 449
आपो रेतो भूत्वा शिश्रं प्राविशन् 63	आभूतिरसि 452
आपो वा अर्कः 176	आभूतिस्त्वाप्ः 212, 257
आपो वा इदमग्र आसीत् 416	आमस्यामांहि ते महि 274
आपो वावाञ्छाद् भूयस्यः 153	आमनन्ति 17
आपो वास इति 268	आमन्त्र्याचक्रे 111, 201
आपो वै वरेण्यम् 474	आमन्त्रितः 184
आप्तकामः 248, 285	आमपन्ने 278
आप्तकामम् (रूपम्) 242	आमयैः 331
आप्तकामाः 45	आमलके 149
आप्तम् (भवति) 385	आ मा यन्तु ब्रह्मचारिणः 51
आप्तव्यम् 22	आमिष-352
आप्ताः (ते सर्वे) 453	आम्रम् (प्रमुच्यते) 245
आप्तिम् 17	आयतम् (न बोधयेत्) 241
आप्तेः 49	आयतनम् 10, 14, 29, 63, 121, 122, 142, 227, 232, 233, 234, 235, 268, 413; (सत्यम्)
आप्नोति 49; (तदिदं सर्वम्) 190, 316	आयतनं जनानाम् 267
आप्नोत् 196	आयतनं नः प्रजानीहि 63
आप्यायत (वेदः) 383	आयतनं स्वानां भवति 267
आप्यायते 301	आयतनवान् 114
आप्यायनवती (तनूः) 336	आयतनानि 158; (अष्टौ) 230
आप्याययिष्ठाः 309	आयतनाय 123; (स्वाहा) 273
आप्याययिष्यासि 373	आयतनेन 35, 36; (स्वल्पः) 429
आप्यायस्व 272	
आप्यायस्व समेतु ते 309	
आ प्रणत्वात् 76	

पृष्ठे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जै 377-474

आयतिम् 33	आर्तम् (अतोऽन्यत्) 218, 219, 369;
आयत्ता 192	(इवेदम्) 369
आयन् 27, 166, 310	आर्तभागीपुत्रः 281
आयन्तु 51	आर्तमिव 370
आयमनम् 72	आर्तवम् (विन्देत्) 278
आयम्प 43	आर्तवोऽस्मि 302, 304
आयस्तः 124	आर्तिः 383; (नैव काचन) 428
आयाति 32; (अयम्) 246	आर्तिमाच्छति 369, 428
आयात् 41	आर्तिमृच्छति 370, 383
आयसीः 66	आर्तिमृच्छेत् 369
आयुः 55; (सर्वम्) 200, 250; (प्राणः)	आर्तिं न्येतु 429; (न्येति) 429
315	आर्त्विज्यम् 183; (करिष्यसि) 404;
आयुक्ताः 54	(करोति) 405 (क्रियते) 430
आयुरिति (उपास्त्व) 315; (द्वे अक्षरे)	आर्त्विज्यैः 80, 81
434; (एतदुक्त्यमिति) 434,	आर्द्रम् 186
आयुर्माता 461	आर्द्रं सन् दीप्तमसि 274
आयुषा 462	आर्द्रघाप्तेः (धूमाः) 207, 255, 348
आयुषि 294	आर्षेयम् 418
आयै 153	आर्षेयोपनियत् 368, 372
आरण्याः 87	आलम्बते 52
आरण्येभ्यः (पशुभ्यः) 386	आलम्बनम् 18
आरभस्व 375	आलम्बम् (वात्र) 356
आरं हृदम् 303	आलम्बायनीपुत्रः 281
आरम्भणम् 136, 138	आलम्बीपुत्रः 281
आरायमात्रः 295	आलम्बत 177
आराधयति 417	आलम्बन्ते 177
आरामम् (अस्य) 241	आलम्पस्यालम्पता 454
आरुणिः 406	आलापयिष्ययाः 110
आरुणिम् 301	आलोप (मधु—) 393
आरुणेयः 423	आ लोमम्पः 167; (आ नलेम्पः) 167
आरुन्धे 306	आवयतः (पुष्पाणि) 303
आरूढाः (ब्रह्मणः पन्थानम्) 346	आवयत् 64
आरोग्यम् 287	आवरीवर्ति भुवनेष्वन्तः 458
आच्छति (आर्तिम्) 369, 428	आवर्तः (ब्रह्मणः) 456
आच्छन् (आजिम्) 373	आवर्त (पञ्च—) 284
आर्जवम् 105	आवर्तते 36, 120; (न पुनर्) 173

ई 1-5 के 6-10 घ 11-27 म 28-37 छं 38-47 गां 48-59 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 चु 174-282

- आवर्तनम् 326
 आवर्तान् (सृजमानाः) 378
 आवर्तानि 129
 आवर्तन्ते 29, 118, 121, (प्रजाः) 156
 आवर्तम् (मानसम्) 118
 आवर्तय 112
 आवर्माज 232, 464
 आवसथाः 65
 आवसथान् 108
 आवसथैः (शक्तिरूपान्ते) 246
 आवसन् 129
 आवहन्ती 51
 आवाभ्यामभिप्रजानादीति 63
 आगमेवेतस्य चेदिष्यावः (v. l. आम्)
 216
 आविः 43; (प्रीत्यस्पीनि) 102
 आविः सन् 315
 आविः सनिहित गुहाचर नाम 13
 आविरेव हैन्तरोति 129
 आविर्गायति 102
 आविर्भवन्ति 153
 आविर्भाव-तिरोमायौ 159
 आविरेव 35, 353; (मर्त्यान्) 376
 आविशति 195
 आविशत् 211
 आविशन्ति 195
 आविशोपग 461
 आविष्करोति (कृतं पाप) 429
 आविष्कृणोमि 210
 आविष्कृतम् 349
 आविष्टम् (भित्त्वा) 344, 348
 आविष्टम्भनेन 327
 आविस्तराम् (अगच्छत्) 375
 आवीत् 54
 आवृणोति (स्वम्) 298
 आवृतः 413
 आवृतम् 175; (येन) 297, (देवीम्)
 309
 आवृताः (तमसा) 249
 आवृता 307
 आवृता (एतया) 308; (एतयेव) 309,
 (प्रयनया) 412; (द्वितीया) 442,
 (तृतीया) 442
 आवृतान्यम् 272
 आवृतचक्षुः 316
 आवृतचक्षुः 21, 335
 आवृतचक्षुः 21
 आवृषा लोफाः 84
 आवृत्तिः (न पुनः) 272
 आवृत्तेषु 84
 आवृत्त्यने 391, 417, 418
 आवृत्तेषु 231
 आशसते 189
 आश 141
 आशयये 362
 आशयास्य सर्वे कामाः समुप्यन्ति 155
 आशा 155, 159, 183; (अमृतत्वस्य)
 205, 253
 आशाप्रतीक्षे 12
 आशामभिजायते 441
 आशाम् 92
 आशां प्रयच्छति 412
 आशां मनुष्येभ्यः 92
 आशा वा इदमत्र आसीत् 471
 आशाया वाय भूयोऽस्तीति 155
 आशा वाय स्मराद् भूपसी 155
 आशितम् 233, 255
 आशिरम् 359
 आशिप 155, 464
 आशिष्ठः 57
 आशीः समृद्धिः 73
 आशेदः 155

२२३-३०० की ३०१-३२४ में ३२५-३५७ या ३५८-३६३ या ३६४-३६७ या ३६८-३७२
 की ३७३-३७६ में ३७७-४७४

आशेदो वै स्मरो मन्त्रानधीते १५५
 आश्वर्यः १६; (ज्ञाता) १६; (वक्ता) १६
 आश्रमी ३३२
 आश्रयवशात् ३५१
 आश्रयणीयेन ४५९
 आश्रययति ४६५
 आश्रययन्ति ५२
 आश्रयितप्रत्याश्रयिते ४६४, ४६५
 आश्वलायनः २८, ३२
 आसत्तवम् (आदिः) ३८७
 आसते २०३
 आसनम् (आहृत्य) २७०
 आसनेन (v. l. आसने न) ५४
 आसन् (loc.) ३५९
 आसन्दी ३०३
 आसन्त्यम् १७९
 आसत्तमान् ३९
 आसत्सृपुः ८२
 आसहस्रसंवत्सरान्तकृतुना ३५२
 आसामिः प्रस्तावः ४१८
 आसाश्चक्रिरे ८०
 आसाश्चक्रे २३२
 आसिक्तम् २३
 आ सिञ्चतु प्रजापतिः २७९
 आसिञ्चेत् ३९३
 आसिथ ३९०
 आसीनः १८, २७४
 आसीनम् २३
 आसीनाः १६६, ३८८
 आसीनो दूर व्रजति १८
 आसु तदा नाडीषु सुप्तो भवति १६६
 आसुतम् १३१
 आसुरायणः २११, २५७, २८२
 आसुरिः २१२, २५७, २८२
 आसुरो वत १६८
 आस्कन्दति ३६७
 आस्तावे ८०

आस्ते २३८
 आस्रवति (आस्रवत्) २३६
 आस्रवत् (आस्रवति) २३६
 आस्नि ३५२
 आस्पृष्टः (अग्निः) ४३०
 आस्यः ४२५
 आस्यम् १३३, ३५२
 आस्यमाहवनीयः १३३
 आस्यात् ७१
 आस्ये १७९
 आस्येन प्राणेन ४६९
 आस्ये भीषते ४२८
 आस्व (एहि) २०५
 आहतात् (वृक्षात्) २३१
 आहन्ति (कायामिम्) ३५७
 आ३हर ८२
 आहर सोम्य हस्तमार्तभाग २१६
 आहवनीयः ३४, ११७, १३३, ३३६, ३४९,
 ४७३
 आहवनीयः प्राणः ३४
 आहवनीयम् ३५२
 आहार (मविचिक-) २३६
 आहारयांचकार २७०
 आहारशुद्धौ १५९; (सत्त्वशुद्धिः) १५९
 आहावः ४१४
 आहुः २४१
 आहुतयः ४०; (अन्तवत्यः) ३०८, ३३८;
 (दयन्ते) ४६७
 आहुतिः (प्रास्ता) ३५३
 आहुतिम् १३३; (अतिमत्य) ४००
 आहुतीः ३९, २१४
 आहुती ३४
 आहुतेः १२५
 आहुती (पञ्चम्याम्) १२४; (यतिष्याम्)
 २६९
 आहुत्यै २७१

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

आह्लादाः 154

आह्वयति 154

आह्वयितवै 368

इ

इक्ष्वाकुवंशध्वज 327

इक्षेत् 366

इक्षेत् 367

इच्छन्ती सलिले पतिम् 416

इच्छन्ती 167

इच्छस्व (वृतीयाम्) 416

इच्छाचित् 364

इच्छामयेन (इषुणा) 346

इच्छासै (तीर्थेन) 270

इत ऊर्ध्वम् 249

इतर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति 66

इतर इतरम् 208, 256

इतरे 250

इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ 24

इतश्चेतः 366, 369

इतश्चेतश्च (स्तनयन्ति) 368

इतरेषु (सुख-) 283

इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति
127

इति नु कामयमानः 248

इति भगवतो वचो वेदयन्ते 167

इति वार किल नो भवान्...अवोचः 269

इति विमृष्टं भवति 68

इतिहासः 207, 232, 255, 348

इतिहासपुराणम् 97, 148, 149, 152,

इति हैतत् 431

इतोऽपि 124

इत्थंवित् 303, 304

इत्या 358; (दृष्टे) 360; (बोभवीत्) 362

इत्येत्या 369; (उपव्याख्ये) 359

इत्येत्येति 369; (उपव्याख्ये) 359

इत्येत्येत्यभिपरयति 371

इत्येत्येति (व्यूहिरे) 369

इत्यैव (न्यूङ्गवयन्ति) 375

इत्याः 305, 313; (भूतमात्राः) 317

इत्येतत्सर्वं मन एव 347

इत्वरम् 373

इदंरूपः 186

इदन्द्रः 65

इदन्द्रो ह वै नाम 65

इदमन्तरिक्षमनारम्बणम् 213

इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् 208, 209, 210

इदमहं तदेत आददे 277

इदं च परलोकस्थानं च (द्वे स्थाने) 239

इदं ब्रह्मायाति-इदमागच्छतीति 246

इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघनमेव 208

इदं मे भविष्यति 386

इदं वै लोम 403

इदं सर्वं परामवेत् 468

इदं सर्वं मृत्योरजम् 215

इदं सर्वं यद्यमात्मा 206, 255

इदं सर्वं विदितम् 206, 254

इद्धः 355

इध्मः (औदुम्बरः) 275

इन्दुः 338

इन्द्रः 26, 31, 50, 51, 57, 65, 67,

167, 169, 188, 194, 199, 203,

211; (सुपर्णः) 217; (स्तनयितुः)

227; (सत्यान्वेयाय) 314, 320;

(आत्मानं न विजिहो) 324, 338,

354; (अस्प जाया) 357; (जहार)

358, 360; (न प्रत्यपयत) 373,

383; (उद्गाता) 393; (स जनासः)

397; (सामैव तत्) 398; (वृतीयम्)

399; (सा वाक्) 399; (वैमृषः) 406;

(उद्गीयः) 408; (उद्गीये न

विज्ञायते) 458; (उक्त्यमुवाच) 445,

460; (वैकुण्ठः) 464; (सज्ज-
काले) 467; (अगस्त्याय उवाच) 470

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शी 373-376 जे 377-474

इन्द्र आदि: 418
इन्द्र इति 236, 406
इन्द्रगोप: 205 -
इन्द्रजालम् (इव) 332
इन्द्रजालवत् 356
इन्द्रजालै: 355
इन्द्रयुग्न 326
इन्द्रयुग्नं भाल्लयेयम् 131
इन्द्रयुग्नो भाल्लवेयः 129
इन्द्रमजापती द्वारगोपौ 302, 303
इन्द्रमुक्थमुचमुदशीयमाहुः 408
इन्द्रम् 412; (अवररुधिरे) 469
इन्द्रयोनिः 52
इन्द्रलोकम् 302
इन्द्रलोकेषु 219
इन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च (ययाज्ञिशौ) 226
इन्द्रश्रेष्ठम् 385
इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि 310
इन्द्रस्य 58, 92; (धाम) 313; (अभयाय)
356
इन्द्रस्य प्रियं धाम 434
इन्द्रस्पायं व्रजः कृतः 280
इन्द्रियकर्माणि 339
इन्द्रियधातणाम् 27
इन्द्रियविले 345
इन्द्रियम् 37, 96, 97
इन्द्रियं वीर्यम् (आदाय) 421
इन्द्रियवान् 407
इन्द्रियाणाम् 26
इन्द्रियाणि 19, 286; (संस्पृश्य) 312;
(असंयोज्य) 343, 348
इन्द्रियार्थविमूढस्य 349
इन्द्रियार्थान् 338; (पञ्च) 339; (प्रविष्टान्)
339; (नियम्य) 342
इन्द्रियार्थेषु 331

इन्द्रियेण ते यशसा यश आददे 277
इन्द्रियेण ते यशसा यश आदधामीति 277
इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आददे 277
इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामि 277
इन्द्रियेभ्यः 20, 26
इन्द्रियेभ्यः परं मनः 26
इन्द्रियैः 33
इन्द्रे 93; (साम) 418
इन्द्रेण 98
इन्द्रो वाचा एतदक्षरम् 373
इन्द्रोऽतितरामिवान्यान् देवान् 9
इन्द्रोतो देवापः सौनकः 460
इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते 407
इन्द्रो राजा भूतः 449
इन्द्रो ह वै देवानामभिप्रवन्नाज 167
इन्धनयोनिगृह्यः 285
इन्धं सन्तमिन्द्रमित्याचक्षते परोक्षेणैव (v. l.
‘णेव better) 236
इन्धो ह वै नामैषः 236
इभादयः 355
इभ्यग्रामे 79
इभ्यम् 79
इम एव त्रयो लोकाः (देवाः) 227
इमे नु लोकाश्च लोकपालाश्च 64
इमे विदेहा अयमहमस्मि 237
इमं चासुं च 168
इमं द्वौ प्ररनौ प्रक्ष्यामि 223
इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते 118
इमं लोकम् (अतिक्रामति) 239
इमं लोकं हीनतरं वा विशान्ति 40
इमाः षोडश कलाः पुरुरायणाः 37
इमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य 144
इमाः सोम्य नयः पुरस्तात् प्राच्यः स्पन्दन्ते 144
इमामेकां पृथिवीं वस्त एकः 400
इयमेव मही 435
इयमेवर्क्-अग्निः साम 75

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सु 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

इयमेव सा-अग्निरमः 75
इयमेवैषा देवता, योऽयं पवते 455
इयं त्वेव स्थितिः 448
इयं देवतेति 406
इयं वै पूषा 189
इयं हीदं पुष्यति यदिदं किंच 189
इरा (-वेत्री) 346
इला (असि) 281
इल्यं वृक्षम् 304
इल्यो वृक्षः 302
इषाय इषावाश्वाय (उवाच) 470
इषितम् 6
इषीकाम् 27
इषीकातूलम् 134
इषुः (अत्ययः) 436
इषुणा (इच्छामयेन) 346; (अभिमानमयेन)
346
इषुम् 289
इष्टकाः 13; (पत्र) 349
इष्टफलमेवोदानः 34
इष्टफलम् 34
इष्टम् 29, 233, 255; (ब्रह्मचर्यम्) 165
इष्टवियोग 326
इष्टापूर्तम् 40; (मन्यमाना वरिष्ठम्) 40
इष्टापूर्त 12, 29, 128
इष्टासुकृते त आददे 278
इष्टियाजुकः 191
इह 22
इहकारः 83
इह चेदवेदीदथ सत्यमासि 8
इहैव सन्तोऽथ विप्रस्तद्वयम् 250
इहैवान्तः शरीरे सोम्य स पुरुषः 36
ई
ईकारः 83
ईक्षत 62, 64, 65
ईक्षन्ति 353, 354, 355

ईक्षांचके 37, 184, 185, 276, 424
ईजानानाम् 19
ईजे 212
ईडचः 22
ईडचम् 13; (देवम्) 293, 297
ईदृशाः 117
ईयते 211, 240, 407
ईयमानः (उच्चावचम्) 240
ईयायते 34
ईरपति 150
ईरितम् (शरीरम्) 329; (पोणे) 334
ईर्मो 176
ईर्या 326, 331
ईशः 284, 295
ईशते 187, 284, 288; (विद्याविद्ये) 294
इशनाय 299
ईशनीभिः 288
ईशनीशी 284
ईशम् 44, 45; (पश्यति) 292
ईशं तं ज्ञात्वाऽमृता भवन्ति 289
ईशसंत्यः 299
ईशा 1
ईशा (देवेषु) 424; (पितृषु) 424;
(असुरेषु) 424
ईशानः 23, 188; (सर्वस्य) 251, 260,
274, 290, 353; (एष आत्मा) 355;
(नाम) 396
ईशानम् 22; (भूतभव्यस्य) 250; (प्रभुम्)
291, 293
ईशानो भूतो वासि 449
ईशावास्यामिदं सर्वम् 1
ईशावास्याम् 1
ईशितम् (कर्म) 297
ईशिता 298
ईशिष्यसि 15
ईशीमहि 368

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शी 373-376 जे 377-474

ईशे (verb) 293, 299; (न) 360;
(मृत्योः) 440, 441

ईशोपनिषत् 1-5

ईश्वरः 187; (अन्तर्धातोः) 394; (पराम-
वितोः) 414; (दुर्धायां धातोः) 480;
(हैनमभिपङ्क्तोः) 430

ईश्वराणाम् 297

ईश्वरौ जनयितवै 278

उ

उकारः 49

उका त उपनिषत् 10, 471

उकानुशासना 256

उकोपनिषत्कः 235

उक्त्वा उवाच 79, 106, 123, 275

उकथम् 77, 198, 262; (उपासीत) 315;
(वाचा शंसति) 405, 408; (स एष
एव) 433; (सप्तविधम्) 435

उकथं ब्रूतेति (शुष्कभृद्भारः) 308

उकथेन 352

उक्षा (दशवाजी) 380

उग्रः 360; (देवः लोहितायन्) 467

उग्र (पञ्चपोनिः) 284

उग्रपुत्रः 224

उग्रम् 210

उग्रं साम्नः 412

उग्राः (प्रतिकल्पन्ते) 246

उच्चक्रमुः 312

उच्चक्राम 121, 122

उच्चरति 236

उच्चरन्ति 348

उच्चरेत् 202

उच्चा 402

उच्चारितमात्रे 357

उच्चावचम् (निगच्छति) 202; (ईयमानः)
240, 362

उच्चिक्रमिष्यन् 122

उच्चैःश्रवाः कौपयेयः 453

उच्छिष्टम् 79, 135; (वै मे पीतं स्यादिति)
79

उच्छिष्टाः 80

उच्छिष्टोपहतम् 338

उच्छृण्वन्ति 110

उच्छृलेपयति 426

उच्छृवयति 216

उच्छृवासि 356

उच्छृवास-327; (निःश्वासौ) 34

उज्जगौ 425, 465

उज्जहीहि साम 403

उज्ज्यं धनुः 224

उज्ज्वलति 345

उज्ज्वलन्ति 214

उडुप 286

उत तमादेशमप्राक्ष्यः 135

उत होवन्वित् परो भवति 278

उतामृतत्वस्थेशानः 290

उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानः 240

उतैषां ज्येष्ठ उत वा कनिष्ठः 441

उतैषां पुत्र उत वा पितृषाम् 441

उत् 76; (एति) 104; (= प्राणः) 182

उत्कर्षति 49

उत्कर्षात् 49

उत्क्रमणे 27, 166

उत्क्रमते 30, 32

उत्क्रमामि 468

उत्क्रमिष्यन् 259, 261, 329

उत्क्रमीः 32, 122

उत्क्रमेत् (ऊर्ध्वम्) 343

उत्क्रम्य 66, 67, 216, 412

उत्क्रान्तः 37, 343, 400

उत्क्रान्तप्राणान् 156

उत्क्रान्तिः (ब्रह्मणः) 395

उत्क्रान्ते 121, 267

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 वे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- उत्क्रान्तेषु 177
उत्क्रामति 30, 166, 181; (अस्माच्छरी-
रात्) 316
उत्क्रामन्तम् 30; (तम्) 247
उत्क्रामन् (द्विपमाणः) 239
उत्क्रामन्ति 216; (प्राणाः न) 218
उत्क्रामन्ते 30
उत्क्रिप्ता 349
उत्तब्धम् 182
उत्तमपुरुषः (v. l. पूरुषः 171)
उत्तमम् 26
उत्तमा 414
उत्तमान् (उपनेता) 365
उत्तमे अक्षरे (गाय-याः) 464
उत्तमेषु 102
उत्तरतः 158; (निवेशनं लिप्सेत) 425,
433; (उच्यन्ति) 354
उत्तरतरम् 290
उत्तरतो वासि 449
उत्तरम् 29, 103, 106; (ज्योतिः) 384
उत्तरया (वर्तन्त्या) 203
उत्तररूपम् 50
उत्तरा 50
उत्तराक्षरेण 445
उत्तरायणम् 347
उत्तरारणिम् 285
उत्तरेण 29, 44
उत्तस्थौ 201
उत्तानाय शयानाय 471
उत्तिष्ठत 20; (जाग्रत प्राप्य वराविबोधत) 20
उत्तिष्ठन् परिचरिता भवति 152
उत्तिष्ठन्ति 198
उत्तिष्ठतो विश्वासो 279
उत्थाता 152
उत्थापयति 315
उत्थापिनः 272
उत्पटः 231
उत्पतितम् 142
उत्पत्तिः (भूतानाम्) 352
उत्पत्तिम् 33
उत्पद्यमानानाम् 26
उत्पाटिका 231
उत्पाद्यते 28
उत्पादनम् 106
उत्पाद्यन्ते 30
उत्पूय 306
उत्प्लवतीति 366
उत्प्लवन्तीम् 370
उत्प्लवेत् 366
उत्सर्जत् (यायात्) 245; (याति) 245
उत्सीदति 445
उत्सृजति (प्राणान्) 340
उत्सृष्टा 337
उदक् 473
उदक 336
उदकम् 23, 107, 117, 208; (आहार-
याचकार) 270
उदकल्पयन् 373
उदकुम्भम् (सपात्रम्) 312
उदके 145, 277
उदकप्रवणः 120
उदक्रमिष्यत् 131
उदक्रामत् 177
उदक्रमीच्चित्तम् 316
उदगायने 272
उदगायत् 182
उदङ्कः शौल्यायनः 233
उदङ् 102, 118, 127; (एति) 272
उदङ्मुख 94, 95
उदच्यते 257
उदज (एताः) 212
उदजसे 220

श्वे 283-300 कौ 301-324 भे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जै 377-474

उदधः 97; (प्राणाः) 237
उदतिष्ठत् 410, 458
उदन्या 142
उदपतिष्यन्त 374, 375
उदपात्रं पूयित्वा 279
उदपानम् 80
उदयन्ति 356, 369
उदयम् 107
उदयास्तमयौ 26
उदर 103
उदरम् 57, 174, 176
उदरशाण्डिल्याय 79
उदरस्थः (पचत्यन्नम्) 342
उदरे जुहोति 345
उदरेणाशनयां वेदेति वेद 473
उदरौत्सीत् (राजा) 245
उदशरात्र आत्मानमवेक्ष्य 167
उदशरात्रे 167, 168; (अवेक्षेथामिति)
168
उदस्यमानः 358
उदानः 33, 34, 52, 102, 134, 192,
328, 354, 471
उदाचकार 212
उदाजहार (प्रतीकानि) 269
उदानाय 134
उदास (?) 459
उदाहरन्ति 347, 352, 353; (अत्र)
357
उदाहरिष्यति 139
उद्धितः 89
उद्धितिं सोऽसावादित्यः 426
उद्धिते (स्वर्गलोकः) 467
उद्धिते निविदमधीयन्ते 435
उद्धिते शुक्रमादिश 464
उद्धितो बृहस्पतिः 464
उद्धित्ये 429

उदिपाप 99
उदीक्षते 457
उदीक्षमाणः (आदित्यम्) 325
उदीची 103, 176; (दिक्) 112, 237
उदीचीम् 28
उदीच्यः 97
उदीच्यां विशि 230
उदीरते 311
उदुम्बरम् (प्रमुच्यते) 245
उदूळहम् (एकमग्नम्) 317
उदेता 98; (दक्षिणतः) 98; (पश्चात्)
98, 99
उदेति 22, 57, 100, 104, 105, 197,
370; (ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः) 76
उदेष्यन् विष्णुः 464
उदौर्द्धं पाचयित्वा 278
उद् 73
उद्गन्ता 348
उद्गता 72, 76, 77, 118, 183, 213,
214; (= इन्द्रः) 393, 417, 425,
438, 439, 442, 443, 445, 446,
448, 456, 466
उद्गतारः 393, 420
उद्गतारम् 80, 440
उद्गतुः 408, 458
उद्गतुरेव मुखं नेक्षेतेति 414
उद्गतुर्मुखे संभवतः 414
उद्गानर्त्विजेन-वायुना-प्रागेन 213
उद्गात्रा 178, 179
उद्गात्रे उद्गासीन् इति 447
उद्गापयेत् 445
उद्गाय 178, 179
उद्गायति 378, 385; (रेत एव तेन सिक्तं
संभावयति) 421
उद्गास्यति 454
उद्गीतम् 284, 415

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 ख 28-37 चु 38-47 झ 48-49 ञ 50-61 ट 62-67
छा 68-173 धृ 174-282

उद्गीथः 68, 76, 79, 84, 85, 86, 87,
88, 89, 90, 91, 92, 182;
(उपग्रीः) 304, 374; (इयम्) 398;
(इन्द्रः) 408, 414; (अपिदेवतम्,
अध्यात्मम्) 417; (= प्राणः) 421,
422, 466, 471

उद्गीथभाजिनः 87

उद्गीथमसि 274

उद्गीथम् 68, 69, 70, 72, 74, 80;
(वर्षति) 352, 376; (देवेभ्यः) 386,
387, 388, 392, 408, 423

उद्गीथाक्षराणि 73

उद्गीथे 77, (अपित्वम्) 424

उद्गीथेन 178, 375

उद्गीथे वै कुशलाः स्मः 77

उद्गीथो वा अस्य सः 418

उद्गीथमानमसि 274

उद्गृह्णाति 84, 89; (तन्निधनम्) 84

उद्गृह्णीयात् (मनसा) 381

उद्ग्रेयम् 402

उद्ग्रहणाय 208

उद्दालकः 282; (आरुणिः) 130, 141,
220, 275, 276

उद्दालकमारुणिम् 132

उद्दालकायनः 256

उद्दालकायारुण्ये 100

उद्धतत्वम् 331

उद्धरणं परस्य 347

उद्धैव तत एति 104, 105

उद्बुध्याति 356

उद्भिज्जम् 137

उद्भिज्जानि 67

उद्भूतः (अपरिमितधा) 334

उद्भूतप्रश्वांसिन् 326

उद्भवे (देवानाम्) 289, 293

उद्भवे 288

उपेक्षामो भयमपहन्ति 72

उपेक्ष्य इति 416

उपेक्ष्यसति 416

उपेक्ष्यति 274

उपतः (Gen. Sg.) (स्वर्गः लोकः)
467

उपतम् 25

उपत् 72, 89, 174

उपन्तम् (परमतीव) 370

उपन्ति 98; (पुरस्तात्) 353

उपत् पुरुषः 464

उपत् वा एष प्रजाप्य उद्गापति 72

उपास्यम् 205

उद्ब्रज 82

उद्ब्रजसि 308

उद्ब्रति 199

उद्बर्तना (गतिः) 347

उद्गापति 110

उद्बुद्धि 308

उन्नयति 23

उन्नीयते 36

उन्मा गायतेति 415

उन्मुच्य 467

उन्मुच्यति 466

उपकरणवर्ता जीवितम् 205, 253

उपकोसल 117

उपकोसल कामलायन 115

उपगातारः 393

उपगातृणाम् 408, 458

उपगायत 392

उपगायेत् 393

उपगीतम् 443

उपगृह्णाति तन्निधनम् 89

उपगृह्यः 348

उपग्रहाः (अस्थोनि) 367

उपधातम् (जुहोति) 279, 280

श्वे २८३-३०० की ३०१-३२४ से ३२५-३५७ वा ३५८-३६३ छा ३६४-३६७ आ ३६८-३७२
शो ३७३-३७६ जै ३७७-४७४

उपचर्यः (नेदिष्ठम्) ४३०	उपधावत् ४१०
उपचारी (यथावत्) ३४७	उपधावन्ति ३६७
उपजगाम ३१३; (प्रियं धाम) ४३४	उपधावेत् ७३
उपजगौ (तौ) ४३२	उपनंस्याति (यज्ञम्) ३८८
उपजनम् १७१	उप नो नयस्व ३६५
उपजीवति १९१	उपनमेयुः ८४
उपजीवन्ति ९८, १६१, १९०; (मात्रम्) २४४	उपनयथाः (मा) ३६५
उपजीवामः (पशून्) ३८६	उपनयन्ते ३६
उपतपता (आणिमानं निगच्छति) २४५	उपनयेत् ३२३
उपतपत् ४६२	उपनाहः (त्वक्) ३६७
उपतपसि १०५	उपनिधाय ३८३
उपतपेत् १०४	उपनिपत्य ११३
उपतापी १६४	उपनिघ्रेडेत् १०८
उपतापिनम् १४६	उपनिश्रयति १८८
उपतापी सन्ननुपतापी भवति १६४	उपनिषत् ५४, ५८, ६१; (असुराणाम्) १६८; (तस्य) २०२, २५९, २६०, ३०६, ३४८; (गायत्रस्य) ४७०
उपतिष्ठते २६५, ३५३	उपनिषत्परम् (ब्रह्म) २८५
उपतिष्ठन्ते २०३	उपनिषत्सु २९५
उपतिष्ठेत ३०८, ३०९	उपनिषदः २०७, २३३, २५५, ३४८
उप ते ता दिशामि ४५२	उपनिषदम् १०, ५०, ८३, १६८
उप त्वा नेष्ये न सत्यादगाः ११२	उपनिषदं भो हृदीति १०, ४७१
उप त्वाऽयानीति २०१	उपनिषद्भिः २३५
उपदर्शयन् ३६४	उपनिषदा ६९
उपदिष्टाः ४४८, ४४९; (प्रजाः) ४५२	उपनिषसाद् ४३४
उपदेशः ५४	उपनिष्क्रामति ३१३
उपद्रवः ८६; (अन्तरिक्षम्) ३९८	उपनेता ३६५
उपद्रवति ४२१, ४६७	उपनेष्ये ११२
उपद्रवन्ति ८७	उपन्वन्ति (विभिः) ३७६
उपद्रवभाजिनः ८७; (होतस्य साम्नः) ८७	उपन्वीत ३७५
उपद्रवम् (गन्धर्वाप्सरस्यः) ३८७	उपपृच्छमानः ४५४
उपद्रवम् (गुह्यन्त इव) ३८७	उपप्रेयाय ८
उपद्रवात् ८७	उपबर्हणम् ३०४
उपद्रवेत् ४६२	उपबिन्दती (ऐन्द्री) ४०२
उपद्रवो वा अस्य सः ४१८	उपभुजामः ११६, ११७
उपद्रष्टा (श्रेयसः) ४१४	उपभोक्ता (कृतस्य) २९५
उपधावति ४१७	

ई 1-5 के 6-10 फ 11-27 प्र 28-37 सु 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- उपमय्य 123
उपमन्त्रणानि 365
उपमन्त्रयते 89, 127; (स हिङ्गाः) 89
उपमन्त्रयन्ते 306
उपमन्त्रयाञ्चक्रे 269
उपमन्त्रयेत 277
उपमन्त्रिन्यौ (औदुम्बर्यौ) 275
उपमा 231; (सप्तविधा) 343
उपमासः 302
उपयन्ति 270; (स्मृतम्) 303, 362, 369
उपयेमे 196
उपरतः (तितिधुः) 252
उपरराम 214, 216, 217, 218, 219,
223, 226
उपरिष्ठात् 123, 158; (अभिनिष्पद्यते) 312
उपरिष्ठाद्व चासि 449
उपरिस्थः 328
उपरूष्य 113, 114
उपरोत्सीः 14
उपर्युपरि 163
उपलब्धयः 27
उपलब्धिः (प्रधानस्य) 339; (प्रमेयस्य) 341
उपलभते (न परिष्वङ्गाय) 453
उपलभेत 338
उपलभ्यते 27
उपलिप्तम् 287
उपवत्या 364
उपत्ववत् 364
उपवदति (विद्वांसम्) 383, 391;
(विद्वांसम्) 417, 418, 419, 428
उपवदात् 412
उपवनिष्पन्ते 375
उपवन्वीवाहि 369
उपवसथीयाम् (रात्रिम्) 414
उपवसन्ति 40
उपवादिनः 151
उप-वायस्व 448
उपवासि 448
उपविशेत् 306
उपवेशिः 282
उपव्याख्यानम् 48, 68, 69, 74, 107,
325, 330, 339, 368, 369, 370
उपव्याख्यास्यामः 369
उपशान्ततेजाः 33
उपशाम्यति 88; (स्वयोनौ) 349
उपशाम्यति तन्निधनम् 88
उपशुभाव 108
उपशुणोति 102
उपशेते (दक्षिणतः) 413
उपश्राद्धिनः 365
उपश्रयते 142
उपश्रीः (उद्गीयः) 304
उपश्रिभ्यन्ति 370
उपसंश्लिष्टत्वात् 331
उपसंहरति (आत्मानम्) 247
उपसंहृत्य (आत्मानम्) 374, 375
उपसंक्रम्य 60
उपसंक्रामति 58
उपसत्ता 152
उपसद्वैः 105
उपसद्वती 272
उपसन्नः 38
उपसन्नाः 28
उपसन्ना 365
उपसन्नाय 41
उपसमाधाय 113, 114, 141; (आग्निम्)
272, 306, 307, 312
उपसमाहिता 141
उपसमीयुः 372
उपसमेत्य 365
उपसमैत्सन् 421
उपसम्पय 163, 171

श्वे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जे 377-474

उपसम्पद्यते 370	उपाख्यानम् 21
उपसम्पादयामासुः 366	उपागात् 83
उपसरणानि 73	उपागायन् 459
उपसर्गाः 355	उपाघ्रासिषुः 364
उपससाद् 140, 141, 147	उपाघ्रासीत् 364
उपससार 58	उपाध्वै (तान्) 365
उपहासम् 278	उपानेयत् 364
उपस्कन्दन् 366	उपानेष्ट 364
उपस्कन्दम् 366	उपापपातम् 386
उपस्तरणम् (सोमांशवः) 304	उपान्नवानि 52
उपस्थः 33, 35, 127; (एकायनम्) 207, 255; (वेदिः) 276, 317	उपाप्नुयात् 436
उपस्थ एव समित् 271	उपामोति 52
उपस्थमस्या अभिपृश्य 277	उपायनकीर्त्या (उवास) 270
उपस्थानम् (गायत्र्याः) 265	उपायानीति 301, 323
उपस्थे 60	उपायैः 46
उपस्थेनानन्दमामोति 317	उपावन्तः 369
उपस्थेनेति 305	उपावर्तध्वमिति 448, 456
उपस्पृष्टः 192	उपाववाज 432
उपस्मरति 10	उपावसर्पन् 235
उपस्मरत्यभीक्ष्णं संकल्पः 10	उपाश्रितौ 24
उपसिञ्चति 275	उपास्ते 3, 6, 23, 29, 46, 127, 128, 135; (अमृतम्) 250; (सत्यम्) 272; (अघ्यात्मम्) 456
उपसीद् 147	उपासदन् 365
उपसीदतः (Acc. Pl.) 365	उपासनम् 83
उपसीदथाः 145	उपासनानि (श्रीणि) 308
उपसीदन् द्रष्टा भवति 152	उपासाञ्चकिरे 70
उपसृज्य (धेनुं वत्सेन) 429	उपासानिशितम् 43
उपसृत्य (देवताः) 428	उपांसितव्यम् 54
उपसृत्वरः 366	उपासीत् 106, 232, 233, 234, 235; (ओमित्येकाक्षरम्) 376
उपसेचनम् 19	उपासे 199, 200; (तमेवाहं) 319, 320, 321, 322
उपसेवेत् 92	उपासृजन् 179
उपांशुम् 329	उपास्तमयं लोहितायति (उपद्रवः) 387
उपाफ्रणात् 94, 95	उपास्ते 148, 186
उपाकल्पिन् (अन्यद्वृत्तम्) 253	
उपाकल्पयन् (अंशून्) 375	
उपाकृते 118, 119; (मातरनुवाके) 446	

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

उपास्थिपत 367
उपास्महे 67, 111
उपास्मै गायता नरः 459
उपास्य (पूर्वम्) 297
उपास्यम् 54
उपास्यानि 54
उपास्ते 452
उपानहम् (विभ्रत्) 464
उपेत्य 28, 135
उपेयाम् 112
उपैम्यहं भवन्तम् 270
उपोत्तिष्ठेत् 224
उपोदस्याम् (द्वाभ्यां प्रश्नाभ्याम्) 224
उपोद्गृह्णन् 110
उपोयमानः (नितरां जगौ) 403
उपोपविवेश 80, 109, 113, 114
उप्त्वा 464
उभयतः (परिगृहीतम्) 259, 417
उभयतःप्रज्ञम् 49
उभयत्वात् 49
उभयपाद् 119
उभयमेव सन्नाडिति 232
उभयम् 186
उभयाः प्राजापत्याः 70
उभयात्मा 338
उभयान् पाप्मन आनन्दाश्च पश्यति 239
उभयापदी (प्रतितिष्ठति) 409
उभयोः (एनाः) 456
उभाम्यामेव मनुष्यलोकम् 33
उभे अस्मिन् यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते
160
उभे उ हैवैप एते तरति 252
उभे एते एषणे एव भवतः 218
उभे स्थाने पश्यतीद् च परलोकस्थानं च
239
उभे ह्येते एषणे एव भवतः 252

उभौ लोकाँ (अनुसंचरति) 239
उमाम् 9
उरः 133, 176; (एव वेदिः) 133
उरगः 326, 355
उरणः 362
उरणम् 358
उरसि (नवनतिपिण्डः पपात) 436
उरुः 472
उरुक्रमः 50
उरुगायम् 17
उरुगायवतः 154
उलुक्पः जानश्रुतेयः 382
उलूलवः 107
उल्वम् 107
उल्वावृतः 127
उल्ललन्तीभिः 366
उवास (ब्राह्मणे) 270
उशनसं काव्यम् (उवाच) 425
उशनसा काव्येन उद्गात्रा 424
उशन् 11
उशन्ति 329
उशीनरेषु 319
उपसः 409
उपस्तश्चाक्रायणः 218
उपस्तश्चाक्रायणः 79, 81
उपाः 174, 473; (वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः)
174
उष्णः 72
उष्णिमानम् 102
उष्णोऽयमुष्णोऽसौ 72
उद्दमानः (गुणौघैः) 330, 347
ऊ
ऊकारः 83
ऊतीः 360
ऊरुच्छिन्नः 315
ऊरु (बिहापयति) 279

श्रे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

ऊर्जम् (उपजीवति) 191

ऊर्जस्वन्तम् 344

ऊर्णनाभिः 343

ऊर्णनाभिः 39, 202

ऊर्ध्वः 33, 102, 140; (अद्वत्) 383;

(आरोहन्) 401; (स न अतपत्) 415;

(स्वदेति) 408, 458

ऊर्ध्वगणेन (अपुनीत) 417

ऊर्ध्वा (नाडी) 343

ऊर्ध्वपवित्रः 53

ऊर्ध्वबाहुः 325

ऊर्ध्वबुध्नः 203

ऊर्ध्वभारु 332

ऊर्ध्वम् 23, 27, 28, 30, 44, 66,

147, 166, 294; (दिवः) 224

ऊर्ध्वमूलः 25; (अवाक्-शासः) 25

ऊर्ध्वमूलम् (त्रिपाद् बह्म) 336

ऊर्ध्वरेतसः 327, 328, 332

ऊर्ध्वाः 97; (अद्वन्) 417; (प्राणाः)
237

ऊर्ध्वा (नाडी) 236

ऊर्ध्वा दिक् (ऊर्ध्वाः प्राणाः) 237

ऊर्ध्वा लोकाः 84

ऊर्ध्वेषु 84

ऊर्ध्वोच्छ्वासी 245; (भवति) 246

ऊर्मयः (महानदीषु) 332

ऊर्मिः (ऊर्मिस्करन्दत्) 416

ऊवध्यम् 174

ऊपतुः 167

ऊपुः (बह्मचर्यम्) 258

ऊप्सु 93

ऊष्माणः 92, 93

ऊ

ऊक् 56, 68, 72, 75, 76, 336;

(अभवत्) 389; (एतत् स्वरात्) 392;

(सा) 413, 414; (सामाम्यप्लवत्) 416;

(सामाबवीत्) 417

ऊक्च साम च मिथुनम् 68

ऊक्तः 119; (प्रेपम्) 447

ऊक्पदानि 389'

ऊक्पलोकैनाभ्युक्तम् 305

ऊक्षः 341

ऊक्सामनी (एनं प्रजनयतः) 421

ऊक्सामे 416; (सदसि संभवतः) 414

ऊक्साप्नोः प्रजातिः 421

ऊगिति (उपासीत) 308; (पाप्मा) 389

ऊग्भिः 214

ऊग्मिणम् 371

ऊग्यजुषात् (अप) 364

ऊग्यजुषैः 364

ऊग्वेदः 38, 73, 96, 207, 232, 255,

348; (अग्नेः) 446

ऊग्वेदम् 104, 148, 149, 152;

(भगवोऽध्येमि) 148

ऊग्वेदस्य रसः (भूः) 377

ऊङ्मयम् (होता) 308

ऊङ्मूर्तिः 305

ऊचः 31, 36, 42, 52, 96, 119,

140, 177, 292; (तिस्रः) 309;

(प्रस्तावम्) 387; (अभवत्) 389;

(गी) 417; (शरणिण मृस्युन्वैत्)

459

ऊचः सामरसः 68

ऊचम् 408

ऊचं मीमांसन्ते 458

ऊचा 29, 47, 101, 123, 252;

(अभ्युक्तम्) 376; (अभ्यनूच्यते) 382;

(आगाता) 403; (अनूचते) 405;

(अभ्यनूच्यते) 407, 457

ऊचि (सामागायन्) 389; (अस्वरायाम्)

390; (एव साम गायाम) 389; (साम

तद्वेत्यात्र इति) 406

ऊचो यजुषि सामानि-इत्यष्टावक्षराणि 263

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 ख 28-37 छ 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

ऋचौ 106
ऋच्छति 188, 428
ऋच्छात् (देवानां मामेव) 412
ऋज्वा 363
ऋतजाः 23
ऋतजातम् 371
ऋतभुक् 329
ऋतम् 19, 23, 50, 53, 56, 358, 384
ऋतवः 42, 174, 225, 292; (विभूतयः) 392; (संप्रसार्य) 444
ऋतसद् (omitted in the text) 23
ऋतस्य पदे कवयो निपान्ति 457
ऋतस्य पन्थामसि प्रपन्नः 362
ऋतायन् 210
ऋतावा 407
ऋताश्च 60
ऋतीयमानः (अहमस्मि नाम) 363
ऋतुरस्मि 302, 304
ऋतुषु 84, 90; (पञ्चविधं सामोपासीत) 85
ऋतूनि 450
ऋतून् 409; (अभ्यत्यनयत्) 387
ऋतून् निन्देत् 90
ऋते 65, 121, 122
ऋत्वा 71, 179
ऋत्विक् 120
ऋत्विग्भिः 447
ऋत्विजे 130
ऋध्नोति 402, 448
ऋषभः 51, 112; (प्राणः) 260
ऋषयः 29, 45, 46; (सत) 203, 295; (सवमासत) 364, 368; (मन्त्रकृतः) 408; (धृतशरीरः) 454; (अमृतत्व-मगच्छन्) 460; (ह समासोचकिते) 469
ऋषिः 28, 47, 52; (वामदेवः) 187; (एतत् पर्यन्त) 210, 211, 305; (पाप्मानं) हन्ति 452

ऋषिकल्पः (जायते) 380
ऋषिणा 66
ऋषिम् (प्रसूतम्) 295
ऋषीणाम् 31, 187; (लोकः) 190; (श्रीः) 415; (उद्गायत्) 454
ऋषीन् (अवधीत) 415
ऋषेः (वचः) 269
ऋष्यशृङ्गः काश्यपः 460
ए
एकः (देवः) 226; (अधितिष्ठति) 283; (स्तोमो वायुः) 435
एकऋषिः 32
एकक्रियावृत्तिषुत् 459
एकचक्रः 361; (रयः) 446
एकञ्चन 125
एकतरम् 35
एकता 195
एकताम् 143
एकत्वम् 3; (एति) 333; (प्राणमनसोः) 345
एकधनम् 306
एकधनावरोधनम् 306
एकधा 159; (प्राणे भवति) 315; (भवति) 316, 362; (भवन्तीः) 456
एकधाभूयम् (भूत्वा) 262
एकधा साम भवति 430
एकधैव श्रेष्ठः स्वानां भवति 471
एकधैवानुद्रष्टव्यम् 251
एकनेमिम् 284
एकपदी 265
एकपाद् 118; (ब्रह्म) 357; (पुरुषः) 446; (वा एतत्सम्राडिति) 232, 233, 234, 235
एकपुत्रः (इति चैकितानेयः) 423
एकभूयम् (प्राणा गच्छन्ति) 315; (वै प्राणाः) 315

श्वे 283-300 की 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जै 377-474

एकमानम् 36
एकमेव तस्यै देवतायै रूपम् 455
एकमेव व्रत चरेत् 197
एकमेवाक्षरमभवत् 421
एकमेवाद्वितीयम् 137
एकम् (भवन्ति) 186, 456
एक रूपम् 455
एक रूप बहुधा यः करोति 24
एक शिर एकमेतदक्षरम् 259, 260
एक सज व्यभवत् 188
एकराह् (एव भूत्वा) 465
एकर्चे साम 416
एकपिः 212, 257
एकपिम् 47
एकर्पे 4, 265
एकविंशः 354, 365
एकविंशत्या 87
एकविंशत्यादित्यमाप्नोति 87
एकविंश साम 391
एकविंशो वा इतोऽस्तावादित्यः 87
एकवीरः (एकमेवाभिसम्पद्यते) 426
एकवीर. (इति आरुणेयः) 423
एकवात्यः 449
एकशतम् 33, 171
एकशफम् 185
एकसभमसि 274
एकस्याम् (भियम्) 402
एकस्मिन्ने पञ्चादादीयमानेऽग्रिय भवति 187
एकस्य हैकत्वमेति 342
एकहसः 240
एकाकी 184, 185, 190
एकाक्षरम् (उपासीत) 376
एकात्मप्रत्ययसारम् 49
एकादश 159
एकादशद्वारम् 23
एकादश रुद्रः 226

एकायनम् 148, 149, 151, 152, 207,
255
एकारः 83
एका ह वान कृत्स्ना देवता 431
एकीभवति 34, 246, 217
एकीभवन्ति 34, 47
एकीभूतः 48
एके 137; (-एके) 14
एकैकः (पुरुषः) 187
एकैकम् 186, 190; (जालम्) 295,
315
एकैक देवमेतस्यैव सा विसृष्टिः 186
एकैकस्याः 212
एकैका 139, 142, (देवता साम) 399
एकैकाम् 138
एकैकामेवानु स्म 468
एकैकेन 186
एको देव सर्वभूतेषु गूढ 298
एकोनविंशतिमुखः 48
एको बहुना यो विदधाति कामान् 298
एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा 21
एको वाप वीर्यानाञ्जयते 426
एको ह देवो मनसि प्रविष्टः 441
एको ह तु सन् वीर्यान् भवति 426
एको हि प्राणः 423
एको हेवैष पुनो यत्प्राणः 423
एको हेवैष वीरो यत्प्राण 423
एजति 25, 447
एजत् 43; (विश्वम्) 269
एतन्नयं सदैकमयमात्मा 198
एतच्छेयो येऽमिनन्दन्ति मूढाः 40
एतज्जानय सदसद्वेक्षणम् 43
एतत् (वै तत्) 21, 22, 25
एतत्सत् 201
एतत्सत्य ब्रह्मपुरम् 161
एतत्सर्वम् 258

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

एतत्सर्वं प्राण एव 192
एतत्सर्वं मन एव 192
एतत्साम सर्वस्मिन् प्रोतम् 91
एतत्स्थितम् 204
एतदप्रमयं ध्रुवम् 251
एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति 117, 163, 167,
168, 169, 170
एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते 18
एतदालम्बनं परम् 18
एतदालम्बनं श्रेष्ठम् 18
एतदुपनिषद्ः 168
एतदेकमभवत्—प्राण एव 471
एतदेव ततो भूयः 100
एतदेवाक्षरं ज्ञात्वा 336
एतदेवाक्षरं परम् 336
एतदेवाक्षरं पुण्यम् 336
एतदेवामृतम् 382
एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति 98, 99
एतदगायत्रं प्राणेषु प्रोतम् 88
एतद्ध स्म वै तत्पूर्वं विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते
252
एतद्दानारुद्धनिवेशनं यदुत्तरतः 425
एतद् बृहदादित्ये प्रोतम् 89
एतद् ब्रह्म 258
एतद् ब्राह्मणः 364
एतद्भयं ददर्श 169
एतयत्तदाहुः एकशतं ह वै वर्षाणि...उवाच
171
एतयज्ञायज्ञियमङ्गेषु प्रोतम् 91
एतद्व्येवाक्षरं परम् 17
एतद्व्येवाक्षरं ब्रह्म 17
एतयो वेद निहितं गुहायाम् 42
एतद्रथन्तरमग्नौ प्रोतम् 88
एतद्राजनं देवतासु प्रोतम् 91
एतद्रूपं वै रजः 334
एतद्वा अन्ततोऽन्नं राक्षम् 60

एतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतम् 89
एतद्वियामनुशिष्टस्त्वयाहम् 14
एतद्वै खलु लोकद्वारम् 166
एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति 224
एतद्वै परमं तपो यद्व्याहितस्तप्यते 261
एतद्वै परं चापरं च ब्रह्म यदोद्धारः 35
एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यदग्निर्बलति 311;
(यद्वाचा वदति) 311
एतद्वै मध्यतोऽन्नं राक्षम् 60
एतद्वै मुखतोऽन्नं राक्षम् 60
एतद्वै राजमृतपु प्रोतम् 90
एतद्वै रूपं पर्जन्ये प्रोतम् 89
एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोमित्ये-
काक्षरम् 336
एतद्वै सत्त्वस्य रूपम् 334
एतद्वै स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं यच्चन्द्रमाः 301
एतन्मयो वा अयमात्मा 192
एतन्मर्त्यम् 204
एतमर्हति प्रत्यक्षं गातुम् 421
एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि 103
एतमु एवान्ततोऽवित्त्वोत्क्रामति 71
एतमु एवायास्यं मन्यन्ते आस्यायदयते 71
एतमु हैवैते न तरतः 252
एतमेव तदनमनगं कुर्वन्तो मन्यन्ते 268
एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रवजन्ति
251, 252
एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति 251
एतं संयद्वा इत्याचक्षते 117
एतं तं वेदाम यो नोऽयमित्यमघत 425
एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि 169, 170
एतं वै तमात्मानं विदित्वा...भिक्षाचर्यं चरन्ति
218
एतं सेतुं तीर्त्वाऽन्यः सजनन्धो भवति 164
एतं सेतुं तीर्त्वाऽपि नक्तमहरेवाभिनिष्पद्यते 164
एतं ह वाव न तपति 57
एतयर्चा पच्छ आचामति 123

श्वे 283-300 कौ 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
 शौ 373-376 जे 377-474

एतर्हि 184, 186, 187, 190
 एतस्मान्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च 41
 एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्गि आकाश ओतश्च
 प्रोतश्च 225
 एतस्मिन् पुरुषे कानि स्वपन्ति 34
 एतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपम् 77
 एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवतः 239
 एतस्य मनसो यौ शरीरम् 193
 एतस्य वा अ-क्षरस्य प्रशासने सूर्याचन्द्रमसौ
 विधृतौ तिष्ठतः 225
 एतस्य वै सोम्याणिभ्य एवं महान्यप्रोपस्तिष्ठति
 145
 एतस्य हीयं सर्वाः प्रजाः 423
 एतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै महिम्ना रसेन 69
 एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजी-
 वन्ति 244
 एतांश्च सत्यान् कामान् 161
 एताः शक्यो लोकेषु प्रोताः 90
 एताऽस्मि 94, 95
 एतानि सर्वाण्येव प्रज्ञापयन्ति 315
 एतान्यां हि रूपान्यां ब्रह्मभवत् 189
 एतां दिशं गन्धाराः, एतां दिशं वजेति 146
 एतारं विद्यात् 318
 एता रेवत्यः पशुषु प्रोताः 90
 एतावद्रे खल्वमुतत्वम् 256
 एतावदिदं सर्वम् 382
 एतावद्धि 323; (एतावद्धीति) 201
 एतावद्धचनुशासनम् 27
 एतावद्वा इदं सर्वम् 195; (यदन्नम्) 181
 एतावद्वाच साम यावान् स्वरः 392
 एतावन्तम् 176
 एतावन्तु इति 201
 एतावन्तु बालाका इ इति 323
 एतावान् वै कामः 190
 एता वै किल सर्वा देवताः 468
 एता वै व्यावृत्तयः सर्वप्रायश्चित्तयः 447

एतासु भागिन्यौ करोमि 63
 एतास्वैव वां देवतासु आभजामि 63
 एति (पुनर्) 248; (ब्रह्मविद्) 249, 367;
 (रात्रिः) 431; (स्वर्गम्) 258
 एते ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते 29
 एते ऋषयः शुक्र इष्ट कुर्वन्ति, इतर इतरस्मिन्
 29
 एते एतेनाख्यायन्ते (प्राणाः) 196
 एते एव मृत्यवः 466
 एतेन ह्यमुं लोकं जेष्यन्तो मन्यन्ते 168
 एते पतन्ति चत्वारः 129
 एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति
 208, 255
 एते वै खलु यूयं पृथग्विमेममात्मानं वैश्वानरं
 विद्वांसः 133
 एतेषु हीदं सर्वं वसु हितम् 226
 एते हीदं सर्वमाददते 105
 एते हीदं सर्वमाददाना यन्ति 227
 एते हीदं सर्वं रोदयन्ति 104
 एते हीदं सर्वं वासयन्ति 104
 एते हीदं सर्वं पद 227
 एतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यतः 28
 एत्यपानः 426
 एत्यहः 431
 एषमानः स्वे गृहे 280
 एषि 122
 एनः (जुहुषाणम्) 5, 266
 एनं प्रापितोऽसि 253
 एनयोरेतत् प्रावरणम् 236
 एनयोरेतदन्नम् 236
 एनयोरेषा सृतिः 236
 एनेन (संवदिष्ये) 237
 एभ्योऽङ्गेभ्यः संप्रमुच्य 245
 एषाय 124
 एषयध्वम् 302
 एवमेकैकः पुरुषो देवान् भुनक्ति 187

ई 1-5 के 6-10 फ 11-27 म 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 चु 174-282

एवमेतयाज्ञानकस्य 229, 230
एवमेनं तत्सर्वमभिसमेति 108
एवमेव खलु सोम्येमाः प्रजाः सति सपय 113
एवमेव खलु सोम्येमाः प्रजाः सत आगम्य 114
एवमेवंविदि पाप कर्म न स्थित्यत इति 117
एवमेवात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमा-
यन्ति 216
एवमेनामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते 161
एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति 169
एवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्य आत्मानम् उप-
संहरति 247; (रूपं कुरुते) 247
एवमेवायं पुरुष एतामुभौ अन्तौ अनुसंचरति
241
एवमेवायं पुरुषः प्रतियोन्याद्रवति प्राणायैव
245
एवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सपरित्यक्तः 242
एवमेवायं शरीरं आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वाह्यः
245
एवमेनास्मिच्छरीरे प्राणो युक्तः 171
एवमेवेदं शरीरं ज्ञेते 249
एवमेवेनाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एत
ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति 163
एवमेवेहाचार्यमानं पुरुषो वेद 146
एवमेवैतयाज्ञानकस्य 238, 241
एवमेवैता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ
गच्छन्ति 166
एवमेवैष मघनजिति होराच 169, 170
एवमेवैष सप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय 171
एवमोद्गारेण सर्वा वाक्सतृण्णा 94
एव गर्भं दधामि ते—असौ इति 280
एववित् 58, 60, 120, 135, 163, 183,
194, 195, 196, 252, 264, 265,
338, 339; (स सवित्) 351, 469
एववित्सर्वेषां भूतानामात्मा भवति 196
एवविद् उ कस्यः 457, 458
एवविद्म् 181, (आर्त्विज्यं कारयेत्) 430,
(ब्रह्माणं कुर्वीत) 147; (ह सर्वं भुवन-
मन्वायत्तम्) 447

एवंविदि 71, 117, 122
एवं विदुःसृतास्ते भवन्ति 294
एवविद् 190
एवविदेव ब्रह्मा 145
एवंविदेव पुनर्गः 444
एवविद्वान् 321, 165
एवं धर्मान् पृथक् पश्यन् 23
एवं मन्वानः अतिवादी भवति 156
एवं मा ब्रह्मचारिणः 51
एव विज्ञानक्रातिनादी भवति 156
एवं संतता हीमे लोकाः 66
एव सर्वाणि भूतानि 135
एव सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलाऽति-
शिष्टा स्यात् 141
एव ह वा एन स्वा अभिसविशन्ति 181
एव ह वै तत्सर्वं पर आत्मनि सप्रतिष्ठते 34
एव ह वै निष्प्रसमाना निष्वस्यो विनेशुः 179
एव ह वैविद् सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्ते 246
एव ह वैविद् सर्वाणि भूतान्यवन्ति 196
एवं ह वैविदे सर्वाणि भूतान्यरिषिभिश्छन्ति 190
एवं ह्याह 327, 333, 335, 336, 337,
340, 341, 342, 343, 344, 352,
355, 356
एवा ते गर्भं एजतु 280
एषः (योऽयं पवते) अधिदेवतम् 435
एषोऽन्तः 453
एष आत्मा 163, (अपहतपाप्मा) 355
एष आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्यु
विशोकः 161
एष आत्मेति होराच 163, 168
एष उ एव बृहस्पतिः 181
एष उ एव ब्रह्मणस्पतिः 181
एष उ एव भामनीः 118
एष उ एव वामनीः 118
एष उ एव साम 182
एष उ एवास्यात्मा 308

श्वे 283-300 को 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
ज्ञौ 373-376 जै 377-474

एष उ एवैनमसाधु कर्म कारयति यमधो
निनीपते 318

एष उ एवैषु सर्वेष्वन्तेषु परित्यायते 167

एष उ वा उद्गीयः 182

एष उ वाव देवानां नेदिष्ठमुपचर्यो यदग्निः
430

एष उ स्वरो यदेतदक्षरम् 74

एष उ ह वाव सरसः 448

एष उ हेव सर्वे देवाः 186

एष एवेदं सर्वमिति 406, 407

एष एवेदं सर्वमिति उपासितव्यम् 472

एष एवेदमम आसीय एष तपति 421

एषणा 218; (पुत्र—, वित्त—, लोक—) 252

एषणे 252

एष त आत्मान्तर्गम्यमृतः 221, 222, 223

एष त आत्मा सर्वान्तरः 218

एष तु वा अतिवदति 156

एष देवपथो ब्रह्मपथः 118

एष देवयानः पन्थाः 127

एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य 252

एष निरोधः 29

एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तः 249

एष परो दिवो दीप्यते 406, 472

एष प्राणः वाचा करोति 455

एष ब्रह्मलोकः सम्राट् 244, 253

एष भूतपालः 251

एष भूताधिपतिः 251

एष म आत्मान्तर्हृदयेऽर्णायान् 103

एष लोकपालः 318

एष लोकाधिपतिः 318

एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके 39

एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः 40

एष वै पृथग्वर्त्माऽऽत्मा वैश्वानरः 131

एष वै प्रतिष्ठात्मा वैश्वानरः 132

एष वै बहुल आत्मा वैश्वानरः 132

एष वै रयिरात्मा वैश्वानरः 182

एष वै विश्वरूप आत्मा वैश्वानरः 131

एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरः 131

एष सर्वभूतान्तरात्मा 42

एष सर्वेशः 318

एष सर्वेश्वरः 251

एष सुतेषु जागर्ति 24

एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय 251

एष ह यन्निदं सर्वं पुनाति 118

एष ह वा उदक्प्रवणो यज्ञः 120

एष ह वा एतदक्षरम् 385

एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यति 28

एष ह वै मा मासः 442

एष ह वै यज्ञो योऽयं पञ्चते 118

एष ह वै रयिर्यः पितृयाणः 29

एष हि खल्वात्मा (अन्तर्हृदये) 355

एष हि खल्वात्मा ईशानः 338

एष हि द्रष्टा द्रष्टा... विज्ञानात्मा पुरुषः 35

एष हि वा अज्ञानां रसः 181

एष ह्यन्यमुपरुणद्धि नैतमन्यः 422

एष ह्यात्मा न नश्यति 165

एष होवैनं साधु कर्म कारयति 318

एषां लोकानां संतत्यै 66

एषां वै भूतानां पृथिवी रसः 276

एषां भूतानां पृथिवी रसः 68

एषा वै ब्रह्मैकता 351

एषा सोम्य तेऽस्माद्विषाऽऽत्मनिषा च 117

एषाऽस्य पत्नी विराट् 236

एषाऽस्य परमा गतिः 244

एषाऽस्य परमा संपद् 244

एषा ह्यन्तर्मायतैषा हि न 192

एषु हीमे सर्वे देवा इति 227

एषेन प्रतिपत् कार्या 459

एषो एन समृद्धिर्धनदुःखा 69

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः 46

एषोऽश्वत्थः सनातनः 25

एषोऽस्य परम आनन्दः 244

ई 1-5 के 6-10 फ 11-27 प्र 28-37 सु 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 घृ 174-282

एपोऽप्य परमो लोकः 211
एप्पन् (अध्वानम्) 235
एहि 362, (आस्त्व) 205
एहि-एहीति 10
एहि ध्येन त्वा क्षपयिष्यामि 301, 323

ते

ऐकाग्र्येण 315
ऐक्षत् 21
ऐक्षत 137, 177
ऐक्षन्त 8
ऐक्ष्वाकः 325, (वाष्पः) 325
ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् 142, 143, 144,
145, 146, 147
ऐतदेयोपनिषत् 62-67
ऐति (पुनर्) 240
ऐतुरेयाय 473
ऐन्द्रः (असौ लोकः) 102
ऐन्द्रम् (माघ्यन्दिनं सनम्) 102
ऐन्द्री (आगा) 102
ऐप्सन् (स्वर्गं लोकम्) 388
ऐप्सिष्म 388
ऐम 217
ऐमदीय सरः 165
ऐलेवेन (अपुनीत) 412
ऐश्वर्ये (पुनस्य) 313
ऐषीः (गाधम्) 439
ऐष्टकम् 308

ओ

ओं वा इति द्वे अक्षरे 465
ओ इति (गायन्ति) 394
ओकारेण वाचि अकारम् 469
ओगीयः (बलम्) 264
ओघ (पञ्चदु ख-) 284
ओघः (विष्यन्दमान) 385
ओङ्कार—48
ओङ्कारः 35, 49, 94, (नाम) 344

ओङ्कार एवेद् सर्वम् 91
ओङ्काररूपेण 316
ओङ्कारम् 35, (प्राणम्) 315
ओङ्कारेण 36
ओजः 102; (मे) 152
ओजीर्यासः 375
ओतश्चोतश्च 225
ओतम् 13, 16, 224, (प्रोतम्) 335
ओताः (प्रोताः) 219, (श्माः प्रजाः) 355
ओदनः 19
ओम् 17, 13, 18, 52, 68, 69, 74
ओश्म 82
ओमिति 160, 258, (अक्षरे) 335,
(स्वनपती तनुः) 336, (अक्षरम्) 356,
(आदित्यः) 378, 437, 443,
(अनुजानाति) 373; (प्रतिपद्यन्ते) 373,
(अप्याददते) 373; (अभिनिधापयन्ति)
373; (सत्यमक्षरम्) 385; (इन्द्र) 384
ओमिति तिस्रो मात्राः 335
ओमिति प्राणः 378, 384, (मनः) 384,
(वायुः) 378
ओमिति वै साम 381
ओमिति शंसाति 69
ओमिति शब्दः 343
ओमिति सोऽग्निः 378
ओमिति होवाच 226, 268, 273, 438,
453
ओमिति हुद्वायाति 68
ओमिति ह्येष स्वरचेति 74, 75
ओमित्यनेन 315, 352
ओमित्यनेनैतदुपासीत 357
ओमित्याश्नायति 69
ओमित्युक्तेन 336
ओमित्युद्वायति 69
ओमित्येकाक्षरमुपासीत 376
ओमित्येतच्छरः 344

श्वे 283-300 को 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
 शी 373-376 जै 377-474

ओमित्येतत् (पीळयितुं नाशकनोत्) 383, 448

ओमित्येतद्दक्षरम् 384

ओमित्येतद्दक्षरमिदं सर्वम् 48

ओमित्येतद्दक्षरमुद्गीयः 68; (उपासीत) 68
 74

ओमित्येतद्देवाक्षरं सत्यम् 385

ओमित्येतद्देवाक्षरम् (समारोहत्) 390

ओमित्येतद्देवाक्षरममृतम् 458

ओमित्येतस्य रसम् 377

ओमित्येतेनाक्षरेण 441, 445

ओमित्येनदुपासीत 336

ओमित्येवानुमन्वयेत 447

ओ वा इति द्वे अक्षरे 443

ओवा ओवा 379

ओवाश्च ओवाश्च 378

ओवाश्च ओवाश्च ओवाश्च 459, 469

ओषति 184

ओषधयः 39, 42, 52, 55, 68, 174;

(सप्तमी) 387; (पच्यन्ते) 401;

(क्षीयन्ते) 431; (सर्वाः) 447, 449

ओषधि—62, 63

ओषधिवनस्पतयः 128; (लोमानि भूत्वा

त्वचं प्राविशन्) 63

ओषधीः (असरत्) 277; (विश्वाः) 361;

(अमृजत) 410

ओषधीनामापः (देवताः) 418

ओषधीनां पुरुषो रसः 68

ओषधीनां पुष्पाणि (रसः) 276

ओषधीषु 288

औ

औक्षेण वा 279

औदुम्बराः 275

औदुम्बरे 272

औद्दालकिः 12

औपजन्धनिः 212, 257

औपनिषदम् 43; (पुरुषम्) 230

औपमन्यव 131

औपपामानि 365

आपस्वतीपुत्रः 281

औषत् 184

औषध—352

औषधीः 216

औष्ण्यम् 348, 356; (शरीरस्य) 345

औहोयिकारः 83

क

कंसम् 123

कंसानि (प्रहीणानि) 394

कंसाय वारक्याय 470

कंसे 272, 278; (पृषदाज्यम्) 280

कंसेन 307

कंसो वारकिः 460

कंसो वारक्यः 460

कं ह वा अस्यै भवति 175

कः पुनरेतेषां वरिष्ठः 30

कः स जगार 433; (भुवनस्य गोपाः) 111,
 432

कः सविता 475, 474

कः साम्नोऽसुः 405

कः स्विदेपामनूचानतमः 212

क्—इति अस्यै मर्त्यमक्षरम् 469

क इत्या वेद यत्र सः 19

क उदगासीः 417

क एतमादित्यमगासीदिति 417

कक्षम् 87

कक्षीवान् व्रसदस्युः 424

कठोपनिषत् 11-27

कण्ठदेशे 357

कतमं वाच स तेन लोकं जयति 35

कतमः कतम उद्गीयः 68

कतमः स इन्द्र इति 406

ई १-५ के ६-१० क ११-२७ म २८-३७ मुं ३८-४७ मां ४८-४९ ते ५०-६१ वे ६२-६७
छां ६८-१७३ घृ १७४-२८२

कतमः स षोऽक्षन् रमत इति ४०६
कतम आत्मेति २३९, ३१८
कतमत् कतमत्साम ६८
कतमत् क्षरन्नाक्षीयतेति ४०६
कतमत्तदक्षरम् ४०६
कतमा कतमर्क् ६८
कतरः स आत्मा ६७
कतर एतत्प्रकाशयते ३०
कतर एष देवः स्वप्नान् पश्यति ३४
कतरेण चन १२९
कतरेण प्रपया इति ६५
कति प्रहाः कति अतिप्रहाः २१५
कति ते पुत्रानागास्यामः ४२३
कति देवाः २२६
कत्येव देवाः २२६
कत्येव देवाः प्रजो धारयन्ते ३०
कथं सुमेष इति २६९
कथं सोऽनुशिष्टो ब्रवीति १२४
कथं तु माऽऽत्मन एव जनयित्वा संभवति १८५
कथं नो ब्रह्मिष्ठो ब्रवीति २१२
कथं त्विदं महते स्यादिति ६५
कथमभ्यात्मम् ३२
कथमशक्त महते जीवितुमिति २६७, २६८
कथमशको म आविर्भावितुमिति ४५३
कथमसतः सज्जायते १३७
कथमायात्यस्मिन् शरीरे ३२
कथं बाह्यमभिधत्ते ३२
कथाम् ७७; (वदिष्यामः) ४६४
कदर्यः १३०
कदलीगर्भः (इव) ३३२
कट्टनोलाः ३४७
कनीनका २०३
कनीयः १५३, १७७
कनीयान् (नासाधुना) २५१; (नो) २५२
कनीयान् भ्राता ४३९
कपिलः २६८

कपिलम् २९५
कपिलाः ३४७
कपूयचरणाः १२८
कपूयाम् १२८
कप्यासम् ७६
करु—३२६
कबन्ध आयवर्णः २२०
कबन्धी २८
कम् १७५
कमस्मै भवति १७५
कम्पते ३६
कं बल्ल ११५, ११६
कम्बरे एनमेतत्सन्तं सपुग्वानं रैकमितात्य १०८
करणम् २०७
करणाधिपाधिपः २९८
करणानि (अश्वाः) ३६७
करणैः (कारयिता) ३३१
करवाणि १३८
कराली ४०
करिष्यामः (किं प्रजया) २५२
करैः ३४९
करोति १५७
कर्णाम्याम् ५१; (भूरि विश्रुयम्) ५१
कर्णाविधाप २६१, ३२९
कर्णे (दक्षिणे) ३१०
कर्णौ ६२, ६३, ४३३
कर्तारि (पुंसि) ३०२
कर्तव्यम् ११
कर्ता ३५, ३८, १४७, १५२, १५३; (सहि)
२३९; (सर्वस्य) २५०; (एतेषां पुरुषा-
णाम्) ३२३, ३२९, ३३७; (प्रधानः)
३३९, ३८१
कर्तारम् ४५; (विद्यात्) ३१८; (ईशम्)
३४२
कर्तुभिः (हन्यमानः) ३३१

श्वे 283-300 की 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-474

कर्म 1, 10, 37, 40, 42, 60, 123;
(अकृतम्) 189; (कुर्वीय) 190,
198; (कुरुते) 238; (वियाकर्मणी)
247; (तत्) 248; (विवर्तते) 297;
(भूतमात्रा) 317; (यस्य वै तत्) 323;
(प्रतीदः) 367, 384; (एकं रूपम्)
392

कर्मक्षये 297

कर्मचितान् 41

कर्मजितः 161

कर्मणः (अन्तं प्राप्य) 248

कर्मणा 195; (देवत्वम्) 245; (पुण्येन)
248; (सह) 248; (साधुना) 251;
(न वर्धते) 252; (पापकेन) 252

कर्मणा पितृलोकः 195

कर्मणाम् 198; (सर्वेषाम्) 207, 255
(संकल्प्यै लोकः संकल्पते) 150

कर्मणामात्मेत्येतदेपायुक्थम् 198

कर्मणा हि समाप्नोति 409

कर्मणा हीदं सर्वं विक्रियते 392

कर्मणे (एति) 248

कर्मदेवानाम् 57; (आनन्दः) 245

कर्मनामानि 186

कर्मकलेः (अनभिभूतः) 329

कर्ममयम् (आत्मानम्) 308

कर्ममय्यः (आहुतयः) 308

कर्मवशानुगाः 349

कर्म वा एतत्तस्य साध्नः 406

कर्मवान् 407

कर्मविचिकित्सा 54

कर्मसिद्धिः 332

कर्मसु 39; (काम्येषु) 124

कर्म हैव तत्पशशंसतुः 216

कर्म हैव तद्रूचतुः 216

कर्माणि 39, 44, 47, 54, 56, 72,
149, 150, 155, 159, 196;
(गुणान्वितानि) 297; (केन) 305,
313

कर्माणि कुर्वीयेत्यय कुरुते 149

कर्माणि तनुतेऽपि च (विज्ञानम्) 56

कर्मातिशेपेण 173

कर्माध्यक्षः 298

कर्मानुगानि 296

कर्मिणः 40

कर्मति गार्हपत्यः 473

कर्मेन्द्रियाणि 329

कर्मेपभोगाय 347

कलया (षोडश्या) 194

कलहिनः 151

कला 112, 113, 114; (एका) 141

कलाः 37, 47, 121; (पञ्चदश) 194;
(कालस्य) 341

कलानाम् (षोडशानाम्) 141

कलाशः (एनं तद् ब्रह्माविशत्) 459

कलाश एव (शरीराण्यधूनेत्) 459

कलासर्गकरं देवम् 296

कलिलस्य (मध्ये) 293, 296

कलुषकृतः 330, 347

कल्पः 38

कल्पते 21, 26

कल्पितस्य (शतधा) 296

कल्याणं वदति 178, 179

कल्याणतमम् 4; (रूपम्) 265

कल्याणतरम् (रूपम्) 247, 457

कवयः 20, 36, 39; (एके) 297, 329,
457

कवपमैलूपम् 364

कविः 3

कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैशत् 21

कश्यपः 203; (नैष्ठिकः) 282

कश्यपस्य 463

कषमाणम् 109

कषाय 159

कषायकुण्डलिनः 355

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 ख 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

कस्त्वमसीति 444

कस्मा अयमलम् 454

कस्मिस्तदोतं च प्रोतं च 224

कस्मिन् अपानः प्रतिष्ठितः 230

कस्मिन् उदानः प्रतिष्ठितः 230

कस्मिन् प्राणः प्रतिष्ठितः 230

कस्मिन् व्यानः प्रतिष्ठितः 230

कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च 224

कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्च 219

कस्मिन्नु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थः 230

कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठिता 229

कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठिता 230

कस्मिन्नु यज्ञः प्रतिष्ठितः 229

कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानि 229

कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितम् 230

कस्मिन्नु वाक् प्रतिष्ठिता 230

कस्मिन्नु विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति 38

कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठिता 229

कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितम् 230

कस्मिन्नु सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्ति 34

कस्मिन्नु हृदयं संप्रतिष्ठितमिति 230

कस्मिन्न्वापः प्रतिष्ठिताः 230

कस्मै कामाय स्थाणुमर्पयेत् 443

कस्मै देवाय हविषा विधेम 293

कस्यैतत्सुखं भवति 34

कहोलः कौपीतकेयः 228, 229

कांस्य 343

काकाः 367

काञ्चन (न परिहरेत्) 89

काण्डियम् 440

काण्डीपुत्र 281

कात्यायनः 28

कात्यायनी 253

कात्यायनीपुत्रः 281

कात्यायन्या 205, 253

का त्वमसीति 413

काऽनन्तता याज्ञवल्क्य 234

काऽऽनन्दता याज्ञवल्क्य 234

कानीयसाः 178

कान्यस्मिन् जायते 34

कापालिनः 355

कापीपुत्रः 281

कापेय 111

का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य 232

का प्रियता याज्ञवल्क्य 233

काम- 326

कामः 67, 80, (1), 192, 347

काम एव यस्याघतनम् 228

कामगायिनः (ब्राह्मणाः) 423

कामचारः 158, 161, 164, 165, 453

कामदुष्टा 385

कामप्रश्नम् 237

कामप्रेण यज्ञेन 464

कामभाजम् 14

कामभिः 46

कामम् 69, 140, 183; (न कंचन) 242
(अभिध्यायमानः) 353, 414

काममयः (पुरुषः) 228, 248; (एवायं
पुरुषः) 248

काममेनां यष्ट्या वा पाणिना वा उपहृत्याति-
क्रामेत् 277

काममेनामवक्रीणीयात् 277

कामयते 46, 48, 190

कामयन्ते (न प्रजाम्) 252

कामयमानः (इति तु) 248

कामयेत् 272; (पुनरिहाजायेयेति) 453

कामयेत् मेति 277

कामरूपी 60

कामविवर्जितम् 350

कामसंपर्कात् (अशुद्धम्) 350

कामाः 27, 107, 115, 161; (सत्याः)
163; (हृदि स्थिताः) 248; (समाहिताः)
347, 351, 353; (बहवः) 356;
(इतरे) 420

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जै 377-474

कामान् 16, 21, 25, 46, 49, 55, 66,
67, 72, 161, 167; (पुरुषस्य)
273, 313; (वृणीष्व) 325

कामानां संपद् 466

कामानां त्वा कामभाजं करोमि 14

कामानां पूर्णः (द्वद्वः) 417

कामानी 60

कामान् पर्यन् 172

कामाय 31, (पत्युः) 206, 233, 254;
(कस्य) 250

कामा येऽस्य हृदि स्थिताः 218

कामिन्यः (प्रविष्टाः) 339

कामुकाः (इति) 365

कामे 114

कामोपभोगैः 326

कामो म उदपानमिति 80

काम्येषु (कर्मसु) 124

कायामिम् 357

कारणम् (किम्) 283, 298; (बन्धमोक्षयोः)
350

कारणानि (निखिलानि) 283

कारयिता (करणैः) 331

कारयितारम् (प्रभुम्) 330

कारिषदयः 422

कार्पण्यम् 331

कार्यकारणकर्मनिर्मुक्तम् 337

काश्कियीपुत्रः 282

कार्पायसम् 136

कार्पायसेन दारु 447

कालः 283, 333, 341. (अकलः)
341; (सकलः) 341

कालः (= वक्ष) 341

कालः पचति भूतानि 341

कालकालः 297, 299

कालसञ्ज्ञा 314

कालम् (गच्छति) 89, 176, 297;
(गच्छति तान्निधनम्) 89

कालवती (तनुः) 336

कालश्चाक्षस्य (योनिः) 341

कालसंज्ञम् (आदित्यम्) 341

कालाख्यः 335

कालात्मयुक्तानि (कारणानि) 283

कालात् स्रवन्ति भूतानि 341

कालाद् वृद्धिं प्रयान्ति च 341

काली 40

काले चास्तं नियच्छन्ति 341

कालेन 297

कालो मूर्तिरमूर्तिमान् 341

काशिविदेहेषु 319

काश्यः 224

काश्यपः 460

काषायणः 257

काष्ठभारम् 366

काष्ठा 20

काष्ठाः 361

का सत्यता याज्ञवल्क्य 234

का साम्नो गतिरिति 78

का सावित्री 473, 474

का स्थितता याज्ञवल्क्य 335

का स्वित्ता देवता यस्या मृत्युरन्तम् 215

किं विद्वान् (अनामन्व्य मधुपर्कं पित्रसीति)
418

किं स्वियमस्य कर्तव्यं यन्मयाय करिष्यति 11

किंकामाः (स्थ) 386

किङ्किणी 343

किङ्गोरः 111, 112

किङ्गोनो न्वहमस्मि 111

किंच किंच स्रवन्ति 411

किंच किंच एमांश्चरति 414

किंचतुपे (वक्षणे) 417

किंच भा३इति 459

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- किंज्योतिरयं पुरुषः 238
किंज्योतिरेवायं पुरुषः 238
किनाटम् 231
किं ततोऽवशिष्यते 160
किं तदत्र विद्यते 160
किं तथेन ब्राह्मणः 364
किंदिवतः 229, 230
किंदिवत्य सामवैर्यम् 418
किर्मर्मचारीः पशूनिच्छन्नप्यन्तानिति 232
किमहं पापमकरवम् 57
किमहं साधु नाकरवम् 57
किमात्मकानि 348
किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् 250
किमिच्छन्ताववास्तमिति 167
किमिच्छन् पुनरागमः 169, 170
किमिदमुपतपसि 462
किमिहान्य वावदिषदिति 65
किमु तद् ब्रह्मावेत् 187
किमुपास्ते 406
किमेतयक्षमिति 8
किं प्रजया करिष्यामः 252
किं ब्रह्म 129
किं ब्रह्म विद्वानिति 229
कियतो वा एक ईशे 424
कीट 149, 152
कीटः 143, 144, 302
कीटपतङ्गेभ्यः 268
कीटाः 272
कीर्तिः 53, 102, 313; (उपायन-) 270,
(दीक्षाया) 422
कीर्तिम् 186
कीर्तः प्रियः 412
कीर्त्या 59, 60, 88, 106, 107
कुक्ष्यौ (हिरण्मयौ) 416
कुटुम्बे 173
कुतः स्म जाताः 283
कुत इदमजनि-इति 447
कुत एतद्गात् 201
कुत एतद्गाश्रदिति 323
कुत एष प्राणो जायते 32
कुबेरो वारक्यः 460
कुक्षम् 380
कुक्षमित्याचक्षते 459
कुमार 124
कुमारः 202; (प्रदुद्राव) 269, (त्वम्)
292
कुमारश्च इति 268
कुमारम् 11, 36, 65; (जातम्) 191
कुमारस्य 125
कुमारस्यान्ते (वाचम्) 270
कुमारहारितः 212, 257, 276
कुमारानु त्वाऽशिष्यति 124
कुमारी (त्वम्) 292
कुम्भ्यया (अपुनीत) 413
कुम्भ्याम् (अद्भुवन्) 411; (शत मुनोति)
411
कुरवः (उपोदुः) 403
कुरुक्षेत्रे 365
कुरुं जगाम 418
कुरुते (कर्म) 238; (रूपाणि) 240,
(रूपम्) 247
कुरुपश्वालाः 438
कुरुपश्वालानाम् 212, 229; (अनूचानः)
465
कुरुपश्वालानां ब्राह्मणाः 464
कुरुपश्वालानां ब्राह्मणान् 454
कुरुपश्वालेषु 319
कुरुपश्वालाः 437
कुरुषु 79
कुरुन्वाभिरक्षति 120
कुर्वन्ति (साधु) 445
कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छत समाः 1

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जे 377-474

- कुर्वीत (प्रज्ञाम्) 251
 कुर्वीय 149
 कुलम् 196
 कुलायम् (अवाम्) 240
 कुलायाद् (बहिः) 240
 कुलाये (विश्वंभरः) 324
 कुलुम्भाः 370
 कुले 47, 49, 131; (अभिध्यायेत्) 453
 कुल्माषाः 80
 कुल्माषान् 79
 कुल्या (तस्यैषा) 417
 कुल्येषु (सत्सु) 454
 कुवलयाश्व 326
 कुशलः 16
 कुशलम् 115
 कुशलमग्नीम् परिचचारीत् 115
 कुशलाः 77
 कुशलात् 53
 कुशलानुशिष्टः 16
 कुशलोऽस्य लब्धा 16
 कुशिकासः 371
 कुभिः 282
 कुहकः 355
 कुहा 359
 कुहैव 359
 कुवरः 367
 कुवारिणः 366
 कुवारिणम् (एव) 366
 कूर्चात् 235
 कूले (उभे) 211
 कृकलासस्य 194
 कृच्छ्री 125
 कृतकर्मनाशः 297
 कृतकृत्यः 66, 327, 347
 कृतम् 29, 111; (स्मर) 266
 कृतस्य (उपभोक्ता) 295
 कृताकृतात् 17
 कृताकृते (तपतः) 252
 कृतात्मनः 46
 कृतात्मा 172
 कृतात्मानः 46
 कृताय विजिताय 108, 109
 कृतार्थः 287
 कृतार्थाः 40
 कृतिः 157
 कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्या 157
 कृतेन 41
 कृतैव निस्तिष्ठति 157
 कृत्स्नः 255
 कृत्स्नदाये 333, 342
 कृत्स्नता 190
 कृत्स्नम् 27
 कृत्स्ना (देवता) 431
 कृपणः 225
 कृमिभ्यः 268
 कृशानाम् 112
 कृपन्ति (फालिभिः) 368
 कृष्णद्रुतो लौहित्यः 461
 कृष्णधृतिः सात्यकिः 461
 कृष्णं तत्सान्नो रूपम् 472
 कृष्णपक्षः 29
 कृष्णपक्ष एव सयिः 29; (शुक्लः प्राणः) 29
 कृष्णम् 96, 138, 139, 203, 394,
 395, 400, 471; (चन्द्रमसि) 473
 कृष्णरातो लौहित्यः 461
 कृष्णवर्त्मनः 351
 कृष्णस्य 323
 कृष्णाजिनः 438
 कृष्णाम् (लोहितशुक्र—) 292
 कृष्णाय देवकीपुत्राय 106
 कृष्णायसमित्येव सत्यम् 136

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 ख 28-37 छ 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

कल्लसान् वै स लोकान् ध्रुवानभिसिध्यति 150

केतु—355

केन अहोरात्रयोरसिमितिमुच्यते 213

केन पूर्वपक्षापरपक्षयोरसिमितिमुच्यते 213

केन प्राणाः प्रयमः प्रैति युक्तः 6

केन प्राणाः शरीरवन्तः 434

केन मृत्योरसिमितिमुच्यते 213

केनाक्रमेण स्वर्गं लोकमाक्रमते 213

केनेषितं पतति प्रेषितं मनः 6

केनेषितां वाचमिमां वदन्ति 6

केनोत्क्रमते 32

केनोपनिषत् 6-10

केवलः 285; (शिवः) 294, 298

केवलत्वम् 343; (आत्मने) 428

केशः (सहस्रधा भिन्नः) 236, 242;

(विपाटितः) 323

केशलोमानि 39

केशरमश्रूणि 439; (उत्पत्त्या) 464

केशाः वनस्पतीन् (अपिपयन्ति) 216

केशान्तः 52

केशी दाम्भ्यः 453

कैशोर्यः काप्यः 212, 257

को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् 360

को न आत्मा 129; (किं ब्रह्म) 129

को न पुण्येति, अण्यन्तम् 350

को नो वसिष्ठ इति 267

को न्वेनं जनयेत् पुनः 231

कोऽयम् 67

कोले 149

को वः स्थविरतमः 470

को वा को वा इति मन्यमानौ 432

कोशः 51, 103; (इव वसुना) 331

कोशम् 103; (ह्याकाशमयम्) 345

कोशे 44

कोऽस्य पाप्मा 389

कोऽहम् 65

कोऽहमस्मि सुवस्त्वम् 444

को ह वै प्रजापतिः 444

कौण्डिन्यः 211, 256

कौत्सः 282

कौत्सायनी स्तुतिः 334

कौमारम् 339

कौर्व्यः राजा 453

कौरव्यायणीपुत्रः 257

कौशिकः 211, 256

कौशिकायनिः 211, 257

कौशिकीपुत्रः 281

कौपीतकिः 74, 75, 306

कौपीतक्युपनिषत् 301-324

कौसल्यः 28, 32, 36

कृतवः 292

कतुः 67, 248

कतुम् 102; (प्रजापतिम्) 327

कतुमयः 102

कतो 4, 266

कतोः 17, 459

क्रियागुणैः 296

क्रियावन्तः 47

क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः

क्रियावान् 45

क्रियासु 36

क्रौडन् 171

क्रौडा मे 451

क्रोध 326

क्रोधः 331

क्रोधजम् 346

क्रोधमयः 248

क्रोधान् (स्तुन्वान्) 353

क्रौञ्चम् 92; (बृहस्पतेः) 92; (साप्रः) 412

क्रौञ्चा (बार्हस्पत्या) 402

क्रौञ्चिकीपुत्रः 282

श्रे 283-300 को 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जै 377-474

क्रीडा अप्रजायमानाः 268
केशैः (क्षीणैः) 285
क्रीमानः 174
क 94
क अभ्युपगच्छन्ति गच्छन्ति 217
क गमिष्यति 235
क तदभूत् 323
कथःस्यः 15
कनु सोऽभूयो न इत्यमसकेति 179
क पारिक्षिता अभवन् 217
क साम 384; (इति) 390
काणनम् (वाक्यम्) 367
काऽव काक् 384; (भवति) 390
क्वार्यं तदा पुरुषो भवति 216
क्वासौ पुरुषः 36
क्वास्य तदगात् 365
क्वैष तदाभूत् 201
क्षणवेशम् 332
क्षत्ता 109
क्षत्तारम् 108, 109
क्षत्र एव तपशी दधाति 188
क्षत्रं तं परादात् 206, 254
क्षत्रम् 19, 31, 188, 189, 263
क्षत्रविद्याम् 148, 149, 152
क्षत्रस्य 125
क्षत्रस्य कामाय 206, 254
क्षत्रस्य क्षत्रम् 189
क्षत्रस्य योनिः 188
क्षत्राणि 188
क्षत्राय स्वाहा 273
क्षत्रियः 189; (ब्राह्मणमुपनयेत्) 323
क्षत्रियम् 188
क्षत्रिययोनिम् 128
क्षत्रियेण क्षत्रियः 189
क्षयं (गतम्) 350
क्षयात् (विन्यत्) 378

क्षयिष्णु 326
क्षय्यलोकाः 158
क्षरं त्वविद्या 294
क्षरम् (अक्षरं च) 284
क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः 284
क्षरात्मानावीशते देव एकः 284
क्षाता 459
क्षान्तः 355
क्षिप्येत् 166
क्षिप्रे वत मरिष्यति 380
क्षीणदोषाः 45
क्षीणलोकाः 40
क्षीणि प्राणि 287
क्षीणैः केशैः 285; (जन्ममृत्युप्रहाणिः)
285
क्षीयते 161, 189, 199, 203
क्षीयन्ते 44, 191; (आपः) 431
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि 44
क्षीयेत (सः) 378
क्षीरे 285; (क्षीरमासिच्यात्) 379
क्षीरौदनं पाचयित्वा 278
क्षुद्रमित्राणि 67
क्षुद्राः (विस्फुलिङ्गाः) 202
क्षुद्राणि 129; (पर्वाणि) 450
क्षुध् 326, 331
क्षुधिताः 135
क्षुरः 186, 324
क्षुरधाने 186, 324
क्षुरधारायाम् (आस्ते) 443
क्षुरस्य 20; (धारा) 217
क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया 20
क्षेत्र 299
क्षेत्रः 328, 334
क्षेत्रभागम् 161
क्षेत्राणि 158
क्षेत्राण्यातनानि (महिमा) 158

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

क्षेत्रे (अस्मिन्) 295

क्षेम 60

क्षोभते 97

ख

खं वायुर्ज्योतिरापः 41

खचरः (जालेनेव) 330, 347

खजाग्रियोगात् 357

खयोत-287

खयोतमात्रः 141

खम् 37, 41; (लम्बरस्य) 261; (इन्दुमेः)
261; (अनसः) 379

खं पुराणम् 357

खं ब्रह्म 115, 116, 257

खलकुलाः 275

खल्वाः 275

खातम् (चात्वाल्म) 381

खानि 21; (भित्त्वा) 329

खेऽन्तर्भूतस्य 356

ग

ग इति गच्छन्ति 337

गच्छतीव च मनः 10

गणः 200

गणशः 188

गतम् (नाम्नः) 148, 149, 150, 151,
152, 153, 154, 155

गतिः 16, 20, 60, 77, 79; (परमा)
244; (त्वं नः) 326; (अवाञ्ची) 330,
332; (अनुमीयते) 335, 343; (सा)
344; (उद्धर्तना) 347

गतिम् 26, 117

गतिस्तु त्वमिदिति 365

गत्या (अन्तरात्मक्या) 335; (बहिरात्मक्या)
335

गन्तव्यम् 35

गन्ता 337

गन्धः (शुभः) 287; (भूतमात्रा) 317

गन्धम् 21

गन्धमाल्यलोककामः 162

गन्धमाल्ये 162

गन्धर्व 326

गन्धर्वगृहीता (दुहिता) 217; (भार्या) 220

गन्धर्वलोके 26; (आनन्दः) 245

गन्धर्वलोकेषु 219

गन्धर्वाः 91

गन्धर्वान् 175

गन्धर्वाप्सरसः (असुना जीवन्ति) 405,
415, 436

गन्धर्वाप्सरसां श्रीः 415

गन्धर्वाप्सरसोभ्यः 387

गन्धान् 67, 305; (अभिविमुजते) 316

गन्धानाम् (सर्वेषाम्) 207, 255

गन्धाय 171; (घ्राणम्) 171

गन्धाराः 146

गन्धारेभ्यः 146

गन्धो मे 451

गभीरः 353

गमध्ययी 371

गमयति 34, 118, 127

गमयतु 123

गमयन्ति 143

गमयाञ्चकार 179

गमायित्वा (अविद्याम्) 247

गमायिष्यामीति 235

गयान् (घ्राणान्) 264

गर्तमिव पतति 242

गर्दभः 185, 380

गर्दभी 185

गर्दभीतरा गर्दभ इतरः 185

गर्दभीविप्रीतो भारद्वाजः 34

गर्भः 22, 66, 127, 380, 457, 458

गर्भ एवैतच्छयानो वामदेव उवाच 60

गर्भं ते अश्विनौ देवौ 279

गर्भं धेहि पृथुष्टुके 279

गर्भं धेहि सिनीवाली 279

श्वे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जे 377-474

- गर्भाः 87
गर्भिणी एव भवति 277
गर्भिणीभिः 22
गर्भे 31, 361
गर्भेण सावरां सह 280
गर्भे नु सन्नन्वेपामवेदम् 66
गर्हयमाणम् 389
गवां सहस्रम् 212
गवां त्वा हिंकारेणामि हिं करोमि 311
गवाम् 109, 110
गवि (आदिशाम्) 455
गहनः 353
गहने (संदेहे) 250
गह्वरेषु 17
गाः 112
गाता 76
गातारः 403
गाथया (अपुनीत) 413, 417
गाथया शतं भुनोति 411
गाथा 120
गाथाम् (जगाद्) 325; (अब्रुवन्) 411
गाथमेषीः 439
गान्धर्वम् (रूपम्) 247
गापथेयुः (वीणागाथिनः) 417
गाम् 63
गायताम् (नास्नीयात्) 417
गायति 100
गायत्रं साम 377, 382, 384, 399,
400
गायत्रम् (साम) 88, 104, 374, (गायन्ति)
378 (गायाम्) 469
गायत्रमगायन् 469
गायत्रं प्रातःसवनम् 104, 462
गायत्रस्य उद्गीथम् 470; (उपनिषद्ममृतम्)
470
गायत्रस्य गायत्रत्वम् 458
गायत्रस्य स्तोत्रे 433
गायत्रस्योपनिषद् 470
गायत्री 100, 101, 104; (गयौस्तत्रे)
264, 265, 374; (इयमेव सा) 415,
417
गायत्री अध्यात्मं प्रतिष्ठिता 264
गायत्रीम् (प्रतिसंदिदेश) 373
गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयात् 264
गायत्रीविद् 265
गायत्रीषु 465
गायन्ति 52
गाथात् (य एतत्) 412
गार्गी वाचकनवी 219, 223, 224, 225,
226
गार्ग्य 28
गार्ग्यः 34, 198, 199, 256;
(बालाकिः) 319
गार्ग्यायणः 256
गार्हपत्यः 34, 116, 133, 336; (पृथिवी)
349, 473
गार्हपत्यस्य 94
गार्हपत्ये 119
गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानः 34
गालवः 212, 257
गावः 67, 85, 90, 185; (उद्गीथः) 85
गिरः 73
गिरति 433
गिरयः 42
गिरा (वर्णयितुम्) 350
गिरिवः 289
गिरिम् (पन्थानः) 397
गिरिशन्त 289
गिरिः 53
गी 73
गीतम् 394
गीतवादितलोककामः 162
गीतवादिते 162

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 घृ 174-282

- गीतागीतानि साप्तः 413
गीथा 182
गीयते 183
गुणः 347
गुणमयेन (पटेन) 329
गुणभुक् 353
गुणान् (सर्वान्) 295
गुणान्वयः 295
गुणान्वितानि (कर्माणि) 297
गुणी 297, 299
गुणेशः 299
गुणेषु 328
गुणौघैः (चहमानः) 330, 347
गुदं नरकः 473
गुदाः 174
गुनः 353
गुप्त्यै (वेदानाम्) 408
गुरुम् 41
गुरोः 129
गुरोस्तत्पमावसन् ब्रह्महा च 129
गुरौ (भक्तिः) 300
गुर्वागमेन 346
गुहाग्रान्धिम्यः 47; (विमुक्तोऽमृतो भवति)
47
गुहाचरम् 43
गुहा श्रीणि निहिता नेत्रयन्ति 382, 405
गुहानिवाताश्रयणे 287
गुहाम् 19, 22
गुहायाम् 13, 18, 42, 45, 55; (आत्मा)
291; (निहितम्) 336
गुहाशयः 290
गुहाशयाः 42
गुहाऽसि 448
गुहाहितम् 17
गुह्य—295
गुह्यतमम् 346
गुह्यतमाय 334
गुह्यम् 24; (परमम्) 299
गुह्यमुत्तमम् 342
गुह्यमेतत्सनातनम् 350
गुह्यं ब्रह्म सनातनम् 24
गुहाः 97
गूढः 20; (सर्वभूतेषु) 293
गूढम् 15, 17
गूढे (निहिते) 294
गूढोऽत्मा न प्रकाशते 20
गूधः (मा) 1
गूध्राः 367
गूढपता 3 इति 438
गूहान् 217; (कल्पयन्ति एता देवताः)
429
गूहिव (?) 436
गूहीतः (प्राणः) 201
गूहीता (वाक्) 201
गूहेषु 220
गूहते 39
गूह्याति 201; (नाम) 310
गूह्यायात् 370
गूह्यते 45, 230, 237; (न) 252,
256; (अन्तःकरणेन) 350
गेष्यौ 76, 77
गोअश्वम् 158; (इह महिमेत्याचक्षते) 158
गोअश्वानाम् 270
गोकामा एव वयं स्मः 212
गोचराम् 19
गोचरे (विषय—) 350
गोत्राः 23
गोत्रम् (चक्षुः) 306
गोधूमाः 275
गोनायः 142
गोपाः 111, 288; (भुवनस्य) 432
गोपाय 51

श्लो 283-300 को 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्लो 373-376 जे 377-474

- गोपायति 214
गोता 38; (भुवनस्य) 293, 299
गोतारम् (तस्य लोकस्य) 453
गोप्याय 373
गोबलो वाष्पः 382
गोभगम् 385
गोभिः 109, 361, 362
गोधुत् (n. p.) 438
गोधुतये वैषाघ्रपपाय 123
गोपु 294
गौः 185; (असौ) 218
गौतम 24, 132, 406
गौतमः 12, 125, 126, 127, 211,
212, 256, 257, 270
गौतमभरद्वाजौ 203
गौतमस्य (पुत्रः) 301
गौतमीपुत्रः 281
गौपवनः 211, 256
गौरेतदुक्तम् 434
गौपूक्तये 470
गिः इति मर्त्यमक्षरम् 469
घन्थयः 27
घन्यविस्तराः 350
घान्धिः 44, 47
घान्धिम् 42
ग्रह—355
ग्रहणाय 207, 255
ग्रहाः 215; (देवानाम्) 431
ग्रहादीनाम् (निरोधम्) 326
ग्रहान्मेऽग्रहीत् 447
ग्रहीता (जवनः) 291
ग्रहो नामासि विश्वायुः 461
ग्रामः 110
ग्रामणीः 246
ग्रामम् (भिक्षित्वा) 306
ग्रामस्य (अन्तौ) 401
ग्रामाद् ग्रामम् 146
ग्रामान् 32
ग्रामे 128
ग्रामौ (उभौ) 166
ग्रावाणम् (ग्राह्यम्) 276
ग्रास्ताम्बुद्वया 296
ग्रीवा 290
ग्रीष्मः 85, 90, 349, 354; (अनिरुक्तः)
401
ग्रीष्मः प्रस्तावः 85, 401
ग्रीष्मम् (प्रस्तावम्) 387
ग्लायो मेत्रेयः 82
घ
घनः 353
घर्मम् 360
घृतकौशिकः 211, 257
घृतम् 191, 280, 345
घृतस्य (धारया) 273; (औष्ण्यामिव) 356
घृतात् (परम्) 293
घृते 275
घोर आह्निरसः 106
घोषः (तस्यैव) 261, 329
घोषवन्तः 93
घोषाः 107, 108
घोषिणी (ऐन्द्री) 402
घोषेण (स्वरस्य) 390
घ्नन्ति 170, 273; (अशनायाम्) 379
घ्नन्ति त्वेवैनम् 170
घ्नन्तीन् (एनम्) 242
घ्राणम् 35, 171
घ्राणेनेति 305
घ्रातव्यम् 35
घ्राता 35, 337; (भवति) 340
घ्रातारम् (विपात्) 318
घ्रातुः (घ्रातेः) 243
घ्रातेः (घ्रातुः) 243

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 रे 62-67
छां 68-173 नृ 174-282

च

- चक्रक 343
चक्रमिव मृत्पचेन 329, 331
चक्रवर्तिनः 326
चक्राः 367
चक्राभ्याम् (उभाभ्याम्) 119
चक्षुषः (पापं चन) 314
चक्षेण (एकेन) 118
चक्षौ 191
चक्षुः 6, 24, 30, 35, 52, 58, 62, 63, 70, 76, 85, 88, 101, 106, 110, 111, 121, 122, 126, 131, 133, 171; (दैवम्) 172, 174, 178, 180; (पश्यन्) 186, 196, 198; (एकाग्रम्) 207, 255; (गोत्रम्) 306, 313; (अप्येति) 316; (एकमत्रम्) 317; (सहाप्येति) 323; (आदित्यः) 336, 348, 385; (प्रतिहारम्) 388; (आदित्यः सः) 396; (त्रिवृच्चक्षुषात्) 400, 408; (नाम) 409; (उद्गाता) 420
चक्षुः कस्मिन् प्रतिष्ठितानिति 229
चक्षुः पश्यत् 315
चक्षुः पादः 405
चक्षुः प्रतिहारः 402
चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनाक्ति 6
चक्षुः श्रोत्रे 33
चक्षुः साम 430
चक्षुषीडने 287
चक्षुरत्नाराः 271
चक्षुरत्यवहत् 427
चक्षुरुहत् 472
चक्षुरपेतः 315
चक्षुरादित्यः 433
चक्षुरादित्यः (अभिदधाति) 466
चक्षुरादित्यम् (अन्येति) 216
चक्षुरायत्ता (पुरुषस्य महतीर्माणाः) 336
चक्षुरासीत् (स आदित्यः) 421
चक्षुरुद्गीतः 85
चक्षुरेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः 107
चक्षुरेवर्क—प्राणः साम 76
चक्षुरेव सम्राडिति 234
चक्षुरेव सा आत्माऽयः 76
चक्षुरेवायतनम् 234
चक्षुर्नरकः 473
चक्षुर्नाम देवता 307
चक्षुर्भूत्वा आदित्यः प्राविशत् 428
चक्षुर्मयः 248; (प्रत्यङ् प्रतिष्ठितः) 396
चक्षुर्मानुषं वित्तम् 190
चक्षुर्मे 452
चक्षुर्लोकः 228
चक्षुर्वाच प्रतिष्ठा 121
चक्षुर्वाच साम्नोऽपचितिः 404
चक्षुर्विश्वरूपः 133
चक्षुर्वै ग्रहः 215
चक्षुर्वै परमं ब्रह्म 234
चक्षुर्वै प्रतिष्ठा 266
चक्षुर्वै ब्रह्म 234
चक्षुर्वै यज्ञस्याध्वर्युः 213
चक्षुर्वै सत्यम् 264
चक्षुर्होच्चक्राम 267
चक्षुश्च श्रोत्रं च 472
चक्षुषः प्रियः 412
चक्षुषः शरीरम् (यच्चक्षुषा पश्यति) 434
चक्षुषश्चक्षुः 6, 251
चक्षुषा 64, 121, 122; (पश्यति) 294; (उद्गायन्) 419; (उद्गात्रा) 420
चक्षुषा पश्यत् 312
चक्षुषा रूपम् (प्रज्ञापयितुम्) 315
चक्षुषा रूपाणि वेदेति वेद् 473
चक्षुषा रूपाण्याप्नोति 317
चक्षुषा वै पश्यन्तमाहुर्द्राक्षीदिति 234

श्लो 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्लो 373-376 जे 377-474

चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति 215, 229

चक्षुषा ह्ययं मात्राश्रयति 337

चक्षुषि 32; (तिष्ठन्) 222

चक्षुषि पुरुषः (= इन्द्रः, प्रजापतिः) 406,
472

चक्षुषि मृत्युपाशः 466

चक्षुषी 42

चक्षुषीति 229

चक्षुषेति 305

चक्षुषे स्वाहा 273

चक्षुषोद्गात्रा दीक्षामहा इति 427

चक्षुषोऽन्तरः 222

चक्षुषोपसमैप्सन् 421

चक्षुष्टः 247

चक्षुष्टेतदात्मनः 131

चक्षुष्पातिः 52

चक्षुष्यः 102

चक्षुक्षिवृत् 395

चक्षुः 363

चक्षुःक्रमताम् 366

चक्षुःक्रमसि 358

चक्षुः 330, 347

चण्डालयोनिम् 128

चण्डालाय 135

चतस्रः 52

चतुरक्षरम् 87

चतुरङ्गलात् (वा) 456

चतुरशीतिधा (परिणतम्) 331

चतुरौदुम्बरो भवति 275

चतुर्जालम् 331; (ब्रह्मकोशम्) 346,
353

चतुर्थः पादः 106, 107

चतुर्थम् 49

चतुर्थीम् 51

चतुर्दशविधम् 331

चतुर्धा 52, 409

चतुर्भागः 382

चतुर्विंशतिः 390

चतुर्विंशतिर्वर्षाणि तत्प्रातःसवनम् 462

चतुर्विंशतिवर्षः 135

चतुर्विंशतिवर्षाणि 104

चतुर्विंशत्यक्षरं गायत्रम् 459

चतुर्विंशत्यक्षरा (गायत्री) 104, 390,
462

चतुर्विंशत्यर्धमासः संवत्सरः 459

चतुश्चत्वारिंशत् 104

चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिंशद्विंशत् 104, 462

चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माष्यान्दिनं सवनम्
462

चतुष्कलः 112, 113

चतुष्पदः 211, 293

चतुष्पदा 101

चतुष्पदी 265

चतुष्पात् 48, 106

चतुष्पुत्रः 423

चत्वारि अन्यानि 399

चत्वारि इमानि 400

चत्वारि वाक् परिमिता पदानि 382, 405

चत्वारि साम 455

चत्वारो हि प्राणोऽयानो व्यानः समान इति
423

चन्द्र—341

चन्द्रः 113, 172, 180, 191, (मधु)
209, 383

चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य 172

चन्द्र एव सविता 474

चन्द्रतारकम् 25, 44; (भाति) 298

चन्द्रतारकादन्तरः 222

चन्द्रतारके तिष्ठन् 222

चन्द्रत्वम् 138

चन्द्रम् 216, 409; (प्राप्य) 272

चन्द्रमसः 138, 196

चन्द्रमसम् 118, 127, 128, 261, 301;
(दृश्यमानम्) 309, 311; (इति) 452;

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सं 38-47 मां 48-49 से 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

चन्द्रमसमन्त्रायमक्षिति प्रयच्छति 445
चन्द्रमसं मनुष्यलोकं (प्रविशति) 445
चन्द्रमसां वाव ज्योतीषि महीपन्ते 52
चन्द्रमसि (अस्तमिते) 238
चन्द्रमसि पुरुषः 319, 405
चन्द्रमसि साम तद्वेत्था ३ इति 406
चन्द्रमाः 28, 52, 63, 75, 83, 91,
101, 116, 125, 133, 180, 226,
271, 291, 336, 354, 399, 400;
(आदित्यं प्रविशति) 399; (नक्षत्राणि)
400; (स अभवत्) 427; (प्राविशत्)
428, 441, 443, 457, 466;
(उदानः) 471
चन्द्रमाः प्रतिहारः 402
चन्द्रमाः साम 430
चन्द्रमा अस्यै बलिं हरति 472
चन्द्रमा एव यम् 417
चन्द्रमा एवास्य ज्योतिर्भवति 238
चन्द्रमा नक्षत्राणि पितरः (निधनम्) 391
चन्द्रमा मनुष्यलोकः 443
चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत् 63
चन्द्रमा वै प्राणः 471
चन्द्रमा वै भर्गः 474
चन्द्रमा वै मासः 442
चन्द्रमा वै वरेण्यम् 474
चन्द्रमा वै हिंकारः 379
चन्द्रलोकेषु 219
चन्द्रसूर्यौ 42
चन्द्रात् 138
चन्द्रे पुरुषः 199
चमसः (ऊर्ध्ववृद्धः) 203; (औदुम्बरः) 275
चमसम् 123
चमसे 272
चमसेन 307
चपनम् 325

चये 79
चक्राः 217
चरति 169, 276
चरते (अन्तः) 43
चरन्ति (भिक्षार्चयम्) 218, 252
चरसि 31
चरस्य (वशी) 291
चरामि 362
चरितम् 31
चरित्वा 240
चरेत् 130
चर्म 52; (अधिपवणे) 276, 326, 447
चर्मकील 367
चर्मणा 120; (अवनद्धम्) 331
चर्मणि 123
चर्मवत् 299
चलत्वम् 331
चाकशानाः 359
चाकश्यमाननिव 370
चाक्षुषः 171; (पुरुषः) 209, 246,
357
चाक्षुषम् 33
चाक्षुषी (प्रतिरूपा) 303
चाक्षुषैः 24
चाट—355
चाण्डालः (अचाण्डालः) 243
चात्वालम् (खातम्) 381
चान्द्रमसम् 29
चितिः (वृत्तीया) 349; (प्रथमा) 349
चित्तं वाव संकल्पाद् भूयः 150
चित्तं होवैशामेकाग्रनम् 151
चित्तम् 35, 46, 150, 151, 159;
(निधायेत) 342; (वृत्तिक्षयात्)
349
चित्तमध्यस्थम् 342
चित्तमात्मा 151

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

चित्तमेव हि संसारः 350
चित्तं प्रतिष्ठा 151
चित्तवान् 151
चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम्
343
चित्तात्मानि 151
चित्ताद्वाच भूयोऽस्मीति 151
चित्तान् वै स लोकानभिसिष्यति 151
चित्तैकायनानि 151
चित्याम् (आदधति) 439, 441
चित्रः गार्ग्याणिः 301
चित्रतम 359
चित्रतरम् 342
चित्रमितिः (इव) 332
चित्वा (अग्नीन्) 325
चिन्तयति (अजस्रम्) 333
चिन्त्यः 343
चिन्त्यम् 283, 297
चिर वस 125
चिरजीविकाम् 14
चिरलोकानाम् 57
चीयते 39
चीर्णम् 47
चूर्णहस्ताः 303
चूलाय भागवित्तये 275
चेतन 25
चेतनवत् 327, 328
चेतनवती (तनूः) 336
चेतयते 150
चेतयितव्यम् 35
चेतव्यः 349; (अग्निः) 350
चेतसः 350
चेतसा 46
चेता 298, 337; (पुरुषः) 339
चेतामात्रः 328, 334

चेतामात्रम् 342
चेतोमुखः 48
चेरुः 437
चैकितानेयः 403, 423; (दान्म्यः) 77,
78.
चैकितानेयाः (वयम्) 406
चैतन्यम् 339, 353
च्यवन्ते 40
छ
छन्दः 38; (निधनम्) 387
छन्दतः 14
छन्दसा 73
छन्दसाम् 51; (अविदम्) 361
छन्दस्त्वम् 74
छन्दांसि 177, 292; (संभरत) 390,
441; (एवाभिसंभवति) 441; (सावित्री)
474
छन्दोभिः 74 (समर्धयति) 442
छन्दोभिरेव वाचा 425
छन्दोभ्योऽध्ययतात्संबभूव 51
छन्नम् 198
छागलेयः (भगवान्) 361
छागलेयोपनिषत् 364-367
छान्दोग्योपनिषत् 68-173
छाया 32
छायातपपोरिव ब्रह्मलोके 26
छायातपो ब्रह्मविदो वदन्ति 19
छायापुरुषः 322
छायामयः (पुरुषः) 200, 229
छियन्ते 44
छिद्रम् (दिवः) 379
छिनाति 293
छिन्नपाशः 347
ज
जक्षत् 171, 240
जक्षति 105

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 च 174-282

जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन् 240	जनित्वम् (अदितिः) 405
जगत् 25; (यत्किञ्च जगत्याम्) 1, (पुरुषम्) 289; (अन्नभूतम्) 339, 374	जनिमानि 66
जगती 105, 354; (असौ) 415, 417	जनिष्यमाणः 288
जगतीम् 375	जनिष्यमाणम् 363
जगत्याम् 36; (जगत्) 1; (व्याप्तम्) 293	जनुषा 360
जगार 111; (चतुरः) 432	जन्तुः 26
जग्धतृणाः 11	जन्तोः 18; (आत्मा) 291, 350
जग्धम् 268	जन्म 66
जघनार्धः 174	जन्मनिरोधम् (यस्य) 291
जघनेन 94, 95; (अग्निम्) 274	जन्ममृत्युप्रहाणीः 285
जज्ञमम् 67	जन्ममृत्यु 13
जङ्घन्यमानाः 40; (परिपन्ति मूढाः) 40	जपति 123; (वंशम्) 274, 310
जट-355	जपेत् 183, 277
जटाभिरूपाः 351	जप्यस्य (अन्नूचिरे) 437
जनं शार्कराक्ष्यम् 132	जबाला तु नामाहमस्मि 111, 112
जनः शार्कराक्ष्यः 129	जबालाम् 111, 112
जनकः 198; (वैदेहः) 212, 232, 235, 237, 249, 265	जमदग्निः 203; (न अनुमेने) 369; (उपनिषदाद्) 434
जनकं वैदेहम् 237	जमदग्नेस्त्र्यायुषम् 463
जनकाय आयस्थूणाय 275	जयकः लौहित्यः 461
जनको जनक इति जना धावन्ति 198, 319	जयति (ते) 45, 197, 214, 216
जनपदम् 161	जयतमिर्लोकान् 259
जनपदे 130, 202	जयते 46
जनम् 179	जयन्तः पाराशर्यः 460
जनयति 66	जयन्ताय वारक्याय 470
जनयते 192	जयन्तो वारक्यः 460
जनयामास (पूर्वम्) 289	जयम् 88
जनयितवै 278	जय्यः 195
जनयित्वा 185	जय्यासम् (लोकम्) 449
जनश्रुताय वारक्याय 470	जरयन्ति 14
जनश्रुतो वारक्यः 460	जरया 13, 161; (अणिमानं निगच्छति) 245
जनाः 198; (अविद्वांसः) 249	जरयिष्यति 303
जनि 363	जरा 164; (न) 287, 326, 331, 339
जनिता 111, 298; (प्रजानाम्) 410	

श्वे 283-300 की 301-324 ने 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 ने 377-474

जराम् 218
जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति 40
जरामृत्युम् 40
जरायु 107
जरिता 362; (सर्वतोमुखः) 363
जरितारः 374
जरितृणाम् 359
जलाधुका (वृण-) 247
जलाशय-287
जवनः (ग्रहीता) 291
जवसा 66
जवीयः (मनसः) 2
जहाति 144, 200, 216, 232, 233,
234, 235; (एनाम्) 292, 359
जागतम् 105; (तृतीयं सवनम्) 105,
375, 462
जागरितदेहाः (एवास्यैषः) 241
जागरितस्थानः 48, 49
जागरितान्तम् 21
जागर्ति 24, 342,
जागृवाद्भिः 22
जाग्रत् (पश्यति) 241; (भयं पश्यति)
242, 307
जाग्रत 20
जाग्रतः (रेतः) 276
जाग्रति 34
जाग्रन्व्यमानम् (इव) 370
जाठरः 349
जातः 65, 292
जात एव न जायते 231
जातं-जनि-जनिष्यमाणम् 363
जातपुत्रस्य 309
जातम् 22, 176; (प्रतिरूपम्) 230;
(आदितिः) 405
जातरूपेण (प्राशयति) 280
जातवेदः 8, 273

जातवेदसम् 29
जातवेदाः 22; (परमः) 361
जातान्यन्नेन वर्धन्ते 55, 340
जातूकण्यः 211, 257
जाते 280
जानकिः आयस्थूणः 275
जानय 43
जानपदान् 202
जानश्रुतिः पौत्रापणः 108, 109
जानाति 229
जानामि 453
जानासि 453
जानासि मां जानासि मामिति 146, 166
जाबालम् (प्रत्येतम्) 439
जाबालापनः 256
जाबालौ 437
जाय उपजायमानः 302
जायत 137
जायते 154, 194
जायन्तीपुत्रः 281
जायन्ते 58
जायमानः (अयं पुरुषः) 239
जायमानम् 107, 293; (पश्येत्) 295
जायस्व 129
जायस्व म्रियस्वेति 129
जाया 110; (मे स्यात्) 190
जायाम् (आर्तव विन्देत्) 278
जाया मे स्यादथ प्रजायेय 190
जायायै कामाय 206, 254
जायेरञ्छास्ताः प्ररोहेषुः पलाशानीति 275
जायेरन् 123
जायेरन्नेवास्मिञ्छास्ताः 123
जारः 278
जारत्कारव आर्तभागः 215, 216
जारुजानि 67
जालकम् 236

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- जालम् 295
जालवान् 288
जालेन (खचरः) 330, 347
जिगमिषे (महत्) 123; (संस्पर्शम्) 307
जिगीषा 331
जिघत्सन्ति 367
जिघांसते नमः 462
जिघांसन् 375
जिघ्रति 34, 67, 70; (कल्याणम्) 178,
208, 243, 246, 256
जिघ्राणि 171
जिजीविषेच्छतं समाः 1
जित इन्वसावसत् 259
जितम् (अस्वेदम्) 377, 383; (भवति)
385
जितलोकानाम् (पितृणाम्) 244
जितिः (ब्रह्मणः) 305
जितिम् (जेष्यन्ति) 377, 383, 389;
(जयति) 448
जित्वा शैलिनिः 232
जिनन्तीव (एनम्) 242
जिष्णुः 199, 320
जिह्वम् 30
जिह्वया अन्नरसान्नाप्नोति 317
जिह्वया हि रसान् विजानाति 215
जिह्वयेति 305
जिह्वा 50, 51, 126; (एकायनम्) 207,
255; (एकम् अक्षम्) 317
जिह्वाः (सप्त) 40
जिह्वाप्रदेशे 357
जिह्वा मे मधुमत्तमा 51
जिह्वावान् बाष्पोमः 282
जिह्वा वै ग्रहः 215
जीमूतान् (प्रस्तावम्) 387
जीयते 194
जीर्णः (दण्डेन वञ्चसि) 292
जीर्यति 103, 161
जीवः 144; (भागः) 296; (प्राणसंज्ञकः)
342
जीवघनात् 36
जीवजम् 137
जीवतः 231
जीवति 194, 315
जीवन् 144
जीवनम् 79; (प्रजानाम्) 413
जीवन्ति 58
जीवम् 22
जीवस्व पुत्र ते नाम्ना 310
जीवाः 163
जीवाम केन 283
जीवापेतं वाव किलेदं प्रियते 144
जीवापेतम् 144
जीवितम् 14, 205, 253
जीविते 15
जीविष्यामः 15
जीवेन (अनेन आत्मना) 138; (आत्मना)
144
जुगुप्सेत 129, 472
जुपताम् (त्वा) 313
जुपमाणः 292
जुपेत 286
जुष्टः (तेन) 284
जुष्टम् 44, 292
जुहाव 364
जुहुयात् 119, 278
जुहुषाम् (एनः) 5, 266
जुहुवः 364
जुहुः 103
जुहोति 94, 190, 225, 272; (न)
439
जुहोमि 307
जुह्वत् 192
जुह्वतः 47

श्वे 283-300 कौ 301-324 भै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
ह्री 373-376 जै 377-474

ब्रह्मति 125, 271

ब्रह्मचक्रः 308

ब्रह्मानः (अग्निहोत्रम्) 353

जुतिः 67

जेता (ब्रह्मोयम्) 223, 226

जेप्यन्तो मन्यन्ते 168

जैत्रम् (अक्षाम्) 373

जैमिनीयोपनिषत् 377-474

जैवालः गलूनसमाक्षयिणम् 403

जैवालं प्रवाहणम् 268

ज्ञः 36, 297, 299

ज्ञपयते 89; (स प्रस्तावः) 89

ज्ञपायिष्यामि 301

ज्ञाज्ञौ 284

ज्ञातयः 146; (मियाः) 303

ज्ञाता 16, 165

ज्ञातिकाः 438

ज्ञातिभिः 171

ज्ञात्वा (तमेव) 293

ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः 285

ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः 284, 288,

293, 296, 298

ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति 293

ज्ञानवृत्ताः 46

ज्ञानप्रसादेन 45; (विशुद्धसत्त्वः) 45

ज्ञानबलक्रिया 297

ज्ञानम् 55; (मोक्षं च) 350

ज्ञानमयम् 39

ज्ञानवतः 152

ज्ञानसंततिम् 49

ज्ञानानि 26; (मनसा सह) 347

ज्ञाने 20

ज्ञानैः (विभक्तिं) 295

ज्ञानोपसर्गाः 355

ज्ञेयम् 285; (पञ्चधा) 336

ज्यायः 91, 289

ज्यायसाः 178

ज्यायांसि पर्वाणि 451

ज्यायात् 101, 103

ज्येये 10

ज्येष्ठः पुत्राणाम् (अग्निः) 412

ज्येष्ठपुत्राय 38

ज्येष्ठब्राह्मणम् 471

ज्येष्ठम् 55, 121

ज्येष्ठमन्नं भिषक् स्मृतम् 340

ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वाना भवति 266

ज्येष्ठाय 123; (पुत्राय) 100; (स्वाहा)
273

ज्यैष्ठ्यम् 123

ज्योक् 50, 88, 89, 116, 117;
(जीवति) 88

ज्योतिः 23, 29, 37, 41; (ज्योतिषाम्)

44, 60, 102, 106, 108, 250,

285; (= अमृतम्) 183; (मनः) 227;

(चन्द्रमा एव) 238; (परम्) 327,

370, 374; (= आदित्यः) 335;

(अमृतम्) 363; (एके) 369;

ज्योतिरसि 274

ज्योतिरिति द्वे अक्षरे 434

ज्योतिरेतदुक्त्यामिति 434

ज्योतिर्मयः 45

ज्योतिर्वा एतत्तस्य साक्षः 406

ज्योतिष आत्मा 322

ज्योतिषम् 38

ज्योतिषा 106; (स्वेन) 239

ज्योतिषाम् 31

ज्योतिष्मान् 113, 114, 407

ज्योतिष्मापः प्रातिष्ठिताः 60

ज्योतीषि 52, 67

ज्योतीः 61

ज्योतीरूपमयमग्निः 193

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

ज्योतीरूपमसावादित्यः 193

ज्योतीरूपमसौ चन्द्रः 194

ज्वलति 88, 311

ज्वलति स उद्गीथः 88

ज्वलदसि 274

ज्वलयन्ति (अग्निभिः) 368

ज्वलिष्याम्येवाहमिति (अग्निः) 197

ज्वालापनाय 470

ट

टीव्र (?) 436

ण

ण (न) अवान्यात् 433

ण-इति अस्य मर्त्यमक्षरम् 469

ण्यः 165

त

तं वा एतं देवा आत्मानमुपासन्ते 172

तं विष्वाकर्माणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च 247

तं वै प्रविशतेति 428

तं स्कन्द इत्याचक्षते 159

तं स्वाच्छरीरात् प्रवृहेत् 27

तं ह न मेने शाकल्यः 230

तं ह यत्किंच पप्रच्छ सर्वं ह प्रतिपेदे 141

तं ह सम्राडेव पूर्वं पप्रच्छ 237

त इमे सत्याः कामा अच्युतापिधानाः 163

त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा 143, 144

त एते ऋषयो धूतशरीराः 454

तद्वा 366

तद्वैव इति 367

तद्व्या (अपोज्झितः) 367

तद्व्युवन्ति (वासीभिः) 368

तं कापेय न विजानन्त्येके 432

तं कापेय नाभिपश्यन्ति मर्त्याः 111

तच्चतुर्विंशतिः सम्पद्यते 459

तच्छब्दसंबन्धेति 145

तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः 44

तच्छ्रेयोरूपमत्यमृजत क्षत्रम् 188

तज्जलात् 102; (इति शान्त उपासीत) 103

तं चेद्ब्रूयुरतिवायसीति 156

तं चेद्विष्यात् 278

तं चेन्मे न विवक्ष्यासि मूर्धा ते विपातिष्यतीति 230

तं जातमभिष्याददात् 176

तं जायमानं घोषा उलूलवोऽनूदतिष्ठत् 107

तद्विद्वर्भः 292

तण्डुल 103

तत 11; (कस्यै मां दास्यासि) 11

ततः पतिश्च पत्नी चामवताम् 185

ततः सृष्टिरभवत् 186

तत एकश्चमजायत 185

तत एव सत्यमात्मानं कुरुते 147

तत एवानृतमात्मानं कुरुते 147

तत एवास्य भयं वीषाय 184

ततम् (मया) 362

ततमम् 65

ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति 147

ततो गावोऽजायन्त 185

ततोऽजायत पश्यतः 416

ततोऽजावयोऽजायन्त 185

ततो ज्यायांश्च पूरुषः 101

ततो नैकंचन वेद 269

ततोऽन्यद्विभक्तम् 243, 244

ततो भूयः 100

ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां (संभूत्यां)

रताः 3, 249

ततो मनुष्या अजायन्त 185

ततो वा सदजायत 57

ततोऽहं नामभवत् 184

तत्केन कं जिघ्रेत् 208, 256

तत्कतुः (ययाकामः) 248

तत्तेज आचक्षते उदन्त्येति 142

तत्ते पदं संप्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् 17

तत् त्रेधाभिहितम् 356

श्वे 283-300 को 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जै 377-474

तत्त्वतः 41
तत्त्वभावः 27
तत्त्वभावात् 284
तत्त्वभावेन 27
तत्त्वमसि 142, 143, 144, 145, 146,
147
तत्त्वं पूजपावृणु 351
तत्त्ववित् 325
तत्त्वस्य (योगम्) 297
तत्त्वाय 285
तत्त्वे (पे) 344
तत्त्वेन (समेत्य योगम्) 297
तत्पराः 284
तत्पुरुषोऽमानवः 118, 127
तत्पृथिव्यै मध्यम् 473
तत्त्वयत्नेन शोधयेत् 350
तत्प्राणांस्तत्रे 264
तत्प्राणे प्रतिष्ठितम् 264
तत्कलच्छिन्नपाशः 347
तत्र फो मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः 3
तत्र संजायते मनः 286
तत्रागमययत्राश्वमेधयाजिनोऽभवत् 217
तत्रान्योऽन्यत् पश्येत् 244; (जिघ्रेत्) 244;
(रसयेत्) 244; (वेदेत्) 244;
(शृणुयात्) 244; (मन्वीत्) 244;
(स्पृशेत्) 244; (विजानीयात्) 214
तत्रैतच्छुद्धमुत्पातितं सोम्य विजानीहि 142
तत्स्तव्यम् 142, 143, 144, 145, 146,
147
तत्सदासीत् 107
तत्समः 297
तत्समभवत् 107
तत्समम् 87
तत्सर्गमभवत् 187
तत्सर्वं परे देवे मनस्वेकीभवति 34
तत्सवितुर्वरेण्यम् 274, 337, 474

तत्सवितुर्वृणीमहे 123
तत्साम (अन्तरिक्षाणि पुरुषः) 77
तत्स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति 66
तत्स्यो भुङ्क्ते 339
तत्सर्षीणाम् 187
तथा 437
तथा कर्षियाम इति मन्यमानाः 419
तथाक्षरात् संभवतीह विश्वम् 39
तथा नस्त्वं गौतम मापराधाः तव च पितामहाः
270
तथा नस्त्वं तात जानीथाः 270
तथा मनुष्याणाम् 187
तथा वृत्तिक्षयाच्चित्तम् 349
तथेति वायुः पश्यते 437
तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यम् 294
तदग्निनैव देवेषु ब्रह्मभवत्, ब्राह्मणो मनुष्येषु
189
तदन्तरस्य सर्वस्य 2
तदञ्जत्वम् (परिणामत्वात्) 339
तदन्यथाऽस्यदि मे असद्विदुः 362
तदप आचक्षतेऽशनायेति 142
तदपराजिता पूर्वज्ञानः 165
तदमृतः (भवति) 312
तदमृताः 74
तदश्व ह वै ण्यश्वाण्वी ब्रह्मलोके 165
तदव्ययं परिपश्यन्ति धीराः 38
तदश्वत्थः सोमसवनः 165
तदस्मिन् समाहितम् 160
तदस्य वृत्तीयं जन्म 66
तदस्य देशा अन्वायताः 87
तदस्य द्वितीयं जन्म 66
तदस्य पशवोऽन्वायताः 86
तदस्य पितरोऽन्वायताः 87
तदस्य प्रथमं जन्म 66
तदस्य मनुष्या अन्वायताः 86
तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय 211, 107

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 छं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

तदस्य वयांस्यन्वायत्तानि 86
तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानम् 171
तदस्याख्या अन्वायत्ताः 87
तदाण्डं निरवर्तत 107
तदात्मानं स्वयमकुरुत 57
तदात्मानमेवावेत् 187
तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय 342
तदिदमप्येतेर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति 187
तदिदमेव प्राणमप्येति (मनः) 431;
(ओन्नम्) 432
तदुक्तम् (अन्तराक्षिणि पुरुषः) 77
तदु नात्येति कश्चन 22, 24, 25
तदुरस उरस्त्वम् 472
तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः 2
तदेकं सन्न व्यभवत् 188
तदेजति तन्नैजति 2
तदेतच्चतुष्पाद् ब्रह्म 106
तदेतत् क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मः 189
तदेतत् त्रयं शिक्षेत् 258
तदेतत्पद्मीयमस्य सर्वस्य यद्यमात्मा 186
तदेतत्पूर्णमप्रवर्ति 101
तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात् 187
तदेतत् सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः संभूतम् 66
तदेतद्वृत्तमुभयतः सत्येन परिगृहीतम् 259
तदेतदन्न एव प्रतिष्ठितम् 434
तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् 59, 60
तदेतदेतस्यामृच्यच्यूढं साम 75
तदेतद्दुष्टं च श्रुतं चोपासीत 102
तदेतद् ब्रह्म क्षत्रं विद् शूद्रः 189
तदेतद् विष्णुर्ब्रह्माह्मादाश्चरन्ति 154
तदेतन्नर्भ्यं यद्यमात्मा 194
तदेतन्नान्दनम् 65
तदेतन्मिथुनं गायत्रम् 459
तदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे संसृज्यते 69
तदेव बहु मन्येष्वम् यदस्मानमस्कारेण मुच्येष्वम्
226

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपास्ते 6, 7
तदेव भूयिष्ठमन्नं भवति 137
तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म 24, 25, 291; (तदे-
वामृतमुच्यते) 24, 25
तदेव सक्ताः सह कर्मणौति 248
तदेवार्कस्यार्कत्वम् 175
तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम् 177
तदेतस्मिच्छरीर एतत्सुखं भवति 34
तदैरं मदीयं सरः 165
तद् गुह्यमेव नाम भवति 280
तद्वरे तद्वन्तिके 2
तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरागृहोपास्तेऽमृतम् 250
तद्ध वै वय्यै विषायै शुक्रम् 446
तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत् 2
तद्धावमृश्य न विवेद 145
तद्धास्य विजज्ञौ 147
तद्धास्यान्ततः क्षीयत एव 189
तद्धि असुपु रमते (मनः) 457
तद्धेदं तर्हि अव्याकृतमासीत् 186
तद्धेतत् पर्यन्तपिर्वाग्देवः प्रतिवेदे 187
तद्धोभये देवासुरा अनुब्रुवन्ति 167
तद् ब्रह्म (अन्तराक्षिणि पुरुषः) 77
तद्-भूयः 128
तय इह आत्मानमननुविष व्रजन्ति 161
तय इह रमणीयचरणाः 128
तय एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति
164
तय एवैतावरं च ण्यं चार्णवौ ब्रह्मचरण
अनुविन्दन्ति 165
तयजुः (अन्तराक्षिणि पुरुषः) 77
तयत्तत्सत्तदमृतम् 163
तयत्तत्सत्यमसौ स आदित्यः 259
तयत्तमायन् तत्साम्नः सामत्वम् 469
तयथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इति 142
तयथा वृणजलायुका...उपसंहरति 247
तयथाऽनः सुसमाहितमुत्सर्जयात् 245

श्वे 283-300 की 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

तथथा पेशकारी...रूपं तनुते 247
तथथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्कृतः...नान्तरम्
242
तथथा महामत्स्य उभे कूले अनुसंचरति 241
तथथा राजानमायान्तं प्रतिकल्पन्ते 246
तथथा राजानं प्रिययासन्तम् ...246
तथथाहिनिर्लव्यनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता
शयीत 249
तथयेह कर्मजितो लोकः क्षीयते 161
तथदृषो शूर आसीत्तत्समहन्यत 176
तथदात्मविदो विदुः 44
तथदा मृत्युमत्यमुच्यत ता दिशोऽभवत् 180
तथदा मृत्युमत्यमुच्यत स आदित्योऽभवत्
180
तथदा मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमा अभवत्
180
तथदा स्त्रियां सिध्दत्ययैर्नञ्जनयति 66
तथदिदमाहुरयुं यजायुं यजेति 186
तथदेतदिदंमयोऽदंमय इति 248
तथद्वयैस्तत्रे तस्मान्नायत्री नाम 264
तथदेत आसीत्स संवत्सरोऽभवत् 176
तथदोदयन्ति तस्माद् रुद्रा इति 227
तथो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तद्भवत्
187
तदनम् 10
तद्वा अस्पैतदतिच्छन्दा अपहृतपाप्माऽभयं
रूपम् 242
तद्वा अस्पैतदातकाममात्मकाममकारं रूपं
शोकान्तरम् 242
तद्वा एतदनुज्ञाक्षरम् 69
तद्वा एतदायुमागूह्याकाशमाभे तपति 154
तद्वा एतद्विदितं मीमांसितम् 190
तद्वा एतन्मिश्रं यदाहू च प्राणश्च 68
तद्वाच विमिश्रासितव्यम् 160
तद्विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत् 41
तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीराः 44

तद्विदः (विद्यमानस्य) 231
तद्विदे 302
तद्विद्वांसः श्रोत्रिया आशिष्यन्त आचामान्ति
268
तद्विशोकम् 87
तद्विष्णोः परमं पदम् 20
तद्वै तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितम् 264
तद्वै तत्सत्ये प्रतिष्ठितम् 264
तद्वै तदेतदेव तदास 259
तद्वै देवे मनो येनानन्देव भवति अथो न
शोचति 196
तद्वत् 88, 89, 90, 91
तनये 294
तनुते 56; (रूपम्) 247
तनुवा 289
तनूः 32; (शिवा) 289
तनूम् 18, 46
तं ततोऽतिजने विसृजेत् 146
तन्तस्पमानाः 386
तन्नुना 202; (उत्क्रान्तः) 313
तन्नुनाभः 298
तन्नुमिः (प्रधानजैः) 298
तं ते गर्भं हवामहे 280
तं त्वा भग प्रविशानि 51
तं त्वौपनिषद् पुरुषं पृच्छामि 230
तं देशः संयैऽर्पिताः 22
तं देवाभ्यक्तिरे धर्मम् 197
तन्द्नी 331, 346
तं न कश्चन पाप्मा स्पृशति 166
तन्न तथा 262
तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयः 40
तन्नाकम् 87
तन्नामरूपाभ्यां व्याकृत्यत 186
तं नायतं बोधयेत् 241
तन्निष्ठः 335
तन्मनोऽकुरुतात्मन्वी स्यामिति 175

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- तन्मयः 43, 350
तन्यतुः 210
तन्वम् (पुपुष्वात्) 361
तपः 10, 37, 39, 42, 53, 56, 58,
93, 105, 127; (यशः) 409;
(तस्यान्तरात्मा) 455
तपः (परमम्) आस्थाय 325
तपःप्रभावात् 299
तपःश्रद्धे 40; (ये ह्युपवसन्त्यरण्ये) 40
तपाति 58, 106, 107, 180; (नैनं
पाप्मा) 253
तपन्तम् 89; (न निन्देत्) 89
तपन्ति 353, 354, 355
तपश्च श्रद्धा च 472
तपसः 22; (अलिङ्गात्) 46
तपसा 28, 29, 36, 39, 45, 59, 191;
(अनाशुकेन) 251, 383, 434;
(व्रतचर्येण) 469
तपसा चीयते ब्रह्म 39
तपसा प्राप्यते सत्त्वम् 332
तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व 59
तपसोऽन्तरात्माग्निः 455
तपसोऽन्तरात्मा विद्युत् 455
तपस्तनुः 385
तपस्तप्यते 225
तपस्वी 332
तपांसि 17
तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति 17
तपोऽतप्यन्त (ता आपः) 471
तपो नित्यः 53
तपो मे 449
ततः 115
तप्तस्य 176
तप्तो ब्रह्मचारी 115
तप्तोर्विसर्पिः 345
तप्तोर्वि सः 345
तप्यथाः 362
तप्यमानस्य (उष्णतरः प्राणः) 455
तप्यमानस्य भूयसी कीर्तिः 383
तप्यमानस्य भूयो यशः 383
तप्यमानानाम् 119
तप्याम्यहमित्यादित्यः 197
तमः (एके) 369
तमः (श्रविशन्ति) 249
तमः (भूयः) 249
तम एव यस्यायतनम् 228
तमक्रतुः पश्यति वीतशोकः 18
तमनः 363
तमनम् 358
तमभित आसीना आहुः 166
तमशनापिपासाभ्यामन्ववार्जत् 63
तमसः 43
तमसः (पर्यम्) 344
तमसः पारम् 347
तमसस्परि 106
तमसस्पारम् 159
तमसा 1; (अन्धेन) 249
तमसि तिष्ठन् 222
तमसोऽन्तरः 222
तमसो मा ज्योतिर्गमय 183
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीराः 24, 25, 298
तमाहुरम्यं पुरुषं महान्तम् 291
तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते 65
तमिन्द्र निर्जहि 280
तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति 247
तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति 251
तमेतं नापुत्राय वाऽनन्तेवासिने वा ह्ययात् 275
तमेतावन्तं कालमाचिभर् यावान्संवत्सरः 176
तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वति ब्राह्मणः 251
तमेव भान्तमनुभाति सर्गम् 25, 44, 298
तमेव मन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतम्
250

श्वे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शी 373-376 जे 377-474

तमेव विदित्वाति मृत्युमेति 289, 298
तमेवैकं जानथ आत्मानम् 43
तमोऽतमावेष्टम् 344
तमोलक्ष्यम् 344
तमो वा इदमप्य आसीदेकम् 334
तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयत्विति 148
तयोरन्यः पिप्पलं स्वादाति 44
तयोरेष संस्तावः 236
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति 27, 166
तरतः 164; (एतेन) 252
तरति 47, 148; (एते) 252; (पाप्मा
नैनम्) 252
तरति पाप्मानम् 47
तरति शोकम् 47
तरति शोकमात्माविदिति 48
तर्कः 342
तर्केण 16; (पश्यति) 343
तर्पणीयः 15
तर्पयन्तु (वृत्तः) 273
तर्पाभिधातिनः 256
तन्त्रम् 129
तवसः 358
तवसा 360; (परेण) 371
तवैव राजन्मातुपं वित्तम् 125
तस्कराः 355
तस्मा उरुरभयत् 472
तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः 42
तस्माच्चेन्न प्रमायति 56
तस्मात् क्षत्रात्परं नास्ति 188
तस्मात्तत्सर्वमभवत् 187
तस्मात्तत्सकृतमुच्यते 57
तस्मात्तयोभयं वदति सत्यं चावृतं च 70
तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति शुरभि च दुर्गन्धि च 70
तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयं चादर्शनीयं च
70
तस्मात्तेनोभयं शृणोति श्रवणीयं चाश्रवणीयं
च 70

तस्मात्तेनोभयं संकल्पयते संकल्पनीयं चासं..70
तस्मात्तेषां सर्वं च लोका आत्ताः 172
तस्मात्त्वेवोद्गाता 76
तस्मात् पराह पश्यति नान्तरात्मन् 21
तस्मात् पुत्रो नाम 195
तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुः 189
तस्मात्सर्वयुपमुच्यते 55
तस्मात्सोऽपि दहति 455
तस्मात्स्त्रियमप्य उपासीत 276
तस्माद्ग्रावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते 189
तस्मादतिमृष्टिः 186
तस्मादन्नं तदुच्यते 55, 340
तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति 230
तस्मादपि प्रतिरूपं जातमाहुः 230
तस्मादप्ययेहाददानम्...168
तस्मादप्येतर्हि एकाकी कामयते 190
तस्मादप्राणजनपानन्नुदायति 72
तस्मादप्राणजनपानन्याचमभिव्याहरति 72
तस्मादप्राणजनपानन्साम गायति 72
तस्मादप्यमाकाशः स्त्रिया पूर्णत एव 185
तस्मादसतः सज्जायत 137
तस्मादात्मज्ञं ह्यच्येद् भूतिकामः 46
तस्मादात्विज्यं कल्पियद् 183
तस्मादिदमर्षबृगुलमिव स्व इति 185
तस्माद् गायतां नाशनीयात् 417
तस्मादृच्यध्मं साम गीयते 75
तस्मादेकाकी न रमते 185
तस्मादेतद्भुभयमलोमकमन्तरतः 186
तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते 39
तस्मादेनं स्वयित्तीत्याक्षते 141
तस्मादेनां न दिनस्ति 66
तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तिक्षुः
समाहितः 252
तस्मादेवंविच्छेत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेत्
278
तस्मादेव आतपति उष्णतरः पवते 455

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

तस्मादेपां तत्र प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः 187
तस्माद्धर्मत्पिरं नास्ति 189
तस्माद् ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये
188
तस्माद्यत्र क च वर्पति 137
तस्माद्यत्र क च शोचति स्वेदते वा 137
तस्मायदनेनात्रमत्ति तेनैतास्तृप्यन्ति 181
तस्मायथापि राजा परमतां गच्छति 188
तस्माद्द्वयोर्न कुर्वन्ति 416
तस्माद्वा एतद्दक्षिण्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चाद्भिः
परिदधति 123
तस्माद्वाव पापं न कुर्यात् 429
तस्माद्भि यो कां च दिशं गच्छति नैवास्या अन्तं
गच्छति 234
तस्मान्न जनमियाभान्तमियात् 179
तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति 74, 75
तस्मान्मूर्तिरेव रयिः 28
तस्माँल्लोकात्पुनरौति 248
तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे 24, 25
तस्मिन्निमानि सर्वाणि भूतान्यायत्तानीति विधात्
86
तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम् 160
तस्मिन्यावत्संपातमुपित्वा 128
तस्मिन्वसति शाश्वतीः समाः 261
तस्मिन्विश्वमिदं श्रितम् 103
तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने 124
तस्मै तत्र स विजिहीति 261
तस्मै ते विश्वाहा नमः 461
तस्मै मृदितकपायाय तमसस्पां दर्शयति 159
तस्य क मूलं स्यादन्यत्राद्भ्यः 142
तस्य क मूलं स्यादन्यत्राच्चात् 142
तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य
इति 146
तस्य त्रय आवसथाः 65
तस्य भासा सर्वमिदं विभाति 25, 44, 298
तस्य मनश्च वाक् च वर्तनी 118

तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकं एवमाक्षिणी 76
तस्य यथाभितहनं प्रमुच्य प्रवृत्तात् 146
तस्यर्क् च साम च गेष्वा 76
तस्य लोकः स उ लोक एव 250
तस्य वाक् च मनश्च वर्तन्यौ 446
तस्य वै वागिति प्रतिष्ठा 183
तस्य वै स्वर एव सुवर्णम् 183
तस्य वै स्वर एव स्वम् 183
तस्य सत्यमायतनम् 472
तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति 158
तस्य स्वर एव प्रजाः 455
तस्य ह मूर्धा विपपात 230
तस्य ह वा एतस्य एवं पश्यतः ... आत्मतः
प्राणः 159
तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति
163
तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्व
सुतेजाः 133
तस्य हैतस्य हृदयार्थं प्रयोतते 247
तस्याः प्राण ऋषभः 260
तस्या अग्निरेव मुखम् 265
तस्या एष एव पतिस्तस्माद् बृहस्पतिः 181
तस्या एष पतिस्तस्माद् ब्रह्मणस्पतिः 181
तस्यान्तरात्मा तपः 455
तस्यामर्थे निष्ठाय 277
तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते 234
तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च 29
तस्यार्चत आपोऽजायन्त 175
तस्या वेदिरूपस्थः 276
तस्याश्चत्वारः स्तनाः 260
तस्यैतदेव निरुक्तम् 163
तस्यै तपो दमः कर्मति प्रतिष्ठा 10
तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति 260
तस्यैव स्यात् पदावित् 252
तस्यैव आत्मा विवृणुते तन्नं स्वाम् 18, 46
तस्यैव आत्मा विशते ब्रह्म धाम 46

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

तस्यैव आदेशः—घोष्यं दाक्षिणेऽक्षजन्तः 472
तस्यैव घोषो भवति 261
तस्यैव श्रीरात्मा समुद्भूतः 433
तस्यैवा हृष्टिर्यत्रैतदस्मिच्छरीर उष्णिमानं विजा-
नाति 102
तस्यैवा क्षुतिर्यत्रैतत् कर्णावापिगृह्य निनदमिव
शृणोति 102
तस्यो कृत्स्नता 190
तस्योदिति नाम 76
तस्योपनिषदहमिति 260
तस्योपनिषदहरिति 259
तस्यो मे किमन्नं किं वासः 268
तस्यो मे बलिं कुरुत 268
तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम्
27
तां समभवत् 185
तां समेवामवत् 185
तां घृष्टा अथ उपास्त 276
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति 249
ताः प्राण्यापानन् 471
ताः समान्योदानन् 471
ताः समुद्रात्समुद्रमेवापियन्ति 144
ता अपान्य व्यानन् 471
ता आपः सत्यमसृजन्त 259
ता इमा दिशः परेण मृत्युमतिक्रान्ताः 180
ता उ एव विश्वे देवाः 421
ता एता देवताः...महत्पर्यणि प्रापतन् 63
तां गन्धर्वोऽवदद्दर्भेऽन्तः 457
तादृक् 23, 134; (तत्) 430
तानि अस्यैतानि कर्मनामान्येव 186
तानि वैतायां बहुधा संततानि 39
तानि वा एतानि अमृतानाममृतानि 97
तानि विदुर्बाह्या ये मनस्विनः 382, 405
तानि ह वा एतानि चित्तैकायनानि 151
तानि ह वा एतानि संकल्पैकायनानि 150
तां त्वा घृतस्य धारया 273

तां योतमानां स्वयं मनीषाम् 457
तान्येकशतं संपेदुः 171
तान् हानुपनोयैवैतदुवाच 130
तापसः (अतापसः) 243
ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति 269
ताभ्यां मे ध्रुव-अध्यायम् 464
ताभ्योऽभितक्षाभ्यो मूर्तिरजायत 64
तापसः (अंशः) रुद्रः 334
तामसानि 331
तामाहुः परमां गतिम् 26, 347
तामु नाग्रीयति 150
तां मे ब्रूहि 270
ताम्रम् 471
ताम्रमिव बभ्रुरिव तयजुषाम् 472
ताम्राय नमः 462
ताम्रो वर्णोऽभ्यवैति 471
ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीति 144
तापन्ते 399
तारकः (अक्षिणि) 337
तारयतु 148
तारयसि 37
तालु—343
तालुके 52
ताल्वध्यग्रम् 343
ताल्वन्तर (विच्छिन्ना) 343
तावदादित्यं गच्छति 166
तावदावासा (एता देवताः) 429
तावन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ 259
तावानन्तरेणाकाशः 217
तावानयमग्निः 193
तावानसावादित्यः 193
तावानसौ चन्द्रः 191
तावानस्य महिमा 101
तावेहि संभावहै 279
ता व्यान्य समानन् 471
तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि 138

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका 166
ति-इत्येकमक्षरम् 259
तिग्म तेजसाः 327
ति-तन्मर्त्यम् 163
तितीर्षिताम् 19
तिरश्ची 273, 304
तिरश्चीनवंशः 96
तिरोदधे 9
तिरोऽसानि 185
तिरोहितम् 183
तीरे 203
तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति
243
तीर्त्वा (पारम्) 343
तीर्थेन (इच्छासै) 270
तीर्थेभ्यः (अन्यत्र) 173
तिर्यङ् (अतपत्) 415
तिर्यङ् तपति 415
तिर्यङ्चः 273
तिर्यङ्चम् 294
तिर्यङ्चो घ्नन्ति पुरुषस्य कामान् 272
तिर्यङ्चो लोकाः 402
तिलमाषाः 128, 275
तिलेषु (तैलम्) 285
तिलैर्दलं पाचयित्वा 278
तिष्ठतः 225
तिष्ठन्तः 388
तिष्ठन्ति (अगिन्नः) 242
तिष्ठमानस्य (तद्धिदः) 231
तिष्ठासेत् (बाल्येन) 218
तिष्ठामिः समपादयत् 416
तिष्ठामिराशुभिः श्मान् लोकान् जयति 442
तिष्ठो मात्राः 36
तुकाः (स्तुकाः ?) 361
तुरः कावयेयः 282
तुरम् 123

तुरं भगस्य धीमहि 123
तुरापाद् 358
तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति 382, 405
तुरीयं दर्शितं पदम् 265
तुरीयम् (पदम्) 263
तुरीयम् (वाचः) 382
तुरीयाय 265
तुरीये दर्शिते पदे (प्रातिष्ठिता) 264
तुर्यं (महत्तरम्) 357
तुर्याख्ये (धारयेत्) 342
तुल्यः 14
तुविष्मान् 396, 397
तुस्तूर्पमाणौ 311
तूर्णम् 36
तूल 134
तूष्णीम् 36, 80, 201; (आस) 323
तूष्णीमासीनाय (ब्रह्मणे) 447
तृचः 415
तृचे साम 416
तृण—326
तृणकाष्ठसंस्पर्शेन 345
तृणजलायुका 247
तृणम् (निदधौ) 8, 9
तृणवनस्पतयः 153
तृणवनस्पतीन् 149, 152
तृणस्य (अन्तम्) 247
तृणादः (in अवृणादः) 191
तृणैः 141; (त्रैः) 312
तृणोदकम् 92; (पशुभ्यः) 92, 190
तृतीयः 48, 93; (पादः स्वर) 174
तृतीयं स्थानम् 129
तृतीयम् 285
तृतीयं त्रियते 439; (यन्म्रियते) 441
तृतीयसवनम् 94, 95, 105
तृतीयसवने 389
तृतीयस्य (सवनस्य) 375

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

तृतीयस्यामितो द्विवि 165

तृप्तम् 344, 354

तृप्ताः (तर्पयन्तु) 273

तृप्तिः 60

तृप्तिम् 133, 134

तृप्तिमान् 154

तृप्तिरिति 451

तृप्यति 133, 134

तृप्यन्ति 98, 181

तृष्णा 331

तृष्णोर्ष्याकुण्डली 346

ते अर्चिरभिसंभवन्ति 272

ते कीटाः पतन्ता यदिदं दन्दशूकम् 272

ते चन्द्रं प्राप्यान् भवन्ति 272

ते छन्दोभिरच्छादयन् 74

तेजः 14, 33, 35, 66, 96, 97, 101,

137, 139, 142, 146, 149, 150,

152, 154, 159; (समूह) 265

तेजः (परम्) 356

तेजः (लोहितपिण्डः) 357

तेजः परस्यां देवतायाम् 142, 146

तेज इति (उपासीत) 308

तेज एव 249

तेज एव तत्पीतं नयते 142

तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते 154

तेजसः 139

तेजस आत्मा 320, 322

तेजस एव तदध्यापो जायन्ते 137

तेजसा 33, 34, 133, 134, 166;

(अग्निः) 392

तेजसा सोम्य शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छ 142

तेजसा हि तदा संपन्नो भवति 166

तेजसि 36

तेजसेभ्यम् 351

तेजसो वायु भूयोऽस्तीति 154

तेजस्वनः 154

तेजस्वितमः 308

तेजस्विनी 199

तेजस्वी 89, 101, 154, 199, 407

तेजस्वी वै स तेजस्वतो लोकान् ... अभि-

सिष्यति 154

तेजोमण्डले 34

तेजोमध्ये स्थितं सत्त्वम् 353

तेजोमयः (पुरुषः) 208, 209, 210,

248

तेजोमयम् 287

तेजोमयी (वारु) 140, 141

तेजोमात्राः 35; (समभ्याददानः) 246

तेजोमूलम् 142

तेजो मे 449

तेजोसः 176

तेजो वा एतत्तस्य साम्नः 406

तेजो वादभ्यो भूयः 154

तेजोवृषः 349

तेजो वै पुत्रनामासि 310

तेजोऽक्षितं वेधा विधीयते 139

तेजोहरः 421

ते धूममभिसंभवन्ति 272

तेन तान्यसर्वाणि 431

तेन तेऽसर्वे 431

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः 1

तेन त्वा परिगृह्णामि 310

तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविद्ः 249

तेन पितृलोकेन संपन्नो महीयते 162;

(मातृलोकेन) 162; (घातृलोकेन)

162; (स्वमूलेकेन) 162; (सत्ति-

लोकेन) 162; (गन्धमाल्यलोकेन)

162; (अन्नपानलोकेन) 162;

(गीतवादितलोकेन) 162; (स्त्रीलोकेन)

162

तेन प्रयोतेनैव आत्मा निष्क्रामति 247

तेन संपन्नो महीयते 162

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

तेन सोऽसर्वः 431
तेन ह वाव तत्कुलमाचक्षते 196
तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते 40
तेनासौ लोको न पूर्यते 129
ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमन्यम् 251
तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् 289
तेनेयं त्रयी विद्या वर्तते 69
तेनैति ब्रह्मवित् पुण्यकृत् तैजसश्च 249
तेनैनामभ्यसृजत् 276
तेनोद्गात्रा दीक्षामहै 426
तेपानाः (तपः) 471
ते पृथिवीं प्राप्याञ्जं भवन्ति 272
ते प्रस्तुतिकामाः प्रशंसाकामाः 86
तेभ्यो न ज्यायः परमन्यदस्ति 91
तेभ्यो न सर्वमिव प्रतिपत्स्ये 130
तेभ्योऽहं भागधेयं जुहोमि 273
तेभ्यो हैतामुपनिषद् प्रोवाच 168
ते मा वृताः सर्वैः कामैस्तर्पयन्तु 273
ते मृत्योर्यन्ति चित्ततस्य पाशम् 22
ते यथा तत्र न विवेकं लभन्ते 143
ते यदन्तरा तद्ब्रह्म 172
ते यदाऽस्माच्छरीरादुत्क्रामन्ति 227
ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः 102
ते वा एते रसानां रसाः 97
ते वै माऽभिसंविशत 181
तेषां संकल्पस्यै वर्षं संकल्पते 150
तेषां सत्यानां सतामनृतमपिधानम् 163
तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति 161,
164, 165
तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति 171*
तेषां सुखं शाश्वतं नेतेषाम् 298
तेषां खल्वेषां भूतानां जीण्येव बीजानि भवन्ति
137
तेषां त्वमस्पृक्षतः 463
तेषां न पुनरावृत्तिः 272
तेषां नैकं चनाशकं विवक्तुमिति 125

तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोकः 30
तेषामेव (माहिमा) 364
तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत् 47
तेषामेवैष ब्रह्मलोकः 30, 164, 165
तेषामेव सत्यम् 202, 205
ते ह पुत्रैपणायाश्च वित्तैपणायाश्च... 252
ते ह वा एते द्वे अक्षरे 443
ते हेमे प्राणा अहंभ्यसे विवदमानाः 267
ते हैते रैक्वपर्णा नाम महावृषेण 110
तैजसः 48, 49; (पुरुषः) 209, 249
तैत्तिरीयोपनिषद् 50-61
तैलम् 285
तोके 294
तौ चेन्मे वक्ष्यति, न वै... कश्चिद् ब्रह्मोप जेता
223
तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ 110
तौ वै नौ संभवाव 413, 416
तौ संपरीत्य विविनाक्ति धीरः 15
तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुः 216
तौ ह शान्तहृदयौ प्रववजतुः 168
तौ हासंविद्वानावेव प्रजापतिसकाशमाजगमुः
167
त्य-इति अस्य मर्त्यमक्षरम् 469
त्यक्तेन (तेन) 1
त्यत् 57; (ब्रह्म) 227
त्यम् 204; (यद्वेवाश्च प्राणाश्च) 304
त्यस्य 182
त्यस्य ह्येष रतः 204
त्रय 120
त्रयुणा लोहायसम् 447
त्रयुणा सीसम् 120
त्रये वा इदं नाम रूपं कर्म 198
त्रयः (देवाः) 226
त्रयः पुरुषाः 395, 396
त्रय इमे लोकाः स प्रस्तावः 91
त्रयम् 106

श्वे 283-300 की 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जै 377-474

त्रयश्व त्री च ज्ञाता, त्रयश्व श्री च सहस्रा 226
त्रयस्त्रिंशत् (देवाः) 226
त्रयस्त्रिंशत्वेन देवा इति 226
त्रयाणां मृत्यूनाम् (अतिवाहम्) 439
त्रया ह प्राजापत्याः 258
त्रयी विद्याम् 119
त्रयीविद्या 69, 74, 91, 93, 263, 264,
383, 390, 391, 393, 426, 447
त्रयीविद्याया आत्मा 308
त्रयीविद्या हिङ्गारः 91
त्रयेण वेदेन 377, 383
त्रयोदशमासाः 385
त्रयो धर्मस्कन्धाः 93
त्रयो लोकाः 91
त्रयो लोका एत एव 193
त्रयो वाव लोकाः 195
त्रयो वेदा एत एव 193
त्रयो हि प्राणोऽपानौ व्यान इति 423
त्रय्या विद्या 417
त्राणम् 165
त्रायते 100
त्रायते हैनं प्राणः क्षणितोः 263
त्रिः (अम्बुक्षति) 279
त्रिः (अनुमार्ष्टि) 279
त्रिकर्मकृत् 13
त्रिकालात् (परः) 297
त्रिकालातीतम् 48
त्रिकेण (उपास्ते) 333
त्रिगुणः 295
त्रिगुणभेदेपाणिमत्वात् 339
त्रिगुणम् (भोज्यम्) 339; (भुङ्क्ते) 339
त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ 354
त्रिणवाः (लोकाः) 435
त्रिणाचिकेतः 13
त्रिणाचिकेताः 19
त्रिदिवे 32

त्रिधा 159
त्रिधातु 471
त्रिधा भवति पञ्चधा 159
त्रिपदम् 336
त्रिपदी 265
त्रिपाद् 101; (ब्रह्म) 336; (चरति चोत्तरम्)
357
त्रिपादस्याष्टतं दिवि 101
त्रिपुत्रः 423
त्रिमात्रेण 36
त्रिमार्गभेदम् 284
त्रिरात्रान्ते 278
त्रिरुन्नतम् 286
त्रिर्यद्विवः परि मुहूर्तमागात् 407
त्रिर्वै त्रियते 438
त्रिर्वै गृहपते पुरुषो जायते 438
तिर्ह वै पुरुषो त्रियते त्रिर्जायते 441
त्रिवर्त्मा 295
त्रिविष्टपम् (वेदान्तम्) 448
त्रिवृत 353, 365
त्रिवृतम् 284; (त्रिवृतम्) 138, 139,
142
त्रिवृत्ताम् 399; (चतुष्पात्) 399
त्रिवृद्रूपम् 394
त्रिवेदः कृष्णरातो लौहित्यः 461
त्रिशङ्कोः (वेदानुवचनम्) 53
त्रिशोर्षाणि त्वाष्ट्रम् 314
त्रिष्टुप् 104, 354; (अन्तरिक्षम्) 415,
417
त्रिष्टुभम् 375
त्रिष्टुभा त्वेव परिदध्यात् 435
त्रिष्टुभा परिदधाति 435
त्रिसूत्रम् 351
त्रीणि श्रीणि 91
त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् 138
त्रीणि शुक्राणि (उदायन) 446

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

श्रीण्यमृतस्य पुष्पाणि 463	त्वं ब्रह्म 195
श्रीण्यस्थीन्याविः 402	त्वं म उन्नाय य एतस्य सर्वस्य यशः 425
श्रीण्यायुषि मेऽकृणोः 463	त्वयि 313
श्रान् वेदाननुब्रवीत 278	त्वयि प्रतिष्ठायैतमुपच्छाम 469
श्रेतायाम् 39	त्वयैव संभवानि 413, 416
श्रेषा 139, 176; (अभिहितम्) 352	त्वष्टा 279
श्रेवणिः 212, 257	त्वष्टा रूपाणि पिंशतु 279
श्रेष्ठुभम् 104, 375; (माध्यन्दिनं सवनम्) 104, 462	त्वां स्विदिमे ब्राह्मणा अन्तारावक्ष्यणमकृताः इति 229
श्रक्षरम् 87; (हृदयम्) 258; (स-ति-यम्— इति) 259, 336, 390	त्वाहक् 14; (नो भूयान्नाचिकेतः प्रष्टा) 16
श्रयणुकम् (च विद्धि) 357	त्वाष्ट्रम् 210
श्रयहम् 278	थ
श्रयायुषं करयपस्य 463	थ 73
श्रयावृद्धायवम् 442	द
त्वं यज्ञः 195	द (इति अक्षरम्) 258
त्वं लोकः 195	द (एकाक्षरम्) 258
त्वं हि नः पिता 37	दंश-326
त्वक् 35, 52, 62, 63, 91, 134, 231; (उपनाहः) 367; (प्रस्तावः) 402	दंशः 143, 144
त्वगेकायनम् 207, 255	दंसः 210
त्वग्वै ग्रहः 215	दक्षः कात्यायनिरात्रेयः 460
त्वद् नरकः 473	दक्षजयन्तो लौहित्यः 461
त्वचः 231	दक्षाय कात्यायनये आत्रेयाय 470
त्वचा 36, 64	दक्षिणतः 44, 158; (उयन्ति) 354, 433; (वासि) 449
त्वचा संस्पर्शान् वेदेति वेद 473	दक्षिणम् 29; (मुत्तम्) 294; (कर्णम्) 280
त्वचा हि स्पर्शान् वेदयते 215	दक्षिणा 103, 128, 176
त्वचि तिष्ठन् 223	दक्षिणा (आदित्य एति) 272
त्वचि मृत्युपाशः 466	दक्षिणाः 42, 96, 105; (प्रतिगृहीताः न हिंसन्तीति) 464, 465
त्वचोऽन्तरः 223	दक्षिणाग्निः 336; (अन्तरिक्षम्) 349
त्वं नः श्रेष्ठोऽसि 122	दक्षिणाग्नौ 119
त्वं तु खलु याज्ञवल्क्य बह्मिष्ठोऽसि 212	दक्षिणा दिक् 112; (दक्षिणे प्राणाः) 237
त्वमहम् 363	दक्षिणाग्निः 417
त्वमेव वरं वृणीष्व 313	दक्षिणाम् 28
त्वमेव वृणीष्वेति 314	दक्षिणामभिजायते 441

ध्वे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

दक्षिणां प्रयच्छति 442
दक्षिणायां दिशि 229
दक्षिणायामिति 229
दक्षिणावृत् 313
दक्षिणासु (नीयमानासु) 11
दक्षिणे (अक्षन्) 236; (माणाः) 237
दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः 322
दक्षिणेऽशिणि (अवस्थितः) 357
दग्धवान् 359
दग्धेन्यनम् (अनलम्) 299
दण्डेन 292; (न स्पृशेत्) 430
दण्डोपानहं विभ्रत् 464
दत्त-इति 258
दत्तम् 128; (पापेन) 338
ददति (अस्मै) 258
ददतो मनुष्याः प्रशंसन्ति 225
द द द-इति 258
ददा ३ 437
ददा इति अग्निर्दीप्यते 437
ददाति (अशनम्) 190
दक्षम् त इति 306
ददामि 233
ददश इव ह्येषः 264
ददशिवान् 12
ददश्रे 360
ददौ (वरम्) 237
दद्यात् 277
दधानि 275
दधानि 313
दधि 280
दधिनीव (दधनीव is correct) 285
दधिमधुनोः 123
दधीचि (आथर्वणाय) 210
दधीतेति 277
दधृषुः 212; (ते बाह्व्याः) 231
दधे 313

दध्नः 140; (सोम्य मय्यमानस्य योऽणिमा स
ऊर्ध्वं समुदीपाति) 140
दध्यद् आथर्वणः 210, 211, 212, 257
दध्योदनं पाचयित्वा 278
दधिरे 196
दध्रे 115, 196, 197
दन्ताः (द्याश्च नलाः) 402
दन्दशूकम् 272
दन्द्रम्यमाणाः 16, 356
दध्न 7
दमः 10, 53, 472
दम इत्यन्वाहार्यपचनः 473
दमम् 258
दमायन्तु (ब्रह्मचारिणः) 51
दयध्वमिति 258
दयाम् 258
ददाः 370
दर्भ इत्याचक्षते 459
दवीम् (पितरः) 225
दर्शतः 461
दर्शतम् (पद्म्) 263
दर्शतं पद्ममिति ददश इव ह्येषः 264
दर्शताय 265
दर्शनाय 163, 171; (चक्षुः) 171
दर्शनीयं हेनेन पश्यति अदर्शनीयं च 421
दर्शनीयम् 70
दर्शनेन (आत्मनः) 206
दर्शपूर्णमासौ 191
दर्शिवान् 12
दलसंस्थाः 335
दवीयः (अन्तिके) 370
दवीयसितमाः (एव) 371
दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति 275
दशधा 362
दशधा (क्षरति) 385; (भ्रजति) 396
दशपदी विराट् 473

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 रे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

दशपुत्रः 423

दश पुरुषे स्वर्गनरकाणि 473

दशमः नाम्याम् 423

दशमं मानुषम् 471

दशमे मासि सूतये (सूतवे v. 1.) 280

दशाङ्गुलम् (अत्यतिष्ठत्) 290

दशमे पुरुषे प्राणाः 227

दक्षौ 210

दहति (अग्निः) 455

दहरम् 7

दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः 160

दह्यते 147

दातव्यम् 299

दातारः 32

दातुः (परायणम्) 231

दानम् 93, 105, 258

दानेन 251

दान्तः (उपरतः) 252

दाम 203

दाम्यत इति 258

दाम्यत-दत्त-दयध्वमिति 258

दारु 120, 447; (एव भूतः) 455

दारु चर्मणा 120

दारुभूतम् (शिरये) 312

दारुणि 231

दारेण 278

दार्वोः (मन्यति) 437

दान्ध्य 403, 418

दावा 359

दाशुषः 360, 361

दाशवात् 362

दासभार्यम् 158

दासीनाम् 270

दासीनिष्कः 131

दास्याः पुत्रः 364

दास्याय 253

दिक्षु तिष्ठन् 222

दिक्षु (साम) तद्वेत्या३ इति 406

दिक्षु पुरुषः 200

दिग्धविद्धाम् 277

दिग्भिः 107

दिग्भ्योऽन्तरः 222

दिदीक्षाते 438

दिदक्षन्ते 183

दिदक्षेत एवाक्षिभ्याम् 436

दिद्युतानः 361

दिवः 103, 119, 196; (छिद्रम्) 379

दिवम् 104, 131, 149, 152, 349;

(असृजत) 410

दिवमिति 451

दिवमेको ददते यो विधर्ता 400

दिवस्तम्भनीम् 385

दिवस्पृथिव्योः 369

दिवा 29, 100; (न) 294

दिवि 101; (वृतीयस्याम्) 165

दिविक्षिते 351

दिविक्षिद्भ्यः 95

दिवि तिष्ठन् 221

दिवि साम तद्वेत्या३ इति 406

दिवे दिवे 22, 361

दिवोऽन्तरः 221

दिव्यः 41

दिव्याः 361

दिव्या गन्धर्वाः (प्रातिनन्दन्ति) 451

दिव्यान् गन्धर्वानिति 451

दिव्यान् वात्यान् 400, 408

दिव्ये ब्रह्मपुरे रोष व्योम्यात्मा प्रतिष्ठितः 43

दिव्यो हर्मूतः पुरुषः 41

दिशः 42, 52, 62, 63, 90, 92, 103,

106, 116, 126, 133, 174,

180; (मधु) 209, 216, 295;

श्वे 283-300 को 301-324 से 325-357 वा 358-363 का 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-474

- (सर्वाः) 316, 323, 361; (अपरि-
मितम्) 409; (इमा अभवन्) 428;
(प्राविशन्) 428; (अभिप्रवहति)
450
दिशः-अवान्तरादिशः-आकाशः (प्रतिहारः)
391
दिशः (चतस्रः =) प्रतिष्ठाः 392
दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन् 63
दिशः समानः 471
दिश इति होवाच 228
दिश एव निधनम् 402
दिश एव सन्नाद् 234
दिशं दिशम् 142
दिशं दिशं पतित्वा 142
दिशम् 28
दिशम् 103; (सलोकताम्) 393
दिशामन्तः 179
दिशामेकपुण्डरीकमसि 274
दिशोऽङ्गाराः 271
दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठाः 229
दिशो वै प्राणः 471
दिशो वै सम्राट् भोजम् 234
दिशोऽस्मै बालं हरन्ति 472
दिशो ह्यस्य स्रक्तयः 103
दिष्टम् 127
दिष्टिः 331
दीक्षय्यै 364
दीक्षयन्ति 439, 440
दीक्षा 42
दीक्षाः 105
दीक्षाम् (अभिष्यातासि) 404
दीक्षामहै (तेनोद्गाथा) 420, 424
दीक्षायाः 364
दीक्षायामिति 230
दीक्षित्वा 123
दीपवत् 347
दीपोपमेन 288
दीताया (कीर्तिः) 422
दीप्यत इव हि देवलोकः 214
दीप्यते 102, 180
दीप्यमान इव 370
दुःखताम् 159, 357
दुःखम् (अपिपन्ति) 250
दुःशक्यम् 325
दुग्धदोहाः 11
दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहः 73
दुन्दुभेः (स्रम्) 261
दुन्दुभेः (हन्यमानस्य) 207, 255
दुन्दुभ्याघातस्य (शब्दः) 207, 255
दुरत्यया 20.
दुरनुसंप्रात्याः (इव) 456
दुरनूचानः (शूद्रः) 437
दुरुद्धीतम् 75
दुरोणसत् 23
दुर्गन्धि 70; (जिघ्रति) 419, 422
दुर्गन्धे 326
दुर्गम् 20
दुर्गे पथस्तत्कवयो वदन्ति 20
दुर्गे 23; (प्रविशति) 266
दुर्दर्शनम् 17
दुर्धर्षां (धन्यः) 430
दुर्निवर्त्तम् 332
दुर्निवर्त्तम् 128
दुर्निवर्त्तम् (कल्पे भवति) 241

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- दुहाना (अमृतम्) 385
दुहे ह वै वाचं सर्वान् कामान् 429
दूतम् (मनः) 306; (ग्रहिण्युयात्) 307
दूतो वरुणस्य 463
दूरं ह्यस्या मृत्युः 179
दूरं गच्छेति ब्रूयात् 426
दूरतः (नेदीय इव) 370
दूरम् 179
दूरमेते विपरीते विपूची 356
दूरमेते विपरीते विपूची अविषा या च विषा 16
दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च 45
दूरूपाः 456
दूरेदेवतः (न स्यात्) 388
दूरे वा इदमस्मत् 387
दूरो ह नाम लोकः 425
दूर्नाम 179
दृषिका 326
दृढम् (ह वा अत्येदं सृष्टम्) 471
दृतिरैन्द्रोतिः शौनकः 460
दृप्तबालाकिः 198
दृष्यानि 453
दृश्यते 167
दृश्यते त्वग्न्या बुद्ध्या 20
दृष्टं दृष्टम् 34
दृष्टं नाम प्रत्ययम् 339
दृष्टम् 65
दृष्टये 4, 265
दृष्टान्त—355
दृष्टि—296
दृष्टिः 67, 102, 315
दृष्टे (आत्मनि) 254; (परावरे) 44
दृष्टे (द्रष्टारम्) 218; (द्रष्टुः) 243
दृष्ट्वा 64; (पुण्यं च पापं च) 245
दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च 241
देदीप्यमानमिव 370
देयम् 54
देवः 6, 34; (एकः) 111; (कुस्ते)
240, 242, 284; (भुवनानि आवि-
वेश) 353; (मर्त्यान् आविवेश)
375; (योऽयं चक्षुषि पुरुषः) 400
देवः सविता 460
देवकामान् 77
देवकार्यं 54
देवकीपुत्राय 106
देवगन्धर्वाणाम् 57
देवजातानि 188
देवतया (आनयति) 436
देवतराः श्यावसायनः काश्यपः 460
देवता 32, 81; (सत्) 138, 177, 179;
(मनः) 214; (अखला) 381
देवताः 51, 63, 119, 138; (तिस्रः)
139, 142, 179, 197; (युक्ताः)
293; (बलिं हरन्ति) 306; (सर्वाः)
312, 418; (एताः) 388; (तर्पयन्ति)
394; (प्रतिरक्षन्ति) 400
देवतानां द्वयोः द्वयोः देवतयोः नवाक्षराणि
संपद्यन्ते 435
देवतानाम् 120, 139, 297
देवता बलिं हरेयुः 471
देवताभिष्यानम् 349
देवताभ्यः 177
देवताम् 109; (अन्याम्) 187; (उपास्ते)
406, 408, 455
देवतामयी 22
देवतायाः 194
देवतायाम् (परस्याम्) 142, 146
देवतासु प्रपन्नं 428
देवतासु साम 402
देवते (अन्न, प्राण) 262
देवता 106, 188
देवत्वम् (कर्मणा) 245
देवनिकायानाम् 317

श्वे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

देवपथः 118

देवप्रसादात् 299

देवम् 18; (आत्मानम्) 250, 284, 296

देवमधु 96

देवमनुष्याः 151, 153; (अन्नायं भरन्ति)
452

देवमिया-459

देवयानः 45, 127

देवयानम् 302

देवयानस्य 124; (पथः) 269

देवयानहृत्तानि 217

देवलोकः 195, 443

देवलोकम् 214, 445

देवलोकदादित्यम् 272

देवलोकेषु 219

देवलोकौ वै लोकानां श्रेष्ठः 195

देववित् 220

देवविद्याम् 148, 149, 152

देवश्रुत् साम 388

देवाः 30, 42, 47, 65, 67, 74, 98,
125, 126, 168, 172, 178, 179;
(सर्वे) 202, 210; (अष्टौ) 230;
(परोक्षमियाः) 236; (अदेवाः) 243,
250; (प्राजापत्याः) 258, 295;
(सर्वे) 348; (ऐप्सन्) 388; (अमवन्)
389; (आजिमायन्) 392; (जीवन्ति
अमुना) 405; (ऋषयश्च) 421;
(प्रजापतेः प्रियाः पुत्राः) 426;
(धृतशरीराः) 454; (अमृतत्वमगच्छन्)
460

देवाः पितरो मनुष्या एत एव 193

देवाः पुरस्तादागच्छन् 424

देवाः पुरुषं जुह्वति 271

देवाः अर्द्धां जुह्वति 271

देवाः सोमं राजानं जुह्वति 271

देवा अर्धं जुह्वति 271

देवा इन्द्रमनुयान्ति 384

देवात्मशक्तिम् 283

देवान् 149, 152, 175, (धुनक्ति) 187

देवानां लोकः 190

देवानां श्रीः 415

देवानां कामाय 206, 254

देवानाम् 31, 57; (यो यः) 187, 269

देवानां विलम्प्यथाः 449

देवानिति 451

देवानेव देवलोकं दृष्ट्वा 425

देवाय रेतो जुह्वति 271

देवाय सवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहा 279

देवा वाचमदुहन् 429

देवा वृष्टिं जुह्वति 271

देवाश्चन 187

देवामुराः 70, 167, 356; (संयत्ताः)
373; (अस्पृश्यन्त) 410, 419;
(समयतन्त) 426

देवामुरा ह यत्र संयेतिरे 70

देवसुपयः 101

देवास्तेनाहं सत्येन 99

देवास्त्रयीं विद्यां प्राविशन् 74

देवी 40

देवे (भक्तिः) 300

देवेभ्यः 92; (लोकाः) 316, 323

देवेषु 110

देवेष्वाशा 424

देवेष्वेव श्रीः स्यात् 424

देवैः 35, 45

देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा 14

देवो देव्या समपत्त 435

देवो भूत्वा देवानप्योति 233, 234, 235

देवौष्यम् 329

देशादिगन्तारैः 34

देशे 173

देशः (विरोचते) 367

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 छं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- देहभेदे 285
 देहात् 23
 देहिनः 23, 24
 देही 287, 296
 देहे 285
 देवः परिमरः 311
 देवः प्राणः 196
 देवः स्मरः 307
 देवतम् 297
 देवम् 148, 149, 152; (रूपम्) 247
 देवं मनः 196
 देवाः 121
 देवाः प्राणाः 195
 देवीः (समाज्ञाः) 60
 देवी वाक् 196
 देवी वागनुवदति स्तनयितुः 258
 देवी परिपत् 428
 देवी संसत् 428
 देवी सभा 428
 देवेषु वै तद्वरेषु 270
 दोषक्षयात् 347
 दोषा 145
 दोषाः 342
 दोषेण 169, 170
 दोहः 73, 86
 दोहम् 83
 दाम् (आरोहन्तम्) 397
 दावा 360
 दावापृथिवी 150, (सत्प्रियतः) 381;
 (रोषसी) 394, 410
 दावापृथिव्योः मध्ये वेद 473
 दावापृथिव्योर्हृदये वेद 473
 दावापृथिव्यौ (विधृते) 225
 दावाभूमी जनयन् देव एकः 288
 दुलोकम् 214
 द्योतमानम् 343
 द्यौः 43, 50, 52, 62, 73, 75, 84,
 90, 96, 103, 107, 113, 117,
 133, 151, 152, 153, 174, 176,
 193, 203; (वसुः) 226; (देवः)
 227; (वृत्तीया चितिः) 349, 377,
 405; (प्रतिनन्दति) 451; (सावित्री)
 474
 द्यौस्त्योत्तरं बिलम् 103
 द्यौरहं पृथिवी त्वम् 279
 द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी 280
 द्यौरेवर्क-आदित्यः साम 75
 द्यौरेव सा, आदित्योऽम 75
 द्यौर्निधनम् 84
 द्यौर्ब्राह्मणी 435
 द्यौर्हिङ्गारः 84
 द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः 196
 द्रष्टव्यः 57
 द्रवन्तम् (तम्) 383
 द्रविणम् 53, 277
 द्रव्यैः 17
 द्रष्टव्यः (आत्मा) 206, 254
 द्रष्टव्यम् 35
 द्रष्टा 35, 152, 153, (एकः) 244,
 337; (भवति) 340
 द्रष्टारम् (दृष्टेः) 218
 द्रष्टुः (दृष्टेः) 243
 द्रष्टु 225
 द्रागिव 367, 370
 द्रागयन्ति 376
 द्रव्हातितिक्षा 346
 द्रव्धानि 303
 द्रव्दैः (अभिभूयमानः) 330
 द्रव्यं वावेदमग्र आसीत् (सच्चैवासत्) 413
 द्रव्याः 178
 द्रवा इ माजापत्याः 178
 द्वाविंशतम् 167, 217

श्वे 288-300 की 301-324 ने 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

द्वादशवर्षः 135
द्वादश वै मासाः संवत्सस्यैत आदित्याः 227
द्वादशाकृतिम् 29
द्वादशादित्याः 226
द्वादशाहम् 272
द्वादशाहेन (व्यूढच्छन्दसा) 454
द्वा 65
द्वारगोपौ 304
द्वारपाः 102
द्वारविबरः 347
द्वारा 65
द्वारवायौ 423
द्वार्विशतिः 87
द्वासप्ततिः 33
द्वासप्ततिः सहस्राणि 202
द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया 44
द्विः 98, 99
द्वितीयः 48, 93, 200; (अनपगः) 321
द्वितीयः पादो भर्गमयो भुवः 474
द्वितीय आत्मा 176
द्वितीयम् 243; (करवामहै) 410; (म्रियते
यक्षीक्षते) 441
द्वितीयमिच्छस्व 416
द्वितीयवान् 200, 321
द्वितीयाद्वै भयं भवति 184
द्वितीयो म आत्मा जायेतेति 176
द्वितीयो वै सपत्नः 194
द्विधर्मेन्धम् 351
द्विनिमित्तैकमोहम् 284
द्विपदः 211, 293
द्विपदी 265
द्विपुत्रः 423
द्विमात्रेण 36
द्विरणुः 357
द्विपङ्करेण 361
द्विपतः (सप्त) 203

द्विपन् 179
द्विपन्तः 60
द्विष्टिः 331
द्वे द्वे देवते 379
द्वेधा 185
द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे 259, 260
द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये 344
द्वे वाच ब्रह्मणी अभिष्येये 343
द्वे वाच ब्रह्मणो रूपे 204
द्वे वाच ब्रह्मणो रूपे कालश्चाकालश्च 341
द्वे वाच ब्रह्मणो रूपे मूर्ते चामूर्ते च 335
द्वे विषे वेदितव्ये 38
द्वे सृती अशृणवं पितृणामहं देवानाम् 269
द्वैतमिव 208, 256
द्वैतवित् 351
द्वैतीभूतम् (विज्ञानम्) 337
द्वैधीभावः (महात्मनः) 357
द्वौ (देवौ) 226
द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे 259, 260
द्वौ वेदावनुब्रवीत 278
द्वौ हि प्राणापानौ 423
द्व्यक्षरम् 87

ध

धनम् 53, 81, 130
धनमात्रम् 80
धनसनयः 77
धनस्य (पूर्णम् इमाम्) 100
धनुः 43, 224; (शरीरम्) 344; (प्रव-
ज्याज्यम्) 346
धनुर्धराः 326
धमाति 288
धमनयः 107
धर्मे वदतीति 189
धर्म वा वदन्तं (आहुः) सत्यं वदतीति 189
धर्मः 14, 189; (मधु) 210; (अयाचतः)
306

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 रे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

धर्मकामाः 54	धावन्तः 388
धर्मस्कन्धाः 93	धावन्ति 198; (इव) 370
धर्मम् 53, 149, 152, 189, 197	धास्यसि 301
धर्ममयः 248	धित्वास्तु 156
धर्मा (अनुच्छित्ति-) 256	धित्वा 217
धर्माः 84	धिन्युः 361
धर्मात् 17, 53	धिषः 285; (भीमलाः) 417
धर्मात् परं नास्ति 189	धियाधिया 192
धर्मान् 23	धियो यो नः प्रचोदयात् 337, 474
धर्माभिध्यानम् 356	धियो विज्ञातव्यं कामाः (भूतमात्रा) 317
धर्माविहम् (भगेशम्) 297	धियो विज्ञातव्यं कामान् 305, 313
धर्म्यम् 17	धीः 192, 347
धातर् 51	धीतेन (यातयाम्ना) 403
धातरायन्तु सर्वशः 51	धीमाहि 123
धातवः (उक्ताः) 471	धीमान् 353
धाता 279, 354	धीरः 15, 17, 18, 21, 26; (प्रज्ञां कुर्वीति) 251
धाता गर्भं दधातु ते 279	धीराः 24, 25, 38, 44, 46; (अपिपत्ति) 249
धातुः 139	धीराणाम् 3
धातुप्रसादात् 18, 291	धीरेव प्रजानां जीवनम् 413
धातोः (दुर्धायाम्) 430	धीर्वा एषा 413
धानाः 144	धीर्वैव प्रजानां जीवनम् 414
धानारुह इव वै वृक्षः 231	धुनुते 303
धान्यानि (ग्राम्याणि) 275	धुर्याणाम् 366
धाम 46; (प्रियम्) 313; (सर्वापरम्) 354	धूतशरिरः 459
धामानि (दिव्यानि) 256	धूतशरिराः (ऋषयः) 454; (देवाः) 454
धाम्या 435	धूत्वा 172; (शरिरमकृतं कृतात्मा) 172
धारणः 51	धून्वन्तः (शरिराणि) 389
धारणा 342; (परा) 343	धूमः 88, 125, 126, 127, 271, 287, 348
धारया (धृतस्य) 273	धूमगन्धम् (प्रतिप्राय) 307
धारयेत (मनः) 287	धूमम् 128; (अपीयात्) 453
धार 20; (क्षुरस्य) 217	धूमस्य 356
धारिणी (विश्वस्य) 41	धूमाः 207, 255, 348
धार्मः (पुरुषः) 210	धूमाद्रात्रिम् 272
धार्मिकान् विदधत् 173	
धावति (अन्ताय) 242	

श्वे 283-300 को 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

धूमो जायते स प्रस्तावः 88

धूमो धूमः 271

धूतराष्ट्राय पार्थुश्रवसाय 473

धृतिः 67, 192, 347, 348

धृतिदण्डम् 346

धृत्या 17

धेनुं वत्सेनोपसृज्य 429

धेनुः (दुहाना) 380

धेनुम् 260

धैर्येण 27

ध्यायमानस्य (शङ्खस्य) 255

ध्यातम् 65

ध्यात्वा 64

ध्यानं वाव चित्ताद् भूयः 151

ध्याननिर्मथनाभ्यासात् 285

ध्यानपादांशाः 151

ध्यानम् 151, 159, 338, 342;

(निधीयते) 344

ध्यानयोगानुगताः 283

ध्यानाद्वाच भूयोऽस्तीति 152

ध्यानानि (सर्वाणि) 316

ध्यानैः (सर्वैः) 316, 323

ध्यायति (मनसा) 311; (तद्वाचा वदति)
405

ध्यायतीव 151; (यौः) 151; (पृथिवी)
151

ध्यायतीव लेलायतीव 239

ध्यायतीवान्तरिक्षम् 151

ध्यायते 342

ध्यायय 43

ध्यायन् 92

ध्यायन्तः 121, 122

ध्यायन्तीव देवमनुष्याः 151

ध्यायन्तीव पर्वताः 151

ध्यायन्तीवापः 151

ध्यायमानः 45

ध्यायी 349

ध्रियते (संलयायैव) 242, 381

ध्रुवः 150, 151

ध्रुवम् 17, 21, 251; (अप्रमयम्) 251,
344, 353, 354

ध्रुवमध्रुवेषु इह न प्रार्थयन्ते 21

ध्रुवस्य (प्रचलनम्) 326

ध्रुवा 159, 194

ध्रुवान् 151

ध्रुवायां दिशि 230

ध्रुववास्य षोडशी कला 194

न

न एतासां देवतानां परमस्ति 457

न कंचन वसतौ प्रत्याचक्षीत 60

न कंचन स्वर्गं पश्यति तत्सुषुप्तम् 48

न कदर्यो न मयपः 130

न कर्म क्षीयते 189

न कर्म लिप्यते नरे 1

न कर्मणि क्रियेत 468

न कांचन परिहरेत् 89

न किंचन परिशिष्येत 468, 469

नक्तम् 164

नक्षत्रलोकेषु 219

नक्षत्रविषयम् 148, 149, 152

नक्षत्राणि 52, 75, 91, 116, 125,
154, 174; (षष्ठः) 226, 353

नक्षत्राणि वर्षासि मरिचयः स प्रतिहारः 91

नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः 271

नक्षत्राणि सावित्री 474

नक्षत्राण्येवर्क, चन्द्रमाः साम 75

नक्षत्राण्येव सा, चन्द्रमा अमः 75

नक्षत्रे (पुण्ये) 306

नक्षत्रेण (पुंसा) 272

नक्षत्रेषु 60

नक्षत्रेषु साम तद्वेत्या३ इति 406

नक्षत्रनिहृन्तनेन 136

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

नखाः (दयाः) 402
नखामेभ्यः 186; (आ) 370
नखान् 439; (विकृत्य) 464
नखेभ्यः 167; (आ) 324
नगरी जानश्रुतेयः काण्डिद्वयः 460
न गर्भं दर्शयति 277
न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा 45
न चक्षुषा पश्यति 431
न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् 26
न च पुनरावर्तते 173
न च प्रमादात्तपसो वाऽप्यलिङ्गात् 46
नचिकेतः 14, 16, 27
नचिकेतसम् 356
नचिकेताः 11, 15
नचिकेतो मरणं भातु प्राक्षीः 14
न चेदवेदिर्महती विनष्टिः 250
न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः 8
न जातमष्ट रोदसी 398
न जायते म्रियते वा विपश्चित् 18
न जिघ्रतीत्याहुः 246
न जीवो म्रियत इति 144
नट 355
नटः (इव) 332
न तत्र चक्षुर्गच्छति 6
न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति 239
न तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्ति 239
न तत्र सूर्यो भाति 25
न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्ति 239
न तथा विद्यात् 192
न तदस्नाति कश्चन 224
न तदस्नाति किञ्चन 224
न तं पश्यति कश्चन 241
न तस्य कार्यं करणं च विद्यते 297
न तस्य प्रतिमा अस्ति 294

न तस्य प्राणा उत्कामन्ति 248
न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तम् 243, 244
न त्वा वज्रिन्तहसम् 398
नदधुः 102
न दृप्यसि 453
न दृष्टेर्दृष्टारं पश्येः 218
नद्धयः (शिराः) 367
नयः 37, 47, 107, 144, 343
न धर्मो नाधर्मो व्यज्ञापयिष्यत् 149
ननक्तु 326
न नरेणावरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयः 16
न नवितत्सजने 216
न नोऽय कश्चनाश्रुतममतमविज्ञातमुदाहरिष्यतीति 139
न पश्यतीत्याहुः 246
न पश्यन्मृत्सुं पश्यति 357
न पश्यो मृत्सुं पश्यति 159
न पापं वदति (प्राणेन) 420
न पापं झृणोति (प्राणेन) 420
न पापं गन्धमपानिति 420
न पापं ध्यायति (प्राणेन) 420
न पापं पश्यति (प्राणेन) 420
नपिबतः (विच्छेत्स्यते प्राणः) 140
नपुंसकः 296
नपुंसकानि 305
न पुनराभवेत् 231
नपूताः (वै स्य) 416
न प्रज्ञातव्यं प्रज्ञायेत 318
न प्रतिष्ठां लोकमातिनयेत् 78
न प्रत्यङ्मामाचामेन निक्षेपेत् 88
न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन 24
न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति 208, 255
न बताय वातीति 432
न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम् 242
न विभेति कदाचन 56, 58

श्वे 283-300 कौ 301-324 मे 325-357 बा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जै 377-474

न ब्राह्मणदासीति 156

नभः 174

नभसः (स्वरूपम्) 356, 361

नभसि निहितम् 345

नभ्यम् 194

न भ्रातृहासीति 156

नमः 50, 60

नमउक्तिम् 5

न मतेर्मन्तारं मन्वीयाः 218

न मनसा ध्यायति 431

न मनुत इत्याहुः 247

नमस्कारेण 226

नमस्त आविशोषण 461

नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्य 224, 235

नमस्यः 12

नमस्यान् 365

न मातृहासीति 156

न मां त्वं वेत्य प्रद्रव 461

नामित्यस्य मर्त्यमक्षरम् 469

न मेधया न बहुना श्रुतेन 18

न मेऽब्रवीत् 232, 233, 234, 235

न मे स्तेनो जनपदे 130

नमोऽकर्मति 418

नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मः 212

नम्यन्ते 60

नयते 142

न याचेदिति (उपनिषत्) 306

नयाति (इतः) 359

नर-355

नरकं गतानि नरकं गमयन्ति 473

न रसयतीत्याहुः 246

नरा (dual) 210

न रिप्यति 230, 237, 252, 256

नरेण (अवरेण) 16

न रोगं नोत दुःखताम् 159

न लिप्यते कर्मणा पापकेन 252

न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः 24

नलोम 314

नवतरः 231

नवतरम् (रूपम्) 247

न वदतीत्याहुः 246

नवद्वारे (पुरे) 291

नवधा 159

न वधेनास्य हन्यते 161, 170

नवनीतपिण्डः (उरासं पपात) 436

नवपुत्रः 423

न वर्धते कर्मणा नो कनीयान् 252

नवांशकम् 341

न वा अजीविष्यजिमानखादुजिति 80

न वा ओरेऽहं मोहं ब्रवीमि 208, 256

नवाक्षराणि (सम्पद्यन्ते) 435

न वाग्मच्छति नो मनः 6

न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विधात् 318

न विजानातीत्याहुः 247

न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः 218

न विज्ञेन तर्पणीयो मनुष्यः 15

न विना प्रमाणेन प्रमेयस्योपलब्धिः 341

न वै जातु गुप्ताकमिमं कश्चिद् ब्रह्मोयं जेता
226

न वै तं विन्दामि येन संभवेयम् 413, 416

न वै तत्र न निम्लोच (न निम्लोच for
निमुम्लोच) 99

न वै ता रात्रिं प्रज्ञायन्ते 431

न वै त्वानुभवामि 414

न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्ति 98, 99

न वै नोऽयं मृत्युमत्यवाक्षीत् न पान्मानम् 427

न वै मा एका उर्यससीति 416

न वै मा प्रतिभान्ति भो इति 140

न वै वरं परस्मै वृणीते 313, 314

न वै वाचो न चक्षुर्वि न श्रोत्राणि 122

न वै शश्यामन्वद्वे जीवितुम् 268

न वै स ततोऽवयन्ते 443

ई 1-5 के 6-10 फ 11-27 प्र 28-37 छं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 दे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

न वै स ततो हिनस्ति 436
न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रियोरपहतिरस्ति 171
न वै सोम्यास्मत्कुलीनोऽननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवति 135
न वै स्वपन् वाचा वदति 431
नवो नवो भवसि जायमानः 452
न शृणोतीत्याहुः 246
नह्यति 165, 169
न श्रुतेः श्रोतारं शृणुयाः 218
न श्रोत्रेण शृणोति 432
न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति 20
न सत्पादगा इति 112
न संदशे तिष्ठति रूपमस्य 26
न सन्न चासत् 294
न स वेद 187
न साधुना कर्मणा भूयान् 318
न साम्परायः प्रतिभाति बालम् 16
न स्पृशतीत्याहुः 247
न स्वर्ग लोकमातिनयेत् 78
न स्वस्रहासीति 156
न स्विदेतेऽप्युच्छिष्टा इति 80
न स्वैरी स्वैरिणी कुतः 130
न ह तेन करोति 430
न हन्यते हन्यमाने शरीरे 18
न ह पुरा ततः संवत्सर आस 176
न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति 268
न ह वा एवंविदि किंचनानन्नं भवति 122
न ह वै तद्देवासुराः संयेतिरे 426
न ह वै देवान् पापं गच्छति 196
न हास्य कर्म क्षीयते 189
न हास्य कश्चन कामोऽनाप्तो भवति 456
न हास्य प्रियं प्रमायुक्तं भवति 187
न हि प्रातुर्घातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् 243
न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते...243

न हि पयसे 265
न हि प्रज्ञापेता धीः काचन सिध्येत् 318
न हि प्रज्ञापेता वाक् किंचन प्रज्ञापयेत् 317
न हि मनुर्मते विपरिलोपो विद्यते...244
न हि रसयितु रसयतेर्विपरिलोपो विद्यते...243
न हि वस्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यते...243
न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते...244
न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते...244
न हि सुज्ञेयमणुरेव धर्मः 14
न हि स्पष्टुः स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते...244
न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः 14
न ह्येव तत्र कश्चन पाप्मा न्यद्गः परिशिष्यते 428
न ह्येव तद्वायव्या एकंचन पदं प्रति 264
न ह्येव तेन करोति 430
न ह्येवालं भार्येभ्यो भवति 181
न ह्येवालोक्यताया आशास्ति 183
न ह्येवास्यै स कामः समृध्यते 265
न होतमानधम उपनेता इति 365
न ह्यध्वैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत् 17
न होतस्मादिति नेत्यन्यत्परमास्ति 205
नाकः 53
नाकः 443; (मौट्रल्यः) 276
नाकम् 87
नाकस्य 40; (पृष्टे सुकृतेऽनुभूत्वा) 40
नाकामोऽस्माह्लोकात् प्रैति 473
नाकृत्वा निस्तिष्ठति 157
नागेन 182
नाग्नेन विद्वच्छति 91
नाचार्यहासीति 156
नाचिकेतः 17
नाचिकेतम् 13, 19, 21
नाडी (ऊर्ध्वा) 236; (ऊर्ध्वांगा) 343, 352; (सारणी) 357
नाडीनाम् 33
नाडीपु 166

श्वे 283-300 को 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

नाड्यः 27, 43, 165, 166, 202; (हिताः)

236; (हिता नाम) 242

नातः परमस्तोति 37

नात्मविदस्मि 148

नानन्नं प्रतिगृहीतम् 268

नाना 22, 69; (नेह) 251; (इव)
251

नानागन्धम् 373

नाना तु विद्या चाविद्या च 69

नानात्ययाः 115

नानात्ययानाम् 143; (वृक्षाणां रसान् सम-
बहारमेकतां गमयन्ति) 143

नानात्वमुपैति 331

नानारसम् 373

नानारसाः 343

नानारूपम् 373

नानारूपाणि (आपोति) 331

नानार्थे 15

नानावर्णम् 373

नानाशब्दम् 373

नानास्पर्शम् 373

नानाहिताग्निर्नाविद्वान् 130

नानिस्तिष्ठन्मृद्वपाति 157

नाजुचन बुजुधिरे 469

नाजु चनाभुत्समाहि 469

नानुध्यायाद् बहुच्छब्दान् 251

नान्दतम् 65

नान्यः पन्था वियतेऽयनाय 289, 298

नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः 40

नान्यत्किञ्चन मिषत् 62

नान्यदतोऽस्ति द्रष्टु 225

नान्यदतोऽस्ति मन्तु 225

नान्यदतोऽस्ति विज्ञातु 225

नान्यदतोऽस्ति श्रोतु 225

नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा 223

नान्योऽतोऽस्ति मन्ता 223

नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता 223

नान्योऽतोऽस्ति श्रोता 223

नान्यो वस्तुल्य एतस्य कश्चित् 14

नापह्नुवीत 156

नामावरा अर्पिताः 318

नाभिः 63; (भुवः) 336

नाभिम् (भुवनस्य) 361

नाभौ 156; (अरा अर्पिताः) 318

नाभ्यां दशमः 423

नाम 37, 39, 75, 77, 148, 149,

159, 163, 184, 198; (एनं न

जहाति) 216; (भूतमात्रा) 317, 409

नामग्राहम् 373

नामत्वा विजानाति 157

नामधेयम् 136, 138; (सत्यस्य सत्यम्) 205

नामधेयानि 67

नाम मे 448, 449

नामभिः 201; (सर्वैः) 315, 323

नामरूपम् (अकुरुत) 471

नामरूपयोः 172

नामरूपाभ्याम् 186

नामरूपे 37, 47, 138; (सत्यम्) 198

नाम वा ऋग्वेदः...148

नामानि 305; (सर्वाणि) 316; (तस्यैतानि)

384

नाम आत्मा 321, 322

नाम्ना 13

नाम्नां वागित्येतदेपामुक्त्यम् 198

नाम्नाम् 198

नाम्ना वा गोत्रेण वा प्रवृत्ते 414

नाम्नि 150; (मन्त्रा एकं भवन्ति) 150

नाम्नो वाच भूयोऽस्तीति 148

नायं हन्ति न हन्यते 18

नायं कृतश्चिन्त चभूव कश्चित् 18

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः 18, 46

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः 46

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 च 174-282

नारदः 147
नारायणः 338, 355
नाराशंसीम् (अब्रुवन्) 441; (शतं सुनोति)
441
नाराशंसेषु (पुन्नेषु) 373
नाराशंस्या (अपुनीत) 413; (गाथया)
417
नाल्पे सुखमस्ति 158
नावम् 235
नाविजानन् सत्यं वदति 157
नाशमनु 169
नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् 18
नाश्रद्धन् मनुते 157
नासहस्रेणावर्तयेति 112
नासिकया (उच्छ्वसीत) 287
नासिके 62, 63; (एकायनम्) 207, 255,
433
नासिक्यम् 70
नासुखं लब्ध्वा करोति 157
नास्तिक्यम् 331
नास्त्यकृतः कृतेन 41
नास्य जरयैतज्जीर्यति 161
नास्य स्नाय्येण स्नामः 170
नास्याब्रह्मवित् कुले भवति 47
नाह खल्वयं भगव एधं संप्रत्यात्मानं जानाति
170
नाहं तद्भगवन् वेद 235
नाहमत एकंचन वेदेति 269
नाहमतो दत्तमश्नीयामिति 306
नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति 169, 170
नाहमेतदेद् तात यद्भोत्रस्त्वमसि 111
नाहमेवं ब्रवीमि, ब्रवीमीति होवाच 158
नाहं मन्ये सुवेदेति 7
निकाय (यथा—) 289
निकृतत्वम् 331
निकृत्य 464

निकृन्तान्ति (नखात्) 439
निखर्वधा 385, 396, 397
निखानयन्ति (शङ्कुभिः) 368
निगच्छति (अणिमानम्) 245, 380
निगूढवत् 285
निगूढाम् 283
निगूहीतानलं ततः 343
निचाप्य 13, 21, 285; (तं घृत्युपुलात्
प्रमुच्यते) 21
निचाप्येमां शान्तिमत्यन्तमेति 13, 293
निचिक्युः (ब्रह्म) 251
नितपति 154
नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम् 38
नित्यः 18, 25; (माहिमा) 252
नित्यप्रमुदिताः 355
नित्यप्रसविताः 355
नित्यम् 17, 21, 38, 45
नित्यमुक्तस्य 346
नित्ययाचनकाः 355
नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम् 298
निदधति 87
निदधौ 80
निदध्यात् (अमृते) 382
निदिध्यासस्व (व्याचक्षाणस्य) 205, 254
निदिध्यासितव्यः (आत्मा) 206, 254
निद्रा 331, 345
निधनं वा अस्य तत् 418
निधनकृताः (प्रजाः) 401
निधनमाजिनः 87; (ह्यस्य सामः) 87
निधनम् 84, 85, 86, 87, 88, 89,
90, 91, (एति) 343; (विष्णुः)
387, 388, 392, 398, 414,
443
निधनमसि 274
निधनमुपयन्ति 456
निधनमुपैति 421, 467
निधनमेव 443

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जै 377-474

निधनसंस्था: 387
निधनेन (उपरिष्टाम्) 417
निधनेन मिथुनं क्रियते 456
निधानम् 45
निधापयित्वा (पुत्रम्) 325
निधिम् 148, 149, 152
निनदम् 102
निपद्यते 273
निपान्ति 457, 458
निपीडनात् 343
निपूणाति (पितृभ्यः) 190
निबध्नात्पात्मानात्मानम् 330, 347
निबोध 13
निबोधत 20
निभालयसे 145
निमग्नः 44, 292
निमज्जनम् (पृथिव्याः) 326
निमित्त (द्वि—) 284
निमिषत् 43, 447
निमृज्यात् 277
निमेषाः 225
निमेषादिकालात् 341
निम्लोच (for मुम्लोच) 99
निम्लोचति 100
निम्लोचन् 174
नियक्ष्यन्तीति 428
नियच्छेत् 20
नियतम् 39
नियतिः 283
नियन्ता (मनः) 329, 348
नियम्य (मनः) 342
नियुजे 358
नियुतथा 385, 396, 397
निजानात् 390
निरञनः 45
निरञनम् 299

निरदीयम् 66
निरध्यवसायः 347
निरधियत 62, 63, 107
निरभिमानः 347
निरमते (पुरुषेऽन्तः) 432
निरये 331
निरवयम् 299
निरवर्तत 107, 176
निराकृत्य 112
निरात्मकत्वम् 343
निरात्मकत्वात् 343
निरात्मा 328; (भवति) 343, 346,
354
निराशः 347
निराश्रयम् (लिङ्गम्) 342
निरिन्द्रियः 278
निरिन्द्रियाः 11, 276
निरिन्धनः (बह्विः) 349
निरुक्तः (उद्धीयः) सोमस्य 92, 455
निरुक्तम् 38, 57, 163
निरुक्तम् (साधनः) 412
निरुद्धम् (यन्मनः) 399
निरुपात्यम् 337
निरोद्धव्यम् 350
निरोधः 29, 166
निरोधम् 291
निरोधोऽविदुषाम् 166
निर्गुणः 298; (भोक्ता) 339, 353
निर्जीयन्ति 456
निर्जीयन्तीव वा इत एताः 456
निर्णिग्य 123
निर्दहन् 325
निर्भजेत् (मनसा) 382
निर्मथन (ध्यान—) 285
निर्ममत्वात् 329
निर्माय (स्वयं) 239

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 ख 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

निर्मितः (हृदयात्) 230

निर्मिमाणः 24

निर्व्वयनी 249

निर्व्वचनम् 337

निर्व्वहिता 172

निर्व्विय (पाण्डित्यं) 218

निर्मोद्धत्वम् 331

निर्व्वृतत्वम् 343

निर्व्वृत्तः 347

निर्व्वेदम् 41

निलयनम् 57; (प्रापयेत्) 366

निवर्तते 332

निवर्तन्ते 56, 58, 128, 164

निवच्यते 8

निवाताश्रयणे (गुहा—) 287

निवाते (वदनि) 343

निविद् 435; (आदित्यः) 435; (चक्षुः)
435

निविदा 226

निविदि (उच्यन्ते) 226

निविष्टम् (बहुधा) 408, 432

निवृत्तिः (विश्वमाया—) 284

निवेशनम् (लिप्सेत) 425

निवेशयित्वा 342

निवेशितस्य (आत्मानि) 350

निवेष्टमानः 378

निःशब्दः (शून्यभूतः) 344

निःश्रेयसम् (प्राणे) 312; (प्राणानाम्)
315

निःश्रेयसाद्यनम् 312

निशाकरः 334

निशापाम् 108

निशापाम् (पितृराजः) 464

निशीता 20

निशीचति 154

निशीचति नितपाति वार्षिक्याति वा इति 154

निश्चरन्ति 348

निश्वासितम् 207, 255

निश्वासितम् (महतो भूतस्य) 348

निश्वासानि 207, 255

नियक्तम् (मनः) 248

नियसाद् 418

निषिक्त 302

निषिद्धेत् 275

निष्कः 131

निष्कः 401; (अभिपर्यंकः) 401

निष्कम् 109, 110

निष्कलम् 44, 45, 299

निष्कस्य (अन्तो) 401

निष्कामः 248, 347

निष्कामत्वम् 347

निष्कामति (आत्मा) 247

निष्क्रियम् (ज्ञान्तम्) 299

निष्क्रियाणाम् 298

निष्कुर्म 367

निष्वाताः पन्थाः 472

निष्ठा 157; (त्वेव विजिज्ञासितव्या) 157

निष्ठाय (अर्थम्) 277, 279

निष्ठोवेत् 88

निष्पद्यते 164

निःसंकरूपः (तिष्ठेत्) 342, 347

निःसारे 326

निःसृतम् 25

निःस्पृहः 329

निस्तिष्ठति 157

निस्तिष्ठन्ति 143

निस्तिष्ठन्नेव श्रद्धाति 157

निस्पृशन्ति (एता देवताः) 428

निहत्य (शरीरम्) 247

निहवः 83

निहितः 18, 22; (गुहायाम्) 291, 329

श्वे 283-300 को 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
इति 373-376 जै 377-474

निहितम् 13, 42, 45, 46, 55, 163,
203; (गुहाचित्) 362; (गुहायाम्) 336

निहिताः 42, 43

निहितार्थः 291

निहृयात् 333

नीयमानाः 16, 40

नीयमानासु 11

नीयात् (देवता ऋत्वा) 428

नीलः (पतनः) 292

नीलम् 75, 76, 249, 314; (रूपम्)
395

नीलस्य 165; (लोहितस्य) 212

नीहारः 107, 287

नुदियास्माहोकादसुरान् 425

नुभेषु (नाराशंसेषु) 373

नृचक्षाः 358, 363

नृत्तगीति 14

नृपद् 23

नेच्छंश्च नातो भूयो विन्देत् 190

नेच्छिष्या अवच्छिष्या इति 433

नेता 44, 337

नेति नेति 205; (आत्मा) 230, 252,
256

नेति नेत्येतदित्येत्येति 371

नेति हैवोवाच 269

नेति होवाच 269

नेत्यब्रवीत् 413

नेदममूलं भविष्यति 142

नेदिष्ठम् 9; (उपचर्यः) 430

नेदीयः (इव दूरतः) 370

नेदीयसितमाः (इव) 371; (एव) 371

नेदीयो न्यावैताहि 387, 388

नेन्या पाप्मा मृत्युराभवत् 197

नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमाग्निः 25

नेमिः (अरेषु अर्पितः) 318

नेमिम् (एक—) 284

नेह नानास्ति किञ्चन 22, 251

नैरुषा 362

नैकरूपाः 347

नैतं सेतुमहोरात्रे तरतः 161

नैतदचीर्णवतोऽधीते 47

नैतदत्यगादिति 364

नैतदमाहणो विवक्तुमर्हति 112

नैतां सूक्तां वित्तमयीमवाप्तः 16

नैतावता विदितं भवति 201

नैनं वाग्जहाति 233

नैनं श्रोत्रं जहाति 234

नैनं हृदयं जहाति 235

नैनं कृताकृते तपतः 252

नैनं चक्षुर्जहाति 234

नैनदेवा आप्नुवन् पूर्वमर्पत् 2

नैनं पाप्मा तपति 253

नैनं पाप्मा तरति 252

नैनं प्राणा साम्प्रायुषो जहाति 462

नैनं प्राणो जहाति 233

नैनं मनो जहाति 235

नैनां वृषलो न वृषली उपहन्यात् 278

नैनेन किञ्चनानावृतम् 211; (असंवृतम्)
211

नैमिशीयानाम् 72

नैमिषे 364, 365

नैरात्म्यवादकुहकैः 355

नैवं विद्वांसमवृत्तं हिनस्ति 259

नैव केनचनाप्यम् (As corrected) 265

नैव वाचा न मनसा 27

नैवास्य दोषेण दुष्यति 169

नैवाहः स्यान् रात्रिः 468

नैवेह किञ्चन परिशिष्येत् 468

नैवेह किञ्चनाप्य आसीत् 175

नैवेनं ब्रूयुः पितृहाऽसीति 156

नैपा तर्कण मतिरापनेया 16

नैकारूप्यम् 331

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 वे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

नो एतन्नाना 318
नो एवासाधुना कनीयान् 251, 318
नो एवेमानि भूतानि 170
नोदिषाय कदाचन 99
नो न वेदेति वेद च 7
न्यग्रोधः 145
न्यग्रोधफलम् 144
न्यक्तः (पाप्मा) 408, 428, 458
न्यक्तम् 380
न्यह तपति (आदित्यः) 382
न्यदधात् 427, 428
न्यधुवत् 416
न्यमीमिषत् 9
न्यर्बुदधा 397
न्यूह्यपन्तः 375
न्यूह्ययिष्यन्ति 375
न्येति (अणिमानम्) 245; (समोहमिव)
246, 316; (आर्तिम्) 429
न्येतीति (तत्र) 238
न्येतु (आर्तिम्) 429
न्येत्य (अबल्यम्) 246; (आबल्यम्)
316

प

पक्षः (अपाम्) 463
पक्षः 55; (दक्षिणः) 433; (उत्तरः)
433
पक्षार्था हि संपत्त आस्ते 443
पक्षिणः (अस्ति) 309
पक्षी 211, 361; (अविष्यदासीत्) 443;
(वृक्षाधे) 443
पक्षौ (संहत्य) 242
पक्षुक्तिः 354
पहगुः 332
पचति (स्वभावम्) 295
पचन्ति (प्राणाः) 340
पचामि 361

पच्छः 123
पच्यते 12; (अन्नम्) 261; (काल)
341
पञ्चजनाः (पञ्च) 250, 405
पञ्चतन्मात्राः 330
पञ्चदश 47
पञ्चदशः 354, 365
पञ्चदश कलाः 194
पञ्चदुःखौघवेगाम् 284
पञ्चधा 30, 33, 46, 91, 159, 362
पञ्चधात्मानं विभज्य 328
पञ्चपर्वाम् 284
पञ्चपादम् 29
पञ्चपुत्रः 423
पञ्च प्ररनान् 125; (प्रपच्छ) 465
पञ्चप्राणोर्मिम् 284
पञ्चबुध्यादिमूलाम् 284
पञ्चमः 26, 57, 129
पञ्चमश्चाऽऽचरन्त्यैः 129
पञ्चमहाभूतानि 330
पञ्च मा प्ररनान् राजन्यवन्धुरप्राक्षीत् 125,
269
पञ्चमुलः (प्रजापतिः) 309
पञ्चम्यामाहुतौ 127
पञ्चयोन्युग्रमक्राम् 284
पञ्चबायुः समाश्रितः 338
पञ्चाविध साम 84
पञ्चस्रोतोम्बुम् 284
पञ्च हि प्राणोऽपानः...अवान इति 423
पञ्चाग्रम् 19
पञ्चाग्नीन् 129
पञ्चात्मके (योगगुणे) 287
पञ्चान्ये पञ्चान्ये 111; (दशसन्तस्तत्कृतम्)
111
पञ्चालानाम् 124, (परिषदम्) 268
पञ्चानर्ताम् 281

श्वे 283-300 कौ 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

पञ्चाशद्भेदाम् 284
पञ्चैष्टकः (अग्निः) 349
पङ्क्तीशशङ्कून् 122, 268
पङ्क्तीशिकाभिः (अभितृन्दन्ति) 368
पणायन्ति (त्रियम्) 443
पणाय्याः 403
पण्डितः 146, 279
पण्डितम् 16; (मन्यमानाः) 16, 40, 356
पण्डिता (दुहिता) 278
पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसंपयेत 146
पतङ्ग 149, 152
पतङ्गः 143, 144, 302
पतङ्गः प्राजापत्यः 454
पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया 457
पतङ्गाः 272
पतङ्गो वाचं मनसा बिभर्ति 457
पतङ्गलस्य काप्यस्य 217; (गृहेषु) 220
पतति (गर्तमिव) 242
पतत्रि 67
पतत्रैः 288
पतन्ति 129, 367
पतयः (सृष्टा) 295
पतिः 52
पतिः (देवानाम्) 40, 71, 181, 185;
(तस्य) 298
पतितादयः (राजकर्मणि) 355
पतित्वा 142
पतिम् (पतीनाम्) 297
पत्नी 185, 236
पत्युः कामाय 206, 254
पत्रम् (मक्षिकायाः) 217
पयः 20; (देवयानस्य) 269, 359, 366
पयि 286
पयिभिः (चरति) 458
पयोः 124, 129
पदनीयम् 186

पदम् 17, 20; (महत्) 43; (गायत्र्यै)
263; (वेद) 263; (प्रथमम्) 264;
(द्वितीयम्) 264; (तृतीयम्) 264;
(देवतानाम्) 457
पदवित् 252
पदव्योमानुस्मरणम् 350
पदेनानुविन्देत् 186
पदेनो ह वै पुनर्मुत्युरन्वेति 457
पद्-गृहीतम् (अपकर्षन्ति) 444
पद्मम् 385, 396, 397
पन्थाः 39, 45, 127; (एषः) 249;
(अणुः) 249; (अयनाय) 289
पन्थाः सौभरः 212, 257
पन्थानः 239; (समुदीयुः) 397
पन्थाना (द्वौ) 335
पन्थाम् (प्रपन्नः) 362, 366
पपौ (मधुपर्कम्) 418
पप्रच्छ (पूर्वम्) 237
पयः 191, 409
पयसा जुह्वत् 192
पयसा पशून् 464
परं रूपम् (आत्मनः) 340
परमं व्योम (एके) 369
परः 26; (परतः) 41; (सुताम्) 357
परः कृष्णम् 75, 76, 97
परः परोवरीयात् 385
पर आङ्गारः 424
परएता (च. 1. पुरएता) 333
परं ज्योतिः 163, 171
परं ज्योतिरुपसंपय 163, 171
परम् 26, 36; (अति इव) 370
परमं व्योम (एके) 369
परमक्राविस्यः 37
परमतां (गच्छति) 188, 353

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 घ 28-37 छ 38-47 मां 48-49 ते 50-61 वे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

परमं तपः 261

परमपुरुषः (यो विद्युति) 395

परमर्षिभ्यः 47

परमाकाशम् 353

परमां काष्ठम् 281

परमाम् 26

परमे व्योमन् 351

परमेश्वरः 355

परमेष्ठिन् 217

परमेष्ठी 257, 363; (भ्राजापत्यः) 460

परं पारम् 37

परं ब्रह्म 37; (अधिगच्छति) 314

परलोकस्थानम् 239

परशुः 310

परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति 147

परशुम् 147

परशुमस्मै तपतेति 147

परश्वा 302

परस्तात् 43; (प्रतिविहिता) 317

परस्परामिव 368

परस्य इन्द्रम् (वृञीत्) 381

परा 20; (विद्या) 38

पराः (परावतः) 370

पराः परावतो वसन्ति 272

पराक्रान्तिः 395

परागर्वात् 384

पराद् 21, 61, (पर्यावर्तते) 246

परां गतिं (यान्ति) 317

पराचः कामाननुग्रन्ति बालाः 21

पराचरिरे स्यन्देत् 378

परा चैवापरा च 38

पराञ्चि खानि व्यवृणत् स्वयंभूः 21

परात्परम् 36, 17

परान्तकाले 47

परापरः (देवः) 341

परान्लवत (सा) 416

पराभवन् 375

पराभवन्ति 168

पराभावविषयश्च 373

पराभूताः (असुराः) 425

परामृतम् 42

परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे 47

परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् 338

परायणम् 29, 79, 227; (सर्वस्यात्मनः)

228, 229; (रातिः) 231

परार्थे 19

परार्थः 68

परावतः (परा वसन्ति) 272

परावराम् 38

परावरे 44

परानृतम् 373

परासुरा भवेयुरिति 410

परित्यायते 167

परिगृहीतम् (उभयतः) 259

परिगृहीताम् 100

परिगृह्य (इदं शरीरम्) 315

परिमहावलम्बः 331

परिषम् 91, 95

परिचक्षते 437

परिचक्षीत 60

परिचचार 115

परिचचारीत् 115

परिचरन् 168

परिचरन्नुपसत्ता भवति 152

परिचरिता 152

परिचर्यः 168

परिचारयमाणम् 268

परिचारयस्व 11

परिचारिणी 111, 112

परिजग्रभत् 291

परिणामत्वात् (तद्वत्त्वम्) 339

परिणामयेत् 295

श्वे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-72
श्री 373-376 जे 377-474

- परिण्यविशन्त 181
परित्यक्तः 367
परिद्वानि 93
परिदधति 123
परिदधाति (अद्भिः) 338
परिद्रष्टुः 37; (इमाः कलाः) 37
परिधानस्य 270
परिधानीया 118, 119, 435
परिधानीयायाः (आ) 446
परिपतन्ति 86
परिपश्यन्ति 38, 44
परिपश्येत् 390
परिपूर्णम् 331
परिप्रवोचन् 115
परिप्राद् 358
परिभूः 3
परिभ्रमति 329
परिमरः (ब्रह्मणः) 60; (दैवः) 311
परिमुच्यते 350
परिमुच्यन्ति 47
परिमुह्यमानाः 297
परिमोषिणः 230
परिम्रियन्ते 311
परिरयन्ति 16, 40; (मूढाः) 356
परियायात् 443
परिरक्षिता 31
परिलिप्य 272
परिवर्तते 250, 297
परिवर्तते 202
परिवर्त्य 343
परिवृक्काः 169
परिवृद्धः (अमृतेन) 395
परिवोविध्यमाणाः 432
परिवोष्टितारम् (विश्वस्य) 289, 293;
(विश्वस्यैकं) 296
परिवेष्ट्री (वाक्) 306
परिव्ययाः 37
परिवजेत् 313
परिशुष्यति 36
परिशिष्टः 141
परिशिष्यते 21, 23, 408; (पाप्मा) 428,
455
परिशोक्ष्यते 408, 428, 458
परिपत् (दैवी) 428
परिपद्म् 268
परिपत्यजाते 44, 292
परिष्कृतः 169
परिष्कृते 169
परिष्कृतौ 168
परिष्फुतिः 286
परिष्वङ्गाय (उपलभते) 453; (उपलभे)
454
परिष्वजमानः 453
परिष्वजे (त्वा) 453
परिसमुह्य 272, 306
परिस्तीर्य 272, 306
परिस्थातुम् (इच्छन्ति) 355
परिहराणि 93
परिहरिष्ये 413
परिहरेत् 89
परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् 41
परीयाय (आपिपत्यम्) 324
परे (अव्यये) 47
परेण मृत्युम् 427
परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति 47
परेऽव्यये सर्वमेकीकरोति 312
परोक्षप्रिया इव हि देवाः 65, 236
परोक्षम् (आचक्षते) 391, 394
परोक्षेण 65
परोक्षेणैव 236; (तत्कृतं भवति) 405
परो दिवः 102
परोरजसे (पदाय) 265

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

परोरजा इति सर्वमु... 264
परोरजा य एष तपति 263, 265
परो लोकः (संहृष्यः) 220, 221, 233,
255
परोवरीयः 85
परोवरीयांसम् 371
परोवरीयांसि वा एतानि 85
परोवरीयान् 79
पर्णानि 94, 231
पर्जन्यः 31, 42, 102, 125, 134,
188, 203
पर्जन्यम् 387
पर्जन्ये 89; (साम) 401
पर्जन्यो वा अग्निगौतम 271
पर्जन्यो वाव गौतमाग्निः 126
पर्यङ्कः (अमितौजाः) 303
पर्यङ्कम् 304
पर्यगात् 3
पर्यगृह्णादरिष्ट्यै 310
पर्यवारीत् 115
पर्यम् (तमसः) 344
पर्यविशन् (अमितः समन्तम्) 386
पर्यवेक्षते (अहोरात्रे) 303
पर्यवैति 272
पर्यवजाम 215
पर्यवपन् 414
पर्यात्तं श्रोत्रम् 422
पर्यात्तः अपानः 422
पर्यात्तं चक्षुः 421
पर्यादत्त 421, 422
पर्यादत्तं मनः 421
पर्यादत्ता वाक् 421
पर्यात्तकामस्य 46
पर्यात्तम् 369, (भरति) 471
पर्याप्ति 471
पर्यापिण 369; (पर्यपन्तीव) 370

पर्याणः 363
पर्यावर्तते (पराह्) 246
पर्यावर्तन्ते 369
पर्यावर्तयात् 74
पर्यासः (इवैषः) 369
पर्युक्ष्य 306
पर्युपासते 135, 146
पर्येता 98
पर्येति 171
पर्येति (आधिपत्यम्) 324
पर्येत्य 121, 122
पर्येति (लोकम्) 361; (न) 448, 449;
(न ताः) 452
पर्येषिणम् 81
पर्येहिन् 417
पर्वतम् (आदीतम्) 342
पर्वताः 107, 151, 152, 153, 174
पर्वतानाम् 360
पर्वते (शिभिषाणम्) 360
पर्वतेभ्यः (श्वेतेभ्यः) 225
पर्वतेषु 23
पर्वतौ (उभौ) 311
पर्वणि (एकस्मिन्) 307
पर्वणि 174; (क्षुद्राणि) 450; (स्थलानि)
450; (ज्यायांसि) 451
पर्शवः 174
पलावः (वेदस्य) 414
पलाशानि 123; (प्ररोहेयुः) 275, 385
पलाशे (विष्कम्भे) 391
पल्ययते 238
पल्ययमानः 453
पल्लिग्रस्तः लौहित्यः 461
पन्ते 42, 57, 118, 180, 391
पवनः (पवनात्) 337
पवमानपावकशुचयः 349
पवमानानाम् 183

श्ले 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जै 377-474

- पवमानाय (इन्द्रे) 459
 पवमानेषु 374, 375
 पवित्रम् (परम्) 299
 पवेत (पराङ्गेव) 378
 पशवः 42, 55, 153, 339, 422, 436
 पशव इति 227
 पशव्यम् 92; (तेनो) 377, 382, 384, 399, 400
 पशुभिः 133, 134, 199, 309
 पशुम्यः 92, 191
 पशुमान् 85, 412
 पशुपु 60, 85
 पशून् 89, 149, 152, 155, 177; (इच्छन्) 232, 386, 409, 412
 पशूनां कामाय 254 .
 पशूनाम् (लोकः) 190
 पशूनामोपधयः (देवताः) 418
 पशूल निन्देत् 90
 पश्चात् 44, 158, 175; (चन्द्रमसम्) 309; (तत् पुच्छम्) 433
 पश्चाद्वासि 449
 पश्यः 45, 159
 पश्यतः 416 (Nom Sg.)
 पश्यतः (एवम्) 159
 पश्यति 7, 34, 67; (नान्यत्) 158; (करुणाम्) 178, 208, 229; (भयम्) 242; (न कंचन स्वम्) 242; (न) 246; (आत्मन्येवात्मानम्) 252, 256, 311; (तद्वाचा वदति) 405
 पश्यते 45
 पश्यत्सु 45; (इहैव निहितं गुहायाम्) 45
 पश्यन् (एवम्) 158; (कामान्) 172; (भयानि) 240 (त्रै तत्) 243
 पश्यन्तः 106, 121, 122; (चक्षुषा) 267, 268
 पश्यन्ति (आरामम्) 241
 पश्यामि 265
 पश्येः (द्रष्टारम्) 218
 पश्येत् (विभक्तम्) 243
 पस्पृशुः (v. l. पस्पृशुः) 9
 पाङ्क्तः पशुः 190
 पाङ्क्तः पुरुषः 190
 पाङ्क्तम् 52, 190
 पाङ्क्तमिदं सर्वं यदिदं किंच 190
 पाङ्क्तो यज्ञः 190
 पाचयित्वा (क्षीरौदनम्) 278
 पाच्यान् (सर्वाणि) 295
 पाजस्यम् 174
 पाञ्चालो राजा 453
 पाणिः (स्वः) 238
 पाणिना (उपहत्य) 277; (अन्तर्धाय) 313
 पाणिनापेयम् 201
 पाणिना मा प्रावृद् 262
 पाणी प्रक्षाल्य 274
 पाणौ 201; (अभिपय) 323
 पाण्डरवासः 323
 पाण्डरवासाः 199, 201, 319
 पाण्डित्यम् 218; (निर्विप) 218
 पाण्डुवाकिकम् 205
 पात्रेण (हिरण्यमेन) 4, 268
 पादः 48, 101, 106; (बह्वर्णः) 112, 113, 114
 पादशोः 60, (अभिमर्श्य) 367
 पादाः 49; (दशदश) 212; (भूः) 336; (त्रयः) 375
 पादाम्यां न स्पृशेत् 430
 पादाम्यामध्वनो वेदेति वेद 473
 पादाम्यामिति 305
 पादाम्यामित्या आनोति 317
 पादोदरः 36

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 वे 62-67
छां 68-173 बु 174-282

पादोऽस्य सर्वा भूतानि 101
पादौ 35, 132, 133; (एकायनम्) 207,
255; (एकम् अन्नम्) 317
पादौ त्वेतावात्मनः 132
पादौ नरकः 473
पानवतः 153
पानैः (प्रतिकल्पन्ते) 246
पापं वदति 420, 426
पापं शृणोति 420, 427
पापः (पापकारी) 248
पापः (पापेन कर्मणा) 248
पापः (पापेन कर्मणा भवति) 216
पापकारी पापो भवति 248
पापकृत्याम् 116, 117
पापकेन (कर्मणा) 252
पापं कर्म 117
पापं कृतं भवति तदाविष्करोति 429
पापं गन्धमपानिति 420
पापनुदम् (भोगेशम्) 297
पापं ध्यायति 420, 427
पापम् 33, 58, 71, 172; (दृष्ट्वा) 241,
245; (अकरवम्) 252; (ध्यायति)
421
पापं पश्यति 420, 427
पापात् कर्मणः 472
पापिष्ठतरम् 121
पापीयः (शरीरम्) 267
पापीयान् 118, 188, 369; (भवति)
370, 371 (भविष्यति) 380
पापेन 33; (अनन्वागतम्) 243; (कर्मणा)
248
पापेन पापम् 33
पाप्मनः 56, 179, 184, 191; (विज-
हाति) 239; (पश्यति) 239; (अप-
हस्य) 324; (विचिष्यते) 471
पाप्मना 36, 70, 129, 178, 179;
(गृहीतः) 332; (संसृजत) 389

पाप्मनाऽनन्वागमाय 421
पाप्मना ह्येष विद्धः 70; (विद्धा) 70;
(विद्धम्) 70
पाप्मने (भ्रातृव्याय) 382
पाप्मनो मुच्यते (त्रायते सर्वस्मात्) 458
पाप्मभिः 179; (संसृज्यते) 239
पाप्मभ्यः 75
पाप्मा 166, 178; (नैनं) 252, 383;
(मृत्युः) 390; (न्यङ्गः) 408, 428,
458; (अन्वसृज्यत) 420; (तमन्व-
सृज्यत) 426
पाप्मानः 134, 164
पाप्मानम् 10, 47, 179; (मृत्युम्) 180;
(हन्ति, जहाति) 259, 260; (वे
वृङ्गिषि) 308
पाप्मानम् 109
पापितम् 233, 255
पापु 33
पापुः 35; (एकायनम्) 207, 355
पापुपस्ये 33
पापौ 60
पातं गच्छति तन्निधनम् 89
पातम् 17, 19, 20; (गच्छति) 89
पाताय 43
पाताशरीपुत्रः 281
पाताशर्यः 211, 257
पाताशर्यायणः 211, 256, 257
पाते (समुद्रस्य) 394
पाथिवः (समुद्रः) 394
पार्श्वे 174, 176
पार्ष्वाः शैलनः 422
पावकात् 41
पावयेत् 338
पाश (विश्वरूपैक—) 281
पाशम् 21
पाशैः (सदसत्कलमयैः) 332

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

पाहि (नित्यम्) 294
पित्तलः 278
पित्तलम् 249
पित्तलस्य 165; (लोहितस्य) 242;
(अग्निः) 323
पिण्ड 236
पिण्डः (लोहितस्य) 357
पितरः 87, 91, 162, 193; (जीवन्ति
असुना) 405; (दक्षिणतः) 424
पितरम् 29; (आजगाम) 269
पितरि (प्रजापतौ) 258
पितृवाविशस्व 463
पिता 32, 37, 50, 100, 156, 191;
(अपिता भवति) 248; (नः) 313,
359, 361; (वसेत्) 313; (सिद्ध्यति)
440
पितामहाः (तव च) 270
पिता माता प्रजैत एव 193
पिता मे अमन्यत 233, 234, 235
पिता योन्यां रेतोभूतं सिद्ध्यति 438
पितुरेवाग्नेऽधिजायते 438
पितृकार्यं 54
पितृदेवः 54
पितृभ्यः 92
पितृमान् 232, 233, 234, 235
पितृयाणः 29
पितृयाणस्य 124; (प्रतिपदम्) 269
पितृलोकः 195
पितृलोककामः 162
पितृलोकम् 128, 214
पितृलोकाच्चन्द्रम् 272
पितृलोके 26
पितृवधेन 314
पितृव्याशा 424
पितृव्येव श्रीः स्यात् 424
पितृहा 156

पितृहा वै त्वमासि 156
पितृणाम् 31, 57; (लोकः) 190;
(आनन्दः) 244, 269
पितृन् (पितृलोके) 425
पित्त 326
पित्त्यम् 148, 149, 152; (रूपम्) 247
पित्त्यवतः 302
पित्त्ये 384
पिपासति 105, 142
पिपासा 63, 142, 218, 326, 331
पिपीलक 149, 152
पिपीलिकाम्यः 185; (आ) 190
पिप्पलम् 44; (प्रमुच्यते) 245; (स्वाद्)
292
पिप्पलादम् 28
पिबति 105, 123
पिबन् 129
पिबन्ति 98
पिबन्तौ 19
पिबाश्म 82
पिबेत् (न) 278
पिशाच 326, 355
पिशुनाः 151
पिष्टान् 275
पिहितः 51; (अग्निना) 338
पीतम् 142-
पीतस्य 165, 323
पीताः 139
पीताशितम् 328
पीतोदकाः 11
पीयमानानाम् 140
पीडयन्तः (नाशकुवन्) 448
पीडयानि (वयं वेदम्) 383
पुंसा (नक्षत्रेण) 272
पुंसे पुत्राय वित्तये 279
पुच्छम् 55, 176, 433

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

पुण्डरीक (एक—) 274

पुण्डरीकम् 75, 205

पुण्ड्राः 370

पुण्यं ह्येतेन ध्यायति पापं च 421

पुण्यः 40; (पुण्येन कर्मणा) 248

पुण्यकृत् 249, 381

पुण्यकृत्यायै (रसः) 397

पुण्यं कर्म 189

पुण्यजितः 161

पुण्यं ध्यायति पापं च 419

पुण्यपापे 45

पुण्यम् 33; (पापं च) 241, 245

पुण्यमेवागुं गच्छति 196

पुण्यलोकः 129

पुण्यलोकविजित्यर्थाय 352

पुण्यलोकाः 93

पुण्याय (साधवे) 388

पुण्याहे 272

पुण्येन 33; (अनन्वागतम्) 243

पुण्येन (कर्मणा) 248

पुण्येन पुण्यं लोकं नयति 33

पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति 216

पुत्रः 195; (ब्राह्मणस्य) 281, 312, 313,

पुत्रपशून्स्त आददे-असौ-इति 278

पुत्रपशून् 12

पुत्रपौत्रान् 14

पुत्रम् 195

पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुः 195

पुत्रमयः (पुरुषः) 229

पुत्ररोदम् 103

पुत्राः 96; (अमृतस्य) 286; (प्रजापतेः)

346; (तेजस्य) 424

पुत्राणां वतम् 415

पुत्राणां कामाय 206, 254

पुत्रान् 32, 155

पुत्री (प्रजावान्) 421

पुत्रेणैव जय्यः 195

पुत्रैषणा 252

पुत्रैषणायाः 218, 252

पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जपेत 278

पुत्रो मे पण्डितः ... जायेत 279

पुत्रो मे शुक्लो जायेत 278

पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत 278

पुनन्तु 338

पुनरशिर्षिण्या यथास्थानं कल्पन्ताम् 277

पुनरागमः (किमिच्छन्) 170

पुनरावृत्तिः 272

पुनरुत्पादनमेवास्य तत् 106

पुनरैति 248

पुनर्भवम् 33

पुनर्मामैत्विन्द्रियम् 277

पुनर्भूत्युम् 192; (अतितरति) 457

पुनश्चैकादशः स्मृतः 159

पुनस्तेजः पुनर्मगः 277

पुनाति 118

पुनानः 361

पुनीत (न्वेनाम्) 411

पुनीध्वम्, न पूता वै स्थेति 416

पुनीध्व 413

पुपुष्वान् 361

पुमान् 42, 292, 296; (दक्षिणतो योषा-

मुपशेते) 413

पुमान् रेतः सिञ्चति योषितायाम् 42

पुमान् वै प्राणः 471

पुरः 211

पुरः (शतम्) 66

पुरस्ता 181

पुरम् 23

पुरयाचकाः 355

पुरस्तात् 41, 123, 142, 158, 175;

(चन्द्रमसं दृश्यमानम्) 309, 433;

(प्रत्यक्षं प्राविशत्) 472

श्वे 283-300 कौ 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जे 377-474

पुरस्तादुक्ते 355; (तदुक्तं पुरस्तादेव भवति)

142

पुरस्ताद्वासि 449

पुराकल्पे 299

पुरा कालात् 200; (प्रजा न प्रवर्तते) 320

321, 322

पुराकृतम् 332

पुराजाः 408

पुराण 148, 149, 152

पुराणः 18; (पन्थाः) 249, 363

पुराणम् 17, 207, 232, 255; (ब्रह्म)

251, 291, 348

पुराणी (प्रज्ञा) 294

पुराणेतिहासेन (अपुनीत) 413

पुरिशयः 211

पुरिशयम् 36

पुरिततम् (अभिप्रतन्वन्ति) 323

पुरीतति 202

पुरीयम् 139

पुरीपिणम् 29

पुरुरूपः 211, 407

पुरुषं सोम्योपतापिनं ज्ञातयः पशुं पासते 146

पुरुषं हस्तागृहीतमानयन्ति 147

पुरुषः 20, 22, 23, 24, 26, 27, 35,

36, 37, 40, 41, 42, 44, 52, 55,

68, 76, 77, 85, 90, 104, 116,

117; (अमानवः) 118, 126, 127,

140, 141, 142, 167, 171, 184,

194, 199, 200, 201, 211, 216;

(अमुषा) 231; (हृयन्तर्ज्योतिः) 239;

(स्वर्यज्योतिः) 239, 241; (हिरण्यः)

240, 370; (अयम्) 242; (संपरिष्वक्तः)

242; (चाक्षुषः) 246, 357; (काममयः)

248; (मण्डले) 259; (मनोमयः) 260;

(संभवति) 271, 283, 290, 292, 302;

(सुतः) 315; (आर्तः) 316; (चेता) 339;

(अन्तःस्थः) 339; (अन्यक्तमुखेन)

339; (स प्राणः) 394, 395;

(योऽयं चक्षुषि) 395; (उद्गीयः) 399,

400

पुरुष उ गर्भः 458

पुरुष उभयापात् (As corrected) यन् भ्रेषं

न न्येति 446

पुरुष एकपाद् यन् भ्रेषन्नेति (भ्रेषं न्येति?)

446

पुरुष एव सविता 474

पुरुष एवेदं विश्वम् 42

पुरुष एवेदं सर्वम् 290

पुरुषनायः 142

पुरुषम् 4, 36, 45, 47, 62, 63, 65, 139,

142, 146; (सुतम्) 201, 323;

(प्रेतम्) 221; (औपानिपदम्) 230;

(अभ्यत्पनयत्) 388; (जायमानम्) 466

पुरुषम् (Neu) (जगत्) 289

पुरुषमेव प्रपदनायावृणीत् 472

पुरुषरूपम् 236

पुरुषवचसः 124, 127

पुरुषवाचः (आपः) 269

पुरुषविधः 55, 56, 184, 349

पुरुषसंज्ञः 328

पुरुषस्य 33; (रूपम्) 205; (रेतोः रसः)

276

पुरुषस्य वापसः 68

पुरुषाः 67; (अष्टौ) 230; (त्रयः) 395

पुरुषाग्नौ हूयन्ते 272

पुरुषात् 39

पुरुषान् परं किञ्चित् 20

पुरुषायणाः 37

पुरुषे 32, 58, 101; (प्राणाः) 227;

(साम) 401

पुरुषेण (पूर्णम्) 289

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति 66

पुरुषो निधनम् 85

पुरुषो भास्वरवर्णः संभवति 271

पुरुषो मानसः 272

पुरुषो वा अक्षितिः 192

पुरुषो वा अग्निर्गौतम 271

पुरुषो वाव गौतमाग्निः 126

पुरुषो वाव यज्ञः 104

पुरुषो वाव सुकृतम् 63

पुरुषौ वै यज्ञः 462, 466

पुरुषो वै समुद्रः 457

पुरुषो होद्रीयः 466

पुरुषो ह्येतदुक्तम् 435

पुरुष्यम् (तत्) 458

पुरुषूतम् 371

पुरे 34; (नवद्वारे) 291

पुरोगम् (प्रणवम्) 373

पुरोगाः 373, 374

पुरोगाम् (प्रणवम्) 375

पुरोगायम् 375

पुरोडाश-352

पुरोधाम् (पर्येति) 437

पुरोधाय 373

पुरोनुवाक्या 214

पुरोवातः 84; (हिङ्गारः) 84, 401

पुरोवातम् (हिङ्गारम्) 387

पुरोहितः 418

पुष्पः प्राचीनयोग्यः 460

पुष्करः 335

पुष्करपलाशे 117

पुष्करस्रजौ 279

पुष्करा (-रे) 330

पुष्करिण्यः 239

पुष्टिमान् 132

पुष्पम् 96, 97

पुष्पाणां कलानि (रसः) 276

पुष्याति 189

पूः 165

पूतः 129, 265, 328, 346, 348,
354, 355

पूतमनूक्तम् 412, 414, 417

पूताः (ऋचः) 412, 414, 417

पूतानि (सामानि) 412, 414, 417

पूतिमिव हारनीयात् 430

पूयाति 367

पूयाति वा अन्नघृते प्राणात् 262

पूरयति (इमाँल्लोकान्) 345

पूरयः 101; (विजानीयात्) 250

पूर्णः 55, 56, 325; (हृदः) 417; (स्वेदः
मान आस्ते) 432

पूर्णम् 101, 199

पूर्णमदः पूर्णमिदम् 257

पूर्णमप्रवर्ति ब्रह्म 320

पूर्णमसि 274

पूर्णमेवावशिष्यते 257

पूर्णस्य पूर्णमादाय 257

पूर्णा (वित्तस्य) 57

पूर्णाः (लोहितस्य) 242

पूर्णान्पूर्णमुदच्यते 257

पूर्णम् 100

पूर्तम् (आक्षिपत्) 286

पूर्येते 199, 320

पूर्वपक्षः 301

पूर्वपक्षा 247

पूर्वम् (चापरं च) 211

पूर्ववत् 50

पूर्वार्धः 174

पूर्वाह्ने 130

पूर्वे 12; (इति नः) 366

पूर्वो ह जज्ञे स उ गर्भेऽन्तः 411

पूर्यु पुर्लिष्यः 211

पूयन् 4, 265

श्वे 283-300 की 301-324 ने 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

पूषणम् 189
पूयक् 23, 26, 32, 130, 132, 284,
348
पूयकत्वात् 341
पूयकभावम् 26
पूयग्वत्त्वा 131, 133
पूयिवी 30, 31, 35, 37, 41, 42, 43,
50, 52, 55, 57, 60, 62, 67, 68,
73, 84, 90, 100, 107, 113,
116, 126, 133, 134, 151, 152,
153, 174, 176, 193, 203, 205,
207, 208, 226, 227, 253, 255,
334, 349, 360, 377, 381, 385,
448
पूयिवीक्षिते 94, 351
पूयिवी द्विस्तावत्पर्येति 217
पूयिवी निधनम् 84
पूयिवीप्रतिष्ठः 385
पूयिवीम् 104, 132, 149, 152, 216
410
पूयिवीमयः 248
पूयिवीमात्रा 35
पूयिवीलोकम् 214
पूयिवी वाव गौतमाग्निः 126
पूयिवी-भिताः 55
पूयिवीभिताः 340
पूयिवी सावित्री 473
पूयिवी हिङ्गारः 84
पूयिव्यतेजोऽनिलस्तानि 297
पूयिव्यतेजोऽनिलस्ते 287
पूयिव्याः 103, 119; (अन्तरः) 221;
(आपो रसः) 68, 276
पूयिव्यां तिष्ठन् 221
पूयिव्याम् 33, 39; (साम) 406
पूयिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः 60
पूयिव्युपरम् 385
८२

पूयिव्येव पादौ 133
पूयिव्येव समित् 271
पूयिव्यै 196
पूयिव्यैः 385, 400, 408
पूयिव्युक्ते 279
पूयिव्यायम् 280
पूयितः 192
पूयम् 53, 174, 176
पूये 40, 176
पूयीयमानः 144
पूयसः (मात्रम्) 247
पूयस्कारी 247
पूय्यः 306
पूय्यन्ति (अग्निः) 368
पूय्यन्ति (नामानि) 305
पूय्यमापीपुत्रः 281
पूय्यमाप्यः 211, 256
पूय्यम् (अयम्) 309
पूय्यशिष्टिः 53
पूय्येण 313
पूय्यमास्याम् 123, 306, 309
पूय्यमान् 314
पूय्यसः (अपूय्यसः) 243
प्रभगः 364, 365
प्रकल्पितम् (ब्रह्मणा) 340
प्रकाशते 20
प्रकाशन्ते (अर्थाः) 300
प्रकाशप्रक्षेपकौण्यस्थानीयम् 356
प्रकाशभूताः (तत्कराः) 355
प्रकाशयति 28
प्रकाशयन् 295
प्रकाशयन्ते 30
प्रकाशवतः 154
प्रकाशवान् 112, 113
प्रकाश्य 30
प्रकीर्णानि 389

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 ख 28-37 सु 38-47 मा 48-49 ते 50-61 रे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- प्रकृतिभेदवशात् 347
 प्रकृतिम् (मायाम्) 293
 प्रकृतिमय. (प्रतोदः) 329
 प्रक्षाल्य (पाणी) 279
 प्रक्षेपकः (लवणस्य) 356
 प्रक्षयन्ति 130
 प्रगाः (दश) 391
 प्रगाय. 435
 प्रग्रहम् 19
 प्रचलनम् 326
 प्रचोदयिता 327, 328, 367
 प्रचोदयिता 367
 प्रचोदितम् 299
 प्रजनः 53
 प्रजननम् 50, (स्त्रीणाम्) 380, 412, 456
 प्रजनयावहै (प्रजाः) 414
 प्रजया 133, 134, 199, (किं करिष्यामः) 252, (अस्माकम्) 309
 प्रजया च पशुभिः स्वाहा 280
 प्रजा 33, 50, 53, 193, 199, 321, 322
 प्रजाः 28, 30, 31, 42, 55, 124, 142, 143, 144, 163, 196, (प्रपश्यः) 269, (बह्वी) 292, (ततः) 353, (ओताः) 355, 361, (सप्तम) 387, (तर्पयति) 394, 409, 422, (तव) 449, (वस्ते) 458
 प्रजाकामः 28
 प्रजाकामा 29
 प्रजाकामो वै प्रजापतिः 28
 प्रजातन्तुम् 53
 प्रजाति 53, 60, 268, (ऋक्साम्नोः) 421
 प्रजातिम् 305, 313
 प्रजात्यै स्वाहा 273
 प्रजानम् (प्रज्ञावान्) 15, 453
 प्रजाना जनयिता 458
 प्रजापतये 100, 173, (स्वाहा) 273
 प्रजापति. 28, 29, 30, 31, 67, 81, 83, 93, 100, 119, 167, 168, 172, 194, 196, 259, 276, 277, 282, 291, 309, 322, 328, 331, 336, (विश्वात्मा) 337, 338, 341, 355, 363, (अजयत्) 377, 381, (असृजत) 386, 389, 390, 391, (अपीळयत्) 393, 399, (मनस्तत्) 399, (योऽय पवते) 400, (अग्र आसीत्) 409, 412, 460, (अमृतत्वमगच्छत्) 460, (सवेशोऽस्तमित) 467, 471
 प्रजापतिः प्राजिजनयित 445
 प्रजापति. साम 410
 प्रजापतिम् (पितरम्) 121, (उपाधानम्) 388
 प्रजापतिमात्रा. 383
 प्रजापतिं ब्रह्मासृजत 458
 प्रजापतिरिति होनाच 229
 प्रजापतिरेव निधनम् 418
 प्रजापतिर्भूतोऽव वासि 449
 प्रजापतिर्वै कः 433
 प्रजापतिलोकम् 302
 प्रजापतिलोके (आनन्द) 245
 प्रजापतिलोकेषु 219
 प्रजापतिवतम् 30
 प्रजापतिश्च ह वै मृत्युश्च सयेताते 426
 प्रजापतिसकाशम् 167
 प्रजापतेः 58, 92, 93, 172, 454
 प्रजापतेः सभा वेश्म प्रपये 172
 प्रजापतौ 171, (पितरि) 258, (साम) 418
 प्रजाम्यः 173
 प्रजाम् (न कामयन्ते) 252, (सप्तम) 388

श्वे 283-300 को 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-474

प्रजा मे 452
प्रजायते 231; (प्रजया) 322
प्रजायते ह प्रजया पशुभिः 267
प्रजायन्ते 28, 30, 41, 340
प्रजायमाना रेतसा 267, 268
प्रजायेय 137; (अय) 190
प्रजावान् 412, 455
प्रजास्तत्र यत्र विश्वाऽमृतोऽसि 338
प्रजिघाय 301, 307
प्रज्ञम् 49
प्रज्ञया वाचं समारुह्य 317
प्रज्ञया सत्यं संकल्पम् 315
प्रज्ञया हि विपश्यति 304
प्रज्ञयेति 305
प्रज्ञयैव धियो विज्ञातव्यम् 317
प्रज्ञा 67; (पूर्व-) 247; (सा) 304;
(एकमङ्गम्) 317
प्रज्ञा कुर्वीत ब्राह्मणः 251
प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी 294
प्रज्ञात्मा (भुङ्क्ते) 324
प्रज्ञानघनः 48, 255
प्रज्ञानघनम् 49
प्रज्ञानम् 67, 318
प्रज्ञा नाम देवता 307
प्रज्ञानेशः 67
प्रज्ञानेशम् 67
प्रज्ञानेशो लोकः 67
प्रज्ञानेन 18
प्रज्ञापयेत् 317
प्रज्ञापेता (वाक्) 317
प्रज्ञास् 32
प्रज्ञामात्राः (प्राणे) 318; (दश) 318
प्रज्ञायन्ते (वाचा) 233
प्रज्ञायै 316
प्रज्ञा वा एषा तस्य साम्नः 406
प्रज्ञवान् 407

प्रज्ञेत्येनद्रुपासीत 232
प्रज्ञेन 67
प्रणयनात् 34
प्रणवः 43, 74, 75, 374; (प्रतिष्ठा) 375
प्रणवम् (पुरोगम्) 373, 375
प्रणवात्पम् 354; (प्रणेतारम्) 345
प्रणवेन 285
प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा 43
प्रणाय्याय 100
प्रणीती 363
प्रणीयते 7, 34
प्रणुदति 327
प्रणुदेत् 346
प्रणेतारम् 336, 345, 354
प्र णो जीवातवे सुव 463
प्रणोय 13
प्रणौति 74
प्रतरेत (विद्वान्) 286
प्रतर्दनः 314; (दैवोदासिः) 313
प्रतापवत् 353
प्रतापवती (तनूः) 336
प्रतापन्ते 166
प्रतिकल्पन्ते 246
प्रतिगरम् 52
प्रतिगुणाति 52
प्रतिगृह्णन् (ब्राह्मणः) 465
प्रतिगृह्णाति 147, 233; (बाह्वि) 264
प्रतिगृहीयात् 265
प्रतिग्रहः 417
प्रतिघ्राय 307
प्रतिचक्रमिरे 130
प्रतिचक्रमे 109, 301, 323
प्रतिचक्षणाय 211, 407
प्रतिजज्ञे 109, 117
प्रतिजायसे 31

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सु 38-47 मां 48-49 ते 50-61 रे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

प्रतिज्ञातो म एष वरः 270
प्रतिष्ठति 10, 119, 176, 180, 195;
(समे) 266
प्रतिष्ठसि 31
प्रतिदेवतासु 47
प्रति धक्षति 92
प्रतिधीयते 66
प्रतिन्यायम् (आद्रवति) 241; (प्रतियोनि)
245
प्रतिपत् 444; (कार्या) 459
प्रतिपत्स्ये 130
प्रतिपदम् (पथः) 269
प्रतिपद्भिः (बह्विभिः) 469
प्रतिपद्यते 102; (यमेप न) 241; (किंच)
371
प्रतिपयन्ते 29; (पन्थानम्) 269
प्रतिपयेत 106
प्रतिपश्य 12
प्रतिपादयेत् 39
प्रतिपालयांचकार 82
प्रतिपुरुषः 334
प्रतिपुरुषम् 328
प्रतिपूर्णः 115
प्रति पेक्षति 93
प्रतिपेदिरे 372
प्रतिपेदे 141, 187; (निविदा) 226
प्रतिप्रतिः 181
प्रतिबुद्धः (आत्मा) 250
प्रतिबुध्यते 316, 323
प्रतिबोधनाय 328
प्रतिबोधविदितम् 7; (मतम्) 7
प्रतिब्रूहि (इमं प्रपय) 432
प्रतिभाति 16
प्रतिभान्ति 140
प्रतिमन्वानः 111
प्रतिमा 294
प्रतिमोक्षति 333

प्रतिघन्ति 303
प्रतियोनि (आद्रवति) 241, 245
प्रतिरक्षन्ति 400
प्रतिरूपः 24, 200, 211, 234, 321,
395, 407, 409
प्रतिरूपम् 167; (जातम्) 230
प्रतिरूपा चाक्षुषी 303
प्रतिलेहयन्ति 191
प्रतिलोमम् 201, 278
प्रतिलोमरूपम् 323
प्रतिलोमाः 278
प्रतिवक्ता 130
प्रति वक्ष्यति 92
प्रतिविधिभूतात्मनः 332
प्रतिविहिता (परस्तात्) 317
प्रतिवेशः 51
प्रतिवेशोऽसि प्र मा भादि 51
प्रतिशरीरेषु 329
प्रतिशाखानाडीरुहस्राणि 33
प्रतिशुभाव भोः इति 268
प्रतिशृणोति 154
प्रतिश्रुत्कायां पुरुषः 321
प्रतिष्ठमाने 30
प्रतिष्ठा 10, 47, 55, 60, 62, 122,
132, 151, 174, 232, 233, 231,
235; (चक्षुः) 266, 268, 359,
360, 375; (साम्नः) 404; (वा एषा
तस्य साम्नः) 406; (प्रय्यै विपायै)
418, 472
प्रतिष्ठां लोकम् 78
प्रतिष्ठां वयं लोकान् सामाभिर्स्थापयामः 78
प्रतिष्ठाः (चतस्रः) 391
प्रतिष्ठानन्द इत्येनदुपासीत 234
प्रतिष्ठापितम् 328
प्रतिष्ठाम् 13, 17, 57, 121, 183;
(अभिन्दत्) 375; (जनयै) 415

पृष्ठे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

प्रतिष्ठामे 448, 449
प्रतिष्ठायै 123; (स्वाहा) 273
प्रतिष्ठावान् 407
प्रतिष्ठासंस्तावम् 78; (हि साम) 78
प्रतिष्ठास्यामि 37
प्रतिष्ठितः 43, 132, 176, 183, 229;
(होता) 448
प्रतिष्ठितम् 30, 31, 32, 77, 100, 191
प्रतिष्ठिता 32, 59
प्रतिष्ठिताः 37, 236
प्रतिष्ठिते 37
प्रतिष्ठितौ (अन्योन्यस्मिन्) 259, 405
प्रतिसंहितानि (शरीराणि) 435
प्रतिसंददत् (Read प्रतिसंदिदेश !) 375
प्रतिसंदिदेश (गायत्रीम्) 373, 375
प्रतिसंधत् 450, 451
प्रतिसृत्वरेण 366
प्रतिसृप्य 123
प्रति स्त्री सह शेते 89
प्रतिहताः 386
प्रतिहरति 421, 467
प्रतिहरमाणानि 82
प्रतिहर्ता 82
प्रतिहर्तारम् 80
प्रतिहारः 84, 85, 86, 87, 88, 89,
90, 91; (असौ) 398, 414
प्रतिहारभाजिनः 87
प्रतिहारम् 80, 82, 386, 387, 388,
392
प्रतिहारात् 379
प्रतिहारो वा अस्य सः 418
प्रतिहृताः 87
प्रतीकम् 192
प्रतीकानि (उपजहार) 269
प्रतीकेन 191, 192
प्रतीक्षा 12

प्रतीची 103; (दिक्) 112, 176, 237
प्रतीचीम् 28
प्रतीच्छथ (किमस्मत्) 365
प्रतीच्यः 84, 96, 144, 225
प्रतीच्यां दिशि 230
प्रतीतः 12
प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं बत्स्याव इति 270
प्रतीदर्शः 465
प्रतीदः (प्रकृतिमयः) 329, 367; (वाक्यम्)
367
प्रताभिः 14
प्रतिः 417
प्रतिम् (साम्न्) 437
प्रत्नस्य 106
प्रत्यक्षादपिः (देवाः) 236
प्रत्यक्षम् 50, 122; (तद्दे) 376
प्रत्यक्षमन्नम् 399
प्रत्यक्षमेव (गायन्ति) 421
प्रत्यग् 23, 88, 101, 288, 359
प्रत्यगात्मानम् 21
प्रत्यङ् (सर्वाणि रूपाणि) 395
प्रत्यचति 439
प्रत्यञ्चः 96, 237; (लोकाः) 402
प्रत्याश्चि (सर्वाणि रूपाणि) 395
प्रत्यजन्ति (अङ्गानि) 439
प्रत्यनुभवति 34
प्रत्यनुभूतम् 34
प्रत्यपयत (इन्द्रः) 373
प्रत्यवध्यत 187
प्रत्यभिमुखीत् 393
प्रत्ययम् (दृष्टं नाम) 339
प्रत्यर (विशति—) 284
प्रत्यवसृप्य 202
प्रत्यस्ता (मृता) 249
प्रत्यस्य 381
प्रत्यस्यति 309

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सु 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

प्रत्यहरिष्यः 82	प्रदूषेत 134
प्रत्याख्यातुम् (अर्हति) 270	प्रदेयम् 417
प्रत्याचक्षीत 60	प्रद्योतते (हृदयाम्) 247
प्रत्याचक्षीरन् 306	प्रद्योतेन 247
प्रत्याजायते 302	प्रद्राणकः 79
प्रत्याद्भुत्य 389	प्रधयः 367
प्रत्याधानम् 203	प्रधाक्षीः 108
प्रत्यायनम् 107	प्रधानः (कर्ता) 339
प्रत्याश्रवयति 465	प्रधानक्षेत्रज्ञपातिः 299
प्रत्याभावितमसि 274	प्रधानजैः 298
प्रत्यास्वर 72; (इत्यमुम्) 72	प्रधानम् 284
प्रत्याह 301	प्रधानस्य (उपलब्धिः) 339
प्रत्याहारः 342	प्रधानान्तःस्थ 339
प्रत्युच्यः (त्वयायम्) 432	प्रधावपांचकार 438, 439
प्रत्युदाः 163	प्रधिः 194
प्रत्युहेत्यव्वीत् 413	प्रधिना 361
प्रत्येनसः 246	प्रधिनागादित्येवाहुः 194
प्रत्येयाय 109, 111	प्रधिर्वित्तम् 194
प्रत्यैरयतम् 210	प्रध्मायति 146
प्रत्यौहृत् 177, 413	प्रध्वंसनः 212, 257
प्रथमः 9, 11, 38, 48, 93; (पादः) 474	प्रपञ्चः 297
प्रथमजम् 259	प्रपञ्चोपशमः 49
प्रथमजाः 60	प्रपञ्चोपशमम् 49
प्रथमजान् 373	प्रपतनम् (शिखरिणाम्) 326
प्रथमं प्रियते 441	प्रपतन्ति 340
प्रथमया आवृता 442	प्रपतिष्णुनि (वयांसि) 410
प्रथमा 31, 414	प्रपदन्म् 166
प्रथमास्तमिते 87	प्रपदनाय (आवृणोत) 472
प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यम् 259	प्रपप 390, 418; (प्रतिबृद्धि) 432
प्रथमोदिते 86	प्रपपते 294, 347
प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति 9	प्रपयन्ते 24
प्रथयन्निव (गायति) 402	प्रपयस्व 51
प्रदधिष्यन्ते (अप्रतिष्ठाः) 446	प्रपये 103, 104, 172; (शरणम्) 299
प्रदास्यन्ति 429	प्रपयै 65
प्रदिशः 288, 361	प्रपचः 92
प्रदीपप्रतापवत् 353	प्रपन्नम् (देवतासु) 428

श्वे 283-300 की 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शी 373-376 जे 377-474

- प्रपश्यन् 358
प्रपूर्व्याम् (व. 1. प्रपूर्व्याम्) 279
प्रप्लवते 468
प्रबद्धः 142
प्रबद्धाः (एताः) 391
प्रबवाव 115
प्रहृते 184
प्रभवः 151; (देवानाम्) 289, 293
प्रभवन्ति 37, 42; (प्रजाः पशवः) 422
प्रभवन्ते 41
प्रभवाम्यथौ 27, 48
प्रभाहि 51
प्रभियन्ते 27
प्रभुः (पुरुषः) 290; (साक्षी) 341
प्रभुम् (ईशानम्) 291
प्रभुम् (कारयितारम्) 330
प्रभुचिमितम् 165; (हिरण्यम्) 165
प्रभूतिः (इति शैलनाः) 422
प्रभूरसि 274
प्रमदः (मा) 53
प्रमदत (मा) 365
प्रमदितव्यम् (न) 53, 54
प्रमाणतः 341
प्रमाणम् 341
प्रमादः 331
प्रमादात् 46
प्रमायाति 56
प्रमायन्तम् 16
प्र मा यन्तु ब्रह्मचारिणः 51
प्रमायुकम् 187
प्रमीपते 322, 371; (कालः) 341
प्रमुक्तम् 12
प्रमुच्य 172
प्रमुच्यते 21 (बन्धनात्) 245
प्रमुच्यन्ते 27; (कामाः) 248
प्रमुदः 239
प्रमूढाः 40
प्रमुष (अतीयात्) 427
प्रमेयः 341
प्रमेयस्य (उपलब्धिः) 341
प्रमोदः 56
प्रमोदो मे 451
प्रयच्छानि 386
प्रयतः 21, 142
प्रयत्नेन 350
प्रयत्यः (प्रजाः) 269
प्रयाद्भिः (पुनः पुनः) 269
प्रयम् 66
प्रयन्ति 58, 124, 276, 301
प्रयथौ 436
प्रयाताः (ब्रह्मणोऽन्तिकम्) 356
प्रयान्ति 40
प्रयियासन्तम् (राजानम्) 246
प्रयुक्ता 36
प्रयुतपा 385, 396
प्रयुयात् 383
प्रयोगकल्पः 342
प्रयोगस्थम् 338
प्रयोग्यः 171
प्रयोजयेत् 287
प्ररोहति 231
प्ररोहेयुः 275
प्ररोहेयुः पलाशानि 123
प्रलम्बैरन् 391
प्रलोभदण्डम् (धनुः) 346
प्रवक्ष्यन् 52
प्रवक्ष्यन्ति 365
प्रवक्ष्यामि 24
प्रवचनम् 50
प्रवचनेन 18, 46
प्रवण 120
प्रवता 51

ई 1-5 के 6-10 फ 11-27 म 28-37 छं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 दे 62-67
छां 68-173 च 174-282

प्रवृत्तिम् 361
प्रवृत्ति 308
प्रवर्णीयः (आत्मरूपेण) 337
प्रवराणाम् 270
प्रवर्तकः (सत्त्वस्य) 290
प्रवर्षति 128
प्रवृजतुः 168
प्रवृज 36, 169, 323
प्रवृजसांचके 115
प्रवृहः 453
प्रवृहणः जैवालः 77, 78, 121
प्रवृहणस्य जैवलेः (आस) 270
प्रविभज्य 30, 32
प्रविलीयन्ति 46
प्रविदिक्ताभुक् 48
प्रविदिक्ताहारतरः 236
प्रविवेश 121, 122, 267, 268, 312
प्रविशानि 51
प्रविष्टः 24, 186; (गहने) 250
प्रविष्टौ 19
प्रवृद्धेत् 27
प्रवृह्य 17
प्रवेदयते 51
प्रवेदयन्ति 40
प्रवोचत् 210, 360
प्रवृजन्ति 252
प्रवृजित 355
प्रवृजिष्यन् 253
प्रवृज्याज्यम् 346
प्रवृजिनः 252
प्रवृशन्ति 195
प्रवृशंसा 192
प्रवृशंसाकामाः 86
प्रवृशंस 217
प्रवृशस्य (उत्क्रम्य) 356
प्रवृशन्तचित्ताय 41

प्रवृशन्ताः 46
प्रवृशसनम् 125
प्रवृशसने (अक्षरस्य) 225
प्रवृशस्ति (सर्वमिदम्) 260
प्रवृशम् 36, 325, 333
प्रवृशन् 28; (पञ्च) 125, 269
प्रवृशोपनिषत् 28-37
प्रवृशौ 223
प्रवृशितव्यम् 54
प्रवृश 16
प्रवृष्टं दृष्टे 212
प्रवृत्त्वान् 363
प्रवृत्तात्मा 343, 350
प्रवृत्तीदम् 287
प्रवृत्तः 371
प्रवृत्तेन 286
प्रवृत्तीः 108
प्रवृत्तात् 291
प्रवृत्तेन 343; (चित्तस्य) 350
प्रवृत्तम् 389
प्रवृत्ति (अन्नमति) 389
प्रवृत्तिः 358
प्रवृत्तिहम् 371
प्रवृत्तिव्य (उदपायम्) 308
प्रवृत्तिम् 339
प्रवृत्ति 27
प्रवृत्तः 199
प्रवृत्तम् 131
प्रवृत्ताति 286
प्रवृत्तः (देवेन सवित्रा) 447, 448
प्रवृत्तम् 295
प्रवृत्तिः 328, 339
प्रवृत्तम् 44
प्रवृत्ता (प्रज्ञा) 294
प्रवृत्तम् 12
प्रवृत्तन्ति 29
प्रवृत्तमसि 274

म्बे 283-300 की 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जै 377-474

प्रस्तावः 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91;
(इयम्) 398, 414

प्रस्तावभाजिनः 86; (एतस्य साम्नः) 86

प्रस्तावम् 80, 81, 386, 387, 388,
392

प्रस्तावेन 390

प्रस्तावो वा अस्य सः 418

प्रस्तुताः (तनवः) 336

प्रस्तुतिकामाः 86

प्रस्तुवन् 390

प्रस्तोता 81, 183

प्रस्तोतारम् 80

प्रस्तौति 52, 183, 390; (तेन प्लवते)
421, 466

प्रस्पन्दि 231

प्रस्वपिति (स यत्र) 239

प्रहाणिः (जन्ममृत्यु-) 285

प्रहिणुयात् (द्रुतम्) 307

प्रहिणोति 299

प्रहीणानि (कंसानि) 394

प्रहुतम् 191

प्रहादीयान् 314

प्रा-इति प्राणस्यामृतमक्षरम् 469

प्राक् 101, 125, 359; (उदेत्य) 447

प्राकृतम् (अन्नम्) 339

प्राकृतैः (गुणैः) 330

प्राक्-शिखाः संविशति 274

प्राची दिक् 103, 112, 176, 237

प्राचीनयोग 404

प्राचीनयोगीपुत्रः 282

प्राचीनयोग्य 52, 131, 211

प्राचीनशाल औपमन्यवः 129

प्राचीनशालाः 440

प्राचीनशालिः 437, 438

प्राचीनशालिम् (ब्रह्माणम्) 440

प्राचीम् 28

प्राचो लोकानवादिष्य 453

प्राच्यः 84, 96, 144

प्राच्यां स्थन्याम् (अयजत) 421

प्राच्यादिदिशः (न कल्पन्ते) 342

प्राच्यान् 28

प्राच्यां दिशि 229

प्राच्यो नयः 225

प्राजापत्य 4, 265

प्राजापत्यम् 177, 247

प्राजापत्याः 70, 178, 258

प्राजापत्यानाम् 87

प्राजिजनिपत 445

प्राज्ञः 20, 48, 49, 355

प्राज्ञ आत्मा 322, 324

प्राज्ञेन (आत्मना) 242, 245, 367

प्राञ्चलयेत् 141

प्राञ्चाली (v. l. प्राञ्चालीत्) 141

प्राञ्चः 96, 237

प्राण 31

प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति 29

प्राणं वाचि जुहोति 307

प्राणं वायुरभिदधाति 466

प्राणः 6, 29, 30, 32, 33, 34, 35,

39, 41, 42, 43, 45, 46, 52, 55,

59, 62, 63; (साम) 68, 72, 76,

77, 81, 83, 85, 88, 101, 104,

106, 107, 110, 114, 115, 116,

117, 121, 126, 131, 133, 139,

140, 141, 142, 146, 156, 159,

171, 174, 176, 178, 181, 182,

183, 186, 192, 193, 194,

394; (मध्यमः) 196, 197, 200,

203, 209, 216; (देवः) 227;

(अनुत्क्रामति) 247; (अशरीरः) 249;

(उत्क्रमिष्यन्) 268, 304, 311,

312; (प्रज्ञात्मा) 315, 316, (एकम्

श्रे 283-300 की 301-324 मे 325-357 वा 358-363 वा 364-367 वा 368-372
श्री 373-376 जै 377-474

प्राणस्य प्राणम् 251

प्राणस्य वै कामायायाज्यं याजयति 233

प्राणस्यापः शरीरम् 194

प्राणस्येदं वशे सर्वम् 32

प्राणाः 35; (सप्त) 42, 100, 104, 105,
121, 122, 150, 153, 177;
(सर्वे) 202, 210, 216, 247,
348, 392, 393, 417, 434,
458, 465; (दश) 227; (अभिसमा-
यन्ति) 243; (उत्क्रामन्ति) 248;
(विविद्मानाः) 267; (विप्रतिष्ठन्ते)
316, 323

प्राणा इत्येवाचक्षते 122

प्राणामयः 34

प्राणाख्यः 325, 345

प्राणात् (क्ते) 262

प्राणादन्तरः 222

प्राणादन्नम् 468

प्राणादित्यौ 335

प्राणादुदेति 197

प्राणाद्धेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते 59

प्राणाद्वाक् 468

प्राणाधिपः (संचरति) 295

प्राणान् 28, 122, 202; (प्रपीड्य) 287,
345, 428

प्राणानां संकल्पस्थै मन्वान् संकल्पन्ते 150

प्राणानाम् 197

प्राणापानयोः 60

प्राणापानौ 42, 278, 449

प्राणा३ प्राणा३ हुं भा ओवा इति 421

प्राणाभ्याम् 469

प्राणाय 133; (ददाति) 156; (स्वाहा)
273

प्राणाशामः 342

प्राणयैव 245

प्राणारामम् 52

प्राणा वा आदित्याः 462

प्राणा वा ऋषयः 203

प्राणा वाव रुद्राः 104

प्राणा वाव वसवः 104

प्राणा वावादित्याः 105

प्राणा वै गयाः 264

प्राणा वै यशः 203

प्राणा वै रुद्राः 462

प्राणा वै वसवः 462

प्राणा वै सत्यम् 202, 205

प्राणा हीदं सर्वं रोदयन्ति 462

प्राणा हीदं सर्वं वस्वादत्ते 462

प्राणा हीदं सर्वमाददते 462

प्राणि 67, 264

प्राणिनि 7, 191, 427

प्राणितुं न शक्नोति 307

प्राणी 88

प्राणे 25, 31; (अस्मेति) 197; (क्षीणे)

287; (सर्वाणिः) 316; (एकधा भवति)
323, 469, 470

प्राणे तिष्ठन् 222

प्राणेद्त् (रसः) 377

प्राणेन 22, 24, 64, 121, 122; (रक्षन्)

240, 305; (अस्माकम्) 309;

(उद्गायन्) 419; (उद्गात्रा) 420;

(समर्पयति) 442

प्राणेन गन्धानाम्रोति 317

प्राणेन गन्धान् वेदेति वेद 473

प्राणेन जातानि जीवन्ति 59

प्राणेन देवान् देवल्लोकेऽधात् 425, 426

प्राणेन न पार्पं वदति 427; (ध्यायति)

427; (पश्यति) 427; (शृणोति)

427; (गन्धमपानिति) 427

प्राणेन प्रजया पशुभिराभवति 422

प्राणेन प्राप्य 456

प्राणेन हीदं सर्वमुत्तमम् 182

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

अन्नम्) 317, 328, 333, 335,
336, 338; (अन्नमयः) 340; (अन्नस्य
रसः) 340, 342, 348, 353,
355; (वाचः रसः) 377; (तत्साम)
395; (वायुः सः) 396; (उद्गीतः)
399; (इति ब्रूयात्) 405; (वाचि
प्रतिष्ठितः) 405; (भूतम्) 409,
413; (एव उत्) 417; (देवानामुद्गाता)
420; (श्रोत्रं गिरति) 433; (वाचं
गिरति) 433; (मनो गिरति) 433;
(चक्षुः गिरति) 433; (उक्थस्यात्मा)
433; (यदा उत्क्रामति) 455;
(उष्णतरः) 455, 456, 467, 471

प्राणः पृथग्वर्त्मा 133

प्राणः प्रजा 190, 193

प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः 338

प्राणः प्राणं ददाति 156

प्राणः प्राणेन याति 156

प्राणः प्राणेषु 110

प्राणः सामवेदः 193

प्राणः स्थूणा 203

प्राणः स्वसा 156

प्राण आचार्यः 156

प्राण इति (एको देवः) 227, 230

प्राण उद्गीथः 402, 423

प्राण एजति निःसृतम् 25

प्राण एनाम् नुनुदे 426

प्राण एव पुरोऽनुवाक्या 214

प्राण एव प्रज्ञात्मा 318

प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः 107

प्राण एव भूत्वा वायुमप्येति 469

प्राण एव सम्राडिति 233

प्राण एव साम 432

प्राण एवामृतम् 315

प्राण एवायतनम् 233

प्राणकर्माणि 339

प्राणत् 43

प्राणम् 186

प्राणन्तः 121, 122; (प्राणेन) 267,
268

प्राण देवा अनुप्राणन्ति 55

प्राणबन्धनं हि सौम्य मनः 142

प्राणभृत् 194

प्राणम् 23, 28, 33, 37, 58, 142;

(आसन्न्यम्) 179, 180, 192, 194;

(प्रज्ञात्मानम्) 312, 313; (धारयेत्)

342; (उद्गीथम्) 368, 408, 440

प्राणमत्यवहत् 428

प्राणमनुहरन्तम् 472

प्राणमयः 55, 192, 248, 396

प्राणमयम् 58, 60

प्राणमयात् 56

प्राणमिति द्वे अक्षरे 434

प्राणमेवोपाश्रयते 142

प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति 59

प्राणं प्राणन्तम् 315

प्राणवती (तनूः) 336

प्राणवान् 340

प्राणशरीरः 102, 329

प्राणशरीरनेता 44

प्राणसंश्लिप्तम् 106

प्राणसंस्पर्शेन (उज्ज्वलति) 345

प्राणसंहितम् 385

प्राणसंचारिणी (नाडी) 343

प्राणसंज्ञको जीवः 342

प्राणसमृद्धः (भूत्वा) 340

प्राणस्तेजसि संपश्यते 142, 146

प्राणस्त्वेव आत्मनः 131

प्राणस्य 194

प्राणस्य का गतिरिति 78

प्राणस्य पुरुषः शरीरम् 434

श्लो 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्लो 373-376 जै 377-474

प्राणस्य प्राणम् 251

प्राणस्य वै कामायायाज्यं याजयति 233

प्राणस्यापः शरीरम् 194

प्राणस्येदं वशे सर्वम् 32

प्राणाः 35; (सप्त) 42, 100, 104, 105,
121, 122, 150, 153, 177;
(सर्वे) 202, 210, 216, 247,
348, 392, 393, 417, 434,
458, 465; (दश) 227; (अभिसमा-
यन्ति) 243; (उत्क्रामन्ति) 248;
(विविदमानाः) 267; (विप्रतिष्ठन्ते)
316, 323

प्राणा इत्येवाचक्षते 122

प्राणामयः 34

प्राणाख्यः 325, 345

प्राणात् (ऋते) 202

प्राणादन्तरः 222

प्राणादन्नम् 468

प्राणादित्यौ 335

प्राणादुदेति 197

प्राणाद्धेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते 59

प्राणाद्वाक् 468

प्राणाधिपः (संचरति) 295

प्राणान् 28, 122, 202; (प्रवीड्य) 287,
345, 428

प्राणानां संकष्टस्यै मन्त्रान् संकल्पन्ते 150

प्राणानाम् 197

प्राणापानयोः 60

प्राणापानौ 42, 278, 449

प्राणा३ प्राणा३ हुं भा ओवा इति 421

प्राणाभ्याम् 469

प्राणाय 133; (ददाति) 156; (स्वाहा)
273

प्राणायामः 342

प्राणायैव 245

प्राणारामम् 52

प्राणा वा आदित्याः 462

प्राणा वा ऋषयः 203

प्राणा वाच रुद्राः 104

प्राणा वाच वसवः 104

प्राणा वावादित्याः 105

प्राणा वै गयाः 264

प्राणा वै यज्ञाः 203

प्राणा वै रुद्राः 462

प्राणा वै वसवः 462

प्राणा वै सत्यम् 202, 205

प्राणा हीदं सर्वं रोदयन्ति 462

प्राणा हीदं सर्वं वस्वादत्ते 462

प्राणा हीदं सर्वमाददते 462

प्राणि 67, 264

प्राणिति 7, 191, 427

प्राणितुं न शक्नोति 307

प्राणी 88

प्राणे 25, 31; (अस्तेमेति) 197; (क्षीणे)
287; (सर्वाणिः) 316; (एकधा भवति)
323, 469, 470

प्राणे तिष्ठन् 222

प्राणेदत् (रसः) 377

प्राणेन 22, 24, 64, 121, 122; (रक्षन्)
240, 305; (अस्माकम्) 309;
(उदगायन्) 419; (उद्गात्रा) 420;
(समर्पयति) 442

प्राणेन गन्धानामोति 317

प्राणेन गन्धान् वेदेति वेद 473

प्राणेन जातानि जीवन्ति 59

प्राणेन देवान् देवल्लोकेऽधात् 425, 426

प्राणेन न पापं वदति 427; (ध्यायति)

427; (परयति) 427; (गृणोति)

427; (गन्धमपानिति) 427

प्राणेन मजया पशुभिराभवति 422

प्राणेन प्राप्य 456

प्राणेन हीदं सर्वमुत्तम्यम् 182

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 ख 28-37 सु 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

प्राणेन व्युत्पत्ति 73
प्राणेनामृतत्वमाप्नोति 315
प्राणेनोद्गता दीक्षामहा इति 427
प्राणेनोपसमैप्सन् 422
प्राणे भूतानि युज्यन्ते 263
प्राणे भूतानि सम्यक्चि 263
प्राणैः (देवाः) 316, 323
प्राणे मृत्युपाशः 466
प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् 59
प्राणेषु 85, 110, (विज्ञानमयः) 251
प्राणेषु पञ्चविधं साम 85
प्राणै 31, 43, 195
प्राणैरपमृश्विन् (दक्षिणाक्षिपुरुषः) 259
प्राणोऽग्निः 349
प्राणोऽग्निं परमात्मा वै 338
प्राणोऽकारमनोयुक्त्या 343
प्राणो धूमः 271
प्राणोऽध्यात्मम् 435
प्राणो नरकः 473
प्राणो नाम देवता 307
प्राणोऽपानो ध्यानं इत्यष्टावक्षराणि 263
प्राणो ब्रह्म 115, (कौषीतकिः) 306
प्राणो ब्रह्मेति 233
प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुः 262
प्राणो ब्राह्मणः 156
प्राणो भूत्वाग्निर्दीप्यते 168
प्राणो भूत्वाऽऽदित्य उदेति 468
प्राणो भूत्वा वायुः (प्राविशत्) 428
प्राणो भ्राता 156
प्राणो मनुष्याः 193
प्राणो माता 156
प्राणो मित्रम् 434
प्राणो वा अन्नना रसः 181
प्राणो वा अमृतम् 198
प्राणो वा अयास्यः 425, 426
प्राणो वा आयुः 315

प्राणो वा आशाया भूयान् 156
प्राणो वा इद् सर्वं भूतं यदिद् किञ्च 104
प्राणो वा उक्थम् 262
प्राणो वाच कः 471
प्राणो वाच ज्येष्ठः 471
प्राणो वाच ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च 121
प्राणो वाच सप्तर्षिः 110
प्राणो वाच साम्नः सुवर्णम् 404
प्राणो वाच साम्नोऽसुः 405
प्राणो वाचामः 471
प्राणो वाचैन तद्वाविशत् 458
प्राणो वाचोद् 471
प्राणो वै क्षत्रम् 263
प्राणो वै गन्धर्वः 458
प्राणो वै गायत्रम् 403
प्राणो वै गोपाः 458
प्राणो वै ग्रहः 215
प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च 266
प्राणो वै पतङ्गः 457
प्राणो वै परमं ब्रह्म 233
प्राणो वै बलम् 264
प्राणो वै ब्रह्म 458
प्राणो वै यजुः 263
प्राणो वै यज्ञस्योद्गता 213
प्राणो वै रम् 262
प्राणो वै वायुः 349
प्राणो वै साम 263
प्राणोऽसौ लोहः 193
प्राणोऽसि प्रहात्मा 315
प्राणो ह पिता 156
प्राणो हिंसारः 85
प्राणो हि भूतानामायुः 35
प्राणो हि वा अन्नानां रसः 181
प्राणो हिंस् सर्वमुत्पापयति 262
प्राणो ह्यविज्ञानः 193
प्राणो ह्यापः 141

श्वे 283-300 को 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-474

- प्राणो ह्येवैतान् सर्वान् संवृद्धक्ते 110
प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति 122, 156
प्राण्य इति 436
प्राण्याच्चैवापान्यात् (एकं व्रतम्) 197
प्राण्यात् 57
प्रातः 82, 130, 145, 194
प्रातःसवनम् 94, 104, 374, 462
प्रातःसवनस्य (उद्वेगम्) 402
प्रातःसवनेषु 373
प्रातरनुवाकः 364, 365
प्रातरनुवाकस्य 94
प्रातरनुवाके 118, 119; (उपाकृते) 446
प्रातरादित्यमुपतिष्ठते 274
- प्रातर्दनम् 307
प्रातर्वः प्रतिवक्तास्मि 130
प्रातिश्रुक्तः 209, 228
प्रातिष्ठते 32, 33
प्रातिष्ठन्ते 30
प्रादुर्बभूव 8
प्रावृद्धः (पितरं प्राह) 262; (भालुः) 451
प्रादेशमात्रम् 133
प्रादेशमात्रात् (वा इत एता) 456
प्रादेशमात्रादुद्धक् 473
प्रादेशाद्गुष्ठमानम् 353
प्रापत् 303
प्रापतन् 63
प्रापति (v l प्रापदिति) 115
प्रापत्सि 104
प्रापयत 65
प्रापय न आचार्यकुलम् 112
प्रापापिष्यथ 382
प्रापितोऽसि 253
प्राप्तवान् 17
प्राप्तिम् (सुनिर्मलाम्) 290
प्राप्नोति (राज्ञः) 380
प्राप्य (अन्तं कर्मणः) 248
प्रायणान्तमोकारमभिव्यापति 35
प्रायुवन् 383
प्रार्थयन्ते 21
प्रावरणम् 236
प्रावृहत् 119
प्राव्राजीः 169, 170
प्रास्नीपुत्रः 282
प्राश्वेतरस्याः प्रयच्छति 279
प्राश्वसन् 471
प्रासिष्यन्ति (अग्नौ) 380
प्रास्तः (उदके) 208; (अग्नौ) 380
प्रास्ता 353
प्रास्तोष्यः 81
प्रास्पमानमग्नौ 457
प्रास्त्रवणस्य 473
प्राहैयात् (?) 365
प्रियः कीर्तः 412
प्रियङ्गवः 275
प्रियम् 56, 187; (वृवाणम्) 187
प्रियमवृषत् 254
प्रियमित्येनद्रुपासीत् 233
प्रियया (स्त्रिया) 212
प्रियत्वात् 16
प्रिया (सती) 205, 254
प्रियाप्रिययोः 171
प्रियाप्रियाम्याम् 171
प्रियाप्रिये 171
प्रिया मानसी 303
प्रियौ (अन्योन्यस्य) 453
प्रीताः 30
प्रेक्षरुवदवस्थितः 329
प्रेतम् 127, 261; (अस्माह्लोकात्) 439;
(चित्यामादपति) 441
प्रेतस्य 168; (शरीरं भिक्षया v. l. आमिक्षया)
168
प्रेताः 163

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

प्रेते 14
प्रेत्य 6, 8, 56, 58, 60, 102, 103;
(संभवः) 231; (अभिगच्छन्ति) 249

प्रेत्यास्माहोकादमृता भवन्ति 6, 8

प्रेयः 15, 187

प्रेयात् 313

प्रेयाय 436, 453

प्रेयोऽन्यस्मात् सर्वस्मात् 187

प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्दृणीते 15

प्रेरयति (मारुतम्) 357

प्रेरितारम् 285

प्रेपितम् 6

प्रेष्ठ 16

प्रेष्यन् (पिता) 312

प्रेष्यामि 105

प्रेहि तु तन 270

प्रेति 6, 66, 163, 195, 225, 231,

261, 310

प्रेष्यन् 195

प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय 16

प्रोक्तेऽशने 430

प्रोक्षितम् 177

प्रोतम् 88, 89, 90, 134, 224

प्रोताः 219

प्रोवाच 210

प्रोवास 112

प्रोष्ठपादो वारक्यः 460

प्रोष्य 121, 122, 310

प्लक्षस्य प्रास्त्रवणस्य 473

प्लवाः 10

प्लवा हितेऽदृष्टा यज्ञरूपा 40

प्लुपिणा 182

फ

फलकर्मकर्ता 295

फलहस्ताः 303

फलाना पुरुषो रसः 276

फलानि 272

फालिभिः (कृषन्ति) 368

व

वरुः दारुण्यः 72, 82, 384, 465

वागिति ह श्रिय पणायन्ति 443

वद्धः 347, 375

वाधिराः 122, 267

वाधिरान् (पर्याप्तः) 315

बध्यते 284

बन्धनम् 142

बन्धनमेवोपाश्रयते 142

बन्धनस्यस्य 332

बन्धनात् (प्रमुच्यते) 245, (मुच्येत) 350

बन्धम् 347

बन्धमोक्षयोः (कारणम्) 350

बन्धहेतुः 299

बन्धाय (विपयासक्ति) 350

बन्धुः 175

बन्धुता 418

बन्धुमत्ताय 437

बभसः 111

वभूरतुः (द्वे भार्ये) 253

बम्बमाजद्विपम् 424

बम्बेन आजद्विपेण 424

बम्भ्रम्यमाणम् (इव) 370

वर्कुः वर्षाः 234

वर्वाः 370

वर्हिः 133, 276

बल वान विज्ञानाद्भूयः 152

बल सत्यादोगीयः 264

बलम् 50, 60, 93, 152, 159, 452

बलयः 131

बलयत् 92

बलयन्तः 93

बलवान् 152

बलहीनेन 46

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-174

बलादाव भूयोऽस्तीति 153
बलिम् 31, 52, 92, 306
बलिवाहनाः (इमे प्राणाः) 472
बलिष्ठः 57
बली 152
बलीयांसः 375
बलीयांसम् 189
बलीवर्दः (पुण्यः) 380
बलेन वै पृथिवी तिष्ठति 152; (अन्तरिक्षम्)
152; (द्यौः) 152; (पर्वताः) 152;
(देवमनुष्याः) 152; (पशवो वयांसि च)
152
बस्तः 185
बास्तिः 132, 133
बास्तिरेव रयिः 133
बास्तिस्त्वेव आत्मनः 132
बहव इमेऽस्मिन् पुरुषे कामा नानात्ययाः 115
बहवो मर्याः...प्रयान्ति 276
बहवो ह्येते आदित्यस्य रश्मयः 426
बाहिः 231; (कृत्वा) 338
बाहिःप्रज्ञम् 49
बाहिरात्मक्या (गत्या) 335
बाहिरात्मा (आदित्यः) 335
बाहिर्धा 101; (भ्रियं कुरुते) 380
बाहिर्धेव वै श्रीः 380
बाहिष्पवमानम् (आसाय) 436
बाहिष्पवमाने (स्तूयमाने) 381
बाहिष्पवमानेन 82
बाहिष्प्रज्ञः 48
बाहु 56
बाहु किंच किंच मनसा प्यायति 419; (बाचा
वदति) 419; (चक्षुषा पश्यति) 419;
(श्रोत्रेण शृणोति) 419; (अपानेन
जिघ्रति) 419
बाहु चरन्ती 111, 112
बाहुदार्ढी 108

बाहुधा 28, 111; (ह्येवैव निविष्टः) 433
बाहुपाक्यः 108
बाहुपुत्रः 423, 426
बाहुभयावस्थम् 332
बाहुलः 133
बाहुल आत्मा 132
बाहुलासि 448
बाहु वा इदं सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः
स्कन्दति 276
बाहुविद् 151
बाहु वै किंच किंच पुमोश्चरति 411, 417
बाहुव्याहितो वा बाहुशो लोकः 453
बाहुशोभमानम् 436
बाहुशोभमानाम् 9
बाहु स्याम् 137; (प्रजायेय) 137, 409
बाहोर्भूयः 384
बाहुर्हं चरन्ती परिचारिणी 111, 112
बाह्विष पापं कुरुते 265
बाह्विभिर्वह्नीभिः प्रतिपाद्भिः 469
बाह्वृचाम् 435
बाह्व्यः 137
बाणम् 30
बाणवन्तौ 224
बाहस्पत्या (क्रौञ्चा) 402
बाल 15
बालम् 16
बालाः 21, 122, 135
बालाकिः 319, 321, 322, 323
बालान् (पर्याप्तः) 315
बालिशः 365, 366
बालिशान् (उपासद्) 365
बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विषाय मुनिः 218
बाल्येन तिष्ठसेत् 218
बाष्कलमन्त्रोपनिषत् 358-363
बाहुच्छिन्नः 315
बाहुम्याम् 288
बाहुम् (दक्षिणम्) 309

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 छं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

बाहू 259, 260
बाह्यः 24, 33
बाह्यदोषैः 24
बाह्यम् 32, 242
बाह्यान् (शब्दान्) 207, 255
बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु (क्रियासु) 36
बिन्दवः 351
बिन्दुः 330
विभयांचकार (याज्ञवल्क्यः) 245
विभर्ति 198; (ज्ञानैः) 295
विभर्मि 360
विभिद्ये 110; (ब्राह्मणः) 432
विभेति 56, 58, 184
विभ्यतः (एव) 374; (अन्वागमात्) 448
विभ्यति 362
विभ्वम् 287
विलम् 103
बीजम् (एकम्) 298; (भोज्यम्) 339
बीजसंभवाः (पशवः) 339
बीजस्य 339, 348
बीजानि 67; (बीणि) 137
बुडिल आश्वतराश्विः 129 132, 265
बुद्धयो वै धियः 337
बुद्धान्तम् 241
बुद्धान्ताय 241; (एव) 245
बुद्धान्ते 241
बुद्धिः 20, 26, 35, 336, 348
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि 19
बुद्धिपूर्वम् 328
बुद्धिम् 19
बुद्धिश्च न विचेष्टते 347; (विचेष्टति) 26
बुद्धीन्द्रियाणि 329
बुद्धेर्गुणेन 295
बुद्धच्यन्तःस्यः 349
बुद्ध्या 20; (शुभया) 289, 293
बुद्ध्यादीनि (स्वादुनि v. l. स्वादूनि) 339

बुध्न 103
बुभूषति 181
बुभूषति 181, 184, 266
बुभूषेत् 307
बृगलम् (अर्ध-) 185
बृहच्च तद्विषयमाचिन्त्यरूपम् 45
बृहत् 89, 199, 201, 319, 323, 354
बृहती 71, 181
बृहत्यासि 448
बृहदारण्यकोपनिषत् 174-282
बृहद्रथः (राजा) 325, 327
बृहद्रथन्तरे (पूर्वपादौ) 304
बृहन्ते 284
बृहस्पतिः 50, 71, 181, 356
बृहस्पतिना उद्गात्रा 424
बृहस्पतिम् 412, 424
बृहस्पतेः 58, 92
बो इति ह वै पशवो वाश्यन्ते 443
बोद्धव्यम् 35
बोद्धा 35, 152, 153
बोधयांचकार 201
बोधयेत् (तं न आयतम्) 241
बोभवीति 407
बोभवीमि 360
बोभुवे 362
ब्रध्नस्य (विष्टपम्) 443
ब्रवीतु भगवानिति 235
ब्रह्म 9, 17, 19, 24, 25, 27, 28, 31, 34, 35, 39, 42, 43, 44, 46; (धाम) 46; (परमम्) 47, 48, 50, 51, 52, 55; (ज्येष्ठम्) 56, 60, 65, 77, 97, 101, 102, 103, 106, 107, 108, 115, 116, 117, 118, 129, 148, 149, 150, 152, 153, 154, 163, 167, 168,

श्लो 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

169, 170, 172, 181, 187, 188,
189, 195, 198, 199; (अनन्तरम-
बाह्यम्) 211; (स्वयंभु) 212; (त्यत)
227; (विज्ञानमानन्दम्) 231; (आयाति)
246; (समश्नुते) 248; (अमृतम्)
250, 327; (निचिक्युः) 251;
(आत्मा) 253, 283; (त्रिविधम्)
285; (उपनिषत्परम्) 285; (पूर्वम्)
286; (विद्वान्) 299, 305, 311;
(त्रिपाद्) 336; (अभिष्टूयमानम्)
353, 358; (तदेव मे) 370, 394;
(तदमृतम्) 395; (तृतीयम्) 399;
(स प्राणः) 399, 408, 460, 469

ब्रह्मकोशम् (चतुर्जालम्) 346, 353

ब्रह्म खल्विदं वाच सर्वम् 333

ब्रह्मगन्धः 304

ब्रह्मगवीः 220

ब्रह्मचक्रम् (भ्राम्यते) 297

ब्रह्मचक्रे 284

ब्रह्मचर्यम् 17, 29, 30, 42, 111, 112,
115, 135, 165, 167, 171, 258,
270, 406

ब्रह्मचर्यमेव तथद्रात्रो रत्या संयुज्यन्ते 29

ब्रह्मचर्येण 28, 29, 36, 45, 164

ब्रह्मचर्येण हेव यो ज्ञाता तं (यज्ञम्) विन्दते
165

ब्रह्मचर्येण हेव सत आत्मनस्त्राणं (सत्त्रायणम्)
विन्दते 165

ब्रह्मचारिणः 334

ब्रह्मचारिणम् 51; (स्वम्) 212

ब्रह्मचारिन् 111

ब्रह्मचारि 93, 110, 115, 393; (मधु
नाशनीयात्) 414

ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा 13

ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते 56

ब्रह्मज्योतिषः (द्वे रूपके) 352

ब्रह्मणः 58; (कामाय) 206, 254

ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधया पिहितः 51

ब्रह्मणः पन्थानम् 346

ब्रह्मण आवर्तः 456

ब्रह्मणा त्विजा मनसा चन्द्रेण 213

ब्रह्मणस्पतिः 181

ब्रह्मणा 99, 203; (अनुवित्तः) 249

ब्रह्मणा वाच सर्वं वेदा महीयन्ते 52

ब्रह्मणि (अभिष्यक्तिकराणि) 287

ब्रह्मणे (किञ्चक्रुपे) 447

ब्रह्मणे प्रब्रूतेति 447

ब्रह्मणे स्वाहा 278

ब्रह्मणो नाम 163

ब्रह्मणो रूपे 204

ब्रह्मणो लोकमिति 452

ब्रह्मतत्त्वम् 288

ब्रह्म तं परादात् 206, 254

ब्रह्म तर्केण पश्यति 343

ब्रह्मतेजः 304

ब्रह्म ते ब्रवाणि 198, 319, 323

ब्रह्मत्वम् 445

ब्रह्मदत्तः चैकितानेयः 182, 403, 418

ब्रह्मद्वारपारम् 346

ब्रह्मद्वारम् 333

ब्रह्मनिष्ठम् 41

ब्रह्मनिष्ठाः 28, 47

ब्रह्मपथः 118, 347

ब्रह्मपदवी 347

ब्रह्मपराः 28

ब्रह्मपुरम् 161

ब्रह्मपुरपाः 102

ब्रह्मपुरे 43, 294

ब्रह्मप्रातः 27

ब्रह्मन्युः 135

ब्रह्म ब्राह्मण्या समपत 435

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- ब्रह्म मे वक्ष्यतीति 201
ब्रह्मयज्ञः 325
ब्रह्मयज्ञम् (v. l. for ब्रह्मजज्ञम्) 13
ब्रह्मयशः 304
ब्रह्म यशःश्रिया परिवृढम् 472
ब्रह्मयोनिम् 45, 295
ब्रह्मरसः 304
ब्रह्मर्षयः 293
ब्रह्मलोकः 30, 40, 164, 165, 244;
(एषः) 245
ब्रह्मलोकम् 36, 163, 172, 173, 302
347
ब्रह्मलोकात् (गमयति) 272
ब्रह्मलोके 18, 21, 26, 172; (आनन्दः)
245
ब्रह्मलोकेषु 47, 219
ब्रह्मवर्चस् 50
ब्रह्मवर्चसकामः 402
ब्रह्मवर्चसम् 131, 313, 412, 443
ब्रह्मवर्चसा 106, 107
ब्रह्मवर्चसी 88, 101, 403
ब्रह्मवर्चसेन 59, 60, 133, 134, 281
ब्रह्म वा इदमम् आसीत् 187; (एकमेव)
188
ब्रह्मवादिनः 94; (वदन्ति) 94, 283,
291, 337
ब्रह्मवादिनी (मैत्रेयी) 253
ब्रह्मवायम् (वदन्ति) 438
ब्रह्मवाक् 60
ब्रह्मवित् 55, 114, 220, 249
ब्रह्मविदः 19, 38, 117, 249, 284,
342
ब्रह्मविद् इव सोम्य ते मुखं भाति 117
ब्रह्मविदाम् 45
ब्रह्मविदिव वै सोम्य भासि 114
ब्रह्मविद्यया 187, 346
ब्रह्मविद्या 327
ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठाम् 38
ब्रह्मविद्याम् 38, 41, 47, 148, 149,
152
ब्रह्मविद्यावित् 333
ब्रह्म विद्वान् ब्रह्माभिप्रैति 303
ब्रह्मविषयम् 351
ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति 47
ब्रह्म वै विद्वत् 435
ब्रह्म वै बृहस्पतिः 403
ब्रह्मशालाम् (विशेषत्) 346
ब्रह्मसंसदि 21
ब्रह्मसंस्थः 93; (अमृतत्वमेति) 93
ब्रह्म साम प्राणं व्यानम् 408
ब्रह्म स्वर्गेषु 257, 282
ब्रह्महा 129
ब्रह्मा 38, 52, 67, 100, 118, 119,
120, 127, 173, 213, 214, 333,
334; (राजसः अंशः) 334, 447
ब्रह्माणम् (विदधाति) 299; (प्राचीन-
शालिम्) 440
ब्रह्मा तूष्णीमास्ते 446
ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव 38
ब्रह्माप्येति 248
ब्रह्मार्हः 301
ब्रह्मालङ्कारेण 303
ब्रह्मासन्दी 472
ब्रह्मिष्ठः 32, 212
ब्रह्मैव 249
ब्रह्मैव मनसान्यतराम् 446
ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति 248
ब्रह्मैवान्तत उपनिश्चयति 188
ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् 44
ब्रह्मैवैक कृत्विक् 120
ब्रह्मो गायत्री 377, 382, 384, 399,
400

श्वे 283-300 की 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

ब्रह्मोद्भवेन 286

ब्रह्मोपम् 223, 226, 368

ब्रह्मोपनिषद्म् 100

ब्राह्मं रूपम् 247

ब्राह्मणः 12, 41, 52, 156, 188, 189,
218, 225; (प्रज्ञां कुर्वीत) 251;
(एकमुखम्) 309; (न अधीयीत)
356; (उपववाज) 432; (नाग्लयत्)
440; (साम विद्वान्) 454

ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयात् 201

ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विय बाल्येन तिष्ठासेत्
218

ब्राह्मणकुले 453

ब्राह्मणभक्तम् 385

ब्राह्मणयोनिम् 128

ब्राह्मणयोर्वदतोर्वाचं श्रोण्यामीति 77

ब्राह्मणस्य (नित्यो महिमा) 252

ब्राह्मणहा 156; (यै स्वमसीति) 156

ब्राह्मणाः 54; (कुरुपाञ्चालानाम्) 212;
218; (भगवन्तः) 231; (विविदिपन्ति)
251, 257

ब्राह्मणान् 125, 229

ब्राह्मणानाम् 172

ब्राह्मणाञ्च निन्देत् 91

ब्राह्मणापनाः 276

ब्राह्मणापनीः (तिस्रः) 417

ब्राह्मणा वाव स्मः 364

ब्राह्मणे (उवास) 270

ब्राह्मणो मनुष्येषु 189

ब्राह्मणो वत्सेन 429

ब्राह्मीं वाव त उपनिषद्मब्रूमेति 10

ब्राह्मीम् 10

ब्रुवन्तम् (एवम्) 270

ब्रूते 367

ब्रूयात् 232, 233, 234, 235

भ

भ-इति भासयति 337

भ-इति स्त्रीणां प्रजननम् 380

भकारम् 469

भक्तम् 133

भक्तिः (परा) 300

भक्षयन् 182

भक्षयन्ति 128, 272

भग 51

भगवः 124

भगवद्द्दृष्टेभ्यः 115, 148

भगवन्तः 130, 137

भगवन्तं वा अहं विविदिपाणि 80

भगवान् 290

भगस्य 123

भगेरय ऐश्वराकः 464

भगोः 205, 253

भजन्ते 13

भजामहे (वीदं) 412

भट—355

भद्रम् 409

भय 326

भयदस्य असमास्त्यस्य 465

भयम् 12, 57, 169, 184, 242, 284,
331

भयात् तपति सूर्यः 26; (अस्याग्निस्तपति)
26; (इन्द्रश्चवायुश्च) 26

भयानि 240

भयावहानि 286

भरगत्वात् भर्मः 337

भरण्डकेष्णेन 414

भरत 326

भरते 284

भरद्वाजः 203

भरेभरे 371

भरो नाम 452

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

भर्गः (भाभिर्गतिरस्य) 337, 351
भर्गास्यः (देवः) 337
भर्गो देवस्य धीमहि 274, 337, 474
भर्जयतीति भर्गः 337
भर्ता स्वानां श्रेष्ठः पुरस्ता भवति 181
भृश 108
भवः 338, 355
भवत् 48; (भूतम्) 224
भवते 45
भवतो बाहमवित्याऽन्यानवृषि 80
भवन्तावधे वदताम् 77
भवभूतम् 297
भवानेव गच्छतु 270
भविता 12
भवितारः (Future) 403
भवितारः 437
भविष्यत् 48, 224, 336; (एव) 471
भविष्यते स्वाहा 273
भविष्यन्तः (सर्वम्) 187
भव्यम् 292, 336
भव्यात् 17
भस्मन्ति 134
भस्मान्तम् 4, 266
भाः 75, 76; (सत्यः) 260
भा३ इति 459
भा इति आदित्यः 459
भा इति चन्द्रमसम् 441
भा इति ह्येतत् परोक्षेण 442
भागः (जीवः) 296
भागकलसिम् 373
भागधेयम् 273
भागधेयी (स्यात्) 373
भागिन्यविवास्यामशनापिपासे भवतः 63
भाण् 176
भाति 25, 106, 107, 118
भातीव हि ब्रह्मवर्चसम् 443

भानवीषाः 348
भानुः 351
भान्तः 355
भान्ति 25
भाभिर्गतिरस्य (इति भर्गः) 337
भामनीः 118
भामितः 294
भायै 304
भारद्वाजः 28, 36, 211, 212, 257, 369
भारद्वाजाय 38
भारद्वाजीपुत्रः 281
भारूपः 102, 329, 371
भारूपम् 336, 345, 354
भार्गवः 28, 30
भार्गवी 59
भार्या (गन्धर्वगृहीता) 220
भार्ये (द्वे) 253
भार्येभ्यः 181
भालुकीपुत्रः 282
भाल्लविनः 422
भावगतेन 43
भावप्राप्तम् 296
भावयति 66
भावयितव्यम् 66
भावयित्री 66
भावाः 41
भा वा एषा तस्य साक्षः 406
भावान् (lustrous) 407
भावान् (सर्वान्) 297
भावाभावकरम् 296
भाविता 279
भासा 25; (स्वेन) 239
भास्करः 354
भास्याम्यहमिति चन्द्रमाः 197
भास्वतः 154

श्वे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
 झी 373-376 जे 377-474

- भास्वती (तनुः) 336
 भास्वरः 353
 भास्वरम् (रूपम्) 342
 भास्वत्वर्णः (पुरुषः) 271
 भिक्षया 168
 भिक्षाचर्यं चरन्ति 218, 252
 भिक्षाम् 111
 भिक्षित्वा (ग्रामम्) 306
 भियते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः 44
 भियते चासां नामरूपे 37
 भिनात्ति (लोभजालम्) 353
 भिन्दत् 358
 भिन्दन् 361
 भिन्धि 144
 भिन्नः (सहस्रधा) 236, 242
 भिया 54
 भिषक् (ज्येष्ठम्) 340
 भिष्यति (विद्वान्) 447
 भीः 192, 347
 भीमकर्मा 358
 भीमम् (मलम्) 417
 भीमलाः (धियः) 417
 भीरुः 294
 भीषा उदेति सूर्यः 57
 भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च 57
 भीषास्माद्वातः पवते 57
 भुक्तभोगाम् 292
 भुङ्क्ता इति 339
 भुङ्गुः लाह्यायनिः 217
 भुजते (वाचा) 426
 भुज्जीयाः 1
 भुनक्ति 189
 भुवः 51, 52, 93, 104, 336; (स्वाहा)
 273, 274
 भुव इति (यजुर्वेदात्) 446
 भुव इति बाह्व 259, 260
 भुवनम् 24, 61; (विश्वम्) 288
 भुवनस्य 111; (मध्ये) 298, 362;
 (गोपाः) 433
 भुवना (विश्वा) 359, 360
 भुवनानि (विश्वा) 292, 371, 353
 भुवनेशम् 297
 भुवम् 119
 भुवस्ते दधामि 280
 भुवे 362
 भूः 51, 52, 93, 104, 119, 336;
 (स्वाहा) 273, 274
 भूतगण 326, 355
 भूतगणम् 331
 भूतं च भवच्च भविष्यच्च 224
 भूतपालः (एषः) 251, 355
 भूतमन्यस्य 22, 23, 250
 भूतम् 48, 100, 104, 292, 336,
 409
 भूतमात्रा (दश) अधिमहम् 318
 भूतमात्राः 317; (प्रज्ञामात्रास्तु) 318
 भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोकार एव 48
 भूतं भविष्यत् (पूर्वो पादौ) 304
 भूतयोनिम् 38
 भूतविद्याम् 148, 149, 152
 भूतशब्देन 330
 भूतस्य (महतः) 207, 255
 भूतस्य भूतस्य भूतस्य 304
 भूतहनः (अमुरात्) 421
 भूतात् 17
 भूतात्मा 330; (कर्ता) 331, 332, 339
 भूताधिपतिः (एषः) 251, 355
 भूतानाम् 48, 55, 137, 196, 247;
 (कामाय) 206, 254
 भूतानि 35, 55, 101, 107, 129, 135,
 170, 196, 202, 208, 209, 210,
 244, 255, 283; (एकं भवान्ति) 316,

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- 340; (हन्ति) 346; (उच्चरन्ति) 348;
(विश्वा) 348; (सर्वाणि) 373;
(प्रणवे प्रतितिष्ठन्ति) 375, 376; (एषिरे)
424
- भूतानि तं परादुः 206, 254
भूताय स्वाहा 273
भूतिः (इति भाल्लविनः) 422
भूतिकामः 46
भूतिसि 448, 449, 452
भूतेन्द्रियार्थान् 346
भूतेभिः 22
भूतेभ्यः 208
भूतेषु 20, 134
भूत्यै 53
भूममिति वै प्रदीयते 417
भूमा 158
भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यः 158
भूमानम् 75; (गच्छेयम्) 409
भूमिं विश्वतो वृत्वा 290
भूमिबुध्नः 103; (न जीर्यति) 103
भूमिन्तरिक्षं यौरित्यष्टावक्षराणि 263
भूमीः (अप्सु शिष्टिरे) 385
भूमैव सुखम् 158
भूम्यादयः (शाखाः) 336
भूयः 140, 148, 149, 150; (तमः)
• 249
भूयसा (यज्ञेन) 177
भूयसी 149
भूयस्ते दधामि 280
भूयान् (न साधुना कर्मणा) 251
भूयिष्ठम् 137
भूरि 51
भूरिति (ऋग्वेदात्) 446
भूरिति शिरः 259, 260
भूरिधुन्न 326
भूरिभाराः 385
- भूर्भुवः स्वः स्वाहा 273, 274
भूर्भुवः स्वरिति 93, 280, 393, 426
भूस्यः 366
भृगुः 58
भृशमिव 156
भेकः 326, 343
भेदाः (चत्वारः) 357
भेषजकृतः 120
भेषजकृतो ह वा एष यज्ञः 120
भैशचर्याम् 40
भोक्ता 19, 285; (निर्गुणः) 339, 341;
(पुरुषः) 339
भोक्त्वत्वात् (चैतन्यम्) 339
भोक्त्वभावात् 284
भोक्त्वभोगार्थयुक्ता 284
भोगः (चक्षुषि) 178; (प्राणे) 178;
(वाचि) 178; (श्रोत्रे) 178; (मनसि)
179
भोगान् (पर्याहृत्य) 401
भोगार्थ 284
भोगैः (मानुष्यकैः) 244
भोग्यम् 169, 170, 285
भोजनम् 123
भोज्यत्वम् (प्रधानस्य) 339
भोज्यम् (बीजम्) 339; (त्रिगुणम्) 339
भोज्या प्रकृतिः 339
भ्रमदासे 274
भ्राजते 287
भ्राजमानेषु 40
भ्रातरः 162
भ्राता 156
भ्रातृलोककामः 162
भ्रातृव्यः 179, 410
भ्रातृव्यम् (द्विपन्तम्) 389, 408; (उपरु-
णद्धि) 422
भ्रातृव्याः 60

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-474

भ्रातृव्यान् (सप्त) 203; (अपहनानि) 374

भ्रातृहा 156; (वै त्वमसि) 156

भ्राम्यत् (लोकः) 355

भ्राम्यते 284; (ब्रह्मचक्रम्) 297

भ्राम्यमाणम् 332

भ्रुवौ 277

भ्रूणहत्या 314

भ्रूणहा (अभ्रूणहा) 243

भ्रेषन् (एति) (भ्रेषं न्येति ?) 446

म

मकारः 49

मक्षिकाः 30

मक्षिकायाः (पत्रम्) 217

मघवन् 169, 170, 171

मघवान् 30, 171

मघार्थं (श्रविष्ठाधर्मम्) 341

मज्ज—326

मज्जन्ति 16, 303

मज्जसु मृत्पुपाशः 467

मज्जा 52, 91, 139, 231, 402, 410

मज्जोपमा 231

मज्जो नाशनीयादिति वा 91

मदचीहतेषु 79

मणिसूत्रम् (मणौ) 390, 435

मणौ (मणिसूत्रम्) 390, 435

मण्डम् 293

मण्डलम् 397; (प्रस्तावः) 399; (ऊधः) 464

मण्डलानि 353

मण्डले (पुरुषः) 259, 370

मत्तं यस्य न वेद सः 7

मतम् 6, 135

मतिः 16, 67, 157; (पिता) 461

मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्या 157

मते (आत्मनि) 254

मतेः (मन्तारम्) 218; (मन्तुः) 244

मत्या (आत्मनः) 206

मत्वा धीरो न शोचति 18, 21, 26

मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति 17

मत्त्वैव विजानाति 157

मत्स्यः 302

मत्स्यम् 74

मयितादिव 409

मथ्यमानस्य 140

मदध्यभूश्च 415

मदन्यः 18

मदामदम् 18

मदिरोन्मतः 332

मदेव प्राणः 468

मद्गुः 114, 349; (ते पादं वक्त्रा) 114

मयपः 130

मद्रेषु 217, 220

मद्वाक् 468

मधु 143, 208, 209, 210, 28
393

मधुकरराजानम् 30

मधुकाय पैत्रच्याय 275

मधुकृतः 96, 97, 143

मधु क्षरन्ति सिन्धवः 274

मधुत्वम् (संपन्नाः) 343

मधु यौरस्तु नः पिता 274

मधुधाने 393

मधु नक्तमुतोषसः 274

मधुना (लाजान्) 383; (अपुनीत) 414

मधुनाड्यः 96, 97

मधुनाड्यीभिः 393

मधुनि 275

मधुपर्कम् (ययाच) 418

मधुपुत्र इति 415

मधुमत्तमा 51

मधुमत्पार्थिवं रजः 274

मधुमानस्तु सूर्यः 274

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सं 38-47 सां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

मधुमात्रो वनस्पतिः 274

मधु वाता ऋतायते 274

मध्यतः 60

मध्यतोऽदृष्टम् 259

मध्यन्दिनः 89

मध्यन्दिने 87, (भगः) 464

मध्यमः 11, 139, (प्राणः) 197

मध्यमा 414

मध्यात् 145, (आचामेति) 145

मध्ये 22, 23, 33, 144, (न) 294

मध्वद्म् 22

मध्वाल्लोपम् 393

मनः 6, 19, 26, 30, 34, 35, 37, 39,
41, 43, 52, 58, 59, 60, 63,
67, 70, 76, 85, 88, 102, 106,
110, 114, 118, 121, 133,
134, 139, 140, 141, 142, 146,
149, 159, 166, 172, 175, 177,
179, 180, (मन्वानः) 186, 192,
196, 201, (एकायनम्) 207, 255,
(ज्योतिः) 227, 228, 229; (निपक्तम्)
248, (धारयेत्) 287, (दूतम्) 306,
(अभिविसृजते) 316, (सहाप्येति) 323;
(नियन्ता) 329, 336, (प्राणस्य रसः)
340, 348, (कारणम्) 350, (यजुः)
394, (चन्द्रमाः सः) 396, (हिङ्गारः)
399, 408, (अपरिमितम्) 409,
(साम तत्) 413, (कामाना पूर्णः
हृदः) 417, (उद्गाता) 420, (वर्तनी)
446, 455

मनःकायाग्निमाहन्ति 357

मनःक्षयात् 343

मनःपादः 405

मनःपितरः 193

मनःपूतिम् 338

मनःप्रमहवान् 20

मनःप्रयन्त्यभिसन्निवृत्ति 59

मनःप्राणे (सपयते) 142, 146

मनःशान्तिपदम् 349

मनःआनन्दम् 52

मन आसीत्स चन्द्रमा. 421

मन एव यम् 417

मन एव पिता 193

मन एव सम्राट् 234

मन एव सविता 474

मन एव हिङ्गारः 402

मन एव हिङ्गारम् 388

मन एवायतनम् 254

मन एवास्यात्मा 190

मनवे 100, 173

मनश्चन्द्रमत्येति 216

मनश्चन्द्रमा 433

मनश्च वाक् च 472

मनसः 193, (खल्विमानि भूतानि जायन्ते)
59

मनसः पशव (देवताः) 418

मनसः (sic) प्राप्यते ह्यात्मा 332

मनसः शरीरम् 434

मनसः सत्त्वमुत्तमम् 26

मनसस्पतिम् 52

मनसा 26, 64, 92, 118, 121, 122,
176, 419, 420, 421, 423, 424,
457

मनसा जातानि जीवन्ति 59

मनसा जुहोमि स्वाहा 280

मनसा ध्यायन् 312

मनसा परीक्षाणि 473

मनसा निजानाति 192

मनसा चै क्षिपमभिहर्षति 234

मनसा व्याप्तम् 385

मनसा शृणोति 192

मनसा हि कामान् कामयते 215

पृष्ठे 283-300 कौ 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जै 377-474

मनसा हेव पश्यति 192
मनासि 32, 33, 36; (तिष्ठन्) 223
मनसेति 305
मनसे स्वाहा 273
मनसैवानुद्रष्टव्यम् 251
मनसैवेदमातव्यम् 22
मनसोद्वाचा दीक्षामहा इति 427
मनसोऽन्तरः 223
मनसो मनः 6, 251
मनसो वाव भूयोऽस्तीति 150
मनस्पति 149, 150
मनस्वान् 340
मनांसि 122
मनाक् 367
मनीषा 26, 67, 290, 294
मनीषिणः 19
मनीषी 3
मनुः 100, 187, 334, 445
मनुते 6, 157, 165, 208, 247, 256;
(न) 396
मनुष्यः 15
मनुष्यकामात् 77
मनुष्यगन्धर्वाणाम् 57
मनुष्यम् 187
मनुष्यलोकः 195, 443
मनुष्यलोकम् 33, 36, 214
मनुष्याः 16, 55, 185, 187, 193,
258, 405, 424, 436
मनुष्याणाम् 187, 190, 244
मनुष्यान् 149, 152, 175, 425
मनुष्येभ्यः (आशाम्) 92; (अन्ये) 114
मनोऽकृतेन 32
मनोजवा 40
मनोज्योतिः 228
मनोऽत्यवहत् 427
मनो ध्यायत् 315

मनो नरकः 473
मनो नाम देवता 307
मनो निधनम् 85
मनोनुकूले 287
मनोऽनुहरत् 472
मनोनेत्रः 455
मनोऽन्तर्दिलोकः 193
मनोऽन्वाहार्यपचनः 133
मनोपेतः 315
मनो ब्रह्मेत्युपासीत 106
मनो भूत्वा चन्द्रमाः (प्राविशत्) 428
मनोमयः 44, 52, 56, 102, 192,
248; (अयं पुरुषः) 260, 329,
396
मनोमयः प्राणशरीरनेता 44
मनोमयम् 58, 60
मनो मे 452
मनो यजुर्वेदः 193
मनोरूपम् 471
मनो वत्सः 260
मनो वा असुम् 458
मनो वा आयतनम् 267
मनो वा ऋतम् 458
मनो वा चक्षुरपानमाहुः 408
मनो वाव वाचो भूयः 149
मनो वाव साक्षः श्रीः 404
मनो वै महः 215
मनो वै परमं ब्रह्म 235
मनो वै ब्रह्मेति 234
मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा 213
मनोऽस्य दैवं चक्षुः 172
मनो ह वा आयतनम् 121
मनो ह वाव यजमानः 34
मनो हि दिविपं प्रोक्तम् 350
मनो हि ब्रह्म 149
मनो हि लोकः 149

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

मनो हि विजितास्यम् 193
मनो होच्चक्राम 267
मनो ह्यात्मा 149
मन्तव्यः (आत्मा) 206, 254
मन्तव्यम् 35
मन्ता 35, 152, 153, 337, 340
मन्तारम् (मतेः) 218; (विधात्) 318
मन्तुः (मतेः) 244
मन्तृ 225
मन्त्रः 341, 352
मन्त्रकृतः (कपयः) 408
मन्त्रम् (पठति) 338
मन्त्रयाँचक्राते 216
मन्त्रविद् 148
मन्त्राः 37, 150, 159
मन्त्राणां संकल्पन्त्यै कर्माणि संकल्पन्ते 150
मन्त्रान् 149, 155
मन्त्रानधीयीत्यथाधीते 149
मन्त्रार्यम् 349
मन्त्रेषु 39; (कर्माणि) 150
मन्त्रैः 407
मन्यति (दावोः) 437
मन्यनम् 72
मन्यम् 123; (संतीय) 272
मन्ये 123; (संस्त्रवमवनयति) 273
मन्दः 15
मन्द्रम् (स्वरम्) 357; (साध्नः) 412
मन्द्रा (आग्नेयी) 402
मन्द्रेण (अन्वाभक्तः) 374
मन्यते 195; (अवियया) 242
मन्यते (सर्वोऽस्मीति) 242
मन्यन्ते (जेष्यन्तः) 168
मन्यमानः 46; (अशाश्वतम्) 325, 359
मन्यमानाः (अन्यत्) 230
मन्ये (आत्मानम्) 250
मन्येध्वम् (मन्यध्वम्) बहु 226

मन्वानः (एवम्) 158
मन्वानस्य (एवम्) 159
मन्वानि 172
मन्वीयाः 218
मन्वीरन् 155
ममत्विनः 412, 417
मम ममेति 412, 417
मम समिद्धेऽहौषीः 278
ममेदम् 347
मयस्वि 358
मार्थे 313; (तेज इन्द्रियं यशो द्रविणं
सुकृतम्) 277
मयि प्रतिष्ठाप चाधुराकाशमनुभवति 468
मयि प्रतिष्ठायाभिर्दीप्यते 468
मयि प्रतिष्ठायादित्य उदेति 468
मयि प्राणास्त्वयि 280
मयि लोका मयि दिशश्चतस्रः 447
मयीदं मन्ये निमिषयदेजति 447
मयीदं मन्ये भुवनादि सर्वम् 447
मयूखाः (सूर्यात्) 345
मयूखे 351
मयैवेदं विज्ञायते मयादः (वाक्) 468
मयोभूः 463
मय्याप ओषधयश्च सर्वाः 447
मरणम् 14, 24, 62, 106
मरणमेवावभूयः 106
मरिष्यन् (पुरुषः) 316
मरीचयः 34, 62, 91, 96, 348
मरीचीः 62
मरीचीनां पदम् 457
मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः 457
मरीच्य इव वा एता देवताः 457
मरीष्टुशित्वा 383
मरुत् (नाम्ना) 327, 347
मरुतः 99, 188, 354
मरुत 326

श्वे 283-300 कौ 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

मरुत्वतीयम् 364, 365
मरुत्वन्तम् 376
मर्त्यः 12, 17, 24, 27, 186, 231
(अमृतो भवति) 248
मर्त्यं चामृतं च 204
मर्त्यम् 158, 171
मर्त्यलोके 14
मर्त्याः 111, 276
मर्त्यात् (शरीरात्) 227
मर्त्यान् (आविशे) 376
मर्त्यानि (अक्षराणि) 469
मर्त्यान्तिम् 269
मर्त्यामृतयोः (तीराणि) 394
मलम् (भीमम्) 417
मलेन ह्येते (गायन्तः) जीवान्ति 417
मलोद्घाताः 277
मशकः 143, 144
मशकादयः 326
मशकेन 182
मसूराः 275
महः 51, 52, 56, 60, 102
महत् 123
महतः 21
महतो मह्यिन् 291
महतोऽव्यक्तमुत्तमम् 26
महत्ताम् 151
महत्तापुन्यामिति 272
महत् सलिलम् 416
महदायम् (लिङ्गम्) 339
महद्वयम् 25; (चक्रमुद्यतम्) 25
महद्वयः 294
महद्वय 168
महद्वयः 168
महर्षिः 289, 293
महामासः 443
महात्मनः 111; (चतुरो देव एकः) 432

महात्मनश्चतुरो देव एकः 111
महात्मा 13, 294; (कुरुते) 295
महान् 26; (ध्रुवः) 251; (कीर्त्या) 60
महानिवेशः 443
महान्तमध्वानम् 235
महान्तमस्य महिमानमाहुः 111, 443
महान्तकारम् 332
महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन 60
महान् महा समघत 435
महापयः 166
महावाहणः 202
महाभूतानि 67
महाभूमौ 14
महामर्त्यः (अनुसंचरति) 241
महामनाः 88; (स्पात्) 88, 135
महामांसानि (प्रपतिष्णानि) 410
महाराजः 202; (पूर्व) 424
महार्णवानाम् 326
महावीरसंभरणानि 365
महावृषेषु 110
महाशनतमः (देवानाम्) 430
महाशने (अनश्नति) 430
महाशालः 38
महाशालाः 129, 130, 139, 365
महाश्रोत्रियाः 129, 130, 139, 365
महासंहिताः 50
महासुहृदः 268
महास्रम् 43
महिदास ऐतरेयः 105, 462
महिनाऽसि 448
महिमा 8, 43, 101, 158, 175; (नित्यः)
252; (देवस्य) 297, 337; (ब्रह्मणः)
333; (कस्यापि) 364; (महान्) 373
महिमानः (एवैषामेते) 226
महिमानम् 18, 31, 36, 44, 111, 291,
292, 360, 369, 370; (त्रैवात्स्योपसि)
370; (महान्तम्) 433

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

महिमानौ 175
महिमा महिमानं निरीक्षेत 343
महिम्नः 371
महिम्ना 69
महिम्नि (स्वे) 158; (न) 158
महीः 385
महीयते 18, 21, 162; (मांसैः) 410
महीयध्वम् 9
महीयन्ते 52
महीयमानः 169
महीया 397, 409
महीयांसः (अभ्याभजन्ति) 373
महीयान् 18
महेश्वरम् (मायिनम्) 293, 297
महोरगदष्टम् (इव) 332
मां त्रियमुपाध्वमिति 467
मांस 326
मांसम् 52, 91, 139
मांसमुद्गीयः 402
मांसानि 174, 231, 410
मांसिन (अनुलिप्तम्) 331
मांसिषु मृत्युपाशः 466
मांसौदनं पाचयित्वा 279
मां स्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव 249
मा गृधः कस्य स्विद्धनम् 1
मां चापि सह दास्यायेति 253
मा च्छित्त्वा मा व्यथिताः 310
माष्टिः 212, 257
माण्डव्यः 282
माण्डूकायनिः 282
माण्डूकायनीपुत्रः 281
माण्डूकीपुत्रः 281
माण्डूक्योपनिषत् 48-49
मातरः 162
मातरम् 135, 281; (पशुपासते) 135
मातरि 302

मातरिष्व 32
मातरिष्व 2
माता 32, 50, 156, 193; (अमाता
भवति) 243; (स्तनमन्त्राय प्रयच्छति)
445
मातृतिप्राक्षीः 219
मातुः (जायते) 438
मातृकम् (विनिर्गतम्) 357
मातृदेवः 54
मातृलोककामः 162
मातृवधेन 314
मातृवान् 232, 233, 234, 235
मातृहा 156; (वै त्वमसि) 156
मा ते मूर्धा व्यपसत् 219
मातेव पुत्रान् रक्षस्व 32
माऽव नु गा यवैतद्यजमान इति 442
मात्रा 49, 50
मात्राः 36; (पुरुषस्य) 336
मात्राम् 95, 107; (आनन्दस्य) 244;
(पेशसः) 247
मात्रामपादाय 239
मात्रे (प्रदाय) 281
मा त्वाग्नयः परिप्रवोचन् 115
मात्सर्यम् 331
मादयेमाममूं मयीति 277
माध्यन्दिनः (उद्गीयः) 387
माध्यान्दिनम् 94, 95, 104, 105; (सवनम्)
375
माध्यन्दिनस्य (सवनस्य) 95, 374
माध्यन्दिनायनः 257
माध्यन्दिने (सवने) 389
माध्यन्दिनेन (सवनेन) 462
माध्वीर्गावो भवन्तु नः 274
माध्वीर्नः सन्त्वोपधीः 274
मानः (पुरुषः) 209, 272
मानम् (उपागाः) 301

श्वे 283-300 को 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जे 377-474

- मानवः 120
मानवमावर्तम् 118
मानवाः 299
मानसी (प्रिया) 303
मानसे (विलीने) 344
मानी 16
मानुषः (पुरुषः) 210
मानुषनिकाशनम् 445
मानुषम् 53; (मधु) 210
मानुषस्य 125
मानुषाः (आनन्दाः) 57, 121
मानुषाणां (वराणां) ब्रूहीति 270
मानुषीः 60
मानुष्यकैः (भोगैः) 244
मापय्यांचक्रे 108
मा भगव उत्क्रमीः 268
मामिह हँहतेति 415
माभुपाप्रवायेति 469
मामेव विजानीहि 314
मा मैतस्मिन् संवादयिषाः 319, 320, 321,
322
मां प्रति मां प्रतीति 86
मायया (संनिरुद्धः) 292
मायया (अमुरस्य) 457
माया 30; (विश्व-) 284
मायाः कृष्णानः परि तन्वं स्वाम् 407
मायां तु प्रकृतिं विद्यात् 293
मायामिः 211, 360, 407
मायामयम् 332
मायिनं तु महेश्वरम् 293
मायी 292
मारुतः (उरसि चरन्) 357
मारुतम् (प्रेरयति) 357
मार्ग- (विमार्ग-) 284
मार्गस्य (चतुर्दशविधस्य) 339
माल्यहस्ताः 303
मा विराधिपि ब्रह्मणा 99
मावोचत 231
मा वो मृत्युः परिव्यथाः 37
माप 128
माषाः 275
मासः 29
मासाः 51, 127, 174, 225; (संवत्सरस्य)
227
मासान् 118, 127, 128, 409
मासार्धमासौ (सप्तमौ) 387
मासि मासि 309
मासेभ्यः (दक्षिणा) पितृलोकम् 272
मासेभ्यो देवलोकम् 272
मासो वै प्रजापतिः 29
माऽहं पौत्रमघं रुद्रम् 309, 310
माहाचमस्यः 51
माहारजनं वासः 205
मा हिंसी 461
माहित्यिः 282
मितेः 49
मित्रः 50; (उदितः) 467
मित्रभूतिः लौहित्यः 461
मित्रानुग्रहणम् 331
मित्रावरुणौ 354
मिथु 359; (चेति) 371; (चिदेमि) 375
मिथुचित् 365
मिथुनम् 28, 30, 68, 69, 176, 185;
(समैताम्) 193; (ऐच्छत्) 413;
(वाक्प्राणश्च) 456; (तदेकम्) 473,
474; (मे) 451
मिथुनामिच्छमाना 416
मिथुनधृक्तामे 456
मिथुनात् 89; (मिथुनात्प्रजायते) 89
मिथुनाय 414; (पर्येहन्) 417
मिथुनी 89
मिथुने 89
मिथुनेन प्रजायते 459

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- मिथुनौ 69
मिथ्यादर्शनम् 332
मिथ्यादृष्टान्तहेतुभिः 365
मिथ्यामनोरमम् 332
मिनोति 49
मिनोति ह वा इदं सर्वमपीतिश्च भवति 49
मिश्रम् 191
मिषत् 62
मिषतः (वन्धुवर्गस्य) 326
मीमांसध्वमिति 454
मीमांसमानानाम् (एकश्च न अभिदधाति)
454
मीमांसस्वेति 454
मीमांसा 57
मीमांसाम् 129
मीमांसितम् 190
मीमांस्यम् 7
मीयते 166, 314
मुक्तः 347
मुग्धाः (अविद्वांसः) 267
मुखं ह्यस्याः सम्प्राणं विदांचक्रा 265
मुखतः 60
मुखनासिकाभ्याम् 33
मुखम् 62, 110, 117; (सत्यस्य)
265
मुखं प्रतीकम् 192
मुखवती (तनुः) 336
मुखात् 172, 186
मुखे (आधत्ते) 385
मुखे (उद्गातुः) 414; (आधत्ते) 456
मुखेन 98; (मुखं संधाय) 277, 279
मुख्यः प्राणः 71, 75
मुख्येन प्राणेनोद्गात्वा 427
मुख्यते 26, 147; (सर्वपाशैः) 284
मुख्यमानः 399
मुख्येष्वम् 226
मुख्यति 195
मुखः सामभवसः (प्रपयौ) 436
मुआत् 27
मुण्डकोपनिषत् 38-47
मुदः 239
मुनिः 218, 251
मुनेः 23
मुमुक्षुः (प्रपये) 299
मुष्कौ 276
मुष्टिः 149
मुहुर्दीक्षी 404
मुहूर्तम् 407
मुहूर्ताः 225, 302
मुहूर्ता येष्टिहान् 303
मुह्यन्ति दिशः 431
मुह्यमानः 44, 292
मूकात् (पर्यायः) 315
मूढत्वम् 331
मूढाः 16, 40; (उपजीवन्ति) 356
मूताः (प्रवद्धाः) 391
मूत्र 326
मूत्रद्वारेण (निष्क्रान्तम्) 331
मूत्रपुरीषम् (अल्पम्) 287
मूत्रम् 139
मूर्तं यदन्यत्प्राणाच्च 204
मूर्तं यदन्यद्वायोः 204
मूर्तं चैवामूर्तं च 204
मूर्तम् 28; (= असत्यम्) 335
मूर्तस्य एष रसः 204
मूर्ता 153
मूर्तिः 28, 64, 285
मूर्धनि (युजीत) 343
मूर्धा 42, 78, 80, 131, 133, 199;
(ते विपतिष्यति) 230; (इति उपास्ते)
319; (अग्रम्) 410
मूर्धा ते विपतिष्यति 220

शब्दे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जै 377-474

मूर्धा ते विपतेक्षति 78
मूर्धा त्वेप आत्मनः 131
मूर्धानम् 27, 166, 182; (पुत्रस्य) 310;
(अवजिघ्रेत्) 311
मूर्धानमवजिघ्रामि 310
मूर्धेव सुतेजाः 133
मूर्ध्नि उपरि लेलायति 408
मूर्ध्नि (स्थाने) 344
मूर्ध्नी वा 247
मूलम् 142
मूलात् 231
मूले 144
मृगदिजाः (न आश्रयन्ति) 342
मृगयां चचार 453
मृगान् (प्रसरन्) 453
मृच्छन्ते 311
मृजे 51
मृतमिवैवोपासते 438
मृतसूतकात् 338
मृतस्य (रूपम्) 439
मृता (प्रत्यस्ता) 249
मृत्तिका 136
मृत्तिकेत्येव सत्यम् 136
मृत्पत्रेन 329, 331
मृत्पिण्डेन 136
मृत्वे 11; (त्वा ददानि) 11
मृत् 326
मृत् 19, 26, 37, 57, 63, 74, 164,
176, 177, 179; (= तमः) 183,
188; (= श्रमः) 196, 200; (न)
287, 322; (एक उ एव) 379;
(पाप्मा) 390; (निरजानात्) 390;
(पदे न अन्येति) 457; (अन्यैत)
459
मृत् 19: पाप्मा प्रतिविजते 442
मृत् 19: प्राध्वंसनः 212, 257

मृत्पुना 171, 175; (वृष्णः) 231;
(पाप्मना व्यावर्तते) 382
मृत्पुनैवेदमावृतमासीदशनायया 175
मृत्पुपाशः (वाचि) 466; (प्राणे) 466;
(चक्षुषि) 466; (श्रोत्रे) 466
मृत्पुपाशान् 13; (छिनत्ति) 293; (यज-
मानस्य प्राणान्) 466
मृत्पुपाशैः 466
मृत्पुमोक्तम् 21
मृत्पुमोक्तम् 27
मृत्पुम, 3, 159, 192, 218; (आनोति)
251; (अध्यास्ते) 395; (पाप्मानम्)
420
मृत्पुमतिवहति 439
मृत्पुमत्यः 36
मृत्पुमत्यायत् 427
मृत्पुमुत्तात् 12, 21
मृत्पुपानो भूत्वा नाभिं प्राविशत् 63
मृत्पुतिरि होवाच 228
मृत्पुरेष एषां स उद्गाता 427
मृत्पुर्ध्ववति पञ्चमः 57
मृत्पुर्ध्वं असत् 183
मृत्पुर् 441
मृत्पुः 21, 22, 92; (रूपाणि) 239;
(अनात्मम्) 394; (ईशे) 441
मृत्पुः स मृत्पुमानोति य इह नानेव परयति
22, 251
मृत्पुर्मांशुतं गमय 183
मृत्पुनाभिः (अभिलिम्पन्ति) 368
मृदयोपालितम् 287
मृदितकपायाय 159
मृदु 92; (अक्षरम्) 421
मृदुप्रभाः 347
मृदुलोहिताः 347
मृदुश्चक्षुः वायोः 92
मृदत्तस्यम् (अपस्विण्डम्) 345

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

गुन्मयम् 136
मृषा वै किल समवादयिष्ठाः 323
मेघः 84, 89, 128
मेघो जायते स प्रस्तावः 84, 89
मेघो यत्संस्लवते स हिङ्कारः 84
मेघया 18, 46, 51, 191
मेघा 67
मेघातिथिं काण्वम् 358
मेघावी 21, 146; (राजा) 245
मेघ्यम् 177
मेघ्यं म इदं स्यात् 177
मेघ्यस्य 174
मेने 201; (तं ह न) 230
मेपः 185
मेपभूयोपगतः 358
मेहति 174
मेत्रायण्युपनिषत् 325-357
मेत्रावरुणस्य वा 437
मेत्रावरुणी 281
मेत्रिः 327
मेत्रेयी 205, 208, 253, 256
मैथुनम् 105
मैथुनात् (एव उद्भूतम्) 331
मैथुनान् 21
मैव नोऽतिप्राक्षीः 418
मोक्ष 299
मोक्षम् (ज्ञानं च) 350
मोक्षलक्षणम् 343, 347
मोघम् (संविदानाः) 370
मोघाय वादाय 440
मोदः 56
मोदते 13
मोदनीयम् 17
मोदमानः 144; (स्त्रीभिः सह) 240
मोदी (भवति) 349
मोदी मे 451
मोहः 3, 296, 326

मोहजालस्य (योनिः) 355
मोहम् 30, 218; (द्विनिमित्तैक—) 284
मोहमदिरोन्मत्तम् 332
मोहयिष्याम इति मन्यमानाः 422
मोहान्तमापीपिपत् 256
मौद्गल्य 53
मौनम् 165, 218
म्रियते 144, 216; (अय यदा) 271,
311; (प्रथमम्) 439; (तद् द्वितीयम्)
439
म्रियमाणः (उत्क्रामन्) 239
म्रियस्व 129
म्लोचन्त्यन्या देवता न वायुः 197

य

यं यमन्तमभिकामा भवन्ति 161
यं यमन्तमभिकामो भवति 162
यं रेतो न वेद् 223
यं वाह न वेद् 222
यं वायुर्न वेद् 221
यं विज्ञानं न वेद् 223
यं वै सोम्यैतमाणिमानं न निभालयसे 145
यं श्रोत्रं न वेद् 223
यं सर्वाणि भूतानि न विदुः 222
यः कश्च शब्दो वागेव सा 192
यः पृथिवीमन्तरो यमयति 221
यः प्रणवः स उद्गीथः 75, 336
यः प्राणमन्तरो यमयति 222
यः प्राणापानयोः सन्धिः स व्यानः 72
यः प्राणेन प्राणिति 218
यः शब्दस्तदोमित्येतदक्षरम् 344
यः श्रोत्रमन्तरो यमयति 223
यः सत्येनातिवदति 156
यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति 222
य (एकाक्षरम्) 258
य आत्मा अपहतपाप्मा विजराः 167
य आत्मा सर्वान्तरः 218

श्वे 283-300 को 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

य आदित्यः स्वर एव सः 456
य आदित्यमन्त्रो यमयति 222
य आहुतीरत्यमन्यन्त देवाः 400
य इत्ताद्विदुस्त इमे समासते 292
य इदमविर्दासोऽधोपहासं चरन्ति 276
य इह मनुष्याणां महतां प्राप्नुवन्ति 151
य उ एनं हिनस्ति 188
य उदानेन उदानिति 218
य उद्गीथः स प्रणवः 336
य उ हैवंविदं स्वेषु प्रतिप्रतिर्बुभूयति 181
य उ हैवंविदा स्पर्धतेऽनुशुष्यति 196
य एतदक्षरं विदित्वा प्रैति स ब्राह्मणः 225
य एतदेवंविद्वानक्षरमुद्गीयमुपास्ते 69
य एतद्विदुरमुपास्ते भवन्ति 25, 26, 288,
290, 294
य एनमेतद्विद्वान्ति तद्वितीयं म्रियते 439
य एवं विद्वानेतदुपास्ते 233, 234, 235
य एवमदितेरदितित्वं वेद 177
य एवायं शारीरः पुरुषः स एवः 227
य एवायं श्रौतः प्रातिष्ठत्कः पुरुषः स एवः
228
य एवायं काममयः पुरुषः स एवः 228
य एवायं छाग्रामयः पुरुषः स एवः 228
य एवायमन्धु पुरुषः स एवः 229
य एवायमादर्शं पुरुषः स एवः 228
य एवायं पुत्रमयः पुरुषः स एवः 229
य एव एतास्मिन्मण्डले पुरुषः 259
य एव स्तन इवालम्बते 52
य एव स्वमे महीयमानश्चरति 169
य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एव आत्मा 117,
167
य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन्नेते 251
यकृत् 174
यक्ष 326, 355
यक्षम् 8, 9, 259
यक्ष्म राजन् मा मो हिंसीः 462

यक्ष्यन्ते 377, 383
यस्यमाणः 180, 301, 454, 464
यच्चक्षुषा न परयति 7
यच्चान्यत् त्रिकालातीतं तदप्योकार एव 48
यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति 160
यच्चितः 33; (तन्मयो भवति) 350
यच्छेत् 20
यच्छ्रेयसो देवानमृजत 186
यच्छ्रेष्ठं तदसाम 469
यच्छ्रेष्ठेन न शृणोति 7
यजते 190, 225; (न) 439
यजन्ते (मनुष्याः) 445
यजमानः 34, 42, 81, 94, 95, 118,
119, 325, 349
यजमानम् 34, 40; (देवाः) 225, 349,
379
यजमानस्य 94
यजमानाः (विलीयन्ते) 351
यजमानाय 92, 183
यजुः 56, 77, 263, 336, 351;
(वाचानुवर्तते) 405, 458
यजुरिति (उपासीत) 308
यजुर्मिः 36
यजुर्मयम् (प्रवयति) 308
यजुर्वेदः 38, 73, 96, 207, 232, 255,
348; (वायोः) 446
यजुर्वेदम् 104, 148, 149, 152
यजुर्वेदस्य रसम् (भुवः) 377
यजुषि (साम) तदेत्था इति 406
यजुष्टः 119; (त्रेयम्) 447
यजुदरः 305
यजुषि 31, 42, 52, 96, 119, 140,
177; (तिष्ठानानि) 304; (हिंसायम्)
387; (पुत्रानि) 412; (यम्) 417
यजे 273; (संतापनीमहम्) 273
यज्ञरायु ते पर्वताः 107

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

यजुहोति ययजेते तेन देवानां लोकः 190
यज्ञः 31, 93, 101, 118, 120;
(ब्रह्मचर्यम्) 165, 195; (संपद्यते)
325, 341; (इयात्) 417
यज्ञः प्रजापतिरिति 227
यज्ञ इति 229
यज्ञ एव साविता 474
यज्ञकामः 388
यज्ञम् 80, 319; (अम्यत्यनपत्) 387;
(उपनंस्यति) 388; (अपिगच्छतः)
461
यज्ञमधीयानाः 220
यज्ञरूपाः 40
यज्ञवचा राजस्तम्यायनः 282
यज्ञवास्तु (अम्यायन्) 373, 374, 375
यज्ञस्य (मात्राम्) 95
यज्ञाः 42, 292; (सर्वे) 373
यज्ञात् (जायते) 438
यज्ञान् 177
यज्ञानाम् 361
यज्ञायज्ञीयम् 91
यज्ञे 178, 183
यज्ञेन 177; (बहुदक्षिणेन) 212, 251
यज्ञे स्वरवन्तं दिदृक्षन्त एव 183
यज्ञोपवीतम् 308
यज्ञो भ्रेषन् (i. e. भ्रेषं न) न्येति 416
यज्ञो भ्रेषनेति (भ्रेषं न्येति !) 416
यज्ञो वै प्रचोदयति 474
यं चक्षुर्न वेद 222
यं चन्द्रतारकं न वेद 222
यं च वयं द्विष्यः 309
यं जनपदं यं क्षेत्रभागम् 161
यं ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुः 26
यत् (going) 204
यतते 46
यतयः 45, 47
यतर एतदुपनिषदो भविष्यन्ति ते पराभवि-
ष्यन्ति 168

यतयार् (अश्नाति) 338
यतिष्याम् (आहुत्याम्) 269
यतो यत आवर्तते तद्वच्छति 120
यतो वाचो निवर्तन्ते 56, 58
यत्कर्म कुरुते तदभिसेपयने 248
यत्कर्मगायत्रीरिचम् 280
यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात् 40
यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति 108
यत्किंच वाचो ह्रुमिति स हिङ्गारः 86
यत्किंच विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपम् 193
यत्किंच विज्ञातं वाचस्तद्रूपम् 193
यत्किंचाविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपम् 193
यत्किंचिदिदमा श्वस्य आ शकुनिम्य इति 122
यत्किंचेदं प्राणभृति 214
यत्किंचेद् करोत्ययम् 248
यत्कतुर्भवति तत्कर्म कुरुते 248
यत्क्षरन्नाक्षीयतेति 406
यत्क्षन्तु साधु तत्तामेत्याचक्षते 83
यत्ते कश्चिद्वर्षात्तच्छृण्वाम 232; (यदेव
कश्चित्तेऽवर्षात् ...) 233, 234, 235
यत्पशुम्यस्तृणोदकं विन्दति 190
यत्पशुषु (साम) तदेत्या ३ इति 406
यत्पितृभ्यो निपूणाति तेन पितृणाम् 190
यत्पुरोदयात्स हिङ्गारः 86
यत्प्रजापतौ तदेत्या ३ इति 418
यत्प्रजामिच्छते तेन पितृणाम् 190
यत्प्रतीति स प्रतिहारः 86
यत्प्रथमास्तमिति तन्निधनम् 87
यत्प्रथमोदिते स प्रस्तावः 86
यत्प्राणेन न प्राणिति 7
यत्प्रेति तत्प्राणः 426
यत्प्रेति स प्रस्तावः 86
यत्र कामम् 240
यत्र चन्द्रस्तत्रक्षणाणि 474
यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् 45

श्वे 283-300 कौ 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-474

यत्र तपति तदेवामृतम् 382
यत्र...नान्यच्छृणोति स... भूमा 158
यत्र नान्यत्पश्यति... स भूमा 158
यत्र...नान्यद्विजानाति स भूमा 158
यत्र पुरुषस्तत्स्त्री 474
यत्र मनस्तद्वाक् 474
यत्र यज्ञस्तच्छन्दांसि 474
यत्र वरुणस्तदापः 473
यत्र वा इपुरत्यग्रो भवति 436
यत्र वाऽऽकाशस्तद्वायुः 474
यत्र वायुच्चरति 238
यत्र वा छन्दांसि तयज्ञः 474
यत्र वा यौस्तदादित्यः 474
यत्र वा नक्षत्राणि तच्चन्द्रः 474
यत्र वान्यादिव स्यात् 244
यत्र वाऽऽपस्तद्रुणः 473
यत्र वा पृथिवी तदग्निः 473
यत्र वायुस्तदाकाशः 474
यत्र वा वाक् तन्मनः 474
यत्र वा विद्युत्तत् स्तनयितुः 474
यत्र वा स्त्री तत् पुरुषः 474
यत्र वास्य सर्वमाल्लेवाभूत् 208; (यत्र त्वस्य)
256
यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् 46
यत्र सुतो न कंचन कामं कामयते 46, 242
यत्र स्तनयितुस्तद्विद्युत् 474
यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्ज्ञायते 238
यत्र द्विद्वैतमिव भवति 208, 256
यत्राग्निस्तत्र पृथिवी 473
यत्रादित्यस्तयौः 474
यत्रान्यच्छृणोति...तदल्पम् 158
यत्रान्यत् पश्यति...तदल्पम् 158
यत्रान्यद्विजानाति तदल्पम् 158
यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा 40
यत्रायं पुरुषो म्रियते 216; (किमेन न
जहाति) 216

यत्रारे ब्राह्मणस्यान्वेषणा तदेनमर्च्येति 109
यत्रासौ केशान्तो विवर्तते 52
यत्रैत (sic) उपास्तत् पृथिव्यै हृदयम् 473
यत्रैतत् कृष्णं चन्द्रमसि तदिवो हृदयम् 473
यत्रैतत् पुरुषः स्वपिति नाम 141
यत्रैतत् पुरुषोऽशिशिपति 142
यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजा-
नाति 166, 170
यत्रैतदयत्रासन्मन्यासि 230
यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति 245, 246
यत्रैते सतर्पयस्तादिवो मध्यम् 473
यत्रो ह वै क्वचैता देवता निस्पृशन्ति 428
यत्सङ्गववेलायां स आदिः 86
यत्सत्तत्ताम 413
यत् सत्त्वायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् 165
यत्संप्रति मध्यन्दिने स उद्ग्रीयः 87
यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म 218
यत्ताम स उद्ग्रीयः 72
यत्सुवर्णं सा यौः 107
यत्स्तोम बृहस्पत्योस्तद्वेत्या ३ इति 418
यथाकर्म 24, 196, 302
यथाकामः (तत्क्रतुः) 248
यथाकामचारः 148, 149, 150, 151,
152, 153, 154, 155
यथाक्रमम् 28, 202
यथाकारी यथाचारी तथा भवति 248
यथाकालम् 40
यथा कृतायविजितायाधेयाः संयन्ति 108
यथाक्रतुः 102
यथाक्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति 102
यथाक्रमः 239
यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवाहितः 186
यथाग्निगर्भा पृथिवी 280
यथातारानपोह मस्मान् जुहुयात् 133
यथाचारी (तथा भवति) 248
यथादर्शं तथात्मानि 26

ई 1-5 के 6-10 फ 11-27 म 28-37 छे 38-47 मों 48-49 ते 50-61 दे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

यथा दुन्दुभेः खम् 261
यथादैवतम् 197
यथा धूमं वापीयात् 453
यथानिधायम् 289
यथा निरिन्धनो बाहिः 349
यथानुशासनम् 161
यथापः प्रवता यन्ति 51
यथा पशुरेवं स देवानाम् 187
यथापि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञाः 163
यथा पुष्करपलाश आपो न स्तिर्यन्ते 117
यथाप्सु तथा गन्धर्वलोके 26
यथा विन्वेन मृगमानयेत् 436
यथा मत्स्यमुदके परिपरयेत् 74
यथा मधुना लाजान् प्रयुयादेवम् 383
यथा महापथ आतत उभौ ग्रामी गच्छति 166
यथा महासुहयः पद्मीशशङ्खं संवृहेत् 268
यथा मातृमान् पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् 232,
233, 234, 235
यथा मासा अहर्जरम् 51
यथायतनम् 63; (विप्रतिष्ठन्ते) 316, 323,
390
यथा यदहं किंच वेद् सर्वमहं तत् तुभ्यमबोधम्
270
यथा रथचक्रस्य खम् 261
यथा रथो वैकेन चक्रेण वर्तमानः 118
यथा रथो बोधार्थां चक्रार्थां वर्तमानः 119
यथा राजैवम् 189
यथा लम्बरस्य खम् 261
यथा लवणेन सुवर्णं संदध्यात् 120
यथा वा अरा नाभौ समर्पिताः 156
यथा चायुः पुष्करिणीम् 280
यथाविद्यम् 302
यथाविधानम् 173
यथा वेत्स्य तथा ब्रूहीति 220
यथा वेदो वाऽननूतः 189
यथा वै द्वे बामलके द्वे वा कोले 149

यथा शङ्खना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णानि 94
यथास्मानमाखणमुत्वा विध्वंसेतैवम् 71
यथास्मानमुत्वा लोष्ट्रे विध्वंसेत 179
यथाभुतम् 24
यथा श्वः प्रैष्यम् पापात्कर्मणः जुगुप्सेत 472
यथासंकरूपितम् 33
यथा सोम्य पुरुषं गन्धोर्म्योऽभिनन्दाक्षम् 146
यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठति 143
यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकोद्धारः 141
यथा सोम्यैकेन नखनिःकृतनेन 136
यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं धृन्मयम् 136
यथा सोम्यैकेन लोहमाणित्वा 136
यथा स्त्रीपुमांसौ संपरिध्वक्तौ 185
यथा स्वने तथा पितृलोके 26
यथा स्वप्नं तथा 66
यथा ह वै पदेनानुविन्देत् 186
यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुङ्क्षुः 187
यथा ह वै स्वाय लोकायारिणिमिच्छेत् 190
यथा ह वैवेह प्रजा अन्वाविशन्ति 161
यथेतम् 128, 274
यथेयं विधेतः पूर्वं न कस्मिंश्चन ब्राह्मण उवाच
270
यथेयं न प्राक् त्वत्तः पुत्र विद्या ब्राह्मणान्
गच्छति 125
यथेयीकातुलमग्नौ श्रोतं प्रवृथेत् 134
यथेह क्षुधिता बालाः 135
यथैकपादं व्रजन् 118
यथैतां देवतां सर्वाणि भूतान्यवन्ति 196
यथैतान्यमुष्मादाकाशास्तमुत्थाय 171
यथैव खल्वयं भगवोऽस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते...
169
यथैवेदमावां भगवः साध्वलंकृतौ 168
यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते स्यात्
205, 253
यथैषा देवतैवं सः 196
यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राणः 197

श्लो 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जै 377-474

- यथोक्तम् 13
यथोच्छ्रायम् 381
यथोपयातम् 370
यथोभयपाद् वजन 119
यदक्षरं तस्मादक्षरम् 394
यदग्नौ तद्वेत्या३ इति 418
यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्
165
यदनुब्रूते तेनर्षणाम् 190
यदन्तः करोति तेऽङ्गाराः 271
यदन्तरा पितरं मातरं च 269
यदन्नेनातिरोहति 290
यदन्यत्र ब्रह्मोपदिश्यते 405
यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यम् 160
यदपानिति सोऽपानः 72
यदमुत्र तदन्विह 22
यदमुताः 74; (देवाः) 312
यदयं वेद नेत्यमचित्तं स्यात् 151
यदयमात्मा 186, 187
यदयमेक इवैव पथते, अय कथमप्यर्थ इति
227
यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्
165
यदरुणं तन्मर्त्यम् 158
यदशरीरं तदमृतम् 459
यदश्वत्थन्मेध्यमभूदिति 177
यदधिनास्तद्वेत्या३ इति 418
यदसत् सक्तं 413
यदसाधु तदसामेति 83
यदस्मिन्नापोऽन्तस्तोनास्तः 455
यदस्मिन्निदं सर्वमप्याग्नौ त् तेनाप्यर्थ इति 227
यदस्य गृहेषु श्वापदा वपांसि तेन तेषां लोकः
190
यदा कर्मसु काम्येषु 124
यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति 110
यदा न कस्यचन वेद 202
यदाप उच्छ्रुष्यान्ति वायुमेवापिप्यन्ति 110
यदा पञ्चावतिष्ठन्ते 347
यदा बली भवत्ययोत्याता भवति 152
यदार्पयम् 73; (तमृपिमुपधावेत्) 73
यदा वा अग्निरुदायति वायुमेवाप्येति 110
यदा वाव ते स्मरेयुरथ ऋणुषुः 155
यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति 157
यदा वै चेतयतेऽथ संकल्पयते 150
यदा वै निस्तिष्ठति, अय भ्रदधाति 157
यदा वै पुरुषोऽस्माह्लोकात्रैति स वायुमागच्छति
261
यदा वै मनुतेऽथ विजानाति 157
यदा वै मिथुनौ समागच्छतः, आपयतो वै
तावन्योन्यस्य कामम् 69
यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति 157
यदा वै भ्रदधात्यथ मनुते 157
यदा वै संकल्पयतेऽथ मनस्यति 150
यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति 157
यदा सर्वे प्रभियन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः 27
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते 27, 248
यदा सुतः स्वप्नं न कंचन पश्यति 323
यदा सुवृष्टिर्न भवति 153
यदा सुवृष्टिर्भवति 153
यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति 110
यदा होव भ्रदधतेऽथ दक्षिणां रुदाति 229
यदि गोगैरेव 456
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति 17
यदि तस्याकर्ता भवति 147
यदिदं सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं च 219
यदिदं किंचा श्वस्य आ कृमिष्यः 268
यदिदं चक्षुः सोऽसावादित्यः 213
यदिदमपते 261
यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम् 160
यदिदं मनः सोऽसौ चन्द्रः 213
यदिदं मनुष्यानागतम् 434
यदिन्ने तद्वेत्या३ इति 418

श्वे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

ययु चरेत् समापिपयिषेत् 197
ययु ह जीवेत् 153
यदजतं सेयं पृथिवी 107
यदः कश्चनातृतस्तदहं परिहरिष्ये 413
यद्वर्षति स प्रस्तावः 84
यद्विज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव देवतानां समास
इति 139
यद्वा अयं विद्वानैत्यमचित्तः स्यादिति 151
यद्वा एतेऽमुर्हि अभ्रियन्त तदेवाप्यय कुर्वन्ति
197
यद् वागिति तद्वह्न 459
यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युयते 6
यद्वाभ्युनामिहाकरम् 280
यद्वा भक्षामात्रा न स्युर्भूतमात्रा न स्युः 318
यद्वाच कं तदेव खम् 116
यद्वाच ते मयि तद्वाच मे पुनर्देहि 449, 450,
451, 452
यद्वायौ तदेत्या ३ इति 418
यद् विजृम्भते तद् विद्योतते 174
यदिधुनुते (As corrected) तत् स्तनयति
174
यद्विधेषु देवेषु तदेत्या ३ इति 418
यदेत्य तेन मोपसीद् 147
यदेव (अयम्) आस्ये रमते तस्मादेवायास्यः 428
यदेव समः प्लुषिणा 182
यदेवैषामङ्गानां रसस्तस्मादेवाङ्गिरसः 428
यदै किंचानुक्तं सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता 195
यदै किंचैतदध्यगीष्ठा नामैवेतत् 148
यदै चतुर्यम् तत्तुरीयम् 263
यदै तन्न जिघ्रति 243
यदै तन्न पश्यति 243
यदै तन्न मनुते 244
यदै तन्न रसयते 243
यदै तन्न वदति 243
यदै तन्न विजानाति 243
यदै तन्न शृणोति 244

यदै तन्न स्पृशति 244
यदै ते पुरा रूपमासीत् 454
यदै प्राणिति स प्राणः 72
यदै मां वियात ततो वै स्यात् 410
यदै वाङ्माभविष्यत् 149
यन् (न पतता रथेन) 361, 446
यं तमो न वेद् 222
यन्तं पश्चाच्छब्दः 200
यन्तारम् 366
यं त्वद् न वेद् 223
यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यस इति 313
यं दिशो न विदुः 222
यं यौर्न वेद् 221
यं द्विष्यात्-असावस्मै कामो मा समृद्धीति 265
यन्नाम तन्नाम 77
यन्नीति तन्निधनम् 86
यन्तु न एकाचन न स्यात् 469
यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु विभेमि 181
यन्मनश्च प्राणश्च तत्समानम् 413
यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् 6
यन्मनुष्यान् वासयते तेन मनुष्याणाम् 190
यन्मे त्वमुद्गाथेः किं ततः स्यात् 424
यन्मेऽय रेतः पृथिवीमस्कान्त्सीत् 277
यन्मेहाति तद्वर्षति 174
यन्मौनामित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् 165
यम् (यद्) 163
यम् 4, 265
यम् 188, 333, 334
यमग्निर्न वेद् 221
यमदेवत इति 229
यमन्तरिक्षं न वेद् 221
यमयन् (अभीके) 360
यमराज्यम् 352
यमविषयस्थस्य 332
यमस्य 11
यमादित्या अंशुमाप्याययान्ति 309

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 दे 62-67
छां 68-173 चृ 174-282

यदि मृगस्य मृग एव 456
यदि वा इममभिमंस्ये कनीयोऽन्नं करिष्ये 177
यदि विज्ञास्यामः सर्वे ह वो वक्ष्यामः 28
यदि वै पुरुषस्य पुरुष एव 456
यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् 165
यदि ह वा अप्यनेवंविन्महत् पुण्यं कर्म करोति
189
यदु किंचेमाः प्रजा शोचन्ति 196
यदुदिति स उद्गीयः 86
यदुदित्युदिव श्लेषयति 426
यदुपेति स उपद्रवः 86
यदुल्वं (स) समेधो नीहारः 107
यदूर्ध्वं मध्यन्दिनात्प्रागपराह्णात् 87
यदृच्छा 283
यदेतत्सर्वं प्राणमप्येति 432
यदेतत्सर्वं बायुमप्येति 431
यदेतद्दृढदयं मनश्चैतत् 67
यदेतन्मनुष्या विद्युः 187
यदेति स आदिः 86
यदेनं साधवो धर्मा आ च गच्छेयुः 84
यदेभिरच्छादयंस्तच्छन्दसां छन्दस्त्वम् 74
यदेभ्योऽदानं ददाति तेन मनुष्याणाम् 190
यदेव खं तदेव कम् 116
यदेव जाग्रद्गर्गं पश्यति तद्वाविद्यया मन्यते
242
यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव
वीर्यवत्तरं भवति 69
यदेव यज्ञस्याजो यत्सुविदितं तत्पृच्छति 437
यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म 218
यदेवेदमप्रतिरूपं वदति 178; (जिघ्रति)
178; (पश्यति) 178; (शृणोति)
179; (संकल्पयति) 179
यदेवेह तदमुच 22
यदेतमनुपश्यत्यात्मानं देवमजसा 250
यदेनज्जरा वाग्नेति प्रध्वंसते वा 160
यदेवैतदक्षः शुक्लं भाः सैव सा 76;
(यकीलं तदम्) 76

यद्वायवज्वायत तद्वायवस्य गायवत्त्वम् 458
यद्वायवः 111, 112
यदेवत्यासु स्तुवते इति 418
यद्वापो लवणमुदकेऽवाधाः 145
यद् वाव इन्द्र ते शतम् 398
यद्वि किंचिन्नात्रमप्येतेऽनेनैव तदप्ये 180
यद्वि किंचानुजानाति ओमित्येव तदाह 69
यद्वि भूतमात्रा न स्युर्न प्रज्ञामात्राः स्युः 318
यद्वैतत्र कुर्यात् क्षीयेत ह 192
यद्वचेतद्वेदिष्यन् कथं मे नावक्ष्यन् 137
यद्वचेतदन्यत्रास्मत् स्यात् श्वानो वैनदयुः 230
यद् वास्तेयमुदकं स समुद्रः 107
यद् ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते
187
यद्भूतं यच्च भव्यम् 290
ययच्छरीरवत्तत्तन्मृत्योरात्म 459
ययज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् 165
ययत्कामयते तत्तत्सृजते 189
ययद् भवन्ति तदाभवन्ति 143, 144
ययपि चण्डालापोच्छिष्टं प्रपच्छेत् 135
ययपि दश रात्रीर्नीरनीयात् 153
ययपि बहव आसीरन्न स्मरन्तो नैव ते कश्चन
शृणुयुः 155
ययपि बहुविदचित्तो भवति नायमस्तीत्येवैन-
माहुः 151
ययपीदं शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति
169
ययप्यल्पविच्चित्तवान् भवति तस्मा एवोत
शुश्रूषन्ते 151
ययप्यस्मिन् सर्पिर्वीदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी
एव गच्छति 117
ययप्येनच्छुक्काय स्थाणवे ब्रूयात् 123
ययप्येनानुत्क्रान्तप्राणाञ्छूलेन समासं
व्यतिषंदहेत् 156
ययश्वस्याश्व एव 456
ययहमिमानवेदिष्यं कथं ते नावक्ष्यम् 125

श्वे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-474

ययु चरेत् समापिपयिषेत् 197
ययु ह जीवेत् 153
यद्वज्रतं सेयं पृथिवी 107
यदः कश्चनातूतस्तदहं परिहरिष्ये 413
यद्वर्पति स प्रस्तावः 84
यद्विज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव देवतानां समास
इति 139
यद्वा अयं विद्वानैत्यमचित्तः स्यादिति 151
यद्वा एतेऽमुर्हि अधिपन्त तदेवाप्यय कुर्वन्ति
197
यद् वागिति तद्वद्वा 459
यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युपते 6
यदान्यूनमिहाकरम् 280
यद्वा भक्षामात्रा न स्युर्भूतमात्रा न स्युः 318
यद्वाच कं तदेव सन् 116
यद्वाच ते मायि तद्वाच मे पुनर्देहि 449, 450,
451, 452
यद्वायौ तद्वेत्या३ इति 418
यद् विजृम्भते तद् विद्योतते 174
यदिष्टुनुते (As corrected) तत् स्तनयति
174
यदिष्टेषु देवेषु तद्वेत्या३ इति 418
यदेत्य तेन मोपसीद् 147
यदेव (अयम्) आस्ये रमते तस्माद्वेवायास्यः 428
यदेव समः प्लुषिणा 182
यदेवैषामन्नानां रसस्तस्माद्वेवाग्निरसः 428
यदै किञ्चानूक्तं सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता 195
यदै किञ्चैतदध्यगीष्टा नामैवेतत् 148
यदै चतुर्थम् तत्तुरीयम् 263
यदै तन्न जिघ्रति 243
यदै तन्न पश्यति 243
यदै तन्न मनुते 244
यदै तन्न रसयते 243
यदै तन्न वदति 243
यदै तन्न विजानाति 243
यदै तन्न जृणोति 244

यदै तन्न स्पृशति 244
यदै ते पुरा रूपमासीत् 454
यदै प्राणिति स प्राणः 72
यदै मां वियात ततो वे स्यात् 410
यदै बाह्नाभविष्यत् 149
यन् (न पतता रथेन) 361, 446
यं तमो न वेद् 222
यन्तं पश्चाच्छब्दः 200
यन्तारम् 366
यं त्वद् न वेद् 223
यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यस इति 313
यं दिशो न विदुः 222
यं यौर्न वेद् 221
यं द्विष्यात्-असावस्मै कामो मा समृद्धीति 265
यन्नाम तन्नाम 77
यन्नीति तन्निधनम् 86
यन्नु न एकाचन न स्यात् 469
यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु विभेमि 184
यन्मनश्च प्राणश्च तत्समानम् 413
यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् 6
यन्मनुष्यान् वासयते तेन मनुष्याणाम् 190
यन्मे त्वमुद्रायेः किं ततः स्यात् 424
यन्मेऽय रेतः पृथिवीमस्कान्तीति 277
यन्मेहाति तद्वर्पति 174
यन्मौनामित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् 165
यम् (यद्) 163
यम 4, 265
यमः 188, 333, 334
यमाग्निर्न वेद् 221
यमदेवत इति 229
यमन्तरिक्षं न वेद् 221
यमयन् (अभीके) 360
यमराज्यम् 352
यमाविषयस्थस्य 332
यमस्य 11
यमादित्या अंशुमाप्याययन्ति 309

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 छे 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- यमादित्यो न वेद 222
यमापो न विदुः 221
यम-इत्येकमक्षरम् 259
यमेतत्कर्णविषयाय शृणोति 261
यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीयते 318
यमेवंविद् ब्राह्मणः शपति 278
यमेवैष घृणुते तेन लभ्यः 18, 46
यमेव न प्रतिपद्यते 241
यमो राजा 322
यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः 45
यं पृथिवी न वेद 221
यं प्राणो न वेद 222
यं प्रेतमग्नावम्पादधति 261
यं प्रेतमरण्यं हरन्ति 261
यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दते 165
यं मनो न वेद 223
यम्यते (भ्रैष्टचाय) 322
यया कया च विधया बहुलं प्राप्नुयात् 60
यया च (मधुपर्कम्) 418
ययाति—326
यर्क् तत्ताम 72
यव 128
यवः 260
यवाः 275
यवात् 103
यशः 50, 51, 60, 96, 97, 101, 172,
177, 188, 203, 313, 390, 409
यश इति (उपासीत) 308
यशसः 351
यशसा 106, 107
यशसा (तपति) 264, 281
यशसां यशः 172
यशस्वितमः 308
यशस्विनावेव भवतः 277
यशस्विनीम् 277
यशस्वी 407
यशस्वी जयन्तो लौहित्यः 461
यशोजनेऽस्तानि 51
यशो राज्ञां यशो विशाम् 172
यशो वा एतत्तस्य साम्नः 406
यशोऽहमनु प्रापस्ति 172
यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानाम् 172
यश्चक्षुरन्तरो यमयति 222
यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयति 222
यश्चन्द्रमा मन एव तत् 456
यश्चायं दक्षिणेऽक्षत्र पुरुषः 259
यश्चायमादर्शो कतम एष इति 167
यश्चेतदेवं वेद यश्च न 69
यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः 51
यष्टव्यः (अग्निः) 349, 350
यष्टव्यम् 352
यष्ट्या (विचिक्षेप) 323
यस्तं वेद स वेदवित् 341
यस्तद्देद यस्त वेद स मयैतदुक्त इति 108
यस्तद्देद स वेद सर्वम् 92
यस्तं न विद्यात् कथं कुर्यात् 94
यस्तं न वेद किमुचा करिष्यति 292
यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति 167
यस्तमोऽन्तरो यमयति 222
यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्नेवानुपश्यति 2
यस्तैर्द्यं मय्यात्माभूदेव ते स इति 444
यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूः 281
यस्त्वचमन्तरो यमयति 223
यस्त्वमसि सोऽहमस्मि 304, 445
यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानम्
133
यस्त्वेताहिं ब्रूयान्-सूत्रां ते विपतिष्यतीति 78
यस्मात्तत्सर्वमभवदिति 187
यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् 289
यस्माद्वर्वाक् संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते 250
यस्मादहमुत्क्रमामि ततः स प्रप्लवते 468
यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित् 289

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

यस्मिन्स्तु पच्यते कालः 341

यस्मिन् पञ्च पञ्जना आकाशश्च प्रतिष्ठितः 250

यस्मिन् व उत्क्रान्त इदं शरीरं पापीयो मन्यते
267; (पापिष्ठतरमिव दृशते) 121

यस्मै वा एतद्वर्जं तस्मा एतन्न दत्तमिति 111

यस्य चक्षुः शरीरम् 222

यस्य चन्द्रतारकं शरीरम् 222

यस्य ज्ञानमयं तपः 39

यस्य तपः शरीरम् 222

यस्य त्वक् शरीरम् 223

यस्य दिशः शरीरम् 222

यस्य यौः शरीरम् 221

यस्य नाम मह्यशः 294

यस्य पृथिवी शरीरम् 221

यस्य प्राणः शरीरम् 222

यस्य मनः शरीरम् 223

यस्य रेतः शरीरम् 223

यस्य वाक् शरीरम् 222

यस्य वायुः शरीरम् 221

यस्य विज्ञानं शरीरम् 223

यस्य श्रोत्रं शरीरम् 223

यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरम् 222

यस्य स्याद्दद्या न विचिकित्साऽस्ति 103

यस्याग्निः शरीरम् 221

यस्यादित्यः शरीरम् 222

यस्यानुविक्तः प्रतिबुद्ध आत्मा 250

यस्यान्तारिक्षं शरीरम् 221

यस्यापः शरीरम् 221

यस्यामृतं तस्य मतम् 7

यस्याग्राच्च ताभ्युचमुपधावेत् 73

यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते 63

यस्यैव रेतो भवति तदेव संभवति 456

या (अन्नम्) 83

यां यां च दिशमनु 225

याः काश्च पृथिवी*भिताः 340

याः प्रतीच्यः स प्रतिहारः 84

याः प्राच्यः स्यन्दन्ते स उद्गीयः 84

याचमानः (प्रजहौ) 454

याज्ञवल्क्य 237

याज्ञवल्क्यः 185, 205, 208, 212,

213, 214, 226-231, 232, 233,

234, 235, 236, 237, 238, 255;

(अनुशशास) 244; (विभयांचकार)

245, 253, 256, 282

याज्ञवल्क्यस्य (द्वे भार्ये) 253

याज्ञिकान् 220

यान्या 214, 364, 365

यातयाग्रा 403

याति (उत्सर्जन्) 245

या तिरश्चो निपद्यते 223

याथातथ्यतः 3

यादृशस्यो रेतो भवति तादृशं संभवति 456

या धमनयस्ता नयः 107

यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्रातःसवनम् 104

यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माघ्यन्दिनं सवनम्
104

यानि पञ्चधा व्रीणि व्रीणि 91

यानि वीर्यवन्ति कर्माणि 72

यानि ह्येव जामत् पश्यति तानि सुप्त इति 241

यानैः 171

यां तु कुमारस्यान्ते वाचमभापथाः 270

यां दिशमभिष्टोष्यन् स्यात् 73

यां देवतामभिष्टोष्यन्स्यात् तमुपधावेत् 73

यान्यन्यानि गीतानि काम्यानि तानि 461

यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तच्चतुतीयं सवनम् 105

यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते
188

यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणि 188

यायात् (उत्सर्जन्) 245

यावतीः 13

यावती क्षुरस्य धारा 217

यावतीयं वयी विद्या तावद्ध जयति 263

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 छं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

यावती वै वेदिस्तावतीयं पृथिवी 381
यावत्येव वाक् तावती पृथिवी 193
यावत्संपातम् 128
यावदायुषम् 127, 173
यावदावासाः (इमे प्राणाः) 429
यावदिदं प्राणि तावद्ध जयति 263
यावदेव मनस्तावती यौः 193
यावदेषु लोकेषु तावद्ध जयति 263
यावद्वा माक्षिरायाः पत्रम् 217
यावद्वै पुरुषः प्राणिति न तावद्वापितुं शक्नोति
307
यावद्वै पुरुषो भापते न तावत्प्राणितुं शक्नोति
307
यावन्तो वैश्वदेवस्य निवियुच्यन्ते 226
यावन्न वाङ्मनसि संपद्यते 146
यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति 146
यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारः 148
यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ 77
या वाक् चापानश्च तत्समानम् 413
या वाक् सर्क 72
यावानेव प्राणस्तावत्य आपः 194
यावन्तो देवास्त्वयि जातवेदः 273
यावान् वाऽयमाकाशस्तावानेपोऽन्तर्हृदय
आकाशः 160
या वा प्रज्ञा स प्राणः 315, 316
या वित्तैपणा सा लोकैपणा 218, 252
या वै सा मूर्तिरजायतानं वै तत् 64
या सा वाक् ब्रह्मैव तत् 429
यास्क 211
यास्कात् 257
याऽस्मान् वीरवतोऽक्रदिति 281
या हुता अतिनेदन्ते 214
या हुता अधिशेते 214
या हुता उज्ज्वलन्ति 214
या हेव पुत्रैपणा सा वित्तैपणा 218, 252
युः-इति अस्य मर्त्यमक्षरम् 469

युक्तः 6, 33, 171; (एष एवापि) 436
युक्तचेष्टः 287
युक्ताः 54
युक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्ति 46
युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश 407
युक्तिं ददर्श 436
युक्तेन 20; (मनसा) 286
युक्त्वाय (मनसा) 286
युगम् 367
युज्यते 296
युज्यन्ते 308
युजते (मनः) 286; (धियः) 286
युजानः (मनः) 285
युजीत (आत्मानम्) 335; (मूर्धनि) 343
युद्धेन 313
युधम् 371
युनक्ति 6
युनक्ति युजते वापि तस्मायोग इति स्मृतः
345
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः 5, 266
युवा 57
ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यन्ते 245
ये चामी अरण्ये...उपासते 272
ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति 250
ये ददन्ते पञ्च दिशः समीचीः 400
येन चक्षूंषि पश्यति 7
येन च्छन्दसा स्तोष्यन् स्यात्तदुपधावेत् 73
येन प्रजापतिः प्रजाः 310
येन प्राणः प्रणीयते 7
येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि 281
येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् 7
येन साम्ना स्तोष्यन् स्यात्तमुपधावेत् 73
येन हैवार्थेन पुरुषश्चेतं हैव वेदेत् 130
येनाक्रमन्ति ऋषयो ह्यात्मकाः 45
येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम् 41

श्रे 283-300 को 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

येनापहत्य मृत्युम् 426

येनाश्रुतं श्रुतं भवति 135

येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्याम् 205,
254

येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्
208, 256

येनेदमन्नं पच्यते 261

येनैष भूतैस्तिष्ठति ह्यन्तरात्मा 42

येऽन्यथातो विदुरन्यराजानस्ते क्षम्यलोका
भवन्ति 158

ये प्रभवो ध्यानापादांशा इवैव ते भवन्ति 151

ये प्राणं रक्षन्ति ते मा रक्षन्तु 473

येभिर्वाति इषितः प्रवाति 400

येयं वाक् सोऽयमग्निः 213

येऽल्पाः कलाहिनः पिशुना उपवादिनस्ते 151

ये विदुस्ते जहृस्तनुम् 296

ये वै के च यज्ञास्तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येकता
195

ये वै के च लोकास्तेषां सर्वेषां लोक इत्येकता
195

येषां नोऽयमात्मा अयं लोकः 252

येष्टिहाः 302

ये ह वै तत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनम्
उत्पादयन्ते 30

योऽक्षत् रमत इति 406

योगः 56; (पङ्क्तः) 342; (सर्वभावपरि-
त्यागः) 345

योगक्षेमः 60

योगक्षेमात् 15

योगप्रवृत्तिम् (प्रथमम्) 287

योगम् 27

योगविधिम् 27

योगाग्निमयम् (शरीरम्) 287

योगाभ्यासात् (अवाप्नोति) 346

योगी 339

योगीश्वरः 353

योगे 287

योगो हि प्रभवाप्ययौ 27

योऽग्निमन्तरो यमयति 221

योऽग्निर्धृत्युः सः 429

योऽग्निर्वागेव सा 456

योऽप्रेऽभ्याहन्याज्जीवन् सवेत् 144

योजनात् 284

यो दिवमन्तरो यमयति 221

यो दिशोऽन्तरो यमयति 222

यो न वेद् न हृतं हन्तम् 359

योनि 128; (पञ्च-) 284

योनिः 48, 127, 175, 186, 283;
(मोहजालस्य) 355; (अन्धमिव वै तमः)
439

योनिं योनिम् 293, 295

योनिगतस्य 285

योनिम् 24, 128; (स्वाम्) 188;
(कृण्वसे) 286

योनिमन्ये प्रपयन्ते 24

योनिमुक्ताः 284

योनिरर्चिः 271

योनिस्वभावान् 295

योनी (ते द्वे) 473, 474

योनीः (सर्वाः) 295

यो नु कथं सयुग्वा रैक्वः 108

योनेः 186

यो नो भगवन्नभयं वेदयसे 237

योऽन्तरिक्षमन्तरः 221

योऽन्तरो यमयति 220

योन्यां (रेतोभूतम्) 440

योऽपानेनापानीति 218

योऽपोऽन्तरो यमयति 221

यो भार्तीत्याचक्षते 459

यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवन् सवेत् 144

यो मनोऽन्तरो यमयति 223

यो मां विजानीयात् नास्य लोको मीयते 314

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

यो मूलेऽभ्याह्न्याज्जीवनं स्रवेत् 144
योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु 239
यो यदिच्छति तस्य तत् 17, 336
योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः 260
योऽयं पवत इति (अध्यर्धो देवः) 227, 455
योऽयं प्राणः स वायुः 213
यो यो ह्यस्येतः प्रैति न तमिह दर्शनाय लभते
163
यो रत्नधा वसुविद्यः सुदन्नः 281
यो रेतोऽन्तरो यमयति 223
यो वः कामयते तं वः पृच्छामि 231
यो वः कामयते स मा पृच्छतु 231
यो वा एतदक्षरमविदित्वाऽस्माहोत्यैति स
कृपणः 225
यो वा एतां सवित्रीमेवं वेद 474
यो वाक् सामेत्युपास्ते स एवानुष्ट्या साम वेद
430
यो वाचमन्तरो यमयति 222
यो वायुः प्राण एव सः 456
यो वायुमन्तरो यमयति 221
यो विज्ञानमन्तरो यमयति 223
यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् 55
यो वै काप्य तत्सूत्रं विद्यात् 220
यो वै गायत्र्यै मुखं वेद 465
यो वैतमनु भार्यान् वभूर्पति 181
यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्यात्मनः परायणम्
227, 228, 229
यो वै प्राणः सा प्रज्ञा 315, 316
यो वै भूमा तत् सुखम् 158
यो वै भूमा तदमृतम् 158
यो वै स धर्मः सत्यं वै तत् 189
यो वो बह्निष्ठः स एता गा उदजताम् 212
यो व्यानः सा वाक् 72
यो व्यानेन व्यानीति 218
योऽशनायापिपासे...अत्येति 218
योषा 127

योषाग्नौ जायन्ते 272
योषाम् (उपशेते) 413
योषा वा आग्निर्गौतम 271
योषा वाव गौतमाग्निः 127
योषितं न चरति 439
योषितायाम् 42
योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि 4, 265
योऽस्मान् द्वेष्टि 309
योऽहमनेनोपतपता न प्रेप्यामीति 462
योऽहमस्मि स त्वमसि 445
यो ह वा आयतनं वेद 267
यो ह वास्माहोक्तात् प्रैति 189
यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद 266
यो ह वै प्रजातिं वेद 267
यो ह वै प्रतिष्ठां वेद 266
यो ह वै वसिष्ठां वेद 266
यो ह वै संपदं वेद 266
यो हीमानि न विद्यात् 124
यौवनम् 339
यौवनाश्व 326
यौवने 111, 112

र

र इति रजयति 337
रक्षन् (प्राणेन) 240
रक्षस्व 32
रक्षांसि (अन्वसचन्त) 458
रत्नावतारिणः 355
रजतम् 107, 120
रजतमयेन वर्मणा 461
रजतेन वपु 120, 447
रजस्तमोभ्यां (विद्धस्य) 346
रताः 249
रतिः 331
रतिम् 305, 313
रतिमात्रम् (फलम्) 356
रत्या 29

श्रे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

रत्ना (चरित्वा) 241, 245
रत्न 131
रत्नः 118, 119; (शरीरम्) 329;
(एकचक्रः) 446; (उभयचक्रः) 446
रत्नकट्याम् 366
रत्नचक्रस्य (रत्नम्) 261
रत्नचक्रे 303
रत्ननाभौ 31, 37, 43, 210
रत्नेनौ 210
रत्नन्तरम् 88, 353
रत्नम् 19, 36, 235 (आस्थाप) 438
रत्नयोगाः 239
रत्नश्रेणयः 131
रत्नस्य (रत्नम्) 379
रत्नाः 239
रत्नितः 333
रत्नितम् 19
रत्नेन (धावयन्) 303; (अपतता) 361
रत्नसः (न सूनुः) 433
रत्नणीयचरणाः 128
रत्नणीयाम् 128
रत्ने 105, 154; (पर्यन्) 172, 185
रत्ने 262
रत्नमाणः 171
रत्न-इति 262
रत्निः 29, 31, 132, 133
रत्निम् 28
रत्निमान् 132
रत्निरेव चन्द्रमाः 28
रत्निर्वा एतत्सर्वम् यन्मूर्तं चामूर्तं च 28
रत्नीणाम् (अविदम्) 361
रत्नितुल्यरूपः 295
रत्निमध्ये स्थितः सोमः 353
रत्नयः 40, 96, 97, 125, 166;
(प्रत्यायन्ति) 259, 347; (हिङ्गारः)
399; (आदित्यस्य) 407, 458

रत्नयस्तेऽस्य पुत्राः 426
रत्नयो धूमः 271
रत्निः (वाङ्मयः) 396; (मनो भूत्वा) 396;
(अज्ञं भूत्वा) 397
रत्निना (असुमान्) 396
रत्निना (प्राणिनि) 396; (शृणोति) 396;
(पर्यति) 396; (वदति) 396;
(अस्नाति) 397
रत्निभिः 329; (आददात्यन्तम्) 340,
348; (वर्षति) 352; (संछन्तम्) 379
रत्निभिरेषोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः 259
रत्निशतम् 347
रत्निषु 28
रत्निन् 4, 74, 265, 382
रत्नः 35, 42, 57, 68, 96, 97, 143,
179, 204; (प्राप्तवत्) 334;
(अप्तवत्) 352; (= तपः) 383;
(प्राणदत्) 393, 409
रत्नघनः 255
रत्नतमः 68
रत्ननाम 343
रत्नम् 21, 143, 152 377, 383, 392,
428
रत्नयते 34, 246
रत्नयतेः 243
रत्नयितव्यः 35
रत्नयिता 35, 337, 340
रत्नयितुः 243
रत्नस्य रत्नः (अग्निः) 377
रत्नाः 97
रत्नान् 119, 143
रत्नानां (सर्वेषाम्) 207, 255
रत्नेन 394
रत्नीव कुर्वन् मन्यते 429
रत्नस्य (परम्) 343
राक्षस 326, 355

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

रागः 331
रागात् 40
रागान्धम् 332
राजकर्मणि (पतितादयः) 355
राजकुले 453
राजन् 323
राजनम् (साम) 91
राजन् यक्ष्म मा हिंसीः 462
राजन्यबन्धुः 369
राजपुरुषं वा 366
राजयः 203
राजसानि 331
राजसूये 188
राजा 123, 182, 199; (इव) 242;
(मेघावी) 245, 274
राजानं वा 366
राजानम् 182; (आयान्तम्) 246; (प्रवि-
यासन्तम्) 246
राजाभिक्रयणानि 365
राज्ञः (अस्ति) 309; (प्राप्नोति) 380
राज्ञा 189
राज्ञाम् 172
राज्ञी 103
राज्यम् 123
राज्याय 94
रातिः 231
रात्रयः 194
रात्रिः 29, 126, 175; (न) 294
रात्रिम् 128, 194
रात्रिरार्षिः 271
रात्रिरेनं पश्चान्माहिमान्वजायत 175
रात्रीः (दश) 153
रात्रेरपक्षीयमाणपक्षम् 272
रात्रौ 29, 123
राथीतरः 53
राथीतराष्ट्रः 282

राद्धः 244
राद्धम् 60
राप्नोति (एतान् कामान्) 413
रामः क्रातुजातेयो वैयाघ्रपयः 460
रामाः 14
रामान् 473
रामाय क्रातुजातेयाय वैयाघ्रपयाय 470
राये (नय) 5, 266
राशिम् 148, 149, 152
राहुः 355
राहोः 172
रिच्यते 417
रिषा 358
रिष्यति 118, 196, 230, 237; (न)
252, 256
रिष्येत् 119
रीरिषः 294
रुक्मवर्णम् 45, 342
रुदम् 103
रुद्र 294
रुद्रः 31, 188, 203; (तस्ये) 288,
289, 293, 333, 334; (तामसोऽज्ञः)
334, 338, 355, 363, 383
रुद्रस्य रुद्रत्वम् 345
रुद्राः 98, 104, 105, 188; (एकादश)
226, 227, 354, 390
रुद्राणाम् 94, 98, 462
रुद्रान् (सेनान्यः) 375
रुधिरम् 231
रुष्वीत 367
रुषतः (ते) 452
रुषके (ब्रह्मज्योतिषः) 352
रुषंरूपम् 24, 211, 360, 407; (मघना
बोभवीति) 407
रूपम् 21, 24, 26, 39, 76, 96, 97,
98, 138, 139, 193, 196, 198,

श्वे 283-300 की 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शी 373-376 जे 377-474

205; (अभयम्) 242; (शोभान्तरम्)
242; (तनुते) 247; (कल्याणतमम्)
265; (अस्य) 294; (भूतमात्रा)
317; (पर्याप्तम्) 369; (एकम्) 391;
(सर्वम्) 409; (मृतस्य) 439; (न
किञ्चन) 455
रूपवियम् (विधात्) 318
रूपाणां चक्षुरित्येतेषामुक्तम् 198
रूपाणाम् 198; (सर्वेषाम्) 207, 255
रूपाणि 138, 198; (मृत्योः) 239;
(कुरुते) 240; (पुरःसराणि) 287;
(विश्वानि) 295; (अभिसंप्रपद्यते)
296, 305; (सर्वाणि) 316, 374;
(अधिगम्यन्ते) 409
रूपाणि देवः कुरुते बहूनि 240
रूपाण्येव यस्यायतनम् 228
रूपाण्याम् 189
रूपे 204
रूपेण 171; (स्वेन) 327, 375, 392
रूपेण्विति 229
रूपैः (सर्वैः) 316, 323
रेचयिष्यथ 365
रेतः 30, 42, 63, 66, 126,
127, 128, 176; (अप्सु निधीयते)
216, 271, 276; (अस्का-
न्तीति) 277, 302, 304, 388,
409, 417, 440, 441
रेत एव यस्यायतनम् 229
रेतसः 106, 186, 231
रेतासि तिष्ठन् 223
रेतसीति 230
रेतसे स्वाहा 273
रेतसोऽन्तरः 223
रेतोभूतम् 440
रेतो मे 452
रेतो वा एतत्तस्य साधः 406

रेतो वै प्रजातिः 267
रेतो होचचकाम 268
रेमे 185
रेरिवा 53
रेवत्यः 90
रेष्माणम् 378
रैक्व 108, 109, 110
रैक्वपर्णाः 110
रैक्वम् 108
रैतसः (पुरुषः) 209
रैभीम् (अद्भुतम्) 411
रैभ्या 417
रोग 326
रोगः 287
रोगम् 159, 357
रोचिष्णुः 200
रोत्स्यति 187
रोदयन्ति 104; (रुद्राः) 227
रोदस्योः (एव) 369
रोदिति 103
रोदित्वीति 170
रोमाणि 172
रोत्सीति 376
रोपन्ति 437
रोहति 231
रोहिण्यसि 448
रोहितम् 96, 138, 139
रोद्रं (साम) 95
रोहिणम् 397
ल
लक्षणम् (अतीत्य) 313
लक्षयेत् 350
लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य सिद्धि 43
लक्ष्यम् 43
लक्ष्येष्टु (निधीयते) 311
लघुत्वम् 287

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- लब्धा 16
लभते 163
लभते हैव 307
लभन्ते 143
लभ्यः 14, 16, 18, 45, 46
लम्बरस्य (लम्) 261
लम्भनीयाः 14
लम्भुकः 123 (ह वासो भवति) 123
लयविक्षेपरहितम् 350
लवणम् 145, 208
लवणस्येव 356
लवणेन 120, 447
लाजान् 283
लिङ्गनाशः 285
लिङ्गम् 298, 339, 342, 348
लिङ्गं मनो यत्र निष्कृतमस्य 248
लिङ्गवती (तनुः) 336
लिङ्गैः (स्वकैः) 348
लिङ्गुम् 172
लिप्यते 1, 24, 129, 252
लिप्सेत 425
लीनाः (ब्रह्मणि) 284
लुप्यमानः 330, 347
लेलायत् 412, 417
लेलायति 408; (उपरि मूर्ध्निः) 458
लेलायतीव 239
लेलायते 39, 291
लेलायन्तीः 371
लेलायमानाः 40
लेलिहानम् 370
लेशेन 93
लोकः 16; (अयम्) 83, 193, 252;
(असौ) 125, 129, 149, 150,
161, 190, 193, 195; (अग्निः)
227; (परमः) 242, 244; (तस्य)
250, (स च) 250
लोकक्षिते 94, 95
लोकजित् 183; (असि) 449
लोकदुःखेन 24
लोकद्वारम् 94, 95, 166
लोकपालान् 62
लोकम् 29, 33; (इमम्) 152; (अमुम्)
152; (स्वम्) 189; (एतम्) 252
लोकमभिजायते 441
लोकं पृष्ठा 361
लोकवती (स्यविष्ठा तनूः) 336
लोकवित् 220
लोकस्पृते (अग्रये) 351
लोकस्य संकल्पत्यै सर्वे संकल्पयते 150
लोकाः 11, 24, 25, 37, 39, 42, 43, (सप्त)
42, 172, 195, 202, 210; (अष्टौ)
230; (अनन्दाः) 249; (असुर्याः) 1;
(अधिभिताः) 293; (सर्वे) 348; (वयः)
382; (पृथिव्याम्) 385; (संतृप्ताः)
385; (ऊर्ध्वाः भिताः) 385; (आदिः)
391; (आगाः) 391; (विगवाः) 435
लोका अलोकाः 243
लोकात् 6, 58; (पुनरैति) 248
लोकादिम् 15
लोकान् 39, 41, 62, 117, 119, 167,
172; (इमान्) 264
लोकानां कामाय 206, 254
लोकानाम् 120; (असंभेदाय) 251
लोकानामन्तानपृच्छाम 217
लोकाच्च निन्देत् 90
लोकान्नु सृजा इति 62
लोकाय (अस्मै) 248
लोकास्तं परादुः 206, 254
लोकिनः 43
लोकी भवति 116, 117
116,

श्वे 283-300 को 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

लोकेषु 26, 102, 125, 134, 263

लोकेषु पञ्चविधं सामोपासति 84

लोकैः 182

लोकैषणा 252

लोकैषणायाः 218, 252

लोकौ (उभौ) 166, 168

लोक्यम् 195

लोभ 326

लोभः 331

लोभजालम् (भिनत्ति) 353

लोभ 91

लोभस्यः 167; (आ) 324

लोभशानि (श्मशानानि) 403

लोभशाम् 51

लोभसु मृत्युपाशः 466

लोभानि 62, 63, 133, 174, 216,

231, 410

लोभानि धूमः 271

लोभानि बहिः 183, 276

लोभैव हिङ्कारः 402

लोभुपन्ते 356

लोभः 179; (विध्वंसते) 383; (विध्वंसेत)

419, 422

लोहम् 120, 136

लोहमणिना 136

लोहमयम् 136

लोहमयेन वर्मणा 461

लोहमित्येव सत्यम् 136

लोहायसेन कार्णायसम् 447

लोहितापिण्डः 236

लोहितम् 139; (अप्सु) 216, 249

लोहितशुक्लकृष्णम् 292

लोहितस्तोकः 439

लोहितस्य 165, 323; (पूर्णाः) 212

लोहिताक्षः 278, 292

लोहिन्स्यः 203

लोहेन दारु 120

व

वंशः 96, 211, 212, 281

वंशम् (जपति) 274

वक्तव्यम् 35

वक्ता 14, 16, 117, 337; (भवति)

340

वक्ता चास्य त्वादृग्न्यो न लभ्यः 14

वक्तारम् 50, 54; (विधात्) 318

वक्तुः (वक्तेः) 243

वक्तेः (वक्तुः) 243

वक् (पञ्चयोन्मुप—) 284

वक्ष्यति 28

वक्ष्यामः 28

वक्ष्यामि 147, 235

वदक्षणाः 360

वचः 167

वचः (ऋषेः) 269

वज्रबाहुः 397

वज्रम् 25; (वाचः) 448

वज्रेण 375; (हिङ्गरेण) 425

वञ्चसि 292

वडवा 185

वडवेतरामवदश्चष्टप इतरः 185

वत्सः 103; (मनः) 260

वत्सनपाद् (बाध्नः) 212, 257

वत्सम् (जातम्) 191

वत्सम् 341

वत्सेन (ब्रह्मणः) 429

वत्स्यामि 112

वत्स्यावः (ब्रह्मचर्यम्) 270

वदति (कन्याणम्) 178; (न) 216;

(न) 311

वदन्तः (वाचा) 267, 268

वदन्ति 297

वदन्तीति 269

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 छं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- वद-वद-वदेति 429
वदिष्यामि 50
वदिष्याम्येवाहमिति वाक् 196
वदेत 47
वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति 227, 228,
229
वद्धीभिः (अभिर्षिवयन्ति) 368
वधाशङ्कम् 233
वधीः 294
वधेन 161, 170
वध्यश्च 326
वनस्पतयः 52, 62, 63, 174, 326,
(क्षीयन्ते) 431
वनस्पति 128
वनस्पतिः 231
वनस्पतीन् 216, 410
वनस्पतीषु 288
वनाम् (देवानाम्) 421
वन्ध्या (इव) 356
वपन्ति (केशश्मश्रूणि) 439
वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः 40
वयं देवस्य भोजनम् 123
वयांसि 104, 105
वयांसि 34, 42, 86, 91, 149, 152,
153, 190, 230, 410
वयुनानि 5, 266
वयुनावित् 286
वयोमतः 66
वयोम्यः 386
वरः 15
वरणीयः 15
वरत्राभिः 368
वरत्रिका 367
वरदम् 293
वरं दद्यानीति 313
वस् 13, 125, 183, 237, 2
वरसद् 23
वरान् 12, 20
वराहः 143, 144
वरिष्ठः 30, 45
वरिष्ठम् 40, 43, 44
वरिष्ठ्यते 412
वरीवर्ति 458
वरुणः 50, 82, 188, 334, 354
वरुणः कस्मिन् प्रतिष्ठितः 230
वरुण इति होवाच 229
वरुण एव सविता 473
वरुणदेवत इति 230
वरुणपरियतनम् 385
वरुणम् 58, 59, 413
वरुणलोकम् 302
वरुणस्य 92
वरुणाय नमः 462
वरुणेन 98
वरुणोऽन्तर्दधातु मा 461
वरुणो राजा भूतो वासि 449
वरेष्यः 295
वरेष्यम् 43; (इन्द्रम्) 371
वरेषु (देवेषु) 270
वर्गोऽसि 308
वर्जयेत् 92
वर्णः 50
वर्णप्रसादः 287
वर्णयितुम् (न शक्यते) 350
वर्णरातिप्रमोदान् 15
वर्णान् (अनेकान्) 291
वर्तनिम् 446
वर्तनी 118
वर्तन्या (अघरया) 203
वर्तन्यौ (वाक् च मनश्च) 446
वर्तमानः 29, 118, 119

श्वे 283-300 को 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-474

वर्तयन् (एवम्) 173

वर्तामहे 283

वर्ति-352

वर्तेथाः 54

वर्तेरन् 54

वर्त्मनी 117

वर्धते (न) 252

वर्षगणम् 112

वर्षति 84, 89, 137, 174; (तन्निधनम्)

401; (पर्जन्यः) 431

वर्षति स उद्गीयः 84, 89

वर्षन्तम् 89; (न निन्देत्) 89

वर्षन्ति 353, 354, 355

वर्षपाविजम् 385

वर्षम् 126, 401

वर्षशतम् 105

वर्षसहस्राणि (बहूनि) 225

वर्षस्य संकल्पस्या अन्नं संकल्पते 150

वर्षाः 85, 90, 349, 354, 401

वर्षाणि 104, 105, 167, 169, 170

वर्षामुद्गीयम् 387

वर्षिष्यति 154

वर्षीयांसः 365

वर्षुकः (पर्जन्यः) 401

वर्ण्यु साम्नः (वृणे प्रियम्) 412

वल्मीके 249

ववृजे (इन्द्रम्) 384

ववे (कामप्रश्नम्) 237

वशः 67

वशम् 16

वशी 24; (सर्वस्य) 251; (लोकस्य)

291, 298; (दीक्षाम इति) 422

वशीभवति 422

वशे 32; (कुरुते) 422; (स्वान् कुरुते)

422

वश्यानि 20

वषट् अकर्म 447

वषट्कार (सप्त) 387

वषट्कारः 260, 414

वषट्कारात् (आ) 446

वषट्कारेण 465

वषट् कुर्वन्ति 392

वसतिम् (अनादृत्य) 269

वसतीवरीः (उपाकल्पयन्) 374

वसतौ 60

वसत्या (उपमन्त्रयांचके) 269

वसनान्तेन (प्रच्छाय) 313

वसनेन 168

वसन्तः 85, 90, 349, 353; (हिङ्गारः)

401

वसन्तम् 111, 387

वसन्तम् (एतासु) 428

वसन्ता (loc) 401

वसन्तु 130

वसन्तो हिङ्गारः 85

वसवः 98, 104, 188, 226, 353,

374, 390

वसव्यम् 374

वसापराणि द्वाविंशत् वर्षाणि 169, 170;

(पञ्च वर्षाणि) 170

वसिष्ठः 121, 122, 266; (स वः) 267,

268

वसिष्ठः (नामुमेने) 371, 431; (प्रजाति-

कामः) 448

वसिष्ठस्त्रयपौ 203

वसिष्ठस्य 447

वसिष्ठाय 123; (उग्राय) 415

वसिष्ठायै स्वाहा 273

वसीथान् 369, 370, 371

वसुः 23; (हितम्) 226; (विन्दते) 253

वसुदानः 253

वमुधानः 103

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 छं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

वसुन् (पुरोधाय) 373

वसूनाम् 94, 462

वसोः पवित्रम् 338

वस्यसः 51

वहम् 361

वहामि (अमृतम्) 361, 362

वह्निः (निन्धिः) 349

वह्निमः 31

वह्नेः 285; (विस्फुलिक्ताः) 345

वा-इति वाचोऽमृतमक्षरम् 469

वा-इति वायोः शुद्धमक्षरम् 469

वाक् 30, 35, 43, 50, 52, 62, 63,
68, 71, 72, 76, 83, 85, 88,
94, 100, 101, 106, 110, 118,
121, 126, 134, 139, 140, 141,
142, 146, 149, 159, 171,
174, 176, 181, 182, 183;
(वदन्) 186, 192, 207, 255,
282; (परिवेष्ट्री) 306; (आहन्धे)
306, 309; (प्रविशे) 312; (अप्येति)
315; (अभिविसृजते) 316, 317;
(सहाप्येति) 323, 348; (ओमेव नाम)
377; (पिन्वते) 384; (अग्निः सः)
396; (सर्वासु प्रजासु) 396; (प्रस्तावः)
399, 409; (असत्) 413;
(तस्यैषा कुल्पा) 417; (उद्गाता) 420;
(साम) 430; (वर्तनी) 446, 455,
456, 467; (गी) 471

वाक्-आगायत् 426

वाक्-ऋक् 394, 471

वाकोवाक्यम् 148, 149, 152

वाक्च मनश्च 472

वाक्पतिः 52

वाक्प्रभूतम् 385

वाक्प्रस्तावः 85, 402

वाक्यम् (काणनम्) 367

वाक् सा 471

वाक् सावित्री 474

वागग्निम् 216

वागनुष्टुप् 264

वाग्नेतः 315

वागर्चिः 271

वागष्टमी 203

वागासीत् (सोऽग्निः) 421

वागिति (उक्थम्) 445

वागिति अन्तरिक्षम् 378

वागिति ऋक् 384

वागिति चन्द्रमाः 443

वागिति तद्वह्म 426

वागिति यौः 378, 471

वागिति मनः 471

वागिति पृथिवी 378, 471

वागिनि वाक् 384

वागिति श्रोत्रम् 471

वागिति सर्वे देवाः 384

वागिति स्त्री 471

वागित्यग्निम् 441

वागित्यन्तरिक्षम् 471

वागित्येव वाक् 378

वागु प्राणे प्रतिष्ठिता 405

वागेव गी 417

वागेव तत् (यत्किंचार्वाचीनं ब्रह्मणः) 405

वागेव देवाः 193

वागेव पादः (चतुर्थः) 405

वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः 106

वागेव भूत्वाऽग्निः प्राविशत् 428

वागेव यजुः 405

वागेवर्क 68; (प्राणः साम) 76

वागेवर्गदः 193

वागेव सप्तादिति 232

वागेव सा प्राणोऽयम् 76

वागेव साम 405

श्वे 283-300 को 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

वागेवात्रि: 203
वागेवायं लोक: 193
वागेवायतनम् 232
वागेवास्य ज्योतिर्भवतीति 238
वागेवैतत् सर्वं विज्ञापयति 149
वागेवोरुथम् 405
वाग्धि बृहती तस्या एष पति: 71
वाग्धि विज्ञाता 193
वाग्धोच्चक्राम 267
वाग्जाया 190'
वाग्देवत्यं साम 418
वाग् ब्राह्मणम् 471
वाग्वा अग्नि: 433
वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापयति 149
वाग् वाग् इति त्रि: 280
वाग्वाव नाम्नो भूयसी 149
वाग्वाव वसिष्ठ: 121
वाग्वाव साम्न: प्रतिष्ठा 404
वाग्विवृता: 42
वाग् वेव वाक् 430
वाग्वै ग्रह: 215
वाग्वै परमं ब्रह्म 233
वाग्वै बृहती 181
वाग्वै ब्रह्म 181; (इति) 232
वाग्वै यज्ञस्य होता 213
वाग्वै वसिष्ठा 266
वाग्वै साम 182
वाङ् नरक: 473
वाङ् नाम देवता 307
वाङ्मन: प्राणनिरोधनात् 343
वाङ्मनसी 20
वाङ्मय: (पुरुष:) 209
वाङ्मयो मनोमय: प्राणमय: 192
वाङ् माता 193
वाङ् मे 449
वाचंयम: 123, 307, 446

वाचं वदन्तीम् 315
वाचं समारुह्य 317
वाचं सर्वान् कामानबुहन् 429
वाच: (अन्या:) 43, 56, 58, 384, 405
वाच: पादा: 405
वाच: पृथिवी शरीरम् 193
वाच: शरीरम् (यद्वाचा वदति) 434
वाच: सत्येनातिमुच्यते 448
वाच: स्वर: (सोऽग्नि:) 430
वाच ऋषय: 68
वाचं च नाम च मनोऽनुभवति 149
वाचक्मवी 223; (Cp गार्गी-वाचक्मवी)
वाचं देवीम् 429
वाचं धेनुमुपासीत 260
वाचम् (प्रियम्) 40, 58, 70, 149,
176, 178, 180, 192; (अभाषया:)
270; (तर्पयति) 394; (अत्यवहत्)
427; (पुरुषेऽन्तर) 457
वाचमग्निरभिदधाति 466
वाचमनुहरन्तीमग्निर्वालि हरति 472
वाचं प्रस्तावम् 388
वाचं प्राणे तदा जुहोति 307
वाचं प्राणो गिरति 433
वाचं मनसा विभति 458
वाचं मे त्वयि दधानीति 313
वाचा 64, 177; (प्रज्ञायन्ते) 233; (अति-
रिच्यन्ते) 417; (उदगायन्) 419;
(उद्गात्रा) 420; (उपसमैप्सन्) 421;
(करोति) 421
वाचा नाम प्रज्ञापयितुम् 315
वाचा नामान्याप्नोति 317
वाचारम्भणम् 136, 138; (विकारो नाम-
धेयम्) 136, 138
वाचा रसान् वेदेति वेद 473
वाचा वज्रमुद्गृह्णाति 448
वाचा वदत् (शिरस्ये) 312

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 रे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

वाचा वै सम्राट् बन्धुः प्रज्ञायते 232
वाचा स्वरसंपन्नयाऽत्विज्यं कुर्यात् 183
वाचा ह नामान्यभिबदति 215
वाचा ह साम्नात्विज्यं क्रियते 430
वाचा ह स्मैव पूर्वं उपयन्ति 270
वाचा ह्यजमयते 203
वाचा ह्येव एतन्मनसा च वर्तते 446
वाचि 32, 60; (शान्तायाम्) 238, 469,
470
वाचि तिष्ठन् 222
वाचि मृत्युपाशः 466
वाचि सप्तत्रिंशं सामोपासीत 86
वाचि स्वामिच्छेत 183
वाचीति 230
वाचेति 305
वाचे स्वाहा 273
वाचोद्भावा दीक्षामहा इति 426
वाचोन्तरः 222
वाचो मध्यम् 402
वाचो मनो देवता 418
वाचो वाव भूयोऽस्तीति 149
वाचो विग्लापनं हि तत् 251
वाचो ह गिर इत्याचक्षते 73
वाचो ह वाचम् 6
वाजपेयेन 276
वाजश्रवसः 11, 282
वाजसनेयाय याज्ञवल्क्याय 275
वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येन 282
वाजिनवि 53
वाजी 175
वाजी गन्धर्वान् 175
वाट्ये 355
वातः 57, 174, 326
वातम् 216
वातरज्जुनाम् (वश्त्रम्) 326
वाताः 338

वातात् 307
वाल्लि (अयम्) 378
वात्सीपुत्रः 281
वात्स्यः 212, 257, 282
वादाय (मोघाय) 440
वायमानायै (वीणायै) 207, 255
वामकशायणः 282
वामदेवः 66, 187
वामदेव्यम् 89
वामनम् 23
वामनीः 118
वामानि 117, 118
वामे अक्षिणि 236
वायवे 95, 217, 349
वायु 336
वायुः 4, 24, 26, 30, 31, 33, 35, 37,
41, 42, 50, 51, 52, 55, 62, 63,
64, 67, 73, 75, 83, 91, 102,
103, 106, 110, 126, 134, 150,
171, 180, 197, (मधु) 209,
(आत्मानि धित्वा) 217; (वसुः) 226;
(देवः) 227, 266, 291, 328,
333, 334, 336; (रसस्य रसः) 377;
(अन्तरिक्षं परिवभूव) 400; (सोऽभनत्)
428; (प्राविशत्) 428, 457; (पवते)
459, 466, 467
वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत् 63
वायुना 107; (सूत्रेणायं लोकः) 221
वायुं तृतीयम् 176
वायुप्रतिष्ठाः 312
वायुम् 104, 119, 131, 149, 152,
154, 261, 311; (उपहृयते) 382,
409, 453
वायुमप्येति 469
वायुमयः 248
वायुमात्रा 35

श्वे 283-300 कौ 301-324 जे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जे 377-474

वायुमिति 449
वायुमेव प्रशंसति 217
वायुरं खम् 257
वायुरन्तरिक्षम् 446
वायुरस्मै बलिं हरति 472
वायुराकाशमनुभवति 468
वायुरेव देवेषु 110
वायुरेव व्याप्तिर्वायुः समष्टिः 217
वायुरेव सविता 474
वायुरेव साम 431
वायुरेव हिङ्कारः 402, 418
वायुर्दिशां यथा गर्भः 280
वायुर्वायव संवर्गः 110
वायुर्वायस्माकमीशे 412
वायुर्वै गौतम तत् सूत्रम् 221
वायुर्वै देवः 435
वायुर्वै प्राणः 471
वायुर्वैवैतान् सर्वान् संवृद्ध्येते 110
वायुलोकम् 302
वायोः 92, 204; (पृष्ठे) 394; (वृष्टिम्)
272; (आधि अग्राणि) 469
वायोरन्तरः 221
वायौ 219, 469, 470
वायौ तिष्ठन् 199
वायौ पुरुषः 199, 320
वायौ साम तद्वेत्या३ इति 406
वारुणं त्वेव वर्जयेत् 92
वारुणम् 92
वारुणिः 58
वारुणी 59; (आगा आगीता) 413
वारुणीमार्गा न गयेत् 413
वाकर्षणीपुत्रः 281
वाधिः 366
वार्धभेज वा 279
वालखिल्याः 327
वालप्रशतभागस्य 296

वालुकाविवर्जिते 287
वाव 110, 125, 126, 144, 145,
195
वावदिपत् 65
वावयमानम् (आसीनम्) 446
वावयमाने 446
वावृहाणम् 371
वाश्यन्ते (पशवः) 443
वासः 123, 205; (किम्) 268; (अग्रे
दीप्यते) 422
वासयते 190
वासयन्ति 104
वासवम् (साम) 94
वासांसि 51
वासि (पुरस्तात्) 449
वासिष्ठं चैकितानेयम् 406
वासिष्ठमेव ब्रह्म 445
वासीभिस्तद्वृण्वन्ति 368
वासोवृक्षम् 34
वासोहस्ताः 303
वास्तेयम् 107; (Cp वास्तेयम्)
वास्यम् 1
वाहम् 287
वाहाः 14
विंशतिः 159
विंशतिप्रत्ययाभिः 284
विकरवामहै 418
विकरोमि (अन्नम्) 467
विकारः 136, 138; (उत्तरः) 339
विकिरति 42
विकुर्वन् (बहुधा) 295
विकृत्य (पोडपथा) 410
विकृन्धिका 343
विक्रियेत (न अन्नम्) 468
विक्षेप (लय-) 350
विगतनिद्रम् 336, 345, 354

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 छु 38-47 मो 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

विगतभयः 347
विगीतः 279
विगृह्यते 448
विग्रहवानेष कालः 341
विग्रहे सन्निविष्टः 337
विग्लापनम् (वाच) 251
विषसः 371
विचक्षण (राजा) 309
विचक्षणम् 29
विचक्षणा (आसन्दी) 303
विचक्षणात् 302
विचक्षणामासन्दीम् 304
विचक्षते 371, (अन्तर्) 371, 457
विचक्षन् (विश्वा भुवनानि) 359
विचक्षे 358, (विश्वम्) 360
विचक्षेम-इति 365
विचचाक्षिरे 3
विचर्षणम् 51
विचालितम् 449
विचिकित्सन्ति 15
विचिकित्सा 14, 103, 192, 347
विचिकित्सितम् 14
विचिकित्सीम 363
विचिक्षेप (यष्ट्या) 323
विचित्य 8
विचिनोति 349
विचेष्टति 26
वि चैति चान्ते 291
वि चैमि स च 360
विच्छादयन्ति 170
विच्छादयन्ती 170
विच्छादयति (हस्तीन) 242
विच्छिन्नात् 194
विच्छेत्स्यते 140
विजघ्नुष 360
विजज्ञे (बालाकिः) 323, (आत्मान न)
324

विजज्ञौ 8, 141
विजये 8
विजरः 161, 167, 355
विजरन्म 340
विजरम् 336, 345, 354
विजरा (नदी) 302
विजराम् (नदीम्) 303
विजहाति (पाप्मनः) 239
विजहार (याज्ञवल्क्यः) 256
विजानतः 3, 23, (एवम्) 159
विजानताम् 7
विजानन् 45, (एवम्) 158
विजानन्ति 433
विज्ञानमेव सत्यं वदति 157
विज्ञानम् विद्वान् भवते नातिवादी 45
विजानाति 21, 67, 157; (नाम्पत्)
158, 166, 172, (न) 208, 247,
256
विजानीतः 18
विजानीयाः 218
विजानीयात् (आत्मानम्) 250, (केन)
256
विजानीयाम् 25
विजानीरन् 155
विजानीहि 138
विजिग्यताः (देवाः) 410
विजिग्ये 8
विजिघत्सः 161, 167
विजिज्ञासमाना. (इव चरन्ति) 386
विजिज्ञासस्व 58
विजिज्ञासा 212
विजिज्ञासितव्य. 167, 338
विजिज्ञासितव्यम् 156
विजिज्ञास्यम् 193
विजिति-352, 368
विजिहीते 261

श्वे 283-300 को 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
औ 373-376 जै 377-474

विजिहीषां यावापृथिवी 279
विजुगुप्सते 2, 22; (न ततः) 250
विजृम्भते 174
विजेष्पच्चे 373
पिज्ञाते विजिज्ञास्यमाविज्ञातमेत एव 193
विज्ञातम् 38, 135, 136
विज्ञातमाविज्ञानताम् 7
विज्ञातव्यम् 313
विज्ञाता 152, 153
पिज्ञातारम् (विज्ञातेः) 218
विज्ञातारमरे केन विजानीयात् 208, 256
विज्ञातुः (विज्ञातेः) 244
विज्ञातृ 225
विज्ञाते (आत्मानि) 254
विज्ञातेः (विज्ञातारम्) 218, 244
पिज्ञान 47
विज्ञानं यज्ञं तयुते 56
विज्ञानं वाच घ्यानाद् भूयः 152
विज्ञानघनः 208
विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यम् 157
विज्ञानं देवः सर्वं 56
विज्ञानपतिः 52
विज्ञानम् 56, 57, 59, 67, 152, 157,
159, 201; (ब्रह्म) 231, 315;
(एतद्) 316; (द्वैतीभूतम्) 337;
(मनसः रसः) 340, 369, 384
विज्ञानमयः 47, 56; (पुरुषः) 201,
239, 248
विज्ञानमयम् 58, 60
विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति 59
विज्ञानं ब्रह्म चेदेदं 56
विज्ञानवतः 152
विज्ञानवतो वै स लोकान् (अभिसिष्यति)
152
विज्ञानवान् 20, 340
विज्ञानसारथिः 20

विज्ञानात् 43; (हि एव सत्त्वमानि भूतानि
जायन्ते) 59
विज्ञानात्मा 35
विज्ञानादन्तरः 223
विज्ञानाद्वाच भूयोऽस्तीति 152
विज्ञानाय 208
विज्ञानार्थम् (तद्विज्ञानार्थम्) 41
विज्ञाने तिष्ठन् 223
विज्ञानेन 44; (आत्मनः) 206
विज्ञानेन जातानि जीवन्ति 59
विज्ञानेन वाच ऋग्वेदं विजानाति 152
विज्ञापयतु 140, 142, 143, 144, 145,
146
विज्ञाप 33; (धीरः) 251
विज्ञापते 270
विज्ञायामृतमश्नुते 33
विज्ञास्यसि 141
विज्ञास्यामः 28
विज्ञेयः 49
विद् 189
विद् 326 (Excre)
विततः 45; (पन्थाः) 249; (v.l. वितरः)
391
विततम् 80
विततस्य 21
वितन्वाना 51
वित्तम् 14; (मानुषम्) 125; (ये स्यात्)
190, 194
वित्तमयीम् 16
वित्तमोहेन 16
वित्तं मे स्याद्य कर्म कुर्वीष 190
वित्तये 279
वित्तस्य 125
वित्तस्य कामाय 206, 254
वित्तेन 15
वित्तेन पूर्णां 205, 253
वितैषणा 252

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 छं 38-47 मं 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छं 68-173 वृ 174-282

- वित्तैपणायाः 218, 252
वित्य (न वै माम्) 410
विद् 27
विदग्धः शाकल्यः 226, 235
विदग्धत् 173
विदधाति 25, 299
विदध्वंसुः 71
विदर्भी कौण्डिन्यः 212, 257
विदांचक्रुः 139
विदानः 358
विदानादियुत् 260
विदिग्धः (शेते) 445
विदिग्धम् (अण्डम्) 445
विदितम् 7
विदितात् 6
विदित्वा (आत्मानम्) 218; (एतम्) 251;
(तम्) 252
विदियुते 374
विदुः (ये तत्) 250, 257
विदुषः (त्रयीं विद्याम्) लोकः 446
विदुषाम् 166; (प्रपदनम्) 166
विदुषे 262
विदुष्कृतः 303
विदेहाः (इमे) 237
विदेहाम् (ददामि) 253
विद्धः 164; (सन्नविद्धो भवति) 164
विद्धि (त्वमेतं निहितं ग्रहायाम्) 13, 43
विद्मः (तद्वयम्) 250
विपते (विपरिलोपः) 243, 244
विपत्येनं पाप्मनः 260
विपया 7, 29; (तपसा चिन्तया चोपलभ्यते)
333
विपया देवलोकः 195
विपयाऽभूतमभ्युते 3, 356
विपया विन्दतेऽभूतम् 7
विषा 16, 50, 59, 69, 115, 125,
270; (अमृतम्) 294
विषाः 207, 232, 255, 348
विषाकर्मणी 247
विषां चाविषां च 6, 356
विषात् 123
विषानाम् (सर्वाणाम्) 207, 255
विषान्तरं वेद 355
विषाभीक्षितम् 356
विषाभीक्षितम् 16
विषाम् 27, 195
विषायाम् 3; (रताः) 249
विषाविषे (निहिते) 294
विषुत् 113, 117, 126, 134, 154,
171, 209, 287
विषुतः 9, 25, 44, 138, 298; (आत्मा)
322
विषुतम् 118, 127, 311; (प्रतिहारम्)
387
विषुति 60; (विभाति) 344; (सर्वरूपः
पुरुषः) 395
विषुति पुरुषः 199, 320, 395, 405
विषुतम् 205
विषुत्वम् 138
विषुत्सावित्री 474
विषुदाचिः 271
विषुद्ध्येव ब्रह्म 260
विषुद् ब्रह्मेत्याहुः 260
विषुदिः 154
विषे (द्वे) 38
विषोतते 84, 89, 154, 174, 311, 401
विषोतते स्तनपाते स प्रतिहारः 84, 89
विषोतमानाः 368
विषोतमानायै 395
विषोतपाते 357

श्लो 283-300 को 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

विद्योतयितव्यम् 35

विद्वत्तिः 65

विद्वत्सः 40, 133, 139; (पूर्वे) 252,
308; (उपजावन्ति) 356, 408,
423

विद्वत्सम् (एवम्) 383; (एवमुपवदति)
417, 418, 419

विद्वत्स मनसा 267, 268

विद्वान् 33, 35, 36, 41, 45, 46, 47,
56, 58, 66, 69, 72, 94, 108,
113, 116, 117, 134, 151, 176;
(अमृतः) 250; (वयुनानि) 266,
276, 390, 394, 397, 408;
(तत्सर्वे भिषज्यति) 447

विद्वानभिहोत्रं जुहोति 134

विद्वानपा मधुपर्कम् 418

विद्वान् नामरूपादिमुक्तः 47

विद्वान् पुण्यपापे विधूय 45

विद्वान्मनो धारयेताममत्तः 287

विधमेत् 327

विधया 60

विधरणः 251, 355, 363

विधरणी 273

विधर्ता 400

विधाता 338

विधारयन्ते 30

विधारयामः 30

विधारयितव्यम् 35

विधावाति 23

विधिः 42, 332

विधिना (अनेन) 338

विधिवत् 38, 47; (उपसन्नः) 38

विधीयते 139

विधूनुते 174

विधूय 45

विधृताः (तिष्ठन्ति) 225

विधृतिः 164

विधृतौ 225

विधेम 5; (हविषा) 293

विधेहि 32

विध्यन्ति (सूचीभिः) 368

विध्वंसते (लोष्टः) 383

विध्वंसेत 179; (लोष्टः) 419

विनाद्धिः 363

विनर्दि 92; (साम्नो वृणे पशव्यम्) 92

विनोष्टिः (महती) 8, 150

विनाशम् 4, 170

विनाशमेवापीतो भवति 170

विनाशेन मृत्युं तर्त्वा 4

विनिनीपमाणः (अप्रियम्) 453

विनिगुड्क्ते 32

विनियोजयेत् 295, 297

विनिर्गतम् (मातृकम्) 357

विनिर्गताः (ऊर्ध्वेन) 347

विनिर्वापिते 238

विनिर्मुक्तः 36

विनिर्मुच्यते 36

विनिवर्त्य 297

विनिश्चरन्ति 207, 255

विनुदन्ति 345

विनेशुः 179

विनेश्यामि (अप्रियम्) 453

विन्दते 163, 190, 253

विन्देत् (आर्तवम्) 278

विन्देयुः 163

विन्यदधात् 179

विपतिष्यति 78, 80; (मूर्धा) 230

विपपात (तस्य ह मूर्धा) 230

विपतिपत्य 242

विपरिलोपः (हृष्टेः) 243, 244

विपरीते 16, 356

विपन्येति 238

विपश्चित् 18

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

विपश्चित्: 286, 457

विपश्चिता 55

विपश्चिद् दृढजयन्तो लौहित्यः 461;

(शकुनिमित्रः पाराशर्यः) 460

विपाटितः (सहस्रधा) 323

विपातयात् 182

विपापो विरजोऽविचिकित्सो ब्राह्मणो भवति
253

विप्रचित्तिः 212, 257

विप्रतिपद्यन्ता इति 269

विप्रतिष्ठेत् 316, 323

विप्रमोक्षः 159

विप्राः 286

विशोधा 328

विब्रूयात् 218

विभक्तम् 243

विभक्ष्यामि (अहमेव वः) 412

विभजामहे 412

विभज्य (आत्मानम्) 345

विभवति 46

विभागे (न समपादयन्) 412

विभातः 164

विभाति 25, 44, 45

विभुः (विग्रहे संनिविष्टः) 337

विभुत्वम् 33

विभुत्वात् 291

विभुत्वेन (वर्तसे) 292

विभुप्रमितम् 303, 304

विभुम् 18, 21, 38

विभूः परस्तात् 452

विभूतयः (पद्) 391

विभूतिम् 36

विभूतिमान् 407

विभूतिर्वा एषा तस्य सान्नः 406

विभूरसि 274

विमय्नीयन् 230

वि मा यन्तु ब्रह्मचारिणः 51

विमुक्तः 23, 47; (च विमच्युते) 23

विमुक्ताः (अपियन्ति) 249

विमुक्तिः 60

विमुच्यते 23

विमुच्यमानः (इतः) 235

विमुच्यमानस्य 23

विमृत्युः 27, 161, 167, 355

विमृत्युम् 336, 345, 354

विमृष्टम् 68

विमोक्षः 347

विमोक्षाय (ब्रूहि) 241; (एव) 245

विमोक्ष्ये 146

वियन्तु 51

वियि (?) 436

वियोग 326

विरजः 27, 30; (ब्राह्मणः) 253

विरजः पर आकाशात् 251

विरजम् 44

विरजाः 40

विरङ्शी 360

विराजति 90

विराज्ये 325

विराद् 83, 111, 236

विराड्भूत्वा प्रजनयाव 414

विराप्ते भवो भवसि 464

विराधिपि 99

विरिष्टम् 119, 120

विरूपाम् 89

वीरे वीरमजीजनत् 251

विरोचनः 167, 168

विरोचनेन 169

विरोचनोऽसुराणाम् 167

विलीनम् 145

विलीने (मानसे) 344

विलीयन्ते (यजमानाः) 35

स्वे 283-300 को 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जै 377-474

- विलोक्षाय 104, 105
 विवक्षुम् 112, 125
 विवक्षसि 230
 विवत्स्यामि 111
 विवदमानाः 267; (अहंभेयसे) 312
 विवदमानौ (एषाताम्) 264
 विवद् 359
 विवरेण 353, 354, 355
 विवर्जितम् (काम—) 350
 विवर्जिते 287
 विवर्तते 52, 297, 366
 विवाचनम् 384
 विविदिषाणि 81
 विविधा (शक्तिः) 297
 विविधुः 70
 विविनक्ति 15
 विवृणुते 18, 46
 निवृत्तम् 17
 विवृताः 93
 विवृद्धि 296
 विवेकम् 143
 विशः (अस्ति) 309
 विशते 46
 विशन्ति 262; (पुनर्) 353, 354, 355
 विशन्तु त्वामाहुतपथ सर्वाः 338
 विशम् 188
 विशाम् 172
 विशुद्धम् 288
 विशुद्धसत्त्वः 45, 46
 विशुद्धे 46
 विशुद्धे विभरत्येष आत्मा 46
 विशृणुः 374, 375
 विशेषम् (उपगच्छति) 311
 विशेषान्तम् (लिङ्गम्) 339
 विशोकः 161, 167, 355, 363
 विशोकम् 87, 315, 354
 विशुवम् 51
 विश्वः 334
 विश्वकर्मकृत् 334
 विश्वकर्मा 294
 विश्वकृत् 250, 299
 विश्वक्रीडापतिप्रभुः 334
 विश्वचक्षुः 337
 विश्वतः 362
 विश्वतःपृष्ठे 102
 विश्वतश्चक्षुः 288
 विश्वतस्पात् 288
 विश्वतोबाहुः 288
 विश्वतोमुखः 288, 292
 विश्वधाम 297
 विश्वनामा 463
 विश्वं त्वया धार्यते जायमानम् 338
 विश्वभुक् 334, 338, 371
 विश्वभूत (तनूः भगवतः) 337, 340
 विश्वम् 89, 12, 103, 281
 विश्वमायानिर्वातिः 284
 विश्वभरः 186, 321
 विश्वभरकुलाये 186, 321
 विश्वयोनिः 295
 विश्वरुची 40
 विश्वरूपः 29, 51, 131, 133, 281,
 295, 355, 363
 विश्वरूपम् 131, 203, 297, 338
 विश्वरूपस्त्वाष्टः 212, 257
 विश्वरूपाय 355
 विश्वरूपैकपाशम् 281
 विश्ववित् 299
 विश्ववेदसम् 371
 विश्वशास्ता 363
 विश्वमूर्त् 338, 355
 विश्वस्य कर्ता 38; (पुनरस्य गोमा) 38
 विश्वा आशाः 100

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- विश्वात्प्यः 328
विश्वात्मा 334
विश्वाधिकः 293
विश्वाधिपः 289, 293
विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् 266
विश्वाभिरक्षणः 463
विश्वामित्रः 368, 434
विश्वामित्रजमदग्नी 203
विश्वामित्राः (वाचमेवोपासते) 445
विश्वामित्राय 445
विश्वामृतः 338
विश्वाय स्वाहा 273
विश्वावसु 279
विश्वाहा नमः 461
विश्वे देवाः 83, 188, 216, 354, 390,
405, 418, 428
विश्वेश्वर 334
विश्वेषां देवानाम् 94
विश्वेषु देवेषु 418
विश्वैश्वर्यम् 285
विश्वोऽसि वैश्वानरोऽसि 338
विषमत्वम् (प्रयाति) 334
विषयगोचरे 350
विषयदृष्टम् 332
विषयान् 19; (अत्ति) 329, 348
विषयासाङ्गि (बन्धाय) 350
विषादः 326, 331
विषासाहिः 200, 321
विषुम् 471
विषूची 16
विषूचीः 458
विष्कब्धे (पलाशे) 391
विष्कब्धौ (लोकौ) 391
विष्टपम् (ब्रह्मस्य) 443
विष्टानि (भूतानि) 262
विष्णवे (सत्यधर्माय) 351
विष्णुः 50, 279, 333, 334, 338,
341, 355; (योनिं कल्पयतु) 279
विष्णुसंज्ञितम् 344; (धाम) 353, 354
विष्णोः (परमं पदम्) 20, 345; (तनुः)
340
विष्कुलिताः (विप्रतिष्ठेत्) 316
विष्यन्दमानः (ओषः) 385
विष्वक् 27, 166, 360, 361, 363
विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति 27, 166
विष्वक्चः 179
विसर्गाणाम् (सर्वेषाम्) 207, 255
विसर्जयितव्यम् 35
विसृकृतः 276, 278, 303
विसृजते 34
विसृजेत् 146
विसृज्य 64
विसृष्टम् 65
विसृष्टिः 186
विस्तराः (ग्रन्थ-) 350
विस्तृतिः (अभिध्यातुः) 357
विस्फुरन्तीः 371
विस्फुरन्तीव 370
विस्कुलिताः 41, 125, 126, 127,
202, 271, 323, 345, 348
विस्फूर्जयतः (एव) 371
विस्त्रंसमानस्य 23
विस्त्रसः 26
विस्त्रसन्ते 369
विहगः 355
विहस्य (स्वयम्) 239
विहितः 176
विहर्षति 91
वीङ्गयन्निव 402
वीचिभिः 366
वीणागार्थिनः (गापयेयुः) 417
वीणायाम् 77

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जै 377-474

वीणायै (वायमानायै) 207, 255
वीणावादस्य (शब्दाः) 207, 255
वीत इति 366
वीतमन्युः 12
वीतरागाः 46
वीतशोकः 18, 44, 287, 291, 292
वीति (वि-इति) 262
वीदं करवामहा इति 418
वीयाय 115, 184
वीरः 102, 262
वीरान् 294
वीर्यम् 7, 8, 9, 37, 96, 97, 177,
374
वीर्यवत्तरम् 69
वीर्यवन्ति 72
वीर्येण 119, 120; (इन्द्रः) 392
वीव पपेत् 370, 371
वीत्र पपेत् 369
वीव यन्ति 371
वृकः 143, 144
वृक्षः (मृत्पुना) 231; (वृक्षः) 231
वृक्षः 231; (इव स्तब्धः) 289
वृक्षकालाकृतिभिः 297
वृक्षम् 44; (आवृक्षेयुः) 231; (समानम्)
292
वृक्षस्य 53, 143, 144
वृक्षाग्रम् (गच्छति) 443
वृक्षाणाम् 143
वृक्षात् (आहतात्) 231
वृक्षे (समाने) 292
वृद्धके 12; (सकृत्) 276, 471
वृद्धीत परस्पन्दम् 384
वृणीताम् (मामेव) 388
वृणीमहे 123
वृणीष्व 12; (प्रथमः) 412
वृणीष्व वरम् 325
वृणुते 18, 46

वृणोति 296
वृत्तच्युतस्य 356
वृत्तम् (अन्यत्) 253, 325
वृत्तविचिकित्सा 54
वृत्तिक्षयात् (चित्तम्) 349
वृथा 355
वृथातर्क-355
वृन्दाकः 235
वृषभः 185, 358; (रोववीति) 375,
376, 380, 396, 397; (इत्याचक्षते)
459
वृषभम् (वावृषानम्) 376
वृषलः 278
वृषली 278
वृष्टम् 23
वृष्टिः 271, 296; (भूत्वा) 301, 343;
(जायते) 353
वृष्टिम् 210; (निधनम्) 387
वृष्टेः पृथिवीम् 272
वृष्टेरन् ततः प्रजाः 353
वृष्टौ 60, 84
वृष्ट्यैवेमं लोकमनुविभवति 469
वेग (पञ्चदुःखौव-) 284
वेत्ता (तस्य) 291
वेत्ति (वेपम्) 291
वेत्थ 7, 220
वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतौ 124
वेत्थ यथा पुनरावर्तन्त इति 124
वेत्थ यथासौ लोको न...124
वेत्थ यथेमाः प्रजाः प्रयत्यः...269
वेत्थ यथोर्देवयानस्य.. 124
वेत्थ यादितोऽपि प्रजाः 124
वेत्यो देवयानस्य वा पयः 269
वेत्यो यातिप्यामाहुतयाम्...269
वेत्यो यथासौ लोकः...269
वेत्यो यथेमं लोकम्...269

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

वेद 7; (नान्तरम्) 242; (एनेन यद्वेदितव्यम्)
257

वेदः (अननूक्तः) 189

वेदः (अपम्) 257

वेदः (आप्यायत) 383

वेदगुह्योपनिषत्सु 295

वेदम् 53; (वेदान्तम्) 148, 149, 152,
173

वेदमनुब्रवीत 278

वेदयते 35

वेदयन्ते 36, 40, 167

वेदपसे 237

वेद वा अहं गौतम तत्त्वम् 220

वेदवित् 220

वेदविद्याधिगमः 332

वेदस्य पलाव इति 414

वेदाः 42, 52, 97; (अवेदाः) 243;
(अभिसंपन्नाः) 266; (सर्वे) 348,
373

वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम् 10

वेदान् (सर्वान्) 135, 141, 299;
(तर्पयन्ति) 394

वेदानाम् (कामाय) 254

वेदानाम् (सर्वेषाम्) 207, 255, 361;
(गुप्त्यै) 408

वेदानुवचनम् 53

वेदानुवचनेन 251

वेदान्त 299

वेदान्तविज्ञानस्तुतिश्रितार्थाः 47

वेदाम 425

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् 289

वेदा हि रसाः 97

वेदा ह्यमृताः 97

वेदिः 133; (उपस्थः) 276, 381

वेदितव्यः 46; (सः) 323

वेदितव्यम् 257, 285

वेदितव्ये 38

वेदिता 227, 228, 229

वेदिपत् 23

वेदिष्य 366

वेदिष्यावः 216

वेदेति वेद 473

वेदेषु (उक्तम्) 356

वेदोपनिषत् 54

वेदो ब्रह्म 472

वेदोऽसीति 280

वेद्व्यम् 43

वेद्यम् 37; (वेत्ति) 291

वेशान्ताः 239

वेरम् 172

वेष्टयिष्यन्ति 299

वैकुण्ठः 199, 320, 467

वैजवापायनः 211

वैदभृतीपुत्रः 282

वैदर्भिः 28, 30

वैदिकेषु 355

वैदेहः 224

वैद्युतः 50, 357

वैद्युतान् 272

वैपश्चित्ताप दार्ढजयन्तये 461

वैपश्चितो दार्ढजयन्तिः 461

वैषाघ्रपदीपुत्रः 281

वैषाघ्रपय 131, 132

वैराग्यम् (उपेतः) 325

वैराजः 354

वैराजगानि 303

वैराजम् (साम) 90

वैराज्याय 95

वैरूपम् (साम) 89, 354

वैरूपवैराज्ये (अनूच्ये) 304

वैर्यम् (= वीर्यत्वम् ?) 418

ध्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- वैवस्वत 12
वैश्यः 189
वैश्ययोनिम् 128
वैश्येन वैश्यः 189
वैश्वदेवः 402
वैश्वदेवम् 95; (तृतीयसवनम्) 402, 412
वैश्वदेवी (आगा) 402
वैश्वानरः 12, 29, 48, 49; (आत्मा)
131, 132; (अग्निः) 174, 261,
329
वैश्वानरम् 130, 132, 371
वैश्वानरे (आत्मनि) 135
वैश्वामित्रमुक्थम् 434
वैसर्जनीयाम् 440
वोढुम् 389
व्यकुरुत 176, 335
व्यकृताम् (गतस्य) 339
व्यक्रम् (अक्षम्) 339
व्यक्राव्यकं भरते विश्वमीशः 284
व्यक्षत् 96, 97
व्ययः 330, 347
व्ययत्वम् 331
व्यजिगीषन्त 373
व्यज्ञापयिष्यत् 149
व्यज्ञासिषुः 367
व्यज्ञासिष्टा इति 258
व्यज्ञासिष्वेति 258
व्यतिषंदहेत् 156
व्यतृणत् 21
व्यथते 196, 230, 237, 252, 256
व्यदधात् 3
व्ययुतत् 9
व्यद्रवताम् 414
व्यध्वंसन्त 419
व्यपतिष्यत् 81
व्यपतिष्यन् 131
व्यपदिष्टम् 218
व्यपश्यत 22
व्यपोह्य 52
व्यभेदस्यत् 132
व्यम्लास्येताम् 132
व्ययमानः 327
व्यलिष्ट 366
व्यवच्छेत्सीः 53
व्यवयदति 118, 119
व्यवदन्त 467
व्यवस्थाम् 283
व्यवायः 358
व्यविनक् 471
व्यशीर्यत् 132
व्यशुवानः 362
व्यष्टिः 212, 217, 257, 305
व्याकरणम् 38
व्याकरवाणि 138
व्याकरोत् 138
व्याकरोति 67
व्याक्रियत 186
व्याक्रियते 186
व्याक्रोशमानः 437
व्याख्या (कृता भवति) 339
व्याख्यातम् 339
व्याख्याताः 50
व्याख्यानानि 207, 255, 348
व्याख्यास्यामः 50; (तत्) 316
व्याख्यास्यामि (ते) 205, 254
व्याघ्रः 143, 144
व्याचक्षाणस्य (मे) 205, 254
व्याचक्षति 6
व्यात्तम् 174
व्यात्तमेव समित् 271
व्याददाति 71
व्याधिना 115

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 छं 38-47 मं 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

व्याधिभिः (प्रतिपूर्णाऽस्मि) 115

व्याधीयन्ते (प्राणाः) 153

व्यानः 33, 34, 52, 55, 133, 192;
(शस्या) 214, 230, 328, 336,
354, 409

व्यानम् 72, 408

व्यानाय 133

व्यानेन (पितृन्) 425, 426

व्यानोऽन्वाहार्यपचनः 34

व्यापकः 26

व्याप्तम् (सर्वमिदं जगत्) 293

व्याप्तिः 418

व्याप्तिमात्र 407

व्याप्तिर्वा एषा तस्य साक्षः 406

व्याप्यच्छमानः 402

व्यावर्तते 191

व्यावर्तनाश्च इति 124

व्यावर्तन्ते 390

व्यावर्तयात् 489

व्यावर्तेते 335

व्यावत्सर्पथ 390

व्यावृत्तत्वम् 331

व्याहरत् 184

व्याहितः 261

व्याहृतयः (तिस्रः) 51, 52, 393, 426

व्याहृतिभिः 335, 447

व्याहृतीः 394, 435

व्युच्चरन्ति 202

व्युत्थाय 218, 252

व्युपि सविता भवसि 464

व्युष्टिः 102

व्यूढः 400

व्यूढच्छन्दसा (द्वादशाहेन) 454

व्यूढिरे 121, 369

व्यूह 4, 265

व्यूहति 382

व्येति 314, 428

व्येव त्वा ह्यपयिष्यामि 201

व्योमन् 55, 59, 292

व्योमसद् 23

व्योमान्तः 384, 385, 396, 397

व्योमि 43; (व्योम न लक्षयेत्) 350

व्रजतः 168

व्रजति 16

व्रजन्ति 161

व्रतचर्येण 434, 469

व्रतम् 59, 60, 88, 89, 90, 92,
197, 332; (पुत्राणाम्) 415

व्रतमीमांसा 196

व्रतानि 292

व्रत्यम् (आददानः) 430

व्रश्नम् (वातरज्जुनाम्) 326

व्रात्यः 32

व्रात्यान् (दिव्यान्) 385, 400, 408

व्रात्योऽसि 449

व्रीहिः 260

व्रीहियवाः 128, 275

व्रीहियवौ 42

व्रीहीन् (अवघातयेत्) 278

व्रीहेः 103

श

शंसन्ति 52, 435

शकटम् 327

शकटस्य 109

शकराणि 231

शकुनः (हिरण्यवर्णः) 319

शकुनिः 142, 302

शकुनिभ्यः 122

शक्नेमहि 19

शक्तिः (परा) 297

शक्तिम् (देवात्म-) 283

शक्तिर्योगात् 291

श्वे 283-300 कौ 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जे 377-474

- शक्नुयात् 315
 शक्नुवतः 368
 शक्यः 90
 शङ्कु 122
 शङ्कु (पङ्क्तीश-) 268
 शङ्कुना 94
 शङ्कुभिः (निखनयन्ति) 368
 शङ्खः बाभ्रव्यः 460
 शङ्खस्य (शब्दः) 207, 255
 शङ्खस्य (ध्यायमानस्य) 207, 255
 शङ्खाय बाभ्रव्याय 470
 शङ्गः शारद्यायनिरत्रेयः 460
 शतं शरद् आयुषः 310
 शतं च दश चैकं 159
 शतं चैका च हृदयस्य नाड्यः 27, 166
 शतधा 29, 385, 396
 शतम् 27, 57, 159; (नाड्यः) 166
 शतं भूमिल्लु स्युः 398
 शतं मा पुर आयसीरक्षन् 66
 शतसनिः 411
 शता दश 211, 407
 शताधारम् 284
 शनकैः 346
 शनि-355
 शतमया (तनुवा) 289
 शं न इन्द्रो बृहस्पतिः 50
 शं नो भवत्वयमा 50
 शं नो मित्रः शं वरुणः 50
 शं नो विष्णुरुक्मयः 50
 शपमानम् 359
 शफाभिः 366
 शबलम् 172
 शबलाच्छात्रं प्रपये 172
 शब्दः 192, 200; (भूतमात्रा) 317;
 (पुरुषमन्वेति) 321
 शब्दजलाभयादिभिः 287
 शब्दब्रह्माणि निष्पातः 344
 शब्दब्रह्म परं च यत् 344
 शब्दं मनसा ध्यातुम् 315
 शब्दवादिनः 343
 शब्दश्चाशब्दश्च 343
 शब्दस्पर्शादियः (अर्थाः) 332
 शब्दस्यात्मा 320
 शब्दान् 21; (बाह्यान्) 207; (बहून्)
 251, 255, 305, 316
 शब्दानाम् (सर्वेषाम्) 207, 255
 शब्देनाशब्दमाविष्कियते 343
 शब्दैः (सर्वैः) 316, 323
 शम् 50
 शमः 53, 472; (इत्याहवनीयः) 473
 शमयामः (इति ब्रुवाणः) 355
 शमान्विताय 41
 शम्भुः 338, 355
 शयानः 18, 66
 शयानम् (अर्णवे) 371; (ब्रह्माविशत्)
 458
 शयानाः 388
 शयानो याति दूरतः 18
 शयिता 12
 शयित्वा 127
 शयीत 202; (मृता मृत्यस्ता) 249
 शरः 176
 शरणम् 92, 93; (सर्वस्य) 291; (प्रपये)
 299; (मन्यमानः) 359
 शरत् 85, 90, 349, 354
 शरप्रतिहारः 85, 401
 शरद्ः 14
 शरद्ं प्रतिहारम् 387
 शरवर्हिः 278
 शरभृष्टीः 278
 शरम् 43
 शरवत् 43
 शराहः 362

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 वे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

व्याधिभिः (प्रतिपूर्णेऽस्मि) 115

व्याधीयन्ते (प्राणाः) 153

व्यानः 33, 34, 52, 55, 133, 192;
(शस्या) 214, 230, 328, 336,
354, 409

व्यानम् 72, 408

व्यानाय 133

व्यानेन (पितृन्) 425, 426

व्यानोऽन्वाहार्यपचनः 34

व्यापकः 26

व्याप्तम् (सर्वमिदं जगत्) 293

व्याप्तिः 418

व्याप्तिमान् 407

व्याप्तिर्वा एषा तस्य साम्नः 406

व्यापच्छमानः 402

व्यावर्तते 191

व्यावर्तना३ इति 124

व्यावर्तन्त 390

व्यावर्तयात् 489

व्यावर्तते 335

व्यावर्त्त्य 390

व्यावृत्तत्वम् 331

व्याहरात् 184

व्याहितः 261

व्याहृतयः (तिस्रः) 51, 52, 393, 426

व्याहृतिभिः 335, 447

व्याहृतीः 394, 435

व्युच्छरन्ति 202

व्युत्पाय 218, 252

व्युपि सविता भवसि 464

व्युष्टिः 102

व्यूढः 400

व्यूढच्छन्दसा (द्वादशाहेन) 454

व्यूढिरे 121, 369

व्यूह 4, 265

व्यूहति 382

व्येति 314, 428

व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामि 201

व्योमम् 55, 59, 292

व्योमसद् 23

व्योमान्तः 384, 385, 396, 397

व्योम्नि 43; (व्योम न लक्षयेत्) 350

व्रजतः 168

व्रजति 18

व्रजन्ति 161

व्रतर्चयेण 434, 469

व्रतम् 59, 60, 88, 89, 90, 92,
197, 332; (पुत्राणाम्) 415

व्रतमीमांसा 196

व्रतानि 292

व्रत्यम् (आददानः) 430

व्रश्चनम् (वाताज्जूनाम्) 326

व्रात्यः 32

व्रात्यान् (दिग्भान्) 385, 400, 408

व्रात्पोऽसि 449

व्रीहिः 260

व्रीहियवाः 128, 275

व्रीहियवौ 42

व्रीहीन् (अवघातयेत्) 278

व्रीहेः 103

श

शंसन्ति 52, 435

शकरम् 327

शकदस्य 109

शकराणि 231

शकुनः (हिरण्यवर्णः) 349

शकुनिः 142, 302

शकुनिभ्यः 122

शकेमहि 19

शक्तिः (परा) 297

शक्तिम् (देवात्म-) 283

शक्तियोगात् 291

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- शान्तात्मने 334
शान्तादिलक्षणोक्तः 348
शान्तायां वाचि 238
शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्या चान्तः 40
शान्तिः 25, 50
शान्तिकः 463
शान्तिम् 12, 13, 293
शान्तिमान् 407
शान्तिर्वा एषा तस्य साम्न्तः 406
शान्तिसमुद्भम् 52
शान्ते 20; (अग्नौ) 238
शान्दः (पुरुषः) 209
शामूलपर्णाभ्याम् 403
शारीर 55; (आत्मा) 245
शारीरः (पुरुषः) 208, 322
शारीरम् 240
शारीरात् (आत्मनः) 236
शार्कराक्ष्य 132
शार्दूल 302
शालावत्या 403
शान्धतः 18, 328, 346
शान्धतम् 24
शान्धती 25
शान्धतीः सप्ताः 261
शान्धतीभ्यः 3
शास्ता 338, 355
शास्त्रविद्वांसः (शूद्राः) 355
शास्त्रहिंसक-356
शिक्षा 38
शिक्षणिम् 326
शिक्षास्य मनः 344
शिक्षिलं भुवनम् 471
शिरः 55, 174, 176; (चपसः) 203,
259, 260; (स्वर इति) 336;
(उपयस्य) 433
शिरःपक्षसीपृष्ठपुच्छवान् (अग्निः) 319
शिरा नन्दयः 367
शिरोवतम् 47
शिलकः शालावत्यः 77, 78
शिल्पः ऋषयः 282
शिल्पोपजीविनः 355
शिवः 49, 290; (एव केवलः) 294
शिवतमः (रसः) 348
शिवम् 49, 296; (अशिवमुद्दिशन्ति)
356
शिवा (तनूः) 289
शिवाः 367
शिवाम् 32
शिशुः 203
शिशुम् 203
शिरम् 63, 433; (नरकः) 473
शिरनेन 64
शिरनेन रामान् वेदेति वेद 473
शिरिधरे 385
शिरये (दारुभूतम्) 312; (एन) 323
शिथियाणम् (पर्वते) 360
शीक्षाध्यायः 50
शीक्षा 50
शीघ्रम् 327
शीघ्रते 230, 237; (न) 252, 256
शीर्षकपाले 52
शीर्षे (द्वे) 375
शीर्ष्णा (अश्वस्य) 210
शुक्तस्वरोन्नतत्वम् 331
शुक्र 326
शुक्रः 354; (भूत्वा) 356
शुक्रः (Proper Noun) 438
शुक्रम् 3, 24, 25, 27, 46; (आदाय)
240; (बह्व) 314, 374
शुक्राणि (श्रीणि) 416
शुक्र 292; (लोहित-) 292
शुक्रः 29, 278

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

शरीर 44; (भूतात्मा) 330; (प्रादेशाङ्गुष्ठ-
मात्रम्) 353

शरीरत्वाय 24, 26

शरीरदेशेभ्यः (अन्येभ्यः) 247

शरीरभेदात् 66

शरीरम् 4, 19, 51, 59, 100, 101, 121;
(प्रेतस्य) 168, 171, 172, 177,
193, 194; (निहत्य) 247, 249;
(अनुसञ्चरेत्) 250; (भस्मान्तम्)
266; (पापीयः) 267; (समम्) 286,
296; (एकमज्ञम्) 317; (अशाश्वतम्)
325, 329, 434; (अनुचरः) 435

शरीरमाभिसंप्रयमानः 239

शरीरमात्मानम् 324

शरीरं पृथिवीमप्येति 216

शरीरं मे 448, 449

शरीरं मे विचर्षणम् 51

शरीरवन्तः (प्राणाः) 434

शरीरस्थस्य 23

शरीरस्य 169

शरीराणि (संचित्य) 389; (धुन्वन्तः)
389; (पुरुषस्य) 435; (अधुनोत्)
454, 459

शरीरात् 27, 163, 166; (मर्त्यात्) 227,
312

शरीरे 18, 32, 34, 37, 169, 171,
177; (स्त्रे) 202, 326

शरीरेण 305

शरीरेण सुखदुःखान्याप्नोति 317

शरीरे पाप्मनो हित्वा 56

शरीरे प्राणः प्रातिष्ठितः 59

शरीरेषु 18

शर्करायाङ्गिवालुका-287

शर्यातः मानवः 424

शर्यातं मानवम् 425

शर्यातस्य मानवस्य 425

शर्याति 326

शर्वः (समावर्तमानः) 467

शवशयितम् 364, 365

शव्यम् 118

शशबिन्दु 326

शशीनाम् 287

शश्वत् 145

शश्वत् (अस्ति) 358, 414, 433

शस्त्राणाम् 308

शस्त्राणि 52

शस्यते 435

शस्यमाने 446

शस्या 214

शाक्यम् 227, 228, 229, 230

शाकायन्यः 327, 346, 347

शाकुनिकः 345

शाम्बरैरिवते 304, 354

शाखाः 123, (प्ररोहिण्युः) 275, 336

शाखाम् 144

शादचायनये 470

शादचायनिः 382, 397, 421, 422,
426, 443, 453

शादचायनी गायत्रस्योपनिषत् 470

शाण्डिलीपुत्रः 282

शाण्डिल्य 103, 211, 212, 256, 257,
282

शाधि 358

शान्तः 102; (दान्तः) 252, 328,
346, 354, 355

शान्तस्वम् 346

शान्तम् 36, 49, 344; (एकम्) 352,
354

शान्तसंकल्पः 12

शान्तहृदयः 168, 169, 170

शान्तहृदयो 168

शान्ताः 40

म्बे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
इति 373-376 जे 377-474

- शान्तात्मने 334
शान्तादिलक्षणोक्तः 348
शान्तायां वाचि 238
शान्ता विद्वांसो भैक्षार्थी चरन्तः 40
शान्तिः 25, 50
शान्तिकः 463
शान्तिम् 12, 13, 293
शान्तिमान् 407
शान्तिर्वा एषा तस्य शान्तिः 406
शान्तिसमुद्भूतम् 52
शान्ते 20; (अग्नौ) 238
शाब्दः (पुरुषः) 209
शामूलपर्णाम्बाम् 403
शारीर 55; (आत्मा) 245
शारीरः (पुरुषः) 208, 322
शारीरम् 240
शारीरात् (आत्मनः) 236
शार्कराक्ष्य 132
शार्दूल 302
शालावत्या 403
शाश्वतः 18, 328, 346
शाश्वतम् 24
शाश्वती 25
शाश्वतीः समाः 261
शाश्वतीभ्यः 3
शास्ता 338, 355
शास्त्रविद्वांसः (शुद्धाः) 355
शास्त्रहिसक-356
शिक्षा 38
शिक्षारिणाम् 326
शिक्षास्य मनः 344
शिक्षिलं भुवनम् 471
शिरः 55, 174, 176; (चमसः) 203,
259, 260; (स्वर इति) 336;
(उक्थस्य) 433
शिरःपक्ष्मसीपृष्ठपुच्छवान् (अग्निः) 349
शिरा नद्धयः 367
शिरोवतम् 47
शिलकः शालामृत्यः 77, 78
शिल्पः कश्यपः 282
शिल्पोपजीविनः 355
शिरः 49, 290; (एव केवलः) 294
शिवतमः (रसः) 348
शिवम् 49, 296; (अशिवमुद्दिशन्ति)
356
शिवा (तनूः) 289
शिवाः 367
शिवाम् 32
शिशुः 203
शिशुम् 203
शिरुनम् 63, 433; (नरकः) 473
शिरुनेन 64
शिरुनेन रामान् वेदेति वेद 473
शिदिपरे 385
शिरये (दारुभूतम्) 312; (एन) 323
शिभिषाणम् (पर्वते) 360
शीक्षाध्यायः 50
शीक्षाम् 50
शीघ्रम् 327
शीर्षते 230, 237; (न) 252, 256
शीर्षकपाले 52
शीर्षे (द्वे) 375
शीर्ष्णा (अश्वस्य) 210
शुक्तस्वरोन्नतत्वम् 331
शुक्र 326
शुक्रः 354; (भूत्वा) 356
शुक्रः (Proper Noun) 438
शुक्लम् 3, 24, 25, 27, 46; (आदाय)
240; (बह्व) 344, 374
शुक्राणि (शीणि) 446
शुक्र 292; (लोहित-) 292
शुक्रः 29, 278

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 ख 28-37 छ 38-47 मां 48-49 ते 50-61 दे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

शुक्लकृष्णे 471
शुक्लं कृष्णं पुरुषः 395
शुक्लं तदृचां रूपम् 472
शुक्लम् 75, 76, 96, 138, 139, 203,
249, 351, 394, 395, 400, 471
शुक्लं माः सैवर्क 75
शुक्लस्य 165; (लोहितस्य) 242, 323
शुक्लानि (यजुषि) 282
शुक्लम् 142
शुक्लेन 142
शुचिः 20, 352
शुचिपत् 23
शुचौ (देशे) 173; (आश्रयणे) 287;
(देशे) 347
शुद्धः 129, 265, 328, 346, 348,
353, 354, 355
शुद्धतमया धिया 345
शुद्धपक्षे 306
शुद्धम् 23; (मण्डलम्) 259; (मनः)
350
शुद्धसत्त्वाः 47
शुद्धेषु (अक्षरेषु) 469
शुनकाः 364, 365
शुभया (बुद्ध्या) 289, 291
शुभाशुभम् 341; (कर्म) 343, 350
शुभ्रः 41, 45
शुभ्रम् 35, 44, 46; (इत्याचक्षते) 459
शुभ्रपन्ते 151
शुभ्रपितां वाचं भाषिता 279
शुभ्रपेतैव कर्णाम्याम् 436
शुष्कभृद्भार 308
शुष्काय 123
शुष्के (स्याणौ) 275
शुष्यति 144, 181
शुष्यति वै प्राण कृते अजात् 262
शूकम् 359

शूद्र 109, 110
शूद्रः 189; (दुरनूचानः) 437
शूद्रकः 439
शूद्रशिष्याः 355
शूद्राः (शास्त्रविदांसः) 355; (इव) 437
शूद्रेण शूद्रः 189
शून्यः 328, 346, 348, 354
शून्यभूतः 344
शून्यागारे 339
शूलेन 156
शूपः (ऊर्ध्वः) 417
शूतम् 375
शूतयोः 212
शूता (चत्वारि) 375
शूणवानि 171
शूणुयाः 218
शूणुयुः 155
शूणोति 34, 67, 154, 208, 214,
256, 311
शूणोति (नान्यम्) 158, 179, 190; (न)
246; (घोषम्) 261; (तदाचा वदति)
405
शूण्वन्तः 121, 122
शूण्वन्तः श्रोत्रेण 267, 268
शूण्वन्ति (विश्वे) 286
शूण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः 16
शेते 89, 202; (आष्मातः) 216, 249;
(तस्मिन्) 251
शेवधिः 17; (इति अनित्यम्) 17
शेवधेः 347
शेषाः 350
शैच्य 28
शैच्यः 35
शैलनाः 378, 422
शोकः 3, 164, 331

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जे 377-474

शोकम् 47, 148, 218

शोकस्य पारम् 148

शोकातिगः 13; (मोदते स्वर्गलोके) 13

शोकायेः 326

शोकान् (तीर्णः) 243

शोकान्तरम् (रूपम्) 242

शोचति 44, 137, 196

शोचामि 148

शोणित 326

शोधयेत् (प्रयत्नेन) 350

शोश् 52

शोषणम् (महार्णवानाम्) 326

शौक्षीपुत्रः 281

शौद्रम् (वर्णम्) 189

शौनरुः 38; (भगवान्) 376, 418,

शौनकः कापेयः 110, 111

शौनकं कापेयम् 432

शौनकोपनिषत्-373-376

शौव उन्नीयः 82

श्मशानानि (लोमशानि) 403

श्यामः 278

श्यामजयन्तो लौहित्यः 461

श्यामसुजयन्तो लौहित्यः 461

श्यामाकतण्डुलात् 103

श्यामाकात् 103

श्यामाच्छत्रं प्रपये 172

श्येत रूपम् 375

श्येतः 312

श्येतमदत्कमदत्कं श्येतम् 172

श्येनः 66, 242; (एकं मुखम्) 309

श्येतनौधसे 304

श्रद्धदेव मनुते 157

श्रद्धाति 157

श्रद्धानाय 13

श्रद्ध्याम् 264

श्रद्धते 229

श्रद्धत्स्व 145; (सोम्येति) 145

श्रद्धयन्तः 47

श्रद्धया 28, 29, 36, 54, 69; (समर्थयति)
442

श्रद्धा 11, 42, 56, 127, 157, 192,
347; (च तपश्च) 472

श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्या 157

श्रद्धादेयः 108

श्रद्धाम् 37, 125; (उपासते) 272

श्रद्धा यज्ञदक्षिणा 391

श्रद्धायां देव दक्षिणा प्रतिष्ठिता 229

श्रद्धायामिति 229

श्रमः (= मृत्युः) 196

श्रमणः (अभ्रमणः) 243

श्रमेण 434; (तपसा) 469

श्रवणाद्भुसयोगेन 343

श्रवणाय 16, 171; (श्रोत्रम्) 171

श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः 16

श्रवणीयं चैनेन शृणोत्यश्रवणीयं च 419,
422

श्रवणीयम् 70

श्रवणेन (आत्मनः) 206

श्रविष्ठार्धम् 341

श्राद्धकाले 21

श्रान्तः 242

श्राम्यति चक्षुः 196; (श्रोत्रम्) 196;
(एव वाक्) 196

श्रावयेत् 21

श्रावितमसि 274

श्रितम् 103

श्रिताः 24, 25, 27

श्रियं वः प्रयच्छेयम् 415

श्रियम् 51

श्रिया 54; (तपाति) 264, 281; (प्रजा-
पतिना) 442

श्रीः 32, 101, 205; (उपवर्णम्) 304;
(बहिर्धेव) 380, 389, 390; (साम्नः)
404, 409

ई 1-5 के 6-10 फ 11-27 म 28-37 सु 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

श्रीमत्तम 308
श्रीमान् 353, 107, 112
श्रीसिंति (उपासीत) 308
श्रीर्वा एषा तस्य साम्नः 406
श्रीर्वा एषा प्रजापतिः 112
श्रीर्वा भा. 380
श्रीर्वा साम्नो हिंकारः 380
श्रीर्वा वा एषा स्त्रीणां यन्मलोद्गाता 277
श्रीश्वेरा (अपरो) 304
श्रुत श्रुतम् 31
श्रुत होत मे भगवद्देश्यः 118
श्रुतम् 7, 31, 51, 65, 115, 135,
(मे) 119
श्रुतिः 102
श्रुतिम् (साम्नः) 104
श्रुतिमान् 404
श्रुते (आत्मनि) 254
श्रुतेः (श्रोतारम्) 218, 211
श्रुतेन 18, 46
श्रुत्वा 64
श्रुपो वाहेयः कारयपः 460
श्रेयः 15, 40, (जायते) 380, (पापीयसः)
380
श्रेय आददानस्य साधु भवति 15
श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेत 15
श्रेयसः (देवान्) 186
श्रेयस उपद्रष्टा 415
श्रेयसा सिद्धः पापीयान् प्रतिविजते 442
श्रेयसीषु (चरति) 380
श्रेयासम् 188, (परिवेष्ट्यै ब्रूयात्) 430
श्रेयान् 51, 119, (वस्यसोऽसानि) 51
श्रेयोरूपम् 188, 189
श्रेयो वा इदमस्मत् 418
श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते 15
श्रेष्ठः 122, 196, 266
श्रेष्ठम् 18, 121, (सर्वधातमम्) 123

श्रेया (देवानाम्) 383
श्रेयाप 123, (स्वाहा) 273
श्रेष्ठिनम् (स्वाः) 324
श्रेयी (स्वेर्भुङ्क्ते) 324
श्रेष्ठ्यम् 123, (देवानाम्) 324, 437
श्रेष्ठ्याय 263, 308
श्रेष्ठ्ये 167
श्रोतव्यः (आत्मा) 206, 254
श्रोतव्यम् 35
श्रोता 35, 152, 153, 337, (भवति)
340
श्रोतारम् (श्रुतेः) 218, (न्यात्) 318
श्रोतुः (श्रुतेः) 244
श्रोतृ 225
श्रोत्र वाय सपद् 121
श्रोत्र वाय साम्नः श्रुतिः 404
श्रोत्र विस्फुलिङ्गः 271
श्रोत्र वै ग्रहः 215
श्रोत्र वै परमं ब्रह्म 234
श्रोत्र वै ब्रह्म 234
श्रोत्र वै सपद् 266
श्रोत्र शृण्वत् 315
श्रोत्र श्रोत्रिया बहुधा वदन्ति 408
श्रोत्र साम् 430
श्रोत्र होच्चक्राम 267
श्रोत्र च चक्षुश्च 472
श्रोत्र चन्द्रमा अभिदधाति 466
श्रोत्र दिशः 433
श्रोत्र दैवम् 190
श्रोत्र नरकः 473
श्रोत्र नाम देवता 307
श्रोत्र निधनम् 402
श्रोत्रपतिः 52
श्रोत्रम् 6, 30, 35, 52, 58, 62, 63,
70, 76, 85, 88, 101, 106, 107,
110, 114, 121, 122, 126, 133,

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जै 377-474

- 171, 178, 180; (शृण्वन्) 186,
196, 201; (एकायनम्) 207,
216, 255; (संभावयितृ) 306, 312,
313, 316; (एकमङ्गम्) 317;
(सहाप्येति) 323, 348, 385;
(निधनम्) 388, (दिशस्ताः) 396,
408; (उद्गाता) 420, 450, 472
श्रोत्रमत्यवहत् 427
श्रोत्रमप्येति 316
श्रोत्रमयः 248, 396
श्रोत्रमासीत् (ता इमा दिशः) 421
श्रोत्रमेव वक्ष्यन्श्रुतुर्थः पादः 107
श्रोत्रमेवर्क-मनः साम 76
श्रोत्रमेव सा-मनोऽमः 76
श्रोत्रमेवायतनम् 234
श्रोत्रं पादः 405
श्रोत्रं प्रतिहारः 85
श्रोत्रं भूत्वा दिशः प्राविशन् 428
श्रोत्रस्य शरीरम् 438
श्रोत्रस्य श्रोत्रम् 6, 251
श्रोत्रादन्तरः 223
श्रोत्रापेतः 315
श्रोत्राय स्वाहा 273
श्रोत्रियः 245
श्रोत्रियम् 41
श्रोत्रियस्य 57, 58
श्रोत्रियाः 47, 408, 424
श्रोत्रे 32, 42
श्रोत्रेण 64, 121, 122, 419, 420,
422
श्रोत्रेण शब्दम् (प्रज्ञापयितुम्) 315
श्रोत्रेण शब्दानामोति 317
श्रोत्रेण शब्दान् वेदेति वेद 473
श्रोत्रेण शृण्वत् 312
श्रोत्रेण हि शब्दान् शृणोति 215
श्रोत्रेणेति 305
श्रोत्रेणोद्गाता दीक्षामहा इति 427
श्रोत्रे तिष्ठन् 223
श्रोत्रे मृत्युपाशः 466
श्रोत्र्याम्यहमिति श्रोत्रम् 196
श्रोत्रः (पुरुषः) 207, 228
श्रद्धणम् 92; (चलवदिन्द्रस्य) 92
श्रिप्यन्ते 117
श्लेष्मणा 447
श्लेष्मा 326
श्लोकः 29, 33, 35, 37, 55, 56, 57,
58, 91, 123, 129, 135, 166,
197, 203, 248; (एषः) 416,
441, 447
श्लोककृतम् 60
श्लोकम् 186
श्लोकाः 191, 207, 233, 239, 240,
249, 255, 286, 348, 349
श्लोकैः (पप्रच्छ) 231
श्लोकौ 36
श्वः 23, 113, 114; (प्रेष्यन्) 472
श्वस्यः 122, 268
श्वभ्रम् 87
श्वयितुम् 177
श्वयोनितुम् 128
श्वसिति 367
श्वजनिः वैश्यः 436
श्वानः 82, 230, 367
श्वापदाः 190
श्वापदानि 149, 152, 153
श्वो श्वेतः 82
श्वेतकेतुः आरुणेयः 124, 135, 268
श्वेतकेतुम् 141, 301
श्वेतकेतो 142, 143, 144, 145, 146
श्वेताश्वः 461
श्वेताश्वतरः 299
श्वेताश्वतरोपनिषत् 283-300
श्वेतम् पर्वतम् 225

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 रे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

श्वोभावाः 14

प

पट्पुत्रः 423

पड् (देवाः) 226

पडहः (योगः) 342

पडरे 29

पड्ड वै देवताः 467

पड्दि प्राणोऽपानः...423

पड्भिर्मांसैस्तु युक्तस्य सम्यग्योगः प्रवर्तते
346

पड्विधा 101

पण्मासान् 272

पोडश 37

पोडशकलं वै ब्रह्म 459

पोडशकलः 140, 194

पोडशकलः सोम्य पुरुषः 140

पोडशकलम् 36, 472; (अप्येति) 472

पोडशकलो वै पुरुषः 459

पोडशधा (व्यकुरुत) 409

पोडशम् 105

पोडशशते वर्षाणि जीवति 462

पोडशाक्षरम् 459

पोडशान्तम् 284

पोडशिना (सूर्यराज्यम्) 352

पोडशी 194

पोडश्या कलया 194

स

संपत्ताः (आसम्) 373

संयक्षामः 117

संपन्ति 108, 109

संयुक्तम् (एतत्) 284

संयुज्यन्ते 29

संयुनक्तु 289, 293

संयेताते (प्रजापातिश्च मृत्युश्च) 426

संयेतिरे 70, 426

संयोगः (एषाम्) 283

संयोगनिमित्तहेतुः 297

संयोगहेतुः 296

संख्याः 82

संराधनीम् 273

संलयाय (ध्रियते) 242

संवत्सरः 29, 42, 126, 174, 176,
177, 194; (पस्विते) 250, 341,
349; (साम) 459

संवत्सर एव समित् 271

संवत्सर एव साम 401

संवत्सरम् 28, 118, 121, 122, 127,
128, 192, 267; (वत्स्य) 366,
409

संवत्सरानिति 451

संवत्सरं मज्झो नार्नीयात् 91

संवत्सरस्य 107, 177, 227, 304,
470

संवत्सराः 225

संवत्सरो वै प्रजापातिः 29

संवत्स्यथ 28

संवदिष्ठाः 199

संवदिष्यामहे (न) 437

संवदिष्ये (tmesis सम् एनेन वदिष्ये)
237

संवन्नम् 340

संवर्गः 110

संवर्गोऽसि 274, 308

संवर्गो 110

संवर्तते 145

संवर्ह (प्राणः) 268

संवसेत् (न तैः सह) 355

संवादः 437

संविक्ते 203

संविदा 54

संविदानयोः 462

संविदाना 203

संविदानाः (मोघम्) 370

श्वे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
इति 373-376 जे 377-174

- सनिदते 371
 संविभाति 16
 सविवेश 46
 सनिशाति 49, 123, 316
 सनिशत्यात्मनात्मानम् 49
 सवृद्धते 110, 308
 संवृद्धि 308
 सवृतम् 301
 सवृद्ध्युपेतम् 331
 संवृहेत् 268
 सवेक्ष्यन् 310
 संवेदितः 36
 सनेशे (अस्तमितः) 467
 सशय 44
 सशाम्पाति 88, (तन्निधनम्) 88
 संश्रापयितृ (श्रोत्रम्) 306
 सस्थिर्यतः (यात्रापृथिवी) 381
 ससत् (दैवी) 428
 संसने 384
 ससारचक्रम् 346
 ससारम् 20
 ससारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः 299
 संसारे 326
 संसृजत (पाप्मना) 389
 ससृज्य 288
 समुन्यते 69, (पाप्मभिः) 239; (देवताभिः)
 379
 सस्करोति 118, 308
 सस्तुर्वन्ति 168; (वाचा) 446
 सस्कृत्य 272
 सस्तावः (तयोः) 236
 सस्तीर्य (अगारम्) 312
 सस्तुतानि 464
 संस्थाः (सप्त) 391
 सस्थानम् 302
 सस्थितिः 334, (दीपस्य) 352
 संस्पर्शम् 307
 संस्पर्शान् 473
 सस्पर्शेन 102
 सस्पृष्टः 319
 सस्फुरति 351
 सस्रघम् (अप्रनयति) 273
 सहताः 43
 सदस्य (पक्षौ) 242
 संहरति (एष देवः) 295
 सं हास्यै पयते य काम कामयते 266
 सहितायाः 50
 स आत्मा 142-147
 स आत्मान वेद 456
 स आहादाक्षमिति तत्सत्य भवति 234
 स इतः प्रयत्नेन पुनर्जायते 66
 स—इत्येकमक्षरम् 259
 स इदं सर्वः भवति 187
 स इममेनात्मान द्वेधाऽपातयत् 185
 स ईक्षत—लोकान्मु मुजा इति 62
 स उत्तमः पुरुषः 171
 स उ प्राणस्य प्राणः 6
 स एकधा भवति 159
 स एतमेन पुरुष ब्रह्म ततममपश्यत् 65
 स एतमेव सीमान विदार्थ्य 65
 स एतमेनाप्येति 431
 स एतस्मान्जनिधनात् परात्परम् ईक्षते 36
 स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानः 246
 स एतेन प्रज्ञेनात्मना 67
 स एन यजमानमहरहर्ब्रह्म गमयति 34
 स एनमग्निदितो न भुनक्ति 189
 स एनात् ब्रह्म गमयति 118, 127
 स एव निद्वानस्माच्छरीरभेदात् 66
 स एवाय स उ श्वः 197
 स एनाधस्तात् स उपरिष्ठात् 158
 स एनास्मि य मा मन्यस इति 453
 स एवेदं सर्वमिति 158

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 वे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

स एष इन्द्र उद्गीथः 458
स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्नेभ्यः 186
स एष एवायास्यः 428
स एष कोशो वसुधानः 103
स एष जीवेनात्मनाऽनुप्रभूतः 144
स एष नेति नेत्यात्मा 230, 237, 252, 256
स एष प्रोवर्त्तमानुद्गीथः 79
स एष पाङ्क्तो यज्ञः 190
स एष पुत्री प्रजावान् उद्गीथः यः प्राणः 421
स एष प्राणस्त्रेधा विहितः 176
स एष ब्रह्मण आवर्तः 456
स एष रसानां रसतमः परमः ...68
स एष वशी दीप्तिप्र उद्गीथः यत्प्राणः 422
स एष सर्वस्वेज्ञानः सर्वस्याधिपतिः 260
स एष सर्वभ्यः पाप्मभ्य उदितः 76
स एषोऽकलोऽमृतो भवति 37
स एषोऽश्माऽऽखणः 71, 419, 422
स ओमिति वा होद्वा मयिते 166
स कर्मणातिप्राहेण गृहीतः 215
स कामेनातिप्राहेण गृहीतः 215
सकृत् 100
सकृद्विवा हैवास्यै भवति 100
सकृदिदुत्तम् 205
सकृद्विभातः 164
सकृद्विभातो हेवैष ब्रह्मलोकः 164
सक्तः (एति) 248
सक्तः (भूतात्मा) 332
सक्तस्य (पुत्रदारकुटुम्बेषु) 346
सक्यौ 176
स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकम्
अभिसंपपते 176
सखायः 162
सखाया 44, 292
सखिलोककामः 162
स भामाह् मार्गं पृच्छन् 146

संकल्प—339
संकल्पः 10, 67, 150, 159, 192, 347
संकल्पनस्पर्शनद्वयमोहैः 296
संकल्पनीयम् 70
संकल्पयति 150, 179
संकल्पयते 150
संकल्पात् 162
संकल्पात्मकानि 150
संकल्पादस्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति 162; (मातरः) 162; (भ्रातरः) 162; (स्वसारः) 162; (सखायः) 162; (गन्धमान्ये) 162; (अन्नपाने) 162; (गीतवादिने) 162; (द्विपः) 162
संकल्पाद्वाव भूयोऽस्तीति 159
संकल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्गः 328, 334
संकल्पानाम् (सर्वेषाम्) 207, 255
संकल्पाहंकारसमन्वितः 295
संकल्पैकाधनानि 150
संकल्पो वाच मनसो भूयान् 150
संकल्प्यै 150
संकीडत एव 366
संकीडतीति 366
संखिदेत् 122
संगतम् 12
संगवकाले 467
संगववेलायाम् 86
संग्रहीता 438
संग्रहीतारम् 438
संग्रहेण 17
संघ 299
संघात 349
संघाते 326
स चानन्त्याय कल्पते 296
सचारकविधम् 341
सच्च त्वं च 204

श्रे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

सत्त्वासत्त्व 472

सत्त्वैवासत्त्व (द्वयमग्र आसीत्) 413

सजने 216

सजातवनस्याम् 464

सजाताः 409

स जीवति यावज्जीवति 271

स जीव शतदः शतम् 310

सज्यते 237, 252; (न हि) 256

संचरः 83

संचरणी (सृतिः) 236

संचराति (स्वकर्मभिः) 295

संचरन् 196

संचरन्तः 163

सं च वि चैति सर्वम् 293

संचुकोच 288

सं जायां पत्या सह 279

संजिहानः 80, 108, 130

संजिहाना इव 371

संज्ञा 208, 255

संज्ञानम् 67

सत् 34, 57, 163; (देवेभ्यश्च प्राणेभ्यश्च-
न्यत्) 304

सतः 39

सत आगम्य 144; (न विदुः सत आगच्छामह
इति) 144

स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन्...171

सततुः (सान्नः) संभवति 433, 434

सतनुम् 466

स तपोऽतप्यत 421

सता सोम्य तदा संपलो भवति 141

सन्ति-यम् इति 259

सति संपद्य 143; (न विदुः सति संपद्यामह
इति) 143

सति संपद्यामह इति 143

सन्ती-यम् इति 163

स तु तत्पदमानोति यस्माद्भूयो न जायते 20

सतूयाः 14

सतो ह्येव रसः 204

सत्तमाः 87

सत्यम् 136, 305

सत्त्रायणम् 165

सत्त्वम् 26

सत्त्वमध्ये स्थितोऽच्युतः 353

सत्त्वशुद्धिः 159

सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्युतिः 159

सत्त्वस्थः 347; (प्रवर्तकः) 290

सत्त्वात् संप्राप्यते मनः 332

सत्त्वान्तरस्थम् 353

सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीत् 137

सत्पतिः 32

सत्प्रतिष्ठाः 142

सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति 189

सत्यं वै चक्षुः 337

सत्यं हीन्द्रः 314

सत्यं हैपा देवता 381

सत्यं ह्येव ब्रह्म 259

सत्य इति 230

सत्यकाम 28, 113, 114

सत्यकामः 167, 355

सत्यकामः 35; (आत्मा) 161

सत्यकामः जाबालः 111, 112, 123,
234

सत्यकामतः 349

सत्यकामत्व- 353

सत्यकामाः 39

सत्यकामाय जाबालाय 275

सत्यकामे जाबाले 115

सत्यकामो नाम त्वमसि 111, 112

सत्यं च ह्येनया वदत्यसत्यं च 421

सत्यं चैनया वदत्यनृतं च 419

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म 55

सत्यधर्मः 351

सत्यधर्माय 4, 265; (विष्णवे) 351

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 छं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 वे 62-67
छं 68-173 नृ 174-282

सत्यधृतिः 16
सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यम् 156
सत्यप्रसवाय 279
सत्यभूयमेव भवति 259
सत्यम् 8, 10, 12, 30, 31, 39, 41,
42, 43, 45, 47, 53, 55, 56,
70, 138, 142, 143, 144, 145,
146; (आत्मानम्) 147, 149, 152,
156, 157, 161, 163, 189, 202;
(मधु) 210; (उपासते) 272;
(आत्मा) 338, 355; (तत्) 356;
(एकम्) 362, 384
सत्यमक्षरम् 385
सत्यमिति 304
सत्यमित्येनदुपासीत 234
सत्यमिवावृत्तं पर्यन्ति 356
सत्यमुपैव हृयते 381
सत्यमेव 259; (जयति नावृत्तम्) 45
सत्यं ब्रह्म 259
सत्ययज्ञः पौलुपिः 129
सत्ययज्ञः पौलुपिः प्राचीनयोग्यः 460
सत्ययज्ञं पौलुपिम् 131
सत्ययज्ञं पौलुपितम् (sic) 404
सत्यवचनम् 105
सत्यवचाः 53
सत्यवहाय 38
सत्यमवाः लौहित्यः 461
सत्यसंकल्पः 102, 161, 167, 329,
355
सत्यस्य (मुखम्) 265
सत्यस्य आत्मा 322
सत्यस्य पत्न्या न त्वा जहाति 452
सत्यस्य सत्यम् 202
सत्यस्य सत्यमिति 348
सत्यस्यापिहितं मुखम् 351
सत्याः (कामाः) 163

सत्यात् 53, 112
सत्यात्म 52
सत्याधिवाकश्चैत्रारथिः 404
सत्यान् 161
सत्यानृतोपभोगार्थः 357
सत्यामिलापिणि 347
सत्याभिसंधः 147
सत्येन 45, 99, 156, 198; (तपसा)
285
सत्येन पत्न्या विततो देवयानः 45
सत्ये नभमि हिताय 355
सत्येन लभ्यस्तपसा होष आत्मा 45
सत्ये होष दीक्षा प्रतिष्ठिता 230
सत्रम् (आसत) 364
सत्रासाहम् 371
स त्रेधाभ्यां ध्यकुरुत 176
स त्वमङ्गकपायोऽसि 277
स त्वां स्वर्ग्यं स्वर्गाम् 444
सत्त्वाधि महानात्मा 26
सद् 31, 107; (= अमृतम्) 183;
(cp सत्)
सदः 414
सदधीपानः 347
सदम्बाः 20
सदसत् 43
सदसत्कलमयेः (पक्षैः) 332
सदसि 301; (न शयीत) 414
स द्वाते, अथ हन्यते 147
सदा जनानां हृदये संनिविष्टः 27
सदाम 203
सदायतनाः 142
सदशी (रिच्यते) 417
सदेव सोम्येदमप्र आसीत् 137
सद्वापी 347
सद्ब्रह्मणि 347

श्वे 283-300 को 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-474

सधन् 17
सयाजी 347
सडादी 347
स द्वितीयमैच्छत् 185
सधमायम् (आसीत्) 471
सधोचीः 458
सनगः 257
सनगः (वंश) 212
सनत्कुमारम् 147
स न दहतेऽय मुच्यते 147
सनये 210
स न साधुना कर्मणा भूयान् 251
सनातनः 25; (वंश) 212, 257
सनातनम् 21, 24, 350
सनात्कुमारः (v.l. सनत्कुमार as corrected)
159
स नाम्नातिग्राहेणगृहीतः 215
स नारमैकैः 328
सनारुः 212, 257
स निरुक्तः 455
स नैव व्यभवत् 188, 189
स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु 291
संततम् 308
संतता 32
संतताः 66
संततानि 39
संतत्यै 66
संततादिव (जायते) 409
संतमेनं ततो विदुः 56
सं तं पर्यासि सप्तु यन्तु बाजाः 309
संतानः 50
संवृण्णानि 94, 385
संतोषम् 346
संदधाति 119, 120
संदध्यात् 120

संदधितासि 274
संदध्यानि 220, 221
संदहो 26, 294
संदेहः 132, 133; (बहुलः) 133
संदेहस्त्वेप आत्मनः 132
संदेहो (गहने) 250
संद्वन्तम् 394
संद्वन्त्यै 395
संधत्तः (एतौ अन्तौ) 401
संधीयत (Read संदधीत ?) 43
संधाः (अतिक्रम्य) 314
संधानम् 50
संधिः 50
संधिम् 13
संधीयते 50
संध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम् 239
संध्ये स्थाने तिष्ठन् 239
संनस्यान्ति-इति 429
संनमन्ते 308
संनिगच्छति 200
संनिधत्ते 28, 32
संनिधाय 44
संनिरुद्धः (मायया) 292
संनिविष्टः 27; (जनानां हृदये) 290;
(हृदये) 294
संनिहितम् 43
संनीय (मन्यम्) 272, 280
संन्यासयोगात् 47
संन्यासी 339
सन्मूलम् 142
सन्मूलाः 142
सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः सदायतनाः सप्तप्रतिष्ठाः
142
सपलः 194
सपत्नाः 60
सपत्नातिव्याधिनौ 224

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 वे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

स पापीयान् भवति यथा श्रेयांसं हिंसित्वा 188
सप्त आदित्यस्य रश्मयः 397
सप्तकृत्वः 456
सप्तगीतानि 413
सप्तचक्रे 29
सप्तदशः 354, 365
सप्तधा 159; (स्वर्गे लोके दधाति) 467
सप्तधा नवधा चैव 159
सप्तपुत्रः 423
सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् 42
सप्ताभिरेनं स्वारयन्ति 376
सप्तमौ 387, 388
सप्तरश्मिः 396, 397
सप्तर्षयः 473
सप्तविधम् 86
सप्तविधम् (साम) 398; (साम्नः) 456
सप्त हि शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाथौ (नवपुत्रः)
423
सप्त हेमे शीर्षण्याः प्राणाः 423
सप्ताहः 48
सप्तानि 191
सप्तार्चिषः 33, 42
सप्तप्रत्याधानम् 203
सप्ताह्याभ्यन्तरः 41
सप्तह्यचारिणः 437
स ब्रह्म त्वादित्याचक्षते 227
स ब्रह्म वेद 456
सप्ता (दैवी) 428
सप्तागः 125, 464
स भागकरोत् 176
सप्ताम् 172
सप्तः 182, 366; (hence साम) 387
सप्तः (आकाशेन) 406, 472; (दिवा)
406; (सर्वेण भूतेन) 406
सप्तः पृथिव्या 406, 472
सप्तः सर्वेण भूतेन 472

स म आत्मेति विद्यात् 318
सप्तकल्पन्तापश्च तेजश्च 150
सप्तकल्पेतां वायुश्चाकाशं च 150
सप्तकल्पतां यावापृथिवी 150
सप्ततपत् (ताम्) 446
सप्ततिसृष्टाः 81
स मनसा वाचं मिथुनं सप्तभवत् 176
सप्तनस्कः 20
स मनोरूपमकुरुत 471
सप्तन्तम् 181; (तम्) 217; (पर्यविशन्)
386
सप्तन्वारभेते (विद्याकर्मणी) 247
सप्तन्त्रालभध्वम् (इति) 373
सप्तभवत् 66, 67, 107, 176, 185
सप्तभ्याददानः (तेजोमात्राः) 246
सप्तम् 33, 87; (सर्वैः नामभिः) 198
सप्तयतन्त 426
सप्तया (अतिमुच्यते) 379
सप्तया एतुम् (कः अर्हति) 382
सप्तर्षयति 442; (अन्नायेन) 445
सप्तर्षयिता 69; (ह वै कामानां भवति) 69
सप्तर्षितम् 43, 156
सप्तर्षिताः 210
सप्तवदत् (एकयाप्रे) 416
सप्तवहारम् 143
सप्तरनुते 27, 56; (ब्रह्म) 218
सप्तष्टिः 217
सप्तसृजन् 389
सप्तस्तः 166, 170
सप्तस्तस्य 83; (खलु साम्न उपासनं साधु) 83
सप्तस्तेन 86
सप्तम्राक्षः 389
सप्तहन्त्यत 176
स महात्मा देवः 433
सप्ताः 1, 194; (शाश्वतीः) 261
सप्ताः सप्तह्रं सप्ततीः 416

श्रे 283-300 की 301-324 में 325-357 का 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

समागमः (तयोः) 357
समाज्ञाः (मानुषीः) 60
समाददीत (Read समादधीत ?) रथम् 235
समाधिः 342
समाधिनिर्धूतमलस्य 350
समानः 33, 34, 49, 52, 72, 102,
134, 192, 239, 354, 471
समान इति 230
समानबुद्धः 461
समानम् 44, 282; (पुरुषम्) 408;
(मनश्च प्राणश्च) 413; (वाक् आपानश्च)
413
समानसंज्ञाः 328
समानाय 134
समापयति 313
समापयितव्यः 313
समापिपयिषेत् 197
समातिः 409
स मा भग प्रविश 51
समाप्यः 3
समारताः 80
समारुह्य 317; (अक्षरम्) 390
समारोहन् 421, 422
समावतीः 447
समावर्तयति 115
समावर्तयन् 115
समाप्तः 139
समासकम् (चित्तम्) 350
समासते 292
समासम् 156
समाहितः (भूत्वा) 252
समाहिताः 161; (कामाः) 353
समाहितात्मा (उपनिषद्भिः) 235
समिद्ध्यति सर्वतः 280
समिद् 125, 126, 127, 271
समितिगमः 279

समितिम् 124
समित्पाणयः 28, 130
समित्पाणिः 41, 169, 170, 301, 323
समित्पाणी 167
समिद्धः (मध्यतः) तौ मुष्कौ 276
समिद्धे 39
समिधः 42
समिधम् 112, 113, 114
समिन्स्वाग्निमिति 430
समीचो मनुष्यान्तरोपीः 452
समीरणे 356
स भुक्तिः सातिभुक्तिः 213
स सुखाच्च येनेहैस्ताम्यां चाग्निममृजत 186
समुत्तस्यौ 312, 323
समुत्तिष्ठन्ति 162
समुत्थाय 163, 171, 208
समुत्थिते 287
समुदपारयत् 276
समुदयम् (शरीरम्) 330
समुदायन्ति 401
समुदीपति 140
समुद्बुद्धिः 448
समुद्रः 84, 90, 107, 113, 144, 207,
255, 292, 383, 394, 409
समुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः 175
समुद्रम् 37, 144
समुद्रवेला (इव) 332
समुद्राः 42
समुद्रायणाः 37
समुद्रे (अपरे) 175; (पूर्वे) 175
समुद्रे अन्तः क्वयो निचक्षते 457
समुद्रो दिस्तावत्पर्येति 217
समुद्रो निपनम् 84
समुपविशिशुः 77
समूहते 237
समूहिरे 115

ई 1-5 के 6-10क 11-27 म 28-37 सं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

स यावत् क्षियेन्मनः 166
स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोति 190
स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो भवति 166
स युक्तः करोति 436
सयुग्वानम् 108
सयुग्वारैकः 108, 109, 110
सयुजा 44, 292
स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते 148
सरः (ऐरमदीयम्) 165
सरणम् (आज्ञे) 72
सरथाः 14
सरसः (एषः) 383, 448
सरसः (परस्य) 361
सरसया (विद्यया) 448
सरसा (त्रयी विद्या) 383, 448
स रसेनातिग्राहेण गृहीतः 215
सरस्वति तमिह धातवे करिति 281
सरस्वत्याम् 364
सरिरस्य (मध्ये) 361
सरूपाः 41, 292
स रूपेणातिग्राहेण गृहीतः 215
सर्गहेतुः (आदित्यः) 347
सर्गेषु 26
सर्तवे 397
सर्पदेवजनविद्याम् 148, 149, 152
सर्पन्ति 82
सर्पाः 91, (गन्धर्वाः पितरः) 91
सर्पिः 117, 140, 285
सर्पिषाकः 278
सर्पिष्मन्तम् 278
सर्वे वा अस्तीति तददितेरदितित्वम् 177
सर्वे सन् 195
सर्वे ह परयः परयति 159
सर्वे हि परयन् परयति 357
सर्वः 34, 35; (अस्मि) 242
सर्व ऊष्माणोऽमस्ता अनिस्ता विवृता वक्त्र्याः
93

सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति 93
सर्वकर्मा 102, 103
सर्वकामः 102, 103
सर्वकाममयः (पुरुषः) 347
सर्वक्षिते (ब्रह्मणे) 351
सर्वगः 299
सर्वगतः (शिवः) 290
सर्वगतम् 38, 291
सर्वगन्धः 102, 103
सर्वगम् 46
सर्वगुणसंपन्नाय (दयात्) 346
सर्वग्रन्थीनाम् 159
सर्व खल्विदं ब्रह्म 102
सर्वजवेन 8, 9
सर्वजितः कौपीतकेः (उपासनानि) 308
सर्वज्ञः 35, 39, 43, 48, 353
सर्वज्ञत्व—353
सर्वज्ञ्यानिम् 194
सर्वे जहाति सर्वे शुष्यति 144
सर्वे जितम् 456
सर्वतः 46
सर्वतः पाणिपादम् 290
सर्वतः पृष्ठेषु 102
सर्वतः श्रुतिमत् 290
सर्वतत्त्वैः 288
सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् 290
सर्वतोद्धारम् (साम) 397
सर्वतोमुखः 288
सर्वदा समस्तेन साम 86
सर्वदेव्यम् 177
सर्वधातमम् 123
सर्वे तत् प्रज्ञानेनम् 67
सर्वे तद्वत् गत्वा निन्दते 163
सर्वे तं परादात् 206, 255
सर्वपाशैः 281
सर्वे प्रोक्तं विविधं ब्रह्मेतत् 285

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

संभवति 22, 125, 185, 265, 271,

440, 459

संभवतोः (तपोः) 417

संभवन्ति 39

संभवन्नत्यरिच्यत् 414

संभवात् 2

संभवावहै 414

संभविष्यन् 414, 417

संभवे 288

संभवेयम् (येन) 413

संभावयति 421

संभाषमाणः 307

संभूः (देवः) 448, 449

संभूतः 127

संभूतिः 409; (इत्युपास्ते) 422

संभूतिम् 4, 465

संभूतिर्मे 452

संभूत्याम् 3

संभूत्याऽमृतमश्नुते 4

संभूदेवः 452

संभृत्य 272

संभर्त्तिनः 54

संमितम् (एव) 370

संमूढस्वम् 330

संमोहः 331

संमोहम् (न्येति) 316; (एति) 321; (छित्त्वा)

353

संमोहमिव (न्येति) 246

संमोहमौली 346

सम्पन्नप्रयुक्तासु (क्रियासु) 36

सम्पृगृपिसंघजुष्टम् 299

सम्पृग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् 45

सम्पृग्योगः (प्रवर्तते) 346

सम्पृङ् त्वमसि 452

सम्पृङ् लोकाः 402

सम्पृञ्चि 263

सम्प्राद 32, 232-235, 338

स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते 189

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वम् 142-146

स यहेनैव जायते 445

स यत्कुमारं जन्मनोऽप्रेऽपि भावयति 66

स यत्तत्र किञ्चित् पश्यति, अनन्वागतस्तेन भवति 241

स यत् पूर्वोऽस्मात् सर्वस्मात्....पुरुषः 184

स यत्र प्रस्तुयात् तदेतानि जपेत् 183

स यत्राणिमानं न्येति 245

स यत्रायमात्माऽवलयं न्येति 246

स यत्रैव चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पयोवर्तते 246

स यथा कामो भवति तत्क्रतुर्भवति 248

स यथा तत्र नादाद्येत 147

स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्तः 171

स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धः 142

स यदा मृत्युमर्त्यमुच्यत स वायुरभवत् 180

स यदि तस्य कर्ता भवति 147

स यदि पितरं वा मातरं वा ... भृशमिव प्रत्याह 156

स यदि पितृलोककामः भवति 162

स यदि स्त्रियं पश्येत् 123

स यद्वैतच्चक्षुषाऽग्रहैष्यत् 64

स यद्वैनच्छिन्नेनाग्रहैष्यत् 64

स यद्वैनच्छ्रोत्रेणाग्रहैष्यत् 64

स यद्वैनच्चक्षाग्रहैष्यत् 64

स यद्वैनत् प्राणेनाग्रहैष्यत् 64

स यद्वैनद्वाचाग्रहैष्यत् 64

स यद्वैनन्मनसाग्रहैष्यत् 64

स यद्वैत्कामिव्यन् भवति 261

स यद्यदेवासृजत तत्तदनुमाध्रियत 177

स यमः कस्मिन् प्रतिष्ठितः 229

स यस्तान् पुरुषान् निरुह्य प्रत्युह्य...230

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 खं 38-47 मां 48-49 नै 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

समूलः 36; (वा एष परिशुष्यति योऽनृतम्
अभिवदति) 36

समूलम् 231

समूह 4, 265

समृद्धः 244

समृद्धम् (कर्मणि वियात्) 123; (एकम्)
352

समृद्धिः 69

समृद्धिं तत्र जानीयात् 124

समे (प्रतितिष्ठति) 266; (शुचौ) 287

समेधः 107

समेतं साम प्रजनयतम् 410

समेति (विश्वम्) 269

स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु 51

समेवाभवत् (tmesis) 185; (cp. सम-
भवत्)

समो दिवा 472

संपत् 121, 122, 268; (पश्चात्) 452,
(परमा) 244,

संपत्त्ये 146

संपदः 213

संपदे 123; (स्वाहा) 273

संपद्यति (तद्भाषम्) 345

संपद्यते 36, 142; (यज्ञः) 325; (परैव)
371

संपद्यमानाः (न पराः) 371

संपद्यमानैः 33

संपद्यामहे 143

संपन्नः 36; (सता) 141, 162;
(तेजसा) 166

संपन्नतमः (मानुष्यकैर्मणैः) 244

संपन्नम् (एवैतत्) 370

संपरिगृह्य 17

संपरिधिक्तः (स्त्रिया) 242

संपरिधिक्तौ (स्त्रीपुमासौ) 185

संपरीत्य 15

संपर्कात् (काम-) 350

संपर्यध्वे 365

संपातम् 123, 128

संपादयांचकार 130

संपादयांचक्रुः 130

संपूर्यता ३ इति 269

संपूर्यते 124, 129

संपेठः 112, 171

संप्रति 130, 170, 408, 454

संप्रतिविद्ः 303

संप्रतिष्ठन्ति 35

संप्रतिष्ठन्ते 34

संप्रतिष्ठाः (क च) 283

संप्रतिष्ठाप्य 173

संप्रतिष्ठिताः 34

संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति 130

संप्रतिः 195

संप्रदानम् (पितापुत्रीयम्) 312

संप्रद्वते 366

संप्रववामहे 467

संप्रमुच्य (अङ्गैर्म्यः) 245

संप्रयच्छति (अथासौ) 313

संप्रयोगः 326

संप्रसन्नः 166, 170

संप्रसादः 163, 171, 327

संप्रसादे (एतस्मिन्) 241

संप्रसूताः 42

संप्राप्तवत् 93, 94

संप्रोतम् 425, 436

संप्लवन्ते 89

संप्लावयति 401

संप्लाय 265

संबभूव 38

संबभूवतुः 175

संबोधयिता (एकोऽस्य) 336

संभत (छन्दांसि) 390

संभवः (प्रेत्य) 231

संभवतः 414

श्वे 283-300 कौ 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जै 377-474

संभवति 22, 125, 185, 265, 271,
440, 459

संभवतोः (तयोः) 417

संभवन्ति 39

संभवन्नत्यरिच्यत् 414

संभवात् 2

संभवावहै 414

संभविष्यत् 414, 417

संभवे 288

संभवेयम् (येन) 413

संभावयति 421

संभाषमाणः 307

संभूः (देवः) 448, 449

संभूतः 127

संभूतिः 409; (इत्युपास्ते) 422

संभूतिम् 4, 465

संभूतिर्मे 452

संभूत्याम् 3

संभूत्याऽधृतमभूते 4

संभूर्देवः 452

संभृत्य 272

संभर्त्तिनः 54

संमितम् (एन) 370

संमूढत्वम् 330

संमोहः 331

संमोहम् (न्येति) 316; (एति) 321; (छित्त्वा)
353

संमोहमिव (न्येति) 246

संमोहमौली 346

सम्पक्प्रयुक्तासु (क्रियासु) 36

सम्पृक्सिंसंघजुष्टम् 299

सम्पृग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् 45

सम्पृग्योगः (प्रवर्तेते) 346

सम्पद् त्वमाप्ति 452

सम्पद्वाः लोकाः 402

सम्पञ्चि 263

सम्नाद् 32, 232-235, 338

स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते 189

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वम् 142-
146

स यज्ञेनैव जायते 445

स यत्कुमारं जन्मनोऽप्रेऽपि भावयति 66

स यत्तत्र किञ्चित् पश्यति, अनन्वागतस्तेन
भवति 241

स यत् पूर्वोऽस्मात् सर्वस्मात्....पुरुषः 184

स यत्र प्रस्तुयात् तदेतानि जपेत् 183

स यत्राणिमानं न्येति 245

स यत्रायमात्माऽवर्ण्यं न्येति 246

स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्यावर्तते
246

स यथा कामो भवति तत्कर्तुर्भवति 248

स यथा तत्र नादाद्येत् 147

स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्तः 171

स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धः 142

स यदा मृत्युमत्यमुच्यते स वायुरभवत् 180

स यदि तस्य कर्ता भवति 147

स यदि पितरं वा मातरं वा ... भृशमिव
प्रत्याह 156

स यदि पितृलोककामः भवति 162

स यदि त्रिषं पश्येत् 123

स यद्वैतच्चक्षुषाऽग्रहैष्यत् 64

स यद्वैतच्छिश्नेनाग्रहैष्यत् 64

स यद्वैतच्छ्रोत्रेणाग्रहैष्यत् 64

स यद्वैतच्चक्षाग्रहैष्यत् 64

स यद्वैतत् प्रायेणामग्रहैष्यत् 64

स यद्वैतद्वाचाग्रहैष्यत् 64

स यद्वैतन्मनसाग्रहैष्यत् 64

स यदोत्कामिष्यन् भवति 261

स यद्वैवाद्युजत तत्तदुत्तुमाग्रियत 177

स यमः कस्मिन् प्रतिष्ठितः 229

स यस्तान् पुरुषान् निरुह्य प्रत्युह्य...230

ई 1-5 के 6-10क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

स यावत् क्षिप्येन्मनः 166
स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोति 190
स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो भवति 166
स युक्तः करोति 436
सयुग्वानम् 108
सयुग्वारैकः 108, 109, 110
सयुजा 44, 292
स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते 148
सरः (ऐरमदीयम्) 165
सरणम् (आज्ञे) 72
सरथाः 14
सरसः (एषः) 383, 448
सरसः (परस्य) 361
सरसया (विषया) 448
सरसा (त्रयी विषया) 383, 448
स रसेनातिग्राहेण गृहीतः 215
सरस्वति तमिह धातवे करिति 281
सरस्वत्याम् 364
सरिरस्य (मध्ये) 361
सरूपाः 41, 292
स रूपेणातिग्राहेण गृहीतः 215
सर्गहेतुः (आदित्यः) 347
सर्गेषु 26
सर्तवे 397
सर्पदेवजनविषयम् 148, 149, 152
सर्पन्ति 82
सर्पाः 91, (गन्धर्वाः पितरः) 91
सर्पिः 117, 140, 285
सर्पिषाक्तः 278
सर्पिष्मन्तम् 278
सर्वं वा अस्तीति तद्वदितरेदितित्वम् 177
सर्वं सन् 195
सर्वं ह पश्यः पश्यति 159
सर्वं हि पश्यन् पश्यति 357
सर्वः 34, 35; (अस्मि) 242
सर्व ऊष्माणोऽप्रस्ता अनिरस्ता विवृता वक्त्र्याः
93

सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति 93
सर्वकर्मा 102, 103
सर्वकामः 102, 103
सर्वकाममयः (पुरुषः) 347
सर्वक्षिते (ब्रह्मणे) 351
सर्वगः 299
सर्वगतः (शिवः) 290
सर्वगतम् 38, 291
सर्वगन्धः 102, 103
सर्वगम् 46
सर्वगुणसंपन्नाय (दयात्) 346
सर्वग्रन्थीनाम् 159
सर्वं खल्विदं ब्रह्म 102
सर्वजनेन 8, 9
सर्वजितः कौपीतकेः (उपासनानि) 308
सर्वज्ञः 35, 39, 43, 48, 353
सर्वज्ञत्व—353
सर्वजन्यानिम् 194
सर्वं जहाति सर्वं शुष्यति 144
सर्वं जितम् 456
सर्वतः 46
सर्वतः पाणिपादम् 290
सर्वतः पृष्ठेषु 102
सर्वतः श्रुतिम् 290
सर्वतत्त्वैः 288
सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् 290
सर्वतोद्धारम् (साम) 397
सर्वतोमुखः 288
सर्वदा समस्तेन साम 86
सर्वदेवत्यम् 177
सर्वधातमम् 123
सर्वं तत् प्रज्ञानेन 67
सर्वं तद्वन्न गत्वा विन्दते 163
सर्वं तं परादात् 206, 255
सर्वपादैः 284
सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् 285

श्वे 283-300 की 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छ 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जे 377-474

सर्वभावपरित्यागः (= योगः) 345
सर्वभुक् 353
सर्वभूतगुहाशयः 290
सर्वभूताधिवासः 298
सर्वभूतानि 173
सर्वभूतान्तरात्मा 24, 42
सर्वभूतेभ्यः (अभयं दत्त्वा) 338
सर्वभूतेषु (गूढम्) 289; (गूढः) 293
सर्वभूतेषु चात्मानम् 2
सर्वभूतैः 45
सर्वम् 34; (असुना जिवति) 405, 409;
(आत्तं भवति) 456
सर्वमयः 248
सर्वमस्याजं भवति 177
सर्वमहोरात्राम्यामात्रम् 213
सर्वमात्मा जानीते 337
सर्वमात्मानं पश्यति 252
सर्वमाप्नोति सर्वशः 159
सर्वमायुरयान्यहम् 462
सर्वमायुरियात् 278, 279
सर्वमायुरेति 370, 371, 380
सर्वमिदं प्रशास्ति यदिद् किं च 260
सर्वमृत्योः स्पृणातीति 466
सर्वमेव तत् संदहति (अग्निः) 265
सर्वमेव तत्संप्साप शुद्धः पूतः...संभवति 265
सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं पश्यावः 167
सर्वमेवैता देवताः पाप्मानं निषदयन्ति 428
सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति 34
सर्वं पाप्मानं तपति 253
सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाम्यामात्रम् 213
सर्वं मृत्युनाशम् 213
सर्वं मृत्युनाभिपन्नम् 213
सर्वरसः 102, 103
सर्वरूपः 395
सर्वरूपम् 374
सर्वरूपाः 42

सर्वलोकस्य 24
सर्ववित् 39, 43, 220, 371
सर्ववित्तमः 358
सर्ववियः 297, 299
सर्वविद्याप्रतिष्ठा 38
सर्ववेदसम् 11
सर्वव्यापिनम् (आत्मानम्) 285
सर्वव्यापी 290; (सर्वभूतान्तरात्मा) 298
सर्वशः 159
सर्वसंशयाः 44
सर्वसंस्थे 284
सर्वसृक् 353
सर्वस्पृते (ब्रह्मणे) 351
सर्वस्य कामाय 206, 254
सर्वस्य वशी 251, 371
सर्वस्यात्मा 353
सर्वस्याधिपतिः 251
सर्वस्येशानः 251, 353, 371
सर्वस्यैतस्यात्मा भवति 177
सर्वाश्च कामान् यस्तमात्मानमनुजिव विजानाति
172
सर्वा सावित्रीमन्वाह 274
सर्वाज्ञानि 10
सर्वाजीवे 284
सर्वाणि भूतानि 220, 221, 233; (सर्वे
च कामाः) 160
सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशदेव
समुत्पद्यन्ते 79
सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति 233, 234,
235
सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति
67
सर्वात्मानम् 291
सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः 237
सर्वा दिशी बल्लिमस्यै हरन्ति 92
सर्वाधिपत्यम् 295
सर्वान्नशिरोग्रीवः 290

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

सर्वाङ्गः 211
सर्वान् कामान् समश्नुते 56
सर्वान्तरः 355
सर्वान् वा वः पृच्छामि 231
सर्वान् वेदाननुब्रवीत 279
सर्वापरत्वाय (उपासीत) 344
सर्वापरम् (धाम) 353, 354
सर्वाप्तिः (प्राणे) 316
सर्वा भूतानि (अति इव) 370
सर्वाय स्वाहा 273
सर्वायुषम् 55
सर्वार्थेषु (चरति) 337
सर्वावतः (लोकस्य) 234
सर्वाश्च मधुमतीरहमेवेद् सर्वं भूयासम् 274
सर्वास्वप्नु पञ्चविधं सामोपासीत 84
सर्वे (प्राणाः) 202, 237
सर्वे ऊष्माणः प्रजापतेरात्मानः 92
सर्वे देवाः 186
सर्वेन्द्रियगुणाभासम् 291
सर्वेन्द्रियविवर्जितम् 291
सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः 14
सर्वेन्द्रियाणि 41, 173
सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते 164
सर्वे प्राणा अनुशृण्वन्ति 315
सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरः 222
सर्वे वा मा पृच्छत 231
सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति 17
सर्वेश्वरः 48, 251
सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् 222
सर्वे स्पर्शा मृत्योरात्मानः 92
सर्वे स्पर्शा लेशेनानभिहिता वक्तव्याः 93
सर्वे स्वरा इन्द्रस्यात्मानः 92
सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्याः 93
सर्वोपनिषद्विद्या 327
सर्वोपधम् 55, 272
सर्वोपधस्य 123

सर्पपात् 103
सलिलम् 385
सलिले (द्रष्टा) 244; (संनिविष्टः) 298
सलोकताम् 182, 197, 262, 263, 402
स लोकमागच्छति अशोकमाहिमम् 261
सवनम् 104, 105
सवनस्य (तृतीयस्य) 375
सवनात् सविता 337
सवर्चसम् 53
सवशमत्स्येषु 319
स वा अपानोऽभवत् 471
स वा अयमात्माऽनन्तः 371
स वा अयमात्मा ब्रह्म 248
स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः 210
स वा उदानोऽभवत् 471
स वा उद्गाता यो यजमानस्य मृत्युपाशान् 466
स वा एष आत्मा हृदि 163
स वा एष एतस्मिन् संप्रसादे रत्वा...241
स वा एष एतस्मिन् स्वप्नान्ते रत्वा 245
स वा एष एतेन दैवेन चक्षुषा 172
स वा एष एवं पश्यन्...अतिवादी भवति 156
स वा एष एवं पश्यन्...स्वराद् भवति 158
स वा एष निरिन्द्रियो विसृष्टः...278
स वा एष महानज आत्मा 253
स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः
प्राणेषु 251
स वाव प्राणोऽभवत् 471
स वाव व्यानोऽभवत् 471
स वाव समानोऽभवत् 471
स विजिज्ञासितव्यः 167
सविज्ञानः (भवति) 247
सवित् (i. e. एकवित् cp सृष्ट) 351
सविता 82, 285; (सवनात्) 337, 338,
467
सविता वै देवः 337
सविता वै देवानां प्रसविता 447

श्रे 283-300 की 301-321 से 325-357 या 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-474

सवितुः 123
स विश्वसृजत 188
स विश्वकृत् स हि सर्वस्य कर्ता 250
स वै देवः प्राणः यः संचरन्नासंचरन् 196
स वै नैर रेमे 185
स वै नो ब्रूहि याज्ञनल्क्य 232-235
स वै वाचमेव प्रथमापत्यवदत् 180
सव्यमसम् 313
सव्ये अक्षत् पुरुषः 322
सव्येऽक्षिणि (अवास्थिता) 357
स शब्देनातिग्राहेण गृहीतः 215
सशरीरः 171
सशरीरस्य 171
स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणम् 189
स श्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मम् 189
स सत्पाभिसंघः सत्येनात्मानमन्तर्धाय 147
स सदस्योनिमापयता (ते) 330
स सध्रीचीः स विष्णुचीर्वसानः 458
स समुद्र एव भवति 144
स सर्वज्ञः सर्वमेवानिवेश 35
स सर्वज्ञः सर्वो भवति 35
स सर्वाश्च लोकानाप्नोति 167, 172
स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु....अन्नमाप्ति 133
ससृजे 196
स स्त्रिय ससृजे 276
सत्पूणम् 203
स स्पर्शेनातिग्राहेण गृहीतः 215
सस्पृहः 330, 347
सस्पामिव मर्त्यः पच्यते 12
सस्पामिवाजायते पुनः 12
स ह कामप्रदमेव धने 237
सह नात्रय लोकः 448, 449, 451, 452
सहमाना 103
सह रेतो दधावहै 279
सह वसतः 315

स ह वाच ब्रह्मा य एवं वेद 447
सह शरीरे वसतः 316
स ह शान्तहृदयः प्रजवाज 169
स ह शान्तहृदय एव निरोचनोऽसुराजगाम 168
स ह षोडशशतं वर्षाणि जिजीय 462
स ह समित्पाणिः पुनरेत्याय 169, 170
सहस्रं हैत आदित्यारम्भः 424
सहस्रधा (भिन्नः) 236, 242; (विपाटितः) 323, 362, 385, 396
सहस्रपात् 290
सहस्रपुत्राः (आसुः) 424
सहस्रमेतस्यां वाचि दत्तः 198
सहस्ररश्मिः 29; (शतधा वर्तमानः) 338
सहस्रशः 41
सहस्रशाले 51
सहस्रशीर्षा 290
सहस्राक्षः 290
सहस्राक्षरम् 385
सहस्राक्षेण 338
सहस्राणि 159; (विंशति-) 159
सहवितु जरायुणा 280
स हाहं यशसां यशः 172
स हि कर्ता 239
स हि सुवर्गच्छति 444
स हि स्वप्नो भूत्वेन लोकमतिक्रामति 239
स हैतज्जगाद् 433
स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे 226
स हैतावानास 185
सहैन वाचा प्राणेन स्वरेण हिङ्कुर्वन्ति 456
स हैपोऽस्त नाम 431
सहोत्क्रामतः 315, 316
सायमनम् (अग्निहोत्रम्) 307
साक्षी 341
साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च 298

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 हु 174-282

सा गौरभवद्बुधम इतरः 185
साङ्कृतीपुत्रः 281
साङ्ख्ययोगाधिगम्यम् 298
साङ्गः (सतनुः) 433, 434, 466
साङ्गम् 466
सा चामश्च साम 413
सा चामश्चेति साम्नः सामत्वम् 182
सा चेदस्मै दयात् 277
सा चेदस्मै न दयात् 277
सा चेदस्मै नैव दयात् 277
साजीवीपुत्रः 282
सात्विक—(मण्डल) 353
सात्यः (पुरुषः) 210
सात्यकीर्ताः (आहुः) 455
सात्ययज्ञयः 422
सा त्वं वीरवती भव 281
सा त्वमसि अमोऽहमिति 279, 414, 417
साधवः 108
साधानम् 203
साधारणम् 191
साधिष्ठम् 115
साधीय इति 366
साधु 15, 58, 83, 108, 109, 149,
152, 168
साधुः (साधुकारी) 248
साधुकारी साधुर्भवति 248
साधु कुर्याम् 262
साधुयुवा 57
साधूपचरेत् (तम्) 430
साध्याः 42, 99; (उत्तरतः उच्यन्ति) 354
साध्यानाम् 99
साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वा 168
साध्वेव प्रत्युक्तम् 418
साऽन्वेनोपसमाहिता प्राञ्जाली 141
सा ब्रह्मेति होवाच 9

साम 42, 50, 56, 60, 68, 72, 73,
76, 77; (पञ्चविधम्) 84, 85;
(सप्तविधम्) 86, 87, 182, 183,
198, 263, 336; (एव) 386;
(प्रायच्छत्) 387; (सर्वैर्लोकैः समः)
387; (स्वरः) 392; (यत्संपन्ति)
399; (एवोपासहे) 406, 408;
(प्रजापतिः) 410; (तन्मनः) 413;
(स प्राणः) 413; (अत्रवीत्) 414;
(अध्याहितं तपति) 415; (अदम्भो
जातम्) 418; (यद्वाक्) 430, 458,
471

साम गायन् (अत्रायत्) 458; (आस्ते) 60
सामतः 119; (त्रेषन्) 447
सामत्वम् 182
सामन् (Vedic locative) (अस्मिन्)
413

सामन्वी 407
सामपथः 382
सामभिः 36
साममयम् (उद्गाता) 308
सामवर्ण इति 471
सामवित् 387, 399, 405, 431, 432
साम विद्वान् 404
सामवेदः 38, 73, 96, 207, 232,
255, 348; (आदित्यात्) 446
सामवेदम् 104, 148, 149, 152
सामवेदस्य रसम् (स्वरः) 377
सामवैर्यम् (प्रपद्य) 418
सामशिराः 305
सामथ्वा इति 212
सामानि 31, 52, 96, 119, 140, 177;
(उद्गीयम्) 387; (उद्) 417
सामाहमस्मि अक् त्वम् 279
सामेति (उपासीत) 308
सामेति वा नपाद्यम् 410

श्रे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 वा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

सामैव (भगवन्तः) 406

सामैव द्वितीयम् 410

साम्नः 77, 183; (आजिम्) 392; (अशुः)
405; (श्रीणि) 415; (प्रत्तिम्) 437

साम्नः श्रियं विद्वान् 404

साम्नः सामत्वम् 410, 412, 413, 416,
469

साम्न उद्गीयो रसः 68

साम्ना (= साधुना) 83; (उद्गायत्) 454;
(आर्त्विज्यं कारयेत्) 430

साम्नाऽवृत्तेन स्वर्गं लोकं प्रपातेति 388

साम्परायः 16

साम्पराये 15

साम्यम् 45

साम्यायुषः 462

साम्राज्याय 95

सायकायनः 257

सायकी जानश्रुतेयः काण्ड्वयः 460

सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत् 180

सायाहनि 366

सायुज्यत्वम् (Double abstraction)
343

सायुज्यम् 182, 197, 262, 263, 332,
333

सारणी (नाडी) 357

सारथिम् 19

सारथेः 19, 20

सार्गलः सपरिश्रमः 280

सार्धं समेत्य 469

सार्धं समैत् 410

सार्धम् 169

सार्पायम् (श्राविवार्धम्) सौम्यम् 341

सालज्यं संस्थानम् 302, 304

सालावृक्षेभ्यः 314

सा वा एषा देवता इनामि 179

सा वा एषा देवतैतासां पाप्मानं मृत्युम् 180

सावित्रीम् 264

सावित्र्या 335

सावित्र्या एव सलोकतां जयति 474

साऽस्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति 66

साहमस्मीत्यवर्षात् 413

सा हैषा ब्रह्मासन्दोमाह्वय 472

सिंहः 143, 144, 302

सिकताः 174

सिकम् (रेतः) 421

सिन्धति 42, 66, 117, 128

सितासिताः 347

सितासितैः (कर्मफलैः) 329, 330

सिद्धिः (तस्यैषा) 316

सिनीतः 15

सिनीवालि 279

सिन्धवः 42, 174

सिन्धुवाजः (प्रजानाम्) 341

सिन्धूत् (सप्त) 397

सीमानम् 65

सीसम् 120

सीसेन लोहम् 120

सुकृतसुकृते (पुनृते) 303

सुकृतम् 57, 63, 164; (बृद्धते) 276,
277

सुकृतरसम् (प्रविशति) 445

सुकृतस्य 19, 39, 40

सुकृते 40

सुकृशा 28, 36

सुखं लभते 157

सुखदुःखभाक् 343

सुखदुःखमोहसंज्ञम् 339

सुखदुःखहेतोः 283

सुखदुःखे 305, 313

सुखदुःखे भूतमात्रा 317

सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यम् 157

सुखम् 24, 25, 34, 157, 158;

(वर्णापितुं न शक्यते) 350

ई 1-5 के 6-10 फ 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 वे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

सुखमव्ययमरनुता इति 343	सुभृतः 22
सुखमव्ययमरनुते 350	सुमनाः 12
सुखमेव लब्ध्वा करोति 157	सुमानुपावित् 464
सुखेतेरेषु 283	सुमेयः (इति) 269
सुचरितानि 54	सुमेधाः 53
सुचित्तः शैलनः 388, 393	सुयज्ञाय शाण्डिन्याय 170
सुज्ञानाय 16	सुयमान् 438
सुज्ञेयम् 14	सुयुक्तः 333
सुतः 199	सुरभि 70, 419, 422
सुतेजाः (haplogy for सुततेजाः)	सुराम् 129
131, 133	सुरूपान् 89
सूत्राणि 207, 255	सुलोहिता 40
सुदक्षिणः 438, (क्षैमिः) 437	सुनर् 51, 52, 61
सुदत्तः पाराशर्यः 460, 470	सुवर्गेयाय (शक्त्या) 286
सुदीप्तम् 41	सुवर्गेण 50
सुदूरे 45	सुवर्चसः 40
सुपुम्न 326	सुवर्गः 76
सुपन्था आद्विरसः 217	सुवर्णम् 107, 120, 183; (साम्नः) 101,
सुधूम्रवर्णा 40	(गम्यते) 104
सुधीतम् 287	सुवर्णमयेन वर्मणा 461
सुनिर्मलम् 290	सुवर्णेन रजतम् 120, 447
सुनिश्चितार्थाः 47	सुवर्णतः 286
सुपया 5, 266	सुवसनः 169
सुपर्णाः (इन्द्रः) 217, 212	सुवसने 169
सुपर्णा 44, 292	सुवसनी 168
सुनः 48, 166, 170, 201, 241, 242,	सुविज्ञेयः 16
322, 357	सुवृष्टिः 153
सुनम् (पुरुषम्) 323	सुवेद 7
सुनस्य (रेतः) 276	सुशेवम् 358
सुतान् 240	सुविः 101, 102
सुतेषु 24	सुप्रतः 202
सुप्रतिष्ठाशाय 284	सुप्रनम् 48
सुभिक्षा 80	सुप्रनम्यानः 18, 19
सुभूता 103	सुप्रसाध्या (नास्ती) 343
	सुप्रो (इदयान्तगते) 357
	सुसमाक्षिप्तम् (अनः) 245

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

- सुसमिदस्य (देहिनः) 346
सुसीम (हृदयम्) 309
सुसूक्ष्मम् 38
सुहयः 122
सुहृत् (सर्वस्य) 291
सुहोता 464
सुहृत् 370
सुः (अहमस्य) 361
सुकरपोनिम् 128
सूक्तम् 435
सूक्ष्मः 328
सूक्ष्मतरम् 45
सूक्ष्मदर्शिभिः 20
सूक्ष्मया 20
सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरम् विभाति 45
सूक्ष्माणि 296
सूक्ष्मातिसूक्ष्मम् 293
सूक्ष्मैः (आश्मगुणैः) 297
सूचयसि 330
सूचीभिः (विष्यान्ति) 368
सूच्या 385
सूतमामण्यः (प्रतिकल्पन्ते) 246
सूत्रम् (वेत्थ) 220, 221
सूत्रयन्त्रेण (उद्धृत्य) 345
सूत्राणि 233, 348
सूत्रेण 142
सूहाता 464
सूनुः 433
सूनुत्सुपो ह्येष सन् सूनुः 433
सूनुताम् 12
सूयमानात् (सूर्यः) 337
सूरेः 286
सूर्य 4, 262
सूर्यः 22, 24, 25, 26, 29, 31, 42,
44, 57, 110, 113, 174, 187,
197, 336; (शश्वत् सूयमानात्) 337;
(आददात्यन्तम्) 340; (रश्मिभिः) 352
सूर्यद्वारेण 40; (ते विरजाः प्रयान्ति) 40
सूर्यम् 106, 385
सूर्यमण्डलम् 347
सूर्यराज्यम् (पोडशिना) 312
सूर्या अनु 398
सूर्याचिन्दमसौ 154, 225
सूर्यात् (मयूखाः) 345
सूर्ये 36
सूर्यो भाति 298
सूर्यो योनिः कालस्य 341
सूदकाम् 13, 16
सूजते 39; (आनन्दात्) 239; (विश्वम्)
292
सूजमानाम् 292
सूजै 62, 64
सूतिः (संचरणी) 236
सूती (द्वे) 269
सूतः (हृदयात्) 230
सूताः 166; (वायौ) 311
सूतः 362
सूतम् (भुवनम्) 471
सूतानि 196
सूतिः 186
सूत्याम् 186
सेतुः 19, 43, 161; (एषः) 251,
355
सेतुम् (अमृतस्य) 299
सेना 199
सेनान्यः (रुद्रात्) 375
सेनान्याः 373
सेयमेव प्राणमप्येति (वाङ्) 431
सेवितव्यानि 54
सैतव-211
सैतवः 256
सैन्धवः 351

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 ख 28-37 छ 38-47 मं 48-19 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

श्री 292, 296
श्री च वै पुरुषश्च प्रजनयतः 474
श्रीनामानि 305
श्रीपुनर्मुसकेति 336
श्रीपुमांसौ 185
श्रीप्रज्ञा (एन) 253
श्रीभिः 171; (सह मोदमानः) 240
श्रीम् (माति) 89
श्रीलोककामः 162
श्री सावित्री 474
श्री सौम्ये संचरन्तो 416
स्थण्डिले 123
स्थविष्ठः 139
स्थागने 123
स्थाणुः (इन) 328
स्थाणुम् 24; (अर्पयित्वा) 443
स्थाणुमन्येऽनु संगन्ति 24
स्थाणो (शुष्के) 275
स्थाता (मध्ये) 99
स्थानम् 33, 129, 240
स्थानात् (अस्मात्) 205, 253
स्थाने 239
स्थानेषु 296
स्थाप्य (समं शरीरम्) 286
स्थालीपाकादिभिः 352
स्थालीपाकादृतान्यम् 279
स्थारम् 67
स्थारस्य (लोकस्य) 291
स्थितं च यच्च 201
स्थिताः (हृदि) 248
स्थिति 299
स्थितिरित्येनदुपासीत 235
स्थिरः 328, 316
स्थिरम् (स्नाय) 231, 314, 354
स्थिरम् 27
स्थूणा

स्थूणाम् (दिवस्तम्भनीम्) 385
स्थूलभुक् 48
स्थूलानि 296; (पर्वाणि) 450
स्नायु—326
स्नाय 52, 231
स्नानसु मृत्युपाशः 467
स्नेहः 331
स्नेहयोगात् 352
स्पन्दते 366
स्पर्शन 296
स्पर्शयितव्यम् 35
स्पर्शाः 92, 93
स्पर्शान् 21
स्पर्शानाम् (सर्वेषाम्) 207, 255
स्पृणाति 466, 467
स्पृणुते 58
स्पृणोति 52
स्पृणोतु 51
स्पृशतः 171
स्पृशति (न) 217, 339
स्पृशते 34
स्पृशन्ति 166
स्पृष्टः (माम्) 219
स्पृष्टम् 65
स्पृष्टेः (स्पृष्टुः) 211
स्पृष्ट्या 64
स्पृष्टा 35; (भवति) 310
स्पृष्टः (स्पृष्टेः) 214
स्फटिक- 287
स्फुरन्तम् 341
स्फुलिङ्गिनी 40
स्मयमानः 365
स्मर 4
स्मरः 155, 159; (देवः) 307
स्मरन् 171
स्मरन्तः 155

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

सोऽहं मन्त्रविदेवास्मि 148

सौकरायणः 257

सौम्यत्वात् (Double abstraction)

341

सौम्यात् 329

सौम्य- 353

सौर- 353

सौरः 335

सौरं द्वारम् 347

सौर्यामणिः 28

सौर्यामणी 34

सौवरः (पुरूपः) 209

स्कन्दः 159

स्कन्दति (रेतः) 276

स्कन्धाः 93

स्कन्धात् स्कन्धमनुसरति 356

सत्त्वन्ति (इव) 369

स्तनः 52

स्तनम् 191; (प्रयच्छति) 281

स्तनयति 84, 89, 154, 174, 401

स्तनयन्ति 368

स्तनयितुः 171, 209, 258

स्तनयितुम् 387

स्तनयितुरेव सविता 474

स्तनयितुरेवेन्द्रः 227

स्तनयित्वौ पुरुषः 320

स्तनाः (चत्वारः) 260

स्तनावभि 445

स्तनौ 277

स्तनौ (बाक् च प्राणश्च) 464

स्तब्धः 135, 289

स्तम्बशाखा 332

स्तिमितमिव 370

स्तीर्त्वा 278

स्तुतशस्त्राणाम् 446

स्तुतशस्त्रैः 105

स्तुन्वन्ति 30

स्तुन्वानः (कोषान्) (Read कोषम् ?)

353

स्तुवत इव 386

स्तुवान्ति 353, 354, 355

स्तूयमाने 446

स्तुष्णीयाताम् 311

स्तेनः 129, 130; (अस्तेनः) 243

स्तेनो हिरण्यस्य सुरा पिबंश्च 129

स्तेयम् 147

स्तेयेन 314

स्तोकान् 373

स्तोतव्यः 349, 350

स्तोत्राणि 183

स्तोत्रियः 435

स्तोत्रियाः 214

स्तोत्रः 83

स्तोत्रेण 417

स्तोत्रौ (द्वौ) 391

स्तोमः 435

स्तोमभागान् 447

स्तोमभागानुमन्त्रः 447

स्तोमम् (प्रतिहारम्) 387

स्तोमम् (ददर्श) 436

स्तोममहत् 17

स्तोमवान् 407

स्तोमो वा एष तस्य साम्नः 406

स्तोष्यति 214

स्त्रियं स्वमेष्टु पश्यति 124

स्त्रियः 162; (वृजते) 276

स्त्रिय इति होवाच 228

स्त्रियम् 9, 123, 124

स्त्रिया 89; (पूर्णते) 185; (प्रियया) 242

स्त्रियाम् 66

स्त्रिया सह शेते स उद्गीथः 89

स्त्रियो मधु नाश्नन्ति 415

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सु 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- सैन्धवखिल्यः 208
सैन्धवघनः 255
सैवर्क (अन्तरक्षिणि पुरुषः) 77
सैषा ऋषीणां श्रीः 415
सैषा क्षत्रस्य योनिः (यद्ब्रह्म) 188
सैषा गन्धर्वाप्सरसां श्रीः 415
सैषा गायत्री—परोरजसो प्रतिष्ठिता 264
सैषा चतुर्विधा विहिता श्रीः 471
सैषा देवानां श्रीः 415
सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः 197
सैषा प्राणे सर्वातिः 316
सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः 186
सैषा विद्वतिर्नाम द्वाः 65
सैषा विराड्ब्रह्मादी 111
सैषोऽन्नस्य ग्रहो यद्वायुः 64
सोऽकामयत् 190; (जाया मे स्यादथ प्रजायेय)
190, 409
सोऽग्निः कस्मिन् प्रतिष्ठितः 230
सोऽञ्जनः पारमार्जोति 20
सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत् 184
सोऽवृताभिसंधोऽनृतेनात्मानमन्तर्धीय 147
सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः 167
सोपानात् एव 438
सोपानेनातिग्राहेण गृहीतः 215
सोऽविभेत्तस्मादेकाकी विभेति 184
सोम 323
सोमः 42, 186, 188, 354
सोमः कस्मिन् प्रतिष्ठितः 230
सोमः पवत इति 448
सोमः पयते 456
सोमं राजानम् 272
सोम एवाश्रमभिरन्नादः 186
सोमदेवत इति 230
सोम वृद्धस्पती उद्गीयः 418
सोमवृद्धस्पत्योः (साम) 418
सोममध्ये हुताशनः 353
सोमराज्यम् (उक्थेन) 352
सोमलोकम् 36
सोमशुष्मः सात्ययज्ञिः प्राचीनयोग्यः 460
सोमसंज्ञः (भूतात्मा) 339
सोमसपनः 165
सोमस्य 92
सोमोऽश्वः (उपस्तरणम्) 304
सोमात् 42
सोमाय स्वाहा 273
सोमेन 99
सोमोऽन्नम् 339
सोमो राजा 125, 128, 199, 201, 271,
320, 449
सोम्य 34, 35, 37, 41, 42, 43, 112,
135, 136, 137, 140, 141, 142,
143, 144, 145
सोम्याः 367
सोऽयं वायुः परेण मृत्युम् 180
सोऽयमग्निः परेण मृत्युम् 180
सोऽयमात्माप्यक्षरमोकार एव 49
सोऽयास्य आन्निरसोऽज्ञानां रसः 181
सोऽयास्य आन्निरसोऽज्ञानां हि रसः 179
सोऽप्यति 106
सोऽप्यत्यसोऽप्येति 106
सोऽप्यन्तीम् (अण्युक्षति) 280
सोऽसानादित्यः परेण मृत्युम् 180
सोऽसौ चन्द्रः परेण मृत्युम् 180
सोऽस्य परमो लोकः 242
सोऽस्य संकल्पदेन समुत्तिष्ठति 162
सोऽम्यायमात्मा ... प्रतिधीयते 66
सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत् 184
सोऽहं भगवः शोचामि 148
सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानीनि 156
सोऽहं भगवते विदेहान् ददामि 253
सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि 241, 245,
249

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
 औ 373-376 जे 377-474

सोऽहं मन्त्रविदेवास्मि 148

सौकरायणः 257

सौक्ष्मत्वात् (Double abstraction)
 341

सौक्ष्म्यात् 329

सौम्य- 353

सौर- 353

सौरः 335

सौरं द्वारम् 347

सौर्यामणिः 28

सौर्यामणी 34

सौवरः (पुरुषः) 209

स्कन्दः 159

स्कन्दति (रेतः) 276

स्कन्धाः 93

स्कन्धात् स्कन्धमनुसरति 356

स्वलन्ति (इव) 369

स्तनः 52

स्तनम् 191; (प्रयच्छति) 281

स्तनयति 84, 89, 154, 174, 401

स्तनयन्ति 368

स्तनयित्नुः 171, 209, 258

स्तनयित्नुम् 387

स्तनयित्नुरेव सविता 474

स्तनयित्नुरेवेन्द्रः 227

स्तनयित्नुौ पुरुषः 320

स्तनाः (चत्वारः) 260

स्तनावमि 445

स्तनौ 277

स्तनौ (वारु च प्राणश्च) 464

स्तब्धः 135, 289

स्तम्भशाखा 332

स्तिमितमिव 370

स्तीर्त्वा 278

स्तुतशस्त्राणाम् 446

स्तुतशस्त्रैः 105

स्तुन्वन्ति 30

स्तुन्वानः (कोषात्) (Read कोषम् ?)
 353

स्तुवत इव 386

स्तुवन्ति 353, 354, 355

स्तूयमाने 446

स्तृण्वीयाताम् 311

स्तेनः 129, 130; (अस्तेनः) 243

स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिवंश्च 129

स्तेयम् 147

स्तेयेन 314

स्तोकात् 373

स्तोतव्यः 349, 350

स्तोत्राणि 183

स्तोत्रियः 435

स्तोत्रियाः 214

स्तोमः 83

स्तोमेन 417

स्तोमौ (द्वौ) 391

स्तोमः 435

स्तोमभागान् 447

स्तोमभागानुमन्त्रः 447

स्तोमम् (प्रतिहारम्) 387

स्तोमम् (ददर्श) 436

स्तोममहत् 17

स्तोमवान् 407

स्तोमो वा एष तस्य साम्नः 406

स्तोष्यति 214

स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति 124

स्त्रियः 162; (वृजते) 276

स्त्रिय इति होवाच 228

स्त्रियम् 9, 123, 124

स्त्रिया 89; (पूर्यते) 185; (प्रियया) 242

स्त्रियाम् 66

स्त्रिया सह शेते स उन्नीयः 89

स्त्रियो मधु नाशनन्ति 415

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सु 38-47 मो 48-49 ते 50-61 दे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

श्री 292, 296
श्री च वै पुरुषश्च प्रजनयतः 474
श्रीनामानि 305
श्रीपुनपुसकेति 336
श्रीपुमांसौ 185
श्रीप्रज्ञा (एन) 253
श्रीभिः 171; (सह मोदमानः) 240
श्रीम् (प्राति) 89
श्रीलोककामः 162
श्री सावित्री 474
श्री सैनाभे सचरन्ती 416
स्थण्डिले 123
स्थविष्ठः 139
स्थाणने 123
स्थाणुः (इन) 328
स्थाणुम् 24, (अर्पयित्वा) 413
स्थाणुमन्येऽनु सयन्ति 24
स्थाणौ (शुष्के) 275
स्थाता (मन्ये) 99
स्थानम् 33, 129, 240
स्थानात् (अस्मात्) 205, 253
स्थाने 239
स्थानेषु 296
स्थाप्य (सम शरीरम्) 286
स्थालीपाकादिभिः 352
स्थालीपाकावृताग्न्यम् 279
स्थानरम् 67
स्थावरस्य (लोकस्य) 291
स्थित च यच्च 204
स्थिताः (हृदि) 218
स्थिति 299
स्थितिरित्येनदुपासीत 235
स्थिरः 328, 346
स्थिरम् (स्नाव) 231, 344, 354
स्थिराम् 27
स्थूणा 203

स्थूणाम् (द्विवस्तम्भनीम्) 385
स्थूलमुक् 48
स्थूलानि 296, (पर्वाणि) 450
स्नायु—326
स्नाव 52, 231
स्नावसु मृदुपाशः 467
स्नेहः 331
स्नेहयोगात् 352
स्पन्दते 366
स्पर्शन 296
स्पर्शपितव्यम् 35
स्पर्शाः 92, 93
स्पर्शान् 21
स्पर्शानाम् (सर्वेषाम्) 207, 255
स्पृणाति 466, 467
स्पृणुते 58
स्पृणोति 52
स्पृणोतु 51
स्पृशतः 171
स्पृशति (न) 217, 339
स्पृशते 34
स्पृशन्ति 166
स्पृष्टः (माम्) 249
स्पृष्टम् 65
स्पृष्टेः (स्पृष्टुः) 244
स्पृष्ट्वा 64
स्पृष्टा 35, (भवति) 340
स्पृष्टुः (स्पृष्टेः) 211
स्फटिक— 287
स्फुरन्तम् 341
स्फुलिङ्गिनी 40
स्मयमानः 365
स्मर 4
स्मरः 155, 159, (देव) 307
स्मरन् 171
स्मरन्तः 155

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

स्मरन्ति ईवास् 307
स्मराद्वा भूयोऽस्तीति 155
स्मरेण 155; (वै पुत्रान् विजानाति) 155
स्मरो वावाकशाद् भूयान् 154
स्मिपानः 359
स्मृतिः 67, 159, 348
स्मृतिलभ्मे 159; (सर्वप्रन्थीनां विप्रमोक्षः)
159
स्यन्दन्ते 42, 144, 225
स्यन्दमानाः 37, 47
स्यन्देरन् 378
स्योनः (तनुवे) 463
स्रक्पः 103
स्रक्ष्ये 446
स्रवन्त्यः 239
स्रवेत् 144
स्रष्टास् (विश्वस्य) 293, 296
स्रामः 169, 170
स्राम्येण 170
स्रुवः (औदुम्बरः) 275
स्रुवेण 447
स्रोतः (पथ—) 284
स्रोतःसु 285
स्रोतांसि 286
स्वं लोकमहम्ना 189
स्वं ह्यपीतो भवति 141
स्वः 103, 104, 106
स्वः स्वाहा 273, 274
स्वकर्माभिः (संचरति) 295
स्वगुणैः 283, 296
स्वचित्स्वम् (देवम्) 297
स्वतन्त्रः 328; (स्वे महिनि तिष्ठति) 346,
354
स्वतन्त्रम् 353
स्वदेहम् (अरणिं कृत्वा) 285
स्वधया (पितरः) 392

स्वधर्मः 332
स्वधर्मातिक्रमेण 332
स्वधा 31
स्वधाकारः 260; (पितरः) 260
स्वधाम् 92; (पितृभ्यः) 92
स्वधामानि 347
स्वध्वर्षुः 464
स्वनवती (तनुः) 336
स्वन्तस्थः (अन्नमाति) 340
स्वपन् 308
स्वपन्तं पुरुषम् 461
स्वपन्ति 34
स्वपिता 359
स्वपिति 34, 110, 141, 201, 433
स्वपितीत्याचक्षते 34
स्वप्नः (भूत्वा) 239; (इव) 332
स्वमचारी च 357
स्वमनिदर्शने 124
स्वमम् 48, 166, 170; (न कंचन) 242;
(न पश्यति) 315
स्वमस्थानः 48, 49
स्वमस्थानम् 239
स्वमाः 65
स्वमास् 34
स्वमान्तम् 21, 141, 241; (मे सोम्य
विजानीहि) 141
स्वमान्तायैव 241
स्वमान्ते 240, 245
स्वमे 26, 34, 169, 241; (इव) 345
स्वमेन 240
स्वमे मनुष्यान् प्रविशसि 464
स्वमेपु 124
स्वप्नया (चरति) 202, 322
स्वभावः 283
स्वभावतः 298
स्वभावम् (पचति) 295, 297

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 दे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

स्वम् 183
स्वमपीतो भवति 141
स्वमृतम् 53
स्वयं विहत्य 239
स्वयं ज्योतिः (पुरुषः) 239, 241
स्वयंधीराः (पण्डितं मन्यमानाः) 16, 40,
356
स्वयं निर्माय 239
स्वयमिदं मनोयुक्तम् 436
स्वयमु तत्र यत्रैनं विदुः 437
स्वयंभुवः 467
स्वयंभूः 3, 21
स्वयोनावुपशाम्यति 349
स्वर 93, 119, 336
स्वरः 50, 72, 77, 83, 183; (वाचि)
430, 455
स्वर इतीममाचक्षते 72
स्वर एतीति 456
स्वर एव प्रजाः 421
स्वरन् 74
स्वरपक्षं कृत्वा 443
स्वरम् 74; (मन्द्रम्) 357; (प्राविशन्)
390; (प्रायच्छत्) 392
स्वरवन्तम् 183
स्वरसंपन्नया 183
स्वरसौष्टवम् 287
स्वरस्य (घोषेण) 390
स्वरस्य का गतिरिति 78
स्वराः 92, 93
स्वराद् 158
स्वरिति (सामवेदात्) 446
स्वरिति प्रतिष्ठा 259, 260
स्वरीयुः 312
स्वरूपम् (नभसः) 356
स्वरेण 403
स्वर्गं लोकम् 77, 92, 163, 249 (यज-
मानाय) 92

स्वर्गं लोकमियाम 420, 426, 469
स्वर्गं वयं सामाभिसंस्थापयामः 78
स्वर्गं वै लोकमैप्सिष्म 469
स्वर्गः (लोकः) 390
स्वर्गकामः (जुहुयात्) 352
स्वर्गं गतानि स्वर्गं गमयन्ति 473
स्वर्गमु त्वा गमेयमिति 424, 425
स्वर्गलोकाः 13; (अमृतत्वं भजन्ते) 13
स्वर्गलोके (सोऽसत्) 412
स्वर्गसंस्तावम् 77; (हि साम) 78
स्वर्गस्य लोकस्य 102; (द्वारम्) 469
स्वर्गहेतुः (आदित्यः) 347
स्वर्गे 66
स्वर्गे लोके 13; (अबिभ्यदास्ते) 443
स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति 13
स्वर्गे लोके सन्तं मृत्युर्नवेति 442
स्वर्गे लोके सतथा दधाति 467
स्वर्ग्यः 14
स्वर्ग्यम् 13, 412
स्वर्ग्यस्य 355
स्वर्ग्यः 456
स्वर्गा ह्येषा मनीषा यद्वाक् 458
स्वसा 156
स्वसारः 162
स्वसा वै मम त्वमसि 416
स्वसृलोककामः 162
स्वसृहा 156; (वै त्वमसि) 156
स्वसो वै मम त्वम् 413
स्वस्ति 12, 43, 473
स्वस्ते दधामि 280
स्वस्यः 329
स्वस्त्रीयः 453
स्वाः (श्रेष्ठितम्) 324
स्वाच्छरित् 338
स्वातन्त्र्यम् 343

श्वे 283-300 की 301-321 से 325-357 वा 358-368 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

स्वाङ् 41, 67; (अक्षरम्) 121
स्वाङ्गि 339
स्वाङ्गपरिग्रहः 339
स्वाङ्गायप्रवचने 53
स्वाङ्गायम् 82, 173, 301
स्वाङ्गायात् 53
स्वानां भेदः 181
स्वानाम् 121; (वसिष्ठः) 266
स्वामात्रिणी (शक्तिः) 297
स्वामात्रिके अर्थे 334
स्वारायन्ति (सप्तभिः) 376
स्वाराज्यम् 52, 98, 324, 352
स्वाराज्याय 95
स्वार्थे 334
स्वाश्रान्ये च 258
स्वाहा 51, 119, 123, 133, 134,
273, 280, 307
स्वाहाकारः 260, 387
स्विष्टं सुदुतं करोतु नः स्वाहा 280
स्वेदजानि 67
स्वेदते 137
स्वेदमानः 432
स्वेन ज्योतिषा 239
स्वेन भासा 239
स्वेन रूपेण 163, 171
स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते 163; (निष्पद्यन्ते)
171
स्वे महिम्नि (तिष्ठति) 328, 346;
(तिष्ठमानम्) 353
स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नि 158
स्वेः (भुङ्क्ते) 324
स्वेरिणी 130
स्वेरी 130
स्वेर्मन्त्रैरनुतुपा कृतावा 407
ह
हंसः 23, 108, 113, 240, 284;
(लेलायते) 291; (एकः) 298, 338
349, 355, 363

हंसम् (शुचिम्) 351
हंसस्ते पादं धकेति 113
हंसाः 108
हतः 18
हनिष्यामः 373
हनुः 50
हन्त 21, 185, 205, 223, 253
हन्तकारः 260
हन्तकारं मनुष्याः 260
हन्त तमात्मानमन्विच्छामः 167
हन्त तिरोऽसानि 185
हन्ता 18
हन्ताश्च इति 437
हन्तानुपानमिति 79
हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्पयामेति 178
हन्तास्मै (रेतसे) प्रतिष्ठां कल्पयामीति 276
हन्ति कर्म शुभाशुभम् 350
हन्ति पाप्मानं जहाति च 259, 260
हन्तेति चन्द्रमाः 437
हन्तोद्गीथे कथां वदामः 77
हन्त्यते 147, 161, 170
हन्त्यमानः (कर्तृभिः) 331
हन्त्यमानस्य 207, 255
हन्त्यमाने 18
हयः 175
हयाः 329
हयान् 19
हयो भूत्वा देवानवहत् 175
हरः 284
हरयः 211, 407
हरसा (उदजयत्) 392
हरामहे 301
हरिणम् 29
हरितः 292
हरितः करयपः 282
हरितवृणाभ्याम् 309

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 दे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

हरितम् 249
हरितस्पृशः 461
हरितस्य (लोहितस्य) 242
हरिर्निलः 461
हरिश्चन्द्रः 326
हरी मे देवाभ्रागायेति 466
हर्षशोकौ 17
हवामहे 294
हविः 63, 341; (हूयते) 352
हविष्मद्भिः 22
हविष्मन्तः 294
हव्यवाहने 39
हसति 105
हसो मे 457
हस्तगृहीतम् 147
हस्तम् (आहर) 216
हस्तयोः 60
हस्ताभ्यां हि कर्म करोति 215
हस्ताभ्यां कर्माणि आनोति 317
हस्ताभ्यां कर्माणि वेदेति वेद 473
हस्ताभ्याम् 186, 305; (न स्पृशेत्) 430
हस्तासः (सत) 375
हस्तिनः 67
हस्तिना 439
हस्तिहिरण्यं दासभार्यम् (महिमा) 158
हस्तिहिरण्यम् 158
हस्तीभूतः 265
हस्तीव विच्छायायति 242
हस्ते कृत्वा 224
हस्तौ 35; (एकाग्रम्) 207, 255;
(एकमत्रम्) 317
हस्तौ नरकः 473
हस्तौ वै ग्रहः 215
हस्त्युपभम् 233
हाङ्कारः 83
हाङ्कारः 83

हातुकामः 346
हारिद्रुमतः (गौतमः) 112
होत्वा 109
हा३वु 60
हास्तिहिरण्यस्य 270
हिंसा 331
हिंसित्वा 188
हिंसीः (मा) 289
हिङ्कारितः (पशवः) 386, 401
हिङ्गरोति 379; (अभ्येव तेन कन्दति) 421;
(एवं विद्वान्) 466, 467
हिङ्गाः 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89,
90, 91; (प्राची विक्) 398, 414
हिङ्गारभाजिनः 86; (अस्य सप्तः) 86
हिङ्गारम् (प्रायच्छन्) 386, 387, 388,
392
हिङ्गारस्य (एव) 442
हिङ्गाराणाम् 443
हिङ्गारात् 379, 469
हिङ्गारेण 403, 417; (मिथुनं क्रियते) 456
हिङ्गारेण वज्रेणासुराननुदत् 425, 426
हिङ्गारो वा अस्य स इति 418
हिं कुर्यात् 311
हिं कुर्वन्ति 86, 374
हिङ्कृतमसि 274
हिङ्कियमाणमसि 274
हिं चक्रुः 82
हिततमम् (मनुष्याय) 313, 314
हिताः (नाड्यः) 236, 242
हिताः (हृदयस्य नाड्यः) 323
हिता नाम नाड्यः 202
हिनास्ति 39, 66, 188; (अवृत्तम्) 259
हिं भा इति हिङ्कुर्वन्ति 379
हिं भा ओवा 437
हिरण्यः 52, 76; (पुरुषः) 240, 335,
370, 410

श्वे 283-300 की 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

हिरण्यम् 165
हिरण्यमी अरणी 280
हिरण्यमे 44
हिरण्यमेन 4; (पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्)
4; (आण्डेन) 338; (पात्रेण) 265,
351
हिरण्यमे परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् 44
हिरण्यमौ (कुक्षौ) 416
हिरण्यकेशः 76
हिरण्यगर्भः 338, 355
हिरण्यगर्भम् 289, 293
हिरण्यदंष्ट्रः 111; (बभसोऽनसूरिः) 111
हिरण्यदन्तो रपसो न सूनुः 433
हिरण्यनामः 36
हिरण्यनिधिम् 163
हिरण्यम् (अविहृतम्) 417, 418
हिरण्यमस्तुतं भव 310
हिरण्यवर्णः (शकुनः) 349, 370
हिरण्यवस्पात् 335
हिरण्यश्मश्रुः 76, 370
हिरण्यस्य 129
हीनतरम् 40
हीयते 33
हीयतेऽर्थाय न प्रेयो वृणीते 15
हुद्धारः 83
हुतम् 33, 39, 134, 135, 191, 233,
255; (आदित्यं गमयति) 352
हुताशनः 353
हुत्वा (अग्नौ) 273
हुत्वोद्भूत्य प्राप्नोति 279
हुम् 86
हुमिति वायुम् 441
हुं धगिति भौकामस्य 443
हुं वो इति पशुकामस्य 443
हुंभा—459

हुं भा इति ब्रह्मवर्चसकामस्य 413
हुं भा ओं वाग् इति अरमे 465
हुं भा ओवा 378, 379, 459
हु भा ओवा इति 421
हुं भा ओवा इत्येतदेवोपगीतम् 443
हुं भा वो वा 469
हुमिति चन्द्रमाः 459
हुं मेत्याह 442
हुस्सित्येव प्राचीः प्राश्वसन् 471
हुतः (प्रतिश्रुण्यात्) 445
ह (एकमक्षरम्) 258
हृत्पुष्करे 335
हृत्स्वाशयः आल्लुकेयः महावृषः 460
हृदन्तरात् 329
हृदयं लोकः 228, 229
हृदयं वै परमं ब्रह्म 235
हृदयं वै ब्रह्म 235
हृदयं वै सर्वेषां भूतानामायतनम् 235
हृदयं वै सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा 235
हृदय इति 230
हृदय इति शोनाच 229, 230
हृदयग्रन्थिः 44
हृदयं गार्हपत्यः 133
हृदयज्ञम् 149, 152
हृदयम् 42, 44, 63, 67, 101, 133,
163; (एकायनम्) 207, 255, 258;
(भद्रम्) 109
हृदयमेव (अन्वयकामति) 216
हृदयमेव सम्पद 235
हृदयमेवायतनम् 235
हृदयस्य 27, 101, 165, 166; (शोकान्)
243; (अग्रम्) 217
हृदयाम् 385
हृदयात् 202; (ऊर्णा) 236; (पुष्टिनम्)
323

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

हरितम् 249
हरितस्पृशः 461
हरितस्य (लोहितस्य) 242
हरिनीलः 461
हरिश्चन्द्रः 326
हरी मे देवाश्चागायेति 466
हर्षशोकौ 17
हवामहे 294
हविः 63, 341; (हूयते) 352
हविष्मद्भिः 22
हविष्मन्तः 294
हव्यवाहने 39
हसति 105
हसो मे 457
हस्तगृहीतम् 147
हस्तम् (आहर) 216
हस्तयोः 60
हस्ताभ्यां हि कर्म करोति 215
हस्ताभ्यां कर्माणि आमोति 317
हस्ताभ्यां कर्माणि वेदेति वेद 473
हस्ताभ्याम् 186, 305; (न स्पृशेत्) 430
हस्तासः (सप्त) 375
हस्तिनः 67
हस्तिना 439
हस्तिहिरण्यं दासभार्यम् (महिमा) 158
हस्तिहिरण्यम् 158
हस्तीभूतः 265
हस्तीव विच्छाययति 242
हस्ते कृत्वा 224
हस्तौ 35; (एकाग्रम्) 207, 255;
(एकमङ्गम्) 317
हस्तौ नरकः 473
हस्तौ वै ग्रहः 215
हस्त्यृषभम् 233
हाङ्कारः 83
हाडकारः 83

हातुकामः 346
हारिद्रुमतः (गौतमः) 112
हारेत्वा 109
हाश्च 60
हास्तिहिरण्यस्य 270
हिंसा 331
हिसित्वा 188
हिंसीः (मा) 289
हिङ्कारितः (पशवः) 386, 40
हिङ्करोति 379; (अभ्येव तेन क्रन्दः
(एवं विद्वान्) 466, 467
हिङ्कारः 83, 84, 85, 86, 87, 8
90, 91; (प्राची दिङ्) 398,
हिङ्कारभाजिनः 86; (अस्य साम्नः) 8
हिङ्कारम् (प्रायच्छन्) 386, 387,
392
हिङ्कारस्य (एव) 442
हिङ्काराणाम् 443
हिङ्कारात् 379, 469
हिङ्कारेण 403, 417; (मिथुनं क्रियते)
हिङ्कारेण वज्रेणासुराननुदत् 425, 426
हिङ्कारो वा अस्य स इति 418
हिं कुर्यात् 311
हिं कुर्वन्ति 86, 374
हिङ्कृतमसि 274
हिङ्क्रियमाणमसि 274
हिं चक्रुः 82
हिततमम् (मनुष्याय) 313, 314
हिताः (नाड्यः) 236, 242
हिताः (हृदयस्य नाड्यः) 323
हिता नाम नाड्यः 202
हिनस्ति 39, 66, 188; (अनृत
हिं भा इति हिङ्कुर्वन्ति 379
हिं भा ओवा 437
हिरण्यः 52, 76; (पुरुषः)
370, 410

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282 श्वे 283-300 की 301-324 मै 325-357 वा 358-363
छा 364-367 आ 368-372 शौ 373-376 जै 377-474

हृदयादायि जायसे 277, 310
हृदयादायता (नाडी) 357
हृदये 27; (संनिविष्टः) 294; (यः) 342
हृदयेन हि रूपाणि जानाति 229
हृदयेन हि श्रद्धां जानाति 229
हृदयेन हि सत्यं जानाति 230
हृदये होय रेतः प्रतिष्ठितं भवति 230
हृदये होय श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवति 229
हृदये होय सत्यं प्रतिष्ठितं भवति 230
हृदये होय सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति
235
हृदा 26; (मनीषा) 290, 294
हृदा मनीषा मनसाभिकल्पः 26
हृदा पश्यन्ति मनसा विपश्चितः 457
हृदि 27, 33, 163; (स्थिताः) 248;
(संनिवेश्य) 286, 349, 350;
(संप्रयुक्तम्) 357
हृदिस्थम् 294
हृदि होय आत्मा 33
हृदन्तर्ज्योतिः पुरुषः 239
हृदयम् 163
हृदयमिति तस्माद्धृदयम् 163
हृदाकाशः 210
हेतुः 299

हेमन् (loc.) 401
हेमन्तः 85, 90, 349; (निधनम्) 401
हेमन्तम् (निधनम्) 387
हेमन्तशिशिरौ 354
हेमन्तो निधनम् 85
हेमवतीम् (उमाम्) 9
हो 108
होता 23, 118, 213, 214; (अप्थलः)
212, 308, 341, 446, 448
होतुर्वीज्ये गायेत् 437
होतृपदनात् 75
होत्रत्विजाऽग्निना वाचा 213
होत्रा 286
होत्राः (सप्त) 392
होत्रे 447
होमाः (सप्त) 42
होमीयम् 133
होऽपि 108
होष्यति 214
हो होऽपि भल्लाक्ष भल्लाक्ष 108
हृदः 302; (स एषः) 417
हाडुनयः 126; (निष्कुलिङ्गाः) 271
हिया 54
ह्रीः 192, 347